Warsaw Memorial Book

Ṿarshah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Varshah.
DESCRIPT	3 v. : ill. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Warsaw.
	Warsaw (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Warsaw.
ADD'L NAME	Gruenbaum, Yizhak, 1879-1970.
	Tartakower, Aryeh, 1897-1982.
ADD'L TITLE	Entsiklopedyah shel galuyot, vol. 1, 6, 12

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

אנציקלופדיה של גלויות

אנציקלופדיה של גלויות

ספרי־זכרון לארצות הגולה ועדותיה

סידרת פולין

הוצאת חברת אנציקלופדיה של גלויות בע״מ

ירושלים - תל־אביב

אנציקלופדיה של גלויות

כרך ראשון

ורשה

העורך: יצחק גרינבוים

הוצאת חברת אנציקלופדיה של גלויות בע״מ
ירושלים – תל־אביב

Encyclopaedia of The Jewish Diaspora

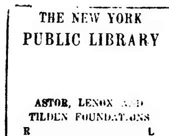
A Memorial Library of Countries and Communities

POLAND SERIES

Warsaw Volume

Edited by ITZHAK GRUENBAUM

Published by
ENCYCLOPAEDIA OF THE JEWISH DIASPORA CO., LTD.
Jerusalem — Tel-Aviv.

סודר ונדפס בדפוס „ספר״ בע״מ, תל־אביב
גלופות: צינקוגרפיה י. רינדזונסקי, תל־אביב
ניסן תשי״ג ● אפריל 1953

חברי המועצה
של
אנציקלופדיה של גלויות

תוכן הענינים

מזכיר המערכת: **מ. קוז׳אָן**, מ. א.

התצלומים והמפות המופיעים בכרך זה נלקחו, בין־היתר, מתוך הספרים והאלבומים הבאים:

Żydzi w Polsce Odrodzonej, Warszawa 1933/4 Tom I-II; Warszawa — Stolica Polski, 1949;
די פאַרשוואונדענע וועלט — פאַרוועריטס־אַסאָסיאיישאַן, ניו־יאָרק, 1947; אַלבאָם פון אידישען טעאטער — ניו־יאָרק, 1937; לעקסיקאָן פון אידישען טעאטער — ניו־יאָרק, 1937־1943; מפת וארשה בשנת 1820 — „ייברייסקאיה אנציקלופדיה״, ערך „וארשאבה״; מפת הגיטו — מספרו של מלך ניישטדט: חורבן ומרד של יהודי ורשה, תל־אביב, תש״ו (1946)

וכן מתוך אוספים פרטיים.

בשער הספר

כל ימיה של יהדות וארשה — ימי מאבק.

התחילו — במאבק על הזכות להיכנס לוארשה ולשבת בה ישיבת־קבע, לגור בכל רחובותיה, ליהנות מזכויות־אזרח מלאות. וכשהגיעה יהדות וארשה לשיא התפתחותה הכלכלית והתקרבותה אל העם הפולני, אל שאיפותיו המדיניות ומלחמת שיחרורו, אל תרבותו ולשונו — הגיחו מעמקי הציבוריות הפולנית כוחות חדשים של המעמד הפולני הבינוני, הבורגני, שאת מקומו צריך היה הציבור היהודי לתפוס, ופתחו בהתקפות בלתי פוסקות על מעמדם הכלכלי של יהודי וארשה ועל עמדתם כאזרחים שווים בכול עם אזרחי פולין הפולנים.

אז נעצרה התפתחותם של יהודי וארשה ונפתחה תקופת מלחמת הגנה על מעמדם ושיוויונם האזרחי. אולם מאבק זה קיבל בוארשה ובפולין הרוסית צורה חדשה — „לאומית", שלא היתה ידועה בארצות מערב אירופה. „קם עם שני על גדות הוויסלה", — הכריזו קברניטי הפולנים ודבריהם — „ואין מקום לשני עמים בפולין".

יהודי וארשה הרגישו עצמם — מי ביודעים ומי שלא־ביודעים — חלק מן העם היהודי הגדול, ההולך לקראת תחייתו וגאולתו, ואינו מוכן לקנות את שוויונו במחיר וויתור על ייחודו ותקומתו. ושוב גבר המאבק על שיוויון אזרחי מלא וזכויות של חטיבה לאומית בכל שטחי החיים המיוחדים לה: בקהילה ובתרבות, בלשון ובחינוך, בעבודה ובפרנסה. התחיל המאבק של יהודי פולין על זכויות של מיעוט לאומי.

מאבק זה תפס מקום מרכזי בחיי יהודי וארשה בתקופת עצמאותה של פולין המשוחררת. הוא עורר את ההמונים לחיים חדשים, למאמצי יצירה ובנין בכל שטחי החיים הציבוריים, הכלכליים, התרבותיים והלאו־מיים. הוא גרם לאירגון ההמונים ודחפם לדרכי התפתחות חדשים. הוא שהביא לידי ברית עם מיעוטים לאומיים אחרים, לידי מדיניות לאומית ועצמאית, שביסודה הונח הכלל: „לא נשמש יותר מכשיר לדיכוי עמים אחרים, לא נוותר על זכותנו לחיי חטיבה לאומית מיוחדת בתחום הרֶפּוּבליקה הפולנית, לאחר שמיספרנו בה עלה למיליונים".

אולם גבר כוחה של הממלכה הפולנית שקמה לתחייה וחזקו אשליותיה של „בעל־הביתיות" היהודית, שנתעייפה במאבק הבלתי פוסק. לא ארכו הימים ונתפורר המחנה הלוחם ונכשל המאבק. נשתלטה הכניעה, שרק הגבירה את ההתקפה האנטישמית והתישה את כוח ההתנגדות של הציבור היהודי.

מאוכזבים ונטולי אמונה בכוחותיהם ובאפשרות התנגדות פעילה, נכנסו יהודי וארשה לתקופת הכיבוש הנאַצי. ביסוד קיומם הניחו שוב את אמונת הגולה לכל תקופותיה, שהשיר העממי נתן לה ביטוי קלאַסי: „מיר וועלן זיי איבערלעבן", כלומר: „אתם סופכם למות ואנו — לחיים". אולם כשהבינו, מה הם דרכי הנאַצים, שמגמתם היא להשמיד את כל היהודים כולם, התנערו מהאשליות וקמו כגיבורים להגן על כבוד עמם ונשמתו, שהנאַצים אמרו להטביעה בדם הניטבחים והנדרסים והנשרפים.

ואז עלתה יהדות וארשה בלהבות. הגיטו — נכנס להיכל נצח־ישראל!

חייה הקצרים של קהילת וארשה — משלהי המאה הי"ח עד אמצע שנות הארבעים של המאה הכ' — היו תוססים וסוערים במידה שלא ידעה שום קהילה יהודית בפולין או מחוצה לה. למאבק עם כוחות חוץ נתלוו מאבקים פנימיים בין מעמדות עולים ויורדים, בין שאיפות ואמונות ודעות חדשות, שבאו לדחוק ולהתיש את הקיימות, המסורתיות; בין מפלגות, שצמחו ועלו על קרקע הסתירה והבניין, מתוך תהליכי הטמיעה וההת־פוררות ומתוך רצון החיים ומאמצי התחיה והגאולה.

מגמתנו לשקף את החיים התוססים והסוערים האלה, להקיף בסדרת מאמרים את כל צדי חייה העשירים והססגוניים של הציבוריות היהודית בוארשה. העמדנו לנו למטרה לשפוך אור על עברה ההיסטורי של וארשה

היהודית, על השתלשלות חייה הכלכליים, הדתיים, הציבוריים והלאומיים, על שינויי הערכין שחלו בה. השתדלנו שהאור על כל אלה יישפך מבפנים, כלומר, שמחברי המאמרים יהיו קרובים ברוחם והשקפותיהם לנושאי המאמרים. כך תובלט תמונת החיים מכל הצדדים ובבואתם תשקף את צמיחתם של הכוחות החדשים והתנגשותם בכוחות הקיימים, את האכזבות ואת החורבן.

*

לא הספיק לנו המקום בכרך שאנו מוסרים לקורא. יבוא, איפוא, עוד כרך אחד, להשלים את התמונה כולה לפי התוכנית שקבענו לנו, והוא יכלול מאמרים על הספרות, האמנות, המפלגות, התנועות ופרקי־הווי.

הכרך הראשון, היוצא לשנת העשור למרד גיטו וארשה, נותן בשורת מאמרים על תקופת החורבן והשואה תמונה נאמנה של מדיניות ההשמדה של הנאצים הגרמנים, של דרך היסורים וההתגוננות של יהודי וארשה והתמרדותם, שהחזירה לנו את היקר שביקר לכל עם — את הכרת־הכבוד העצמי.

יהא רצון ויזכה ספר „וארשה" זה להתקבל כמצבה ספרותית לבירת יהדות פולין — מצבת־זכרון שתעמוד לעד.

במאבק דורות

תולדות יהודי וארשה

מאת ד"ר י. שאצקי

התקופה העתיקה עד גירוש שנת 1527

עקבותיהם הקדומים של יהודי וארשה נעלמו ולא נשארו מהם תעודות. אכן, כל החוקרים מודים פה־אחד, שבנוגע לעתיקותו של הישוב היהודי בוארשה, קרוב הדבר לאמת, שיהודים התגוררו בה עוד במאה ה־13. התעודה הראשונה שנשארה לפליטה היא משנת 1414, והיא רשימה קצרה בתיקי בית־הדין של העיר צ׳ירסק, על יהודי מוארשה, שהיו לו דין ודברים עם נוצרי מעיר זו. יש בכך הוכחה שיהודים כבר ישבו אז בוארשה מזמן והיתה להם אפשרות לפי נוהגי המישפט בימים ההם להגיש תביעה נגד בעל־חוב בעיר מגוריו ובבית־המישפט. בתעודות על וארשה מימי הביניים שנתפרסמו לא מזמן, ישנה ראייה שבמאה ה־15 היו מישפטים כאלה בין יהודים ונוצרים תופעה רגילה. מכאן הוכחה ברורה שהיה בוארשה ישוב יהודי שריר וקיים כחוק.

מתוך רשימת מיסים של 1423 יש לראות שהעדה היהודית היתה קטנה במיספרה. בעלי־בתים שנרשמו כמשלמי מס היו עשרה בלבד. אכן, היו גם יהודים אחרים, שלא היו חייבים לשלם מיסים. העדה החזיקה בית־כנסת והיו לה רב ושמש. יש להניח שהיו בקהילה כ־20 משפחות, שהן בערך 160 נפש.

קשה גם לקבוע, אם היהודים ישבו בוארשה לפי פריבילגיה, כנהוג בתקופה ההיא. קרוב מאד לאמת שכן היה, אך אותה פריבילגיה לא הגיעה לידינו.

היהודים גרו בתוך שטח מצומצם של העיר — בעיר העתיקה (אלטשטאט). בתחילה לא ידעו כל הגבלות, והיו רשאים לרכוש גם בתים, אף־על־פי שלא עשו זאת. בתקופת השנים 1414—1442 נרשם רק קניין בית אחד על־ידי יהודי מתוך 12 בתים שנקנו אז. חוסר הביטחון גרם במידה מרובה לכך, שגם בזמן שהיהודים יכלו לרכוש להם נכסי דלא־ניידי, היו בוחרים להימנע מכך ולהיות מוכנים „לנוד", בשעת הצורך.

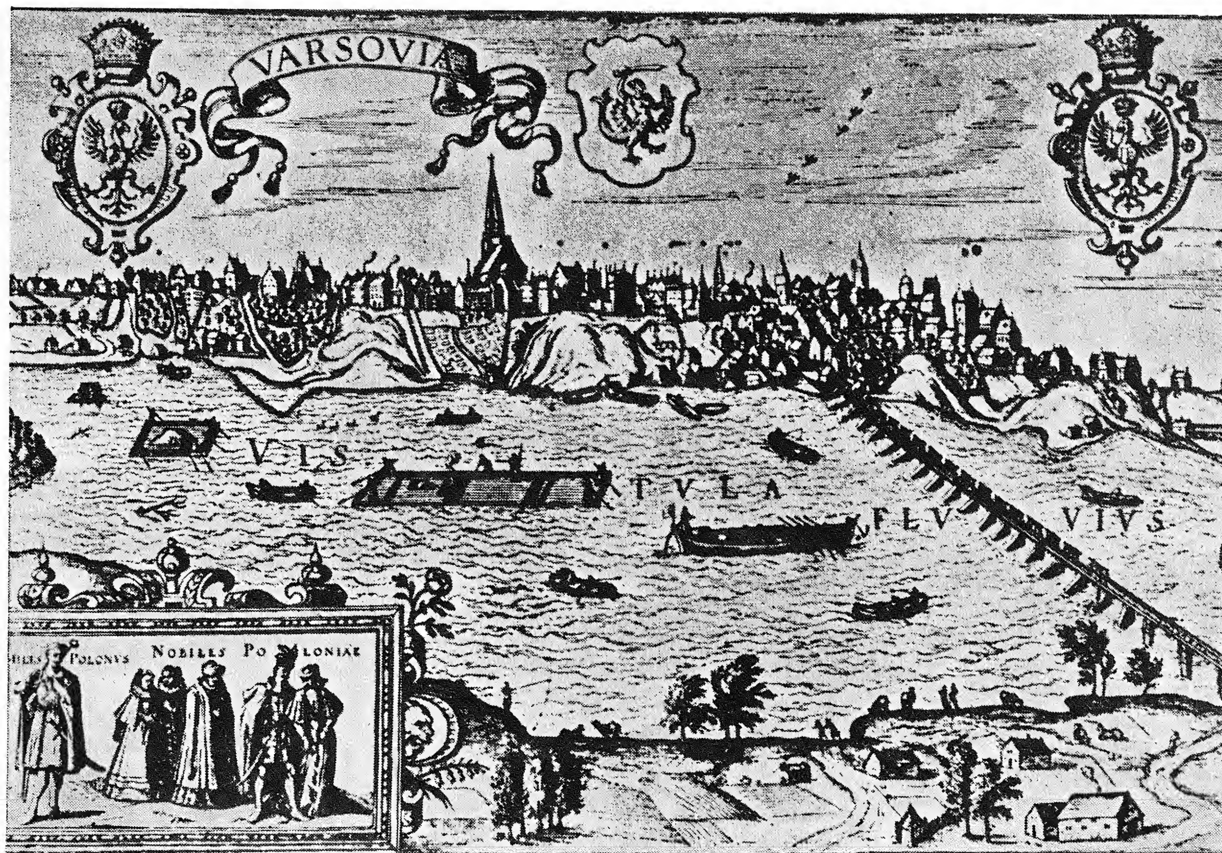
אחר־כך נשתררה דממה בנוגע ליהודים בוארשה, ומשנות 1454—1478 לא נשתיירה אפילו תעודה אחת בתיקי בתי הדין שתוכיח על פעולה כלכלית של היהודים.

משנות 1480—1486 ישנן ראיות מסויימות, המוכיחות על גירוש שנגזר על יהודי וארשה. נזכר, למשל, שתושב וארשה קיבל במתנה מן הנסיך, ב־1481, בית בקרבת בית־הקברות היהודי. לאחר שנתיים נזכר, שבית־הכנסת ובית־הקברות עברו לרשותה של העיר, ומכאן ראייה, שלא היו כבר יהודים בוארשה ושני המוסדות של הקהילה הוחרמו. אבל היהודים לא הרחיקו לנדוד מוארשה, והתישבו בערים ובעיירות סמוכות (צ׳ירסק, פולטוסק, בלוינה) וגם בהרבה מן הישובים הפרטיים של „הפריצים" שהיו להם זכויות „יורידיקה", היינו, ערים פרטיות שהיה להם מנגנון מינהלתי עצמאי.

אכן, בשנת 1486 נמצא שיהודים חזרו לוארשה. עלה בידם לרכוש מחדש את בתיהם והתחילה תקופה חדשה בחיי הקהילה; שוב נמצא בה רב, בית־כנסת, מיקווה ובית־קברות. רבים מהם מתגוררים מחוץ לוארשה, יושבים ביורידיקות ובאים לעיר לעסוק במיסחר מפני שחשיבות מרובה נודעת לוארשה כבירתה של נסיכות מאזוביה. מצב היהודים הורע בתקופת שילטונו של הנסיך קונרד ה־3 (1488—1503), בזמן שחלק של מאזוביה עבר לרשותו של המלך. הנסיך נהג לסחוט כספים מתושבי השטח שהצטמצם, וביחוד הטיל מיסים כבדים על „הזרים", וחלק מן הישוב היהודי נאלץ לעזוב את וארשה. על השנים 1498—1524 הידיעות הן כה זעומות, שנוטים לשער, שנגזר שוב גירוש על יהודי וארשה. ישנן עובדות המוכיחות, שהמצב הגיע אז עד לחיסול טרגי של הישוב היהודי. ב־1516 ניתן מיגרש, שהיה שייך ליהודי, במתנה לבעל־אחוזה. ב־1522 נמסר במתנה מיגרש „שבית־הכנסת עמד עליו" וב־1531 מסופר על מאפייה, שנבנתה במקום שהיה בית־הקברות היהודי (ליד כנסיית יאן הקדוש בעיר העתיקה).

הסימנים הבולטים של חיסול הקהילה היהודית בוארשה אין בהם כדי לסתור את העובדה, שעדיין היו יהודים בנמצא בעיר, אף־על־פי שהיו מתגוררים ביורידיקות, כלומר בעיירות הפרטיות של ה„פריצים" שמסביבה. אבל, מצב חוקי־למחצה מעין זה לא היתה בו תועלת מרובה. הסוחרים הקאתוליים שהיו מאורגנים באיגודים, יצאו נגד הסוחרים „הזרים". ואף־על־פי שהתכוונו בעיקר נגד הפרוטסטנטים, שבמאזוביה היו נרדפים קשות והיו מעלים אותם על המוקד בתור כופרים, הרי גם ליהודים נגרם סבל רב.

בשנת 1527 נספחה מאזוביה לממלכה הפולנית וקיפחה את קיומה כנסיכות עצמאית. המתנה הראשונה, שזכו בה אזרחי וארשה היתה הזכות שלא לסבול יהודים — de non tolerandis

וארשה — מראה כללי (סוף המאה הט"ז)

Judaeis. באותה שנה נחסמה בפני יהודים הכניסה דרך חמשת שערי העיר. אך הגזירה הזאת עוד הרחיקה לכת. גם לפני־כן היו תקופות, שהיהודים לא יכלו לגור בוארשה, אלא שיכלו לסחור בעיר והיו חיים בחסות כנתינים „קולוניאליים" ממש של ה„פריצים" בעלי־הטובות, שהיו עושים זאת לאו דווקא מתוך „אהבה נוצרית".

לפי פקודה שיצאה ב־28 באפריל 1527 נאסר על יהודים לבוא לוארשה להגיש תביעה למישפט ולגבות את חובותיהם מאזרחים פולניים. וכך זכו אזרחי וארשה ב„מציאה" כפולה: הם היו פטורים מהיהודים וגם מהחובות, שהיו חבין להם.

כנהוג בעולם, היה גם בוארשה יהודי יוצא מן הכלל, „יהודי־הצר", ושמו משה צלניק; הוא ושני בניו, בתו וחתנו קיבלו זכות־ישיבה בוארשה. נראים הדברים, שהוא היה מטפל בעסקי־היסול ענייניהם של היהודים שגורשו מן העיר. בידו היה הזכיון לחכירת מיסי־העיר ומכאן שמו „צלניק" (Theloneator).

משה צלניק זה נפטר בשנת 1532, בערך. משפחתו נאלצה לעזוב את וארשה, ואתה נעלמה, לפחות באופן רשמי, שארית היהודים מן הבירה של מאזוביה בימים ההם.

בהשוואה לשאר חלקיה של פולין היתה מאזוביה מדינה נחשלת. רמת תרבותה היתה נמוכה ביותר. ליהודים היו בה פחות זכויות מאשר בשאר חלקי פולין. כל זכות השילטון על היהודים היתה נתונה בידי הנסיך. לרבנים לא היתה זכות שיפוט אפילו בסיכסוך שבין יהודי ליהודי. לעומת זאת דאג הנסיך להכביד את עול המיסים על „עבדי החסות". על כובד המיסים אפשר לעמוד מן העובדה, שבוארשה אפשר היה לרכוש בית בפחות מ־5 שוק גרושין, בעוד אשר המס השנתי שהיה מוטל על כל יהודי הגיע עד שוק ו־6 גרושין.

מכיוון שוארשה היתה עיר של קשרי מיסחר מצויינים עם דנציג, ליטה ומחוזות פרוסיה, היו הסוחרים נוהרים אליה ממרחקים. הרווחים היו כה גדולים, שכדאי היה להם לשלם את המיסים, שהיו כבדים ביותר בהשוואה לשאר ארצות ומחוזות. בירידים היו מתקהלים הסוחרים מן הארצות השונות, וביניהם הרבה יהודים. רוב היהודים היו חלפנים, סוחרים ומתווכים. במחצית השניה של המאה ה־15 נמצאו יהודים מוארשה שהיו להם ענייני עסק עם יהודים מגרודנה (1453), בריסק־דליטא, דנציג וכו׳, ועד לארץ איטליה הגיעו יהודי וארשה בעסקי מיסחרם, אבל יהודים מחוץ־לארץ היו מנהלים את סחרם ועסקיהם עם הנוצרים בעיר זו באופן ישר, ותפקידם של יהודי וארשה כמתווכי ביניים נעשה מצומצם ביותר.

בוארשה היו גם יהודים בעלי־מלאכה. רובם התגוררו בפרבר בלוניה (Błonie) ואומנותם — פרוונים ועושי־חבלים.

אמנם, באופן רשמי לא היה גיטו בוארשה, אבל „רחוב היהודים" היה קיים בה. הוא השתרע בשטח שהתחיל בסימטת „הדוניי הצר" ומשם נמשך מצפון עד דרומה של העיר. אם נשווה את סדר הבתים שהיו קיימים בעיר העתיקה בפרוס מלחמת העולם השניה, השתרע „רחוב היהודים" בשטח המתחיל בבית מס׳ 1 ברחוב ריצאַרסקה ובתי־החומה מס׳ 33 עד 47 ברחוב פיוונה (שמונה בתים במיספר) שהגיעו עד רחוב פיקרסקה. רוחבו של הרחוב היה 8 אמות במידת פולין, ארכו — 109 אמות, ושטחו 872 אמות מרובעות. בית־הכנסת היה בבית

מס' 7 ברחוב הדוניי הצר, בית־הקברות נמצא מעבר לחומת בית־הכנסת, שם נבנתה מאפייה בשנת 1531, כאמור. יש יסוד להשערה, שהיו גם יהודים שגרו בשאר הרחובות, כשם שרבים שאינם־יהודים היו גרים ברחוב־היהודים.

הפולנים היו מייחסים את מוצא השם „סימטת הדוניי" למלה „אדוני" בעברית. ואם כי השערה פילולוגית זו היא ללא יסוד, הרי מוכיח הדבר על המסורת העממית, שהיהודים היו תושבים בוארשה מקדמת־דנא. ב־1567, בזמן שלא גרו כבר יהודים שם, עדיין נקרא שם „רחוב היהודים" על ה„מקום". בשנת 1619 שינו את השם וקראו לו „רחוב אברהם" (ulica Abrahamowska). רבים מן היהודים התגוררו גם בפרברי־העיר.

בדרך כלל היה צר ומחניק ברובע היהודים בוארשה. אמנם, היה קיים מיגרש־טיולים, שהיהודים היו יוצאים שמה לטייל ולשאוף רוח, ושם המקום — „הבילאנות של היהודים" (Żydowskie Bielany). נראה, שבידי הקהילה היה רכוש, שהיה שייך לה, מפני שידוע על שני יהודים שעשו עסקי אשראי בכספי הקהל בשנות 1428—1429. נזכר גם רב ושמש שהיו מלווים בריבית.

מעט ודל החומר על מצבם התרבותי של יהודי וארשה. עובדה היא, שרבים מיהודיה, ביחוד האמידים שבהם, גם גברים וגם נשים, ידעו פולנית והיו יכולים להרצות את טענותיהם במישפט בלשון המדינה. למדנים מופלגים לא היו, כנראה, בין היהודים, ויש שלא ידעו גם לכתוב שמותיהם כראוי. אחד מהם רשם את שמו „יכוב" במקום „יעקב" הדומה במבטאו ל„יאקוב" (Jakub) בפולנית.

בין השמות המועטים של רבני וארשה, שנשארו מאותה תקופה, אין ידיעה על למדנים ומחברים, ולא נשארו שאלות־ותשובות של רב מוארשה מן הימים ההם. אבל, נראה שהיו כמה יחידים תלמידי־חכמים, ואחד מהם הצליח לעשות גם הון בין הגויים בלמדנותו. שמו — דוד, ובסוף המאה ה־15 התישב בקראקוב, נעשה חניכו של הבישוף פטר טומיצקי ונודע בשם ליאונרד כפרופיסור לעברית באוניברסיטה של קראקוב. ב־1530 הוציא לאור חיבור על הדיקדוק העברי, שהכניס בו הרבה משל המדקדק אליהו בחור.

רחוב הדונאי הצר

היהודים בוארשה בשנים 1527—1764

וארשה היתה, איפוא, מאז הגירוש של 1527 באופן רשמי ולהלכה עיר בלי יהודים, אך לא כך היה למעשה. החזקת יהודי בשטח מסביב לעיר נעשתה עסק מכניס ריווח, ולפיכך נתנו ה„פריצים" מיקלט ליהודים ב„יורידיקות" שבסביבת וארשה. בפקודת החוק של 1527 לא היה הסעיף, הקובע את „שטח השיפוט של וארשה" ברור למדי. ניתן לו הפירוש, שאין הגזירה חלה על מקומות, שאין לסטארוסטה של וארשה או למושל מאזוביה שליטה עליהם, ולפיכך מותר ליהודים לגור שם. וכך היה הנוהג. בתחומי הסביבה, המהווה כעת חלק בלתי־נפרד של וארשה, התישבו היהודים כמעט בתוך עיגול והיו יכולים לבוא אל העיר מכל צד, כאילו בהתקפות־בזק, מפעם לפעם, ולסגת „בלי אבידות" אל „המישלטים הבטוחים", כלומר, אל ה„יורי־דיקות", אשר שם היה הפריץ „המלאך הגואל" והמגן על „אויבי הנצרות", כמובן, לא מאהבת ישראל. שהרי לפי הפקודה של 1527 מותר היה ליהודים לעסוק ולסחור בוארשה ולא לגור בה כשם שהיה נהוג בקראקוב בנוגע לפרבר קז'ימירז.

היהודים היו כה בטוחים, שהגזירה היא גזירת־שעה בלבד, שלא התרחקו מוארשה כלל. מזמן לזמן נמצאו יהודים מתגוררים בתוך העיר והיה הכרח לחזור על סעיפי פקודת 1527, כעין אזהרה ליהודים וגם לנוצרים התומכים בהם. נקבע סידור יוצא מן הכלל בימים של מושבי הסיים הפולני, שלא נתקיימו עוד בקראקוב אלא בוארשה. האיסור חל גם על החזקת חנויות ובתי־מלאכה. אכן, כדי לבאר את הגזירה באר היטב נמנו וגמרו בשנת 1570, ששטח וארשה פירושו תחום כפול של שטח העיר משני עברי הנהר ויסלה.

בזכות מושבי הסיים יכלו היהודים לעסוק במיסחר בוארשה במשך זמן רב. האצולה היתה מעוניינת בכך, שלא רק הסוחרים הקאתולים „האחים לאמונה" ימכרו להם סחורות, אלא שיהיה גם כוח מתחרה שיפחית את מחירי המונופולין, שקבעו להם הסוחרים בעלי־הזכויות. יהודים היו גם חוכרי מיסים (לפי פקודת סטיפן בטורי מ־14 במארס 1580) אף־על־פי שלא היתה להם זכות־ישיבה בעיר. לאט לאט חזרו והשיגו להם דריסת־רגל בוארשה.

ראייה לדבר, שיהודים היו גרים בוארשה, יש להסיק מן העובדה שיהודים מקראקוב היו באים לשם ועוסקים בסחר סוסים, והרי היה עליהם ללון בעיר, שהיתה אסורה על יהודים. הישיבה הבלתי־חוקית אושרה למעשה, אך לא להלכה. אנטישמים מבית ומחוץ אינם פוסקים מלהסיח את צערם, שיהודים מראים פניהם בוארשה בגלוי.

„גם בימי הסיים בוארשה — כותב סופר אנטישמי, מיצ׳ינ־סקי, בשנת 1618 — לא יצליח הסוחר (הנוצרי) בפעולתו, מפני שלמרות שאסור ליהודים להציג את סחורותיהם באופן גלוי, הם עוסקים במיסחר בתוך החנויות והאכסניות, במיקח־וממכר ובהלוואות בריבית, כמו בשאר הערים".

ב־1643 ניתן תיאור על היורידיקה סקארישב, הסמוכה לוארשה, על־ידי הסופר יאז׳ימבסקי, המספר שהיהודים מציגים את סחורותיהם לראווה בוארשה.

„אצלם אפשר להשיג — הוא כותב בתאורו את העיר בחרוזים — סחורות מסחורות שונות: זהב, כסף תכשיטים; מחרוזות וכפתורים; הכל בזול ואפילו כסף נוסף על כך. כל יום אצלם יריד, חוץ מיום השבת. תנאי חייהם עלובים מאד, בגדיהם קרועים־בלויים, כשאדם נכנס לביתם, הוא רואה שהיהודי מסתפק בסעודתו בצנון, מלפפון או קלח של גזר, ודי לו ליהודי בכך. והרי הוא צובר לו מטבעות ומהנה „פריץ", שהוא מלווה לו בעבוט. ותועלת לו בעושרו, מוחו לתחבולות, מוכר ברווח מועט ואוכל כזית בפרוטה".

בימיו של יאן סוביסקי (1674—1696) כמעט שהגיעו הדברים לידי אישור חוקי של הישוב היהודי בוארשה, שהיה קיים למעשה. העירונים הפכו אז עולמות, כדי למנוע את הדבר, וביקשו לאסור על היהודים לשהות בוארשה אף בזמן המושב של הסיים. נעשה גם נסיון לבטל את היורידיקות, אלא שבכך הוגרשה הסאה, שהרי היתה זאת מעין התקפה על זכויות האצולה מצד העירונים, שלא היו להם כל זכויות מדיניות בפולין. ונהפוך הוא, מיספר היורידיקות גדל ועלה, מפני שהיה בהן עסק מצויין. יהודים גרו גם ביורידיקות של נוֹבי־שוויאַט (1686), טאמקה (1687) ווילופוליה, שאחר־כך הוסב שמה לשער־הברזל (1693).

עד ראשית המאה ה־18 לא ניכר שינוי לטובה במצב זה, ונמשכה המחלוקת בין העירונים, ה„פריצים" והיהודים. הוחמרו הגזירות, אך קרבתן של היורידיקות היתה לעזור עד יעבור זעם. בשנים 1702—1705 עברו על וארשה צרות וסבל: מלחמות, מגפות ורעב. והיהודים היו מאושרים שלא ישבו בצוותא בבירתה של פולין.

ביומנו של שגריר דנמרק, יוסט וואן יואֶל, משנת 1711, בזמן מלחמת פולין ושוודיה, נמצא כתוב:

„שטנו בסירות עד וארשה, עיר לתפארת, בתיה בנויים 5—6 קומות. ליהודים מותר לבוא אל העיר רק לפי תעודות, ששליחותם דחופה בעניין חשוב. בתעודה היה צריך לרשום את טיבו של העניין וכמה שעית יש להישאר בעיר לשמו. אם ישהה היהודי בוארשה למעלה מן הזמן הקצוב בתעודה, עונש־כסף יוטל עליו".

אך לא היה בכל האזהרות כדי לסלק את העובדה, שיהודים היו יושבים בוארשה בפועל ממש ובלי הפסק, ברציפות, ולאצולה היתה טובת הנאה מזה. חלק מן העירונים בוארשה התחילו להשלים עם הרעיון, שצריך להתחשב בעובדה של מציאות היהודים בעיר הבירה ולהפסיק לרדוף אותם.

נוצר מצב משונה: נציב המלך, בוארשה, פרנצישק בילינסקי (1763—1766), שהיה איש המעשה, לא העלה על דעתו, שאפשר להוציא לפועל את גירושם המוחלט של יהודי וארשה. הוא מצא תחבולה מתקבלת על הדעת: הואיל והיהודים חייבים במס־כרטיס בכניסתם לוארשה, הרי צריך להעלות את המס, כדי למנוע את כניסתם של עניים ואומנים ללא רשיונות־מקצוע, לאשר רשמית חלק של הישוב היהודי בעיר הבירה לאחר בדיקה מעולה, ולשלול את זכות ישיבתם של כל השאר. בילינסקי חשב ומצא שמדיניות מיסים כזאת עסק טוב צפון בה.

דעתם של האצילים היתה, שצריך להרשות ליהודים אמידים לגור בוארשה באין מפריע ואפילו לפטרם מן המס היהודי המיוחד, מפני שהם מביאים ברכה לעיר מבחינה כלכלית. אגודות־האומנים הנוצרים התנגדו לבעלי־המלאכה היהודים; המעמד הבינוני התקומם נגד הסוחר היהודי והקצבנים הנוצרים הביטו בעין רעה על התחרותם של יהודים במקצועם הם.

המצב החריף עד כדי כך, שהיתה סכנה ליהודי לעבור ברחוב. באין חסות מישפטית היו היהודים קורבן לכל שיכבות האוכלוסיה העירונית. הכומר ינדז׳י קיטוביץ, בן־הדור, מתאר את השתוללותם של הסטודנטים הפולנים, שהיו מתנפלים על היהודים ברחובות העיר. ריווח והצלה עמדו ליהודים רק משנקבעה שיטת „כרטיס־היום", שנתן להם אפשרות להתהלך ברחובות מתוך ביטחון מה. יהודים עניים לא יכלו לשלם את מס „כרטיס היום" ודווקא פרנסתם היתה מצוייה בוארשה. ואמנם, היו חוקרים ובודקים כל יהודי ומכים באכזריות כל אשר הכרטיס לא היה בידו. בילינסקי, כשומר החוק, עמד על דעתו שצריך „להגן על אנשי חסותו", המשלמים את מס „כרטיס היום". היהודים העניים היו ראויים, לדעתו, למלקות, והיו מקיימים בהם את העונש בפומבי ומגרשים אותם מן העיר.

מס־הכרטיסים היה מזכה את היהודי להיכנס לוארשה בזמן שלא היה בה מושב של הסיים, בתנאי שלא יעסוק במיסחר. וכך, למשל, היה יהודי צריך לשלם בעד כרטיס־כניסה לשם ביקור אצל רופא.

ליהודי אמיד שיחק המזל. בעיניו של בילינסקי נראו יהודים עשירים מעין „תרנגולות המטילות ביצי זהב". בעל־שילטון זה האמין, „שאמנם שלח לו אלהים את היהודים לתכלית זו, והוא היה בטוח בלבו, שכל שוד וחמס לגבי יהודים ייחשב לו לצדקה, שהרי כמשועבדים ל„פריץ" עליהם לאגור את הפרוטות למען אדונם" (דברי ההיסטוריון קוחנובסקי בספרו על פולין, וארשה, 1918).

אל היהודים מוארשה, שניתנה להם הרשות „להטיל ביצי זהב", נוספו עוד רבים מן היהודים שמחוץ לעיר. אלה היו יהודי־חצר מועטים, שהמלך העניק להם „איגרת־שרות" (סר־ביטוראט), שפירושה — רשיון לגור בוארשה, בלי זכות לעסוק במיסחר. מלבד זה, היו באים השתדלנים, נציגי וועד ארבע הארצות, שבתוקף תפקידם הוטל עליהם להיות בוארשה, לבטל את רוע הגזירות, להשיג הנחות על המיסים, ולבקש „טובות", מ„פריצים" ושרי המלך שהצריכו קשרים ואמצעים כספיים. אחד השתדלנים המפורסמים היה ר׳ מרדכי נאָקל, מסוג „יהודי־החצר", שהיה פעיל בשנים 1638—1660, ואחריו בנו, משה בן מרדכי, שהיה מופיע בוארשה בתור שתדלן של יהדות פולין בשנים 1660—1676.

מכאן אפשר להגיע לכלל מסקנה, שעד שנת 1764, בימיו של סטניסלב אוגוסט פוניאטובסקי, המלך האחרון של פולין, היתה בוארשה עדה קטנה של יהודים אמידים, בעלי מעמד חוקי, עדה גדולה של לאַגליים־למחצה, וישוב רב במיספר של יהודים סתם ללא כל זכויות, שהיו מתגוררים בסביבת העיר ביורידיקות, שבמשך הזמן נספחו אל העיר והיו לחלק מן הבירה.

הלגאליזציה למחצה — 1784—1794

וארשה היתה חייבת טובה רבה למלכה האחרון של פולין. קודם־כל הוא שהרחיב ובנה את העיר והקים ועדה מיוחדת, שעסקה בהתפתחותה. בתחילה ביקשה הוועדה לבטל את היורידיקות ולאחד את הפרברים עם העיר. אלא שהמלך לא רצה לסייע לתוכנית האיחוד, ויסד שתי יורידיקות חדשות לעצמו (ברחוב ברוברנה עד בלוואדר ומריאנשטט). אכן, אחוזה כבירה בתוך העיר חולקה למיגרשים וכך נוספו בה 15 רחובות חדשים[1].

בשנת 1766 נוסדו יורידיקות בשביל יהודים בלבד. האחת מהן, של סולקובסקי, נקראה „ירושלים החדשה" (Nowa Jerozolima) במקום בו משתרעות „שדרות ירושלים" (Aleje Jerozolimskie) ויורידיקה שניה נוסדה על־ידי וינצנטי פוטוצקי ושמה נוֹבִי פוטוק (כיום — ווליה). שתי היורידיקות קיימו ירידים מיוחדים לעצמן ומשכו הרבה קונים מוארשה.

בתוך העיר עצמה נבנו 17 שווקים. יהודים התחילו לבוא לוארשה, לא רק משאר ערי פולין, אלא גם מחוץ־לארץ. קבוצת יהודים גדולה היתה קובעת לעצמה בוארשה כעין „כולל" („לאנדסמאנשאפט"), עם בתי־כנסת מיוחדים לה ואפילו עם שתדלנים שהיו נציגיהם. כך, למשל, היו חיים בוארשה היהודים מקראקוב, שהתיישבו לרוב ב„נובי פוטוק". היתה להם שם קהילה לעצמם לאַגאלית־למחצה. נציגם היה דוד פייטל, או פיליפ. היהודים יוצאי קראקוב הללו היו מנהלים בוארשה עסקים בשביל יוצאי עירם והיו נחשבים כסוכנים מיסחריים ליהודי קראקוב. המיסחר בשתי היורידיקות הללו פגע לרעה במיסחר של עירוני וארשה. והם פתחו במלחמה עליהם והשיגו בהשתדלותם אצל לובומירסקי, מושל (מארשאלק) העיר החדש, להרוס את שתי היורידיקות.

הגירוש מן היורידיקות התקיים ב־22 בינואר 1775, והיה לו אופי של פרעות ממש. חלק מן היהודים עבר לפראגה והגדיל את האוכלוסיה היהודית שם, שכבר גדלה כשנוספו עליה גם הפליטים שברחו לוארשה מפני ההיידמאקים. חלק מהם התיישב ביורידיקה הישנה פוצ'ייוב. סחורותיהם הוחרמו. יהודי קראקוב מצאו להם חסות אצל הקונסול האוסטרי, שראה חובה לעצמו להסיר עוולה מעל „נתיניו החדשים". אך למרות הרדיפות התבצרו יהודי קראקוב בוארשה. רבים מן הלמדנים והגבירים המיוחסים היו יהודים מעיר זו. ב־1793 היו להם בוארשה „הקדש" ורופא, בית־כנסת, דואר יהודי מיוחד עם שלושה דוורים, שהיו מוליכים את המכתבים בין וארשה וקראקוב. העיר וארשה הלכה וגדלה, לאורכה ולרוחבה. ב־1765 היה מיספר היהודים בוארשה 2.579 נפשות, מחלוקתם לפי הרחובות יש לראות, שהיהודים לא התגוררו כלל בשיטחה של וארשה בימים ההם למעשה, כלומר בעיר הישנה והחדשה בלבד, אלא על־פי הרוב בפרברים, שהיו בעצם — יורידיקות. הרוב הגדול ישב בסאֶנטורין (Senatorska) כלומר בשיטחם של הרחובות טלומצקה, ביאלנסקה, סאֶנטורסקה, כיכר־התיאטרון והסביבה. רבים מהם גרו בפראגה. 1274 נפשות התגוררו בארבעים חצרות ומעלה. ב־1781 היה מיספר היהודים 3.044 נפשות; ב־1787—2.994 (חוץ מפראגה) וב־1792, בשלהי הסיים בן ארבע השנים, עלה מיספרם עד 6.750.

בהשוואה לכלל האוכלוסין בעיר היה מיספר היהודים:

ב־1781 — 3,2%, ב־1792 — 8%, וב־1797 — כבר הגיע עד 11,9% (65.000 נפש — ביניהם 7.700 יהודים).

באוכלוסיה היהודית חל שינוי־מקום: וארשה היתה מחולקת ב־1792 לששה אזורים, חוץ מפראגה שהיתה האיזור השביעי. הרוב הגדול של היהודים גר באזורי העיר הראשון והשלישי, מניישטט עד רחוב וויז'בובה וברחובות שבסביבת כיכר־התיאטרון שבזמננו. חלק מן היהודים ישב באיזור השני (כיום — רחובות פרנצישקנסקה, בוניפראטאָרסקה ועוד 23 רחובות וסימטאות). בפראגה עלה מיספר האוכלוסיה היהודית משבעים נפש ב־1765 והגיע עד 904 נפשות ב־1792.

היהודים התגוררו ב־130 רחובות ובתוך 370 חצרות. הם תפסו 11% מכל הבתים בוארשה, היו גרים בצפיפות איומה, ומשלמים שכר־דירה גבוה, ולא היו בטוחים ביום מחר.

הבאים מחוץ־לארץ היו כותבים, שבוארשה מורגש הדופק היהודי בעיקר במיסחר. אנגלי אחד ציין, שהרושם בוארשה הוא שתפקידם של היהודים במיסחר גדול מאוד. אלא שלא ידע, שפרט לקבוצת יהודים מהולנד, שהמלך הטה להם חסד־יתר שלא מתוך רגשות נוצריים סתם, יהודים מגרמניה וקומץ

הצטלבות הרחובות מיאָדובה וסאנאטורסקה (סוף המאה הי״ח)

גבירים מיהודי המקום — היה רוב מניינם ורוב בניינם של היהודים תושבים לאַגאליים־למחצה, שתמיד היו תלויים בשומרי־העיר לשבט או לחסד. קהילה רשמית לא היתה קיימת בכלל. החיים הציבוריים היו רופפים ורישומם לא היה ניכר. ואפילו בית־קברות יהודי לא היה קיים.

אך לאט לאט התחילו היהודים להתארגן. אסיפותיהם התקיימו באכסניות, שהיו, אגב, מן המוסדות היהודיים המעטים שהתקיימו באופן לאַגאלי. ברובע־היהודים בלאַשנו היו יהודים מתקהלים לאסיפות. בין ראשוני העסקנים היהודיים היו רבים שמוצאם היה מאוקראינה, שנימלטו לוארשה מחמת ההיידמאַקים. בחוגים הללו נעשה ניסיון ראשון ללאַגאליזציה. ב־15 ביוני 1770 הוגש לעירייה כתב בקשה לכרות הסכם עם היהודים, כדוגמת שאר הערים בפולין. דבר זה היה בודאי מגביל את זכות היהודים, אלא שהיה מבטיח את קיומם במיסגרת ההגבלות והיה מכיר ממילא בעובדה שהם חיים וקיימים בוארשה.

---

1. ואלה שמות הרחובות: מזוביצקה, קרוליבסקה, טברדה, גז'יבובסקה, ז'ילנה, קרוכמלנה, פרוסטה, ציגלאנה, צ'יפלה, חלודנה, אלקטורלנה, וולסקה, וורוניה, לוצקה, חמילנה.

לזאת לא הסכימה העירייה. אלא שהסיים לא רצה לסייע בידי העירונים, מפני שהיו להם שאיפות מדיניות, שהאצולה לא רצתה בשום אופן למלאותן. הסיים ניסח את שאלת ישיבתם של היהודים בוארשה כעניין מיסחרי גרידא: יש לתת ליהודים זכות לסחור בוארשה „כדי להפיג את היוקר המאמיר של הסחורות" שבא בעקבות המונופולין של מעמד־הסוחרים הנוצרי.

מושל־העיר השתמש במצב, כדי לסחוט מן היהודים כספים ככל האפשר. ב־1777 הנהיג נוסף לכרטיס־היום, שהיה לו תוקף לכניסה לעיר ושהייה במשך 14 יום, גם כרטיס־קבע בשביל יהודים שהיתה להם זכות־אבות, זכות־המלך או זכות־עצמם להתגורר בוארשה. אולם אז כבר היתה קיימת בוארשה ציבוריות יהודית מאורגנת, אמנם צנועה, אך נאורה ולוחמת, שהתחילה להגן על ענייניה. בראש הציבור עמד יהודי אחד, זאבל בן יוסף, שבא על החתום בתזכיר מיום 6 ביוני 1779, שראוי להעתיק ממנו את הדברים הבאים:

„אין אסון כאסוננו, מפני שאנו נתונים בכל יום לרדיפות ומאסרים ללא־נשוא. נדמה היה לנו, שבהיותנו חיים בארץ הזאת, הרי אנו חלק מאזרחיה, מפני שאת המיסים שחוקי הריפובליקה מטילים עלינו, אנו משלמים. אבל למרבה הרוגז, נוכחנו לדעת שנהפוך הוא, ובניגוד לכל רגש אנושי, אסור לנו לא רק להתיישב בארץ הזאת, אלא גם לשאוף את אוירה".

אכן, העצומה לא הביאה כל תוצאות. ב־1784 הגדילו את התשלום לכרטיס־היום; לבעלי־מלאכה לא ניתן כרטיס־יום כלל. גם לנשים יהודיות לא הרשו יותר להיכנס לוארשה, מלבד במקרים יוצאים מן הכלל, כגון לביקור אצל רופא. בדרך זו רצו לשמור על וארשה מפני גידול מישפחות היהודים. גם לרוכלים ולקבצנים לא ניתן כרטיס־יום.

נגזר על היהודים לצאת מן העיר עד 21 ביוני 1784. לפי התקנות החדשות נשללה מכל היהודים הזכות להישאר בעיר; עלה בידם להשיג רשיון מבנקאי אחד בוארשה, טפר, להתיישב באחוזתו, ראַשין, הסמוכה לוארשה. אך הגזירה לא יצאה לפועל, מפני שהעירונים התערבו בדבר, והיהודים נשארו לגור בעיר.

בעוד שהסוחר הנוצרי התחיל להשלים לאט לאט עם העובדה שסוחרים יהודים יכולים לסחור בעיר, הנה לא רצה בעל־המלאכה הנוצרי להעלות על הדעת, שלבעלי־מלאכה יהודים מותר לעבוד בה כמוהו.

הדבר הובלט בתקופת הסיים „הגדול" (1788—1792) בזמן שעניין זכות־האזרח והשתלבות המעמד הבינוני הפולני בחיים המדיניים בארץ, עמד במרכז של הוויכוחים ההיסטוריים.

העירונים בוארשה דרשו להגשים את התקנות „הקדושות" של 1527, זאת־אומרת — לגרש מיד את כל היהודים מוארשה. אלא שכבר עברה שעתה של גזירה רעה כזאת. העובדה, שגם היהודים בוארשה ניהלו פעולת־הסברה שמטרתה היתה לחדול להיות יהודים בתוך וארשה ולהיפך ליהודי וארשה — הוכיחה, שאפשר היה לכל היותר לקבוע פיקוח על ריבויים וחדירתם של היהודים, אך לא לעשות את העיר „נקיה מיהודים". העירונים הכבידו לעצמם את העניין, בעוררם את התנגדות האצולה לדרישותיהם בדבר זכויות פוליטיות.

קבוצה של יהודים אמידים הגישה עצומה אל הסיים וביקשה להרשות להם להישאר בוארשה ולעסוק במיסחר. בשכר זה התחייבו לתת 80.000 זהובים בשביל הצבא ונוסף על המיסים הכבדים עוד שלושת אלפים דו־קטים בעד הזכות לעסוק במיסחר.

עצומה זו עשתה רושם כביר. הכינוס של ערי פולין, שהתקיים בוארשה בנובמבר 1789, הטיל אימה על האצולה בסיסמאותיו ה„יעקוביניות". תחבולה זו גרמה, שבעקיפין פעל הסיים לטובת היהודים. לא הועילו גם טענותיו של ראש־העיר בוארשה, דאֶקאֶרט, שהיהודים חדרו כה עמוק לתוך וארשה, שהעיר העתיקה (אלטשטאט) מלאה סדנות־מחתרת של יהודים, המקפחים את פרנסתם של הנוצרים. ככל אשר איש המעמד השלישי הפולני היה דאֶמוקראטי יותר, כן היה מתנגד יותר ליהודים. הם לא רצו להכניס בעלי־מלאכה יהודים כחברים שווי־זכויות אל המעמד הבינוני. וכאשר לא הועילו העצומות והאיומים המדיניים סתם — הלכו העירונים בוארשה בדרכם של... היהודים. ב־15 במארס 1790 הציעו הסוחרים ובעלי־המלאכה הפולנים לאוצר־המלוכה 50.000 זהובים במתנה בשכר פקודת גירוש על היהודים, שתוצא מיד.

אבל, „החזית" המאוחדת של העירונים התפוררה מיד, משום שנתגלו ניגודי עניינים במידה רבה בין קבוצותיה השונות. כך, למשל, היו רק החייטים והפרוונים בין בעלי־המלאכה, שנלחמו מרה נגד היהודים החברים למקצוע.

ב־20 במארס 1790 ערכו חברי שני האי־גודים המקצועיים הללו הפגנה לפני העירייה. יומיים לאחר מכן הוציאה העירייה פקודה, שכל היהודים, פרט לסוחרים, צריכים לצאת את וארשה. היהודים העניים עזבו מיד את העיר, ה„אמידים יותר" עקרו לפי שעה אל היורידיקות. „עבודה יהודית במחתרת" פרחה בוארשה, כלומר, בעל־המלאכה היה עובד ביורידיקה ומביא את התוצרת בסתר אל המזמין. הדבר הביא לידי התנגשות ב־19 באפריל 1790, וב־16 במאי אותה שנה פרצו „פרעות פרולטריות" ממש, שנפלו בהן כמה הרוגים והגיעו גם להתנפלויות על חיילים.

„מהפכת עירונים" זו הטילה אימה רבה על האצולה. אף־על־פי שהיתה רחוקה מאהבת היהודים, הרי צר־השעה והמסיבות, היו לא כל־כך להגן על היהודים, אלא בראש וראשונה לעמוד נגד הגלים „המהפכניים" של המעמד השלישי. הכומר קיטוביץ, מבשרה הראשי של התנועה, כתב בנעימה של יאוש, כי „גירוש היהודים מוארשה הוא מן הנמנע", ולפיכך יש ללכת בנוגע ליהודים בדרך הוויתורים.

הבורגנות היהודית בוארשה לא העלתה כלל על הדעת את הרעיון של מלחמה מקיפה לשם לאֶגאליזציה של זכות־ישיבה ליהודים. בעל־התעשייה והבנקאי דוד ירמיהו קניגסברג ביקש בתזכירו אל המלך להעניק אזרחות ל־250 משפחות יהודיות, לפי רשימה שיגיש לשם כך.

בו בזמן פנתה קבוצה יהודית־עממית אל העירונים בעצמם ודרשו להם זכויות כאנשים הרואים עצמם כחלק בלתי־נפרד של המעמד השלישי בפולין. בהשפעתן המפורשת של סיסמאות המהפכה הצרפתית דרשו היהודים הללו בתזכירם, להפסיק את הרדיפות על היהודים. בהזכירו את הפרעות שנתקיימו בוארשה, כותב המחבר עלום־השם של עצומה נועזה זו:

„אתם מדברים על פריבילגיות, ולמרבה חשיבותן גירשתם אלפי מישפחות התיעות מסביב לעיר הבירה, והסתכלתם בגווע ילדיהן במזג האויר הקר".

בהתמרמרות רבה כותב הוא על העיבדות של גירוש היהודים ומוכיח כי גרושם של בעלי־מלאכה יהודים גרם

להתייקרות, מפני שבעלי־המלאכה הנוצרים האמירו מיד את המחירים[2].

שתי העצומות, של הבורגנות ושל המעמד הבינוני הפגינו את דבר קיומן של שכבות סוציאליות מאורגנות. אכן, ל„המון" היהודי לא היתה לפי שעה נציגות מאורגנת כזאת, אף־על־פי שרוב מניינם של היהודים בוארשה היה כלול בו. לשכבות־הבינים עלומות־השם הללו לא היו דואגים ודברים. הם לא יכלו להגיע לידי ביטוי, מפני שלא היו להם פרנסות „הגונות".

כשהוכרזה הקונסטיטוציה של השלישי במאי 1791, היה ברור כי היה בה פחות בהרבה מאשר קיוו, וכי ליהודים לא נתנה ולא הוסיפה דבר. שנתיים לאחר המהפכה הצרפתית היתה שירת־הברבור התחוקתית הזאת של פולין העצמאית של האצילים מעין מהדורה מתוקנת מעט של חוקה פיאודלית. אבל היהודים היו נאלצים ללכת עם זרם ההתלהבות הפטריוטית. קבוצת יהודים שלקחה לעצמה ללא־זכות את התואר „גבירי נבחרי ישראל" פירסמה ב־1792, במלאות שנה ראשונה לקונסטיטוציה, „שירה חדשה", הימנון נמלץ בארבע לשונות. העירונים בוארשה התחילו, מרוב שמחה בקונסטיטוציה, להכות ביהודים שיצאו בראש חוצות, בודאי לא כדי להשתתף בחג, שלא היה חגם הם וגם לא חגם של האיכרים ואפילו לא של בעלי־המלאכה בפולין.

הקונסטיטוציה עוררה מחדש את המאמצים הרדומים כמעט להביא לידי גירוש היהודים מוארשה. אבל, נתווסף גם גורם מדיני חדש שהתערב בדבר: זה היה השגריר הרוסי, אשר השפיע על המלך להימנע מגירושם של היהודים. בשכר זה הביאו למלך סכום־כסף גדול במתנה והבטיחו להוסיף עליו בהגיע „התקופה של שיווי זכויותיהם".

והעירונים הוסיפו לעשות את מעשיהם. בשמיני לפברואר 1792 הכריזה העירייה שעל כל היהודים, מלבד בעלי בתי־מיסחר ו־15 אכנסיות ו־5 עושי־חותמות — לעזוב את העיר. נאסר על סוחר יהודי להעסיק יותר משלושה משרתים, להחזיק בית־מרזח, לסחור בבגדים ישנים ולעסוק במיסחר ביום א' בשבוע.

היהודים פתחו במיפעל־שתדלנות קדחתני, בעלי החנויות היהודים הסתמכו על חוקת השלישי במאי 1791 וכתבו, שאין החוקה מוציאה את היהודים מן הכלל, ולפיכך אין להרשות את ביצוע הגירוש, שכבר נקבע זמנו ליום א', 23 ביוני 1792.

הגזירה נתקיימה רק באופן חלקי. כנהוג, נפל היהודי העני לקורבן, והאמיד נשאר במקומו.

אכן, המצב המדיני המסובך בארץ לא ביטל את סכנת הגזי־רה. ב־21 במאי 1793, פורסמה הודעה חדשה, שכל היהודים הסוחרים בסיטונות מצווים להביא את סחורותיהם אל מחסני העירייה ולהוציאן למכירה במשך 14 יום. פחד נפל על היהודים בוארשה. היתה סכנה לצאת החוצה. „אנו חיים באימה גדולה כמתים למחצה", כתבו סוחרים יהודים מוארשה אל המלך בגרודנה. בשוחד ובהתערבות רוסית הצליחו להעביר את רוע הגזירה ובינתיים הגיעה שעתה של המלחמה ברוסיה, שאי אפשר היה להימנע ממנה. יהודי וארשה שכחו את כל הנגישות והרדיפות, ויחד עם הפולנים התכוננו למלחמת הבלתי־שווים בכוח. עצמאותה של המדינה היתה על כף־המאזנים והיה הכרח להתעלם מהרבה חוויות טרגיות כשהן לעצמן.

המרד בשנת 1794

בימים 17—18 באפריל 1794, פרצו הקרבות הראשונים ברחובות וארשה, וחיל־המצב הרוסי גורש מן העיר. האופי הדאֶמוקראטי המובהק של מהפכת וארשה, היה לפי רוחו של היהודי הפשוט, אך לא היה לרצון למיספר מועט של בורגנים יהודים. בקרבות שהתחוללו בין ה־17 באפריל ל־10 במאי לקחו היהודים חלק פעיל מאד. לא היה להם מושג נכון על סיבות המרד ומטרתו הסופית. הם עמדו מחוץ לחיים המדיניים הפולניים, ולפיכך זרים היו להם כל ענייני הפוליטיקה הגבוהה. קומץ האינטליגנציה היהודית בא מן החוץ, רובם מגרמניה ומהולנד. הצמרת של יהודי וארשה לא התנהגה יותר גרוע מצמרת האוכלוסיה הפולנית; אלה ואלה דאגו קודם־כל להצלת רכושם. דלת־העם הלשינה על הגבירים, שהבריחו חפצים יקרים מן העיר. וכן עשו גם עניי הפולנים. היהודים העשירים תרמו קצת כסף, כנהוג במיקרים כאלה, שאין בודקים בעומק כוונותיו הפוליטיות של המאבק בכלל.

לעומת־זאת הרגישה עצמה השכבה העממית היהודית, שהיתה רגילה לחיות בצל רדיפות תמידיות וגירושים לסירוגין, בטוחה יותר, מאשר בימי הפרעות של 1790, בהן נלחמה בפורעים. שכבות הבינים, שהתקיימו על הגבול של האירגון הכלכלי, היו כבר בחלקן בתוך תהליך של טמיעה סוציאלית. אכן, ככל שייראה הדבר מוזר, היתה ידיעת הלשון הפולנית בוארשה נפוצה יותר בין העניים והאביונים מאשר בקרב המעמדות והחוגים העליונים.

דלת־העם היהודית — הם אבות „עמך" המפורסם של רחוב קרוכמלנה וסביבתו. — אמנם, המליצה היעקובינית זרה היתה להם, אך המעשים ברחוב היו קרובים ללבם ובמידה מסויימת זכו לאהדתם. הפצע של שחיטות האוקראינים משנת 1768 טרם הגליד, ורבים מן הפליטים ההם התגוררו בוארשה. באופן ספונטאני קם ונוצר מועדון עממי שדיבר בשם „דלת־העם של בני התורה הישנה" (ubóstwo Zakonu Starego). בדם יאש הונח היסוד לאשר קרא היסטוריון של אותו מרד (וצלב טוקרז') בשם „האחווה הפולנית־יהודית הראשונה" בוארשה. עם כל ההסתייגויות למונח זה, שצמח מתוך רגשנות יתירה, הרי הרבה מן האמת טבוע בו. היה זה ביטוי לאופטי־מיות חברתית, ש„עמך" נשא בנפשו.

מיליציה כללית נוסדה בוארשה (ב־9 במאי 1794), והיהודים נרשמו בה מיד. ברובע היהודי היו כ־150 חברים במישמר העממי, ובכלל היו במיליציה העירונית עד 300 יהודים.

„אצלנו בוארשה" — כותבת „גאזיטה אוביווטלסקה" („העיתון האזרחי") — „משרתים היהודים בצבא מרצון. הם עומדים ברצון בשמירה, יוצאים למישמרות, וחלק מהם גם מרים נשקו באופן נועז נגד האויב של העם והאנושות. אין להעלים עין מצעד ראשון זה ויש לחלוק לו את השבח הראוי".

אולם, הסוחר היהודי לא הרגיש כל שינוי באשר לעצמו. העירונים הוסיפו להסית כאילו לא קרה דבר. היו אוסרים ברחוב סוחרים ובעלי־מלאכה יהודים, ביחוד מי שקיבל עבודה בצבא הפולני. הסוחרים היהודים באה עליהם צרה מיוחדת: היו מחרימים את סחורתם מבלי לתת קבלות, ואם שילמו את התמורה, הרי היו משלמים בשטרות־נייר, שלא היה להם כל

2. ע' מאמרו של י. לשצינסקי: הישוב היהודי בהתפתחותו הכלכלית

ערך, ושאף החיילים לא רצו לקבלם. אכן, שעת צרה לרבים היתה אז, אך צרה זו רק יהודים סבלו ממנה.

יהודים מחוץ לוארשה, שרכשו להם כרטיס־יום נצטוו לשלם את ההפרש בין הערך הרשמי והמעשי על 15 הגרושין, מחיר הכרטיס. היהודים הגישו מחאה, אבל רק לאלה שהשתתפו בקרבות הראשונים בוארשה ניתנה הנחה של חמישה גרושין של כסף ממחיר הכרטיס, אך לא רצו לשחררם מן התשלום כולו. ירידת ערך המטבע הדוהרת הביאה לידי משבר כלכלי ורבים מן הסוחרים היהודיים בוארשה ירדו מנכסיהם.

היהודים האמידים התנדבו לתרום סכום עצום לשם ביטול ההחרמות. אולם ללא הועיל — הוסיפו להוציאן לפועל ובאכזריות יתר.

„דלת־העם היהודית בוארשה" הציגה את הדרישה, כי הגבירים יתרמו חלק מרכושם, לפי אחוזים, ושאת העניים ישחררו בכלל מחובת כרטיס־יום. במאבק לביטול כרטיס־היום פתחו באחד במאי 1794. אך בעיר היו היהודים מרויחים היטב, ביחוד בעלי־המלאכה. ולפיכך סברו, שאין זה „מן היושר" לשלול מן העיר הכנסה טובה ובטוחה כזאת, על־ידי ביטולו של כרטיס־היום.

באווירה זו קמה החטיבה הצבאית היהודית המופלאה, שהקים בּאֶראָק יוסילביץ, יהודי מקראָטינגה. בהצעתו הצנועה, שהכריז עליה ב־25 באפריל 1794, התכוון לגייס מאה צעירים יהודים „בריאים, נאמנים ומוכשרים, לרכישת ציוד בשביל הצבא ולפעולת ריגול באויב".

מחטיבה צנועה זו יצא, כעבור חדשים מיספר, גדוד פרשים ובּאֶראָק יוסילביץ נתמנה למפקדו בדרגת מפקד־גדוד.

כל התכנית הוצאה לפועל על־ידי טדיאוש קושציושקו. הרעיון היה, לשחרר את העיר מיהודים „הולכי בטל", כשם שפולנים „הולכי בטל" נצטרפו אל הגדוד המפורסם של „בני וארשה", שקושציושקו הטיל על הגנרל מדאַלינסקי לגייסו.

העתונות הפולנית היתה מלאה מאמרים נלהבים על היהודים. מן הקבוצות המפוזרות של חיילים יהודים טירונים, שבוארשה השתוממו להן באמת, הצליחו להקים חטיבה צבאית חזקה וממושמעת — והיתה בכך כוונה חברתית־חינוכית להתבוללות מעשית ופעילה. פחד נפל על הגבירים היהודים, כשם שהעירונים הפולנים נבהלו מפני גדוד „בני וארשה". העשירים היהודים לא נתנו כסף, והיה הכרח לגייס בכוח מקצת מ„הולכי בטל" היהודים. בתחילת אוקטובר 1794 העמידו למיבחן את ערכו „החינוכי" של הגדוד היהודי בקרב המכריע על פראגה. פרט ליחידים מועטים, נפל כל גדוד הגיבורים היהודים.

טדיאוש קושציושקו

למה בחרו בגדוד לא־מאומן של חיילים יהודים כדי לשלחו אל עמדה מסוכנת כזאת? ישנה סברה, שהנימוקים ה„חינוכיים" הם שהכריעו. כשהגיעו לוארשה בשורות־איוב, שהחיילים הרוסים הורגים קודם כל ביהודים, חשבו ומצאו שגדוד יהודי ייטיב לדעת את שליחות ההתגוננות, ויכה בהורגי עמו.

בשחיטות של סובורוב נהרגו יהודים שהגיעו ב־1768 עד פראגה במנוסתם מאוקראינה מפני ההיידמאקים, שפרעו ביהודים.

הפייטן הפולני פרנצישק קרפינסקי, שהכיר בעצמו את מפקד הגדוד היהודי באֶראָק יוסילביץ, כתב על סופו האיום של הגדוד את הדברים האלה:

„פרבר פראגה, שהגדוד היהודי הגן עליו, נכבש בסערה. כולם נפלו לפי חרב. למחרת נמצא על סוללות העיר גדוד שלם בתרדמת נצח. הרוסים, כשפרצו אל העיר, עשו נקמה באוכלוסיה היהודית, ועל עוללים ויונקים לא חמלו".

בין יהודי פראגה הניצולים הופיע אחד רחמן, שהתמסר קודם־כל להצלת הילדים היתומים. שמו — ישראל הטרז'ביני, פרוון לפי מקצועו, שבא לפראגה מן העיירה טרז'ביניה, בגאליציה; כל ימיו (נפטר ב־1824) דאג ר' ישראל טרז'בינסקי למען היתומים הללו.

כשנכנסו צבאות הרוסים המנצחים לוארשה, היתה ראשית בקשתם של אבות־העיר — לגרש את היהודים. הגנרל הרוסי לא יכול, כנראה, לעזור הרבה לעירונים הללו, אך כרטיס־היום נשאר בתקפו. באוגוסט 1795 קבעו השילטונות הרוסיים, שהיהודים שהיו בוארשה בזמן כניסת הצבא הרוסי יוכלו להישאר בעיר; אלא שאסור להם לגור ברחובות הראשיים, או לעסוק ברוכלות בחוצות העיר. הותר להם להחזיק 60 אכסניות בוארשה ו־20 בפראגה.

לפי החלוקה שנעשתה ב־3 בינואר 1795 נפלה וארשה בחלקה של פרוסיה. ב־9 בינואר 1795 נכנס הצבא הפרוסי לוארשה, והיהודים היו לנתיני פרוסיה.

בתקופה הפרוסית — 1796—1807

עצם העובדה של קיום ישוב יהודי בוארשה קיבלה אישור רשמי דווקא בתקופה הפרוסית. הוכר אז מעמדו כקהילה. אופייני מאד, שהדבר נעשה על־ידי שילטונות הכיבוש. ובכך שללו מן העירונים את התיקווה האחרונה להיפטר מן היהודים בעזרת שילטון זר, לאחר שלא הצליחו להשיג את מטרתם בכוח ממשלתם הם. המדיניות הפרוסית כלפי השטח שנכבש לא־מכבר נבעה מן הביטחון, שהארץ תסופח באופן מוחלט לפרוסיה. הריאורגניזציה של כל המנגנון ההנהלתי, והסקטור היהודי בכלל זה, היתה צריכה להיעשות לפי השיטה הפרוסית.

אחרי המהפכה היתה וארשה כעיר מתה כמעט. האוכלוסיה פחתה בשליש לעומת 1794. ה„פריצים" יצאו מן העיר; ליהודים לא היה לאן ללכת.

„יהודים מסתובבים שיירות־שיירות — כותב בעל־הזכרונות אוחוצקי — נטפלים לעוברים ושבים או מבקרים בבתיהם בהיחבא, מתוך רצון לעסוק קצת במיסחר"

כדי להקל מן המצוקה, התחילו הפרוסים לקחת אנשים לעבודות ציבוריות. אבל, על היהודים „חמלו" ונתנו להם לגווע ברעב. בוארשה הוקמו בנייני־פאר רבים, אך ליהודים לא היתה טובת־הנאה בהם. הפרוסים ביקשו להכניס „קלות־דעת" לוארשה, ונתנו רשיונות למועדוני־לילה עם תזמורת, וגם הביאו „כלי־זמר" יהודים מפוזן, שלזיה ואפילו מִפּראָג, כדי להנעים זמירות לפי ה„ראַפורמה" הפרוסית.

עניני היהודים עברו לרשות קולֶגיון של המאגיסטראט, מפני שהעירייה חוסלה. הפקעת שיפוטם של המושל מטעם המלך הפולני ושל העירייה הפולנית — היה בה ערך היסטורי חשוב ביותר לקיומם של היהודים בוארשה.

לאחר שנשבעו שבועת האמונים (homagium) הפכו היהודים, ככל התושבים, לנתינים פרוסיים. בזאת חדל עניין היהודים בוארשה מהיות בעייה מקומית. אבל בין מנהיגי העירונים בוארשה היו גרמנים רבים שגרו בעיר מקדמת־דנא והם הם שעמדו בראש הפעולות נגד היהודים. מכאן נבעו הסתירות בדיון על הבעייה הישנה של הגירוש.

הרוזן הוים, ראש המינהלה האזרחית הפרוסית, קיבל בעת ביקורו בוארשה (ב־15 באפריל 1796) מישלחת של העירונים, שביקשוהו בגרמנית עסיסית להגשים את גירוש היהודים. הוים הבטיח למנות ועדה, כדי להפעיל את הגזירה הזאת, אבל לאחר־זמן קיבל אותו פון־הוים (ב־6 ביוני 1796) מישלחת יהודית והשביע אותה שבועת־אמונים לשילטון החדש.

מי־שהיה מנהל בית־הספר לפרחי־קצונה בוארשה, מיכאל פון־הובה (1737—1807) מתאר את יהודי וארשה בימים ההם:

„בוארשה דרים כעת כ־1.600 מישפחות מהם. אין להם בית־כנסת להתפלל, לא רב ולא ראשים ופרנסים. יש להם רק בית־קברות קטן, באחוזת נחלתו של פריץ אחד. ויש להם בשני בתים פרטיים גם בית־חולים ותלמוד־תורה למאה ילדים. אין אף ליהודי אחד בעיר בית לעצמו; כולם מתגוררים בדירות שכורות. רוב מניינם של היהודים מוצאם מערים ועיירות של האזור האוסטרי והרוסי של פולין, אף־על־פי שנמצאים ביניהם תושבי וארשה מזה שלושים שנה, ומהם גם כאלה שנולדו כאן”.

המעבר לפרוסיה היה בשביל היהודים חוויה כאובה. קודם־כל לא היו היהודים רגילים בהרשמה שיטתית וקפדנית כל־כך בענייני מיסים. כמו־כן היו מודאגים מהתערבותם של הפרוסים בחייהם הדתיים. הפרוסים רצו להפיץ בין היהודים את ההשכלה, והדבר מצא חן בעיני הקבוצה הקטנה של המשכילים בוארשה שהתאוששה עם צירוף חברים־לדעה חדשים, שבאו מן השטחים הגרמניים.

גזירות אחדות בוטלו, למשל, המיכסה הקבועה של נשואין בין היהודים. הפרוסים ויתרו על הניסיון להכריח את היהודים להסתלק מן התלבושת המסורתית, לאחר שנוכחו לדעת, שאין למשכילים השפעה מספיקה למדי, כדי לעזור בהגשמת רֶאפורמה קיצונית כזאת. ההישג היהודי החשוב ביותר היה — דבר הלֶאגאליזציה של הישוב היהודי על־פי „חוק המולדת”, שקבע כי היהודים הם חלק של האוכלוסיה.

יהודי וארשה שילמו את אותם המיסים, שהוטלו על כל היהודים בדרום־פרוסיה. הם נאלצו לבחור להם שמות־מישפחה. ניתנה להם זכות לקנות ולבנות בתים. אך השכונות היהודיות לא בוטלו. הוגהגה ביקורת על הפעולה הכלכלית של היהודים, אגב חובה לנהל פנקסים בפולנית או בגרמנית. „הרוכלות”, כלומר החיזור על הבתים לשם מיסחר, נאסרה בהחלט. הותר ליהודים לעסוק בכל מלאכה, ועודדו אותם לפתוח בתי־חרושת.

הקהילה היהידית הבלתי־רשמית נתפרקה. במקום זה התקינו שליהודים יהיה בעירייה בא־כוח, דבר שהיה בו יסוד מוצק לקיומו של הישוב בדרך חוקית כקהל מיוחד.

היהודים היו משוחררים מעבודת הצבא, אך במקום זה היה עליהם לשלם מס „פדיון הצבא”. אכן, המעשה הרב של התקופה ההיא היה גידולה של האוכלוסיה היהודית על־ידי הגירת יהודים משאר המקומות. בוארשה התיישבו יהודים דוברי־גרמנית מריגה, מיטבה, קניגסברג, ברלין ופוזן. גם יהודי ליטא הגיעו לוארשה. ב־1796 נמנו בוארשה 6.750 יהודים, 8,3% מן האוכלוסיה בעיר כולה. ב־1797 עלה מיספרם עד 7.688, שהם 11,8% מכלל האוכלוסין; ב־1800 — גרו בוארשה 9.724 יהודים; ב־1805 — 11,911, שהיוו 17,4% מכלל האוכלוסין. בהשוואה לימים שלפני כניסת הפרוסים היה חלק היהודים בתוך האוכלוסין בוארשה פי שנים ויותר (1792 — 8,3%; 1805 — 17,4%).

בסוף תקופת השילטון הפרוסי היוו היהודים כחמישית מאוכלוסיית וארשה. מצבם הכלכלי לא הוטב. ב־1803 כותב דוד פרידלנדר, „שהם עוסקים במיסחר אבל אינם סוחרים”.

הסיכסוך הפולני־יהודי החריף בגלל העוני וגם מפני שפקעה סמכותן של העירייה ואגודת־הסוחרים הנוצרים לגזור גזירות על היהודים. צריך היה לפייס את הפולנים במקצת והוחלט לקיים גירוש חלקי של היהודים שגרו בוארשה. ניתנה פקודה שרק אלה שגרו בוארשה לפני ינואר 1796 רשאים להישאר בעיר. על היהודים האחרים הטילו חובה לרכוש כרטיס־יום, ועל העניים ביותר נגזר גירוש. חוץ מזה הוטלו עליהם מיסים כבדים חדשים, כמו: מס־המזון ומס־הסובלנות (טאָלעראַנץ־שטייער). המיוחסים היו אלה שהיו בעיר עוד משנת 1796, ובגלל זה קראו להם מאז „אנשי התשעים־ושש”, כלומר, ו ת י ק י יהודי וארשה.

כשהגיעו הדברים ל ג ב י י ת המיסים השונים מן היהודים הוברר, כי שלילת זכות־הייצוג הקיבוצי, לפי חוק ה־17 באפריל 1797 וקביעת בא־כוחם בעירייה, לא היו להן תוצאות מעשיות.

הפרוסים היו נאלצים לפתור את הבעייה: מיסים או קהילה — מה עדיף בשבילם? אם עניין המיסים עדיף, צריך להעניק ליהודים כוח־מבצע למען יוכלו לגבות את המיסים. אי־שם ישב כבר גובה־מיסים פרוסי, חיטט בתעודות והוכיח, שבלי נציגות קולקטיבית קשה יהא לסחוט מיסים מן האוכלוסיה היהודית. אבל לחידוש מלא של הקהילה הישנה, אגב מתן זכות להטיל חרם ושאר מעשים, לא הסכימו.

„מס־המזון”, שהוחלף לאחר זמן ל„מס בשר־כשר”, היה מס מיצרכים ישיר, שרק בידי הקהילה היתה אפשרות לגבותו. זה היה היסוד לפשרה, שהביאה לידי הקמה מוסווית של הקהילה בוארשה. באסיפה של 22 בנובמבר 1800 הגיעו לידי הסכם, שהעניק לקהילה חוקיות מלאה — לא רק את הזכויות לסדרי קבורה ובית־מתים, אלא גם זכות השימוש בחרם כאמצעי ביצוע בשעת הצורך.

נציגות הקהילה היתה בת 3 חברים, אשר נבחרו לתקופת שלוש שנים. הפרנסים הראשונים קיבלו לידם את הנהגת ה„חברה קדישא”, שהתקיימה בוארשה עוד משנת 1785. גם שאר החברות עברו לאט־לאט לרשות הקהילה. וכך היתה שיטת־המיסים הפרוסית הגורם לכך, שבוארשה קמה הנהלת־קהילה שלא היתה לה מאז שנת 1527.

שינאתם של העירונים גברה מזמן שהיהודים התחזקו בוארשה בדרך החוק. ב־14 ביולי 1805, ב„יום ה' הירוק”, פרצו פרעות. הגרמנים נזקקו לעזרת הצבא כדי להפסיק את המהומות.

אחד מבני־התקופה — אנגלי שביקר בוארשה באותם הימים — מספר על הפרעות לאמור:

„העם רגש. הם התנפלו על בני ישראל, התפרצו דרך קירות הבתים שבני העם האומלל היו גרים בהם, הרסו את חנויותיהם ומיד התחילו לשלול שלל. בתחילה לא נראה הפוגרום מסוכן ביותר. כמה חיילים נקראו לעזרה, אך הם לא יכלו להשתלט על המצב. ההמון חרף וגידף את החיילים ואיים להרביץ בהם מכות. היה הכרח לגייס כמעט את כל חיל־המצב. ניתנה פקודה להשיב על כל אלימות בהתקפת־נגד. הרחובות היו חסומים מכל צד, וחיל־פרשים סובב בהם. ההמון נסוג, רק ברחובות מיספר גילה עוד התנגדות. רוב המשתתפים היו מן השכבות הנמוכות, בעלי־מלאכה ושוליו־תיהם".

המושל הפרוסי, קלר, סבר שהפוגרום בא כתוצאה מן היחסים המתוחים בין יהודים ושאינם־יהודים, מפני ריבוים של יהודי ורשה. עם זאת הוא מודה, „שאנשים מן השכבות המיוחסות לא נמנעו מהשתתף במהומות הללו".

נראה הדבר, שהפרעות הללו היו מעין כסות־עינים להסוות את ההתנגדות לכובשים הפרוסים.

במהרה הגלידו הפצעים וחיי היהודים לבשו צורה מאורגנת בולטת, אף־על־פי שמצבו הכלכלי של המון־העם לא הוטב. בית־החולים היהודי אושר על־ידי השילטונות הפרוסיים ב־1799. בשנת 1806 קיבלו היהודים בוארשה רשות לבית־קברות מיוחד. באותם הימים (1796) נוסד בית־הדפוס היהודי הראשון, ודווקא על־ידי נוצרי, פטר זאוואדסקי.

בינתיים הגיע קצה של התקופה הפרוסית; בעקב נצחונותיו של נפוליאון נאלצו הפרוסים לסגת מפולין, ומוארשה בכלל זה. ב־28 בנומבר 1806 נכנס הצבא הצרפתי לוארשה. לפולנים היה זה יום ששון ושמחה. היהודים הסתכלו בתהלוכת הניצחון של „המשחררים" החדשים — ושתקו. להם לא היה עוד יסוד לשימחה, לכל היותר יכלו לקוות שגם להם תגיע שעת ישועה.

תקופת הנסיכות של ורשה — 1807—1813

בתוצאות הניצחונות של נפוליאון נעשה הסכם בינו ובין אלכסנדר הראשון ב־7 ביולי 1807, בטילזיט. לפי ההסכם הוכרז השטח שנפל בחלקה של פרוסיה בתוצאות החלוקה הראשונה והשניה, כמדינה מיוחדת בשם „נסיכות ורשה", ופרידריך אוגוסט, מלך סכסוניה, נתמנה נסיך של מדינת־חייץ (Buffer state) זו. בשטח זה ישבו 2 מיליון ו־400 אלף תושבים, ולפי השיטה הצרפתית נתחלק לשישה מחוזות. לפי חוקת המדינה הזאת לא היו היהודים משוללים זכויות־אזרח. אלא שהיהודים לא היו בטוחים אם יהיו אזרחים למעשה. דעת־הקהל בארץ היתה נגד מתן זכויות מדיניות ליהודים. העיקרון שקבע נפוליאון בצרפת בעניין זכויות ליהודים פירושו היה בוארשה, וביחוד במדינה זעירה זו, שלא להעניק לפי שעה כל זכויות ליהודים. הדרישה, שאזרח חייב לדעת את הלשון הפולנית ולגור בארץ עשר שנים רצופות היתה אמתלה מכוונת במידה רבה לשלול מרוב היהודים את זכות־האזרחות.

המדינאי והפייטן יוליאן נימצביץ כתב, שצריך קודם־כל „לשלב את היהודים בתוך עמנו, כדי שיהיו אזרחים מועילים ונאמנים בארץ". ויש שנתנו פירוש לדבר, שעל היהודים לחסל את „מהות ייחודם".

בדומה לפקודתו של נפוליאון בדבר מניעת זכויות מדיניות מיהודי אלזס במשך עשר שנים, חתם פרידריך אוגוסט, ב־27 באוקטובר 1807, פקודה מתאימה ברוחה ובלשונה. היהודים — נאמר שם — אינם מסוגלים עדיין להיות אזרחים בארץ מפני ש„במינהגיהם, בגדיהם ולשונם" אינם דומים ל„תושבי הארץ".

כך שללו מן היהודים את הזכויות, לעת עתה לזמן של 10 שנים. רק יחידי־סגולה, שהסתגלו ל„ציבור המקומי" יכלו לזכות בזכות־אזרחים. ואמנם, אחדים מהם השיגו זאת. היתה זו קבוצה של 37 מישפחות בסך־הכל: עשרה בנקאים ועשרים ושבעה סוחרים סיטונאים, קבלני־צבא ומיספר רופאים.

רוב מניינם של יהודי וארשה לא היה מעוניין לקבל זכות־אזרחות. העיקה עליהם מדיניות־המיסים, שהיתה קפדנית בהרבה מזו שבימי פרוסיה. כמה חוקים טובים מתקופת פרוסיה בוטלו: אסרו על היהודים לרכוש קרקעות, לבנות בתים, וגם להקים בתי־חרושת. רעה מכל הגזירות היתה זו, שאסרה על בת־ישראל בוארשה להינשא לאיש מחוץ לעיר, מפני שליהודים זרים לא היתה זכות ישיבה בעיר.

ראשי הקהילה הריצו תזכיר אל הסאֶנאַט, בו הצהירו שהם „פולנים בני דת־ישראל" (27 במארס 1809), והצביעו על העוול הרב כלפיהם, ביחוד בשטח הכלכלה. אך בדבר זכויות מדיניות — הס מלהזכיר.

„המיסים התמידיים גוזלים מהם (כלומר, מן היהודים) את מטה־לחמם, ויום־יום מלא לב התושבים מרירות". אלה שהגישו את העצומה הזאת בשם הקהל, לא היו למעשה נציגיו. הנכונות לשנות את לבושם במחיר רמז לזכות־אזרחות לא היתה לבטח לפי רוח הרוב של היהודים האדוקים בוארשה.

אלא שגם עצומה זו לא הניחה את דעתם של קבוצת היהודים המתבוללים, שלא רצו להזדהות עם האחרים ודרשו זכות־אזרחות לעצמם. כל הקבוצה לא מנתה אלא 17 יהודים. ב־5 בינואר 1809 הודיעו בכתב שאם, „יעניקו" להם זכויות ישפיע הדבר על יהודים אחרים „להידמות לאירופים".

יהודי אדוק אחד, העסקן מיכאל אטינגר־רבסקי, העיד על עצמדו שהוא אדם „נעלה על אחיו לאמונה" ויש להוציאו מכלל האנשים „שביצוע החוק בכל חומר־הדין" חל עליהם.

הבקשות הללו לא הועילו. לעומת זאת שיחק המזל ל־13 מישפחות „נאורות" אחרות, מ„שמנה וסלתה" של הבורגנות המתבוללת בוארשה. הם הצהירו על נכונותם לשרת בצבא ולשלם את כל המיסים. הם קיבלו, באופן אינדיבידואלי, את הרשות לגור מחוץ לרובע היהודי, אך זכויות מדיניות לא ניתנו להם. ההנחות היוצאות מן הכלל שניתנו למיספר מישפ־חות היה בהן משום הפליה לטובה לגבי הציבור היהודי, אך לא ביחס לחוק הפולני.

ב־1808 ישבו בוארשה 11.991 יהודים בין 68.411 תושבים. לאחר זה ירד המיספר בהרבה ובשנת 1813 עמד על 8.000 נפש. רע ביותר היה שכל היהודים (חוץ מ„בעלי הזכויות") נכלאו בגיטו, כלומר ברובע שלא היה בו די מקום ובתים למיספר מישפחות כה רב. ב־1808 ציוו על היהודים לצאת מן הרחובות החשובים ביותר שבוארשה. נקבעו תוכניות ברורות של הרחובות שהיהודים לא היו רשאים לגור בהם. ואלה הם: 1. העיר העתיקה („ס'מקום" — המקום — בפי היהודים); 2. פודבל, עם הסמטאות הסמוכות, כמו: קפיטולנה, גרודסקה, וניזקה; 3. פראַטה ומוסטובה, יורסקה וקוז'לה; 4. העיר החדשה; 5. דלוגה, עם ביאלנסקה ופשיאזד; 6. מיודובה;

7. סנטורסקה, והרחובות הסמוכים, כמו: ווירזבובה, רימארסקה, דניאלוביצבסקה; 8. פרבר קראקוב ונובי־שוויאט והרחובות הסמוכים, ובכלל זה: צ׳יסטה, קרולבסקה, מזוביצקה, שווינטר קשיסקה; 9. טרימבצקה וקוז׳ה.

וכדי לעודד מישפחות יהודים להיות „ככל האנשים״ מותר היה להתיישב בכל רחוב וסימטה לשתי מישפחות, בתנאי שיהיה לכל אחת סכום של 60.000 זהובים, ושאב־המשפחה יהיה בנקאי או יעסוק „במיסחר גלוי והוגן״. מובן, שמועמד כזה לא היה רשאי להתלבש בנוסח יהודי, היה צריך לדבר פולנית ולשלוח את בניו לבית־ספר כללי. גם יהודים רופאים, אומנים ותעשיינים היו בסוג זה. נוסף לכך עוד תנאי של דירה מרווחת, שתכלול שני חדרים לכל הפחות.

ברחובות היהודים נעשה צפוף. אנשי השילטון, כשר־האוצר לובייניסקי ואחרים, שהיו להם ארמונות ברחובות המיועדים ליהודים, התעשרו משכר־הדירה של היהודים וממכירת מגרשים.

למרות כל הגורמים המפריעים היתה ליהודים נטייה לעבור לוארשה, והאוכלוסיה היהודית הלכה וגדלה. בעלות על בית ברחוב היהודי היתה לעסק טוב כל־כך, שרבים מבין היהודים היו מעוניינים שהגיטו ישאר קיים.

בדבר אחד באה הקלה ליהודי וארשה. אחרי דיונים, שנמשכו שלוש שנים, בוטל בשנת 1811, כרטיס־היום ליהודים זרים. הדבר עזר עזרה רבה ליהודי וארשה מבחינה כלכלית.

קשה יותר היה עניין המיסים. את המיסים הקודמים הגדילו, ועוד הוסיפו עליהם חדשים. מס־המזון נשאר כשהיה, ונוסף עליו תשלום קטן להחזקת בתי־השחיטה הציבוריים. מס גדול הוטל על טבק ועל היין, מתוצרת־בית ובפרט מתוצרת חוץ.

תעשייה — כמעט שלא היתה קיימת. כל תעשיית־האריג העסיקה 2.000 פועלים בלבד.

חייו של יהודי היו משובצים ברשת של מיסים. ביקש יהודי לקנות סידור, היה מס מוטל עליו. אפילו לוח השנה היה חייב מס (שבעה גרושין וחצי לכל לוח). על ספרי ישראל, בין עתיקים ובין חדשים, הטילו מס. פקיד מיוחד היה מקבל זהוב אחד בעד חתימתו על 1.000 ספרים.

המיסים היהודיים העיקריים היו: מס־גולגולת (הוחלף למס בשר־כשר), מס־מגויסים (הונהג ב־1812), כרטיס־היום (בוטל ב־1811), תשלומי מיסים לחתונה, לקבורה ועוד.

הממשלה חקרה ומצאה שדרוש מנגנון גדול לגביית המיסים האלה. לפיכך החליטה למסרם בחכירה בעד 2.400.000 זהובים לשנה; הסכום עלה אחר־כך עד ל־3.300.000 זהובים. במיקרה שלא יצליחו להכניס סכום זה על־ידי מכירה פומבית של זכיון גביית המיסים, נמנו וגמרו לחלק את הסכומים לפי המחוזות, לפי הגודל, ולהטיל על הקהילות את עניין הגבייה.

הקהילות במדינה החליטו להיוועד לאסיפות, כדי להשיג את הפחתת המיסים. בוארשה נתקיימו שלוש אסיפות כאלו. האחרונה התקיימה בדצמבר 1811, ועשרת המחוזות (ארבעה נוספו אחרי מלחמת אוסטריה בשנת 1809) הציעו סכום כולל של 2.400.000 זהובים בתשלומי שיעורין כל שלושה חדשים החל מראשית 1812. אז הציע ברק בן שמואל זביטקובר לממשלה, שהוא מוכן לקבל בעצמו את חכירת המס בעד סכום שנים וחצי מיליון זהובים. מיד הופיעה קבוצה של שלושה יהודים עם הרב מחלם, ר׳ מנדל אטינגר בראש, שהוסיפו 15.000 זהובים על הצעתו של ברק והתחייבו לשלם את הסכום ב־12 שיעורין חדשיים החל ממארס 1812. החוזה נחתם מיד לשלוש שנים, אבל בגלל המלחמה ב־1812 בטל העניין כולו.

כך היה גם במס־המגוייסים. יהודים שירתו בצבא, אך מיספרם היה זעום מאד, ולא היו מרוצים בהם. ביולי 1809 פנתה קהילת וארשה אל מועצת־הממשלה בבקשה, שלא לבצע בכוח את חוק־המגוייסים בנוגע ליהודים. נקטו, איפוא, במיפעל „פדיון שבויים״ לשביעת רצונם של שני הצדדים. נעשתה פשרה: היהודים ישלמו 700.000 זהובים לשנה במשך עשר השנים שלא ייחשבו לאזרחים. ב־29 בינואר 1809 הודיע שר הצבא, הנסיך פוניאטובסקי, בתרועת־ניצחון על עסק מיסחרי זה.

באופן מקביל נוספו גם גזירות אחרות: האיסור לעסוק בייצור משקאות ובמיסחר בהם. הדבר קרה כבר בעיצומה של המלחמה, שגרמה לכך שגם מדינת־החייץ תעלה בלהבותיה.

מלחמת 1812 שמה קץ לקיומה הקצר של נסיכות וארשה. בזמן המלחמה סבלה העיר מאד מן הצבאות הזרים. רבים מן היהודים התעשרו במהירות, אך רב יותר היה מיספר היהודים שנתדלדלו במלחמה זו.

ב־18 בפברואר 1813 הגישה מישלחת עירונית את ברכותיה לשליט חדש: הגנרל הרוסי ברון פון־קורף. נבחרה ממשלה זמנית של שני רוסים, שלושה פולנים וגרמני אחד.

ראשי הקהילה בוארשה, שעמדו במשך שנת המלחמה בפני תפקידים גדולים וקשים והיה עליהם לייצג את כל האוכלוסיה

ילדים יהודים בוארשה בראשית המאה הי״ט

היהודית במדינה, נאלצו להסתגל לתנאי חיים חדשים וארעיים. קמה בורגנות יהודית חדשה. מקצתם של התקיפים לשעבר ירדו מנכסיהם, ולפיכך לא באו עוד בחשבון כעסקנים ונדיבים.

המון העם נשאר אדיש לשינויים המדיניים — כרגיל. המיסחר, מעט התעשייה ופרנסות יהודיות בכלל, כאילו שותקו. הבסיס המישפטי של הקהילה התערער. הדבר היחיד שהיה ברור ובולט, הוא שמלחמת 1812 הוציאה חלק גדול יותר של יהודי וארשה מד' אמות חייהם הרגילים.

נתברר, שמיספר היהודים, והנשים בפרט, שידעו לשונות זרות, ביחוד גרמנית וצרפתית, היה גדול בהרבה מאשר שעדו. מסביב לקהילה קם דור חדש של פרנסים ועסקנים מוכשרים ובעלי־מרץ. הקהילה עמדה במיבחן הפוליטי על זכותה להיות יותר מסתם נציגות מקומית. במובן זה, היתה תקופה זו בכללה, וביחוד זמן מלחמת 1812, אחת מתקופות הבניין שבתולדות יהודי וארשה.

בתקופתו של פסקאביץ — 1837—1855

הדבר הראשון שנעשה לאחר ניצחונה של רוסיה היה הקמת „המועצה הזמנית העליונה". קהילת וארשה פנתה אליה (ב־9 באוגוסט 1814) בבקשה לבטל את כל הגזירות של הממשלה הקודמת. לבקשה זו לא נתקבלה כל תשובה, מפני שבינתים הוברר מה טיבו של המיבנה הטאריטוריאלי שהיה צריך לבוא במקום נסיכות וארשה. רבע שיטחה של המדינה הוחזר לפרוסיה, ומשאר חלקיה הקימו את „מלכות־פולין" (Królestwo Polskie) לפי החוקה של מלכות זו, שהוכרזה ב־20 ביוני 1815, לא ניתנו זכויות ליהודים.

„בשביל בני עם ישראל — נאמד שם — נשארות בתוקפן הזכויות האזרחיות שכבר רכשו לעצמם לפי החוקים והתקנות הקיימים. לפי כללים מיוחדים ייקבעו התנאים, שיקלו על היהודים ליהנות משיתוף נרחב ביותר בזכויות הציבור".

מכיוון שהזכויות האזרחיות כמעט שלא היו קודם בנמצא, הרי שהכל נשאר ללא שינויים. ואילו, בטכס החגיגה של הקונסטיטוציה נאלצה קהילת וארשה להשתתף. את ביתה ברחוב קרוליבסקה קישטה בשלטים מאירים, ובחדרים פנימה ישבו הפרנסים וטיכסו עצה מה לעשות כדי למנוע את אישורן של הגזירות הישנות.

אדם צ'רטוריסקי, הממונה הראשי על ענייני היהודים, פסק שהם לא הגיעו עדיין לבגרות אזרחית, פרט לקבוצת ה„נאורים", שמיספרם בוארשה היה מעט מזעיר.

קהילת וארשה עמדה לפני שורת בעיות, שעניין הזכויות המדיניות לא ניכר ביניהן כלל. וארשה היהודית הלכה וגדלה והיה צורך לטפל קודם־כל בענייניה הפנימיים. ב־1816 הגיעה האוכלוסיה היהודית ל־19% מכלל אוכלוסי העיר, ב־1827 עלה מיספרם עד 24%, וב־1831 — עד 25,4%, 31.834 יהודים.

האוכלוסיה היהודית בוארשה גדלה, ואילו מצבה הכלכלי כה ירד פלאים, עד שצריכת בשר־כשר הצטמצמה מאד (בשמונה אחוזים). על המיסים היהודיים הישנים הוסיפו חדשים.

בדרך משא־ומתן „דיפלומאטי" הצליחה הקהילה לסדר, בהסתמכה על דרישת החסידים, שמס־המגוייסים יישאר בתקפו. הממשלה הסכימה שהסכום של 700.000 זהובים יוטל על כל המדינה ובכלל זה על וארשה לתת 100.000 זהובים. הסכום היה גדול מאשר בזמן נסיכות וארשה; בעוד שמיספר היהודים הגיע אז למחצית מיליון נפש בכל הארץ, ושילמו אותו הסכום, הנה ירד המיספר ועמד על 300.000 נפש. כל מיכסת הגיוס שהוטלה על היהודים היתה רק 300 מגוייסים לשנה. גביית המס עלתה ליהודים 100.000 זהובים לשנה, ובזאת עלה מס־המגוייסים ל־800.000 זהובים, הרי שהציבור היהודי שילם למעלה מ־2600 זהובים בעד שיחרורו של מגוייס אחד.

קשה ויגע יותר היה עניין הרובע היהודי. במקום להוסיף על מיספר הרחובות, שהיהודים היו רשאים לגור בהם, עוד גרעו ממנו. לפי פקודת 21 ביולי 1821 נאסר על היהודים לגור גם ברחובות אלה: ז'אביה, גראניצ'נה, קרוליבסקה, נובי־שוויאט, לישנה, מרשלקובסקה, כלודנה, אלקטורלנה, שדרות ירושלים וזקרוצ'ימסקה. מן הרחובות הללו נצטוו היהודים לצאת עד אוקטובר 1824.

כדי לאפשר ביקורת ומניעת מיספר רב של יהודים מלבוא לוארשה, הנהיגו מחדש את כרטיס־היום (1824). כל הנכנס לוארשה, או לפראגה, היה חייב בתשלום 20 גרושין ליום, ועוד 10 גרושין בעד תעודת־המס. באופן זה רצו להיפטר מ„אוכלוסיה של סמרטוטים", כפי שהיו מכנים את עניי היהודים. יוצאים מן הכלל היו יהודים, שרכשו מיגרש פנוי ובנו עליו בית־חומה במשך שנה אחת, והונם הגיע ל־60.000 זהובים. היהודים היו צריכים, איפוא, לעקור מן הרחובות שנבנו בידיהם, והתחילו לבנות שוב בשטחים ריקים, בנאליבקי ופרנצישקנסקה. שלוש שנים נדרשו לביצוע פקודה זו. והקהילה הפכה עולמות, כדי להעביר את רוע הגזירה.

הרחוב „הנהדר", כפי שכותבי־הזכרונות היו מכנים את רחוב פרנצישקנסקה, נבנה על־ידי יהודים, אף־על־פי שעמדו שם ארמונות־אצילים ישנים, ובעליהם, אנשי־מעשה, עשו מהם שיכוני־כלובים, שהכניסו להם הון בשכר־דירה.

נתגבשה גם „אריסטוקרטיה" יהודית חדשה, שהשתכנה ברחובות העיר האסורים. בנקודה אחת היו מקפידים מאד: יהודי שרצה לגור מחוץ לרובע היהודי, היה חייב לגלח זקנו ולשאת בגדים בנוסח־אירופה.

התעשייה בארץ התחילה להתפתח, וגם יהודים השתתפו בה, אף־על־פי שלא היה להם מישקל מכריע, כפי שנוהגים לשער. בתי־חרושת לאריג של יהודים היו עוד ראויים לשם זה; בתי־חרושת אחרים היו מיפעלים דלים ורחוקים מלשמש מופת בהשוואה לבתי־החרושת של הגרמנים, למשל. בכמה מבתי־החרושת עבדו גם פועלים יהודים, אבל מסתבר שמיספרם היה מעט מאד. רב מהם היה מיספר בעלי־המלאכה ופועלים סתם. ב־1825 היו כמעט 73% של יהודי פולין הקונגרסאית בעלי־מלאכה, פועלים ושכירי־יום. מכאן, שגם בוארשה היה היסוד הפרוליטארי בולט למדי.

בעלי־המלאכה היהודים לא התמחו במקצועם כראוי. אמנם, ב־1827 ביקשו לפתוח בית־ספר לחרושת, אך הממשלה התנגדה לכך. לעומת זאת גדל תפקידם של היהודים במיסחר בוארשה. ב־1822 נימנו בה 63 סוחרים־סיטונאים נוצרים ו־45 יהודים. מיספרם הרב של סוחרים־זעירים, חנוונים ורוכלים גרם לתנועה רבה בעיר, אך הטרגיות של חיפוש אחרי פרנסה היתה חבוייה כבר אז בהמולה וברעש של נאליבקי. מבקרים מחוץ־לארץ ראו זאת, והבחינו לא פעם, מבעד למסכה החיצונית של שלל־צבעים וקצב־של־יריד לראווה, את האימה והיאוש

מפת וַרשה
בשנת 1820

רחובות חוץ-לתחום-הישיבה ליהודים, בהתאם להוראות ישנות

רחובות שהפכו חוץ-לתחום-הישיבה ליהודים לפי חוק מס' 19/31 מיולי 1821

הצפונים במלחמה היום־יומית הזאת על פת־לחם. הפולנים הפיקו מזה הנאה ותועלת, מפני שכאן היה הכל בזול יותר מאשר אצל „אחיהם", בבתי־המיסחר „הלא־יהודים" הגדולים ביותר. אכן, בכל עסקי הקיבולת הממשלתית לא היו חילוקי־דעות מרובים בין מתנגדים, חסידים, „נאורים" ואפילו משומדים. חכירות אלו גרמו לדאַמוראַליזציה בחיים הציבוריים של היהודים. כל עסקני הקהילה, הפרנסים וגבאי הצדקה, היו מתמנים מתוך החבורה הקטנה, העשירה ורבת־ההשפעה הזאת בוארשה, שאחד המתנגדים כינה אותה כעבור שנים — מיוחסים בכיסם ולא ברוחם.

הדבר נראה בעליל בעניין הקהילה, שרק באותם הימים התחילה לייצג לא רק את וארשה בלבד. אבות העדה רצו, שקהילת וארשה יהיה לה אופי מקומי גרידא. אך צרכי היהודים בפולין הקונגרסאית גרמו בהכרח, שהקהילה תהיה „בירתה היהודית" של המדינה. בנידון זה מילאו ה„נאורים" המעטים במיספר תפקיד גדול. אפשר לומר, שהיתה זאת ראשיתו של שילטון־מתבוללים, בו המיעוט היה מושל בכיפה בזכות קשריו, השפעתו ו... לשונו הפולנית. חסידים ומתנגדים הוכרחו ללכת יחדיו, מפני שה„נאורים" אסרו מלחמה נגד הסיעה האדוקה שבקהילה. ב־1818 נכשלו ה„נאורים" בבחירות לקהילה, ושני חסידים ושלושה מתנגדים נבחרו לשילטונה. היתה זאת קואליציה של „אנשי־שלומנו", חוכרי־מיסים שונים, ומס בשר־כשר בכלל זה. אותה שנה דן הסיים הפולני בהצעת־חוק לשלול מן היהודים את זכות הנציגות הלאומית ולהפכם ל„אגודות של אחים לדת". ה„נאורים" יצאו בנימוקים של „דאַמוקרטיה" ותיארו את הקהילה כמיבצר בעלי־שררה קנאים, שאינם נותנים דריסת־רגל לפשוטי־עם. הקואליציה של החסידים והמתנגדים לא נלחמה ב„נאורים" מפני שהיו זקוקים להם. כדורש חסדים פעוטים היה אותו חוג, עם כל היותו קטן במיספר, החשוב והמועיל ביותר.

התעמולה של ה„נאורים" נגד הקהילה, שראוי לסלקה בגלל היותה מוסד לאומי, נתקבלה על דעת הממשלה הפולנית, שעסקה אז בהצעות ל„שיפור" מעמד היהודים במדינה. הדבר הביא לידי חיסול הקהילות (ב־24 באפריל 1821) וקביעת שלושה „משגיחי בתי־כנסת" (Nadzorcy Bóżniczni) לנהל את ענייני הדת היהודית „מבלי כל התערבות הקהל הנוכחי". מאז נקרא פרנס בשם „דוזור" (משגיח).

שלושת הדוזורים, יחד עם הרב, היו צריכים לקבוע את התקציב למוסדות ההכרחיים ביותר. באופן זה חדלה הקהילה הישנה להתקיים ונוסד „ועד בתי־הכנסת" (Dozór Bóżniczny). ה„נאורים" קיבלו את התכנית החדשה בהתלהבות. גם בגרמניה כתבו המשכילים, שוארשה הראתה דוגמה, כיצד אפשר לכלכל את ענייני הדת היהודית מבלי מוסד נבדל, שהוא ירושת העבר.

מקום הקהילה היה אז בנאַליבקי מס' 49. חיסול הקהילה הפך למאורע חגיגי; העירייה לקחה את כל הפינקסים והתעודות, וכן את הקרנות שהיו ברשות הקהילה. אבל, לעצם העניין לא חל שינוי רב בזה. שלושת הדוזורים היו צריכים להיות מבין האדוקים מפני שבין ה„נאורים" לא יכלו למצוא מועמדים מתאימים.

„על חורבות הקהילה — כותב ההיסטוריון הלל נוסבוים — קם „ועד בתי־הכנסת". אמרנו „על החורבות" מפני שרבים מחברי הקהילה הקודמת נכנסו להנהלה. אותו המון־העם הנחשל

והבלתי־מפותח, שהיווה את קהל־הבוחרים, היה צריך לבחור, ללא התייעצות מוקדמת, מועמדים „מעוֹר אחד", שלא היו מצויינים לא בהשכלתם ולא במידותיהם, בגלל המחסור באנשי־סגולה שיצטיינו גם במעלותיהם האזרחיות נוסף על אדיקותם בדת, שיהתה קנין הכלל."

השינוי היחידי לטובה שבא בסידרי הקהילה החדשים היה, שהדוזורים לא האריכו לשבת בהנהלה, כפי שהיה נהוג קודם. ה„נאורים" לא גילו עניין רב בפעולת הקהילה; פרט לשינוי השם נשאר הכל כשהיה, והעירייה, בעלת הדעה הראשית, ידעה זאת ובעל־כרחה הסכימה לדבר. ערכה של הקהילה עלה מבלי כל הצהרות מבחוץ, אלא מאליו. כל התפקידים העירוניים כגון, רישום לידות, נישואין ותמותה ניטלו מן הקהילה; מס בשר־כשר הופקע מרשותה; הזכות להטיל חרם על יהודי בוטלה; ובמקומם בא... השוטר שהיה צריך לעזור בגביית המיסים.

אבל לא על נקלה נעשתה גביית המיסים האלה. נקח, למשל, את מס־המגוייסים.

לפי הרשימה משנת 1825 היו בוארשה 125 יהודים עשירים, ששילמו מס־מגוייסים בסכום הגדול ביותר — 500 זהובים לשנה. לא היה זה הרבה, מפני שאותם היהודים היו בעלי הכנסה של 30.000 זהובים לשנה ומעלה. הצרה היתה לגבי בעלי האמצעים הבינוניים: גביית המס עלתה 10% בהוצאות. כאן בא לעזרה השוטר במקום שופר החרמות.

עם ריבוי פעולותיהם של הדוזורים גדל מיספרם. בתחילה היו 3 ממלאי־מקום באופן רשמי; בזמן המרד של 1831 הגיע המיספר עד 9 דוזורים־פרנסים.

בית־החולים היהודי נמצא בשנות 1805—1819 ברשותה של הקהילה. באותה שנה עבר בית־החולים לרשות „מועצת הפיקוח על בתי־החולים" (Rada nadzorcza szpitali) והתנהל על־ידי גבאים, רובם „נאורים", שתרמו כסף וקיבלו בשכר זה זכויות־אזרחיות ורשות לגור ברחובות הנוצרים. הגבאים הללו לא רצו, שבית־החולים יוחזר לקהילה.

אולם, כה רבים היו תפקידי הקהילה, שדבר הפקעת בית־החולים מרשותה לא היה בו משום אסון גדול.

כמנגנון מינהלתי, עם כל המניעות והסייגים מבחוץ, שאסרו על הוועד לעסוק ב„פעולות קהילה", הרחיבה הקהילה היהודית במשך הזמן את סמכויותיה ככל יכולתה. אך ההשגחה הציבורית על החיים היהודיים לא היתה בידיה. בתי־הכנסת, המניינים של חסידים, ה„חדרים" ואפילו חברות־הצדקה היו קיימים לחוד ועמדו ברשות עצמם.

כשנגישות, עלילות וגזירות היו ממש למעשים בכל יום היתה הקהילה, מבלי לשאול אם הדבר מותר לה, מתערבת תמיד, ולעתים בהצלחה, גם בעניינים שלא היה להם קשר ישיר ליהודים בוארשה. בעניינים כגון תוכניות ה„ריאורגניזציה" של החיים היהודיים עשתה הקהילה כמיטב יכולתה, כדי למנוע תיקונים ראדיקאליים מבלי התערב יותר מדי בעניינים, שבאופן רשמי לא היתה רשאית גם לנגוע בהם.

אחד העניינים האלה היה, למשל, עניין בתי־הספר היסודיים לילדי ישראל, שנפתחו בוארשה בשנת 1820. הקהילה השתדלה ועלה בידה, שיוציאו מתוכנית הלימודים בבתי־הספר הללו את לימודי היהדות, כדי שלא לפגוע ב„חדר". הקהילה התנגדה גם לבית־הספר לרבנים, שנפתח ב־1826, אך נחלה כישלון.

עצם ההתערבות בעניינים, שלא נגעו באופן ישיר בתפקידים שהקהילה היתה צריכה לעסוק בהם, היה לה ערך ומישקל כל עוד לא העירו השילטונות לקהילה, שהיא עוברת בכך את גבול סמכותה. דבר זה לא נעשה, פרט לכמה מיקרים של מלשינות על־ידי „המתקדמים", שלא מצאו אוזן קשבת. אפשר לומר, שקהילת וארשה היתה בשנים 1815—1830 לא מה שהיה מותר לה, אלא מה שעשתה ומה שניתן לה לעשות באין מפריע. לבעיות המדיניות של הארץ, שהתחילו קובעות לעצמן מקום מרכזי בחיי העם הפולני בגלל הפגיעות השיטתיות בזכויות ובחירויות שהובטחו בחוקה של 1815, לא היה ולא יכול היה להיות כל עניין וזיקה לקהל היהודי, פרט לקומץ בני נוער שנתפסו לרוח הפולנית.

מרד נובמבר 1830

בליל 28 בנובמבר 1830 הרימה וארשה את דגל המרד הלאומי. הנוער הלך עם הזרם וחלק מן הצעירים היהודים הצטרף לו. הפאתוס הדאֶמוקראטי של ההצהרות השונות השפיע על הנוער היהודי, ביחוד על תלמידי בית־הספר לרבנים ועל חלק מבעלי־המלאכה שנתפסו ל„פולניות". האופי הפולני המובהק של ההצהרות היה למיכשול בתוך הציבור היהודי, ולפיכך התחילו להדגיש בתעמולה את הגורם האנטי־רוסי, שנגע יותר ללב היהודים. בוארשה נמצאו הרבה צעירים יהודים, שברחו מרוסיה בשנת 1827, משהתחילו חוטפים ילדי יהודים לצבא. התוצאות הטרגיות של גזירת הקנטוניסטים פסחו על מדינת פולין. הפולנים ייחסו זאת לעצמאות המדינה. לפיכך התחילו להבליט את העובדה הזאת בתעמולת העיתונות, כדי „להוכיח" שהיהודים צריכים להילחם למען פולין, כדי למנוע תפיסתם של ילדי ישראל לצבא, למשך 25 שנים רצופות, שסופן שמד.

כמו בכל המרידות והמהפכות, כן היה גורלם של היהודים גם במרד 1830. את כל המפלות וכל הצרות הטילו על ראש היהודים. מצב־הרוח בוארשה היה מתוח. בשלהי המהפכה התחילו לפרוע בחנויות של יהודים, בין השאר בחנות האריגים של איצ'י מאיר אלטר, שנתפרסם לאחר זמן בתור „הרבי מגור".

באווירה של הרגשות המתוחים, הגישו שני צעירים — האחים הרניש מרחוב פרנצישקנסקה (ב־10 בדצמבר 1830) — עצומה אל הרודן, גנרל חלופיצקי, וביקשו לתת להם רשיון לגייס גדוד יהודי. הממשלה החליטה שלא לקבל יהודים לצבא. ואם בודדים ירצו להצטרף — יניחו להם. חלופיצקי התיירא, שבתוצאות שירותם בצבא ידרשו היהודים שיווי־זכויות.

אכן, ביטלו את כרטיס־היום, את הצנזורה על ספרי ישראל, — אך הרובע היהודי נשאר בעינו.

בו בזמן התחיל יוסף ברקוביץ, בנו של באֶראק יוסילביץ, שנפל בשנת 1809 בקרב נגד הצבא האוסטרי על־יד קוצק, לנהל תעמולה להקמת שני גדודים יהודיים: של פרשים ורגלים. הממשלה לא רצתה לקבל את שתי הבקשות. מכיוון שנוצרה בוארשה גווארדיה לאומית, התחילו ה„נאורים" להשתדל שגם יהודים יתקבלו אליה. בדרך זו רצו לצוד שתי ארנבות באחת: להימנע מחטיבות יהודיות „נבדלות" וגם להיות בתוך הצבא הפולני. ל„נאורים" ניתן להצטרף אל הגווארדיה הלאומית מפני שלא היו בעלי־זקן ולא לבשו בגדי יהודים. אולם קומץ

דגל הגדוד היהודי שעמד להקים יוסף ברקוביץ

מועט זה, שהיה בטל בתוך מאות שאינם־יהודים, לא היה באפשרותו להפגין כלפי חוץ את השתתפות היהודים. בהפגנה כזאת כלפי חוץ רצה דווקא הנוער המתבולל, שתמיד התנגד לכל פעולה נפרדת. באווירה ששררה במדינה, ביחוד לגבי יהודים, נחוץ היה מעשה „מליץ יושר", וזה אפשר היה לעשות רק על־ידי הקמת חטיבה יהודית טהורה. לאט־לאט נתקבל העניין על דעת הממשלה. כפיית השירות בצבא פירושה היה — מתן זכויות־אזרח לכל היהודים; בהקמת חטיבת צבא יהודית של מתנדבים אפשר היה להסתפק במתן זכויות רק למתנדבים לחטיבה, ואולי גם לאלמנות וליתומים שלהם.

בקהילה שלטה קואליציה, שהשתתפו בה משכיל, מתנגד וחסיד. הקהילה לא רצתה לקבוע עמדה בעניין עדין זה, אף־על־פי שיכלה בנקל להביא לידי החלטה שלילית בשאלת החטיבה היהודית המיוחדת. נוסד ועד שהחסידים לא רצו להשתתף בו. המטרה היתה ל„עודד את התושבים לקורבנות למען המולדת, וכן לאסוף תרומות לרכישת מדי־צבא בשביל היהודים הרוצים להתנדב לשורות הצבא".

בדבר שתי התוכניות של הרניש וברקוביץ הצהירה הקהילה, שאין הן ידועות לה רשמית, כלומר, שאינה מוכנה גם לתת להן גושפנקה מוסרית.

בראשית ינואר 1831 התחילו לקבל יהודים לגווארדיה הלאומית בתנאי, שיהיו לבושים בנוסח אירופה נוסף לאלה שאינם גרים ברובע היהודי. ההנחה היחידה ליהודים אחרים, שהחוגים הדאֶמוקראטיים הצליחו להשיג, היתה שגם הם יכולים להיכנס לגווארדיה הלאומית, אלא שעליהם לוותר על... הזקנים שלהם. רק מעטים מבין היהודים הסכימו לתנאי זה.

אז התחילו ביסוד גווארדיה עירונית כללית ליהודים. אותם

שהיו „פולניים" יותר, בחרו ללכת לגוואַרדיה של „קצוצי־הזקן", והיו בה כ־250 יהודים.

המצב המדיני תבע להגדיל את מיספרם של חברי הקהילה. הממשלה הסכימה לדבר והכניסה, בתור ממונים, חמישה „נאורים" וחסיד אחד. המזכיר הקודם, שכנא ניידינג, פוטר. במקומו בא כמזכיר, יעקב (יאן) גליקסברג, מתבולל קיצוני.

הנהלת הקהילה החדשה תמכה ברעיון גוואַרדיה עירונית יהודית, ודחתה כל הצעה על הקמת יחידות צבאיות סדירות של יהודים בלבד. פשוטי־העם לא התעניינו בכלל בדבר.

מצב־הרוח במדינה הוטב. יהודים מאירופה ומאמריקה באו לעזרת המרד בכסף ובתעמולה. מרדכי עמנואל נח (1785—1851) סידר בפילדלפיה הצגה ענקית ואת ההכנסה שלח לטובת הצבא הפולני בוארשה.

הקהילה הקציבה סכום כסף גדול למדים בשביל החיילים היהודים. הכסף נועד לגוואַרדיה היהודית העירונית, שהיתה מורכבת מאדוקים. אבל הוצאה זו גרמה למשבר בכספי הקהילה. ההנהלה התפטרה, הקמת הגוואַרדיה היהודית הופסקה.

אבל הרושם של הגדודים, שכבר היו קיימים, היה גדול. החגיגה שהתקיימה בעיריית וארשה ב־11 במאי 1831, לכבוד הגוואַרדיה היהודית, שהיו בה אלף איש, והנאומים הפאטריו־טיים מצד היהודים והפולנים טיהרו את האווירה הדחוסה של חשדות בריגול, חבלה בכספים ועוד טענות כאלו. היהודים יסדו בית־חולים לקצינים פולנים. ה„נאורים" שלא יכלו לבצע את תוכניתם, נסוגו ועזבו את שילטון הקהילה.

שילטון הקהילה החדש שהיה מורכב אז ממתנגדים וחסידים המשיך במיפעלים אלה, אבל בממדים צנועים יותר. הוציאו כרוז (ב־24 באפריל 1831) ליהודים, שיביאו תרומות של עטרות הכסף והזהב של טליתותיהם ושאר חפצים יקרי־ערך.

כגורם מפריע להרמוניה, שהוקמה בעמל רב, בין יהודים ופולנים היה מס־המגוייסים. לא זו בלבד שלא רצו לבטלו אלא עוד הוסיפו עליו. אך העסקים היו גרועים, והיהודים סבלו הרבה בגלל המלחמה עם רוסיה. בסיים נמשך הויכוח בדבר המס, הוצע לגייס יהודים לצבא ולבטל את מס־המגוייסים. שר־הביטחון, מורבסקי, היה נגד הצעה זו, ובנאומו ציין: „בשביל הפולני נעים יהיה לשמוע שבמלחמה בעד העצמאות לא ניזקק לעמים זרים. אבל יהיה צר לו מאד להגיד, שבמלחמתו זו לא יכול להצליח בלי עזרתו של עם־ישראל".

וכך נשאר המס בתקפו. על יהודי וארשה הוטל תשלום של 400.000 זהובים למס־מגוייסים.

ענייני המלחמה הלכו בינתים מדחי אל דחי, וההמונים, שחיפשו שעיר לעזאזל, הוציאו מבתי־הכלא את אסירי הריגול שחיכו למשפטם, ותלו אותם. ביניהם היו גם יהודים.

מאחורי „מעבר־ווליה" (Wolska rogatka) היה בית מושב־זקנים יהודי, שם היו גם סדנות בהם עבדו בעלי־מלאכה יהודים בשביל הצבא הפולני. ב־15 באוגוסט 1831 עשו שם פרעות, הרגו 16 יהודים ופצעו — 14.

נוצר „מישמר ביטחון" יהודי, שהוטל עליו לחפור חפירות ולשמור על בניינים, מפני שהצבא היה עסוק בקרבות, שהתנהלו כבר בשערי וארשה.

„מישמר הביטחון" הצטיין מאד בימים הטראגיים ההם. מפקד הגדוד, ווילסון האנגלי, כתב בדו"ח, שאנשי־העם היהודים בוארשה נלחמו בגבורה אמיתית. בעיני גאַנרל אוסטרובסקי, מפקד הגוואַרדיה הלאומית בוארשה, נראו היהודים הללו החמושים חרבות וכידונים — מפני שרובים לא היו להם — כדמות מעציבה „הנוגעת עד הלב".

ב־8 בספטמבר 1831 נכנס המצביא הרוסי פסקאַביץ לוארשה. חלק מן הנוער היהודי עזב את העיר. ראשי־הקהילה ישבו מסוגרים ולא יכלו להחליט אם לצאת לקבלת־הפנים לכבוד נציג השילטון החדש.

פחד נפל על הכל, פרט למוכרי הכעכים היהודים, שמכרו סחורתם לחיילים הרוסים ובזכות זו גם עברו לרחובות שמחוץ לרובע היהודי. כל בתי־המיסחר היו סגורים, ואיש לא ידע, מה יהיה גורלה של עדת ישראל בוארשה בעתיד הקרוב.

בתקופתו של פסקאַביץ — 1837—1855

לאט־לאט התחילה וארשה לשוב לאיתנה, ובמהירות יתירה מאשר פיללו. וכן היה גם לגבי האוכלוסיה היהודית. היהודים הסתגלו מהר מאוד לתנאים המדיניים החדשים.

הנסיך איבן פיודורוביץ פסקאַביץ (1782—1856) התבלט לא רק כשר־צבא טוב, אלא גם כמדינאי פיקח. ב־25 במארס 1832 הונהג „הסטאטוס האורגאני", שמטרתו היתה לחסל באופן שיטתי את שיירי עצמאותה של המדינה.

בנוגע ליהודים — היתה מדיניותו של פסקאַביץ מכוונת קודם־כל, לרכוש אותם לצד השילטון הרוסי. אהבה יתירה לא גילה ליהודים, אך רצה להוכיח, שהוא רודף רק „צדק ויושר". הוא מינה ועד, שתפקידו היה לגמול טוב עם היהודים שסבלו בזמן המרד. ל„קורבנות" כאלה העניקו „קונסנסים", כלומר רשיונות לפתוח בית־מרזח.

ב־28 במאי 1832 קיבל פסקאַביץ מישלחת של יהודי וארשה, ודווקא לא של פרנסי־הקהילה, ומסר בפניהם הצהרה, שהצאר הרוסי מעוניין „באושרם של כל תושבי המדינה" וביחוד של אותם התושבים, „שהמרד האחרון החריב את מקור פרנסתם". פסקאַביץ תמך גם בתנועת החסידות, מפני שהחסידים לא השתתפו במרד של 1831. לעומת זאת לא היה לו אימון ביהודים „המתקדמים". עם המתנגדים, שרבים מגדולי הסוחרים היו ביניהם, קבע קשרים, כמינהגו של סוחר.

אבל לגבי כלל היהודים, פרט לאלה שלקח לעצמו את הזכות להבדילם מן הכלל ולגמול להם חסד, היה מחמיר מאוד. ההוצאות וההכנסות של קהילת וארשה עברו בקורת חמורה. אסור היה לשאת „דרשה" בבית־הכנסת מבלי צנזורה קודמת. מיספר הרחובות שיהודים היו רשאים לגור בהם הופחת, בזמן שזרם היהודים שבאו לוארשה ממקומות שונים הלך וגדל. לא היתה אפשרות לעצור את הזרם וגם לא התאמצו לעשות זאת. בשנים 1832—1855 גדלה האוכלוסיה היהודית בעיר בהרבה. מפחות מ־10,000 נפש שהיו בתקופה הפרוסית (1800) הגיע מיספרם ב־1850 עד 40.000, כלומר גידול פי ארבע. ביחס לאוכלוסיה הכללית הוכפל מיספר היהודים באחוזים. בזמן שכל האוכלוסיה גדלה ב־13%, היהודים עלו ב־26%.

מיספר כרטיסי־היום הראה על הגידול המתמיד של היהודים הזרים. בשנים 1837—1851 היתה תנודת המיספרים מ־3.400 עד 6.000 לשנה. על היהודים היה לגור בבתים הגרועים ביותר, לשלם שכר־דירה גבוה, והם היו ראשונים לקורבנות בשעת מגיפה, שבימים ההם פקדה את וארשה תכופות.

כשראה ניקולאי הראשון את הבתים בהם התגוררו היהודים, ציווה לערוך חקירה חמורה בעניין; הוא כתב: „יש לבנות את הבתים מחדש, יש לראות כאן מעשה־שוחד מפורש. כפי הנראה שיחדו היהודים מי שהוא. יש לקבוע מייד ועדה חדשה שתברר את העניין".

ב־1853 אמר לפסקֶביץ׳: „נראה לי, שמיספר היהודים בוארשה מתרבה והולך, ואם אין זו השערה בלבד, אלא עובדה, יש לנקוט באמצעים, כדי למנוע את הרעה".

אכן, ב„אמצעים" כאלה לא נקטו, מפני שהפולנים שאפו מאד לירידת מיספרם של היהודים בוארשה.

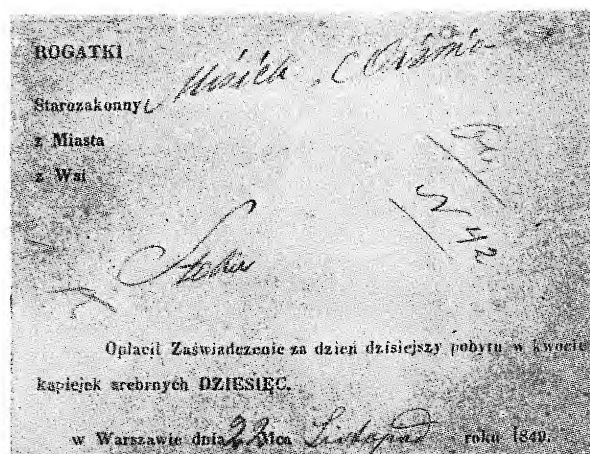
ברם, היהודים התחילו למלא תפקיד רב יותר בהתפתחות הכלכלית של העיר. התעשייה גדלה, ביחוד תעשיית הסוכר, הנייר ומכונות־חקלאיות. ליהודים „המתקדמים" היה תפקיד חלוצי ממש בהתפתחות זו. צמחה וגדלה גם הבנקאות. הכסף היה יקר, ולפיכך רבו הקופצים על המיסחר בכסף.

לאמידים מבין העוסקים במיסחר הכסף קראו „בנקאים"; העניים, הנמושות שביניהם, שמיספרם היה רב מאוד, נקראו „חלפנים". אפשר גם לקבוע ששני המונחים סימלו את מעמדם התרבותי של סוחרי הכסף. החלפנים ומלווי־כסף סתם היו על־פי־רוב יהודים אדוקים, שניהלו את עסקיהם באופן כה פרימיטיבי עד שהחיסכון, שחסכו בהוצאות למישרדים, פקידים וכל התכונה הבנקאית החיצונית — איפשר להם לעשות הון, וביחוד כשהיו חיים בצימצום ובקמצנות. ב־1840 היו בוארשה 10 בנקאים יהודים, נוסף ל־166 מלווים־בריבית ו־27 חלפים.

הבנקאי היה אדם חשוב. לפי הגדרתו של הצנזור היהודי בוארשה, המשכיל יעקב טוגנדהולד, הוא היה „הקפיץ המופלא, המניע, מחזק ומעלה את החקלאות, המלאכה והתעשיה בארץ".

גם מיספר בעלי־הבתים היהודים הלך ורב. בשנת 1840, הם היוו 11% ביחס לכל בעלי־הבתים, בשעה שאחוז היהודים באוכלוסיה הכללית הגיע ל־26. תפקיד היהודים במיסחר עלה מאוד. ממיספר 6.038 הפעילים במשק, היו 3.875, כלומר כמעט 64%, עוסקים בכל ענפי המיסחר. בכמה מהם: במיסחר בהמות, סוסים, תבואה, עצים, זכוכית, טבק וגם במיסחר הספרים — תפסו היהודים מקום בראש.

עם כל „ההצלחות" של קבוצות מיספר, לא היה המצב הכלכלי של יהודי וארשה תקין. בשנים 1843—1844 היו רק

ROGATKI

Starozakonny

z Miasta

z Wsi

Opłacił Zaświadczenie za dzień dzisiejszy pobytu w kwocie kopiejek srebrnych DZIESIĘC.

w Warszawie dnia Mca roku 1849.

כרטיס־יום

4% מכל היהודים העסוקים בענפי המשק נימנים על החוגים הפינאנסיים ובעלי־הבתים — כלומר על הבורגנות העליונה. כמעט שליש מהם חיו על המיסחר; פחות מ־2% היו בלי התעסקות, ויתרם היו בעלי־מלאכה ופועלים שכירים.

קשה היה להגדיל את מיספרם של בעלי־המלאכה, כיוון שצריך היה קודם־כל להסיר את המניעות החוקיות. איגודי האומנים לא רצו לקבל בקהלם בעלי־מלאכה יהודים. הממשלה לא רצתה להרשות את הקמת בית־הספר למלאכה ותעשייה, לפי התוכנית של משכילים אחדים, בשנת 1836.

מיהודי וארשה העשירים צמחה לאט־לאט בורגנות יהודית. הם הם היהודים הבודדים שקיבלו זכיונות מיוחדים לקניית אחוזות, בתים, ורשות מגורים מחוץ לרובע היהודי. בשנים 1832—1843 נתווספו 43 יהודים מסוג זה. יהודים אלה ביקשו למלא, וגם מילאו, למעשה, תפקיד חשוב בחיי הקהילה היהודית, ומבלי קשר למוצאם החברתי (היו ביניהם גם גבירים־מתנגדים אבל חסידים לא היו עוד) — הזדהו בהשקפותיהם עם התנועה, שלאחר זמן ציינו אותה בשם הסתמי שאין לו מובן: התבוללות. הם נעשו עסקני־ציבור יהודיים ושמרו על הגבאות, שהיתה גורם חשוב בעלייתם בחיים החברתיים־האזרחיים. גבאות בבית־החולים או במושב־זקנים היתה מובילה תמיד לזכויות־יתר וממילא היו הנדבות בשביל המוסדות הללו משתלמות. אולם זכויות־אזרחות לא היו כרוכות בדבר, פרט לרשות לגור מחוץ לרובע היהודי, או הזכות לקנות אחוזה.

כשביקש יעקב אפשטיין, ב־1839, זכויות־אזרח לעצמו, הודגש בתעודה הרשמית בין כל „מעלותיו" (לבוש „אירופית" ככל „הנוצרים האמידים" וכדומה), גם היותו גבאי של בית־החולים היהודי. ואמנם, הוענק לו התואר „אזרח־כבוד לדורותיו".

אבל, קניין אחוזה לא עלה כל־כך בנקל, מפני שהממשלה קבעה תנאי, שבעל־אחוזה יהודי צריך ליישב באחוזתו 25 משפחות יהודים, כדי לעודד יהודים לעסוק בחקלאות. לא היה איכפת להם לפולנים, שפסקֶביץ העניק „אזרחות־כבוד" ליהודים אחדים. אך בנוגע לחקלאות היו רגישים מאוד. אדמה — הריהי „קניין האומה", היא פולנית יותר מבית בוארשה, ולפיכך ראו בחסדים שגמל פסקֶביץ ליהודים, מדיניות של „נישול לאומי" בשטח הפולני היחיד שנשאר למדינה — האדמה.

בשביל המון־העם היהודי לא היה עניין של חשיבות בזכויות הבודדות האלו, שגרמו להופעתה של בורגנות יהודית חדשה. הם דאגו יותר לעובדה, שמיספר יהודים התעשרו מצרותיהם של ישראל ומסבל המיסים, מס הבשר־הכשר, וביחוד כרטיס־היום. את כרטיס־היום ביקשו פשוטי־העם לבטל בכל מחיר.

העירייה הסבירה, שבוארשה יש יהודים, המעוניינים שלא ירשו יותר ליהודים להיכנס אל העיר. הרי הם אותם היהודים, התורמים כסף להחזקת בתי־ספר ובתי־חולים.

יעקב אפשטיין, למשל, ביקש בשנת 1833, לבטל את שכונות־היהודים בכל ערי־המדינה, פרט לוארשה.

כבר הוזכר, שבחיים הפנימיים של יהודי וארשה, לא היה לרבים מן הבורגנות היהודית העולה תפקיד גדול. חוג הפעולה הצטמצם בעבודה בקהילה ובמוסדות־צדקה ספורים. עבודה כזאת קטנה בעיניהם. העובדה, שאחדים מהם, כמו ליאופולד קרוננברג, חלק ממשפחת־אפשטיין ורבים אחרים, יצאו לשמד — אף היא גרמה להסתייגות חוגים מסוימים מחיי הציבור

היהודי אף־על־פי שהמשומדים לא חסכו בנדבות גם אחר־כך ויהודים אדוקים קיבלו את הנדבות האלו ברצון.

במרכז החיים היהודיים עמדה הקהילה. אם עוד בתקופת פולין הקונגרסאית (1815—1830) עלה ערכה של הקהילה, מפני שלא היתה מוסד מקומי בלבד, אלא בהרבה מיקרים דיברה בשם האוכלוסיה היהודית במדינה, הרי בתקופת פסקאָ־ביץ עלתה חשיבותה ביותר. שורה שלמה של בעיות לא היו עניינים מקומיים בלבד, אלא הקיפו חוגים רחבים יותר. השילטון, שנבחר מיד אחרי מרד 1830/31, היה מורכב ברובו ממתנגדים. בין המתנגדים הללו היו אחדים שעם מהפכת 1831 והשירות בגוואַרדיה העירונית, או במיליציה, „השכילו" קצת. „אנשי שלושים־ואחת" היהודים, שטעמו את טעמו של חופש־הדת, לא שבו עוד להיות אדוקים במיצוות. רק כעבור שנים אפשר היה להעריך כראוי את המהפכה שהתחוללה, ולראות שהאדיקות בוארשה באה במידה מרובה בתוצאות לחץ הסביבה. אך מן הרגע שסיבות חיצוניות החלישו את לחץ הסביבה הזאת ו„מופקרים" שבזמן המהפכה עשו בפרהסיה את מעשיהם, לא שבו עוד לדרכי החיים הישנים.

המתבוללים האמיתיים לא היו הנטמעים־מדעת, אלא „המשוחררים"־במיקרה מחיי המסורת — והם שנעשו מטיפים נלהבים להתבוללות. בחיים היהודיים בוארשה התפתח תהליך זה: רבים מן ה„נאורים" נעשים „מופקרים" ועורקים מן היהדות; רבים מן המתנגדים נעשים „נאורים", וחסידים רבים הופכים למתנגדים.

המתנגדים היו אנשי־מעשה ושיקול־דעת. הם לא התנגדו, למשל, למעט הלימודים החיצוניים, שהיו הובה בבתי תלמוד־תורה, כמו: לימוד הפולנית וחשבון. לצרות ישראל היו רגישים הרבה יותר מן ה„נאורים" מפני שהם חשבו במושגים של אחדות יהודית. יחד עם החסידים היו נוטים יותר לדאָמוקראַטיה ורצו להיות מיוצגים בקהילה, המעוניינת בטובת ה־ וב של יהודי וארשה. מיספר משלמי מס־הקהילה עלה מאוד, עד ששלושת־רבעי מיספר המשפחות שילמו את מיסי־הקהילה ב־1837.

אולם, הדוזורים עשו את כל אשר יכלו, כדי למנוע בחירות כלליות. הם הכניסו תסבוכת בחוקת הבחירות: במקום ציר אחד לבית־כנסת קבעו בשנת 1855 — שלושה צירים, כלומר מיספר הצירים בעלי־הזכויות, שמהם היה צריך לבחור את הדוזורים הוגדל פי שלושה. ה„נאורים" רצו שבחירת הדוזורים תהיה לפי כללים, שידיעת פולנית ורכוש־מינימום הם העיקריים שבהם. אלא שהשילטונות הרוסיים לא הסכימו לדבר זה; ולא מפני שנוהג מעין זה היה אנטי־דאָמוקראַטי, אלא מפני שהיה פולני יותר מדי. בדרך כלל, היה צריך לבחור בשמונה יהודים לשילטון־הקהילה, מהם 5 חברים־בפועל ושלושה ממלאי־מקום.

התפקיד החשוב ביותר בקהילת וארשה היה למתיאס רוזן (1804—1866). למרות העובדה שהיה חברו לבית־הספר של שופאֶן, בליציאון המפורסם בוארשה, כלומר קיבל חינוך והשכלה חילוניים מובהקים, היה מן ה„נאורים" שהצטיינו ב„יהודתם"; הוא ידע עברית היטב ואף כתב שירים בלשון זו. הוא היה בנקאי בעל מעוף. הוא תמך במוסדות תרבות פולניים, דבר שבימים ההם היה בו יותר מפילנטרופיה גרידא. נגעו אל לבו העוני והדלות של היהודים בוארשה, המצב

העגום של חברות־הצדקה, והתחיל לעבוד למענם. ב־1841 היה רוזן המועמד לראשות־הקהילה מטעם בית־הכנסת של ה„נאורים" אף־על־פי שהיה מתומכי המתנגדים. באותה שנה נתמנה לראש־הקהל, וכיהן בתפקיד זה פעמיים: בשנות 1841—1844 ואחר־כך בשנות 1856—1858.

מתיאס רוזן בנה את בית־מושב־הזקנים בוארשה (1840). ביחסו לחברות־הצדקה היה סובלני מאד, אף־על־פי שביקש להקים חברת צדקה גדולה, דוגמת הקהילות במערב־אירופה. עלה בידו לסלק את ה„חברה קדישא" העצמאית ולהכניס את פעולתה למיסגרת הקהילה. היה זה ראש מיפעליו בשטח האירגוני של הקהילה. בתוך הקהילה הכניס סדרים, הגדיל את מיספר משלמי־המס, והעלה את המיסים של היהודים העשירים.

רוזן היה נוטה לפולוניזציה, אך לא כפה את השקפתו על זולתו. דעתו היתה, למשל, ש„הכשרות היא חלק מהותי של אורח־החיים היהודיים", ולפיכך אסר להכריח את היתומים לאכול טריפות. עמדתו זו העלתה את כבודו בחוגי היהודים.

שומר חוק במובן פוליטי, ככל ה„נאורים", השתתף מתיאס רוזן ב„אביב" היחסים הפולנים־יהודים של 1861—1863. הוא היה מתנגד למרד ואת לא יכלו מצדדי־המרד למחול לו. היו שמועות, שרוזן הוא בעל קשרים בין־לאומיים אמיצים, דבר שהיתה בו גוזמה, אבל רב־ם מנכבדי הפולנים נאחזו בגוזמאות אלו, וקיוו לעזרה וסעד למרד מצדו.

„מתיאס רוזן — כתב עליו אנדז'י קוז'מיאן ב־1862 — הוא רוטשילד של יהודי וארשה. לא פטריוט פולני גדול בלבד, אלא גם כוח שצריך לקרבו. בימינו הרי עניין חשוב הוא לעשות יד־אחת עם כוח מעין זה. לזכות על־ידו בתמיכת עם־ישראל לענייננו — הרי דבר גדול הוא".

ב־1861 נבחר רוזן לעיריית וארשה. ב־1862 בחרו בו ל„מועצת הממשלה". הוא היה חבר ב„מישלחה וארשה" המפורסמת, מעין ממשלה זמנית פולנית, שהיתה צריכה להשקיט את הרוחות הסוערים במדינה.

איש זה הוא שהקים את בניין הקהילה היהודית בוארשה. כל ראשי־הקהילה שבאו אחריו כבר יכלו, בפחות עמל ומסירות־נפש, להרחיב ולהגדיל את המוסד הזה.

פעולותיה של הקהילה היהודית

פעולת הקהילה היהודית בתקופה ההיא היתה מסועפת מאד. הדוזורים בוארשה עמדו בראש השתדלנים היהודים וייצגו את דעת־הקהל במדינה.

צריך היה להגן על קומץ הזכויות של היהודים, שעדיין לא בוטלו. הקהילה השתדלה שיהיו ליהודים נציגים בהנהלה של ראשי אגודות־הסוחרים ושלא ירדפו את הרוכלים היהודים (1842, 1844, 1856). התנהלה מלחמה למען בעלי דוכנים יהודים עניים, לפיקוח על בתי־מיסחר לעתיקות, שלא יקנו ספרים מידי ילדים, ועוד הרבה עניינים פעוטים חשובים. הקהילה העבירה את רוע־הגזירה, שאסרה על המיסחר בבגדים ישנים, גזירה שהעמידה בסכנה את קיומן של מאות משפחות יהודיות.

נוצרו גם ועדים מיוחדים (ב־1852) למלחמה בהפקעת־מחירים, והקהילה ביקשה בכרוז ביידיש את החנוני היהודי „להראות את רגש הרחמים על אחיו לדת".

עניין ארץ־ישראל מילא תפקיד חשוב בחיי הקהילה. מאז שנת 1821 התקיימה בוארשה חברה לאיסוף כספים בשביל „כולל וארשה", שהיה צריך לדאוג להחזקת 500 יהודי פולין בא"י. בראש הפעולה הזאת עמדו ר' חיים דוידזון, שהיה אחר־כך רב הכולל בוארשה, בריש מייזלס, ר' איצ'י מאיר אלתר והרבה אחרים, מחשובי המתנגדים והחסידים.

הקהילה אספה את הכסף ושלחה לירושלים. בשנות 1838—1840 אספו 41.000 רובל, ובשנות 1850—1851 — קרוב ל־17.000 רובל.

בהדרגה אזרה הקהילה עוז והתחילה להשתדל גם בעניינים, שלפי תקנותיה אסור היה להתעסק בהם. זאת היתה שאלת הרובע היהודי. אכן, לדרוש את ביטולו הגמור לא היה לה האומץ, ביחוד, כשעסקי רבים מן הפרנסים היו קשורים בשלילת־זכות „אקסטריטוריאלית" זו. לכל היותר יכלה לבקש להגדיר את מיספר הרחובות, שהיהודים היו רשאים לגור בהם. מתוך 48 הרחובות שליהודים היה אסור לגור בהם, הפחיתו 35, וכך נשארו 13 רחובות, שיהודים, פרט לבעלי־הזכויות המועטים, לא היו רשאים בכלל לגור בהם. ואלה הם: השדרות עד בלוודר, נובי־שוויאט, פרבר קראקוב והכיכר הזאקסית, טרימבצקה, קוזלה, מיודובה, סנטורסקה, נובוסנטורסקה, וויז'־בובה, בילנסקה, דלוגה וכיכר קרשינסקי, רימארסקה, פשיאזד. ב־35 הרחובות החדשים הירשו להתיישב רק לסוגים מסויימים, ובמקום שלוש מישפחות לכל רחוב, התירו את ישיבתן של חמש מישפחות. הנחה זו רק הגדילה את מיספר התושבים היהודים „המיוחסים". את צפיפות הרובע היהודי בוארשה לא הקטינה. בו בזמן נתברר שמיספר היהודים „האירופיים" עלה, שנתווספו הרבה יותר מגולחים מאשר היו לפני שנים.

אולם הבעייה העיקרית של הקהילה היתה זו הכלכלית. מיסי־הקהילה היו למשא כבד דווקא על העשירים, שלא נדחקו לעבור לפני התיבה בבית־הכנסת. בעניינים כלכליים היו „המתקדמים" יותר הוגנים בהשוואה לאדוקים. דעתם היתה, שמס בשר כשר הוא גזירה, אך אם אי אפשר להעבירה, הריהי צריכה, לפחות, לשמש מקור־הכנסה לקהילה, ולא ליחידים, שלקחוה בחכירה, ומזמן לזמן היו זורקים לקהילה נדבה בלבד.

אולם, כשבא רגע מתאים, שאפשר היה לבטל מס זה, לא הסכימה הממשלה לכך, מפני שתקציב המדינה לא הירשה זאת. בשנת 1858 חידשה הקהילה את השתדלותה בדבר ביטולו של מס כבד זה. הממשלה לא הסכימה לדבר, והודיעה, שיהודי וארשה הממעטים לשלם מיסים בדרך כלל, יכולים לתרום יותר לקהילה בדרך זו.

„כל המיסחר וחלק גדול של התעשייה נמצא בפולין בכלל, ובוארשה בפרט, בידי יהודים — כתב מנהל־המיסים בוארשה — מבחינה כלכלית, חיים היהודים יותר טוב מיתר התושבים. בעוד שהנוצרים קונים בתים עמוסי מיסים כבדים בדרך כלל, ממעטים היהודים בקניית בתים, והונם רב יותר בנכסים נדים, שאינם ניתנים לביקורת בנקל, ולפיכך אין עול המיסים מכביד עליהם ביותר. יהודי בעל־כספים הריהו תמיד במצב טוב יותר מבעל בית־חומה".

הכנסות בטוחות אלו הביאו את הגבירים לידי דאמורליזציה ולפיכך היה אחד הנימוקים החזקים ביותר בעד ביטול מס זה, שהדבר יגביר את תרומותיהם של האמידים לטובת הקהילה וצרכיה. רק בשנת 1863 ביטל מס הבשר הכשר.

נוסף לעניינים החשובים האלה, שהם בעלי אופי מקומי, היו גם גזירות קשות שפגעו בכל היהודים בפולין, ורק קהילת וארשה יכלה לפעול להעברתן או לפחות להמתקתן.

אחת הגזירות היתה גזירת המגוייסים; בפולין לא היה שירות־בצבא חובה על היהודים, כאשר היה ברוסיה. כשסכנת גזירת השירות בצבא התקרבה, קיבלה עליה קהילת וארשה את עבודת השתדלנות הקשה.

למיבצע כזה, לא יכלה הקהילה להקים חזית „מאוחדת", מפני שה„נאורים" לא ראו בשירות בצבא כל אסון. הממשלה ראתה את עבודת־הצבא כ„סגולה טובה נגד עניות, מעשים בלתי־חוקיים ופשעים". אך כל השתדלנות לא הועילה וב־24 בספטמבר 1843 נחתמה הפקודה להטיל חובת השירות בצבא על היהודים. כל העניין נגע ל־500 מגוייסים יהודים לשנה. ובכל־זאת נעשו הנחות מסויימות. ילדים לא נלקחו לצבא בכלל, אלא רק בחורים מגיל 20 עד 25 שנה. לקהילה ניתנה הזכות לנציגות במשרד־הגיוס. בהשוואה לתקנות השירות ברוסיה היו חוקי השירות־בצבא במלכות פולין נוחים ביותר. החיילים שגמרו את השירות בצבא קיבלו הנחות; הם היו פטורים מתשלום מס הבשר הכשר. ב־1860 נמצאו בוארשה 400 מישפחות של חיילים משוחררים. במיכסה הראשונה היו, בין 677 יהודים חיילים — 150 יוצאי וארשה. ההמון היהודי היה מאד בלתי־מרוצה מתוצאות שתדלנותם של מנהיגי הקהילה. מיליון הזהובים שיהודי פולין אספו, בעזרת הרביים של החסידים, הלכו לאיבוד.

התחוללה גזירה חדשה — הפעם על מלבושי היהודים.

בסוף 1845 הגיעה פקודה חשאית לבצע את הגזירה ולהטיל מס שנתי על כל מי שברצונו להוסיף ללבוש את בגדי היהודים.

כשבא משה מונטיפיורי לוארשה (ב־13 במאי 1846) ביקרו אצלו מישלחות שונות של אדמו"רי חסידים, נאורים ומתנגדים, וכל קבוצה הסבירה לו את עמדתה בעניין אקטואלי זה. „המתקדמים" לא ראו בזה כל גזירה. גם כמה מתנגדים, כשלמה זלמן פוזנר, התנגדו לתלבושת היהודית, אמנם בהסתייגות מסויימת. כשראו החסידים, שאין לסמוך על הקהילה בעניין זה, פתחו בפעולה מיוחדת, וגם לא רצו לשתף בה את המתנגדים. הם הלכו שנית למונטיפיורי, ערב הראיון של השר האנגלי עם פסקאביץ. אבל לא יכלו לבטל את הגזירה. ביום תמוז להט (1846) כבר היה לקהילה ה„אוקאז" בתרגום ליידיש ובו ביום נתקיימה קריאתו בכל בתי־התפילה, בתי־המידרש ובתי־הספר. ניתנו הנחות מסויימות לזקנים ולעניים, וכשניגשו לביצוע הגזירה, נתברר שאין הדבר מן הקלים ביותר. היו חוטפים יהודים ברחובות, קיצצו בקפוטותיהם וגזזו את זקנם ופיאותיהם.

פולני, בן התקופה ההיא, כותב על הדבר: „ההמון הנוצרי שבע נחת ממחזות אלה. מוכסני התשלום בעד הזכות לשאת תלבושת יהודית היו פורצים, בעזרת קוזקים, לבתי־הכנסת בשעת התפילה ובודקים את הקבלות ואת הזכאים לפריבילגיה זו. אלה שלא היו קבלות בידיהם, היו מייד קופצים בעד החלונות, כדי להינצל מעונשם של המוכסנים".

עקשנותם של החסידים הרימה מאוד את כבודם בעם והרבה פולנים הביעו להם רגשי־כבוד ואהדה. בסופו של דבר נעשו הנחות ליהודים. הוותרנות היחסית של הממשלה הרוסית בפולין היתה טכסיס מדיני לשם החלשת ההרגשות האנטי־

רוסיות בקשר למהפכת 1848. לקהילה נכנסו, בינתיים, שמונה פרנסים אורתודוכסיים, שהיו בין מתנגדי הגזירה הזאת. באמצעי שוחד ושתדלנות אישית עלה בידיהם ליטול את עוקצה של הגזירה. הדבר ניגמר בכך, שאף־על־פי שבמידה רבה נשאר הכל כמקודם, הרי עלה מאד מיספרם של היהודים הלובשים „כמינהג אשכנז". ביחוד היו הנשים משתחררות ממינהג תלבושת יהודית ישנה, גם אם בעליהן שמרו על תלבושת מסורתית.

„האשה היהודית בוארשה — כותב בן־התקופה ההיא — היתה מעדיפה להתקשט, במקום להוציא את הכסף למס. בגנים של וארשה הופיעו „דאֶנדים" יהודים, ביחוד באותם המקומות, שבהם לא נתנו דריסת רגל ליהודי לבוש בגדים ארוכים. הגברים לא רצו לתת לנשיהם לטייל לבדן בגן, וכך התחילו, בזכות הנשים, גם רבים מן הגברים להתלבש כ„מינהג אשכנז".

הקהילה בשנים 1856—1863

פעולתה האמורה של הקהילה היהודית בוארשה נתקיימה בתקופה איומה בתולדות רוסיה ופולין, בתקופתו של ניקולאי הראשון. כל הגזירות על היהודים היו חלק בלתי־נפרד של המדיניות הכללית של הצאר ביחס לעמי רוסיה. אבל, ב־1855, עם מותו של ניקולאי הראשון, התחילה תקופה חדשה — לאו דווקא במובן הכרונולוגי, עם עליית מלך חדש על כסא־מלכותו — אלא מפני שבימי אלכסנדר השני, התחילה תקופת „הריפורמות הגדולות", תקופה של תיקוות חברתיות, שאמנם ברובן לא יצאו לפועל. באותו זמן מת גם הנציב הרוסי בפולין, המצביא הנסיך איבן פסקאֶביץ — אֶריבאנסקי.

קהילת וארשה, בגלל האופי הישן־נושן של מנהיגיה החשובים ביותר, לא יכלה לתפוס מה טיבה של תקופה „חדשה" זו, ולפיכך לא ידעה מה לעשות ואילו דפוסים חדשים של פעולות יש להנהיג או לתקן. ראש־הקהילה היה המתנגד משה בן אליעזר ליפמן פיינקינד (1805—1869). בין הפרנסים היה הגביר שלמה אייזנמן, שהיה לאחר זמן מחותנו של פרץ (בנו נשא את בתו של אייזנמן לאשה). הפרנסים היו על־פי־רוב — מתנגדים. בין „המתקדמים" היו מתיאס רוזן והילארי נוסבוים (1820—1895), לימים ההיסטוריון הראשון של היהודים בוארשה. היה זה „חבר־מיניסטרים" טוב, אך לעבודה „מיניסטריונית" זעירה בלבד. תביעת הזמן היתה לגישה שונה בהחלט ולמעשים גדולים. הראשון שהבין זאת היה הרב־הכולל החדש של וארשה, ר' דב בריש מייזלס (1798—1870), אשר מאז 1856 היה רבה של הקהילה. רב זה, שבא לוארשה מהעיר קראקוב, נודע לתהילה כלוחם דאֶמוקראטי בשנת 1848, בעוד שלאמתו של דבר לא היה כזה מעולם. חשב שמדיניות צרה מקומית בלבד עלולה להביא רק נזק לקהילת וארשה. הסיבות לשלילת הזכויות מן היהודים, אמר בצדק, מקורן במישטר המדיני. בתחילה סמך ידו על השיטה הנושנה של שתדלנות, אך לאחר־זמן חזר בו בהרבה מעמדתו זו.

ב־1856 נבחר שילטון־קהילה חדש, שלא החשיב כבר פעולות ליחידים. שילטון זה התחיל לראות את עבודתו מתוך ראייה רחבה יותר, ולא הסיח דעתו מן הבחינה המדינית. גזירות הדת והמיסים — סיבתן נעוצה בשלילת זכויותיהם של היהודים. כך למדו מחיי־השעה פרק חדש בעבודה ציבורית.

הקהילה התחילה להריץ אל הממשלה תזכירים בדבר ביטול מס הבשר הכשר, והמניעות בענייני עבודה ופרנסה. ובפעם הראשונה ניצלו גם את גבורתם של החיילים היהודים מפולין במלחמת קרים, כרמז על הצורך בחירויות מדיניות מסוימות.

כל הפעולות המדיניות של הקהילה קיבלו, איפוא, אופי ציבורי והיו מכוונות לעזור לכל האוכלוסיה היהודית בפולין ולא בוארשה בלבד. באחד התזכירים שהביע מחאה נגד התעמולה האנטישמית, שהחלה בוארשה בשנת 1859 והידועה בשם „מלחמת היהודים" (Wojna Żydowska), כבר כתבה הקהילה לא כ„חבר דוזורים" העוסק בצדקה ובית־קברות, אלא כגוף המייצג את יהדות פולין. בזה היה מקור כוחה החדש וגם גידול השפעתה על חיי היהודים במדינה.

אם במובן המדיני בגרה הקהילה, הרי ביחס לבעיות כלכליות הוסיפה להיות נחשלת. הדאגה המרכזית של מנהיגי הקהילה היתה שאלת התקציב. קשה היה לגבות את מס־הקהילה. חכירת המיסים היהודיים נשארה כקודם בידים פרטיות, ולא הביאה תועלת כלשהי לקהילה. היהודים סברו שאם קיים מס בשר כשר, אין להכביד עוד במיסי־קהילה מיוחדים. לא היה כסף למשכורת „כלי־הקודש", בית־החולים סבל מגירעון תמידי. קודם־כל באו לידי מסקנה, שאין די בשבעה אנשים לנהל קהילה גדולה בת 80.000 נפש.

פקודת האֶמנציפציה היהודית של וויאלופולסקי, בשנת 1862, היתה הדחיפה הראשונה למהפכה הפנימית. ב־28 באוקטובר 1862 בוטל המס על בשר כשר, ושילטון־הקהילה התחיל לחפש אמצעים חדשים, שיכסו את הגירעון שנגרם לקופת הקהילה.

הטבעת חותם פולני על הקהילה, עקב חוק השיוויון של וויאלופולסקי, היה בה משום הפגנה. האנשים המפוקחים העריכו, בצדק, שב„אחוה פולנית־יהודית", שעלתה כפורחת בשנים 1861—1863, אין עוד לכסות את תקציבה של הקהילה.

„המתקדמים" לא הראו חשק רב ביותר לקבל על עצמם את הפיקוח על הקהילה. רבים ביניהם היו גבירים שתפסו מייד שכבוד זה יעלה להם בכסף רב. הפעילים נסוגו וחיכו, כנראה, עד שוויאלופולסקי יעשה את הקהילה „קונסיסטוריון לדת־משה", וכל הוצאותיו תהיינה על חשבון המדינה.

עמדתו הנייטרלית של הרוב מבין ראשי־הקהילות לגבי המאורעות בארץ, שהסתיימו באסון של 1863, הצילו לאמיתו של דבר את הקהילה מנגישות אדמיניסטראטיביות.

התקופה ההיא היתה החשובה ביותר בחיי יהודי וארשה: מפני שבה מתחיל התפקיד ההיסטורי של וארשה בתולדות היהודים בפולין.

אלכסנדר וויאֶלופולסקי

מאורעות 1861 — 1863

ככל אשר התפתחו התעשייה, המיסחר והבנקאות בוארשה, כן התרחב וגדל במיספרו חוג היהודים ש„התפלנו". פולוניזציה זו לא נשאה אופי רגשי־רעיוני עמוק ביותר, ולא נחשבה כשאיפה להיות פולנים בעלי הכרה לאומית, אלא היתה תוצאה

של הסתגלות טבעית, שמתן שכרה בצידה, אל הנסיבות שתבעו את ידיעת לשון המדינה. אבל היתה קבוצה, אמנם קטנה אך תוססת, צעירה ותוקפנית, שהזדהתה בכל עם השאיפות הלאומיות של חוגים פולניים פטריוטיים, וחשבה שההתבוללות בפולין — פירושה הרבה יותר מידיעת הלשון הפולנית. הכיוון האנטישמי שגדל באופן מקביל לטמיעה הלשונית העלה את הרעיון, שהיהודי דובר־פולנית אינו תמיד פולני דווקא. הפובליציסטיקה של המהגרים גינתה את הבורגנות המתבוללת בוארשה, שאינה „פולנית־סיבירית" למדי, זאת־אומרת, שחסר בטמיעתה גורם האידיאולוגיה של „מסירות נפש" פולנית.

הרוב הגדול של יהודי וארשה המתבוללים, היו בעצם שומרי־חוק, אנשים ששאפו, לכל היותר, לכיוון ליברלי יותר במדינה, אבל רחוקים היו מאד מלהסכים למלחמה על עצמאות פוליטית. לפיכך היו היהודים נוטים לדעת אלכסנדר ויאלופולסקי, שראה באוטונומיה לפולין את ההישג הגדול והממשי ביותר, שאפשר להשיגו בחסדי הצאר.

את השנים 1861—1862 כינו בשם „המהפכה המוסרית", מפני שהביאה לידי „שלום" בין היהודים והפולנים. השתדלו לשכוח מהר את המאורעות המעציבים של 1859 ואת המלחמה בין הפולנים השמרניים והנוער היהודי המתבולל. הרב הראפורמי, מרדכי יאסטרוב, המטיף בבית־הכנסת ל„נאורים", שהובא מפרוסיה לוארשה, ביקש למצוא הסברה להתלהבות לאומית זו, שנסכה שיכרון בנוער היהודי.

„אך אתמול בזויים ונידחים, מושלכים בידי הממשלה לברות אל נחש־עקלתון של המשטמה, והיום אהובים ומפונקים על־ידי אותו העם. כיצד יבינו זאת היהודים המיסכנים, ביחוד אותם היהודים, שלא טעמו מעולם טעם זה?"

חבר־הפעילים היהודי בתנועה הפולנית־הפטריוטית בוארשה עלה וגדל, והקיף את כל החוגים, חוץ מן החסידים. כשנפלו חמישה הרוגים בהפגנה, השתתפו יהודים והרב בריש מייזלס בראשם בלוויה הלאומית. איגודי־האומנים הפולנים הכריזו חגיגית, שהיהודים יוכלו להיות חברים בהם. בבתי־כנסת ובתי־תפילה נשאו תפילות למען פולין. יהודים מן העם השתלבו בהפגנות־רחוב ובפעולות פוליטיות שונות, שעניינן ופירושן האמיתי היו זרים להם, אבל כוונת־הלב היתה מקובלת עליהם.

בפרוץ המהפכה (ב־22 בינואר 1863) נשתנתה התמונה בהרבה. רבים מן היהודים שעברו עליהם שנתיים של „המהפכה המוסרית", ביניהם נוער שנעשה פולני לכל דבר, עמדו לפני הרוביקון שהוביל אל היערות, למלחמה ברוסיה, ובאמתלאות שונות לא רצו לעבור אותו. אבות עשירים לקחו אתם את בניהם הנלהבים לחוץ־לארץ. גם עסקנים קשישים רבים, כמו קרוננברג, אפשטיין, רוזן ואחרים יצאו לחו"ל, עד יעבור זעם.

אלכסנדר קרויזהר, שאף הוא לא הלך אל „היערות" ועשה עבודת־תעמולה למען המרד, מספר בזכרונותיו שבאחת הישיבות של חוג פולני־יהודי חשאי של נוער אינטליגנטי, התווכחו בשאלת השתתפות בצבא המרד הפולני. היו ביניהם שאמרו, שאם כולם יפלו, לא יישאר מי שיאהב את פולין, ומטעם זה יצאו באמת הרבה מהם לחוץ־לארץ. הדור הקשיש של היהודים היה מעשי יותר, בדומה לדור הקשיש של הפולנים, אבל הרבה מבין הנוער, ולאו דווקא מן המתבולל, הצטרפו ללוחמים.

ב־9 בינואר 1863 שוב לא היו שומרים בשערי־המעבר המובילים לוארשה. הדבר בא בתוצאות ביטולו של כרטיס־היום ופתיחת שערי העיר לכל באיה. דרך אותם המעברים התחמקו בחורים יהודים מוארשה, כעבור שבועים, כדי להילחם למען פולין. בבתי־כנסת ובתי־מידרש הקריאו בעברית את הכרוזים שהוציאה ממשלת־המחתרת הפולנית אל היהודים, שמחברם היה יצחק גולדמן, המשכיל, ולעתיד־לבוא המו"ל של האנציקלופדיה העברית הראשונה „האשכול". צעירים רבים עזבו בשתיקה את בתיהם והשאירו מכתבי־פרידה נלהבים־תמימים, בהם הבהירו בפני אבא־ואמא, למה הם הולכים למסור נפשם למען פולין.

בעיר נוסדו ועדי־מחתרת יהודיים שמטרתם היתה לעזור למישפחות היהודים האסורים ושנדונו לגירוש. נשים יהודיות היו יושבות ומכינות תחבושות שהעבירו בחשאי אל היערות. האהדה למרד בין יהודי וארשה גדלה כל־כך, עד שקשה היה למשטרה הרוסית לרכוש לה יהודים־מרגלים או מוסרים. לורנס אוליפנט, שהיה אז כתבו הוארשאי של עתון אנגלי מספר, שבוארשה היה כוח ה„ממשלה הפולנית" בין היהודים רב, עד שהמשטרה הרוסית לא יכלה למצוא כל עזרה מצד האוכלוסיה היהודית. מחסני־נשק נסתרים, דירות־הסתר של המישרדים השונים במחתרת, היו על־פי־רוב ברחובות הרובע היהודי ובבתים של יהודי וארשה.

מבחינה כלכלית, הרס המרד את קיומם של רבים מיהודי וארשה. שמטו חובות, היה מחסור במזומנים, והיה הכרח להדפיס פתקאות־כסף פרטי, שמעולם לא באו לתשלום.

הנציב החדש, גראף בארג, בחר דווקא ברחוב מורנוב, כדי לתלות שם בגלוי, ותמיד לאור היום, את המורדים היהודים שנתפסו. כך עשו גם לפולנים, אך בכיכר הזאקסי. עד סוף 1864, הוסיפו לעשות בוארשה שפטים פומביים מתוך כוונה „פדגוגית", כביטוי של בארג.

לרבים מיהודי וארשה, ביחוד מן האינטלגנציה שהתפלגה, היו מישרות אחראיות מאד במחלקות השונות של הממשלה הפולנית החשאית, שהפליאה בדרכי עבודתה המסודרת כראוי. ביחוד, היו היהודים מיוצגים כהוגן במחלקת־הכספים, שעסקה במיוחד בגביית מיסים והחרמות. אלה שנתפסו נידונו למוות, אך בהתערבות בנקאים יהודים ניתנה להם חנינה. כך אירע להרמן וואהל, מנהל ענייני הכספים של המרד, לוולאדיסלאב אפשטיין, בנו של הבנקאי, ולרבים אחרים.

הרמן וואהל

עם חיסולו הגמור של המרד — בסוף 1864 — ראו יהודי וארשה את גודל החורבן, הכללי והפרטי. משערים, שמוארשה בלבד השתתפו במרד כאלף יהודים. קשה לקבוע כמה מהם נפלו. מהם נשתלחו לסיביר, נידונו לעבודת־פרך; חלק גדול מהם חזרו הביתה, אך היו כאלה שנישארו בסיביר, נעשו „רוסים" גמורים והיו ביניהם שגם המירו את דתם. סימלי הוא הדבר, שה„פובסטניץ" (המורד) גוסטב פפרוצקי (1844—1909) כותב על שיבתו מסיביר. אחרי שעברו עליו שנים של תלאות בסיביר הגיע הביתה ביום שפרעו ביהודים. היה זה בחג המולד, 1881.

אכן, שנות 1861—1863 לא רק שהיתה להם השפעה עמוקה לעתיד גידולה של האוכלוסיה היהודית בוארשה, אלא שגם תרמו הרבה לשינויים מעמיקים לטובה ביחסים הפולניים־יהודיים. הדבר בא בתוצאות האוריאַנטציה החדשה, שהתחילה בחיסול ההשקפה הרומנטית והטיפה לגישה חדשה אל המציאות המדינית. במקום מהומות ומרד העמידו את העבודה המסודרת למען הביא לידי שפע כלכלי במדינה. בתנועה זו, הידועה בשם „פוזיטיביזם פולני", לקחו יהודי וארשה חלק גדול מאד.

בשנים 1863—1896

בעקבות חוק השיוויון של וויאלופולסקי התחילה האוכלוסיה היהודית בוארשה לגדול ולרבות.

בשנים 1850—1870 עלה מיספר הבתים בוארשה ב־15%, בעוד שהאוכלוסיה גדלה ב־38%. בשנת 1862 מנתה האוכלוסיה בוארשה 207.855 נפש; ב־1871 — 268.836; וב־1881 — 379.763 נפש; כלומר, אוכלוסית וארשה גדלה בשנים 1862 — 1881 ב־80% ומעלה. האוכלוסיה היהודית מנתה ב־1860 40.723 נפש, שהם 26,2% מן המיספר הכללי. ב־1877 הגיעה האוכלוסיה היהודית למיספר 102.000 נפ״, ובשנת 1881 — ל־127,917 נפש. ב־1882 היוו היהודים למעלה משליש האוכלוסיה הכללית. פקידי השילטון פחדו מאד, שוארשה תהיה ל„עיר יהודית". נעשו מאמצים רבים, שלא יבוטל הרובע היהודי בבת־אחת ושלפי־שעה יתנו לגור ברחובות „שאינם־יהודיים" רק ליהודים שנעשו „אירופיים". ביקשו להעביר החלטה, שכתנאי לישיבה בוארשה ייקבע, לפחות, שה„קפוטה" הארוכה תיעלם מרחובות העיר. אלה היו מאמציהם של פקידים פולניים, שאחרי המרד נשארו במיספר רב. לפיכך, לא הסכימו לכך השילטונות הרוסיים.

הקצב שבו התחילו יהודים לבוא לוארשה ולבנות בה בתים ולהקים עסקים היה כה מהיר, עד שלא היתה כבר כל אפשרות „להציל" קצת ממערכת החוקים האנטי־יהודית, שעם הפקודה של 1862 עברה ובטלה מאליה. בשנת 1873 היו בוארשה 429 יהודים בעלי־בתים, וב־1890 — 937. ב־1895 היו מתוך 6.809 בתים — 1.920 רכוש יהודי, שהם 28,2%. ואין המיספר הזה כולל את 1,024 המיגרשים הריקים, ה„פרצאֶלות", שחלק גדול מהם היה רכוש יהודי. בעלי־הבתים הפולנים לא רצו למכור את בתיהם ברחובות היהודים, מפני שהכנסתם היתה מרובה. רוב הבתים ברחובות היהודים כמו: לישנה, סמוצ'ה, קרוכמלנה וכרמליצקה היו עוד ב־1895 בידי פולנים.

בתולדות הארץ מתחילה תקופת הכלכלה החופשית, המע־מידה את ההתפתחות הכלכלית במרכז הפעולות, ומאליהם מתרופפים ההבדלים והמחיצות הלאומיים־דתיים.

הפוזיטיביזם התחיל לבחון מחדש את המסקנות הרעיוניות של ה„התבוללות", שהיתה תופעה של וארשה כמוהו.

„ליד השולחן הירוק של עסקני בורסה — כתב ליאופולד קרוננברג, שעם היותו מומר, נחשב כנציגה של הבורגנות היהודית — אין קיימים גזע ואמונה. על יחידי הסגולה היהודים והאריסטוקרטיה לדעת לשבת גם־יחד אל שולחן משותף כזה".

„פוזיטיביזם — כתב שמואל פאֶלטין, עורך ה„איזראַאֶליטה" — היא הפילוסופיה של סובלנות דתית".

בתקופה ההיא חל לא רק גידולה המרובה של האוכלוסיה היהודית, אלא גם עצם החיים היהודיים לבשו צורה של חיי כרך והשתחררו מהקרתנות. היהודים שהתיישבו בוארשה חיו זמן רב בקבוצות ניבדלות, כאילו ביקשו לשמור על הזהות הקיבוצית, שהביאו אתם מן הערים והעיירות.

בעיני אורח יהודי מן החוץ היתה וארשה כצירוף של עיירות שונות. רושם זה נתקבל גם מהסתכלות בחייהם של יהודים שזה מקרוב באו ושל תושבים ותיקים. היהודים היו מתחתנים ביניהם, לא תמיד בין קרובים, אלא לרוב בין מישפחות של חברים לקבוצה חברתית אחת. בחוגי היהודים המתבוללים היו מתחתנים בין קרובי־מישפחה, ויצרו בכך מעגל סגור. אותה תופעה בלטה גם בין עשירי המתנגדים והחסידים. גם היהודים מליטה לא היו מתחתנים, בעשרות השנים הראשונות להתיישבותם, עם יהודים מפולין. יוצאים מן הכלל היו יהודים קבלני־צבא, שהיו עושים „שידוכין" על־פי־רוב עם חבריהם למקצוע, בלי הבדל „מוצא".

השינויים הכבירים בחיי הארץ השפיעו על התפתחות הקהילה בוארשה. קורותיה באותה תקופה אינם אלא התפתחות מוזרה שגרמה לפיגורה של קהילת־אם זו, לעומת מה שצריכה ויכולה היתה להיות. רוב האוכלוסיה היהודית לא הגיע לדרגת ההתפתחות שתאפשר להקים בדרך פחות או יותר דאֶמוקרא־טית, שילטון שהיה ראוי ליצג קהילה שהיתה הגדולה באירופה. רוב מניין ורוב בניין האוכלוסיה היהודית בוארשה היו חסידים ומתנגדים. בשנים 1863—1870, היה בשילטון רוב של מתנגדים. ב־1864 זכתה האורתודוכסיה בבחירות, מפני שה„נאורים" לא רצו בכלל להשתתף בעסקי הקהילה. לשילטונות הרוסים היתה זמן־מה כוונה לבטל את הקהילה ולמסור לעירייה את הנהלת העניינים של הסאֶקטור היהודי הדתי. אבל הם נוכחו לדעת שריאורגניזציה כזאת עלולה עוד לחזק את צביונה הפולני של הקהילה, שהרי העירייה ניהלה עדיין את פינקסיה בפולנית.

השיטה של בחירת דוזורים היתה פרימיטיבית מאד. כרגיל, היו מסדרים תחילה בחירות מוקדמות בבתי־התפילה ומבין המועמדים הנבחרים היו בוחרים את השילטון. „הנאורים" ביקשו להנהיג בחירות ישירות ולקבוע צאֶנזוס של רכוש מינימלי ושל השכלה, כלומר, ידיעת הלשון הפולנית. הנציב באֶרג לא רצה להסכים לצאֶנזוס ההשכלה, אבל קיבל את דרישת המס של 15 רובל לשנה לפחות, כתנאי לזכות־בחירה.

חוקת הבחירות החדשה הגדילה קודם־כל את מיספר חברי שילטון הקהילה. היו בוחרים 30 מועמדים, מהם היו 14 חברים פעילים בשילטון, והשאר — ממלאי־מקום או חברי וועדות שונות. שיטת־הבחירות החדשה היתה אמצאתם של „הנאורים", ולפיכך ביקשו קודם־כל לנצל את הריאורגניזציה הזאת למטרותיהם הם. הדבר הצליח בידם משום מעשה שהיה, והסעיר את כל וארשה היהודית.

היה זה עניין בחירתו של ר' יעקלי גזונדהייט לרב־הכולל בוארשה, אחרי פטירתו של ר' בריש מייזלס (1870). החסידים ציפו שהרבי מגור, ר' איצ'ה מאיר אלתר, יהיה הרב־הכולל של וארשה והתחילו לחבל תחבולות נגד הרב־הכולל החדש, שראו בו „רב מטעם", כלומר מועמד מצד השילטונות הרוסיים, ומשום כך אינו ראוי לאיצטלה שלו. גם ה„נאורים" לא התלהבו מהרב החדש וחשבו שאינו המועמד הראוי להיות רבה של וארשה, ביחוד אחרי הרב מייזלס המפורסם. החסידים התעקשו כל־כך להעביר את הרב גזונדהייט מן הרבנות, עד שהציעו לכרות ברית „לא קדושה" עם ה„מופקרים" ולמסור להם את

השילטון בבית־הקהל. וכך ניצחו המתבוללים בבחירות של 1871. הרב גזונדהייט נאלץ, כעבור שנתיים, לצאת בדימוס ומרוב צער חלה ונפטר ב־1878.

הגיעה תקופת שילטונו של לודביק נתנסון (1822—1896), שנמשכה מחצית יובל שנים. מזמן לזמן נכנס גם מתנגד כחבר „ממשלתו", אבל חסידים לא היו בה, והרוב היה תמיד למתבוללים. ניצחון זה בא בזכות 308 בוחרים ששילמו מס שנתי של 15 רובל, לפחות.

אותן 25 השנים היו, מבחינת ההתפתחות האירגונית, התקופה החשובה ביותר בקורות הקהילה היהודית בוארשה. מקהילה קטנה, קרתנית ממש, נעשה שילטונה למוסד גדול. הוקמו מוסדות רבים; הוסדר עניין מס־הקהילה; נבנו שני בתי־חולים, סדנות לבעלי־מלאכה; מחלקת הצדקה התפתחה במידה רבה; בית־הקברות הורחב ונקבעו בו סדרים נאים. הקהילה הקימה לה בית מיוחד ברחוב גז'יבובסקה, ו־130 פקידים עבדו במישרדיה השונים.

בכל תקופת השילטון הארוכה הזאת, לא היתה כל התנגדות לשילטון הקהילה. ב„הצפירה" היה סוקולוב מלמד תמיד זכות עליה בזכות כמה משכילים שהשתתפו בהנהלה. רק ב־1888 מסר אחד החסידים, זלמן קרקויאֶר, תלונה לראש־העיר על שיטת ה„יפוי־כוח", כלומר, מסירת זכות הדעה לאחד שיצביע בשביל רבים. במידה מסויימת זכה בדין מפני שנפסקה הלכה, שלא יהיה אחד רשאי לקבל „יפוי־כוח" בשביל יותר מחמישה בעלי זכות־דעה. אך פרט לזה, נשאר הכל כשהיה.

הצרה היתה בכך, שהיהודים לא רצו לשלם את מס־המינימום של 15 רובל, שהיה מקנה זכות־דעה. היו בין יהודי וארשה רבים שהיו יכולים לשלם בנקל סכום זה, ולהשפיע בכך על הקהילה שתתנהל באופן דאֶמוקראטי יותר. זו היתה אחת הסיבות, שעם השינויים התכופים ב„ממשלה" של נתנסון, נשאר ליד הגה־הקהילה אותו השילטון ונשמר אותו הקו.

בשנת 1884 היו בקהילה 4.440 משלמי־מס, מהם 740 אמידים לפי גובה המס, והשאר מן החוגים הבינוניים והעניים. בבחירות לקהילה ב־1891 היתה זכות־דעה ל־1.206 חברים, וב־1897 — ל־1350. אך תמיד היה רוב לקבוצת המתבוללים.

כאמור, היה ראש מיפעלו של שילטון לודביג נתנסון — הקמת המוסדות היהודיים. קראו לו בשם „פרעה של וארשה". נוסף למוסדות שנזכרו, נבנה, הודות לו ולאחיו הנריק נתנסון, בית־הכנסת ברחוב טלומצקה. בזמנו נגמרה והוכנה תכנית בית־החולים החדש ברחוב צ'יסטה. הקהילה בפראגה בוטלה וסופחה לקהילת וארשה. ביד חזקה תיקן תקנות בפראגה: נבנה מיקווה חדש, הוקמה גדר חדשה לבית־הקברות הישן, הצילו מחורבן את בית־הכנסת העתיק של ר' שמואל זביטקובר, שנבנה במחצית השנייה של המאה ה־18 והיה השריד הקדום שבעתיקות היהודים בוארשה.

נתנסון הצליח לאסוף תרומות אצל רבים מבני חוגו. הוא קבע שמישפחתו העשירה תשתתף בתרומות גדולות ותהיה למופת לאחרים. בזמן שנתנסון קיבל לידו את הנהלת הקהילה, עלו חובותיה לסכום 100.000 רובל. ומזה — 50.000 רובל משכורות הפקידים בלבד.

לאחר מחצית יובל, היו בקהילה 68 שליחים לפעולות צדקה שונות, פי־עשרה מאשר קודם. הקהילה הוציאה 785.000 רובל נוסף לתקציב הרגיל. אלה היו כספי קרנות מיוחדות שנועדו לבניין מוסדות שונים. ב־1871 עלו הוצאות הקהילה ל־64.000 רובל, בעוד שמס הקהילה הכניס 17.000 רובל בלבד. ב־1896 היו ההוצאות 137.000 רובל, וכמעט שלא היה כל גירעון.

ב־1895, השנה האחרונה לשילטונו של נתנסון, היו בוארשה 40.000 מישפחות יהודים, שרק 6.000 מהן שילמו מס כל־שהוא; זכות־הצבעה היתה לפחות מ־2.000 יהודים.

כשנפטר נתנסון (ב־1896) היתה קהילת וארשה מוסד כביר. אמנם, רחוקה היתה עוד מאד מהיות הנציגות הדאֶמוקראטית של האוכלוסיה היהודית, ולא עשתה אלא חלק מועט מאשר נדרש היה בכרך גדול זה. בעתונות הגרמנית־היהודית נשמעה בצדק ביקורת על הקהילה בוארשה, וביחוד על הגבירים בתוכה, שלא הקציבו סכומים מספיקים לפעולתה ועסקו תמיד בקטנות. הבורגנות החסידית נתנה מעט למען מוסדות הקהילה. באופן פרימיטיבי מאד תמכה הקהילה בחברות־הצדקה וגם למען בית־החולים לא הרבו להקציב.

רבים מבני המנדבים המתבוללים המירו את דתם, והקהילה הפסידה מהכנסותיה. אך בהשוואה לשילטון הקודם נעשו גדולות. קרירות ואדישות ביורוקרטית שררו בקהילה, ואיש יהודי לא יכול למצוא בה אוזן קשבת לדברים שנאמרו בלשונו, אבל התקדמות ניכרת מאד חלה בה. הקהילה היתה למוסד כביר, ואם כי הדבר היה מנוגד לתקנותיה, היתה מדברת תכופות בשם יהודי פולין הקונגרסאית כולה ומשתדלת לטובתם.

הפרעות בוארשה בשנת 1881 והשפעתן

בתקופת שילטונו של נתנסון בקהילה, בזמן שהיתה עוד קיימת מעין „ברית שלום" בין יהודים ופולנים על בסיס עבודה כלכלית משותפת לטובת „הארץ" — התחילו מנשבות רוחות של שינאת ישראל. סימנים למיפנה זה נגד היהודים נראו בוארשה בשנת 1870. עתונאים פולנים תיארו את כל עניין הליבראליות הכלכלית כ„תנועה יהודית" סתם. התייאשו מפיתרונה של שאלת היהודים בדרך ההתבוללות. התחילו כותבים שהיהודים „שמו את ידם" על התרבות הפולנית. הופיע עתונאי אנטישמי, יאן יאֶלנסקי, (1845—1909), שפתח בתעמולה (1874) להעביר את המיסחר והתעשייה לידי פולנים.

כשפרצו הפרעות ברוסיה, לא רצו להעלות על הדעת בוארשה, ש„דבר זה" יתכן גם בבירת פולין. אבל היו סופרים פולנים אחדים, שהזהירו בפני אופטימיות יתרה; הם טענו שכאשר „מתעופפים באוויר ניצוצות, התבערה עלולה לבוא".

ביום א', 25 בדצמבר 1881 פרצו בוארשה פרעות, שנמשכו שלושה ימים רצופים. הפרעות הקיפו 50 רחובות, ממישכנות־העוני עד רחובות־הפאר. בפרעות ניזוקו 2.011 מישפחות, ביניהם היו 948 שכל רכושן אבד להן. שני יהודים נהרגו ומיספר הפצועים היה 24. את הנזק החומרי העריכו בסכום של 800.000 רובל.

אף־על־פי שרבים נאסרו, רובם צעירים, וביניהם פועלים, נענשו רק מעטים, ורוב הפורעים יצאו בעונשים קלים בלבד.

נתנסון, ראש הקהילה בוארשה, יצא בהצהרה בה אמר, שאין רפואה למכת האנטישמיות אלא „בהתקרבות אל האוכלוסיה השכנה", בוויתור על התלבושת היהודית ועל הלשון היהודית, „הסימנים החיצוניים המקימים חייץ בין יהודי לשאינו־יהודי".

בא הסוף ל„אידיליה" היהודית־פולנית שהתחילה ב־1861 — בתוצאת „ביזת וארשה", כפי שקראו המוני העם לפרעות הללו.

ריבוי מיקרי השמד בין היהודים המתבוללים בא במידה רבה גם הוא בתוצאות הפרעות הללו.

בעיתוני חו"ל כתבו על פרעות בוארשה כאילו היה זה „הפוגרום הראשון באירופה". *

התפתחות הקהילה אחרי מותו של נתנסון

תעובדה, שהציבוריות היהודית חרגה בהרבה ממיסגרת הפעולה הצרה של הקהילה, לא היה בה כדי להוכיח לגבאי בית־הדוזורים שוארשה זקוקה לאירגון דאֶמוקראטי יותר של הקהילה. השיטה הישנה עמדה בעינה. רק מי ששילם מס־קהילה של 15 רובל לשנה לפחות, הוסיף להיות בעל זכות־הצבעה בבחירות שילטון הקהילה.

ברם, המתבוללים השתדלו להכביד על השואפים לרכוש להם השפעה. הם ביקשו באופן רשמי שזכות־הצבעה תהיה רק למשלמי מס־הקהילה בסכום של 30 רובל לשנה לפחות, כלומר פי־שניים. אבל העירייה, הממונה על הקהילה, לא הסכימה לכך. אז ביקשה הקהילה, שמיכאל ברגסון עמד בראשה, רשות להגדיל את מיספר הדוזורים עד 18, ושלא יבחרום בבת־אחת, אלא פעם בשנתיים ייבחר שליש מהם מחדש. אבל גם שינוי זה לא מצא חן בעיני העירייה והדבר נשאר כשהיה — ההתנגדות הגוברת לשילטון־הקהילה, שכוח חדש עומד על סף הקהילה.

וארשה היהודית גדלה, בינתיים, עם בואם של יהודים חדשים, ביחוד אחרי גירוש מוסקבה (1891). עבר זמן, עד שהכוחות החדשים הללו, שהיו ביניהם גם רבים בעלי הכרה לאומית, משכילים וגם אמידים, השתלבו בחיי העיר והתחילו למלא תפקיד חיובי בחייהם של היהודים.

בפעם הראשונה התארגנה בשנת 1899 אופוזיציה גלויה, של חבורת ציונים, שמטרתה היתה להבקיע את הקיר האטום ולהכניס אנשים חדשים אל שילטון הקהילה. **

בכרוז שפירסמו בעברית ופולנית כתוב היה לאמור:

„כדי שהזכאים לחוות דעה בבחירות יוכלו למלא באמונה את חובתם לעם ולקהילה, עליהם לחשב בתחילה היטב את דרכם ולדעת, מה חסר בקהילתנו ומה צריך לתקן בה. כאשר ידעו כל זאת, יוכלו לבחור באנשים, שאפשר לצפות, שבכוח כישרונם, אופיים, ידיעותיהם והשכלתם יהיה ברצונם לתקן את הדברים".

ועוד נאמר בקול־קורא זה:

„אין אנו יכולים להסתפק בסדר סתם, בהנהלה טובה, *ללא אהבת־הבריות וללא רוח חיים*. שאיפתנו היא שנשמת היהדות וההשכלה תהיה בכל מעשיו של שילטון הקהילה ושתורת החסידות תאיר עליה תמיד. לפיכך אנו רוצים שראשי קהילתנו יהיו *יהודים אמיתיים*, שלבם אל ענייני היהודים והיהדות, למען ידעו, כיצד למלא את חובתם לעמם".

האופוזיציה הציגה בשנת 1899 את הדרישות האלו:

1. זכות הבחירה תהיה לכל יהודי הגר בוארשה ומשלם מס־קהילה כל־שהוא.
2. למנות רב, איש אשר „כל העם יהגה לו כבוד".
3. מורי־ההוראה לא יהיו כפקידים, אלא רבני־אמת, ברוח התורה והיהדות.
4. לתקן את מערכת החינוך ולתת לה תוכן יהודי.
5. על הקהילה לבנות בתי־כנסת, שלא יהיה עניין התפילות עסק פרטי כנהוג עד היום. לא יתכן שלעני לא יהיה מקום בבית־תפילה מאין באפשרותו לשלם בעדו.
6. המוסדות היהודיים צריכים להיות חדורים רוח היהדות, והנהגתם לא תהיה בידי אנשים „הרחוקים מאד מרגשי חסד ורחמים".

הציונים היו אז קבוצה חלשה ולא הצליחו לקבל חתימות בשמות לכרוזם. כרוז היסטורי זה יצא בחתימת „יהודים משכילים".

* ראה המאמרים „קהילת וארשה" ו„הגורם האנטישמי".

** ראה המאמרים „ההסתדרות הציונית" ו„קהילת וארשה".

הגורם האנטישמי

מאת יצחק גרינבוים

האנטישמיות בוארשה בתקופת מאזוביה והסיים בן ארבע השנים

וארשה, בירתה של נסיכות מאזוביה, שנשארה עצמאית עד המאה השש־עשרה, נתאחדה עם פולין כולה כשהיא „נקית מיהודים". אחד מאחרוני הנסיכים שלה ציווה, בלחצם של עירוני וארשה, לגרש את היהודים מעיר־בירתו. העירונים נסתייעו בכמורה הקאתולית, אשר השתמשה במלחמתה ביהודים באמצעים של הסתה דתית ארסית, כי חששה מפני השפעתם, שמא תזיק לביצורה של הדת הקאתולית ושלטונה.

רובם של עירוני וארשה היו ממוצא גרמני — חלק מהמוני המתיישבים הגרמנים, אשר נקראו לפולין ביחוד לאחר החורבן הגדול, שנגרם על־ידי פלישת הטאטארים במאה השלוש־עשרה. הם ייסדו בה ערים והרחיבו את השיכונים העירוניים מסביב לטירות הנסיכים ואדירי האצילים. וארשה היתה בתחילה טירה־מצודה של נסיכי מאזוביה, הבנויה על הגדה השמאלית הגבוהה של הוויסלה. המתישבים הגרמנים מצאו בשיכון העירוני חוג פולני, שעסק במיסחר ובמלאכה, סיפק ביחוד את צרכי חצר־הנסיכים והיה מקורב לה. המתיישבים התקרבו אל חוג זה, הושפעו ממנו ונתמזגו עמו ברבות הימים. על־ידי כך הוחש תהליך טמיעתם בתוך הציבור הפולני וגדל כוח לחצם על הנסיכים.

המתיישבים הגרמנים בפולין הביאו אתם את החוקות העירוניות, שנתפתחו באותה תקופה בגרמניה, והורשו לסדר את חייהם על־פיהן. בוארשה הונהגה החוקה המאגדבורגית, שהגנה על המונופולין של העירונים במיסחר ובמלאכה.

באותה תקופה הוכנסו גם היהודים לפולין. הם באו מגרמניה ומצ׳כיה והוטל עליהם אותו התפקיד, שמילאו בארצות־מושבם הקודמות: לעסוק במיסחר ובמלאכה וביחוד בהלוואות כסף בריבית — התעסקות שהכנסיה הקאתולית אסרה על מאמיניה. אמנם למרות האיסור הזה, קמו גדולי הבנקאים הראשונים בפולין דווקא מקרב העירונים הגרמנים; אולם ליהודים, שהוכרזו כעבדי־האוצר של הנסיכים העצמאיים והמלכים, היו ההלוואות בריבית עסק עיקרי, והם סיפקו ממון בכלל לאפוטרופסיהם, שלקחו אותם תחת חסותם.

שני גלי־ההגירה האלה, של הגרמנים והיהודים, התנגשו עם ראשית כניסתם למאזוביה ולמלכות פולין כולה, והתחילה ביניהם מלחמת־התחרות כלכלית וציבורית שלא פסקה כל ימי קיומה של פולין בתור ממלכה אדירה ונמשכה — בצורה של מלחמת התחרות בין הבורגנות הפולנית לבין היהודית — גם בימי ירידתה וחלוקתה בין שכניה, אף חודשה עם תקומתה.

היהודים הצטיינו בחריצות המיסחרית וביחסים הבינלאומיים, הודות למציאותם של יהודים בכל הארצות, שמהן הובאו ואליהן הוצאו סחורות מפולין; הם יכלו לגייס כסף־מזומן כל־אימת שנדרש הדבר על־ידי הנסיכים ורמי־המעלה, העשירים בנכסי־דלא־ניידי והדלים במזומנים; הם הסתפקו במועט והיו למודי־סבל. הודות לכל התכונות האלה העמידה התחרותם של היהודים בסכנה את רווחיהם הגדולים של העירונים בוארשה ואף התישה את כוחם הכלכלי והשפעתם. הנסיכים והמלכים העדיפו את היהודים, שלא היו להם שום תביעות מדיניות, הנוגעות לשלטון במדינה ובממלכה, על העירונים, שבהתחזקם דרשו מהמלכים והנסיכים והאצילים לשתף אותם בשלטון. לכן גם לא עמדה להם לעירונים עזרתה של הכמורה הקאתולית, ששקודה היתה להבזות את היהודים בעיני המוני העם, להציגם לא רק כאויבי הדת הנוצרית, אלא כתועבת־אדם, שסר מהם צלם האלוהים, והם נידונו לשמש בשיפלות מצבם, ביסוריהם וסיבלם, עדות חיה לעונש, שהוטל עליהם על שבעטו במשיח בן־האלוהים, שנשלח אליהם בהיותם העם הנבחר. כיוון שבגדו בשליחותם ורצחו את המשיח — מצווה לרודפם, לדכאם עד עפר, להוציאם מחוץ לחברת בני־אדם.

עד סוף המאה החמש־עשרה החזיקו נסיכי מאזוביה מעמד בפני דרישותיהם של ברית עירוני וארשה והכמורה. אולם הם ראו עצמם מגיני הקאתוליות ולא רק אפוטרופסים של היהודים הכופרים. בתור מדינת־ספר על גבול עמים, שעוד החזיקו באלילותם, כמו שבטי הליטאים, או דבקו בנצרות הפראבו־סלאבית, כמו שבטי הסלאבים — הרוסים הלבנים והקטנים, האוקראינים, — נאלצה מאזוביה לעמוד על המישמר ועזרתה המדינית של הכמורה הקאתולית היתה חשובה לה יותר מאשר עזרתם הכלכלית והפינאנסית של היהודים, ביחוד לאחר שהמיסדרים הגרמניים השתלטו על חוף הים הבלטי ואיימו להטיל את שילטון־הדמים שלהם גם על הליטאים וגם על הפולנים, ובראש וראשונה על מאזוביה, השכנה הקרובה. והרי העירונים נוצרים וקאתולים אדוקים היו וקשה היה להתעלם מתלונותיהם הבלתי־פוסקות, שהיהודים גוזלים מהם את לחמם בנכליהם ועורמתם, שהם משתלטים על המיסחר והמלאכה בהורידם את מחירי הסחורות ואת טיבן. קשתה ההגנה על היהודים מפני התפרצויותיהם של העירונים ומפני נכליה של הכמורה, שהעלילה על היהודים, כי הם רוצחים ילדים נוצרים לשם שימוש בדמם לאפיית מצות ודוקרים את הלחם הקדוש, שנתגלם בו גוף המשיח, עד־כי דם זב מן הדקירות. גם הם, הנסיכים, היו מושפעים מהעלילות האלה ומהעובדות, שנתגלו והוכחו, כביכול, בדין ע״י הודאותיהם של הנאשמים המעונים עד־מוות. יש שהבינו שכל מעשי־הפשע הללו בוימו ע״י הכמורה ועוזריה אבל הרגישו כי מסוכן הוא ולא־כדאי לריב תמיד את ריבם של היהודים; הרי אפשר ואפשר שהמתפרצים בהשפעת העלילות האיומות יפגעו לא־לבד ביהודים אלא גם במגיניהם. לפיכך ויתרו להם לעירונים, התפשרו אתם על חשבון היהודים, לאחר שהסתפקו בהגבלת זכויותיהם ובגירושם.

היהודים היו זרים ומבודדים בתוך הציבור הפולני האדוק באמונתו והדבק בכמורה והולך אחריה. הם שמרו על התבדלותם,

וכל פורענות לא יכלה להם. זכויותיהם לסחור ולצבור הון והגנת הנסיכים עליהם עוררו קינאה ושינאה מהולות בהרגשה של זילזול ובוז מתוך הכרה, שחסות זו של הנסיכים לא תעמוד להם ליהודים ביום עברה וזעם, לכשיתנפלו עליהם וידרשו ביטול זכויותיהם, צימצום פעולתם הכלכלית, סגירתם בתחום צר של פרנסות בזויות, העשויות לעורר בהמוני העם שאיפה להתנקמות בשל עוול אמיתי או מדומה ההמונים האלה פגעו ביהודים מדי פעם בפעם והטילו בכך אימים על אלה, שהשתמשו בהם כבמכשיר של ניצול לטובתם ולהנאתם. לכן הפקירו הנסיכים את היהודים גם מתוך כוונה להדגיש, שהשירות וטובת־ההנאה שהם מפיקים מן היהודים אינם מעוורים את עיניהם ואינם שוללים מהם את היכולת לדון דין־צדק, כביכול. ואין לשכוח, שהנסיכים גם יכלו ליהנות מדיני „צדק" אלה, שהרי העונשים אשר הוטלו על היהודים, בשל עוונות מדומים, וביחוד עונשי־הגירוש, היו מלווים תמיד בהחרמות חוקיות, או בלתי־חוקיות, של רכוש יהודי.

המאבק הזה והעליות והירידות במצבם של יהודי מאזוביה ווארשה, עיר־בירתה, נסתיימו בשנת 1483, שנת הגירוש. ווארשה קיבלה מידי הנסיך בולסלב זכות לא לסבול יהודים בתוכה, De non tolerandis Judaeis. מלך פולין זיגמונט הראשון, שלידיו עברה מאזוביה עם ווארשה לאחר מות הנסיך האחרון בלא יורש לכסא, — אישר את הזכות הזאת תוך חדוות האיחוד. הוא לא הרהיב עוז בנפשו להחזיר את היהודים לעיר זו, שחשיבותה גדלה והלכה עם המיפנה, שחל בפולין לאחר האיחוד עם ליטא. פולין־ליטא היתה לממלכה אדירה במיזרחה של אירופה. ווארשה נהפכה מעיר־הספר לעיר הסיימים, לבירתה המעטירה של מלכי השושלת הליטאית־היאגילונית, אשר הגנה בדרך כלל על היהודים, עבדי בית־אוצרה. אולם היא וגם המלכים שבאו אחריה לא רצו להסתבך בריב ומדנים עם עירוני ווארשה בגלל יהודים. אותה שעה, במאה השש־עשרה, קם להם ליהודי ווארשה גואל ומושיע אחר — מעמד האצילים.

במשך המאות החמש־עשרה והשש־עשרה גבר והלך כוחם המדיני של האצילים. צעד אחר צעד התגברו על המלכים וצימצמו את היקף שילטונם. פולין נהפכה ראֶס פובליקה, Recz Pospolita בפולנית, שמלכיה ניבחרו ע"י נציגי האצילים בסיימים מיוחדים: גם סמכות החקיקה עברה לידיהם. הללו נעשו שליטים־יחידים בנכסיהם ונפטרו מחובת תשלומי מיסים ומכס בעד הסחורות, שהיו מביאים או מוציאים. האיכרים נמסרו לידיהם לשבט ולחסד. הם גם אסרו מלחמה לחסות על היהודים, שנתרכזה בידי המלכים ונוצלה לטובת אוצרם. המלכים לא ראו בארץ כוח שיוכלו להעמידו נגד האצילים, וויתרו להם גם בשטח זה. נראה הדבר, שגם היהודים רצו לעבור לחסות האצילים, עם עליית שלטונם. כך, לפחות, מנמק זיגמונט הראשון

המלך זיגמונט הראשון

את וויתורו לאצילים בשטח זה ומוסיף, כי מכיוון שלא יקבל מיהודים אלה הכנסות, לא יוסיף לדאוג להם. רק היהודים היושבים בערים שברשות המלכים נשארו תחת חסותם.

עזרתם של האצילים ליהודי ווארשה התחילה עוד לפני גירושם. בידי האצילים היו קרקעות בסביבה הקרובה ביותר לווארשה וסמכותו של שילטון (מאגיסטראט) העיר לא חלה עליהם. כל הגרים בגבולות האדמות האלה היו כפופים לשיפוטם של האצילים בלבד. היהודים מצאו, איפוא, מיקלט בתחומי השיפוט של האצילים, שנקראו „יוריסדיקות". באזורים אלה ניבנו בתים וחנויות בשביל היהודים, שברחו מפני נגישותיו של המאגיסטראט, ביחוד אחרי הגירוש. היוריסדיקות האלה נהפכו למרכזי־מיסחר, שמשכו אליהם קונים רבים מהעיר, וברבות הימים, לרחובות בעיר ווארשה. בלחצם של האצילים התיר זיגמונט הראשון ליהודים לגור בווארשה בימי הסיימים הרגילים. האצילים פחדו מפני העלאת מחירי הסחורות, שהיו זקוקים להן, אם לא יעמדו מתחרים לסוחרים הפולנים. היהודים, שחסו בצילם של האצילים, יכלו להוריד את המחירים, שהרי הסחורות שהביאו לאצילים היו פטורות מתשלומי מכס. צירי הסיימים נהנו מהמחירים הזולים וגם מהמיסים והארנונות ששילמו להם „היהודים שלהם".

מאתיים שנה נמשכה מלחמתם של היהודים על הזכות לגור בווארשה כולה ולא רק ב„יוריסדיקות" של האצילים. מלחמה זו הגיעה לשיאה בסוף המאה השמונה־עשרה, בימי הסיים בן ארבע השנים, שנתכנס לאחר החלוקה הראשונה של פולין בין שכנותיה האדירות: רוסיה, אוסטריה ופרוסיה. תעודתו של הסיים הזה היתה לתקן תיקונים בפולין, שיגבירו את כוחה עד שתוכל לעמוד בפני אויביה הזוממים לבתרה. עירוני ווארשה נאלצו „לסבול" את מציאותם של היהודים בכל העיר כולה ואת מיסחרם והתעסקותם במלאכות שונות, שבהן העדיפו אותם על בעלי־המלאכה הפולנים הגאים, חברי הצֶאכים השומרים על מונופולין־ה„אומנים" שלהם. העירונים ניסו לחדש את גזרת הגירוש בכל חומרתה ונימקו את דרישותיהם בטענות הרגילות, שהיהודים יורדים לחייהם ושוברים את מטה לחמם בהתחרותם הזדונית, בתחבולותיהם הבלתי־הוגנות ובנכליהם. הנה כל סוחר פולני, המכבד את עצמו, יושב בחנות ומחכה ללקוחות בעוד שהם, היהודים „רודפים" אחר הקונה ומחפשים אותו גם בביתו ע"י שליחים מיוחדים, הנושאים אתם את הסחורות. הפולנים איימו בפרעות ביהודים. והימים ימי המהפכה הצרפתית ונצחונותיה, והרוחות סוערות, והאצילים, חברי הסיים, גם אלה מהם הרוצים בתיקונים, לרבות תיקון מצבם של היהודים, אינם ששים כלל לקראת שיתוף העירונים בשילטון המדינה והשוואת זכויותיהם. מוכנים הם לוותר להם אבל לא להתחלק אתם בשילטון ולהרימם בבת אחת לדרגת אצילים.

בראש המאגיסטראט הווארשאי של אותם הימים עמד אדם, ששאיפתו היתה לא רק להציק ליהודים ולשבור את התחרותם, אלא גם להגיע לידי שוויון העירונים במדינה והשתתפותם בהנהלתה. הוא התחיל לארגן את המעמד העירוני בכלל, ובווארשה בפרט, וללחוץ על הסיים ועל המלך האחרון, סטאניסלאב פוניאטובסקי. סודרה הפגנה ומישלחת גדולה של נציגי העירונים שוגרה אל המלך, כדי להציג לפניו דרישות ובראשן דרישות הפוגעות ביהודים האצילים והמלך נבהלו מפני „התהלוכה השחורה" וחששו, שמא תתחולל מהפכה

בוארשה כדוגמת המהפכה בפאריס. בסיים נשמעו נאומים נגד האומנים הפולנים העצלים והשיכורים ודברי תהילה לחריצותם וזריזותם של היהודים וביחוד חששות, שמא העירו־

רוכל ברחובות וארשה המביא סחורותיו לבתים

נים, המתחילים בהתנכלות ליהודים, סופם שיתמרדו באצילים. אולם ההכרח לא יגונה — חודשה גזירת הגירוש של היהודים על אף החוק, המתיר להם לשבת בוארשה בימי הסיים.

לא ארכו הימים והעיר וארשה נתמלאה שוב יהודים. הם חזרו אליה בדרכים „מיוחדות", שנסללו על־ידיהם במשך מאתיים שנות מילחמתם על הזכות לגור בבירה. הפעם שילמו מחיר־דמים: פרצו פרעות. המון שוליות־של אומנים התנפל על חייטים יהודים, אשר עבדו בשביל הצבא שלא ברשות הצאָכים. המתפרעים שדדו חנויות יהודים בפוצ׳יוב (סנאטורס־קה של היום), שם נמצאו בתי־מסחר לבגדים ישנים והדשים. המהומות דוכאו רק בעזרת הצבא, כי המישמר של המארשאליק, האחראי לסדר ברחובות וארשה, לא יכול להשתלט על הפור־עים. כדי להרגיע את ההמון התחילו שוב לגרש את היהודים, אולם שילטונות הצבא לא ביטלו הזמנותיהם אצלם והודיעו שאינם מאמינים, כי האומנים הפולנים, מפקיעי־השער, ישמרו את המועד, שנקבע להם לביצוע ההזמנות.

בסופו של דבר נתמלאו דרישות רבות של העירונים, בכללן ביטול ה„יוריסדיקות" וקביעת הוראה, שאזרח־העיר יוכל להיות רק נוצרי. עם זאת הובטח שבכל שנה יצורפו מאות אחדות של עירונים למעמד האצילים. אותה שעה, כל ההצעות בדבר ביטול הגבלת זכויותיהם של היהודים ותיקון מצבם הכלכלי, שהוכנו ע״י ידידיהם וגם ע״י המלך, לא הובאו לדיון כל עיקר, אף־על־פי שלא פעם נערכו בסיים ויכוחים על שאלת היהודים. בקונסטיטוציה של ה־3 במאי, 1791, לא הוזכרו היהודים בכלל. לא הועילו להם השתדלויותיהם ודורונותיהם, שנתנו למלך ולשריו ולצירי הסיים. לוועדה, שעסקה בקביעת התיקונים בחוקים החלים על היהודים, — צורפו שלושה נציגי העירונים, וממילא נבלמה עבודתה.

אויבי הקונסטיטוציה מבין האצילים קידשו עליה מלחמה. בתמיכתה של רוסיה נוסדה הקונפאָדעראַציה בטארגוביצה לשם ביטול הקונסטיטוציה של השלושה במאי והריפורמות שבה, ובאופק ניראה אסון החלוקה השניה. אולם המנהיגים של עירוני וארשה לא דאגו אלא לחידוש הגזירות על היהודים ולגירושם, לאחר שהתפזר הסיים. ניסיונותיו של וועד יהודי, שנוסד לשם מציאת פשרה בין היהודים והעירונים לא הצליחו: המאגיסטראט של וארשה פשוט לא ענה למכתבו של הועד, בו הודגש המצב שהשתלט בארצם המשותפת. גם פנייה של קבוצת יהודים, ששמה את הדגש על שותפות האינטרסים של העירונים הפולנים והיהודים באשר גם הם עירונים — נשארה בלי תשובה. המאגיסטראט ניסה לבצע את זממו בכוחות עצמו.

לאחר החלוקה השניה פרצה התקוממותו של קושציושקו, אשר קרא גם את האיכרים וגם את היהודים, שנישכחו מלב בעלי־התיקונים בסיים בן ארבע השנים, למאמץ אחרון לשם הצלת פולין. אולם ההתקוממות דוכאה על־ידי הצבא הרוסי ובעזרתה של פרוסיה, עליה השליכו מנהיגי הסיים את יהבם. צבא קושציושקו הוכה ע״י הרוסים, פראגה נלכדה בהתקפת דמים, שבה נפל כמעט כל גדודו היהודי של בּאֶרֶק יוסיליביץ, והרוסים השתלטו על וארשה. ברם, מזימת גירוש היהודים, שזמם המאגיסטראט של וארשה לא יצאה לפועל; ביצועה נמנע על־ידי המפקד הרוסי. אחר־כך, כשנתחלקה פולין סופית ופסק קיומה כמדינה, נפלה וארשה בידי פרוסיה, וזו ביטלה את הגבלת ישיבתם של היהודים בעיר, שהוכרזה כבירת פרוסיה הדרומית. ניצחונם של היהודים על העירונים בא מידי שלטון זר.

בין אנטישמיות ורצון לקרב

בתקופת השיעבוד של פולין, שבותרה לשלושה בתרים, נוסף לאנטישמיות בוארשה עוד נימוק על נימוקיה הקודמים ועוד אמצעי־השמצה — הנימוק שהיהודים עוזרים למשעבדיה של פולין ואויביה ומשמשים בידיהם, ביודעים ובלא־יודעים, מכשיר של דיכוי. העיבדה שהשילטון הזר לא נעתר להם לעירוני וארשה, שלא חדלו ממאמציהם להשפיע עליו, כי יגרש את היהודים מן העיר, ולמיצער את אלה, שאין בידם רשיונות מיוחדים לחנויות ולסדנות, — עובדה זו נחשבה בעיני העירונים כהוכחה, שהשילטון הזר נוטה חסד ליהודים בעבור העזרה שהושיטו ושהם מושיטים נגד הפולנים. אכן, לא השגיחו העירונים, שהם בעצמם התאמצו לקבל עזרתו של אותו השילטון נגד היהודים.

האצילים, שחלק גדול מהם צידד בשילטונות הזרים לאחר ביטול עצמאותה של פולין וחלוקתה, משום פחד מפני ניצחונה של מהפכה כדוגמת זו הצרפתית — לא נגרע בימי־השיעבוד הראשונים מאומה משילטונם על האיכרים בכפריהם ועל היהודים בעריהם. הברית, שניכרתה ביניהם לבין היהודים בימי זיגמונט הראשון לא בטלה: היהודים הוסיפו לחסות בצלם, לשרת אותם, להעשירם וגם לנצלם עד כמה שיכלו ולהיות כמעט תמיד מנוצלים על־ידיהם מבחינה כלכלית ופינאנסית וגם בתור שעירים־לעזאזל בשעת־חירום־וסכנה למעמד־האצילים. היהודים נעשו לחוכרי נכסיהם של האצילים הגדולים והקטנים, לסרסורים במשקיהם, לחוכרי בתי־מרזח שלהם ובתי־משרפות יי״ש. היהודים הפיצו את סחורתם וזכו לשם מפיצי השיכרות בין המוני־העם הפולני, וביחוד בין

האיכרים, ומרעילי ההמונים ועושקיהם. בעיני האיכר, הסוחר ובעל־המלאכה הפולני היה היהודי האשם העיקרי. גם לכל אלה, ששאפו לפרוק מעליהם כל אחריות לעושק ולניצול ולהתעשרות על חשבון האיכר המשועבד ודלת־העם — ניחא היה להם, שהאיכר ודלת העם וכל מיני מתחסדים ועושי פרקמטיה ציבורית ומדינית בשינאת־ישראל לא יעמיקו ראות, מי מכוון את פעולותיהם של היהודים ומי הנהנה מהן. ספרות שלמה נוצרה בעקב המצב הזה; היהודים הואשמו על־ידי תמימים ומיתממים, שהם־הם המוצצים את לשדם ודמם של האיכרים בכפר והמוני דלת־העם בעיר. מועטים היו הסופרים ואנשי־הציבור הפולנים, שהרהיבו עוז בנפשם לראות נכוחה ולשפוך אור על תפקידם של היהודים בתיסבוכת הכלכלית והציבורית, שנוצרה בתוך תנאי השיעבוד בוארשה ובפולין.

האיכר המשועבד והמדוכא, שראה והנה היהודי משרת את אדוניו ועושה רצונו לרעתו בכל העניינים, נמלא שנאה ליהודי החוכר, הסרסור והמוכס בבתי־המרזח. אך הוא ראה בו גם בריה העולה עליו, שכן היהודי לא היה עבד־לצמיתות של ה„פריץ" כמוהו, אף־על־פי שמחייתו וחייו היו תלויים בו ובחסדו. היהודי יכול היה ורשאי היה לנטוש את ה„פריץ" בכל עת בעוד שמן האיכר נשללה זכות זו. היהודי היה, לעתים קרובות, גם בעל־יועץ ל„פריץ". לאמיתו־של־דבר, היהודי חוכר בית־המרזח בכפר, היה קרוב יותר אל האיכר באורח־חייו, בעניותו המנוולת, מאשר אל ה„פריץ". הוא היה קונה את כל עודף תנובת משקו הפרטי והיה מוכרה בשוק. על אף הטענות וההאשמות, שצמחו מיחסי מיסחר אלה, היה האיכר בצר לו שואל בעצתו של היהודי, כפי שחשב אותו לבעל־שכל, בעל „ראש יהודי" הבקי בהוויות העולם. ברם „הראש היהודי" היה מכובד מאוד גם בעיני בעלי־האחוזות האצילים.

בתקופה שהיהודים נחשבו לעבדי־המלך שעדיין היה בעל־שילטון בפולין, היה היחס אליהם, לפעמים קרובות, יחס של כבוד. ביחוד זכו לכבוד העשירים שבתוכם, חוכרי־המיסים ונכסי־הממלכה, סרסורי המלך — שהיו גם יועציו. יהודים אלה היו על־פי־רוב גם בעלים בעמיהם, מנהיגים, תלמידי־חכמים ופרנסי־הקהל. הדופי שהטילו בהם היה, בעיקר — הנאמנות לדתם והתבדלותם. משהמיר מי מהם את דתו, מייד היה נכנס למישפחת האצילים. אנשי מרום־העם, לרבות המלך, ראו משום מיצווה וכבוד גדול לשמש אבות־טבילה ליהודי כזה.

משנתעצם שילטונם של ה„פריצים" בארץ, עזבו היהודים את רוב הערים, ששלטו בהן העירונים העוינים אותם ונלחמים בהם. המוני יהודים העתיקו מושבם לכפריהם ולעריהם של האצילים, אדירי הנכסים וההשפעה, ויחס־הכבוד אליהם הלך ונשתנה לרעה. בעל־האחוזה, שבצילו חסה היהודי, נעשה בעיניו „פריץ", היכול להיות גם טוב ונוטה־חסד ליהודיו, אבל על־פי רוב הוא רע, עריץ והפכפך, מנצל את היהודי ומתעלל בו. בשרירות לבו היה בז ליהודי יותר ויותר, שהרי לא פחד מפניו כלל, כמו שפחד מפני זעמה של דלת־העם העירונית, של הקוזאקים ואף האיכרים, שמא יתפרצו וישחיתו ויחריבו וירצחו ויתעללו. וכל־אימת שזעם זה התחיל מאיים על הפריץ, היתה מתעוררת בו המחשבה, שמא מוטב לנצל את שינאתם העיוורת של המתפרצים ליהודים, להפקיר את יהודיו לידי מבקשי רעתם, או להתפשר על חשבונם. ויש שהיה מוציא לפועל את זממו, כי בטוח היה, שהיהודי לא ישיב לו כגמולו.

האנטישמיות הדתית, כלומר זו של הכמורה, נתלוותה תמיד לכל סוג של אנטישמיות והשפיעה כגורם מיוחד כל־אימת שהיתה נשקפת סכנה לשילטונה מצד דורשי רפורמות ובעלי־ביקורת הדוגלים בחופש־המחשבה. היא הגבירה בהסתה שלה ובהאשמותיה האיומות את האנטישמיות לכל סוגיה, שצמחה ועלתה בתקופת שיעבודה של פולין וביתורה. זמן רב תפסה את המקום בראש האנטישמיות ה„פריצית", שגורם הבוז והזילזול המעמדי והאנושי היה גדול בה מאשר בכל סוג אחר של האנטישמיות הפולנית.

באותה תקופה עלתה וגברה האנטישמיות של המשכילים, הסופרים ובעלי המקצועות החופשיים, שגם הם נתקלו בהתחרותם של יהודים, אשר עזבו את רחובותיהם הצרים והתחילו ללמוד חכמות חילוניות, אף ניכנסו אל הספרות הפולנית. כאנטישמיות של הכמורה היתה גם היא בת־לוואי לכל סוגי האנטישמיות ודיברה על־פי־רוב בשם העם, השרוי בסכנה של עבדות וכיליון, גם וביחוד בשל מזימותיהם הרעות של היהודים והשפעתם המזיקה ושירותם את השילטון הזר והמדכא. יש ואנטישמיות זו ניסתה ליצור תורה אנטישמית סינתטית, לאומית כללית, ויש שפיתחה את המגמות האנטי־שמיות של המעמדות השונים ונתנה להן ציביון לאומי כללי מתוך הדגשת אינטרסיהם המיוחדים.

אכן, משגברו השיעבוד והדיכוי וגבר הפחד מפני תפקידם זה של היהודים, התחילו נשמעים בתוך הציבור הפולני גם קולות אחרים, שתינו את עוניים ומר־גורלם של היהודים, שהוקיעו אשמת שונאיהם ורודפיהם, הדוחפים את היהודים במקום לקרבם ולנצל כוחותיהם וכישרונותיהם לטובת שיחרור העם והארץ.

יש והיטו אוזן קשבת לקולות אלו ובציבור היתה משתלטת אווירה של אהדה ליהודים וגבר הרצון למצוא דרך להתקרבות ואף להתמזגות לעם אחד. אז היו מדגישים, שהיהודים הם בני ארץ אחת עם הפולנים, שעול השלטון הזר מכביד עליהם, כשם שהוא מכביד על העם הפולני, ושיחרורו יביא גאולה גם ליהודים, שישתוו בזכויותיהם עם יתר בני המולדת, והבדלי הדת לא יפריעו. מובן, הוסיפו ברובם, שהיהודים יהיו חייבים לוותר על מינהגים והרגלים, המפרידים ביניהם לבין העם הפולני. כאן נתפלגו אוהדי־ישראל אלה לשני חלקים: מקצתם דרשו, שהיהודים יגלו רצון טוב ויתקרבו אל הפולנים ויבטלו את סימני־הייחוד, העושים אותם לחטיבה אחת, מעין עם בתוך עם, ומתן השוויון יהיה הגורם להחשת תהליך זה; ומקצתם קבעו, שיש להקדים ולחנך את היהודים בפרוזדור, כדי שיזכו להיכנס לטרקלין של השוויון השלם, לכשיוטב לו לעם הפולני וישלוט בארצו. ואם חינוך זה לא יתקבל ברצון על־ידי היהודים, יש לכפותו עליהם בעזרת הגבלות מתאימות, שתקרבנה את היהודים לפולנים בעל־כורחם.

האנטישמיות שהושתקה בימי השיעבוד, שלא לתת חרב חדה בידי המשעבד והמדכא — תמכה, כמובן, באלה שדרשו מן היהודים גילוי „רצון טוב". אולם, כשניפסק השיעבוד לתקופת־מה, והשילטון עבר כולו או מקצתו לידי הפולנים, מיד הרימו האנטישמיים למיניהם ראש ועשו יד־אחת עם אותם ה„ידידים", שרצו להעביר את היהודים לטרקלין שיווי־הזכויות דרך הפרוזדור של חינוך מטמיע ושל הגבלות המכוונות למנוע ניצול המוני העם הפולני והתבדלות היהודים בתור חטיבה מיוחדת.

השומרת על דתה, על ציביון־חייה המיוחד, על לשונה ותרבותה. בפולמוס שהיה מתגלע בתוך הציבור הפולני בתקופות אלה היו המצוקים גוברים כרגיל על האראלים ולמתן מעמד של שיוויון — לא הגיעו הדברים; ההגבלות ה„מחנכות" שהוטלו הגדילו את מצוקת היהודים, הרחיקו אותם מהעם הפולני, והתהום המפרידה הועמקה עוד יותר בידי השילטון העצמאי. וכשנפל השילטון הפולני ותנועת־השיחרור דוכאה, התחילה חרטה מקננת בלב פליטי־חרב־המשעבד, התחיל הפישפוש במעשים, בשגיאות ובעוונות, ושוב היתה מתחזקת היד המקרבת את היהודים והיד הדוחה היתה נחלשת והולכת.

כך השתלשלו העניינים בוארשה ובכל הארץ לאחר חלוקתה של פולין.

בימי שילטון פרוסיה ונסיכות וארשה

בימים המועטים של שילטון פרוסיה כאילו שותקו החיים הציבוריים. השליטים החדשים ביטלו את זכותן של וארשה וערים אחרות „לא לסבול יהודים" בגבולותיהן ולא השגיחו בהגבלות אחרות, ירושת השילטון הפולני. אולם לא היה בדעת השילטונות הפרוסיים לתקן את מצבם של היהודים תיקון ניכר. הם שקדו על הסדר, וכשפרצו פרעות ביהודים בשעת תהלוכה דתית בחג „יום ה' הירוק" (4.6.1804), באמתלה שילד יהודי זרק אבן שפגעה בצלב, לא היססו הפרוסים לגייס את כל חיל־המצב של וארשה, כדי להשתלט על הפורעים. יחסם ליהודים נקבע, בראש־וראשונה, על־ידי האינטרס הפיסקאלי של הממשלה. אמנם רצו להיטיב גם לעירונים ולהזכיר להם את מוצאם הגרמני ולקרבם, אך בחינות פיסקאליות ואדמיניס־טרטיביות מנעו בעד ההיענות לדרישותיהם בכלל ובדבר גירוש היהודים מוארשה בפרט. העירונים, שנתרוששו בעקב המיל־

צעירים יהודים לבושים אירופית („דייטשים") בסוף המאה הי״ח

חמות לא היטיבו יחסם ליהודים, אף־על־פי שגם הם נידלדלו ועשיריהם כמעט שנעלמו. אולם מיספרם של יהודי וארשה גדל בדרך כלל ובין המתיישבים החדשים הופיעו יהודי פרוסיה, משכילים ובנקאים, שחיצוניותם ואורח־חייהם היו אירופיים.

החוגים הפולנים, שחלמו על שיחרור וקיוו לעזרתם של הצרפתים, אשר בתוך צבאותיהם נלחמו לגיונות פולניים, לא התעניינו אותה שעה הרבה ביהודים. המחתרת הפולנית הפאט־ריוטית החליטה רק לשים עיין על הציבור היהודי בוארשה ולהקור, שמא אפשר למצוא בקירבו אנשים מוכשרים לריגול לטובת פולין.

כשנוסדה נסיכות וארשה, לאחר ניצחונותיו של נאפוליאון על פרוסיה ורוסיה, והשילטון בארץ עבר שוב לידי הפולנים, חזר ונתחדש הטיפול בשאלת היהודים ונתבלטה השפעתם של אי־האימון ליהודים, החשדנות והאנטישמיות. בקונסטיטוציה שהוכרזה על־ידי נאפוליאון, נקבע השיוויון של כל תושבי הארץ. עיקר זה היה מחייב ביטול ההגבלות, שהעיקו על היהודים ומתן שיוויון אזרחי גמור, כמובן — לפי אותם התנאים, שנקבעו בצרפת ונתקבלו על־ידי היהודים עצמם בכינוס הנוטאבלים ואחר־כך בסנהדרין של 1807. אכן, הדבר לא נראה בעיני השילטון הפולני שחודש. ברור היה לו, שאי־אפשר לפתוח לפני היהודים, שלשון הארץ אינה ידועה לרובם הגדול, והם כזרים בארץ, את שערי הסיים ולראות בהם אזרחים לכל דבר. צריך, איפוא, להעבירם דרך פרוזדור של חינוך מתאים. זו היתה הדעה המקובלת. העיתונות הפולנית עקבה באהדה אחרי דיוני הסנהדרין בפאריס והשינויים שחלו במצבם של היהודים במדינת וואֶסטפאליה, אשר הוקמה על־ידי נאפוליאון מחלקי פרוסיה המערבית ואחיו הומלך עליה. במדינה חדשה זו בוטלו ההגבלות שהעיקו על היהודים. אולם בציבוריות הפולנית שלטה הדעה, שמיספרם הרב של יהודי וארשה והארץ מונע שינוי כביר כזה ומחייב זהירות יתירה. והנה נפתחה לפניהם הדרך להשתמט ממתן השיוויון ליהודים. על־פי פקודת הקיסר נאפוליאון נידחתה באֶלזאס, שבצרפת, הפעלת שיווי־הזכויות ליהודים לעשר שנים מתוך תיקווה, שבפרק זמן זה ייעלמו כל ההבדלים המפרידים בין היהודים האלה, ששמרו על אורח־הייהם המסורתי הנפרד, לבין יתר האזרחים. לאחר השתדלויות הסכימה ממשלת צרפת לדרישתה של הממשלה הפולנית לנהוג בפולין כמו שנהגו באֶלזאס, והפעלת שיווי־הזכויות ליהודים נדחתה גם בנסיכות וארשה בשנת 1808 לעשר שנים, כלומר עד 1818.

היהודים בוארשה, פרט לקבוצה קטנה של משכילים מן האסכולה של מנדלסון, לא היו מרגישים בדחייה הזאת, אלמלא תוצאותיה שפגעו שוב לרעה במצבם הכלכלי והציבורי. השילטונות התחילו בפעולות שתעודתן היתה, לדעתם, להכין את היהודים לקראת השיוויון העתיד־לבוא. מועצת הממלכה הסבירה למלך סאכסוניה, שניתמנה לנסיך הגדול של מדינת וארשה, שהיהודים ניבדלו בבגדיהם, בלשונם ובאורח־חייהם מיתר האזרחים. את ילדיהם מחנכים הם בכיוון מזיק לארץ ובכלל הם נושכי־נשך ולפעמים קרובות גם עוסקים בהברחה. היהודים צריכים לחדול להיות מתווכים, לחדול לחיות מעמל אחרים לפני שישתוו בזכויותיהם עם יתר האזרחים. זה מחייב חינוך על־ידי כפייה והגבלות מונעות מעשים ניפסדים המזיקים למדינה. מתוך נימוקים אלה ביטלו את ההנחות של הפרוסים, חידשו את הגזירות של השילטון הפולני בוארשה, שלפני החלוקה, והכבידו את עול המיסים המוטלים על היהודים. רק חידוש אחד חידשו: היפלו לטובה את המשכילים העשירים, השואפים להידמות לעם־הארץ באורח חייהם והשולחים את

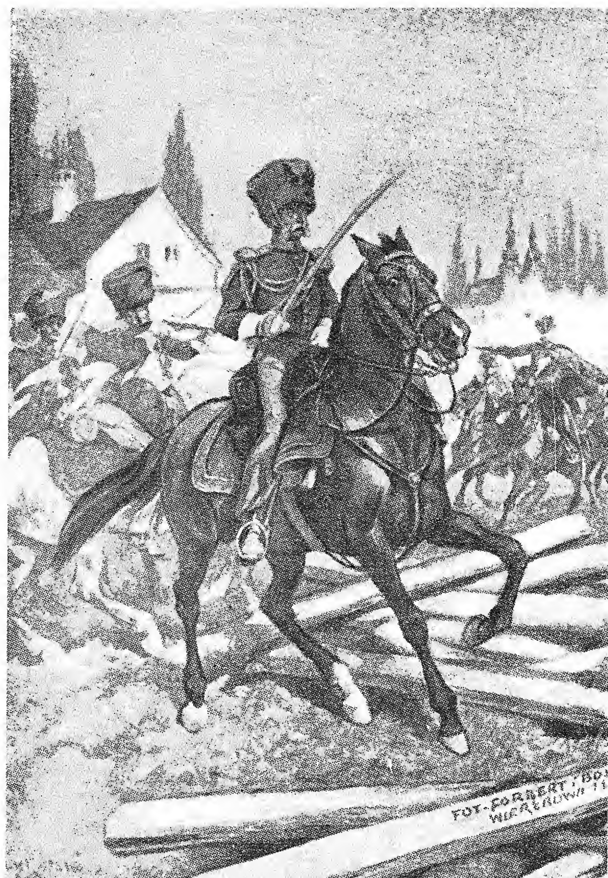
ילדיהם לבתי־ספר פולניים, אף לאלה שהתנהלו על־ידי כמרים ונזירים. קבוצות קטנות של יהודים אלה, „אשכנזים" („דייטשען"), כפי שקרא להם המון היהודים, התחילו פונים בבקשות להיות מוכרים כאזרחים, ואילו השילטונות לא מיהרו להיענות להם. רק כשנקבעו בוארשה רחובות מיוחדים, שמותר ליהודים לגור בהם, היפלו לטובה את עשירי היהודים, את הסוחרים המהוגנים, היודעים קרוא וכתוב פולנית, או איזו שפה אירופית וצירפו אליהם את הרופאים, האמנים ובכלל את האינ־טליגנציה, וכן גם את המתכוננים לפתוח בתי־חרושת, לקנות מיגרשים ולבנות בתים עליהם. לכל אלה הותר לגור ברחובות שמחוץ לרובע היהודי. הגזירה הזאת, שציפפה את המוני היהודים ברובע מיוחד, העשירה את בעלי־האמצעים בתוכם, שהתחילו בבניין בתים למגורים במיגרשים הרבים, שהיו פנויים בשטח היהודי. גם פולנים, רובם אצילים, בעלי מיגרשים באותם הרחובות ובעלי ארמונות, שעמדו ריקים ולא הביאו שום הכנסה, נהנו מהפקודה הזאת ותמכו בהגשמתה.

מיד לאחר שהמלחמה של 1809 נסתיימה בנצחון על אוסטריה וגבול הנסיכות הגדולה הורחב על־ידי סיפוח שטחים חדשים, עם קראקוב ולובלין בראש, ניגשו להעברת רוב היהודים שבוארשה לרובע שלהם והשאירו את המועטים ברחובות של גויים, שתי משפחות ברחוב, בדירות מרווחות, להבדילם מיהודי הרובע, ש„אהבו" לגור בצפיפות ובליכלוך ולא שמרו „כידוע", על תנאי ההיגיאֶנה האֶלאֶמאֶנטאריים.

גם בשאלת ביטול „כרטיס־היום" („טאָגצעטל") ליהודים שלא היו תושבי וארשה, וניכנסו אליה כאילו לרגלי עסקיהם לזמן מה, נימשכו הוויכוחים שנים. היהודים האלה דרשו במפגיע את ביטול „כרטיס־היום" המעליב ונימקו את דרישתם בטעמים „אזרחיים", ואילו המאגיסטראט הוארשאי לא רצה לוותר על מקור־הכנסה זה והתנגד לביטולו בחריפות. שילטון הקהילה החריש: יהודי וארשה לא היו מעוניינים בהגדלת מיספרם, עם שלא נוח היה להם לסייע בידי הגוזרים גזירות על ישראל. רק ב־1811 בוטל „כרטיס־היום" המביש.

מלחמה כבדה ניטשה מסביב לגזירה שרצה השילטון לגזור על יהודי הנסיכות כולה, שגם היא היתה אחד האמצעים החינוכיים המכשירים, כביכול, את היהודים להיכנס לטרקלין השיוויון: הוא התכונן לאסור על היהודים מכירת משקאות חריפים וייצורם. גזירה זו היתה פוגעת גם בהמונים וגם בעשירים; לפיכך נתאחדו כל הקהילות עם קהילת וארשה בראש, כדי לבטלה. מובן שהיהודים נעזרו גם על־ידי האצילים בעלי ה„פרופינאציות", (זכות ייצור משקאות חריפים ומכי־רתם). לכן גם הצליחו לדחות את ביצועה של הגזירה עד 1814. ובאותה השנה שוב לא היתה נסיכות וארשה קיימת.

תיקון אחד, רב־ערך, שהופעל בהשפעת צרפת וחוקיה, בוטל לפי דרישתם של היהודים: השירות בצבא. השילטון הפולני הזניח את התיקון הזה, אף־על־פי שעשוי היה לחנך לאזרחות פולנית, מתוך חשש, שמא יגביר את דרישות השיוויון ומתוך נימוק, שהיהודים אינם חיילים טובים ויעילים ומשתמטים מהשירות בצבא. אותה שעה נשכח, כמובן, גדודו של יוסילביץ, שהושמד כמעט כולו בהגנה על פראגה; נשכחו היהודים ששירתו בלגיונות הפולניים שבצבא הצרפתי ואח"כ בצבא הפולני ובתוכם אותו באֶראֶק יוסילביץ, שנפל בקרב על־יד קוצק במלחמת 1809. אולם היהודים, המתנגדים והחסידים, העשירים והאביונים גם יחד, שמחו להחלפת השירות במס ושיבחו את הנסיך יוזף פוניאטובסקי, מי שהיה אז שר־הביטחון, שעזר לכך.

באֶראֶק יוסילביץ בקרב על יד קוצק

בינתיים הגיעה שנת 1812, שנת מלחמת נאפוליאון ברוסיה ותבוסתו. קונגרס השלום בווינה ייסד את מלכות פולין, שקיסר רוסיה, אלכסנדר הראשון, „מציל" אירופה מידי נאפוליאון, הומלך עליה.

במלכות פולין הקונגרסאית ובימי המרד 1830-31

ב־1818, כאשר מלאה תקופת עשר השנים שניקבעה על־ידי שילטונות נסיכות וארשה לחינוכם של היהודים והכנתם לקראת השיוויון, נתחדשו הוויכוחים בסיים הוארשאי החדש בדבר תיקון מצבם. ושוב נישמעו דיברי השמצה והאשמות כלפי היהודים, שהם מעין „ארבה של קיץ ושל חורף" למדינת פולין ועתידים הם להחריבה, אם לא ירוסנו. כך אמר סטאניסלאב סטאשיץ, מראשוני אנשי־המדע הפולנים ומראשי המדברים בעינייני המדינה, שהיה מיניסטר בממשלת מלכות פולין הקונגרסאית.

לדעתו של האציל סטאשיץ, בעל הרוביישוב שעל־יד זאמושץ, אין היהודים בפולין אלא כנופיה של מזיקים, של עלוקות. הם מוצצים, קודם כל, את דמם של האיכרים, בהפיצם

שיכרות ביניהם בבתי־המרזח, ברמותם אותם בכל משא־ומתן. האיכר מאמין להם, והם רושמים את חובותיו בגיר על מזוזות הפתחים. בסופו־של־דבר נאלץ האיכר למסור לידיהם, בפרעון החובות שגדלו לפי „נס" זה, את כל מה שיש לו. אלה מעשיהם בכפר; בעיר הם מפריעים להתפתחות המלאכה וחרושת־המעשה; בעטיים של היהודים אין הערים מתפתחות ואין הן מגיעות למדרגה הדרושה למדינה.

ואין סטאשיץ מאמין, שכל בעל מסבאה, יהיו עמו ודתו אשר יהיו, ינהג כיהודי. כשעברו המסבאות לבלתי־יהודים, אומר הוא, ירדה כמות היי"ש שנימכר עד למחצית. היהודים הפזורים בכל פולין, בעריה ובעיירותיה ובכפריה, „מטמאים" את הארץ כולה, הופכים אותה לארץ יהודית ושמים אותה ללעג ולקלס בכל אירופה.

מקורה של הרעה הזאת — בהתבדלותם של היהודים, בדתם, בטיבעם ובסגולותיהם המוסריות, האזרחיות והמדיניות, ש„לכולן מסווה דתי". אולם מעלה גדולה אחת ליהודים: דביקותם במישפחה, המביאה לידי טהרתה, לידי פשטות־החיים, לידי צניעות והתרחקות משיכרות. סגולות אלו מביאות לכך שהיהודים פרים ורבים ואינם ניפגעים מזמה והוללות. הפולנים עולים על היהודים לאין־ערוך בהתפתחותם החברתית, במדע, באמנות ובכושר הצבאי, אך אין בידם להידמות ליהודים בסגולות־המישפחה שלהם. לפיכך צריך לערער את הסגולות האלה אצל היהודים. צריך לקרב את ילדיהם לילדי הפולנים ולהטיל עליהם את החוקים הפולניים, להתיש את שלטון ההורים והבעלים במישפחותיהם. יהיו היחסים בין איש ואשתו וחלוקת הרכוש במישפחותיהם תלויים יותר בחוקים הפולניים, בבתי־הדין ובמוסדותיה של פולין.

לדעת היהודים, קובעת תורתו של סטאשיץ, אין הפולנים אלא עובדי־אלילים ואסור להתחתן אתם, לאכול מכליהם, מלחמם. נגיעה של פולנים בכליהם של יהודים מטמאה אותם. אסורה עבודה לטובת הפולנים בעוד שמותר ליהנות מעבודתם הם, משירותם, להרוויח ולהתעשר על חשבונם. אין יהודי משרת את הפולני ואילו מאות ואלפים פולנים משרתים את היהודים בבתיהם. אין יהודי מחוייב לעמוד בדיבורו כלפי עכו"ם, לפי מיצוות דתו. הוא יכול להימנע מלשמור אמונים לממשלתו של עם־פולין ולקיים את מיצוותיה, אם בכך יצליח לרמות ולשים לאַל את כוח־הכפייה שבידיה.

בגלל כל הדברים האלה, ממשיך סטאשיץ, מהווים היהודים עם בתוך עם, ממשלה בתוך ממשלה. הם נוהגים בחייהם לפי דיניהם, מטילים מיסים מיוחדים על המוניהם, לווים כסף ומכבידים עול החובות על קהילותיהם. באמצעים אלה משתמשים הם נגד העם, שפתח לפניהם את שערי ארצו, מבטלים על־ידי כך כל החלטה, כל פעולה שלו, ואפילו היא טובה ביותר, גואלת ומושיעה לעם הפולני — אם אין היא נוחה להם משום־מה; הם מחנכים את ילדיהם בלשון זרה, שאינה לשונו של העם הפולני ואינה מובנת לו, ומדפיסים ספרים בה. אין הם מתקרבים לפולנים ואינם משנים את צורות־חייהם ומינהגיהם כדי להידמות אליהם, אלא משכללים את כושר גרימת הנזק לפולין ולעמה. פועלים הם כחברה חשאית, כמחתרת, ואת הבוז שהם מעוררים במעשיהם ובחייהם עוטים הם בשריון, כדי להזיק לפולין בסתר. אין הם מפחדים מפני גילויי סודותיהם ותעמולתם, כי בידיהם נשק איום נגד מגלי־סוד: החרם. ואין סטאשיץ רוצה ברעתם של היהודים, כמובן, אלא בתיקון מידותיהם. רצונו שייעשו „מועילים לציבור", וכדי להגיע למטרה זו הוא מציע:

א. לבטל את כל המישרדים של ה„קהל" או של זקני־העדה. ייענש כל יהודי, שיעסוק בשירות ציבורי יהודי איזה־שהוא, אדמיניסטראטיבי או מישפטי, המתערב בפעולה איזו־שהיא של שילטונות הארץ, המינהליים, המישטרתיים והמישפטיים.

ב. השמשים והרבנים — תפקידם עריכת תפילות בבתי־תפילה וטכסים דתיים בשעת לידה, נישואין, גירושין וקבורה. יישוב סיכסוכים בפעולות עסקיות, הסכמים בדבר פעולות־חליפין, ירושות, חלוקת הרכוש בין ילדים או קרובים — יסודרו במישרדי שילטונות הארץ, וכל העובר על תקנה זו ייענש כאשם בפשע מ„מדרגה ראשונה".

ג. אסורות שבועות לפי דרישתה של רשות יהודית איזו־שהיא, או לפי דרישת זקני־העדה, והטלת־חרם — עונשה גירוש.

ד. אסור ל„קהל" ללוות כסף בלי רשיון של ממשלת הארץ; אסור להטיל מיסים בהסתר על הקהילות היהודיות, או תרומות על כל העם היהודי באימת החרם; פעולה כזאת תיחשב כקשר נגד הארץ, הממשלה והחוקים המוטלים על היהודים, ומבצעה ייענש כפושע פשע מ„מדרגה ראשונה". יש למנוע פעולותיהם של היהודים נגד תוכניות הממשלה ופקודותיה הבלתי־נוחות להם. פעולות אלו מכניסות שחיתות לתוך קהל הפקידים, פותחות לפני היהודים את שערי מועצות המדינה ולבות יועצי המלכים, גורמות להשהיית חוקים וביטולם. הנה, על־ידי קבלת הלוואות מן המינזרים והכמורה וכן מן האצילים, הצליחו היהודים לקשור את גורלם בפרעון ההלוואות הללו ולגרום לכך, שנציגי הכמורה והאצילים המלווים הגנו על ה„קהל" כמו על צורך יסודי של הממלכה.

ה. פגישות ואסיפות והתייעצויות סודיות בקהילות תיאסרנה, ועונש חמור יוטל על העוברים על צוו זה.

ו. יש להכניס סדר בארכיונים של כל קהילה ולהעמיד פקידי־ממשלה בתור משגיחים עליהם.

ז. הנהלת החשבונות בקהילות תתנהל בפולנית ותבוקר על־ידי פקידי הממשלה.

ח. חינוך ילדי היהודים יימסר לבתי־ספר של הארץ (הממשלה) הציבוריים, אסור לקיים בשבילם בתי־ספר פרטיים, מסורתיים, ואסור לחנך את ילדיהם בבית. חינוכם של ילדי היהודים יהיה בלשון המדינה, על־פי ספרי־לימוד שאושרו על־ידי שילטון החינוך. בבית־הספר יתמנה מורה יהודי אחד ללימודי הדת היהודית, כנהוג לגבי דתות אחרות.

ט. כיוון שאבדה להם ליהודים לשונם הלאומית, והם משתמשים בפולין בלשון גרמנית נילעגת ובלתי־מובנת, כאילו הם יושבים בגרמניה, עליהם לסגל להם את הלשון הפולנית במקום לשון־דיבור זו. על כתביהם, דבריהם, תרגומיהם, שתוכנם דת ומוסר תוטל ביקורת כמו על כל הספרים, המודפסים בפולין ולשונם צריכה להיות לשון־הארץ.

הארכנו במסירת השקפותיו ותוכניתו של סטאשיץ, כי בהן אנו מוצאים את תמצית הפרוגרמה הפולנית האנטישמית, שכל המיפלגות הפולניות בימיו הכירו בה ושבה דבקה האנטישמיות הפולנית לדורותיה, בשינויים והוספות לפי צורכי השעה. צדק יאן ילנסקי, בהביאו את דברי תורתו ותוכניתו זו של סטאשיץ

רוכלים יהודים בוארשה בראשית המאה הי"ט

בסיפרו „היהודים הגרמנים ואנו (הפולנים)" ובחדשו עם ייסוד שבועונו „רולה", את מסע האנטישמיות הפולנית. (אנו מביאים את תמצית תורתו של סטאשיץ לפי מאמרו של ילנסקי על השקפות סטאשיץ בשאלת היהודים, שניתן בתוספת לספרו הנ"ל, במהדורה רביעית, שיצאה בשנת 1880, ערב הפרעות בוארשה.)

אם נתבונן במעשי ממשלת מלכות פולין הקונגרסאית, נראה שהיא שקדה להגשים את תוכניתו של סטאשיץ. קודם כול הרסה את שרידי האוטונומיה של יהודי פולין, את ה„קהל". סטאשיץ וחבריו מהסיים תמכו בהצעה זו ונעזרו ע"י משכילים יהודים, שנמאסו עליהם ה„קהל" וסדריו, המגבילים את חופש הפרט והמקפחים את דלת־העם היהודית, ודרשו את פירוקו. הסיים מיהר להשתמש בתזכיריהם וב־1821 פורסם חוק על קהילות דתיות יהודיות, המתנהלות ע"י „דוזור בוזשניטשי" — מישגח בית־תפילה — המטפל בעניינים דתיים בלבד. הונהגה צנזורה לספרים מודפסים בעברית וביידיש. הונהגה הלשון הפולנית במישרד הקהילה בוארשה וביתר המקומות ונגזרו גזירות כלכליות והגבלות — הכל כמובן, לשם החשת ה„התאזרחות" היהודית וטמיעתם של היהודים בעם הפולני, ולשם תיקון מוסרם ודתם, המצווים עליהם, כביכול, לעשוק את הפולנים, עובדי־האלילים. גזירת ה„רווירים" (איזורים) בוארשה לא בוטלה אלא הוחמרה ע"י הוצאת רחובות, שהיו מותרים לישיבתם, והכנסתם לתחום האיזור האסור. היהודים נאלצו לעבור לרחובות, שלא היו בעיקרם אלא מיגרשים פנויים, ולבנות בהם בתים ולהעשיר שוב את בעלי המיגרשים, רובם אצילים.

אז נסללו הרחובות מסביב לפראנצישקאנסקה והונח היסוד לרובע היהודי הצפוף בחלק הצפוני של העיר שנתפתח אחר־כך. ב־1824 חודש „כרטיס־היום", שכל יהודי הנכנס לוארשה ואינו תושב בה, נתחייב להצטייד בו. המיסים שהכבידו על יהודי וארשה לא בוטלו ולעומת זאת חודש „מס הראָקרוטים" (המגוייסים) לאחר שהשילטונות שבו והטילו על היהודים את חובת השירות בצבא והזרו והחליפוה במס, משום אותן הסיבות שהנהיגוהו בימי נסיכות וארשה. בשטח החינוך לא יכלה הממשלה להגשים את תוכניתו של סטאשיץ, מפני חוסר אמצעים ומורים ויחס עויין של ילדי הפולנים והוריהם ללימוד משותף של ילדיהם עם ילדי יהודים וגם מפני אי־רצון לעשות מאמצים יתרים, שאין בצידם תועלת חומרית של ממש. אמנם נוסדו בוארשה שלושה בתי־ספר־למתחילים שנועדו ליהודים, שלשון־ההוראה בהם היתה פולנית. בזמן הראשון לימדו בהם גם עברית. אבל לימים ביטלו לימוד זה. הסתפקו בהקמת בית ספר לרבנים ולמורים, שיחנך רבנים „נאורים" ומורים, אשר יעשו רצונה של הממשלה ויעזרו לה. רק בעניין הפרופינאציה ובתי־המרזח לא נעשה כלום לתיקון המצב ואף לא לרעתם של היהודים, שהרי דבר זה היה קשור באינטרסים של ה„פריצים", שנהנו הנאות מרובות מהמישטר שהיה קיים. ובעיקרו של דבר, נדחתה הפעלת השיוויון לפי הקונסטיטוציה, שניתנה ע"י נאפוליאון הראשון, לעשר שנים נוספות, אך לא שבו לדון בעניין זה כל ימי קיומה של מלכות פולין הקונגרסאית.

כל ה„תיקונים" האלה רק הכבידו על המוני היהודים, אך לא מנעו את התפתחותה של שיכבת עשירים, משכילים ובלתי־משכילים, שהלכו והתקרבו אל עם־הארץ באורח חייהם, לשונם

ושאיפתם. אדרבא, נהגו בהם מינהג אחר מאשר ב„המונים החשוכים". ואילו גם המישפחות ה„הגונות" האלה, „דיסטינגעג" בצרפתית, לפי לשון בקשות ההתאזרחות שהגישו, לא הוכרו על־ידי השליטים, שראויות הן להיכנס לטרקלין האזרחות הפולנית לכל־דבר. מיספרן גדל והלך וגם השפעתן ברחוב היהודי נתעצמה. אי־אפשר היה להוציא מישפחות אלו מן החשבון, כאשר הנסיך דרוצקי לובאצקי, שר־האוצר בממשלת המלכות הקונגרסאית, ניגש לבצע את הראפורמות הפינאנסיות שלו ואת תיעושה של פולין. רק בתוך הציבור היהודי אפשר היה למצוא בעלי־ממון וכישרון־המעשה, שיכלו לעמוד לימינו של לובאצקי, ולא בציבור האצילים ועוד פחות מזה בציבור העירונים, שרובם נתרוששו בימי המלחמות, לאחר שנישבר כוחם הכלכלי מחמת מדיניותם של האצילים.

כשפרצה התקוממות נובמבר 1830 והצליחה בתחילה לגרש את השילטונות הרוסיים מוארשה, דימו החוגים האלה בציבור יהודי וארשה והאינטליגנציה שנצטרפה אליהם, כי אפשר יהיה ללכת גם בפולין בדרכי יהודי מערב־אירופה ולזכות את יהודיה באור־ההשכלה ובבירכת הטמיעה והאזרחות הפולנית. הם תלו תיקוותיהם בניצחון המהפכה ובחידוש הממלכה הפולנית האדירה, שתראה ביהודים את בניה, לאחר שהללו יוכיחו את נאמנותם לה גם בשדה־הקרב ולא יהיה יסוד לחששות, שמא ישתמשו בהתבדלותם לרעתה של פולין. אולם אכזבתם של חוגים אלה היתה שלימה. הממשלה המהפכנית קיבלה ברצון כל עזרה מיהודים — אבל רק בכסף, גם כפתה עליהם כל קורבן של כסף, ואילו קורבן של דם יהודי לא נרצה.

הממשלה והסיים דחו את היהודים, שדרשו להכניסם לצבא, ובקושי רב התירו להם להתנדב לצבא הסדיר ולייסד בוארשה גדודי־מישמר (גוואורדיה) לאומי מיוחדים ואחר־כך מישמר עירוני ומישמר ביטחון. למישמר הלאומי, שהיה מאורגן ומזויין כצבא, נתקבלו רק יהודים בעלי נכסים וממון, סוחרים, בעלי מקצועות חופשיים וכדומה, מאותם החוגים, שהיו נוהגים כבר כעם־הארץ, אך שהיו מוכנים להקריב על מיזבח המולדת את הזקנים והפיאות שלהם וגם את המינהגים המבדילים ביניהם לבין עם־הארץ. את יתר היהודים הכניסו למישמרים האחרים ולא חילקו ביניהם נשק חם במידה מספיקה. רק בשעת יאוש השתמשו בהם להגנת וארשה מפני צבאות רוסיה, שהתקיפו את העיר ממערב לאחר שהצליחו לעבור את הוויסלה בצפון הארץ.

„כדי להיות חיל פולני", אמר השר לענייני הצבא מוראבסקי בשעת הוויכוח בסיים בשאלות החלפת חובת השירות בצבא של היהודים במס מיוחד — „לא די בעוז־רוח, נחוצה גבורת־פלא", ואין להניח שהיהודים יהיו מסוגלים לגבורה כזו. „אהבת המולדת של רבים מהם מכוונת כלפי מולדתם הקדומה: חיים הם בעולם זכרונותיהם, כמונו לפני זמן לא רחוק. על אותה המולדת חולמים הם, אליה ניכספה וכלתה נפשם, ולמענה יקריבו הכול". מתוך התלהבות הכריז: „עכשיו מתנהל קרב לחיים ולמוות, זקוקים אנו לדם ממין אחד. באותו ליל כ"ט בנובמבר שלא יישכח, שהואר באור החופש, נטענו עץ העצמאות, החירות: הבה נשמור מלהרכיב על ענפיו ציצים אכזוטיים, שיצמיחו רוש ולענה". בסוף תשובתו למתווכחים הוסיף: „נעים יהיה לכל פולני לשמוע, שלא היה זקוק,

מישמר יהודי מזוין ברמחים

הגווארדיה הלאומית היהודית

במלחמתו לעצמאות עמו, לעזרתם של עמים זרים, ואילו מרה תהיה הרגשתו, שאי־אפשר היה לו במלחמה זו בלי עזרתו של עם ישראל" (מובא אצל ד"ר י. שיפר בסיפרו: „יהודי מלכות פולין בתקופת ההתקוממות של נובמבר" ע' 168־169).

מקום מיוחד־במינו תפסה באנטישמיות של תקופת ההתקוממות האשמה, שהאשימו את היהודים, שרבים בתוכם המרגלים לטובת רוסיה. טוגנדהולד, אחד מראשי המשכילים והפאטריוטים הפולניים שבתוך חבורת המשכילים המתבוללים של אותם הימים, מספר מתוך מרירות רבה על האשמה זו, שקרא עליה בעיתונות ושמעה במועדון הפאטריוטים, כאשר נזדמן במקרה לאסיפתו. גרמה לכך העובדה, שסאֶנאטור נובוסילצאֶב, היועץ המדיני של נציב פולין, שליחו המיוחד של הקיסר קירב את היהודים אליו והשתדל להוכיח להם שהוא, כלומר רוסיה, מגינה עליהם מפני רישעתם של הפולנים. בכל מחלוקת והתנגשות בין היהודים והממשלה הפולנית היה מצדד בזכותם — למראית־עין, כמובן, שהרי היה עליו לשמור על עיקרי המדיניות האנטישמית של ניקולאי הראשון ולהתאים אליה את מדיניותה של ממשלת פולין. הוא נעשה, כאילו, אפוטרופוס ליהודים ואף נהנה מזה הנאה חומרית, ובכל פעם היו מנהיגי היהודים פונים אליו ומבקשים עזרתו ומשלמים בעדה בדורונות. הגיע הדבר לידי כך, שעוד בראשית התקופה הזאת הכין הצעת־חוקה ליבראלית ובה מתן אזרחות פולנית ליהודים, בתנאים מסויימים, כמובן. קברניטי הפולנים: הגנרל זאיונצאֶק, ששירת בצבא נאפוליאון ונתמנה נציבה של פולין ומילא תפקיד זה עד יום מותו ב־1826, הנסיך צ'רטוריסקי וסטאניסלב סטאשיץ, ראו הכרח לעצמם לדחות את הצעת יועצו הרוסי של הנציב.

יעקב טוגנדהולד

נובוסילצאֶב היה ממונה גם על המישטרה החשאית ועל הריגול, והפולנים ניחשו, שיהודים רבים משרתים באירגון הריגול שהקים. ואמנם נמצאו יהודים בשירות זה, כמו שנמצאו בו גם פולנים, ואחדים היו גם ידועים בשמם וניתלו, כשהתפרץ המון העם בוארשה ועשה שפטים בבוגדים. מהחשדות האלה ומהאשמות הכלליות סבלו יהודים סבל רב בערי־השדה. רבים מהם ניתלו על־ידי גדודים שונים של הצבא וביחוד של הפארטיזאנים. גם הרוסים לא נתנו אמון ביהודים, וגם גדודיהם עשו בהם שפטים.

ואמנם, היהודים נמשכו בזמן הראשון של מלכות־פולין אחר הרוסים והאמינו, כי ימצאו בהם מגינים וביחוד בקיסר, באלכסנדר הראשון, שכאילו נטה להם חסד והלך בדרכי הסבתא שלו, יקאטרינה, אשר הנהיגה בימי חלוקת פולין מדיניות־חסד כלפי היהודים במדינות שניקרעו מפולין. אולם בימי ניקולאי הראשון — שנוסף למדיניות כפיית השכלה ועבודת־האדמה על היהודים, הטיל עליהם גם את החובה של שירות בצבא, במשך 25 שנה, כפי שהיה נהוג בימי מלכותו, וגרם לחטיפות ילדים רכים ולכל פרשת הקאנטוניסטים, — נהפך לבם של היהודים לשנוא את רוסיה; הם חזרו ותלו תיקוותם בפולין שתשחררם ממנה כשתקום לתחייה.

תוך כדי מעשי־נקם בבוגדים אמיתיים ומדומים רצחו ההמונים המתפרצים יהודים שנמצאו בבית־מחסה לזקנים באחד מפרברי וארשה, וברחובות היהודים קיבלה התפרצות זו צורה של פרעות ושוד, ובין יתר קורבנותיה היה יצחק מאיר אלטר, שעתיד היה להתגלות כרבי מגור (גורה קאלווארי שבקירבת וארשה), שרכושו נשדד.

מהומות אלו מכוונות היו לשמש ביטוי לזעמו של העם המרומה על־ידי הממשלה, שגרמה למפלות במערכה הצבאית. תכליתן היתה להביא להכנסת אנשים חדשים לתוך הממשלה, שיצילו במאמץ אחרון את ההתקוממות ואת פולין. אולם המצב היה כבר לאחר־יאוש. וארשה נפלה. ולפי הפתגם הפולני: „בשעת הסכנה מזדקקים ליהודי" — נזקקו הפעם ל„דם אכזוטי העלול להצמיח רוש ולענה", דמם של יהודים, שנישפך בהגנה על וארשה.

לאחר התבוסה התחילו הפליטים, שמצאו להם מיקלט בפאריס, לעסוק באירגון כוחותיהם לפי מיפלגותיהם, בכתיבת זיכרונותיהם, בפישפוש במעשיהם ובגילוי טעויותיהם. אז התחרטו רבים מהם על היחס ליהודים, שנתגלה בימי מלכות פולין העצמאית, והיסטוריון חשוב של אותה התקופה, מאוריצי מוכנאצקי, כלכלן וטריבון המהפכה, נתן ביטוי לחרטה זו:

„נקל להבין" — כותב הוא בסיפרו „התקוממות העם הפולני ב־1830/31" — „איזה ערך יכול היה להיות להתמרמרותם של היהודים, שהתעוררה בשבט זה בעקב פקודותיו הבלתי־מדיניות של הצאר ניקולאי הראשון לפני התקוממות ה־29 בנובמבר, בענייניה המיסחריים והפיננסיים והצבאיים של מוסקבה. נקל להבין, מה היתה צריכה להיות דרכה של פולין, הדרך המתחייבת על־פי צוו המדיניות הבריאה. כלום לא היתה מחובתה הראשונה והחשובה ביותר לעניין את השבט הזה בהתקוממות נובמבר, לגרום שישתמש בהשפעת עורמתו והונו נגד הצאר? פולין היא מרכז ליהדות אירופה; כאן התרכזו יהודים מלפני מאות שנים, כאן נמצאו ההמונים הגדולים ביותר שלהם ושפע אוצרותיהם וסחורותיהם. כלום לא היו אלה בעלי בריתה הטיבעיים של ההתקוממות?"

והוא הולך ומונה:

„נחוץ היה למתקוממים נשק — כלום לא היה מספק לנו אותו ישראל, שהתנצר ושנשאר ביהדותו, אילו ראה, שאנו מצרפים לענייננו את עניינם?

„נחוץ היה לנו כסף ובידי ישראל השרביט של אליל הממון. מה לא היה נותן לנו תמורת התיקווה, ההבטחה, שכאן תימצא לו מולדת? זקוקים היינו שמוסקבה תפשוט את הרגל: לרוסיה היה רק כסף של נייר, ‚בומאשקי', ומי אם לא ישראל, שקנו את לבו בוארשה, בווילנה, בברודי, היה יכול לשלול כל ערך מאותם הניירות?

„זקוקים היינו להסכם, למרגלים, לשוטרים בצבא הצאר, ולפחות, חשוב היה, שהאויב לא ידע, מה כוחותינו ופשר תנועותינו. מי כיהודי היה מוכשר יותר לשירות כפול זה בהתקוממות הפולנית?

„לבסוף זקוק היה העם הפולני שהמעצמות הזרות יכירו בו... וכשם שבכל כפר שבפולין נמצא יהודי, המחזיק בבית־מרזח, ולכל בזבזן — סרסור יהודי משלו — כך יש באירופה

הגדולה לכל הקאבינטים, לכל המיניסטרים, לכל בתי־המחוקקים, לכל הבורסאות — סרסורים שלהם מבני ישראל.״

כך העריך מוכנאצקי את כוחם של היהודים ברוסיה ובאירופה בכלל, ומנהיגי ההתקוממות הפולנית לא הבינו, שצריך לקנות את לבותיהם של בעלי־כוח זה ולמיצער את אדישותם — לבל יזיקו.

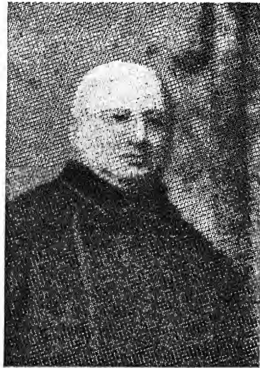
וכמה אופייני הוא טיב העזרה, שעליה מדבר מוכנאצקי, המספר על תפקידם המכריע של המומרים היהודיים ברוסיה בצבא ובין ספקיו. הוא וכן אוסטרובסקי, שעמד בראש המישמרות היהודיים ולחם את מלחמתם כידיד נאמן, ראו בצבא הרוסי גם גדודים שלמים שחייליהם יהודים (כלומר קאנטוניסטים), אשר התקיפו את הצבא הפולני, ואפשר היה לקנות את לבותיהם. המוני יהודים בתחומי פולין, שניקרעו ממנה וצורפו לרוסיה — שינאתם בערה בהם בעקב גזירת הקאנטוניסטים והם עוד היו קשורים ב„פריצים״ הפולנים והיו מוכנים להשליך יהבם על פולין משוחררת.

תקופת פאסקביץ וההתקוממות של 1863

בימי שילטונו של פאסקאֶביץ, שניצח את צבא המתקוממים הפולנים, כבש את וארשה וניתמנה בעבור מיפעלו זה פילד־מארשאל ונציב של מלכות פולין, לא נשתנה הרבה במדיניות רוסיה כלפי היהודים. השילטון הרוסי הטעים כמקודם, שהוא מגן על היהודים מפני מזימותיהם של הפולנים לדחוק רגליהם בשטח הכלכלי, להשאירם במצבם השפל ולערער את יסודות חייהם. אך מדיניותו לא נתבטאה אלא בהמתקת הדין במיקרים שונים של הגבלות מעיקות, ורחוקה היתה ממנו המחשבה, שאפשר לקנות לבותיהם של היהודים במתן שיוויון אזרחי. זה היה נוגד את המדיניות הכללית של הקיסר ניקולאי הראשון לגבי היהודים, ששאפה להתאים את המדיניות היהודית בפולין לזו שבקיסרות. ונוסף לכך לא היה מוכן להיכנס לריב של ממש עם קברניטי הפולנים בגלל היהודים.

ההתפתחות הכלכלית, שהתחילה בארץ עם מדיניותו של הנסיך לובאֶצקי, נמשכה בתקופת פאסקאֶביץ והגדילה את כוח משיכתה של וארשה לגבי היהודים. האוכלוסיה היהודית גדלה והלכה. מייד הושם לב לכך, וחודשו „כרטיסי־היום״ בשביל היהודים הבאים לוארשה לזמן־מה. גם גזרת ה„רווירים״ לא בוטלה, אך ברבות הימים הומתקה על־ידי הוספת רחובות שהותר לגור בהם: הנחה זו ניתנה ביחוד לבעלי הזכויות היתרות, העשירים והאינטליגנציה, שהתקרבו לעם־הארץ באורח־חייהם ובשאיפות הטמיעה שלהם. ביסודם של מעשים אלה היתה מונחת השיטה: פסיק ראשו־צמרתו של העם הנידח, ועידוד המצליחים בעסקיהם על־ידי חיזוק תיקוותם, שיימצאו ראויים להגיע למחוז חפצם — לאזרחות פולנית.

התהליך של התהוות הבורגנות היהודית, המתרחקת מהמוני היהודים מתוך שאיפה להתמזגות עם השכבות השליטות בציבוריות הפולנית, גבר והלך בתקופה זו. ברם, לא כל הנגרפים על־ידי תהליך זה ניתקו מיד את קשריהם עם המוני היהודים. רבים מהם נשארו כל ימי חייהם בתוך עולם היהודים, טיפלו בענייני עדתם והשתמשו בקירבתם לשילטון הרוסי ולרשות הפולנית האוטונומית גם יחד למען המתקת הגזירות ומניעתן, כל־אימת שהדבר היה בכוחם. במרבית המיקרים הספיק כוח־השפעתם להמתקת הגזירות בלבד או לדחייתן. ביחוד הלכו בדרך זו אלה שמקור עושרם היה בניצול האפשרויות הנובעות מעצם מעמדם המישפטי של היהודים, כגון המיסים המיוחדים, שאנשי הבורגנות היהודית המתהווה היו חוכרים את גבייתם. נמצאו ביניהם יחידים, שכאילו מתוך הכרת אשמה וחובה, כפי שמתאר בצדק היסטוריון וארשה היהודית, ד״ר יעקב שאצקי, נעשו נדבנים לצורכי הציבור היהודי, מאֶצאֶנאטים לספרות עברית ו„מליצי־יותר״ להמוני היהודים, היושבים צפופים ברחובותיהם ונמקים בדלותם תחת עול הגזירות והמיסים. ויש שבהגנתם נשמעו גם צלילים גאים של בעלי הכרה יהודית, המבינים שאין מלחמתם — כמלחמת „חשוכים מורדי אור״, אלא מילחמת עם המגן על תרבותו ואורח־חייו. אלה היו הגבירים מתיאס רוזן, שלמה פוזנר ואחרים, אשר בהיותם מקורבים למלכות המדכאת לא שכחו את „פולניותם״ ולא תהיה זו הגזמה אם נאמר, שבנאמנותם עלו תכופות על רבים מאנשי האצולה ומבעלי־העסקים הפולניים, שהגיעו לכלל מסקנה, כי אין לפולנים אלא דרך אחת — פשרה עם השילטון הרוסי והסחת דעת מכל מחשבה על התפרצות מזויינת, שאין לה שום תיקווה להצליח, ואילו היהודים המקורבים למלכות לא העזו להרחיק לכת בהתנגדותם לחולמי המרד ומכיניו במידה שהרחיקו אצילי הפולנים הקרובים למלכות הרוסית.

מתיאס רוזן

בניהם כבר היו, על־פי־רוב, רחוקים מכל עניין יהודי, פולנים בכל נימי נפשם; את יהדותם ראו כסבל־ירושה, שאין מיפלט ממנו אלא שמד. הם גם הסיקו מסקנה זו, בסופו־של־דבר, ועזבו ע״פ רוב לנפשותיהם את המוני היהודים, עליהם הגנו בימי יהדותם, בהיות להם עניין משותף אתם — ביטול ההגבלות והגזירות ושיוויון אזרחי ומדיני שלם. השמד פתח לפניהם את שערי העולם הפולני לרווחה ועם זאת גם את עולמה של האריסטוקראטיה הפולנית, שמישפחותיה העתיקות והמפורסמות יש שהיו זקוקות לעצתם של היהודים בעסקיהם ולעתים לא־רחוקות גם ל„הזהבת״ שלטי־הגיבורים שלהם — כפי שנהגו לומר בחוגי הפולנים — בזהב יהודי. הגיעו הדברים לשיתוף בעסקים וברווחים ולהתחתנות, על־פי־רוב, עם בנותיהם של עשירי המשומדים.

לא היתה זאת קפיצת־הדרך אלא למעטים, לבעלי כישרונות ומרץ מיוחדים. התפתחותו של תהליך זה עד סופו נמשכה תקופה ארוכה. בראשיתו של התהליך לא התנגדו לו הפולנים, אף־על־פי שטיפוסי היהודים העשירים, שואפי ההתמזגות, המאֶצאֶנאטים של הספרות היפה, האמנות והתיאטרון הפולניים, שלשונם הפולנית הנלעגת ותנועותיהם וקלסתר־פניהם היהודיים — היו מעוררים לעג כמוס וגלוי, שנשתמעו ממנו גם הדים של יחס אנטישמי, אשר עליו הבליגו היהודים לא־פעם רק מתוך מאמצים רבים.

יחס אנטישמי זה התפרץ ערב המהפכה המוסרית ותקופת־

האחווה בין הפולנים והיהודים ומצא ביטויו בעיתונות הפולנית של ימי „המלחמה היהודית", כפי שנקראה ההתפרצות האנטישמית הזאת. היתה זו הדיפת התקפתם של צעירי הבורגנות היהודית, הדור השני לטמיעה, שחונך בבתי־ספר פולניים, שספג את יסודות התרבות הפולנית ונתבסם מחלומות הסבל והגבורה ומהשאיפות לתחיית המלכות האדירה, שאבדה ושעתידה להתחדש בכל הדרה, בגבורתו ובדמו של דור־השיעבוד.

בכל להט נשמתם התמסרו הצעירים שנכנסו ל„פרדס" הפולני ולא רק הציצו אליו — לפולין ושאיפותיה ותרבותה; הם החלו מתנבאים ונתנו ביטוי לכל פירפורי הנשמה הפולנית המעונה והמשתפכת מתוך ערגה לאומית. והיו הללו דומים לאוהב „שהתנפל" לזרועות אהובת־נפשו ובמקום זרועות פתוחות ניתקל באגרופים קמוצים. נאמר לו, לדור הצעירים הללו: אין אנו הפולנים זקוקים לכם ולהתנדבותכם. הספרות הפולנית ותרבותה תתפתחנה ותתקדמנה בלעדיכם. לא עמדתם על־יד הר־סיני שלנו.

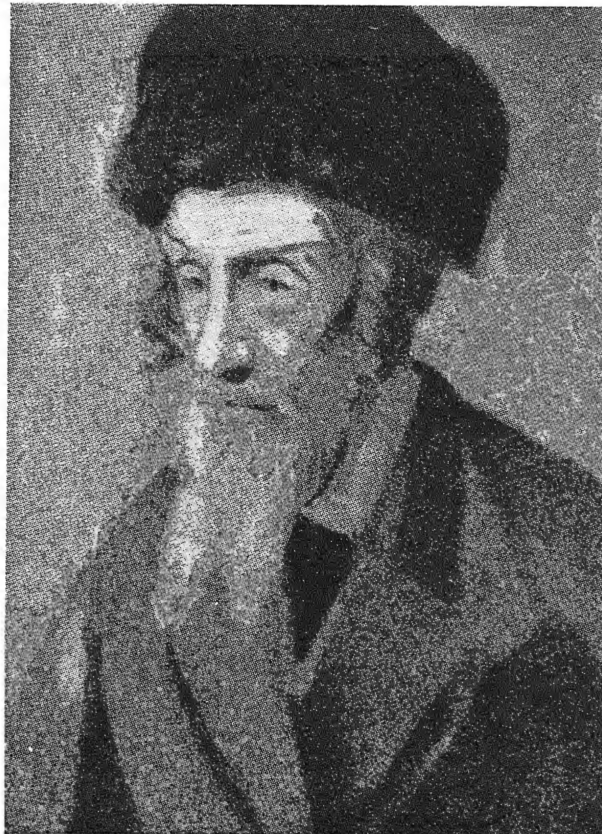
כשנשמעה אותה תשובה מפי מיניסטר פולני בימי ההתקוממות של שנות 1830/31 לא הורגשה מהלומה זו כמו שהורגשה בימי האהבה הראשונה לפולין, ייסוריה ושאיפותיה. הצעירים עמדו על נפשם והתחילו מגינים על זכותם להיות פולנים לכל דבר ולבטא כמוהם את כיסופי נשמתה הטמירה של פולין. כל מי שמטיל ספק בזכות זו, טענו, אינו אלא מטמא את רוחו האמיתית של העם הפולני ומקים הר בינו לבין היהודים, שכל מאווייהם להתקבל תחת כנפי שכינתה של פולין. תשובה זו צוינה כעלילת־שקר על־ידי פסק־דין של בית־משפט ציבורי פולני, שראש ה„דוחפים", העורך לאשנובסקי, פנה אליו.

המוני היהודים רחוקים היו מנפתולי הצעירים, שנפשם יצאה להתבוללות, שנתייסרו בייסורי אהבתם וערגתם, הנתקלות ביחס של שינאה ולעג. ההמונים, השרויים במאבק בלתי־פוסק על זכות קיומם והתפתחותם, היו עסוקים בענייניהם, במלחמה בין המתנגדים והחסידים, שהלכו וכבשו את עולמם של יהודי פולין. הם ראו באותם הצעירים מועמדים־לשמד, והרגשתם האינסטינקטיבית לא רימתה אותם. גבורי ה„מלחמה" לזכותם של היהודים להיות פולנים לכל דבר, תוך שמירה על יהדותם, ויתרו בסופו־של־דבר, רובם־ככולם, על הזכות הזאת, והלכו לבקש עזרתן של הכנסיות הנוצריות, וביחוד של הכנסיה הקאתולית, כדי להסתתר בצל כנפי שכינת פולין.

פליטי התקוממות 1830/31 בפאריס השתתפו גם הם בפולמוס זה. יצא נגד ה„דוחפים" לא רק היהודי יהושע לובלינר, אלא גם ההיסטוריון הפולני המפורסם יואכים ללבל. אך לעומתם נמצאו עסקני האמיגרציה הפולנית שהוכיחו את ללבל על פניו, על שהוא מצדיק את הבורגנות היהודית הסבורה שאפשר לשרת את העם הפולני בנדבות ובתמיכת סופרים ומוזיקאים. הדרך לשכינת פולין — אמרו — היא דרך של קרבנות, של גירוש לסיביר וכליאה בבתי־כלא רוסיים. אולם כשראו שסערת הרוחות גדלה והולכת, שמאשימים את היהודים בהחרבת עולמם של הפולנים, בהרעלת נשמותיהם, בחמרנות, בעירעור מורשת האצילים, שבנו את פולין ונלחמו עליה — התאמצו העסקנים הנ"ל בכל כוח־השפעתם, להשקיט את הסערה. נתערב בדבר גם ליאופולד קרונאנברג, מראשי בעלי־העסקים היהודים, שהתחילו הופכים בפעולתם וביוזמתם את פני פולין הפריצית לארץ בורגנית, כלומר יהודית — כמו שאמרו אלה המאשימים את היהודים בהשפעה הרסנית. הוא הצליח למשוך את ראש הסופרים הפולנים בתקופה זו את יוסף קראשבסקי לעבוד בתוך עורך לעתון גדול שיסד ובזה התיש כוחם של בעלי „הימין הדוחה" את היהודים. התקרבו שוב שנות גבורה וסבל, שנות נסיון לשוב ולפרוק את עולה של רוסיה ולכבוש את העצמאות. התחילה תקופת 1860/63.

הפעם רצו הפולנים למשוך את היהודים לתוך התנועה, את כולם: את ההמונים ה„חשוכים" ורבניהם ואת הנאורים המתבוללים כאחד. הם למדו מנסיון התקוממות 1830/31 ונשמרו משגיאותיה. הסיסמה השלטת היתה: אחווה בין הפולנים והיהודים, בני ארץ אחת.

מכיני ההתקוממות ומעוררי ההתנגדות היו פונים ליהודים גם בעברית וגם ביידיש, היו מדברים אליהם כאל אזרחים שווים עם כל אזרחי פולין, היו קוראים אותם למחות, להפגין, להילחם שכם אחד אתם. והדברים מצאו הד בלבות המוני היהודים ונציגיהם בקהילת וארשה, לרבות הרבנים, ובעיקר הרב דב בר מייזלס, שקנה לו שם בכהונתו כרב בקרקוב בימי ההתעוררות המהפכנית של שנת 1848 ונבחר לציר הפארלמנט

הרב דב בר מייזלס

הדאמוקראטי בווינה. האוטוריטה שלו היתה גדולה והוא נהג להשתתף בהפגנות בלי שיחשוש מפני ביקורתם של המחמירים. הוא צעד במיצעד אחד עם כמרים קאתוליים, שלוב זרוע, כפי שמספרת האגדה הפטריוטית, עם הארכיהגמון הוארשאי

פיאלקובסקי, והוא גם נאסר ע״י השילטונות הרוסיים. כך נהגו גם המטיפים של בתי־התפילה לנאורים ברחוב דנילוביץ׳ובסקה ונאלבקי, ד״ר יאסטרוב וקראמשטיק. החרישו רק ה״צדיקים״, שהניחו לו לרב מייזלס לדבר בשם כל היהדות החרדה והמתינו לבאות.

שני זרמים נאבקו בתוך התנועה שקדמה להתקוממות: א. של השואפים לפשרה עם הצאר אלכסנדר השני, אף־על־פי שזה הצהיר בשעת ביקורו הראשון בוארשה, כי לא ישעה לחלומותיהם של הפולנים והזיותיהם. בראשם עמדו הגראף זאמויסקי ומארגראביה וילופולסקי. ב. של הדוחים כל מחשבה על פשרה, מחמת אי־אימון ברוסיה וקיסריה ומתוך אמונה שהתקוממות מזויינת תוכל להצליח, להביא לידי התערבות המעצמות האירופיות, שפחדו פחד רב מפני רוסיה המתרחבת ומתחזקת. בתקופת ההפגנות הצליח וילופולסקי לשכנע את שילטונות הצאר, כי יסכימו לתוכנית־הפשרה שלו בלי לציין את המטרה הסופית — אוטונומיה טריטוריאלית לפולין. וילופולסקי נתמנה לראש האדמיניסטראציה בפולין, והצעותיו על הנחות רציניות לדרישותיהם הלאומיות של הפולנים בתחומי החינוך, המישפט והשילטון העצמי בערים אושרו ע״י הקיסר. אושרה גם הצעה על ביטול ההגבלות, שהעיקו על היהודים, ועל מתן שיוויון אזרחי להם בנאום לפני מישלחת יהודית הכריז המארגראביה, שהוא חושב את היהודים למעמדו הבינוני של העם הפולני ואינו דורש מהם כי ייהפכו לעובדי־אדמה. עליהם למלא את התפקיד של הבורגנות החסרה לעם הפולני. לשם כך, יחד עם ביטולם של ה״רווירים״ בוארשה וביתר ערי פולין, של הזכויות ״שלא לסבול יהודים״, שהיו עוד לערים מיספר, ויחד עם ביטול כל ההגבלות כמעט, שהגבילו את זכויותיהם של היהודים, גזר שאין ערך מישפטי לתעודות הכתובות והחתומות בלשונות עברית ויידיש. נוסף על־כך, גם זכות־הבחירה לעיריות שנתכוננו הותנתה בידיעת קרוא־וכתוב פולנית. על היהודים הוטל להתבולל ולהיות חלק מן העם הפולני — הבורגנות שלו. ההבדל הדתי לא יהווה עוד מחיצה ויסוד להגבלות. התנאי היחיד הוא — התבוללות שלמה.

וילופולסקי היה בטוח, שטמיעתם של היהודים בתוך העם הפולני תבוא מאליה, אם הלה יעשה את הצעד הראשון ויהרוס את מחיצת ההגבלות שבינו לבין היהודים ויעזוב את שיטת החינוך וההכנה בפרוזדור לשם כניסה לטרקלין האזרחות הפולנית. הוא הכניס את היהודים לטרקלין זה בלי שהיות, כדי למשוך אותם לצידם של המתפשרים עם רוסיה.

באותה שעה לא עשה וילופולסקי שום צעד רציני לשם פתרון שאלת האיכרים, לשם הכנסתם הם לטרקלין האזרחות הפולנית. היהודים נראו לו חשובים יותר מהמוני האיכרים, ומי יודע, אם לא היו גם קרובים יותר ללבו לפי המסורת של ה״פריצים״ בכל חלקי פולין ההיסטורית, בליטה וברוסיה הלבנה. קשר זה אף היה לאחר חלוקת פולין הקשר היחיד שקשר את היהודים לפולין באותם גלילות־הספר, שעליהם ניטשה בעיקרו של דבר, המלחמה בין רוסיה לפולין. בשטח הכיבוש האוסטרי השכילו ה״פריצים״ לשמור על שילטונם המדיני בעזרתם של היהודים עד ראשית המאה הנוכחית.

וילופולסקי כבש את הבורגנות היהודית ואת ההמונים, אבל לא את הדור הצעיר של המתבוללים, את בניהם של בעלי העסקים והבנקאים, הסוחרים ובעלי בתי־החרושת: הללו חשבו את עצמם לפולנים שלא על יסוד פרס־השיוויון ולא רצו להסתפק בשילטון עצמי קצוץ לפולין; הם דרשו, יחד עם חבריהם מתנועת המרד, עצמאות שלמה, ללא וויתור על שטחי ליטה, רוסיה הלבנה ואוקראינה המערבית. הם נכנסו לממשלה הלאומית ומנגנונה ונלחמו ביערות, בגדודי הצבא הפארטיזני שממשלה זו העמידה, וגם עוררו את אבותיהם העשירים לתרום תרומות גדולות למען תנועת־המרד. גם החרדים, שלבם נכבש ע״י תיקוני וילופולסקי, אשר נזהר שלא לפגוע בדת ובמנהיגיה, לא התייצבו נגד התנועה. את המרגלים היהודים לטובת רוסיה הענישו על יסוד פסקי־דין־מוות של בתי־משפט במחתרת; השתמשו בשוטרים יהודים מיוחדים להוצאת דיני־מוות אלה לפועל; אך לא השתמשו במישפטי־ריגול נגד היהודים לשם הסתה אנטישמיות. ההתקוממות המזויינת של 1863 נוהלה מתוך ברית־אחווה עם היהודים, ממש כמו ״המהפכה המוסרית״ שקדמה ליציאה ליערות ולהתמרדות המזויינת. האנטישמיות כאילו נעלמה כליל.

לאחר התבוסה: פרעות בוארשה והתחדשות התנועה האנטישמית

מורשת ההתקוממות נשמרה גם לאחר תבוסתה, שבעקבותיה תוך שנים מיספר בטלו כל ההנחות שהשיג וילופולסקי. רק חוק שיוויון היהודים לא בוטל. השילטון הרוסי לא רצה לדחות את היהודים בכלל ואת הבורגנות היהודית בפרט. וכשם שמיהר שילטון זה לשחרר את האיכרים, שהממשלה הפולנית הלאומית לא העזה לשחררם מעול בעליהם האצילים, ובזה בלם את התפתחות הכרתם הלאומית הפולנית למשך עשרות בשנים, כך תלה תיקוותו בשיווי־הזכויות של יהודי פולין, שלא נתבטל. קווה קיוו הרוסים, כי חסד זה יגדיל את אהדת היהודים לשילטונם. בתוכנית הרוסיפיקאציה של פולין שגברה והלכה נתן השילטון הרוסי דעתו במיוחד על רוסיפיקאציה מהירה יותר ואינטאנסיבית יותר של בתי־הספר לילדי היהודים. ואילו המאמצים האלה, שהצליחו בליטה, ברוסיה הלבנה ובאוקראינה המערבית, ביחוד לאחר שנתמוטט מעמדם הכלכלי של האצילים בכלל, בעקבות שיחרור האיכרים, לא הצליחו בפולין. ההכרה שפולין היא ארץ ניפרדת ולא אבדה תקוותה לשוב ולהשתחרר מהעול הרוסי, היתה מושרשת ביהודי פולין וקשה היה לעוקרה. אותה שעה, עוררו מאמצים אלה של השילטונות הרוסיים חשד בלב הפולנים, ביחוד כשיהודים דוברי רוסית ויידיש התחילו נוהרים מתחום־המושב למרכזי־התעשייה בפולין: לודז׳ והסביבה וגם לוארשה.

תנועת ההתבוללות שגברה בקרב הבורגנות והאינטליגנציה היהודית ובקרב הפקידות הקשורה בהן, על־אף מדיניות־ה״חסד״ של השילטון הרוסי — קיבלה את המכה הראשונה מן הפרעות ביהודים, שפרצו בוארשה בעצם ימי השתוללות הפרעות בדרום־רוסיה לאחר רצח אלכסנדר השני והתגברות הריאקציה עם המלכת אלכסנדר השלישי.

ב־25 בדצמבר, 1881 פרצו הפרעות ביהודי וארשה. לכאורה לא היה להן כל קשר עם ״הסופות בנגב״, בפלכי־הדרום של רוסיה. לאחר גל פרעות־האביב ברוסיה פשטו בוארשה שמועות על מהומות העומדות להתחולל נגד היהודים. נראה כי היה

יסוד לשמועות אלו שכן הארכיהגמון הקאתולי ראה צורך לפנות בדברי־כיבושים אל המוני המאמינים, והרבנות פירסמה קול־קורא המרגיע את היהודים. העתונות הפולנית, במוסרה על הפרעות ברוסיה, הביעה את דעתה, שפרעות־דמים ביהודי פולין וביחוד ביהודי וארשה, הן דבר שלא יתואר. ואמנם בימים ההם, ימי שילטון הפוזיטיביזם הפולני והשיטה של עבודה מעשית לא היתה קיימת שום מחתרת פולנית מהפכנית, או מתמרדת, היכולה לנצל את המתיחות שנתעוררה לאחר רצח אלכסנדר השני — שיא פעולות־הטאֶרור של מפלגת „רצון־העם" הרוסית — ובוודאי שלא נתעורר בתוך המוני העם הפולני בערים רגש של צער על הירצחו של הצאר, שדיכא את המרד של שנת 1863 וחיסל כל סימן לעצמאותה של פולין. גם בתוך המוני יהודי פולין לא היה הד למילחמתם של המהפכנים ברוסיה.

רק אחד מבין הסופרים הפולנים בעלי־ההשפעה בוארשה ראה חובה לעצמו להזהיר את הפולנים ואת היהודים ולהצביע על יחסם האמיתי של המוני העם הפולני ליהודים. אלכסנדר שביאֶנטוחובסקי מדגיש במאמרו בשבועונו „פראבדה", „שהעם (הפולני) השונא את היהודים... לא פגע לרעה אפילו בבית־מרזח אחד" ואף־על־פי־כן הוא מזהיר, שסערת הפרעות עלולה יום אחד להתחולל גם בפולין, מפני שהציבור הקאתולי האדוק אינו חובב את היהודים ומאמין, כי צרות רבות שבאו עליו מידי היהודים באו. ובכן, חייבים היהודים לשקוד על סילוק המניעות העומדות לשטן בדרך התמזגותם השלמה עם העם הפולני.

ואילו גם הוא לא שם לב לספר, בעל מגמה אנטישמית מובהקת, שיצא לאור בפעם הראשונה ב־1876 ובשנה שקדמה לפרעות כבר הופיעה מהדורתו הרביעית, והוא סיפרו של יאַן ילנסקי, „היהודים, הגרמנים ואנחנו", שבו קרא המחבר למלחמה ביהודים, המוצצים את לשד העם הפולני. שביאֶנטוחובסקי לא מצא לנחוץ לעמוד על הדעות האנטישמיות, שמצאו ביטויין בספר זה, אף־על־פי שלא נעלם מעיניו יחסם האמיתי של המוני „הקאתולים האדוקים" ליהודים, „שמהם נובעות כל הצרות". את מאמרו זה מסיים שביאֶנטוחובסקי, ראש הפוזיטיביסטים, מורה ורבה של האינטאֶליגנציה היהודית באותה התקופה, בדברים רבי־משמעות: „היום או מחר תיכבה האש, אך מי יערוב לנו, כי לא תשוב ותתלקח מתוך הניצוצות הנסתרים? מי יערוב לנו, כי אותו עם פולני, שהיום אינו משגיח כלל בהסתה הפושעת, לא יטה לה אוזן באחד הימים ויקח נקם ברגע של רפיון?"

והנה, אותו יום בא, מקץ שלושה חודשים, בפרעות של 25—27 בדצמבר. ב־25 בדצמבר, יום־הולדת משיחם, בשעת התפילה בכנסיית „הצלב הקדוש" המלאה עד אפס־מקום, נשמעה פתאום קריאה: „דליקה" — משום שמי שהוא ביקש לפנות מקום לאשה שנתעלפה. קמה בהלה וההמונים התחילו נדחקים אל הפתח. 28 איש נמעכו עד מוות ורבים נפצעו. תוך כדי הבהלה נוכחו לדעת, שהיתה זו בהלת־שוא ופשטה שמועה, שגנבים יהודים גרמו למהומה, כדי להקל על עצמם את מלאכתם. חמת ההמונים נתלקחה, נשמעו שריקות־מיספר — וכך החלה פרשת הפרעות. תחילה הוכו יהודים שנמצאו ברחוב ואחר־כך לפי אותות שניתנו על־ידי אנשים חשודים, פשט ההמון בחנויות ובדירות של יהודים, להרוס ולבוז בז. בערב נפסקו הפרעות ולמחרת התחדשו. השוד וההרס נעשו לעיני השוטרים ואנשי־הצבא. רק ביום השלישי נתפרסמה פקודה מטעם הגנראל־גוברנאטור להחזיר את הסדר על כנו. הצבא ניגש במרץ להשקיט את ההמונים והפרעות ניפסקו. כך מתאר את הפרשה ההיסטוריון הפולני יאן קוכאַז'בסקי בסיפרו על תקופת שילטונו של אלכסנדר השלישי. מתוך קורת־רוח הוא מציין, כי דובנוב, ההיסטוריון היהודי, שאי־אפשר להטיל בו חשד של ידידות לפולנים, סובר שהפרעות אורגנו על־ידי סוכנים רוסיים. זו היתה הדעה הכללית, שמצאה לה ביטוי גם ב„ראזסוויאֶט" הפטרבורגי של אותם הימים. במיכתב מוארשה, שנדפס בגליון מס' 51, מתואר מהלך הפרעות לפי הנוסח הכללי, אלא שנוספו דברים על התגוננותם של היהודים, שגירשו את הפורעים מרחובותיהם וממרכזיהם, ועל מעשי המישטרה והצבא, שפיזרו את היהודים המתגוננים והעלימו עיין מן הפורעים. גם „גובוייה ווראֶמיה", עתון רוסי ריאקציוני, מספר, שהפורעים לא פגעו אפילו מתוך טעות בחנות לא־יהודית והראו חיבה יתירה לקצינים הרוסיים(!). בין המוני הפורעים נמצאו שוליות של אומנים וגנבים מועדים. דבר זה הטעימו ביחוד העיתונים הפולניים, כדי להוכיח שהפרעות אורגנו על־ידי זרים, ואין להטיל בשל כך אשמה על המוני העם הפולני. אפילו העיתונים, שהתחילו באותו זמן בהסתה אנטישמית, כמו „וויאֶק" שבו עבד אז יאן ילנסקי, הדגישו שאין הפולנים אשמים, שהרי אף איש נאור אחד, אף פועל או אומן אחד לא נתפס ולא נראה בין הפורעים. כי אין בפולין — כך ציינו — אנטישמים אי סוציאליסטים, שהיו יכולים לחולל מהומות כמו במקומות אחרים. כאן, כנראה, רמזו לכרוזים, שהיו חתומים בשם המפלגה המהפכנית הרוסית „רצון העם", שנפוצו בשעת הפרעות באוקראינה. ובכן, „לא אנו (הפולנים) האשמים!"

וגם הפעם חלק שביאֶנטוחובסקי על הדעה המקובלת. אין הוא מתנחם בכך ש„יד זרה" פעלה בתוך ההמונים, והוא לועג לעיתונם של המתבוללים היהודים „איזראאֶליטה", העוצם את עיניו מראות את המציאות. שביאֶנטוחובסקי מתאר מציאות זו בצבעים שחורים. העם שונא את היהודים, והאינטאֶליגנציה — או שהיא מטיפה לשינאה, או שהיא עומדת מנגד, ואין העם יכול להבין מה יחסה: „כשהיהודים מתרבים", אומר שביאֶנטוחובסקי, „נשמעות קריאות־ייאוש, שהם מציפים את פולין. כאשר ההמון הנוצרי יוצא נגדם, מיד נשמעים קולות של התמרמרות על פראותו. כשהיהודים שקועים בחושך ושומרים על בדילותם — הרי זה רע, לפי שהם גורם זר ומזיק; כשהם נעשים בני־תרבות ומסתגלים אל שכניהם — הרי זה רע, לפי שהם דוחפים אותנו מעמדות התפוסות על־ידינו". וההמון אינו יכול להבין, איך לנטור איבה ליהודים ולא לגלות אותה בכוח־האגרוף, מוסיף שביאנטוחובסקי, והוא מגלה מה שהעלימו אחרים — שאפשר היה לראות בשעת הפרעות פולנים מבני האינטאֶליגנציה, „אשר הסתכלו במחזה הפוגרום מתוך קורת־רוח". ביהודים המוכים ראו לא אחים, אלא אויבים, הבאים על שכר מעשיהם הרעים.

קולו של שביאֶנטוחובסקי היה בודד בעתונות הפולנית. הדעה: „הפולנים אינם אשמים" — נתקבלה בציבור היהודי. רק בהמוני העם זע משהו ודווקא סופרת פולנית, מאריה קונופניצקה, מתארת בסיפורה על הפרעות בוארשה שען יהודי, מנדל גדאנסקי, שמבטא את השפעת הפרעות על נפשו והכרתו

במילים מעטות, בלשונו הפולנית המשובשת: „לבי פנה מעל העיר הזאת".

הפרעות העידו, שתקופת האחווה נסתיימה ומתחילה תקופה של התגברות האנטישמיות בוארשה. הסימן הבולט השני היה הופעתו של השבועון „רולא" מיסודו של אותו יאן ילנסקי, שמסיפרו „היהודים, הגרמנים ואנחנו" התעלמו הסופרים הפולנים והיהודים גם יחד. במהדורה הרביעית של סיפרו מביא ילנסקי את תורתו של סטאשיץ ותוכניתו כיסוד לאנטי־שמיות פולנית. ילנסקי מדבר על היהודים כעל נוכלים ורמאים, שאחת מטרתם לנצל את הפולנים: את האיכרים — ע"י בתי־המרזח שלהם; את העירונים — ע"י מיסחרם המיוסד על אונאה ורמאות; את הפריצים היורדים מנכסיהם — ע"י נשיכת נשך וריבית קצוצה; ואת הארץ כולה — ע"י כל מיני עסקים גדולים, שמטרתם לסובב בתרמית את הציבור הפולני, להיבנות מחורבנו ולצבור עושר על חשבונו.

עדיין אין ילנסקי מטיל דופי באינטליגנציה היהודית המתבוללת, אבל הוא כבר קובע, שבין מתקיפי המסורת הקאתולית של הפולנים תופס הנוער היהודי המתבולל מקום ניכר מתוך הכרה אינסטינקטיבית, שההצטרפות למחנה פולין אינה מחייבת הצטרפות גם למסורת לאומית זרה, ואדרבא, היא מאפשרת מאבק אתה. צריך, איפוא, לבודד את היהודים ובמיוחד את המתבוללים ואף את המיוּמדים שביניהם. בשטח הכלכלי הוא מציע לאפשר מתן אשראי לכל העובדים הפולנים, להגביל את הזכות להלוואות בריבית־קצוצה, ולעודד את המיסחר הפולני על בסיס שיתופי. בסיפרו זה עדיין לא העיז ילנסקי להריק את כל אשפת חיציו. אחרי הפרעות בוארשה היה מצב הרוחות בתוך הציבור הפולני נוח יותר, כנראה, לקבל דעותיו. אז קם ויסד את ה„רולא" („ניר").

שבועון זה היה מוקדש כולו להפצת הרעיונות האנטישמיים, להשמצת היהודים וכל מי שצידד בזכותם. קודם־כל — הטיף כתב־עת זה — יש להוציא את היהודים מן המיסחר, ביחוד הקמעוני, מן המלאכה, מעסקי־חכירה בכפר, מהחזקת בתי־מרזח ומכל מיקצוע שהם השתלטו עליו בעיר.

ב„רולא" הועיד ילנסקי מדור מיוחד לגילויי סודותיהן של הפולנית, בתור פולנים טובים הנותנים ידם לכל דבר טוב המישפחות היהודיות העשירות, שתפסו מקום חשוב בציבוריות ופאטריוטי. בגלל תמיכתם בכל מיפעל לטובת עיניין ציבורי, סיפרותי, תרבותי, כינו אותם בשם „גיזברי העם". קיתון־של־שופכין היה ה„רולא" שופך על יהודים אלה; על בנקאים יהודים ידועי־שם, על בעלי־עסקים, שפעלו רבות למען פיתוח התעשייה בפולין, שסללו דרכים חדשות במשק הארץ.

אמנם לא גדול היה כבודו של ילנסקי. זילזלו בו ובדבריו, לעגו לו ואף האשימוהו שהוא ממלא את שליחותם של שילטונות רוסיה הזוממים להפריד בין „בני ארץ אחת", שהוא סוכן הבולשת הרוסית — אבל האשמות אלו לא הפריעו לו לילנסקי להמשיך בהרעלת דעת־הציבור במשך עשרים־ושש שנה. במיוחד תמכה בו הכמורה אף־על־פי שביטאוניה הרשמיים ייסרו אותו לא־פעם. נציגיה הנמוכים והגבוהים היו מדפיסים את מאמריהם ב„רולא" והיו רואים בו את השבועון היחידי, הנלחם בגבורה ביהודים בכלל ובמתבוללים שביניהם בפרט, שאינם מכירים במסורתו הלאומית־הקאתולית של העם הפולני. החנווני הפולני, שעשה את צעדיו הראשונים במיסחר הקימעוני ועמד במערכה קשה עם החנוונות היהודית המושרשת, ראה ב„רולא" את מגינו, המוכיח מדי שבוע בשבוע, שהחנווני היהודי מוכר את סחורתו בזול, אבל מרמה במישקלה ובטיבה; ולא זו אף זו: כתב־עת זה נותן מהלכים לדעה, שהחנווני הפולני הוא גיבור לאומי ויש לתמוך בו בכל האמצעים, שהרי הוא כובש בשביל פולין את המיסחר, הנמצא בידי אויביה היהודים כיוצא־בזה בעל־המלאכה והפקיד הנמוך ובעל־העסקים הפולני הנתקלים על כל צעד ושעל ביהודי ובעסקיו ההרסניים.

ילנסקי וה„רולא" שלו היו המבשרים הרעים לגל חדש של אנטישמיות ושל מלחמה ביהודים, שהתחיל מציף את פולין הרוסית. הם גם העידו, שחלו בציבוריות הפולנית שינויים חשובים ובעקבותיהם קמו כוחות המעוניינים בהשמצת יהודים כדי להקל בכך על התחרותם בהם.

הציבוריות הפולנית ערב המהפכה ברוסיה

לאחר תבוסת ההתקוממות של 1863 ושיחרור האיכרים, התחילה להתפתח בורגנות פולנית וכנגדה — פרולאטאריון פולני. הכפר, שנתעורר לחיים חדשים, שלח לשניהם מעודף האוכלוסיה שלו. בעל־האחוזה הקטן, שלא יכול היה להחזיק מעמד בלי ה„פאנשציזנה" (עבודת האיכר מתוך כפייה למען אדון הכפר) יצא לעיר וראה הכרח לעצמו לעבור למישלוח־יד אחר, אשר קודם לכן בז לו בלבו — למיסחר, לחנוונות וגם למלאכה, אם לא מצא לו מקום בפקידות. מעבר זה חייב גם לערובה לבטחונו של המיפעל ולהתקדמותו. לפיכך גדלה בעיניו במשך דורות. קטני־אצילים אלה ראו לעצמם הכרח להיזקק לפרנסות בזויות, שעד־כה עסקו בהן היהודים בלבד. היה, איפוא, הכרח להלביש מעבר זה מחלצות של מלחמת־גבורה לשם כיבוש לאומי ומיגור שליטתו של עם זר על מקורות המחייה של הארץ. האריסטוקרטיה, כלומר בעלי־האחוזות הגדולים, שנאלצו להכניס למשקיהם תעשייה אגרארית, גם הם זקוקים היו לשינוי־ערכין ביחס לחרושת, למיסחר ולבנקאות, המביאים רווח. בתנאים אלה התפתחה המחשבה הפוזיטיביסטית, ששללה את הרומאנטיות האבירית ואת ההשקפות המסורתיות של ציבור האצילים והעריצה את המדע ואת העבודה וגם את העסקים בכל צורותיהם. קמעא־קמעא השתרר הלך־רוח בורגני־ליבראלי. לפיו זקוק הציבור לכוחות ואמצעים, כדי להשתלט על משק הארץ, לפתחו, להגביר את הייצור עד שאפשר יהיה לשוב ולדבר עם המשעבד דברי־כיבושים. הבורגנות היהודית העשירה קיבלה בזרועות פתוחות את השותפים החדשים מקרב האריסטוקרטיה, ראתה כבוד לעצמה לשתפם במיפעליה, שהרי שיתוף זה הטביע עליהם חותם פולני מובהק. שמותיהם של זאמויסקי, או לובומירסקי וכיו"ב, כנשיאי בנקים או מיפעלי־תעשייה היו נחשבים לא רק לכבוד אלא גם אידיאולוגיה חדשה, שינוי ביחס לערכין רבים, שהיו קדושים המבוכה וגבר הכעס כאשר ילנסקי פתח בהתקפתו על שותפות זו וכינה את הנסיכים והרוזנים בשם משרתי היהודים וקורבנותיהם.

התנאים החיצוניים — ביטול כל המחיצות בין פולין הקונגרסאית לבין פלכי הקיסרות הרוסית — נתנו דחיפה עצומה להתפתחות כלכלית מהירה. ברוסיה הפנימית נפתח שוק נרחב לתוצרת הפולנית. ההתחלות שנעשו בימי לובאצקי

פרחו ושיגשגו. פולין נהייתה למרכז־תעשייה בשביל רחבי רוסיה. היא נעשתה צומת של מסילות־הברזל בין המערב ורוסיה. עובדה זו, וכן התגברות המדיניות של מיכסי־הגנה על הייצור, שהקיפה גם את פולין והגנה גם על התעשייה שלה — הביאו לה לפולין תקופה של שיגשוג כלכלי בלתי־שכיח. הבורגנות — גם היהודית וגם הפולנית — נתעשרה, הגבירה חיילים. אמנם בשכבות הנמוכות של הבורגנות התחילה מלחמת־התחרות מלווה בהשמצה והסתה אנטישמית ואילו בשכבות העליונות רק נצטנן להט האחווה, ועל־ידי כך הוחש תהליך התנצרותן של המישפחות היהודיות העשירות, הקרובות ביותר ברוחן, באורח חייהן ובאינטרסים שלהן לשותפיהן הפולניים.

הבורגנות היהודית והאינטאֶליגנציה החדשה, שנתפתחה גם היא באותה תקופה, לא שמו לב לחליפות ולתמורות האלה. הן לעגו לאנטישמיות של „רולא" וניחמו את עצמן במאמציהן להתקרב לפולנים ולנהוג לפי דרישותיהם. השילטון לא היה בידי הפולנים והלחץ האנטישמי לא יכול היה להביא לידי פגיעות מיידיות בזכויות, כמו שהביא ברוסיה. השאננות והביטחון לא נתערערו אלא במעט. נחום סוקולוב, שבא במבוכה, כשהופיעה „רולא" השחצנית והתחילה משמיצה ומסיתה ומדיחה, עקב אחריה בחרדה, ואילו במאמריו שפירסם אז ב„איזראאליטה", ושהיו מיועדים לבורגנות המתבוללת והאינטאֶליגנציה, הטיף לחכמת־ישראל ולנאמנות לאֶמאנציפציה, שחיבת־ציון עירערה אותה, לדעתו. י. ל. פרץ הטיל לתוך ההמונים, ב„יידישע ביבליאטעק" שלו, את הסיסמה — „בילדונג" — השכלה, שבכוחה לתרץ את כל הקושיות, לפתור את כל הבעיות. וחיבת־ציון מצאה לה מאמינים בקרב חוגי המשכילים התורניים המעטים וה„ליטוואקים" המשכילים העבריים, שהתחילו באים לפולין מפלכי תחום־המושב.

כתוצאה משיחרור האיכרים והתפתחות התעשייה במרכזי פולין הגדולים — ווארשה, לודז׳, זאגלמביה — התחילה התפתחותם של הפרולטאריון הפולני ושל תנועת־הפועלים הסוציאליסטית. התחילו שביתות המוניות, ולאחת מהן, הגדולה ביותר באותה התקופה, שפרצה בלודז׳, נתלוותה הסתה אנטי־שמית והיא ניגמרה בפרעות ביהודים (6־7 במאי 1892).

בביטאונה של המיפלגה הפולנית הסוציאליסטית, „פּזשאֶג־לונד סוציאליסטיצ׳ני" („המשקיף הסוציאליסטי"), כותב סופרו הלודז׳אי על סופה של השביתה, שהיתה שקטה במשך ימים אחדים ובתוצאותיה כבר נטו בעלי בתי־החרושת לוותר, והנה הגיע הצבא והתחילו פרעות ביהודים.. „קשה לעמוד על טיב הדבר — מה הוא מקורן האמיתי של המהומות נגד היהודים... קשה להגיד אם השילטונות, אשר ידעו היטב כי ההמון הצורר את היהודים לא יוכל להצטמצם בגבולות הפגנה שקטה... אם השילטונות האלה כיוונו בעורמה את התנועה המסוכנת לממשלה אל אפיק אחר לגמרי, אם הפוגרום הזה התחולל בעטיים של הצמודים־לבאלוט (פושעים שנדונו לגור בבאלוט, פרבר לודז׳, תחת השגחתה המעולה של המשטרה), או אם גרמו לכך — כפי שמאשרות שמועות בלתי־פוסקות המופצות ע"י היהודים עצמם — קצבים יהודים אשר בריבם עם אשה נוצריה אחת רוצצו את גולגולתה („מוסקובסקיה וידומוסטי", עיתון קרוב לשילטונות הרוסיים, ידע לספר שהקצבים הללו עזרו למפירי־שביתה. — הערת המחבר). הידיעה על מעשה זה נפוצה כהרף־עין בכל העיר, יעליה נוספו עוד שמועות, שהיהודים ניפצו כביכול, את חלונות הקאתדראלה הקאתולית, שזרקו אבנים על כומר שעבר ברחוב וכדומה. אז הופיעו הצמודים־לבאלוט וניטשה תיגרה עזה, שבה הומת יהודי והיהודים הרגו נוצרי. מלבד זאת ירו יהודים מחלונות בתיהם באקדוחים, שפכו מיים רותחים וזרקו אבנים, פחמי־אבן וקדרות על ראשי העוברים והשבים. אחד הבתים היהודים שמתוכו שפכו היהודים מים רותחים הועלה באש על־ידי ההמונים; אף כי ההמון לא הניח ליושבי הבית להמלט על נפשם, עלה בידם לנוס באיזה אופן שהוא". הקוזאקים התנפלו על המתקיפים והבורחים, אך ניתקלו בהתנגדות נמרצת ונסוגו לאט. למחרת היום הוכו היהודים העוברים ברחובות. „והואיל והיהודים ידועים בפחדנותם", כותב סופרו של העתון הסוציאליסטי, „יש שצעקתם גדלה מכאבם: אך הוכה היהודי מכה אחת, תיכף נפל ארצה, בלי עשות ניסיון כלשהו להגן על עצמו וצעק, שהוא כבר מת. פעמים רבות קרה שנערים אחדים הניסו מלפניהם מחנה יהודים גיבורים; רבים לא הגנו על עצמם אפילו בתוך חנויותיהם, אשר במיקרים רבים נחרבו עד תומן". המשטרה והז׳אנדארמאֶריה הסתכלו במחזה ואף הסיתו את הנערים לפגוע ביהודים. „קרוב לשעת־הבוקר נתאספו איכרים", מוסיף אותו סופר, „מזויינים במגרפות, בגרזנים, במקלות ובמגלבים ושמו את פניהם לעבר העיר העתיקה אשר שם — לפי השמועות — ניפצו היהודים את חלונות הקאתדראלה וחיללו את המיזבח... האיכרים בחנו את הכנסיה מכל צדדיה ואחרי שלא יכלו למצוא בה שום קילקול, עמדו בחיבוק־ידיים ונסוגו מפני התקפת הצבא, שהתחיל פועל במרץ". (צוטט לפי מאמרי על „הפרעות בפולין" בקובץ־המאמרים „מלחמות יהודי פולין", חלק א׳, ווארשה, הוצאת „אחיאסף" ע׳ 24־25).

הפובליציסטיקה הסוציאליסטית השתדלה למעט את דמותן של הפרעות בלודז׳ והעיתונות בווארשה לא יכלה להביא שום ידיעות ושום מאמרים שדנו בהן מפני איסור הצנזורה. ואילו כדאי לנו כאן לצטט שורות אחדות מדבריו של שביאֶנטוחובסקי ב„פראבדה" של 1881, על הפרעות ברוסיה הדרומית והקשר שביניהן לבין התנועה הסוציאליסטית. „נצייר לנו", כותב שביאֶנטוחובסקי, „שני נושכי־נשך, שאחד מהם יהודי והשני נוצרי, ושניהם דורסים באכזריות שווה את טרפם; את מי ישנא זה יותר, נגד מי יבחר להתקומם? אין זאת כי אם נגד היהודי, אחרי שהוא מעורר בקרבו רגשות־איבה הרבה יותר מחברו הנוצרי... התהליך של שיחרור המעמד הרביעי תקף את רוסיה וחלליו הראשונים היו היהודים". אילו יכול היה שביאֶנטוחובסקי לכתוב על מאורעות לודז׳, בוודאי היה כותב כך על השביתה באותה עיר, שהופנתה נגד יהודים בעזרת שמועות־שקר והסתה מכוונת של השילטונות הרוסים. אולם מפלגת פ.פ.ס. שנוסדה באותו פרק זמן לא הגיעה לידי ניתוח כזה. מייחסו ליהודים של בעל הכתבה ב„פזשאֶגלונד סוציאליס־טיצ׳ני" נודף רוח אנטישמי. המפלגה שאפה להכניס את הפועל היהודי לשורות הפרולאֶטאריון המאורגן על יסוד מצעה, שבו נתאחדו הדרישות הסוציאליסטיות עם הדרישות הלאומיות לשיחרורה של פולין ולעצמאותה הממלכתית יחסה להמוני היהודים, לפועלים בסדנות ובבתי־חרושת קטנים, היה מותנה לא רק בעמדתם כלפי הפרולאֶטאריון ודרישותיו, אלא גם ביחסם למלחמתו של העם הפולני לגאולתו הממלכתית. והנה

נתברר, שהמוני הפועלים ודלת־העם היהודית אינם להוטים אחרי סיסמות סוציאליסטיות, כשהן משולבות בסיסמות לאומיות פולניות, הדורשות את התבוללותם. הם מעדיפים דרישות סוציאליסטיות טהורות, וכשהן משתלבות בדרישות לאומיות, הרי יש לפועלים היהודים דרישות לאומיות משלהם. לשונם היא יידיש ובה הם קונים ידיעותיהם על העולם ובעיותיו, על הסוציאליזם ומגמותיו ומלחמותיו. והיידיש הריהי לשונה של המפלגה היהודית הסוציאליסטית, ה„בונד״, שנתארגנה שנים אחדות לאחר הקמת פ.פ.ס.

הפובליציסטיקה של הפ.פ.ס. רואה מתוך חשדנות יתירה את שלילת ההתבוללות הפולנית הזאת מצד המוני העובדים היהודים ואינה מסכימה, שהיא תוצאה של התפתחות טבעית, אלא רואה בה פרי השפעתם של מנהיגי ה„בונד״, שבאו מתחום־המושב, ותוצאת מזימתם של שילטונות רוסיה, המציפים את פולין ביהודים זרים, מתוך כוונה של רוסיפיקאציה.

בחוגי האינטאֶליגנציה הפולנית הראדיקאלית הלאומית, שהתחילה גם היא מעצבת באותה תקופה את דמותה וקובעת את שאיפותיה — נדחה הגורם הסוציאליסטי בפני הגורם הלאומי. החשד, שהיהודים בפולין נעשים, תחת השפעתם של ה„ליטוואקים״, מכשיר בידי המשעבד הרוסי, גבר והלך. הלאומיות היהודית המתעוררת, המתבטאת בציונות וב„בונד״, אינה איפוא אלא כסות להתפתחות זו. ביטאונה של האינטאֶליגנציה הזאת „גלוֹס״, קובע במאמרו הראשי בגליון מס׳ 6, בשנת 1886 — „האנטישמיות ושאלת היהודים״: „היהודים עוסקים כמעט בלי יוצא מהכלל במישלוחי־יד כאלה, שהניצול מתגלה בהם באופן ברור לגמרי. הם זריזים ומהירים במעשה הניצול יותר מאחרים, ולכן הם מעוררים נגדם חימה רבה יותר; לבסוף, הם שונים תכלית שינוי משאר האוכלוסין... נקל להכות ביהודים לפי שמצויינים הם... טועים הם הרואים את המהומות נגד היהודים כפועל־ידו של אספסוף שיכורים או כתוצאת הסתה של תועמלנים נעלמים. בתסיסות הקיבוציות הללו של ההמון מסתתרת מחאה רצינית נגד ,הסדר הטוב ביותר׳ אשר בעולם הזה, הטוב שבעולמות, ואזהרה איומה בנוגע לעתיד״.

בשנות התשעים של המאה שעברה מתחילה הציבוריות הפולנית לעבור את הגבול של עבודה מעשית וחיזוק הכוחות הכלכליים והציבוריים בלבד. במרכז השאיפות עומדת הגשמת האידיאל הלאומי והסוציאלי. הרומאנטיקה של מילחמות־השיחרור מתחילה שוב לעורר את הלבבות לאחר שסולקה הצידה על־ידי החשבון הריאלי של הבורגנות המתעשרת והאריסטוקראטיה המזהיבה את סמליה בכסף יהודי, או בהשתתפות בעסקי יהודים. האֶנריק שאֶנקאֶביץ׳ מפרסם את הטרילוגיה שלו על מלחמותיה של פולין, ניצחונותיה ומפלותיה בסופה של המאה השבע־עשרה, ומוכיח שגם לאחר „המבול״ אפשר לשוב לתחייה. ז׳ארומסקי מחדש את הרומאנטי־קה של הלגיונות הפולניים, שהשתתפו במלחמות נאפוליאון ושל המתקוממים בשנת 1863. ריימונט מתאר את ניצני ההתעוררות הלאומית בין האיכרים. הסוציאליסטים מטיפים להתמרדות בשילטונה של רוסיה, המשעבדת והמדכאה את העם ואת מעמד הפועלים. הם מוכיחים לנוער ולפועל, שייעודו של מעמד־הפועלים אינו אלא בשיחרור העם ובבנייתה־מחדש של פולין העממית, שבה תתגשם גאולתם של העובד ושל העם גם יחד.

אותה שעה מתחילים הלאומיים הראדיקאלים לטפל גם באיכר, לקרבו אל העם, לזיינו כנגד תעמולת השילטונות הרוסיים, המוקיעה את פולין כמלכות של אדונים, „פריצים״, פאנים, שרוסיה היא ששיחררה אותו מעולם. מתחילה פעולה גלויה ובמחתרת, פעולה המכוונת להשיב את לב הבנים החורגים האלה לעמם, להחדיר בהם את ההכרה שהם חלק מחלקי העם. הכפר שוחרר מבעל בית־המרזח ומהחוכר היהודי. דאג לכך השילטון הרוסי, שהנהיג את מונופולין הממלכה על המיסחר ביי״ש והוציא מידי האצילים והיהודים את מקור פרנסתם ועושרם זה והוסיף איסור על היהודים לגור על אדמת האיכרים, שמכירתה הותרה רק לאיכר עובד־אדמה. היהודי נשאר רק בתפקיד של מתווך בין העיר והכפר. עובדות אלו הקטינו את חלקו של הגורם האנטישמי בתעמולה זו.

אולם התנערות זו של מעמד האיכרים הביאה, כמובן, גם לידי מאמצים כלכליים להיטיב את מצבם, כשם שמאמצים כאלה נעשו גם ע״י בעלי האחוזות, שהתחילו מתאגדים לאגודות לשם קניות ומכירות משותפות. גם בקרב האיכרים התחילו להיווסד אגודות לאותן המטרות. הגיעו הדברים לידי התנגשות עם מתווכים יהודים, עם פרנסותיהם של יהודי העיירות. להתפתחות טבעית זו נתלוותה הסברה אנטישמית והסתה נגד יהודים. נתגלה להם לעסקנים הפעילים בין האיכרים, שהעיירה הפולנית יהודית היא ואינה משמשת לכפרים מסביב, אלא מרכז מיסחרי ודתי (בגלל הכנסיות שבה), ומכל מקום לא מרכז תרבותי ולאומי. נתעורר הרצון להחליש את הגורם היהודי בעיירה, לחזק את האינטאֶליגנציה הפולנית שבה וגם להקים עמדות של מיסחר ועסקים פולניים, חנויות ומישרדים.

בימי המהפכה הראשונה

כך התפלגו הזרמים בתוך הציבוריות הפולנית: האחד ששילב את המלחמה לשיחרור לאומי במלחמה המהפכנית של מעמד־הפועלים נגד המישטר הצארי, לשם שיפור תנאי־חייו והגשמת האידיאל הסוציאליסטי במדינת פולין, שתוקם מחדש כתוצאה ממלחמה זו; והשני, ששאף לשיחרור לאומי בלבד, שחתר לנצל את הקוניונקטורות המדיניות ברוסיה ובעולם לשם שיחרור פולין ולא מצא חפץ בהתפרצויות מזויינות, ביחוד כשהן מעורבות בהתמרדויות של פועלים ואיכרים. אמונתו של הזרם השני בתכליתיות המרידות נתמעטה והלכה עד כדי הריסת זוהר האגדה הלאומית, שאפפה את ההתקוממויות של שנות 1831 ו־1863, ביחוד של זו האחרונה; יתר־על־כן, אנשי הזרם הזה טענו, כי אותן מרידות לא היו אלא פרי מזימות יהודיות, שמטרתן הסופית — כיליונה של פולין. מובן שהזרם הלאומי, שממנו צמחה המפלגה הלאומית הדאֶמוקראטית, חשב עצמו לנציגה של האומה כולה, הדואג לכל חלקיה, שבחינתו היא בחינה ממלכתית לבד. למעשה, הוא נעשה ברבות־הימים שופר לבורגנות הפולנית, המתפתחת בעיר ובכפר, לבעלי־האחוזות (פרט לאריסטוקראטיה, בעלת האחוזות הגדולות, השואפת להתפשרות עם השילטון הרוסי), ולאחר קום מפלגות־האיכרים — גם לאיכרים אמידים, המתקרבים באינטרסים הכלכליים שלהם לבעלי־האחוזות הקטנות והבינוניות. קשריה אלה הביאו את המפלגה הזאת עד מהרה לידי התנגשות עם היהודים וקבלת התוכנית האנטי־

שמית המסורתית, כפי שנוסחה ע״י סטאניסלאס סטאשיץ וע״י יאן ילנסקי ב„רולא״. כבר ב־1909, כשמת הלה, קבעו סופרי הדאָמוקראטיה הלאומית, שיאן ילנסקי הגדיש את הסאה רק בחריפות לשונו ואילו ביסודו־של־דבר הצדק היה עמו. אכן, ברבות־הימים קיבלו עיתוני המפלגה גם את מענה־הלשון שלו ואת רוב נימוקיו על השחיתות היהודית, שמקורה בדת־ישראל ובגזע־הישראלי.

בזמן הראשון להופעתה, שמרה הדאָמוקראטיה הלאומית על סיגנון הוגן ועל אוביאָקטיביות מדעית בניתוח הניגודים שבין העם הפולני והיהודים, ואף לא נסתלקה מהרעיון והתיקווה, שהיהודים עתידים להיטמע בתוך העם הפולני והתבוללותם רצויה. אולם כבר ב־1909 קובע רומאן דמובסקי, מנהיגה של המפלגה ומנסח־תורתה, שעם התרבות מיספרם של היהודים, שנטמעו בתוך העם הפולני, ירדה דרגת התבוללותם: „היו אלה פולנים ירודים בטיבם יותר ויותר. האינטאָליגנציה היהודית החדשה לא יכלה, משום מיספרה שגדל והלך... לחדור לתוך הספאָרה הפולנית, כמו היחידים המעטים שקדמו לה. היא יצרה סביבה יהודית מיוחדת לעצמה, ששלטו בה מעין נשמה מיוחדת, יחס מיוחד לחיים ובעיותיהם. נוסף לכך גברה בה ההרגשה של כוחותיה העולים והיא התחילה שואפת, כפי שטבע־הדברים מחייב ביודעין או בלא־יודעין — לכוף על הציבור הפולני את מושגיה ומגמותיה״ („ההתבדלות היהודית ומקורותיה״). ולהלן: „הנציגים הראשונים של המתבוללים היהודים אמרו: אנו פולנים בלי שום תנאי; בדור השני כבר היתנו תנאים לאמור: אנו פולנים אבל דרישתנו היא שהפולניות תובן כך וכך; בסופו של דבר מופיע דור שחלקו הגדול קובע בפשטות: יהודים אנו ואין ברצוננו להיות אחרים״ (שם).

ובכן, אין תיקווה לטמיעתם השלימה של היהודים, אין המתבוללים יכולים להיחשב לפולנים אמיתיים ושלמים ברוחם. דמובסקי אינו מאמין בטמיעת היהודים וגם מפחד מפניה. בסיפרו, „מחשבותיו של פולני בן־זמננו״, הוא קובע: „טיבם (של היהודים) במיוחד, כפי שנתגבשו במשך מאות שנים של חיי ציביליזאציה, יותר מדי בולט הוא, שעם צעיר כעמנו, המעצב את רגשיו, את דמותו ואופיו, יוכל לעכל מיספר רב מהם. אדרבא, יש להניח שבכוחם הם להטמיע בקירבם את הרוב שלנו במובן רוחני ואף פיסי.״ „מרובות הן תכונותיהם המיוחדות של היהודים הזרות למיבנה המוסרי של העם הפולני, ויש לחשוש שהן היו מביאות עלינו כיליון, היו מחליפות את הגורמים היוצרים שברוחו בגורמי הרס. בכוחם של הפולנים להטמיע בתוכם רק מיספר קטן של יהודים ואותם עליהם לבחור מבין אלה שדביקותם בעם הפולני היא חזקה ביותר.״

מתוך הרגשה אינסטינקטיבית, יותר מאשר מתוך הבנה, לא יכלו היהודים, לרבות אלה שראו עצמם כפולנים לכל דבר, להסכים לתורה זו, על־כן ביקשו להם ואף מצאו פולנים כרוחם, בין הסוציאליסטים והבורגנות המתקדמת וגם, במידת־מה, בתוך חוגי האריסטוקראטיה, בעלת התרבות הגבוהה והמסורת האירופית־קוסמופוליטית. דבר זה שוב שימש לו לדמובסקי הוכחה, שאין פיתרון אחר לבעיית היהודים בפולין, אלא הרחקתם ועקירתם מתוך הציבוריות הפולנית.

השנים, שקדמו לשנת המהפכה הרוסית הראשונה שפרצה ב־1905, היו שנות התעוררות ושינוי הערכים הרעיוניים גם בתוך הציבור היהודי שבפולין. הציונות והסוציאליזם היהודי של ה„בונד״ השתלטו על הרחוב היהודי. בשתי התנועות האלו היתה השפעתם של ה„ליטוואקים״ ניכרת בראשיתן. אולם ברבות הימים גדלה השתתפותה של האינטאָליגנציה היהודית הצעירה, שלשונה היתה פולנית וגם ה„ליטוואקים״, כשהם לעצמם, הסתגלו לתנאים המיוחדים של פולין הכבושה בידי רוסיה. הצעירים מיוצאי „שטיבלעך״ ובתי־מידרשות, בעלי־המלאכה והפועלים, ובכלל כל מחפשי־דרך ופורצים מרחובות היהודים, לא ניתפסו עוד להתבוללות כבתקופה הקודמת, אלא מצאו את עולמם בציונות וב„בונד״, בתנועה התרבותית היהודית ובספרותה שהתפתחו בשתי הלשונות, עברית ויידיש. לצידו של העולם היהודי הישן צץ וגדל עולם חדש, מלא כוח ושואף ליצירה חדשה, לכיבוש תנאי־חיים חדשים, שיהיו הולמים את רוחו ומאווייו של היהודי החותר למקומו המתאים לו בעולם.

התנועות האלו השפיעו גם על הדור השני והדור השלישי להתבוללות פולנית שעליהם דיבר דמובסקי. לפתע־פתאום הופיע לפני הפולנים אינטאָליגנט יהודי המדבר פולנית ואף קשור בתרבותה, והוא מרגיש עצמו יהודי לכל דבר, זקוף קומה ותובע לא את הזכות להתבולל, אלא את זכותם של המוני־העם היהודים הדלים והאביונים, את זכותו של העם היהודי לחיי חופש ושלימות אנושית ולאומית. הצעיר האינטאָליגנטי ספג אל תוכו את התרבות האירופית והפולנית, אך זיווג אותן עם התרבות של עמו, שטוהרה בהכרתו מזוהמת הגלות. נדהמים, אף נבוכים, עמדו קברניטי הפולנים לפני הדמויות החדשות — ותגובתם היתה שלילית. אילו היו יכולים להיות שותפים לאמונתם של הציונים בניצחון רעיונם וביציאתם של המוני היהודים מפולין, היו מברכים בכל לבם על הציונות. היו בין הסופרים הפולנים, במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, שעסקו בחיפוש פיתרונות לבעיית היהודים ושהגיעו לכלל דעה, כי אין פיתרון אלא בהוצאת היהודים מפולין וריכוזם באיזו ארץ משלהם. ואולם מנהיגי התנועה הלאומית הפולנית לא יכלו להאמין בהצלחתם של הציונים. מנסיונותיהם המרים ידעו, מה ערכן של הבטחות שליטי העולם לעמים מדוכאים. אף לא יכלו לתאר לעצמם, שהציונים ימצאו בתוך עמם את הכוחות העצומים הדרושים למלחמה להגשמתן. ובינתיים, הריהם מעוררים בקרב יהודי פולין את הרוחות של לאומיות חדשה, מארגנים את כוחות העם „החדש על גדות הוויסלה״, התובע את תביעותיו לא רק לשיוויון־זכויות בתורת אזרחי הארץ, אלא לשיוויון לאומי, לאירגון יהודי פולין כגוף לאומי מיוחד.

אף מפלגה פולנית אחת לא היתה מוכנה לקבל תורה זו ולהשלים עם קיומו של עם יהודי בפולין משועבדת, עם הרוצה בטובתו הוא ואינו מוכן להקריב את קיומו ועתידו למען פולין. מנהיגיהן של כל המפלגות שללו את הציונות ועוד יותר את ה„בונדיות״, שהרי זו האחרונה הטיפה להנצחת קיומו של העם היהודי בגלות, ושתיהן כאילו שאפו להפוך את פולין לידיאה־פולוניה, לפולין שהיא קניינם של שני עמים — של הפולנים והיהודים, והם שווים בכול. שביאָנטוחובסקי, ראש המדברים של המתקדמים הראדיקלים, נושא לפיד המחשבה החופשית והתרבות ההומניטארית בפולין, גילה את יחסו השלילי להתפתחות החדשה והמשיל משל, שמכוון היה לבטא את הכבוד שהוא רוחש לציונות ואת הפחד שהיא מטילה עליו: „שוו

בנפשכם", אמר ליהודי וארשה ופולין כולה, שראו בו את מורם ורבם, — „שזמיר חדר אל הלב ובנה בו את קינו. כלום אפשר לסבול אותו משום הדר סילסוליו?" והדאֶמוקראטים הלאומיים פסקו בפשטות גמורה: הציונים וה„בונדאים", שרוּבּם ככולם „ליטוואקים", שגורשו לפולין ע"י שילטונות רוסיה, אינם אלא שליחיה של רוסיה המשעבדת והמדכאת, ואין תורותיהם אלא מזימות, שנירקמו במחבואי הבולשת המדינית הרוסית לשם הכנעתה של פולין לבל תוכל לקום. ולא איכפת היה להם, ש„ליטוואקים" אלה התמזגו במהירות מפליאה ממש לא רק עם יהודי פולין, אלא גם עם שכבות פולניות של הבורגנות והאינטאֶליגנציה; השפה הפולנית קנתה לה שליטה בבתיהם, ובניהם ובנותיהם כבר הרגישו עצמם קשורים בתרבותו של העם הפולני ותיקוותיו הלאומיות.

בהתעוררות של שנת המהפכה ולאחריה באו הניגודים האלה לידי ביטוי, ביחוד כמובן, בוארשה, שבה היתה התנועה המהפכנית הפולנית והיהודית חזקה ביותר. הסוציאליסטים הקדימו מעשי־טארור נגד המשטרה הרוסית וקציניה להתפרצות של ימי המהפכה התאמצו לתת לה, למהפכה בפולין, ציביון פולני מיוחד ולדרישות המהפכניות הכלליות ברוסיה, ששיאן היתה הדרישה לקריאת אסיפה מכוננת, הוסיפו: „וגם אסיפה מכוננת בפולין", שתעודתה היתה לקבוע מחדש את היחס בין פולין לרוסיה. הדאֶמוקראטיה הלאומית שגם היא חשבה להשתמש במהפכה הרוסית לטובת שיחרורה של פולין, ראתה בסיסמות הסוציאליסטיות גורם, העלול להבריח את הבורגנות ולהכביד על הגשמת השאיפות הלאומיות. לפיכך פתחה במלחמה בסוציאליסטים ומשכה אחריה גם חלק מהפועלים, שלא נירתעו אפילו מקרב־אחים מזויין. ע"י מלחמתה זו גם רצתה להוכיח לממשלה הרוסית המתגברת על המהפכה, שהשילטון המוסרי בפולין בידיה ואפשר להתפשר אתה.

המלחמה ביהודים — שיש מהם העומדים בראש התנועה הסוציאליסטית ו„מרעילים" את נשמותיהם של הפועלים ואילו אחרים דורשים שיוויון לאומי בפולין והפיכתה ליודיאה־פולוניה — מלחמה זו, תפסה, כמובן, את המקום בראש. בין המוני העם הפולני נפוצו סיפורי זוועות על נאומי השמצה לגבי פולין ודרישותיה שנישמעו בשעת הפגנות ואסיפות־עם של יהודים בוארשה, על קריאות שנישמעו בין המפגינים — „הלאה האווז הלבן", כלומר הנשר הלבן, סימלה של פולין.

האמת בכל אלה היתה, שההמונים היהודיים שנתפסו לסוציאליזם בלתי משולב עם שאיפות לאומיות בכלל ופולניות בפרט, ראו בלאומיים הדאֶמוקראטיים את אויביהם, ובצירוף סיסמות פולניות קיצוניות של שיחרור לאומי לסיסמותיה של תנועת המהפכה ראו אבן־נגף למהפכה הרוסית. מובן שהצטרפו לדרישת מתן אוטונומיה לפולין, אבל חששו שבדרישה לאסיפה מכוננת פולנית צפונות שאיפות לפרישה מרוסיה, ובזה לא רצו באמת. רק הלישכה הציונית שבוארשה פירסמה בכרוזה בעברית וביידיש את הצטרפותה לדרישה, שתוקם אסיפה מכוננת בוארשה, נוסף על דרישותיה היהודיות הלאומיות. קולה נחבא בשאון מלחמותיהן של הסיעות הפועליות ביניהן לבין עצמן ועם הסיעות הבורגניות כולן.

עם השתלטות הריאקציה ברוסיה הבליטה האנטישמיות הפולנית, מכל הסיסמות המהפכניות היהודיות, את הקריאה „הלאה האווז הלבן!" וקבעה: „בימי המהפכה, כאשר פולין נילחמה על תקומתה ושיחרורה, הפגינו היהודים נגדה". אולם לאחר המניפסט של אוקטובר 1905 הצילה ההתעוררות המהפכנית הפולנית את יהודי וארשה ופולין מפרעות־דמים, דוגמת אלו שהציפו שוב את רוסיה הדרומית, לפי הפקודה של מרכז המישטרה המדינית בפטרבורג. המוני הפולנים לא הצטרפו למטביעי המהפכה בדם יהודי. אף הדאֶמוקראטיה הלאומית, לרבות חלקיה האנטישמיים, לא היו מעוניינים להגן על שילטון הצאר ומישטרו. כשהרגישו שיד נעלמת מתאמצת לארגן פרעות ביהודים, יצאו נגד ההסתה וקבעו: „בפולין אין נלחמים ביהודים ע"י פרעות־דמים". לפיכך לא הצליחה „היד הנעלמת" כמו ב־1881. אדרבא, הדבר הגיע לידי כך, שבבתים רבים בוארשה אורגנו מישמרות־לילה של תושבים יהודים ופולנים גם־יחד, ואפשר היה להסיק ממצב הרוחות, שאם ייעשה ניסיון של פרעות בוארשה, יקומו נגד הפורעים לא רק היהודים, אלא גם הפולנים על כל סיעותיהם. רק כשוך הגל המהפכני הצליחה המזימה בידי הבולשת המדינית הרוסית ושילטונות הצבא בביאליסטוק ובשדלץ.

בשעת הבחירות לדומות הרוסיות, מ־1906 ואילך, יצאה הדאֶמוקראטיה הלאומית נגד היהודים, ובפיה האשמה, שיהודי וארשה גילו בימי המהפכה את פניהם כאויבים בנפש למסורת הפולנית הקאתולית ולשאיפות־השיחרור של העם; הם התגלו בדרישותיהם כעם שני בפולין, שרצונו להיות שותף לעם הפולני בשילטון הארץ. במיפלצת של „יודיאה־פולוניה" הפילה הדאֶמוקראטיה הלאומית הפולנית פחד על הציבוריות הפולנית וניצלה אותה בכל הזדמנות, כשצריך היה להטיל אימה על המוני העם הפולני.

„הלאה מכאן"! אין כאן מקום בשבילכם!" (דז'יאַנצ'יל, 1906)

בימי הבחירות לדומות הראשונות

בשעת הבחירות לדומה הראשונה ב־1906 היו המוני היהודים על מפלגותיהם הציוניות והסוציאליסטיות שרויים עוד בתיקווה, שהסתערות המהפכה הרוסית, אשר נהדפה ע״י הצבא הנאמן לצאר (בהתקוממות מוסקבה בדצמבר 1905), תשוב ותתחדש, וגליה יתרוממו שוב ויהרסו את המישטר הצארי. הם לא הבינו, שהמניפסט של אוקטובר 1905 היה שיא של הישגי המהפכה, ובשנת 1906 צריך היה לכוון את המאמץ למען מניע התגלגלות מהירה במידרון הריאקציה.

בפולין עוד לא נגוזו האשליות, שאפשר יהיה לנתק את בעיית פולין ממיסגרת הבעיות הכלליות. הפ.פ.ס. עם פילסודסקי בראשה, המשיכה במלחמת־הטאֶרור ולא השגיחה בניצחונות הריאקציה ברוסיה. היא החרימה את הבחירות לדומה הראשונה. המפלגות הבורגניות השמאליות בפולין נצטרפו לחרם ואיתן גם היהודים. רק הדאֶמוקראטיה הלאומית ניגשה — מיד עם פירסום מועד הבחירות — להכנות, שמטרתן היתה להשתלט על נציגות פולין בדומה הראשונה. היא היתה מוכנה לשתף גם כוח יהודי בנציגות הפולנית בתנאי, שיקבל עליו את מרותה של ה„קולו״ הפולנית בדומה כמו בפארלאמנט הווינאי. אבל גם המתבוללים הקיצוניים נרתעו מהשתתפות בנציגותה של פולין על יסוד זה, אף־על־פי שהדאֶמוקראטיה הלאומית הכריזה על נאמנותה לעיקרון של שיווי־זכויות היהודים בכל האימפריה הרוסית וגם בפולין האוטונומית. אפילו המתבוללים הקיצוניים לא האמינו בכוונות הטובות האלו.

כשהשמאל הפולני הבורגני שינה את דעתו, זמן־מה לפני הבחירות, והחליט להשתתף בהן, והקהילה היהודית בוארשה על רבניה קראה ליהודים, שילכו גם הם לקלפי ויצביעו בעד מועמדיה של המפלגה הפרוגרסיבית ובראשה ידידי־ישראל מאז, שביאֶנטוחובסקי וחבריו, נבהלה הדאֶמוקראטיה הלאומית, שמא לא יהיה ניצחונה שלם, שמא בקולות היהודים ייבחרו גם נציגי הפרוגרסיבים, המתנגדים לתוכנית ההתפשרות עם השילטון הרוסי. נמלכה הדאֶמוקראטיה הלאומית ואחזה בנשק האנטישמיות. בכרוז שהופץ בוארשה נאמר, כי יש להגן על הבירה ועל כבוד המולדת מפני השפעת היהודים שכרתו ברית עם הרוסים נגד הפולנים. התועמלנים הזהירו את היהודים, שימי דצמבר 1881 עלולים לחזור והם „עתידים להיות נירדפים בכל מקצועות המיסחר והתעשיה, בעיר ובכפר״.

„עכשיו, כשהגיעה השעה להגן על זכויותינו ועל הפולניות שלנו״, נאמר בכרוז שנפוץ בווליה, פרבר וארשה, „יוצאים היהודים והדאֶמוקראטים המתקדמים המיוהדים נגד הלאומיים. הם רוצים להכריח אתכם כי תקבלו את דעתם ותבחרו לצירים אנשים זרים, המוכנים למכור את פולין. הם גרמו לדלותם של המוני העמלים. ווליה, שתושביה הגנו פעם על העיר בגופם מפני האויב יכולה היום לקום כאיש אחד להגנת כבוד האומה״.

וכל זה משום שאפשר היה לחשוש, שמא ייבחרו בקולות היהודים פולנים מתקדמים, המתנגדים לדאֶמוקראטיה הלאומית. בערי־השדה היתה לשון הכרוזים נימלצה וגלויה יותר.

„אתם (היהודים) פרים כשרצים המכלים את כל אשר סביבם. אבל שרצים כאלה — שאין שמים לב אליהם, כשהם נחבאים בחוריהם — הרי מבערים אחריהם בשקידה, כשהם מתפשטים יותר מדי... אבל אל תשכחו, שיש כוח העולה על שלכם, שאין לכם הצלה ממנו והוא עצור באגרופו של האיכר הפולני. הננו מזהירים אתכם, כי אם באשמתכם לא ייבחרו בנים אמיתיים של ארצנו, אלא יהודים או הפולנים המיוהדים שלכם אזי עלולים לפקוע מיתרי סבלנות עמנו, המתוחים גם בלאוו הכי... באריה אין מתגרים, והוא כבר נוהם נהמת אימים״.

על הכרוזים האלה לא חתמה המפלגה הדאֶמוקראטית הלאומית, אבל ברור היה שאלה היו מעשי־ידי תועמלניה. אין רשות, איפוא, ליהודים לנהל מדיניות לפי האינטרסים שלהם; עליהם לנהוג לפי רצונו של רוב העם הפולני ואסור להם לעזור למיעוט בעם הפולני, המתייחס אליהם בצדק וידידות — אסור להם לסייע בידו ליהפך לרוב. כלל זה, שניקבע בימי הבחירות הראשונות לדומה הרוסית, נישמר מאז כאחד מעיקרי המדיניות הפולנית הלאומית כלפי יהודים, וברבות הימים הביא לידי רצח נשיא הריפובליקה הפולנית, שנבחר בקולותיהם של יהודים ומיעוטים אחרים שנצטרפו לקולותיו של המיעוט הפולני המתקדם והסוציאליסטי.

הפעם לא הגיעו הדברים להגשמת האיומים. בבחירות לא השתתפו, כאמור, לא הציונים ואף לא הסוציאליסטים ואילו השפעתם של המתבוללים, שנעזרו ע״י הקהילה הוארשאית ורבניה וגם ע״י האדמו״רים, לא היה בה כדי להביא את היהודים בהמוניהם אל הקלפי. המוני הפולנים הלכו אחרי הלאומיים הדאֶמוקראטים וניצחונם היה שלם. לא היה צורך להפעיל את אגרופו של האיכר ואת גבורתם של תושבי ווליה.

בימי הבחירות לדומה השניה נישתנה המצב, אומנם מפלגת פ.פ.ס., ברובה, הוסיפה להחרים את הבחירות, אבל היהודים וגם הציונים והסוציאליסטים בתוכם החליטו להשתתף בבחירות כדי להוכיח לממשלה הרוסית, שלא תצליח לשבור את מיפלגות העם, השואפות להקמת מישטר חדש של דאֶמוקראטיה ושיווין.

הדאֶמוקראטיה הלאומית הפולנית הצליחה שוב לרכז סביבה את כל המיפלגות הפולניות הלאומיות והפעם רצתה לשתף את היהודים. בדומה הראשונה נוכחה לדעת, שהאנטי־שמיות מזיקה ודוחה מהנציגות הפולנית את המיפלגות הרוסיות המתקדמות, המוכנות לתמוך בדרישתה בדבר מתן אוטונומיה לפולין. ואילו גם הפעם לא רצתה לוותר על העיקרון שחובתם של היהודים היא להעדיף את האינטרסים של פולין אף על האינטרסים היהודיים ביותר שלהם.

יהודים המוכנים לכך נמצאו רק בין המשומדים. המתבוללים, החרדים והציונים (ה„בונד״ הלך בדרכו הוא עם המיעוט של הסוציאליסטים הפולניים השמאליים, שהשפעתם היתה קטנה) החליטו לתמוך בדאֶמוקראטיה הפולנית המתקדמת, שהעמידה לבחירות בוארשה את שביאֶנטוחובסקי ואת קושיביצקי. האחרון היה מלומד פולני, קרוב למחנה הסוציאליסטי וידיד היהודים. הם נידרשו הפעם ע״י הציונים והלאומיים לא רק להסכים לתביעותיהם של היהודים לשיווין אזרחי ומדיני, אלא לתמוך גם בזכויותיו של המיעוט היהודי בשטח החינוך ושילטון הקהילה.

שוב הוציאה הדאֶמוקראטיה הלאומית, שהופיעה הפעם בשם המפלגות הלאומיות המאוחדות, את נשק האנטישמיות מגנזיה. בוארשה הודבקו על הקירות מודעות גדולות: „חרפה! היהודים מנצחים!״ ובכרוזים נאמר: „נישבע נא, כי אם ינצחו היהודים בבחירות, לא נקנה אצלם דבר ואפילו שווה פרוטה. בפוגרומים ובחוקים המוציאים מן הכלל את היהודים אין אנו

רוצים, אבל נדע איך להעניש אותם על מעשי־חוצפה. מידינו לא ירוויחו, והרעב יכריח אותם לנדוד מפולין ולפנות כאן את מקומם" (נידפס ב„החיים היהודיים" — עיתון ציוני בלשון הפולנית שיצא בוארשה, 1907, מס' 8).

באותו סיגנון, משדל ומאיים כרוז ביידיש, חתום ע"י „וועד היהודים הוארשאים" וזה לשונו: „הפולנים הם עם חזק וקשה־עורף ומוטב לחיות אתם בשלום. הם עצמם הכניסו ברשימותיהם מערי־המדינה מועמדים יהודים והם מבטיחים, שכל הצירים הפולנים בדומה ידרשו שיווי־זכוות ליהודים וביטול כל הגזירות... ואולם אם בוארשה ייבחרו צירים לא פולנים, אז יבקשו הפולנים לקחת נקם ממנו, ימררו את חיינו, לא יקנו דבר בהנויות ובבתי־חרושת של יהודים, ושום ציר יהודי לא יוכל אז להועיל לנו. אין טוב לנו אלא להימנע מהתערב בעניינים אלה; יבחרו להם במי שהם רוצים".

כדאי להדגיש שוועד כזה לא היה קיים בוארשה, והפולנים, שבגלל בחירתם עתידים היו היהודים לבוא על עונשם, היו שני סופרים ידועי־שם, ששירתו את עמם בנאמנות — שביאֶנטוחובסקי וקזשיביצקי — והם פולנים טהורים.

בכרוז שנישלח, כמובן, מוארשה והופץ בלובלין ובערי־השדה בכלל, נאמר: „הנודדים הנירדפים והבזויים בכל מקום, אשר נתקבלו על אדמת פולין בסבר־פנים יפות ועכשיו הם נהנים כאן, הודות לחוקים פולניים, מזכויות, שאין להם בכל רחבי הממלכה הרוסית, התייצבו עתה נגד עם־פולין והם אוסרים כאן, בלב פולין, מילחמה על העם הזה, כמו שהם עושים מכבר בנסיכות פוזנה ובגלילות שניכבשו (הכוונה לליטה, רוסיה הלבנה ואוקראינה שהיו לפנים בידי פולין). ההמונים החשוכים האלה, השמרניים והבלתי־תרבותיים ביותר שבאירופה כולה, מתיצבים היום בשם הקידמה נגד עם־פולין ומעליבים אותו."

כך הפכו מנהיגי הדאֶמוקראטיה הלאומית, עם דמובסקי בראש, את מילחמת־הבחירות בין שתי מיפלגות פולניות למילחמה של העם הפולני ביהודים התומכים במפלגה היריבה. הפעם ניזהרו מאיומים בפרעות משום עינא־בישא של ה„קאדטים" והסוציאליסטים הרוסיים; סבורים היו שיספיקו האיומים בחרם כלכלי, שהעלו אותו זו הפעם הראשונה למדרגה של נשק בעל ערך מכריע במילחמה ביהודים. אחד מסעיפי המצע של הדאֶמוקראטים הלאומיים לכל גווניהם קבע: „שיחרור הפולנים משילטון היהודים במיקצועות אחדים של החיים הכלכליים". ברבות הימים הורחב סעיף זה וקבע מילחמה לשיחרורה של פולין מ„עול היהודים בחייה הכלכליים בכלל".

ושוב ניצחה הדאֶמוקראטיה הלאומית ניצחון שלם ונוכחה לדעת, שהאנטישמיות היא נשק מכריע בפולין וכל מיפלגה פולנית המוכנה להשתמש בעזרתם של היהודים, עתידה לתת את הדין; לכן קבעה בתורתה לאמור: היהודים חורשים מזימות רעות על פולין ותפקידם בהיסטוריה הפולנית אינו אלא של מקטרגים המדיחים את העם הפולני ודוחפים אותו לתהום האבדון.

האנטישמיות הפרוגרסיבית

ידידיהם ומגיניהם המושבעים של היהודים, הדוגלים בקידמה, בחופש המחשבה — גם עליהם נמאס התפקיד של הגנה על זכויות היהודים ועל מעמדם מפני התקפות שונאיהם. היהודים נתנו להם את קולותיהם, אבל הדבר לא הועיל, ותבוסתם היתה שלימה פעמיים. הם נמלכו בדעתם והגיעו למסקנה, שעזרתם של היהודים מזיקה יותר משהיא מועילה, ושאין הם יכולים לעמוד בפני דרישותיהם של הציונים והלאומיים היהודים, שהשפעתם גוברת והולכת בתוך הציבור היהודי. לפיכך קמו והניפו גם הם את דגל האנטישמיות וקראו לה אנטישמיות פרוגרסיבית, לציין, שאין שיטתם המדינית והסוציאלית והתרבותית המתקדמת, שהם נשארים נאמנים לה, מחייבת דווקא אהבת ישראל, הגנה על זכויות היהודים ותמיכה בדרישותיהם. גם הפולני המתקדם אינו יכול להתעלם מהעובדה, שהיהודים אינם אלא גורם מזיק בפולין, שאין לו תקנה. כל אותם הסופרים הפולנים, שקוראיהם היהודים ראו בהם חסידי־אומות־העולם, נושאי רעיון הצדק גם לגבי היהודים — גם הם התחילו להכות על חטא שחטאו ביחסם הטוב ליהודים. נתגלה גם להם לפתע־פתאום, שהיהודים להוטים להילחם במסורת הקאתולית של העם הפולני ואותה שעה הם נימנעים מכל מלחמה במסורת היהודית ובאמונות התפלות של המוני היהודים, בתלמוד ובשולחן ערוך. ולא עוד, אלא היהודים אף דורשים מהמתקדמים הפולנים, שגם הם יגינו על כל התורות הישנות האלה, המתירות ליהודי לנהוג בעושק ומירמה. וכן אומר נימויבסקי (מי שתירגם לפולנית את „מילחמת היהודים" לפלביוס ובהקדמתו הביע יחס של כבוד והערצה למרד היהודים), במאמרו על היהודים, שפירסם בביטאונו „מישל ניפודלגלה" („המחשבה העצמאית"), מס' 147: „מה נתכוונתם, שנצא נגד העם הפולני כדי להגן על זכותו של איזה עם יהודי? היצאתם מדעתכם? אומרים אתם, שפולין מתה. פולין היא — אנחנו. הרוצים אתם שנאבד את עצמנו לדעת? אנו בונים את ההווה שלנו ואת העתיד שלנו על אושיות העבר ואתם רציתם להשמיט את העבר מתחת רגלינו?" והלאה: „הלאומיות היהודית, השונאת את הפולנים, מצאה שהדעה החופשית הפולנית, שהקידמה הפולנית והסוציאליזם הפולני לא נבראו אלא כדי להגן על הזארגון היהודי, על ה„חדרים", על המיקוואות, על המילה בחיים ואחרי המוות וגם על הבגדים הארוכים בשעה שהמישטרה סוגרת את שערי גני־העיר בפני בעליהם. מה לנו, המתקדמים, בעלי הדעות החופשיות, הראדיקלים, ולריב זה של הלובשים בגדים ארוכים עם הריבירובי (קצין המישטרה הרוסית), של אותם בעלי ה„חאלאטים" המשתרעים על ספסלי גנינו וביטאונו של יאצקאן („היינט") בידיהם, והם מביטים עלינו כעל זרים ומבקשי חסד בארצנו שלנו? מהקידמה הפולנית, מהמחשבה החופשית והסוציאלית דרשו גם שיגנו על השבת היהודית ועל החופש לסחור ביום הראשון בשעה שכל החנויות הפולניות הפרטיות והמשותפות סגורות, ומה עוד דרשו ממנו? דרשו שנכיר בסיים היהודי ברוסיה, ובו־בזמן נסתום את הגולל על האמונה שפולין עוד חיה תחיה". ובחוברת מס' 150 של אותו ירחון הוא מסכם את רעיונותיו לאמור: „הדאֶמוקראטיה הפולנית הפאטריוטית, לעומת תורת משה, היא כתרבות וציביליזציה לעומת עבדות ועריצות, כשכלתנות (ראציונאליזם) והמחשבה החופשית לעומת תורת ההסתגלות והדוגמאטיות. לכן, להיות דאֶמוקראט פולני, פירושו להיות אויבה של היהדות (żydowskość), להיות אנטי־שמי".

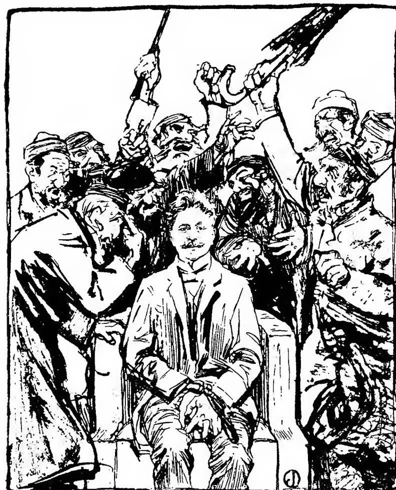
ואילו שביאֶנטוחובסקי מסביר ביומנו, שפורסם בשבועון

„ידיעות סיפרותיות" בשנת 1931: „הגינותי על היהודים לפני חמישים שנה, כשרצו להיות פולנים, ולכן איני מגן עליהם כיום, משום שרוצים הם להיות יהודים, אויביהם של הפולנים. מי שסבור כי ניתפסנו אז לאופטימיות יתירה ראוי לו שיזכור, שאז טרם הופיעו הציונים, ה„בונדאים" ובעלי־המזימות הבינ־לאומיים, המתנכלים לפולין; לא היו אז עדיין הוכחות לאיבתם ובגידתם. אדרבא, ראינו לפנינו יהודים פאטריוטים נאמנים והמונים הניבדלים מאתנו מבחינה תרבותית, אבל יחסם לפולין לא היה יחס עויין".

ובכן, לפי התורה של האנטישמיות המתקדמת — עצם ההכרה היהודית הלאומית אינה אלא הוכחה ברורה, שבעל הכרה זו הוא אויב לפולין. אין צורך כלל להוכיח, שהוא נוהג כאויב. וסטאניסלאב פיאֶנקובסקי, אחד מסופרי האנטישמיות הפרוגרסיבית, קבע ברורות: „מטרתנו היא יצירת מעמד עירוני משלנו, שיהיה שלם (בפולניותו) וחזק", ועוד: „היהודים חייבים לדעת, שעל האורלוגין של חייהם, של הולדותיהם הבלתי־שכיחות, נשמע — לאחר שתנו זמן ארוך בפולין — קול צילצולה של שעה חדשה. מה שיביאו להם החיים — אין זה מעניינינו. גורלם הוא".

הציבוריות הפולנית הבורגנית כולה נהפכה איפוא לאנטישמית ונצטרפה לפעולותיה ומגמותיה של הדאֶמוקראטיה הלאומית הפולנית. זו הגיע אז במחשבתה לידי מסקנה, שהאנטישמיות יכולה לשמש גשר בין פולין והריאקציה הרוסית, שהתגברה אותה שעה עד לידי כך, שפיזרה את הדומה השניה ושינתה את חוק הבחירות כדי להבטיח את שילטונה. ואף־על־פי שהנחילה לפולין מכה ניצחת בהורידה את מיספר נציגיה ל־14 ובכללם שני נציגים לתושבי־פולין הרוסים, החזיקה סיעת דמובסקי בדעתה, שאין ברירה לפולנים אלא להתקרב לריאקציה הרוסית וליהנות ממנה. לדומה השלישית נבחרו נציגיה בלבד; היהודים החרימו הפעם את הבחירות מתוך הכרה (הציונים), או מתוך אדישות, ובדומה זו צעדה האנטישמיות הפולנית עוד צעד אחד בדרכה: היא הודיעה גלויות וברורות, שהאינטרס הפולני הלאומי דורש לפרוש מהמסורת הפולנית מימי ההתקוממות של 1863 ולחייב הגבלת זכויותיהם של היהודים. מהכרזותיה אפשר היה להסיק, שאילו היה בידיה השילטון בפולין עצמאית, לא היתה נרתעת מהגבלת זכויותיהם של היהודים. אולם הגבלות מטעם השילטון הרוסי עדיין נחשבו ע"י רבים כתחבולה נגד פולין, ומן הנימוס היה להעמיד פנים, שבפולין החופשית ינהגו ביהודים מינהג של שיוויון. והנה נעזב מינהג זה והנציגות הפולנית הכריזה בוויכוח על חוק בדבר הנהגת שילטון עצמי בערי פולין, שהיא מקבלת את הגבלת זכות־הנציגות של האוכלוסיה היהודית והעמדתה על10%—20 בערי פולין ועיירותיה. תחילה ניסתה הנציגות לחפות הסכמה זו באמצעות הסכמה־בשתיקה מתוך נימוק, שהשילטון העצמי בערי פולין הריהו דבר חשוב כל־כך עד שאין ציריה יכולים להפריע לקבלת החוק למרות מיגרעותיו. אולם במשך הדיון נתעוררו אצלה ספיקות, שמא שתיקה זו תזיק. הנציגות הפולנית התגברה, איפוא, על היסוסיה וחברה יארונסקי הודיע, שאי־אפשר לשילטון עצמי בערי פולין בלי הגבלת שיוויונם של תושביהן היהודים. אי־אפשר, שפולין תהיה יוצאת־מן־הכלל לעומת תחום־המושב, שאין היהודים מיוצגים בו כלל בשילטונות הערים, שהרי על־ידי כך היא תיהפך לארץ מיקלט בשביל **יהודי** תחום־המושב העוזבים אותו מאימת ההגבלות. אין ברצונה להיות לגן־עדן בשביל היהודים, הנוהרים אליה גם בלאוו־הכי. גידול מיספרם של היהודים עלול להגביר את השינאה אליהם.

הכרזה זו, אשר הוכרזה בשעה שנקרע מעל שיטחה של מלכות פולין הקונגרסאית פלך חלם משום שרוב אוכלוסייתו הכפרית היתה אוקראינית, לא ניתקלה בהתנגדות ניכרת מצד גורם פולני. הקידמה הפולנית הכריזה כבר אותה שעה על אנטישמיותה והיהודים המתבוללים המבודדים לא יכלו לעמוד בפני התביעה התקיפה, שעליהם להיכנע להכרח זה, כיוון שזוהי דרישתו של העם הפולני לטובתה של הארץ. וכך נוסחה התביעה מהיהודים בפולין להסכים גם להגבלת זכויות, אם טובתה של פולין דורשת זאת לפי דעתה של המיפלגה השלטת בה. המתבוללים נכנעו לתביעה זו ומישלחתם לפטרבורג הכריזה על כך, כדי לעזור לנציגות הפולנית במאמציה להגשמת החוק, ואילו הציבור היהודי התמרמר והוקיע צעדם של המתבוללים כבגידה באינטרסים החיוניים ביותר של היהודים.

דיקשטיין לפני דין הציונים (נובי שצ'וטאֶק, 1911)

הדאֶמוקראטיה הלאומית לא השיגה את מטרתה למרות בגידתה במסורת השיוויון הפולנית מימי ווילופולסקי. החוק בדבר ניתוק פלך חלם אושר על־ידי מועצת הממלכה הרוסית ונחתם ע"י הקיסר, ואילו החוק בדבר שילטון עצמי בערי פולין נדחה ע"י מועצה זו. יחס זה של הריאקציה הרוסית השלטת הביא לידי פילוג בדאֶמוקראטיה הלאומית. המתנגדים לדמובסקי ולאוריאֶנטאציה הרוסית פרשו ובבחירות לדומה הרביעית העמידו נגדו את מועמדם, את ההיסטוריון יאן קוכארז'בסקי. פילוג זה **יצר בוארשה** ובלודז' סיכויים טובים

לניצחונם של היהודים בבחירות. הפעם הרגישו היהודים, שעליהם לנצל את שעת־הכושר שנזדמנה להם.

אחר מאבק קשה בתוך הציבוריות היהודית נתקבלה הדעה, שיש להבדיל בין וארשה ולודז׳. להימנע מבחירת יהודי בבירתה של פולין ולסייע לבחירתו של פולני בה, שיעמוד לצידם של היהודים במלחמתם לשיווי־זכויות, ולבחור ביהודי בלודז׳. השקפותיו של יאן קוכארז׳בסקי על בעיית היהודים היו בעיקרן דומות לאלו של הדאֶמוקראטיה הלאומית, אלא שסיגנונן לא היה גלוי כל־כך. ברור היה מנאומיו, שגם הוא לא יירתע מהקרבת היהודים, אם זה יביא תועלת כלשהי לפולין, ושהוא יתמוך במתן שיווי־זכויות ליהודי תחום־המושב ורוסיה בכלל מתוך תיקווה, שהיהודים שווי־הזכויות יתפזרו במרחביה ויתמעט מיספרם בפולין. בנאומיו לא היו התקפות על היהודים והיהדות בנוסח דמובסקי, אלא שנתנו ביטוי להשקפות מקובלות בציבוריות הפולנית על הצורך לשבור את כוחם הכלכלי של היהודים, ליצור מעמד עירוני פולני במקום המעמד העירוני היהודי וכדומה. נאומים אלה עוררו בעיתונות היהודית חששות, שקוכארז׳בסקי לא יגן על זכויות היהודים בפולין, ובדומה הרוסית הוא יהיה אולי מסוכן יותר מדמובסקי.

הועד היהודי שניהל את הבחירות והבוררים שניבחרו לפי רשימותיו בשלב הראשון של הבחירות הלכו ברובם אחרי הציונים, אף־על־פי שחלק מהם טען, כי יש להעז ולבחור ביהודי גם בוארשה, משום שתגובתם של הפולנים על מעשה זה לא תהיה חזקה יותר מאשר תגובתם על בחירת פולני, המתנכר להשקפות המקובלות בתוך הציבור הפולני, ביחוד בשאלת דחיקת רגליהם של היהודים בשטח הכלכלי. הועד היהודי ניסה לשכנע את ועד הבוררים הפולנים, שהעמידו את יאן קוכארז׳בסקי, כי יציע מועמד אחר, שלא יהיה ידוע בהשקפותיו האנטי־יהודיות. אך הכול היה לשווא. הברירה היתה בין דמובסקי וקוכארז׳בסקי. אז הוצע ע״י ברית הסוציאליסטים, שכללה את ה„בונד״ ופ.פ.ס. שמאל, פועל פולני, שנשא שם היסטורי גדול — יאגיללו, בתור מועמד להיות צירה של וארשה. קשה היה להם לבוררים הבורגנים היהודים להצביע בעד פועל פשוט, לא משום השקפותיו הסוציאליסטיות, אלא משום מעמדו. הם לא היו מהססים אף לרגע מלהצביע בעד סוציאליסט מהאינטליגנציה הפולנית, אבל לא היה כזה בין הבוררים שניבחרו ע״י הפועלים. ואולם בסופו־של־דבר התגברו על יחסם זה והצביעו בעד יאגיללו. בקולותיהם של היהודים והפועלים ניבחר בוארשה פועל פולני. בלודז׳ נבחר יהודי — ד״ר בומאש, והוא מה„ליטוואקים״, שבאו לעיר התעשייה הפולנית בתקופת גידולה. לא נמצא בלודז׳ אותה שעה אף יהודי פולני אחד, שיעז לשמש ציר ליהודיה נגד רצונם של הפולנים. אחדים, שהסכימו תחילה להציג מועמדותם לבחירות, היו נרתעים וחוזרים בהם כעבור יום־יומיים.

מעשה זה הלם את הפולנים כרעם ביום בהיר. לחוצפה כזו לא פיללו. אמנם מנהיגי הדאֶמוקראטיה הלאומית ידעו, שבריתם עם הריאקציה הרוסית והקמת „גשר האנטישמיות״ יחזקו את התנגדותם של היהודים פי־כמה. דמובסקי עצמו קבע במאמרו על המדיניות הפולנית: „ליהודים היו חשבונות משלהם עם רוסיה; הם שאפו לכיליונה, מה שאינו נראה לנו תמוה כלל. אולם חשבונות אלה לא עניינו אותנו — לנגד עינינו היה עניינה של פולין ולא של היהודים... ידענו, שאם לא נשבור את השפעתם של היהודים על המחשבה הפולנית, נפסיד עוד פעם את פולין. נאלצנו, איפוא, להוסיף למדיניותנו את הפעולה נגד היהודים״.

הדאֶמוקראטיה הלאומית קמה למחרת תבוסתה בבחירות בוארשה — את לודז׳ לא הזכירה כלל — והכריזה על הטלת חרם על היהודים, על המיסחר והמלאכה שלהם, על עסקיהם עם הפולנים.

— גוואלט! פרעות!
— מה הסוחר צועק. אין פוגרום!
— יודע אני שאין! אבל כשנצעק פוגרום, תאסור המשטרה על הפולנים לעסוק במיסחר! (מיאשונץ אילוסטרוֹואני, 1911)

פחד נפל על היהודים בוארשה. הרעש בעיתונים, האווירה, שנתמלאה אדי שינאה מחניקה, שלפעמים הביאה לידי התנגשויות ואף לקורבנות בעיירות קטנות — כל אלה עוררו בזמן הראשון מבוכה בליבותיהם של היהודים ומנהיגיהם. לתגובה כזו לא פיללו. ביחוד גדלו חששותיהם של המתבוללים. אמנם ידידיהם מבין האנטישמיים הפרוגרסיביים דאגו לשלומם ולמצבם וחיפשו אמצעים להוציאם מכלל היהודים. הוצעה הצעה, שתוכן רשימה של „צדיקים גמורים״ מבין היהודים, של יהודים שאין רבב על פולניותם, ואילו המתבוללים דחו הצעה זו: עד כדי כך לא ירדו עדיין. הלאומיים הדאֶמוקראטים הסבירו גם הם לבעלי־בריתם החדשים, שעדיין לא נירפאו מחולשותיהם ומאמונתם במתבוללים יהודים, והוכיחו להם, כי במילחמה אין אלא דאגה אחת: לפגוע באויב, להתיש את

כוחותיו ולהקטין את מיספרו. הפאטריוטיות הפולנית של ידידי המתבוללים היהודים גברה על ריגשי ידידותם, והם קיבלו את הנימוקים של הדאֶמוקראטיה הלאומית.

אך לא ארכו הימים והיהודים נוכחו לדעת שהרעש גדול בהרבה מתוצאות הפעולה. נתברר, שהאיכר הפולני והפועל הפולני אינם להוטים אחרי החרם, אין ברצונם לוותר על הזול של המיצרכים שבחנויות יהודיות ועל האשראי, שחנוונים יהודים נותנים ללקוחותיהם. עם זאת נתגלה, שאין החרם פוגע בסיטונאים יהודים, פשוט משום שלא קמו עדיין סיטונאים פולנים, והחנויות הפולניות החדשות גם הן נאלצות לקנות את סחורותיהן אצל יהודים. ואשר למיסחר עם חוץ־לארץ ועם רוסיה, הרי מעמדם של היהודים בו נשאר איתן, ולא היה כל חשש, שמא ייפגע בעקבות החרם. נעלמו חששות רבים ואילו מצבם של הסוחרים הזעירים, הזקוקים ללקוחות פולניים, הורע ובין המהגרים היהודים מפולין לחו״ל ניראו פנים חדשות — חנוונים שזועזע מעמדם.

התוצאות הציבוריות והתרבותיות של החרם היו גדולות ורבות: נפתחה מלחמה גלויה ביהודים לטובתה של הבורגנות הפולנית, ובציבור הפולני ניתנו מהלכים לדעה, שיהודי שאינו מקבל את מרותן של המיפלגות הפולניות, בכל תנאי, לרבות התנאי להפלייתם של היהודים לרעה, אינו אלא אויב פנימי, שמיצווה לדחוק את רגליו ולהניעו ליציאה מן הארץ. ואפילו הוא מתבולל ואף מתבולל קיצוני, אין זה משנה את מצבו. זכותו לא תעמוד לו ביום־עברה.

תקופת מלחמת־העולם הראשונה

הכלל הנ״ל שימש יסוד להתקפות אנטישמיות מוגברות על יהודי וארשה ופולין כולה בימי מלחמת־העולם הראשונה, שפרצה בעיצומה של תנועת־החרם, ולהגברת הברית עם הריאקציה הרוסית. שביאֶנטוחובסקי קרא להתקפות אלו בשם המילחמה „השלושים־וארבע", שניכללה, לדעתו, בתוך מילחמת־העולם הראשונה.

לדעתו של שביאֶנטוחובסקי היו גם הפעם היהודים התוקפים והפולנים רק הגנו על עצמם ועל ארצם. וכך היה המעשה. בתחילת המילחמה העידו כל הסימנים, שהממשלה הרוסית מתכוננת לעזוב את פולין, או לפחות, את הגדה השמאלית של הוויסלה ולהתגונן מפני צבאות גרמניה בקוו המיבצרים החזקים מודלין, בריסק — גרודנה — קובנה, ובה־בשעה — להתקיף את אוסטריה. בלחצה של צרפת, שהותקפה בכל כוח ע״י גרמניה, ובלחץ נציגי הדאֶמוקראטיה הלאומית הפולנית בפטרוגראד, שנתמכה ע״י קבוצות רוסיות בעלות־השפעה, שונתה התוכנית; הוחלט להחזיק בפולין הקונגרסאית ולהתקיף את גרמניה מפולין ומליטה. לשם כך צריך היה לרכוש את אהדת האוכלוסייה הפולנית והדאֶמוקראטיה הלאומית, ביחוד משנודע כי פילסודסקי, שעמד בראש מילחמת־הטאֶרור ברוסים ב־1905, מארגן בקרקוב לגיון פולני בהסכמתה של אוסטריה ומתכוון לפלוש לחלקי פולין שעל גבולה, כדי לעורר התקוממות בשעה שמחנה־צבא אוסטרי יפלוש לדרום־מיזרחה של פולין מצד גליציה המיזרחית.

ניקולאי ניקולאיביץ', דודו של הקיסר, המצביא העליון של צבאות־רוסיה, פנה במניפסט אל העם הפולני וקרא אותו להטות שכם במלחמה באויבם ההיסטורי של העמים הסלאבים, בגרמניה המסתערת זה מאות שנים על המיזרח הסלאבי ומחריבה ומשעבדת חלקים ממנו. יזכור העם הפולני, נאמר במניפסט, את ימי גרונבלד וישלוף מנדנה את החרב, שבה היכה בעזרת גדודים רוסים את האויב הטבטוני. הניצחון יביא להגשמת שאיפות־התקומה של העם הפולני, בתנאי שגם זכויות המיעוטים לא תיפגענה.

המניפסט הזה נשתמע כהבטחה לאחד את פולין המבותרת, לאחדה עם הקיסרות הרוסית ולהעניק לה אוטונומיה רחבה. כך הובן ופורש תוכנה ע״י הדאֶמוקראטיה הלאומית, שראתה בפירסומו של המניפסט ניצחון לאוריינטציה הרוסית שלה. את הפיסקה בדבר המיעוטים הבינה, שהכוונה היא למיעוט הרוסי הלבן והאוקראיני הפראבוסלאבי, שיהיו בגבולות פולין לכשיאוחדו הבתרים. אולם היהודים פירשו את דברי המניפסט אחרת: הם קבעו בעיתונותם, שגם הם אינם אלא מיעוט לאומי ודתי בפולין ולכן ייהנו גם הם מאור „השמש שתזרח לה לפולין". הדאֶמוקראטיה הלאומית והנילווים אליה ראו בהבעת תיקווה זו ניסיון להפנות את תשומת־ליבה של רוסיה כלפי היהודים ולחתור תחת התיקווה לתקומת פולין. ניתן האות, ועיתון־הבּיקר של הדאֶמוקראטיה הלאומית, „דווא גרושה", יצא במאמר שדן את היהודים ברותחין, הוכיח להם כי בעלי־המניפסט לא חשבו עליהם כלל, וכי המושג מיעוטים מכוון רק למיעוטים סלאביים ופראבוסלאביים. ובכן, אל יחשבו היהודים, שייהנו מהבטחות המניפסט; נתונים הם בידי הפולנים לשבט ולחסד.

כך התחילה המילחמה „השלושים־וארבע", וכזאת היתה הכרזתה בשם הדאֶמוקראטיה הלאומית, שנתחזקה בריתה עם הריאקציה הרוסית. אמנם, בימים הראשונים של המילחמה כאילו הציף גל של תיקוות גם את יהודי רוסיה, שהאמינו כי היא תביא להם את השיוויון הניכסף, אולם עד מהרה, עם הניצחונות הראשונים בגאליציה והדיפת המחנה האוסטרי בקרב ליד לובלין, גברה שוב הריאקציה. שוב השתלט אי־אמון ביהודים וגברו החשדות, שהם נוטים לגרמנים בפולין הקונגרסאית ושומרים אמונים לאוסטריה בגאליציה.

הגיעו גם ידיעות, כי מטעם הפיקוד הראשי של הצבא הגרמני־אוסטרי פורסם קול־קורא אל היהודים, המבטיח להם יחס טוב ועזרה ושיחרור מעול הרומאנובים; כן נודע על הקמת ועד יהודי לשם הבטחת עתידם של יהודי המיזרח, ולו קשרים אמיצים עם ממשלת גרמניה והפיקוד העליון שלה.

מסע הניצחון של הרוסים בגאליציה היה מלווה פרעות ביהודים וחורבן עריהם, ובפולין הקונגרסאית פשטו ידיעות וסיפורים על בגד שבגדו היהודים ברוסיה, על העזרה שהם מושיטים לצבאות גרמניה, על הריגול שהם מרגלים לטובתה של זו, על האותות שהם מאותתים לגדודים הגרמניים המתקרבים, על טלפונים ניסתרים באמצעות חוטי־העירוב, על זהב שמעבירים בארונות־מתים לגרמנים וכו' וכו'. העירונים בערים, האצילים באחוזותיהם, סופרי העיתונים ואנשי החברה הגבוהה, שקיבלה בזרועות פתוחות את הקצונה הרוסית הגבוהה, סיפרו על בגידתם של היהודים ברוסיה ועל נאמנותם של הפולנים אליה. את פלישת גדודו של פילסודסקי לקילצה, את השתתפות לגיונו בקרבות נגד הצבא הרוסי — השתיקו בסיפורים אלה, כאילו על־פי הסכם חשאי בין שילטונות הצבא

הרוסי לבין הציבור הפולני, המתנגד לפילסודסקי ולוועד העליון הפולני שהוקם בגאליציה.

מכל הסיפורים האלה הסתבר, שיהודי פולין, שנאשמו לפני המילחמה בנטייה לרוסיה, בוגדים בה וכולם נוטים אחרי גרמניה ומצפים לכיבוש הארץ על־ידיה. המיפנה הזה הוסבר ע״י האנטישמיות הפולנית בפשטות גמורה: מטרתם של היהודים היא להרע לפולין והם מתחברים עם כל אויביה. אתמול עם רוסיה, כשליבה היה רע לפולין, והיום עם הגרמנים, כשרוסיה נוטה חסד לפולין.

גל של רדיפות חמורות, של גירושים, מאסרים, תליות, תפיסת בני־ערובה — ניתך על היהודים והכול היה מלווה כּרעות שפרע הצבא הרוסי. וארשה נתמלאה פליטי־חרב, הבורחים מפני הגרמנים ועוד יותר מפני הרוסים החוזרים וכובשים את הערים והעיירות של פולין, אשר ממערב לוויסלה. זרם זה של פליטים ומגורשים נפל למעמסה על קהילת וארשה ועל חברות־העזרה שאורגנו ברוסיה ע״י יהודים ונתמכו ע״י יהודי אנגליה וארצות־הברית, מאחר שהוועד האזרחי המרכזי הפולני, שהוקם ברישיון השילטונות הרוסיים, דחה את היהודים וטען, שאין להנות אותם הנאה כפולה — מאוצר־העזרה המקומי ומקרן־הסעד המיוחדת ליהודים.

מיפקדות הצבא הרוסי קיבלו ברצון את הסיפורים על בגידת היהודים והשתמשו בהם, כדי להסביר את מפלות הרוסים מידי הצבא הגרמני. גם השילטון האזרחי ומיפלגות הריאקציה הרוסית שמחו על ספורים אלה. אולם הציבור הרוסי, שהמפלות הללו הגבירו בו את אי־האמון בממשלה ובצבא, ושמיפלגותיו הפאטריוטיות התחילו דורשות לשתף את העם בהנהלת המילחמה והארץ — ראה בתעמולה זו, העוזרת לממשלה הצארית, קנוניה בין המנהיגות הפולנית והפיקוד העליון של הצבא, קנוניה מבוססת על האנטישמיות, מזימה משותפת לרעתה של הציבוריות הרוסית, השואפת לשבור את עול הצאריזם. לכן דחו את עלילותיה של הדאֶמוקראטיה הלאומית והגילויים אליה והיטו אוזן קשבת להסברותיהם של היהודים, של שליחי הוועד הציוני החשאי, שהוקם בוארשה לשם מילחמה בעלילות אלו. שליחיהן של חברות־עזרה רוסיות, שסיירו בפולין, וכן שליחי העיתונות הרוסית — רובם ככולם מצאו, שאין יסוד לעלילות אלו, שמקורן במזימה מדינית והן מחזקות את שילטון הריאקציה בלבד.

בינתיים החליטה הדאֶמוקראטיה הלאומית להשתמש בגירושם של היהודים וברדיפות השילטון הרוסי להגשמת תוכניתה הכללית. בעיתון הבוקר „דווא גרושה" ניתן האות בגליון מיום 28 באוקטובר 1914: „העמדות העזובות ע״י יהודים (בעיירות שגורשו מהן, או כלשונו של העיתון: „שעזבו מרצונם הטוב") — על הסוחרים הנוצרים לתופסן מיד. הם, הנושאים והנותנים באמונה, עשויים למשוך אליהם את הקונים. ולכשישובו הבורחים למקומותיהם, ששם היו עוסקים במיסחר, לא ימצאו עוד מקום להתגדר בו. את היסוד הראשון כבר הניחו הרוכלים הזעירים, שמהרו עם סליהם הטעונים צורכי־אוכל־נפש למקומות, שבהם מורגש מחסור בכל דבר."

ובסוף: „אין להחמיץ את שעת־הכושר, אלא צריך לשאוף לכך, שמתוך המפולת והשריפה יפרוץ כמעיין זרם של חיים חדשים — יתן־נא הסוחר הפולני את ידו לדבר בלכתו אל אותם המקומות, שמשם טירדוהו זרים במשך שנים ארוכות."

צדקה נעשתה להם, איפוא, לפולנים, שהיהודים גורשו מהעיירות שמסביב לוארשה וגם מעיירות רחוקות; אולם מצד שני באים הללו ומוצאים מיפלט בוארשה, מתקבלים באהבה ע״י אחיהם, מסתייעים בעזרתם ונשארים בה. נמצא, שהאוכלוסיה היהודית בעיר־הבירה מתרבה, וארשה נהפכת לעיר יהודית. גם דבר זה אינו טוב, כמובן. והנה נמצאה תרופה: באחת העיירות השתדל הוועד האזרחי הפולני, שהאוכלוסים היהודים לא יגורשו, אלא יילקחו מהם בני־ערובה, שיבטיחו את נאמנותם של היהודים לרוסיה. לא ארכו הימים ובמקומות רבים התחילו גם־כן נוהגים כך, כאילו שוב על־פי הסכם חשאי של הפיקוד הצבאי הרוסי העליון ושל המנהיגות הפולנית, המרוכזת בחלקה הגדול בוועדים האזרחיים, שהתכוננו למלא תפקיד של שילטון אזרחי, המייצג את פולין כלפי הצבאות הנלחמים. בעיתונים הפולניים התחילו מרמזים, שבני־ערובה אלה ימנעו את היהודים מלהעליל על הפולנים לפני הגרמנים, החוזרים וכובשים את העיירות.

כך נמשכו הדברים בשנה הראשונה של המלחמה. לכל טענותיה של המנהיגות הפולנית ועתונותה נצטרפה בסוף תקופה זו עוד טענה מרה, שהיהודים חותרים תחת פולין ברוסיה, מוציאים דיבתה רעה, שכולה מוצפת אנטישמיות ונוהגת ביהודים שלא כהוגן. הפולנים היושבים ברוסיה, שנטו, כמובן אחרי הקאדטים, בהכירם את טיבה של הריאקציה הרוסית ואת יחסה לפולין, וציפו לעזרתם ולעזרתו של השמאל בהגיע שעתו, לא נוח היה להם שיתחוור לשמאל זה, מה היחס השורר בפולין לגבי יהודים. הם הגנו על העם הפולני והטילו את כל האשמה על הדאֶמוקראטים הלאומיים ואת יהודי רוסיה האשימו, שאינם יודעים להבדיל בינם לבין פולין, שהללו אינם מייצגים אותה. ואילו בפולין עצמה שתקו העסקנים השותפים להם בדעות, וכן החרישו הנוהים אחרי פילסודסקי והתולים את תיקוותם בממלכות גרמניה ואוסטריה. הללו ראו כי עלילות הריגול שמעלילים על היהודים מסיחות את תשומת־ליבם של הרוסים מפעולות גדודי פילסודסקי בשדות־הקרב ואירגוניו בפולין הכבושה בידי הרוסים ונהנו מזה.

כשנכבשה וארשה בידי הגרמנים ואחריה פולין הקונגרסאית כולה, וצבאות גרמניה ואוסטריה הגיעו למבואות מינסק בצפון ולגדות סטוחוד בדרום, יצאו האירגונים החשאיים הנ״ל מהמחתרת וההגה של הציבוריות הפולנית עבר לבעלי האוריאֶנטציה הגרמנית־אוסטרית. בן־לילה חזרו היהודים ונאשמו בנטייה לרוסיה, כשם שקודם לכן נאשמו בהיגררות אחרי גרמניה. אולם הגרמנים המנצחים לא היו זקוקים לריגול יהודי לשם הסוואת כשלונות, ויחסם ליהודים לא נשתנה. חשבונות מדיניים כלליים השפיעו על מעשיהם בפולין.

בימי הכיבוש הגרמני והאוסטרי

לאחר תקופת היסוסים נסתלק השילטון האזרחי הגרמני בפולין מהמחשבה להפוך את יהודי פולין למכשיר הגרמניזציה ולמישען מדיני לגרמניה. בה־בשעה הגיע למסקנה, שיש ליצור מלכות פולין מיוחדת, שתהיה קשורה באירוֹפה התיכונה, אשר גרמניה תעמוד בראשה. אולם היהודים צריכים היו ליהנות מתנאים נוחים להתפתחותם התרבותית ולפעולתם בשטח העזרה הסוציאלית. עם קבלת ההחלטות האלה התחיל התהליך של

מסירת השילטון לידי נציגויות אוכלוסיה של המדינה, שהובטח להקימה כמלכות פולין.

הצעד הראשון בדרך זו היה חוק בדבר השילטון העצמי בערים, שניתפרסם ע״י שילטונות גרמניה. הוא היה מיוסד על העיקר של שיוויון כל אזרחי המדינה. לפי תקנות־הבחירות היו הבוחרים מחולקים לשש קוריות בהתאם למעמד הסוציאלי והכלכלי. כל קוריה בחרה במיספר שווה של חברי העירייה וע״י כך הופלו לרעה מעמד־הפועלים ודלת־העם.

משהתחילה מערכת הבחירות בוארשה הוכרז על הצורך בחזית מאוחדת של הפולנים והיהודים, לשם הפגנת אחדותם של התושבים כולם ומניעת מילחמת הבחירות. יהודי וארשה ברובם לא שכחו עדיין את הבחירות לדומה הרוסית הרביעית והששו להתפרצות אנטישמית, אם יילכו לבדם וימצו שוב את האפשרויות הגדולות, שנתנה להם החלוקה לפי קוריות והעדפת בעלי־רכוש. בהשפעתם של הציונים והמתבוללים החדשים הסכימו לחזית מאוחדת בכל הקוריות פרט לשישית, העממית־הפועלית, וויתרו על מיספר חברי העירייה שהגיע להם. המוני העם מיחו נגד ההסכם הזה ונתנו ביטוי לכך בבוחרם בקוריה השישית ארבעה נציגים של המיפלגה העממית מיסודו של פרילוצקי, שהתנגדה לוויתור ולהסכם גם יחד.

המדיניות הפשרנית של הוועד היהודי, שאיחד בקרבו את מרבית האוכלוסיה היהודית בוארשה, לא מנעה מהנציגות הפולנית בעיריית וארשה שתתייצב למן היום הראשון של קיום העירייה על דרך ההסתה האנטישמית והפעולה נגד המיסחר היהודי בתחום שילטונה ופעולותיה. בזה המשיכה את מדיניותם של הוועד האזרחי הפולני ושל המיליציה הפולנית, שאורגנה על־ידו והוכרה ע״י השילטון הגרמני עוד לפני כינון עיריית וארשה. במת העירייה נוצלה להסתה אנטישמית מתמדת, ונציגי היהודים, לרבות המתבוללים החדשים, ראו הכרח לעצמם להגן על כבודם של היהודים ועל זכויותיהם מפני פגיעותיו הבלתי־פוסקות של השילטון העירוני, שפעולתו בשטח היהודי נעשתה על טהרת התוכנית של הדאָמוקראטים הלאומיים התובעת לנצל כל הזדמנות לדחיקת רגליהם של היהודים.

לא הועילו ההגנה של נציגי היהודים וההד שהיה לנאומיהם בחוץ־לארץ. אדרבא, שוב נשמעו ההאשמות, שהיהודים מוציאים את דיבת הפולנים רעה בחוץ־לארץ, ומטרתם האמיתית היא לסכל את הסיכויים הטובים לתקומת מדינה פולנית עם סיום המלחמה. נציגי הפולנים לא הכחישו את הפגיעות ביהודים; לא התחרטו עליהן אלא הדגישו, שמנהיגי יהודי וארשה מגזימים בסיפוריהם בפני זרים ומעודדים בתלונותיהם את דעת־הקהל של אירופה נגד פולין. ולפי הכלל, שנתחדש בשעתו עם הכרזת החרם הכלכלי, חייבים היהודים להסתלק מההתגוננות וממחאות, גם אם תיפגענה זכויותיהם לחיים ופרנסה.

ושוב ניטשה המלחמה על יחסם של הפולנים אל היהודים, הפעם על דפי העתונות הגרמנית בגרמניה ובאוסטריה וגם בארצות נייטראליות; ושוב הבליטו דברי הפולנים את הסכנות, הצפויות לפולין ממיספרם הגדול של היהודים, משליטתם בשטח הכלכלי, מהתבדלותם בתור עם מיוחד ומדרישותיהם להכיר בלאומיותם ובזכותם לחינוך בלשונם ולשילטון עצמי בקהילותיהם.

הדרישות הלאומיות נדחו כולן ע״י המיפלגות הפולניות, וחוקת הקהילות, שהוכרז עליה ע״י הגרמנים בעת ההכרזה על תחיית מלכות פולין, קוצצה בלחצם ובהסכמתם של היהודים האדוקים, שאורגנו ע״י שליחי היהודים האדוקים בגרמניה. הללו דחו את העממיים של פרילוצקי, נומברג והירשהורן, שנחשבו זמן־מה למיפלגה הראויה לתמיכת שילטון־הכיבוש הגרמני, וכן את הציונים, שלא זכו ליחס כזה מצד השילטונות; אלא שנזהרו מפגיעה יתירה בציונים בשל קשריהם עם ציוני גרמניה וארצות־הברית. היהודים הוכרו כחברה דתית בלבד ובחוקת הקהילות, שניתנה לחברה זו הוגברה השפעתם של הרבנים.

ניצחון המהפכה ברוסיה, מיגורה של שושלת הרומאנובים והכרזתה של הממשלה הזמנית הרוסית בדבר הכרת עצמאותה הממלכתית של פולין — החישו את תהליך מסירת השילטון בארץ לידי הפולנים. הוקמה ממשלה פולנית ובראשה אותו יאן קוקאָז'בסקי, שיהודי וארשה הכשילוהו בבחירות לדומה הרביעית ובשל כך הגיעו הדברים להחרמת היהודים. הוא נשאר נאמן לעצמו והכריז שיש לחפש דרך לפיתרון בעיית היהודים, אך נזהר מלגלות באיזה כיוון ייעשו החיפושים. ברור היה להם ליהודים שכיוון זה לא יהיה לפי דרישותיהם ושאיפותיהם.

בתקופת מדינת פולין המחודשת

בינתיים הגיע צבא־המישלוח מארה״ב לחזית הצרפתית וגרמניה הוכתה ע״י צבאות־ההסכמה וניכנעה. פילסודסקי, שנאסר ע״י הגרמנים ונישלח למצודת מאגדבורג, שוחרר ע״י הממשלה הגרמנית החדשה וחזר לוארשה. מייד ניתן האות לפעולות־הכרעה. עם התפוררותה של אוסטריה הוכרז בלובלין, בירת הכיבוש האוסטרי בפולין הקונגרסאית, על הקמת ממלכת פולין ובראשה ממשלה זמנית מורכבת מסוציאליסטים ואיכרים־עממיים; בוארשה קיבל פילסודסקי את השילטון מידי העוצרים שניתמנו עוד ע״י הגרמנים, גייס את חברי המחתרת הצבאית P.O.W. — האירגון הצבאי הפולני שייסד בשעתו, פקד על פריקת הנשק מהחיילים הגרמניים שהתמרדו ובחרו להם מועצות של חיילים לפי הדוגמה הרוסית. גדודי החיילים הגרמנים בוארשה ובכל שטח הכיבוש הגרמני בפולין הקונגרסאית לא התגוננו ומרצונם הטוב מסרו את נשקם לנציגי פילסודסקי, וחיילים בודדים ברחובות וארשה מסרוהו אף לכל בחור ולכל ילד, שדרש אותו בשם הממלכה הפולנית המשוחררת. וכאילו כדי לסמן את מגמות השילטון הפולני העצמאי, התחילו מפרקי־הנשק מכים ביהודים שניקרו להם בדרכם.

מארגני ההכאות רצו להוכיח ליהודים, שהם נתונים מעתה לשבט ולחסד בידי המוני הפולנים; הנה נעלם מן הבירה ומן הארץ אותו הכוח שיכול להפריע, להגן על היהודים. פרעות אלו לא היו דומות לפרעות שפרצו בערי גאליציה המערבית. בוארשה לא נמצאו גדודים של חיילים יהודים, שהתארגנו לשם הגנה מפני הפורעים עם התפוררות הצבא האוסטרי. הנערים פשוט „שיחקו" קצת ביהודים העוברים־ושבים ברחוב, ללמד שהם חזרו להיות אדוני הארץ. סיסמתם היתה: „יחי פילסודסקי, הך ביהודים".

אותה שעה ניטשה מלחמה בין הסוציאליסטים והעממיים בעלי בריתם מצד אחד ולבין הלאומיים הדאָמוקראטים,

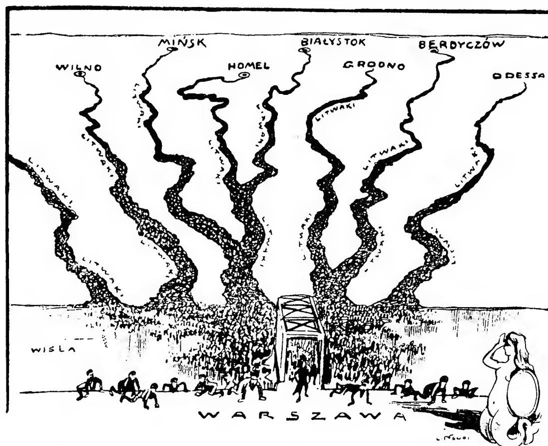
שהופיעו גם הם ברחוב בכוח גדול בארץ, שמאחוריו עמדו גם כוחות מזוינים: הקורפוס הפולני של הגנראל דובבור־מושניצקי, אשר התארגן ברוסיה הלבנה עם התפוררות הצבא הרוסי ותפס את חבל מינסק ולאחר ניצחון המהפכה הבולשביסטית נסוג לפולין. ביחוד תמך בהם צבאו של גנראל האלר, שאורגן באמריקה ועמד לרשותה של נציגות פולנית, שבראשה עמדו איגנאצי פאדאראֶבסקי, המוסיקאי והפסנתרן המפורסם, ודמובסקי. לא היה ברור, אם המעצמות המנצחות ובראשן ארצות־הברית יכירו בשילטון אשר הוקם בפולין הקונגרסאית ובגאליציה, שנתאחדו למדינת פולין. העובדה שהממשלה נעזרה ע״י הגרמנים עוררה ספיקות בחוגי הממשלות המערביות, וספיקות אלה גברו משניתגלתה דמותה של הממשלה הזמנית, שהוקמה ע״י פילסודסקי במקום ממשלת לובלין וממשלת וארשה האחרונה, אשר פעלה בימי הכיבוש. גם בממשלה זו השתתפו נציגי הסוציאליסטים והאיכרים השמאליים ובראשה עמד הסוציאליסט מוראצ׳בסקי. אפשר היה איפוא לחשוש, שמא שילטון סוציאליסטי וראדיקלי כזה וראש הממלכה פילסודסקי, שגם הוא היה מראשי הסוציאליסטים הפולניים, ילכו בדרכי המהפכה הרוסית. בשבועות הראשונים היה מצב הרוחות בוארשה מתוח מאוד. הדאֶמוקראטיה הלאומית גייסה את כל כוחותיה בבירה ובארץ קראה לאסיפות המוניות ואיימה במלחמת־אזרחים. בתעמולתה הובלט „הנימוק היהודי״, כלומר ההאשמה, שמנהיגיהם של הבולשביקים רובם יהודים ומהם התייצבו בראש הטאֶרור, שהונהג ע״י השילטונות המהפכניים. המוני הריפאטריאנטים הפולנים מרוסיה, שהתחילו חוזרים בסוף ימי הכיבוש הגרמני, סיפרו מעשיות־אימים על השילטון היהודי הבולשביסטי וסיפורים אלה, הגבירו את ההשפעה האנטישמית.

סכנת מלחמת־האזרחים, תמיכת המעצמות המנצחות בפאדאראֶבסקי ובדמובסקי והמוני העם הנוהרים אחריהם, הסכנה הצפוייה מצבאות השילטונות המהפכניים, שהיכו את הקורפוס של דובבור־מושניצקי, הדפו אותו מחבל מינסק והתקדמו בעקבות חילות גרמניה המפנים את שטחי כיבושיהם ברוסיה — כל אלה אילצו את פילסודסקי וחבריו לפשרה עם פאדאראֶבסקי, דמובסקי וקורפנטי, נציגו של חבל שלאֶזיה ופוזנאן, שהתמרד וגירש את הגרמנים. מוראצ׳בסקי וממשלתו התפטרו ובמקומה נתכוננה ממשלה שבראשה הועמד פאדאראֶבסקי, איש האמונים של ארצות־הברית, אשר הבטיחו עזרתן במישלוח־מזונות ובאשראי ושיקום. הסוציאליסטים ובעלי־בריתם האיכרים הראדיקאלים, נסוגו ולממשלה הוכנסו נציגי הבורגנות והאיכרים מגאליציה ובתוכם מיספר מסויים של נאמני פילסודסקי.

פשרה זו קבעה את טיבה של הראֶפובליקה הפולנית ואת יחסה אל היהודים. הממשלה הסוציאליסטית של מוראצ׳בסקי הספיקה לפרסם בצורת דאֶקראֶטים חוקים דאֶמוקראטיים וסוציאליים חשובים, ואילו בנוגע ליהודים — רק חוק אחד, ששינה לרעה את חוקת הקהילות הגרמנית, בבטלו את הסעיפים בדבר הקמת מועצה עליונה לחברה הדתית היהודית ובצמצמו את תפקיד הקהילות בשטח החינוך. מובן שפאדאראֶבסקי לא יכול היה ללכת בדרכי העירייה הוארשאית, או הממשלות הפולניות מימי הכיבוש הגרמני, שלא הצהירו מעולם באופן ברור על נכונותן להבטיח שיוויון־זכויות ליהודי הארץ. הרוחות שנשבו בחוגי המעצמות המנצחות, היחס ליהודים שבא לידי ביטוי בהצהרת באלפור ובהודעותיו של הנשיא ווילסון, השפעתם של היהודים, שהשתתפו במישלחות המעצמות המנצחות, תמיכתן של אלו בדרישות המישלחות היהודיות שבאו לפאריס מארצות מיזרח־אירופה והתנגדותן לאנטישמיות ולהגבלת זכויות היהודים — כל אלה ריסנו את הרוב של הסיים־המכונן הפולני ואת הממשלות, ששלטו במדינה החדשה ומנעו מהם הנהגת העיקרים האנטישמיים ביסוד הקונסטיטוציה של פולין והוצאת — לו רק חלק מהיהודים — מכלל האזרחות הפולנית. הפעם אי־אפשר היה ללכת בדרכי הסיים של מלכות פולין הקונגרסאית, אף־על־פי שהימין של הלאומיים הדאֶמוקראטים, האיכרים מגאליציה, הנוצרים הדאֶמוקראטים והפועלים הלאומיים היה רוצה בכך ושואף לכך. הטאֶרור נגד היהודים, שהוחל בו באותן השנים ושהוגבר בימי המלחמה ברוסיה המועצתית, מכוון היה לשבור את כושר התנגדותם של יהודי פולין ונציגותם ועל־ידי כך להוליך שולל את דעת הקהל באירופה ואמריקה ואת המעצמות המנצחות. שתי המטרות האלו לא הושגו. הנציגות היהודית בסיים־המכונן ניהלה למן היום הראשון מאבק עקבי לזכויות היהודים, לא הזניחה שום הזדמנות להוקיע את המעשים והמזימות נגדם, והשפעתם של נציגי היהודים ליד וועידת־השלום גרמה לשיגור וועדות־חקירה לפולין לשם קביעת מצבם האמיתי של היהודים. הממשלה הפולנית, ואתה כל המיפלגות כולן, ראו בשיגור הוועדות עלבון והאשימו את מנהיגי היהודים שביוזמתם נעשה הדבר, כדי להשפיל את כבודה של פולין. אבל הן נאלצו להבליג על רגשותיהן ומגמותיהן נגד היהודים; הן נימנעו מקביעת הלכות אנטישמיות וראו הכרח לרסן את הטאֶרור האנטי־יהודי. אך אותה שעה התאמצו הממשלה והמיפלגות להגשים בעזרת החוק והשילטון את התוכנית האנטישמית של הדאֶמוקראטיה הלאומית. קיום המדינה ביטל את הצורך להגביר את ההשמצה ואת החרם על היהודים ואיפשר את השימוש בחוקים מגבילים גלויים. השילטון נתן בידי שליטי פולין אמצעים יעילים שהביאו לאותה מטרה ניכספת: התשת כוחם של היהודים, סתימת מקורות־פרנסתם ודחיקת רגליהם. קשה היה להסביר לזרים, שחוק מסויים או צו מסויים, שלא היה בו זכר להגבלת זכותם של יהודים, לאמיתו של דבר פוגע בהם פגיעה רבה.

בימי השיעבוד הסכימו הפולנים להגבלת זכויות היהודים בערים משום החשש, שהשילטון יפול לידיהם בכל עיר, שהם מהווים רוב באוכלוסייתה. אולם כשהשילטון עבר לידי ממשלות פולניות הרחיבו הללו את תחומי־השיפוט של הערים והעיירות ע״י סיפוח פרברים וכפרים קרובים, שכל יושביהם פולנים, והיהודים נהפכו מרוב למיעוט, וממיעוט גדול לקטן. זו היתה הדרך בשאלות ציבוריות וכלכליות רבות. רק בשתי בעיות ניסו לפגוע פגיעה מכרעת וישירה באינטרסים החיוניים של היהודים: בשאלת ההתאזרחות ובשאלת יום־המנוחה, הראשון־בשבת.

בעניין ההתאזרחות רצו, קודם כל, להיפטר מה„ליטוואקים״, כלומר מאותם יהודי תחום־המושב ברוסיה, ששילטון הצארים „הבריחם״ לפולין, כדי שיהיו לו בעלי־ברית נגד הפולנים ועושי־רצונו במערכת הרוסיפיקאציה ביודעים או בלא יודעים. יוצרי האגדה על מציאותם של מאות אלפי יהודים כאלה בפולין, התחילו מאמינים בה בעצמם והאצילו מאמונתם על כל המיפלגות

נדידת העמים החדשה (מוחא, 1910)

הפולניות על כל העם הפולני. הרי ה„ליטוואקים" הם שהעבירו את יהודי פולין על מידת הנאמנות, הכניעה וההתרפסות לפולין. הם שהרחיקו אותם ממדיניות ה„מה יפית", כמו שרגילים היו לומר בפולין, הם שנטעו בהם את ההכרה הלאומית היהודית ואת הנכו־נות להילחם על זכויותיהם.

דווקא בשאלה זו הצליחו יהודי פולין להשפיע, בעזרת אחיהם מן המעצמות המנצחות, שיוטל על פולין לקבל את החוזה הנוספח לחוזה־השלום הכללי, הידוע בשם חוזה־השלום על זכויות המיעוטים. בחוזה זה ניקבע בתורת עיקרון, כי יהודים, אשר נחשבו לנתיני הממלכות שחילקו ביניהן את פולין בשעתו, והיושבים ישיבת־קבע במדינה החדשה, זכאים לקבל את האזרחות הפולנית.

הדאמוקראטיה הלאומית, מיפלגת האיכרים ואף המיפלגה הסוציאליס־טית, האשימו את היהודים על שבעטיים נגרם לה לפולין עוול ועלבון רב כזה; בגללם נהגו בה כמו באיזו מדינה נחשלת, משוללת תרבות ממלכתית, שיש לחשוש, כי לא תנהג ביושר ובצדק עם המיעוטים שלה. מיפלגות אלו טענו, כי מנהיגי היהודים בסיפוריהם על פרעות ועל אנטישמיות המשתלטת בה הוציאו דיבת העם הפולני רעה ומגמתם היתה להכשיל את מאמצי פולין לחזור לקדמותה כממלכה גדולה וחזקה בגבולותיה ההיסטוריים, עד כמה שאפשר. זו היתה האשמה חדשה שהוסיפו לערימת ההאשמות והעלילות, שמכוונות היו להוכיח, כביכול, כי אין היהודים ברובם אלא אויבי פולין הקמה לתחיה.

האיכרים השמאליים רצו להתמרד, לדחות לפחות את הסעיף על זכויות המיעוטים, אם לא את אישורו של כל החוזה, אבל הרוב לא העז. מכל מקום החוזה המאושר לא פורסם בספר־החוקים, כדי שלא יהיה לו תוקף חוקי בפנים ולא ישמש יסוד לחוק האזרחות ולשיוויון היהודים. הרוב של הסיים־המכונן סילף את המושג ישיבת־קבע והצמיד תנאים פורמאליים, שה„ליטוואקים" — אלה ה„מדיחים והמסיתים" את יהודי פולין התמימים — לא יכלו לעמוד בהם. הרוב בסיים טען: יהודי רוסיה, שהתיישבו בפולין בתקופת השילטון הרוסי, חייבים היו לזכור, שפולין היא מדינה נפרדת, אם־כי משועבדת, ולהירשם בספרי התושבים הקבועים בה, כדי להוכיח שהם מכירים בטיבה המיוחד של פולין, ארץ־מגוריהם החדשה. כיוון שלא עשו זאת, הרי הוכיחו את זרותם בארץ, ויש למנוע מהם את האזרחות הפולנית. הפרופ' גלומבינסקי, ממנהיגיה של הדאמוקראטיה הלאומית בגאליציה, שהרצה בשם וועדת־החוקה, ושר־הפנים וויצ'אכובסקי, ממנהיגי האיכרים בפולין הקונגרסאית, רצו ליצור חוג של יהודים, שאינם אזרחים אלא תושבים, שחלות עליהם כל החובות ואילו מזכויות־האזרחים אינם נהנים.

במאבק שניטש מסביב לחוק זה בסיים ומחוצה לו לא הצליחו נציגי היהודים אלא להמתיק מעט את ההלכה; אולם למעשה, הועיל לחצם שלא פסק, ושאלת האזרחות נפתרה לטובתם של היהודים, ביחוד לאחר השלום עם ברית־המועצות, שלפיו סופחו לפולין חלקים מתחום־המושב, מצפון ומדרום לפולין הקונגרסאית, שרוב ה„ליטוואקים" באו משם. בקשר לזה נפוצה אגדה על חסדה הגדול של הממשלה, שהעניקה אזרחות פולנית ל־600.000 יהודים „ליטוואקים", מהם תושבי השטחים, שסופחו לפולין בעקבות חוזה־השלום עם ברית־המועצות ומהם ש„גורשו" לפולין בימי שילטון רוסיה הצארית...

השאלה השניה היתה שאלת מנוחת יום הראשון. לא היתה זו שאלה חדשה; גם בימי שילטון הרוסים טיפלו בה לא־אחת. המחוקקים ברוסיה לא רצו להתחשב בעובדה, שליהודים יום־מנוחה משלהם, שקדושתו מחייבת הפסקת כל עבודה בו ושבו נסגרים כל בתי־העסק היהודיים וחנויותיהם, פרט ליוצאים מן־הכלל מועטים בערים הגדולות; אך השילטון הרוסי, מכל מקום, לא החמיר ביותר בדין והירשה את פתיחת החנויות לאחר גמר התפילות בכנסיות. החנוונים הנוצרים והכמורה הנוצרית טענו, שהיהודים מנצלים את קדושת יום־המנוחה הנוצרי והופכים אותו ליום־שוק, מרוויחים על חשבונם של בעלי־החנויות הנוצרים, הסוגרים אותן בימי ראשון־בשבת. נצטרפו אליהם הפועלים, שרצו להבטיח לעצמם יום־מנוחה שלם. בימי השילטון הרוסי לא היתה השפעתם של בעלי־החנויות הנוצרים גדולה כל־כך עד שיותן להם להיבנות מחורבנם של היהודים, ולכן כפו על היהודים סגירת החנויות בימי א' בשבוע ובחגאותיהם רק בשעות התפילה.

בפולין העצמאית נכרתה ברית בין הכמורה הקאתולית, בעלי־החנויות הפולנים והפועלים ומיפלגותיהם, שכולן הסכימו שיש להפוך את הראשון בשבת ואת חגי הנוצרים החשובים לימי מנוחה כללית, ואין להשגיח ביהודים השובתים בשבת ובחגיהם. רצונם לנוח בשבת — לא ימנע זאת מהם, אבל אין להעניק להם זכות יתרה למשוך אליהם קונים נוצרים, שיחללו את יום־מנוחתם ויגדילו את רווחי היהודים בשל היעדרם של מתחרים

פולנים. אם אין היהודים רוצים להסתגל לרוב האוכלוסיה — אמרו — אדרבא, ינוחו יומיים בשבוע. אם לא יוכלו לשאת בנזק הנגרם להם — ישנו ממינהגם ויעשו כמעשי אחיהם היהודים בארצות־המערב.

תיקוותם האמיתית של רוב בעלי־החנויות האלה היתה, שהיהודים לא יחללו את שבתם, ינוחו שני ימים בשבוע וידלדלו. רבים יחסלו את עסקיהם ובעלי־החנויות הפולנים לא יפסידו; אדרבא, ייבנו מחורבנם של היהודים. כך יעבור המיסחר מידיהם של היהודים לידיהם של הפולנים, ומה שאי־אפשר היה להשיג על־ידי השמצה אנטישמית והחרמת המיסחר הזעיר היהודי, ייעשה על־ידי חוק מנוחת יום הראשון. הסוציאליסטים ואף היהודים בתוכם ראו בחוק זה דחיפה להתקרבות בין פועלים יהודים לפולנים, שיהיה להם יום־מנוחה אחד ובאופן זה אפשר יהיה לקיים אסיפות משותפות.

לא הועילה מלחמתם של הנציגות היהודית בסיים ושל המוני היהודים נגד ברית המיפלגות הפולניות הבורגניות, הפועלים והכמורה. לברית זו נצטרפו גם האיכרים אף־כי הם היו היחידים בתוך הציבור הפולני, שניפגעו במידה רבה מהחוק: הרי את מיצרכיהם נהגו לקנות בחנויות של יהודים בעיירות שנסעו אליהן בראשון־בשבת, לרגל הליכתם לכנסיות שבעיירות; כן נהגו למכור ליהודים מתוצרת משקיהם ו„לסור" לבתי־המרזח שלהם. אלא שגם האיכרים רצו לשנות את טיבן וצביונן של העיירות, להופכן למרכזי־תרבות פולניים.

החוק שנתקבל עשוי היה לרושש את היהודים, אלא שאותה שעה היתה שעת אינפלציה, והחנוונים לא התרעמו על הכפייה לסגור את חנויותיהם ולוּ רק ליום אחד, שהרי במשך הזמן האמירו מחירי הסחורות ולמחרת־היום אפשר היה להעלות את הרווח. הם תמכו, כמובן, במלחמתם של נציגיהם, אבל לא ראו למעשה שום אסון בכפייה של שני ימי־מנוחה בשבוע. רק לבעלי־המלאכה, היתה זו גזירה קשה, ואמנם ברבות־הימים עלה בידי נציגי היהודים להמתיקה: לבעלי־המלאכה, למוסדות יהודיים ולבתי־ספר הותרה העבודה ביום ראשון.

ותמוה הדבר: אותה שעה התכוננו בפולין לכיבוש וילנה וחלקי רוסיה הלבנה וברור היה, שכדאי למשוך לתכלית זו את לב היהודים, אשר פחדו פחד רב מהסיפוח לרוסיה המועצתית; אך אפילו אותם המנהיגים, שהעריכו הערכה רבה את יחסם האוהד של היהודים, לא הרהיבו עוז בנפשם לצאת בגלוי נגד החוק הזה. וכשפרצה לאחר קבלתו, מפי כותב הסקירה הזאת, הקריאה: „היום אבדו לכם מינסק, וילנה ופינסק" — ראו בזה רק התפרצות של איבה למדינת פולין ולעמה.

הטאֶרור נגד היהודים, שהתחיל עם הקמת הרפּובליקה הפולנית, לא פסק כל הזמן. את מקומו של האספסוף, שהיה פוגע ביהודים מדי פעם בפעם בחוצות וארשה, תפס לעתים קרובות ה„מזויין". כך קראו המוני היהודים לחיילי הגדודים מפוזנאן ומצבא גנראל האלאֶר, שלא לעורר את חמתה של הצאֶנזורה. הללו היו מתנפלים על יהודים בעלי־זקן־ופיאות והיו גוזזים במספריים או תולשים את זקניהם ופיאותיהם, לפעמים יחד עם הבשר. לפי כל הסימנים אירגנה „יד נעלמת" התפרצויות אלה.

המישטרה לא הגנה, כרגיל, על היהודים מפני „מישחקי" החיילים האלה, והשילטונות העליונים גם הם נמנעו מלנקוט נגדם אמצעים חמורים. הם הכחישו, כמובן, שההתנפלויות אורגנו על־ידי איזו „יד נעלמת".

מיקרים כאלה, ובצורה חמורה יותר, היו קורים לא־פעם בתחנות מסילות־הברזל בוארשה ובערים אחרות וגם ברכבות בעת נסיעתן. היו ימים, שיהודי בעל זקן ולבוש ארוכים היה מסכן נפשו בנוסעו ברכבת. פורענות זו גברה משהתחילה המלחמה עם ברית־המועצות. התעמולה האנטישמית בתוך הצבא נעשתה אז גלויה ומכוונת למטרה — להציג את הבולשביק הרוסי ואת החייל האדום כמוסת ומודח על־ידי היהודי. כדי להשניא את הקומוניזם לא די היה — לדעת העומדים בראש ההסברה הצבאית — בהפצת ידיעות על רעב וטאֶרור־דמים ברוסיה המועצתית, אלא צריך היה להוכיח לפולני הפשוט, החייל הנשלח למערכה נגד גדודי הצבא האדום, שהיהודים עומדים בראש הצבא הזה וכל מעשי־הזוועות שלו אינם אלא מעשי־ידיהם. על לנין כמעט ולא דיברו: טרוצקי היהודי היה סמל הקומוניזם הרוסי. אותו ציירו בצורה של מאֶפיסטו, היושב על תל של גולגולות ופניו מביעים לעג שטני.

מסעם של הגדודים הפולנים נגד הצבא האדום הנסוג הזכיר את מסעו של הצבא הרוסי נגד הגרמנים בשנה הראשונה של מלחמת־העולם הראשונה. אותם הסיפורים על יהודים המתקשרים עם האוייב בטלפונים תת־קרקעיים, מרגלים לטובתו ומגלים את סודות הצבא הפולני; אותן העלילות על בגידתם של היהודים בפולין, על השימחה שבה הקבילו את גדודי הצבא האדום, על יריות בחיילים פולנים נסוגים שנוֹרוּ מדירות של יהודים; על שפיכת מים רותחים על ראשיהם, על קשר שקשרו היהודים נגד פולין וצבאה בערי רוסיה הלבנה ואפילו בביאליסטוק ובערים בגדה הימנית של הויסלה. די היה בהלשנה של איזה בלש יהודי, שבמעונם של „צעירי־ציון" בפינסק מתאספים קומוניסטים, המתכוננים להתקיף את הגדוד החונה בעיר, כדי שייאסרו 34 צעירים, חברי „צעירי־ציון", ויועמדו יחד עם עוד אחד שצורף בחקירה לנאסרים, לפני בית־דין־שדה, והוא יפסוק להמיתם בירייה עם עלות השחר. ומיתות בית־דין הוצאו לפועל בכל דרך הנסיגה כמו בדרך ההתקדמות; היו בוזזים את רכושם של יהודים, מכים אותם מכות רצח, כופים עליהם עבודות־כפייה ומפילים עליהם אימים, כדי למנוע אותם כביכול מהתמרדות עם התקרב גדודי הצבא האדום. סדר הכפייה לעבודות־ביצור היה אחד בכל המקומות: תופסים היו יהודי המהלך לתומו ברחוב, מביאים אותו מוקף חיילים למקום־העבודה ונוהגים בו כמו בחשוד באיבה למדינה ולעם השולט בה: מבזים ומכים. אחר־כך היו מארגני המצור מתפארים, שאירגון עבודות הביצורים (שלא היו נחוצות כלל) ותפיסת יהודים ברחובות וארשה מנעו התפרצויות ומרידות קומוניסטיות, שהוכנו במחשכי הסימטאות של הרובע היהודי. להשלמת התמונה של מעשים מחפירים אלה נתנה מיפקדת מצודת מודלין צו לגרש את היהודים מהעיירות הסמוכות למצודה, וכל הרכוש שנשאר היה לבז: הכול כדרך שנהגה המיפקדה הרוסית של איתה מצודה בימי מלחמת־העולם הראשונה.

וכל זה נעשה בשעה שהיהודים בכלל והפועלים הפולניים ברובם לא אהדו כל־עיקר את הקומוניסטים. הרי רבים מן היהודים עזבו את רוסיה בימי שילטון הטאֶרור והאנדרלמוסיה של מלחמת־האזרחים ולא היו רוצים לראות בפולין את אשר ראו ברוסיה. המיפלגות היהודיות הכריזו על רצונן לשתף את

כוחותיהן במלחמה באויב, והנוער האקדימאי היהודי התנדב לצבא. אולם גדודי פוזנאן הודיעו, כפי שהסבירו בלחישה אחר־כך, שלא יילחמו יחד עם היהודים, כיון שראו אותם כשליחי ה„ז'ידו־קומונה" וכאויבי פולין. שילטונות־הצבא עצמם נאלצו

גוש המיעוטים המטולא מתנקש בקיומה של פולין (שופקה, 1922)

להיענות לדרישת הגדודים הללו וריכזו אלפים מצעירי היהודים, וביניהם מתנדבים, במחנה־הסגר ביאבלונה, הסמוכה לוארשה. בין העצורים היהודים האלה היו גם מאנשי הלגיון של פילסודסקי, שסירב להישבע־אמונים לכובשים הגרמנים והאוסטרים בשלהי מלחמת־העולם.

לאחר דרישות נמרצות של הנציגות היהודית בסיים ובזכות מאמציו הנואשים של דאשינסקי, מנהיג הפ.פ.ס., שהיה בימים ההם סגן ראש־הממשלה בממשלת וויטוס, הוקמה ועדה לבירור המעשים המבישים הנ"ל. קצינים גבוהים ממישרד־הביטחון, שהופיעו לפני הוועדה, לא טרחו כלל להסביר את ההתנהגות המחפירה ואחד מהם העמיד פנים, כאילו אינו מבין מה קרה להם, לנציגי היהודים: הרחיקו מחזית־הקרבות אלפי צעירים יהודים והצילו על־ידי כך רבים מהם ממוות ומנכות — ונציגי היהודים עודם מתרעמים על חסד זה באופן רשמי לא הוסבר טעמו של מעשה זה ורק שמועה שחזרה ונשמעה אמרה, שהפקודה האנטישמית הזאת ניתנה על־ידי שר־הביטחון, הגנרל סוסנקובסקי.

מצב ביטחונם של היהודים בשנים הראשונות לקיומה של מדינת פולין החדשה היה בכל רע. אלמלא מאבקה הבלתי־פוסק של הנציגות היהודית בסיים־המכונן ותמיכתה של יהדות העולם, היה גל זה מתרומם מעלה־מעלה ומצבם של יהודי פולין, ווארשה בתוכה, היה מחמיר והולך.

לאחר הניצחון במלחמה עם ברית־המועצות, כאשר סופחו לפולין חלקי רוסיה הלבנה בצפון ואוקראינה המערבית בדרום, ניפסקו התעמולה האנטישמית המוגברת ופעולות הטאָרור הצבאי וההמוני, אך לא נשתנה הקו הכללי. נוצלה כל הזדמנות לדחוק את רגלי היהודים בשטח הכלכלי ולתמוך במתחריהם מקרב הבורגנות הפולנית המתפתחת בקצב מהיר ביותר.

הממשלות הפולניות בתקופת הסיים־המכונן ראו את היהודים כגורם העלול להזיק למדינה. התגוננותם ומלחמתם לזכויות, וביחוד לזכויות לאומיות, נחשבה לדבר העשוי לסכן את האינטרסים החיוניים של המדינה ושל העם הפולני. הסיים והממשלות ראו הכרח להכניס לתוך הקונסטיטוציה סעיפים שחוזה־השלום חייבם, אך עשו את הכל, כדי להוציאם מידי פשוטם ולנסחם כ„אות מתה". חוק־הבחירות שנתקבל היה דאָמוקראטי ולא הוגבלו בו זכויות היהודים במאומה, אך אזורי־הבחירות חולקו כך, שהיהודים יכולים היו לזכות לכל היותר בארבעה־חמישה מקומות בסיים; וכשעמדו היהודים וכרתו ברית עם המיעוטים הלאומיים האחרים, כדי להבטיח לעצמם נציגות גדולה מתאימה למיספרם במדינה, ראתה הרשות במעשה זה צעד עויין כלפי העם הפולני ושילטונו. גוש־המיעוטים ניצח, ובבחירות הראשונות של נשיא הראֶפובליקה תמך בשמאל הפולני, שמועמדו נארוטוביץ' ניבחר הודות לתמיכה זו. לאחר זמן מועט הוא נרצח. הדאָמוקראטיה הלאומית ערכה הפגנת־עם, ששמה מצור על הסיים, פגעה בצירים אחדים, רובם יהודים, והשתדלה למנוע — בלי הצלחה יתירה — את כניסתם של צירי המיעוטים לבניין הסיים. אז קבעו כלל, שרק רוב פולני רשאי לשלוט בממלכה ולא מיעוט פולני, שייהנה מתמיכת אזרחים בני מיעוטים לאומיים; ואיש המקבל את נשיאות הראפובליקה מידי רוב מעורב כזה פוגע באינטרסים העליונים של עם־פולין. כלל זה, שהיה בו משום צידוק מעשה־הרצח, נתקבל מתוך שתיקה על־ידי כל העם הפולני ומיפלגותיו. הרוצח מסר עצמו למישטרה והודיע שעשה את המעשה על דעת עצמו. הוא הועמד לפני בית דין ונדון למות.

בנסיבות אלו היתה האנטישמיות לגורם מכריע בכל השאלות הנוגעות ליהודים. אמנם הממשלות ידעו את הנזק הנגרם על־ידי כך להתפתחות המדינה. זמן־מה אף חיפשו דרך להגיע לאיזה מודוס וויוונדי עם היהודים: ממשלת הימין והמרכז, עם שר־החוץ סקז'שינסקי ושר־ההשכלה סטאניסלאב גראבסקי, ממנהיגי הדאָמוקרטיה הלאומית, נכנסה למשא־ומתן עם הנציגות היהודית בסיים ואף הגיעה לידי הסכם אתה (1924־1925) אך לא יכלה לקיים אפילו את הדברים המעטים שהבטיחה — כנראה, מחמת התנגדות רוב מיפלגות הקואליציה הממשלתית. לפי סעיפי ההסכם, וויתרו ראשי הסיעה היהודית בסיים על רוב הדרישות הלאומיות בתחומי החינוך והשילטון העצמי של הקהילות. ברם, עיקר רצונה של הממשלה היה, שהיהודים יבואו בברית עם העם השליט נגד המיעוטים הלאו־מיים. וגם לכך נענו.

לא עלה בדעת מחברי ההסכם וכל הממשלות ששלטו בפולין המחודשת, להביא בחשבון את האינטרסים של היהודים בשטח הכלכלי. כשניקבעה שיטת המיסים עם תום תקופת האינפלציה וקביעת מטבע פולני — הזהוב, במקום המארק

הגרמני — הונהג מישטר של ניצול פינאנסי לגבי היהודים: הוטלה עליהם מעמסת־מיסים כבדה — בתוקף מעמדם כסוחרים ובעלי־מלאכה — ויחד עם זה היה סיוע הממשלה בסיפוק צורכיהם בשטח החינוך והעזרה הסוציאלית זעום עד למאוד. שיטה זו אילצה את היהודים לשאת בעצמם בעול מימון בתי־הספר שלהם ומוסדותיהם; העול הכפול הזה והניצול הכלכלי דילדלו את הציבור היהודי ובסופו־של־דבר הרסו את חוסנם הכלכלי וגרמו ליציאה מוגברת.

כללו של דבר:

מציאותם של מיליוני יהודים בפולין, חייהם ושאיפותיהם, הורגשו כמעמסה כבדה, שאין לדעת איך להיפטר ממנה או להקל עליה. למיפלגות הבורגנות הפולנית, האיכרים הימניים, הפועלים הלאומיים והנוצרים הדאֶמוקראטיים נתברר רק דבר אחד: שיש להמשיך, לגבי היהודים, במדיניות של דחיקת־הרגליים וניצול פינאנסי ויש להשתדל בכל הדרכים להתיש את כוחם הכלכלי של היהודים ולשבור את כושר־התנגדותם.

בתקופת שילטון הסאנאציה

גדולות היו התיקוות שתלו המוני־העם בפולין, לרבות היהודים, בניצחון ההפיכה הצבאית של פילסודסקי, שחיסלה את שילטון הדאֶמוקראטיה הלאומית ובעלי־בריתה האיכרים הימניים. הפיכה זו ניתמכה על־ידי השמאל כולו, עם הסוציאליסטים בראש וזמן־מה תמכו בה אף הקומוניסטים. אולם לאחר הניצחון התחילו המאורעות מתפתחים בכיוון שונה לגמרי מן המקווה. חשוֹב חשבו, שייבחר פילסודסקי לנשיא ובזה יינתן אישורו של העם להפיכה. אבל הוא סירב להיות נשיא על־יסוד הקונסטיטוציה, המונעת כל שילטון מהנשיא ומוסרת אותו לבית־המחוקקים בלבד. לנשיא נבחר פרופ' אי. מושצ'יצקי והסיים לא פוזר, אף־כי המיפלגות שההפיכה סילקה את השפעתן היוו בו רוב. גם בראש הממשלה לא התייצב פילסודסקי, אלא תפס בה את מקומו הקודם כשר־הביטחון; בראשה הועמד פרופ' בארטל, אדם מתקדם ובעל מרץ.

בפעם הראשונה נישמעו בנאומו הפרוגראמטי של ראש הממשלה, בין יתר הדברים המבשרים מיפנה במדיניות־הפנים — דברים ברורים בנוגע ליהודים: שינוי המדיניות של נגישות והגבלות מטעמים דתיים או לשוניים וביטול, בדרך נאותה, של אותן ההגבלות ששרדו עוד מימי השיעבוד. הוא לא נימנע גם מלהכריז, שהממשלה לא תנהג לפי שיטת אנטישמיות כלכלית מתוך הכרה שמדיניות כזאת סופה להזיק למדינה כולה. גם בנוגע לשעות המיסחר ביום א' הובטח שהן תיקבענה בהתאם לצרכי המוכרים והקונים גם יחד. וכל זה ייעשה לא על יסוד חוזה עם היהודים, אלא בהתאם לאינטרסים של המדינה.

אפשר היה לראות בהצהרה זו, שלא היתה דומה לה בין הצהרות ראשי הממשלות הפולניות מיום שיחרור פולין וחידוש מדינתה — בשורה של תקופה חדשה ליהודים ושל מילוי רוב דרישותיהם, פרט לדרישות הלאומיות.

רוח חדשה התחילה מנשבת במחלקות המיניסטריונים השונים בכל הנוגע לענייני היהודים. נתמעטו התלונות על נגישות אדמיניסטראטיביות וניצול כלכלי. המוני היהודים חשו מייד הקלה במצבם החומרי. בהתאם לדרישת היהודים חוסלה פרשת הגבלות ההתאזרחות, אולם, ביטול ההגבלות שנשארו בתוקפן עוד מימי רוסיה ואוסטריה נתעכב, ורק ב־31.3.1930, בסיים השלישי אושר הדבר כחוק כללי. לאחר מכן, עם הגברת האנטישמיות, חודשו כמה מן ההגבלות הישנות ונתווספו חדשות.

גם לאחר אישור תיקוני הקונסטיטוציה שהגבירו את שילטון

כך מתארים להם היהודים את פילסודסקי („מלוֹט אי פלוג" 1930)

הנשיא וממשלתו, כולל מתן זכות לנשיא לפזר את הסיים (עד אז אפשר היה לפזרו רק בהסכמתו), לא פוזר הסיים שתמך ברובו בממשלה נגד דעותיהם של השמאל, היהודים ויתר המיעוטים הלאומיים. בינתיים התברר שאין הממשלה מזדרזת בהגשמת הצהרתה בנוגע ליהודים, ביחוד בכל הנוגע לתוכניות הנישול, ואין היא יכולה להתגבר על הדאֶמוקראטיה הלאומית שהתבצרה בבתי־הספר העליונים וניצלה את האוטונומיה האקדימאית לשם הגבלת זכויות היהודים וקביעת אחוזים למיספר הסטודנטים היהודים בפאקולטות השונות, ביחוד באלו הפותחות פתח לפרנסות, שאין שילטון הממשלה עליהן.

בבחירות לסיים השלישי נתחדש גוש המיעוטים שנצטרפה אליו המיפלגה הלאומית־דאֶמוקראטית של האוקראינים בגאליציה; לעומת זאת פרשו ממנו המפלגות השמאליות של האוקראינים והרוסים הלבנים בשיטחי־הספר, שגדלה אכזבתם מאי־מילוי הבטחות הימין, שניתנו תמורת התרחקותם מהיהודים, וגברה זיקתם לקומוניזם. הממשלה, שראתה את חידושו של גוש המיעוטים כצעד עוין, השתמשה נגדו בכל מיני לחץ והטלת־אימה, כדי להרחיק ממנו את בעלי־העסקים ואנשי „אגודת ישראל" ולמושכם אל הרשימה הממשלתית. ואמנם נצטרפו לרשימה זו ראשי ה„אגודה" והסוחרים, אשר עזבו את הציונים מתוך אמונה, שה„סאַנאַציה" — כך נקראה מפלגת־הממשלה על מטרת הטיהור שלה — תשמור להם את חסדם כל הימים ותמלא את דרישותיהם.

נציגי היהודים, שניבחרו מרשימות גוש־המיעוטים, ראו חובה לעצמם להתריע על אי־מילוי ההתחייבויות לגבי היהודים, שראש הממשלה בארטל הצהיר עליהם. הם הדגישו שהשינויים

לטובה, שחלו במצבם המישפטי, הכלכלי והתרבותי־לאומי, אינם נוגעים אלא לעניינים שניים־במעלה ואין בהם משום הטבה יסודית. כל מה שעושה הממשלה לטובת היהודים, אין היא עושה ביד רחבה אלא כאילו כפאה שד. כך נהגה בשאלות החינוך ובתי־הספר, שלשון־ההוראה בהם עברית או יידיש, כך נהגה בשעה שהרחיבה את חלותה של חוקת הקהילות היהודיות על הכיבוש האוסטרי־לשעבר בלי למחוק ממנה את הסעיף, הנותן רשות לשילטונות למנות חברים להנהלות הקהילות, אם חבריהם־הנבחרים לא ימצאו חן בעיניהם. לפיכך, הסבירו, אי־אפשר היה לוותר על ברית המיעוטים הלאומיים, המבטיחה ליהודים אפשרות לבחור את נציגיהם שלא בחסדה של הממשלה ומיפלגתה.

נאומיהם של נציגי היהודים נעשו עזים ומרים בתקופה זו של מאבק בשילטון הסאַנאַציה ונעשו דומים יותר ויותר לאלה שבתקופת שילטון הדאֶמוקראטיה הלאומית ובעלי בריתה, ביחוד בכל הנוגע בעניינים כלכליים ובמדיניות המיסים, חלוקתם וגבייתם. עוקצה של שיטת הרחבת בעלות הממשלה על ענפי כלכלה שונים, שגם ממשלת פילסודסקי הוסיפה לנהוג לפיה, העמיק לחדור לגופה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית. הניצול הפינאנסי נמשך ואף התגבר. לפי מיבנה התקציבים גדל חלקם של היהודים בהחזקת המדינה, ולעומתו נשאר ללא שינוי, כמו בימי השילטון האנטישמי, חלקם בהנאה מהוצאות המדינה לסיפוק צרכיהם המיוחדים. ניכר היה שהממשלה, שהאופוזיציה המאוחדת הגבירה את מערכתה נגדה והתחילה מעוררת ומארגנת את ההמונים, חוששת להעמיס על עצמה את מילוי דרישותיהם של היהודים, שמא תקניט בזה את האנטישמיים. היא נוכחה לדעת שבידה להחליש את השפעת האופוזיציה היהודית על־ידי קירובם של ה„מתונים" מגאליציה, שהוכו אמנם מכה קשה על ידי ביטול ה„אוגודה" (הסכם סקרז'ינסקי—גראבסקי והיהודים), אבל שמרו נפשם מעוון הברית עם המיעוטים ומ„תובענות מדינית".

בדידותם של היהודים הנלחמים לזכויותיהם גברה והלכה. באופוזיציה הפולנית השתתף, נוסף לשמאל, גם הימין האנטישמי, ודבר זה שלל מהיהודים כל אפשרות להצטרף אליה.

אותה שעה ירדה השפעתה של היהדות העולמית. בגרמניה התבלטו סימני ריאקציה קשה נגד הראֶפובליקה הווימארית. במחנה הסאַנאַציה גברה הריאקציה. פילסודסקי התקרב אל ה„פריצים" מחבלי־הספר ובעוד שבאופוזיציה השמאלית עשה שפטים, פגע רק מעט בראשיה של האופוזיציה הימנית. המפלגה השלטת השקיעה מאמצים רבים בפילוג המפלגות הקיימות והכנסת פלגיהן תחת כנפיה. ואמנם באו אל שורותיה כל אלה שלא יכלו לעמוד בפני פיתויי ההשתתפות בשילטון ובהנאה ממנו. ה„ערב־רב", שהיה ברובו אנטישמי, הציף את המיפלגה השלטת והטביע חותמו עליה.

בשנת 1931 התחילה הדאֶמוקראטיה הלאומית בהתקפה אנטישמית מוגברת על היהודים; היא האשימה אותם בתמיכה בסאַנאַציה והטילה עליהם את האחריות למדיניותה. עם התחלת הלימודים בבתי־הספר הגבוהים פרצו כמעט בכולם קטטות בין התלמידים הפולנים והיהודים. המתנפלים היו הפולנים והיהודים התגוננו. בווילנה נהרג תלמיד פולני בשעת ההתנגשויות. בקטטות רב היה מיספר היהודים הפצועים והמוכּים. הממשלה גינתה את התנועה הזאת ונקטה אמצעים נגדה,

ברם כשיצאו הסטודנטים לרחוב והתחילו מתנפלים על יהודים ואף ניסו לחדור לרחובות היהודים שבוארשה, אך נהדפו על־ידי בעלי־עגלות וסבלים יהודים, לא אחזה הממשלה באמצעים המורים לדיכוי התנועה. המיניסטרים לענייני פנים וחינוך, פיראצקי ואַנדז'איֶאביץ', הכריזו בסיים שישמרו על הביטחון, אלא שקשה להם להשתלט על המצב בפנים בתי־הספר הגבוהים משום זכויות האוטונומיה שיש להם לפי החוק. היה בזה רמז, שהממשלה מתכוננת לחסל, או להגביל, את האוטונומיה של בתי־הספר הגבוהים, שנהפכו למצודות הריאקציה הלוחמת. הציבוריות היהודית קיבלה את ההצהרה, מתוך הכרת תודה, ואף ה„היינט" קבע שה„סאַנאַציה" נאמנה לעמדתה החיובית בעניין שיווי־הזכויות המלא של היהודים. לא ארכו הימים וביטחון זה נתערער לגמרי.

הדאֶמוקראטיה הלאומית המשיכה במערכתה נגד היהודים והממשלה. בהשפעת ניצחונו של היטלר בגרמניה הגבירה עוד יותר את התקפתה והכריזה: „יש להוציא את היהודים מפולין, אם ברצוננו לפתור את הבעיות העומדות לפנינו. זהו הפיתרון היחיד של בעייה זו, המאיימת על שיווי־המישקל בחיינו הפנימיים של העם".

אותה שעה עוד שמרה המפלגה השלטת על עקרונות שיווי־הזכויות של היהודים, לפחות להלכה ובשטח הביטחון. אך כבר ברור היה, שבשטח הכלכלי אין הממשלה דואגת כלל למצבם של היהודים, הכורעים תחת נטל המיסים והניצול הרשמי: הידלדלות ההמונים אילצה את הנציגות היהודית, שכבר גברו בתוכה נטיות למדיניות חיובית כלפי הממשלה, להצביע נגד הצעת התקציב הממשלתית; עם זאת הודיעה, שאינה מתכוונת, למרות הכול לאסור מלחמה על הממשלה ותיקוותה רבה, שהיא תתקן את המעוות.

זמן־מה דימו הנציגות והציבור היהודי, שממשלת פולין תושיט להם עזרה בפעולה לטובת יהודי גרמניה. הצירות הפולנית בברלין התחילה מגינה על אזרחי פולין שגרו בגרמניה ועל היהודים שבהם, אשר גורשו בהמונים ממקומות־מגוריהם. היא ראתה בעיין יפה את הקמת האירגון היהודי להגנה על זכויות יהודי גרמניה ולהחרמת סחורות גרמניה. היא גם הציעה בחבר־הלאומים להטיל את תוקפו של חוזה־המיעוטים על גרמניה, כדי לרסן אותה במסעה נגד היהודים וזכויותיהם. הנציגות היהודית והתומכים בה התלהבו ממש מיחסה וצעדיה אלה של הממשלה. הם לא חשדו, שאין אלה אלא תימרונים בלבד, כדי להחליש את עמדתם האופוזיציונית של היהודים המתחילה להתגבר תחת לחץ הניצול והנישול.

הצעת ממשלת־פולין בדבר הטלת חוזה־המיעוטים על גרמניה לא נראתה להן למעצמות־המערב; הן לא מצאו יסוד משפטי לפעולה כזו. אז גילתה הממשלה הפולנית את מטרתה האמיתית: להשתחרר מהחוזה הזה, אם הוא מוטל על פולין ומדינות קטנות בלבד ולא על כל המדינות, שמיעוטים לאומיים נמצאים בהן. היא הכריזה שלא תשתף פעולה עם חבר־הלאומים בענייני הגנה על המיעוטים. התפתחות זו עוררה, כמובן, אי־רצון בציבור היהודי. במשך כל הזמן לא השתמשו הנציגויות היהודיות בזכות שניתנה על־ידי חבר־הלאומים למיעוטים להביא לפניו תלונות על מעשים מצד הממשלות, שיש בהם משום ניגוד להתחייבויותיהן. הנציגויות היהודיות העדיפו להילחם את מלחמות־עמן בפנים הארץ בעוד שהמיעוט

הגרמני ואחריו האוקראיני השתמשו בנשק זה כפעם בפעם. עם חזירתה של ברית־המועצות לחבר־העמים נתעורר חשש, שמא תנצל מדינה זו את פניותיהם של האוקראינים, שגדלה התמרמרותם לאחר דיכוי תנועות־ההתנגדות שלהם, ביחוד בכפר, דיכוי הידוע לשימצה בשם „פאציפיקאציה" ושהמיניסטר פיראצקי שילם את מחירה בחייו.

ההכרזה הנזכרת לעיל של נציג הממשלה בחבר־העמים נתקבלה בפולין כביטול הסימן האחרון לשיעבודה. העתונות כולה והציבור הפולני חגגו את יום ההכרזה כיום שבו יצאה פולין לחירות שלימה. היהודים, גם אלה שקשרו את גורלם עם גורלה של הסאנאציה וממשלתה, הרגישו עצמם כאבלים לאחר שניטלה מהם גם הגנה בינלאומית זו. איש מן היהודים לא השתתף בחגיגות הרשמיות ואף אחד מן המנהיגים, לרבות אלה המתקרבים לשליטים, לא הוציא מפיו אף דיבור אחד לשבח מעשי הממשלה. מן־הסתם התחרטו על דברי הכרת־התודה, שנאמרו בשמם על במת־הסיים בימים הראשונים של מסע ההגנה על זכויותיהם של יהודי גרמניה. בה־בשעה נתחוור שאין שום תיקווה, כי הסוחרים הפולנים ישתפו פעולה בהחרמת תוצרת גרמניה; הללו הזכירו לנציגי המיסחר היהודי את טענותיהם נגד החרמה כזו, כשהם — הפולנים — דרשו אותה לשם הגנה על האינטרסים של המדינה; עתה הטילו ספק בכך, אם אמנם אינטרס של המדינה עומד לנגד עיני היהודים הדורשים להחרים את המיסחר עם גרמניה. הסתלקותם של הסוחרים הפולנים גרמה, שגם הסוחרים היהודים עזבו את המערכה מתוך פחד, שמא יתקשרו הסוחרים הגרמנים עם הפולנים ויעזבו אותם לגמרי, והתיווך המיסחרי בין גרמניה ופולין יוצא מידיהם. התנועה נגד גרמניה הנאצית נחלה עוד מכה אחת: העסקנים ממחנה הניגררים אחרי מפלגת־הממשלה, שקפצו בראש התנועה בראשיתה, עזבו אחד־אחד את המערכה לבל יסור חינם בעיני הממשלה. התנועה שותקה.

האקורד האחרון

לאחר השינוי בקונסטיטוציה הפולנית, שלפיו בוטלה אחריותה של הממשלה כלפי הפארלאמנט והוגבלו זכויותיו של מוסד זה; לאחר מתן חוק־בחירות חדש, שלפיו היתה הממשלה קובעת, לאמיתו־של־דבר, מי ייבחר כחבר הסיים או הסאנאט — נישברה כל התנגדות פארלאמנטרית מצד היהודים. הבחירות האחרונות הוחרמו על־ידי המיפלגות הציונית והסוציאליסטיות שבפולין הקונגרסאית ובחבלי־הספר. רק ציוני גאליציה ואתם סיעת „עת לבנות" בכיבוש הרוסי לשעבר קיבלו עליהם את גזר הדין ובחירת נציגיהם אושרה על־ידי הממשלה. בפארלאמנט גברו ההסתה האנטישמית ושיטת המלחמה הכלכלית ביהודים, שקיבלה את אישורו הגלוי של ראש־הממשלה הגנראל סקלאדקובסקי, במימרה המפורסמת שלו: „מלחמה כלכלית ביהודים — אדרבא." פירושו של דבר היה, שהממשלה תגן על היהודים מפני פרעות, מפני הגבלת זכויות ונגישות, אך תראה ברצון את דחיקת רגליהם של היהודים ונישולם, את סתימת מקורות־פרנסתם ואת יציאתם מן הארץ.

תוצאות הבחירות לסיים האחרון הוכיחו לה, לממשלה, שאין המוני־העם נוטים אחריה. המשבר הכלכלי בקרב הפועלים והאיכרים החריף והלך, ואותה שעה גבר והלך בקרב המחנה השליט הפחד מפני התמרדותם של ההמונים.

בסוף ינואר 1934 נחתם החוזה בין פולין לגרמניה הנאצית. נעזב הרעיון על התגייסותו של העולם המערבי, ופולין אתו, למלחמה בגרמניה כל עוד היתה חלשה. להצעתו זו של פיל־סודסקי לא שמו לב במערב, שראה בהיטלר ומיפלגתו כוח עולה המסוגל להחזיר לגרמניה את עוצמתה ולעצור את התפשטותה של ברית המועצות ביעילות גדולה מזו שאפשר היה לצפות מפולין.

ההתקרבות לגרמניה הנאצית גברה עם מותו של פילסודסקי ב־1935. לא ארכו הימים ומדיניות זו התחילה מטביעה את חותמה על המדיניות לגבי היהודים.

מנהיגי הסאנאציה התחילו מוצאים חפץ בסיסמותיהם ובמעשיהם של הדאמוקראטים הלאומיים. הללו הוסיפו לעורר את הנוער האקדמאי הפולני נגד חבריהם היהודים, העתידים להיות רופאים ועורכי־דין ולהתחרות בהם. ניתן האות — ובבתי־הספר הגבוהים, באוניברסיטה בוארשה, התחילו מתרבות התקפות על היהודים, התחילו דוחפים אותם לספסלים האחוריים, מגרשים אותם מחדרי־האנטומיה כל עוד אין היהודים מספקים גופות של מתים לניתוח ומררו את חייהם בכל שיכלו. כן התחילו הדאמוקראטים הלאומיים מארגנים מסע של איכרים מדולדלים לתפיסת דוכני היהודים בשוקי העיירות, חיזקו את ההסתה האנטישמית והגבירו את תנועות המלחמה הכלכלית בהישענם על הסיסמה של ראש הממשלה על מדיניות „אדרבא" כלכלית כלפי היהודים. בתוקף כל אלה התחילו פורצות פרעות במקומות שונים. כל זה נעשה כדי להמאיס על המוני היהודים את החיים בארץ־פולין ולהניעם להגירה. מעודדים על־ידי יחס ההתפייסות לנאצים בגרמניה, שהשתלט באירופה, טרחו להוכיח, כי שוב אין ליהודים אותו כוח בעולם, שהיה להם לפנים, ואפשר ללא־פחד לצאת נגדם ביד־רמה ואין להירתע אף מתיכנון תוכניות של גירוש. הסיסמות והמעשים האלה התחילו כובשים את ליבם של מנהיגי ה„הבראה". שוב נתאמת הכלל, כי כל ממשלה פולנית מתחילה בפעולות נגד הדאמוקראטיה הלאומית השנואה וסופה מקבלת את סיסמותיה ותוכניותיה האנטישמיות!

הנהגת המיפלגה השלטת עברה לידי מקורביו של פילסודסקי מהצבא והבולשת הצבאית, לידי הקולונלים ובראשם הקולונל קוץ. עליו הוטלה הריאורגאניזציה של מיפלגת הממשלה והכשרתה לניצחון על הדאמוקראטיה הלאומית גם בתחומה שלה, בתחום שינאת־ישראל. לא בכדי ניקראה המפלגה החדשה „מחנה האיחוד הלאומי" (O.Z.N.), שם הלקוח מאוצר־השמות הדאמוקראטים הלאומיים. ואומנם נתגלה ה„מחנה" כמתחרה חרוץ להם. סיעה של צעירים („מחנה הלאומיים הראדיקליים" — O.N.R.), שפרשה מן המפלגה הלאומית־דאמוקראטית מאחר שהוכניתה המרחיקה־לכת לגבי היהודים לא נתקבלה על דעת וותיקיה, נהנתה מתמיכת „מחנה האיחוד הלאומי" והממשלה. שני ה„מחנות" השתדלו להסיח את דעת ההמונים מסיבלותיהם ומתעמולת הקומוניסטים, בעוררם אותם למילחמה ביהודים ולתפיסת מקורות־פרנסתם. אנטישמיות תוקפנית זו צריכה היתה לשמש גשר בין פולין לגרמניה הנאצית, כמו בשלהי השילטון הצאריסטי, בין פולין המשועבדת ורוסיה. אותה שעה הגבירו הקומוניסטים את מלחמתם

באנטישמיות בכלל ובהשפעתה בציבור־הפועלים בפרט; הם קראו לפועלים לעמוד לימין היהודים ולהגן עליהם בשעת פרעות. השתלשלות העניינים בפולין ובעולם לא העידה על הצלחת פעולתם, פרט למיקרים בודדים בעיירות קטנות, שזכו להבלטה יתירה בעיתונות הקומוניסטית.

הממשלה חיפשה צורות נאותות למיפנה האנטישמי שלה. היא בחרה בצורות לאגליות של סתימת מקורות פרנסה להמוני היהודים ודחיקת רגליהם. היא השתדלה שמעשיה, בתוכנם, ייראו כתוצאות טבעיות של ההתפתחות הכלכלית, של לחץ המוני הפולנים, העוברים בתוקף צרכיהם הכלכליים לפרנסותיהם של היהודים. שילטונות העיירות והמחוזות היו מעבירים את ה„ירידים" מהימים שהיו מתקיימים בהם, לשבתות ולחגי היהודים, ואת השווקים לתחומים שמחוץ לעיירות, כדי להכביד על־ידי כך על היהודים ולמנוע את השתתפותם ב„ירידים" ששימשו מקור מחייתם. הם התחילו מחסלים קווים של אוטובוסים בין־עירוניים, שהיו רובם בידי יהודים. הממשלה התחילה מגבילה את עבודתם של יהודים בעלי מיקצועות חופשיים, החמירה את הבחינות המקומיות של רופאים יהודים, שגמרו את חוק לימודם בחוץ־לארץ, הכבידה על העברת פרחי־פרקליטים לפרקליטות בעלת זכויות שלמות; היא הכבידה את עול המיסים על המיסחר היהודי והמלאכה היהודית, הגבילה את האשראי, הניתן לסוחרים, בעלי־מלאכה והתעשייה הזעירה, לבעלי מיקצועות אלה מבין היהודים. המדיניות הכלכלית הזאת פגעה קשה בדלת העם ובשכבות החלשות וגרמה לפשיטות־רגל ואף למגפה קטנה של התאבדויות. גם ביטחונם הפיסי של היהודים פחת מחוץ לרחובות היהודים. בריוני או.נ.ר. ונ.ר.א. ניסו מדי פעם בפעם לחדור לתחומם של היהודים, להחרידם בגן קראשינסקי, שנימצא בתחום זה ולא נהגו בו הכללים נגד לבושי־ארוכות, כמו בגנים שבתחום שדרות אויאזדוב.

מיפלגת הממשלה לא הסכימה לדעות נציגי הדאֶמוקראטיה הלאומית בסיים ובוועדותיו, שאכן הגיעה השעה להתקפה גנראלית על היהודים, כדי לאלצם לעזוב את פולין. הדאֶמוקרא־טים הלאומיים טענו, כי מאחר שהיהודים שולטים בעיירות, אין בזה משום קלון, אם קוראים להמונים הפולנים הסובלים מן המשבר הכלכלי, לשבור את השילטון „הזר" הזה ולתפוס את מקורות־הפרנסה של היהודים. המוני הפולנים, הנאנקים בעוניים, רשאים, לדעתם, לאחוז בכל האמצעים, כדי לדחוק את רגליהם של ה„זרים", שהשתלטו על תחומי־משק כה רבים. אם אין המקום מספיק לפולנים וליהודים גם יחד, הפולנים קודמים. אין זו אלא התגוננות חוקית והתקוממות מוצדקת נגד שילטון „זר" בענפי כלכלה הסגורים בפני עם הארץ.

הממשלה לא יכלה לקבל את הרעיונות האלה בכל מסקנויותם ומה־גם בניסוחם הבלתי־מרוסן של הדאֶמוקראטים הלאומיים, שהתחילו מדברים בלשון הנאצים. היא חששה, שמא יאמרו במדינות־המערב ובאמריקה: אם התבונה המדינית מחייבת להשלים עם מעשיה הרעים של גרמניה הנאצית, כדי למנוע מילחמת־עולם, אין זאת אומרת שהכרח הוא להשלים עם מעשים רעים כאלה, כשהם נעשים על־ידי פולין. אולם מצד שני לא רצתה הממשלה להופיע לעיני המוני העם הפולני כמגינה על היהודים, ביחוד בכל הנוגע לדחיקת רגלי היהודים מפרנסותיהם (גם הסוציאליסטים והאיכרים־העממיים ניזהרו, שלא להיראות בעיני ההמונים כסניגורים של היהודים וזילזלו במדיניות האנטישמית ובתוצאותיה). הממשלה התחילה לחפש דרכים „הומאניטאריות", כדי להוכיח להמונים שבעיית היהודים אפשר לה שתיפתר על־ידי יציאה המונית, ואין צורך לנקוט באמצעי־טאֶרור ופרעות־דמים.

מטעמים אלה הסכימה ממשלת או.ז.נ. להגן במועצת חבר־הלאומים על זכות היהודים לעלות לארץ־ישראל והביעה תמיכתה בכל מי שבא והציע הגדלת העלייה נגד רצונה של ממשלת המאנדאט ולהעמיד פנים, כאילו יש בכוונתה ובכוחה להכריח את בריטניה לשנות את יחסה לעלייה יהודית מפולין. אותה שעה החליטה לחקור את ההצעה בדבר הגירת יהודים למאדאגאסקאר, אף שיגרה ועדת־חקירה, כדי לבחון אם אומנם אפשר להפנות את יהודי פולין לאי זה. ממשלת פולין ידעה, כי לא תצמח כל תועלת של ממש מכל המערכות האלו, אבל היא קיוותה שהדאֶמוקראטיה הלאומית, מיפלגתה־היא, והמוני הפולנים יראו במאמציה אלה עדות מובהקת, שאומנם רוצה היא להיפטר מן היהודים ומחפשת דרכים ואפשרויות לכך, ואז ישקטו הרוחות.

בשאלת השחיטה היהודית, שנתעוררה בסיים, נהגה הממשלה לפי השיטה של ימין דוחה ושמאל מקרבת. היא לא מצאה לנכון להתנגד להצעת החוק לאסור את השחיטה לפי הדין היהודי, אולם ראתה חובה לעצמה להמתיק את רוע הגזירה: תוך שבירת המונופולין היהודי של מיסחר בבקר לשחיטה. היא הבינה שהציבור היהודי, בן שלושת המיליונים, שרובו שומר־כשרות, לא יעמוד בגזירה זו. לכן העלתה תוכנית־פשרה: השחיטה, לפי הדין היהודי, לא נאסרה, אך הוגבלה במיכסה מסויימת, לפי צרכיהם של שומרי־הכשרות. המונופולין של היהודים במיסחר הבקר נשבר.

הוא הדין ביחס לפרעות. צעירי או.נ.ר. היו עורכים פרעות בעיירות בימי־שוק ובכל שעת־כושר שנזדמנה להם. הממשלה, שידעה בשעתו לדכא את האוקראינים, עמדה עתה מנגד ועל־פי־רוב לא התערבה, אלא בשעה שהפורעים התנפלו על השוטרים, או בשעה שהיהודים הגנו על עצמם כמו בפרז'טיק. אכן מארגני הפרעות ידעו מהו הגבול, שאין לעבור אותו, ובטוחים היו, שמכל מקום אין להם לפחוד מפני ההגנה היהודית.

נחשול של טאֶרור ופרעות־דמים עבר על עיירות במחוז ראדום וגם על צ'נסטוחובה, בריסק, וילנה, לבוב, וביחוד יתפרסמו הפרעות בפרז'יטיק, עיירה במחוז ראדום. שם נורה ונהרג אחד הפורעים בידי יהודי, איש ההגנה העצמית. אותו יהודי נאסר והובא לדין בשתי אינסטאנציות — ושני בתי־המישפט לא מצאו ביריות איש־ההגנה מעשה מוצדק של אדם המתגונן מפני סכנת־מוות הצפויה לו. שניהם פסקו, כי זהו מעשה הראוי לעונש חמור. המסקנה של פסק־דין זה היתה, שאסור לו ליהודי להגן על עצמו. בנידון זה אין דינו של היהודי כדין שאר אזרחי המדינה, שמותר להם לעמוד על נפשם מפני תוקפים ומרצחים. ניתן האות, שדמם של היהודים הותר.

באקורד זה נסתיימה תקופת פולין העצמאית, שקמה לתחייה לאחר מילחמת־העולם הראשונה. סבב הלך רוח האנטישמיות בפולין ולמקומו שב הרוח. גל של פרעות ביהודים שב והציף את פולין, כמו בראשית התחדשות עצמאותה. והימים ימי ערב מלחמת־העולם השניה, סמוך לפלישת קלגסי הנאצים אל תוך פולין והשמדת יהודיה.

היהודים בעיריית וארשה

מאת משה קרנר

השילטון העצמי בוארשה ובערי פולין התפתח בימי הרזצ׳־פוספוליטה הפולנית שלפני החלוקה על־יסוד תחוקות עירוניות שהובאו לפולין על־ידי המתיישבים הגרמנים, בוני הערים בפולין והמאגיסטראטים שבהן. היהודים שנתיישבו בערים הללו וגרו בהן, מלחמה בלתי פוסקת שררה ביניהם ובין העירונים והמאגיסטראטים שלהם. הם התבדלו בקהילותיהם ועמדו נגד המאגיסטראטים כחטיבה מיוחדת, בעלת הנהלה משלה. בערים, וביחוד בעיירות, שנבנו על־ידי האצילים, ישבו על־פי־רוב יהודים שנתארגנו בקהילות ונהנו מחוקות שהוענקו להם על־ידי ה„פריצים" בעלי הערים והעיירות. גם עם חיסולה של האוטונומיה היהודית וועד ארבע הארצות, שעמד בראש הקהילות היהודיות ואחר־כך עם הפיכתן של הקהילות ל„דוזורי בוז׳ני־צ׳י" — כלומר, לאיגוד בתי־כנסת המטפל בענייני־הדת בלבד — לא נתמזגו היהודים מבחינה אירגונית עם אזרחי העיר. אמנם „הדוזורים" היו כפופים למאגיסטראטים, אבל היהודים לא נחשבו לאזרחי הערים כשם שלא היו אזרחי המדינה.

הם הפכו להיות אזרחי המדינה רק בימי שילטונו הקצר של מארגראביה ווילופולסקי אשר פתח בשורת ראָפורמות, שתעודתן היתה למנוע את התקוממותם של הפולנים. היהודים הוכרו אז כאזרחיה של מלכות פולין והוענקו להם זכויות להשתתף במועצות הערים שעמדו להיבחר. ניבחרו אז יהודים מבין העשירים, ראשי המתבוללים — כמתיאס רוזן ואחרים. עם פרוץ ההתקוממות והתפטרותו של ווילופולסקי נתערער הבניין שעמל בהקמתו, והשילטון העצמי בערים לא הוקם.

לאחר מהפכת 1905, בימי הדומה השלישית וההתקרבות של הדאֶמוקראטיה הלאומית אל ממשלת הצאר הריאקציונית, הוגשה הצעת חוק בדבר הנהגת שילטון עצמי בערי מלכות פולין. לפי הצעת חוק זו הוגבלו זכויותיהם של היהודים ומיספר נציגיהם נקבע לעשרה אחוז במקומות שהיהודים היוו מיעוט בעיר ולעשרים אחוז במקומות בהם היוו רוב. הנציגות הפולנית הסכימה להגבלות אלה, והדומה אישרה את הצעת החוק, אולם הוא נדחה במועצה הממלכתית.

בימי הכיבוש הגרמני, במלחמת העולם הראשונה, פורסם בשנת 1916 חוק על שילטון עצמי בערי פולין. לפי חוק זה ניתנה זכות הבחירה לכל תושבי הארץ שנולדו בה, או שגרו בה 15 שנה; הזכות להיבחר ניתנה רק לאלה שידעו קרוא וכתוב פולנית. הבוחרים חולקו לשש קוריות — קבוצות של בוחרים — לפי סימנים סוציאליים ותרבותיים; לקוריה השישית הוכנסו הפועלים ודלת־העם. בחמש הקוריות הראשונות הושג הסכם בין הוועד הפולני המאוחד ובין הוועד היהודי, אשר ממנו פרש וועד עם נח פרילוצקי בראש. לפי ההסכם נקבע מיספר נציגי היהודים במועצת העיר לחמישה־עשר. בקוריה השישית ניצח בבחירות הוועד של פרילוצקי ונבחרו ארבעה נציגים יהודים. המוני היהודים הביעו בהצבעתם את התמרמרותם על הפשרה שעשה הוועד היהודי בהסכימו להצעת הוועד הפולני המאוחד. הועד היהודי חשש למלחמת בחירות ותוצאותיה, במקרה שייבחרו יהודים במיספר גדול, שתהיינה המורות מאלו של הבחירות לדומה הרוסית הרביעית, כשהוכרז החרם על המיסחר היהודי. נוסף לכך רצו להדגיש את אחדותם של כל אזרחי פולין בימי הכיבוש — הפולנים והיהודים כאחד.

המועצה והמאגיסטראט פתחו במעשים עוינים את היהודים והשתדלו לדחוק את רגליהם, בשטח הכלכלי, לטובתם של מתחריהם הפולנים. הם ניצלו את אסיפות המועצה — הבמה היחידה בארץ שדעת הקהל הפולני יכלה לבוא בה לידי ביטוי — להסתה אנטישמית, להשמצת שמם של היהודים, כאויביה של פולין החותרים בעולם תחת סיכוייה להשיג את עצמאותה בסוף המלחמה. נציגי היהודים, בלי הבדל מפלגה, נאלצו לעמוד בשער ולהילחם על זכויות היהודים וכבודם.

עם קום מדינת פולין לתחייה, לאחר שנסתיימה מלחמת העולם הראשונה, הוציא ראש המדינה חוק על השילטון העממי העירוני, מיום 4 בפברואר 1919. לפי החוק הזה הוענקה זכות הבחירה הפעילה לכל אזרחי פולין, איש ואשה, שהגיעו לבגרות, והזכות להיבחר לאלה מהם שידעו קרוא וכתוב פולנית.

על יסוד החוק הנ"ל נערכו בוארשה, ביום 23 בפברואר אותה שנה, בחירות לעירייה, בהן זכו היהודים לנציגות די ניכרת, אף כי לא הולמת את מיספרם ביחס לכל האוכלוסיה בעיר הבירה.

ריבוי הרשימות היהודיות היה בעוכריהם (בין הרשימות היו שתי רשימות פועליות סוציאליסטיות. אלה גרמו לפיצול קולות הבוחרים היהודים ובעקבותיו לידי הפסד מנדטים שהגיעו להם).

וארשה מנתה אז 820.180 תושבים, מהם בעלי זכות הצבעה — 418.273; הצביעו רק 171.949, זאת־אומרת, 48% מכלל בעלי זכות ההצבעה.

למיספר הגדול ביותר של קולות בין הרשימות היהודיות, זכתה הרשימה המאוחדת של שלומי אמוני ישראל והוועד המרכזי לבחירות של אירגוני הסוחרים היהודיים (ד׳רשימה מס׳ 11) — 11.331 קולות ושמונה נבחרים.

בחמישה מנדטים זכו הרשימות דלקמן:

הוועד הסוציאל־דאֶמוקראטי — „בונד" (7.873 קולות) — רשימה מס׳ 4; רשימה מס׳ 13 — הוועד הציוני המרכזי (7455); רשימה מס׳ 18 — הבלוק היהודי העממי (6.759 קולות); רשימה מס׳ 10 — המפלגה הפועלית היהודית הדאֶמוקראטית פועלי־ציון — שבעדה הצביעו 3598 איש, קיבלה שני מנדטים. למנדט אחד זכו הרשימות מס׳ 5 — הוועד היהודי לבחירות (2.242 קולות); ומס׳ 19 — מפלגת השיוויון האזרחי של היהודים הפולנים (2591 קולות).

נציגי הרשימות הבורגניות היהודיות בעירייה, פרט לנציג המתבוללים, הקימו איגוד חופשי לשם תיאום הפעולה בעירייה.

לנציגות היהודית בעירייה הגיעה, מכל בחינה, מישרת

ועידת חברי העיריות היהודים — ציונים, „מיזרחי" ובעלי־מלאכה

סגן יושב־ראש אחד מבין שלושת הסגנים. אולם חוסר האחדות בין הסיעות הבורגניות והסוציאליסטיות של היהודים מצד אחד, ואי־רצון מצד כל הקבוצות הפולניות, לרבות הסוציאליסטיות, לתמוך ביהודי מצד שני, גרמו שלא נבחר יהודי למישרה זו.

מתוך הרשימות המאוחדות נכנסו למאגיסטראט בתור חברים (לאווניקים): מהנדס א. ויסבלט ומאיר רונדשטין ואחרי התפטרותו של האחרון — ד"ר זלמן ביחובסקי.

העירייה הראשונה

בישיבה מיום 27.3.1919 נבחרו נשיאות העירייה והמזכירות. בין המזכירים נבחר בולסלב אייגר מסיעת המתבוללים. בשנת 1920 צורף לנשיאות העירייה מאוריצי מייזל מהסיעה היהודית. נציגי היהודים השתתפו בכל וועדות המאגיסטראט באופן פעיל.

האיגוד החופשי של חברי העירייה היהודים הציב לו למטרה ללחום בעד מילוי צרכיה המיוחדים של האוכלוסיה היהודית בוארשה, נגד הפליה לרעה של השכונות היהודיות, בעד הטלת מיסים צודקים וכמו־כן בעד תמיכה במוסדות יהודיים לחינוך ולתרבות באותה המידה, ביחס, בה נהנים המוסדות הפולניים.

רוב השכונות היהודיות הצפופות היו מוזנחות על־ידי שילטונות הכיבוש הרוסי והגרמני. הכבישים, התאורה, ביוב הרחובות, התחבורה, גנים ומדשאות — בכל אלה ראתה העירייה זכות יתרה של השכונות המיושבות על־ידי האוכלוסיה הפולנית.

התביעות מצד באי־כוח היהודים לשנות את המצב בשטח זה, נתקלו בהתנגדות מצד דעת הקהל הפולני והשילטונות המבצעיים של העירייה. שנים על שנים נמשך המאבק העקשני על סלילת כביש ברחובות היהודיים המובילים לבית־הקברות היהודי, אף־על־פי שהמלווים פשוט טבעו בימי גשם ושלג בבוץ. בתי־הספר לילדים יהודים נמצאו כמעט ללא יוצא־מן־הכלל בבתים שכורים פרטיים, וחסרו כל אותם התנאים שבית־ספר זקוק להם; בעוד שרוב בתי־הספר הפולניים נמצאו בבניינים, שהוקמו במיוחד למטרה זו. השכונות היהודיות — בדומה לפרברי העיר — היו מוארות בפנסי־גאז שאורם היה לקוי. רחובות היהודים היו שרויים באפלולית, בשעה שבשכונות הפולניות הותקנה כבר תאורת חשמל. המוסד העירוני לילדים יהודים עזובים נמצא בבית שכור, בתנאים איומים עד כדי כך, שהתמותה בין הילדים הגיעה ל־40% בקירוב. הקצבות העירייה למוסדות היהודים לחינוך, לסעד, לבריאות ולספורט היו זעומות ביחס לצרכיהם, אף כי רוב המוסדות האלה מילאו תפקידים שמחובת העירייה היה למלאותם. בתי־ספר מקצועיים עירוניים בשביל הנוער היהודי לא היו בכלל. בבתי־הספר המקצועיים העירוניים הקיימים לא למדו ילדי היהודים, אף כי מבחינה פורמאלית לא שררו בהם שום הגבלות לגבי יהודים. ילדי היהודים לא ביקרו בבתי־ספר אלה הן בגלל האווירה האנטישמית ששלטה בהם והן בגלל המסורת, שנשתרשה בהם שלא לקבל יהודים. בתי־ספר מקצועיים בשביל ילדי היהודים הוקמו והוחזקו על־ידי הקהילה, או על־ידי חברות „יק"א"

ו„אורט״; לנערות היו קורסים מקצועיים בהנהלת איגוד הנשים („ייפא״). ההקצבות שהעניקה העירייה לבתי־ספר אלה היו זעומות וללא כל השוואה להוצאותיה למען בתי־הספר הפולניים.

עיריית וארשה לא העסיקה בדרך כלל יהודים במוסדותיה הרבים, פרט למוסדות, שהיו מוקדשים רק ליהודים או שנהנו מהם במידה מכרעת, כגון בית־החולים היהודי, בתי־ספר עירו־ניים לילדי היהודים, בית־מחסה לזקנים, בית־יתומים וכו׳ (עלינו לציין שכמעט כל בנייני המוסדות הנ״ל הוקמו בשעתם על־ידי יהודים והוחזקו על ידיהם). מאמצי כל סיעות היהודים בעירייה הראשונה לשנות מצב זה העלו חרס.

העירייה הראשונה בפולין העצמאית נבחרה לשלוש שנים, אולם החוק מיום 30.3.1922 האריך את קיומה עד שמקומה תתפוס עירייה שתיבחר על יסוד חוק שילטון עצמי חדש. כיוון שהסיים המכונן וגם הסיים הרגיל, שבא אחריו, לא חקקו חוק כזה, המשיכה העירייה הראשונה בפעולותיה עד לשנת 1927, כלומר, למעלה משמונה שנים. העירייה נתפזרה לפי צו נשיא המדינה והבחירות לעירייה החדשה נקבעו ל־22.5.1927.

הבחירות לעירייה השנייה

וארשה חולקה ל־209 אזורי־בחירה בעלי 5.000 תושבים ו־3.000 בוחרים כל אחד. מתוך 393.439 בוחרים שהצביעו היו: 291.791 פולנים ו־101.548 יהודים. בסך־הכל היו 620.265 בעלי זכות הצבעה. הצביעו איפוא 63% מכלל הבוחרים בעוד שבשנת 1919 הצביעו רק 48%. על כל אלף בעלי זכות הצבעה הצביעו — 660 פולנים ו־579 יהודים. הוגשו הרשימות היהודיות דלקמן:

מס׳ 1 „פועלי־ציון״־ימין, קיבלו 1.036 קולות ונשארו בלי מנדט. מס׳ 4 „בונד״ — 19.864 קולות — שבעה מנדטים. מס׳ 5 „פועלי־ציון״־שמאל — 7.831 קולות — 3 מנדטים. מס׳ 16 הבלוק היהודי הלאומי — 39.966 קולות — 15 מנדטים. מס׳ 17 הבלוק היהודי הדאֶמוקראַטי — 1.366 קולות — בלי מנדט. מס׳ 18 — וועד הבחירות המאוחד של הפועלים היהודים הד־תיים — 5.595 קולות — שני מנדטים. מס׳ 20 — וועד הבחירות של המפלגה הדאֶמוקראטית היהודית — 2.115 קולות — בלי מנדט. מס׳ 21 — בלוק היהודים הבלתי־מפלגתיים — 1.312 קולות — בלי מנדט.

בעד כל הרשימות היהודיות הצביעו 84.105 יהודים, כלומר, 21,3% מכלל הבוחרים. כיוון שבבחירות השתתפו 101.548 יהודים, יש לחשוב ש־17.334 קולות נמסרו לרשימות לא־יהודיות.

העירייה השניה

לאחר הבחירות לעירייה השנייה חל מיפנה־מה לטובה ביחסה של זו לתביעות היהודים. גם במדיניות הפנים חלו שינויים לטובה. זמן מה נהנו היהודים מיחס טוב יותר.

כאחד מארבעת סגני יושב־הראש נתמנה מאוריצי מייזל, חבר הסיעה היהודית ובין מזכירי העירייה נתמנו חברי העירייה היהודים מ. הינדס הציוני וזיברט הבונדאי.

באחת הישיבות נבחרו כחברים („לוניקי״) למאגיסטראט, בבחירות פרופורציונליות — ו. אלטר (בונד), הודות לתמיכתה של הפפ״ס, ד״ר ביחובסקי ומ. קרנר מהסיעה היהודית. באי־כוח היהודים היו פעילים בכל הוועדות.

ברכישת שלושה מקומות במאגיסטראט (מתוך שנים־עשר חבריו) היה משום הישג רב והדבר גרם, במידה רבה, גם ליעילות פעולותיה של הנציגות היהודית.

בפעם הראשונה נתקבל למיפעלי המים והביוב מהנדס יהודי; נתקבלו גם פועלים יהודיים. מיספר קטן של קבלנים יהודים נהנה מהיחס הליבראלי שהשתלט אז ולסטודנטים יהודים ניתנה האפשרות להתמחות במקצועם במיפעלי העירייה ולקבל משׂ־כורת. למחלקת התעשייה, שבסמכותה היה מתן הרשיונות למיפעלי תעשייה, בתי־מיסחר וסדנאות, הוזמן מהנדס יהודי ששימש בתור סגן המפקח לתעשייה. בחשמליות העירוניות הועסקו שני נהגים יהודים ובתחנת החשמל — מסגר יהודי, שנאלץ כעבור זמן מה לעזוב את מקום עבודתו בגלל האנטי־שמיות ששררה שם.

בעיית השחיטה הכשרה, שנתעוררה אז בפעם הראשונה והועלתה על סדר־היום של הסיים מצאה הדים גם בעירייה. בדומה לסיים התלקח גם כאן ויכוח עז וחברי העירייה היהודים נכנסו במאבק קשה לשם הגנה על זכויותיה של האוכלוסיה היהודית לשמור על דיני הכשרות. על הפרק עמדה בעיית הקמת בית־מטבחיים מרכזי גדול. בין יתר הבעיות הכרוכות בדבר נתעוררה גם בעיית השחיטה הכשרה הזקוקה לאגף מיוחד ולסידורים מיוחדים. המאגיסטראט הקים וועדה טכנית מיוחדת שמתפקידיה היה לחקור את כל הבעיות האלו, מבחינה טכנית, מבחינה מישפטית וכלכלית וכמו־כן את התנאים למתן זיכיון בית־המטבחיים וניצולו. בין המשתדלים להשגת זיכיון לבניין בית המטבחיים היה גם איגוד־חברות צרפתי. באי־כוחו התחייבו בכתב, לפי דרישתו של אחד מחברי המאגיסטראט היהודים, שיוקם אגף מיוחד בבניין בית־המטבחיים למטרות השחיטה הכשרה ושיכניסו התחייבות זו לתוך ההסכם שהאיגוד יציע לשילטון העיר.

הלחץ מצד באי־כוח היהודים לשנות את המצב האיום, ששרר כפי שהזכרנו לעיל, במוסד העירוני לילדים יהודים עזובים ויתומים, אילץ את המאגיסטראט להיענות לתביעתם ולהקים בניין מיוחד למוסד הנ״ל. לאחר שהוקם הבניין הנהדר, על כל הנוחיות והסידורים הדרושים, מצאו בו מחסה כחמש מאות ילדים עזובים. ברם, לאחר שנתפזר המאגיסטראט, בשנת 1934, ובמקומו הוקם מאגיסטראט של ממונים ללא נציגים יהודים, הועברו הילדים היהודים מאותו בניין לבניין אחר, פחות מתאים, ואת מקומם ירש בית־חולים כללי.

כל אות עברית שהופיעה על השלטים, ההודעות והכרוזים ברחובות העיר וארשה היתה כקוצים בעיני „אבות העיר״ הפולנים. כמו־כן לא השלימו עם השם ההיסטורי, „שדרות ירושלמיות״, של אחד הרחובות הראשיים בוארשה. שנים על שנים נלחמו בהצעה לקרוא אחד מרחובות הרובע היהודי על־שם הרב דוב־בר מייזלס, אותו הרב מייזלס שהוכיח את פאטריו־טיותו בשנים שקדמו למרד שנת 1863.

בשאלת השלטים בעלי כתובות ביידיש לא נחו חברי העירייה מהרוב שבה, עד שהציעו להטיל מס מיוחד על שלטים, בעלי כתובות לא־פולניות (בלשון סגי־נהור זו התכוונו, כמובן, ליידיש) ליד הפולניות, שהן חובה. הצעה זו נתקבלה בעירייה על אף התנגדותם של היהודים.

הצוו (הדקרט) של ראש המדינה לא היה מושלם, ואי־בהירותו בהגדרת סמכויות השילטון העצמי גרמה לעתים

תכופות לחיכוכים בין הרשויות המרכזיות והמקומיות. כשהתחיל ריכוז השילטון בידי הממשלה נתגלה הצורך בעיבוד חוק חדש בדבר השילטון העצמי ותקנון־בחירות לעיריות. וועדה מיוחדת בעירייה טיפלה בעיבוד החוק הזה.

חברי העירייה היהודים נאבקו קשות על ניסוח הסעיפים שנשאו בחובם סכנות של פירושים פוגעים ביהודים ואף כללו הגבלות זכויותיהם. על הסעיפים הנ"ל נימנו אלה, שדנו בחלוקת הסמכויות בין השילטון העירוני והממשלתי בשיטחי הביקורת וההשגחה מצד הממשלה על העיריות, בשטחי הפעולה שה־ממשלה השאירה בסמכותה במשק הערים או שיכלה לפי ראות־עיניה למסור לטיפול העיריות וכמו־כן בכמה עניינים, שחשי־בותם אמנם היתה לכאורה פחותה, אבל בעקיפין יכלו הם לפגוע באוכלוסיה היהודית. אולם הסעיף המסוכן ביותר שנמצא בכל נוסחאות החוק היה סעיף שדרש ידיעה רהוטה של השפה הפולנית, הן בדיבור והן בכתב, מכל המועמדים לעירייה. בעזרת סעיף זה אפשר היה להפלות לרעה מועמדים יהודים, בעיקר בערי השדה.

העירייה הזמנית

בשני במארס 1934, פיזרה מועצת המיניסטרים את עיריית וארשה ואת שילטון העיר ומינתה נשיא־העיר וסגנים זמניים.

ב־17 בדצמבר, אותה שנה, מינה שר הפנים מועצת עיר וארשה זמנית מורכבת מ־36 חברים. כנציגי האוכלוסיה היהודית בעיר הבירה נתמנו: ליאו ברגמן, אברם גפנר, ישראל גלוצר, מיציסלאב כהן, סטאניסלאב זיידנבייטל, רפאל שרשבסקי ויעקב טרוקנהיים.

ברשימה הזאת לא היה, כמובן, אף ציוני אחד, פרט לריבי־זיוניסט מיציסלאב כהן, שנתפרסם בהתמנותו לממונה ב"מא־מענט". רובם ככולם היו נציגי אירגונים מקצועיים של הבורגנות. מפלגת הסאנאציה קיוותה לשחרר ע"י כך את המצביעים כמישמעת עיוורת לוועדים המרכזיים של מפלגותיהם ולהכניס עירבוביה לשורותיהם ע"י הזכות להוריד ראשונים ולהעלות אחרונים.

הממשלה לא התערבה הפעם בבחירות. רצונה היה לברר

מה היחס אליה בערים. ניתן חופש־פעולה למפלגות האופוזיציה.

תוצאות הבחירות הללו היו ממש קטלניות לממשלה. האו־פוזיציה ניצחה בהן. גם ברחוב היהודי הוכח שלא היה אימון לממשלה. בוארשה ניצח ה"בונד" ניצחון מוחלט. 81% מכל המצביעים הטילו את קולותיהם נגד הממשלה. וכך נתחלקו קולותיהם של יהודי וארשה: "בונד" — 43.639 קולות — 60,5%. הגוש הציוני הדאמוקראטי — 13.821 קולות — 19,2%. ציונים ראדיקלים וא"י העובדת — 2012 קולות — 2%. הגוש הכללי (ציונים כלליים, "מזרחי", "אגודה", סוחרים, וויצו, רביזיוניסטים) — 12.628 קולות — 17,5%.

הבוחר היהודי בוארשה, וכן גם ביתר הערים, נתן ביטוי ליחסו האופוזיציוני לממשלה, בהצביעו בעד ה"בונד", שלא היה ספק בעמדתו האופוזיציונית ובכושר המלחמתי שלו. מיתר המפלגות, רק הציונים הדאמוקראטיים, כלומר האופוזיציה ופוע"צ־שמאל זכו ל־21,0% של המצביעים. גוש נאמני הממשלה, שנציגיהם זכו לתמיכת הממשלה כלומר למינוי־מטעם בבחירות לסיים והסאנאט, הצליח לאסוף בכוחותיהם המאוחדים של שש מיפלגות רק 17,5% ושני המנדטים שנפלו בגורלו — נימסרו ל"אגודה", שחבריה השתמשו באפשרות שניתנה על־ידי החוק לרכז את כל קולותיהם לטובת מועמדי ה"אגודה". המוני העם היהודי, מאוכזבים במעשי המפלגות, שנתקשרו עם הממשלה, ואפילו חלק מהציונים, שנשארו נאמנים למסורתם המלחמתית הטילו את כל יהבם על ה"בונד".

העירייה החדשה לא הספיקה להיכנס לעבודתה. ענני שנת 1939 כבר כיסו עין השמים: מלחמת העולם השנייה והשואה הכרוכה בה התקרבה והלכה.

הבחירות האחרונות

בסוף שנת 1938 נתקיימו בוארשה ובפולין כולה בחירות לעיריות על־יסוד תקנות־הבחירות החדשות, שאושרו בסיים ובסאנאט, לאחר אישורו של חוק השילטון העצמי בערים. לפי תקנות אלו חולקו הערים לאזורים וניתנה רשות לכל בוחר למחוק מועמדים מהרשימה שהוא מצביע בעדה, ולהעניק מ"קולותיו", שניקבעו כמיספר העומדים להיבחר, לבחירי לבו.

החיים הכלכליים

הישוב היהודי בהתפתחותו הכלכלית

מאת יעקב לשצ׳ינסקי

שומה עלינו לתאר במיספרים את ההתפתחות הדאמוגרפית והכלכלית של היהודים בוארשה. השאלה הראשונה שעלתה לפנינו היא: במה מתחילין? מאילו תקופות יש בידנו חומר וידיעות של ממש, הקרובות לאמת, שיהא בהרצאתן תיאור נכון של המצב לאמיתו? אימתי היו ליהודי וארשה זכויות ישיבה בעיר עד שנוכל לחשוב שהקהילה היתה שרירה וקיימת במידה של התפתחות, בעלייתה ובירידתה, בדרך הטבע, ותלויה יותר באפשרות של גידול רגיל מאשר בגורמים מדיניים מקריים וצדדיים ואפילו בשגיונות של שליטים?

מתוך סקירת התנאים שהיו קשורים בזכות הישיבה ליהודי וארשה, אנו מגיעים בהכרח לידי מסקנה, שעד המאה ה־19 היו הזכויות כל־כך רופפות ומוגבלות, שאין כלל להעלות על הדעת לייחד להם את המושג של התפתחות. זכות הישיבה היתה נתונה רק לסוגים מסויימים של יהודים „מיוחסים", סוחרים אדירים ומלווים בריבית. הפריבילגיות הלכו והתרחבו בימי הסיימים. היהודים ניצלו בכל יכולתם את הזכויות המוגבלות הללו, אך למרות־הכל לא עלה בידם לכונן בוארשה קהילה של קבע, שתהא לה אפשרות של גידול והתפתחות תקינה.

לפיכך עלינו להשאיר להיסטוריון את המשימה לתאר את העובדות והמאורעות, הקשורים בתולדות היהודים בוארשה בכללן. הוא יראה הכרח לעצמו ליחד את הדיבור על יחידים יותר מאשר על הקיבוץ כולו, על מאורעות מקריים יותר מאשר על ההתפתחות הרגילה של העובדות והתהליכים. המיספרים הקלושים והתלויים־בספק, בנוגע ליהודים בוארשה במחצית השנייה של המאה ה־18 (על התקופות שקדמו לה — אין מספרים בכלל!), לא יענו על השאלה: מה היה מיבנה הדאמוגרפי ומה היה טיבה החברתי והכלכלי של האוכלוסיה היהודית?

מכאן יהא ברור ומובן, מפני מה אנו מתחילים במאה ה־19, ולפיכך אנו נותנים ידיעות־מעט, ובקיצור נמרץ, על התקופה של שלהי המאה ה־18, שהן כעין מבוא „כדי לשבר את האוזן", ויהא בהן להדגיש ולהבליט את מהלך ההתפתחות בכללו.

I. הישוב היהודי בהתפתחותו

א. האוכלוסיה היהודית

בטרם נעבור לניתוח מפורט של טבלה מס׳ 1 ננסה להבליט את תמונת ההתפתחות השונה של גידול האוכלוסיה — היהודית והבלתי־יהודית — על־ידי צירוף הנתונים לתקופות־זמן ארוכות יותר.

משנת 1797 ועד שנת 1910 היה ריבוי האוכלוסיה היהודית בוארשה מהיר יותר מאשר זה של האוכלוסיה הלא־יהודית. בפרק־הזמן הראשון — מ־1797 עד 1864 — היה ריבוי היהודים גדול פי תשעה, בעוד שריבוי האוכלוסיה הלא־יהודית היה רק מעט יותר מאשר פי שניים וחצי. בפרק־הזמן השני — מ־1864 עד 1910 — היה הריבוי היהודי פי ארבעה ומעלה, בעוד שבאוכלוסיה הלא־יהודית לא היה אלא פי שלושה ומעלה. אולם החל משנת 1910 חל שינוי מרחיק־לכת, בעיקר בימי פולין העצמאית. להלן ייעשה ניתוח מדוייק יותר של שנות־המלחמה, הניתן בטבלה מס׳ 1 בפירוט יותר, לפי שהחומר מאותה תקופה מעניין מאד. מ־1910 ועד 1921 לא היה כמעט כל ריבוי בקרב האוכלוסיה היהודית. יש להביא בחשבון, שבשנות המלחמה הוסיפו לעיר וארשה כמה פרברים עם אוכלוסיה שעלתה על 100 אלף נפש, שבתוכה היוו היהודים לא יותר מאשר 12 אחוז לערך. צעד זה הקטין את אחוז היהודים באורח מאכני. פרק־הזמן האחרון — מ־1921 עד 1938 — מוסר תיאור מצויין, כיצד השפיעה עצמאותו המדינית של העם הפולני על כוח־המשיכה של עיר־הבירה הפולנית לגבי האוכלוסיה היהודית. האוכלוסיה היהודית גדלה ב־18,6 אחוז ואילו האוכלוסיה הלא־יהודית גדלה ב־43,2 אחוזים.

הריבוי האינטנסיבי של האוכלוסיה היהודית עד 1864 מוכיח פעם נוספת, כיצד הכלכלה גוברת על הפוליטיקה — שהרי עד 1863 היו היהודים משוללים זכות־ישיבה חופשית בוארשה. עשרות רחובות היו אסורים בישיבה לגבי רובה המכריע של האוכלוסיה היהודית ורק לבעלי זכויות־יתר: בעלי־הון, או אקדמאים, היתה זכות־ישיבה באותם הרחובות. ואף־על־פי־כן

טבלה 1
מיספר היהודים והאחוז שהיוו לגבי האוכלוסיה כולה (ב־1.000)

השנה	מיספר התושבים הכללי	מזה יהודים	
		מיספרים מוחלטים	%
1797	64,8	7,7	11,9
1816	81,2	15,6	19,2
1832	126,8	31,9	25,2
1847	167,0	43,4	26,0
1856	156,0	41,0	26,2
1864	222,9	72,8	32,7
1882	383,0	127,9	33,4
1897	601,4	212,9	35,4
1910	781,2	306,0	39,2
1914	884,5	337,1	38,1
1917	837,2	343,4	41,0
1918	758,4	320,0	42,2
1921	936,7	310,3	33,1
1926	998,0	305,0	30,5
1931	1171,9	352,7	30,1
1938	1265,0	368,4	29,1
1951	870,0	5,0	0,6

עלה אז מספר האוכלוסיה היהודית פי תשעה ובקצב מהיר הרבה יותר מזה שבאוכלוסיה הלא־יהודית.

תופעה כללית היא בהתפתחות הקאפיטאליסטית, שתחילה מתפתח בערים המסחר ורק לאחריו מגיע תורה של התעשיה. והרי היהודים היו עיקר מעמד־הסוחרים בפולין, וכפי שנראה להלן, הם תפסו עוד במחצית הראשונה של המאה הי״ט את המקום המרכזי במסחר ובבנקאות.

טבלה 2
ריבוי האוכלוסיה בוארשה בקרב היהודים והלא־יהודים

השנה	יהודים		לא־יהודים	
	מיספרים מוחלטים	האינדכס לכל תקופת־זמן	מיספרים מוחלטים	האינדכס לכל תקופת־זמן
1797	7.700	100,0	57.100	100,0
1864	72.800	945.5	150.100	262,9
1910	306.000	420,3	475.200	316,8
1921	310.300	101,4	626.400	133,0
1938	368.000	118,6	897.000	143,2

ננסה עתה לנתח ניתוח מפורט תקופות אחרות. מעניין ביותר מבחינה זאת הוא פרק־הזמן של מלחמת־העולם הראשונה והשנים הראשונות להקמת מדינת פולין העצמאית. את המצב הנכון ואת המספרים היחסיים האמיתיים לגבי השנים הללו נקבל, אם נפריד מכלל חשבון את הפרברים שצורפו בימי־המלחמה וניקח את וארשה בגבולותיה הטרום־מלחמתיים. או אז יהיה אחוז היהודים:

1914 — 39,2
1917 — 47,3
1918 — 46,1
1920 — 38,4

ריכוז הפליטים היהודים בוארשה בשנות־המלחמה בא לידי ביטויו הבולט ביותר בשנת 1917, כאשר אחוז היהודים עולה

כמעט עד למחצית האוכלוסיה כולה. אכן, מיספרם המוחלט של היהודים לא עלה הרבה במשך שלוש השנים ההן, לא יותר מאשר ב־6 אלפים לערך; אך מיספרם המוחלט של הנוצרים ירד בהרבה, לפי שהם לא נהרו מערי־השדה אל וארשה ולא הוגלו אליה, דוגמת היהודים, אלא להיפך — תנועתם היתה מוארשה אל ערי־השדה, מקום שתנאי־החיים היו קלים יותר, אף בטוחים יותר. חלק ניכר של האוכלוסי הנוצרים היו להם קשרים הדוקים עם הכפר והם נמלטו שמה מן המטרופולין, כדי להציל את נפשם. הריבוי המוחלט המועט של האוכלוסיה היהודית משנת 1914 ועד 1917 אין פירושו, כי בשנת 1917 היה מיספר הפליטים בוארשה מועט כל־כך — שהרי הפליטים גם מילאו את מקומם של מיספר יהודי וארשה, שבימי הכיבוש הגרמני נמלטו לרוסיה. מיספרם של אלה לא היה מועט כלל.

בשנת 1920 שוב היה אחוז היהודים בוארשה בגבולותיה הטרום־מלחמתיים ברמה של שנת 1914 — למעלה מ־38 אחוז. אולם בוארשה המורחבת שוב אין אחוז היהודים מגיע אלא ל־34,6 בלבד. דבר זה נגרם בגלל ריבוייה היחסי של האוכלוסיה הלא־יהודית. אחוז היהודים ירד ב־4 לערך מחמת סיפוחם של כמה פרברים בעלי אוכלוסיה לא־יהודית גדולה.

בשנת 1921 מיספרם המוחלט של היהודים בוארשה הוא כפי שהיה ב־1910 בערך, אך באחוזים מיספרם כבר קטן יותר בעטיים של הפרברים. כיצד התקדם ריבוי האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית בשנים הראשונות לפולין העצמאית? כאן מזדקרת לעין תופעה, שהיא יחידה במינה בכל משך־הזמן — מיספר היהודים המוחלט ירד בשנים 1921—1926 בעוד שהאוכלוסיה הנוצרית עלתה במיספרה. יש לנו בטבלה מס׳ 1 פרק־זמן אחד — מ־1847 עד 1856 — שמיספר היהודים ירד בו במקצת, אבל אז ירד גם מיספרם של הלא־יהודים. בשנת 1921 חיו בוארשה למעלה מ־310 אלף יהודים ואילו בשנת 1926 לא היו בה אלא 305 אלף, בעוד שמיספר האוכלוסיה הלא־יהודית עלה באותה תקופה מקצת למעלה מ־626 אלף ב־1921, ל־693 אלף ב־1926, כלומר ב־10 אחוזים ומעלה.

כמה מיספרים הניתנים להלן יתנו תשובה ברורה לשאלה זאת. תנועת הבאים והיוצאים מוארשה היתה כדלהלן:

השנה	אצל הנוצרים	אצל הלא־נוצרים (למעלה מ־99% יהודים)
1924	+ 16.989	— 1.816
1925	+ 16.060	— 4.018
1926	+ 4.811	— 2.675
בסך־הכל	+ 37.860	— 8.509

במשך שלוש השנים הללו נוספו אצל הלא־יהודים למעלה מ־37 אלף תושבים שבאו לוארשה, בעוד שאצל היהודים ירד המספר ב־8 אלפי נפש ומעלה. כיצד להסביר את הדבר? ריבוי האוכלוסיה הלא־יהודית מובן וברור, לפי שגם בלי הגורמים הכלכליים פעלו כאן סיבות פוליטיות — הקימו אז את המנגנון הממשלתי והרי לא נתקבלו למישרות אלו אלא נוצרים בלבד. אך מה המריץ את היהודים לעזוב את וארשה? עלינו לזכור, כי עגלתו של גראבסקי השתוללה בוארשה הרבה יותר מאשר בערי־השדה. אישור מסויים להנחה זאת יש במיספרי היהודים הבאים־והיוצאים את וארשה בשנים 1927 ו־1928, השנים

הראשונות לאחר ניצוחו של פילסודסקי, כאשר האוכלוסיה היהודית נשמה קצת לרווחה.

בשתי השנים — 1927—1928 — היה אצל האוכלוסיה הנוצרית ריבוי בשיעור של 42.323 ואילו אצל היהודים לא היה הריבוי אלא בשיעור של 9.582. אצל האוכלוסיה הנוצרית הריבוי גדול יותר מאשר אחוזם בין תושבי העיר, ואילו אצל היהודים הוא קטן יותר, אך אין ירידה, כפי שהיתה קודם.

למן 1926 נעשה המצב תקין, פחות או יותר, אך בכל־זאת הפוך מבכל שנות המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20 — האוכלוסיה הנוצרית מתרבה בקצב מהיר יותר ואחוז היהודים יורד ללא הפוגה. אפשר היה להסביר את הדבר בכך, שבדרך כלל, בתקופה בה מתפתחת התעשייה בקצב מהיר — גם האוכלוסיה הנוצרית מתרבה בקצב מהיר יותר, שהרי היא היא שסיפקה את ההמון הגדול של פועלי בתי־החרושת. אך כפי שנראה להלן, הרי במקרה זה תפסה האוכלוסיה הלא־יהודית עמדות במסחר בשיעור גדול הרבה יותר משהגיע לה על־פי חלקה היחסי בענף כלכלי זה. אולם זו לא היתה אלא אחת הסיבות; מיכלול של גורמים כלכליים ומדיניים השפיע על גידולה של האוכלוסיה הנוצרית בוארשה בפולין העצמאית.

בנוגע לשורה האחרונה בטבלה מס׳ 1 — שנת 1951 — אי־אפשר ואף אין צורך לומר דבר — 5 אלפים יהודים! 0,6%! הדברים ברורים בתכלית!

ב. ריכוז הגיטו של האוכלוסיה היהודית

בטבע הדברים הוא שבני כל קבוצה, ביחוד בני קבוצות דתיות ולאומיות, קשורים ודבוקים איש ברעהו. הדברים אמורים לא רק לגבי מהגרים בארצות רחוקות וזרות, המתרכזים בדרך כלל בנקודות מסויימות וברובעים מסויימים של אותן נקודות־יישוב. גם בארץ־המגורים הקבועה, בעת שעוברים מעיר לעיר, הריהם מתרכזים כרגיל בקירבת־מקום זה לזה. להיות־בין־אחים — הוא צורך נפשי, שלא לדבר כבר על האפשרות לקיים מנהגי־דת מסויימים ואורח־חיים מסויים, ולא כל שכן, שקל יותר להבין איש את שפת רעהו. אין ספק שגם הגורם הכלכלי עושה את שלו וחלקו אינו מבוטל כל עיקר בתהליך זה — הבחור או הנערה שהיו באים מעיר־השדה לוארשה, היו להם סיכויים למצוא עבודה אצל יהודי ורק לעתים רחוקות מאד אצל נוצרי.

כל אלה היו גורמים חיוביים, המשפיעים אצל כל העמים על התרכזות ברובעים מסויימים של ערים, אליהם זורמת ההגירה. אצל היהודים נוסף, בלי ספק, גם גורם שלילי: היהודי — ביחוד אם הוא ממשיך באורח־חייו המסורתי במה ששייך לגידול זקן ופיאות, לצורת הלבוש וללשון — מרגיש עצמו ברע בסביבה לא־יהודית. בפולין מילא גורם זה תפקיד נכבד עד מאד. בשנים שבין שתי מלחמות־העולם, ביחוד בשנות השלושים, נוספה עוד המגמה המאורגנת בחלקים מסויימים של העיר, ביחוד בפרברים החדשים, שלא לתת ליהודים לחדור לתוך מקומות אלה. יהודים מן הסוג המתבולל ביותר עוד הצליחו בדרך כלשהי לגנוב את הגבול ולחדור לתוך הרובעים הפולניים — אך לגבי היהודי הממוצע היה הדבר מן הנמנע.

בטבלות הבאות נביא מיספרים על ריכוז היהודים בחלקים מסויימים של וארשה — הם אמנם ישקפו את הריכוז הזה, אך אין בהם כדי לגלות את השפעת הגורמים השונים על תהליך זה.

לא נקטנו את סדר־המיספרים של הוועדה הסטאטיסטית שליד עיריית וארשה — נקטנו את סדר המיספרים הפוחתים והולכים של האוכלוסיה היהודית. באיזור ביאַלאנסקה, שהוא האיזור הכולל את נאלבקי, מגיע אחוז היהודים עד ל־92 ומעלה. אם נביא בחשבון שהשוערים בכל הבתים היו לא־יהודים ללא יוצא־מן־הכלל, אפשר להגיע למסקנה, שבאותו איזור היו היהודים חיים כמעט אך ורק בינם לבין עצמם ובחופש גמור מלחץ השפה הזרה ואורח־החיים הזר. באזור השני שוב לא

טבלה 3

חלוקת היהודים בוארשה לפי האזורים (1910)

האזור	האוכלוסיה כולה	מזה יהודים: מיספר מוחלט	מזה יהודים: %	מתוך 100 יהודים היו
ביאַלאַנסקה	55.997	51.851	92,6	17,0
פובונזקי	72.394	50.637	70,0	16,5
מוסטובסקה	74.038	46.707	63,1	15,3
ירוזולימסקה	67.793	33.038	48,7	10,8
וולסקה	78.750	28.003	35,6	9,1
אלכסנדרובסקה	58.695	17.943	30,6	5 9
סובורנה	43.803	17.750	40,5	5,8
טובארובה	66.958	15.091	22,6	5,0
צנטראלנה	26.573	9.547	36,0	3,1
זאמקובה	43.021	5.265	12,2	1,7
נובי־שביאט	42.094	2.754	6,5	0,9
לאזיאַנקי	34.016	2.683	7,9	0,8
מוקוטוב	39.494	2.393	6,1	0,8
מרכז העיר	703.626	283.662	40,3	92,7
פראגה הישנה	38.003	13,222	34,8	4,3
פראגה החדשה	39.586	9.177	23,2	3,0
פראגה	77.589	22.399	28,9	7,3
בסך־הכל	781.215	306.061	39,2	100,0

היו היהודים אלא 70 אחוז. אך כיון שאיזור זה כולל רחובות רבים, יש להניח, שאף כאן וכן באזורים הבאים בעלי אחוז היהודים הגבוה היו רחובות, שאחוז היהודים שבהם הגיע ל־90 ומעלה. לרוב היו הרחובות המיושבים יהודים בצפיפות סמוכים לאותם הרחובות של האיזור הגובל, שאף הם היו מיושבים בצפיפות על־ידי יהודים. אילו ניתן לנו לסמן את הרחובות בעלי אוכלוסיה יהודית צפופה עד ל־90 אחוז בערך, כי אז היתה התמונה ברורה יותר והיינו מקבלים גאֶטו יהודי, המקיף את רוב רובה של יהדות וארשה. על־כל־פנים ציון זה נכון במידה רבה מאד לגבי ארבעת האזורים הראשונים, שכולם יחד הכילו קרוב ל־60% מהאוכלוסיה היהודית בוארשה.

אם מניחים שמיספר העולה על עשרת־אלפים יהודים מהווה המון צפוף למדי, היוצר חומה סמיכה של הגנה לאומית נגד חדירת השפעות זרות, הרי ש־90 אחוז לערך מכל יהודי וארשה חיו בתנאי ריכוז צפוף כזה. עם שני האזורים האלה, המונים קרוב ל־10 אלפים יהודים, יתקבל, כי קרוב ל־95 אחוז מכל יהודי וארשה חיו בתנאי ריכוז רצוף. מפוזרים ובטלים בשישים היו רק יהודים מועטים, שישבו בארבעה אזורים (זאמקובה, נובי־שביאט, לאז׳יאַנקי ומוקוטוב), ששם היוו רק אחוז מבוטל, לכל היותר 1,7% ובשלושה אזורים היוו אפילו פחות מאחוז

אחד. אלה הם האזורים (חוץ ממוקוטוב), שבהם היתה מרוכזת השמנה־וסלתה הפולנית ואשר הבורגנות הגדולה היהודית, האינטליגנציה המקצועית, קבוצות מתבוללות במידה מרחיקה לכת, התרפקו עליה וניסו להשתלב עד כמה שאפשר יותר בה.

כזה היה המצב לפני מלחמת־העולם הראשונה. לאחר המלחמה לא נשתנה המצב בהרבה, אך היו בו קווים אופייניים הראויים לתשומת־לב רצינית. התופעה החשובה ביותר שבאה

חלוקת האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית בוארשה לפי האזורים (1931־38)

האזור	יהודים 1931	יהודים 1938	לא־יהודים 1931	לא־יהודים 1938	פלוס – מינוס באחוזים: יהודים	פלוס – מינוס באחוזים: לא־יהודים
פובונזק	64.740	72.312	25.387	22.586	+ 11,7	— 11,4
מוראנוב	55.266	57.856	7.201	6.073	+ 4,7	— 15,7
לשנו	50.488	54.383	43.811	40.196	+ 7,7	— 8,2
גזשיבוב	37.785	36.717	34.383	32.561	— 2,8	— 5,3
מירובה	35.631	37.812	63.213	60.915	+ 6,1	— 3,6
טובארובה	19.481	18.645	52.191	50.410	— 4,3	— 3,4
עיר עתיקה	19.107	18.388	31.772	30.779	— 3,8	— 3,1
עיריה	11.991	12.714	17.996	15.666	+ 6,0	— 13,0
סולץ	5.297	5.167	54.251	52.245	— 2,5	— 3,7
קושיקובה	4.991	5.413	50.884	47.652	+ 8,5	— 6,4
אורדינצקה	3.707	3.922	43.841	40.649	+ 5,8	— 7,3
פרבר קרקוב	3.371	3.029	38.638	35.801	— 1,2	— 7,3
אויאזדובסקה	2.212	2.118	36.795	36.389	— 4,3	— 1,1
מרכז העיר	314.067	328.476	500.363	471.922	+ 4,6	— 5,7
צפון־פראגה	9.319	8.939	47.340	49.485	— 4,1	+ 4,5
דרום־פראגה	12.799	12.766	39.695	48.026	— 0,3	+ 21,0
פראגה	22.118	21.705	87.035	97.511	— 1,9	+ 12,0
פרברים [1]	16.474	18.213	231.340	327.545	+ 10,6	+ 41,6
בסך־הכל	352.659	367.394	818.738	896.978	+ 4,5	+ 9,6

לידי גילוי לאחר המלחמה, ביחוד בשנות השלושים, היתה בכך, שהאוכלוסיה הנוצרית נסוגה ממרכז העיר, וביתר ייחוד מן האזורים המאוכלסים יהודים בצפיפות; הרציפות היהודית ובידודה נעשו בולטים ביתר שאת. חלוקת העיר לאזורים נשתנתה עד ששוב אין אפשרות של השוואה ישירה עם שנת 1910. אף־על־פי־כן מזדקר לעין, כי האוכלוסיה היהודית נשארה מרוכזת באותם חלקי־העיר ובאותם האזורים עצמם.

הגידול בין 1931 ל־1938 היה אצל האוכלוסיה הלא־יהודית בכל העיר פי־שניים מאשר אצל היהודים. אך לא בכך מעניינת הטבלה הזאת — שהרי כבר במבט ראשון, אפשר לראות, כי האוכלוסיה הלא־יהודית עוברת אל הפרברים ועוזבת את מרכז העיר, שבו נעשית האוכלוסיה היהודית צפופה ורצופה יותר. בכל אזורי מרכז העיר, אפילו באזורים המועטים, שבהם מציין גם את האוכלוסיה היהודית מינוס, ירד מיספר האוכלוסיה הלא־יהודית. בכל שטח מרכז־העיר היה אצל האוכלוסיה היהודית ג י ד ו ל של חמישה אחוזים בקירוב ואילו אצל הלא־יהודים י ר י ד ה בחמישה אחוזים ומעלה. הירידה הגדולה ביותר אצל האוכלוסיה הלא־יהודית היתה באזורים בעלי רוב יהודי גדול מאד — בפובונזק, מוראנוב ואף בעיר העתיקה. במקומות שבהם יש ליהודים ירידה הריהי מתבטאת באחוזים זעומים ביותר, ואילו אצל האוכלוסיה הלא־יהודית הירידה היא בשיעור של למעלה מ־15 אחוז, 13 אחוז, ו־11 אחוז.

משעוברים לפרברים, אף לפראגה, מיד משתנית התמונה. אמנם גם אצל היהודים יש עליה בפרברים — אך שיעורה היחסי קטן פי ארבעה מאשר אצל הלא־יהודים. מ־16 אלף יהודים, בכל הפרברים, בשנת 1931 — הם נתרבו והגיעו ל־18 אלף בשנת 1938. האוכלוסיה הלא־יהודית גדלה מ־231 אלף ל־327 אלף ומעלה. זו האחרונה רבתה ב־96 אלף בקירוב ואילו היהודים בפרברים ירד מ־6,6 ל־5,3. מעניינים עוד יותר הם המיספרים המוחלטים. בשנת 1921 היה מספר הנוצרים בפרברים 117.102 ואילו בשנת 1938 — 327.545, כלומר עליה ב־210 אלף ומעלה. יהודים היו בפרברים: בשנת 1921 — 11.724 ובשנת 1938 — 18.213, תוספת של קצת יותר מ־6 אלפים בלבד. נראה להלן, כי דוקא מרכז העיר, שבו היו היהודים דחוסים ומרוכזים באזורים מסויימים, היתה בו הצפיפות לכל הקטאר הגדולה ביותר ודילולה על־ידי יציאת חלק מן האוכלוסיה לפרברים היה ללא ספק לטובת בריאותה של האוכלוסיה היהודית. ואכן, משנת 1931 ועד לשנת 1938 פחת מספר היהודים במרכז־העיר, ובעיקר באזורים היהודיים ב־39 אלף נפשות לערך, בעוד שמספר היהודים המוחלט במרכז העיר גדל בארבעה־עשר אלף ומעלה.

גם בפראגה חלה ירידה במיספר האוכלוסיה היהודית, בעוד שאצל האוכלוסיה הלא־יהודית היתה עליה — תוספת בשיעור של 12 אחוז מלאים ואילו היהודים פחתו בכמה אחוזים.

אחוז היהודים בשנת 1938 היה:

במרכז העיר	41,0
בפראגה	18,2
בפרברים האחרים	5,3
בוארשה כולה	29,1

1. מוקוטוב, גרוכוב, גולנדזינוב, קולו, צ'רניאקוב, וולה, אוכוטה, טארגובק, ברודנו, מרימונט.

טבלה 5

אזורים שבהם למעלה מ־50 אחוז היו יהודים (1931־38)

האזור [2]	1931 מיספר מוחלט	1931 %	1938 מיספר מוחלט	1938 %
מערב־נאלבקי	19.603	91,4	20.944	91,8
מזרח־נאלבקי	18.218	91,1	18.572	91,4
דז'יקה	21.477	89,1	23.357	91,2
מוראנוב	17.445	83,0	18.340	88,3
קארמליצקה	39.042	76,0	41.821	79,7
פאריסובסקה	24.204	69,0	26.827	76,4
גליניאנה	17.807	71,5	20.754	75,7
כיכר גזשיבוב	20.846	75,4	20.268	74,4
שביינטויירסקה	14.772	68,0	14.655	67,6
מירובה	2.766	61,9	3.140	64,7
כיכר־הבאנק	5.388	57,4	5.671	61,1
טבארדה	8.397	53,9	8.278	52,8
בסך־הכל	209.965	76,6	222.627	78,6

נתבונן עתה באזורים שלמעלה ממחצית אוכלוסיתם היתה יהודית ואז תבלוט עוד ביתר שאת דחיסותו של הגיטו היהודי.

ב־12 האזורים הללו היו מרוכזים — בשנת 1931 — 59,5% של כל יהודי וארשה ובשנת 1938 — 60,4%. באותם 12 האזורים היה שיעור היהודים ביחס לכל האוכלוסיה של אזורים אלה: בשנת 1931 — 76,6% ובשנת 1938 — 78,6%. זהו רוב כל־כך גדול ורב־משמעות, עד שהוא גורם לבידוד ניכר למדי, שהרי במסגרת האזורים עצמם קיים ריכוז נוסף ברחובות מסויימים. בשני אזורים היה שיעור היהודים למעלה מ־91 אחוז. בשני אזורים נוספים — למעלה מ־80 אחוז, ובאחד מהם אפילו קרוב מאד ל־90 אחוז (89,1%).

העובדה, שהריכוז באזורי־הגיטו היה רחוק מלהיות ריכוז־מרצון, אלא היה כפוי בכוח לחץ האוכלוסיה הפולנית הסובבת, מסתברת משיעור הצפיפות ששררה באזורים השונים.

לכל הקטאר באזורים השונים היה שיעור האוכלוסיה בשנת 1938 כדלהלן:

פובונזק	456,2
מוראנוב	551,1
לשנו	546,7
גזשיבוב	699,8
מירובה	587,7
טובארובה	396,9
העיר העתיקה	463,8
העיריה	234,5
סולץ	282,8
קושיקובה	203,3
אורדינאצקה	325,3
הפרבר הקראקובי	334,7
שדרות אויאזדוב	97,2

חמשת האזורים הראשונים, שבהם הצפיפות היא הגדולה מאשר באזור שדרות אויאזדוב, זהים עם חמשת האזורים אחוז מכל יהודי מרכז העיר. אזור שדרות אויאזדוב, התופס הראשונים שבטבלה מס' 4, המראה, כי באותם אזורים עצמם התגוררו בשנת 1938 למעלה מ־259 אלף יהודים, או קרוב ל־79 אחוז מכל יהודי מרכז העיר. איזור שדרות אויאזדוב, התופס בטבלה מס' 4 את המקום האחרון במיספר היהודים הזעום ביותר שבו, הוא גם בעל הצפיפות הקטנה ביותר. חמשת האזורים האחרונים, מצטיינים בצפיפות הקטנה ביותר; בכולם לא היו ב־1938 אלא פחות מ־20 אלף יהודים, כלומר לא יותר מאשר כשישה אחוזים מכל יהודי מרכז העיר.

לגבי כל יהודי פולין היה שיעור יהודי עיר־הבירה:[3]

בשנת 1832	7,0%
" 1882	13,0%
" 1897	16,1%
" 1910	21,5%
" 1921	10,9%
" 1931	11,2%
" 1938	11,3%

תהליך ההתרכזות בעיר הבירה חל בעיקר עד להקמת פולין העצמאית — מ־7 אחוזים של כל יהודי פולין הקונגרסאית ב־1832 עלה אחוז זה ל־16 ומעלה בשלהי המאה ה־19, ועד למעלה מ־21 אחוז בשנת 1910. האחוז הקטן יותר בשנת 1921 אינו אלא מַכאני בלבד, לפי שמיספר היהודים במדינה העצמאית היה גדול הרבה יותר. אך אנו רואים, כי משנת 1921 ועד ל־1938 עמד הריכוז כמעט במקום אחד — הוא לא עלה אלא מ־10,9 ל־11,3 אחוז, וזה אינו גידול בעל משמעות כלשהי.

ג. מיבנה האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית על־פי המין והגיל

על כל אלף גברים היו בשנת 1931 נשים: אצל היהודים — 1103; אצל לא־יהודים — 1236. העודף הגדול של נשים על גברים בוארשה, כבערים גדולות בדרך כלל, מסתבר בזרימה הגדולה של עובדות משק־בית ושאר שירותי־נשים, שנהרו בהמוניהם אל הערים הגדולות. אולם אצל היהודים היה עודף הנשים על הגברים קטן בהרבה מאשר אצל הלא־יהודים, מפני שהאוכלוסיה היהודית אינה מעמידה מיספר רב של משרתות־בית.

אם נשווה את עודף הנשים על הגברים בפולין כולה עם המיספרים שהבאנו זה עתה ביחס לוארשה, תהיה התמונה ברורה יותר. בפולין כולה היה מיספר הנשים על כל 1000 גברים: אצל היהודים — 1.087; אצל הלא־יהודים — 1.067. אצל היהודים בתורת אוכלוסיה עירונית אין כמעט כל הבדל בין וארשה לבין פולין כולה; אצל הלא־יהודים ההבדל הוא גדול למדי, לפי שאצלם זורמות לערים, וביתר ייחוד לערים הגדולות, נשים רבות בהרבה מאשר אצל היהודים.

המיבנה, באחוזים, לפי הגיל היה בשנת 1931 כדלהלן:

	יהודים	לא־יהודים
1 —14	26,1	22,6
15—59	66,8	69,6
60 ומעלה	7,1	7,8
	100,0	100,0

אחוז הילדים הקטן יותר אצל האוכלוסיה הלא־יהודית אינו נובע מילודה נמוכה יותר, אלא מתמותת־ילדים גבוהה יותר.

2. מערב־נאלבקי, מזרח־נאלבקי ומוראנוב שייכים לאזור מוראנוב; קארמליצקה ללשנו; כיכר־גזשיבוב לאזור גזשיבוב; שביינטויירסקה לעיר העתיקה; לאזור מירובה; כיכר הבאנקים לאזור העיריה; טבארדה לאזור טובארובה.

3. עד לשנת 1921 היחס הוא לגבי מיספר היהודים בפולין הקונגרסאית; מ־1921 ואילך לגבי מיספר היהודים בפולין כולה.

ד. תנועת האוכלוסיה הטבעית אצל יהודים ולא־יהודים

רישום הלידות והמיתות בפולין היה גרוע מאד — הן בארץ כולה והן בוארשה. אצל היהודים היה גרוע במיוחד רישום הנישואין, שכן דעת האוכלוסיה היהודית היתה, כי כל חתונה שנערכה אצל הרב היא כשרה כדת וכדין ולא ראתה לנחוץ לסדר גם את הרישום האזרחי. אף־על־פי־כן יש ערך רב למדי למיספרים היחסיים של הלידות והמיתות ואנו נביא אותם ביחס לתקופה ארוכה למדי. חשיבות מיוחדת יש למיספרים האלה, לפי שהם מראים את תהליך ההתפתחות במשך תקופה ארוכה ועם זאת אפשר גם להשוותם אל האוכלוסיה הלא־יהודית. עימות תהליך־ההתפתחות אצל יהודים ולא־יהודים זה לעומת זה מוכיח, כי מיספרים אלה, אף־על־פי שאינם נכונים במאה אחוז, יש בהם כדי לשקף את ההתפתחות האמיתית של תנועת־האוכלוסין הטבעית.

על כל אלף נפש באוכלוסיה היה מיספר הנישואין בשנים 1931—1936:

אצל יהודים — 9,5
אצל לא־יהודים — 20,4

ההבדל הגדול הזה בין יהודים ללא־יהודים בוארשה נובע בעיקר מן המיבנה הסוציאלי־הכלכלי השונה של האוכלוסיה — אצל היהודים אחוז השכבות הגבוהות־יותר הוא גדול בהרבה מזה שבאוכלוסיה הלא־יהודית. האוכלוסיה הלא־יהודית בוארשה מוצאה בשיעור ניכר מן הכפר, בו מתחתנים בגיל צעיר ואחוז הבאים בברית־נישואין גבוה יותר מאשר בערים. גילם של הבאים בברית־נישואין בשנים 1931—1936 מוכיח עד כמה רב ההבדל בין היהודים לבין הלא־יהודים אפילו באותה עיר עצמה. מכל מאה נישאים באותן השנים בוארשה היה הגיל:

הגיל בעת הנישואין	אצל היהודים: גברים	אצל היהודים: נשים	אצל הלא־יהודים: גברים	אצל הלא־יהודים: נשים
צעירים מ־25 שנה	18,7	32,5	31,9	51,7
25—29	40,4	36,9	38,1	26,0
למעלה מ־30	40,9	30,6	30,0	22,3
בסך־הכל	100,0	100,0	100,0	100,0

אצל הלא־יהודים אחוז הנישאים בגיל צעיר גדול כמעט פי־שניים מאשר אצל היהודים; אצל היהודים — גברים 18,7 על כל 100 ואצל לא־יהודים — 31,9. אותו יחס קיים גם לגבי הנשים.

בנוגע לגירושין אי־אפשר להשוות את היהודים לנוצרים, שהרי פולין היא מדינה קאתולית ואצל הקאתולים עני־ן הגירושין כרוך בקשיים גדולים מאד. אצל היהודים היה מיספר הגירושין 1834—1936 — 136. על כל מאה חתונות בשנים 1931—1933 חלו 1,8 גירושין ובשנים 1934—1936 — 7,9 גירושין.

תמונה זו מזכירה בדרך כלל את ההתפתחות שחלה בכל ארצות אירופה וביחוד בערים — שני המומנטים שבתהליך תנועת־האוכלוסיה פוחתים והולכים. תחילה פוחתת במידה רבה יותר התמותה, ואילו הילודה עולה בקצב מהיר, אך עד מהרה מתחילה הירידה גם בשטח הילודה והיא עוד מהירה מאשר ירידת שיעור התמותה ולפיכך באה ירידה בריבוי הטבעי. עד כאן היתה ההתפתחות כמעט שוה בשני חלקי האוכלוסיה, אולם

טבלה 6
הילודה והתמותה אצל יהודים ולא־יהודים בוארשה
(לכל 1000 נפש)

בשנים	יהודים: נולדו	יהודים: מתו	יהודים: תוספת	לא־יהודים: נולדו	לא־יהודים: מתו	לא־יהודים: תוספת
1885—1889	33,1	23,2	9,9	42,3	28,2	14,1
1890—1894	35,0	21,6	13,4	43,2	26,2	17,0
1895—1899	35,1	18,5	16,6	40,6	28,7	11,9
1900—1904	29,4	16,7	12,7	38,3	22,8	15,9
1905—1909	25,9	15,4	10,5	34,3	22,7	11,6
1910—1914	22,2	14,0	8,2	29,4	20,7	8,7
1915—1919	21,3	24,9	−3,6	18,2	32,8	−14,6
1920—1924	18,0	12,0	6,0	27,2	18,1	9,1
1925—1929	18,0	11,0	7,0	22,5	15,2	7,3
1930—1934	14,2	9,9	4,3	14,3	11,9	2 4
1935—1938	12,0	9,8	2,2	13,5	11,2	2,3

מאחר שמיספר הלידות אצל האוכלוסיה הלא־יהודית הוא מלכתחילה גבוה בהרבה מאשר אצל היהודים, הרי אף־על־פי שגם התמותה אצל הלא־יהודים ה־א גבוהה יותר, הריבוי הטבעי נשאר אצלם בכל־זאת גדול מאשר אצל היהודים. הדבר מסתבר בכך, שאוכלוסיה מפגרת בהתפתחותה — והרי האוכלוסיה הנוצרית של וארשה הגיעה לא מכבר מן הכפר — שומרת עוד זמן ממושך למדי על ההרגל של ריבוי הילדים, אך היא נהנית מן התנאים הסאניטריים וההיגייניים המשופרים יותר בעיר המביאים לירידת התמותה ולפיכך עולה הריבוי שלה, בדור הראשון, בשיעור ניכר. אולם במרוצת הזמן מתחילה לרדת גם הילודה, באה הסתגלות לאורח־החיים העירוני ולבסוף מתחיל אצל הנוצרים לרדת גם שיעור הריבוי הטבעי. וכך אנו מוצאים, כי בשנות השלושים הריבוי הטבעי אצל היהודים והנוצרים הוא כמעט שווה. אך האוכלוסיה היהודית זוכה לריבוי הטבעי שלה בדרך בריאה יותר מאשר האוכלוסיה הנוצרית — אצל היהודים פועל בעיקר מיעוט התמותה, בעוד שאצל הלא־יהודים הגורם העיקרי הוא הילודה הגבוהה.

בשנות המלחמה — 1915—1919 — היתה אצל שני חלקי האוכלוסיה ירידה ביולוגית מחמת הקפיצה בעקומת התמותה, שעלתה מעלה מעלה, אולם אצל היהודים לא ירד במידה רבה כל־כך שיעור הילודה ולפיכך הירידה אצל היהודים היתה קטנה יותר. התמותה הגבוהה בשנות המלחמה מסתברת בלי־ספק במיספר הפליטים הגדול שהתרכז בוארשה, ואשר חיו בתנאים היגייניים וכלכליים נוראים ביותר. התמותה בקרב היהודים בשנים 1915—1919 היתה 24,9 לכל אלף נפש, גידול של למעלה מ־77 אחוז לגבי השנים 1910—1914. ואילו אצל האוכלוסיה הלא יהודית לא היה גידול שיעור התמותה בשנות־המלחמה אלא ב־58 אחוז בהשוואה ל־5 השנים שלפני המלחמה. אולם הילודה באוכלוסיה הלא־יהודית ירדה בשנות־המלחמה ב־38 אחוז ומעלה ואילו אצל היהודים היא ירדה ב־4 אחוזים בלבד.

עד כה עשינו השוואה בנוגע לתנועת־האוכלוסין הטבעית בין יהודים ונוצרים כשתי קבוצות שלמות — אולם דוקא בפרט זה של הילודה וביתר ייחוד לגבי התמותה יש ערך רב לגורם הכלכלי ודבר זה כרוך בעיקר, לשייכות המעמדית. לצערנו, אין לנו מיספרים בשביל הקבוצות הסוציאליות השונות לגבי שאלת־יסוד זאת, אולם המיספרים המתייחסים לאזורים השונים

יש בהם ודאי כדי לתת מושג ידוע בפרט זה של הבדל בין עשיר לעני. למרבה הדאבה, נוכל בפרט זה ללמוד הרבה יותר ביחס לאוכלוסיה הלא־יהודית מאשר ביחס לאוכלוסיה היהודית — שהרי הראשונה מחולקת חלוקה ברורה, לפי האזורים, לעשירים ועניים. אפשר לומר בודאות, כי בשדרות־אויאזדוב התגוררו עתירי־ההון ואילו בוולה או באוכוטה ישבו הפועלים וסתם דלת־העם. בנוגע ליהודים קשה הרבה יותר לערוך חלוקה כזאת — ברוב הרחובות היהודיים היו גרים גם יהודים עשירים וגם עניים. ואף־על־פי־כן אפשר לומר גם בנוגע ליהודים, כי באזור פובונזק היה גר רוב גדול של קבצנים ואילו בגזשיבוב היווה המעמד הבינוני את הרוב. על כן כדאי לעיין במיספרים של כמה מן האזורים.

טבלה 7
לידה ותמותה באזורי וארשה השונים — 1929—1934
(לכל 1000 נפש)

האזור	לידות	מיתות	ריבוי	% היהודים באזור (1931)
מוראנוב	12,2	9 6	2,6	88,5
פובונזק	16,9	10,9	6,0	71,8
גזשיבוב	11,1	9,8	1,3	52,4
שד. אויאזדוב	11,6	9,8	1,8	5,7
אורדינאצקה	8,8	9,8	— 1,0	7 8
קושיקובה	9,1	10,4	— 1,3	7,8
קולו	28,1	15 3	12,8	3 7
אוכוטה	24,9	11,9	13,0	10,8
טארגובק	27,9	13,2	14,7	2,1

ננתח תחילה את האזורים בעלי אחוז היהודים הנמוך — שכן שם התמונה ברורה בתכלית. החלקים העניים של האוכלוסיה הנוצרית נותנים ריבוי גדול — שהוא תוצאה משיעור הילודה הגבוה המציין אותם, שיעור גבוה עד כדי כך, שאף־על־פי שגם התמותה היא גבוהה, נשארת בכל זאת יתרה גבוהה עד מאד. ואכן, העודף הזה הוא גבוה פי חמישה מאשר בשאר חלקי האוכלוסיה הנוצרית באותו פרק זמן. הריבוי הגדול הזה ברובעי־הפרברים העניים מכסה את הפיחות של אזורי השמנה־וסלתה הפולנית, המתנוונת והולכת. העובדה, שהפרברים בעלי האוכלו־סיה הנוצרית העניה נותנים ריבוי טבעי גבוה, כבר היתה ברורה מטבלה מס׳ 6, שבה בולט, כי תיכף לאחר המלחמה, בשנים 1920—1924, ירדה הילודה אצל היהודים בעוד שאצל הנוצרים היא לא ירדה. תופעה זו באה ללא ספק כתוצאה מסיפוח הפרברים לוארשה. בטבלה מס׳ 7 אנו רואים זאת בבהירות מוחלטת.

מה מראים לנו המיספרים הנוגעים לשלושת האזורים, שבהם מהווים היהודים אחוז גבוה? במידת־מה חוזרת התמונה, אם כי לא באופן בולט כל־כך — באזור פובונזק, האיזור הדל ביותר, הנותן ריבוי גדול פי־שניים מאשר מוראנוב וגבוה פי חמישה כמעט מאשר גזשיבוב. איזור מוראנוב הוא איזור מעורב של יסודות יהודיים עניים ובורגניים בינוניים, בעוד שאזור גזשיבוב הוא אחיד יותר מבחינת הבורגנות הבינונית המאכלסת אותו. יש, כמובן, להביא בחשבון, שבאזור גזשיבוב יש לנו כמעט 48 אחוז נוצרים, כנראה מן השכבות העניות. אלמנטים נוצריים אלה ממלאים אולי במידת־מה את החסר בשטח הילודה של האוכלוסיה הבורגנית־הבינונה היהודית, שלפני המלחמה הסתגלו במהירות רבה לשיטה של שני ילדים וילד יחיד.

לגבי אותן השנים יש לנו גם מיספרים הנוגעים לתמותה מחמת השחפת והסרטן לפי אזורים. נביא את המיספרים האלה לגבי אותם תשעת האזורים.

טבלה 8
מתי משחפת וסרטן באזורים שונים של וארשה
(בשנים 1929—1934)

האזור	מתו: משחפת	מתו: מסרטן	% היהודים באזור
מוראנוב	12,4	8,6	88,5
פובונזק	14,8	8,2	71,8
גזשיבוב	11,2	10,1	52,4
שד. אויאזדוב	18,4	9,5	5,7
קושיקובה	14,6	10 3	7,8
אורדינאצקה	13,9	10,4	7,8
קולו	33,1	6,4	3,7
אוכוטה	25,3	6 3	10,8
טרגובק	22,9	6,4	2,1

כאן נתחיל את הניתוח משלושה אזורים בעלי אחוז יהודים גבוה. מקרי־מוות משחפת אצל יהודים אינם מרובים בכל שלושת האזורים — האזור הדל ביותר — פובונזק — שיש בו קרוב ל־72% יהודים — יש בו פחות שחפנים, מאשר באזור הפולני העשיר ביותר — אזור שדרות־אויאזדוב. האזור מוראנוב, בעל למעלה מ־88 אחוז יהודים יש בו פחות מקרי־מוות מחמת שחפת מאשר באזור הפולני אורדינאצקה. הדבר ידוע מכבר, כי אצל היהודים מתים פחות משחפת מאשר אצל הנוצרים — הדבר נובע מן העובדה, שהיהודים הם זה מאות בשנים תושבי ערים וכבר הספיקו להסתגל לתנאים העירוניים המייחדים, בעוד שהאוכלוסיה הנוצרית עוברת רק עתה את תהליך־ההסתגלות הזה. אשר לסרטן, מתאשרת העובדה, כי אצל השכבות העשירות התמותה היא גבוהה יותר מאשר אצל קבוצות אוכלוסין עניות יותר בפובונזק התמותה מסרטן היא נמוכה מאשר באזור גזשיבוב.

ניקח עתה את האזורים הנוצריים — הרובעים העניים יותר יש בהם מיספר מתי־שחפת גבוה פי שניים ופי שלושה מאשר ברובעים העשירים. דבר זה מובן — תושבי הפרברים האלה חיים בתנאי ההיגיינה הגרועים ביותר ואינם יכולים להרשות לעצמם את הריפוי אלא במקרים נדירים בלבד. התמותה מסרטן נמוכה באזורים אלה הרבה יותר מאשר בכל שאר האזורים, הן מאשר באלה שגבוה בהם אחוז היהודים והן באזורי הנוצרים העשירים.

עוד כמה מיספרים על תמותת־הילדים ובזה נסיים את הפרק על תנועת־האוכלוסיה הטבעית.

ילדים מתחת לגיל שנה מתו, מבין 100 שנולדו חיים:

בשנים	אצל יהודים	אצל לא־יהודים
1929—1931	9,0	13,9
1932—1934	9,5	12,9

תופעה כל־עולמית ממש היא, שאצל היהודים מתים ילדים פחות מאשר אצל האוכלוסיה הלא־יהודית של הסביבה.

טיפוסי יהודים בוארשה במאה הי"ח

בשנתון הסטאטיסטי הפולני לשנת 1947 פורסמו כמה מיספרים על לידות ומיתות בשנות המלחמה הראשונות — מיספרים הראויים לתשומת־לב רצינית ביותר. רואה אני לנחוץ להביא את המיספרים האלה, הקשורים קשר הדוק עם תוכן הפרק הזה, אף־על־פי ששנות החורבן והשואה אינן נכללות במיסגרת החיבור הזה.

טבלה 9

לידות ותמותה אצל יהודים ולא־יהודים בוארשה, בשנות המלחמה הראשונות

השנה	יהודים		לא־יהודים	
	נולדו	מתו	נולדו	מתו
1938	6.139	3.680	13.104	10.208
1939	4.755	8.403	12.958	22.670
א. 1—8	3.179	2.393	9.148	7.167
ב. 9—12	1.576	6.015	3.810	15.583
1940	3.676	8.342	12.270	17.976
1941	2.753	43.239	10.404	19.589
1942	428(א	39.719(ב	8.988	19.659

א) רק ל־5 ההדשים הראשונים של השנה. ב) מספר המתים באותה שנה מתחלק כך: יאנואר—יולי — 24.511, אוגוסט—דצמבר — 15.208.

המיספרים כאן הם מעניינים כשלעצמם וביחוד אם נשווה אותם לאלה של היהודים והלא יהודים בשנים 1941 ו־1942. אלא שהמיספרים אומרים, יותר נכון — זועקים, דברים מפורשים כל־כך, עד שכל פירוש מיותר בהחלט.

II. ההתפתחות הכלכלית של יהדות וארשה

א. מבוא כללי

משניגשים לעיין בהתפתחות הכלכלית של קיבוץ יהודי, קיבוץ ארצי או עירוני מסויים, יש לתת את הדעת על שני דברים: ראשית, התפתחות הקיבוץ כשלעצמו, עלייתו או ירידתו הכלכלית, המיבנה הפנימי שלו עצמו והרכבו המעמדי; שנית, תפקידו כלפי־חוץ, חלקו הכמותי והאיכותי בהתפתחות הכלכלית של כל הסביבה, של הארץ או העיר.

בשעת עיון בהתפתחות הכלכלית של היישובים היהודיים באירופה המערבית, שבה מספר היהודים המוחלט היה קטן מאד ומישקלם היחסי קטן ונטול־ערך עוד יותר, ממילא מכוונת שימת־הלב יותר למומנט השני, להשפעת היהודים על ההתפתחות הכלכלית של הסביבה — של הארץ או העיר. תמיד יש לשים כאן את הדגש על הצד האיכותי, על הדיס־פרופורציה שבין מיספרם הקטן של היהודים לבין השפעתם העצומה על כל התהליך הכלכלי. אחר לחלוטין היה המצב באירופה המיזרחית. כאן היה לנו עניין בהמונים גדולים של יהודים; המיבנה הסוציאלי והכלכלי שלהם, הרכבם המעמדי היה בהם לא פחות עניין לגבי המחקר, מאשר חלקם האבסולוטי בענפי הכלכלה השונים ומישקלם היחסי הגדול כקבוצה בכלל הכלכלה של הארץ או של העיר.

מסובכת יותר השאלה משמתייצבים אנו בפני הצורך למסור תמונה של ההתפתחות הכלכלית של קיבוץ מיוחד במינו, כפי שהיה בוארשה, בירתה של פולין, נקודה שבה היו מרוכזים הגורמים הכלכליים והפינאנסיים של התפתחות הארץ כולה.

מצד אחד היתה לנו כאן שיכבה של בעלי־הון גדולים, סוחרים גדולים וחרושתנים יהודים — חלוצים ויוזמים בשטחים רבים של ההתפתחות הכלכלית של הארץ כולה. שיכבה זו שדמתה מאד לשיכבה כזאת באירופה המערבית — זעומה במיספרה, אך רבת־משקל בטיבה, באיכותה, מבחינת השפעתה העמוקה והמרחיקה־לכת על התפתחות הארץ כולה. בהיותה קשורה קשר אורגאני עם כלכלת הארץ, נהנית מאהדתם ומרוחב־לבם של מוסדות־השלטון ושל המעמדות הפולניים העליונים, שהעניקו לה הנחות שונות; מרוכזת באותם חלקי־העיר, שהיו אסורים בישיבה לסתם־יהודים; צמודה ללשון־המדינה ולתרבות־המדינה — שבמאה ה־19, בתקופה הקאפי־טאליסטית, היא נהפכת במידה גדלה והולכת לגורם הכרחי לנטילת חלק במוסדות כלכליים וכספיים בעלי ערך ארצי, כגון באנקאות, עסקי ייבוא וייצוא וכדומה — נעשית שיכבה עליונה זו של יהדות וארשה יותר ויותר מנותקת ומבודדת מן ההמונים היהודיים הרחבים. חוטי־המורשה הדקים והחוטים המוסריים הדקים עוד יותר, שקשרו פחות או יותר שכבות אלו של יהדות וארשה אל הקיבוץ היהודי כולו, נעשים במרוצת הימים חלשים ורופפים יותר ויותר. חלק ניכר, באופן יחסי, משיכבה דקה זאת של יהדות וארשה עוזב את מורשתו ואת קיבוצו במידה רבה והולך ומתמזג עם השכבות העליונות של עם הרוב.

אך בד בבד עם עליית השיכבה העליונה הזאת של הקיבוץ היהודי בוארשה והתרחבותה, שיכבה שהקשר הסוציאלי והכלכלי שלה עם השכבות התחתונות של הבניין הכלכלי היהודי היה רופף למדי, נתעצם והלך הבסיס ההמוני של הציבור היהודי בוארשה.

המלאכה היהודית, שעוד בתחילת המאה ה־19 תפסה בקרב היהדות הפולנית אחוז ניכר, — לפי אומדנו של טשאצקי, כ־50% מכל בעלי־המלאכה במדינה, — החלה זורמת לוארשה מיד עם התחלת גידולה של האוכלוסיה הוארשאית במיספר וברכוש, הוה אומר במזמינים טובים וצרכנים לתוצרי־המלאכה. המיסחר היהודי, שהיווה את רוב מניינו ורוב בניינו של המיסחר במדינה ואשר במשך מאות בשנים עמד בראש כל ענפי המיסחר הפולני, החל להתפתח עוד לפני המלאכה וביתר כישרון וניסיון ממנה השתמש בתנאים הכלכליים הנוחים החדשים של עיר־הבירה, שנכנסה לתקופה של שיגשוג כלכלי עצום. בהיהפכה ממרכז אדמיניסטרטיבי ומדיני של פולין לנקודת־המוקד של אותה מהפכה כלכלית, שעברה על פולין הקונגרסאית עם סיפוחה אל השוק הגדול והגדל של האימפריה הרוסית, משתנה פרצופה של וארשה שינוי ראדיקאלי וביתר ייחוד משתנה פרצוף הסקטור היהודי שלה.

במידה שוארשה נתקשרה יותר אל השוק הרוסי ובמידה שעיר זו נהפכה יותר לצומת־הקשרים בין המערב הקאפיטא־ליסטי לבין רוסיה הנחשלת, בה במידה העמיק והלך השינוי הראדיקאלי של פני הכלכלה היהודית בוארשה. המלאכה היהודית התחילה מתפתחת בקצב מהיר ועברה יותר ויותר לשלב של תעשייה זעירה ובינונית, תוך הסתגלות לדרישות המתעצמות והולכות במהירות של השוק הרוסי הנרחב. מסביב לענפי־תעשייה אלה הסתעף גם מעמד־הסוחרים היהודי על סוכניו ועמיליו, שהיו קשורים קשר אורגאני עם הייצור היהודי. בכל ענפי התעשייה והמיסחר היה כוח־העבודה, הפיזי ועוד יותר מזה הרוחני, יהודי טהור. במיסחר — בכל מאת אחוזיו, למן הפינקסן הראשי והמנהל ועד לסבל הגורר את החבילות הכבדות; בתעשיה — ב־80־90 אחוז. בדרך זו נוצר בוארשה גוש סוציאלי־כלכלי, שהיה יהודי כל כולו — לא רק מבחינת השטח אלא גם מבחינה כלכלית; לא רק במובן היוזמה, אלא גם במובן כוח־העבודה; גוש, שהיה יהודי הן מבחינה אנכית והן מבחינה אופקית, הן לפי ההתעסקויות והן לפי המעמדות הסוצי־אליים.

ההתפתחות הביאה לידי כך, שככל שדללה הקומה העליונה של הקיבוץ היהודי בוארשה, הן מחמת השמד והן מחמת, שתפקידו כגורם יזם וחלוצי בשלבים הראשונים של ההתפתחות הקאפיטאליסטית פחת והלך, כן התרחב והתחזק הבסיס היהודי האיתן של קיבוץ יהדות־וארשה, זה בסיס־הרוב, המרוכז מבחינת השטח ומן הבחינה הסוציאלית־כלכלית.

אם נביא בחשבון, כי הלקוח והמפיץ של תוצרת התעשייה היהודית הזעירה והבינונית, בין אם זה הלקוח הפולני של השוק הקרוב, ואם זה הלקוח הזר של השוק הרוסי הגדול, אף הוא מורכב היה כמעט במאה אחוזים יהודים, רק אז יסתבר כיצד נוצרה בוארשה בשלהי המאה התשע־עשרה ובראשית המאה העשרים סביבה יהודית אוטונומית, שהרשתה לעצמה להסתגל רק מעט מאד אל הסביבה הלשונית והתרבותית של הרוב במדינה.

הגוש היהודי הכלכלי שתואר זה עתה, נעשה מרכז צרכני כשלעצמו — לא רק של מזונות, בגדים ושאר מיצרכים חומריים אלא גם של שירותים רוחניים, כגון עתונות, ספר, תיאטרון וקולנוע, בית־ספר והשכלה, ועוד יותר מזה — מרכז של אירגונים ומוסדות יהודיים אוטונומיים, חברתיים, מדיניים ומקצועיים. בדרך זו נהפך הגוש הסוציאלי־כלכלי גם למרכז יהודי תרבותי־רוחני.

דבר הלמד מעניינו הוא, כי גוש תעשייתי ומיסחרי יהודי זה היה חלק אורגאני של כלכלת המדינה, אך לא בתורת יחידים בעלי הישגים וזכויות גדולות, אלא כ ק ב ו צ ה, כשיכבה סוציאלית, המחולקת בתוכה בצורה אנכית על־פי ההתעסקויות ובצורה אופקית על־פי הפיצול המעמדי, כקבוצה חשובה ובעלת־ערך למדינה כולה. בעוד שאצל השיכבה העליונה, ניטשטש ה כ ל ל לחלוטין ובלט רק היחיד, על יכולתו וכישרונו האינדיבידואלי, על הישגיו וזכויותיו; הרי במקרה השני היה המצב הפוך לגמרי — היחיד היה כולו בטל בתוך ה כ ל ל, בתוך הקבוצה, שהיא היא אשר ייצגה את תפקידיהם של היחידים ואת ערכם בהתפתחות הכלכלית של המדינה. אך כל קבוצה סוצי־אלית יש לה גם פרצוף לאומי — והמרכז הסוציאלי־כלכלי בוארשה, שתואר לעיל, היה לו פרצוף יהודי מובהק, פרצוף שבא לו בתורשה ואשר גם הוסיף להתפתח במיסגרת אותן הפונקציות הכלכליות, שהחזיקו את האברים השונים ביחד, ליכדו אותם ואיגדו אותם לא רק עם העבר אלא גם עם ההווה — ההווה החומרי אף הרוחני.

בין שתי השכבות השסועות הללו והנפרדות לחלוטין זו מזו שביהדות וארשה — בין השיכבה הסוציאלית העליונה, הדקה והמהבהבת, לבין השיכבה התחתונה הרחבה והמתרחבת והולכת — השתרעה שיכבה ניכרת למדי של מעמד בינוני, שבנידבכיו העליונים היה קרוב יותר לשיכבה העליונה של יהדות וארשה. עליות וירידות היו תדירות יותר אצל שיכבה זאת מאשר בקרב השכבות הראשונות. הנטיות בכיוון למעלה או למטה היו תלויות, כמובן, במצב הכלכלי בארץ כולה, אך המשברים היו משפיעים על שיכבת־ביניים זו השפעה חזקה הרבה יותר מאשר על שתי השכבות הכלכליות המנוגדות ביניהן ניגוד קיצוני. ההשפעה במקרה זה לא היתה כלכלית בלבד, אלא גם רוחנית; להלן עוד נראה, כי מספר ההתאבדויות בשנות השלושים של המאה העשרים, שנות המשבר, היה בארוח יחסי גדול בהרבה בקרב שיכבת המעמד הבינוני מאשר בשתי השכבות האחרות.

אותה שיכבה של המעמד הבינוני מורכבת היתה מאותם חנוונים בינוניים, שחדרו לתוך הרחובות המרכזיים של העיר, ששם היה הקונה הפולני לא הפועל העני או הפקיד העני, שהלך אל הרחובות היהודיים לחפש „מציאות", אלא ה„פריץ" הפולני, הפקיד הגבוה, האינטליגנט ובכלל השיכבה הפולנית האמידה יותר. אל הקונה הזה היה צורך להסתגל לא רק מבחינת המראה החיצוני, אלא גם, וזה היה העיקר, מבחינת הלשון וכלל ההופעה וההתנהגות: החזקת העסק פתוח בשבת ובחג, ובכלל צריך היה להפגין עד כמה שאפשר פחות את השייכות אל החלק היהודי של האוכלוסיה. ההסתגלות הרחיקה לכת עד כדי כך, שבעסקים אלה היו מעסיקים עד כמה שאפשר פחות עובדים יהודים.

עם המעמד הבינוני הזה נמנה גם אותו חרושתן יהודי, ששוב

יהודים בוארשה במאה הי"ח

לא ייצר סחורות יהודיות „טיפוסיות" — כגון, צרכי הלבשה, סחורות־סדקית, נעליים וערדליים ושאר מיני סחורות־תצרוכת — אלא מכונות, מכשירים, תוצרים כימיים למיניהם; בקצרה: חרושתנים שכבר העסיקו כמעט אך ורק פועלים לא־יהודיים ואשר קוניהם היו כבר באחוז ניכר נוצרים.

אל המעמד הבינוני הזה אפשר לצרף גם את האינטליגנציה המקצועית, שאצלה פעלו כבר גם גורמים וטעמים אידיאולוגיים, ואילו גם הגורם הכלכלי מילא תפקיד חשוב. היהודים המשתתפים בעתונות הפולנית ובסיפרות הפולנית והרופאים היהודים בבתי־החולים הפולניים, היו, כמובן, מנותקים יותר מן הגוש היהודי המרכזי וזרים לו, מאשר אותה אינטליגנציה מקצועית, ששרתה את השכבות הרחבות של אותו גוש מרכזי.

ראינו לנחוץ לתת תיאור קצר ומרוכז זה של הקבוצות הסוציאליות־כלכליות השונות של יהדות וארשה, לפי שרק על רקע הקיבוץ הזה, השסוע מצד אחד לקבוצות בעלות מגמות מנוגדות ואינטרסים תרבותיים סותרים זה את זה, ואשר מצד שני היווה מרכז המוני גדול, בעל פרצוף אוטונומי סוציאלי ולאומי, יובן פרצופה הרבגוני והרב־דמותי של יהדות וארשה. רבגוני תרתי משמע: הן מבחינת הפיצול הלשוני והתרבותי מחמת ההתבוללות והן מבחינת הפיצול הלאומי הפנימי, והמדיני והרעיוני.

ב. הקדמה כלכלית כללית

אין להבין את ההתפתחות הכלכלית של וארשה שלאחר חלוקתה של פולין בלא שיהיה תחילה מושג על הירושה הסוציאלית־כלכלית, שקיבלה העיר מן התקופות הקודמות. ואין גם להבין את ההתפתחות הכלכלית של הקיבוץ היהודי בוארשה, בלא לדעת את התפקיד שמילאו היהודים בחיי הכלכלה של פולין בכלל ושל וארשה בפרט. וכיוון שוארשה נעשתה לאחר החלוקה המרכז הכלכלי של פולין הקונגרסאית, ברור ששומה עלינו להתוודע לא רק אל עברה של העיר וארשה בלבד, אלא גם אל פרצופו של אותו חלק של הממלכה הפולנית המחולקת, שבו נעשתה וארשה עיר המטרופולין.

במאה ה־18 היתה פולין הארץ המפגרת ביותר באירופה, פרט למדינות הבאלקאן, שבימים ההם היו תחת שילטונה של תורכיה. פולין היתה מפגרת אפילו ביחס לרוסיה, שריחוקה מאירופה המרכזית והמערבית היה גדול בהרבה מזה של פולין. הודות למדיניות המארקאנטילית הפעילה של יקאטרינה הגדולה כבר היתה לה לרוסיה בסוף המאה ה־18 תעשייה משלה ושיכבה ניכרת למדי, מבחינה יחסית, של בורגנות תעשייתית ומיסחרית. מעמד הסוחרים הגדולים הרוסי המסורתי הרחיב

במידה רבה את פעולתו בגלילות הדרומיים, שרוסיה כבשה אותם מקרוב מיד תורכיה. באותם הימים היתה פולין שקועה במריבות מדיניות פנימיות והיא נקרעה לגזרים מחמת ירידתה התרבותית והמוסרית והולשתה הצבאית וגם מחמת ההתקוממויות של האוקראינים. שכמעט ולא פסקו מאז מרד חמלניצקי באמצע המאה ה־17, והמילחמות שהיו כרוכות בהן.

למעלה מ־85 אחוז של האוכלוסיה בממלכת פולין היו עסוקים בחקלאות, לא יותר מ־5 אחוזים, לערך, עסוקים היו בתעשייה, במלאכה ובמיסחר, ואלו שאר עשרת האחוזים היוו את הצבא, הפקידות, כלי־הקודש ומיספר אפסי במקצועות החופשיים, בלא להביא בחשבון את המיספר הרב של הולכי־בטל וקבצנים.

לא היו קיימים כל מיספרים רשמיים מוסמכים על המיבנה הסוציאלי־כלכלי של האוכלוסיה בפולין כולה בסוף המאה ה־18. אולם יש לנו חומר טוב מאד באותה שאלה לגבי נסיכות־וארשה בשנת 1808 — נסיכות התואמת במידה רבה את מלכות פולין העתידה. והרי חלק זה של פולין מעניין אותנו מאד, לפי שוארשה היתה במשך מאה שנה ומעלה עיר־בירתה של פולין הקונגרסאית.

לפי ההתעסקויות התחלקה אוכלוסיית הנסיכות כדלהלן (1808):[4]

חקלאות	82,5%
מלאכה וחרושת	9,3%
מיסחר	1,7%
מקצועות חופשיים וכלי־קודש	1,9%
בתי־מרזח ובתי־קפה	2.1%
שונות	2,5%
בסך־הכל	100,0%

אין כל ספק, שמיבנה כלכלי־סוציאלי זה כוחו יפה גם לגבי סוף המאה ה־18, לפי שבדרך כלל השתנה המיבנה הזה רק לאט לאט. בפרט כאשר מבחינה כלכלית לא התרחשו באותן השנים שום מאורעות חשובים, שיהיה בהם כדי לחולל שינויי־מיבנה ראדיקאליים כלשהם. ודאי, כיבוש פרוסיה נודעה לו השפעה מסויימת על המיסחר של הנסיכות. אך השפעה זו לא היתה עמוקה עד כדי כך, שיהיה בה כדי לשנות את המיבנה ואת החלוקה המעמדית במשך תקופת־זמן קצרה כל־כך.

המיבנה הסוציאלי־כלכלי של הנסיכות לא היה טיפוסי לגבי פולין כולה — שהרי אלה היו המחוזות המערביים ביותר, שהתעשייה והמיסחר היו בהם מפותחים יותר מאשר בחלקי פולין האחרים. על־כן יש להניח, כי בכל מממלכת פולין היה המיבנה כפי שתיארנוהו לעיל ולא פחות מ־85 אחוזים של כל האוכלוסיה עסוקים היו בחקלאות.

גם בתחומי הנסיכות עצמה היו מחוזות מפותחים יותר ואחרים מפותחים פחות מחוז וארשה, זה המעניין אותנו יותר מכל, היה דווקא אחד המפגרים ביותר מבחינה כלכלית. כמה עובדות יש בהן כדי להדגים את המצב האמור. ענפי־התעשייה המפותחים ביותר בכל ממלכת פולין, וביחוד בנסיכות, היו בימים ההם ייצור האלכוהול והשיכר וכן ענף האריגה. מבין 4020 האורגים שבכל הנסיכות לא היו במחוז וארשה אלא 210 בלבד, כלומר רק 5 אחוזים, פחות משליש שיעור חלקה באוכלוסיה, שבאותה שנת 1808 היווה 16%. מבין 2.378 מועסקים בבתי־משרפות האלכוהול והשיכר שבנסיכות, לא היו במחוז וארשה אלא 183, כלומר, 7,7% בלבד. מבין 216 סורגי־גרביים לא היו במחוז וארשה אלא 18, כלומר, 6% בלבד. ברם וארשה היתה עיר־הבירה ובה היו מרוכזים העוסקים בענף השעשועים — מבין 693 מנגנים שבנסיכות היו במחוז וארשה 226, כלומר שליש, כפליים משיעור האוכלוסיה של אותו מחוז[5].

אופייניים לגבי נחשלותו, אף של החלק המפותח ביותר שבממלכת פולין, נסיכות וארשה, הם המיספרים הבאים — בכל הנסיכות כולה לא היו בשנת 1808 אלא 66.035 בעלי־מלאכה, כלומר כ־3 אחוזים מן האוכלוסיה של 2 מיליונים ו־319 אלף[6]. מכל בעלי־המלאכה האלה היו פועלים (שוליות ועוזרים) לא יותר מ־7.698 כלומר 11,6% בלבד[7]. פיצול מעמדי בלתי ניכר עד כדי כך מוכיח, כי המלאכה היתה בדרגת התפתחות נמוכה ביותר. ואמנם, מאחר שייצוא האריגים היה ענף הייצוא הגדול ביותר בנסיכות וארשה, אין פלא שבחלקו של מחוז וארשה נפל סכום הייצוא הזעום ביותר, חוץ ממחוז פלוצק, שדרגת התפתחותו היתה אף נמוכה מזו של מחוז וארשה. הנה כי כן, לפי חשבון המאזן לשנות 1807־1808 היה שיעור כל הייצוא של נסיכות וארשה — 19 מיליון ו־423 אלף זהוב. מזה היה חלקו של מחוז פוזן — 11 מיליון ו־650 אלף, או 60%, ואילו מחוז וארשה לא יותר מאשר — מיליון ו־171 אלף, או 6% בלבד[8].

עתה נעבור לאוכלוסיה היהודית. בנסיכות וארשה היו בשנת 1808 — 204.830 יהודים, שהיוו 10,4% מכלל האוכלוסיה. מבין יהודים אלה ישבו בערים — 129.714, או 63,4%, ובכפר ישבו 36,6% מכלל האוכלוסיה היהודית[9]. אם ננכה מזה את שני המחוזות המפותחים ביותר, שאחר־כך לא נכללו במלכות הפולנית, מחוז פוזן ומחוז בידגושץ', כי אז מתקבל, כי למעלה מ־41 אחוז של האוכלוסיה היהודית ישבו בכפר. אך הכפר פירושו גם מיבנה סוציאלי־כלכלי אחר לחלוטין — פירושו בית־מרזח ומוכסנות וכתוספת, גם מסחר זעיר, ואף לעתים רחוקות מאד מלאכה או תעשייה.

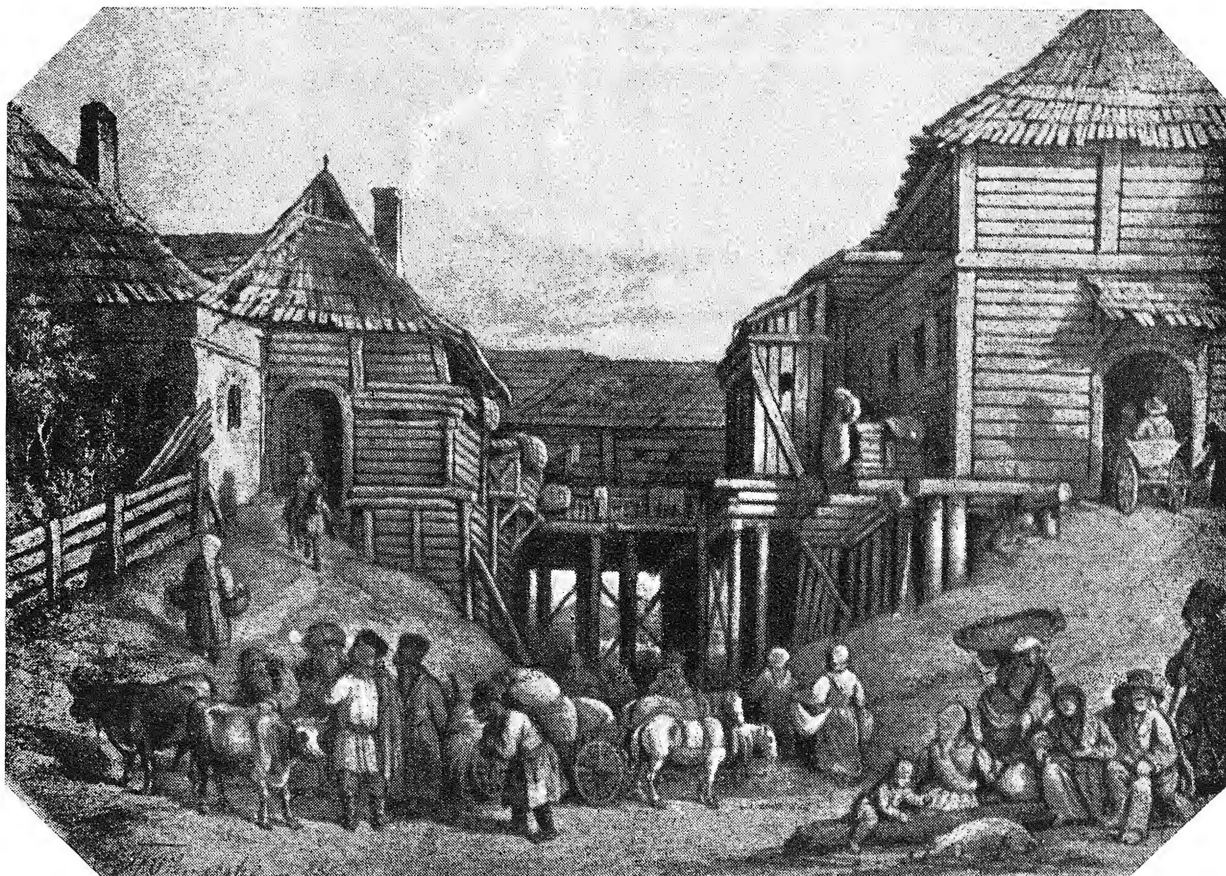
בקרב האוכלוסיה הלא־יהודית לא היו אלא 22,7% תושבים עירוניים, אבל אחוז גדול מאד מבין התושבים העירוניים הלא־יהודים היו מועסקים בחקלאות. אם ננכה את היסודות החקלאיים, לא יישארו בקרב הלא־יהודים אלא כ־18 אחוז אנשי עיר, כמעט פי ארבע פחות מאשר בקרב היהודים. בכל הנסיכות היה שיעור היהודים: בערים 27,9% ובכפרים — 4.8%. אך אם ננכה מן התושבים העירוניים הלא־יהודים את המועסקים במשק החקלאי, שלמעשה ישבו בפרברי הערים והעיירות, כי עתה יהיה שיעור היהודים כ־35 אחוזים מכלל האוכלוסיה העירונית.

נתעכב נא בקצרה על התעסקויות היהודים בפולין בסוף המאה ה־18. מיספרים מדוייקים אינם בנמצא; על יסוד מיספרים בודדים רבים ואומדנים שונים אפשר להגיע אל המיספרים המשוערים הבאים: בבתי־מרזח ובמוכסנות (לעתים קרובות בצירוף מיסחר זעיר בכפר) — 30—35 אחוז; מיסחר בכלל — 35 אחוז; מלאכה וחרושת — 20 אחוז. 10—15 אחוז ללא התעסקות מסויימת. אינטליגנציה מקצועית לא היתה אז

4. Henryk Grosman, Struktura Społeczna i Gospodarcza Księstwa Warszawskiego. Warszawa 1945.

5. שם, ע' 37.

6. שם, ע' 16. 7. שם, ע' 38. 8. שם, ע' 71. 9. ע"ע 21־22.

מיסחר בתבואה

בקרב יהודי פולין, פרט לרופאים ספורים, והמלמדים וכלי־הקודש לא היוו אלא כ־2 אחוזים מכל המועסקים. האחוז הגבוה „ללא התעסקות" אין בו כדי לעורר כל ספיקות, לפי שגם בקרב האוכלוסיה הפולנית נמצאו, לפני החלוקה השניה, כמיליון הולכי־בטל וקבצנים[10].

נמסור לאחד הכלכלנים הפולנים החשובים ביותר את תיאור תפקידם הכלכלי של היהודים בפולין בשלהי המאה ה־18 וראשית המאה ה־19[11]:

„רק ליהודים חייבת פולין להודות על הצלת מיסחרה וחרושתה. הסכום הקטן ביותר נהפך בידיהם למקור בלתי־נידלה לשמירה על הקיום... הודות לעזרתם בטוח האיכר הפולני בשיווק תוצרתו... אפשר לקבוע בוודאות, כי בלי מעמד זה באוכלוסיה, ללא מחזורי הכספים האלה היתה ארצנו מפסידה הרבה מן החרושת שלה ומאוצרותיה".

הנה מיספרים אחדים על המבקרים מפולין בירידים שבלייפציג, בשלהי המאה ה־18[12]:

1782	392 —	מזה יהודים	317 או	80,8%
1789	647 —	" "	549 "	84,9%
1796	851 —	" "	791 "	93.0%

בנוגע ללייפציג מילא הייבוא תפקיד גדול עד מאד; אפשר, איפוא, להטיל ספק רב בטענתו הידועה של טאדיאוש טשאצקי, שאף־על־פי שהיהודים קיימו בידיהם 75 אחוז של הייצוא הם לא שלטו אלא ב־10 אחוזים בלבד של הייבוא. כשם שאפשר להטיל ספק רב עוד יותר בטענתו, כי בכל פולין כולה לא היו אלא 14 חקלאים יהודים. וודאי, לא היה קיים אצל היהודים מעמד איכרים וזה אך טבעי, שהרי מצבו של האיכר, מלבד היותו קשור אל הפריץ ומשועבד, היה אף גרוע ממצבם של המעמדות העניים בקרב היהודים. אך היו יהודים בעלי אחוזות גדולות למדי. יוליוס גסן מוסר על שורה שלמה של בעלי־אחוזות יהודים גדולים.

המיסחר לכל סוגיו וצורותיו היה ב־80 אחוזיו, ואולי אף למעלה מזה, בידיים יהודיות. לא בכל האזורים היה המצב שוה: באזורי אוקראינה, ביאלורוסיה וליטה היה אחוז היהודים במיסחר למעלה מ־90; באזורים שנכללו אחר־כך במלכות פולין היה אחוז היהודים במיסחר קצת קטן מזה — כאן היו להם ליהודים מתחרים רבים, בעיקר בין הגרמנים ובמידה מעטה גם מבין הפולנים. מתחרים רבים עוד יותר מצאו היהודים בגרמנים בשטח המלאכה. הנה כיצד מתאר וויטשיצקי את המצב בשלהי המאה ה־18. לאחר שהוא מסביר על שום מה נשאר האיכר בכפר ולא התחיל לנהור העירה אלא לאחר 1807, לאחר שיחרורו

10. Nina Assorodobray, Początki Klasy Robotniczej w Polsce, Kraków, 1946, str. 50.
11. W. Surowiecki, O Upadku Przemysłu i Miast w Polsce, Warszawa, 1810, str. 17.
12. Dr. Ignacy Shiper, Dzieje Handlu Żydowskiego na Ziemiach Polskich, Warszawa, 1937, str. 291.

החלקי, והתחיל מציע כוח־עבודה זול במלאכה ובחרושת, הוא כותב: „בעיירות הקטנות עסקה במלאכה האוכלוסיה המקומית — יהודים ופולנים. בערים הגדולות יותר היתה המלאכה בעיקרה בידי תושבים מחוץ־לארץ, לרוב בידי הגרמנים. באגודות האומנים היה רק אחד מבין כל עשרה חברים פולני. בעלי־המלאכה, ביחוד בעיירות הקטנות, היו יהודים. הם היו סוחרים, חנוונים ובעלי־מלאכה. הם היו נודדים על־פני כל הארץ, כחייטים, רוכלים וגלבים״ [13].

לאחר שקיבלנו מושג כללי על המיבנה הסוציאלי־כלכלי של פולין בכלל וביחוד של אותם המחוזות, שהיוו אחר־כך את מלכות פולין, ועל התעסקויותיהם של היהודים, יכולים אנו לעבור עתה ולדון בעיקר בעיר וארשה.

ג. היהודים בשלהי המאה ה־18

כאמור, היתה וארשה בעיקר מרכזה האדמיניסטרטיבי והמדיני של פולין, אולם בכך גופא היוותה כבר במידה מסויימת גם מרכז כלכלי. כעיר־בירתה של המדינה, שבה ישבו המעמדות החברתיים העליונים, היתה וארשה מקום למיסחר במיצרכי־מותרות, לבעלי־מלאכה מסוג גבוה יותר ובכלל מרכז לסחורות־צריכה. בהיותה המרכז המדיני, היתה וארשה באורח טבעי המקום, שבו נתרכזו כל אותם הכוחות הפינאנסיים, שהיו מַלווים כסף לממשלה או לבעלי־האחוזות, וכן כל סַפקי הצבא. בסוף המאה ה־18 היו בוארשה מרכזיהם של שלושה צבאות: הצבא הפולני, הרוסי והפרוסי. סחר־החוץ, במידה שקשור היה בזכיונות והסדרים, היה זקוק למוסדות הרשות שבוארשה. הנה כי כן יצא, שאף־על־פי שליהודים לא היתה זכות־ישיבה בוארשה, אלא בימי ישיבות הסיים בלבד — הימים שבהם היה מיספרם עולה בשיעור ניכר — היתה וארשה המקום, שבו התרכזו ברבע האחרון של המאה ה־18 שיכבת סוחרים יהודים גדולים, ספקים ומלווי־ממון, שהניחו את יסודות הבורגנות היהודית הגדולה, זו שקיבלה אחר־כך אופי קאפיטאליסטי. מלבד הצבר מסויים של הון, וביחוד של הון מזומן, מילאו תפקיד חשוב הקשרים שבין היהודים הללו לבין בעלי־ההון שבחוץ לארץ. הכוונה היא, בפירוש, לבאנקאים היהודים בברלין ובווינה, שכמה מהם ייסדו אחר־כך, בעת הכיבוש הפרוסי, באנקים בנסיכות וארשה. ברור שהאינטרסים הכלכליים הטהורים הם שמילאו את התפקיד העיקרי בקשרים האלה בין חוגי הממון של פולין לבין אנשי־הממון בגרמניה ואוסטריה; אף־על־פי־כן אין ספק, כי השותפות הלאומית היא שהגבירה במידה מסויימת את הקשרים הללו, הקלה עליהם והפכה אותם להדדיים יותר.

אולם לאמיתו של דבר לא התרכזו בוארשה אך ורק חוגי יהודים אמידים — היו בה גם אנשי מיסחר אחרים, עניים בהרבה, וגם בעלי־מלאכה. רק אצל המעמדות הללו, הנמוכים יותר, מורגש תפקידן של הגבלות זכות־הישיבה

יש לנו מיספרים על המיבנה הסוציאלי־כלכלי של היהודים והלא־יהודים בוארשה בשנת 1792. ברור, שמיספרים על יהודים במקום, שבו היו משוללים זכות־ישיבה ללא הגבלות, אין להניח שהם מתאימים למציאות הממשית, או שהם קרובים אליה קירבה של ממש. ואף־על־פי־כן רואים אנו את המיספרים הנמצאים בעיין כמעניינים ביותר וכחשובים מבחינת האפשרות להשיג בעזרתם תמונה כללית של אוכלוסיית־היסוד היהודית

בוארשה, זו שהיתה גם הגדולה בקהילות היהודיות באירופה עד לשנות השלושים של המאה ה־20, עת הקהילה היהודית במוסקבה עלתה במיספרה, אך לא בהשפעתה ובשפע היצירה שבה, על קהילת וארשה.

טבלה 10
התעסקויות היהודים והלא־יהודים בוארשה בשנת 1792 [14]

התעסקויות א)	יהודים — מיספרים מוחלטים	יהודים — %	לא־יהודים — מיספרים מוחלטים	לא־יהודים — %
מיסחר ובתי־מרזח	568	30,4	1.933	9,7
מלאכה וחרושת	499	26,7	4.071	20,5
פקידים, מיקצועות חופשיים וכלי־קודש ב)	—	—	2.920	14,7
משרתות־בית ופועלים פשוטים	28	1,5	3.827	19,2
חקלאות	—	—	274	1,4
התעסקויות שונות	127	6,7	2.753	13,9
ללא התעסקות מסויימת	648	34,7	4.081	20,6
בסך־הכל	1.870	100,0	19.859	100,0

א) הצבא אינו כלול בטבלה — בוארשה הוא מנה בשנת 1792 — 5.114, כולם נוצרים.

ב) כלי־הקודש היהודים — 98 נפש — כלולים בסעיף התעסקויות שונות.

נתחיל את הניתוח מן השורה האחרונה — מסעיף „ללא התעסקות מסויימת״. סוג זה כלל בתוכו יסודות שונים ומשונים — פושטי־יד, אוכלי לחם־חסד, אסירים וגם בעלי התעסקויות אפילות ועסקים מפוקפקים. המחברת שהוזכרה לעיל, של הספר על ראשית מעמד הפועלים הפולני מוסרת, כי בוארשה היו בשנת 1792 — 6.187 אנשים ללא התעסקות מסויימת (ע׳ 51).

שתי הקבוצות האחרונות, שבטבלה מס׳ 10, מהוות בקרב שני חלקי האוכלוסיה הוארשאית למעלה משליש כלל הפעילים פעילות כלכלית, בקרב היהודים אפילו למעלה מ־40 אחוז. תופעה זו מסתברת בנהירת יהודים מערי־השדה, שבאו לוארשה לחפש עבודה או התעסקות אחרת. פולין סבלה מאד מעודף אוכלוסין עוד במחציתה של המאה ה־18. פולין חסרה מרחב התפשטות של מושבות מעבר־לים, שלא כמדינות אירופה המערבית; היא גם לא יכלה להתפשט על־ידי סיפוח שטחים של המדינות השכנות, כדרך שעשתה רוסיה. האוכלוסיה היהודית, כבר במחצית השניה של המאה ה־18, החלה מחפשת דרכים לעקור אל מעבר לגבולות פולין. מפולין יצאה הגירה יהודית לרומניה ולהונגריה ואפילו לרוסיה החדשה, עוד לפני שתי חלוקותיה האחרונות של פולין. בשנת 1792 היתה שנת מושב־הסיים ועל־כן גם שנה, שבה היתה ליהודים הזכות לבוא לוארשה, ואמנם מנו היהודים אותה שנה בוארשה 6.750 נפש. על־כן אין פלא, שאחוז „חסרי התעסקות מסויימת״ ובעלי „התעסקויות שונות״ היה אצל היהודים גבוה כל־כך.

במיסחר היו היהודים עסוקים, באופן יחסי, פי שלושה מאשר לא־יהודים. אך תופעה זו מסתברת בכך, שאצל הלא־יהודים ישנן שתי קבוצות סוציאליות, החסרות אצל היהודים כמעט

13. Prof. Aleksander Wojcicki, Dzieje Robotników Przemysłowych w Polsce, Warszawa, 1949, str. 48.

14. שיפר, עמוד 290.

לחלוטין: פקידים ומקצועות חפשיים וכן משרתות־בית ופועלים פשוטים. אצל הלא־יהודים מהוות שתי קבוצות אלו למעלה משליש כל הפעילים בחיים הכלכליים והם מורידים באורח מאַכאני את חלקם היחסי של הלא־יהודים במיסחר, בחרושת ובמלאכה.

רק לאחר קביעת שיעור היהודים בענפי־המשק השונים יובלט ביותר בהירות מצבם המיוחד של היהודים בוארשה, בעיר שבה היתה להם זכות ישיבה מוגבלת בלבד. אחוז היהודים בוארשה היה (1792):

במיסחר ובבתי־מרזח	22,7
במלאכה ובחרושת	10,9
פקידים ומקצועות חופשיים	3,2
משרתות־בית ופועלים פשוטים	0,7
בחקלאות	0,0
בהתעסקויות שונות	4,6
ללא התעסקות מסויימת	13,7
בסך־הכל	8,6

למעלה קבענו, כי במיסחר היוו היהודים בממלכת פולין בין 80 ל־90 אחוז — משמע שבוארשה חלקם של היהודים בענף כלכלי זה קטן פי ארבעה לערך. זו היתה מן־הסתם התוצאה של הגבלת זכות־הישיבה. אף את חלקם של היהודים במלאכה ובחרושת בפולין כולה אמדנו ב־50 אחוז — ושוב היה חלקם של היהודים בוארשה בענפים אלה קטן פי 4־5.

המיספרים שהובאו זה עתה חשובים ללא ספק לגבי התמונה הכללית של ענפי־הפרנסה אצל יהודים ולא־יהודים. אך מיספרים אלה הם מופשטים — שכן מיסחר סתם אינו מושג מוגדר למדי — גם הרוכל בשוק, ששווי סחורתו הוא כמה זהובים, רשום בסוג המיסחר וגם הסוחר, שהיה נוסע לייריד בלייפציג וקונה שם סחורה בעשרות אלפי זהובים, אף הוא רשום כעוסק במיסחר. לאושרנו יש לנו בנוגע לספירה הזאת של תושבי וארשה מיספרים מפורטים על מצב הרוכלים אצל יהודים ולא־יהודים. ננסה, איפוא, לקבוע את חלקם של היהודים בסוגי המיסחר השונים: [15]

סוגי־המיסחר	המיספר הכללי	מזה יהודים: מיספרים מוחלטים	מזה יהודים: %
א. המיסחר הגדול:			
בנקים	9	—	—
חלפנים	9	8	88,9
ספקים וסיטונאים	17	6	35,3
סוחרים גדולים	396	163	41,1
בסך־הכל במיסחר הגדול	431	177	41,1
ב. מיסחר בינוני	337	94	28,0
ג. מיסחר זעיר	456	49	10,8
בסך־הכל	1.224	320	26,1

יש לנו כאן מיספרים אופייניים מאד מאד — האחוז הגדול ביותר של היהודים מצוי במיסחר הגדול, אחוז גדול פי ארבעה מאשר במיסחר הזעיר וכמעט פי אחד־וחצי מאשר במיסחר הבינוני. הכלכלה גוברת על הפוליטיקה — וככל שהסוחר היהודי היה גדול יותר כן רבו זכויותיו.

אבל במיסחר הגדול גופא יש לנו כמה סוגי־מישנה, שמן הראוי לעמוד עליהם. היהודים אינם מופיעים כלל בין הבנקים. תשעת הבנקאים המופיעים בטבלה היו כולם גרמנים. קמפנר [16] מונה למעלה מעשרה בנקאים בשנת 1790 ואין הוא מזכיר אלא יהודי אחד ופולני אחד — שמואל זביטקובר והגראף פוטוצקי. הוא מביא ידיעות משנת 1789, כי בין 181 גדולי הסוחרים בוארשה לא היו יהודים כל עיקר, אף־על־פי שלאלה האחרונים היו מחסנים גדולים בעיר זו. ממקומות אחרים מסתבר, כי ראשי־המתחרים של היהודים, לא

שמואל זב־טקובר ואשתו

רק בעסקי־הבנקאות ובמיסחר, אלא גם במלאכה ובחרושת היו הגרמנים.

בשנת 1791 היו בוארשה למעלה מ־6 אלפים גרמנים.[17] ביסטרון כותב [18]: „בין העירוניים היה מיוצג באחוז גדול היסוד הגרמני, בין הגרמנים שישבו בוארשה זה מכבר ובין גרמנים שזה מקרוב באו; הם גילו פאטריוטיזם פולני במידה גדושה, שבאה לידי ביטוי בולט ביותר במרד־קושציושקו. בשעת החלפת־הכסף לאיגרות־חוב ממשלתיות, בספטמבר 1794, היו בין 140 הסוחרים הגדולים 107 בעלי שמות גרמניים מובהקים. כאשר אירגון־הנוער של הסוחרים ייסד מיליציה עירונית, היו בין 7 הקצינים 5 בעלי שמות־משפחה גרמניים מובהקים ורק שניים היו בעלי שמות־משפחה פולניים".

להלן כותב אותו מחבר: „גם אצל בעלי־המלאכות היה המצב דומה לזה. ביניהם מצוי רוב ברור ומוחלט של גרמנים"... המחבר מונה את המלאכות הדורשות מומחיות יתירה, כגון מייצרי־סבון, פועלי־עור, עושי־כסיות, צורפי־נחושת, צורפים, חרטים וכיו"ב, הוא ממשיך: „רוב פולני היה במקצועות הבאים: סנדלרים, נפחים, דייגים, קצבים וכיו"ב. [19]

בולטת העובדה, שבשני המיקרים לא נזכרו החייטים, מחמת שבין החייטים היה רוב יהודי. שיפר מוסר, כי 40 אחוז מכל בעלי־המלאכה היהודים בוארשה היו, בשנת 1792, החייטים. מסתבר, כי כבר אז היה בידי החייטים היהודים כמעט המונופולין לשרת את המעמדות הפולניים העליונים ולספק להם את

15. שיפר, עמוד 305.
16. St. A. Kempner, Rozwój Gospodarczy Polski, Warszawa, 1924. 16-17.
17. Jan Bystroń, Warszawa. W-wa, 1948. 102
18. שם.
19. שם

צורכי הלבשתם — מונופולין, שעוד אפשר היה להרגיש בו יפה בשנות השלושים של המאה ה־20, בימי החרם הציבורי המאורגן על היהודים, ויתכן שאין זה מקרה כלל, שאת הפרעות בוארשה, בשנת 1790, ערכו החייטים הפולנים.

שיפר מביא רשימה של 35 סוחרים יהודים גדולים: סרסורים בחצר־המלך (11); ספקים של הצבאות השונים (16); ו־8, ששירתו שגרירויות שונות. הוא מסיים את הפרק הזה על הרבע האחרון של המאה ה־18 במלים הבאות:[20] „הדוגמאות המובאות כאן של זביטקובר, סימונס ומארקאָוויטש מעניינות מנקודת־ראות זו, שהן מתארות את הדרך שהוליכה מן האספקה לצבא אל התעשיה ולבנקאות. הדרך כבר היתה מותווית בימי מלכותו של סטאניסלאב פוניאטובסקי, אך התפתחותה נודעה רק אחר־כך, כאשר באופק הופיעו יורשי הדור הראשון של ספקים־חרושתנים, הברגסונים, האפשטיינים, ההרשקוביץ־קרונגברגים, הוורטהיימים ואחרים".

לכל האמור יש עוד להוסיף, כי הבנקאים הגרמנים הנ"ל עסקו אך ורק במתן הלוואות למטרות צריכה לבעלי־האחוזות העשירים ולממשלה וכולם הגיעו לפשיטת־רגל. הם כולם ירדו לטימיון — חיסול החובות נמשך למן פשיטת־הרגל (1793) ועד לשנת 1800, והבנקים לא גבו אלא 7 אחוזים מן החובות[21]. להלן נראה, כי מתן הלוואות לסוחרים ולחרושתנים לא הונהג אלא על ידי הבנקים היהודים, שבראשית המאה ה־19 הם תופסים את מקומם של הבנקאים הגרמנים כולם עד אחד.

המלאכה היהודית לא היתה בסוף המאה ה־18 מגוונת אלא מעט מאד — בעלי־המלאכה בענף ההלבשה (חייטים, סנדלרים, כובענים, עדיים וכדומה) היוו 82 אחוז מכלל בעלי־המלאכה היהודים. בידודם של בעלי־המלאכה היהודים בלט כבר אז לעין.

ד. המאבק לשיווי־זכויות היהודים בוארשה

החלוקה הקבועה של המעמדות העירוניים לשלוש קבוצות לאומיות — יהודים, גרמנים ופולנים — היו לה תוצאות הרות־אסון לגורל המדינה כולה ועוד יותר מזה לגבי האוכלוסיה היהודית. ההארמוניה המעמדית, שנשאה בחובה את המהפכות הבורגניות במערב־אירופה וכתוצאה הגיונית ומדינית, הביאה לשיחרור היהודים, בפולין, כבאירופה המיזרחית בכלל, — פוצלה מחמת ההתחרות הלאומית ועל־ידי כך נחלשה יכולתם המלחמתית של המעמדות העירוניים ונתבזבזו סיכויי הניצחון שלהם על צורות־החיים הפיאודליות. כדוגמה בולטת עשוי לשמש המאבק, שניהלה הבורגנות הנוצרית העירונית בוארשה בעת ובעונה אחת — נגד בעלי־האחוזות להרחבת זכויותיהן של הרשויות העירוניות ולשיתוף המעמדות הבורגניים בהנהגת המדינה, ונגד היהודים כמתחרים כלכליים בערים. מניעי־ההתחרות במיסחר ובמלאכה היכו את עיני האוכלוסיה הנוצרית בוארשה בסנוורים במידה כזאת, עד שנתעלם ממנה התפקיד ההיסטורי החשוב יותר באותה שעה: שיחרורה של פולין מכבלי המישטר הפיאודאלי, מתן דרור לכוחות היוצרים במדינה בשביל התפתחות מיסחרית ותעשייתית מודרנית ויצירת פרנסות חדשות לכל חלקי האוכלוסיה.

תחת לעשות את היהודים לשותפים במאבק עם המישטר הפיאודאלי ולנצל בדרך זו את המרץ היהודי, את הכוח הדינאמי היהודי, את הכישרונות התרבותיים של היהודים והקשרים הנרחבים, שהיו להם במערב־אירופה — תחת ליצור, איפוא, חזית בורגנית מאוחדת, כדרך שנוצרה במדינות אירופה המערבית, שבהן היה מיספר היהודים זעום, שמו מעמדות־הביניים הפולניים את הדגש על המאבק עם היהודים, חבריהם למעמד, שהיוו את הרוב במעמדות העירוניים.

המעמדות העירוניים היהודים, המעוניינים ביותר במהפכה בורגנית ובחיסול המישטר הפיאודאלי, נדחפו באופן כזה אל זרועות המלך ובעלי־האחוזות, לזרועותיהם של אותם שני הכוחות המדיניים, שהגנו עליהם כל הימים מתיגרת־ידן של הקבוצות העירוניות הפולניות. אלה גם הצילו את היהודים בסיים בן ארבע השנים, שבישיבותיו הופיעו לראשונה צירים נבחרים מן הערים, מחמתם הבוערת של בעלי־הבתים העירוניים בוארשה, שאירגנו פרעות ביהודים וריכזו את כל מירצם בשאלת־היהודים בנקודה אחת ויחידה בלבד — גירושם.

בשנת 1790 הגישו היהודים תזכיר לצירי־הסיים („מיופי־הכוח") מן הערים הפולניות. היה זה נסיון לבוא בקשרים עם החברים למעמד ולהיאבק בכוחות משותפים על השגת זכויות לאזרחים העירוניים. בתזכיר לצירים הבורגנים העירוניים, ולא למלך, כדרכם, משתדלים היהודים להוכיח שהם מהווים חלק מאותו מעמד חברתי, ששומה עליו „ללא הבדל לאומי, ובכוחות משותפים, לחזק את העמדות שהושגו נגד שאר השכבות וקודם־כל נגד בעלי־האחוזות הפיאודאליים".[22] היהודים מאמינים, כי „לא יוכלו למצוא מגינים טובים יותר מאשר מיופי־הכוח מן המעמד השלישי".[23] התזכיר קובע, כי לא האמונה הדתית היא המכרעת לגבי ההשתייכות למעמד מסויים, אלא ההתעסקות והם מוסיפים:[24]

„אתם עוסקים במלאכה — וכן גם אנחנו;
אתם עוסקים במיסחר — וכן גם אנחנו;
אתם חוששים מפני נזקים — וכן גם אנחנו;
אתם אוהבים ריווח — וכן גם אנחנו".

התזכיר מעלה בזכרונם של הצירים העירוניים, כי באיומיהם כלפי בעלי־האחוזות הם מציינים, כי בצרפת הגיעו הדברים לידי מהפכה, כיוון שלאזרחים העירוניים לא ניתנו מרצון טוב הזכויות הפוליטיות המגיעות להם; יעשו נא, איפוא, גם הצירים הפולנים כדוגמת צרפת, שבה השיגו היהודים זכויות שוות.

התזכיר מתאר תמונה מזעזעת של גירוש היהודים מוארשה: „אתם מדברים על זכויות וכדי להוסיף מישקל לתביעותיכם גירשתם אלפי מישפחות, שבנוען ונודן בסביבות וארשה נגזר עליהן לראות בגוויעת ילדיהן מקור".

כידוע, שילמו היהודים למלך סכומי כסף גדולים ואף פנו אל השלאכטה (האצולה הנמוכה) ועל־ידי כך הומתקה גזירת גירושם הגמור והמוחלט של יהודים מוארשה. אולם תפקידי בפרק זה אינו אלא לתאר כיצד השפיע הרוב היהודי של המעמד הבורגני העירוני על גורלה של המדינה כולה ועוד יותר, ובצורה פאטאלית יותר, על גורלם של יהודי פולין ויהודי כל מדינות מיזרח־אירופה, אבהן לא זכו למהפכה בורגנית ולאֲמנציפציה בורגנית.

---

20. שיפר, עמודים 330—331.
21. ק. וובלי, אוצ׳אֲרקי פּו איסטוריי פאבריצ׳נוי פּרוֹמישלאֶננוסטי, 1919, עמ׳ 97—98.
22. ד"ר ע. רינגלבלום, הד מן המהפכה הצרפתית, „דפי ייוו"א", ווילנה 1932, כרך ג׳ חוברת ג׳, עמודים 223—228. 23 שם. 24. שם.

ה. מצבה של יהדות וארשה בתקופת־המעבר

פרק זמן זה היה כה גדוש מאורעות מדיניים סוערים והמצב היה משתנה לעתים קרובות עד כדי כך, שקשה לדבר על התפתחות כלכלית יציבה. גם הזכויות הפוליטיות של האוכלוסיה היהודית, ביחוד זכות־הישיבה בוארשה, השתנו כמה מונים ועובדה זו השפיעה ללא ספק גם על מצבם של תושבי וארשה היהודים הוותיקים.

חוסר־היציבות שבמצב, ביחוד של האוכלוסיה היהודית, בא לידי ביטוי בולט מאד בקפיצות של מיספר היהודים בוארשה — למעלה ופתע למטה ושוב למעלה.

טבלה 11

מספר היהודים בוארשה בשלהי המאה ה־18 ובראשית המאה ה־19 (1792—1816)

השנה	מיספר היהודים	
	מיספר מוחלט	% באוכלוסיה הכללית א)
1792	6.750	9,7
1797	7.688	12,0
1800	9.724	15,3
1804	11.630	17,4
1808	11.911	17,4
1810	14.601	18,8
1813	8.000	10,2
1816	15.600	19,2

א) האחוז חושב לגבי האוכלוסיה האזרחית בלבד, להוציא את הצבא.

בעת הכיבוש הפרוסי (1796—1807) גדלה האוכלוסיה היהודית בקצב מהיר. היא גדלה גם בשנים הראשונות לנסיכות וארשה — עד לשנת 1810. הירידה הגדולה עד לשנת 1813 מסתברת במאורעות המלחמה משנת 1812, וגם בנגישות מצד הממשלה הפולנית, שנתנה את דעתה על כך, שהאוכלוסיה היהודית מתרבה ללא הפוגה בעוד שהאוכלוסיה הנוצרית נשארת בדרך כלל יציבה. אך תהיה השפעת הגורמים המדיניים אשר תהיה, השפעה מסויימת נודעה גם להתפתחות הכלכלית. המיסחר שיגשג מאד בשנות הכיבוש הפרוסי — ועובדה זו השפיעה על גידול האוכלוסיה היהודית. השלב השני — התפתחות החרושת והמלאכה, שהיתה מושכת אוכלוסין לא־יהודים במידה רבה הרבה יותר מאשר יהודים — שלב זה עדיין לא הגיע תורו. הזמן היה קצר מדי.

בקשר למלחמות שגידשו את השנים שאנו דנים בהן בפרק זה, עלתה חשיבות תפקידם של סַפקי־הצבא היהודים. מיסמך משנת 1807 מונה בוארשה למעלה מ־10 בנקאים וספקים יהודים, שהיו מַלווים כסף לממשלה ומספקים צורכי־מזון לצבא. ביניהם תפס מקום בראש, אנטוני ליאופולד פרנקל, שפעמים רבות הוזמן לישיבות הוועדה הממשלתית בשאלות פינאנסיות ממלכתיות. הפירמה הבנקאית שלו היתה ברחוב ביאלאנסקה, מספר 602.[25] הפירמה היהודית השניה בגודלה היתה זו של ס. מ. לוי.[26] מקום חשוב מאד תפסה אלמנתו של שמואל זביטקובר ובנו ברק. שיפר מונה רשימה מלאה של סוחרים גדולים ובנקאים, בעלי שמות גרמניים: אהרן משה פירסטנברג, משה קרנר, שלזינגר, אייזנברג, אדלברג ועוד.[27]

ברק, בנו של שמואל זביטקובר, ואשתו תמר׳ל

המיסחר עם חוץ־לארץ גדל בהרבה, אך בעיקר עם פרוסיה — דבר זה מסתבר ממיספר המבקרים ביריד לייפציג: בשנת 1796 יצאו מפולין ליריד הזה 851 מבקרים ומהם — 791 יהודים, 93,0%; בשנת 1810 — 1.132 ומהם — 1.088 יהודים, 96,1%; ובשנת 1815 — 1.800 ומהם — 1.657 יהודים, 92,0%.[28] כאן מן הראוי להוסיף, כי במחצית השנייה של המאה ה־18 היו בין המבקרים היהודים ביריד שבלייפציג שבאו מברוד או קראקוב, פי עשרה עד שנים־עשר יותר מאלה שבאו מוארשה — אך שונה לגמרי היה המצב בראשית המאה ה־19, כאשר מספר המבקרים מוארשה עלה כמעט על זה של הערים האמורות.

מן הייצוא, שבתקציב שנת 1808־1809 הגיע לסכום של 17 מיליון ו־359 אלף זהוב, נפל בחלקו של אזור כיבוש פרוסיה לשעבר — 8 מיליון ו־893 אלף זהוב או 51,2%; ומן הייבוא בשיעור של 51 מיליון ו־98 אלף זהוב נפל בחלקו של זה — 28 מיליונים ו־490 אלף זהוב או 55,7%.[29] בכל העסקים האלה היו פעילים מאד היהודים מגרמניה, שזה מקרוב הגיעו לוארשה, ייסדו בה בנקים ותמכו בעסקי־המיסחר בהלוואות ובאשראי. היו מישפחות יהודיות, שבעת ובעונה אחת היו סַפקים, אף סוחרים גדולים, כזביטקובר, האלמנה והבן, שהיו מספקים מיספוא לצבא, תבואה לממשלה והיו עוסקים בייצוא שוורים, סוסים, עור וסחורות שונות אחרות. סחר־חוץ זה היה כמעט כולו בידי יהודים.

כאשר מסכמים את ההתפתחות בשתי עשרות השנים הרות־האסון לפולין, שנות שלהי המאה ה־18 וראשית המאה ה־19, אפשר לקבוע כי: ראשית, בשנים הללו עברה הבנקאות בוארשה מידי הגרמנים לידי יהודים — הבנקאות כמעט במאת אחוזיה והמיסחר הגדול במידה פחותה מזו, אך ניכרת אף היא. שנית, המיסחר היהודי, הבינוני והזעיר, התבסס בהרבה — נפסקו הגירושים, היהודי החל מרגיש עצמו בטוח יותר, ועל־אף ההגבלות בזכות־הישיבה לרחובות מסויימים בוארשה, התברר, כי המגמה הרווחת היא להרחיב את זכויות היהודים ולא לצמצמן. הבטחון הנפשי הזה מילא תפקיד בלתי מבוטל בגידול

25. גרוסמן, ע׳ 73.
26. שם.
27. Dr. Ign. Shiper: Dzieje Handlu 369.
28. S. Weinryb, Neuste Wirtschafgeschichte der Juden in Russland und Polen, Bresslau, 1934, 32
29. גרוסמן עמ׳ 77—78.

האוכלוסיה היהודית בוארשה. ואחרון אחרון, גם מיספר בעלי־המלאכה היהודים החל לעלות — ראשית, מפני שגדלה האוכלוסיה היהודית וזו נזקקה לאופים, קצבים, חייטים וכיו"ב. הביקוש היהודי בלבד לבעלי־המלאכה התרחב, אך עד מהרה החל עולה מספר האוכלוסיה הכללית בעיר, ובעל־המלאכה היהודי מערי־השדה השגיח עד מהרה בגידול הזה של בירת פולין הקונגרסאית ולא החמיץ את ההזדמנות לעקור מעיר־השדה, שבה היתה הדלות עד אין לשער.

משנת 1816 נפתח דף חדש בתולדות העיר וארשה ובכלל זה — בתולדות האוכלוסיה היהודית — מתחילה תקופת תיעוש הארץ ותקופת גידולו המהיר של המיסחר. וארשה מתרחבת ומשתגשגת ונעשית מרכז הוויסות וההשראה של תיעוש הארץ והשלטת המיסחר בה. בשורה הראשונה של מוסדות־ההשראה, הוויסות והיוזמה מתייצבים היהודים — הכלכלה כאילו נותקה מן הפוליטיקה, ואף־על־פי שהיהודים נשארו עוד זמן רב משוללים זכויות מלאות, אין זה מפריע בעדם מלהתיצב בראש אותם המיפעלים הפינאנסיים והתעשייתיים, הממלאים תפקיד מרכזי בהתפתחותה הכלכלית של פולין הקונגרסאית כולה. הכסף יענה הכל — והיהודים היו כמעט היחידים, שהביאו אתם לפולין הקונגרסאית לא רק כישרון ומרץ, רוח של יוזמה וחוש־המעשה, אלא גם נכסי־דניידי וכסף מזומן וכן קשרים בינלאומיים מצויינים לצורך גיוס הון לפיתוח הארץ. לא בעלי־האחוזות הפולנים, ועל־אחת־כמה־וכמה לא מעמד־הבורגנים הפולני החלש, לא היו מחוננים בסגולות האמורות.

קשריהם של היהודים היו כפולים — מצד אחד היו להם קשרים מיסחריים ופינאנסיים ולעתים קרובות גם קשרים משפחתיים־אינטימיים עם חוגי היהודים העשירים במערב־אירופה. ואילו מצד שני, היו מצויידים בידיעות רבות־ערך בתחומי השיווק ושוב, בקשרים נרחבים ולעתים קשרים משפחתיים־אינטימיים עם היהודים באותם חלקי פולין, שנפלו לידי האימפריה הרוסית הגדולה, בעלת השוק העצום וכושר־התפתחות שאין לשערו. קשרי־ההון עם חוגי אירופה המערבית סייעו בהרבה לבניין הגורמים המניעים של ההתפתחות הכלכלית, כגון בנקים, רכבות, כבישים ושאר תנאי־יסוד מוקדמים, שהם הכרחיים לפיתוח הכוחות הכלכליים במדינה. לעומת זאת סייעו הקשרים מן הסוג השני ליצור שוק לתוצרת ההמונית של התעשייה הזעירה והבינונית, שוארשה נעשתה לה מרכז, שוק שהגיע עד למקומות המרוחקים ביותר באימפריה הרוסית הענקית.

שיגשוגה של העיר הקרתנית, הדלה והנחשלת, כפי שהיתה וארשה לעומת ערי־הבירה של כל מדינות אירופה בראשית המאה ה־19, ועלייתה למעמד אחת הבירות העשירות והיפות ביותר באירופה בראשית המאה ה־20, באו במידה רבה, אם לא במידה רבה ביותר, הודות לאוכלוסייתה היהודית. המרץ היהודי שנצטבר בממלכה הפולנית המובסת, הרגיש עצמו לפתע כאילו קורא לו דרור, כאילו נתעורר מתרדמה ובכל ההתלהבות והלהט השקיע עצמו בעבודת־הבניין של הארץ, שהגורל מינה לה, לתקופה ארוכה, את התפקיד של גשר וחולייה מקשרת בין המזרח והמערב, בין אירופה הקאפיטאליסטית לבין זו החקלאית. לוארשה נועד תפקיד הגורם הראשי ביצירת החיבור בין המזרח והמערב. ויהדות וארשה, הודות לכל עברה, וכן הודות לסגולותיה וניסיונה, היתה החלק המתאים ביותר באוכלוסיית פולין להתייצב בראש העבודה היוצרת לשם מילוי השליחות הזאת.

III. עלייתן של הבורגנות הגדולה והאינטליגנציה המיקצועית היהודית

אין בכוונת הכותרת של הפרק הזה לקבוע, כאילו הופעת הבורגנות הגדולה והאינטליגנציה היתה התופעה היחידה המציינת אותה תקופה. לא ולא. אין זה אלא *הסימן המובהק* של התקופה, שהרי בעת ובעונה אחת גדלו בקצב מהיר למדי המעמד הבינוני היהודי והבורגנות הזעירה, המיסחר הזעיר והמלאכה. כבר נראו אז אפילו סימנים ראשונים, אמנם מוגבלים למדי, של פרולטריון תעשייתי יהודי.

ירושה עגומה מאד קיבלה מלכות פולין הקונגרסאית מהממלכה הפולנית — איכרות מדולדלת בתכלית הדילדול ועודף אוכלוסין, שנאמד ב־20 אחוז בקירוב. ערים הרוסות ועניות, ללא תעשיה והמיסחר שבהן — דרגת התפתחותו ירודה מאד. עיר־הבירה וארשה, אוכלוסייתה היתה הקטנה שבכל ערי־הבירה של אירופה המערבית והמזרחית. מלכות פולין היתה חלק שנותק מממלכת פולין לשעבר והוטל עליה להתחיל מבראשית בהסדרת מישקה העצמאי ובניצול זכויות המיסחר החופשי עם רוסיה שהוענקו לה. ולא היה זה אלא דבר פשוט ביותר להגיע למחשבה, כי ההצלה הכלכלית היחידה בשביל הממלכה החדשה היא תיעוש וניצול השוק הרוסי הגדול, שכבר אז הצטיין בביקוש גדול לסחורות־טקסטיל, ביחוד לאריגים בשביל הצבא הרוסי הגדל והולך ללא הפוגה; שוק, שהצטיין בסיכויי התפתחות שאין לשערה.

אך התיעוש כרוך היה בכמה תנאים, אשר חסרו לחלוטין במלכות פולין, ואם לא חסרו — היה צורך לחושפם, להכשיר אותם, להניעם ולהחיש את מהלכם. קודם כל היה מחסור בכוחות טכניים — לא היו בה, במלכות פולין, אורגים וטוויים מנוסים לצורך יצירת תעשיית־טקסטיל. נחוץ היה הון־השקעה להקמת בתי־חרושת וסדנאות וכן לסיוע ברכישת חומרי־הגלם עד למכירת הסחורה בשווקים. נחוצים היו אנשים, שיש להם קשרים טובים עם השווקים, בעיקר עם שווקי רוסיה, או שיוכלו במרוצת הזמן ליצור קשרים כאלה.

החלפנים והבנקאים היהודים, ביחוד הספקים היהודים, שבשנות המלחמה התעשרו עושר רב, היו כמובן המועמדים הטובים ביותר לקיים אותה שליחות של יצירת ההון המזומן, הדרוש לאירגון התעשייה ומכירת תוצרתה. גם בעיית הקשרים עם השווקים הרוסיים לא קשה היה למצוא לה פתרון; — שהרי ברוסיה היו יהודים פולנים שעלו במיספרם פי שניים ומעלה על היהודים שבמלכות פולין. היהודים מפולין, שישבו ברוסיה הלבנה, כבר רכשו להם נסיון של יובל שנים, כמעט, ברוסיה ואכן היו להם כבר קשרי־מיסחר לא רק עם מוסקבה, שמשם ניהלו יהודים עסקי־ייבוא של סחורות־טקסטיל, אלא אף עם גלילות הרבה יותר רחוקים בתחומי רוסיה. על־אף כל הסגולות החשובות האלו לגבי ההתפתחות העתידה של המלכות לא ניתן

ליהודים שיווי־זכויות, אולם לאותם חוגי היהודים, שהיה בהם משום תועלת להתפתחות הכלכלית של המדינה הוענקה ל מ ע ש ה האפשרות לנצל את כשרונותיהם ואת הונם במידה הגדולה ביותר לטובת הארץ.

שוב לא נותר אלא ליצור את היסוד הטכני לתעשייה ולמטרה זו התחילו מזמינים מפרוסיה השכנה אומני־אריגה ומומחים לטקסטיל בכלל ואפילו פועלים רגילים אך בעלי־נסיון במקצועם. משנת 1818 ועד 1828 הובאו, בהוצאות רבות ועל־יסוד הענקת זכויות־יתר מרובות, עד ל־250 אלף גרמנים.[30] משנת 1816 ועד 1824 ניתנו תמיכות לבתי־חרושת בסך 3 מיליון, 778 אלף זהובים.[31]

וארשה עמדה, כמובן, ליהפך — אף נהפכה למעשה — למרכז האירגון וההשראה לכל מיפעלי הממשלה לקראת התפקיד הגדול של תיעוש המדינה. בוארשה מתארגנים ירידים דו־שנתיים, כדי לרכז בה את הקונים והמוכרים ולזמנם ביחד. נוסדו שתי לשכות — לישכה למיסחר ולישכה לתעשייה, שמטרתן היתה לעבד ולהגיש לממשלה תוכניות חדשות, הן בנוגע לאירגון התעשייה והן בנוגע לפיתוח המיסחר על־ידי פיתוח דרכים לשווקים חדשים. בוארשה הוקמה תחנת־המכס הרוסית המרכזית בשביל אירופה המערבית ולה 13 סניפים בנקודות־הגבול ועם זאת בוטלו כל תשלומי הייבוא והייצוא בין רוסיה לבין מלכות פולין. המדיניות המאַרקאנטיליסטית, שביקשה לבנות את עתידה של הארץ על התעשייה והמיסחר, השתלטה על מוחותיהם של השלטונות במלכות פולין והם התאמצו בכל יכולתם לתמוך בכל מיפעל שהיה בו כדי להשיג מטרה זאת.

לפי הנתונים של אירגון הסוחרים היו בוארשה בשנת 1825 63 סוחרים נוצרים גדולים („קופצי").[32] ואילו סוחרים יהודים, בעלי אותו מעמד, היו אותה שנה בוארשה — 125.[33] על־סמך ספרי־המיסים של הקהילה היהודית מגיע שיפר לידי מסקנה, כי באותה שנה היו בוארשה 12 מיליונרים יהודים. אין כל צל של ספק, כי בין בעלי־האחוזות הגדולות הפולנים היו הרבה יותר מיליונרים, אבל גם מיליונים יש להם מישקל שונה ויכולת־השפעה שונה, הכל לפי הבעלים. מילונר יהודי אחד, בעל הון קל־תנועה היו בו הרבה יותר משום תועלת וכושר־יצירה לגבי התוכנית המאַרקאנטיליסטית האמורה של הממשלה, מאשר בעשרה מיליונרים פולנים מקרב בעלי־האחוזות.

האורגים הגרמנים, שהתחילו לייסד בתי־חרושת וסדנאות לתוצרי טקסטיל, התרכזו יותר בערי־השדה מאשר בעיר־הבירה וארשה. בעיר וארשה לא היו מייצרים אלא מעט מאד, אולם את חומרי־הגלם בשביל הייצרנים היו לרוב מספקים סוחרים יהודים מוארשה. ושוב, את הסחורה המעובדת קנו, לרוב, סוחרים יהודים מוארשה, שהיו חלוצים בשטח מכירת הסחורה ברוסיה, ואפילו עד סין הגיעו. הרבה תלונות נשמעו, כי הסוחרים היהודים, הן ספקי חומרי־הגלם והן מקבלי התוצרים המוכנים, מנצלים קשות את עובדי־הבית („חאלופניקים"), שהיו אז הרוב בין מייצרי תוצרי־הטקסטיל אך בכל הארצות — בעבר ובהווה — זהו גורלו של הפועל בימי השלב הראשון של ההצבר הקאפיטאליסטי. ואכן, על פולין עברה אז תקופת־ההצבר הראשונה.

בשנת 1825 היה שיעור הייצוא מפולין לרוסיה 5 מיליון רובל, בשנת 1829 כבר הגיע הסכום לכדי 8 מיליון ו־400 אלף רובל — ולא תהיה בכך משום גוזמא אם נאמר, כי למעלה מ־90 אחוז של הייצוא הזה עברו ידיים יהודיות ולרוב היו אלו ידיהם של יהודי וארשה. כאשר אנו לומדים לדעת מן הביוגראפיות של שני הקבלנים הגדולים והמוכשרים ביותר בפולין ב־50—60 השנים הראשונות לקיום המלכות — ליאופולד קרונאֶנברג ויעקב אפשטיין, שלפני היותם בנקאים, בוני מסילות־ברזל וקבלנים גדולים בשטחים רבים נוספים, היו סוחרי אריגים — הרינו יודעים יפה, כי פירוש הדבר, שהיו קונים את סחורות־הטקסטיל, הן אצל עובדי־בית והן אצל חרושתנים והיו מייצאים אותן לרוסיה.

וובלי, שכבר הבאנו פעם מדבריו, מעמיד את השאלה (בעמוד 272): „היכן מכרו המהגרים הראשונים את התוצרים המוגמרים שלהם? לרוב מכרו את פרי עמלם ליהודים". הוא חוזר על כך במקומות רבים; אותם הדברים אנו מוצאים אצל יאנזשול ואצל רוזה לוקסמבורג ואצל קמפנר, ובכלל אצל כל היסטוריוני־התקופה ההיא. בערי־השדה, כלומר, במקומות־הייצור, ישבו סוחרים יהודים זעירים, שהיו קונים את הסחורות וחוזרים ומוכרים אותן לסוחרים הגדולים בוארשה. וארשה היתה המרכז ורק בוארשה היה מצוי הכסף, גם לצורך השקעה בקניית חומרי־הגלם וגם לקניית הסחורות המוגמרות; לסוחרי וארשה היתה היכולת לחכות חודשים על חודשים עד שהפדיון ישוב ויכניס את הכסף המושקע השרשרת נמשכה והלכה: בנקאים יהודים בוארשה היו מלווים את הכסף לסוחרים היהודים הגדולים, שהם מצדם הילוו סכומים מסויימים לסוחרים היהודים הזעירים בערי־השדה ולסוכנים, שהיו נוסעים על־פני ערי־השדה וקונים את התוצרים מידי עובדי־בית. לעתים קרובות היו נותנים גם לייצרנים הזעירים — לעובדי־בית — מקדמות ומובן שהדבר היה משתלם יותר לקונה מאשר למוכר־הפועל.

רוזה לוקסמבורג צודקת בתארה את התמונה, כיצד הארץ כולה כאילו התעוררה מתרדמה הודות להתפתחות־תעשייה זו, שלפני שעה היתה רק בעלת ענף אחד בלבד, ודם חדש החל זורם בעורקיהם של ענפי מלאכה ומיסחר רבים אחרים.

כל הנהרות הולכים אל הים וכל חוטי־ההתפתחות של פולין בענפי־הכלכלה השונים היו נמשכים לוארשה, שבה נמצאו אותם המוסדות הכספיים, אשר עוררו את תאבונם של הקבלנים ואף סיפקו את התאבון הזה. בשנת 1828 נוסד בוארשה הבנק הפולני. רוזה לוקסמבורג כותבת[34]: „במשך 50 שנות קיומו הראשונות הילווה הבנק למיפעלים מיסחריים ותעשייתיים בלבד 91 מיליון רובל. פעולות הבנק היו רב־צדדיות ביותר: לא זו בלבד שייסד בתי־חרושת, השתתף בתעשיית־הפחם ובפיתוח החקלאות, אלא דאג גם לדרכי־תחבורה; מסילת־הברזל הראשונה בפולין „וארשה־וינה" נבנתה בעיקר ביוזמתו".

בעלי־ההון הוארשאים היהודים היו קשורים במידה גדולה

---

30. מ. יאַנז׳ול, איסטוריטשׂעסקי אוטשׂערק ראַזוויטיאַ פאַבריטשׂנוֹ זאַבוֹדסקוֹי פרומישלאננוֹסטי וו־צאַרסטווֹאַ פּוֹלסקוֹם, מוסקבה 1887, עמ׳ 18 (רוסית).

31. כנ"ל.

32. Aleksander Kraushar, Kupiectwo Warszawskie, Warszawa, 1922, 44

33. I. Shiper, Dzieje Handlu, 388

34. Rosa Luxemburg, Die industrielle Entwicklung Polens, Leipzig 1898 עמ׳ 4—5

למדי הן לבנק הפולני והן לבניין מסילות־הברזל. לבנק הפולני היה הון מועט מדי לצורך פיתוח פעולת־היוזמה שלו. מן הנמנע היה לקבל את ההון בארץ גופא. הבנק הפולני ניסה את מזלו בשוק הכספים בחוץ־לארץ, אך שם ציפה לו כישלון מביש. ואילו הפירמה הבנקאית הפרטית הגדולה ביותר בוארשה בימים ההם, הפירמה של סמואל אנטוני פרנקל היא שהשיגה הלוואה בסך 42 מיליון זהוב למען הבנק, בתיווכו של בנקאי יהודי מברלין בשם מאגנוס — יהודי שמוצאו מפולין. בשנת 1835 מצליחים שני בנקאים יהודים — פרנקל ואפשטיין — לארגן בשותפות עם הבנק הפולני הלוואה פנימית בשיעור של 150 מיליון זהוב על־ידי שצירפו לכך עסק של הגרלה.

נעבור ביעף על הביוגראפיות הכלכליות של כמה מבין אילי־ההון והקבלנים היהודים הגדולים ביותר בוארשה ונראה את מידת היוזמה והמרץ שהיו אצורים באותו דור ראשון של בורגנות יהודית גדולה ואלו מן ההישגים והזכויות בתחומי הפיתוח הכלכלי של פולין הקונגרסאית כולה יש לזקוף לזכותה של אותה קבוצת יהודים קטנטונת. נתחיל מליאופולד קרוננברג, הבנקאי המוכשר והמצליח ביותר, התעשיין, הסוחר, בונה מסילות־הברזל ובר־הסמכא בשאלות פינאנסיות וכלכליות.

בהיותו בנו של חלפן, הוא מתחיל במיפעלו הגדול הראשון בגיל 28, בעת שקיבל זכיון להכנסות המדינה מן הטבק. בעת ובעונה אחת הוא עוסק במיסחר באריגים, בתבואה ובסחורות אחרות. בזכיון־הטבק אין הוא עושה עסקים טובים. בשנת 1848 הוא מייסד בנק — ורק אז מתחילים להתגלות כישורו ויוזמתו הגדולה: הוא נותן הלוואות גדולות לענפי־כלכלה שונים, בלא לחשוש לפשיטת־רגל. הוא הראה את הדרך, כי בעזרת הלוואות כספיות גדולות לענפי־היסוד בכלכלה אפשר להשפיע על התפתחותם של כל שאר הענפים. הוא מייסד כמה בתי־חרושת לסוכר ומבצע ריפורמות יסודיות מבחינת קצב הייצור. שנת 1857 היתה שנת־משבר, אך באותה שנה מוצא קרוננברג לנכון לא רק שלא ללחוץ על בעלי־החובות ולדוחפם בדרך זו אל עברי־פי־פחת של פשיטת־רגל, אלא להיפך — לתמוך בהם בהלוואות חדשות ולהצילם מהתמוטטות. מן המפורסמות היא, כי במדיניותו זו הציל את הארץ במידה רבה מהתמוטטות כלכלית הרת־שואה. אם מביאים בחשבון את חולשת היסודות הכספיים של התעשייה הפולנית הצעירה, כי אז בולטות זכויותיו ביתר־שאת.

קרוננברג מגלה עניין במחצבים: מיכרות־פחם, בתי־יציקה לברזל, הפקת אבץ ועוד — בכל הענפים האלה הוא מכניס מיכון, שיטות־עבודה חדשות, הפקת האוצרות בהיקף נרחב יותר ומכירה זולה יותר של כל התוצרים האלה, המשמשים יסוד לפיתוח התעשיה.

עד סוף המחצית הראשונה של המאה ה־19 לא היה בפולין אלא קו אחד של מסילת־ברזל — מסילת וארשה־וינה, שנבנתה בידי הממשלה, הביאה גרעונות גדולים ועברה לידי הרמן אפשטיין, שהצליח לזכות בה בהתחרות עם קרוננברג. מסילת וארשה־וינה, מהיותה היחידה בארץ, מנותקת ממסילות המדינות השכנות שעמן עמדה פולין בקשרים כלכליים, אינה מסוגלת להתפתח ולא ניתן לה ליהפך לגורם מקשר עם מקורות חומרי־הגלם ועם השווקים הקונים מפולין את המיצרכים החקלאיים השונים, כגון ארצות מערב־אירופה, או את מצרכי־התעשיה, כגון רוסיה. קרוננברג מקבל את הזכיון לבניית מסילת־הברזל וארשה־בידגושץ, אחר־כך מסילת וארשה־בריסק. המסילה האחרונה מילאה תפקיד חשוב במיוחד מבחינת פתיחת השוק האוקראיני הנרחב בפני תוצרי המלאכה והתעשייה הזעירה הוארשאית. מסילת־בריסק זו חוברה אל מסילת בריסק־קיוב, שגם בה היו לקרוננברג יד וחלק. קרוננברג פעיל בסלילת המסילה לאורך הוויסלה ובשנת 1869 הוא מקבל לידיו סוף סוף גם את מסילת וארשה־וינה ואותה שעה הוא נהפך למלך מסילות הברזל בפולין הקונגרסאית.

קרוננברג מייסד את „חברת הביטוח הוארשאית נגד אש", חברה ראשונה מסוג זה בפולין והוא פותח סניפים ברבות מערי רוסיה הגדולות ביותר.

עמדנו רק על ענפי־הכלכלה החשובים ביותר, שבהם גילה קרוננברג פעילות מיוחדת וזכה בהם להישגים חשובים במיוחד. עם זאת הוא עניין ומשך לחיי הכלכלה רבים מן האצילים הפולנים עתירי־ההון, שקודם־לכן לא היה להם כל מושג בבעיות כאלו ובמיפעלים מסוג זה; הוא קשר קשרים עם הבנקים בגרמניה, צרפת, אנגליה והולאנד — פעילות שהוכתרה בתוצאות חשובות עד למאד.

מן הסקירה הקצרה הזאת אנו למדים, כי הקבלן היהודי הזה, שאין להטיל ספק בשאיפתו להשיג רווחים פרטיים ואשר עיזבונו לאחר מותו (1878) הגיע לשיעור 20 מיליון רובל, גישתו לבעיות הכלכליות היתה רחבת־היקף ומרחיקת־ראות והוא התרכז בענפי־המשק היסודיים, ביצירת התנאים להתפתחות בטוחה נוספת, ביצירת הקשרים עם מרכזים פינאנסיים מצד אחד ועם השווקים מצד שני *).

אין להפריז ולומר, כי כל הבנקאים היהודים, הסוחרים הגדולים והתעשיינים הגדולים היו מבורכים באותה מידה של מרץ ויוזמה והגיעו להישגים עצומים כאלה. אך נכון הוא בלי ספק, כי מבחינת המאמצים וידיעת־המטרה, מבחינת גודל ההשגה ורוח־היוזמה לא היה קרוננברג יוצא מן הכלל, אלא דווקא היתה בו משום דוגמה טיפיסית לדורו. אין ספק כי אותו צמאון נפשי יוצא מן הכלל למעשים גדולים, אותו מרץ כביר ועוצמת התנופה הרוחנית לא היו קניינו של דור אחד בלבד, אלא סיכום של מורשת דורות. והרי אם מורשה זו נתגלתה, בהזדמנות האובייקטיבית הראשונה שנזדמנה לה, במלוא כוח יכולתה וניצלה את מלוא האפשרויות שהיו בעיין, אין זה אלא דבר טבעי ומובן מאליו. כך היה בשלבים הראשונים של ההתפתחות הקאפיטאליסטית בגרמניה במחצית השניה של המאה ה־18 ובמשך כל המאה ה־19; כך היה גם ברוסיה במחצית השניה של המאה ה־19. הנסיון והמומחיות היהודית שנצטברו במיסחר ובמיקח־ומימכר בתוך הגיטאות מצאו להם כר נרחב עם זריחת קרני האמאנציפציה הראשונות. כדי לקבל מושג על המורשה, שדורו של קרוננברג קיבל מקודמיו ואשר דור זה פיתח והתאים לתנאי־הזמן והגישה למדינה שפתחה ליהודים פשפש צר מאד — את האמנציפאציה — נביא בזה קטע מתוך „אישים" לנחום סוקולוב על שמואל זביטקובר, סבו של דור הקרוננברגים:

„ואם איש וארשה אתה, ולו אך מעט מזעיר, ודאי תדע, מה היא ומה טיבה. שמואלוויזנה היתה קניינו של שמואל מזביטקוב, בנו של ר' יעקב (על כן נקרא שמו יעקובוביץ).

*) עיין מאמרו של א. האפטקה בספר זה: „מקומם של יהודי וארשה במשק הפולני".

מזביטקוב בא לפראגה והיה מוכר מיני סחורות ואריגים, אחר כך היה סוחר בתבואה, טוענה על גבי רפסודות ומשלחה על פני הוויסלה לדאנציג. העשיר את עצמו ואת שכניו. קנה יערות, העמיד מנסרות, ריפסד עצי בנין, בנה בתים, קנה אחוזות גדולות, העסיק אנשים רבים — מעין מאיר אנשיל בפראגה.

„ר' בער בר' שמואל, המכונה בערעק, יותר משיש בו משום פראגה יש בו משום וארשה. את הירושה, שבאה לו מאביו, הגדיל — גביר אדיר, עתיר נכסים אף הוא ישב על התורה. השם ברגסון — ביתר דיוק בערעקזאהן — בא מר' בער בר' שמואל".

מן המשפחה הזאת יצא לימים הפילוסוף הנודע אנרי ברגסון וגם מוסיקאי מחונן, אך כל אלה אינם מעניננו כאן — לנו חשוב היה לחשוף את מקור הכשרונות ההם ושל אותו המרץ האצור והנסיון הפינאנסי והמיסחרי, שנתגלו בדור של השלב הראשון להתפתחות הקאפיטאליסטית בפולין הקונגרסאית ואשר התרכז בעיר־הבירה וארשה. המרץ והכשרונות האצורים האלה לא היו קניינם של יחידים — הם היו קניין יהודי קיבוצי, ובתור שכאלה הם לא נתגלו כמובן תמיד בקוו ישר, אלא גם בעקיפין. תיארנו את יורשו הבלתי־אמצעי של חלפן, דהיינו של ערב־בנקאי, את ליאופולד קרוננברג, אבל יכולים אנו גם להביא דוגמאות של עלייה בלתי־משוערת של מי־שהיו בנים להורים יהודים עניים.

ניקח את יעקב ליכטציהר, שלימים נתגלגל ביעקב אפשטיין. בהיותו בן להורים עניים, שימש תלמיד אצל עושה־נרות בוארשה. אחר־כך הוא מייצר בעצמו נרות־סטיארין ומפתח את עסקו בהיקף גדול למדי. עד מהרה הוא עובר לעסקי־פינאנסים. אחר־כך הוא בונה שלושה בתי־חרושת לסוכר. בניו כבר הגיעו למעמד של בנקאים, סוחרים גדולים וגם חרושתנים גדולים. בשנת 1854 הצליח הרמן אפשטיין לרכוש בהתחרות עם קרוננברג את מסילת־הברזל וארשה־וינה, כפי שסיפרנו לעיל. צאצאיה של משפחה יהודית ענייה למדי מגלים אף הם לא רק מרץ ושאיפות לגדולות, אלא גם כשרון ויכולת לנהל עסקים גדולים ולעלייה בסולם המעלות הכלכלי, לא פחות מן הבנים שזכו לקבל בירושה מהוריהם כסף ונסיון.

אין באפשרותנו להתעכב על כל אותם עשרות בנקאים יהודים, חרושתנים גדולים וסוחרים גדולים, שכבר היוו רוב בין בני־מעמדם בוארשה. בשנת 1849 היו בוארשה „קופצי" (סוחרים גדולים): נוצרים — 208 ויהודים — 231,[35] משמע שהיהודים היוו 52,5% מכל הסוחרים הגדולים. אולם בעלי מיפעלים גדולים יש לא רק למנות אלא גם לשקול — שהרי לא פעם יקרה, כי בנקאי אחד, המחזור שלו גדול בהרבה ממחזורם של עשרה בנקאים קטנים. והוא הדין בחרושתנים וסוחרים גדולים. כאן לא תצלח שיטת הממוצע. קרוננברג אחד, אנטוני פרנקל, או הרמן אפשטיין אחד היו שקולים כנגד עשרה או אפילו עשרות „קופצים" לא־יהודים. כלל ידוע היה באירופה כולה, שהיהודים לא נמנו עם העשירים הגדולים ביותר, אפילו בראשית המאה ה־20, כאשר רכושם של בני־העיר כבר עלה על עושרם של בעלי האחוזות החקלאיות ובעלי־המיכרות; אך בכל מקום היו היהודים בעלי הרווחים הגדולים, כיוון שבכל מקום היה הונם עושה מחזור רב יותר ומהיר יותר וממונם מבורך היה בחוש דק להבין איזה הם הענפים המבטיחים רווחים גדולים יותר. הוא הדין בפולין, ובעיקר בעיר־בירתה וארשה, שבה מרוכזים היו היוזמים ואנשי־המעשה היהודים המוכשרים ביותר ובעלי היכולת הרבה יותר.

האיכות חשובה מאד, ביחוד בחוגי הבורגנות הגדולה ובפרט בתקופות של משימות חלוציות ושל צורך ביוזמה רחבת־היקף. אך היסודות האלה אינם אלא אחוז מבוטל בכל אוכלוסיה וגם בקרב יהודי וארשה הם לא עלו על שני אחוזים. האוכלוסיה הלא־יהודית רבתה משנת 1816 עד לשנת 1847 בשיעור מעט יותר מכפליים, ואילו האוכלוסיה היהודית בוארשה רבתה באותה תקופה כמעט פי שלושה. נצא, איפוא, ונראה מה היו התעסקויותיהם של קרוב לשלוש רבבות היהודים, שנוספו בוארשה בשנים שבין 1816 ל־1847.

ראשית כל, שומה עלינו לקבוע, כי הקבוצה הקטנה של סוחרים יהודים מן המעמד הבינוני, שהיתה גדולה פי ארבעה מן הפיסגה של הבורגנות הגדולה הגיעה ללא־ספק להצלחות גדולות; בהתחרות עם מעמד הסוחרים הלא־יהודי מאותה מדרגה היא זכתה וידה היתה על העליונה. בשנת 1849 היו בוארשה חנוונים: נוצרים — 210 ויהודים 891[36], יותר מאשר פי ארבעה. מעמד־הסוחרים היהודי הבורגני היווה אז למעלה מ־80 אחוז בקרב המעמד הזה.

נרד עתה לקומות הנמוכות יותר, שאז וגם אחר־כך היוו למעלה מ־90 אחוז של האוכלוסיה. המיבנה הסוציאלי־כלכלי של האוכלוסיה היהודית ידוע לנו מן המיספרים הקיימים לגבי שנת 1843. שוב חייבים אנו להוסיף, כי המיספרים המוחלטים, אף־על־פי שאנו מביאים אותם, הריהם רחוקים מדיוק, אולם המיספרים היחסיים יש בהם בלי ספק כדי לתת תמונה נכונה, פחות או יותר, של מיבנה האוכלוסיה היהודית ושל היחס שבין קבוצות ההתעסקויות השונות.

טבלה 12

חלוקת המפרנסים היהודים (הפעילים בחיים הכלכליים) בוארשה לפי התעסקויותיהם (1843)[37]

ההתעסקות	מיספר היהודים	
	מוחלט	%
בעלי־הון, בנקאים, חרושתנים	232	2,2
חוכרים ומוכסנים	119	1,1
בעלי בתי־מרזח ומסעדות	394	3,8
חנוונים, רוכלים וסוכנים	1.924	18,5
קבלנים קטנים, בעלי־מלאכה ופועלים	3.496	33,6
משרתות־בית	1.294	12,5
מקצועות חופשיים ופקידים	310	3,0
כלי־קודש	184	1,8
בעלי־עגלה וסבלים	555	5,3
פועלים שכירי־יום	1.706	16,4
התעסקויות שונות	185	1,8
בסך־הכל	10.399	100,0

35. קראוזהאר, ע' 100.
36. קראוזהאר, ע' 100.
37. ע. נ. פרענק, די צאל אידן און זייערע באשעפטיקונגען אין קעניגרייך פוילן, אין „בלעטער פאר אידישע דעמאגראפיע, סטאטיסטיק און עקאנאמיק", בערלין, 1923, ע' 188.

קודם כל יש להסביר על שום מה מופיע המיספר הגדול של „פועלים שכירי־יום". כותב השורות הללו, ששימש עורך כתב־העת, שבו נתפרסם חיבורו של ע. נ. פרנק, העמיד למחבר את השאלה הזאת וקיבל ממנו תשובה ממצה, שממנה אנו מוציאים את ההסברים העיקריים הבאים: „מתקבל גם על הדעת, כי הרוכלים הדלים, שהם ומרכולתם לא בלטו לעין, היו נרשמים בתור שכירי־יום, כדי להתחמק מן הצורך לרכוש רשיון למיסחר. יהודים לא מעטים היו מתקיימים על הברחת סחורות"[38].

דעתנו היא, איפוא, כי לפחות מחצית מ„שכירי־היום", כביכול, אפשר לספח למניין החנוונים והרוכלים. במקרה זה נמצא למדים, כי המדור „חנונים, רוכלים וסוכנים", מהווה 26,7%. אם נוסיף לזה את שלושת הסוגים הראשונים, שאף הם כוללים יסודות מיסחריים, חוץ מן החרושתנים (42!), יסתבר, כי במיסחר ובעסקי־הפינאנסים היו אז מועסקים כשליש מכל המפרנסים היהודים, בערך כמיספר העסוקים במלאכה ובחרושת.

המשך ההתפתחות הכלכלית של האוכלוסיה היהודית בוארשה היה לכתחילה, עד לשנים 1870—1875 לערך, בכיוון לגידול מהיר של מיספר המועסקים במיסחר, אולם מאז ואילך התחיל אחוז המועסקים במלאכה ובחרושת לעלות על אחוז המועסקים במיסחר. ברם, החרושת שבה התרכזו היהודים, במידה שאין המדובר בבעלי־מיפעלים גדולים, אלא בעובדים עבודה עצמית ובפועלים, היתה בעיקרה תעשייה־זעירה ועוד יותר מזה — מלאכה. התפתחות התעשייה הזעירה והמלאכה באה בעיקר בד בבד עם התפתחות השוק הרוסי, שלאחר שיחרור האיכרים (1861) התחיל לגדול ולהתרחב בצעדי ענק. ואכן, משום שהתעשייה היהודית היתה תעשייה זעירה, כלומר בלתי־מרוכזת, אלא מפוררת, מפוזרת ומפוצלת למקומות־עבודה רבים ובין בעלים מרובים, לא ירד אחוז העסוקים במיסחר ירידה גדולה. מסביב לאותה תעשייה זעירה קם מיספר גדול של רוכלים, עמילים וסוכנים, שהיו משרתים את אלפי הקונים המפוזרים בכל קצווי האימפריה הרוסית. אך על עניין זה עוד יזדמן לנו לעמוד ביתר פירוט בהמשך הדברים.

ננתח נא ביתר פירוט את הטבלה מס' 12 ונשתמש בחומר נוסף מתוך חיבורו של פרנק. הבורגנות הגדולה — הסוג הראשון — מהווה כ־2 אחוזים מכל המפרנסים. בין 232 אנשי הבורגנות הגדולה היו 42 חרושתנים — כל השאר שייכים למעמד המיסחר והכספים. מעניין הוא פירוט הסוג החמישי, המראה, כי כבר אז היה מעמדה של המלאכה בוארשה הרבה יותר מפוצל מאשר בערי־השדה. כן אנו מוצאים בוארשה 703 חרטים יהודים ורק 452 חייטים; 663 רוקמים ורק 372 סנדלרים; 109 בורסקים לעומת 107 אופים; 126 עובדי הלבשה זולה לעומת 64 כובענים.

נזכיר נא לקורא, כי בשנת 1792 היוו החייטים, הסנדלרים והכובענים 82 אחוז מכל בעלי־המלאכה היהודים. בשנת 1843 שוב לא היוו כל שלושת המקצועות הללו אלא 26 אחוז. מצב זה היה רק בוארשה, עיר־הבירה, שבה כבר נטתה ההתפתחות יותר בכיוון התעשייה מאשר למלאכה. הנה כי כן, מבין 1.546 חרטים יהודים שהיו בפולין כולה, ישבו 706 בוארשה, דהיינו 45,5%, מבין 216 בורסקים היו בוארשה 109, למעלה מחציים, מבין 689 רוקמים היו בוארשה — 663, למעלה מ־95%. ואילו מבין 8.338 חייטים יהודים, שהיו בפולין כולה, לא ישבו בוארשה אלא 452 או 5,4% בלבד, ומבין 2.567 סנדלרים בפולין כולה היו בוארשה — 372 או 14,2% בלבד. כדי להבהיר את המיספר האחרון יש עוד להוסיף, כי בד בבד עם זרם האורגים והטווים הגרמנים בא גם זרם של בעלי־מלאכה גרמנים מומחים, ביחוד רבו החייטים והסנדלרים, ואלה התרכזו אך ורק בערים, ביחוד בוארשה. בימים ההם עוד לא היה מקובל לקנות לבוש ונעליים מן־המוכן — הכל נעשה לפי הזמנה ומבחינת המומחיות במלאכות לא היה בכוחם של בעלי־המלאכה היהודים מערי־השדה להתחרות עם הגרמנים. לימים, עם הנהגת תעשיית־ההלבשה ההמונית והייצור ההמוני של נעליים, באה גם נהירה גדולה מאד של יהודים לשני מקצועות אלה.

מעניין מאד הוא מצב המקצועות החופשיים אצל היהודים. הנה המיספרים:

מורים (מלמדים)	196
„כלי־זמר"	75
מיילדות	22
רופאים	11
מכונאים ומהנדסים	1
בסך־הכל	305

בעצם קשה לדבר על מעמד של בעלי מקצועות־חופשיים אצל יהודי וארשה בימים ההם — אם ננכה את מיספר המלמדים, הכלי־זמרים והמיילדות לא ייוותרו אלא 11 רופאים והמכונאי האחד והיחיד. אין אף רופא־שיניים יהודי אחד — בפולין כולה היו שלושה. רופאים יהודים היו בכל פולין 37, כלומר שבוארשה ישב כמעט שליש מהם. אפילו נניח, כי המיספרים המוחלטים אינם מדוייקים בתכלית ובוארשה לא היו 11 רופאים אלא עוד 2 או 3 — אין בכך כדי לשנות את התמונה מיסודה. בשנת 1829 היו באוניברסיטה הוארשאית 733 סטודנטים, אך ביניהם לא היו אלא 3 יהודים בלבד[39], 0,5%. מניין יכלה, איפוא, להיות בוארשה בשנת 1843 אינטליגנציה מקצועית יהודית? בשאלה זו אין לנו נתונים אלא לשנת 1867 — אז כבר היו 115 סטודנטים יהודים באוניברסיטת של וארשה והם היוו — 10% מכל הסטודנטים[40].

כבר עמדנו לעיל על התהום שרבצה בין הבורגנות הגדולה היהודית לבין המעמדות היהודיים הנמוכים. סיפרנו לעיל, כי יהודים בנו מסילות־ברזל, בתי־חרושת לסוכר, עסקו בניצול מיכרות פחם וברזל, היינו יצרו מיפעלים שהעסיקו אלפי פועלים, אך לא פועלים יהודים. כל הסברה מיותרת לחלוטין. ואף־על־פי־כן אנו מוצאים כבר אז פועלי־חרושת יהודים, אם כי מעטים עד מאד במיספר. וויטשיצקי מספר, שהממשלה הפולנית השתדלה ליצור מעמד עצמי של פועלי־תעשיה המורכב מפולנים וגם מיהודים. הוא מציין, כי בדין־וחשבון הממשלתי לשנת 1823 ישנה ידיעה על בית־חרושת לכותנה במארימונט שליד וארשה, שבו עובדים 60 פועלים, רובם יהודים[41].

בשבועון „וארשויאר יודישה צייטונג" („עתון יהודי וארשאי"), שהופיע בוארשה בשנת 1867, מסופר:[42]

38. שם.
39. סטודצניקי, פולשא אור־פוליטיצ'אסקום אוטנושאניאי, קיאב 1908, עמ' 101.
40. פ. וו. פוזנר, יאבראי וו־אובשצ'יי שקולא, פטרבורג 1914, עמ' 5.
41. וויטשיצקי, ע' 131.
42. ג. אויסלענדער, ווארשעווער מעכאברים, אין די 50־ער און 60־ער יארן, אין „ביבליאלאגישן זאמלבוך", מאסקווע, מינסק, כארקאוו, 1930, ע' 192.

„בית־החרושת של האדון צוקרוואר (בית־חרושת לברזל — י. ל.) קיים כבר מזה 20 שנה. בשנת 1848, כאשר קמו בארץ בתי־חרושת רבים לסוכר, הוגדל בית־חרושת זה. בית־החרושת מעסיק למעלה מ־200 עובדים, יהודים בלבד, והוא מוציא מדי שנה בשנה סחורה בשווי של 200 אלף רובלי־כסף לערך".

מחבר המאמר על בית־החרושת, שעובדים בו למעלה מ־200 פועלים יהודים, מתאונן בהמשך מאמרו, על שברחובות וארשה נראים הרבה רוכלים יהודים ולא־פועלים. אולם בית־החרושת של האדון צוקרוואר לא היה בית־החרושת היחיד שהעסיק פועלים יהודים. אותו כתב־העת מספר עוד, כי בבית־החרושת לטבק של „האחים שפירא בוארשה" עובדים 120 יהודים, כי בית־החרושת של א. פיק, „השולח את תוצרתו לפטרבורג ולרוסיה כולה, רוב עובדיו הם יהודים".

אין לנו, לצערנו, שום ידיעות מאותו זמן באיזו מידה היו מועסקים בבנקים ובמשרדים של הבורגנות היהודית הגדולה פנקסנים, קופאים ומנהלים יהודים. יש להניח, כי סגל־העובדים היה יהודי. בשנות ה־60 של המאה ה־19 אנו מוצאים בוארשה את אגודת „עובדי־המיסחר" היהודים, שכבר אז היא

נתן קוזאן — סבל מנאלבקי

43. Stefan Dziewulski, Warszawa, w. I. 1913,

44. ד"ר י. שאצקי מוסר בספרו „געשיכטע פון אידן אין ווארשע" (כ' 2, ע' 16) את מיספר הרופאים היהודים בשנת 1841 כ־37, אך אין הוא מוסר, לצערנו, את המקור.

מצטיינת ברוח־ההתבוללות השולטת בה, — תופעה שבלי ספק לא היתה אלא בבואה לדמות הבעלים והמעבידים.

אין לנו, לצערנו, כל חומר סטאטיסטי מאותה שנה, שרק עתה דיברנו עליה ביחס לאוכלוסיה הלא־יהודית, כדי שנוכל להשוות ולקבוע את חלקם היחסי של היהודים בענפי הכלכלה השונים בוארשה. יש לנו חומר התעסקויות האוכלוסיה הוארשאית כולה בשנת 1847 וחומר זה גם בנוי אחרת מאשר החומר שלנו לשנת 1843. אף־על־פי־כן חושבני, כי כמה מסקנות אפשר יהיה להוציא גם מן החומר הזה.

לפי הנתונים של סטיפאן דז'יוולסקי היו עסוקים בוארשה, בשנת 1847, בכל סוגי המיסחר — 3.391 מפרנסים[43]. אם ניקח את ארבעת הסוגים הראשונים בטבלה מס' 12, יסתבר, כי בשנת 1843 היו בקרב יהודי וארשה 2.669 מפרנסים שהיו עסוקים במיסחר ובעסקי־פינאנסים. משנת 1843 ועד 1847 אי־אפשר היה שיחולו שינויים יסודיים במיספר היהודים העסוקים במיסחר. יש לשער שנוספו בענף זה כמה מאות יהודים; אך אם גם ניקח את מיספר היהודים העסוקים במיסחר משנת 1843, יסתבר שהם היוו 78,5% מכל העסוקים במיסחר בוארשה. מיספר זה תואם לערך את חלקם של היהודים במיסחר הבינוני בשנת 1849, כפי שהראינו לעיל. משמע, שגם במיסחר הזעיר זכו היהודים ברבע המאה שבין 1816 ל־1843 להישגים גדולים. בדרך כלל אפשר לקבוע, כי בפרק הזמן הראשון להתפתחותה של פולין הקונגרסאית היו הישגיהם הגדולים ביותר של היהודים — בשטח המיסחר. דבר זה גם מתקבל על הדעת — היהודים שבאו מערי־השדה היו הרבה יותר מוכנים ומוכשרים למיסחר, מאשר הפולנים שבאו מן הכפר ואשר הלכו יותר לתעשייה ולמלאכה. רק הדור הפולני שכבר נולד בוארשה, בניו של השלאכצ'יץ־היורד הפולני, של הפקיד, של בעל־המלאכה האמיד וגם של הפועל המומחה, שהשתכר לא רע, רק יסודות פולניים אלה הם שהחלו חושקים במקצועות המיסחר. וככל שהירבו והאריכו לשבת באווירת העיר, המשפיעה על רמת התרבות גם בלא בית־הספר, בה במידה רבו היסודות בקרב האוכלוסיה הפולנית, שהיו מועמדים לפרנסות מיסחריות ואחר־כך גם למקצועות חופשיים.

מעניינים עד מאד הם מיספריו של דז'יוולסקי על המקצועות החופשיים. לפי המיספרים האלה היו בוארשה בשנת 1847 — 422 רופאים. כפי שראינו לעיל, לא היו בשנת 1843 בוארשה אלא 11 רופאים יהודים בלבד. נניח, כי בשנת 1847 היו בוארשה 15 רופאים יהודים, גם אז לא נקבל יותר מאשר 3,5% רופאים יהודים בין כלל הרופאים[44]. בין כל האוכלוסיה הוארשית היו 2.870 פקידים, ואילו אצל היהודים לא היו אלא 5 פקידים במוסדות יהודיים. את חלקם של היהודים במקצוע זה באחוזים לא כדאי אפילו לחשב.

בטבלה מס' 12 בולט מאד המיספר הרב של פועלים יהודים מן המדרגה הנמוכה ביותר. ראשית, יש לנו משרתות־בית, שמינית מלאה של כל המפרנסים היהודים. אם נוסיף לזה גם את בעלי־העגלה והסבלים, כי אז יהיו לנו כבר 17 אחוז ומעלה פועלים פשוטים. יש להניח, כי בסוג „פועלים שכירי־יום" היו בכל־זאת החצי פועלים פשוטים ממש, שהתקיימו על עבודה גופנית קשה ועראית, פירושו של דבר כ־850 פרולטארים יהודים נוספים. בסך־הכל נקבל מיספר של 2.799 (1.294 משרתות־בית; 555 בעלי־עגלה וסבלים; ו־850 פועלים שכירי־

יום) פועלים פשוטים יהודים, כלומר כ־26 אחוז מבין כל הפעילים בחיי־הכלכלה. וארשה משכה את הדלות היהודית המרודה מערי־השדה. העיר הגדולה הבטיחה בכל־זאת סיכויים גדולים יותר להרוויח משהו. גם סיוע מידי יהודים עשירים, או ממוסדות הקהילה, אפשר היה לקבל ביתר קלות בוארשה מאשר בערי־השדה. אין תימה, איפוא, שאחוז הפועלים הפשוטים בקרב יהודי וארשה היה אז גבוה כל־כך. להלן נוכל להיווכח, כי בוארשה היה אחוז הפועלים הפשוטים גבוה תמיד.

בעצומה שהגיש „דוזור בוזשניצי" הוארשאי (המשגיחים על בתי־התפילה — כך ניקראה הנהלת הקהילה הוארשאית רשמית) בשנת 1857 לאדמיניסטרציה של פולין הקונגרסאית וגם לצאר הרוסי מתואר האדם היהודי העובד כך:

„אנו רואים חלק ניכר מהם (מן היהודים — י. ל.) עובדים בבתי־החרושת, עוסקים בכל מיני מלאכות, סוחבים משאות, עובדים בבתי־המשרפות ללבנים, בסלילת כבישים ובעבודות דומות, וכן בסחיבת משאות ובהובלה בעגלות"[45].

וכי היכן אפשר היה למצוא יהודים עובדים בבתי־חרושת אם לא בוארשה — בלודז' עוד היה אז מיספר בעלי בתי־החרושת היהודים מועט עד שאפשר היה למנותם באצבעות יד אחת, ומיספר הפועלים היהודים בהם היה מועט עוד יותר. והיכן אפשר היה לראות יהודים „סוחבים משאות" ו„מובילים בעגלות", אם לא בוארשה?

אם יהודי העיירה היהודית בליטה ובירוסיה הלבנה וכן באוקראינה לא החלו לזוז מתוך קניהם הקפואים והשוקטים על שמריהם אלא בשנות ה־70 וביתר שאת בשנות ה־80 והחלו יוצאים לרחבי תבל, תחילה לערים הגדולות הקרובות כדי לשפר לפחות במידה זעומה את מצבם הנואש, הרי ההתפתחות בפולין התקדמה בקצב סוער הרבה יותר ואף התחילה מוקדם יותר. משנת 1856 ועד 1864, במשך שמונה שנים בלבד, רבתה האוכלוסיה היהודית בוארשה כמעט כפליים (מ־41 אלף ל־72 אלף ומעלה) ומשנת 1864 עד 1882 שוב הוכפלה כמעט (מ־72 אלף ל־127 אלף ומעלה). גם האוכלוסיה הלא־יהודית בוארשה גדלה בקצב מהיר — וזה שימש במידה רבה גורם לזרם היהודי הגדול שנהר לוארשה. שהרי אז עסקו עוד היהודים הרבה יותר במיסחר, והמלאכה אף היא נשאה עדיין אופי של עבודה לפי הזמנה ורק מעט מאד יוצר בשביל השוק שמחוץ לוארשה. האכלוסיה היהודית פנתה אז ברובה למיסחר, שבו היה לה יותר נסיון ושאליה אף גילו יתר נטייה, אלא שאין הקומץ משביע את הארי — ועל־כן גדל והלך אחוז הפועלים הפשוטים והמשרתות בקרב האוכלוסיה היהודית בד בבד עם גידול מיספרם של היסודות המיסחריים. אמנם, ענף המלאכה כבר התבצר יפה מאד בחיי היהודים בוארשה ואף היה כבר מחולק באופן ברור למדי למעבידים ועובדים, אולם ענף כלכלי זה עדיין היה מיוצג בקרב האוכלוסיה היהודית הרבה פחות מאשר המיסחר. יש גם להביא בחשבון, שהרוכל היהודי לא הועמד מול מתחרה חזק ומאורגן כהלכה באגודות האומנים, כדרך שעמד בעל־המלאכה היהודי. הפולני הטוען למקום במיסחר לא בגר אלא מאוחר יותר, ברבע האחרון של המאה ה־19. הגרמני היה מרוכז יותר במלאכה, בתעשייה ובמיסחר בדברי־מותרות בשביל המעמדות העירוניים הגבוהים יותר. המיסחר הבינוני ועוד יותר המיסחר הזעיר על טרדותיו ודאגותיו המרובות ועל הכנסותיו הזעומות לא משך את לבם של הגרמנים והוא נתרכז יותר בידי היהודים.

התהליך שתואר זה עתה בא יפה לידי ביטוי בטבלה הבאה על ההתעסקויות היהודיות בשנת 1862.

טבלה 13
חלוקת המפרנסים היהודים בוארשה לפי עיסוקם (1862)[46]

סוג ההתעסקות	מיספר היהודים	
	מוחלט	%
מיסחר ופינאנסים	7.232	41,3
תעשייה ומלאכה	3.900	22,2
מקצועות חופשיים, פקידות וכלי־קודם	833	4,8
בעלי־בתים	994	5,6
הובלה	269	1,5
שירות	1.940	11,0
שונות וללא התעסקות מסויימת	2.376	13,6
בסך־הכל	17.544	100,0

גם כאן, כבמיספרים משנת 1843, שומה עלינו לציין ולהזהיר, כי המיספרים המוחלטים מעוררים ספק רב. הם לא נאספו בצורה שאפשר יהיה לסמוך עליהם בכל פרט ופרט. אך אין ספק שהמיספרים היחסיים משקפים במידה רבה עד מאד את פרצופה הכללי של הפעילות הכלכלית היהודית והם נותנים ללא צל של ספק מושג ברור על חלוקתם של יהודי וארשה בין ענפי־הכלכלה השונים.

התמונה הכללית בולטת לעיין — במשך הזמן משנת 1843 עד 1862 גדל מאד מעמד הסוחרים, ללא כל השוואה עם החלק העובד באוכלוסיה היהודית, עם מעמד המלאכה והתעשייה. אחוז העסוקים במיסחר גדל כדי 150 אחוז ויותר. לגבי אותה שנה מעניין מאד המיספר הנוגע לבנקאים היהודים בוארשה: בנקאים יהודים היו 20 ואילו בנקאים נוצרים לא היו אלא 4 בלבד. ומותר להניח, כי כזה היה היחס בין בנקאים יהודים ולא־יהודים בוארשה עוד בשנת 1825 והוא נמשך כל הזמן אפילו לאחר מלחמת־העולם הראשונה, עד לאותם הימים שממשלת המדינה הפולנית, שקמה לתחיה, החלה להעביר לרשות הממלכה את הבנקאות. הבנקאות היתה אותה עמדה יהודית מבוצרת שאפילו ההתחרות הגרמנית, המתחרים החזקים ביותר בתחומי התעשייה, נתנפצה אליה ולא יכלה לה.

בטבלה מס' 13 מעניין גם הגידול שחל במיספר הפועלים הפשוטים, משרתות־הבית וחלק גדול עד מאד מן הסוג הנושא את השם המטושטש „ללא התעסקות מסויימת".

ואולם הנתונים משנת 1862 מצויינים במעלות אחרות, שהן חשובות בשבילנו עוד יותר מאשר החלוקה לפי ההתעסקויות. כאן יש לנו זו הפעם הראשונה האפשרות להציץ בחלוקה המעמדית של האוכלוסיה היהודית הוארשאית הפעילה בחיי־הכלכלה, אוכלוסי אותה עיר, שבשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 נעשתה המרכז הגדול ביותר באירופה של המוני עובדים יהודים. גם החומר הזה מחולק לפי ענפי־הכלכלה השונים עד שניתן לנו לקבוע את המיבנה הכלכלי של הפרוליטאריון היהודי בשלבים הקדומים ביותר להופעתו — ואכן ראה נראה, כי ביסודו של דבר כבר היה פרצופו ברור

45. D. Kandel, Petycja z r. 1857, Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce. Warszawa 1912, kz. 3

46. Schiper, Dzieje Handlu, 472 עמוד.

למדי עוד בשלבים הראשונים האלה. כאן אפשר למצוא משום רמז, כי מיבנהו המיוחד במינו של הפרוליטאריון היהודי לא בא כתוצאה של סיבות חומריות גרידא.

ראשית, ניקח נא את כל האוכלוסיה היהודית הפעילה בחיי־הכלכלה משנת 1862 ונראה כיצד היא מתחלקת לפי העיקרון של פרנסה עצמאית ופרנסה אצל הזולת, כלומר פועלים שכירים. 17.544 היהודים הפעילים בתחומי הכלכלה נתחלקו כך: 10.920 עצמאיים, היינו 62,4% ו־6.624 פקידים, פועלים ומשרתות־בית. בטבלה יש לנו סוג אחד, שהוא כל־כך בלתי מוגדר, עד שאין לצרפו לקבוצה מעמדית מסויימת. כוונתנו היא לסוג „התעסקויות שונות וללא התעסקות מסויימת", שאנו צירפנוהו לסוג העצמאיים, על־יסוד ההנחה, שיש לנו כאן עניין במידה רבה עם אותה קבוצה של „פועלים שכירי־יום", שעליה הוסיף פרנק, כי ביניהם היה רב מיספרם של רוכלים דלים ומבריחי סחורות. אך אם גם נתעלם מן הסוג הבלתי־מוגדר ונחשב רק את החלוקה היחסית בין הקבוצות הסוציאליות המוגדרות בבירור, כי אז מסתבר כי קבוצת בעלי־הבתים המעבידים מנתה 8.544 ואילו קבוצת הפקידים, הפועלים ומשרתות־הבית — 6.624, הווה אומר — עומדים ברשות עצמם — 56,3% ופרוליטארים — 43,7%.

נעמוד עתה על החלוקה המעמדית בענפי־הכלכלה השונים. מועסקים במיסחר ובעסקי־פינאנסים היו בסך־הכל — 7.232. מהם היו בעלי־בתים — 4 945, כלומר 69,0%, ואילו פקידים ופועלים — 2.287, כלומר 31,0%. מועסקים בתעשייה ובמלאכה היו — 3.900, ואלה נתחלקו לבעלי־בתים — 1.750, כלומר 44,9% ולפקידים ופועלים — 2.150, כלומר 55.1%. נוציא מכלל חישובינו את הסוג „תעשיה", כי הבורגנות־התעשייתית היהודית, שמיספרה היה 55, העסיקה וודאי במפעליה הרבה יותר מ־303 פקידים ופועלים, כפי שאנו מוצאים בנתונים שבידינו. ניקח את המלאכה בלבד, שבה אנו רשאים להניח כי המדובר הוא בקבוצה יהודית כמעט במאה אחוז, בשני חלקיה המעמדיים גם יחד. בעלי־מלאכה יש לנו — 3.542, ומהם היו בעלי־בתים — 1.695, כלומר 47,9% ופועלים — 1.847 או 52,1%.

נעבור עתה לחלוקת הפרוליטארים היהודים לפי ענפי הכלכלה:

טבלה 14

מיבנה הפרוליטאריון היהודי בוארשה לפי ענפי־הכלכלה (1862)

ענפי־הכלכלה	מיספר הפרוליטארים	
	מוחלט	%
פינאנסים	184	2,8
מיסחר	2.103	31,7
מלאכה	1.847	27,9
תעשייה	303	4,5
מקצועות חופשיים	127	1,9
משרתות־בית	1.940	29,3
הובלה	120	1,9
סך־הכל	6.624	100,0

מה הם הקווים האופייניים של הפרוליטאריון היהודי הזה משנת 1862?

הפרוליטאריון המיסחרי, כלומר עובדי בתי־המיסחר, תופסים את המקום בראש — למעלה מ־31 אחוז מתוך כלל הפרוליטא־רים. זהו דווקא אותו המעמד הפרוליטארי, שמידת יציבותו היא מועטה ביותר ואשר אירגונו הוא הרופף ביותר. בענף הזה, ביחוד במיסחר הזעיר והבינוני, קל מאד לקפוץ מן המחנה הפרוליטארי למחנה בעלי־הבתים. נדלג על סוג משרתות־הבית וניקח את המלאכה — היא נותנת אחוז פרוליטארים גבוה כמעט כמו המיסחר והיא גם מצויינת בכל „המעלות הטובות" שמצאנו במיסחר. שני ענפי־משק אלה, הרופפים ביותר והפחות יציבים, נשארו המקורות העיקריים של הפרוליטאריון היהודי עד סוף כל הדורות — משמע עד 1939. התעשייה מיוצגת אך מעט מאד ואכן גם במשך שלושת־רבעי המאה שלאחר־כך היא נשארה הצד החלש ביותר בקרב הפרוליטאריון היהודי. עד כאן הקווים הטיפוסיים של הפרוליטאריון היהודי, שהיו קיימים איפוא במלואם עוד טרם נהפכה פולין למדינה תעשייתית, והם נשארו בעינם על־אף השינויים העמוקים שחלו משנת 1870 ועד 1939.

התעכבנו באריכות מה על שאלת החלוקה המעמדית של החברה היהודית ופרצופו הכלכלי של הפרוליטאריון היהודי בשלבים הקדומים ביותר של החלוקה למעמדות בקרב החברה הזאת, לפי שאנו רואים את השאלה הזאת כחשובה עד מאד וגם מפני שעוד בדרגת ההפרדה הראשונה הזאת אנו רואים את התמונה, שאף לאחר עשרות שנות התפתחות נשארה טיפוסית לגבי היהדות הוארשאית, וביסודו של דבר, אף לגבי היהדות הפולנית כולה; יתר־על־כן — לגבי היהדות הרוסית כולה. היו הבדלים בין הדרגות השונות, אך הבדלים אלה היו כל־כך חסרי־חשיבות, שלא היה בהם כדי לשנות את פרצופה היסודי של החברה היהודית.

החל משנות ה־70 עוברת על הכלכלה הפולנית התפתחות אינטנסיבית של תיעוש ומיכון התעשיה וכתוצאה מזה בא גידול ניכר של הפרוליטאריון ובעיקר של הפרוליטאריון התעשייתי, של אותו חלק הפרוליטאריון, שהיה מרוכז במיפעלים גדולים וליד עבודה מאַכאנית וודאי, בפולין היה אחוז בעלי־המלאכה, עובדי־הבית והשכירים אצל בעלי־המלאכה גבוה יותר מאשר במדינות אירופה המערבית, אולם תהליך הריכוז והמיכון הגיע ערב מלחמת־העולם הראשונה לשלב כזה, שהפרוליטאריון של התעשייה הגדולה והבינונית תפס את המקום הנרחב והחשוב ביותר בתוך מעמד־הפועלים הפולני. הקבוצה הסוציאלית של המיסחר היתה בתהליך של גידול, אולם הפרוליטאריון המיסחרי אצל הפולנים היה כמעט בטל בשישים לעומת הפרוליטאריון התעשייתי. נקודת־הכובד של הפרוליטאריון הפולני הוסטה במשך הרבע האחרון של המאה ה־19 וב־14 השנים הראשונות של המאה ה־20 מן השכיר אצל בעל־המלאכה המפוזר והמפורד אל מעמד־הפועלים המרוכז בתעשייה־הגדולה.

במידה שהמדובר הוא ברוב הפולני, זו היתה ההתפתחות בארץ כולה ובזעיר־אנפין — גם בעיר־הבירה וארשה.

גם האוכלוסיה היהודית, שהיוותה בפולין אחוז גבוה למדי בערים עברה את כל התהליכים האלה; אלא שתהליכים אלה התחוללו בקרב האוכלוסיה היהודית בממדים אחרים מאשר בקרב החברה הפולנית; שנית, אפשר לומר, כי החברה היהודית הפסידה תוך כדי מהלך ההתפתחות הזאת את הפיסגה של התעשייה הגדולה ובחלקו גם את אגף התעשייה הבינונית

ועובדה זו עוד הדגישה והבליטה ביתר־שאת את המיסגרת הזעיר־בורגנית של המלאכה והתעשייה הזעירה, שבהן עסוק היה הרוב הגדול של מעמד־הפועלים היהודי. מעמד־הפועלים היהודי חדר אל התעשיה הגדולה אך מעט מאד ולעתים רחוקות ביותר. ובמידה קצת יותר גדולה — לתעשייה הבינונית. אולם בשני ענפי התעשייה האלה הוא היווה אחוז אפסי עד כדי כך, שהיה בטל בשישים, או אפילו במאה, בקרב ההמון הפולני. אף־על־פי שבעלי המיפעלים היהודים בתעשייה הגדולה והקטנה היוו אחוז גבוה למדי בקרב כל בעלי־המיפעלים משני הסוגים האלה, הרי לא הם שעיצבו את דמותם של שני ענפי־תעשיה אלה, אלא הבעלים הפולנים ועוד יותר מזה הפועלים הפולנים, הייצרנים האמיתיים, אלה אשר מילאו את המיפעלים.

מעמד־הפועלים היהודי, שמרוכז היה בעיקר בתעשייה הזעירה ובמלאכה, והועסק אך ורק על ידי בעלי־בתים יהודים, היווה בוארשה, יחד עם מעבידיו, גוש יהודי מרוכז בצפיפות, שבו קיבלו בהכרח כל התופעות, ובכללן גם מלחמת־המעמדות והאידיאלים המעמדיים, צביון יהודי־לאומי; ההתפתחות התרבותית שבו עוצבה בהכרח בצורות לאומיות אורגאניות. היתרון הלאומי הזה בא על חשבון חולשתו הסוציאלית־פוליטית של הפרוליטאריון היהודי. מסתבר, כי אין רע בלא טוב, וכן להיפך — אין טוב בלא רע.

IV. וארשה — מרכז המוני העובדים היהודים

גם כאן שומה עלינו להעיר אותה הערה שהערנו בפרק הקודם — אין פירוש כותרת הפרק, כי הופעת המרכז הגדול של עובדים יהודים בוארשה בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 היתה התופעה החשובה היחידה בחיי היהדות הפולנית. גם כאן פירוש הדבר אינו אלא, כי *הסימן המובהק* של התקופה הנדונה, התפתחותה ותפקידה החשוב בחיי היהדות הפולנית כולה, היה *בלאבוריזאציה* (במעבר לחיי־עבודה) של ההמונים היהודיים, שוארשה שימשה להם מרכז עיקרי לא רק לגבי היהדות הפולנית בלבד, אלא גם לגבי חלקים גדולים משאר אזורי האימפריה הרוסית.

המציאות היהודית על גילגוליה והתפתחויותיה בוארשה בשנים שבין 1870—1914 היתה עשירה ורבגונית הרבה יותר. הבורגנות היהודית הגדולה חדרה עוד יותר עמוק אל התעשייה הפולנית, שבשנים אלה עברה עליה תקופת הפריחה. מרכז הבורגנות הזאת היה בוארשה. המעמד הבינוני היהודי הרחיב בה, במידה ניכרת, את עמדותיו הן במיסחר והן בתעשייה ואף ביצר אותן. האינטליגנציה המקצועית היהודית גדלה בקצב נמרץ עד מאד, על אף המיכסות וההגבלות, שהממשלה הצארית הטילה עליה, כדי להצר את צעדיה. דו־פרצופיותה מבחינת הלשון והתרבות נעשתה בולטת ורבת־ביטוי יותר: מצד אחד התבוללה השכבה העליונה עוד יותר והשתלבה בתוך הסביבה המקיפה אותה, ולא פעם בדרך של המרת הדת, אך במידה רבה מאד על־ידי השתרשות אורגאנית בסביבה התרבותית הפולנית; היא התבוללה וניתקה עצמה משורשי הגזע היהודי; מצד שני צמחה בוארשה אינטליגנציה מקצועית לאומית, ששירתה את ההמונים הגדולים והגדלים וההולכים של המרכז היהודי הצפוף והרצוף שאת בסיסו העיקרי היוו המוני העמלים היהודים.

מסביב להמונים היהודים הייצרניים צמחה רשת מיסחרית נרחבת וענפה מטיפוס חדש לגמרי — יסוד מיסחרי שמילא את התפקיד של מקשר בין הגוש הייצרני לבין השווקים השונים ואף המרוחקים ביותר. ואחרון אחרון, הרובעים היהודים הצפופים בוארשה, שהיהודים היוו בהם לעתים קרובות עד 90 אחוז ומעלה, נעשו עצמם שוק־צריכה ניכר בשביל מיקצועות המיסחר והאינטליגנציה. בוארשה התגבש כאילו גוף כלכלי, שנעשה תלוי בשיעור רב והולך בשווקים רחוקים וזרים, ולא בסביבת־הרוב הקרובה, שבתקופה האחרונה היה צורך להסתגל אליה יותר ויותר הסתגלות לשונית ותרבותית כדי לשרתה.

עם שיחרור האיכרות הרוסית (1861) ועם הגדלת מיכסותיה של האיכרות הפולנית מאדמות ה„פריצים", לאחר מרד שנת 1863, נשתנה המצב באימפריה הרוסית כולה שינוי ראדיקאלי. התוצאות החיוביות היו גדולות ובעלות משמעות עמוקה לגבי כל עמי רוסיה וגם לגבי האוכלוסיה היהודית; אלא שתחילה באו התוצאות השליליות: התפוררות המישטר הפיאודאלי, שנתגלעה בפולין הקונגרסאית יובל שנים לפני שהתחילה בשאר חלקי רוסיה, חיסלה כל אותן הפרנסות ומשלוחי־היד, שקשורים היו עם המישטר הזה. החיזור אחרי ה„פריץ", שהיה קרוב לפשיטת־רגל ואשר כבר חיפש בשביל בניו פרנסות עירוניות, שוב לא היה בו כדי לפרנס ועוד פחות מזה היה בכך משום סיכוי כלשהו לעתיד. המוכסנות והחזקת בתי־המרזח, שבמאה ה־18 נתנו פרנסה וקיום לשליש שלם של האוכלוסיה היהודית, החלו מפסידות יותר ויותר את מישקלן בחיים. החוגים שירדו ממעמדם והתרוששו בעיירות היהודיות וגם בערים הבינוניות, שמיספרם לא היה מועט במאה ה־18, רבו בממדים מבשרי־שואה ונדחקו לחיפוש אחרי פרנסות חדשות ואחרי סיכויים ודרכים חדשים בשביל הדור הבא.

בד בבד עם הלחץ הגובר והולך של הגורמים שדחפו למציאת פרנסות חדשות ולמשלוחי־יד חדשים ומבטיחים יותר, באה ההתעוררות הפנימית של ההמונים היהודיים, שכאילו נפקחו עיניהם אחרי תרדמה, שנמשכה מאות שנים, ופתאום ראו והנה תהום כלכלית פעורה לרגליהם, והיא מאיימת על בניהם ובני־בניהם. עוד בית־מרזח מתחרה ועוד חנות זעירה מתחרה, עוד דוכן ביריד ועוד מחזר על־פני הכפרים — כל הפרנסות הללו, שבמשך מאות שנים נהפכו כמעט למסורת יהודית מקודשת, איבדו את חינן בעיני הדור היהודי המתבגר. ולא זו בלבד שאין רוצים לקשור את גורלם עם אלו הפרנסות־כביכול ועם אלה הסיכויים־כביכול, אלא שמורגש מין בוז וכמעט שינאה אל הפרנסות האלו. לא רק סיפרות־ההשכלה תיארה את כל הפרנסות האלו בצבעים קודרים ומעוררים בחילה — גם הפובליציסטיקה היהודית, שהבינה יפה מאד, כי כל הפרנסות האלו נולדו כתוצאה מהתפתחות היסטורית מסויימת ואי־אפשר לשנות במחי־יד את דמותם הכלכלית של המונים גדולים, שפכה אש וגופרית על פרנסות־האוויר ועל חיי הבהילות וחוסר הבטחון. החדירה לפרנסות חדשות מעיקרן — ופירושו של דבר היה

לפרנסות המבוססות על עבודה ויזע — גיזונה, איפוא, הן מן הכורח הכלכלי האובייקטיבי והן משאיפות וטעמים אידיאולוגיים. בני קבציאל וכסלון זזו ממקומם ועקרו מקניהם המסורתיים הקבועים — עקרו בהמוניהם אל הערים הגדולות של פולין ורוסיה הקרובות ביותר. כמעט בעת ובעונה אחת הם יצאו גם אל המקומות הרחוקים יותר — לבירות אירופה: לברלין, לפאריס ועוד יותר ללונדון; לבסוף אפילו עד ניו־יורק הגיעו.

בחורים שזה עתה יצאו מן החדרים ומן הישיבות; בניהם של חזנים ושמשים, של בדחנים ויחסנים; בניהם של אבות נוסעי־ירידים ושווקים ושל אימהות הנאנחות ונאנקות מחוסר פרוטה לצורכי שבת; בניהם של בעלי־בתים, שלא היה להם כל סיכוי בתוך הקן החם של בית־הוריהם; חתנים הסמוכים על שולחן חותניהם וחובשי בית־המדרש — כולם, כולם נעו וזעו ממקומותיהם ויצאו לכל קצווי תבל לחפש פרנסות חדשות ותכלית חדשה בחייהם.

בין כל הערים הגדולות של רוסיה ופולין הקונגרסאית, שבהן החלו להתרכז מאות אלפי יהודים מערי־השדה, היתה ווארשה ראשונה הן מבחינת כמות־הקליטה והן מבחינת איכותה וכדאיותה. בהיותה מקום, שבו נפגש הייצור התעשייתי הגדל והולך, ראשית עם מקצועות־המלאכה היהודיים המסורתיים, ושנית, עם הביקוש הרב והולך לידיים עובדות באותם המקומות הרחוקים שבארצות־חוץ — שזרם־ההגירה נטה שמה מאז ראשית המחצית השניה של המאה ה־19 והתגבר עד מאד ברבע האחרון של אותה מאה ובראשית המאה ה־20 — נעשתה ווארשה מחוז חלומותיו של הנוער חסר־העבודה שבערי־השדה. חייטות, סנדלרות, — השוק הווארשאי בלע אלפים רבים של בעלי המקצועות הללו שעוד בבית היו מוכנים ומזומנים לתפוס מייד מקום בסדנאות, או שהיו מוכנים ללמוד כאן, בווארשה, אחת מן המלאכות היהודיות המסורתיות הללו. וגם ברלין ופאריס ועוד יותר לונדון וניו־יורק, ערים שנהפכו יותר ויותר להיות מחוז־חלומותיהם של ההמונים היהודיים הגדולים, בלעו אלפים ורבבות מהגרים יהודים מן המקצועות האלה. בקרב היהודים המהגרים מרוסיה ומפולין לאמריקה ב־14 השנים הראשונות של המאה ה־20 היו למעלה מ־65% פועלים בעלי־מקצוע ורובם הגדול בשלושת המקצועות האמורים. „בעלי מקצוע" אלה — כך נקראו בתעודות הרישום של המהגרים — רבים, רבים מהם עברו רק בווארשה מין „קורס", באיזו סדנה, או בית־חרושת קטן, במשך שנה או שנתיים, ואז יצא בחור כזה לאמריקה בתור חייט „מומחה" מושלם, כדי לעבוד שם בסדנת־הזעה ולמלא בה תפקיד פעוט בשלבי־הגמר של תפירת בגד.

משנת 1882 ועד 1914 נוספו בווארשה קרוב ל־210 אלף יהודים (מ־127.900 בשנת 1882 עלה מיספרם בשנת 1914 ל־337.100) — הריבוי הטבעי יתכן והגיע ל־60 עד 65 אלף נפש לכל היותר. ההגירה הוסיפה איפוא לווארשה כ־150 אלף יהודים, יותר משהיו בה בתאריך־המוצא — בשנת 1882. אולם מווארשה זרמה הגירה גדולה ועוד יותר הגירת־מעבר, זו שנודע לה בכלל תפקיד חשוב בהגירה היהודית מפולין ומרוסיה. ווארשה היתה העיר הקרובה, רבת־האפשרויות ואף הנוחה ביותר בשביל המהגר־בכוח: הוצאות־הנסיעה אליה היו הקטנות ביותר ואף אפשר היה למצוא בה סביבה ביתית מוכרה נסעו איפוא לווארשה מערי־השדה, ולא רק מערי־השדה הפולניות הקרובות, אלא גם מליטה ורוסיה הלבנה ואפילו מוולין ופודוליה הרחוקות.

מובן שהמונים גדולים של הבורגנות הזעירה היהודית השוקעת ביוון הדלות, העקורה ממעמדה או העקורה למחצה נסעו ישר לא רק לערי־הבירה של אירופה המערבית, אלא גם למדינות אמריקה. אולם אחוז ניכר למדי של המהגרים מכל הערים האמורות עברו את בית־הספר הווארשאי — הם עברו שם לא רק קורס במקצוע, אלא גם בלשון המדינה, שאליה עמדו להגר.

ווארשה היתה לא רק מרכז של מלאכה ותעשייה זעירה, שסיפקו עבודה להמונים רבים של יהודים — ווארשה נעשתה בסוף המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 מרכז, שדרכו עברה כמעט מחצית מן המחזור המיסחרי של פולין הקונגרסאית כולה. סטאניסלב קמפנר מוסר, כי בשנת 1899 נפלו בחלקה של ווארשה מתוך מחזורה המיסחרי של פולין הקונגרסאית כולה, שהיה 545 מיליון רובל — 223 מיליון, כמעט 41 אחוז[47]. מיסחר זה, ביחוד מיסחר־הייצוא, שהלך בעיקר לרוסיה, היה נתון במידה רבה מאוד בידיים יהודיות. ואם בתעשייה הגדולה היה הפועל היהודי כמעט מוחרם, ואפילו במיפעלים של בעלים יהודים, ואם בתעשייה הבינונית שבידי הבעלים היהודים הוא זכה אך לחלק מועט, הרי שונה היה המצב במיסחר — כאן תפס הפרוליטאריון היהודי את המקומות אצל בעלי־המיפעלים היהודים כמעט בכל מאת האחוזים, כולל גם את המיסחר הסיטוני.

אל פרוליטאריון התעשייה והמלאכה נוסף, איפוא, המון גדול של פרוליטאריון מיסחרי, שהשלים את תמונת אותו הגוש העובד הרצוף, שהיה מרוכז כל־כך מבחינת השטח באזורים מסויימים של ווארשה.

עיקר המיסחר היה עם רוסיה, ביחוד במה שנוגע לייצוא תוצרי התעשייה. 64 אחוזים מתעשיית־הטקסטיל הפולנית הלכו לרוסיה[48]. יש איפוא להניח, כי במה שנוגע לתוצרי הסידקית וההלבשה, שמרכזם היה בווארשה, היה הייצוא לרוסיה גדול עוד יותר. שהרי תעשיית־הטקסטיל הפולנית היה לה מתחרה חזק במרכז הטקסטיל המוסקבאי בעוד שתעשיית הסידקית וההלבשה הווארשאית לא ניתקלה בהתחרות כזאת ברוסיה המרכזית. ווארשה לא ירשה את מוסקבה החזקה והעשירה, אלא את ברדיטשב החלשה והענייה.

גורמים רבים הביאו לפריחתה של התעשייה הפולנית ולשיגשוגה ברבע האחרון של המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20. הגורם החשוב ביותר לפריחה זו היה, כמובן, בניין מסילות־הברזל, שחיברו את פולין מצד אחד לאירופה המערבית, שהזדקקה יותר ויותר לתוצרי החקלאות של מיזרח אירופה, ומצד שני עם האימפריה הרוסית, שבה גדל והלך ללא הפוגה השוק לאחר שיחרור האיכרים והביקוש לסחורות טקסטיל, סדקית והלבשה היה מתעצם והולך. גורם נוסף סיפקה הממשלה הרוסית הצארית לפולין כבדרך אגב — הפרעות בשנות ה־80 וביחוד גירוש מוסקבה (1891) הביאו לפולין, בעיקר ללודז' ולווארשה, סוג יהודים, שהיה לא רק מנוסה במיסחר, אלא גם הכיר את השוק הרוסי על בוריו, היו לו קשרים מוכנים מזה שנים רבות עם הקונים הרחוקים והמפוזרים, שהיו צמאים לסחורות רבות, המיוצרות בפולין, וביחוד בווארשה ולודז'.

47. קמפנר. ע' 119.
48. קמפנר. ע' 119.

והנה מיספרים על גידול התעשייה בפולין הקונגרסאית. — מיספר הפועלים שהועסקו בתעשייה החרושתית הפולנית היה: בשנת 1850 — 50.066; בשנת 1870 — 63.892; בשנת 1897 — 243.733; ובשנת 1913 — 337.556 [49] כל אלה הם פועלים בבתי־החרושת, שהיו חייבים בפיקוח, כלומר מיפעלים, שהעסיקו לא פחות מ־16 פועל ושהיו מצויידים במכשירים מאַכניים.

ממקור אחר ידועים אנו, כי בשנת 1910 היו עסוקים בכל התעשייה — 400.922 ומזה בפלך וארשה בלבד — 116.406 פועלים, כלומר 29%. מסכום התוצרת שהיה 860 מיליון ו־149 אלף רובל נפל בחלקו של פלך וארשה — 289 מיליון ו־445 אלף רובל, או 33,7%; ומבין 10.953 בתי־חרושת וסדנאות היו בפלך וארשה — 5.006 או 46,0% [50]. אין צורך להוסיף, כי פלך וארשה פירושו, בעיקר, העיר וארשה. מה יש איפוא באותו צרור מיספרים כדי ללמדנו? בכמעט מחצית בתי־החרושת והסדנאות מועסקים היו לא יותר מ־29% של העובדים וסכום־התוצרת לא עלה אלא כדי קצת יותר משליש. המחבר שאצלו לקחנו את המיספרים הללו מסביר את התופעה הזאת בכך, ש„בוארשה ישנם הרבה מיפעלים קטנים לייצור דברי הלבשה, רהיטים, בתי־דפוס, ליטוגראפיות וכיוצא בהם" [51].

קמפנר מוסר, כי כל ייצור־ההלבשה בוארשה הגיע באותו זמן לכדי 48 מיליון רובל והיו מועסקים בו למעלה מ־25 אלף פועלים [52]. מה אינטנסיבית היתה התפתחות המלאכה בוארשה מסתבר מן המיספרים הבאים הנוגעים לפרק־זמן מוקדם יותר, לשנים הראשונות להופעת הייצור ההמוני שבהן חלו הצעדים הראשונים בייצוא דברי־ההלבשה לשוק הרוסי: בשנת 1872 היו בוארשה 2.926 סדנאות למלאכה ובשנת 1885 היו כבר 5.758, כלומר כמעט פי שניים; בשנת 1872 עבדו בכל הסדנאות 3.536 שוליות ועוזרים ובשנת 1885 הגיע מיספרם ל־13.980, כמעט פי ארבעה; סכום התוצרת הגיע בשנת 1872 לכדי 6 מיליון ו־40 אלף רובל ובשנת 1885 כבר הגיע לכדי 37 מיליון ו־840 אלף רובל, כלומר פי שישה [53].

נטפל עתה מקרוב יותר בחלקם של היהודים בגידול שני ענפי המשק האלה — התעשייה והמלאכה. אנו מוצאים לנחוץ להזכיר, כי בשני ענפי־המשק האלה היו ליהודים מתחרים — הגרמנים; אלה היו מתחרים חזקים בכל — הן מבחינת ההון שברשותם והן מבחינת הטכניקה, כלומר מבחינת איכות העבודה. ואמנם עד למלחמת־העולם הראשונה היתה ידם של הגרמנים על העליונה באותם ענפי המשק, בפולין הקונגרסאית וגם בוארשה. בידי הגרמנים היו גדולי המיפעלים שהיו גם הממוכנים ביותר.

לפי מחקר משנת 1909 לא היו בידי הגרמנים אלא עשרה אחוזים מבתי־החרושת שבפולין הקונגרסאית, אולם באותם 10% היו מועסקים למעלה מ־36% מכל פועלי התעשייה ותוצרתם היוותה 38% מן הייצור כולו. בתי־החרושת היהודיים עמדו במקום השני — 39,2% בתי־חרושת, ובהם לא יותר מאשר 30% פועלים וסכום־תוצרתם לא היה אלא 28,2%. בתי־החרושת הפולניים היו החלשים ביותר — בידי הפולנים היו 50,8% מיפעלים ובהם פחות מ־34% מן הפועלים וסכום תוצרתם היה 33,8% בלבד [54]. ידוע, כי בין החרושתנים הגרמניים היו לא מעט יהודים — אלא שהמחקר התנהל בעיקרו לפי סימן האזרחות ורק אצל היהודים רשמו את הדת. יש גם להביא בחשבון, כי בין החרושתנים הפולנים, ודווקא בין הגדולים

חצר ברחוב נאלבקי

שבהם, היו לא מעט יהודים מומרים, או בניהם של מומרים. למעשה היה איפוא חלקם של היהודים בתעשייה גדול הרבה יותר. מה שנוגע לוארשה, שהיתה מרכז לתעשייה מאֶטאַלורגית, היתה זו הרבה יותר בידי גרמנים, מאשר בידי יהודים.

לדאבוננו אין לנו נתונים מפורטים כאלה בנוגע למלאכה; אולם במלאכה כבר היה גם הפולני מתחרה רציני למדי. ראשית, ומפני שהוא היה מאורגן באיגוד האומנים (צאַכים), והשוליות והתלמידים חייבים היו לעבור תקופת אימונים. ושנית, לפי שבשנות ה־60 כבר היו קיימים בשבילו בתי־ספר מיקצועיים. בעל־המלאכה היהודי לא היתה לו בנידון זה אלא מסורת מועטה ואף לא היו לו איגודי אומנים (צאַכים), שהרי לא ניתנה לו הגישה אל אלה הקיימים ואף לא הרשות להקים איגודים כאלה משלו. ואילו על בתי־ספר מיקצועיים לנוער היהודי לא התחילו לדבר אלא בשנות ה־80.

הנה כיצד תיאר הילארי נוסבוים את מצבו של בעל־המלאכה היהודי בוארשה: „אנו רואים אמנם הרבה בעלי־מלאכה

49. ס. קושוטסקי, ההתפתחות הכלכלית של מלכות פולין, וארשה, 1905, עמ. 298.
50. וויטשיצקי, ע' 211.
51. שם.
52. קמפנר, ע' 131.
53. היומן הוארשאי Warszawskij Dziennik ביטאונו של השילטון הרוסי בפולין, גל' 199 מ־13.6.1886.
54. וויטשיצקי, ע' 206.

עשירים ומכובדים, שהם בעלי־בתי־עסק ענקיים, יש להם בתים משלהם, מרכבות וכדומה, אבל כל אלה הם אך ורק בעלי־מלאכה נוצרים. לעומת זאת אין בעלי־המלאכה היהודים שלנו מסוגלים להתרומם מעל לפני השטח, אין ביכולתם להגיע למעמד כלשהו. חייהם הם חיי דוחק וסבל.

„מהו מקור האנומאליה הזאת? היכן נקודת־הכובד, המאפשרת לכף אחת של המאזניים שתעלה גבוה כל־כך ולשנייה שתשקע עמוק כל־כך?

„בין הסיבות החשובות ביותר יש למנות: שום אזרח, יהודי או נוצרי, לא ימסור עבודה בידי יהודי ולוּ רק מפני זה, שאומן יהודי עושה מלאכתו רמייה, הוא בעל מיקצוע גרוע ואינו מסוגל להוציא מתחת ידו מלאכה טובה. אך למען האמת יש להוסיף, שאף־על־פי שבתי־המלאכה היהודיים נמצאים במרתפים ובעליות־גג, הם מספקים לעתים את סחורתם לבתי־המיסחר ממדרגה ראשונה. בתי־המיסחר משלמים תמורת העבודה היהודית מחירים זולים עד לידי גיחוך, אף־על־פי שהעבודה עשויה בקפדנות וביושר ואין בה כדי להעיד על מוצאה; בתי־העסק מטביעים על התוצרים היהודיים את חותמם ומקבלים תמורתם מחירים אגדיים[55]."

מן המובאה הזאת אפשר ללמוד משהו — ראשית, שכבר בשנת 1880 עבדו בעלי־מלאכה יהודים בשביל בתי־המיסחר הגדולים. שנית, שכבר אז היו אלה עובדי־בית — בעלי־מלאכה העובדים לפי הזמנה, הזקוקים לחלון הפונה אל הרחוב, זקוקים לסדנה הנמצאת בחזית ולא ניתן להם לעבוד אלא „במרתפים ובעליות־גג". לבסוף אנו נמצאים למדים, שבעלי־המלאכה היהודים נודע להם שם רע, שחבריהם הנוצרים פרנסתם היתה מצוייה יותר והיו ביניהם אפילו עשירים, שהיו להם „בתי־מ־סחר ומרכבות" משלהם.

ב„איזראֶליטה" מתקופה קדומה יותר אנו מוצאים תיאור, הנותן חומר מעניין על בעלי־מלאכה יהודים ועל היחס אליהם מצד החברה: „למרות הכל אפשר למצוא בוארשה, נגר בנין יהודי טוב, נגר רהיטים יהודי משובח, כובענים טובים, פרוונים, בורסקים, עושי־כסיות, עושי־מטריות. הפחחים היהודים יצאו להם מוניטין כמכסי־גגות. שלושת רבעי הגגות העשויים מתכת הם פרי־עבודתם. הם עושים גם תוצרי־טבק טובים, עמילן וצקלוני־נסיעה"[56].

כאן יש לנו, קודם כל, הוכחה נוספת, שבעל־המלאכה היהודי לא היה לו שם טוב בוארשה. שנית, רואים אנו, שבעלי־מלאכה יהודים כבר ייצרו אז, בשנת 1876, מיצרכים רבים שנועדו לייצוא. רוזה לוקסמבורג, בתארה את הייצוא הפולני לרוסיה מאותם הימים, מונה בין מיצרכים רבים אחרים גם „נעליים, עניבות, כסיות" והיא מוסיפה, כי סחורות אלו מגיעות „עד לאוראל וקאווקאז ועוד הרחק יותר מן הים הכספי"[57]. ברור, שעוד בשנות ה־70 היו בוארשה בעלי־מלאכה ועובדי־בית יהודים, שעבדו בשביל בתי־המיסחר ובשביל הייצוא.

מלבד ענפי המלאכה ועובדי־הבית גדל בלי ספק גם מיספר הפועלים היהודים בתעשייה. בפרק הקודם הזכרנו בית־חרושת לטבק של האחים שפירא, שבו עבדו פועלים יהודים. כבר בשנת 1859 היו בוארשה 5 בתי־חרושת יהודיים לכפתורים. אין כל ספק, שרוב הפועלים בבתי־חרושת אלה היו יהודים. בית־החרושת לטבק של האחים פולאקביטש (נוסד ב־1862), העסיק בשנת 1880 למעלה מאלף ומאה פועלים וביניהם מיספר רב מאוד של פועלים יהודים. ש. רבינוביץ, בנו של ההיסטוריון והפובליציסט הידוע שפ"ר, מספר בזכרונותיו, כי אצל האחים פולאקביטש (רחוב בוניפראטרסקה) עבדו 200—300 נשים יהודיות וכי בבית־חרושת זה פרצה בשנת 1878, או 1879, שביתה. כעבור שנה כבר עבדו באותו בית־חרושת 500—600 נשים יהודיות. ושוב פרצה שביתה. מאחר שגם בעלי בית־החרושת וגם הפועלים והפועלות היו משתייכים לבית־מדרש חסידי אחד, היה הרבי בשתי הפעמים הבורר, שהזהיר את השובתים אזהרה חמורה, שלא יתחברו עם „ראשי־הצלם הליטאים" ושלא יקבלו מהם שום תמיכה[58].

אותו רבינוביץ מספר, כי בימים ההם, בסוף שנות ה־70 ובתחילת ה־80, היו „בסביבת נאלבקי, פראנצישקאנסקה, דזיקה, גאֶנשה והלאה לא מעט בתי־דפוס יהודיים גדולים, כריכיות, בתי־מלאכה של צורפים, חייטים שעובדים בהם כמה עשרות פועלים יהודים — מסגרים, מכונאים, סדרים, כורכים"[59].

לפי מחקר רשמי על מפעלי החרושת המעסיקים למעלה מ־25 פועלים בוארשה, בשנת 1885, מתקבלת תמונה כזאת:

בוארשה היו 146 בתי־חרושת מגודל כזה, שנתחלקו לפי בעליהם:

פולנים	57	39,0%
אזרחי־חוץ	49	33,6%
יהודים	33	22,6%
חברות־מניות	7	4,8%
סך הכל	146	100,0%

חברות־המניות נוסדו בידי יהודים יחד עם אזרחי־חוץ, בהשתתפות מועטה מאד של פולנים. אפשר איפוא לחשב, שחלקם של היהודים בין בעלי־המיפעלים היה 27־28 אחוזים.

באותם 146 בתי־החרושת מועסקים היו 370 מנהלים וטכנאים, שהתחלקו כך:

פולנים	237	64,1%
אזרחי־חוץ	87	23,5%
יהודים	46	12,4%
סך־הכל	370	100,0%

ב־146 בתי־החרושת שהעסיקו למעלה מ־25 פועלים כל־אחד עבדו 12.963 פועלים, שהתחלקו באופן כזה:

פולנים	10.933	84,4%
יהודים	1.465	11,3%
אזרחי־חוץ	565	4,3%
סך־הכל	12.963	100,0% [60]

בין המנהלים והטכנאים והפועלים היה אחוז היהודים קטן פי שניים ומעלה מאשר בין הבעלים. ואחוז הפועלים היה עוד קטן יותר מאשר אחוז המנהלים והטכנאים.

55. „מתיקו של וותיק" (Z Teki Weterana) הילארי נוסבוים, וארשה, 1880, ע' 40־41.
56. "Izraelita", 1876, No. 48, ע' 383.
57. ע' 32.
58. שמואל רבינוביץ, לפני 50 שנה, ב„די אידישע סאציאליסטישע באוועגונג ביז דער גרינדונג פון בונד". ווילנע־פאריז, 1939, ע' 318.
59. שם.
60. „ווארשאבסקי דנייבניק", 1886, מיספר 155.

אותו מקור מוסר לנו גם על המעבידים שהפועלים היהודים עבדו אצלם:

אצל חרושתנים יהודים	1.200	82,0%
אצל חרושתנים אזרחי־חוץ	253	17,3%
אצל חרושתנים פולנים	8	0,5%
אצל חברות־מניות	4	0,2%
סך־הכל	1.465	100,0%

כאן יש לנו טבלה המכילה שני מומנטים, אשר נעשו ממש מסורת בתעשייה של וארשה ושל פולין כולה: ראשית, אצל חרושתנים פולנים לא עבד יותר מאשר חצי אחוז מכל הפועלים היהודים. וכך היה גם במשך כל השנים שלאחר מכן. שנית, בתעשייה הגדולה ביותר לא היו פועלים יהודים כל עיקר. בתי־החרושת של חברות־המניות היו הגדולים ביותר — בממוצע עבדו בהם 393 פועלים בכל בית־חרושת, בעוד שבבתי־החרושת של אזרחי חוץ עבדו בממוצע 88,8 פועלים בכל בית־חרושת; בבתי־החרושת שבבעלות יהודית — 71,0; ואילו אצל בעלי בתי־החרושת הפולנים עבדו בממוצע 61,5 פועלים בלבד בכל בית־חרושת.

אמרנו כבר למעלה, כי בתי־החרושת של חברות המניות היו לרוב בתי־חרושת יהודיים; משמע, שדווקא מפני שבתי־החרושת הגדולים ביותר, היו, למעשה, בידי יהודים, משום כך לא נתקבלו שם פועלים יהודים.

נושא זה, שלימים עורר רוגז רב ומרירות בציבור היהודי, ראוי הוא שנטפל בו ביתר פירוט — בפרט, משום שמחבר המחקר שאנו מצטטים אותו, התעניין באופן יסודי בבעיה וחקר את החומר כהלכה. נכון, שכל זה פורסם בבטאון האנטישמי „ווארשבסקי דנייבניק", אך במקרה דנן הריהו מגלה עמדה של סניגור אמיתי של הדלות היהודית.

במבט ראשון מתקבלת תמונה כזאת — בבתי־החרושת היהודיים היו מועסקים 2.343 פועל. בכל בתי־החרושת היהודיים היו — 1 200 פועלים יהודים, משמע, שבבתי־החרושת היהודיים היו למעלה מ־50% פועלים יהודים. אך לא כן היה המצב במציאות. מחבר המאמר כותב: „מבין 1.465 הפועלים היהודים היו 1.407 (96 אחוז) מועסקים בבתי־החרושת לטבק ו־56 בבתי־הדפוס. היהודים הולכים ברצון לבתי־החרושת לטבק ולבתי־הדפוס, מפני שכנראה דורשת העבודה בבתי־חרושת אלה מאמץ גופני מועט ביותר, ואין להם כנראה חשק רב למאמץ גופני גדול. אך אין אנו סבורים, שכאן יש מקום להסביר את הדבר ביחס הבוז האריסטוקראטי, כביכול, לעבודה גופנית. האוכלוסיה היהודית החלשה, שלעתים קרובות אף היתה חולנית, אינה בוחרת עבודות אחרות, פשוט משום שאין לה הכוח לכך. אנו מביאים עובדה זו לתשומת־לבם של הפילאנטרופים היהודים העשירים, הנוטלים לעצמם ברצון את התפקיד להגן על האינטרסים של בני עמם המיספר העצום של יהודים העובדים בבתי־החרושת לטבק, ששכר־העבודה בהם הוא נמוך יותר מאשר בענפי־חרושת רבים אחרים, מוכיח שהמוני היהודים העניים זקוקים לעבודה גופנית, ואין הם בורחים ממנה"[61].

ה„ווסחוד" מצא לנחוץ ללמד סניגוריה על בעלי בתי־החרושת היהודים, ומחבר המאמר ב„וארשאבסקי דנייבניק" השיב על הסניגוריה; הנה כי כן מוצאים אנו תמונה מפורטת ומעניינת מאוד של הרכב הפועלים היהודים בוארשה לשנת 1885. הוא כותב: „ההסברה הזאת (בעניין מנוחת־השבת — י. ל.) מוכחשת על־ידי הנתונים בדבר אותם בתי־החרושת, שבהם עובדים יהודים. הנה המיספרים על פועלים יהודים בבתי־החרושת לטבק בוארשה, המתייחסים לחודש מארס שנת 1885: בבית־החרושת של פרוכטמן עבדו 42 נוצרים ו־42 יהודים; בבית־החרושת של ברין — 42 נוצרים ו־60 יהודים; בבית־החרושת „אוניאן" — 269 נוצרים ו־175 יהודים; בבית־החרושת של ווארנר ומילר — 160 נוצרים ו־33 יהודים; בבית־החרושת של ארנפריד — 9 נוצרים ו־105 יהודים; בבית־החרושת של האחים פולאקביץ' — 31 נוצרים ו־739 יהודים; בבית־החרושת של גולדשטויב — 58 נוצרים ו־105 יהודים. כפי שאנו רואים, היהודים בבתי־החרושת לטבק הם במקרים אחדים במיעוט, אך לעתים קרובות יותר הם רוב. ואין בזה כדי להפריע במהלכה התקין של העבודה בבתי־החרושת. אך אפילו יש בשבת כדי להפריע בייצור, על שום מה אין הרכושנים היהודים עושים כחרושתני הטבק האלה, שעובדים אצלם יהודים בלבד? ואין אלה בתי־חרושת זעירים כל עיקר — אצל וויינברגר עבדו 31, אצל שפילריין — 48, ואצל מורפאפר — 69, אך ורק יהודים[62]".

מחבר דרשת־המוסר הארוכה הזאת לבורגנות הגדולה היהודית כותב להלן, כי איש לא יבוא בטענות לבורגנות היהודית, אם זו תעסיק פועלים יהודים בלבד, שהרי המוני הפרוליטארים היהודים מרובים, והם „סובלים במצוקתם ומתנוונים מבחינה מוסרית, בעיקר מחמת חוסר־עבודה".

הוא ממשיך ומביא חומר סטאטיסטי מעניין עד מאד, שיש בו כדי תיאור תמונה, שבמרוצת הזמן נעשתה טראגית ומשוועת עוד יותר: „אדישותם של הגבירים היהודים לגבי השאלה החשובה של קבלת מיספר רב ככל האפשר של אנשים יהודים עניים לעבודה במיפעלי התעשייה שלהם מוכחת על־ידי העובדות הבאות: עבודת הסדר בדפוס פתוחה לכל יהודי היודע רק קצת לקרוא. אך מה רואים אנו בבתי־הדפוס השייכים ליהודים? באחד מהם יש בין 59 סדרים נוצרים יהודי אחד, בבית־הדפוס השני אין בין 35 נוצרים אף יהודי אחד ובשלישי יש בין 35 נוצרים — 2 יהודים. הוא הדין בבתי־חרושת אחרים השייכים לבעלים יהודים. בבית־החרושת לעבודות מתכת של שמעון הנדלמן עבדו 45 נוצרים ואף לא יהודי אחד. בבית־החרושת לחוטי־ברזל של מאיר וולאנובסקי — 32 נוצרים ואף לא יהודי אחד. בבית־החרושת ללבנים של אהרון צווילינג — 70 נוצרים ואף לא יהודי אחד. ודווקא אצל הגרמני א. פאבר, בבית־החרושת לתוצרי־גומי עבדו 78 נוצרים ו־15 יהודים. ומיספר רב כזה של פועלים השומרים על השבת, לא היה בו כדי להפריע כפי הנראה, למהלך הייצור התקין[63]".

מה אנו נמצאים למדים מן המובאה הזאת? ראשית, ברור, שאז עדיין לא היו בוארשה פועלים יהודים, שהיו מוכנים לעבוד בשבת. בעלי בתי־חרושת, שהעסיקו במיפעליהם פועלים יהודים, היו מוכנים לשחררם מעבודה בשבת: אפילו החרושתן הגרמני שהעסיק 15 פועלים יהודים לא אילץ, כנראה, את הפועלים היהודים לעבוד בשבת ואפשר שאף לא הציע להם כזאת.

אין כל ספק, כי בכל בתי־החרושת הנזכרים היתה העבודה

61. שם.
62. „ווארשאבסקי דנייבניק", 1886, גליון 158.
63. שם.

מלאכת־ידיים ולא עבודה ממוכנת או מונעת בכוח החשמל; שיחרור הפועלים היהודים בשבת היה גם אפשרי וגם מותר. שהרי אם לא כן לא היה כותב השורות הנ"ל מונה בחרושתנים יהודים מסויימים את החטא של אי־העסקת פועלים יהודים במיפעליהם. התוצאה היתה, שבמיפעלים היהודיים הגדולים, חוץ מאשר בבתי־החרושת לטבק, שבהם עבדו לרוב נשים יהודיות בשכר הנמוך ביותר ולפי יום־העבודה הארוך ביותר, לא נתקבלו פועלים יהודים אפילו בזמן שהשבת לא הפריעה. למרבה הצער, אין המחבר נוגע בנקודה החשובה השנייה של הבעייה הזאת — אם היה כוח־העבודה היהודי יקר יותר מכוח־העבודה האיכרי־הכפרי, שהציף אז את הערים הגדולות ובכלל זה גם את וארשה. ההגיון אומר, שהאדם היהודי, כתושב עירוני, בדין שיהיו לו צרכים גדולים יותר ושידרוש תמורת עבודתו שכר גבוה יותר. הדבר נשמע באוזנינו מוזר, ואולי אפילו ייראה כפאראדוקסאלי, אך יש בידינו הוכחה, כי דווקא בוארשה היה הפועל היהודי מפגר אחרי הפועל הפולני, הוא עבד כבר אז בתנאים גרועים יותר, ומכאן ניתן להסיק, שגם בנידון שכר־העבודה הוא היה אולי גם זול יותר מן הפולני.

בכתבה שהופיעה ב„אידישער ארבעטער", גליון מס' 1, מן ה־15 בספטמבר 1896, מסופר, כי „הפועלים הפולנים העלו את שכרם והשיגו יום־עבודה מקוצר ובבתי־המלאכה הם עובדים רק לעתים רחוקות יותר מ־12 שעות ליום, בעוד שהפועלים היהודים עובדים 14—16 שעות ואפילו 18 שעות. תופרות הבגדים והלבנים הפולניות, עובדות 10—11 שעות, תופרות הבגדים והלבנים היהודיות עובדות 12—14 שעות. אפילו בבתי־חרושת רבים עובדים הנוצרים פחות מן היהודים — הנה כן עובדים, למשל, בבית־החרושת למנעולים של פרושבר הפועלים הנוצרים 12 שעות ואילו היהודים 13 שעות. דוגמאות כאלו אפשר להביא עוד ועוד[64]".

כיצד נמשכה ההתפתחות? מן הציטאטות המובאות מתקבלת תמונה קודרת מאד. כאן יש להודות, כי אמנם היתה חדירה מסויימת של פועלים יהודים לתעשייה היהודית, הבינונית ולא הגדולה. ודאי, לא בשיעור כזה, שיהיה בו כדי לספק אף בחלק פעוט ביותר את צורכי ההמונים היהודיים, שזרמו לוארשה וחיפשו עבודה, ולו גם בתנאים גרועים יותר. גם לא לפי שיעור גידול מיספר החרושתנים היהודים.

לפי המחקר של ייק"א משנת 1899[65] היו בוארשה 3.364 פועלים יהודים בבתי־החרושת. מחברי המחקר הזה מודים בעצמם, כי הספירה שלהם לא הקיפה בשום מקום את כל הפועלים היהודים ובמיוחד פיגר איסוף החומר בוארשה. יש לשער איפוא, כי נהיה קרובים מאד לאמת, אם נניח כי בשנת 1899 היו בוארשה לפחות 4.000 פועלי־חרושת יהודים. כשם שיכול גם להיות, שאף המחקר משנת 1885 לא הקיף את כל פועלי־החרושת היהודים, אפשר איפוא להגיע למסקנה, שמיספר פועלי־החרושת היהודים הוכפל במשך 14 השנים מאלפיים ל־4 אלפים לערך.

נראה תחילה מאיזה יסודות היו מורכבים פועלי־החרושת היהודים בשנת 1899:

גברים	1.773	52.7%
נשים	1.240	36.9%
נערים ונערות	351	10.4%
בסך־הכל	3.364	100.0%

כמעט מחצית הפועלים היהודים מורכבת מנשים וילדים, כלומר מעובדים ששכרם היה הגרוע ביותר. ואין בכך משום חידוש — גם הגברים היהודים תפסו בבתי־החרושת את המקומות הגרועים יותר. היהודים עבדו בעבודות הפשוטות ביותר, בשעה שהנוצרים מילאו את התפקידים החשובים יותר, שדרשו מומחיות יתירה. וכאן הגענו לנקודה, שתסייע בידינו במידה מסויימת להסביר על שום מה היו היהודים מועטים כל כך בתעשייה ועל שום מה נשארו הפועלים היהודים לאחר כל המאבקים מרוכזים במלאכה ובתעשייה הזעירה ורק בקושי השיגו חלק־מה בתעשייה הבינונית ומעולם לא הגיעו למקום ניכר בתעשיה הגדולה.

אך טרם נעבור לבעיות האלו נמסור את רשות־הדיבור לחרושתן יהודי וארשאי, אשר ניסח כמה נקודות חשובות, שיש בהן כדי לשפוך אור על השאלה הנידונה. החרושתן היהודי הוא צוקרוואר, כפי הנראה בנו או נכדו של אותו צוקרוואר, שעליו כתב ה„אידישע צייטונג" בשנת 1867, כי בבית־החרושת שלו לתוצרי־ברזל היו מועסקים 200 פועלים יהודים. את המובאות אנו לוקחים מ„הצפירה" משנת 1902, גליון מס' 87, שבו מסר מ. וובר מילה במילה את דבריו של החרושתן. המדובר הוא בשאלה, על שום מה פיטר החרושן 50 פועלים יהודים וקיבל נוצרים במקומם. צוקרוואר הגדיר את „חסרונות" הפועל היהודי:

„ההתחכמות הנפרזה: הוא מהרהר תמיד אחרי נותן־לחמו, מחשב שכר עבודתו כנגד רווחיו של בעל בית־החרושת; חפץ הוא להקל על עצמו את העבודה ככל יכולתו; מכניס עצמו בחשבונות אשר לא לו המה; וכל היום מחבל תחבולות להגדיל שכרו על חשבון בעל בית־החרושת. איננו חפץ בהכנעה ואיננו חפץ לדעת כלל את דאגותיו של בעל בית־החרושת ואת ההתחרות הקשה עליו. בשעה שהפועל הנוצרי יודע לתת כבוד לבעליו בכל עת פגשו בו, בין שהוא עומד על עבודתו בבית־החרושת ובין שהוא הולך בחוץ, אין הפועל היהודי מכבד את נותן־לחמו היחידי ואיננו מוצא את עצמו מחוייב גם לקדם אותו בבירכת שלום כראוי".

הנה שטף זה של דברי־קטגוריה על הפועל היהודי שמעתי כעבור 30—35 שנה מפי חרושתן יהודי בלודז' ומפי בעל־בית יהודי־גרמני של בית־מיסחר כל־בו[66].

„מכניס עצמו בחשבונות שלא לו המה" וגם, כדבריו של בעל בית־חרושת אחר, „הוא רוצה להיות אדון לעצמו" — אלה הם קווי־אופי, שאין להתעלם מהם. קראתי פעם סיפור על פועל יהודי „גנב" — והוא „נתפס ביד": הוא הוציא את רשימות־המחירים של הפירמות, שבעל־הבית היה קונה אצלן חומרי־גלם וחומרים אחרים; והוא „גנב" את הכתובות של הפירמות, שקנו אצל בעל־בית־החרושת את הסחורות המעובדות.

אין להכחיש, שהיהודי הוא בדרך כלל אינדיבידואליסטי ואף הפועל היהודי בכלל זה; האדם היהודי, והפועל היהודי בכלל זה, אינו מסתפק במועט והוא שואף לעלות בגרם המעלות

64. א. מענעס, די אידישע ארבעטער־באוועגונג אין רוסלאנד פון אנהויב 70־ער ביזן סוף 90־ער יארן. אין „די יידישע סאציאליסטישע באוועגונג ביז דער גרינדונג פון „בונד"", ווילנע־פאריז, 1939, ע' 41.

65. קובץ חומר בדבר המצב הכלכלי של יהודי רוסיה (רוסית) פטרבורג 1904 עמ' 116—135.

66. יעקב לעשצינסקי, די עקאנאמישע לאגע פון אידן אין פוילן, ברלין 1931, ע' 96.

החברתי. מטעם זה בלבד, מחמת היותו בעל סיכויים ותקוות ושאיפות ומאמצים, אין היהודי אץ להיות פועל אצל מישהו, הואיל ודבר זה מקצץ מייד את הכנפיים ודן אותו לעשות רצונם של אחרים. שאיפתו חזקה לפתוח סדנה משלו, שבה יהיה בעל־בית לעצמו ויוכל לנצל את כוחותיו בשביל עצמו ולהשתמש בהם, כדי לעלות למדרגה גבוהה יותר.

יתכן שכאן מצוי ההסבר לכך, שבשלבים הראשונים של ההתפתחות התעשייתית, כאשר עדיין היו סיכויים לעשות עסקים בעזרת סכומים קטנים וכאשר היוזמה האישית והחלוציות מילאו תפקיד ניכר, הנה אז לא הלכו בעלי־המלאכה היהודים המוכשרים והפועלים היהודים בעלי הידיעות הטכניות הרבות אל בתי־החרושת, אלא שאפו לעצמאות. דרך אגב — שאיפה זו אפשר היה למצוא אצל היהודים גם אחר־כך, אלא שבשלב הגבוה של ההתפתחות התעשייתית נעשה פשוט בלתי־אפשרי שהאדם הקטן יוכל לעמוד בהתחרות עם בעל המיפעל הגדול. הפועל היהודי החל מחפש בקדחתנות מקום־עבודה בתעשייה הגדולה. אם עוד נוסיף לכך, כי בשלב הראשון להתפתחות התעשייתית נדרש יותר כוח גופני מאשר זריזות טכנית, יסתבר על שום מה אנו מוצאים בשלהי המאה ה־19 כל כך הרבה יהודים בבתי־החרושת לטבק (וביניהם הרבה נשים וילדים יהודים!) ואילו בשאר בתי־החרושת מוצאים את היהודים בעבודות הפשוטות ביותר.

כל החרושתנים המתוארים בשני המקורות שהזכרנו, התאוננו, שאין אומנים יהודים ואין גם פועלים יהודים מומחים. הנה כיצד תיאר בעל בית־החרושת לתוצרי מתכת „פולמן ומילר", שבדרך כלל נטה לקבל פועלים יהודים רבים ככל האפשר, את פועליו היהודים (70 מבין 110): „רוב הפועלים היהודים הם אנשים מן השוק, אשר לא ידעו בתחילה כל אומנות. כאשר נספחו אל העבודה קיבלו שכר 50 קופיקות ליום. ועתה הם יודעים את המלאכה ויש בהם המשתכרים עד 8 רובלי־כסף לשבוע"[67]. זוהי תמונה טיפוסית — לבית החרושת הלך, תחילה, היהודי שירד מנכסיו וממעמדו, הלא־יוצלח, היהודי נטול השאיפות.

בכל בתי־החרושת היהודיים היו האומנים נוצרים ולרוב גרמנים. עם זאת התאוננו בעלי בתי־החרושת היהודים, שהאומנים פשוט מסרבים ללמד את היהודים את העבודה. ואת האומן אי־אפשר להכריח, שכן לעתים קרובות הריהו מיוחס גדול בשל מומחיותו והשנית, אין כל טעם ותועלת בלימוד מתוך כפייה.

אם נוסיף לכך את בעיית השבת ואת התלונות, שנשמעו מפי כל החרושתנים שמנוחת־השבת מכניסה אנארכיה לבית־החרושת, יהיה ברור עד כמה מסובכת וקשה היתה בעייה זו של עבודה יהודית בתעשייה החרושתית ועל שום מה היא נשארה קשה גם בעשרות השנים הבאות. כדאי להוסיף, שבין למעלה מ־3 אלפי הפועלים היהודים, שעורכי המחקר מטעם ייק"א רשמו בשנת 1899, לא היו אלא 2 שעבדו בשבת ושניים אלה היו ליטאים מווילנה. הן בעלי־הבתים והן הפועלים היהודים עוד היו אז אדוקים מאד — על כן היו הפועלים מתפללים מנחה בבית־החרושת ואילו בעלי בתי־החרושת היו מצטטים את הכתוב במקרא, כי „כאשר חפץ שלמה לבנות בית לה' שלח אל חירם מלך צור לבקש מאתו להספיק לו עבדים" („הצפירה", 1902, גליון 146). והרי זהו היתר מפורש לקבל פועלים לא־יהודים, אם אין למצוא פועלים יהודים טובים, מומחים במקצועם.

מקצת הפועלים היהודים בבתי־החרושת, שהיו בוארשה בסוף המאה ה־19, עבדו כמובן כמעט רק אצל יהודים. לפי המעבידים הם התחלקו כך[68]:

אצל חרושתנים יהודים	3.083	91,6%
אצל חרושתנים נוצרים	198	5,9%
בבתי־חרושת של חברות־מניות	83	2,5%
בסך־הכל	3.364	100,0%

למעלה מ־91% של הפועלים היהודים היו מועסקים אצל חרושתנים יהודים. רק פחות מ־6% — אצל חרושתנים לא־יהודים. הסוג האחרון — המיספר הזעום של פועלים יהודים שבבתי־החרושת של חברות־מניות — יש לו משמעות כפולה: פירוש הדבר הוא, כי הבעלים היהודים של בתי־החרושת הללו לא קיבלו פועלים יהודים וכי אלה האחרונים לא יכלו בכלל לחדור לבתי־החרושת הגדולים ביותר, הממוכנים, שסוג בתי־החרושת של חברות־המניות נימנה עמהם.

שישה בתי־חרושת יהודיים למנורות ולתוצרי־מתכת, שיש לנו ידיעות עליהם, הן מן המחקר של ייק"א והן מרשימותיו של מ. וובר ב„הצפירה", נוסדו כולם כבר לאחר שנת 1885. ואמנם אף אחד מהם אינו נזכר ברשימה הארוכה של חרושתנים יהודים, שהביא מחבר המאמר ב„ווארשאבסקי דנובניק" משנת 1886. סבורני, שמכאן אפשר להסיק, כי ב־15 השנים האחרונות של המאה ה־19 חדרו פועלים יהודים לבתי־החרושת במידה רבה יותר מאשר בשנים הקודמות. ושוב יש להוסיף, כי שיעור החדירה הזאת היה רחוק מלהיות מקביל לשיעור החדירה של בעלי־בתים יהודים לתעשייה ועוד פחות הלם שיעור זה את היקף המצוקה היהודית.

בששת בתי־החרושת היהודיים האלה היו מועסקים בין 1.000 ל־1.100 פועלים ואחוז היהודים נע בין 50 ל־52 והוא לא נשתנה בשלוש השנים שבין 1899 ל־1902. אולם מן התלונות והטענות־ומענות של כל החרושתנים כמעט, מורגש היה, כי ממשמש ובא משבר בנידון העבודה היהודית בתעשייה החרושתית. מורגש היה, כי תהליך מיכון התעשייה כבר התחיל מזמן והוא מתקדם בקצב גובר והולך ואז תתייצב בהכרח השאלה החריפה של חד־זמניותה של העבודה, כלומר שאלת מנוחת־השבת. מורגש היה כמו־כן, כי החרושתנים היהודים נוטים לנצל את הזדמנות המיכון ולהיפטר מאותו החומר האנושי „הרוצה להיות אדון לעצמו", או ה„מכניס עצמו בחשבונות שלא לו המה". מעניין יהיה לציין, כי מורת־רוח גדולה ביותר לגבי הפועלים היהודים גילו האחים אלשטיין, בעלי בית־חרושת למנורות ולפמוטים, פועלים לשעבר. בבית־החרושת הזה היו מועסקים בשנת 1899, 167 פועלים ומהם — 85 יהודים (50 גברים ו־35 נשים) ובשנת 1902 היו 200 פועלים ומהם כמאה יהודים.

מלבד 6 בתי־החרושת הנ"ל לתוצרי מתכת ומנורות היה עוד בית־חרושת גדול לחבלים של פיינקינד ובו למעלה מ־1000 פועלים, שמהם היו 430 יהודים. בבתי־החרושת לטבק לא חלו שינויים גדולים מאז 1885: אצל האחים פולאקביץ' היו בשנת 1899 — 650 פועל ומהם יהודים — 634 (217 גברים,

67. „הצפירה", 1902, גליון 107.
68. החומר של ייק"א, כרך 2, ע' 116.

357 נשים ו־60 נערות). בבית־החרושת לטבק השני בגודלו של פ. ברין, עבדו בשנת 1899 — 380 פועלים ומהם רק 50 יהודים. בבית־החרושת הלא־יהודי לטבק — בית־החרושת של קאלינובסקי ופזשיפארקובסקי, שבו עבדו כ־200 פועל בשנת 1899, היו 50 נשים יהודיות. 50 נשים יהודיות אלו בבית־חרושת לטבק השייך לפולנים משמשות הוכחה חותכת למצוקה ששררה בקרב האוכלוסיה היהודית, שמוכנה היתה למכור את כוח־עבודתה במחיר הזול ביותר. שהרי רק בצורה כזאת אפשר להסביר את העסקתן של פועלות יהודיות אצל חרושתנים פולנים.

*

ההתפתחות עד שנת 1914 היתה בערך כזאת: מבחינה יחסית ירד בהרבה חלקם של הפועלים היהודים בתעשייה החרושתית, אולם מבחינת המיספרים המוחלטים הוא עלה. נישול הפועלים היהודים מחמת המיכון קיבל ממדים כאלה, שהביאו להתנגשויות בין פועלים יהודים ולא־יהודים. אלה האחרונים התרגלו כל־כך שלא לראות פועלים יהודים בבתי־החרושת הממוכנים, עד שהתחילו לראות את מקומות־העבודה האלה כמין מונופולין בידי מעמד־הפועלים הפולני לחריפות מיוחדת הגיע הסיכסוך בשנת 1912, בבית־החרושת לנעלים של צוקרמן. נמסור את רשות־הדיבור לכתב של „נובי ווסחוד" (1912, גליון מס' 9): „לחרושתן הנעליים צוקרמן יש שני בתי־חרושת, אחד מאָכני, שבו עובדים 30—40 נוצרים ואחד העובד בעבודת־ידיים ובו 15 פועלים יהודים בדצמבר 1911 הכריזו פועלי בית־החרושת המאָכני שביתה, ומאחר שבעל בית־החרושת לא נכנע, פנו הפועלים הפולנים אל הפועלים והפקידים היהודים, שבשם הסולידאריות יושיטו להם את עזרתם למען יוכלו לזכות בשביתה. הפועלים היהודים שמחו על ההזדמנות והצהירו על נכונותם לעזור בשביתה, אבל בתנאי אחד — על הפועלים הנוצרים לתת את הסכמתם העקרונית בשאלת העסקת פועלים יהודים בסדנות מאָכניות. הפועלים הפולנים הבטיחו, הפועלים היהודים הצטרפו לשביתה ובעל בית־החרושת אנוס היה למלא את דרישות הפועלים הנוצרים." כבר מן הציטאטה הזאת ברור למדי, מה עדין ועגום היה מצבו של הפועל הלוחם היהודי — רק בקושי העז לבקש מאת חבריו הנוצרים, שיתנו את דעתם באורח עקרוני על שאלת זכותו לעבודה ליד הסדנות המאָכניות. אנו רואים לנחוץ להוסיף ולמסור את רשות־הדיבור לאותו כתב, שהיה בלי־ספק קרוב מאוד אל תנועת־הפועלים היהודית; יסביר הוא את משמעותה של הבעייה, שכה הירבתה להכביד על הסוציאליזם היהודי, על כל סיעותיו וגווניו; בעייה אשר הטרידה כל־כך את מוחותיהם של בני אותה האינטליגנציה היהודית, שלא יכלה להשקיף על התופעה הזאת כעל חלק תלוש ומבודד מבעיות מצבו של העם היהודי, אלא ראתה בה אחד הגילויים המשוועים ביותר למצבו האנורמאלי של מיעוט לאומי.

אותו כתב ממשיך: „מן הדין להוסיף, כי הפועלים היהודים כבר פנו פעמים רבות, ולמרבה הצער ללא כל הצלחה, אל הוועדה הפולנית המרכזית לבתי־החרושת בהצעה לעבד 'מודוס ויוואַנדי'; הוכן אפילו תזכיר אל הוועדה ואף פנו בקריאה אל רגשי הצדק והיושר והסולידאריות של הפועלים הפולנים. אך הוועדה במיקרה בלתי־חשוב, הודעה, 'רשמית' בביטאונה 'וולני גלוס', שבה הכריזה, שאין היא יכולה לבוא בהסכמים עם

הוועדה, במקרה בלתי־חשוב, הודעה „רשמית" בביטאונה „וולני גלוס", שבה הכריזה, שאין היא יכולה לבוא בהסכמים עם הפועלים היהודים, מפני שאלה האחרונים, 'לאומנים הם, דבקים במנוחת־השבת, חדורים נטיות זעיר־בורגניות, וכיו"ב'."

הכתב מספר באריכות, כיצד הכריחו בפעם ההיא את הוועדה לנהל משא־ומתן. נציגי הפועלים היהודים תיארו תמונה מזעזעת על המצב הקאטאסטרופאלי של ההמונים היהודים ושל הפועלים היהודים בבתי־המלאכה הפרימיטיביים, הנתונים בסדנות הגיטו, והם פנו שוב אל רגש הצדק והיושר ואל האחדות הפרולטארית. הכתב מוסיף לספר: „נציגי הפועלים הפולנים היו 'נרגשים' מאוד והודו, כי 'יש לעבור מדיבורים למעשים', אך כשהגיעו הדברים לידי הצעות ממשיות, נשתנה הלך־הרוח. הצעת הנציגים היהודים להנהיג אחוז מסויים של פועלים יהודים בבתי־החרושת הממוכנים נדחתה, לפי 'שפועלים אינם יכולים להנהיג בתוך המחנה שלהם עקרונות של הגבלות לפי אחוזים'."

ציטאטה ארוכה זאת היא בעלת ערך רב עד מאד — היא מתארת בצורה המשוועת ביותר עד כמה הושפלה רוחו של הפרולטאריון היהודי, אם נציגיו, שמן־הסתם היו חברי מפלגה סוציאליסטית יהודית, הגיעו עד לידי כך שביקשו אחוז מסויים של עובדים יהודים בבתי־החרושת ובלי־ספק, אך ורק בבתי־חרושת של בעלים יהודים. מה ערך ניתן ללעג הציני של נציגי הפרולטאריון הפולני!

בכתבה המצוטטת לעיל יש חומר רב־עניין כל־כך לגבי השאלה הנדונה, שראוי וראוי לנו להמשיך ולצטטה — שהרי מתוארת כאן אחת מאותן הבעיות היהודיות־הפרולטאריות המרכזיות, שלא הפסידו ממלוא אקטואליותן אף בימנו לגבי המדינות האמריקניות.

הכתב מספר, כי חרושתן פלוני בשם אש, חרושתן, „שאינו חושש מפני הגויים", כפי שהוא עצמו הודיע, פתח בית־חרושת וקיבל 15 פועלים יהודים, שכבר עבדו ליד סדנות מאָכניות. הוא קיבל אומן פולני. זה האחרון הביא כבר ביום המחרת פועל פולני. וביום השני והשלישי שוב עשה אותו דבר. בעל־הבית נהנה הפעם מתמיכתם של הפועלים היהודים והאומן הפולני פוטר ממישרתו.

ולהלן — חרושתן נעליים גדול בשם ב־ר, שעבדו אצלו 150 סנדלרים מאָכאניים נוצרים ו־12 סנדלרי־יד יהודים, הוסיף שתי סדנות מאָכניות והעמיד לידן שני פועלים יהודים. והנה: „מייד לאחר שהם (הפועלים היהודים — י. ל.) ניגשו לעבודה באו אל בית־החרושת פועלים פולנים מזויינים באקדחים שלופים, גירשו את הפועלים היהודים והעמידו במקומם פולנים הפועלים היהודים פנו אל וועדת בתי־החרושת, אך זו סירבה להתערב בעניינים שלא היתה לה יד בהם. הפועלים היהודים החליטו לקחת את העניינים בידיהם. הם הודיעו, כי הם מוכנים להגן על זכותם לעבודה בכל האמצעים ולא ירשו לפועלים הפולנים לגשת אל הסדנות."

הסיכסוך יושב בשלום והפועלים היהודים נשארו במקום „עד שהבעייה תבוא על פיתרונה המלא". הכתב מוסיף: „זהו לפי־שעה המצב במאבק המזעזע על פת לחם. מצב־הרוח אצל הפועלים היהודים מדוכא, חומר־נפץ ביחסים עם הפועלים הפולנים נצטבר מעל הראש, וירחם השם, שהעניין לא יסתיים חלילה, בפרעות..."

הכתב מביא עוד עובדות על פיטורי פועלים יהודים בידי

הרושתנים יהודים וקבלת נוצרים במקומם והוא מספר, כי היתה לו שיחה עם נציג המפלגה הסוציאל־דאמוקראטית הפולנית והוא שאלו מה חושבים במפלגה על השאלה הכאובה הזאת, הטעונה חומר־נפץ, וקיבל תשובה שיש הכרח „לפעול לאט ובאין רואים, כדי שלא לעורר את זעמו של מעמד־הפועלים הפולני".

התמונה הניתנת לנו באותה כתבה על וארשה, נמשכה מאז שנת 1905 לערך, משעה שהתחיל המיכון האינטנסיבי של התעשייה היהודית, ועד לשנת 1914, עד פרוץ מלחמת־העולם הראשונה. למעשה היה המצב כל הזמן כפי שתיארו נציג הס.ד. הפולנית לנציגם של הפועלים היהודים. על דבריו של האחרון, כי „מצב הפועלים היהודים הוא נואש", השיב נציג הסוציאל־דאמוקראטים הפולנים: „ובכן, מוכרחים לסבול. מוצא אחר אינו נראה לעינינו!"

נסקור נא עתה בקצרה אותו ענף של משק־התעשייה היהודית, שבו הועסקו ההמונים הגדולים של בעלי־מלאכה יהודים עצמאיים ושכירי־מלאכה. לפי הספירה של שנת 1897 היו מועסקים בוארשה בסך־הכל במלאכה ובתעשיה 23.744 יהודים פעילים בחיי־הכלכלה. היה זה מיספר גדול פי שיבעה לערך מאשר בשנת 1843 — האוכלוסיה היהודית לא נתרבתה באותו פרק זמן אלא פי חמישה. לצערנו, לא חילקה הספירה הרוסית את המועסקים על־פי המעמדות. מן החומר של עורכי המחקר מטעם ייק"א נתקבלה תמונה עגומה מאד בנוגע לתנאי־עבודה: דירות צרות, יום־עבודה ארוך ושכר עלוב וזעום.

וארשה געשה כדוד רותח. אלפים רבים של אנשים יהודים, לרוב צעירים משני המינים, נהרו לוארשה לחפש עבודה. זרם בלתי פוסק זה של רעבים לא איפשר השגת כל תוצאות חיוביות בשביתות הרבות, שמאז 1904 הציפו את רחובותיה של וארשה. היום היו זוכים בשביתה; אך למחרת היום היו מוותרים לבעל־הבית על־מנת לאפשר לו לפתוח שוב את בית־החרושת הזעיר שלו, או את בית־מלאכתו ולהמשיך בקיומו, שלעתים קרובות לא היה משופר יותר מקיומם של הפועלים. בעלי־בתים בודדים הצליחו בכל־זאת לעלות אף בתנאים האלה, לטפס בגרם־המעלות הזעיר־בורגני ולמלט עצמם מן הדלות של בעל־המלאכה. סוג עובדי־הבית, ה„חאלופניקים", כבר היה אז נפוץ בוארשה ורוב הסדנות עבדו עם עוזר או מתלמד אחד או שניים.

אף־על־פי־כן חלה גם בשורות בעלי־המלאכה דיפראנציאציה מסויימת — הופיעו סדנות גדולות שהעסיקו כמה פועלים ואילו מצד שני, רבו הסדנות שנתקיימו ללא עובדים שכירים בכלל.

לדאבוננו, אין לנו נתונים על מיספר היהודים המועסקים בתעשייה ובמלאכה ערב מלחמת־העולם הראשונה. אך אין כל ספק שהוא היה גדול בהרבה מאשר בשנת 1897. השנים שקדמו למלחמת־העולם הראשונה היו שנות שיגשוג ברוסיה ושוק־הביקוש לסחורות הסידקית וההלבשה הוארשאיות גדל במידה עצומה. ענפי־ייצור אלה היו כולם בידי בעלים יהודים ובין הפועלים, שעבדו אצל בעלים זעירים אלה וזעירים מהם, היו לפחות 75% יהודים.

השוואה בין המיבנה הסוציאלי־כלכלי של האוכלוסיה היהודית בוארשה בשנת 1862 ו־1897 תראה לנו את תהליך הגידול האינטנסיבי של מועסקים בתעשייה ובמלאכה בקרב היהודים.

ממאה יהודים פעילים בחיי־הכלכלה בוארשה עסקו[69]:

	1862	1897
במסחר וכספים	41,3	35,8
בתעשייה ובמלאכה	22,2	35,0
שירות־בית ועבודה פשוטה	18,0	20,5

המיסחר הפסיד אחחים אחדים בעוד שאחוז המועסקים בתעשייה ובמלאכה עלה כמעט פי שניים. ברור, שהסימן המובהק של התקופה, שאנו דנים בה בפרק הזה, הוא תהליך המעבר לעבודה, תהליך ההתרבות של יסודות המתקיימים על עמל, ותהליך של פרוליטאריזאציה ושל גידול מעמד הפועלים. אמנם, מעמד אחרון זה היה נזיל מאד, בלתי־יציב, לפי שאחוז גדול ממנו היה עובר ללא הפוגה למחנה בעלי־הבתים. אך כיוון שרמת־החיים של הרוב הגדול מקרב בעלי־הבתים האלה לא היתה גבוהה בהרבה מרמת חיי הפועלים; רמת־חייהם של עובדי־הבית על אחת כמה וכמה שלא היתה גבוהה יותר, אם לא נמוכה מזו של הפועלים; הרי ביסודו של דבר נתהווה בגיטו הוארשאי גוש גדול של עובדים יהודים, שמידת הדיפראנציאציה שבו היתה שטחית מאד, גוש אחיד ושלם מבחינה תרבותית.

משאלת המיבנה הסוציאלי־כלכלי של האוכלוסיה היהודית כשלעצמו נעבור נא לתפקידם של היהודים בכלכלה של וארשה בכללותה. ניקח את המיסחר, אותו ענף המשק, שעד סוף המאה ה־19 מילאו בו היהודים את התפקיד הראשי ואשר גם אחר־כך שמרו בו על תפקידם זה, אלא שכבר בסוף המאה ה־19 החלו מרגישים את המגמה והפעילות בקרב המעמד הבינוני הפולני לחדור עד כמה שאפשר עמוק יותר למיסחר ולדחוק ממנו את רגלי היהודי. מכל מאה תושבי וארשה, שמשכו את החיונה שלהם ממיסחר היו[70]:

	1862	1897
יהודים	72,1	62,1
לא־יהודים	27,9	37,9

מיספרים אלה מן המאה ה־19 שימשו מעין אזהרה ליהודי וארשה, כי בהזדמנות הראשונה ייהפך המאבק על המיסחר לסיסמה המרכזית של הציבור הפולני.

באורח אורגאני הגענו אל הקומות העליונות במיבנה האוכלוסיה היהודית בוארשה. נתעכב אך בקיצור נמרץ על הצד הזה של החיים היהודיים. הדור השני של הבורגנות הגדולה היהודית המשיך בהישגים הגדולים באותם שטחים, שהדור הראשון גילה בהם יוזמה וחלוציות במידה גדושה כל כך. בניין מסילות־הברזל בפולין שוב נמצא כמעט כולו בידיים יהודיות — וכאן התבלט במקום הראשון יאן בלוך, חתנו וזמן רב אף שותפו של ליאופולד קרוננברג. גם בלוך לא הסתפק בעסקים מסוג אחד — אף הוא עסק הרבה בתעשיה ובמיסחר.

בסוף המאה ה־19 היו בוארשה 26 בנקים פרטיים גדולים: 15 בידי יהודים; 3 בידי מומרים; ואלו 8 בידי פולנים[71]. כאן באים בחשבון הנתנזונים, הוואולברגים, הרוטוואנדים, יוזף באומריטר, א. גולדפדר, וילהלם לאנדאו, אדולף פרץ, מארקוס קרול ועוד.

69. יעקב לעשצינסקי, די עקאנאמישע לאגע פון אידן אין פוילן, ברלין, 1931, ע' 140.

70. שיפר, „תולדות המיסחר", ע' 515.

71. שם, ע' 512.

עובדה ידועה בתולדות ההתפתחות של הבורגנות הגדולה היהודית באירופה, היא, שבדור השלישי והרביעי נוטשים הבנים את העסקים הגדולים של אבותיהם ואבות־אבותיהם ועוברים אל מיקצועות ויצירות בתחומי התרבות והרוח. מבחינה זאת מעניין מאד בלוך, שנזכר קודם — ברגל אחת כבר עמד בעולם הרוח, כאילו כדי לבשר, שגורלם של הדורות השלישי והרביעי של הבורגנות הגדולה היהודית־פולנית יהיה כגורלם של הדורות המקבילים להם בגרמניה ובאוסטריה. נחום סוקולוב מסיים את תיאורם של משפחת שמואל זביטקובר במלים הקולעות הבאות:

„נתפרחו כסיעות של צפרים, נתפזרו בחללו של עולם, יהודי וארשה, מן ה'פריווילגיות' ועד ה'אקדמי דה־פראנס'. ביצים שלנו בקינים זרים, זהב לקוזקין, חלוצים למוסיקה, פילוסופיה לעולם. וארשה — וארשה הישנה".

V. מלחמת העולם הראשונה ותוצאותיה

המלחמה, לא זו בלבד שגרמה במישרין לדלות גדולה בוארשה, שמחמת זרימתם של רבבות פליטים יהודים אל תוכה מאזורי־הספר עוד בשבועות הראשונים לקרבות גדלה הדלות בממדים בלתי־משוערים, אף שמה קץ לכל אותם תהליכי־הריכוז החיוביים בתעשייה ובמלאכה, שהיו הקווים האופייניים ביותר בהתפתחות הכלכלית של וארשה בשנים הראשונות של המאה ה־20. תהליכים אלה נפסקו ומאז שוב לא נתחדשו במשך כל שנות קיומה של המדינה הפולנית העצמאית, כפי שנראה להלן, שכן יותר משסבלו כל שאר קבוצות האוכלוסיה הוארשאית מאובדן השוק הרוסי, סבלה האוכלוסיה היהודית וביותר ייחוד אלה שעסקו במלאכה ותעשייה, אשר עבדה כמעט כולה בשביל הצרכן הרוסי.

בקייץ 1915, ערב כיבושה של וארשה בידי הצבא הגרמני (אוגוסט 1915), היו בוארשה כ־80 אלף פליטים יהודים מערי־השדה. חוסר־העבודה היה גדול למדי אפילו בקרב האוכלוסיה היהודית המקומית, לפי שלמן תחילת המלחמה לא היתה וודאות, כי הצבא הרוסי יישאר עוד זמן רב באזורים הפולניים ועל־כן לא היו מקבלים הזמנות צבאיות מאת הממשלה הרוסית. השווקים הרוסיים הרגילים לסחורות הוארשאיות, ביחוד של ענפי התעשייה היהודיים, ביטלו את כל הזמנותיהם תיכף בתחילת המלחמה. המון הפליטים הגדול הגביר, כמובן, פי כמה וכמה את חוסר־העבודה וגרם להחמרה רבה בתנאי־העבודה — שכן היו הפליטים מוכנים לעבוד תמורת השכר המועט ביותר ובתנאים הקשים ביותר, הן מבחינת שעות־העבודה והן מבחינת ההיגיאנה.

„אורט" עשה נסיונות לארגן סיוע בצורת עבודה. לישכת העבודה של „אורט", שאורגנה בידי כותב השורות האלו, עסקה ברישום מחוסרי־העבודה בעלי־המקצוע מקרב הפליטים, ובין ה־20 בנובמבר 1914 וה־18 ביוני 1915 היתה בידה רשימה של 9.134 מחוסרי־עבודה[72]. אלה היו פועלים מקצועיים. גדול הרבה יותר היה מיספר חסרי־הפרנסה, שבמקומות־מגוריהם הקודמים היו מתקיימים על פרנסות שונות, כגון מיסחר זעיר, איסוף התוצרת החקלאית בכפרים וכל מיני מקורות־חיונה אחרים. „אורט" ייסד סדנות גדולות, שבהן הועסקו כ־500 יהודים, רובם אנשים קשישים חסרי־מקצוע. מטרת הסדנות הללו היתה לשחרר את האנשים האלה מן המצב שהיה בו כדי לערער את היציבות המוסרית — מן הקיום על נדבות מידי ועד־הסיוע. הסדנות של „אורט" לימדו אנשים אלה מלאכה, כדי כשישלחום עם נסיגת הצבא, לרוסיה יוכלו להרויח שם את לחמם.

על המצב בוארשה בשנות הכיבוש הגרמני אין, לדאבוננו, אלא חומר מועט מאוד. המיספרים הבאים על חוסר־העבודה בקרב היהודים בפולין כולה יש בהם גם כדי לתת תיאור על המצב בוארשה — „מבין 41 אלף פועלים יהודים מאורגנים בשנת 1917 היו 36 אלף מחוסרי־עבודה"[73]. אין כל ספק, שרוב הפועלים המאורגנים האלה היו בוארשה.

ממיפקד אשר נערך בוארשה כבר לאחר המלחמה, מקבלים אנו גם מושג על היקף חוסר־העבודה בשנות המלחמה, וכן גם על אותו המשבר בהתפתחות הכלכלית של וארשה, שרמזנו עליו בתחילת הפרק הזה.

מבין 12.414 מיפעלי התעשייה והמלאכה היהודיים אשר נחקרו בשנת 1921 בוארשה, היו קיימים לפני המלחמה 9.731, שהם 78.4%. כל השאר נוסדו בשנות־המלחמה[74]. הנתונים בדבר גורלם של אותם 9.731 המיפעלים יש בהם כדי לתת לנו תמונה על השינויים, שחלו בהרכב של הפועלים בתעשייה ובמלאכה בקרב היהודים בוארשה. אולם נתבונן תחילה ב־12.414 המיפעלים שהיו קיימים בשנות־המלחמה, אך לא תמיד ע ב ד ו. המיפעלים שלא עבדו לגמרי, או חלקית, היו מבין 12.414:[75]

שנה	מיספר	אחוזים
1914	2.637	21,2
1915	3.765	30,2
1916	4.394	35,4
1917	3.640	29,3
1918	2.633	21,2
1919	930	7,5
1920	649	5,2

מיספר המיפעלים, שהיו מובטלים לגמרי או בחלקם, היה בעלייה עד לשנת 1916 ואז הגיע מיספר זה לכדי שליש ומעלה מכל המיפעלים — ואילו החל משנת 1917 ואילך התחיל לעלות מיספר המיפעלים העובדים. בשנת 1920, זמן לא רב לאחר המלחמה, שוב לא היו מובטלים אלא 5 אחוזים מן המיפעלים.

נעבור נא עתה לניתוח מעמיק ומפורט יותר של אותם למעלה מתשעת אלפים המיפעלים היהודיים, שעליהם יש לנו ידיעות המתייחסות לשני המועדים — ביחס לשנים 1914 ו־1921 — ונלמד נא מהם, מה היו שינויי־היסוד, שהפסיקו את תהליך ההתפתחות של סדנות־מלאכה למיפעלי־תעשייה ובזה החמירו

72. „ייברייסקאיה ניידילה", פטרסבורג, 1915, גליון מס' 9, ע' 19.
73. התנועה המקצועית היהודית בפולין, האנציקלופדיה הכללית, כרך ג', ז. 675 (יידיש).
74. אידישע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אין פוילן, וארשה, 1922, כרך א'.
75. כנ"ל.

את תנאי־העבודה. הטבלה הבאה תראה לנו את חלוקתם של 9.731 המיפעלים היהודיים לפי מיספר הפועלים.

טבלה 15
חלוקת המיפעלים היהודיים לפי מיספר הפועלים (1914—1921) [76]

מיפעלים	1914 (%)	1921 (%)
ללא פועלים שכירים	13,6	41,0
עם פועל 1	11,7	22,5
עם 2—5 פועלים	41,8	27,5
עם 6—10 פועלים	19,0	5,9
עם 11—20 פועל	9,2	2,2
עם 20—50 פועל	3,8	0,8
עם למעלה מ־50 פועל	0,9	0,1
בסך־הכול	100,0	100,0

מיספר המיפעלים ללא כל פועל שכיר, ואלה הם לרוב סדנות של עובדי־בית („חאלופניקים"), היה בשנת 1921 גדול פי שלושה מאשר בשנת 1914. אם ניטול את שתי קבוצות המיפעלים הראשונות — ללא פועל שכיר לגמרי ועם פועל שכיר אחד — נראה, כי בשנת 1914 היוו מיפעלים אלה קצת למעלה מרבע מבין כל מיפעלי התעשייה והמלאכה היהודיים, ואילו בשנת 1921 כבר היה מיספר המיפעלים החלשים האלה שני שלישים כמעט מכל המיפעלים היהודיים. אם ניקח את שלוש הקבוצות הראשונות — ללא כל פועלים שכירים ועם שכיר 1 עד 5, כלומר מיפעלי־המלאכה הננסיים, שלא היו כלולים בחוק־הביטוח מפני אבטלה, אשר הונהג לימים בפולין העצמאית, ואשר תנאי־העבודה ותנאי ההיגיאֶנה שבהם היו החמורים ביותר, ששם היה בעל־הבית עובד קשה יחד עם שכיריו ואשר שם לעולם לא היו הישגי השביתות מאריכים ימים — מיפעלי־ננס אלה היוו עוד בשנת 1914 קצת יותר משני שלישים בין מיפעלי־התעשיה היהודיים, ואילו בשנת 1921 היוו כבר 91% מכל מיפעלי התעשייה והמלאכה היהודיים.

אם ניקח את שני הסוגים האחרונים של המיפעלים — עם 20 עד 50 פועלים שכירים ומעלה מזה, כלומר המיפעלים, שלפי המועסקים בהם נשאו אופי של בתי־חרושת, כי אז נראה, כי בשנת 1914 היו מיפעלים כאלה 4,7% ואילו בשנת 1921 שוב לא היו אלא 0,9%, ירידה פי חמישה ומעלה.

מיספר המיפעלים עם למעלה מ־10 פועלים היה: בשנת 1914 — 13,9% מכל המיפעלים היהודיים ואילו בשנת 1921 שוב לא היו אלא 3,1%, ירידה פי ארבעה ומעלה.

המסקנה ברורה — המיפעלים היהודיים, שלפני המלחמה החלו מתפתחים לבתי־חרושת גדלים והולכים, שבהם נקל יותר לווסת את שעות־העבודה, שבהם תנאי־ההיגיאֶנה בדין הוא שיהיו נוחים יותר ואשר בהם יש למאבק המאורגן של מעמד־הפועלים לשיפורים שונים במצבו סיכוי־יתר להצלחה ולקיום ההישגים, תהליך־התפתחות זה, שהבטיח רבות לגבי העתיד, נפסק באמצע. במשך קרוב לשתי עשרות השנים הבאות שבין שתי המלחמות, תהליך זה שוב לא נתחדש.

חלוקת המיפעלים לפי מיספר הפועלים עדיין אין בה כדי לתת מושג על חלוקת הפועלים לפי הטיפוסים השונים של המיפעלים. נסקור נא בקצרה את חלוקת הפועלים היהודים על־פי טיפוסי המיפעלים השונים. ב־9.731 המיפעלים, שהיו קיימים לפני המלחמה ובשנת 1921, מועסקים היו: בשנת 1914 — 65.145 מקבלי־שכר ובשנת 1921 לא יותר מ־20.125, כלומר 30,9% בלבד, פחות משליש. כיצד נתחלקו פועלים אלה?

טבלה 16
חלוקת הפועלים שבמיפעלים היהודיים לפי טיפוסי המיפעלים (1914—1921)

המיפעלים	1914 (%)	1921 (%)
עם פועל 1	1,8	10,9
עם 2—5 פועלים	20,4	38,5
עם 6—10 פועלים	22,4	20,7
עם 11—20 פועל	21,4	14,3
עם 21—50 פועל	18,4	11,9
עם למעלה מ־50 פועל	15,6	3,7
בסך־הכול	100,0	100,0

אחוז הפועלים, שמפוזרים היו על־פני סדנות בנות כוח־עבודה אחד, גדל פי שישה מ־1,8% ל־10,9%. ואילו אחוז הפועלים, שמועסקים היו בבתי־חרושת בעלי למעלה מ־20 פועלים, פחת מ־34 ל־15.6 אחוזים. אם ניקח את אחוז הפועלים, שמועסקים היו בבתי־חרושת עם למעלה מ־50 פועל, הרי חלה בו ירידה בשיעור של פי ארבעה ומעלה. אם נחלק את המיפעלים לשתי קבוצות גדולות יותר — בעלי פחות מ־10 פועלים ובעלי למעלה מ־10 פועלים, כי עתה יסתבר לנו, כי בטיפוס הראשון מועסקים היו לפני המלחמה 44,6% מכל הפועלים ואילו לאחר המלחמה כבר עלה מיספר זה לכדי 70% ומעלה, ואולם בטיפוס המיפעלים השני, במיפעלים הגדולים יותר, מועסקים היו: לפני המלחמה 55% ואילו לאחר המלחמה 29,9% בלבד, כמעט פי שניים פחות.

לגבי המיפעלים דיברנו כל הזמן על מיפעלים יהודיים, ואילו לגבי הפועלים שאני — לפי שאצל בעלי־בתים יהודים אפשר שיהיו גם פועלים לא־יהודים. ואף בפרט זה — חלקם של הפועלים היהודים בין המועסקים במיפעלים יהודים — חל שינוי מסויים, בעיקר בבתי־החרושת שמיספר השכירים שבהם היה גבוה יותר.

טבלה 17
בין כל 100 מקבלי־שכר במיפעלים יהודיים היה אחוז היהודים (1914—1921)

המיפעלים	1914 (%)	1921 (%)
עם פועל 1	99,0	99,1
עם 2—5 פועלים	98,9	96,2
עם 6—10 פועלים	97,4	91,9
עם 11—20 פועל	94,2	82,4
עב 21—50 פועל	87,0	65,6
על למעלה מ־50 פועל	66,1	58,1
בסך־הכול	94,5	88,8

76. הנתונים האלה והאחרים, שיובאו בהמשך פרק זה, שאובים מאותו מקור שציינוהו לאחרונה.

מפתיעה כאן חוקיות ירידתו של אחוז העבודה היהודית — חוקיות זו קיימת היתה אף לפני המלחמה: ככל שהמיפעל גדול יותר, כן קטן יותר אחוז הפועלים היהודים שבו. לאחר המלחמה ירד חלקו של כוח־העבודה היהודי בעיקר בשלושת הסוגים האחרונים של המיפעלים, בבתי־החרושת בעלי 10 פועלים ומעלה. במיפעלים הקטנים יותר לא חל בעצם שינוי רציני — הם השתמשו כמעט אך ורק בכוח־עבודה יהודי.

עד עתה עסקנו בהשוואה בין המצב שלפני המלחמה לבין זה שלאחריה. אבל כבר קבענו לעיל, כי בשנת 1921 נחקרו בוארשה 12.414 מיפעלים יהודיים. כדאי בלי ספק להתעכב על דמות פרצופם של אותם המיפעלים שקמו לאחר־המלחמה. ראשית, יש לציין, כי מבין 12.414 מיפעלים יהודיים אלה, ששימשו נושא למחקר, לא עבדו אלא 11.878, דהיינו 95,8%. בכל המיפעלים הפעילים הללו היו בשנת 1921 מועסקים 41.694 עובדים ומהם 38.776 יהודים, היינו 93,0%. יהודים מועסקים אלה נתחלקו באופן כזה:

בעלי־בתים	11.204	29,0%
בני־משפחה	3.746	9,9%
פועלים־שכירים	23.826	61,1%
בסך־הכול	38.776	100,0%

חלוקת המיפעלים לפי גודלם וכן חלוקת הפועלים לפי סוגי המיפעלים השונים עולה בקנה אחד עם הנתונים שהובאו לעיל בנוגע לתשעת אלפי המיפעלים ומעלה בשנת 1921. גם חלקם, באחוזים, של הפועלים היהודים בסוגי המיפעלים השונים עולה בדרך כלל בקנה אחד עם הנתונים שהובאו לעיל בנוגע לתשעת אלפי המיפעלים ומעלה שלאחר המלחמה.

23.826 מקבלי־השכר היהודים בשנת 1921 נתחלקו כך:

גברים	14.470	60,7%
נשים	6.695	28,1%
ילדים	2.661	11,2%
בסך־הכול	23.826	100,0%

המיפעלים היהודיים נתחלקו לפי הענפים (1921).

הלבשה	6.495	54,6%
מזון	860	7,2%
מתכת	795	6,7%
טכסטיל	695	5,9%
עץ	682	5,7%
עור	623	5,2%
תעשיית־הבניין	430	3,6%
מכונות ומכשירים	420	3,5%
נייר	340	2,9%
ענפים שונים	538	4,7%
בסך־הכול	11.878	100,0%

אנו רואים, כי ההתעסקויות היהודיות המסורתיות, חייטות וסנדלרות, נשארים הענפים העיקריים בתעשייה היהודית. מתכת ומכונות עדיין היו אז מיוצגות אך מעט מאוד בין המיפעלים היהודיים. בפרט זה חל אחר־כך שינוי מסויים בכיוון לגידול הענפים הטכניים.

מעניינים ביותר הם הנתונים בדבר שיעור עבודת־השבת שהיתה נהוגה במיפעלים היהודיים. 11.869 המיפעלים, שעליהם קיימות ידיעות בדבר מנוחת־השבת, שהיתה נהוגה בהם, נתחלקו כך:

עבדו בשבת	617	5,2%
עבדו ביום א'	10.301	86,7%
עבדו בשבת וביום א'	179	1,5%
לא עבדו לא בשבת ולא ביום א'	772	6,6%
בסך־הכול	11.869	100,0%

למעלה מ־93% מכל המיפעלים היהודיים היו סגורים בשבת. מבין 21.976 פועלים יהודים לא עבדו בשבת אלא 1.416, כלומר בסך־הכול 6,4% בלבד.

ראינו, כי בתעשייה הורשאית לא היו מועסקים בשנת 1921 אלא כ־31% ממיספר הפועלים שהיו מועסקים בה בשנת 1914. לא טוב מזה, אם לא גרוע יותר, היה מצב המיסחר היהודי. השוק הרוסי נותק לחלוטין. השוק המקומי של פולין הקונגרסאית נצטמק. השלטון הגרמני השליט במיסחר במידה רבה מונופולין משלו — הוא הקים קונצרנים ממשלתיים גדולים, שריכזו בידיהם את איסוף התוצרת החקלאית ישר מידי האיכרות, זו התוצרת שהיתה עוברת קודם לכן ידיים יהודיות. מישרדי המיסחר הסיטוני לייצוא התוצרת החקלאית היו נמצאים בוארשה — ובשנות המלחמה כמעט שהם חדלו לפעול. פחות מכול שימשה גרמניה שוק לאותן סחורות ההלבשה והסידקית, שמרכז־ייצורן היה בוארשה ואשר הלקוח שלהן היה השוק הרוסי הפרימיטיבי. כל נסיונות היוזמה היהודית ומאמציה לרכוש שווקים חדשים לא נתנו אלא תוצאות זעומות ביותר. הייצוא של תוצרת חקלאית ואף של כמות מועטת של סחורות עירוניות, ובכלל זה גם סוגים משובחים יותר של תוצרי הלבשה וסידקית מתוצרת וארשה לשווייץ, לא היה בו כדי לשמש תמורה לאבידת השוק הרוסי, שהיתה לו גם המעלה הגדולה, שהיה מתרחב והולך ללא הפוגה. אחוז המובטלים בקרב פקידי־המיסחר היהודים היה עוד גדול בהרבה מאשר בקרב פועלי־התעשייה.

על גורמי הירידה הללו נוספה גם העובדה, שהמובטלים היהודים לא קיבלו מן השלטונות העירוניים בוארשה אפילו אותה תמיכה בצורת עבודות־סיוע, שהקלה במידת־מה על מצבם של מחוסרי־העבודה הלא־יהודים. הנה כי כן העסיקה העירייה הוארשאית בשנת 1917 בעבודות ציבוריות כ־12 אלף מחוסרי־עבודה וביניהם לא היו אלא 400 מחוסרי־עבודה יהודים בלבד, אף־על־פי שהיהודים היוו אז כ־40% באוכלוסיה ושילמו 60% מן המסים העירוניים [77].

77. וויקטאר שולמאן, „אין יארן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה" באוסף „די אידן אין פוילן", ניו־יורק, 1946, ע' 874.

IV. יהודי וארשה בפולין העצמאית

א. מבוא

פולין זכתה לעצמאות והיתה לה אוכלוסיה גדולה פי שניים ומעלה מאשר זו שהיתה בפולין הקונגרסאית. וארשה נהפכה לפיכך עוד בייתר־שאת למרכז־העצבים של חיי הכלכלה של המדינה. אוכלוסיית וארשה החלה גדלה באורח אינטנסיבי, כפי שראינו כבר בתחילת חיבורנו. אך גידולה של האוכלוסיה הלא־יהודית של וארשה היה בימי פולין העצמאית אינטנסיבי יותר מאשר זה של האוכלוסיה היהודית — בדיוק להיפך מאשר במשך כל המאה ה־19 ובשנים הראשונות של המאה ה־20.

בטרם נעבור למצבם של היהודים בוארשה בתקופה הקצרה שבין שתי מלחמות־העולם, בדין הוא שנתעכב, לפחות בקצרה, על ההתפתחות הכללית שחלה בפולין העצמאית באותו פרק זמן. ארשה לעצמי להביא כמה ציטאטים מן העבודות שלי עצמי מלפני המלחמה האחרונה. ב„אידישע עקאנאמיק" („הכלכלה היהודית") משנת 1937 כתבתי על המצב הכללי בפולין:

„חלשה ודלה, הרוסה וחרבה מחמת המלחמה, בעומדה מול התפקיד העצום לאחד לגוף כלכלי אחד שלושה אזורים, שבמשך תקופה ארוכה נתקיימו בניפרד זה מזה; בהיותה אנוסה לחדש את קשרי השיווק הישנים וליצור קשרים חדשים כאלה בתנאים כלכליים ומדיניים חדשים בתכלית ובלתי־נוחים; בהיותה נאלצת ליצור מנגנון צבאי ומדיני, שיהיה בו לפחות כדי לעשות רושם כלשהו על השכנים העוינים האדירים — לא הצליחה פולין להגשים אף אחד מתפקידי־הענק הללו, עד שפרץ המשבר העולמי. וכיוון שמן המשבר העולמי האחרון יצאה הכלכלה העולמית אחרת לחלוטין משהיתה, שונה שינוי יסודי, על כל פנים רחוקה בתכלית מן הכלכלה הקאפיטאליסטית־ליבראלית, שכה הירבתה לסייע לפולין במשך עשר השנים הראשונות לקיים את הפונקציות הכלכליות שעלו וצמחו במשך הזמן, — הועמדה הארץ לפתע לפני שורה ארוכה של תפקידים ובעיות חדשים, שפולין לא היתה מוכנה לקראתם אף כהוא זה. מכאן מסתברת העובדה, שבעוד שאינדכס הייצור העולמי, לעומת שנת 1929, מגיע כבר לשיעור שלמעלה ממאה (110,5) והייצור באירופה קרוב למאה (99,6), אין הייצור הפולני מגיע אלא לכדי 72,2, פחות מאשר בשנת 1925 [78]".

לפי הנתונים הרשמיים היו בפולין בשנת 1936, 765 אלף מחוסרי־עבודה (עובדים גופניים ועובדי־רוח), שהיוו כ־20% בקירוב של כל מקבלי־השכר. אין נכללים במיספר זה המובטלים בכפר, שכן שם יש לדבר בעיקר על מחוסרי־פרנסה, והדעה הכללית שרוחה בקרב הכלכלנים הפולנים, למן השמאליים ועד לימניים שבהם, היתה, כי עודף־האוכלוסין בכפר הפולני מגיע לכדי 7 עד 8 מיליון נפש, כשליש בערך מכל האוכלוסיה הכפרית.

איננו מביאים ידיעות אלו אלא כדי להבהיר ולהסביר (לא להצדיק, כמובן) את הנהירה אל הפרנסות היהודיות, שנהפכה לתנועת־המונים פולנית עוד בשנים הראשונות, המאושרות יחסית, של העצמאות הפולנית ואשר נתעצמה באורח סוער כל־כך בשנים האחרונות של ערב המלחמה, בשנות־המשבר, עד שנעשתה לכוח המניע והדוחף של כל הקבוצות והמעמדות כולם באוכלוסיה הפולנית.

ב„אידישע עקאנאמיק" משנת 1938 כתבתי:

„נהירה סטיכית חזקה למדי זו של המונים כפריים ועירוניים לא־יהודיים אל פרנסות, שעד היום הן נמצאות בידיים יהודיות, שנפגשה בדרכה עם רצון מכוון של מנגנון ממשלתי מצוייד היטב מבחינה כלכלית ומדינית לארגן את הנהירה הזאת, לעודדה ולהחישה, הופכת את המצב לקשה ומסובך ביותר, עושה אותו לבלתי־בטוח ומלא סכנות. הנהירה הסטיכית למיסחר ולמלאכה, שתפסה לא רק את היסודות התרבותיים והאמידים יותר בקרב האיכרות, אלא גם שכבות ניכרות למדי בקרב האצולה ההרוסה והמידרדרת במידרון, חלקים מסויימים של בעלי־המיקצועות החופשיים והפקידות, שכבות־פועלים מבוססות יותר וסתם המוני עירוניים שנתמוטט מעמדם — אותה נהירה סטיכית כבר מצאה את צורות האירגון החברתיות שלה בתוך מפלגות מדיניות ואירגונים כלכליים".

עוד בשנת 1932, כאשר המגמה האַטאַטיסטית עדיין לא קיבלה צורות והיקפים אנטי־יהודיים ברורים וחריפים למדי; עוד לפני שהממשלה הכריזה באורח ציני על קור־ה„אוֹבשם" („אדרבא" — הכוונה להודעת ראש הממשלה הפולנית האחרונה שנישול יהודים ממעמדם הכלכלי — אדרבא) הנודע לשימצה ולפני שהיא קיבלה את 13 סעיפי „אחון" הנודעים, שחדורים היו לפני ולפנים רוח היטלרית, להוציא בכוח האלימות את הפרנסות מידי היהודים ולמוסרן לידיים פולניות — כלומר לפני שהממשלה הפולנית קיבלה את מצען האנטישמי של מפלגות הימין הקיצוני, כתבתי („די עקאנאמישע לאגע פון אידן אין פוילן", ברלין, 1932):

„המונופוליזאציה של ענפי תעשייה ומיסחר מרובים, המביאה בחובה את נישולם של כל היסודות היהודיים מן הענפים האלה; הקארטאליזאציה בהשתתפותה של הממשלה, המביאה גם להרחקת כוח־העבודה היהודי; ההתערבות מרחיקת־הלכת של המנגנון הממשלתי בחיים הכלכליים בד בבד עם הסדרת הייצוא והייבוא, סטאנדארטיזאציה של סחורות־הייצוא וכיו"ב, שתמיד הן נושאות בחובן פגיעה ביהודים, לפי שהמנגנון הממשלתי מורכב כולו על טהרת הפולנים, המבצעים מדיניות כלכלית אנטישמית מכוונת; מדיניות־האשראי האנטישמית של הבאנקים הממשלתיים ומכבש־המיסים הלוחץ עד אימה, הפוגע ביהודים במידה גדולה בהרבה מאשר בשאר חלקי האוכלוסיה; החרמת כוח־העבודה היהודי על ידי מוסדות ממלכתיים, עירוניים ומוסדות ציבוריים אחרים, שהם המעבידים הגדולים והבטוחים ביותר במדינה, — כל אלה בדין הוא שיחלישו במידה ניכרת את חלקם של היהודים בחיים הכלכליים אפילו בתנאים הכלכליים הטובים ביותר".

באותו ספר עצמו, במקום אחר, וגם זה עוד בשנת 1932, עוד לפני הפרעות וההתנפלויות והפגיעות היומיומיות ביהודים ועוד טרם שהתחילו להטיל פצצות לבתי־עסק יהודיים, תיארתי את מצבם של היהודים בפולין בדברים הבאים:

„המישטר המדיני הנוכחי מקיף את היהודים בסורגי ברזל ומצמצם יותר ויותר את הבסיס הסוציאלי, שעליו הם גם בלאו הכי דחוסים וצפופים. הוא עושה את האוויר למחניק יותר

78. Bulletin mensuel de statistique Société des Nations, Génève, 1937, No. 3, p. 103.

ויותר. האוכלוסיה היהודית מרגישה עצמה ככלואה בכלוב, אין ביכולתה לעזוב את המדינה, לפי שאין לאן ללכת, ולא ניתן לה לחרוג מתחומי הגיטו הסוציאלי של המיסחר הזעיר והמלאכה הזעירה, לפי שבכל מקום היא נתקלת בחומת־ברזל שבה חסמו לפניה את הגישה לכל ענף כלכלי חדש. עייפה ורצוצה, נכאת־רוח ומדוכדכת עומדת היהדות הפולנית בודדה לחלוטין וגלמודה בפולין שקמה לתחיה, מבודדת מן האוכלוסיה הסובבת, ללא מגע אינטימי אמיתי אפילו עם המעמדות הדלים והמדוכאים שבה, הסובלים לא פחות מן ההמונים היהודיים העניים — ומגיפת־ההתאבדויות קוצרת את קצירה הגדול, בולעת קורבנות מכל המעמדות והשכבות, אדוקים כאפיקורסים, סוחרים שלאחר פשיטת־רגל ושפשיטת־הרגל היא עדיין לפניהם, מורים ומורות, סטודנטים ומהנדסים חסרי־עבודה, נשים, נוער וזקנים, גברים במיטב שנותיהם -- כללו של דבר, אנשים מכל המעמדות ומכל הגילים."

ואולם באותו ספר עצמו וגם אחר־כך, כאשר המצב נעשה עוד טראגי הרבה יותר משתואר בציטאטה הזאת, ציינתי לא אחת, כי אף־על־פי־כן „מהווים היהודים בפולין אבר כה אורגאני בחיי הכלכלה במדינה, הם מושרשים עד־כדי־כך בשטחים כלכליים שלמים והם מיוצגים במידה כל־כך נרחבת בענפים כלכליים רבים ובכל שלבי תהליך־הייצור, עד כי לא זו בלבד שאין לדבר על נישול וקיפוח, כבגרמניה, אלא שכל זעזוע ניכר של המעגל הכלכלי היהודי, פירושו שואה גם לשאר המעגלים השכנים של כל המדינה כולה" („אידישע עקאנאמיק", 1937, ע' 140).

כל התופעות שתוארו זה עתה, הן האמצעים שנקטה הממשלה והן אלה שנקט הציבור הפולני המאורגן לנישול היהודים מכל ענפי החיים הכלכליים; הן מצבה הנואש של האוכלוסיה היהודית, ויותר מזה שילובם האורגאני של היהודים בחיי הכלכלה הפולניים וחלקם הרב במשק המדינה, למרות הרדיפות והנגישות ולמרות עייפותה ודיכדוכה של האוכלוסיה היהודית, — כל התופעות האלו הגיעו לביטויין המלא ביותר בוארשה, במרכז־העצבים של חיי־הכלכלה הפולניים. יש להביא בחשבון את פרק־הזמן הקצר הנידון כאן — שהרי מצב האוכלוסיה היהודית, יותר משהיה תוצאת ההתפתחות של השנים המועטות בפולין העצמאית, היה ירושה של דורות. נקודה זו ראויה לשימת־לב רצינית ביותר, לפי שרק באופן כזה אפשר להבין נכונה ולהעריך לאישורה את התמונה של חיי הכלכלה היהודיים בפולין וביחוד בוארשה ערב מלחמת־העולם השנייה. תהליך נישולם של היהודים מחיי הכלכלה נתקל בגורמים אוביאקטיביים מפריעים ומעכבים וכלל אי־אפשר היה שיגיע לממדים כאלה שהגיע אליהם בגרמניה, שבה היה אחוז היהודים קטן פי עשרה ושם היתה האוכלוסיה היהודית עסוקה בעיקר בשלבים העליונים ביותר של הכלכלה, בעוד שבפולין תפסו היהודים ענפים שלמים של הכלכלה, למן הקצה העליון ועד לשכבות הנמוכות ביותר שבהם. אך אין כאן מקום לניחושים — אין לדעת כלל עד היכן יכול היה להגיע הנישול הזה שנתמך בידי המנגנון הממשלתי. למעשה לא היה נישול זה אלא בשלביו הראשונים בלבד והוא לא נפסק אלא על־ידי המלחמה.

לפיכך, הנתונים והמיספרים הבאים, יותר משישקפו את תוצאות הנישול, ישקפו את תוצאות־הירושה, את המצב כפי שעוצב במשך ההתפתחות בת מאות השנים של ההשתתפות היהודית הפעילה ביותר בחיי הכלכלה של פולין. אנו לא נקבע אלא את ההתחלות הראשונות של הנישול הסטיכי והמאורגן. הן נתגלו יותר בענפי־כלכלה מסויימים ופחות באחרים. מובן, שבמנגנון־הפקידות הממשלתי והעירוני הגיע נישולם של היהודים לביטוי המהיר והמלא ביותר, בעוד שבענפי־הייצוא שבהם דרוש נסיון רב וקשרי־חוץ נרחבים, שם היו נצחונותיו בהכרח מועטים ביותר.

ב. המיבנה הסוציאלי־כלכלי של יהודי־וארשה בפולין העצמאית

בין שתי מלחמות־העולם נתקיימו בפולין שני מיפקדים עממיים — ב־1921 וב־1931. ביסודו של המשך החיבור הזה יונח המיפקד משנת 1931, וזאת מן הטעמים הבאים: 1. המיפקד משנת 1931 הוא יסודי ומפורט עד כדי כך, כפי שלא היה עדיין בשום מדינה בעולם. הוא נותן, למשל, פרטים חשובים כל־כך, כגון חלקם של העמים השונים לא רק בענפים ובענפי־המישנה של התעשייה והמיסחר, אלא גם בטיפוסים השונים של המיפעלים. 2. זהו המיפקד המאוחר ביותר והאחרון והוא משקף לא רק את הרקע ההיסטורי לחלקם של היהודים בחיי הכלכלה הפולניים, אלא גם את התחלות הנישול. 3. הוא נותן את החיים הכלכליים הפולניים בשלב שבו מצב המדינה היה תקין פחות או יותר, בעוד שהמיפקד משנת 1921 נעשה בזמן של כלכלה מזועזעת מן המלחמה, של כלכלה מורכבת משלושה אזורים שונים אשר לא הספיקו עדיין להתמזג לשלימות אחת.

טבלה 18

חלוקת הפעילים בחיי הכלכלה אצל יהודים ולא יהודים בוארשה לפי ענפי־המשק (1897—1931)

ענפי־המשק	יהודים			לא־יהודים	
	מיספרים מוחלטים	1931 %	1897 %	1931 %	1897 %
מיסחר ופינאנסים	49.396	32,7	35,8	13,9	7,7
מלאכה ותעשייה	70.574	46,8	35,0	38,8	34,1
מקצועות חופשיים	12.320	8,2	2,4	9,7	6,0
פקידים וכלי־קודש	2.173	1,4	0,9	7,4	3,6
תחבורה והובלה	5.225	3,5	2,5	7,6	5,4
שירותי־בית	4.527	3,0	19,0	13,1	30,6
עצמאיים ללא מקצוע ומקצועות לא־ידועים	6.659	4,4	4,4	9,5	12,6
בסך־הכול	150.874	100,0	100,0	100,0	100,0

ראינו לעיל, כי בשנת 1931 היו בוארשה 352.700 יהודים. הפעילים בחיי הכלכלה — 150.874 — היוו על כן 42,8% מכל היהודים. זהו אחוז גבוה למדי לגבי יהודים — שכן בשנת 1897 לא היוו הפעילים בחיי הכלכלה, כלומר המפרנסים, אלא 35,7% בלבד. ההבדל נעשה בולט עוד יותר משלוקחים את מיספר הסבילים, שהוחזקו על־ידי המפרנסים: בשנת 1897 היו על כל 100 פעילים 180 סבילים, מוחזקים, ואילו בשנת 1931 שוב לא היו אלא — 132,9. מיספרים מועטים אלה בלבד יש בהם כדי

להוכיח, כי בחיים היהודיים חל בשלושים וכמה השנים הללו שינוי יסודי — אחוז המפרנסים, ובעיקר אחוז הפועלים, עלה בשיעור ניכר.

ונשאלת השאלה: לאיזו קבוצה משקית נוספו אלה שנסתפחו על הפעילים בחיי־הכלכלה? הטבלה נותנת תשובה ברורה על השאלה הזאת: בעיקר לתעשייה והמלאכה. וכפי שנראה להלן — בעיקר למעמד־הפועלים. אחוז המועסקים במיסחר ירד אצל יהודי וארשה בכמה נקודות, ואילו אחוז המועסקים במלאכה ובתעשייה עלה ב־33,7% כלומר בשליש ומעלה גדלה מאוד גם קבוצת המיקצועות החופשיים — מ־2,4% בשנת 1897 לכדי 8,2% בשנת 1931. אחוז הפקידים וכלי־הקודש היה קטן ואף נשאר קטן. שינוי מכריע חל בקבוצת שירותי־הבית — אחוז משרתות־הבית פחת פי שישה ומעלה, שהרי ידוע, כי הנערות היהודיות בוארשה העדיפו לעבוד בשכר נמוך יותר בבית־חרושת מאשר להשכיר עצמן כמשרתות־בית.

השינוי העצום במיבנה הסוציאלי והכלכלי של האוכלוסיה היהודית בוארשה יתבלט לעינינו עוד יותר, כאשר נחזור כאן על המיספרים לשנת 1862. נימצא למדים, כי על כל מאה יהודים היו מועסקים אז:

השנה	במיסחר ופינאנסים	במלאכה ותעשיה
1862	41,3	22,2
1897	35,8	35,0
1931	32,7	46,8

מיספרים אלה הם ברורים למדי וכל פירושים מיותרים. נראה עתה מה היתה ההתפתחות בקרב האוכלוסיה הלא־יהודית למן שנת 1897 ועד 1931. אחוז המועסקים במיסחר בקרב האוכלוסיה הלא־יהודית כמעט ונכפל — מ־7,7% בשנת 1897 ל־13,9% בשנת 1931. ואולם במלאכה ובתעשייה לא היה הגידול אלא מועט מאוד — מ־34,1% ל־38,8%, היינו גידול בסך־הכל של קרוב ל־5 אחוזים, בעוד שאצל היהודים גדל אחוז המועסקים במלאכה ובתעשייה בשליש ומעלה עלייה גדולה היתה אצל הלא־יהודים בוארשה בסעיף פקידים וכלי־קודש — אחוזם של אלה כמעט והוכפל. על כך עוד ידובר להלן בייתר פירוט, לפי שלמעשה היה אחוז המועסקים כפקידים גבוה בהרבה מזה שבא לביטוי בטבלה. אחוז משרתות־הבית ירד בהרבה גם אצל הלא־יהודים בוארשה, אך פחות בהרבה מאשר אצל היהודים. בשנת 1897 היה כמעט שליש שלם (30,6%) מכל הלא־יהודים הפעילים בחיי־הכלכלה מועסק בשירות־הבית, ואלו בשנת 1931 לא יותר מאשר 13,1%.

מן המיבנה הציבורי־הכלכלי של שתי הקבוצות בקרב האוכלוסיה הוארשאית נעבור נא למישקלה של כל קבוצה וקבוצה במיסחר ובתעשייה של העיר וארשה. מכל מאה מועסקים בוארשה היו (באחוזים):

השנה	במיסחר		במלאכה ובתעשייה	
	יהודים	לא־יהודים	יהודים	לא־יהודים
1862	72,1	27,9	—	—
1897	62,1	37,9	24,6	75.4
1931	37,9	62,1	30 8	69,2

חלקם של היהודים במיסחר הוארשאי פחת בהרבה, בעוד שחלקם של היהודים במלאכה גדל, לא בהרבה אומנם, אלא ברבע בלבד.

במה מוסבר ההבדל הגדול הזה שבין חלקם של היהודים במיסחר לבין חלקם בתעשייה ובמלאכה?

עמדנו לעיל על הנהירה הסטיכית מהקבוצות הסוציאליות השונות ביותר בקרב האוכלוסיה הפולנית אל המיסחר ואל המלאכה והתעשייה. בוארשה יכלו הפולנים לנחול את נצחונותיהם על היהודים בקלות יתירה. נצטברו בה עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה בעלי המיקצועות החופשיים וגם פקידים, ונוצרה אווירה לאומית חזקה בהרבה מאשר בערי־השדה. שני המעמדות הסוציאליים האלה נתעצמו מאוד בפולין העצמאית, והלקוח הפולני חיפש בכוונה תחילה את המוכר הפולני.

חשובה עוד יותר היתה העובדה, שעוד ערב מלחמת־העולם הראשונה כבר גדל בוארשה מיספרם של המסוגלים להתחרות ביהודים בשטח המיסחר. עוד בשלהי המאה ה־19 היו בוארשה לא מעט בנים ואפילו נכדים של פועלים שעלו למעמד גבוה יותר, של בני־אצולה שירדו מנכסיהם, של בעלי־מיקצועות חופשיים ופקידים, שנהרו אל המיסחר אשר קסם להם בזה, שאפשר לנצל בו בייתר הצלחה וקלות את הרגש הלאומי.

בשנת 1931 כבר היתה וארשה מרכזם של כל המיפעלים הממשלתיים והקארטאלים, שנמנים היו עם הסוג „מיסחר" ולא „אדמיניסטראציה" ואשר העסיקו ב־99%, אם לא למעלה מזה, פקידים ופועלים פולנים. והרי הבנקים, שפולין העצמאית הלאימה את רובם, העסיקו גם הם כמעט רק עובדים פולנים, שנימנו אף הם עם סוג ה„מיסחר". אין לנו, לצערנו, חומר בדוק על כיבושי הפולנים, ביחוד במיסחר המקומי של וארשה ובמיסחר־הייצוא, אך אין כל ספק, כי בסחר־הייצוא שמרו היהודים במידה רבה יותר על עמדותיהם, לפי ששם היה רישומו של הרגש הלאומי מועט ביותר. אותה ממשלה עצמה, שהוציאה בכוח מידי היהודים את ייצואם של תוצרי־חקלאות רבים, לא יכלה לבצע דבר זה בנוגע לייצוא הסחורות הוארשאי, שכלל תוצרי־תעשייה מסוג מיוחד, שבו הן איסוף הסחורות המיוצרות והן מציאת השוק כרוכים היו במנגנון מסובך עד מאוד, שהיהודים פיתחוהו במשך עשרות בשנים.

נעבור נא עתה לניתוח מדוייק ומפורט יותר של הנתונים משנת 1931, המסבירים לנו, ראשית, את מצב האוכלוסיה היהודית, כפי שהיה כתוצאה מהתפתחות רבת־שנים, ואשר מראים לנו כמו כן, כיצד חנקה ידה של ממשלת פולין העצמאית ללא רחם את האוכלוסיה היהודית באותו גיטו־למעשה של המיסחר הזעיר והתעשייה הזעירה.

נתחיל מן המנגנון הממשלתי והעירוני, שבכל העולם וגם בפולין (ואפשר שבפולין עוד יותר מאשר במקום אחר), התנפח כל־כך לאחר מלחמת העולם הראשונה עד שנהפך לאחד הגורמים הכלכליים החשובים ביותר במובנה הישיר של המלה — לא רק בתור גורם מווסת בלבד, אלא גם כמעביד ומפרנס פשוטו כמשמעו.

המועסקים שפורטו זה עתה — פקידים ופועלים — למעלה מ־62 אלף פולנים, אינם כוללים את כל אלה שמשכו חיונה מן הקופה הציבורית. עליהם יש עוד להוסיף את הפרסונאל הרפואי, שמועסק היה במוסדות־ציבור ואת הנוטאריונים. אפשר להניח, כי 65 אלף פולנים התקיימו בוארשה על פרנסות ציבוריות; על פרנסות שמובטחות היו מפני משברים וחוסר־עבודה, שיותר מכל שאר העובדים מובטחים היו בפנסיה לעת

טבלה 19

מועסקים במישרות ציבוריות בוארשה מבין היהודים והלא־יהודים (1931)

מישרות ציבוריות	לא־יהודים: מיספרים מוחלטים	לא־יהודים: %	יהודים: מיספרים מוחלטים	יהודים: %
בתי־ספר וחינוך	16.585	95,0	875	5,0
אדמיניסטראציה ובתי־מישפט	12.709	98,7	167	1,3
רכבת וחשמליות עירוניות	16.059	99,7	54	0,3
דואר וטלפון	5.500	99,9	5	0,1
שילטון עצמי	6.401	98,7	83	1,3
מישטרה ובתי־סוהר	4.450	99,5	24	0,5
תחבורה ימית ואווירית	518	94,4	29	5,6
שמירת הדרכים	281	97,2	8	2,8
בסך־הכל	62.503	98,0	1.245	2,0

זיקנה, ואשר בכלל יש להם פחות „כאב־ראש" מאשר לאלה המועסקים אצל מעביד פרטי. והרי אלה היוו כ־16% מכל הפולנים הפעילים בחיי־הכלכלה בעיר וארשה.

אצל היהודים שלא היוו אלא כ־2 אחוזים מבין כל המועסקים במישרות ציבוריות, השתייכו אל הסוג הזה בסך־הכול 1.245 נפשות, היינו כ־0,8% מכל היהודים הפעילים בחיי־הכלכלה, פי עשרים פחות מאשר אצל הפולנים.

עדיין רחוקים אנו מלדלות עד תומו את המיספר הזה של המתפרנסים ממקורות ציבוריים, מבחינת העיניין החשוב שבו. ראוי וראוי עיניין זה לניתוח מעמיק עוד יותר. לפי הנתונים משנת 1935 [79] היו בידי הממשלה עד אלפיים מיפעלים: מיכרות־פחם, מונופולים (טבק, מלח, ספירט, גפרורים ומיפעל־ההגרלה), 27 בתי־חרושת כימיים, 51 בתי־דפוס, 40% מן הרכוש ביערות וכו' וכו'. מרכזי המונופולים היו בלי־ספק כולם בוארשה. בתי־הדפוס הממשלתיים הגדולים ביותר גם הם היו בלי ספק בוארשה, מרכז מינהלת היערות הממשלתיים, שהדר לענף הייצוא של תוצרי־היערות, אשר היה בידי היהודים בכל מאה האחוזים, היה אף הוא בלי־ספק בוארשה. על־פי חישוביו של ב: סיקורסקי [80] היה שרוי חלקו של אוצר־המדינה בבנקים ובמיפעלים כלכליים בשנת 1938 כדי 14,8 מיליארד זלוטים בערך. והרי כל מיפעלי־הענק הללו התנהלו מן המרכזים שבוארשה, ולא מרכזי־אדמיניסטראציה רגילים, אלא בידי מוסדות שהוקמו במיוחד לאותה מטרה. ואולם במיפקד הם נכללים כולם במדור המיסחר והתעשייה ומן הנמנע הוא להבחין בהם.

לפי חישוביו של הכלכלן הפולני הנודע ל. לאנדוי [81], משנת 1933, כבר היו אז 50% מכל הפקידים והעובדים הקבועים ו־20% מן הפועלים בפולין כולה מועסקים בידי המדינה והשילטונות העירוניים. יכולים אנו איפוא להניח בוודאות, כי בוארשה 75% מכל הפקידים והעובדים הקבועים ולפחות 25% מכל הפועלים היו מועסקים אצל הממשלה והשילטון העירוני. וכל אלה היו פולנים בלבד.

היהודים היוו קרוב ל־30% מן האוכלוסיה בוארשה — ובשנת 1931 לא היו להם יותר מאשר 2% בקרב כל המועסקים במישרות ציבוריות ופחות מאחוז אחד מכל היהודים הפעילים בחיי־הכלכלה מועסק היה במישרות ציבוריות. בשנת 1938 היה המצב עוד גרוע מזה בהרבה.

אך כלום אפשר להסתפק בכך שקובעים, כי בני הרוב הפולני בוארשה היו 98% מכל הפקידים? הפקיד, מלבד שהוא מקבל משכורת ממשלתית, הרי הוא ממלא גם תפקידים מסויימים ועוד איזה תפקידים! עובדה זו חשובה אולי בהרבה מאשר עצם המשכורת הממשלתית. על כל צעד ושעל היה הכרח להזדקק אל נציג ממשלה זה: בעינייני ייצוא וייבוא, בעיניין השגת מטבע־חוץ, בעת פתיחת חנות, בייסוד בית־חרושת או סדנה, בקביעת סוג הרשיון ובמקרים רבים אחרים, בעלי חשיבות חיונית ביותר. וכאשר הפקיד הוא עויין בגלוי לגבי צד אחד, הצד היהודי, וידידותי לגבי הצד השני, הפולני, וכאשר הוא עוד מקבל הוראות ברורות ברוח זו מאת מוסדות השילטון הממונים עליו, כי עתה אפשר לשער, באיזה גוב־אריות של איבה נתון היה הרוכל והחנווני, התעשיין או בעל־המלאכה היהודי ובאיזה תנאים עויינים אנוס היה להיאבק על זכות קיומו האלמנטארית!

לפיכך אין עדיין במיספרי המיפקד משנת 1931, המובאים לעיל, כדי לשקף נאמנה את המצב לאמיתו של האוכלוסיה היהודית. התלות בפקידות שתוארה זה עתה, אי־אפשר לתארה באורח סטאטיסטי. והרי נוסף על כך עוד לא היה המצב בשנת 1931 מורעל עד כדי כך ותהליך האטאטיזאציה המכוונת נגד היהודים עדיין לא היה מפותח כל־כך, כאשר היו בשמונה השנים האחרונות שלפני מלחמת־העולם השניה. ככל שהרחיב העז יותר להתנפל על יהודים, וככל שהממשלה הירבתה להרשות העמדת מישמרות־חרם ליד בתי־עסק יהודיים, כדי שלא להרשות לקונים נוצרים להיכנס לתוכם, בה במידה נעשו הפקידים בעלי־השררה בלישכות הממשלתיות ציניים ומחיצפים יותר ובה במידה נעשה ליהודי קשה יותר לזכות שינהגו בו בהתאם לחוק. ואכן, למעשה, כאילו נתבטלו לגבי היהודים כל החוקים, וכל פקיד ופקיד נהג בו כאוות נפשו וככל שעלתה על רוחו.

דוגמת־מה למידת השפעתו של הפקיד על החיים הכלכליים אפשר לראות לפי חלקם של היהודים בוארשה במיפעלי־מיסחר חייבי־רשיונות ופטורי־רשיונות אחוז היהודים בשנת 1933 היה: [82]

במיפעלים גסטרונומיים	42,7	חייבי־רשיונות
במיפעלי יין, משקאות חריפים ובירה	29,5	
בממכר הטבק	27,1	
במיסחר הטכסטיל	82,9	פטורי־רשיונות
במיסחר ההלבשה והסידקית	73,2	
במיסחר הברזל ותוצרי־הברזל	80,4	

יש עוד להביא בחשבון, כי גם בין שלושת סוגי המפעלים הראשונים היו עסקים שלא היו זקוקים לרשיון, כגון למשל, מיסעדות ובתי־אוכל ללא משקאות חריפים. אילו אפשר היה למנות לחוד את כל העסקים ללא־רשיון, כי אז היה מתקבל

79. *Tadeusz Bernardzikiewicz:* Przerosty etatyzmu, Warszawa, str. 22—27.

80. *B. Sikorski:* Interwencjonizm, etatyzm, kartele, Warszawa 1938, str. 91.

81. *L. Landau:* Płace w Polsce w związku z rozwojem gospodarczym, Warszawa, 1933, str. 13.

82) Biuletyn Ekonomiczno-Statystyczny, Warszawa 1936, Cz. 1, str. 11-12.

אחוז יהודים קטן עוד יותר בין העסקים חייבי־הרשיונות. שלוש הקבוצות האחרונות הן כולן פטורות מרשיונות ועם זאת נוטל בהן המיסחר הסיטוני חלק חשוב, ולפיכך גדול בקבוצות אלו אחוז היהודים פי שניים ושלושה מאשר בשלוש הקבוצות הראשונות של עסקים חייבי־הרשיונות.

ג. החלוקה המעמדית בקרב היהודים בוארשה

ציינו לעיל את הקרע הלאומי ששרר בין הבורגנות היהודית הגדולה לבין הפרולאָטאריון היהודי — הבורגנות היהודית הגדולה, קשריה וניגודיה המעמדיים לא התייחסו אל הפרו־לאָטאריון היהודי, אלא לפולני. הן מבחינת ההארמוניה (מבחינת הצלחתו של המיפעל בכללו) והן מבחינת הדיסהארמוניה (מבחינת המלחמה המעמדית, המאבק על החלק ברווחי המפעל), נפגשה הבורגנות היהודית הגדולה לא עם הפרולאָ־טריון היהודי אלא עם הפולני. עובדה זו היא שהטביעה את חותמה על כל דמות־דיוקנו של הכלל היהודי — בלי שתי הקבוצות הסוציאליות המודרניות ביותר נידון הכלל היהודי ליהפך לציבור זעיר־בורגני מובהק. נכון, כי מבחינה פורמאלית ומיספרית כבר היווה הפרולאָטאריון היהודי מחצית מלאה של כל הפעילים בחיי־הכלכלה. אך הואיל והפרולאָטאריון היהודי עמד בקשרי מוצא ומגע עם הבורגנות הזעירה, הוא היה בלתי־יציב, פוסח על שתי הסעיפים. הקפיצה אל מחנה הבורגנות הזעירה לא היתה קשה עליו. ואכן, הפועל היהודי ניצל יפה יפה את הזכות המפוקפקת הזאת — הנשירה משורות הפרולאָטאריון היהודי היתה תופעה המונית בחיי היהודים בכלל ובוארשה בפרט.

אופיו הזעיר־בורגני של הפרולאָטאריון היהודי וכן של הרוב הגדול של היהדות, מובלט הבלטת־יתר על־ידי הנתונים של מיפקד 1931, שכאילו בכוונה תחילה אסף את החומר להארת הבעייה הזאת.

טבלה 20

החלוקה המעמדית בקרב היהודים והלא־יהודים בוארשה (1921—1931)

מעמדות סוציאליים	יהודים (%)		לא־יהודים (%)	
	1921	1931	1921	1931
עצמאיים	49,2	47,6	14,6	15,5
פקידים	8,1	12,7	18,5	20,2
פועלים	33,5	37,0	52,3	58,3
לא ידוע	9,2	2,7	14,6	6,0
בסך־הכול	100,0	100,0	100,0	100,0

אחוז בעלי־הבתים גבוה יותר אצל היהודים בשני התאריכים גם יחד, פי שלושה ומעלה מאשר אצל הלא־יהודים — וכבר בעובדה זו בלבד יש כדי להעיד, כי המיבנה המעמדי של האוכלוסיה היהודית בוארשה היה זעיר־בורגני בעיקרו. היסודות הפרולאָטאריים היו בקרב הלא־יהודים שבוארשה רבים פי אחד וחצי מאשר אצל היהודים.

בשנת 1931 היה אחוז השכירים אצל היהודים גבוה במקצת מאשר בשנת 1921. כבר ציינו לעיל, כי מן הנתונים משנת 1921 לא ניתן להוציא מסקנות, לפי שהם משקפים תקופה בלתי תקינה. אך אין כל ספק, כי בהשוואה למיבנה הסוציאלי משנת 1914 יש בנתונים משנת 1931 משום ירידה מבחינת החלוקה המעמדית.

נעבור נא מן הנתונים הכלליים האלה אל המיבנה הסוציאלי שבענפי־המשק השונים. נתחיל מן המיסחר ונטפל כאן בבעייה הזאת בהרחבה רבה יותר, נראה את חלקם היחסי של היהודים בענפי־המיסחר השונים. מכל מאה מועסקים במיסחר בוארשה היו יהודים:

ברוכלות	84,1%
בתיווך	64,4%
במיסחר הקמעוני	60,4%
במיסחר הסיטוני	51,4%
בפינאנסים	14,5%
במיסחר בכללו	46,5%

ברור, כי בשלושת הענפים הראשונים, הדלים, הקשים והנתונים ביותר למשברים, מהווים היהודים אחוז גבוה ביותר. ככל שענף מיסחרי הוא דל יותר וחסר־סיכויים יותר, כן גבוה בו יותר אחוז היהודים. במיסחר הסיטוני מיוצגים היהודים באחוז שאינו עולה בהרבה על חלקם במיסחר הוארשאי בכללו, ואילו בפינאנסים, שנמצאו במידה רבה בידי המדינה, מיוצגים היהודים בשיעור שהוא קטן פי שלושה ומעלה מאשר חלקם במיסחר בכללו.

בולט הרבה יותר הוא אופיו הזעיר־בורגני של מעמד־הסוחרים היהודי בשעה שמנתחים את מיבנה המיסחר אצל היהודים והלא־יהודים.

טבלה 21

מיבנה מעמד־הסוחרים אצל היהודים והלא־יהודים בוארשה (1931)

ענפי־מסחר	יהודים		לא־יהודים	
	מיספרים מוחלטים	%	מיספרים מוחלטים	%
מיסחר קמעוני	34.363	69,6	22.540	40,0
רוכלות	4.566	9,3	863	1,4
תיווך	3.083	6,2	1.703	3,0
פינאנסים	1.082	2,2	6.380	11,2
מיסחר סיטוני	760	1,5	718	1,2
שונות	5.542	11,2	24.542	43,2
בסך־הכול	49.396	100,0	56.746	100,0

לנו יש עניין רב ביותר בשלושת הסעיפים הראשונים — החלשים והדלים ביותר. הם מהווים אצל היהודים למעלה מ־85% בין כל המועסקים במיסחר, בעוד שאצל הלא־יהודים אין הם מהווים אלא קצת יותר מ־44%, כמעט פי שניים פחות. אך אחוז המועסקים בפינאנסים, ענף המיסחר הגבוה ביותר, מגיע אצל הלא־יהודים לשיעור גבוה פי חמישה ומעלה מאשר אצל היהודים.

הבה נחלק את כל המועסקים ב**מיסחר** אצל היהודים והלא־יהודים לשתי קבוצות המנוגדות זו לזו: בעלי־עסקים ופרולאָטארים (פקידים ופועלים) ונמצא למדים, כי הם נתחלקו באופן כזה (1931):

קבוצות סוציאליות	יהודים		לא־יהודים	
	מיספרים מוחלטים	%	מיספרים מוחלטים	%
בעלי־עסקים	32.585	66,0	21.415	37,7
פרולאָטארים	16.811	34,0	35.331	62,3
בסך־הכול	49.396	100,0	56.746	100,0

אחוז הפרולאָטארים הוא אצל האוכלוסיה הלא־יהודית גדול כמעט פי־שניים מאשר אצל היהודים והרי פירושו של דבר זה הוא, שהמיפעלים היהודיים קטנים בהרבה מאשר הלא־יהודיים. אך פירושו הוא גם, שהפרולאָטארים היהודים מפוזרים ונפוצים על־פני מיפעלים זעירים מרובים בעוד שחבריהם הלא־

רוכלים „בלתי ליגאליים"

יהודים מרוכזים במיספר קטן בהרבה של מיפעלים גדולים יותר.

הפרט האחרון מסתבר ביתר בהירות משנקבע את ענפי־המיסחר, שבהם מועסקים פרולאָטארים יהודים ולא־יהודים: מבין 16.811 פרולאָטארים יהודים היו מועסקים במיסחר הקמעוני — 12.251, או 72,9% מכל הפרולאָטארים היהודים; אצל הלא־יהודים היו מבין 35.331 פרולאָטארים מועסקים במיסחר הקמעוני — 13.099, כלומר לא יותר מאשר 37,1%, אחוז קטן כמעט פי שניים. ואילו אם ניטול את המיסחר הסיטוני ואת הפינאנסים, היו מועסקים בהם: אצל היהודים לא יותר מאשר 1.510 פרולאָטארים, דהיינו 9,0%, אבל אצל הלא־יהודים — 6.918 פרולאָטארים, המהווים 19,6% מכל הפרולאָטארים הלא־יהודים, יותר מאשר פי־שניים לעומת היהודים.

נעבור נא עתה אל התעשייה והמלאכה, שבשנת 1931 כבר מילאו תפקיד גדול הרבה יותר בחיי היהודים בוארשה.

בתעשייה ובמלאכה נביא בחשבון אך ורק את בעלי־המיפעלים שהעסיקו פועלים שכירים. אנו יודעים את החלוקה ביניהם על־פי הרשיונות, הנותנים מושג ברור בהחלט על גודל המיפעלים. מכל מאה בעלי מיפעלים תעשייתיים ומיפעלי־מלאכה היו (1931):

סוג־הרשיון	אצל היהודים	אצל הלא־יהודים
סוג 1 עד 3	0,6	0,9
סוג 4 עד 7	27,4	34,7
סוג 8 ולא־ידוע	72,0	64,4
בסך־הכול	100,0	100,0

אחוז בעלי־המיפעלים הגדולים גדול אצל הלא־יהודים פי אחד וחצי מאשר אצל היהודים. גם אחוז בעלי־המיפעלים הבינוניים גדול אצלם ברבע ומעלה מאשר אצל היהודים.

מעניינת הרבה יותר בשבילנו היא חלוקת היסודות הפרולאָטאריים — רק כאן מתבלט ייחודה הזעיר־בורגני של הכלכלה היהודית, של אותה כלכלה, שריכזה המונים גדולים והחזיקה אותם צפופים יחד ומבודדים מן העולם הפרולאָטארי הלא־יהודי.

מכל מאה עובדי־רוח בתעשייה ובמלאכה היו מועסקים במיפעלים (1931):

סוג־הרשיון	אצל היהודים	אצל הלא־יהודים
סוג 1 עד 3	10,8	46,8
סוג 4 עד 7	48,5	31,9
סוג 8 ולא־ידוע	40,7	21,3
בסך־הכול	100,0	100,0

אצל היהודים לא היה מועסק בתעשייה הגדולה אלא החלק העשירי בלבד מכל עובדי־הרוח — אצל הלא־יהודים פי ארבעה ומעלה מזה, 46,8%. במלאכה, בסדנות־ההזעה הזעירות, היו מועסקים אצל היהודים למעלה מ־40% של כל עובדי־הרוח — ואילו אצל הלא־יהודים כמעט פי שניים פחות מזה, 21,3%.

פרצופה הזעיר־בורגני של הסביבה הפרולאָטארית היהודית בולט עוד הרבה יותר אצל הפרוליטאריון הפיסי, שהרי מיספרו של זה היה גדול פי כמה מאשר של פרולאָטאריון־הרוח.

מכל מאה פועלים גופניים בתעשייה ובמלאכה היו מועסקים:

סוג־הרשיון	אצל היהודים		אצל הלא־יהודים	
	מיספרים מוחלטים	%	מיספרים מוחלטים	%
סוג 1 עד 3	767	2,5	24.881	23,4
סוג 4 עד 7	4.603	14,7	28.258	26,5
סוג 8 ולא־ידוע	25.890	82,8	53.301	50,1
בסך־הכל	31.260	100,0	106.530	100,0

מתוך המון־עובד של למעלה מ־31 אלף זכו בקושי 767 יהודים לחדור אל התעשייה הגדולה, שניים וחצי אחוז בדוחק מכל הפועלים הגופניים היהודים.

מבין המון הפועלים הגופניים היהודים, שמנה 31 אלף ומעלה, היו קרוב ל־26 אלף, היינו למעלה מ־82% מכל הפועלים הגופניים היהודים, מועסקים בתעשייה הזעירה ובמלאכה. תשעים אחוז ומעלה של ההמון הגדול הזה של קרוב ל־26 אלף פועלים גופניים ועוד 1.426 עובדי־רוח בתעשייה ובמלאכה מן הסוג האחרון היו מרוכזים מבחינת השטח במיספר רחובות מצומצם של האזור היהודי הצפוף ביותר בוארשה, הם היו גם, אם לא בְּכָל מְאַת אַחוּזֵיהֶם, הֲרֵי לִפְחוֹת

בתשעים־וחמישה למאה ומופרדים מהמון־הפועלים הנוצרי.

אם נוסיף אל המון־הפועלים הזה עוד 6,460 עובדי־בית יהודים, שוודאי וודאי מרוכזים היו באזור היהודי ואשר בלי ספק מבודדים היו לגמרי בעבודתם מעובדי־הבית הנוצרים, כי אז נקבל המון פועלים יהודי מבודד של למעלה מ־33 אלף נפש יהודים, ויחד עם בני־משפחותיהם כמאה אלף נפש בערך, שמעגל חייהם סגור היה כמעט לחלוטין וכל חייהם עברו עליהם באווירה יהודית. שהרי כולם קיבלו עבודה אצל בעלי־עסקים יהודים, קנו את מיצרכיהם אצל חנוונים יהודים, היו מתרפאים אצל רופאים יהודים ואת צורכיהם הרוחניים לא כל שכן שסיפקו ממקורות יהודיים.

עד כאן דיברנו על הפרולֶטאריון בכללו, ללא הבדל מקצוע אבל הפרולֶטאריון היה גם מחולק בינו לבין עצמו — במקצועות השונים היו השכר ותנאי־העבודה בכללם שונים מאוד. כדאי על־כן להשוות גם את המיבנה המקצועי של הפועלים היהודים והלא־יהודים. מכל מאה פועלים ועובדי־בית היו בענפי־המלאכה השונים (באחוזים):

ענף־המלאכה	יהודים	לא יהודים
הלבשה	47.2	16.8
טכסטיל	11.7	4.4
מזון	9.9	10.6
מתכת	8.4	30.4
עור	5.8	2.0
עץ	5.3	5.7
שונות	11.7	30.1
בסך־הכול	100.0	100.0

דוכני רוכלים יהודים בוארשה בין שתי מלחמות־העולם

כדי להבהיר עוד יותר את משמעות המיספרים הללו, נביא את הנתונים בדבר השכר שנהוג היה בשנת 1935 בוארשה בענפי־המלאכה השונים.

בין פועלי־המתכת השתכרו 28,6% מכל המועסקים בענף זה למעלה מ־50 זהוב לשבוע ורק 17,1% השתכרו פחות מ־20 זהוב לשבוע. בתעשייה הזעירה (הלבשה וטכסטיל) השתכרו למעלה מ־50 זהוב לשבוע לא יותר מאשר 6,4% מכל המועסקים במלאכה הזאת ואילו 52,5% השתכרו פחות מ־20 זהוב לשבוע. אצל היהודים מועסקים היו במקצוע המתכת אחוז פועלים קטן פי שלושה מאשר אצל הלא־יהודים, ואילו במקצוע ההלבשה, שבו היתה דרגת השכר נמוכה בהרבה מאשר בענף המתכת, היו היהודים מועסקים באחוז גדול פי שלושה כמעט.

כפי שכבר העירונו כמה פעמים, מעניין אותנו לא רק מצבו החומרי של הפרולאָטאריון היהודי, אלא גם מצבו האוביאָקטיבי מבחינה לאומית, מידת ריכוזו ומישקלו בענפים השונים של הכלכלה. מן הבחינה האחרונה מעניינים ביותר הנתונים של רישום בעלי־המלאכה היהודים בוארשה משנת 1930, שבו יש לנו פרטים לא לגבי ענפי־מלאכה שלמים, אלא לגבי מקצועות בודדים, ורק כאן מתברר ריכוזם של המוני־הפועלים היהודים — ריכוז לא רק בשטח ובענפים שלמים, אלא במקצועות בודדים. אחוזם של בעלי־המלאכה היהודים היה (1930)[83]:

בין הכובענים	96,9%
בין הסנדלרים	94,1%
בין החרטים	91,1%
בין השענים	86,5%
בין הצורפים	81,2%
בין יוצקי־הנחושת	78,1%
בין עושי־הכסיות	71,3%
בין החייטים	68,3%
בין עושי כובעי־נשים	65,4%
בין הרצענים	65,1%
בין הפחחים	63,8%
בין הבורסקים	63,3%
בין הצבעים	60,6%
בין האופים	56 2%
בין הרפדים	53,5%

בחמש־עשרה המלאכות האלו מועסקים היו כ־80% ומעלה מכל בעלי־המלאכה היהודים — רובם הגדול של בעלי־המלאכה היהודים היוו למעלה משני שלישים של כל בעלי־המלאכה במקצועות הללו. אחוז היהודים הגיע במקצועות אחדים עד למעלה מ־90%. האחוז הגבוה הזה של יהודים במקצועות מיוחדים בוארשה לא היה בבחינת תופעה יוצאת מן הכלל — בערי־השדה וביהוד באזורי־הספר ובגאליציה המזרחית היה אחוז היהודים במקצועות מסויימים גבוה עוד יותר.

קבענו כבר, שהפרולאָטאריון היהודי מועסק היה הן במיסחר והן בתעשייה באחוז גבוה בהרבה במיפעלים הזעירים, מאשר הפרולאָטאריון הלא־יהודי. נראה נא עתה, עד כמה הפרולאָטאריון של המיפעלים הקטנים מרבה לסבול מן הפגעים הפרולאָטאריים יותר מאשר הפרולאָטאריון שבמיפעלים הגדולים יותר.

83. המכון המדעי היהודי, הסניף הוארשאי, בולטין מיספר 1, ע' 8.

אחוז מחוסרי־העבודה בוארשה היה בשנת 1931:

	אצל היהודים	אצל הלא־יהודים
בתעשייה	42,4	35,5
במיסחר	29,0	12,9
בסך־הכול	34,4	20,2

אחוז מחוסרי־העבודה אצל היהודים היה, על־פי המיפקד משנת 1931, גדול פי אחד וחצי ומעלה מאשר אצל הלא־יהודים. אך אופייניים הם המיספרים הנוגעים למיסחר — אצל היהודים היה חוסר־העבודה גדול פי שניים וחצי כמעט מאשר אצל הלא־יהודים. הפידיון של הפולנים בוארשה בא מן הקונה המשובח יותר — מן הפקיד, מן האינטליגנט, מן הבורגנות הפולנית — חוגים אלה כמעט ולא סבלו מן המשבר הכלכלי, שבשנת 1931 כבר השתולל כדבעי. מה שאין כן הפידיון של היהודים — המיסחר הבינוני והזעיר מתקיים היה על הקונה דל־האמצעים, שהיה הראשון, שנפגע מן המשבר ונאלץ לצמצם את קניותיו.

שכר נמוך ואבטלה בשיעור רב יותר אינם הפגעים היחידים של מעמד הפרולאָטאריון במיפעלים הזעירים. בפולין, וביחוד אצל האוכלוסיה היהודית שבה, פרח ענף עובדי־הבית, אותם בעלי המלאכה שעשו את עבודתם בבתיהם, בתנאים ההיגיאָניים הנוראים ביותר; יום־עבודתם היה הארוך ביותר ושכרם מועט ביותר. עובד־הבית היה מתחרה בפועל המאורגן על־חשבון זיעתו ודמו — הוא היה עובד בביתו ולא הגביל עצמו בשעות־עבודתו. בני־מישפחתו היו עוזרים על־ידו. לסדנה לא היה זקוק — דירתו, שלרוב לא היתה אלא בת חדר אחד, שימשה

עובד־בית

לו גם כסדנה. ואכן, על־פי מיפקד 1931 היו אצל היהודים 6.463 עובדי־בית, דהיינו 8,6% מכל הפרולטארים היהודים ואילו אצל הלא־יהודים לא היו אלא 4.097 עובדי־בית, דהיינו 1,3% בלבד מכל הפרולטארים הלא־יהודים.

הנה כיצד מתאר העתון הבונדאי „נייע פאלקס־צייטונג", מן ה־26 באפריל 1935, את התנאים, שהביאו לגידול מיספרם של עובדי־הבית (בשנת 1935 כבר היו בוארשה כ־17 אלף עובדי־בית יהודים!):

„המשבר הכלכלי פגע קשות בסאקטור היהודי בפולין — הכול זועזע כאן עד היסודות. בתי־חרושת גדולים, בינוניים וקטנים יותר נתפוררו לסדנות זעירות. לא רק בענפי ההלבשה, העור, אלא גם בענפי הסריגה, האריגה, הטריקו וכיו"ב לא כדאי היום להחזיק בית־חרושת גדול, לפיכך מוסרים את העבודה לעובדי־הבית. לא נחוץ אז להחזיק אולמות מיוחדים, נפטרים מן הכפיפות לחוקי־העבודה, מן הביטוח הסוציאלי, משלמים מיסים קטנים בהרבה, הרשיון הוא זול יותר. עם זאת גם אפשר לנצל ביתר־שאת את עובדי־הבית המפורדים ובעלי האירגון הרופף. על־כן פוחת והולך מיספר הפועלים וגדל והולך מיספר עובדי־הבית".

נעשה ניסיון לארגן את עובדי־הבית ואת פועליהם, בהתחשב עם כך, שביסודו של דבר האינטרסים שלהם שווים, אף אורגנו שביתות — אבל נתברר, ששביתות עשויות להביא הישגים רק כשהמשק בריא. כאשר המשק חולה אין סיכוי לזכות בהישג כלשהו על־ידי שביתות. הנה מה שסופר להלן באותו עתון:

„לא נשאר אלא דבר אחד — שניהם ביחד, עובד־הבית והפועל יילחמו שכם אחד. בימי־שביתה הרי זה טוב, אך לאחר השביתה נעשה המצב חמור יותר. ההתחרות גדולה, עבודה אין, מחוסרי־עבודה אינם חסרים — רצים, איפוא, עובדי־הבית אל הסוחרים לחטוף „צררות", מורידים מן המחיר והפועלים אנוסים לצאת בעקבותיהם, לפי שעובדי־הבית גוררים אף אותם אל התהום. המאבק באמצע העונה או סמוך לסיומה הוא נטול־סיכוי — לפי שהשוק כולו עומד על זיל־זולותן של הסחורות, הסוחרים הזעירים — על שכר־העבדים, עובדי־הבית המובטלים — על ההתחרות הפרועה — יורד איפוא השכר בקצב מסחרר, הפועלים אינם יכולים לעמוד בפני הלחץ ואף הם מורידים משכרם."

נתאר נא בקצרה עוד פגע אחד, שהיה טיפוסי לגבי המקצועות היהודיים בכלל ולגבי המיפעלים הזעירים בפרט. כוונתנו לעבודת בני־הנוער, של ילדים מגיל 13־14 ועד לגיל 18. על יסוד הנתונים של מרכז האיגודים המקצועיים, שנאספו בשלהי 1931 בתעשיית־ההלבשה בוארשה הורכבה הטבלה הבאה[84].

בכל 163 הסדנות כולן היה אחוזם של בני־הנוער 23, אלא שבמיפעלים הקטנים היוו 37% ואילו בגדולים לא היוו אלא 7,5% בלבד, אחוז קטן פי חמישה. בהמשך המאמר, שממנו הוצאנו את הטבלה, נאמר: „במקצועות מסויימים, כגון תפירת לבנים, בגדי־נשים, כובעים, בגדי־גברים, מגיע אחוז בני־הנוער לכדי 30 ועד 45. תופעה זו מסתברת בכך, שבמקצועות הללו נפוצה מאוד תעשיית־הבית („חאלופניקים"), שבה מועסקים כמעט אך ורק פועלים מבני־הנוער. ב־29 מבין 81 סדנות יהודיות של כובענים לא הועסקו כמעט לחלוטין פועלים בעלי־מקצוע שכירים מבוגרים, אלא בני־נוער בלבד. גם ב־60

טבלה 21

בני נוער יהודים בסוגים שונים של מיפעלי־הלבשה בוארשה (1931).

סוג המיפעל	מיספר המיפעלים	מיספר הפועלים	מיספר בני־נוער	
			מיחפרים מוחלטים	%
עד 5 פועלים	98	314	116	37,0
6—10 פועלים	36	274	62	22,6
11—20 פועל	22	304	58	19,1
למעלה מ־20 פועל	7	200	15	7,5
בסך־הכול	163	1.092	251	23,0

סדנות של עובדי־בית ממקצוע בגדי־הנשים, שנערך בהם המחקר, לא הועסקו כל פועלים מבוגרים."

בשנת 1936 נערך מחקר מעניין על השכר השבועי ששולם לבני־הנוער בענפים שונים. המחקר הקיף בוארשה 640 בני־נוער[85], שלפי גילם נתחלקו — עד גיל 14—70, דהיינו 10,9%; בגיל 15־16 היו 266 או 41,6%; ובגיל 17־18 — 304, כלומר 47,5%. שכרם היה:

0	25	3.9%
1—5 זהובים	130	20,3%
6—10 זהובים	279	43,6%
11—15 "	125	19,5%
16—20 "	65	10,2%
21—30 "	16	2,5%
בסך־הכול	640	100,0

למעלה מחלק חמישי של כל בני־הנוער השתכרו בדוחק בין זהוב 1 ל־5 זהובים לשבוע. אם ניטול את שלוש הקבוצות הראשונות נימצא למדים, כי קרוב לשני שלישים מבני־הנוער השתכרו פחות מ־10 זהובים לשבוע. למעלה מ־20 זהובים לשבוע השתכרו שניים וחצי אחוזים בדוחק. ככל שהפועל כבני־הנוער היה צעיר יותר, כן קטן היה שכרו — בין הצעירים מבני 14 היוו שלוש קבוצות השכר הראשונות, כלומר אלה שהשתכרו פחות מ־10 זהובים, קרוב ל־96%. מזה היו 11% שלא השתכרו מאומה ולמעלה מ־57% שהשתכרו 1—5 זהובים לשבוע. אבל גם הקבוצה הקשישה ביותר של בני 17־18 שנה לא זכתה לשכר גבוה: רק 5,4% מכל בני־הנוער הקשישים השתכרו למעלה מ־20 זהוב לשבוע, ואלו 48% מכל בני־הנוער הקשישים השתכרו פחות מ־10 זהובים לשבוע. ארבעה אחוזים מקבוצת הקשישים לא קיבלה שכר כל עיקר ו־20% מלאים לא השתכרו אלא 1—5 זהובים לשבוע.

קיבלנו לעיל מושג ברור למדי על האופי הננסי של התעשייה והמלאכה היהודית, של אותו חלק ממנה, כמובן, שבו היו מועסקים הפועלים היהודים, שכן היו מיפעלים יהודיים גדולים, שבהם מועסקים היו אך ורק פועלים לא־יהודים. מחקר משנת 1934[86] נותן לנו את האפשרות להעמיק מבט במיבנה

84. דאס ווירטשאפטליכע לעבן, ווארשע, מאי, ע' 20.
85. Biuletyn Ekonomiczno-Statystyczny, Warszawa, 1937/X str. 5.
86. כנ"ל 1937, ח' 1, ע"ע 7־8.

טבלה 22

חלוקת המיפעלים היהודים והפועלים היהודים לפי גודל המיפעלים (1934).

גודל המיפעל	המיפעלים		הפועלים	
	מיספרים מוחלטים	%	מיספרים מוחלטים	%
עם פועל 1	1.400	28,0	1.400	8,4
עם 2—3 פועלים	2.208	44,3	5.200	31,2
עם 4—5 פועלים	766	15,3	3.369	20,2
עם 6—20 פועלים	581	11,6	5.059	30,4
עם 20 פועלים ומעלה	39	0,8	1.631	9,8
בסך־הכול	4.994	100,0	16.659	100,0

של אותם המיפעלים שבהם מועסקים היו פועלים יהודים. המחקר הקיף 4.994 מיפעלים יהודיים שהעסיקו 16.659 פועלים יהודים.

נתונים אלה חשובים בעיקר מבחינת תיאור פיזורם ונפוצותם של הפועלים היהודים; באשר לגודל המיפעלים אין הם אופייניים במאה אחוז, לפי שהפועלים הלא־יהודים לא נימנו, ואלה לא היו רבים במיספרם. ליקוי נוסף יש להם לנתונים האלה, לפי שהם אינם מביאים בחשבון את הסדנות ללא פועלים שכירים. והרי ראינו לעיל, כי בשנת 1921 היוו המיפעלים ללא פועלים שכירים למעלה מ־40% של כל המיפ־עלים. ואף־על־פי־כן נודע ערך רב למיספרים האלה, לפי שהם נותנים תיאור של המצב בשנת 1934, שהיתה כבר סמוכה מאוד לימי השואה הגדולה.

הנה כי כן רואים אנו, כי רק פחות מאשר 10% מכל הפועלים היהודים מרוכזים במיפעלים שיש בהם למעלה מ־20 פועל. למעלה מ־60% מכל הפועלים היהודים היו מפוזרים ומפורדים בין המיפעלים בעלי פחות מ־5 פועלים; קרוב ל־40% מכל הפועלים היהודים נפוצים ומפורדים במיפעלים בעלי פחות מ־3 פועלים.

פיצולם של המיפעלים היהודיים קיבל בפולין אופי של מגיפה ממש והוא נמשך והלך ללא הפוגה. הנה הנתונים של לישכת בעלי־המלאכה הוארשאית משנת 1936. בסך־הכול היו באותה שנה בוארשה — 14.444 סדנות מלאכה ובהן הועסקו 40.033 פועלים[87]. מהן היו 7.333 סדנות של נוצרים ובהן 25 338 פועלים, דהיינו בממוצע — 3,46 פועלים לסדנה. סדנות של יהודים היו — 7.111 ובהן 14.695 פועלים בממוצע — 2,06 פועלים לכל סדנה, פי אחד וחצי פחות מאשר בסדנות של הנוצרים.

פיזורם הרב יותר של הפועלים היהודים, כפי שראינו לעיל, אשר היה תוצאה ממיעוט גודלם של המיפעלים היהודיים הן בתעשייה והן במלאכה, בא בלי ספק במידה רבה בעטיים של גורמים אוביאֶקטיבים, שעמדנו עליהם באחד הפרקים הקודמים — דחיקת רגלו של הפועל היהודי מן התעשייה הגדולה בשלב הראשון של ההתפתחות התעשייתית ונישולם של היהודים בשלב השני. אך יש לקבוע גם גורם סוביאֶקטיבי, שלפי דעתנו מילא אף הוא תפקיד ניכבד למדי. היהודי נוטה יותר מאשר הלא־יהודי ליוזמה עצמית, זו המבטיחה סיכוי רב יותר לעלייה בגרם המעלות החברתי, מאשר מעמדו של הפרו־לֶאטארי. אמנם ה„סיכוי" היה מסתיים לעתים קרובות בכך, שעובד־הבית נשאר כל ימיו במעמד זה בלא שיזכה לעלות עליה כלכלית כלשהי, ואולם התיאבון לנסות את המרץ ואת כושר־היוזמה והמזל של עצמו לא פג במהרה. בהזדמנות הקלה ביותר שנזדמנה לידו היה שכיר יהודי אצל בעל־מלאכה, או אפילו פועל־תעשייה יהודי, קופץ למעמד של בעל־מיפעל, של בעל־בית בפני עצמו. להגיע למעמד גבוה יותר ומבטיח יותר מעין זה עזרו לו לפועל היהודי לא רק כישרונו הרב יותר, אלא גם העובדה שבידו היו הזדמנויות רבות יותר מכפי שהיו בידי הפועל הלא־יהודי. הוא יכול היה להשיג ביתר קלות הלוואה באיזו קופת־מילווה קואופראטיבית, מתנה מאיזה קרוב באמריקה, נדוניה מארוסתו, שחוסכת היתה את משכורתה במשך שנים. הוא אף היה נוטה יותר מן הלא־יהודי לסכן את מאות הזהובים האחדות שבידו על־מנת להיעשות עצמאי, להג־שים את חלומו של כל פרולֶאטארי יהודי.

טיפלנו עד כה באופיו של המיבנה המקצועי והסוציאלי של האוכלוסיה היהודית בוארשה ובחלקה ותפקידה בהתפתחות הכלכלית של הבירה. כל הנתונים האלה נתנו לנו בלי ספק מושג ברור על הדיפראֶנציאַציה של האוכלוסיה היהודית לקבוצות ומעמדות וממילא גם ליסודות עשירים יותר ועניים יותר. ואף־על־פי־כן, נוכח הדיפראֶנציאציה העמוקה שבתוך קבוצה סוציאלית גופה עדיין אין לדעת כהלכה את המצב החומרי על־יסוד המצב המעמדי. אנו רואים, איפוא, צורך לחפש גם נתונים ממשיים אחרים, שיהיה בהם כדי להאיר לנו את המצב החומרי הממשי של האוכלוסיה היהודית בוארשה. תמונה כזאת אפשר לקבל על־יסוד חלוקת משלמי־המיסים לקהילה היהודית שבה. יודעים אנו יפה, כי היו מעשי־התחמקות והיו אנשים עשירים, שמשלמים היו פחות משיכלו לשלם על־פי רכושם והכנסתם, וכי היו אנשים עניים, שאומנם יכול יכלו לשלם 5 זהובים לשנה והם לא מילאו את החובה הזאת. ואף־על־פי־כן אין ספק, כי בדרך־כלל משקפת הטבלה של משלמי־המיסים את המצב החומרי של כל האוכלוסיה היהודית בכללה, ושל הקבוצות השונות שבה לחוד.

טבלה 23

משלמי־המיסים לקהילה היהודית בוארשה בשנת 1933

המס השנתי	מיספר משלמי־המס		סכום המס	
	מיספר מוחלט	%	סכום מוחלט	%
5 זהובים	7.465	18,6	37.325	1,5
10 זהובים	11.590	28,8	115.900	4,7
11—25 זהוב	8.434	21,0	163.935	6,6
26—50 "	5.759	14,3	239.270	9,7
51—100 "	3.400	8,5	297.765	12,1
101—200 "	1.666	4,1	287.155	11,7
201—500 "	1.291	3,2	457.800	18,6
501—1000 זהוב	367	0,9	298.750	12,1
למעלה מ־1000 זהוב	253	0,6	567.550	23,0
בסך־הכול	40.225	100,0	2.465.450	100,0

ראשית כל, נקבע נא את אחוז האוכלוסיה היהודית, ששילם מיסים בכלל. — בשנת 1933 היו בוארשה 360 אלף נפש בערך, היינו כ־80 אלף מישפחות. מיסים שילמו רק קצת

87. כנ"ל, 1937, ח' 3, ע' 9.

יותר מ־40 אלף מישפחות — הווה אומר, כי מחציתה של האוכלוסיה היהודית משוחררת היתה אפילו מתשלום 5 זהובים לשנה. יהיה מיספרם של אלה שהתחמקו מתשלום מיסים כאשר יהיה, אין ספק, כי אכן עשרות אלפי מישפחות יהודיות בוארשה היו עניות עד כדי כך, שאפילו 5 זהובים היוו סכום ניכר בתקציב.

אם ניטול את שתי הקבוצות הראשונות ששילמו מס עד 10 זהובים לשנה, כלומר הקבוצות שהיו עניות מאוד, אך בכל זאת היה ביכולתן לחסוך מינימום כזה כדי לשלם לקהילה — הרי היוו אלו למעלה מ־47% מכל משלמי המיסים, אך הכניסו רק קצת יותר מ־6% מסכום ההכנסה של המיסים. קבוצת העשירים, שיכלו לשלם למעלה מ־1.000 זהוב כמס־הקהילה, מנתה בין 360 אלף נפש לא יותר מ־253 אנשים, ורק 0,6% מכל משלמי־המיסים. אבל קומץ עשירים קטן זה נתן 23% מכל סכום־ההכנסה. אם נכלול בקבוצת העשירים גם את אלה ששילמו 500—1.000 זהובים לשנה, יהיו לנו בסך־הכול 620 יהודים עשירים, שלא היוו אלא 1,5% מכל משלמי־המיסים, אך הכניסו למעלה מ־35% מכל סכומי המס. שתי קבוצות אלו של היהודים העשירים והעשירים מאוד, שלא היוו אלא 1,5% מכל משלמי־המיסים, הכניסו לקופת המס סכום דומה לזה ששילמו חמש הקבוצות הראשונות של משלמי המיסים, אלה שהיוו למעלה מ־90% מכל משלמי־המיסים.

מתמונה זאת אנו נמצאים למדים, כי מבחינת המצב החומרי היתה יהדות וארשה מחולקת חלוקה חריפה מאוד — הפיראמידה היתה בעלת בסיס רחב מאוד של יהודים עניים ביותר ושל יהודים שהתפרנסו בדוחק ואילו ראשה — הגבירים והעשירים — היה צר ביותר. שכבות־הביניים של בעלי־הבתים, שהיתה להם פרנסה בשפע, משלמי־המיסים מ־100 ועד 500 זהובים לשנה — לא היוו אלא קצת יותר מ־7% מכל משלמי־המיסים והכניסו למעלה מ־30% מכל סכומי־המס.

ביבליוגרפיה

1. Wydział Statystyczny: Ludność m. Warszawy, 1903-1910 Warszawa, 1911
2. Rocznik Statystyczny m. Warszawy 1918-39, Warszawa.
3. Rezultaty Spisu Jednodniowego m. Warszawy, Warszawa 1883-84.
4. פארואַיאַ וסיאָאוֹבשצ׳אַיאַ פאָראָפיס נאַסאֶלאָניאַ 1907 (רוסית) פטרבורג, כרך נ״א — „וארשה״.
5. Ruch Naturalny Ludności, Warszawa, 1936.
6. Statystyczne Zestawienie Roczne m. st. Warszawy, Warszawa, 1948.
7. Pierwszy Powszechny Spis R. P. z 1921 r. Warszawa, 1926.
8. Drugi Powszechny Spis Ludności z 1931 m. st. Warszawy, Warszawa 1937.
9. Zagadnienia Demograficzne Polski, Warszawa, 1936.
10. Kwartalnik Statystyczny, 1931, 1936, 1939.
11. Bohdan Wasiutynski — Ludność Żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX, Warszawa, 1930.
12. Dr. Max Freudenthal — Leipziger Messgaesste, Frankfurt a/Main, 1928.
13. Wiadomości Statystyczne, Warszawa, 1937-39.
14. טרודי וואַרשאַווסקאווֹ סטאַטיסטיצ׳אסקווֹ קומיטאָטאַ (רוסית). וארשה, כרך י״ט, 1907.
15. Statystyka Polski. Statystyka przedsiębiorstw handlowych w Polsce, 1932.
16. Leopold Kronenberg, 1812-1878. Warszawa, 1912.
17. Ignotus — Finansjera Warszawska, Warszawa, 1926.
18. Philipp Friedman — Wirtschaftliche Umschichtungsprozesse in der polnischen Judenschaft (1700-1899), New-York, 1935.
19. Jacob Lestschinsky — Probleme der Bevoelkerungs-Bewegung bei den Juden. Padua, 1926.
20. Emanuel Ringelblum — Żydzi w świetle pracy warszawskiej wieku XVIII. Miesięcznik Żydowski, Warszawa, 1932.
21. George Cleinow — Die Zukunft Polens, Leipzig 1903.
22. מ. לינדער — דאס אידישע געטא אין ווארשע. „אידישע עקאנאמיק״ 1939 נר׳ 6—4, ז. 145.
23. ד״ר יעקב שאצקי — געשיכטע פון יידן אין ווארשע, 1948־1947, ניו־יארק.
24. יעקב לעשצ׳ינסקי — יידן אין ווארשע און לאדזש. „אידישע עקאנאמיק״ 1938־1937.

היהודים במשק הפולני

מאת אלכסנדר הפטקה

השפעתם של יהודי וארשה על התפתחותה הכלכלית של פולין הקונגרסאית גדולה היתה ולפעמים מכרעת. במלכות פולין זו נתעשרו, בשלהי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט, מישפחות יהודיות ונעשו נושאי הפיכת משקה הפיאודאלי הגוסס למשק רכושני. ההון, שרוכז בידיהם, שימש יחד עם מרצם ותנופתם גורם ומניע רב־כוח, שעמד לצדם של מדינאי פולין וקובעי דרכי התפתחותה, אלה שהבינו, שפולין זקוקה לתיקון משקה ולגיוס כוחותיה לחידוש ואירגון החיים הכלכליים על יסודות חדשים, שונים מאלה ששימשו סיבה לחולשתה ומפלתה. פרט ליהודים העשירים, לא היה לשום שיכבה פולנית ממון רב מזומן, אפילו לא למאגנאטים, אדירי הנכסים דלא־ניידי. מתוך הציבור היהודי השקוע בבידולו ומצוקתו ביצבצו ועלו הכוחות, שחסרו לו לציבור הפולני של אצילים משעבדים, ואיכרים משועבדים, עירונים מתנוונים בד' אמות חייהם ההרוסים והרואים רק מוצא יחיד ממצבם הרע — שבירת התחרותם של היהודים הסוחרים ובעלי־המלאכה.

כשרק נראו הניצנים הראשונים של שאיפות למרחב, כשרק הופיעו הראשונים שהציצו ונפגעו, מייד פרצו העשירים שבהם את החומה הסוגרת על היהודים ופילסו לעצמם דרך לאותו מרחב שקסם להם.

קברניטי פולין ומנהיגיה במאבקה לשיחרור ולחידוש ממלכתה העצמאית כקדם לא פתחו לפני הכוחות האלה מבין היהודים את שערי החיים לרווחה, כשם שעשו קברניטי צרפת ואנגליה, ואחריהם שליטי אירופה התיכונה. הם חששו שמא יתלוו אליהם המוני־העם העניים המתבדלים בלשונם ואורח־חייהם. הם רצו להפריד ביניהם לבין בעלי הממון היהודים, אדירי היוזמה וצמאי החיים הטובים, החופשיים מעול היהדות ברחבי העולם הפולני האירופי, אשר הניחו את המפתח לעולמם בידי הכומר הקאתולי והמיניסטר הפרוטסטנטי שהפכו את היהודי המושפל, המוגבל בזכויותיו, הכבול במעשיו מבחוץ ומבפנים, לאדם, שכל דרכי החיים פתוחים לפניו וביכולתו להגיע בעזרת ממונו, יוזמתו, שיכלו וכישרונותיו למרומי העושר והכבוד. אלמלא התנצרו היהודים הללו והיו נשארים בתוך עולמם הצר של היהודים, לא היה מוצא ליוזמתם ומירצם והם היו נהפכים, לכל היותר, לגבירי הגיטו, לחוכרי המיסים המוטלים על היהודים, מבצעי גזירות המלכות על חשבון המוני היהודים הנמקים בעוניים ומצוקתם.

מנהיגיה של פולין לא העניקו להם לגבירים אלה זכויות מיוחדות כשם שעשו שליטי רוסיה הצארית לבעלי הממון וההשכלה היהודים, ולא היה בהם מן הכוח והגבורה של לוחמים למען עמם, השוברים את כבליו יחד עם כבליהם הם והמושכים אחריהם את ההמונים, מתייצבים בראש ויוצרים חיים חדשים, טובים מאלה שנהרסו. אדירי הממון בתוך יהודי וארשה ראו בהמונים אלה, בדתם, בלשונם ותרבותם כבלים, שרק שבירתם תשחרר את כוחותיהם וכישרונותיהם; הם ראו בהם חשוכים, מלוכלכים, שפלים ובזויים, המפריעים להתקדמותם בחיים, להתמזגותם עם שליטיה של מלכות פולין. לפיכך לא התנגדו לתנאים, שהיתנה הציבור הפולני למנהיגיו, לא התמרדו, אלא שיקעו עצמם ברצון בעולם הזר והמקסים, המבטיח עושר, שילטון וגם כבוד — אמנם רק למראית־עין — ומרחב פעולה.

הם שסיפקו למשקה של פולין את ההון הפינאנסי שהיה חסר לה, הם שפתחו לה אשראי בחוץ־לארץ על־ידי קשריהם עם בעלי ממון יהודיים בארצות המערב, ביחוד בגרמניה, שיהודיה העשירים נמצאו במצב דומה במקצת למצבם ושהיו קשורים בהם קשרי משפחה וקשרים רעיוניים. הם שהבינו לחליפות והתמורות, שחלו בחיים הכלכליים באירופה, והסתגלו אליהם בעסקיהם ובמיבנה הבנקים שלהם; התאימו אותם לתפקידים הבשלים וההולכים עם התפתחות המישטר הרכושני בפולין, עם התקדמות התעשייה הכבדה בה, עם התרבות קווי מסילות־הברזל, אשר קישרו את פולין עם המערב והמיזרח. הם היו היוזמים והמייסדים את הבנקים הגדולים היחידים ואחר־כך את הבנקים של חברות מניות. באשראי שנתנו איפשרו את פתיחתם של מיכרות והקמת בתי־חרושת ומיפעלים שונים.

עד חוק השיוויון של ווילופולסקי היתה ההתנצרות שער הכניסה היחיד לעולם העסקים הגדולים על ההשפעה והכבוד הכרוכים בהם. בתקופה זו פרשו מהיהדות רוב המשפחות ההיסטוריות, שקנו להן שם בהונן בראשית המאה התשע־עשרה. בתקופה שלאחר ההתקוממות אפשר היה להשאר בתוך הציבור היהודי ולהצטרף לבנקאים המשומדים הללו ואל עסקיהם. אולם גם אז היה מעמדו של הנאמן לדתו קשה יותר מזה של המשומד, אף־על־פי שהוא מילא כביכול תפקיד מיוחד — של שומר נאמנות המוני היהודים לעם הפולני ומלחמת השיחרור שלו. תהליך השמד לא פסק אלא הואט. בראשית המאה הנוכחית לא נשארו מאותן המשפחות, שהתעשרו בראשית המאה התשע־עשרה אלא בודדים, שעמדו על משמרתם בתוך הציבור היהודי. עם תקומתה של פולין בתור ממלכה עצמאית כאילו נתמלאה תעודתם ואנשי המישמר היהודי שוחררו — והלכו בדרך קודמיהם.

אלה מהם שעברו לרוסיה לרגל עסקיהם שנתרחבו, כמו הוואבלברגים לא פרשו מהיהדות והלכו בדרכי הבורגנות הגדולה של יהודי רוסיה, אשר נשארה רובה ככולה נאמנה ליהדות.

הבנקאות היהודית הגדולה עברה לידי פולנים טהורים ולאלה, שמוצאם היה יהודי, וזו שנישארה בתחום הציבור היהודי, שנשענה על עסקים עם יהודים ועם חברות עזרה יהודיות גדולות, אפשר שהיתה מתפתחת ממנה בנקאות יהודית, אלמלא מדיניותה הכלכלית של הממשלה, שהיתה מכוונת נגד היהודים העשירים והעניים גם יחד. גם היא לא דחתה עדיין את בעלי ההון היהודים, אולם צימצמה את שטח פעולתם. תפקידו של ההון הפינאנסי היהודי נגמר עם תקומת פולין העצמאית.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בא סוף גם לתפקידם

השני של יהודי ורשה והוא — לאחד את פולין, על תעשייתה ומיסחרה, עם השוק הרוסי. זה לא היה תפקיד של יחידים, או חוג קטן של בעלי הון, אלא של המוני בעלי־מלאכה ותעשייה זעירה, סוחרים ומתווכים ופקידים נוסעים מתוך יהודי ורשה. הארץ והפועלים נהנו הנאה מרובה מקשר זה עם השוק הרוסי, שהיהודים טיפחוהו ופיתחוהו, אולם המדיניות הכלכלית הפולנית לא העריכה אותו וראתה בו את מקור כוחם הכלכלי של יהודי פולין שיש לשברו. באמצע שבירה זו פלשו הגרמנים הנאצים לפולין, השתלטו עליה וחיסלו את יהדותה. המשק הפולני נשתחרר מהיהודים.

•

עם התמוטטות המונופולין של הקהילות על עסקי אשראי החלה להתפתח הבנקאות היהודית הפרטית.

בימי מלכותו של סטאניסלב אוגוסט פוניאטובסקי, שליטה האחרון של פולין העצמאית, היתה ורשה למרכז העיקרי של עסקי האשראי. היו קיימים בה כעשרים מיפעלים בנקאיים, אולם רק אחד מהם היה שייך לאזרח פולני ורק כעבור כמה שנים נוסף בנקאי פולני שני.

בין אילי הכסף של הימים ההם היה רק יהודי פולני אחד, פרט לשני בנקאים יהודים זרים, שיצאו לו מוניטין כבנקאי. היה זה ברק שמואל יעקובוביץ זביטקובר, עשיר מופלג, סוחר ותעשיין בעל שם וספק ראשי לכוחות המזויינים. שמו נזכר לתהילה על־ידי ההיסטוריונים הפולנים בשל נסיונו להציל את אוכלוסיית פראגה, פרבר ורשה, מהשחיטה, שערכו צבאות הגנרל הרוסי סובורוב. הוא לא הצליח למנוע את השחיטה אבל הציל יהודים רבים.

הבנקאים בתקופת המלך פוניאטובסקי השפיעו השפעה רבה על התפתחותה הכלכלית של פולין. חברות המניות, הראשונות, כמו „חברת הטקסטיל" לייצור בד בלוביץ', „חברת הים השחור" ואחדות, הוקמו הודות להלוואות בנקאים. הם גם איפשרו את הקמתם של בניינים מפוארים רבים בוארשה.

תקופת השילטון הפרוסי בוארשה ותקופת הנסיכות הגדולה של ורשה, מיסודו של נפוליאון הראשון, היו ימי גאות לבנקאות היהודית בפולין.

בנקאי, שיצא לו שם באירופה, היה סמואל ליאופולד אנטוני פרנקל. כשנוסד הסניף הוארשאי של הבנק „ס. מ. לוי" בברלין, נתמנה פרנקל למנהלו הכללי, אך כעבור זמן־מה פתח מיפעל בנקאי משלו באותו הבנין ממש. ב־1808 נתקבל כחבר לאגודת הסוחרים בוארשה. שמו נתפרסם ב־1829 הודות לתפקיד שמילא כמתווך במשא־ומתן להשגת מילווה בסך 42 מיליון זהוב פולני בשביל בנק פולין.

בנק פולין, שתקנונו אושר בראשית 1828, בעיקר הודות למאמציו של הנסיך לובומירסקי, מטרותיו הראשיות היו לארגן מחדש ולנהל את מישקה הכספי של מלכות פולין ולתאם את ענפי הכלכלה השונים של המדינה. הונו שנפרע הגיע ל־30 מיליון זהוב. הוא שימש גם בנק הוצאה ועל־ידי כך היה בידו הפיקוח על האוצר. הוא שאף לעודד את החקלאות, המיסחר והתעשייה על־ידי מתן אשראי. פעולתו הראשונה של הבנק היתה לעזור לאוצר בהשגת מילוות, והמילווה הראשון ממין זה הושג באמצעותם של היהודים סמואל פרנקל ואלכסנדר לאסקי, שהיו מקורבים לחוגי בעלי־ההון בברלין. ב־1835 ניהלו הבנק של פרנקל (שעבר אז לידי אשתו ובנו, אנטוני אדוארד פרנקל) יחד עם יוסף אפשטיין משא־ומתן מטעם הבנק של פולין בדבר מילווה בסך של 150 מיליון זהוב. היה זה מילווה נותן פרסים על־חשבון הריבית. הבנק מסר את גיוס המילווה לבית פרנקל וזה השיג אותו בתנאים נוחים מאד.

אותו זמן הצטרפו לבנק אלכסנדר לאסקי, שנשא לאשה את אלמנת המייסד, סמואל ל. א. פרנקל, וליאון גולדשטאנד; הבנק נהפך כעבור זמן קצר למיפעל הבנקאי החשוב ביותר בפולין. הוא פתח אשראי לתעשייה. אנטוני אדוארד פרנקל בנה בית־חרושת לאריגים בפובונזקי, פרבר ורשה.

בנק פולין לקח חלק פעיל בפיתוח התחמושת במלכות פולין והקים בה שודה של תעשיות יסוד. בשנת 1867 קנה פרנקל מבנק פולין את בתי־החרושת של זה האחרון במחוז אוסטרוביץ וכן דכש את מיפעל הפלדה סטאראכוביצה יחד עם הזכויות לניצול היערות והמיכרות באותו מחוז. נוסף על כל אלה היו לפרנקל גם בתי־חרושת לאריגים בשלזיה.

כל שותפי הפירמה פרנקל, פרט לליאון גולדשטאנד, התנצרו. אנטוני אדוארד פרנקל, שהשתמד עוד ב־1806 כדי שלא ייאלץ לעזוב את ורשה ואת הנסיכות כיהודי זר, הועלה למעמד האצולה ב־1830 וב־1845 קיבל תואר רוזן. אמו היתה אחת מגבירות החצר בימי ניקולאי הראשון, קיסר רוסיה ומלך פולין.

ההתקוממות הפולנית ב־1863 שמה קץ לשיתוף הפעולה של בנק פרנקל עם בנק פולין. בשנתיים שקדמו להתקוממות, כיהן אלכסנדר לאסקי כנשיא בנק פולין. הוא התנצר ב־1807 ושלושים שנה לאחר כך הועלה למעמד האצולה. אחרי 1863 עבר לגור בפאריס ובלונדון ובשתי הבירות ניהל מיפעלים בנקאיים. זמן קצר אחרי מותו של אנטוני אדוארד פרנקל וכמעט באותו הזמן שבנק פולין נסגר בפקודת השילטונות הרוסיים, חוסל גם הבנק של פרנקל.

אחיו של לאסקי, ולאדיסלאב, פרש בשעתו מהבנק של פרנקל ונתמנה נשיא הבנק הבינלאומי בפטרבורג.

אותה שעה ייסד ליאון גולדשטאנד מיפעל בנקאי חדש שהתנהל על־ידי בנו אלכסנדר עד שנת 1900. בנו, יאן, פרש מבנק אביו ועבר לבנק הבינלאומי בפטרבורג בו נתפרסם כמומחה פינאנסי. יאן גולדשטאנד הוא שסיים בהצלחה את המשא־ומתן בדבר קונסולידציה של חובות רוסיה בצרפת בסך מיליארד דובל, בימי כהונתו של שר החוץ הרוסי הידוע ויטה, בסוף המאה ה־19.

מלבד הבנקאים היהודים הנ"ל השתתפו אז יהודים רבים במוסדות הבנק וכן היו בין עובדי הבנק יהודים ואנשים ממוצא יהודי. על חברי המועצה שנבחרו על־ידי אסיפת הסוחרים בשנת 1870/75 נימנו היהודים: לסר לוי, הנריק טפליץ, סטאניסלאוס לסר, הנרי רייכמן, סטאניסלאב נתנזון, אלכסנדר גולדשטאנד.

פירמות יהודיות רבות היו לקוחותיו של בנק פולין. ביניהן היו אלו של יעקב ברגסון, אייזיק שיינבדג, אברהם יאלאנקיביץ' (בעל תעשיית אריגים).

בנקים יהודים במחצית המאה הי"ט

במחצית הראשונה של המאה ה־19, עת הונחו היסודות להתפתחותה התעשייתית העתידה של פולין, הכילה רשימת אגודת הסוחרים שמותיהם של למעלה מעשרים פירמות בנקאיות

בעלות חשיבות; שש מהן היו ברשימה הנוצרית וכעשרים ברשימה היהודית. רשימות כפולות אלו, שהיו מסודרות על־יסוד השתייכותם הדתית של בעלי הבנקים, בוטלו ב־1861 כתוצאה מברית ה„אחווה היהודית־פולנית".

הבנקים היהודים בוארשה שרישומם היה רב בחייה הכלכליים של פולין בתקופה ההיא היו:

הפירמה הבנקאית של אלכסנדר ראוויץ' ושות', שהתקיימה מאז ימי ברק ושמואל יעקובוביץ זביטקובר, שעסקיה הכספיים התנהלו מאז 1822 על־ידי יהודית יעקובוביץ. אחר מותה עברה הפירמה לידי ליאון הירשנדורף, אלכסנדר ראוויץ' וחתנו סטאניסלאב וולובסקי, מצאצאי משפחה פרנקיסטית. על האישים הבולטים בעולם הבנקאות נימנו היהודים לודביג הירשפלד ודוד רוזנבלום, שהיו שותפיו של ראוויץ'. הפירמה ראוויץ' ושות' מילאה תפקיד חשוב בשטח האשראי והכספים של פולין. היא התקיימה עד שנת 1905.

מקום נכבד בפיתוח מיפעלים כספיים בפולין תפס מתיאס רוזן, שירש מאביו, אייזיק שמעון, את הפירמה הבנקאית אשר נוסדה ב־1822. מתיאס רוזן היה מעוזריו ומשותפיו הקרובים ביותר של ליאופולד קרוננברג, שייסד מיפעל בנקאי ב־1848. הוא היה גם שותפו של קרוננברג בחכירת המונופולין הממשלתי לטבק וב־1865 נכנס לוועד המנהלים של מסילת־הברזל וארשה־טרספול, שאיחדה את מלכות פולין הקונגרסאית עם רוסיה. הוא הצטיין בפעולתו הפאטריוטית בימי התקוממות 1863 ולאות הכרה על זכויותיו אלה נתמנה על־ידי המארגראביה ווילופולסקי כחבר מועצת המדינה. כן היה מתיאס רוזן חבר הוועד של הבורסה הוארשאית וכתב מחקר על הבורסה וחיבר הצעת חוק מיסחרי. הוא מת ב־1860.

בין הבנקאים היהודים בוארשה הצטיינו במחצית הראשונה של המאה ה־19 בעלי הפירמה הבנקאית „מיכאל ברגסון־זוננברג" ובעלי הפירמה לבנקאות ולמיסחר „האחים לוביאנסקי ושות'", שנוסדה בשנת 1831, שעל שותפיה נימנה גיאורג מאיר. משפחת לוביאנסקי, יחד עם הנוצרים שולץ וג'יראַרד, הקימה את בית־החרושת הגדול לאריגים בג'יראַרדוב שבקרבת וארשה, ובשנת 1838 מימנה, יחד עם הנוצרי שטיינקלר, את המיפעל הראשון לבניין מסילת־הברזל וארשה־ווינה. לפני הצטרפותה לבנק האחים לוביאנסקי ניהל גיאורג מאיר סוכנות לתבואה ולסחורות בדאנציג. כמעט כל הבנקים הפרטיים, באותה תקופה, הגורם היחיד בשטח פיתוח התעשייה ועידודה וקידום סחר הארץ, התפתחו מתוך בתי־מיסחר או בתי־עסק אחרים. יאן אפשטיין, אחיו של הרמן אפשטיין, ניהל את פעולותיו הבנקאיות בעת ובעונה אחת עם עסקי המיסחר והקומיסיון שלו. בדרך דומה הלכה הפירמה „יורשי פראנסיס טאפליץ", שראשה הנריק טאפליץ היה ממייסדיו של הבנק למיסחר ומחבריה הראשונים של הנהלתו. כן היה חבר ההנהלה ואחר־כך נשיא רשת מסילות־הברזל של הקיסרות הרוסית. יחד עם ליאופולד קרוננברג ויוליוס וורטהיים הוא ייסד ב־1872 את „החברה הוארשאית לזיקוק סוכר" וכאחד מראשי אגודת הסוחרים חיבר הצעות לתקנון הבורסה ולתקנון איגוד הסוחרים. הוא עסק גם בעבודה סיפרותית ונטל חלק פעיל בענייני האוכלוסיה היהודית ותכופות הגן עליה. הוא היה גם יועץ מיסחרי בבנק פולין.

אלכסנדר וורטהיים ייסד בנק וכן חלפניה וסוכנות הגרלות ואחר־כך קיבל בחכירה את ההגרלה הכללית של מלכות פולין.

ב־1838 פתח לסר לוי, איש כספים נודע, בית־בנקאי וב־1847 הצטרף אליו אדם אפשטיין, מחלוצי התעשייה הכימית בפולין משנת 1850. בנק זה היה במשך כמה שנים מהגדולים במדינה. הוא חוסל ב־1890. מ־1864 היה לסר לוי יועץ בהנהלת בנק פולין ואחר־כך נבחר כזקן בורסת הסוחרים וכן כסגן יושב־ראש וועד הבורסה.

סטאניסלאוס לסר, שהועלה למעמד האצולה וקיבל תואר רוזן ב־1876, אף הוא היה לו שם בחוגים הפינאנסיים. הבנק שלו בוארשה ניהל עסקי אשראי נרחבים עם חוץ־לארץ. מלבד זאת סחר לסר גם בנכסי דלא־ניידי. הוא אף הצטיין בחיים המדיניים והסוציאליים.

הוא היה אחיו הצעיר של זיגמונד לסר, שהאפיפיור העניק לו אבירות ותואר „נסיך" ב־1871. שניהם היו מצאצאי משפחת משומדים, שמוצאה מלאשנו, במחוז פוזן.

התפתחותה ושיגשוגה של הבנקאות הגיעה לשיאה בשנות 1840—1880. רשימת אגודת הסוחרים בוארשה כללה ב־1850 כ־40 מישרדי בנקאות וחלפנות, וביניהם תפסו מקום נכבד פירמות שבעליהן יהודים.

גוסטאב לנדאו ייסד ב־1845 בית־בנקאי, שהגיע תוך שנים אחדות לשיגשוג רב. אבל בעת המשבר, שבא בעקבות מלחמת קרים, פשטה הפירמה את הרגל. אחר־כך היה לנדאו מנהלו של בנק חברת מניות במוסקבה. בתפקידו זה בא במגע עם בונה מסילות־הברזל הנודע, היהודי הגרמני ד"ר שטרוסברג. הפעולות שבוצעו על־ידי השניים ניכשלו והביאו עליהם שואה. לנדאו נכלא בבית־הסוהר, אך נמלט לפאריס ומת שם ב־1887 עזוב ונשכח.

סמואל פורטנר הצטיין בעסקי חלפנות. הודות להדרכתו של ליאופולד קרוננברג, שהעריך את פורטנר מאד, היה האחרון אחד ממייסדי בנק המיסחר בוארשה. היפוליט וואולברג ניהל בוארשה חלפניה שנוסדה על־ידי אביו, הרש הרמן. אחרי 1870 היה למנהל סניף הפירמה שלו שבפטרבורג.

במחצית השניה של המאה ה־19 נתפרסמה פשיטת־הרגל של בית־הבנקאי של סילוויאן יעקובובסקי. יעקובובסקי, שנולד בראדום, היה בן למשפחה עניה. הוא בא לוארשה ונתקבל כשוליה לסוכנות ההגרלה הממשלתית של אלכסנדר וורטהיים. כעבור זמן קצר עזב את עבודתו אצל וורטהיים וכעבור שנים אחדות היה לסוחר אמיד ונשא לו לאשה את בתו של הבנקאי החרושתן המומר מוריס קוניאר, הוא כהן. גם הוא המיר דתו והועלה למעמד האצולה ב־1836. הבנק שלו נתפרסם והגיע לשיגשוג יוצא מן הכלל. הוא נחשב לאיש בעל רכוש עצום והקהל זרם לבנק שלו, כדי להפקיד בו את כספו. כשנצטרף אל הבנק, בתור שותף חשאי, אדם וולובסקי, ממשפחה פראנקיסטית, התחיל עוסק בעסקים מפוקפקים ופשט את הרגל.

יש לציין כאן את התופעה האופיינית לבנקאים אלה. כשנתרחבו עסקיהם התחילו, בחלקם, עוברים לבירות רוסיה ומשתתפים בהונם ומירצם בעסקים הגדולים הקשורים בהתקדמותה הכלכלית, בראשית תקופת הרכושנות. מלכות פולין הקונגרסאית נעשתה צרה להם וליוזמתם, לכישרונותיהם ומירצם. אולם הגדולים שבהם, כמו בלוך, וואולברג ועוד, נשארו נאמנים למולדתם ויסדו בה בכספם מיפעלים ומוסדות חינוך כלליים ויהודיים.

משפחות בנקאים יהודיות במאה הי"ט

מלבד הבנקאים היהודים, שדובר עליהם לעיל ושהשפיעו השפעה רבה על המשק הכספי, פעלו בשטח הבנקאות מישפחות יהודיות שהתחברו לקבוצות ומאלה היו שהצטיינו בתקופה זו של פולין, שחייה הכלכליים התחילו מתפתחים במהירות.

בראשית המישטר הרכושני החדש נודעה ליחידים, בעלי־כישרון ויוזמה, השפעה כמעט בכל שלבי הפעילות העסקית. לא זו בלבד, שהם היו חלוצי הבנקים על יסוד מניות, אלא שעל־ידי משיכת כספים מהמוני־העם הם הרחיבו את הבנקים האלה והפכום לעורקי החיים המיסחריים והתעשייתיים של פולין.

אישיות כזאת היה ליאופולד קרוננברג (1833—1878) שפעולותיו ראויות שנייחד להן ערך של תקופה לעצמה בתולדות הכלכלה הפולנית.

ליאופולד קרוננברג התנצר ב־1845, בהיותו בן 12. בהגיעו לגיל בגרות קיבל לידו את הבנק „אלמנתו ובנו של ס. ל. קרוננברג", שהתנהל אחר מות אביו, סמואל סטאניסלאב ב־1820, על־ידי אמו, טאָקלה. בגיל 27 היה כבר חבר „אסיפת הסוחרים" וקיבל לידו את הנהלת המונופולין הממלכתי לטבק במקומו של מאוריצי קוניאר. ב־1848 ייסד יחד עם מתיאס רוזן בית־בנקאי וכעבור שנים אחדות היה לבעלו היחידי. לא ארכו הימים והוא היה לאחת הדמויות הגדולות ביותר בעולם הכספים בוארשה, ובפולין כולה.

בשנת 1857 היתה פולין נתונה במשבר כספי חמור, שנגרם על־ידי מלחמת קרים. בנק פולין נאלץ להפסיק מתן אשראי, כדי למנוע בריחת הון לחוץ־לארץ. קרוננברג נתן דעתו על המצב ועיבד תוכניות לאירגונו של בנק פולין מחדש. התוכנית היתה מבוססת על העיקרון של הון ציבורי. הוא הציע לשתף את ההון הפרטי על־מנת ליצור מקורות חדשים לפעולות אש־ראי בקנה מידה מערב־־אירופי. ב־1869 השתתף בהקמת הבנק השיתופי של החרושתנים בוארשה. הונו של הבנק גוייס ממכירת מניות בנות חמישים רובל. מטרתו היתה לספק אשראי לבעלי תעשייה קטנים, ובמידה מסויימת גם לסוחרים.

ליאופולד קרוננברג

שנים אחדות לפני פרוץ ההתקוממות של שנת 1863, התמסר קרוננברג לאירגון מוסד בנקאי רב היקף, בנק המיסחר בוארשה, שישמש מכשיר מרכזי לעידודם ולפיתוחם של החיים הכלכליים בפולין. ב־1856 כתב על רעיונו זה אל טורקול, השר לענייני מלכות פולין בממשלת רוסיה: „מבחינת האינ־טרסים שלי עצמי הייתי צריך להתנגד למוסד ממין זה... אך סבור אני, כי כל אדם שקול בדעתו, הרוצה בטובת ארצו, חייב להצטרף ולשתף פעולה במאמצים ליצירת מוסד, אשר אם יימצא בידים נאמנות יהיו לו סיכויים לשיגשוג רב לטובת הארץ כולה..." ב־1865 הוקם הבנק הראשון, בעל הון ציבורי, הבנק הפרטי למיסחר; הפעם לא בוארשה, אלא בבירת רוסיה. כעבור ארבע שנים נפתח הבנק הבינלאומי בפטרבורג. הבנק אורגן על־יסוד ההצעות והתוכניות, שעובדו על־ידי קרוננברג ובהשתתפותו הפעילה. אבל הקמתם של בנקים בעלי הון ציבורי בפטרבורג רק עוררו את קרוננברג למאמצי־יתר, כדי להשיג מאת השילטונות הרוסיים רשות להקמת בנק כזה בפולין. בשבתו בחוץ־לארץ כמהגר מדיני, לאחר תבוסת ההתקוממות של שנת 1863, הביא באמצעות איש אֵמונו, יוליוס וורטהיים, לידי כך שאנטוני נאגוני (מנהל בנק פולין) וורטהיים „קיבלו ייפוי־כוח להכין הצעת חוק ולבקש מהשילטונות רשיון...".

בביוגראפיה של קרוננברג כותב ד"ר פ. דולז'אל: „הוא (קרוננברג) ההליט, ששמו לא צריך להופיע ברשימת המייסדים במיכתב מברלין מיום 11.9.1869, כתב קרוננברג: אם כי בעטיין של סיבות מדיניות לא יכולתי להימנות בין המייסדים ולא בין חברי ההנהלה, אף־על־פי־כן אהיה אחד מבעלי המניות העיקריים..."

באסיפה הראשונה של בעלי המניות ב־18.9.1869 נבחר הגראף יוזף זאמויסקי כיושב־ראש ההנהלה והיהודים יוליוס וורטהיים, יעקב נתנסון והנריק טפליץ כחברי ההנהלה. מינהל הבנק, שנבחר לשלוש שנים, מנה 12 חבר, מהם שמונה ממוצא יהודי.

שמו של קרוננברג לא הופיע ברשימת חברי הנהלת בנק למיסחר בוארשה אלא כעבור שלושה חדשים אחרי שהחל הבנק בפעולתו. יוזמתו גרמה לכך שב־1871 נוסד סניף הבנק בפטרבורג. ד'בנק למיסחר בוארשה החל את פעולתו בהון של מיליון רובל; ערך העסקים שעשה בשנה הראשונה לקיומו הגיע ל־274 מיליון רובל. ברבע האחרון של אותה שנה הגיעו העסקים, שעשה סניפו בפטרבורג, ל־61 מיליון רובל. בשנת חייו האחרונה של קרוננברג גדל היקף עסקיו של מרכז הבנק בוארשה ל־319 מיליון ושל הסניף בפטרבורג ל־450 מיליון רובל.

אותה שנה חלו שינויים בהרכב מוסדות הבנק. ליאופולד קרוננברג נבחר להיות יושב־ראש ההנהלה וגראף זמויסקי ויוליוס וורטהיים כסגניו. הודות לעזרתו הכספית של הבנק נתאפשרה הקמת הבניינים בשביל שורה של מיפעלי חרושת גדולים וחשובים כמו א. צ. בורמן, שבדה ושות' בע"מ, טמלר ושבדה, לילפופ, ראו ולבנשטין בע"מ וכו'. אחרי מותו של ליאופולד קרוננברג ב־1887, בניצה שבצרפת, ירש את מקומו כיושב־ראש הנהלת הבנק, יוליוס וורטהיים, ועם מותו של גראף זאמויסקי נכנס במקומו ד"ר סטאניסלאב קרוננברג כסגן ראשון.

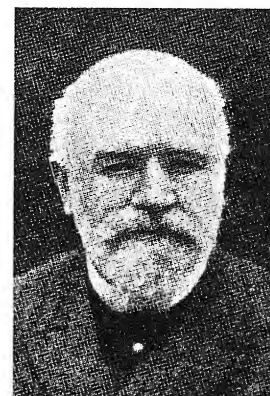
הבנק למיסחר בוארשה מילא תפקיד בעל חשיבות רבה בהרחבת האשראי לכל שיטחי החיים הכלכליים בפולין ובמימון העשיות גדולות וקטנות.

היוזמה להקמת המוסד הכספי החשוב הזה ואת עצם הקמתו יש לזקוף לזכות היהודים. תרומתם להתפתחותו במשך 70 השנים הראשונות לקיומו היתה גדולה. במאמציהם עזרו להרחיב את מיסגרת חייה הכלכליים של פולין. בין המייסדים נמנים: יוליוס הרמן, יוליוס וורטהיים, שני הקרוננברגים, שני נתנזונים, סמואל פורטנר, יוסף ראוויטש, הנריק רייכמן, הנריק טפליץ וצאצאי משפחות פרנקיסטים, וולובסקי ודומיניק ז'ילינסקי. בין חברי המועצה המייעצת של הבנק בתקופה של 50 שנה אנו מוצאים: שישה מבני משפחת קרוננברג, שלושה ממשפחת נתנזון, מאיר — האב והבן, יאן גולדשטאנד, הנריק קוניץ, היפוליט וואולברג, היפוליט גליביץ ווילהלם וואליש, יוליוס

וורטהיים, יוסף טפליץ, אלפרד פלטר, פטר וורטהיים, אויגניוּש לובוביטש. בין מנהלי הבנק היו יהודים: פליכס האלפרט, מכסימילין יזל, הנריך שאמפאניר ואלפרד גולדקלנג. החשוב בין כולם היה, כמובן, ליאופולד קרוננברג. היקף פעולותיו מפליא ממש. מסביב לאישיותו התרכזה קבוצה שלמה של אנשי־כספים, חרושתנים, סוחרים, מלומדים ועסקנים מדיניים וציבוריים. אף־על־פי שקרוננברג עזב את היהדות בגיל צעיר למדי, הרי עוזריו הקרובים ביותר היו יהודים. לאות הערכה על שירותו רב הפעלים הציבה הנהלת הבנק את אנדרטתו באולם הישיבות שלה. על גודל זכותו כמייסד המוסד הכספי הגדול ביותר בפולין מוכיחה העובדה, שבפרוץ מלחמת העולם הראשונה עמדו לרשות הבנק 30,5 מיליון רובל והיקף עסקיו הגיע ל־5,25 ביליון רובל לשנה.

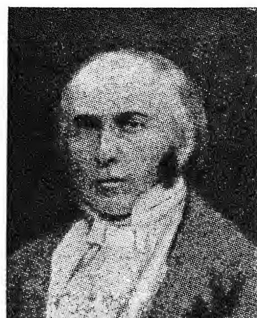
אחד המייסדים של הבנק למיסחר היה יאן בלוך (1836—1902), איש־כספים וכלכלן בעל שם. בתקופת הקמתם של בנקים בעלי הון ציבורי בפולין הקונגרסאית היה בלוך בעל בית־בנקאי. הוא נולד בראדום, ועבר לוארשה ונתקבל לעבודה בבנק טאפליץ. בשנת ה־15 לחייו קיבל את הדת הפרוטסטאנטית המתוקנת. זמן־מה לאחר־כך עזב את וארשה ונתיישב בפטרבורג וכעבור שנים הגיע שמעו מבירת רוסיה כקבלן בבניית מסילת־הברזל וארשה־פטרבורג, ששימשה מקור לעשרו. הוא חזר לוארשה ב־1859 ופתח בית־בנקאי משלו. הוא נתקבל כחבר באסיפת הסוחרים כקבלן. עסקיו התרכזו בעיקר בענף התחבורה והתעשייה. הוא השתתף בבנק למיסחר, היה חבר הנהלת חברת המשכנתאות של עיריית וארשה, יושב־ראש וועד הבורסה הוארשאית (1882/85) והיו לו מישרות חשובות במוסדות כספיים אחרים. בלוך בנה את מסילת הברזל לודז׳—פורושתנית ובשותפות עם הברונים הגרמנים בלטביה את מסילת הברזל ליבבה—רומניה. הוא נתמנה ע״י הממשלה הרוסית למנהל רשת מסילת הברזל שבין הים הבלטי והים השחור.

בלוך הצטיין בפעולתו הסיפרותית בשטח הפינאנסים ומסי־לות הברזל. במיוחד נתפרסם ע״י ספרו הגדול על השלום וע״י בניין המוזיאון לשלום ומלחמה בלוצרן שבשוויץ. ספרו שבו הדגיש את השפעותיהן ההרסניות של המלחמות העתידות לבוא שתלכנה ותגדלנה ותגרורנה אחריהן זעזועים קשים מדיניים וחברתיים. הוא הטיף לשלום ולפיתרון שאלות מריבה בין המדינות בדרך שלום.

יאן בלוך

בלוך לא התנכר ליהודים. הוא השתתף בפטרבורג בוועד להגנה על היהודים שבראשו עמד בארון גינצבורג. בוארשה הקים לישכה סטטיסטית לחקר מצבם של היהודים. בין השלי־חים שנשלחו על ידו למסע חקירה בעיירות פולין היו פרץ וסוקולוב. רשימות ממסע זה עיבד פרץ ב„ערים ועיירות" המפורסמות שלו, שנתפרסמו ב„יידישע ביבליאטעק" שיצאה בתמיכתו. בשנת 1885 הוקם בפטרבורג ועד שהוטל עליו לברר אם אין להרחיב את תוקף ההגבלות שהונהגו ברוסיה גם על פולין.

נודע הדבר לבלוך והוא יחד עם הנריק נתנזון עיבד, לפי דרישתו של הגנרל־גוברנטור הוארשאי, תזכיר שבו הוכיח שביטול הגבלות זכויותיהם של היהודים הגדיל את המחזור המיסחרי בפולין והפנה הון רב לתעשייה. הודגש ג״כ תפקידם של היהודים בהידוק קשרי המיסחר בין פולין ורוסיה. התועלת הכלכלית מפעולותיהם של היהודים בשטחי היים רבים תוארה באופן משכנע. התזכיר השפיע וההגבלות לא הורחבו על פולין. התזכיר, כשנודע עליו בחוגים הפולניים, עורר תרעו־מת ושערוריה ממש משום ההד־גשה הנפרזה של תפקידיהם הכלכליים של היהודים לעומת אלה של הפולנים. (פרופ׳ מ. מוזס: „פולנים נוצרים ממוצא יהודי" עמ׳ 43—51).

יוליוס וורטהיים

שותפו לעבודה ועמיתו הקרוב ביותר של ליאופולד קרוננברג היה יוליוס וורטהיים, בנו של אלכסנדר וורטהיים, בנקאי וסוכן הפיס הממלכתי. יוליוס החל את הקריאֶרה שלו כשוליה בפירמה של פיוטר שטיינקלר, איל־כספים, חרושתן וסוחר נוצרי, ואחר־כך פתח לו סוכנות משלו. הוא התנצר ב־1844 והיה לסרסור בבורסה הוארשאית. תודות לקשריו עם החוגים הפינאנסיים האנגליים הוא בא במגע עם קרוננברג והיה לאיש אמונו. קרוננברג העביר לידו עמדות חשובות במיפעלים שהקים. וורטהיים היה לראש הבנק למיסחר בוארשה, מסילת־הברזל וארשה־וינה, חברת מיכרות הפחם הוארשאית, בתי־הזיקוק לסוכר וכו׳. הוא הצטיין בכושר עבודה עצום, היה דייקן מאין כמוהו, מנהל מזהיר, בעל סיגנון ובלשן מצויין. „בכל המוסדות שהתנהלו על־ידו הוא שלט באופן שרירותי וברצון ברזל" (אדולף פרץ — „היהודים בפולין העצמאית", וארשה 1934, ע׳ 443).

איש אֵמונו השני של קרוננברג, היה בן־אחיו סטאניסלאב לודביג קרוננברג, מנהל הבנק למיסחר בוארשה ואחר־כך ראש סניפו של בנק זה בפטרבורג. הוא היה למנהל חברת הביטוח הוארשאית, מייסודו של קרוננברג. עוד כמה מקרוביו שיתפו אתו פעולה. ליאון לבנשטיין, ממייסדי מיפעל המתכת „לילפופ, ראו את לבנשטיין"; הוא שהרחיב, הודות לכישרונותיו האירגו־ניים הגדולים, את המיפעל ועשאו לאחד הגדולים ביותר בענף זה. הוא התנצר ב־־1857. שניים מבני אחיותיו של קרוננברג, סוורין לבנשטיין ופיליפ מאיר, פעלו בהדרכתו בבנקאות ובתעשייה. הוא הדבר עם הנריק רייכמן, שהיה ממייסדי הפירמה הבנקאית „רייכמן את וולף" וקבלן בבניית מסילת־הברזל הטרספולית.

על יריביו של קרוננברג נימנה הרמן אפשטיין. אביו, יעקב אפשטיין (1771—1843) השתתף בהתקוממות 1831 והגיע לדרגת קולונל. ב־1836 נתמנה בנקאי של וועדת האוצר של מלכות פולין. הוא ייסד, בין השאר, את בית־החולים הראשון ליהודים בוארשה (ברחוב פוקורנה). בנו הרמן, נתמנה ראש מינהל המכס והוא אז בן 30; אחר־כך היה למנהל הפיס הממ־לכתי. כעבור זמן קצר נתמנה חבר וועדת האוצר הממלכתי, כנציג אנשי העסקים. הוא היה ממייסדי בתי־הזיקוק לסוכר

„הרמנוב". המחלוקת עם קרוננברג צמחה בעיקר בשל שליטה על רשת מסילות־הברזל בפולין. מסילת־הברזל וארשה־וינה עבדה בהנהלה ממלכתית מתוך הפסדים לשילטונות ומשום־כך הוחלט להחכירה לידים פרטיות. שני מועמדים התחרו על קבלת הזיכיון: ליאופולד קרוננברג והרמן אפשטיין. קבוצת אפשטיין, שעליה נימנתה משפחת רוטשילד מפרנקפורט על־נהר המיין, ניצחה בהתחרות זו וב־1836 קיבלה את מסילת־הברזל בחכירה, והרמן אפשטיין היה לנשיא החברה. באותו הזמן השלימה קבוצת אנשי־כספים בראשותו של אפשטיין את בניית מסילת־הברזל וארשה־בידגושץ׳ וגם כאן היה אפשטיין לנשיאה הראשון של החברה והחזיק בעמדה זו עד מותו ב־1865. הרמן אפשטיין נשאר יהודי והתעניין באופן פעיל בענייני הציבור היהודי בפולין. גם אחיו של הרמן אפשטיין הצטיינו בעולם הכספים. יאן אפשטיין, שנולד ב־1800, ייסד ב־1835 מיפעל בנקאי וסוכנות. מ־1847 ניהל בית־בנקאי בשותפות עם לסר לוי. ב־1850 היה בוועד הבורסה הוארשאית והשתתף בהכנת החוקה בענייני בורסה ומיסחר. כמו־כן היה מחלוצי תעשיית הנייר וייסד את בית־החרושת לנייר „סוצ׳בקה". מת כיהודי ב־1870.

גם יוסף אפשטיין היה בנקאי חשוב ויצאו לו מוניטין כממַמן מונופולין הטבק הממלכתי. הוא היה פעיל גם בשדה העבודה הסוציאלית ותרם ביד רחבה לצרכי־צדקה.

ודיסלאב אפשטיין היה פאטריוט פולני בעל שם. הוא היה בנקאי של הממשלה הלאומית ב־1863 וחבר הממשלה המהפכנית של טראגוט. אחרי דיכוי ההתקוממות נידון אפשטיין על־ידי הממשלה למוות. אך עונש המוות הוחלף במאסר לזמן ארוך, שריצהו במצודת מודלין הסמוכה לוארשה. הוא מת בפאריס ב־1910.

בנו של הרמן אפשטיין, מיאֶצ׳יסלאב, בעל בית־בנקאי, התנצר ב־1865 וכעבור ארבע שנים הועלה על־ידי הצאר הרוסי, אלכסנדר השני, למעמד אצילים. היה אחד ממייסדי הבנק לדיסקונטו בוארשה ויושב־ראש מועצתו. הוא היה פעיל גם בתעשייה והקים מיספר בתי זיקוק לסוכר (כמו, למשל, ליסוקוביצה, קונסטנציה ועוד) ומיפעל האריגים הגדול „ז׳אווירציה" שהיה מנהלו הראשי. כך היה חבר המועצה של מסילת־הברזל וארשה־וינה ובמשך 30 שנה כיהן כמנהל הבורסה בוארשה, שקיבלה ממנו בניין לצרכיה. כן היה הקונסול הכללי של בלגיה ואיטליה. הוא מת ב־1914 בגיל 81.

בנו השני של הרמן, ליאון, גם הוא נתפרסם כבנקאי וחרושתן מוכשר.

משפחת נתנזון הופיעה לראשונה בחיים הכלכליים של פולין ב־1841, כשזליג נתנזון נתפרסם כסוחר אריגים גדול וכבעל בית־חרושת לסבון. היו לו שישה בנים: איגנאצי, לודביג, הנריך, יעקב, שמעון ואדם. שני האחרונים היגרו לחוץ־לארץ, אך נשארו שותפים בבית־הבנקאי המשפחתי „ס. נתנזון ובניו" שנוסד ב־1866 על־ידי הנריך נתנזון, מוכר ספרים לשעבר.

משפחת נתנזון נכנסה לחוג השפעתו של קרוננברג על־ידי יעקב, כימאי חשוב, איש מדע ופרופיסור בבית־הספר הראשי בוארשה (הורחב אחר־כך ונקרא אוניברסיטת וארשה), שנשא לאשה את קרובתו של קרוננברג. הפירמה „ס. נתנזון ובניו" היתה מיוצגת ברבים ממיפעלי קרוננברג. בני משפחה זו היו חברים במועצות ובהנהלות של בנק המיסחר, חברת הביטוח הוארשאית מאש, חברת מיכרות הפחם הוארשאית, חברת תעשיית הנייר „מירקוב", החברה הוארשאית לזיקוק סוכר וכו׳ וכו׳. לרשותו של בנק נתנזון עמדו סכומים עצומים הודות לפירסטנברג, נשיא אחד הבנקים הגדולים בברלין — חברת המיסחר הברלינאית. הוא היה חתנו של לודביג נתנזון ושותף בבנק הנתנזונים. הדור השני של הנתנזונים החזיק בעמדות חשובות בשורה של מיפעלי תעשייה. ד״ר לודביג נתנזון, הרופא הראשי בבית־החולים היהודי בוארשה וחלוץ בתי־הספר המקצועיים למלאכה, ואחיו הנריק, היו מראשי המטיפים להתבוללותם של יהודי פולין ובמשך תקופה ארוכה ייצגו את הציבור היהודי.

ד״ר לודביק נתנזון היה במשך שנים רבות נשיא קהילת וארשה (1871—1896) והנריק היה יושב־ראש הוועד של בית־הכנסת הגדול בוארשה. הם פעלו רבות גם למען החברה והמדע באמצעות הקרנות שהעניקו למוסדות מדע וצדקה רבים, וכן לכתבי־עת מדעיים ובאמצעות הקצבותיהם לסטיפנדיות למלומדים ולתלמידים.

הדור השלישי של הנתנזונים המשיך במיפעלי אבותיו. בנו של הנריק, קאז׳ימיז׳ נתנזון, היה סגן יושב־ראש וועד הבורסה, סגן ראש אסיפת הסוחרים, סגן נשיא בתי־ספר רבים למיסחר, חבר מועצת העוצרים ב־1916 ועסקן סוציאלי נודע. הוא היה המדינאי במשפחה ותמך בזרם הפרוגרסיבי, אולם בימי הבחירות לדומה הרוסית הרביעית ניסה לשווא להשפיע על הבוחרים היהודים שיצביעו לטובת יאן קובארזבסקי.

יוסף נתנזון, מומחה לטבע על־פי השכלתו, טיפל בצד התעשייתי של עסקי הנתנזונים עד 1932.

סטאניסלאב נתנזון היה נשיא חברת ההתיישבות היהודית בפולין, חבר הוועד־הפועל של בית־הנכות החקלאי והתעשייתי בוארשה ונשיא שילטון קהילת וארשה. הוא היה האחרון במשפחת נתנזון שטיפל בענייני היהודים ועמד בשילטון הקהילה על מישמר נאמנותה הפולנית. עם חידוש הריפובליקה הפולנית פרש מפעולה בתוך הציבור היהודי כי חשב שאין צורך יותר לעמוד על מישמר הנאמנות הפולנית, וכי תעודתו בנידון זה נתמלאה.

אדוארד נתנזון, מהנדס טכנולוג לפי השכלתו, היה אחרון הנתנזונים שפעלו בעיקר בשטח התעשייה הפולנית. הוא תפס עמדות חשובות בענפי תעשייה רבים, כגון: פחם, אלקטרו־כימיה, סוכר ונייר.

היהודים כחלוצי הבנקאות הציבורית

בסוף המחצית השנייה של המאה הי״ט נולד הצורך בריאורגניזציה של צורות האשראי ובקביעת עקרונות חדשים. הקמת מיספר תעשיות חדשות בעלות כוח־ייצור גדול, רכישת שווקים חדשים ושיגשוג מיסחר־החוץ, כמו־כן הצורות החדשות של המשק, גרמו לריאורגניזציה בשטח האשראי לזמן בינוני וקצר.

המשק בפולין התפתח בקצב מהיר עד שנבצר מידי הבנקאים הפרטיים לספק את כל צרכיו. התעשייה לבשה צורות של מיפעלים קולקטיביים, הן בשטח התוצרת והן בשטח הרחבת המיפעלים התעשייתיים הקיימים.

מספר המיפעלים הציבוריים גדל ובשל הרעיון להקים בפולין — לפי הדוגמות בחוץ־לארץ — מוסדות לאשראי שביסודם הונח מאמץ קולקטיבי של קבוצות וגופים. השליטה השרירותית

של היחיד הוזנחה. הופיעו קבוצות אנשים, בעלי יוזמה, שפעלו בצוותא והקימו מיפעלים חדשים.

הבנק הציבורי השני, לאחר הבנק למיסחר, היה הבנק לדיסקונטו, שנוסד הודות ליוזמת יהודים בשנת 1872 (בין מייסדיו היו: מיצ׳יסלב אפשטיין, דוד רוזנבלום, אלכסנדר גולדשטאנד, ליאון אפשטיין, ברטולד נוימן, פריילינג וליפציגר).

הבנק לדיסקונטו שיחק לו המזל בעסקיו. הוא התחיל בהון של שני מיליון רובל והגיע להון של 15,5 מיליון רובל. בשנת 1913, ערב מלחמת־העולם הראשונה, הגיע מחזורו ל־2,3 מיליארד רובל. הבנק לדיסקונטו היה זהיר מאד בעסקיו. הוא עסק בעסקי דיסקונטו ואשראי על־יסוד משכנתאות בלבד. הוא נמנע מלממן השקעות בבתי־חרושת. השפעת היהודים בו היתה מכרעת כל הזמן, כיוון שהיוו רוב בהנהלתו (על חברי מועצת הבנק נימנו: מיצ׳יסלב וליאון אפשטיין, דוד רוזנבלום, ישראל קלמן פוזננסקי, מוריס הרץ, מיצ׳יסלב פוזננסקי, אהרנפסט, אמיל פרנס, ז. לווה, פ. קורנפלד, ג. וינמן. ועל מנהליו: י. ברגסון ב. גבריאל, הרמן פוזננסקי, פרל הלפרין, ד״ר הנריק אשכנזי, ד״ר אמיל לופט וא. לאטרנר).

מדיניות השילטונות הרוסיים גרמה לכך שהבנקאות בפולין פיגרה אחרי התפתחות התעשייה הפולנית בעשרת השנים האחרונות של המאה התשע־עשרה היווה ההון הכולל של הבנקים במלכות פולין הקונגרסאית סך של 28,7 מיליון רובל, בו בזמן שערך התוצרת הגיע לסך של 500 מיליון רובל. מדיניות פיסקאלית זו של השילטונות אילצה את התעשיינים הפולנים לחפש עזרה כספית בבנקי רוסיה.

שקיעת הבנקאות הפרטית

עם צבירת הון לצרכי אשראי מאמידי העם הלכה ופחתה השיבותם של הבנקאים הפרטיים לעומת הבנקים השיתופיים. השינויים האלה התרחשו בד בבד עם גידול והתפתחות התעשייה והתרחבות מיסחר־החוץ, בעיקר עם רוסיה הפנימית שנמצא בה שוק מוכן לסחורות התעשייה והמלאכה בפולין. גדלה חשיבותם של הבנקים הציבוריים מיסודם של הממשלה, העיריות וקבוצות בעלי־הון. מיספר ניכר של בנקים פרטיים, כגון של קרוננברג, י.ג.ב. בלוך, א. גולדשטאנד, יוליוס וורטהיים, נתחסלו על־ידי בעליהם. הבנקים הקטנים והרופפים מבחינת ההון הצטרפו לבנ־קים החדשים הציבוריים. רבים הפכו למוסדות אשראי שביסודם הונח ההון של בעלי־מניות, כגון הבנקים היהודיים של ה. וולדברג, ויליאם לנדאו, א. פרץ ושות׳ והבנק הלא־יהודי של סט. לובומירסקי.

ההשפעה בשטח האשראי התעשייתי והמיסחרי עברה מידי היחידים לידי קבוצות בעלי הון ומוסדות ציבוריים. התהליך הזה נמשך וחשיבותו במשק הארץ הלכה וגדלה, בעיקר החל מהמהפכה הרוסית ב־1905 עד לימי מלחמת העולם הראשונה. אולם גם בתנאים החדשים התבלטו יחידים בעלי כישרון ומרץ, שהטביעו את חותמם על פעולות המוסדות הללו ותרמו תרומה נכבדה להתפתחותה הכלכלית של פולין.

הבנק „ה. וואוֹאלברג״ הפך בשנת 1913 ל„בנק שיתופי מערבי״. אביו של היפוליט וואוֹאלברג, הירש אליאס הרמן, היה סוחר אריגים. בשנת 1846 ייסד בוארשה חלפניה שהצליחה לרכוש לה במשך 25 שנות קיומה חשיבות ניכרת. בשנת 1870 פתח הרמן וואוֹאלברג סניף בפטרבורג ואת הנהלתו מסר לבנו.

הודות לעזרתו והוראותיו של ליאופולד קרוננברג התפתח הבנק של הוואוֹאלברגים למוסד כספי חשוב בעל השפעה ניכרת. סטאניסלאב רוטבנד, קרובו של היפוליט וואוֹאלברג, תרם הרבה להתפתחותו של הבנק.

למרות הפיכתו לבנק ציבורי מילאו מייסדי הבנק ויורשיהם תפקיד מכריע בהתפתחותו. בראש הבנק המערבי עמדו על־פי־רוב בני משפחות וואוֹאלברג ורוטבנד (בתקופת שלושים השנים האחרונות של קיומו של הבנק המערבי השתתפו בהנהלתו: סטאניסלב ואנדריי רוטבנד, אדוארד היימן, סטאניסלב לאנדאו, הרמן גינזברג, מיכאל וואוֹאלברג. מנהלי הבנק היו: אלכסנדר מושקובסקי, ג׳ון ליכטנפלד, ד״ר ליאון שפאר וד״ר הנריק אשכנזי).

היפוליט וואוֹאלברג היה ידוע כנדבן גדול. הוא מימן את הוצאת הספרים של הסופרת הפולנית אוז׳שקו, הסופרים בו־לסלב פרוס והנריק שינקביץ׳ וגם מיספר הוצאות מדעיות. כמו כן ייסד סטיפנדיות, תמך באמנים ותרם את חלק הארי להקמת אנדרטת מיצקביץ׳ בוארשה. יחד עם סטאניסלב רוטבנד ייסד את הפוליטכניון בוארשה, מעון־קיץ לילדים בצ׳כוצ׳נק, תמך בבית־החולים הגדול ליהודים בוארשה, ובנה שני בניני־שיכון גדולים בשביל פועלים ששכר הדירה בהם היה נמוך. בשנות 1937/38 נאלצו בניו של היפוליט וואוֹאלברג למחות בפני המיניסטריון לחינוך והשכלה נגד הפלית היהודים לרעה בקבלתם לפוליטכניון מיסודו של אביהם.

היפוליט וואוֹאלברג

עם היפוליט וואוֹאלברג שיתף פעולה סטאניסלב רוטבנד (1839—1916), בעל השכלה מישפטית ששימש כסניגור בבית־המישפט לעירעורים. בשנת 1870 הפסיק את פעולותיו כעורך־דין והתמסר לעסקי הפירמה שלו. כן הקדיש הרבה מזמנו לענייני ציבור. החל מ־1885 היה חבר וועד הבורסה הוארשאית, זקן אסיפת הסוחרים בוארשה ויושב־ראש המוזיאון לתעשייה וחקלאות, שמילא אז את התפקיד של לישכת המיסחר והתעשייה. הוא ייצג את בעלי העסקים במועצה המדינית בפטרבורג והתעניין בבעיות הפועלים. חלום חייו היה לפתור את בעיית השיכון הזול לפועלים והכשרתם המקצועית. כזקן אסיפת הסוחרים עמד בראש בית־הספר מיסודם של חוגים אלה.

כחבר המועצה המדינית בפטרבורג נלחם במדיניות של השילטונות הרוסיים, שהיפלו לרעה את פולין.

בין הבנקים הפרטיים שהפכו במרוצת הזמן לבנקים ציבוריים היה הבנק של וויליאם לאנדאו. הבנק הזה נוסד בשנת 1857 והשתתף בו גם אחיו של וויליאם — לודביג לאנדאו. בתקופת קיומו הארוכה הפך הבנק למוסד פינאנסי גדול עם סניפים מרובים. משירותיו נהנו מיפעלים תעשייתיים ומיסחריים בינו־ניים. בשנת 1913 הפך המוסד לבנק מניות בהון של חמישה מיליון רובל. הבנק של לאנדאו הפסיק את פעולותיו רק בשנת 1920.

גדולה היתה תרומתם של בנקי המניות שקמו ביוזמתם של יהודים שתרמו להתפתחות המיכרות הפולניים, תעשיית המתכת והחקלאות וכן לחדירת הפולנים לשווקים בחוץ־לארץ בסוף המאה התשע־עשרה.

הבנק של פולין, שמימן בראשית פעולותיו במאה התשע־עשרה מיפעלים תעשייתיים, נטש כעבור זמן־מה שטח פעולה זה ושירת את האוצר בלבד. התעשייה פנתה לבנקים הציבוריים והפרטיים. הבנק למיסחר בוארשה מימן מיפעלים אחדים מן הגדולים ביותר, כגון מיפעלי המתכת, תוצרת רהיטים בוויציכוב, מיפעלי הטקסטיל של גייאר ושייבלר בלודז׳. על־ידי מתן הלוואות למגדלי סלק סוכר תרם רבות לפיתוח תעשיית הסוכר בפולין.

מהבנק לדיסקונטו בוארשה נהנו מיפעלים תעשייתיים בוארשה ובלודז׳, שקיבלו הלוואות ומסרו את שטרותיהם לדיסקונטו.

גם הבנקים הפרטיים, שלא הפכו לבנקים של מניות, שירתו את התעשייה בארץ. אחד הבנקים האלה היה הבנק של א. גולדפדר. הבנק הזה נוסד בשנת 1860. לאחר מותו של בעל הבנק ניהלו אותו שני בניו, ברוניסלב ויוסף, שהשתתפו גם בהרבה מיפעלים לתעשייה ולהובלה. הבנק של גולדפדר התקיים עד שנת 1932.

מלחמת העולם הראשונה גרמה להתמוטטותם של הבנקים הפרטיים. מהבנקים הגדולים והפעילים לשעבר נשארו רק ארבעה: הבנקים של סטאניסלב לסר, ס. נתנזון ושות׳, ה. גולדפדר וד. מ. שרשבסקי.

הבנק של שרשבסקי הצליח לצאת בשלום מתוך שנות המלחמה הקשות ומצבו לא רק שלא נתערער, אלא אדרבה: עם סיום המלחמה פיתח בהרבה את פעולותיו. פעילותה של משפחת שרשבסקי בשדה הכלכלה התחילה רק בשלהי המאה התשע־עשרה. מייסד המיפעל, דוד משה שרשבסקי (1844—1915), היה סוחר אריגים סיטונאי ויבואן של אריגים מרוסיה. עם התפתחות תעשיית האריגים בפולין ירד פלאים הייבוא מרוסיה לפולין. משפחת שרשבסקי חיסלה אז את עסקיה הקודמים ופתחה בשנת 1911 בנק בוארשה. את הונה העצום השקיעה בעסקי בנייה.

רפאל שרשבסקי

בימי מלחמת העולם הראשונה, שעה שפעולות האשראי פסקו כמעט, השתתפה משפחת שרשבסקי במיפעל חרושת ובכך הצילה את הונה בתקופת האינפלאציה, שעירערה את המשק בפולין. בשנת העשרים הקימה משפחת שרשבסקי קונצארן תעשייתי, שהקיף כמה בתי־זיקוק לסוכר, בתי־חרושת כימיים, מפעלי טקסטיל ואחוזות. באותה תקופה ניהלו את הבנק האחים רפאל ומיכאל שרשבסקי ושיתפו אתם פעולה ד״ר גוסטב בירשטיין ולשצ׳ינסקי. להתפתחות הבנק הזה עזר בהרבה ה„ג׳וינט״ שעשאו לבנק שלו. גם טיבו כבנק יהודי הקרוב למיסחר והמלאכה היהודיים הועילו לו בהרבה.

רפאל שרשבסקי היה פעיל בחיים הצבוריים. הוא היה חבר עיריית וארשה, משנת 1916 עד פרוץ מלחמת העולם השנייה; חבר הסאנאט הפולני, יושב־ראש אגודת הסוחרים היהודים בפולין, עמד בראש התנועה הקואופרטיבית וחבר המועצה שניתמכה על־ידי ה„ג׳וינט״, והיה פעיל בהרבה חברות חסד.

טמיעה והתבוללות

תהליכי הטמיעה וההתבוללות

מאת פל. סוקולוב

וארשה, שבה חי עד לשנות התשעים של המאה הי"ט הקיבוץ היהודי הגדול ביותר בעולם, היתה עיר של יהודים שהרחיקו ביותר בהתבוללותם ושל יהודים רחוקים ביותר מהתבוללות. התיבה „התבוללות" משמשת בהוראות שונות, בין מצומצמת יותר ובין נרחבת יותר, בהוראה מיוחדת או כללית, שהצד המשותף שבהן הוא לפרקים מועט מאד. בפולין נתקבל מושג זה כציון לשאיפתה של קבוצת יהודים מסויימת להזדהות גמורה עם החברה הפולנית מבחינה מדינית ולאומית, פרט לדת. המתבוללים השתדלו להימנע מלבטא את המלה „יהודי", וקראו לעצמם פולנים בני־דת־משה, תוך ציון שלוש המלים האחרונות בראשי־תיבות בלבד בד"מ (או בפולנית — P.W.M. היינו — Polacy Wyznania Mojżeszowego

כתהליך טבעי של הסתגלות חיצונית מצד היהודים אל העמים אשר בקירבם חיו, אל לשונם, מינהגיהם, לבושם וכל תרבותם, היתה ההתבוללות בגדר תופעה החוזרת ונישנית בהיקף זה או אחר בכל ארצות הגולה. פולין לא היתה מבחינה זאת יוצאת מן הכלל, ווארשה, בירתה, שיקפה תהליך זה, כדרך ששיקפה את שאר הזרמים והכיוונים שהיו מצויים ביהדות.

דרגת ההתבוללות לפי התפיסה הזאת, תלויה היתה תמיד בשורה של גורמים בעלי אופי כלכלי, חברתי, מדיני ופסיכולוגי, במיספר היהודים ובמידת ליכודם הפנימי, ביחסה של האוכלוסיה הפולנית ואף בכל מיני קוניונקטורות. בדרך כלל היה תהליך זה אינטנסיבי יותר בארצות בעלות תרבות גבוהה והתפתחות מיסחרית־תעשייתית, שהקיבוץ היהודי בהן מועט היה. במשך מאות שנים נתגלו היהודים כמתכת קשה עד מאד, שלא ניתנה להתכה אף בטמפראטורות היסטוריות גבוהות ביותר ובתנאי־התבוללות נוחים ביותר. לא־כל־שכן בארצות כפולין, שבהן היו התנאים האוביאקטיביים מבחינה זו הרבה פחות מסייעים, שבהן היהודים בתוקף התפתחותם ההיסטורית — אשר במשך כמה מאות שנים עמדה בסימן שילטון עצמי נרחב — הפכו לקבוצה לאומית, אשר גם לאחר צאתה מהגיטו נבדלה לחלוטין מן הסביבה לא רק בדתה, לשונה, לבושה, אורחה ורבעה, אלא גם, כמעט, בכל צורות החיים החברתיים. מכאן מסתבר, בין השאר, משום מה היה תהליך ההתבוללות הטבעית בפולין במאה הי"ט איטי יותר והיקפו מועט יותר מאשר באירופה המערבית עד שכמעט ולא נגע בהמוני היהודים.

היעדר השילטון המדיני בידי הפולנים במשך תקופה ארוכה היה, כנראה, בין הגורמים החשובים ביותר מבחינה זאת.

יש להבדיל בין ההתבוללות הזאת, שגילויה העיקרי הוא בשטח הלשוני־תרבותי, לבין ההתבוללות האידיאולוגית, שהיתה אַקט רצוני הכרתי ושאיפתה היתה התמזגות מלאה עם העם השולט בארץ ועם תרבותו הלאומית. ההתבוללות מסוג זה לא הקיפה בפולין אלא שיכבה דקה מאד של האוכלוסיה היהודית — את הבורגנות והאינטליגנציה המיקצועית — אולם לעומת זה התקדמה כמעט מראשיתה הרבה יותר מאשר בת־זוגה במערב־אירופה, בהוליכה בעקיבות, שלב אחר שלב, עד לניתוק מלא מן הכלל היהודי. התבוללות זו, תחילתה וסופה חלו במאה הי"ט. כבר בעשור הראשון של המאה הנוכחית לא היתה ההתבוללות היהודית־פולנית מסוג זה קיימת כגורם רציני בחיי היהדות הפולנית, אלא כנחלת־העבר בלבד. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, בפולין העצמאית, שוב לא מילאה תפקיד חשוב בחיים החברתיים והמדיניים של יהדות פולין. ומה שנוגע לתוצאות מאמציה, שהשתרעו על־פני תקופה של מאה שנים כמעט, הרי היו אלו מבוטלות, פרט לתחומי הפעילות הפילאנטרופית הטהורה, שבה יש לרשום לזכותה הישגים רבים.

בניתוח אופייה של ההתבוללות בפולין שלאחר החלוקה בשלהי המאה הי"ח, וביחוד במלכות פולין הקונגרסאית, יש להביא בחשבון את התנאים המדיניים המיוחדים, שבהם עיצבה תנועה זו את דמותה. לא היתה זו התבוללות במדינה בלתי־תלויה ששוב לא היתה קיימת, אלא בעם שלחם על חירותו נגד אויב, שדיכא את הפולנים והיהודים כאחד. היה בכך משום כוח־משיכה מוסרי גדול לגבי היסודות האידאיים היהודיים, שנתגייסו בעיקר מקרב הנוער הלומד, ואשר לקחו חבל במאבק הזה. יש לזכור כמו־כן, שהשילטון הצארי עשה ככל שידו השיגה להחרפת הניגודים בין הפולנים והיהודים, ובנוקטו את השיטה הישנה נושנה של הפרד ומשול, התאמץ לבלום את הפולוניזאציה של היהודים. ההתבוללות מימי ההתקוממויות הפולניות, היתה לה רומאנטיקה משלה, ששימשה כוח משיכה אף לגבי המשכילים בעלי הלך־הרוח הקוסמופוליטי ביותר, שלא לדבר, כמובן, על היהודים הפאטריוטים הפולנים הנלהבים, שנתחנכו על בירכי מסורת קרבית, הסמל והאגדה

שלהם היה הפולקוֹבניק בּאֶרָאק יוסילביץ׳ וחטיבת הפרשים היהודים שלו, שהושמדה תוך הגנת־גבורה על ורשה בשנת 1794.

ההתבוללות בשלביה הראשונים היתה גם גילוי טבעי של התמורות שחלו בראשית המאה הי״ט. הנוער היהודי בפולין, המשתחרר מחומות הגיטו, צמא־הדעת והתרבות האירופית, לא ניתן לו למצוא אז דרך אחרת. משכילי הימים ההם היו בדרך הטבע מתבוללים. תקופת ההתבוללות הראשונה, או יותר נכון, תקופת האירופאיזציה של יהודי פולין, נתחוללה בסימן התרבות הגרמנית, שכן גורם חשוב היוו בה היהודים, שהגיעו לוארשה מן המערב לאחר החלוקה השלישית של פולין. מישפחות אלו, שלימים מילאו תפקיד בולט בחיי יהודי וארשה, התבוללו עד מהרה בקרב הפולנים. אך עוד תקופה ארוכה נשתמרה הלשון הגרמנית בפי שיכבות־יהודים מתקדמות בוארשה, בפרט בקרב המשכילים מבית־מידרשו של מנדלסון. ההיסטוריון הפולני, אלכסנדר קראוסהאר, מתבולל לשעבר, שלימים ניתק את קשריו עם היהדות, כותב על נושא זה: „לדבר גרמנית שוטפת, להשתכר בקיסמי שירת שילר, היה שיא־חלומותיהם של יהודי פולין בעשורים הראשונים של המאה הי״ט. בהיותם נידחים מכל קשר עם הסביבה הקרובה, אנוסים היו יהודי־פולין בימים ההם לפנות למקור, שממנו באה בשורת התחיה הרוחנית, שהובעה בדברי נתן החכם של לֶאסינג. הבורגנות היהודית־פולנית העשירה היתה מחנכת את בניה בחוץ־לארץ, בבתי־אולפן גרמניים. תקופת ההשכלה הראשונה כרוכה היתה בהשפעה התרבותית של גרמניה מן הימים ההם. אך השפעה זו היתה שטחית בלבד, אף־על־פי שהאוּרים־והתומים של המשכילים היה מ. מנדלסון. ההתבוללות היהודית־פולנית לא קיבלה את היסודות העמוקים יותר של תורתו. היהדות בדמותה הריפורמית, המשלימה בינה לבין רוח הזמן, לא היתה לפי הכרתה אלא לבוש חיצוני, ולא קשר רוחני עם העם היהודי".

בעיות ההתבוללות היהודית בפולין היו מסובכות עד למאד. עם שהתנאים היו בלתי נוחים בשבילה עד מאוד בתקופה מאוחרת יותר של המאה הי״ט, הרי בראשיתה היא מצאה גורם מסייע במסורת הסובלנות של פולין הקדומה, שבימי הרדיפות האכזריות נגד היהודים באירופה המערבית, הם מצאו בה לא רק ביטחון וקיום חומרי, אלא גם אפשרות לפתח את כוחותיהם הרוחניים. בשום ארץ בעולם לא נתקבלו היהודים בסבר פנים וביחס כזה, כדרך שנתקבלו על־ידי שורת מלכים ושליטים פולנים. בשום מקום לא נוצרו אגדות פילושמיות רבות כל־כך, כפי שנוצרו בפולין, למן הימים הקדומים ביותר לשבת היהודים בה.

הזרמים הליבראליים, שזרמו מן המערב בשלהי המאה הי״ח, גרמו לא מעט לכך, ששורת מדינאים חשובים וסופרים פולנים קמו להגן על היהודים. מלך פולין האחרון, סטאניסלאב פוניאטובסקי, אדם בעל אפקים רחבים ובעל השכלה הומאניסטית, גילה עניין רב לגבי שאלת היהודים והיה מחברה של אחת התוכניות לתקנת היהודים. בסיים בן ארבע־השנים (1788—1791) נידונה בעיית היהודים במיסגרת הכללית של תקנת הרפובליקה. שורה של צירים, כגון תדיאוש צ׳אצקי, ההיסטוריון ומחבר ה„מחקר על היהודים", בוטרימוביץ׳, הכומר קולונטאי, חולונייבסקי, ייז׳ירסקי ואחרים תבעו שיוויון־זכויות

תדיאוש צ׳אצקי

ליהודים, חלק מהם תוך שמירת זכותם להתבדלות. בויכוחים נתגלעו שני כיוונים. הראשון, שיצא מנקודת־הראות של צדק היסטורי, שאף להבטחת התועלת הציבורית על־ידי הבטחת חירויות נרחבות ביותר ליהודים. הכיוון השני, שנטה פחות לויתורים, ראה כמטרתו אך ורק את האינטרס המדיני על דרך השימוש היעיל ביהודים והכוונתם לעבודת־אדמה. אבל שני הכיוונים האלה גם יחד קשורים היו בהנחה משותפת: שילוב היהודים בתוך האורגאניזם הלאומי על־ידי טמיעתם בתוך שאר האוכלוסין. הרֶאפורמות הללו לא חרגו אף פעם ממיסגרת התיאוריה, בהיתקלן במציאות בהתנגדות, בעיקר מצד האוכלוסיה הפולנית העירונית, שלחמה לא רק נגד הרחבת זכויות היהודים, אלא אף תבעה לשלול מהם את זכויותיהם הקודמות ולהרחיקם מערים רבות. בעיקר הצטיינה מבחינה זאת האוכלוסיה הוארשאית, שבשנת 1791 עיבדה תוכנית מיוחדת לצורך סידורם של היהודים, שקבעה נומרוס קלאוזוס ליהודים הנסבלים בערים, על־פי דוגמת איגרות־החסות (שוּצבריפה) הפרוסיות.

וארשה החלה ממלאת תפקידה בחיי היהדות הפולנית עוד בשלהי המאה הט״ז לאחר שהועברה אליה מקראקוב הבירה המלכותית והסיימים, אבל עוד זמן רב קודם לכן חיו בה יהודים. ד״ר יצחק שיפר מצא עקבות מעניינים מאוד של מה שקרוי וועד וארשה, שמורכב היה מנציגי וועד ארבע־הארצות, אשר מזמן לזמן היו מופיעים בוארשה לשם סידור עניינים דחופים. במקורות הפּוֹלנים נקראו יהודים אלה „זקני יהודי הכתר והמדינות". הם היו עורכים התיעצויות עם נציגי בית־דין האוצר. שני מיסמכים הנוגעים להתיעצויות אלו, מקורם משנת 1666, לאחר השואה שבאה על יהדות פולין בימי מילחמות הקוזאקים והמלחמה השבדית. בימי חלוקתה של פולין היתה וארשה המרכז החשוב והגדול ביותר, שבו הוכרעו ענייניהם של יהודי פולין.

אחת האפיזודות המקוריות ביותר בהתבוללות שבמחצית המאה הי״ח, היתה התנועה הפראנקיסטית. יעקב פראנק משיח־

שקר ונוכל מוכשר מסוגו של קאליוסטרו, שצץ על גלי הדור האחרון של חסידי שבתי־צבי ואשר ידע לנצל את הזרמים המשיחיים שביהדות פולין, גרם להתבוללותן הגמורה של מישפחות יהודיות רבות ולהעברתן לדת הקאתולית. הוא עצמו המיר את דתו בשנת 1759 בוארשה וסנדקו לטבילה היה המלך אוגוסט ה־3 בכבודו ובעצמו. בסמוך לטבילתו טען, כי יש לו 15.000 חסידים. ואילו תשע שנים לאחר מכן, כאשר פראנק היה כלוא במינזר צ׳נסטוחובה בעוון כפירה, נקטו שליחיו, שיצאו למוסקבה לשם ניהול משא־ומתן על מעבר לדת הפראבוס־לאבית, את המיספר 20.000. לאמיתו של דבר, כפי שכותב ד״ר שיפר, היה מיספרם מועט בהרבה, על־כל־פנים מיספר המתנצרים היה פחות בהרבה. אולם אף אם ננקוט מיספר צנוע יותר, הרי התבוללות דתית זו שימשה זריקה יהודית רצינית לתוך האורגאניזם הפולני. מקרב הפראנקיסטים יצאה שורת אישים בולטים בחיים המדיניים, החברתיים והרוחניים של פולין. אין כמעט מישפחה בשמנה־וסלתה הפולנית, ששלשלת־היוחסין שלה לא תגלה קשרי־חיתון כלשהם עם הפראנקיסטים. אשתו של גדול משוררי פולין, אדם מיצקביץ׳, שמוצאה מבית שימאנובסקי, היתה נצר מגזע הפראנקיסטים, וקיימת השערה, שהוא הדין גם ביחס לאמו של מיצקביץ׳, שהיה ידיד גדול של היהודים וחסיד נלהב של תחיית העם היהודי. לו מייחסים את החרוזים: „מצד אבי הריני מאזור, כלומר מגזע הלאחים, אמי ממתנצרי מאייבסקי, כלומר יהודי, ועל כך גאוותי.״ רבים מבין צאצאי הפראנקיסטים הצטיינו בשדה הסיפרות והפרקליטות הפולנית. אופיינית ליחס בימים ההם של שיכבות השלאכטה והאריסטוקראטיה העילית אל היהודים היא העובדה, שכל משומד ע״פ חוק בליטה היה מקבל תואר וסמל כל אצילות ושנציגי המישפחות הפולניות המיוחסות ביותר היו ממלאים ברצון את תפקידי הסנדקות. עם שהתנועה הפראנקיסטית לא היתה קשורה קשר ישיר עם ההתבוללות של המאה הי״ט, היא גרמה במידה מסויימת ליצירת „האקלים הרוחני״, ששימש רקע למאורעות המאוחרים יותר. הקאריארה של הפראנקיסטים עשוייה היתה לשמש פיתוי לאותם המתבוללים הראשונים, שגישתם אל הבעייה היהודית היתה מן הצד האישי וגם פתרונם לבעייה זו לא היה אלא אישי. היסוד האינדיבידואלי שבהתבוללות, שבשום מקום לא היתה בעלת אופי המוני, מילא בכל אתר ואתר תפקיד נכבד וברוב המיקרים הביא לידי התנצרות, אם לא בדור הראשון, הרי בדור השני או השלישי, ביחוד בארצות הקיבוצים היהודיים הגדולים, כפולין.

לאחר החלוקה השלישית של פולין, בימי השילטון הפרוסי (1795—1806), משבוטלו ההגבלות על ישיבת היהודים בוארשה, גדלה בה האוכלוסיה היהודית בשיעור ניכר. מקום בראש תפסו אז בעיקר היהודים שבאו מפרוסיה, משלזיה ומוראביה. היתה זו שיכבת יהודים מתבוללים, בעלי אינטרסים נרחבים, סוחרים, בנקאים, ספקים, שהתעשרו בימי מסעות נאפוליון ואשר השתדלו לשמור על יחסים טובים עם כל הממשלות, עם הרוסית כעם הגרמנית והפולנית. הם היו מגישים הצהרות־נאמנות לשילטון, בדורשם שיוויון־זכויות. כיוון התבוללותם של אלה היה בעל אופי סתגלני־אופורטוניסטי, והשיטות שהשתמשו בהן היו לפי הקוו המסורתי של „שתדלנות״. אחד היהודים האלה, יצחק פלאטאו, ייסד בוארשה, בשנת 1802, בית־כנסת „מתקדם״ קטן ברחוב דאנילוביצ׳ובסקה. התפללו בו קומץ ראשוני אבות ה„מיוחסים״ של יהודי וארשה של השנים המאוחרות יותר, כגון הקרוננברגים, האפשטיינים, הטפליצים וכו׳. בימי הנסיכות הוארשאית (1806—1815), לאחר זעזועי מלחמות נאפוליון, ירד מיספר היהודים בוארשה. בשנת 1813 לא עלה מיספרם על 8000, ב־6600 פחות מאשר בשנת 1810. בתקופה ההיא הוענקו ליהודים זכויות־אזרח באורח עקרוני, אלא שנידחתה הוצאתן מן הכוח אל הפועל לעשר שנים, והמרחק בין העקרון לבין המעשה היה רב. התקנות לאין־ספור, שהגבילו את זכויות היהודים נשארו בתוקפן גם הלאה. המצב לא נשתנה גם לאחר עשר שנים, בתקופה הראשונה של המלכות הקונגרסאית. קומץ „מתקדמים״, שבינתיים הספיקו להתפלג ושאליהם נצטרפו משפחות יהודיות־פולניות במקורן, כגון הברגסונים (צאצאי שמואל זביטקובר), הברסונים, הרוזנים וכיו״ב, חוללו את תנועת ההתבוללות האידיאולוגית בנוטלם לידיהם את ייצוג היהודים כלפי חוץ, כלפי השילטונות והציבוריות הפולנית ובהשתדלם להושיב בוועדי הקהל את אנשיהם. קומץ זה התאמץ להשליט את פיקוחו על החינוך היהודי, בארגנו את בתי־הספר ברוח מתקדמת ומתבוללת. שאלת הראפורמה היהודית נהפכה שוב לנושא הויכוחים בסיים של המלכות הקונגרסאית ובדעת הקהל הפולנית. בדומה לימי הסיים של ארבע השנים, התנגשו ביניהן דעות שונות, החל בליבראליות מאד, שנציגיהן היו לוקאשינסקי, סורובייצקי, גוכנאצקי ועד לדעות מרובות הסתייגויות, שמקורן באמונות טפלות. החוק הקונסטיטוציוני של נסיכות וארשה משנת 1807 קבע אמנם, שכל האזרחים שווים כלפי החוק, אך עוד באותה שנה עצמה היתנה צוו הנסיך הוארשאי, פרידריך אוגוסט, את קבלת האזרחות בין השאר, בידיעת השפה הפולנית, דבר ששלל מן הרוב הגדול של יהדות פולין את הזכויות המדיניות. שר האוצר דאז, דמבובסקי, העמיד את השאלה באופן ברור, בהדגישו, כי הענקת אזרחות ליהודים בדין שתבוא רק לאחר שהיהודים ימירו בקרבם את כל מה שמבדיל אותם משאר האזרחים, שיש לבטל תחילה את האוטונומיה הקהילתית היהודית, לחסל את בתי הספר היהודיים הנפרדים, להטיל על היהודים את חובת העמדת טירונים לצבא, לאסור עליהם את הלבוש המיוחד להם; בקיצור ליצור מצב כזה, שהיהודים לא ייבדלו במאומה משאר האוכלוסיה. בדומה לתקופת הנסיכות הוארשאית, הכריז בימיה הראשונים של המלכות הקונגרסאית הנסיך אדם צ׳ארטוריסקי, שיש להתיחס לבעייה היהודית כך, „שמחוץ לדעה על האלוהים שבשמים״, לא יהיה קיים שום הבדל בין נתיני מדינה אחת. לשון אחרת, רק סובלנות דתית, וחוץ מזה התבוללות גמורה. לפי קוו זה התפתחה התחיקה בשנים הבאות.

ברוח זו קם בשנת 1825 מה שקרוי היה „וועד בני־דת־משה״, מוסד ממלכתי, שמתפקידו היה לטפל בבעיית הראפורמה ליהודים, מתוך התייעצות עם וועדה מייעצת, מורכבת מחמישה יהודים נכבדים, שנהנו מאימון השילטונות. וועד זה עסק קודם־כל בענייני בתי־הספר. בתי־הספר היסודיים הראשונים לילדי יהודים בוארשה נפתחו באורח חגיגי בשנת 1820, ומנהלם היה יעקב טוגנדהולד, שלימים מילא תפקיד חשוב, כמתבולל מתון, בניגוד ליריבו אנטוני אייזנבאום, שייצג את הכיוון הקיצוני של המתבוללים. בקשר עם בתי־ספר אלה נוצר צורך לחנך קאדרים של מורים, ועוד הרבה זמן קודם לכן באה יוזמה לחנך

רבנים מתקדמים על־פי דוגמת אירופה המערבית, אשר יפיצו השכלה בקרב ההמונים הרחבים, שהיו אז תחת ההשפעה העצומה של „צדיקי" החסידים והחרדים הקיצוניים מבין ה„מתנגדים". ברעיונות אלה תמכו, פרט למתבוללים, גם שכבות שמרניות מסויימות, שרצו למזג דתיות עמוקה עם המדע החילוני. אחד מהוגי רעיון בית־הספר הזה, שנקרא „בית־מידרש לרבנים" ומנהלו הראשון היה אברהם שטרן, מתימטיקאי מלומד, היהודי היחיד שהיה חבר בחברה הפולנית של ידידי המדע, ואשר השילטונות הת־חשבו מאוד בדעתו. התפקיד שעמד לפני אברהם שטרן לא היה מן הקלים. הוא ראה את בית־המידרש הזה לא כמכשיר להתבוללות, אלא כמוסד להפצת ההשכלה וכאמצעי למילחמה בקנאות הדתית של החסידים; הוא הזהיר מפני ראפורמות ראדיקאליות בחינוך, שיש בהן כדי לפגוע ברגש הדתי של המוני היהודים, וכאשר דעותיו לא נתקבלו, התפטר מכהונתו. שטרן היה חותנו של חיים זליג סלונימסקי, מייסד „הצפירה" בשנות השישים.

אנטוני אייזנבאום

בית־המידרש לרבנים עבר גילגולים שונים ובסופו של דבר נתגלה, מבחינת הפירות שהבשיל, כיצור פאראדוקסאלי ביותר. בהיווסדו לצורך חינוך רבנים, מורי־דת ועסקני קהילה יהודים, הוא לא הוציא אפילו רב אחד, ולעומת זאת גידל לגיונות של מתבוללים קיצוניים, שלא אחד מהם המיר לבסוף את דתו ועבר לחיק הנצרות. פטרוני בית־הספר הזה ומנהליו, שמבין כולם נודעה ההשפעה הגדולה ביותר לאנטוני אייזנבאום, בעל המרץ וההשכלה הרחבה, לא עמדו מן־הסתם בעצמם על כך, מה יהיה הפרי שיבשילו מאמציהם; אך ההמונים הרחבים הרגישו כאילו בחוש את התמורות העתידות לבוא על אותו קומץ אינטליגנציה ובורגנות, שראתה את היהדות אך ורק כקהילה דתית, בעוד שקשריהם עם הדת היו בדרך־כלל רופפים ומן השפה ולחוץ בלבד. רק מעטים מבין חניכי בית־המידרש הזה סיימוהו, בעוד שרובם עזבו עוד את הכיתות הנמוכות, ועברו לבתי־ספר כלליים. קורות בית־המידרש לרבנים, שנתקיים עד שנת 1863, שימשו כאילו אות־מבשר לירידה שבאה על תנועת ההתבוללות כעבור חמישים שנה.

מנהיגי תנועה זו מימי ההתקוממויות של שנות 1830 ו־1863, שהאמינו באמת ובתמים בהתבוללות כפיתרון לבעיית היהודים בפולין, הגיעו לאכזבה מרה בעודם בחיים, בראותם כיצד נשמטת הקרקע מתחת לרגליהם משני הצדדים — מן הצד היהודי והפולני כאחד. הם נשארו מצביאים ללא צבא, ושכבות מתרחבות והולכות של יהדות פולין איבדו את מנהיגיהן הרוחניים.

התקוממות נובמבר 1830 נהפכה להיות מניע נוסף להתקרבות יהודית־פולנית, בעוררה התלהבות פאטריוטית לא רק בקרב האינטליגנציה היהודית ובשיכבה העילית היהודית, אלא גם בקרב חלק מן ההמונים הרחבים. רוסיה הצארית היתה האוייב המשותף. כשעלה על כס־המלוכה ניקולאי הראשון לאחר אלכסנדר הראשון הליבראלי, החלו מיד רדיפות נגד היהודים; אין פלא איפוא, שסיסמות ההתקוממות מצאו הד חזק בלבם. תחילה התנגדה המיפקדה העליונה של המתקוממים לגיוס היהודים לצבא והעמידה בפניהם קשיים מקשיים שונים, בדרשה בין השאר, שהיהודים יגלחו את זקניהם. היא התייחסה, בדרך כלל, בחוסר־אימון אל החיילים היהודים ושאפה להגביל את חלקם של היהודים בהגשת עזרה כספית בלבד. אך יחס זה לא ריפה את רצון היהודים, שחשו אל הנשק. יהודים רבים לחמו בכבוד בגווארדיה הלאומית ובגדודי־החזית; נתארגנה חטיבה יהודית מיוחדת של הגווארדיה העירונית בוארשה. יהודי וארשה מילאו גם תפקיד חשוב מאד בהושטת עזרה למתקוממים מאחורי החזית. השילטון והסיים המהפכני הבטיחו ליהודים, בימים האחרונים של המרד, שיווי־זכויות מלא. יואכים ללוול, ההסטוריון החשוב, מאישיה הדגולים של הדאמוקראטיה הפולנית בימים ההם, כתב במניפסט אל היהודים: „כלום יכולים אתם לצפות לחירות מידי הפרעונים הוינאיים ומנבוכדנאצר הצפוני? רק העם הפולני יוכל לשחררכם, ואילו הבטחות המלכים הוכחו תמיד כשקר. אך התנאי הוא, שהיהודים יילכו יד ביד עם אחיהם הפולנים וילחמו בדרך זו על זכויותיהם." בנו של בּאראָק יוסילביץ' השתדל לארגן חטיבת פרשים יהודים, אך הנסיון הזה — לא הצליח, בין השאר, משום שהמתבוללים ראו בדבר גילוי בלתי־רצוי של בדלנות יהודית וסירבו להגיש את עזרתם הכספית. תלמידים רבים של בית־המידרש לרבנים לחמו בשורות המתקוממים ואחד המנהיגים והמצביאים הדגולים ביותר של ההתקוממות היה הגנראל יעקב לווינסקי, בנו של מומר וארשאי. לאחר דיכוי ההתקוממות היגרו משתתפים יהודים רבים לחוץ־לארץ, בעיקר לצרפת, מקום שם המשיכו בפעולה הפאטריוטית במיסגרת החברה הדאמוקראטית השמאלית, בהעלותם גם את הבעייה היהודית בשטח הבינלאומי. אחד הבולטים שבהם היה יהודי וארשאי, ישעיהו לודוויק לובלינר, קצין בצבא ההתקוממות, לימים עורך־דין בבלגיה, מחבר כמה מחקרים בשפה הצרפתית על יהודי פולין.

לאחר התקוממות 1830 עבר על מלכות פולין הקונגרסאית משבר כלכלי קשה, שבא בין השאר כתוצאה של החזרת גבול־המכס עם רוסיה, אשר בוטל בשנת 1819, ועתה הוקם שוב כמעשה־תגמול על ההתקוממות. אך כעבור עשר שנים השתפר המצב בהרבה והארץ עמדה על סף התפתחות תעשייתית גדולה. אחד ממרכזי התעשייה והמיסחר החשובים של פולין בימים ההם היתה וארשה, שבה קמו בתי־חרושת פרטיים וממשלתיים לרוב. בשנת 1840 חיו בעיר זו כ־37 אלף יהודים, כלומר 26% מכל האוכלוסיה. אף־על־פי שהיהודים הוגבלו בהגבלות רבות, הרי מילאו תפקיד גדל והולך בחיי הכלכלה של הממלכה הפולנית, כאנשי־פינאנסים, סוחרים גדולים וחרושתנים. ה„מיוחסים", הקרוננברגים, האפשטיינים, הרוזנים ואחרים סייעו בשיעור עצום בפיתוח הרכבות וכמה וכמה מענפי התעשייה הפולנית של הימים ההם. בד בבד עם ההתפתחות הכלכלית התקדמה והלכה ההתבוללות, רק בצמרת כמובן, בלא שתקיף כל עיקר את המוני היהודים, בעוד שאופי ההתבוללות הזאת נעשה כבר פולני טהור. כקבוצה קטנה, לא היה בידם של המתבוללים, שהתרחקו הלוך והתרחק מההמונים, ליצור מזיגה של התרבות הפולנית עם היהודית, שתהא ניבדלת מזו של הפולנים, ועל־כן ספגו תרבות זאת אל קירבם בעוד שההמונים עדיין חיו את חיי הגיטו. כבארצות אחרות, כן גם בפולין הלם התהליך

מיצקביץ עם הלגיון הפולני בקושטה

הזה את האינטרסים של העירונים המתעשרים ושל האינטלי־גנציה, פרט לבחינה הריגשית־פאטריוטית. השפעה גדולה וכוח־משיכה ניכר נודעו בימים ההם גם לסיפרות הפולנית, הספוגה אידיאלים של חופש, ובשורה ראשונה לאדם מיצקיביץ'. בשנות גלותו רקם חזיונות־נבואה משיחיים, בכורכו את גורל העם הפולני עם גורל ישראל, שכינה אותו האח הבכור של פולין. הוא השתדל להשפיע על בני־עמו ברוח האחווה עם היהודים, בקובעו, כי בלא שיחרור היהודים לא תוכל פולין לקום, ואפילו אם תקום, דבר שלא האמין בו, היא לא תוכל להחזיק מעמד. כידוע התאמץ מיצקיביץ', שמת בשנת 1846 בקושטה, לארגן לגיון יהודי למילחמה נגד רוסיה בימי מילחמת קרים. פעולתם של שורת מנהיגים פולנים בגולה, כשמאליים כימניים, שהתרכזו מסביב לנסיך אדם צ'ארטוריסקי ואשר היו בעד מתן שיווי־זכויות ליהודים, השפיעה בימים ההם ללא־ספק על התפשטות ההתבוללות בפולין ועל הכנת הקרקע להשתתפות יהודי פולין בהתקוממות הבאה, שפרצה בוארשה בשנת 1863. מן הראוי לציין, כי היהודים המתבוללים מאירופה המערבית, ביחוד מצרפת ואנגליה, שעמדו במגע עם נכבדי היהודים הוארשאים, פעלו אף הם בכיוון זה, בעודדם את ההזדהות עם הציבור הפולני במאבקו לעצמאות.

ההתקוממות של 1863 היתה נקודת־שיא להתבוללות היהודית־פולנית. המצב לגבי היהודים היה מסובך עד מאוד, שכן ערב ההתקוממות הגשים המרגראביא ויילופולסקי, ראש השילטון האזרחי וחסיד־ההסכם עם רוסיה, את תכנית הרפורמה הליבראלית שלו לגבי היהודים, בבטלו את כל ההגבלות ביחס ליהודים, פרט לאלה שמטרתן היתה לחסל את הלשון המיוחדת של היהודים. בקרב המתבוללים נתגלע קרע. חלק מהם עמד תחילה לצדו של ויילופולסקי, ביחוד הבורגנות העשירה, שלא האמינה בהצלחת ההתקוממות וחששה, כשם שחששו גם מנהיגי החסידים, מפני הזעזוע המהפכני. בהמשך ההתקוממות לא היתה כמעט מישפחה בין היהודים הפולנים המתבוללים בוארשה ובערי־השדה, שלא השתתפה בה במידת מה. השתתפה בה קודם־כל האינטליגנציה היהודית בשלמותה.

במקומות רבים סייעו בידי המת־קוממים גם המוני המתנגדים, ולא מעט השפיע על כך הרב הראשי בוארשה דב בר מייזלס (1798—1870), פאטריוט פולני נלהב, שעוד לפני ההתקוממות לקח חבל בהפגנות הפאטריו־טיות יחד עם שני המטיפים המתקדמים ד"ר מארכוס יאס־טרוב ויצחק קראמשטיק. הרב מייזלס נהפך לגיבור לאומי פולני־יהודי. בדומה לקראמ־שטיק ויאסטרוב, נכלא ונשלח לגירוש ברוסיה. מייזלס משך אחריו חלק מהמוני המתנגדים, שהיה פונה אליהם בכרוזים בלשון העברית. יאסטרוב, שלי־מים היגר לאמריקה, נעשה שם פרופיסור בסמינאר תיאולוגי מתבולל מתוך מן הטיפוס המערב־אירופי. יצחק קראמשטיק, מורה בבית־המידרש לרבנים, ממוצא מישפחה ענייה בוארשה, נמנה עם המתבוללים הקיצוניים והיה אביה של מישפחה, שבמשך תקופה מסויימת מילאה תפקיד רב־חשיבות בקרב האינטליגנציה המיקצועית היהודית־פולנית, והצטיינה בשדה הפעולה הפילאנטרופית ובהפצת ההשכלה. קראמשטיק היה המטיף הראשון, שהשמיע בשנות ה־40 את דרשותיו בשפה

יהודים רבים השתתפו בהתקוממות הזאת, ואחד החברים המובהקים ביותר בממשלה הלאומית של המתקוממים היה הנריק וֹוהל, ששימש בכהונת שר־האוצר. עוד במשך שנים אחדות לפני אותה התקוממות, שאירגונה רופף היה, ונשאה אופי עממי־ראדיקאלי, הגיעה אחוות הפולנים והיהודים לממדים גדולים הרבה יותר מאשר בהתקוממות שקדמה לה והיא הקיפה הפעם את כל השכבות, בלא להוציא מן הכלל את המעמד העירוני הפולני. היהודים הורשו להצטרף אל כל האיגודים הפולנים, אפילו לצאֵכים של בעלי־המלאכה; כל ההבדלים כאילו ניטשטשו. כוהני־הדת הקאתולית צעדו יחדיו עם רבני היהודים בהלוויות קרבנות ההתקוממות ובחגיגות הפאטריוטיות. העיתונות הפולנית פתחה במערכה, שהיהודים ישנו את שמות־המישפחה הגרמניים שלהם לשמות פולניים, ושיוותרו על לבושם השונה ועל שפתם. ביוני 1861, כאשר נתקיימו בכנסיות ובבתי־הכנסת תפילות לעילוי נשמותיהם של ללוול והנסיך צ'ארטור־ריסקי, הלכה קבוצת יהודים אל הקאתדראלה, שבה ערך את התפילה הארכיהגמון פייאלקובסקי, אחד מאנשי־הכמורה הראשונים, שקרא לאיחוד. משיצא הארכיהגמון מן הקאתדראלה התירו הפולנים והיהודים את הסוסים ממרכבתו. בציינם בדרך זו את האחווה ביניהם. הגילויים האנטי־יהודיים של חלק מן העיתונות גונו מטעם דעת־הקהל הפולנית ברובה המכריע, ועל המילחמה בגילויים אלה השפיע הסופר הפולני הגדול יוזף קראשבסקי, ששמו זכה לתהילה בקרב כל שיכבות העם ואשר הוציא בימים ההם את העתון „גאזיטה צוֹדז'יינה", שנוסד בידי ליאופולד קרוננברג. מעולם לא היתה אוירה פולנית־יהודית הארמונית כל־כך, כמו לפני המהפכה של 1863 ובשעתה.

מכאן נוצרה מסורת, שהפיחה רוח־חיים בהתבוללות בעשורים הבאים. אידיליית האחווה נמשכה עוד זמן מה.

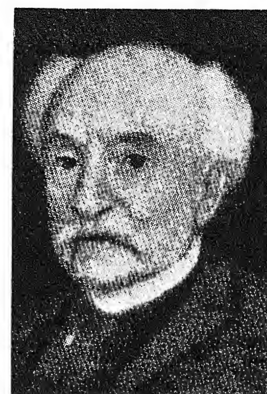
ההתקוממות חוסלה בנקל בידי רוסיה. מנהיגיה ניספו על עמודי־התלייה, ואלפי משתתפיה, ביניהם יהודים רבים, גורשו לסיביר. נסתיימה תקופת התפרצויות ההתלהבות הפאטריוטית והנסיונות האומללים של פעולות מזויינות. בדעת־הקהל הפולנית חל מיפנה מכריע, באה מה שקרוי תקופת הפוזיטיביזם, תקופת הבניין מתוך נטית מה לקוסמופוליטיות, תקופת השתלטות הערצת המדע, האנטי־רומאנטיזם והאנטי־קלאריקאליזם. בעיות הדת הפסידו את חריפותן. המשיכה למדע ולתרבות המערב־אירופית איחדה את היהודים עם הפולנים. התגברותן של ההשקפות האפיקורסיות הגבירה את הסובלנות והקלה על ההתקרבות. אך עוד בשנות השמונים קמה ריאקציה, החלו מתרבים גילויי האנטישמיות. הופיע כתב־עת, השבועון „רולה", שהוקדש במיוחד לעניין זה, שהיסודות הפולנים המתקדמים הקלו בו ראש, כדרך שהתייחסו בזילזול למשמעות האנטישמיות עד לימים הקרובים ביותר. בשנת 1881 אירגנה המישטרה הרוסית פרעות נגד היהודים בוארשה, דבר שהעיד כמאה עדים, שהשילטון הרוסי ישתדל לשים קץ במהירות האפשרית ל„אחווה היהודית־פולנית". הפובליציסטיקה הפולנית המתקדמת, וביחוד שני השבועונים הוארשאיים הרציניים ביותר, „פראבדה" של אלכסנדר שביאנטוכובסקי ו„פזשגלונד טיגודניובי" של אדם וישליצקי, יצאו בעוז נגד האנטישמיות, בדומה לרוב הסופרים והפובליציסטים הידועים של הימים ההם, שמהם נמנה רק את אוזשקובה, פרוס, דיגאשינסקי, נאלקובסקי, קונופניצקה, קזשיביצקי, אשר קראו לשיתוף־פעולה עם היהודים ברוח ההתבוללות. ברם השפעתם על דעת־הקהל הפולנית הרחבה לא היתה רבה ובהמשך התפתחות העניינים, כתוצאה מכמה וכמה גורמים פנימיים וחיצוניים, ובמידה לא מעטה מחמת התמורות, שחלו במיבנה הכלכלי של מלכות פולין, התגבר והלך בתוך הציבור הפולני הזרם הלאומי־אנטישמי, שנשען בעיקר על העירונים הפולנים ועל האינטליגנציה המיקצועית המשרתת אותם. זרם זה הביא בסוף המאה הי"ט להקמת המפלגה הלאומית הדאמוקראטית האדירה. תמורות אלו נהפכו בסופו של דבר לגזר־דין של מוות על ההתבוללות במובנה האידיאולוגי, שעוד מראשית ימיה לא היו לה בפולין סיכויים גדולים.

לפני שנעבור לתיאור קצר של התנועה הזאת בהמשך הימים, נזכיר כאן במלים אחדות את העיתונות שלה.

כתב־עת ראשון ברוח ההתבוללות היה „דוסטזשיגאץ' נאדווישלאנסקי" („הצופה שעל הויסלה"), שבועון שהופיע בשתי לשונות: בפולנית ויידיש („דער ביאובאכטער אן דער וייכסל"), שנוסד בידי אנטוני אייזנבאום בשנת 1823 ונתמך בידי הממשלה של הימים ההם. כתב־עת זה, שפופולאריותו היתה מועטת, שבק חיים בשנת 1824. כתב־עת שני, שהופיע בימי התקוממות־פברואר שנת 1830 ואשר נתחסל יחד עמה, היה „איזראאליטה פולסקי" („הישראלי הפולני"), שמוקדש היה להתקרבות פולנית־יהודית ולהדגשת חלקם של היהודים במלחמת העצמאות. הוציאה אותו קבוצת יהודים מתקדמים. בעל רמה גבוהה בהרבה היה השבועון „יוטזשנקה" („השחר"), שהופיע בשנים 1861—1863 בעריכתו של דניאל נויפלד, חניך בית־המידרש לרבנים, פדגוג ופובליציסט, בעל השכלה רחבה במדעי היהדות, שאיחד בקירבו את הפאטריוטיזם הפולני עם קשר עמוק לדת ונימנה עם הדמויות החשובות ביותר בתנועת ההתבוללות. הוא ניהל את ביטאונו ברוח ההתבוללות המערב־אירופית וריכז מסביבו שורת משתתפים, ממיטב הפובליציסטים של הימים ההם שנימנו עם הזרם הזה. נויפלד פירסם את תרגום ספר בראשית עם פירושים והוציא חוברת על כינון מועצה דתית יהודית בפולין. הוא כתב הקדמה לתרגום התפילות לפולנית ובה גינה את ה„חיבה" ללשון הגרמנית בתוך חוגי ה„מתקדמים" ודרש להעדיף את הפולנית בכל שטחי החיים.

את תקופת ההתבוללות האחרונה ייצג „איזראאליטה", שבועון מיסודו של שמואל הנריק פאלטין (1831—1896) ובעריכתו שהחל להופיע בשנת 1866. כתב־עת זה שהיה בעל היקף גדול בהרבה מ„יוטזשנקה" ושחוג קוראיו בקרב יהודי פולין גדול היה, לא נפל במאומה מכתבי־עת דומים, שהופיעו באירופה המערבית. הוא וידע את הציבור עם מצב היהודים בעולם, פירסם מאמרים רציניים בשטח ההיסטוריה והספרות היהודית, תירגומים מן השירה והבלטריסטיקה העברית והיידישאית, כרוניקה עשירה מחיי היהדות הוארשאית ומפעולות הקהילה, ולא פעם גילה יוזמה בשאלות ציבוריות־פילאנטרופיות. פאלטין, שאף הוא היה מחניכי בית־המידרש לרבנים ובעל ידיעות רחבות במדעי היהדות על יסודות פילוסופיים, לא נימנה עם המתבוללים הקיצוניים והוא השתדל לערוך את כתב־העת שלו באוביאקטיביות רבה מבחינת הארת הזרמים החדשים ביהדות. בשביל ה„איזראאליטה" כתבו נציגי האינטליגנציה הפולנית־יהודית מגוונים שונים, ביחוד עסקני הקהילה היהודית בוארשה. אחד המשתתפים בכתב־עת זה היה, בימי נעוריו, נחום סוקולוב, שפירסם בו פלייטונים שבועיים, רשמי־מסע ומאמרים ראשיים; מלבד זה יש למנות בין המשתתפים החשובים ביותר את ישראל ליאון גרוסגליק, מזכיר הקהילה הוארשאית במשך שנים רבות, עורך־הדין אדולף יעקב כהן, ד"ר אדולף גרינבוים, ליאון ליכטנבוים, וילהלם פלדמן, היסטוריון הספרות הפולנית, עורך־הדין יוסף קירשרוט, ליאו בלמונט, ד"ר סלומון מינץ, עורך־הדין ניקודם ליקארט. לאחר מותו של פאלטין שימש סוקולוב במשך שנים אחדות עורך ופובליציסט ראשי של ה„איזראאליטה". הוא הכניס נימה חדשה אל כתב־העת הזה בהפיצו בו את רעיונות התחייה היהודית ברוח הציונות. כבר במאמריו הראשונים ב„איזראאליטה" לחם נגד אדישות השכבות המתבוללות בפולין לגבי תוכנה העמוק של היהדות, בהציגו לעומתה את ההתבוללות במערב, ביחוד בגרמניה. „ישראל המתקדמת" — כתב סוקולוב בשנת 1893 — „מחזיקה ברמה את דגל הפילאנטרופיה, עומדת בראש ענייני הקהילה, אך לזכויות אלו היינו רוצים להוסיף עוד את הדאגה לקיום היהדות ולעתידה, לאמונה ולמדע הישראלי, שבלעדיהם לא יהיה כל המישטר החיצוני הזה אלא תפאורה ריקה." עם פרישתו של סוקולוב התאמצו השכבות המתבוללות לקיים עוד זמן מה את כתב־העת הזה בעריכה חדשה, אך יחד עם שקיעת ההתבוללות נהפך כתב־העת לאנאכרוניזם ולא האריך ימים. לאחר מילחמת־העולם הראשונה שוב לא היה קיים בוארשה ביטאון קבוע של ההתבוללות. בימי אותה מילחמה הוציא ד"ר הנריק נוסבוים במשך תקופה קצרה כתב־עת, שהופיע לעתים לא־קבועות בשם „רוזוואגה" („שיקול־דעת"), ולאחר המילחמה הוציאה קבוצת נוער מתבולל את כתב־העת „ז'אגייב" („לפיד"), גם הוא זמן קצר בלבד.

יש לציין, כי בחוגי המתבוללים מן הדור הישן היתה שורת אישים, שגילו התעניינות גדולה בלשון ובספרות העברית והיהודית וכן בפולקלור היהודי. הם התרכזו מסביב למוסדות ההשכלה שליד הקהילה ובית־הכנסת המתקדם שברחוב טלומאצקה. המטיף באותו בית־כנסת, ד״ר ישראל צילקוב, ששימש בכהונה זו שנים רבות, בנו של מורה לגמרא בבית־המידרש לרבנים, תירגם לפולנית נהדרת את חמשת חומשי התורה. איגנאצי ברנשטיין, אחד הפטרונים של הספריה העשירה שליד בית־הכנסת הקדיש חלק ניכר מרכושו לפיתוח התרבות היהודית. הוא הוציא בין השאר, את האוסף הגדול של מישלי יהודים, אשר כינס אותם במשך כל ימי חייו. הילארי נוסבוים, מחבר ההיסטוריה של היהודים בפולין בחמישה כרכים ושל חיבורים היסטוריים אחרים; שמואל שנהאק, מחבר הדיקדוק העברי בשפה הפולנית; וולף אשכנזי, אבי ההיסטוריון הפולני המפורסם ומצנאט השפה העברית, ועוד רבים אחרים נימנו עם הקבוצה הזאת. מתיאס באַרסון, היסטוריון ופילאנטרופ, היה אספן בלתי־נילאה של שרידי העבר היהודי בפולין והשאיר אחריו אוסף יקר־ערך בשטח זה. יורשו של ד״ר צילקוב היה ד״ר שמואל פוזנאנסקי, איש־מדע דגול, ציוני נלהב ופאר היהדות הפולנית. שוב לא היו אז מתבוללים שיהיה בכוחם להתחרות עמו על כהונת המטיף בבית־הכנסת המתקדם. במשך שנים רבות שימש ספרן בספריה זו חיים ברנשטיין, שקנה לו שם עולם כמומחה בבעיות הלוח היהודי והעיבור. הוא גם תירגם לעברית את „האמלט" של שכספיר.

מתיאס באַרסון

אך תקופת הסער והפרץ של ההתבוללות נסתיימה כבר, בעצם, בשנות ה־60—70. הישגיה נצטמצמו בכך, שבתורת שיכבה אמידה השתלטה על הקהילות במרכזים היהודיים הגדולים יותר, במידה רבה הודות לכך, שתקנות הבחירות תבעו אז צאֶנז של רכוש. זכות־הבחירה היתה רק לאלה ששילמו 15 רובל לשנה; ההמונים הרחבים לא השתתפו בהן. יש להודות, שבתחומי מעשי־החסד הציבוריים, האישפוז, ההשכלה הכללית והעזרה הציבורית רכשו להם דורות אחדים של המתבוללים בוארשה זכויות גדולות, בנדבם למטרות אלו ביד רחבה. כמעט כל המוסדות מסוג זה, ליד הקהילה, קמו ביוזמתם ובתמיכתם. שורת מישפחות עשירות ביהדות הוארשאית, כגון הברגסונים, הברסונים, הנתנזונים, המאירים, הוואוולברגים, האייגרים, הגולדפאַדרים, הלאנדאוים וכיו״ב הצטיינו מאוד בפעולה הזאת, ואולם ההשפעה התרבותית של ההתבוללות על ההמונים התמעטה והלכה.

הקהילה היהודית בוארשה היתה במשך שנים רבות בידי המתבוללים והחסידים, בדומה לקהילות יהודיות גדולות אחרות בפולין. הברית הזאת הפכה למסורת, שנשענה על אינטרס משותף. המתבוללים השאירו יד חופשית לחסידים ולאדוקים הקיצוניים בשטחי הדת והמסורת, לא התערבו בענייני ה„חדר", ולא בענייני כשרות, אך טיפלו בסידורים חיצוניים במוסדות חסד, ובעיקר בייצוג כלפי חוץ, כלפי הציבור הפולני והשילטונות הרוסיים. היו ביניהם אנשים בעלי רצון טוב ביותר, אך זיווג בלתי־כשר זה של התבוללות וחסידות שימש מיכשול חמור בדרך התקדמותם של המוני היהודים, שהיה לה מקום אף בתנאים המדיניים הבלתי נוחים.

בשום מקום לא היתה עמוקה כל־כך התהום בין שיכבה דקה של אינטליגנציה מתבוללת ובורגנות עשירה לבין המוני היהודים, כפי שהיתה בפולין. יהודי ליטה, אוקראינה ורוסיה, בקבלם את הלשון והתרבות הרוסית, בהתחנכם על ברכי ספרותה, לא ניתקו את קשריהם הרוחניים עם הציבור היהודי. אפילו רבים מאלה שהמירו את דתם והתנצרו, עדיין ראו עצמם כיהודים. לא היתה קיימת הגירסה רוסי בן־דת־משה. הבורגנות היהודית המתבוללת באירופה המערבית קשורה היתה קשר עמוק, בעיקר בתקופה הראשונה שלה, עם המסורת הדתית. חוץ מכמה מיקרים יוצאים מן הכלל אי אפשר לייחס תכונה זו להתבוללות בפולין, שרבו בה המומרים. רשימת האוכלוסיה היהודית בוארשה משנת 1840 מכילה למעלה מ־600 משומדים. לא חסרת־משמעות היתה העובדה, שאנשי־רוח מובהקים רבים מקרב המתבוללים ראו בהתכחשותם הגמורה לעברם מקור הצלה ליהודים. „העובדה שהיתה להם היסטוריה ניבדלת משלהם" — כתב הסוציולוג הנודע, הפרופיסור לודוויק גומפלוביץ' — „היתה אסונם של היהודים באירופה. שיפור בגורלם יבוא רק כאשר תסתיים ההיסטוריה שלהם. הנחה מוכרחת של ההיסטוריה שלהם היא חיי ההתבדלות, הבדילות מחיי האומות שהם חיים בקרבן, בכך נעוץ שורש אסונם!" ברוח זו קרא את קריאתו אחד המתבוללים האחרונים בפולין ד״ר הנריק נוסבוים, שלחם מלחמה מרה נגד הציונות. בחוברת בשם „כבר הגיעה השעה", כתב: „להחיות את אשר היה קיים לפני אלפיים שנה, הרי זו אוטופיה. התדמו לתושבי פולין". ד״ר נוסבוים, כמו לודוויק גומפלוביץ' לפניו, הוציא מסקנה מעמדתו זו ובערוב־ימיו עבר לדת הקאתולית.

תיאור קולע — מעין הספד — של ההתבוללות, שעל־סף המאה ה־20 נתן בשנת 1907 הקובץ „ספרות", ספר קיבוצי של הציונים הצעירים בפולין — יאן קירשרוט, יצחק גרינבוים וחבריהם. „במדינת ההמונים היהודיים, החיים את חייהם הכלכליים־משקיים הנפרדים" — קוראים אנו באותו קובץ — „קומץ האינטליגנציה, שנחפזה להיזדהות עם החברה הזרה, נידונה היתה למן הרגע הראשון, כגורם חברתי יוצר לכלייה... התפתחות הקאפיטאליזם בפולין, שסייעה להתעשרותם של יחידים, לא הקיפה את המוני היהודים, שנידונו לניוון בשלבי הייצור הנמוכים... עד לא מכבר נהנה היהודי הפולני מאור התרבות האירופית וגם מאפשרות פיתוח כוחותיו הציבוריים, אך ורק באמצעות המחשבה הפולנית. אך בד בבד עם ההתפתחות, ששינתה את היחס החומרי ההדדי של האוכלוסיה הפולנית והיהודית, נחלשה התלות התרבותית של היהודים באוכלוסיה המקיפה אותם. במשך עשרות השנים האחרונות, בהשפעת הריכוז הגדול של המוני היהודים על אדמות פולין לשעבר וריבוי שיכבות העמלים והפרולטאריון היהודי, הצליחה יהדות פולין לספוג אל קרבה את תרבות המערב ולהישאר עם זאת מה שהינה. פרק מכריע ומחולל־תקופה זה בחיי היהדות המיזרח־אירופית עמד בסימן פריחת הספרות העברית והיהודית. למן אותו הרגע התחילו המוני היהודים ליטול חלק בלתי־אמצעי

במובן התרבותי — בחייהם הלאומיים. אל בין „המתקדמים" והחסידים חדרה שיכבה שלישית, שרצתה להישאר יהודית, בבולמה את התנועה הצנטריפוגאלית של האינטליגנציה המתבוללת. נתגלעו תופעות הניוון ופשיטת־הרגל של פרוגראמת ההתבוללות, שהפסידה הן את שליחותה ההיסטורית והן את קשריה עם נושא פעולתה — ההמונים היהודיים".

קשה היה להגדיר ביתר דיוק את המצב לפני יובל שנים, מצב שנעשה חמור יותר ויותר מנקודת־ראות ההתבוללות. את תהליך התפוררותה החישו מצד אחד גידולה המהיר של האנטי־שמיות, ומצד שני התפתחות הזרמים הלאומיים ביהדות הפולנית. המתבוללים מיאנו להבין, שבדילותם של היהודים אינה הבדל הדת, הלשון והמסורת בלבד, אלא הרבה יותר מזה. הם לא העריכו נכונה את הגורמים הנפשיים והסוציולוגיים, שפעלו ללא רחם נגד גירסתם שלהם. הם תלו את קולר החרפת היחסים היהודיים־פולניים בשוביניזם הפולני ובזרימת יהודים מאזורי־הספר המיזרחיים, בסייעם לא מעט להפחת הבעייה „הליטבאקית" בדעת־הקהל הפולנית, כסכנה של רוסיפיקאציה. את ההתעוררות הלאומית של היהדות הפולנית, וקודם כל את הציונות, הציגו לעיני דעת־הקהל הזאת, כתנועה המכוונת נגד פולין, השואפת ליצור מדינה בתוך מדינה. שוב נשאו־ונתנו עם החסידים בתיקווה, שבעזרתם יצליחו להחזיק עצמם על־פני המים. ואכן, במשך שנים רבות, עד לפרוץ מילחמת־העולם הראשונה, הם החזיקו בעמדותיהם המסירתיות בשילטונות של הקהילות, אך שוב לא מילאו שום תפקיד ציבורי־מדיני ודעת הקהל הפולנית חדלה לראות בהם את נציגי היהדות.

בימי מילחמת העולם הראשונה והכיבוש הגרמני קמה קבוצה של ניאו־מתבוללים, שפעלו בתחומי המועצה העירונית בוארשה, שבה השיגו מאנדאטים אחדים. היה זה קומץ של אינטליגנציה ובורגנות פולנית־יהודית ליבראלית, שחיפשו פיתרונות של פשרה והתיחסו בהבנה רבה יותר לזרמים הלאומיים ביהדות הפולנית. עם הקבוצה הזאת נימנו כמה עסקנים חשובים, שיצאו להגנת האינטרסים של האוכלוסיה היהודית בוארשה, בין השאר עורך־הדין הנודע ליאון ברנסון, מי שאירגן מיליציה אזרחית ברובע היהודי; החרושתן מאוריצי ראבה, ד"ר יוליאן מוטרמילך, המהנדס ואצלאב קירשרוט. לקבוצה זאת לא היתה תוכנית מוגדרת וקיומה לא נמשך זמן רב. בבחירות למועצות העירוניות נחלו המתבוללים מפלה כמעט בכל מקום ומקום, אף־על־פי שגילו סטיות מסויימות מעמדתם הישנה. אופיינית מבחינה זאת היתה ההצהרה, שהצהירו המתבוללים בוועידה שאורגנה בשנת 1916 מטעם השילטונות הגרמניים האזרחיים, שבה השתתפו מלבדם גם נציגי הציונים, הניאו־מתבוללים, בונד, העממיים, פועלי־ציון והחסידים. הרי סעיפיה החשובים ביותר: „אף־על־פי שאין אנו מכירים בכך, שהיהודים מסוגלים ליצור לאומיות ניבדלת ואין אנו

ליאון ברנסון

מאמינים בהתפתחות התרבותית של הלשון הזשארגונית, אף־על־פי שאנו רואים את ההתבוללות כפיתרון יעיל יחיד של הבעייה היהודית, מכירים אנו בהכרח לנקוט לגבי המוני היהודים שיטות חינוכיות ההולמות את הפסיכיקה שלהם. על־כן סבורים אנו, כי התוכנית להקים מועצה יהודית עליונה בשאלות תרבות, כמוסד שיטפל בחינוך הנוער היהודי על־יסוד הגדרה עצמית לשונית של האוכלוסיה היהודית, נכונה ביסודה. אך אנו מקבלים את התוכנית הזאת רק בתנאי, שהיא תוצא אל הפועל במיסגרת החוקה של פולין העצמאית וכי היא לא תעמוד בשום פנים כמיכשול בדרך להתבוללות מרצון."

אכזבות רבות נגרמו להם לשרידי ההתבוללות בפולין העצמאית. בימי השילטון הרוסי הם התמכרו לאשליה, כי בפולין החופשית והדאמוקראטית תחלש האנטישמיות, שבשנת 1913 הגיעה לשיא המתיחות, כאשר המיפלגה הלאומית־דאמוקראטית הכריזה חרם על היהודים, כנקמה על־כך שבקולותיהם נבחר בוארשה כציר לדומה המלכותית הפועל הסוציאליסטי יאגיללו. כל היהדות הפולנית קידמה בשימחה את תחיית המדינה הפולנית. יהודים רבים לחמו בשורות הלגיונות של פילסודסקי. דומה היה, כי אכן באווירה החדשה תקום לתחייה מסורת האחווה הפולנית־יהודית מימי ההתקוממות של שנת 1863 ביתר ייחוד, משום שבימיו הראשונים של השילטון הפולני עלו הגורמים הסוציאליסטיים־מתקדמים, שהוקיעו את הלאומנות האנטישמית. אולם נסתבר, כי המחנה, שנשקו הביא להשגת העצמאות, היה חלש בהרבה מיריביו. פולין החדשה נולדה בלווית מעשי־חמס, נגישות ופרעות ביהודים. השמאל, כדרכו, התייחס לאנטישמיות בזילזול. את תגובות היהודים ודעת־הקהל העולמית על המאורעות האלה ראה כמופרזים. בשנים שלאחר מכן השתלטה על דעת־הקהל וביחוד על תלמידי האוניברסיטאות, הלאומנות הפולנית התוקפנית, המכוונת ראשית כל נגד היהודים, אף־על־פי שבאורח רשמי לא היה הגה השילטון בידי הלאומנים. בהשפעתם הסכימו הממשלות הרופפות לפשרות שהרחיקו והלכו, עד שלבסוף, לאחר מות פילסודסקי, הכריזו הממשלות על תוכנית שסיסמתה היתה טיהור המדינה מיהודים והדרך לכך לא היתה ההתבוללות, אלא יציאת היהודים, שנידחקו והלכו בידי שילטונות המדינה מעמדותיהם הכלכליות הקודמות בלא שינתן להם לתפוס עמדות חדשות. המדינה והרשויות המקומיות החלו נוהגות כלפי היהודים, ללא הבדל השקפתם, ואפילו כלפי המתבוללים הגמורים, על־פי עקרון הנומרוס נולוס. את היהודים שכיהנו במישרות בממשלה אפשר היה למנות באצבעות. הגיזענות בנוסח היטלר היכתה שורשים בקרב הנוער. באוניברסיטאות הונהג גיטו של ספסלים מיוחדים לסטודנטים היהודים. לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה גדול היה מיספר בני־הנוער היהודים מפולין, שלמדו באוניברסיטאות בחוץ־לארץ ממיספרם של אלה שלמדו באוניברסיטאות הפולניות.

כבר הזכרנו לעיל את השוני בין ההתבוללות בפולין לבין זו שבארצות אחרות וביחוד במערב אירופה, שנעדרו בה ההמונים ושיוויון הזכויות פתח ליהודים שנטמעו בסביבה הגויית דרך רחבה להשתתפות בחיי הציבור והממלכה. במלכות פולין הקונגרסאית, תחת השילטון הרוסי, הובילה ההתבוללות למאבק משותף עם הציבור הפולני ובתוצאתו לרדיפות שפגעו ביהודים

המתבוללים ודרשו קורבנות. מצב זה הטביע על ההתבוללות חותם של תנועה אידיאליסטית. על קרקע זה של הרדיפות והקורבנות המשותפים נוצרה במישפחות רבות מסורת פטריוטית פולנית של דורות אחדים, שאף האנטישמיות הגוברת לא עצרה כוח להפסיקה. במאה התשע־עשרה האינטליגנציה היהודית בוארשה ובערי המדינה התמזגה עם הסביבה הפולנית לא רק מבחינה לשונית ותרבותית אלא גם מבחינת האידיאל. הניסיונות של רוסיפיקציה לא הצליחו, אף־על־פי שהשילטון גירש את לימוד הלשון הפולנית מבתי הספר למתחילים שנועדו ליהודים.

לא ארכו הימים והיהודים המתבוללים בפולין נכנסו למבוך נפשי. נוצר טיפוס של מתבולל, בעל קרע נפשי: הציבור הפולני היה דוחה אותו יותר ויותר ובה בשעה אבדה לו הקירבה הרוח־נית עם המוני היהודים. הוא לא מצא לו מקום בחיים הציבוריים. הלויאליות הכפולה ניתקלה מדי פעם בפעם במיכשולים ואבני נגף, ובעיית היהודים הפכה בשביל מתבולל מטיפוס זו בעייה אישית. נוצר „קומפלכס" חריף בקרב האינטליגנציה היהודית, היא חגרה את כל כוחותיה, כדי להיות פולנית טובה יותר מהפולנים עצמם, מתוך תיקווה שמאמצים אלה יפנו לפניה את דרך ההתמזגות עם הציבור המעורה בארץ.

פרט לחוגי השמאל, שהיהודים תפסו בקרבו מקום חשוב למדי, ניתקלו המתבוללים בחוגים הפולנים הקרובים להם בתרבותם ומקצועם בהתנגדות גוברת. אף היהודים שהתבוללותם הגיעה לשיא ניתקלו ביחס של „אוסטראקיזם", של דחיקה והרחקה, שציינו לא רק את האריסטוקראטיה אלא גם את חוגי הרופאים, עורכי־דין וכדומה. תופעה זו לא היתה ידועה בארצות אחרות. נוצר מעגל של קסם, שנשאר ממנו רק מוצא אחד והוא לא רק שלילת יהדותו שלו, של המתבולל, אלא שלילת עצם קיומו של העם היהודי ובעייתו המיוחדת.

דחייתו של המתבולל היהודי ע"י הציבור הפולני גברה והלכה בה במידה שהוא ביקש לחדור לקרבו. רבו המתבוללים שביקשו ומצאו את המוצא בהתנצרות ובמחיקת עקבות מוצאם, אולם בדרך זו היו פותרים במידת מה את בעייתם האישית, אבל לא את בעיית התבוללותם של היהודים כציבור. עסקני ההתבוללות, שעסקו בעניני הקהילה וסעד לעניי היהודים, ראש־דאגתם היה להימנע מכל דבר, שהיה ביכולתו, לדעתם, לפגוע ביחסים שבין הפולנים והיהודים וראו פגיעה כזאת בכל טענה נועזת יותר נגד דעת הקהל הפולני.

מצב־רוח זה שהשתלט בתקופת שקיעת ההתבוללות, שהפכה אנכרוניזם, מקורה היה בניגוד המחריף בין המציאות וכיסופיה. שאיפתם שהתפתחה מתוך תנאים ששררו בתקופה שמלפני חמישים שנה לא היה לה מקום בזמן מאוחר. ניגוד זה לא הורגש בימי ברית האחוה לאחר ההתקוממות של 1863, כי אז לא הטילו ספק בפטריוטיותם של המתבוללים ונהגו כבוד ברגשותיהם היהודיים.

וצריך לציין שגם בפולין כמו בכל הארצות, תנועת התבוללותם של היהודים היתה קשורה קשר אורגני בהתקדמות של הרעיונות הליברליים, באמונה שהניגודים הלאומיים נפתרים מאליהם. שקיעת הליברליות, נוסף ליתר הגורמים הכתה את ההתבוללות היהודית מכת־מוות.

אך לא רק זו היתה הסיבה לחיסולה הגמור כמעט של תנועת ההתבוללות. האירופיזאציה של המוני היהודים בפולין התנהלה עתה בדרכים אחרות מאשר לפנים. נפתחה תקופת התפתחות אינטנסיבית של התרבות היהודית, הספרות, העיתונות, התיאטרון, האמנויות. היהודים פיתחו רשת נירחבת של בתי־ספר יהודיים, יסודיים ותיכוניים כאחד, שהוחזקו בקרנות יהודיות ואשר התחנכו בהם ילדים לרבבות. המדינה שקשורה היתה בחוזה להגנת המיעוטים הלאומיים ונאלצה להתחשב במלחמתם של היהודים לזכויותיהם, לא יכלה להפריע לגמרי, והסתפקה בשימת מיכשולים שונים על דרך התפתחותה של התרבות הזאת.

המועצה הלאומית היהודית הזמנית, שנוסדה ביוזמת הציונים בסוף שנת 1919 בוארשה, שימשה כנציגותו של חלק גדול ביהדות הפולנית. בסיימים של הריפובליקה הפולנית היתה יהדות פולין מיוצגת ברובה הגדול על ידי צירים ציונים. אמנם היו בסיים הראשון, בין השמרנים ממיזרח פולין הקטנה, כמה צירים בעלי צביון מתבולל, כגון ד"ר לוונשטיין, קולישר וכיו"ב, אך אלה ישבו בסיים לא כנבחרים אלא כחברי הפארלאמנט הווינאי לשעבר. בסיימים הבאים שוב לא היה אף ציר יהודי מן הזרם הזה. מצב דומה היה, בדרך כלל, גם במועצות העירוניות.

ניסיונות שונים להחיות את ההתבוללות נעשו על־ידי ייסוד אירגונים פאטריוטיים של נוער יהודי על שמו של בארק יוסילביץ' וכיו"ב, אך ההצלחה לא האירה להם פנים. אחת האגודות הקיקיוניות הללו, אגודת הנוער האקדמאי „זיידנוצ־ניה" („התאחדות") אירגנה אפילו כינוס בוארשה, שבו אושרה הצהרה בלשון מסולסלת ומפותלת שחזרה על הסיסמות הישנות וציינה כתפקיד הנוער המתבולל את „חינוך הלוחמים העתידים לרעיון איחוד היהדות עם המדינה והעם הפולני." לבסוף נמצאו בנים אלה להתבוללות, שלידתם חלה לאחר מות הורתם, במבוי טראגי. כלום יכלו ליטול חלק פעיל בטיהור המדינה מיהודים, והרי לכך נדרשו מצד הגורמים, שאליהם הושיטו ידם?

אך אין הכוונה בכל אלה לומר, כי בין שתי מלחמות העולם נפסק בפולין תהליך הטמיעה היהודית במובן המצומצם יותר, קודם כל במובן הלשוני. נהפוך הוא, השפה הפולנית פשטה והלכה יותר ויותר בקרב ההמונים היהודיים. למדוה הילדים בבתי־הספר היהודיים והכלליים. הגימנאסיות היהודיות היו ברובן דו־לשוניות. לצד העיתונות בעלת התפוצה הגדולה בלשון יידיש ועברית, התפתחה עתונות יהודית בשפה הפולנית. תפקיד לא מועט מילא התיאטרון הפולני, שמאז ומתמיד היתה לו השפעה גדולה וכוח־משיכה חזק לגבי היהודים. בעלי הזכרונות מן השנים ההן מציינים, כי עוד בשנות הארבעים של המאה הקודמת היו היהודים מתפלנים בעיקר הודות לתיאטרון, שהם היו קהלו הנאמן, התפעלו משטף דיבורם של השחקנים ורבים מהם אף היו לומדים בעל־פה את המליצות הרמות.

אין ספק, מיספר היהודים שניטמעו בקרב הפולנים גדל והלך, אם כי לא מבחינת אחוזם באוכלוסיה היהודית. אך מעתה היתה זו התבוללות סבילה, ולא פעילה, לא זו השואפת להשפיע גם על אחרים. מבחינה לשונית התפלנו בקצב מהיר גם היהודים מאיזורי־הספר — „הליטבאקים". רישום האוכלוסין משנת 1921 מראה, כי מקרב 2.800.000 נפשות יהודיות בפולין בערך, מסרו כ־700 אלף את לאומיותם כפולנית, ובוארשה עצמה היו 100.000 מן הסוג הזה.

אשר להתבוללות הנפשית עם הסביבה, היה תחום אחד שבו

נכבשו להתבוללות זו יהודי פולין וביחוד יהודי וארשה במידה רבה, אם כי מותר במקרה זה לדבר על השפעה הדדית. וארשה נימנתה עם הערים הסוערות והרומאנטיות ביותר בעולם. בהיותה מהפכנית בתנופתה, נאפדת בגבורה שלא ידעה גבולות, היה לה נוסח עצמי משלה. וארשה הוציאה מקירבה לגיונות רבים של לוחמים יהודים לחירות ולעצמאות, שנטלו חלק בכל התקוממויותיה ומהפכותיה, שהתייצבו תמיד לקריאה, מוכנים לקורבנות הגדולים ביותר במאבק המשותף עם האוייב המשותף. אלה אף סיימו את האֶפופיה היהודית על אדמת פולין באקורד קרבי אחרון — בהגנת הגבורה על גיטו וארשה בידי קומץ יהודים, שנעזבו מכל, שלחמו עד הסוף בהיותם נטולי כל זיק של תקווה.

לסיכום ההערות הקודמות יש לומר, שקורות ההתבוללות בפולין מלאות היו סתירות, נקודות אור ואפילה ששימשו בערבוביה, כוונות טובות ואכזבות מרות. גם מן הצד הפולני נסתמנו ניגודים בולטים. ליד התפיסה השיטחית בדרך כלל של הבעייה היהודית, בד בבד עם יחס הבוז מצד השכבות העליונות, הקינאה והשינאה מטעמי התחרות מצד העירונים והאינטליגנציה המיקצועית, לצד הפרעות של האספסוף המוסת והמשוסה, ולצד האנטישמיות האווילית ביותר, היו גם גילויים של ידידות, אהדה והומאניטאריות, היו מאמצים למצוא פיתרון צודק לבעייה היהודית. מלבד הדימיון במזג המלחמתי בין הפולנים והיהודים היתה גם קירבת הגעגועים, שמצאו את ביטויים בזרמים המשיחיים, באמונה היוקדת בתחייה לאומית. דורות על דורות יהודים התפללו על גדות הוויסלה בחולמם את חלום ציון, בעוד שהפולנים בגולה מתפללים היו לשיחרור מולדתם שלהם. אין זה מיקרה, שיהודי פולין העתיקה נהפכו לעתודה הגדולה ביותר של געגועים יהודיים, של אותה משיחיות שבלב ובמחשבה, שממנה נולדה הדינאמיקה הציונית. בשנת 1842 כתב אדם מיצקיביץ' את דברי הנבואה שלו, לא ברוח ההתבוללות, בהרצותו בקולג' דה פראנס בפאריס: „על המשיחיות שומה לפתור גם את הבעייה העתיקה והקשה של העם היהודי, העם הרוחני ביותר מבין כל עמי תבל, המסוגל לתפוס את הנשגב ביותר שבאנושות. לשוא ניסו עד כה לקשור את עניין העם הזה עם עניינו של העם הפולני, על־ידי שהבטיחו לו נכסי מקרקעין ושיפור מצבו החומרי. כלום יוכל העם הזה לשכוח את מצוקתו בת מאות השנים, למכור את עברו רב התהילה בעבור כיברת אדמה? מה גדול היה האסון לעולם, אילו שריד אחרון זה של שבט קדמון, היחיד שלא פיקפק מעולם במציאות ההשגחה העליונה, היה בוגד בעצמו".

היהודים בתרבות הפולנית

מאת פל. סוקולוב

את חלקם של היהודים בתרבות הפולנית יש להפריד לשני חלקים, הקשורים ביניהם קשר הדוק: תפקיד היהודים בהתקדמות הכלכלית של ממלכת פולין, בהעשרת תרבותה החומרית, בפיתוח הסחר הפנימי, התעשייה, חילופי הסחורות, התחבורה, אירגון העבודה וכדומה, ותפקידם בתרבות הרוחנית והחברתית, בספרות, במדע, באמנות, בעיתונות ובתנועות המדיניות. חלקם של היהודים בשני השטחים כאחד, ובעיקר בשטח הראשון, היה רב ביותר, עובדה שאף מתנגדיהם החריפים ביותר לא יכלו להטיל בה ספק. האנטישמים, בתובעם „טיהור פולין מיהודים" בכל שטחי החיים הכלכליים והתרבותיים, הודו בכך עד מה רבת־היקף היתה פעילותם של היהודים. אפס כי, בעוד שבשטח התרבות החומרית נטל חלק כל הציבור היהודי העובד, הרי להתפתחותה של התרבות הפולנית לא יכלה לתרום אלא השיכבה היהודית המתבוללת בלבד.

היהודים בתנועות החברתיות-המדיניות

היהודים השתתפו באורח פעיל עד מאד בתנועות החברתיות והמדיניות הפולניות — הן בתנועות החוקיות והן במהפכניות — כמנהיגים, פובליציסטים וחברי האירגונים הקרביים. רב היה מיספרם היחסי בסוציאליזם הפולני, שהיו בו יסודות אשר משכו במיוחד את לבו של הנוער היהודי. בהיותו מוקף הילה של מאבק עם הצאריזם, דיבר הסוציאליזם אל לבם של כל הנרדפים, וכאידיאה של צדק חברתי השפיע השפעה חזקה לא רק על הנוער האקדמאי המתבולל ועל האינטליגנציה המקצועית היהודית־פולנית, אלא אף על תלמידי הישיבות, שהיו מוצאים בו הד לסיסמאות הנביאים. בשנות ה־80 של המאה הקודמת נטל קומץ של נוער יהודי בוארשה חלק פעיל בקבוצה הסוציאליסטית־מהפכנית „פרוליטאריאט", ביניהם סטאניסלאב מנדלסון, פליכס קון, שמעון דיקשטיין ואחרים. כבר אז נסתמנו בסוציאליזם הפולני שני זרמים: האחד, ששילב את המאבק לסוציאליזם עם המאבק לעצמאותה של פולין; השני, שנשען אך ורק על האידיאולוגיה המעמדית. מן הזרם הראשון קמה המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (פ.פ.ס.) שבמשך שנים רבות שלטה בתנועת הפועלים של מלכות פולין, מן השני — הסוציאל־דאֶמוקראטיה של מלכות פולין וליטא. היהודים הצטיינו בשני המחנות האלה גם יחד, הן בפעולה החשאית בתוך הארץ, והן באֶמיגראַציה. רבים מהם עשו שנים ארוכות בבתי־כלא או בעבודת־פרך, אחרים הצליחו להימלט לחוץ־לארץ.

סטאניסלאב מנדלסון (1859־1913), בנו של „היחסן" היהודי

הוארשאי וולף מנדלסון, אחד ממייסדי הפפ״ס (המפלגה הסוצי־אליסטית הפולנית), היה במשך שנים רבות דמות בולטת בתנועה המהפכנית לא רק של פולין, אלא של אירופה כולה. הוא ישב כלוא בבתי־סוהר גרמניים ואוסטריים, גורש מארץ לארץ, עד שהגיע ללונדון, שם שימש עורך ופובליציסט ראשי של בטאון פפ״ס בחוץ־לארץ „פזשדשוויט" (השחר"). מנדלסון ייצג את פפ״ס בכמה קונגרסים סוציאליסטיים בינלאומיים. כתב סדרת ספרים, בין השאר היסטוריה של הקומונה הפאריסאית. ברבות הימים עזב את המפלגה, אך על אף השינוי בהשקפותיו המשיך ביחסי ידידות עם חבריו. בשובו, בערוב ימיו, לוארשה יסד עתון פולני, „פזשגלונד צודז׳יני", בעל אופי ליבראלי־מתקדם, שבו הגן על העניין היהודי בימי השתוללות האנטי־שמיות הפרועה ביותר, ערב מלחמת־העולם הראשונה. פליכס כהן (קון) נימנה עם המנהיגים המכובדים ועתירי־הזכויות החשובים ביותר שבמשמרת הראשונה של פפ״ס. בהמשך קורותיה של המפלגה הזאת תפסו בה יהודים רבים עמדות מרכזיות, כגון פליכס פרל, עורך ה„רובוטניק", הביטאון הראשי של המפלגה במדינה, במשך שנים רבות, וציר לסיים מוארשה; סטאניסלאב פוזנר, ממשפחת ר׳ שלמה פוזנר, מראשוני המשכילים העסקנים בראשית המאה התשע־עשרה, מיסד המושבה ליהודים קוחאַרי על־יד פלונסק, סוציולוג ופובליציסט, שעיקר פעולתו היתה בקרב האינטליגנציה, לשעבר עורך השבועון השמאלי „אוגניבו" („חוליה בשרשרת"); מכסימיליאן הורוביץ, יוסף קוויאטק, פאבל לווינסון, ד״ר אסתר גולדה־סטרוז׳צקה, ד״ר פליכס זאכס ואחרים. לאחר פילוגה של פפ״ס נמצאו המנהיגים היהודים בשני המחנות, הן באגף השמאלי, והן בפראקציה המהפכנית בהנהגת פילסודסקי. בימי מהפכת 1905 נטלו יהודים רבים חלק בפעולה הקרבית של פפ״ס, שלידה אורגנה סקציה יהודית מיוחדת. אחד מגיבורי הפרוליטאריון הוארשאי היה ברוך שולמן, איש פפ״ס, שהוצא להורג בעוון התנקשות בחייו של קומיסאר המשטרה הצארית, השנוא ביותר באותם הימים. גם יוסף קוויאטק הצטיין כראש אחת ההפגנות המזויינות הראשו־נות של פפ״ס בוארשה, בכיכר של גרז׳באב.

גדול עוד יותר באורח יחסי היה חלקם של היהודים במחנה הסוציאל־דמוקראטי הפולני, שלימים עבר כולו לקומוניזם. בין מיסדי המחנה הזה היתה רוזה לוכסמבורג ואחד ממנהיגיו היה קארל ראדק. פובליציסט ראשי במפלגה הזאת ומנהיגה היה במשך שנים רבות אדולף וארשאבסקי (הפסאבדונים המפלגתי — וארסקי), שלימים ייסד את המפלגה הקומוניסטית הפולנית. עסקנים בולטים יותר באותה מפלגה היו ליאון יוגיכס (הפסבדו־נים — טישקה), יעקב פירסטנברג (האנצקי), יוזף אונשליכט ואחרים. אחדים מהם, כמוהם כאחדים מבין חברי פפ״ס (שמאל) מילאו תפקידים רבי־ערך במהפכה הקומוניסטית של אוקטובר 1917 והגיעו למעמד רם בברית־המועצות.

אך חלקם של יהודי פולין, וביניהם יהודי וארשה רבים, לא נצטמצם בתחומי השמאל הקיצוני בלבד. אחד האידיאולוגים רבי־ההשפעה במחנה השמרני הפולני, במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה, היה יהודי וילנאי, יוליאן קלאצ׳קו, סופר מצויין ופובליציסט מן האֵמיגראציה הפולנית הוותיקה, שבנעוריו היה משורר עברי. הוא היה מאחרוני היהודים בליטא, שהיו קשורים בתרבות הפולנית ולשונה.

כאשר לאחר מהפכת 1905 קמו, בקשר עם הבחירות לדומה, מפלגות מדיניות פולניות חדשות, תמכה האינטליגנציה היהודית בעיקר במחנה הדאֶמוקראטי־המתקדם, שנלחם נגד הדאֶמו־קראטיה הלאומית בראשותו של רומאן דמובסקי. מחנה זה היה חלש ולא האריך ימים. עם עסקניו המובהקים, שביניהם היו יהודים רבים, נמנה בין השאר סטאניסלאב אלכסנדר קמפנר, כלכלן מצויין, עורך העתון היומי „נובה גאזאֶטה" („עתון חדש") שנוסד בימים ההם, ואשר נקט עמדה של התבוללות קיצונית בשאלת היהודים.

בפולין העצמאית שבין שתי מלחמות־העולם, מטבע הדברים שחלקם של היהודים בתנועות החברתיות־מדיניות הפולניות, מחוץ לתנועות השמאל הסוציאליסטי, היה אפסי כמעט. לא היה מקום ליהודים במפלגות האיכרים, שלא לדבר כלל על מפלגות אנטישמיות לשליש, למחצה, או שלמות וגלויות של המעמד הבינוני, או הפועליות, כגון „נארודובה פארטיה רובוטניצ׳ה" („מפלגת הפועלים הלאומית"), או ה„חזששציאנסקי דמו־קראציה" („הדאֶמוקראטיה הנוצרית"), שחתרה לאירגון מפלגת פועלים קלריקאלית־אנטישמית. נפסקה נהירת הנוער היהודי אפילו לפפ״ס. קומץ לגיוניסטים יהודים לשעבר, רובם מומרים, תפסו עמדות מסויימות בממשלת פילסודסקי ובצבא ונודעה להם השפעה ניכרת במחנה זה. הגוש הבלתי־מפלגתי לשיתוף־פעולה עם הממשלה, שנוצר בידי מחנהו של פילסודסקי, חדל מן העקרון שלא לחפש תמיכה בקרב המוני היהודים. תבוסת המפלגה הדאֶמוקראטית־המתקדמת, שיריביה לחמו נגדה בהוקי־עם אותה כמפלגה יהודית בעיקרה, מצד אחד, וכן התפתחות התנועה הלאומית מצד שני, הביאו להפרדה גמורה בין המפלגות היהודיות והפולניות. הגוש הבלתי־מפלגתי לשיתוף־פעולה עם הממשלה שם קץ לעקרון הזה, כלל ברשימות־המועמדים שלו בבחירות לסיים את עסקני מפלגות הסוחרים היהודים ואגודת־שלומי־אמוני־ישראל, שהטילו ספק ביעילות המאבק הפוליטי של היהודים והסגירו עצמם לשבט או לחסד בידי מפלגת הממשלה. האינטליגנציה היהודית־פולנית, שנשארה נאמנה לאידיאלים של ההתבוללות ולא יכלה ברובה לתת הסכמתה למדיניות הגוש הבלתי־מפלגתי, מצאה את מקומה במפלגות הסוציאליסטיות השונות.

יהדות פולין בשדה־המדע

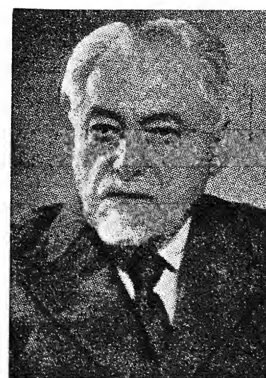
לפני מלחמת־העולם הראשונה, בימי השלטון הרוסי במלכות פולין לא היתה ליהודים כל גישה לקאריאֶרה מדעית אקדמית. כך היה בפולין וכך היה בכל תחומי הקיסרות הרוסית. ההשכלה התיכונית והגבוהה היתה מוגבלת לגבי היהודים במיסגרת הנורמה של עשרה אחוזים. רק יהודים שהמירו את דתם הורשו לכהן במשרת פרופיסור באוניברסיטה, ואפילו בגימנסיה, פרט למורי הדת היהודית. רק בתקופה הקצרה של קיום בית־הספר הראשי (1862—1869) — זה היה אז שמה של האוניברסיטה הוארשאית — לא היו קיימות ההגבלות מסוג זה וכמה יהודים וארשאים שימשו פרופיסורים בבית־אולפנא זה; ביניהם היה יעקב נתנזון, פרופיסור לכימיה ומחבר של מחקרים רבים בשטח זה.

בפולין העצמאית (1918—1939) לא היו הגבלות חוקיות, אולם למן ההתחלה נהגו כך, למעשה, סגלי־הפרופיסורים האוטו־

נומיים במוסדות המדע הגבוהים, שלא ברצון היו מושיבים על הקאתדרות אנשי־מדע יהודים פולנים, ולוּ גם בעלי־שם גדול, שיצאו להם מוניטין באירופה כולה. לימים, כשהלכי־הרוח האנטישמיים התפשטו והקיפו את מרבית הנוער האקאדמאי, שוב לא היתה כל אפשרות למנות פרופיסור יהודי. על־כן התפזרו רוב אנשי־המדע היהודים בארצות שונות באירופה ובאמריקה, מקום שם הצטיינו לא מעטים מהם והגיעו לפירסום רב בשדה־המדע. בחוגי המדע הם נחשבו כאנשי־מדע פולנים וכך גם צוינו באנציקלופדיות. ואם נשוב עוד יותר אחורנית, ליהודי פולין לפי מוצאם, נמצא שהם הוציאו מקירבם אנשי־שם רבים בעולם המדע, בין השאר, את הפילוסוף הדגול אַנרי ברגסון, נינו של איל־הכסף הוארשאי המפורסם שמואל זביטקובר.

אף־על־פי־כן, למרות היחס העוין, היה חלקם של יהודי פולין, וביתר ייחוד חלקם של יהודי וארשה, בהישגי המדע הפולני ניכר למדי. עוד בראשית המאה הי״ט התפתחה בתחומי פולין־לשעבר נהייה עצומה למדע החילוני בקרב היהדות המשתחררת מבין חומות הגיטו, אשר במשך דורות שימש מרכז גדול של לימוד התורה ובעיקר — התלמוד. כפי שמוסרים היסטוריוני התקופה ההיא, לא היה במאה הי״ז בית יהודי בפולין, שבו לא ישב מי שהוא שקוע בלימודי התורה, אם לא בעל־הבית עצמו, אזי בנו, חתנו, ובמקרה אחרון — איזה תלמיד ישיבה שאומץ למשפחה. ההשכלה שיוותה לפולחן התורה הזה, בן מאות השנים, אופי חילוני וכיוונה אותו לפסים חדשים. שנים רבות התבטאה זו בצורה של לימוד עצמי אוטודידאקטי. אברהם שטרן, מנהל בית־המדרש לרבנים בוארשה, בנה מכונת־חישוב ראשונה, ואילו חתנו, חיים זליג סלונימסקי, מייסד „הצפירה״, המציא המצאה חשובה בשטח הטלגראף.

בפולין, כבכל מקום בעולם, היתה הרפואה מקצוע חופשי ראשון, שיהודים הורשו לעסוק בו. יהודים היו רופאים של מלכי פולין ונסיכיה. בקרב האינטליגנציה היהודית־פולנית של התקופה הראשונה תפס מקצוע הרפואה מקום בראש. לימים היו בוארשה שורה של רופאים יהודים ידועי־שם, שהצטיינו בשדה המדע, אף־על־פי שלא שימשו בכהונת פרופיסורים באוניבר־סיטאות. אחד מהם היה ד״ר לודוויק נתנזון (1821—1890), יושב־ראש החברה הרפואית בוארשה, מייסד כתב־העת המדעי „טיגודניק לקארסקי״ („שבועון הרפואה״) ומחבר

ד״ר שמואל גולדפלאם

ד״ר א. פלאטאו

מחקרים בתחומי האנאטומיה והפיזיולוגיה. ד״ר לודוויק נתנזון היה גם עסקן עתיר־זכויות בציבור היהודי בפולין, יושב־ראש הקהילה היהודית בוארשה במשך תקופה ארוכה. ביזמתו קמו מוסדות־חסד יהודיים שונים, בתי־ספר ובתי־חולים. ממשיך פעולתו, אך לא עוד ברוח ההתבוללות, היה במידה מסוימת הניאורולוג החשוב, ד״ר שמואל גולדפלאם (1852—1935), **מחבר**

ד״ר לודוויק זאמנהוף

קאז׳ימיאֶש פאיאנס
פרופיסור לכימיה פיזיקאלית
באוניברסיטה בשיקאגו

מחקרים רציניים בשטח המדע שבו עסק, רופא וארשאי שזכה להערצה כללית, אוהד הציונות, ובערוב ימיו היה חבר הסוכנות היהודית. בין היהודים הפולנים הרבים, שעבדו בשדה הרפואה, בעיקר בוארשה, ותרמו תרומה חשובה למדע זה, יש לציין את ד״ר אדוארד פלאטאו והפרופיסור מכסימיליאן רוזה, שיצאו להם מוניטין בעולם הודות למחקריהם המבוססים על בדיקות המוח; ד״ר תיאודור הרינג, רופא־אזנים מפורסם; ד״ר מיקולאי רייכמן וד״ר שלמה מינץ רופא למחלות הקיבה; הפרופיסורים הנריק נוסבוים וולאדיסלאב שטרלינג; הניאורולוגים ד״ר אנאסטאזי לנדאו, ד״ר מייצ׳יסלאב מינקובסקי, פרופיסור לניאורולוגיה בציריך; אחיו, ד״ר אויגניוש מינקובסקי, הפסי־כיאטר הפאריסאי המובהק ומחבר מחקרים פילוסופיים; ד״ר ז. ביכובסקי, הפסיכיאטור, שנצטרף עוד בימי לימודו באוניברסיטה לציונות והיה בתקופת הרצל אחד מראשיה של ההסתדרות הציונית בוארשה. רופאים יהודים רבים הצטיינו בשדה רפואת העיניים בפולין, בין השאר ד״ר יוליאן מוטרמילך, ד״ר זיגמונט קראמשטיק, ד״ר פינס ומשפחת הרופאים זאמנהוף, שאחד ממנה, ד״ר לודוויק זאמנהוף (1859—1917) זכה לפירסום עולמי כיוצר השפה הבינלאומית אֶספראנטו.

אחד מיוצרי מדע הויטאמינים הוא הפרופיסור קאז׳ימייז׳ פונק (נולד ב־1884), יהודי וארשאי, מנהל־לשעבר של המחלקה הביוכימית במכון להיגיינה הוארשאי. הפרופיסור פרנס נמנה עם הביוכימאים הדגולים שבדורנו. בר־סמכא גדול במדע המיקרוביולוגיה הוא הפרופיסור לודוויק הירשפלד, מנהל המכון הנ״ל; עובדת חשובה באותו שטח היתה ד״ר ברוניסלאבה פייגין, שניספתה בגיטו וארשה. בין המיקרוביולוגים הידועים יש למנות גם את ד״ר ל. אניגשטיין, מומחה לשעבר במחלקת ההיגיינה של חבר הלאומים, שמנהלה היה ד״ר לודוויק רייכמן מוארשה. שורה של יהודים וארשאים הצטיינו גם במדעי־הטבע, בין השאר הפרופיסור יוסף נוסבוים־הילארוביץ׳ וד״ר מיאֶצ׳יסלאב אוכסנר, מנהל מדעי של המוזיאון האוקיאני במונאקו, שניספה באושביינצ׳ים.

אחד מאנשי המדע הדגולים בכימיה פיזיקאלית הוא היהודי הוארשאי קאז׳ימיאֶש פאיאנס (נולד ב־1887), פרופיסור־לשעבר באוניברסיטה של מונאקו, עתה פרופיסור באוניברסיטת

שיקאגו, שזכה לפירסום עולמי הודות לחיבוריו בשדה הכימיה של חומרי־קרינה ולמחקריו בשדה האיזוטופים בקשר עם מיבנה האטום. יהדות פולין הוציאה מקירבה שורת אנשי־מדע חשובים בשטח המתמאטיקה והפיזיקה הנסיונית והמתמאטית כאחד. בתחום זה הצטיינו, בין השאר, הפרופ׳ ולאדיסלאב נתנזון, פרופ׳ שמואל דיקשטיין, פרופ׳ לודוויק זילברשטיין, פרופ׳ הוגו שטיינהאוז, פרופ׳ לודוויק וארטנשטיין, פרופ׳ לוריה, ומן הדור הצעיר יותר, פרופ׳ לודוויק אינפלד, פרופ׳ קאז׳ימיאַש קוראטובסקי ואחרים. פרופיסור־לשעבר באוניברסיטת ווארשה, טארסקי (טייטלבוים), היושב עתה באמריקה, הוא אחד מאנשי־המדע החשובים בתחום הלוגיקה המתמאטית.

לא פחות מזה בולט חלקם של יהודי ווארשה, ופולין בכלל, במדע המישפטים. בימים שעברו הצטיינו בתחום זה בעיקר צאצאי הפראנקיסטים. המשפחות בזשיז׳ינסקי, וולף, גראבובסקי, קרישינסקי וכו׳ הוציאו מקירבן עורכי־דין ומישפטאים פולנים מן הדגולים ביותר, שרבים מהם היו פאֵרו של מעמד עורכי־הדין הווארשאי. כאשר יהודים שלא המירו את דתם הורשו לעסוק בפרקליטות, הם תפסו עד מהרה עמדות חשובות במקצוע זה, ורבים מהם אף פעלו בעת ובעונה אחת בשדה המדע. בימי השילטון הרוסי לא ארכה תקופה זו אלא כמה עשרות שנים בלבד, לפי שכבר בשנות ה־90 לא זכו היהודים לאישור מטעם השלטון הרוסי למעמד של עורכי־דין מושבעים, ונאלצו לעבוד, לא פעם בגיל קשיש למדי, כשוליות, מה שקרוי עוזרים לעורכי־דין מושבעים. לאחר שנת 1905 הוחזרה להם הזכות לפרקליטות מלאה, אך אחר כך שוב נשללה מהם זכות זו. למישרות ממשלתיות הם לא נתקבלו בכלל.

למרות ההגבלות האלו שהיו קיימות במלכות פולין, הוציאו מקירבם העובדים היהודים בשדה המשפטים שורה שלמה של אנשי־מדע בתחומים השונים של מקצוע זה. בין הפרקליטים המצויינים שלפני מלחמת־העולם הראשונה יש למנות בין השאר את הפרופ׳ הנריק קוניץ שעבר לנצרות, מכסימיליאן פוזנאנסקי, יוסף קירשרוט־פראבניצקי — בבעיות אזרחיות; ואילו הנריק אטינגר נמנה עם הסניגורים הגדולים ביותר במישפט הפלילי. בפולין העצמאית גבר במידה ניכרת זרם היהודים בלימודי המישפטים והפרקליטות, עד שלא הנהיגו בתחום זה הגבלות. ד״ר שמעון רונדשטיין, שנצטרף בצעירותו לציונות וערך את השבועון הציוני בלשון הפולנית „ווסחוד״, ובמשך הימים עזב אותה, נימנה עם אנשי־המדע המובהקים בתחום החוק הבינלאומי, ושימש בין השאר בכהונת היועץ המשפטי של משרד־החוץ. הוא התנצר עם משפחתו בתקופת התגברות האנטישמיות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, וניספו בגיטו ווארשה. אחד המלומדים הדגולים והחשובים ביותר בשדה החוק הבינלאומי הוא היהודי הפולני הפרופיסור לאורפאכט, עתה פרופיסור לחוק בינלאומי בקיימברידג׳. באותה אוניברסיטה משמש כפרופיסור לקרימינולוגיה ליאון ראדזינוביץ׳, לשעבר דוצנט באוניברסיטה הווארשאית. ד״ר רפאל למקין, פרקליט ווארשאי, עתה פרופיסור באחת האוניברסיטאות האמריקניות, ששימש יועץ לקטיגור הראשי במשפטי נירנברג, נתפרסם לאחר המלחמה כיוצר מושג ה„גאֶנוסייד״, פשע השמדת גזע, שנכלל בכתב־האשמה בנירנברג ונתקבל כחוק בינלאומי.

פרופיסור לודוויק גומפלוביץ׳, שהתנצר עם משפחתו, ובנו ד״ר ולאדיסלאב גומפלוביץ׳, נימנו עם הסוציולוגים הפולנים החשובים ביותר. במדעי הכלכלה יש לציין, בין השאר, גוסף לסטאניסלאב א. קמפנר, את פרופיסור הנריק טננבוים, פרופיסור היפוליט גליביץ, פרופיסור ואצלאב פאיאנס, פרופיסור פרדי־ננאנד צווייג, מחברם של כמה וכמה מחקרים כלכליים, גם בשפה האנגלית.

יהודי ווארשה הוציאו מקירבם את אחד ההיסטוריונים הפולנים המצויינים ביותר, הפרופיסור שמעון אשכנזי (1867—1935). הוא היה בנו של שוחר הספרות העברית המובהק, וולף אשכנזי, מצאצאי משפחה רבנית עתיקה. עוד מחקריו הראשונים של אשכנזי עוררו התפעלות כללית ברוחב הידיעה ההיסטורית, בעמקות התפיסה ובסיגנון הפולני המפואר, שבלטו בהם. הוא היה חוקר עברה של פולין בשלהי המאה הי״ח ובמחציתה הראשונה של המאה הי״ט, על הרקע הרחב של המדיניות האירופית, ביחוד בתקופת נאפוליון. הוא חיבר סדרת מחקרים בעלי ערך של קבע; בין השאר: „שתי מאות״, „עיונים היסטוריים״, „רוסיה ופולין״, „הנסיך יוזף פוניאטובסקי״, „לוקאשינסקי״ וכו׳. שמעון אשכנזי שימש גם כנציג פולין ליד חבר־הלאומים. יצירתו של אשכנזי נחשבת, ללא ספק, לאחת התרומות החשובות ביותר של היהודים לתרבות הפולנית. נשאר עד יום מותו נאמן לעמו אף על פי שהיה מטרה לחצי האנטישמיים. התענין גם בבעיות ההיסטוריה של יהודי פולין.

סופר היסטורי פורה ופופולארי מאד הן בשדה ההיסטוריה הפולנית והן בשדה תולדות היהודים בפולין, היה אלכסנדר קראוזהאר (1843—1931) שהתחיל את עבודתו הספרותית בשירים פולניים על הסבל היהודי וגעגועים לשיוויון; חיבר מחקר על „פראנק והפראנקיסטים״; השתתף בממשלה בימי המרד של 1863 ובסוף ימיו התנצר. עמדה בולטת במדע ההיסטוריה הפולני תפס הפרופיסור מארצלי האנדלסמן, מחבר מחקרים היסטוריים רבים, שניספה במלחמת־העולם השניה בנסיבות לוטות ערפל. אשר להיסטוריה של היהודים בפולין, נתעשרה הספרות הפולנית, מלבד מחקריו הקודמים של הילארי נוסבוים ואחרים, בידי שורת חוקרים מוכשרים של העבר היהודי, כגון הפרופ׳ מאיר באלאבאן, ד״ר יצחק שיפר, ד״ר רינגלבלום (שלושתם ניספו בגיטו ווארשה), ד״ר פיליפ פרידמן, ד״ר נ. מ. גלבר, ד״ר יעקב שאצקי החיים אתנו וקבוצה נכבדה של כוחות צעירים יותר בתחום זה. ואילו מדע היהדות בלשון הפולנית היו לו נציגים מצויינים בדמותם של ד״ר שמואל פוזנאנסקי, פרופיסור משה שור, הרבנים המתקדמים של ווארשה, ואחרים. במדע הפילולוגיה הקלאסית פעלו ופועלים הפרופיסור אלכסנדר טורין, היושב עתה באמריקה, הפרופיסור זדז׳יסלאב זמיגרידר־קונופקה ופרופיסור סטיפאן סרברני, ואחד המחקרים החשובים ביותר בפולקלור הפולני הוא ספר הפיתגמים הפולנים של שמואל אדלברג, מי ששימש שנים רבות ראש המחלקה היהודית במשרד הדתות וההשכלה. עם כניסת הגרמנים לווארשה איבד את עצמו לדעת.

אלכסנדר קראוזהאר

היהודים בסיפרות הפולנית

היהודים לא הספיקו להגיע לידי ביטוי מלא בסיפרות הפולנית, אם כי הוציאו מקרבם שורה של סופרים מוכשרים מאד ותרומתם בשטחי הסיפרות הפולנית השונים היתה גדולה באופן יחסי, אם יובא בחשבון, שהמדובר הוא בתקופה לא ארוכה ביותר. הסיבה לחוסר הביטוי המלא היא התֵמאטיקה המוגבלת ביצירתם. על חיי היהודים כתבו בסיפרות הפולנית בעיקר לא־יהודים. דבר אופייני הוא, שאין אף רומאן פולני אחד הראוי לציון מפרי עטו של סופר יהודי־פולני מסוג יצירו־תיהם של שלום אש, אופאטושו או זינגר ביידיש. נעשו נסיונות בכיוון זה בידי סופרים בעלי שיעור־קומה קטן יותר, שלא השאירו רושם ניכר. והרי דומה שהאֶפּוֹס של יהדות פולין בדין היה שיעורר את דמיונם של הסופרים היהודים בפולנית. אולם ההתבוללות של כמה דורות גרפה אותם הרחק מדי מחיי היהודים משיוכלו למצוא בהם השראה ליצירתם. רק זמן קצר לפני מלחמת־העולם השניה חל מיפנה בכיוון זה בקרב הדור הצעיר של סופרים יהודים בשפה הפולנית, סופרי הפרוזה והמשוררים.

לעומת זאת תרמו יהודים פולניים את תרומתם רבת־הערך, בעיקר בשירה, בתולדות הספרות, בביקורת ובמסה. יהודי ראשון שזכה לעמדה חשובה בסיפרות הפולנית היה יוליאן קלאצ'קו (1827—1906) המוהיקאני האחרון של ההתבוללות הפולנית בקרב יהודי ליטה, כפי שכבר הזכרנו.

כאמור, היתה תרומת היהודים, ובעיקר תרומתם של יהודי וארשה לבלטריסטיקה הפולנית מועטה יחסית במשך תקופה ארוכה. יהודי על־פי מוצאו היה ההומוריסט הפולני המפורסם בזמנו, יוליאן ויאָניאבסקי (פסאָבדונים — יורדן). אלכסנדר קינדרפרוינד (הפסאָבדונים — אלפרד קונאר), כתב רומאנים רבים ומחזות. כמה וכמה רומאנים, או יותר נכון רישומי רומאנים נוצרו בידי סופרים יהודים, שאחדים מהם נארגו על רקע חיי היהודים, כגון יצירותיהם של מיכאל מוטרמילך, קרצ'ובסקי ואחרים, שנשכחו עד מהרה. לעומת זאת זכו להכרה רחבה יצירותיו של ד"ר הנריק גולדשמיד (1878—1943), שכתב תחת הפסאָבדונים ינוש קורצ'ק, ביחוד „דז'יאַצקו סאלונו" („ילד הטרקלין") המצטיין ברקע מוסרי עמוק, יצירות נועזות ומרעישות לגבי הימים ההם, שחשפו את הצביעות והעוול שבחברה. כינוהו בשם דה אמיציס הפולני. בהיותו קנאי לאמת, רופא, ידיד הילדים ומגינם, — הקדיש להם את כל חייו. חדור אהבה לאדם ושונא לכל עוול, תפס ד"ר גולדשמיד מקום מיוחד במינו בספרות הפולנית. במרוצת הימים כתב סידרה של ספרים, שכולם ספוגים אותה רוח אצילה: „ילדי הרחוב", „יוזקי, יוסקי ופראנקי", „המלך מתי", „משה'לים, יוסי'לים וישראליק'ים" ועוד. שנים רבות היה מחנכם של ילדים יהודים עניים ביותר בוארשה ומלבדם לא ראה דבר בעולמו. הוא נהפך לדמות אגדית. בגיטו וארשה, שלשם הלך אחריהם ובו ניספה יחד אתם, כינוהו הילדים „הרופא המלאך".

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הופיעו כשרונות יהודים־פולנים חדשים בבלטריסטיקה ובפרוזה הספרותית. יוסף ויטלין שנולד בשנת 1896, חולם השלום ואחוות־העמים, משורר ופרוזאיקן ממדרגה גבוהה, אולי האָפּי וההומאניסטי ביותר בקרב קבוצת הסופרים היהודים־פולנים בני זמנו, שבראשית צעדיו תירגם את יצירות הומרוס ללשון פולנית עממית גרעינית, כתב את הרומאן „מלח הארץ", שתורגם לכמה לשונות (אף לעברית — המערכת) וזכה להצלחה גדולה. הוא כתב, כמו־כן, נוסף ליצירתו השירית ספוגת האמונה הדתית באנושות, שבעיקר הצטיינו בה ה„הימנונים" שלו, גם סדרת מסות „מלחמה, שלום ונשמת המשורר", „רשימות ספרותיות" ועוד. סופר מקורי ביותר היה ברונו שולץ, כשרון צעיר ומבטיח מאד, מחבר „חנויות הקינמון", יצירות שהן על גבול ההזיה הדמיונית, שנארגו על רקע הזיכרונות מבית מישפחתו היהודית, ואשר שוזרו בהן יסודות סוציאליסטיים. הוא גילה קירבה מסוימת לפראנץ קאפקה. שולץ, שהיה גם צייר, נספה במלחמה האחרונה בגיל צעיר מאד. ברונו וינאבר (1883—1943) עורר שימת־לב עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה בסיפורו הקצר, אך המלא חן גרוטסקי, „זכרונותיו של שמעון דה גלדרן". בהיותו פיזיקאי מבטיח גדולות, זנח את הקאריאֶרה המדעית למען הסיפרות והתיאטרון, אך בכל יצירתו נשאר איש־מדע. בהיותו פאראדוק־סוגיסט בנוסח ברנארד שאו, סאטיריקן בעל פנים מאירות ושנינות מבריקה, העלה ברומאנים וביצירותיו התיאטרוניות הרבות, בין השאר, דמויות של מלומדים בהתנגשויותיהם המשעשעות עם חיי היום־יום ועם הבליהם („דוקטור פזשיבראם" ואחרים) יצירות שזיכוהו במעמד חשוב בתחום הדרמאטורגיה הפולנית. אחת מיצירותיו, „ספר איוב", עוררה את התפעלותו של הסופר האנגלי המפורסם יוסף קונראד, פולני על־פי מוצאו, שתירגמה לאנגלית. וינאבר העשיר אף את הסיפרות המדעית הפופולארית הפולנית בפליטונים מדעיים מצויינים, שהוציא בכמה כרכים בשם „האַנטנה הצדדית". בדור הסיפרותי הצעיר של פולין, לאחר המלחמה האחרונה, מצטיינים סופרים יהודים מוכשרים; בין השאר, אדולף רודניצקי, מחבר סדרת נובילות, קאז'ימייזש ברנדיס, מחבר הרומאן „וארשה, העיר הבלתי־מנוצחת" ועוד.

תרומה גדולה ביותר תרמו סופרים יהודים, או ממוצא יהודי, בשדה השירה הפולנית. לפני מלחמת־העולם הראשונה עמדו בשורה הראשונה של משוררי פולין, אנטוני לאנגה (1861—1929) ובולסלאב לשמיאן (1879—1937). לאנגה העשיר את הספרות הפולנית לא רק ביצירותיו הפיוטיות, אלא גם בתר־גומיו מן האֶפּוֹס ההודי והפרסי, בתרגומי בודלאֶר ושאר משוררים צרפתים, בעיונים סיפרותיים ובכמה רומאנים. הוא היה משורר בעל תרבות גדולה, אינטלקטואלי לפני ולפנים, בעל יכולת אמנותית יוצאת מגדר הרגיל בשטח הביטוי והחרוז, ששאב את השראתו מיצירות־המופת של הסיפרות העולמית. הוא יצר לא בשביל הקהל הרחב, אלא למען בעלי הטעם הסיפרותי המעודן. היתה לו השפעה מַפרה על דורות המשוררים הפולנים הצעירים. הוא הדין לגבי בולסלאב לשמיאן, שלא חיפש את מקור השראתו במרחק רב כל־כך. הוא היה ליריקן שקוע בהירהורים ענוגים, משורר הטבע, עדין נפש, צייר הפאסטאל, בעל שקיפות של שטיחים פרסיים ודימיון של אגדות „אלף לילה ולילה", שהיה מתרגמן תרגום רב־אמן ללשון הפולנית. יתכן שצביון יצירתו הושפע השפעת מה ממוצאו הרחוק, שכן היה נינו, מצד האם, של אנטוני אייזנבוים, מנהל בית־המדרש לרבנים בוארשה ונכדו של המורה למתמא־טיקה באותו בית־מדרש, לאָסמן, שאת שמו שינה לפולני, לפי צלילו. הוא לא הירבה לכתוב, אך יצירותיו: „האחו", „הגן בפרשת־הדרכים", „המשקה הקוצי", „אגדות סאזאם", הן פנינים

יקרות בעלות ערך קיים ועומד. בתקופה שלפני מלחמת־העולם הראשונה היתה שורה שלמה של משוררים ומשוררות ליריים יהודים־פולנים, כגון, יאן מיאֶצ׳יסלאבסקי, פראנצ׳ישקה ארנשטיין, ולאדיסלאב שטרלינג ואחרים. בנדיקט הרץ היה מסופרי המשלים הפולנים הפופולאריים ביותר.

בשנותיה הראשונות של פולין המחודשת, בימי השפע הגדול של כישרונות סיפרותיים צעירים, פרץ אל הסיפרות הפולנית זרם חדש של שירה לירית ומרדנית, כתובה במלאכת מחשבת ובנאמנות הביטוי, סנטימנטאלית וסאטירית, המנצנצת בכל צבעי הקשת של אמנות הציור הפיוטי. היתה זו שירה בעלת תנופה וערך עד כדי כך, שאף המבקרים השמרנים ביותר הרכינו ראשם בפניה. ראשיתה בכתב־העת של הסטודנטים שבאוניברסיטת וארשה, „פרו ארטה", בקאבארט האמנותי „פיקאדור", ואחר־כך יצאה למרחב בירחון „סקאֿמאנדר", שנוסד בשנת 1920 בידי מיאֶצ׳יסלאב גרידזבסקי, המארגן האמיץ של הבוהאֶמה הפיוטית והעורך המצויין (לימים עורך השבועון הסיפרותי הפולני הטוב ביותר „וויאדומושצ׳י ליטראצקיה" — ידיעות ספרותיות). הסקאמאנדריטים, כפי שנקראה קבוצה זו, כבשו את הציבור בסערה. לימים נצטרפו אליהם משוררים וסופרים מצויינים אחרים, אך בשורה הראשונה של הכישרונות המצויינים, כגון יאן ליכון, קאז׳ימייזש וויאֶזשינסקי, יארוסלאב איבאשקיאֶביץ׳, נמצאו יוליאן טובים ואנטוני סלונימסקי. שני אלה, וכן גרידזבסקי, הממשיך עתה בפעולתו כעורך „ויאדומושצי פולסקיה" („ידיעית פולניות") בלונדון, ייצגו את היסוד היהודי הפולני בחבורה הזאת.

יוליאן טובים, שנולד בשנת 1894, הוא לכל הדעות אחד המשוררים הפולנים הגדולים ביותר של ימינו, ומבחינה מסויימת, בתורת וירטואוז הלשון הפולנית, הוא אולי הגדול שבהם. אין איש יודע כמוהו לקסום מתוך המלים של הלשון הפולנית את הניפלאות שבתמונות, את הקצב, הצליל. „הפולנית היא מולדתי" — אמר פעם. החל מיצירתו הראשונה, „האביב", וכלה ב„פרחי פולין", שנכתבה בימי המלחמה האחרונה, הוכיח טובים את כשרונו כקוסם של המלה הפיוטית, בעל חיוניות יוצאת מגדר הרגיל והתלהבות שאינה אוכלת. מוטיבים והשפעות שונים חלפו עברו ביצירתו העשירה. הוא היה מגיב, כאותו מיתר רגיש ביותר, על מאורעות השעה ועל בעיות הנצח, על קומדיות וטראגדיות אנושיות, בחפשו בכול את הביטוי המלא ואת הגון המלא. הוא הנהו ניגוד חי לתורת הסביבה. מוצאו משיכבת סוחרים „ליטבאקים" בלודז׳, שהקשר שלהם עם הפולניות היה רופף ביותר, מקום שם דומה שהמוזה של השירה הפולנית לא תחפש לה את אהובי נפשה, וסופו שהגיע לשיאי הסיפרות הפולנית. אין זה משורר בעל מגמה מסויימת ובעל רקע חברתי מסויים. הוא כולו אינדיבידואלי, סוביאֶקטיבי, בראשית. ועל־כן — מקורי ביותר. הוא השפיע על הציבור לא באידיאולוגיה, אלא בכישרונו המחשמל ובקסם המלה שאין לעמוד בפניו. הוא פירסם סדרה של כרכי שירה, אנטולוגיות ומסות סיפרותיות, המהוות את התרומות הגדולות ביותר של סופר יהודי־פולני לסיפרות הפולנית. טובים לא עזב את היהדות ובתקופת השואה ולאחריה הביע גם בשיר וגם בשיחות שונות את רגשותיו היהודיים ואת אהדתו לגורלו ושאיפותיו של העם היהודי.

אנטוני סלונימסקי, שנולד בשנת 1895 בוארשה, הוא משורר בעל שיעור קומה גדול, אך מסוג אחר לגמרי. אין בו ולא כלום מן הנחשוליות, אך לעומת זאת יש אצלו רקע הברתי, ועוד יותר מזה קרע רוחני. מוצאו מסביבה יהודית אינטלקטואלית. את הראציונאליזם ואת עטו הדרוך־לקרב ירש מאת סבו חיים זליג סלונימסקי, המשכיל המלומד, שלחם נגד החסידות, ואילו את שנינותו ירש מאביו, הרופא סטאניסלאב סלונימסקי, האדם השנון ביותר בוארשה. הוא גדל בוארשה באוירת התרבות האמנותית והתיאטראלית הפולנית. הוא נתחנך על ברכי המשוררים הפולנים והסיפרות הקוסמופוליטית, בעיקר זו של ה. ג. ולס, שאת דימיונות העתיד שלו קרא בילדותו בלהיטות ואשר נעשה לו מעין אב רוחני. מבוכתו הנפשית, שנולדה מתוך התסביך היהודי הנושן, על אף שנולד בנצרות, בהיפגשו פנים־אל־פנים עם האנטישמיות הגסה, שהוא עצמו נפל לה קורבן, מצאה את ביטוייה הפיוטי בליריקה נפלאה בעלת צורה ללא פגם, וביטוי שני — פרוזאי — בסארקאזם, בעוקצנות ובשנינות ההריפה של הכרוניקות השבועיות שפירסם ב„ויאדומושצ׳י ליטראצקיה". במשך שנים רבות היה סלונימסקי אחד המבקרים התיאטרוניים והפליטוניסטים הפוליטיים שרבו קוראיו בפולין. הוא לחם באומץ נגד הריאקציה, הלעיג וליגלג לגיבוריה, בהפיצו רעיונות פאציפיסטיים. בשעתו נודעה לו השפעה גדולה על האינטליגנציה הפולנית. כמה משיריו עלו על אלה של טובים בשיכלול צורתם האמנותית. הוא יודע להתעלות למרומי הפאתוס, כגון בשירו המפורסם „אזעקה", לאחר הפצצת וארשה, לעורר התרגשות בסנטימנטאליות אֶלאֶגית, או התפעלות במיבנה הקלאסי של יצירותיו. סלונימסקי כתב כרכי שירה רבים, כמה רומאנים ומחזות. בימי המלחמה הוציא בלונדון את הירחון הספרותי־פוליטי הטוב ביותר שבאמיגראציה, „נובה פולסקה".

בתוך חבורת המשוררים, המשוררות והסופרים הפולנים הבולטים ביותר בני כיוונים וזרמים שונים, שהופיעו לאחר ה„סקאמאנדריטים", נמצאה שורה שלמה של סופרים פולנים־יהודים, ביניהם ברונו יאשנסקי, האננה מורטקוביץ׳, ולודז׳ימייזש סלובודניק, מיאצ׳יסלאב בראון, מיאצ׳יסלאב יאסטרון, ייזשי בראון, לוציאן שנוואלד, יאן בזשכווה, רומאן בראנשטטר, אירנה טובים, טאדיאוש פייפר, יאן סטור, סטאניסלאב רישארד סטאנדה ועוד.

זכויות רבות בשדה הפצת הסיפרות הפולנית וסיפרות־המדע רכשו להם יהודי וארשה עוד מתחילת המאה הי״ט, כמו״לים ומו״סים. היו זמנים שהם מילאו במלכות הפולנית תפקיד ראשון במעלה בתחום זה, כגון הגליקסברגים, המֶארצבאכים, האורגלבראנדים (שהוציאו, בין השאר, את האנציקלופדיה הכללית), שלמה לוונטאל, מו״ל של ספרים רבים, כתב־העת „קלוסי" („שבלים"), ואחר־כך של „קורייר ווארשבסקי", הנריק נתנזון, הארצטים (שהם ממוצא יהודי), פריהלינג, צנטנרשוור, יעקב מורטקוביץ׳, פזשוורסקי, קיסטר (בית־ההוצאה „רוי") ועוד ועוד.

חלקם של היהודים בעיתונות הפולנית היה מיצער למדי, בהשוואה עם התפקיד המקביל שמילאו בחוץ־לארץ, ביחוד בגרמניה ובאוסטריה. הסיבה העיקרית לכך, בתחומי מלכות פולין, היתה נעוצה בתנאים הפוליטיים ששררו בשטח הכיבוש הרוסי. הצנזורה הרוסית כבלה את התפתחות העיתונות הפולנית, כמבטאת דעת־הקהל; חוץ מזה היתה גם מוגבלת מאד

תפוצת העיתונים לפני הנהגת לימוד החובה הכללי, שלא בא אלא לאחר קום פולין העצמאית. העיתונות היומית החלה להתפתח רק לאחר מלחמת־העולם הראשונה. מלבד ל„גאזיטה האנדלובה", שנוסד בידי רודולף אוקרנט, חלוץ האינפורמאציה המיסחרית, לא היה בוארשה במשך תקופה ארוכה שום כתב־עת בעריכה ובבעלות יהודית, פרט למומרים כמו לוונטאל. „נובה גאזיטה" ו„פזשגלונד צודזייני", שהוזכרו לעיל חדלו להופיע בשנת 1914. עם השגת העצמאות מחדש החלה העיתונות הפולנית לשגשג בכל הכיוונים, הן העתונות היומית והן הפאֶרידית. אז קמה גם עיתונות פולנית־יהודית ברוח היהודית הלאומית, כגון „נאש פזשגלונד" בוארשה, בעריכתם והשתתפותם של יעקב אפנשלאק, נתן שואלבה, שמואל הירשהורן, שאול ואגמן, ברנארד זינגר ואחרים, שהיתה לו תפוצה גדולה. במשך זמן מה הופיע בוארשה בטאון ציוני „נובה סלובו", בעריכת ציר הסיים ד"ר אינזלר ובהשתתפותו של י. גרינבוים וזמן קצר מאד גם „דזיאֶנניק וארשאבסקי", בטאון ציוני גליציה המיזרחית. אשר לעיתונות הפולנית גופא, על כיווניה השונים, בפובליציסטיקה, בכתבות הפרלאמנטאריות ובשאר המדורים של עיתונות זו, פעלו בה שורת עורכים ומשתתפים יהודים, או ממוצא יהודי. בין העורכים החשובים ביותר מן הימים ההם יש לציין את העורך הראשי של „קוריאר פולסקי", איגנאצי רוזנר. עמדה חשובה בעיתונות הפולנית תפס סטאֶפאן גרוסטרן, עורך „אפוקה", יושב־ראש הסינדיקאט של עתונאי וארשה. רבים מבין העסקנים המדיניים והסופרים היהודים שהוזכרו כבר היו גם בין המשתתפים החשובים בעיתונות הפולנית, ביחוד הסוציאליסטית וזו של מחנה המרשאל פילסודסקי. בין העתונאים המפורסמים ביותר בעיתונות הוארשאית של הימים ההם יש להזכיר את יוסף ואסובסקי (ואסרצוג), י. מ. בורסקי, תומאן בוסקי, ייזשי שפירא, ואצלאב אורינג, קינראד וזשוס, יאן אוטמאר־ברסון. השבועון „אופיניה" בעריכתו של ד"ר קליינבוים והירחון „נובה זיציה" בעריכתו של פרופ' מאיר בלבן הצטיינו ברמתם הסיפרותית.

אמנות, תיאטרון, מוסיקה, קולנוע

במשך שנים ארוכות, בימי השילטון הרוסי, היו תיאטרוני וארשה בידי הממשלה או העיריה. ליוזמה הפרטית, ביחוד היהודית, לא ניתנה לה האפשרות לתת את חלקה של מארגנים בתחום זה. אולם עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה נוסד בידי ד"ר ארנולד שיפמן, אחד התיאטרונים המשובחים ביותר בוארשה, שהתנהל ברוח הזרמים החדשים של האמנות הדרמאטית. זעום היה גם חלקם של היהודים ביצירה הדרמאטית הפולנית, אף־על־פי שבין המחברים הוותיקים אפשר למצוא גם יהודים, כגון דניאל זגלינסקי (פרוידנזון), יאן אדולף הרץ, אנדזשיי מארק (ארנשטיין). בשנים שבין שתי מלחמות העולם גדל מיספרם. מלבד מחזותיו המרובים של ברונו וינאבר, הוצגו יצירותיו של גוסטאב ביילין, ולהצלחה גדולה ביותר זכו הקומדיות האקטואליות המצויינות, המבריקות בשנינותן מפרי עטו של אנטוני סלונימסקי („הכושי הוארשאי" ו„המשפחה") וכן של מריאן הימאר („שני האדונים ב" ועוד). האֶמאר (האֶשאֶלאֶס), משורר וסופר בעל כשרון גדול וסיגנון קל, מוסיקאלי מאוד, מחבר מחזות־ראֶוויו ושירים סנטימנטאליים־סאטיריים, נעשה בימי המלחמה האחרונה פייטנה של האֶמיגראציה הפולנית. הוא מנהל תיאטרון משלו בלונדון ושם גם כתב כמה מחזות חדשים. רבים היו המחברים בסיפרות הדרמאטית הפולנית ממוצא יהודי רחוק יותר, בין השאר קאזימיאֶזש זאלבסקי, אחד הפופולאריים ביותר מבין כותבי הקומדיות, מייסד תיאטרון „מאלי" בוארשה. יהודי וארשה היו חובבי תיאטרון נלהבים וחלקם ניכר היה בקהל מבקרי הצגות־הבכורה. בלי הקהל היהודי לא יכול היה שום מחזה חדש להאריך ימים על הבמה. בדרך כלל לא היו בתקופה האחרונה כוכבי במה גדולים מבין היהודים, אולם בתקופה הקודמת זכה לשם עולמי אחד השחקנים היהודים, בוגומיל דויסון (1818—1872), שהתחיל את הקאריארה שלו על הבמה הפולנית בוארשה. הוא גם כתב כמה מחזות פולנים. לימים נעשה שחקן גדול על הבמה הגרמנית. אם לדון על־פי השם, הרי שהשחקן הפולני הדגול מייצ'יסלאב פרנקל, היה ממוצא יהודי. בשורת השחקנים הבולטים ביותר מבין היהודים, או ממוצא יהודי, היו בין השאר סטאניסלאבסקי, בורובסקי, ונגירקו, פלדמן, יאנוש, ברונישובנה.

בשדה המוסיקה הוציאו היהודים שורה של וירטואוזים, שאחדים מהם זכו לפירסום עולמי. כנרים ופסנתרנים, כגון ברוניסלאב הוברמן, פאוול קוכאנסקי, ארתור רובינשטיין, מאוריצי רוזנטל, ואנדה לנדובסקה, איגנאצי פרידמן; שורת מנצחים גדולים, כגון זדזיסלאב אלכסנדר בירנבוים, יוליוש ורטהיים, גזשיגוש פיטלברג, שהיו בין השאר גם מנצחים בפילהארמוניה הוארשאית, שנוסדה בידי יהודי, אלכסנדר רייכמן, אחד מבעלי־הזכויות הגדולות ביותר בשטח המוסיקה הפולנית. הנריק וייניאבסקי (1835—1888), כנר־וירטואוז מפורסם וקומפוזיטור, היה ממוצא יהודי, כמוהו כאדם מונכהיימר, קומפוזיטור ובזמנו מנהל האופארה בוארשה. מוצאה של משפחת המוסיקאים שימאנובסקי הוא מן הפראנקיסטים. מאריה שימנובסקה (1795—1837) היתה אחת הפסנתרניות הגדולות ביותר בראשית המאה הי"ט, שנגינתה עוררה את התלהבותו של גיטה. נצר מגזע המשפחה הזאת היה גדול הקומפוזיטורים הפולנים בדור האחרון, קארול שימאנובסקי. יהודי מומר היה אדולף זוננפלד (1830—1904), מחבר אופאֶריטות, מנגינות פופולאריות של וארשה הישנה. ממיצא יהודי היה, כנראה, גם קומפוזיטור המוסיקה הפולנית הקלה ליוואנדרובסקי, שכינוהו בשם שטראוס הפולני. בין זמרות האופאֶרה המפורסמות, מן הראוי להזכיר את רגינה פינקיירט ופליציה קאשובסקה, בתו של חזן בית־הכנסת הגדול בוארשה גריצהנדלר.

יהדות וארשה נודעת היתה במוסיקאליות שלה. היא אמנם לא הוציאה מקירבה את הכוכבים הגדולים ביותר בשמי המוסיקה, אך היא תרמה תרומה ניכרת לפריחת המוסיקה הפולנית. בקשר עם זה יש לציין גם את מיכאל ברגסון, תלמידו של שופאֶן ואבי הפילוסוף המפורסם אַנרי ברגסון, שהיה קומפוזיטור ופרופיסור בקונסרבאטוריונים בבירות אירופה. הוא עשה רבות להפצת המוסיקה של מורו ורבו.

עם הקומפוזיטורים הבולטים של התקופה הנוכחית נמנים היהודים הפולנים קארול ראטהויז, אלכסנדר טאנצמן, ייזשי פיטלברג.

היהודים תרמו את חלקם גם לאמנות הפלאסטית הפולנית. אלכסנדר לסר (1814—1884) הצטיין בתחום הציור ההיסטורי. צייר דיוקנים מצויין היה חתנו של לסר, ליאופולד הורוביץ.

מאוריצי גוטליב שמת באִבּוֹ, תלמידו של הצייר הפולני הדגול יאן מאטייקו, כשרונו רב־ההשראה נתגלה במלוא זהרו בתמונות של יהודים מתפללים. בתקופה המאוחרת יותר הופיעה שורה של ציירים בעלי שיעור־קומה ומקוריים שנושאיהם היו יהודיים בעיקרם; יעקב ויינלס, פאבל רוזן, מאוריצי טרמבאץ׳, הצייר בעל הכשרון הגדול ליאופולד גוטליב, צייר הלגיונות הפולנים; בין האמנים המאוחרים יותר, שנמנו עם כיווני הציור החדשים היו בעלי כשרונות רבים וביניהם משה קיסלינג, אוגניוש זק, רומאן קראמשטיק, יאן גוטארד ואחרים.

יהודי פולין הוציאו גם שורה של אמני פיסול, כגון הנריק גליצנשטיין, נאדלמן, הנריק קון, מארק שווארץ ועוד.

יהודים היו חלוצי אמנות הקולנוע והתעשייה הקול־נועית בפולין. במשך תקופה ארוכה היה תחום זה כמעט כולו בידי היהודים. אלכסנדר הרץ ייסד את אולפן הסרטים הראשון בפולין. אולפן זה, „ספינקס״, נהפך עד מהרה להיות מרכז חשוב של אמנות הסרטים הפולנית בשלביה הראשונים. היהודים היו מארגנים ומפיצים בשטח זה, בעלי רוב בתי־הקולנוע והמיש־רדים להפצת סרטים. הם הוציאו מקירבם שורה של במאי־סרטים, כגון אורדינסקי, וואשינסקי, שאבו, שטרן, גראדשטיין, לייטס ואחרים. הם מילאו תפקיד חשוב ביצירת יחסים עם חוץ־לארץ, בהפיצם שם את הסרטים הפולניים. לא אחד מבין יהודי פולין נמצא בין אילי הסרטים האמריקני; בין השאר, ראש חברת מטרו־גולדווין־מאיר, שמואל גולדווין, שנולד בשנת 1882 בווארשה.

לא מעט פעלו היהודים בפיתוח בתי־הקאבארט האמנותיים בווארשה ובפולין. קאבארט ראשון מסוג זה בווארשה, „מומוס״, נוסד בידי ד״ר ארנולד שיפמן לפני מלחמת־העולם הראשונה. במרוצת הימים נוסדו כמעט כל בתי־הקאבארט האמנותיים בווארשה הודות ליוזמה יהודית; בין השאר, „החתול השחור״, „קווי פרוֹ קווֹ״, „מורסקיה אוקו״, „צירוליק״, „באנדה״. בין זמרי־השאנסון ושחקני הקאבארט הווארשאים המפורסמים ביותר היו יהודים רבים, כגון אלפרד לובלסקי, קאז׳ימייזש קרוקובסקי, מאריאן רנטגן, לאווינסקי, קונראד טום, קאלינובנה, וכן גם בין מחברי מיטב הרפרטואר: סקֶצ׳ים, מונולוגים, שירים קלים, כגון טובים, סלונימסקי, הימאר. בתחום זה ניכר היה תהליך של התבוללות הפוכה. ההומור, הסאטירה והבדיחה היהודית השפיעו על הפולנים.

בחוגים האינטלקטואליים היו פולנים, שהעריכו כראוי את תפקידם היוצר של היהודים בשדה התרבות בכלל, וביחוד בפולין. אחד מהם היה הפרופיסור ללוגיקה המתימאטית ליאון הוויסטק, מלומד, אמן, וסופר. הוא חדר לעומק הבעייה הזאת בחיבורו שראה אור בביטאון הסניף הלבובאי של חברת שוחרי האוניברסיטה העברית, „אלמא מאטר הבראיקה״, בשנת 1933.

אי־אפשר, כמובן, להשוות את הישגי היהדות הפולנית בתחומי התרבות הפולנית עם הישגיה המקבילים של יהדות גרמניה, צרפת ושאר מדינות המערב, שבהן התבוללו היהודים הרבה יותר מוקדם ואשר המיבנה החברתי שלהם היה שם אחר. בשום מקום לא היו היהודים שקועים כל־כך בחייהם הדתיים, החברותיים והלאומיים, כפי שהיו בפולין. בתנאים אחרים, במערכת יחסים אחרת, היו ודאי הישגים אלה גדולים עוד יותר, אך גם כך השאירו עקבות עמוקים ותרמו ערכים רבי־ערך לתרבות הפולנית.

היהודי בקאריקטורה הפולנית

מאת שמעון שפיגל

היחס של העם הפולני אל היהודים בא לידי ביטוי לא רק במדיניות ובתחוקה, במיסחר ובכלכלה, במגע חברתי ובקשרים הדדיים אחרים, אלא גם בספרותו ובפולקלור שלו, בבדיחות וסאטירה, בציור וקאריקאטורות.

יתר־על־כן, שני שטחים אחרונים אלה משקפים אולי ביתר נאמנות מכל דבר בן־חלוף אחר את הרגשות האמיתיים של האוכלוסיה הפולנית כלפי שכניה היהודים ואת הדעות שנתגבשו עליהם בקירבה במשך דורות של חיים משותפים.

הקאריקאטורה, ובפרט זו הפוליטית — והרי הקאריקאטורה התמימה ביותר מקבלת ביחסים בין עמים נימה פוליטית או גזעית — עשוייה להעמיד אותנו על הרגש המלווה כל תופעה ציבורית, על ההדים שעוררה בטרקלין וברחוב, על הלך־הרוח ששרר בחברה כולה או בחלק ממנה בקשר לשאלה או מאורע שכבשו את תשומת־ליבו של הציבור ולהמחיש לנו אותו באופן חי ופלאסטי.

הקאריקאטורה לא רק רושמת את המאורעות, אלא גם מגיבה עליהם ומפרשת אותן, משמשת להם אילוסטראציה ופירוש כאחד. ולא זו בלבד: הודות לחופש ההגזמה שלה, לקיצוניות ודראסטיות של דרכי הביטוי שלה חושפת הקאריקאטורה יותר מנאומים ומאמרים רציניים רחשי־לב ניסתרים ואינסטינקטים עמוקים שבתת־ההכרה.

מטעם זה, אם ברצוננו להנציח, כלומר להחיות את העולם של יהדות פולין שנחרב, אל לנו להתעלם גם מן חומר הקאריקאטורה עד כמה שהוא עוד בכלל עומד לרשותנו, ושומה עלינו „להכניס אל התמונה” אף את גביית עדות זו.

דיפדוף קל בקובץ קאריקאטורות יבהיר את הצד הרציני

הלאה הקואופרטיבים! יחי מסחרנו החופשי!

שבהן. עם היותן מכוונות לענייני דיומא שמלפני הרבה עשרות שנים, לא רק שיש להן ערך דוקומנטארי חשוב, אלא שבמקצת נשתמרה בהן גם מן האקטואליות של היום. אגב, אחדים מ„גיבורי" הציורים האלה עודם חיים ופעילים בתוכנו, והבעיות, ואם תרצו, הבעייה הנדונה בהן, בעיית מיעוט יהודי בגולה, ודאי שלא עברה עוד מהעולם.

בציורים אלה קמים לפנינו לתחייה דברים של תמול־שלשום, ועל־פי־רוב הם דברים רציניים מאוד, כאובים וטראגיים. מהדהדים בהם הדי דיכוי, הגבלות ורדיפות, התנגשויות ופרעות. הציורים העליזים והמבדחים יש בהם לעג ושינאה, נרגנות והתגרות, קינטור וקיטרוג, עלילה והוצאת דיבה, איבה ושיטנה של צר וצורר, וגם השפלת כבודנו והתעללות בצלם האלוהים שלנו...

אמנם אין הקאריקאטורה הפולנית יכולה להשתוות לזו, למשל, של צרפת או אנגליה לפי היקפה, רמתה והשפעתה. מבקר האמנות הפולני סטאניסלאב פינקובסקי מוצא, שבפולין מטפלים בקאריקאטורה ומבינים אותה פחות מכל סוג אחר של היצירה הפלאסטית. הוא מנסה להסביר, מדוע לא התפתח בפולין החוש לקאריקאטורה למרות השיגשוג העצום של הציור והשירטוט.

אבל יש לקבוע שמאז הביע פינקובסקי דעתו זו (בשנת 1914) חלה בפולין התפתחות ניכרת באמנות זו ושורה של קאריקאטוריסטים מוכשרים ואף מצויינים כטופולסקי, צ׳רמאנסקי, דאשאֶבסקי, זאַרוּבה, באֶראַזובסקה, קוצ׳בורסקה, גרוס, גלובאַצקי, סיכולסקי וכו׳ העלו אותה לרמה גבוהה למדי.

שדה הפעולה העיקרי של הקאריקאטורה הפולנית הוא העיתון ההיתולי והעיתון היומי הכללי, ובמידה פחותה הרבה, הקובץ, האלבום, אבל ידוע גם על קאריקאטורות בצורות דמויות שונות, וביניהן קאריקאטורה פופולארית של יהודי, שהיו נימכרות בחבל קראקוב. בזמנו עוררה רעש קאריקאטורה של יהודי במחברת לציור של בית־חרושת לעפרונות מאיבסקי. אולם כל זה הוא בחינת יוצא דופן. העיקר היה, כאמור, העיתון ההיתולי.

העיתון ההיתולי הראשון בפולין הופיע בשנת 1792. מתוך עיתונים רבים, שהופיעו אחרי כן בוארשה, לבוב, קראקוב ופוזנה כדאי להזכיר את „מומוס" של השחקן ז׳ולקובסקי, אותו עיתון שהופיע אחר־כך תחת השם „פופורי", ונירדף ע"י הפראנקיס־טים המומרים על שעשה אותם ללעג. מתוך העיתונים ההיתוליים הראשונים בפולין נזכיר את „ראי של אשמדאי" (1856), „לצון חפשי" (1848), „זבוב" (1868) „עוקצים" (1871), שהופיעו בוארשה.

בכל התקופה הארוכה של כ־100 שנה של פולין מחולקת, מצטיינת הקאריקאטורה הפולנית באופייה הבלתי־פוליטי. היהודי מהווה במשך הזמן הזה רק אחד הטיפוסים הפופולאריים הרגילים והקבועים שבכל עיתון היתולי, כגון החמות, השיכור וכו׳. היהודי הוא כמובן חנווני, סוחר־מוכר, בנקאי, מלווה ברבית. הוא ערום, בעל־חשבון מפוכח, רודף־בצע, חקרן, הדיוט, סנוב וכו׳. סימני־ההיכר החיצוניים שלו, הזקן והפיאות, האף הארוך והגבנוני, השערות המסולסלות, הלבוש המסורתי. הלשון הפולנית, ששמים בפיו, רצוצה ומגוחכת. תכונות הגוף והרוח האמיתיות והמדומות של היהודי מודגשות ומנוצלות ביד רחבה, אך אפשר להגיד, בלי שינאה, אלא סתם, לשם היתול וצחוק. הרושם הוא, שהיהודי הוא שונה, אבל לא שונא. הוא בן־בית, ולא זר, חלק טיבעי של ההווי הפולני.

אף־על־פי־כן יחס זה מלווה או הינו פרי הרגשת אדנות, מעורבת בנימה ברורה של עליונות לגבי היהודי „החשוך" והמקורי, כביכול.

אבל די שהיהודי „האמיתי" הזה, כפרי או עירוני, יקנה למשל, אחוזת אצילים או שיהודי זעיר־בורגני בעיר ייהפך לרב־בורגני, המבקר בתיאטרון, קונצרטים, באלט, מרוץ־סוסים, בטרקלינים, ויתחיל להתלבש לפי האופנה, מיד משתנה כלפיו היחס הסובלני. בתמורות אלו של היהודי מובלטים חיקוי וסנוביזם של הדיוטות, שאינם מכירים את מקומם.

ואם גם מגינים מבחינה עקרונית על המתבוללים היהודים (פרופ׳ דיקשטיין, נתנסון וכו׳) ועל מעשיהם, המעוררים התנגדות ורוגז בציבור היהודי, הרי למעשה ומבחינה חברתית, מואסים בפורצי־גדר אלה: מנדים את נשואי־התערובת, לועגים לשמות הפרטיים בעלי צליל סלאווי, ובליבם כאילו מעדיפים עליהם את היהודי הנאמן למסורת.

אף־על־פי־כן היתה התקופה הזאת אידילית לעומת זו שבאה אחריה. היא נמשכה עד התרופפותו של השילטון הרוסי בפולין הקונגרסאית. מייד לאחר מתן הקונסטיטוציה בשנת 1905 ועם הסרת הצנזורה המוקדמת, מקבלת הקאריקאטורה הפולנית העוסקת ביהודים תכונה פוליטית מובהקת, ומתגבשת בה מגמה עויינת חריפה. בשחצנותה הבלתי־מרוסנת הופיעה הקאריקא־טורה האנטי־יהודית רק לאחר שיחרורה של פולין מעול

יומן כללי: אזרחים נוצרים! הצילו כבוד העם וכבודה של וארשה!!

הכובשים ותחייתה כמדינה עצמאית. ואין תימה: בפולין המחולקת והמדוכאת והכבולה ניזהרו מהסתה פוליטית־לאומנית פרועה ושחצנית נגד היהודים. מלבד מעצורים חיצוניים, כגון צנזורה וכו׳ גרמו לכך סיבות שונות בכל חבל וחבל של פולין המבותרת: בחבל הפ־רוסי פוזנה ושלאְזיה, נישאר רק מיספר יהודים מבוטל לאחר הגירת היהודים לפנים גרמניה; בגאליציה שבאוס־טריה — נזדקקו הפולנים ליהודים למטרותיהם הפולי־טיות, ובפולין הקונגרסאית, בזמן מישטר הדיכוי החמור של הצאר, ניזהרו מלפתוח חזית שנייה נגד היהודים.

באַ־כוח „המיעוט" („מוחא")

עם שיחרורה המדיני של פולין קורא דרור לכל האינסטינקטים והמאוויים הכבולים; הסאטירה הופכת להשמצה ולהסתה לאומנית. היהודים מוכרזים כאויבי פולין, שכל מחשבתם וכל מעשיהם מכוונים רק לדבר אחד, להזיק לפולין, לדלדלה, להשתלט עליה או להפקיר אותה לאויביה החיצוניים.

בשטח מדיניות הפנים נאשמים היהודים בחבלים מעורבי־האוכלוסיה ברוסיפיקאציה, גרמאניזאציה; בשטח הפוליטיקה הבין־מפלגתית — ב„שמאליזאציה" (או לפי הלצה — לויזאציה ובולשאֶביזאציה).

הנימוק היהודי נעשה בכלל כלי־נשק עיקרי במאבק המפלגתי. כל מפלגה משתדלת למצוא „סירחה" יהודית בחברתה. הימין בשמאל (דיאמאנד, ליברמאן, פרל), השמאל בימין (המוצא היהודי של כמה ממנהיגיהם או נשי המנהיגים — סטרונסקי, ראבסקי, לבנטל המוציא לאור של „קוריאר וארשבסקי"), לפי העיקרון הידוע: „אם אתה מכה את היהודי שלי, אכה אני את היהודי שלך".

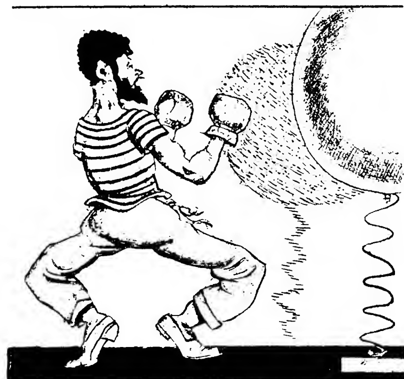
אם אין למצוא כתם של יהדות באיש, מייהדים את היריב פשוט בזה, שמדביקים לו מגן־דויד, מלבישים אותו טלית או טלית־קטן, או מראים, למשל, את המארשאל פילסודסקי כשהוא מברך על נרות שבת (טעות גוי מותר!).

ואותו דבר גם בספרות ובעיתונות. אם העיתון ההיתולי הימני „מוּחאָ" („הזבוב") מדפיס שיר אנטישמי נגד המשורר

מטבעות פולניים לפי הצעתו של ווינרשטוק
(הכתובת: ריפובליקה יודיאו־פולוניה — הנשר חבוש כובע; מהעבר השני — יהודיה טיפוסית מכוערת — שני זהובים). („מוחאָ")

המפורסם (ועורכו של העיתון הסאטירי הראדיקאלי, שופרו של מחנה המארשאל פילסודסקי, „צירוליק וארשבסקי") יוליאן טובים היהודי, מוקיע מצידו ה„צירוליק" את עורכו של ה„מוחאָ", בוכנר, כיהודי.

„המיעוט" מתאמן לקראת ה„קרב" („מוחא")

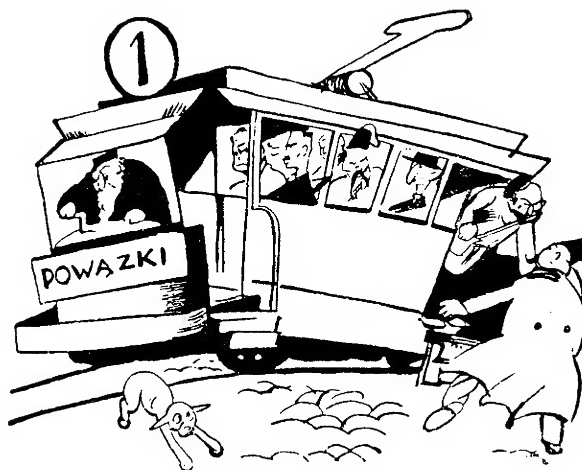
אם הפליטוניסט־פאמפלטיסט אדולף נוברט־נובאצ׳ינסקי מוקיע את יהדותם של סופרים ומשוררים יהודים שבמחנה הראדיקאלי, חוזרת אותה הטענה כבומאֶראנג מפי מתנגדיו הפוליטיים.

בין הנושאים השונים של הקאריקאטורה האנטי־יהודית אנו מוצאים קודם כל את ה„יהוד" של פולין או כיבושה על־ידי היהודים, או לכל הפחות שאיפתם לקונדומיניום, בצורת „יודיאה־פולוניה"; לעתים תכופות מוזכרים הקשרים הבין־לאומיים של היהודים בינם לבין עצמם („המעצמה האנונימית") והשפעתם על דעת־הקהל העולמית; השמצת פולין בזירה הבינלאומית על־ידי עלילות שוא של פוגרומים, עלילות שגרמו לשליחת ועדות־החקירה של מורגאֶנטאו האמריקאי וסמואל הבריטי; התמיכה במחנה של פילסודסקי, הנאשם בידידות ליהודים; חתירה תחת יסודות המטבע הפולני, יצירת השוק השחור וכו׳ וכו׳.

לשיא, כרגיל, מגיעה ההתהוללות בקאריקאטורה האנטישמית בזמן הבחירות לבתי המחוקקים ולרשויות המקומיות.

האויב היהודי מספר 1 בקאריקאטורה זו הוא יצחק גרינבוים, יוצר „בלוק המיעוטים" לבחירות לסיים ולסנאט ומנהיגו של כל המחנה הלאומי־ציוני, הלוחם לשיווי זכויות של היהודים. מרובות הן הקאריקאטורות עליו בתיאור מיעוט לאומי ויש שמכירים כאילו את דמותו בציור, המקשט מדור קבוע ב„מוחאָ", בו ציר יהודי בסיים נואם כל מיני דברי־הבל על ענייני־דיומא.

בו בזמן הופיעו גם כמה עתונים היתוליים פולניים בעלי מגמה שמאלית־פרוגרסיבית־ראדיקאלית, שנלחמו בעיקר נגד ה„דאֶמוקרטים הלאומיים" („אֶנדאֶציה"). העתונים האלה היו מביאים מזמן לזמן גם קאריקאטורות להגנת היהודים, נגד עלילות־דם, נגד הפוגרומים, נגד הגבלת זכויות היהודים וכו׳.

ה„סאנאציה נוסעת..."

בין עתונים אלה תופס את המקום הראשון באיכותו המובהקת — בחלקו הספרותי ואף בחלקו האמנותי — „צירוליק ווארשאבסקי", שבו השתתפו טובי הקאריקאטוריסטים בפולין וגם המשוררים והסופרים המפורסמים: טובים, סלונימסקי, (נכדו של מיסד „הצפירה"), ויטלין, האַמאַר, (האַשאַלאַס). ה„צירוליק" יצא על־ידי המחנה של פילסודסקי בתקופת הנעורים, הדאַמו־קרטיה וההתקדמות שלו, שעה שנלחם נגד האנטישמיות, שהיתה ה„סוס" החזק ביותר של היריב הימני.

גם השבועון „שפילקי", שהופיע אחרי שה„צירוליק" נסגר, הלך בדרכי קודמו והשתדל להשיג את רמתו. השתתפו בו טובים, האַמאַר, הולנדר, פאסטרנאַק, וויינטרויב, זאַכאַנטר וכו'.

המיספר הרב של יהודים בין משתתפי ה„צירוליק" ו„שפילקי" בוודאי לא יפתיע. גדול כמו־כן מיספר המשתתפים היהודים האנונימיים בעתונים ההיתוליים ה„נייטראליים", או אף האנטישמיים למחצה או האנטישמיים במאה אחוז.

על אחד מאלה בשם ש פ י ג ל מספר השבועון „שפילקי":

„שפיגל זה עבר, לאחר שהפסיק לעבוד ב„שפילקי", לאנטי־שמיים הקיצוניים („נ.ד." ו„או.נ.ר." — הדאַמוקראטים הלאומיים ומחנה הלאומיים הרדיקליים). צוררי־היהודים עצמו עיין לפרופיל המובהק ולשערות המסולסלות של שפיגל היהודי. בהיעדר בקירבם אף עט סאַטירי אחד, „רכשו" את שפיגל והדפיסו את יצירותיו תחת שמות פולניים טהורים ועד המלחמה היה שפיגל המייצג היחידי של הסאטירה הימנית, פאשיסטית אנטישמית, על עמודי העתונות הימנית. אבל שפיגל זה לא הסתפק בהשתתפות בעתונים ה„לאומיים". הוא ביקש את „נ.ד." שייסדו בשבילו עתון מתחרה ל„שפילקי". באופן זה קם

השבועון ההורא אַנדקי ואנטישמי „שאַרז'אַ", שנערך ונכתב כולו ע"י שפיגל".

הסיפור הזה, שאין להטיל ספק באמיתותו, מדבר בעד עצמו. ואחת היא אם יש לנו כאן ענין עם אנטישמיות יהודית לשם שמיים, או לפנינו בן־אדם שתאוות־הנקמה העבירה אותו על דעתו או זהו עניין רגיל של פרנסה וקאריאַרה.

לא ידוע לנו אם ל„שארז'אַ", שנעשתה ע"י יהודי, היתה הצלחה גדולה מזו שנפלה בגורלו של ה„שופקאַ", השבועון ההיתולי האנטישמי המובהק, שהופיע בוארשא שנה אחת בלבד.

יצלצל הדבר כפאראדוכס, אבל עלינו להצטער, על רמתה הנמוכה של הקאריקאטורה והסאטירה האנטי־יהודית בפולין. בעל־כישרון ושאר־רוח, שנון וממולח אינו גס ושפל, ואף הריפותו הברוטאלית ביותר מעודנת על־ידי חן וחכמה. חוסר־הכישרון מחפה על ליקוייו בהשמצה ובתיעוב. לעומת הקאריקאטוריסטים המהוללים שבמחנה צוררי־היהודים בצרפת, כגון פוראַן, וילאַט, קאַראַן ד'אש, אין הקאריקאטוריסטים האנטישמים בפולין אלא מרשיעים, משקצים ו„מרעילי בארות".

„לפי דעתו של הציר סאַניצא..."
(הצר ווישליצקי בלבוש אצילים והציר סאנויצא בלבוש חסידי)

החיים הדתיים

קהילת וארשה

מאת דוד פלינקר

קהילת וארשה, שהיתה עד לחורבנה בימי כיבוש היטלר, המרכז התרבותי והציבורי הגדול ביותר של יהדות אירופה, היתה גם הצעירה בקהילות ישראל בפולין. היא נוסדה רק בסוף המאה הי״ח בתקופה של משבר טראגי בחיי הרֶאפובליקה הפולנית, בימי מאבק פנימי וחיצוני קשה, שנגמר בביתורה של פולין על־ידי שכנותיה האדירות ובשיעבוד שנמשך כמעט מאה וחמישים שנה. זמן מה לפני החלוקה הראשונה בוטלה האוטו־נומיה של קהילות יהודי פולין וחוסלו ועדי הארצות.

ממקורות לא־יהודיים דווקא ידוע לנו, שכבר במאה הי״ד היה קיים ישוב יהודי בוארשה; לפי דעת ע. נ. פרנק היה מקום מושבם של היהודים ברחוב דונאי אשר בעיר העתיקה. היהודים הקימו בית־מידרש, תלמוד־תורה, בית־מרחץ (מיקווה) ובית־עלמין. בכרוניקה המישפטית של וארשה נזכר שמעון בעל בית־המרחץ; כמו־כן נשמר בארכיונות פולין מיסמך, המעיד שאחרי גירוש יהודי וארשה עבר בית־העלמין היהודי לרשות אנשי הכנסיה של שוו. יאן (יאן הקדוש), שהקימו באותו שטח — מאפייה. כן הוזכרו שמותיהם של שלושה רבני וארשה: ר׳ דוד, ר׳ אהרון ור׳ משה שחיו ופעלו במאה הט״ו והט״ז. מאותם המקורות הלא־יהודיים למדים אנחנו, ששילטון הקהילה היה באותם הימים מורכב מהרב, השמש, המלמד והדיינים.

בניגוד לישובים יהודיים אחרים בפולין עברו על יהודי וארשה בתקופה של שלש המאות הראשונות של חייהם בה משברים בלתי פוסקים, רדיפות וגירושים, עד שגורשו מהעיר, שהפכה לבירת פולין כולה.

גם בתקופת הגירוש לא פסקו החיים היהודיים בוארשה, אך היו אלה חיים „בלתי לֶאגאליים״. הם חיו בחסדם של גדולי האצילים בעלי קרקעות, סמוך לוארשה, שלא חלו עליהם חוקי העיר. מבחינה לֶאגאלית היתה וארשה „נקיה מיהודים״ — יודֶאנריין — ולא היה בה מקום לחיי קהילה מאורגנת ומסודרת. בוארשה הותרה הישיבה רק לשתדלנים שנשלחו מטעם ועד ארבע הארצות לחצר המלך, או בימי הסיימים, לאלה שבאו להגן על ענייני היהודים. בחצרותיהם מצאה הקהילה היהודית פינה לדיין, שוחט ושמש (שלפעמים התגלמו באיש אחד), לבית־תפילה ואף למיקווה כשר. בימי הסיים האחרון נמשך מצב זה ארבע שנים וכשנכבשה וארשה בידי חיילות רוסיה נשארו היהודים במקומותיהם בתוקף פקודתו של שילטון הצבא הרוסי. כאשר עברה העיר לידי פרוסיה חוסלה הפריבילגיה שלה, ש„לא לסבול יהודים״.

בשנת 1796 הוקמה קהילת וארשה. פרנסיה הראשו־נים היו מיכאל יצחק אטינגר, או ר׳ מיכלי ראוור, ר׳ שלמה פוזנר, ר׳ לייב שאולסון, ר׳ שלמה אייגר, בנו של הרב הגאון ר׳ עקיבא איגר, רבה של קהילת פוזן, משה אהרון פירסטנברג, נתן צדרבוים, יוסף לנסהוטר, ברוך הרצפלד וברק חסיד, בנו של ר׳ שמואל זביטקובר מפראגה ובעלה של תמר׳ל המפורסמת בקרב החסידים. והימים ימי תמורות ושינויים במצבה של הארץ, ימי מלחמות נפוליאון. במשך עשרים שנה בלבד התחלפו שלוש פעמים השילטונות בוארשה: במקום הפרוסים באו הפולנים של נסיכות וארשה, שנוסדה על־ידי נפוליאון הראשון, ואחרי מפלתו שוב כבש הצבא הרוסי את העיר ועל־פי החלטת קונגרס השלום בווינה חודש שילטונם של הפולנים במלכות פולין, שמלכה היה קיסר רוסיה.

על פרנסי הקהילה הוטלו תפקידים קשים, שלא יכלו לעמוד בהם. הם היו לפי מקצועם — סוחרים, שהצליחו להתעשר באותה תקופה סוערת, ולפי חינוכם — חובשי בית־המידרש. מבוכתם גדלה שעה שהיו צריכים להסתגל במשך זמן קצר לשלושה אקלימים פוליטיים שונים, לשילטון פולני הכפוף לשילטון זר וליחסים המסובכים לגבי היהודים, שנבעו ממצב זה. אותה שעה הלכו וגדלו התפקידים הפנימיים של הקהילה.

מיום שהוטלו ההגבלות החלו היהודים לעבור לוארשה בהמוניהם. בעיר התישבו לא רק יהודים מערי־השדה הסמוכות, אלא גם סוחרים ממערב פולין ומגרמניה. אלה האחרונים כבר טעמו טעם השכלה ואורח חייהם היה אירופי, „אשכנזי״ — בלשון יהודי וארשה. פרנסי הקהילה, ברובם המכריע, היו אדוקים והיו ביניהם גם למדנים מופלגים. גם פשוטי־העם היו חרדים, נאמני המסורת, שומרי מיצוות ואורח חייהם, מינהגיהם ותלבושתם לא שונו מאלה של אבותיהם ואבות אבותיהם. לא ארכו הימים והשוני בין המשכילים, תלמידי מנדלסון, ובין יהודי פולין בא לידי גילוי.

ב־26 ביולי 1807 הוכרזה החוקה של נסיכות וארשה, שכללה את ביטול שיעבוד האיכרים ומתן זכויות אזרחיות ליהודים. אולם יהודי וארשה התייחסו לזכויות אלו כאל גזירה. פחדו

שמא יתערבו השילטונות בחייהם הפנימיים, יכפו עליהם את לשונם ותרבותם, יטילו עליהם את הובת השרות בצבא וידרשו שייהפכו ל„דייטשן" (אשכנזים). רגשות הפחד האלה נפגשו עם אי־רצונם של קברניטי הציבור הפולני להכיר ביהודים כאזרחי פולין השווים בזכויותיהם ליתר האזרחים. מתן הזכויות נדחה לעשר שנים וקהילת וארשה האדוקה צהלה ושמחה, אף־על־פי שדחייה זו גרמה, שכל ההגבלות וכל הגזירות שהעיקו על היהודים נשארו בתקפן. לא עברו אלא שנתיים וב־17 במארס 1809 הגישו ראשי קהילת וארשה בקשה ערוכה ומנומקת לסאנאט הנאור והפצירו בו שתינתנה הזכויות, שהענקתן נדחתה.

והנה דבריהם בתזכירם לסאנאט:

„אלפי אנשים בני פולין, בעלי הברית הישנה, אשר ישיבתם על האדמה הזאת מזה מאות בשנים מכשירה אותם להיחשב לבני ארץ המולדת הזאת, ככל שאר תושביה, מושפלים ונאנקים עד עתה תחת לחץ תמידי על לא עוון בכפם, לרעת הציבור ולחרפת האנושיות, בלי לדעת על מה ולמה..."

בפעם הראשונה מדברים יהודי וארשה על עצמם לא כעל בני ישראל, אלא כ„בני פולין בעלי הברית הישנה" והם ממשיכים בלשון המתבוללים:

„...אולם אנו הפולנים, בני דת משה, לא רק עתה אין לנו כלום מכל מה שהמולדת מזכה בו את בניה, לא רק משוללי זכויות אזרחיות אנחנו, לא רק אין לנו איש, שיקום להגן עלינו בסאנאט ובוועד המדינה מפני העושק והלחץ, אלא לצערנו הגדול אנו רואים מראש, כי גם בנינו ובני בנינו לא יזכו בגורל טוב מזה של אבותיהם..."

והלאה: „...מאשימים אותנו שאנו נבדלים בלבושנו, ירושת אבותינו. אם הממשלה תציע לבוש (שהדת אינה אוסרת עלינו), מי זה לא יעזוב את המינהג הישן, כדי לקיים את החוקים?"

ועל החתום באו פרנסי הקהילה: מיכאל יצחק אטינגר, משה אהרון פירסטנברג, נתן צדרבוים וברוך הרצפלד.

התזכיר הזה, שהוא כל כך שונה בתוכנו ובסגנונו מכל אלה שקדמו לו, נכתב בשעה שעל יהודי וארשה ריחפה שוב סכנת גזירת גירוש מהעיר. על כך מרמז המישפט, „כי אומרים לגזור עלינו להעתיק את מושבינו מכמה רחובות חשובים...", המובא בתזכיר כלאחר יד.

הצעד הזה עורר סערה בין יהודי וארשה ובעיקר בין רבני פולין. הם טענו ששינוי אורח־החיים הוא בבחינת ייהרג ואל יעבור. ביחוד גדול היה רוגזו של ר' לוי יצחק מברדיצ'וב, רב בז'יליכוב הסמוכה לוארשה, אשר לפי סיפורי החסידים אמר אז למקורביו, שהוא „נותן שבח והודיה לה', שעזב את רבנות ז'יליכוב ויצא לברדיצ'וב, כי רק קדושים וטהורים כהרבי מלובלין והמגיד מקוז'ניץ יכולים להישאר בקדושתם באווירה של וארשה". אולם עסקיהם של הגבירים דרשו, כנראה, שיחרור מהגבלות ושיוויון זכויות. ימים אחדים אחרי הגשת התזכיר הנ"ל פנה ר' מיכאל יצחק אטינגר בבקשה אישית לשילטונות וביקש להוציא אותו מכלל היהודים ולהעניק לו זכויות אזרחיות מאחר שהוא „יהודי טוב" ו„נאמן ומסור למולדת".

לא ארכו הימים ובקהילה פרצה מחלוקת ממושכת. הפעם לא בגלל זכויות וויתורים דתיים לשם רכישתן של זכויות, אלא בגלל מונופולין ורווחים. פרנס הקהילה, משה אהרון פירסטנברג, נסתכסך עם יתר חבריו בעניין המונופולין על סיפוק בשר כשר לאוכלוסיה היהודית. פרנסי הקהילה היו מתעשרים מחכירת המס על בשר כשר, וכל אחד מהם רצה לזכות ברווחים הגדולים שעסק זה הביא. הרבנים פסקו לטובת מתנגדי פירסטנברג, אולם האחרון סירב להיכנע. ואז השתמשו רבני וארשה בפעם הראשונה בנשק ה„חרם" כלפי אחד מחברי הקהילה החשובים והתקיפים. החרם הוכרז בבית־הכנסת ב־18 בנובמבר 1817. שני הצדדים פנו לשילטונות בהאשמות הדדיות ובדברי דילטוריה.

הד השערוריה בקהילת וארשה הגיע עד לארמון קיסר רוסיה, מלכה של פולין. אותה שעה עסקו השילטונות בוארשה ובפטרבורג בשאלת הקהילות, שצורתן לא נשתנתה מימי האוטונומיה של „הקהל" היהודי בפולין. המחלוקת בקהילת וארשה ודברי הדילטוריה של שני הצדדים נצטרפו לחומר הרב, שנצטבר בלשכות הממשלה נגד פרנסי הקהילות, ששלטו ביד רמה ודיכאו כל נסיון לשנות את אורח החיים של היהודים. חוגי המשכילים והנאורים ואף הגבירים לא יכלו לשאת יותר בעוּלה של הקהילה, השומרת על אורח החיים הישן. בראשון בינואר 1822 הופיעה פקודת הקיסר על חיסול הקהילות וביניהן קהילת וארשה ועל הקמת ועדי בתי־הכנסת (דוזור בוז'ניצי) במקומן. רכוש הקהילה בוארשה הוחרם ופרנסיה פוזרו. העיתונות הפולנית פירסמה דברי שבח לקיסר רוסיה הנאור, ששם קץ לקיומה של ה„קהילה היהודית החשוכה".

השינוי היה בעצם רק מילולי. תחת השם של „וועד בתי־הכנסת" המשיכה הקהילה בעבודתה, אולם שילטונה נשבר עם האיסור שֶחל על השימוש ב„חרם".

נשיאה הראשון של קהילת וארשה בצורתה החדשה היה מתתיהו רוזן, בנו של בנקאי עשיר, שנתן לילדיו חינוך כללי בבית־ספר פולני. הוא נמנה על הנאורים, ששאפו לתיקונים בחיי היהודים, שיכשירום להיות ראויים לקבלת זכויות שוות לאלו של אזרחי פולין; אולם הוא לא ניתק את קשריו עם המוני העם היהודי ועשה כל מה שהיה ביכולתו, כדי לעזור להם לשנות את מצבם לטובה. הוא ניהל את הקהילה בתבונה ודעת, הקים מוסדות צדקה חשובים, בית־יתומים, מושב־זקנים ובית־חולים והשתדל גם לתת ציביון חדש לחינוך הדתי של הנוער.

שילטון הקהילה, שסמכותו צומצמה, הוסיף בכל־זאת לייצג את יהודי וארשה כלפי הממשלה, השתדל שתבוטלנה ההגבלות, שיוקל עול המיסים הכבד ושתורחבנה הזכויות מתוך שמירה על אורח החיים המיוחד של היהודים, על חינוכם ותרבותם. עם גידולה של האוכלוסיה היהודית בעיר הפך שילטון קהילת וארשה למעין נציגות ליהודי מלכות פולין כולה.

התחוקה של קהילת וארשה מהימים שקדמו לפקודה על ה„דוזור בוז'ניצ'י" אינה ידועה לנו. אולם היא לא היתה, כנראה, שונה מהתקנות של קהילות אחרות בפולין. „טובי העיר", למדניה ועשיריה הם היו המחליטים, מי ראוי לעמוד בראש הקהילה. פרנסי וארשה הראשונים היו בני משפחות מיוחסות ומפורסמות בעושר ובתורה. מתוך המשפחות הללו יצאו אחר־כך גם הפרנסים, שהטביעו את חיתמם על פעולותיה של הקהילה.

בעזרתה של הקהילה היו השילטונות גובים, בתקופת האוטונומיה, את המיסים הכבדים, שהטילו על האוכלוסיה היהודית. הקהילה היתה אחראית לגבייה ובידה ניתנה חלוקת המיסים. היהודי הפשוט ראה לעתים קרובות בקהילה מוסד לוחץ ומעיק, שאינוֹ מקפיד על צדק בחלוקת המיסים.

הפקודה החדשה צימצמה את סמכותה של הקהילה לעניינים דתיים, ענייני צדקה ועזרה סוציאלית. היא מסרה את הפיקוח על כל קהילה וקהילה לידי המאַגיסטראַטים של הערים. לקהילות ניתנה זכות הטלת מס־הקהילה (סקלאדקה בוז'ניצ'נא—תשלום־חבר לבית־הכנסת) וחלוקתו בין היהודים, שנחשבו כולם לחברים בקהילה כל עוד לא המירו את דתם. זכות בחירת השילטון נימסרה ליד מתפללי בתי־התפילה ואחר־כך לידי משלמי „תשלום החבר" הגבוה. דבר זה הגדיל, כמובן, את השפעתם של העשירים, משלמי המיסים הגבוהים; הם, בחלקם הגדול, כבר התחילו עוזבים את אורח החיים המסורתי, מקבלים את לשונו ותרבותו של עם הארץ ומתקרבים, לרגל עסקיהם, לשליטי המדינה הפולנית. קירבתם והשפעתם בחוגי הממשלה עשתה אותם לשתדלנים בענייני הקהילה והיהודים.

מתתיהו רוזן היה הראשון שנבחר מחוג הגבירים הנאורים המתבוללים האלה. שילטון הקהילה הורכב מרבה של ווארשה, הרב הכולל, סגנו, ושלושה „דוזורים". מיספר זה הוגדל מדי פעם בפעם, עם גידולה של האוכלוסיה היהודית. הרוב הגדול של יהודי ווארשה נימנה עוד באותה תקופה על שומרי המיצוות. מתוכם היו המתנגדים קרובים יותר אל המשכילים והנאורים; החסידים שהלכו והתרבו בעיר ודחקו את רגלי המתנגדים, עמדו על מישמר המסורת ואורח החיים הישן. מלחמה קשה ניטשה ביניהם לבין המשכילים בענייני חינוך ובתי־ספר והכשרתם של היהודים, שיהיו ראויים לשיוויון אורחי. החסידים התנגדו להתקרבות כלשהי לגויים, לשינוי הקל ביותר באורח החיים, והמתנגדים היו מוכנים לפשרות לפי דרישת הזמן ועזרו למשכילים ולנאורים.

במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה ניטשה בקהילת ווארשה מלחמה עזה וממושכת בדבר בתי־ספר עממיים ממשלתיים בשביל יהודים ובדבר בית־הספר לרבנים, שנוסד על־ידי הממשלה לשם הכשרת רבנים, שידעו את לשון הארץ וגם „הכמות חוץ" נוסף לידיעתם בתורה ובדיני יהדות. בתקופה הנידונה בזה התנגד הרוב בשילטון הקהילה לשאיפותיהם של המשכילים והנאורים לבתי־ספר עממיים ממשלתיים לילדי היהודים, שצריכים היו לפי התוכנית לתפוס את מקומם של החדר ותלמוד־התורה. עזרה יעילה לרוב זה באה מצד התלמידים הפולנים והוריהם, שהתייחסו בשלילה לחינוך משותף עם ילדי יהודים. הממשלה עברה משום כך לתוכנית של בתי־ספר ממשלתיים מיוחדים ליהודים, אבל לא דאגה דאגה מרובה לבתי־ספר אלה וגם שילטון הקהילה לא שקד על התפתחותם ושמר במיוחד, שלא ירבו לפגוע בחדרים. לשם זה בחרו, שלא ילמדו בבתי־ספר אלה „לימודי קודש" אלא למודי חול בלבד, כדי להניא את ההורים מדלת־העם משליחת בניהם לבתי־הספר הממשלתיים. הדבר עלה בידיהם ובתי־ספר אלה לא התפתחו. אפילו בווארשה, מיספרם לא עלה על ששה ומיספר תלמידיהם הגיע רק פעמיים — בשנת 1848 ובשנת 1854 ל־500 ומעלה.

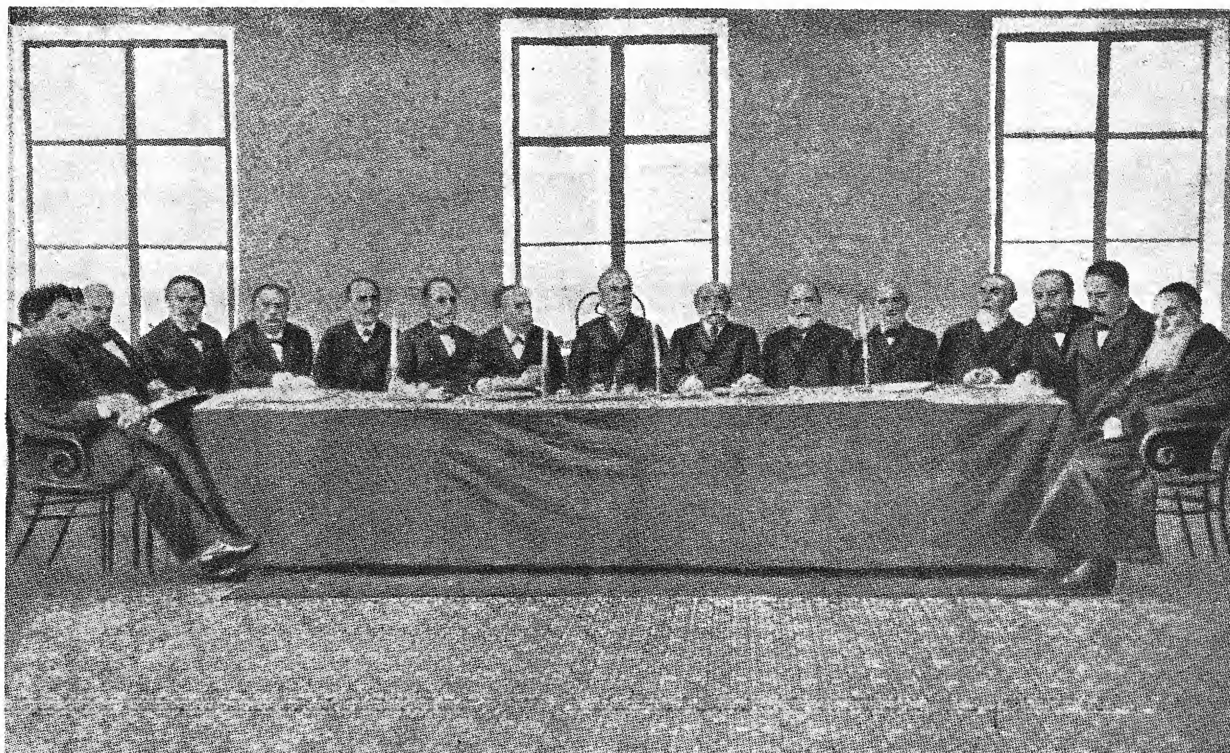
ביסודו של בית־הספר לרבנים השתתף המתמטיקאי אברהם שטרן שנועד להיות מנהלו, אולם סירב בגלל אדיקותו. אף תלמיד אחד מאלה שסיימו בו את לימודיהם לא זכה להיבחר להיות רב או מטיף בבתי־התפילה לנאורים שהוקמו באותה תקופה. האדוקים וגם המתנגדים הקרובים למשכילים פשוט החרימו את בית־הספר לרבנים, ביחוד כשהנהלתו עברה לידי אנטוני אייזנבוים, מקיצוני הנאורים והמתבוללים.

במלחמה זו על ההסתגלות לדרישות הזמן וההתקרבות לעם הפולני, לשונו ותרבותו, על־מנת לזכות בשיוויון האזרחי, — ניצחו האדוקים. אולם לא היה בכוחם לעצור את התפתחותו של תהליך הטמיעה וההתקרבות לעם הפולני ולא רק בקרב העשירים ובעלי העסקים הגדולים. אמנם רוב מניינה ובניינה של האוכלוסיה היהודית בוארשה היו יהודים אדוקים, חסידים ומתנגדים, נאמני המסורת, שחינכו את בניהם בחדרים ובישיבות וב„שטיבלעך", אשר בילו את ימיהם ולילותיהם בבתי מידרש ובנסיעות לרבי שלהם ואשר לחמו במסירות־נפש נגד חדירת זרם ההשכלה לרחוב היהודי ונגד שינויים באורח החיים; אולם בו בזמן הלך וגדל גם מיספרם של לובשי קצרים, מגלחי זקן, דוברי פולנית ועוזבי דרכי המסורת. אותם היהודים האדוקים, הנהרגים על קוצו של יוד, השלימו עם העובדה המוזרה, שבמישרדי הקהילה שלטו מתנגדיהם החריפים ביותר, יהודים ההולכים בחוקות הגויים בלבושם, לשונם ובכל אורח־חייהם, המתקרבים לפולנים עד כדי כך, שבניהם מקבלים לא רק את לשונם ותרבותם אלא גם את דתם. אכן, היחסים בין שני הצדדים נעשו תקינים לגמרי.

אברהם שטרן

שליטי הקהילה מן הנאורים עסקו בשלהם. הקימו את מוסדות הקהילה השונים, בנו בתי־חולים ובתי־ספר מקצועיים, יסדו מוסדות פילנטרופיים ותרבותיים חשובים. הם ייצגו את האוכלוסיה היהודית לפני השילטונות וניהלו משא־ומתן עם ראשי החברה הפולנית בוארשה על כל הבעיות הציבוריות הנוגעות לעדתם ולקחו על עצמם את טורח המאבק נגד האנטישמיות. בקצרה: הם היו הנציגים הרשמיים היחידים של העדה היהודית, אולם לא ניתנה להם דריסת־רגל בחייה הפנימיים של ווארשה היהודית. כלפי פנים היו ליהודים מנהיגים אחרים: רבני ווארשה האדוקים, שניהלו את העדה לפי רוחם וסגנונם. יהודי ווארשה המשיכו ללבוש את הקפוטה היהודית והכובע היהודי ונתנו ציביון מיוחד לרחובות העיר. בבתי היהודים, רובם ככולם, שררה הרוח היהודית העתיקה. חסידי ווארשה, אף כי גם הם ניהלו עסקים גדולים וענפים, עיקר חייהם התרכז ב„שטיבל", בלימוד התורה, בחסידות ובחינוך מסורתי של בניהם, ואילו את בנותיהם שלחו לבתי־הספר החדשים, ה„פנסיונים", שמנהלותיהן היו יהודיות והרוח השוררת בהן פולנית פאטריוטית; יש שלא נירתעו מלשלוח אותן לבתי־ספר של פולנים. ב„חדרים" לא למדו לימודי חול. השילטונות גזרו אמנם כפעם בפעם „גזירות" על הלימודים הללו, אולם יהודי ווארשה הצליחו „לפדות" את הילדים, והמורים הורו למראית־עין בחסדה של מתנת יד.

בגלל שילטונם של הנאורים ש„התפלנו", התרגלו האדוקים שעל־יד דלת מישרדי הקהילה יעמוד שומר־סף גוי ובחדר־הנשיא יש להסיר את הכובע ולעמוד, או לשבת, בכיפת־קטיפה ויש לדבר אתו פולנית. יהודי ווארשה האדוקים לא התרעמו על זה. אדרבה, הם היו מרוצים מהברק החיצוני של הקהילה

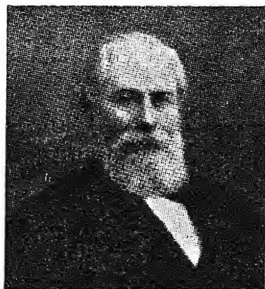

שילטון קהילת וארשה בסוף ימי נשיאותו של ד"ר לודוויק נתנזון. (הצילום משנת 1893)

היהודית. מישרד הקהילה היה דומה בעיניהם למישרד ממשלתי והאוירה הבלתי יהודית ששררה בו, הנוהג לדבר פולנית, עוררו יחס של מוראה של רשות ודרך־ארץ כבמישרדי הגויים. שני הצדדים רימו, או העמידו פנים כמרמים איש את רעהו. ראשי הקהילה, ה„דייטשן", חשבו שעל־ידי עבודתם הציבורית ועל־ידי פעילותם הפילאנטרופית יעלה בידיהם להחדיר את ההשכלה ואורח חיים אירופי לבתי־וארשה היהודיים. והאדוקים מצידם, היו מרוצים שה„דייטשן" דואגים לצרכי הצדקה של הקהילה ואת אמצעיהם הכספיים שלהם הקדישו לביצור המוסדות הדתיים ולמניעת החדרת ההשכלה לרחוב היהודי.

לאט לאט התפתחו הדברים עד שהגיעה התקופה שלאחר מתן שיווי הזכויות על־ידי מארגרביה ווילופולסקי ו„ברית האחוה", בימי רבנותו של הרב מייזלס. לאחר מפלתה של התקוממות שנת 1863 וביטול שרידי האוטונומיה הפולנית הוסכם בין הנאורים והחסידים לבטל את מישרת הרב הכולל. החסידים, ש„כבשו" במשך הזמן את וארשה היהודית, לא רצו שייבחר רב מתנגד והנאורים המתבוללים פחדו מפני רב כולל, שמא לא ינהג לפי רוחם ויסור ממסורת הרב מייזלס. לאחר פטירתו של הרב הכולל האחרון, שהיה מתנגד, והחסידים מיררו את חייו, לא נבחר רב כולל לקהילת וארשה עד חורבנה.

ברית המתבוללים עם החסידים נתקיימה במשך תקופה ארוכה ורק במאה העשרים התחילה מתמוטטת. האימון שרחשו החסידים לראשי המתבוללים היה גדול כל־כך עד שנסתפקו בשני נציגים לבד: אליעזר פריבס ויואל ווגמייסטר, מוותיקי הסידי גור, ששמרו על הרבנות, החינוך הדתי והכשרות. בעניינים ציבוריים ובעניין היחסים עם הפולנים היו תמימי דעים עם המתבוללים. ד"ר לודוויק נתנזון, נשיא הקהילה בראשית תקופת הרוסיפיקאציה של מלכות פולין ומיכאל ברגסון בסופה סימלו את מישטר „השעטנז" הזה ושמרו על הרוח הפולנית, ששררה בקהילה. בהשתדלותו של נתנזון שינה נציב פולין גראף בארג את תקנות הבחירות לשילטון הקהילה וקבע שזכות הבחירה תוענק רק למשלמי מס־הקהילה מ־15 רובלים ומעלה. הנימוק של נתנזון היה שהתקנות הקודמות מגדילות את השפעתם של החשוכים והעניים. מ־98.000 יהודי וארשה שהיו בימיו, בראשית שנות השבעים של המאה שעברה, היו רק 600 משלמי המס הגבוה, שהוענקה להם הזכות לבחור בשילטון הקהילה. הדרישה השניה שדרש נתנזון, להנהיג גם צנז של השכלה, כלומר של ידיעת הלשון הפולנית — נדחתה ע"י השילטון הרוסי. אולם הצנז הפיננסי הספיק להבטחת שילטונם של המתבוללים בקהילת וארשה. לאחר שפרצו הפרעות בוארשה פירסם נשיא הקהילה לודוויק נתנזון כרוז אל היהודים, שבו קרא להם לוותר על כל המבדיל בין יהודים לפולנים ולהתקרב לעם הארץ ואז לא יהיה מקום לפרעות. יחד עם זה הוא הודיע שאין ליהודי וארשה צורך בעזרה של יהודי חו"ל הזרים, שהתחילו לשלוח את נדבותיהם לטובת נפגעי הפרעות, שמספיקים האמצעים שנתקבלו מיהודי וארשה ופולין וגם מהפולנים, שהפגינו ע"י כך את אהדתם ליהודים „שיד זרה" פגעה בהם ע"י אירגון הפרעות.

לודוויק נתנזון

בסוף המאה התשע־עשרה מופיעים בוארשה יהודים חדשים.

יהודים, שמינהגיהם והלך־מחשבתם שונים מאלה של יהודי פולין, שרובם חסידים. אלה הם ה„ליטוואקים". הם משכילים ודוברי רוסית, אבל גם היידיש שגורה בפיהם, מתלבשים כמו ה„דייטשן" והולכים להתפלל בשבתות וחגים בבתי־הכנסת; הם מתבלים את דבריהם במאמרי חז"ל ולומדים בחברת ש"ס גמרא, אולם אינם נוסעים אל הצדיקים בימי החגים ואת בניהם הם שולחים לבתי־ספר כלליים; הם עוסקים במיסחר ותעשייה ומנהלים ויכוחים סוערים על ציון ועל הקמת מושבות בארץ־ישראל ודואגים לסיפרות עברית חדשה. יהודים „מוזרים" אלה הטילו פחד על תושבי וארשה הוותיקים ויחד עם זה היה מן המצודד בחריפות שיכלם ובכושר לשונם.

ברבות הימים גדלה השפעתם. חבורות של יהודים צעירים מבני וארשה וערי פולין, סטודנטים, רופאים, עורכי־דין, פקידים בבתי־מיסחר ובבתי חרושת התחילו מצטרפים אליהם. והאנשים האלה התחילו מדברים לא רק על ציונות, אלא גם על מלחמה במישטר הצאר וההגבלות הרבות המעיקות על היהודים, נגד רדיפות ופרעות, ועל לשונם מופיעות מילים זרות כמו: ציונות, לאומיות יהודית, סוציאליזם ומהפכה... הם מתחילים להוציא בכל יום „גאזטן" ביידיש, כאילו „הצפירה" של סלונימסקי וסוקולוב אינה מספיקה. והם מעיזים לשלוח את חיציהם אף נגד השילטון בקהילה, מעיזים להתקיף בדברים חריפים את המיוחסים הגדולים של וארשה, את הברגסונים, את הברסונים, את האייגרים ואת הנתנזונים. הקהילה היהודית בוארשה מקבלת בפיהם שם גנאי: „מתים־שטיבל"... חסידי וארשה ומשכיליה המתבוללים כאחד היו כועסים מאד על המחוצפים הללו ועוד יותר על „גרוריהם" מבין המתנגדים והצעירים מבין יהודי פולין דוברי הפולנית. מושלי הקהילה הוותיקים יושבים לבטח על כסאותיהם, חוקת הקהילה מגינה עליהם. העשירים והאמידים, שהם רוב בעלי זכות הבחירה, תמיד יתמכו ב„פאן" מיכאל ברגסון ובר' אליעזר פריבס „הנאהבים והנעימים". ליתר בי־טחון השתדלו הללו אצל הרשות הרוסית הזרה שתגדיל את מס־הקהילה, הנותן זכות לבחור ולהיבחר, לשלושים רובלים בשנה ושהדוזורים ייבחרו בכל שנתיים לא כולם בבת אחת, אלא רק שליש ממיספר הדוזורים בכל פעם. אולם השילטון האבטוקראטי הרוסי דחה את דרישתם של המתבוללים הנאורים והדֶאמוקראטים בעניינים הכלליים. הם הרגישו ששילטונם מתחיל מתמוטט וכל תיקוותם היתה בהגבלת זכות הבחירות בנוהג של „ייפוי כוח" שהיו מאספים בבנקים ממבקשי אשראי. גם בזה היתה הרשות הצארית דֶאמוקראטית יותר מהמתבוללים, המבליטים את דֶאמוקראטיותם בשטח הכללי, והורידה את מיספר ייפויי־הכוח שבוחר אחד יכול להשתמש בהם לחמישה.

מיכאל ברגסון

אולם כוחות חדשים קמים ומתגייסים ומתכוננים להתקפה על מצודת ההתבוללות והחסי־דות, הקשורות בברית אחווה, זכר לברית האחווה הפולנית־יהודית, אשר הופרה ונעזבה על ידי הפולנים לאחר פרעות ואר־שה והתפתחות התנועה האנטי־שמית בשלהי המאה התשע־עשרה. „מה למתבוללים בקהילה היהודית?" — שואלים לוחמי התנועה הלאומית הציונית הצעירים — „מה לאנשים, המתביישים ביהדותם ובלשונם והזרים לתרבות ישראל, בקהילת ישראל?"

והם יוצאים אל העם בסיסמה: „שחררו את עצמכם מעול האנשים, שאין לכם אתם מגע ומשא; קחו לידיכם את ההנהגה!".

סיסמאות שונות ורבות נשמעות באותם הימים בחוצות וארשה. סיסמאות נגד הצאר ובעד החופש; סיסמאות לשיבת ציון ולנצחון הפרולטריון, סיסמאות של מרד ושל התקוממות; אולם הסיסמה למרד בפרנסי הקהילה המיוחסים, בברית שבין המתבוללים והחסידים, מכה גלים גם בעולמם של תושבי וארשה הוותיקים.

הישישים נדו בראשיהם בביטול, אולם הצעירים קיבלו את הסיסמה בהתלהבות. „הלאה האפיטרופסים הלא־קרואים!" — קראו צעירי וארשה. „אין לנו צורך יותר באפיטרופסים מתבוללים, המתביישים ביהדותם. אנחנו בעצמנו נוכל לנהל את קהילתנו!"

וקרה עוד משהו בחיי וארשה.

המתבוללים הזקנים, שעסקו בצרכי־הציבור היהודי באמונה לפי השקפותיהם, שבקו חיים לכל חי ובניהם היו כבר על־פי־רוב רחוקים מהרחוב היהודי ומהחיים היהודיים והגיעו עד לפתחי בתי־היראה של הנוצרים. מיקרי שמד הלכו ונתרבו במשפחות המיוחסות ה„היסטוריות" של היהודים, שהצליחו לצבור הון בראשית המאה התשע־עשרה והתייצבו בראש תנועת ההתבוללות. אלה מהם שלא עשו את הצעד האחרון, היו כבר מוכנים לעשותו מבחינה פסיכולוגית. כישרונותיהם, מרצם ואף מתן תרומותיהם ונדבותיהם הגדולות היו מוקדשים לציבור הפולני, למוסדות תרבותו ומוסדות־הצדקה היהודיים נהנו רק מפירוריהם. העיתונים קראו לם „ערב־משומדים".

אותה שעה נתבצרה והלכה בוארשה האנטישמיות. נישכחו הסיסמאות היפות „בעד החופש שלנו ושלכם"; נשכחה הכרזתו של ווילופולסקי, שיהודי וארשה ופולין מהווים את המעמד השלישי בקרב העם הפולני. לעומת זאת נשמעו סיסמאות על הקמת מעמד שלישי פולני טהור על חורבותיו של המעמד היהודי וצורפו אליהן דרישות שכל יהודי הרוצה, שיחשבוהו לפולני לכל דבר — עליו להכיר שפולניותו קודמת ליהדותו ועליו להסכים להגבלת זכויותיהם של היהודים, אם לדעתם של שליטי הציבוריות הפולנית, טובת פולין דורשת זאת.

בשנת 1899 פתחו הציונים בהתקפה על המישטר בקהילת וארשה ועל הברית בין המתבוללים והחסידים. סיסמת „כיבוש הקהילות", עליה הכריז הרצל בקונגרס הציוני השני, היא שגרמה שציוני וארשה עם סוקולוב ופודלישבסקי בראשם יצאו נגד שילטון הקהילה ופעולותיו. הם האשימו את המתבוללים, שבידם נתרכזה האדמיניסטראציה של הקהילה, שהם נוהגים אַדנות ביחסיהם עם הקהל הנזקק לעזרת הקהילה ומוסדותיה, שהם מתרחקים ומרחיקים את המוסד המרכזי של יהודי וארשה מהמוני העם. הם דרשו פשטות ועממיות, אהדה לסובל הבא לבקש עזרה והתעמקות בצרכיו ובצרותיו. הם ביקרו קשות את החסידים, ששלטו בענייני הדת והחינוך הדתי ודרשו, שיועמד בראש קהילת וארשה, שהיא המרכזית לא רק בפולין אלא באירופה כולה, רב תלמיד־חכם, גדול בישראל, שגם החופשיים, הפולנים ואף השילטונות הרוסיים ירחשו לו כבוד.

הם דרשו דאגה לחינוך היהודי של הדור הצעיר, שיתוף פעולה עם יהודי רוסיה במאבק לשיווי זכויות, מלחמה בבורות ועם־ארצות והפצת דעת היהדות והמאור שבה, כדי לקרב את המתרחקים.

התוכנית היתה מתונה ומכוונת לכיבוש ליבותיהם של כל החרדים שיתגברו על האדישות והבורות, שהתחילו לאכול בכל פה את המוני היהודים בוארשה. אולם תקוותם של הציונים, שיצליחו לפרוץ פרץ בחומת שילטון הקהילה הבצורה ולהכניס לתוכה לפחות את סוקולוב, לא נתקיימה. הגבירים המתבוללים והחסידים גייסו את הבאנקים שלהם והשתמשו בכל האמצעים שברשותם. הם אספו מיספר רב של הרשאות מבעלי זכות הבחירה, שלא הטריחו עצמם לבוא אל הקלפי ומסרו את זכותם להצביע בשמם לאלה שיבחרו בהם ראשי המחנות. מיספר ההרשאות בידיהם של הציונים היה זעום, כמובן, והם נהלו תבוסה שלמה. לא הועילו פירסומו של סוקולוב והגאווה שהתגאו בו גם החסידים וגם היהודים דוברי הפולנית.

הופעתם של הציונים בבחירות בישרה לשליטי הקהילה, שנגמרה תקופת השלום והשלווה במעונם, ועליהם להתכונן בכל פעם למלחמת בחירות.

ב־1908 שוב התקיפו הציונים בבחירות. הפעם מצאו להם בעלי־ברית בחוגי בעלי־הבתים המשכילים התורניים ובחוגי הנאורים, שלא נצטרפו למחנה הציוני, אבל רצו גם הם להכניס לשילטון הקהילה מרוחה של היהדות הלאומית. התסיסה בימי המהפכה של 1905 עוררה את ההמונים וגדל מיספרם של המתעניינים בענייני הקהילה. גם בקרב צעירי החסידים, שלא יכלו להתכחש לסעיפי התוכנית הציונית בדבר החינוך והרמת קרנה של התורה, גברו רגשי ההתמרדות כלפי שליטי הקהילה. גם יחסם לראשי המתבוללים, בני המשפחות המיוחסות, נשתנה. נחלשה התבטלותם בפניהם ובפני השפעתם בחוגי הפולנים, והם נצטרפו לדורשי התיקונים. נוסד ועד לאומי, שהגיש רשימה משותפת. הפעם נחלו המתבוללים מפלה ולשילטון הקהילה נכנסו אנשים חדשים מחוגי המשכילים התורניים, המתנגדים והחסידים הקרובים אליהם וביניהם שניים מנציגי הציונים, יוסף לויטה וד"ר ביחובסקי. אולם זה האחרון הורחק על־ידי השילטונות הרוסים בעטייה של דילטוריה על קירבתו למפלגה מהפכנית.

ניצחון חלקי זה הגביר את השפעתם של הציונים ובני בריתם. יוסף לויטה התחיל בפעולות לתיקון מצבב של תלמודי־התורה וניתקל בהתנגדות המתבוללים והחסידים, כשניסה להכניס את לימוד תולדות היהודים ביידיש ולדרוש לימודים עבריים בבתי־הספר למתחילים לנערים ולנערות, שנתמכו על־ידי הקהילה ושמספרם הגיע באותו הזמן לעשרים.

פרופ. שמואל דיקשטיין

באותה תקופה נתגלה שראשי המתבוללים בשילטון הקהילה, פרופ. דיקשטיין וסטאניסלאב נתנזון הסכימו לחוק השילטון העצמי לערי פולין שנידון בדומה השלישית, למרות שנכללו בו הגבלות זכויותיהם של היהודים. בראשותם של אברהם פודלישבסקי ונח דוידזון נוסד ועד לאומי ונצטרפו אליו גם נציגי החסידים הצעירים. הוועד הנ"ל התחיל בהשתדלות לבטל את הזכות להצביע על יסוד יפוי־כוח ולהקטין את המס המעניק זכות הבחירה. שילטון הקהילה, ובראשו המתבוללים, התנגדו לתיקונים אלה, אולם בפטרבורג הסכימו לביטול ההרשאות ולהצבעה ודחו את הדרישה להרחיב את זכות הבחירה מתוך קבלת נימוקי שילטון הקהילה, שלא הגיעה שעת הדאמוקראטיה של הקהילה. ההתמרמרות בוארשה גדלה וכשהגיעו ימי הבחירות בשנת 1912 יצא הוועד הלאומי בסיסמה: „הלאה המתבוללים!"

תגובת המתבוללים לא אחרה לבוא. הם גייסו את כל כוחותיהם וביקשו עזרה מהציבוריות הפולנית ועתונותה. בפעם הראשונה בתולדות קהילת וארשה התערבה העתונות הפולנית בבחירות לשילטונה על־ידי פירסום רשימות ומאמרים, שבהם הודגש, שהמלחמה שניטשה בין הלאומיים והמתבוללים היא על נאמנותו הפולנית של שילטון הקהילה, שהמתקיפים ה„ליטוואקים" והציונים מתכוננים לערערה. הלחץ על החסידים, שנצטרפו לוועד הלאומי, גבר עד למאוד. אי־אפשר היה לאסוף הרשאות להצבעה, ברם באולם הבחירות הסתובבו פקידי הבאנקים וניהלו תעמולה בעד רשימת המתבוללים. ביום השני לבחירות נכנעו החסידים ועברו אל המתבוללים מתוך טענה שהוועד הלאומי לא עמד בהבטחותיו. פודלישבסקי התפטר, והוועד הלאומי שהמשיך בפעולותיו, נחל תבוסה. המתבוללים ניצחו ניצחון מלא. פרופ. שמואל דיקשטיין, חבר המישלחת שהלכה לפטרבורג כדי לעזור ל„קולו הפולני" בדומה, קיבל את מיספר הקולות הגדול ביותר. הברית בין החסידים והמתבוללים חזרה לאיתנה.

דווקא בגורלו של שילטון זה נפל לעמוד בפני גל של מזימות אנטישמיות בימי מלחמת העולם הראשונה, כשנכרתה ברית בין הדאמוקראטים הלאומיים לבין המיפקדה העליונה של צבאות רוסיה, אשר פתחו בגזירות ובענשים חמורים, עונשי־מוות וגירושים כלפי היהודים, שהואשמו בעזרה לצבא הגרמני, על־פי־רוב על־יסוד הסתה פולנית.

אולם שילטון הקהילה לא הכזיב הפעם. הוא צירף אליו עסקנים גם מבין הציונים וריכז את פעולות העזרה וההתגוננות המדינית. הוא לא נרתע—בהשפעתם של הציונים—מפני קשרי־פעולה עם הציבוריות היהודית ברוסיה ואף עם הציבוריות הרוסית הליבארלית והמתקדמת, שיצאה נגד ברית הדאמוקראטים הלאומיים עם הפמליה של הצבא והצאר. במישרדי הקהילה היהודית ניגבו עדויות הפליטים על־ידי עורכי־דין צעירים, רובם ציונים, בדבר מעשי האכזריות כלפי יהודים של הצבא הרוסי בשעת נסיגותיו והתקדמותו גם יחד.

שילטון הקהילה אירגן עזרה לנפגעי המלחמה שנעקרו ממקומותיהם ובתיהם. הם היו באים בעגלותיהם, זקנים, נשים וילדים והרכוש הדל שהצליחו להציל אתם, ישר אל חצר בית הקהילה שברחוב גז'יבובסקה 26 ומשם נשלחו לבתי מחסה שהוכנו בשבילם. נציג ציוני וארשה, לייבוש דוידזון, אברהם פודלישבסקי ואחרים מחשובי העיר הוכנסו על־ידי שילטון הקהילה לעבודה זו.

כיבוש פולין על־ידי הצבא הגרמני חולל מהפכה בחיי יהודי הארץ בכלל ובחיי יהדות וארשה בפרט. השילטון הצבאי הגרמני וההנהלה האדמיניסטראטיבית נהגו בליבארליות כלפי האוכלוסיה כולה. בוטלו ההגבלות הרוסיות שהעיקו על היהודים,

נעלמו המסיתים מטעם הדאמוקראטים הלאומיים, וראשיהם הלכו אחרי הצבא הרוסי. החיים הציבוריים נתחדשו ואף נתחזקו. העתונות היהודית, שניסגרה בפקודת שילטונות רוסיה, הופיעה מחדש והמפלגות היהודיות פתחו בפעולה גלויה ולאגאלית. נוסף למפלגות שפעלו בתקופה הקודמת, ההסתדרות הציונית וה„בונד", קמו בזמן הכיבוש מפלגות חדשות — ה„עממיים" מיסודם של נח פרילוצקי, ה. ד. נומברג וש. הירשהורן ואגודת האורתודוכסים. האחרונה הוקמה ביוזמת האדמו"ר מגור ובעזרת רבני גרמניה, ד"ר פנחס כהן וד"ר קרליבך (עם גמר המלחמה, לאחר מפלת גרמניה, נקראה: „שלומי אמוני ישראל" ולבסוף: „אגודת ישראל").

מאבק חריף התחיל בין הציונים לבין אגודת האורתודוכסים על ציביון הקהילה. האחרונים, תוכניתם היתה לשמור על ציביונה הדתי, והראשונים תבעו הקמת קהילה לאומית חילונית, שתספק גם את הצרכים הדתיים, אך בראש וראשונה עליה לעמוד במרכזם של החיים הלאומיים של הציבור היהודי ולמלא תפקידים לאומיים תרבותיים.

בחוגי המיפקדה הצבאית הגרמנית העליונה והממשלה הגרמנית נטו בזמן הראשון להפוך את יהודי פולין למכשיר בידיהם של גופים אלה. עם קבלת ההחלטה בדבר תקומת פולין, נתקבלה כאילו הדעה, שיש לארגן את הציבור היהודי על־יסוד זכות של מיעוט לאומי. בסופו של דבר ניצחה השפעתה של האורתודוכסיה הפראנקפורטאית, שהרבנים הנזכרים ייצגו אותה בפולין, וביסודו של אירגון הציבור היהדי בפולין הונח העקרון הדתי. לפי החוק, שפורסם על־ידי השילטונות הגרמניים ביום שהוכרז על הקמת מלכות פולין מחדש, מהווים יהודי פולין חברה דתית בלבד, אולם תפקידיה הורחבו בשטח החינוך והעזרה הסוציאלית ואף נקבעה הנהגה עליונה לכל הקהילות. מובן, שלרבנות נועד לפי חוק זה מעמד מרכזי ומכריע. הבחירות לקהילת וארשה לא נתקיימו במשך כל ימי הכיבוש הגרמני.

בפברואר שנת 1919 פורסם חוק זה מחדש על־ידי הממשלה הפולנית הזמנית, שהוקמה לאחר שיחרור פולין, והושמטו ממנו הסעיפים על החינוך. על־ידי כך הודגש ביתר שאת הציביון הדתי. אולם הבחירות לשילטון הקהילה התקיימו רק ב־1926. זכות הבחירה ניתנה ליותר מ־57 אלף חברי הקהילה, משלמי מיסים ו„מצהירים" (לפי החוק ניתנה זכות בחירה לכל משלמי מס וגם לאלה מהפטורים ממס, שיפנו בבקשות להכניסם ברשימות הבוחרים). בבחירות, שהיו הבחירות ההמוניות והדאמוקראטיות הראשונות לקהילת וארשה, השתתפו 25 אלף איש; לנשים לא ניתנה זכות הבחירה משום ציביונה הדתי של הקהילה והתנגדותה של ה„אגודה".

בבחירות אלו נסתיימה תקופת שילטונם של המתבוללים, שקיבלו לא יותר מ־557 קולות. היתה זאת תקופה פטריארכלית של „אבות העיר" העשירים והמיוחסים, שירדו מארמונותיהם המפוארים לרחוב היהודי הזקוק לעזרה, שעמדו על מישמר ואמנותה הפולנית של הקהילה בכל ימי שיעבודה של פולין, תקופה של חלוקת התפקידים ביניהם לבין החסידים, שלידיהם נמסרה הנהלת ענייני הדת והחינוך.

מיספרם של חברי מועצת הקהילה נקבע לחמישים והם נתחלקו כדלקמן: „אגודה" — 15, הגוש הלאומי — 11, המזרחי — 5, ציוני פראגה — 2, אומנים־ציונים — 1, ה„אגודה" בפראגה — 2, חסידי אלכסנדר — 3, „פועלי־ציון" שמאל — 2, „בונד" — 5, ה„עממיים" — 3, מוסדות הצדקה — 1.

ואלה תוצאות הבחירות:

	קולות	ס"ה	ס"ה
רשימות ה„אגודה"	7180		
רשימות ה„אגודה" בפראגה	1882		
חסידי אלכסנדר	1435	10497	
הגוש הלאומי	5139		
ציוני פראגה	714		
אומנים ציונים	397	6250	
„המיזרחי	2348		
„פועלי־ציון" ימין	175		8773
„פועלי־ציון" שמאל	1208		
„בונד"	2442		
ה„עממיים" (פולקיסטים)	1435		
אזרחים דתיים	438		
מוסדות צדקה	668		
מתבוללים	557		

על יסוד פשרה בין המפלגות נבחרו אליהו קירשברוין („אגודה") ליו"ר המועצה והשיל פארבשטיין („מזרחי") ליו"ר שילטון הקהילה. לפי פקודת הממשלה נקבעה הלשון הפולנית כלשון הדיון בישיבות המועצה. הפקודה הזאת עוררה התנגדות עצומה, והישיבה הראשונה לא נתקיימה. כעבור כמה חדשים הסכים המיניסטר סטאניסלב גראבסקי, שלשון הדיונים במועצת הקהילה יכולות להיות עברית, יידיש ופולנית, אולם הפרטיכלים צריכים להיכתב בפולנית.

תקופת ארבע השנים (1926—1930) היו הטובות והפוריות בפעולות שילטון הקהילה לאחר חידוש עצמאותה של פולין. הרכבו של השילטון היה: ששה ציונים, שבעה מגוש ה„אגודה" ואחד אחד מרשימת ה„בונד" וה„עממיים". לשילטון זה סופח אחר־כך, בפקודת השילטונות הפולניים, נציג של וועד הרבנים. כל חדשיים היה מתחלף הנציג הזה, שניתנה לו זכות דעה מכרעת.

במועצת הקהילה, בת 50 איש, לא היה רוב לשום מפלגה. מיספרם של הציונים, ה„מזרחיים" והבלתי־מפלגתיים שנצטרפו אליהם הגיע אמנם לעשרים, אולם חסרו להם ששה קולות לרוב. ההכרעה היתה בידי המפלגות הקטנות. במשך כל הזמן לא הגיעו הציונים וה„אגודה" לידי הסכם, על־פי־רוב בגלל סיבות מדיניות, שהיו נעוצות בנסיגתה של ממשלת פילסודסקי מתוכניותיה, שקבעה בזמן הראשון לאחר תפיסתה את השילטון במדינה. עם נסיגה זו גדלה התרחקותם של הציונים מהממשלה, שתמכו בה בימיה הראשונים, ואילו ה„אגודה" החלה מתקרבת אליה. המועצה לא יכלה לכוון את פעולות שילטון הקהילה ונהפכה לבמה, שהמפלגות השתמשו בה לשם תעמולה לעיקרי השקפותיהן על טיבה של הקהילה ופעולותיה.

חידוש זה של קיום מועצה עממית, שנעלמו ממנה גבירי החסידים והמתבוללים, אשר דיקדקו בנימוסים ובצורה חיצונית, מועצה שדיברו בה יידיש ובה דנו בפומבי ולעתים קרובות אגב ויכוח סוער בענייני הקהילה ופעולותיה — חידוש זה עשה בימים הראשונים רושם כביר על הציבור היהודי. נציגי האגודה שוב לא הוכרחו להכין את נאומיהם בפולנית ולדאוג, שלשונם וסיגנונם לא יצרמו את אזניהם הרגישות של המתבוללים לכל שגיאה בדיקדוק הפולני או בביטוי מילים קשות בלשון זו.

ולהניע ראש לכל דבריהם והצעותיהם של ראשי המתבוללים, תקיפי הבנקים והמקורבים לראשי הציבור הפולני. הם הרגישו עצמם בני־חורין כשאר המפלגות לדבר בלשונם ולעמוד על דעותיהם בענייני הקהילה וכיוון פעולותיה. נדמה, כאילו באולם הקהילה יושב פרלמנט יהודי ומתווכח בלשון המוני העם, ביידיש, על צרכי הקהילה ופעולותיה, כמו בעיריית וארשה ובסיים של המדינה; ביציע יושבים יהודים פשוטים ומאזינים לוויכוחים ויש גם המפריעים להם מתוך השתתפות ערה, לפעמים ערה מדי.

ולא רק בענייני הקהילה היה דן ה„פרלמנט" היהודי שברחוב גז'יבובסקה 26. המפלגות והמוני העם היו רואים במועצת הקהילה מעין נציגות של יהודי פולין והיו מביאים לפניה גם שאלות מדיניות, שדעת הקהל היהודית התעניינה בהן. הציונים היו מעמידים שאלות יהודיות כלליות ובמיוחד שאלות ארץ־ישראל והמדיניות הבריטית בה והיו מציעים החלטות מחאה נגד הפרת ההבטחות הבריטיות, שניתנו לעם היהודי. ה„בונד" לעומתם והמפלגות הציוניות הסוציאליסטיות היו מביאים שאלות מדיניות כלליות כגון, מרד פראנקו בספרד, מלחמת איטליה של מוסוליני בחבש וכדומה. רק ה„אגודה" בלבד נשארה נאמנה לצביונה הדתי המקומי של הקהילה והשתדלה לצמצם את דיוניה בגבול ד' אמותיה של חוקת הקהילה הדתית. היא לא הצליחה במאמציה אלה, אולם הודות להתקרבותה לממשלה הצליחה לשכנע את משרד הדתות וההשכלה שיקבע בתקנות הבחירות לשילטון הקהילה, שנתפרסמו באוקטובר 1930, שאפשר לוועדת הבחירות להשמיט שמות מרשימות הבוחרים־היהודים, שיצאו בפרהסיה נגד הדת היהודית (סעיף 20 של

בית הקהילה ברחוב גז'יבובסקה

פקודת שר הדתות וההשכלה בדבר תקנות הבחירות לנציגויות הקהילה היהודית ברפובליקה הפולנית מיום 24 באוקטובר 1930).

פקודה זו עוררה התנגדות כללית עצומה לא רק בחוגי היהדות הלאומית אלא גם הדתית, שראו בצעד זה נסיון לצמצם את תפקידי הקהילה לעניינים דתיים בלבד, בשעה שהציבור היהודי נלחם על ריכוז כל הענ־יינים הנוגעים ליהודים באשר הם יהודים, בקהילה, המשמשת אורגן לשילטון עצמי של העם היהודי בגלות בכלל ובפולין בפרט; שההשתייכות לקהילה היא חובה לכל יהודי, אשר לא ניתק את קשריו עם העם היהודי לחלוטין. ניסוח הסעיף היה כללי ומעורפל כל־כך, שאפשר היה לראות בכל עבירה דתית בפרהסיה יציאה פומבית נגד דת משה. ההתמרמרות הגדולה מנעה בוארשה את ההשתמשות בסעיף זה בשעת הבחירות בשנת 1931. ה„אגודה" לא העיזה להגשים סעיף זה, ורק בעיירות השתמשו בו (בלי הצלחה יתירה) סניפי ה„אגודה" ודווקא נגד ה„מזרחי", יריבתה הדתית ולאו דווקא נגד החופשיים. הסעיף הזה עורר התמרמרות גם בחוגי המפלגות הפולניות שתמכו בממשלה, והוא נשתכח מיד לאחר פירסומו. תוקפו לא בוטל, אבל לא ניסו להשתמש בו בפרהסיה. הנפגעים על יסוד סעיף 20 ברובם לא התאוננו אלא במכתבים לסיעת המועצה הלאומית. זו פנתה בשאילתות אל הממשלה, אשר על־פי־רוב זילזלה בהן.

הישל פרבשטיין

בבחירות שנתקיימו במאי 1931 ניצחה ה„אגודה". עזרו לניצחונה תמיכת הממשלה וכנראה גם הסעיף 20; בערי המדינה ועיירותיה הגיעה לידי מניעת אישורים של פרנסים ציונים ואף שילטונות, שהרוב בהם היה ציוני. בוארשה הביא הניצחון לידי חילופי מישמרות. כראש שילטון הקהילה נבחר אליהו מאזור, נציג ה„אגודה".

בימי נשיאותו של פארבשטיין סודרו ענייני מס הקהילה ותקציבה. מ־31.208 משלמי מס־הקהילה בשנת 1926 גדל המיספר בשנת 1930 ל־39.316, ההכנסה גדלה מ־1.465.635 זהובים, בשנה ל־2.273.595 זהובים; הממוצע של המס גדל מ־47 זהובים ל־58. ההכנסה, למעשה, עלתה מ־849.401 זהובים בשנת 1926 עד ל־1.856.251 בשנת 1930.

שילטון הקהילה הגדיל את פעולותיו בשטח בתי־הספר למתחילים. בשנת 1930 הגיע מיספרם ל־12 ובהם 60 מחלקות, 2167 תלמידים ו־102 מורים. באותה השנה הגיע מיספר הילדים בבתי המחסה של הקהילה ל־450 ובגני־הילדים ל־360 ילד.

הקהילה קיימה גם שיעורי ערב, שלמדו בהם גם יידיש ותולדות ישראל, ועל כולם שיעורים וקורסים להכנת מורים והשתלמותם. ביניהם גם קורסים מיוחדים להקניית השפה העברית למורים בבתי־הספר של הקהילה, שהוחלט להנהיג בהם את השפה העברית כשפת ההוראה גם ללמודים הכלליים. נוסף לכל אלה קיים שילטון הקהילה שלושה בתי־ספר למלאכה: לנערות — ובו 188 תלמידות בשנת 1930; לנערים — ובו —

145 תלמידים באותה שנה; ובית־ספר לשוליות לשם השתלמות. גם בבתי־ספר אלה הונהגו לימודי היהדות.

אליהו מאַזור

בסידור שיעורים ללימודי דת ישראל והשפה העברית לתלמידי בתי־הספר התיכוניים נתקל שילטון הקהילה ביחס של אי־רצון מצד הממשלה, שזילזלה בלימודים אלה, אף־על פי שבתעודות הבגרות נידרש ציון בהם. בשנת 1930 החליט מיניסטריון ההשכלה לבטל את חובת ידיעת השפה העברית, ושילטון הקהילה ביטל בשל כך גם הוא את השיעורים.

בכל מוסדות החינוך של שילטון הקהילה, שמיספרם בשנת 1930 הגיע ל־29 עם 101 מחלקות, למדו 3936 תלמידים ותלמידות. תקציבם עלה באותה שנה ל־1.023.997 זהובים.

גם פעולות העזרה הסוציאלית גדלו ונתרחבו ועל התמיכות שהיו ניתנות לעניים נוספו בית־מחסה ליתומים, מושבות־קיץ לילדים, מקומות מרפא למבוגרים, בית־תמחוי ועוד ועוד. כדאי לציין ששילטון הקהילה תמך גם בחלוצים ובעולים לארץ־ישראל, ערך אוסף תרומות לנגועי מאורעות שנת תרפ״ט, וסייע ביסוד בנק לעולי פולין בתל־אביב שנתמך גם ע״י ממשלת פולין.

סודרו גם פעולותיו של וועד הרבנים, שאליו נוספו המטיף ד״ר ש. פוזננסקי ואחרי מותו, הפרופ׳ משה שור כרבנים לכל הרובעים. מינויו של הרב ד״ר ש. פוזננסקי נתקל בהתנגדות רבה מצד החסידים שהגיעה עד כדי עריכת הפגנה נגד שילטון הקהילה בסיסמה: „אין צורך ברבנים־דוקטורים". הצעירים שבין המפגינים ניפצו את השמשות בבנין הקהילה. הקהילה התגברה על התנגדות זו והונהג, שמטיפי בית־הכנסת לנאורים ברחוב טלומאצקי ייהנו מזכויות הרבנים של העיר וארשה. משכרותיהם של שמונה־עשר הרבנים עלו בשנת 1930 עד ל־163.400 זהובים וההוצאות לענייני דת וועד הרבנים בכלל זה הגיעו ל־224.124 זהובים.

בתקציב ההכנסה הכללי, שהגיע בשנת 1930 ל־3.739.972 זהובים בולטים שני סעיפים עיקריים: ההכנסה ממס־הקהילה, שהגיעה באותה שנה ל־1.856.251 זהובים וממס־הקבורה — ל־1.146.300 זהובים. סכום ההוצאות הגיע ל־3.796.066 ובולטים בו סכומי ההוצאות לחינוך — 1.023.997 זהובים; לעזרה סוציאלית ובריאות — 987.070; לבתי־החיים — 619.167 (כל הנתונים הם לפי הדין־וחשבון של שילטון הקהילה היהודית בוארשה לשנות 1926—1930).

בבחירות לשילטון הקהילה שנתקיימו ב־20 ו־27 למאי 1931 השתתפו למעלה מ־22.000 בוחרים. 50 המנדטים של מועצת הקהילה נתחלקו כדלקמן:

ה„אגודה" 19; חסידי גרודז׳סק 2; דתיים בלתי־מפלגתיים 3; ס״ה — 24.

ציונים 12; „מזרחי" 4; דאָמוקרטים 2; ס״ה — 18.

„עממיים" 2; „פועלי ציון" שמאל 1; „חסד של אמת" 1; העיר העתיקה 1; בעלי בתים 1; מתבוללים 2; ס״ה — 8.

שוב לא היה רוב לשום מפלגה, אולם „האגודה" היתה הגדולה במפלגות ונציגה, אליהו מאזור, נבחר לראש שילטון הקהילה.

בתקופת שילטונה של „האגודה" התחילה שוב ירידה בפעולות הקהילה. מוסדות החינוך החילוני שהתחילו מתפתחים, הלכו והתנוונו; הפעולות נתרכזו בד׳ אמות של בית־העלמין, מיקוואות, תלמודי־תורה וכלי־קודש. הממשלה, שהביטה באי־רצון על פעולות הציונים, שהבליטו את פרצופה הלאומי של הקהילה, ראתה פעולות אלו בעין יפה; גברה השגחתה גם בעניינים דתיים. הוגדל מיספר הרבנים וכלי־הקודש; רבתה הנאתם של אנשי שלומה של ה„אגודה" מהקהילה. גברה גם השפעת הצדיקים, ובמיוחד זו של הצדיק מגור, על הקהילה ופעולתה.

בבחירות האחרונות לשילטון הקהילה בוארשה שנתקיימו בשנת 1936 נחלה ה„אגודה" מפלה. ניצח ה„בונד", שקיבל 10.000 קולות ו־15 מאנדאטים בשעה שה„אגודה" על כל רשימותיה האיזוריות קיבלה קצת יותר מ־8000 והגוש הלאומי יחד עם ציוני פראגה — קצת פחות מ־8000. מיספר נציגיהם של שני הגושים האלה היה שווה — 11 כל אחד. ה„בונד" תפס את המקום בראש כמעט בכל הקהילות בערים, כשם שניצח בבחירות לעיריות. שילטון ה„אגודה" בוארשה נישבר, אולם לא על־ידי הציונים, שריכזו את מלחמת הבחירות נגדה, אלא במיוחד על־ידי ה„בונד", שבמשך כל תקופת העצמאות המחודשת של פולין לא הצליח לזכות אף במאנדאט אחד בבחירות לסיים, בשעה שהדעה היתה בידי הבוחרים, וגם בבחירות לעיריות ולקהילות לא תפס את המקום בראש. הציבור היהודי הגיב באופן זה על שילטון ה„אגודה", על לכתה בתלם הממשלה גם בימי התגברות האנטישמיות בדומה לתגובתו על התקרבותם של חוגים ציוניים רבים לממשלה — פרט לוועד המרכזי של ציוני פולין שממנו פרשה סיעת „עת לבנות" ונצטרפה לשיטת ההתפשרות של ציוני גאליציה.

עם ניצחונו של ה„בונד" נוצר בקהילת וארשה מצב ללא נשוא. מיספר נציגי סיעות הציונים שהשתתפו בקונגרס הציוני, ביניהם „פועלי־ציון" ימין, היה 17 ויחד עם „פועלי־ציון" שמאל והרביזיוניסטים — 19. חסרו להם, איפוא, 7 קולות לרוב ואי־אפשר היה להם ליצור רוב לא עם ה„אגודה" ולא עם ה„בונד".

ה„בונד" לא העלה בדעתו לקבל על עצמו אחריות להנהלת הקהילה ואף לא יכול למצוא בעלי־ברית, אילו היה מחליט בכל־זאת לעמוד בראש קואליציה שמאלית. מעולם לא היה לו יחס חיובי לקהילה יהודית, המטפלת בכל העניינים הנוגעים ליהודים באשר הם יהודים, והיה משתמש בבימת הקהילה רק לתעמולה ולבירור שאלות מדיניות בלבד. בין החזית הציונית וה„אגודה" נפערה תהום עמוקה שתחילתה בימים שה„אגודה" נתמסרה לממשלת הסאנאציה ולא הפרה את בריתה אתה אף בימים, שהתחילה מנהלת מדיניות אנטישמיות מובהקת. לא נמצא, איפוא, מוצא ממצב הקיפאון, והממשלה פיזרה את המועצה ולא קבעה בחירות חדשות, אלא מינתה קומיסאר ממשלתי, שיעמוד בראש הקהילה בוארשה במקום נציגיה הנבחרים. נמצא לה מועמד לכך — מראשי אגודת הסוחרים, שגם היא נתמסרה לממשלה ולא עזבה אותה גם בתקופת מדיניותה האנטישמית, שהיתה מכוונת בראש ובראשונה נגד המיסחר היהודי. מאוריצי מייזל היה האיש, שהסכים להיות

הקומיסאר הממשלתי הראשון בקהילת וארשה לפני חורבנה.

בעיר קמה סערה. קומיסאר בקהילה!... כל המפלגות והעיתונות היהודית כולה התחילו מוחות. אולם ללא הועיל. מר מייזל נשאר נשיא הקהילה האחרונה של וארשה, בירת פולין העצמאית. לידו הוקמה מועצה של ממונים על־ידי הממשלה. תקופת הדאֶמוקראטיה עברה ובמקומה באה תקופת שילטון „קומיסאר".

מאוריצי מייזל פנה, ודווקא בעברית, לציבור היהודי בוארשה ונימק את הסכמתו בדברים אלה:

„מתוך הכרת אחריות רבה בפני הציבור העברי נעניתי להצעתו של שר הגליל בוארשה ה' וול. יארושאֶביץ לקבל כהונת נשיא זמני של הקהילה העברית בוארשה. מסרתי דין־וחשבון לעצמי, מה רבו התפקידים העומדים לפני והחובות המוטלים עלי. הנני סובר, כי הקהילה העברית בוארשה בתור קהילת עיר הבירה הפולנית, הקהילה הכי גדולה בעולם, צריכה לשמש מופת ודוגמא לפעולתה הראציונלית, החדורה רוח של רצינות ורגש של אחריות. קיבלתי עלי תפקיד זה מתוך הכרח מפאת ריב המפלגות המחריב בקהילה והעירבוביה הנוראה הבאה בעקבותיו. המריבות ופילוג הדעות התדירה, שללו כל אפשרות של יצירת רוב קבוע לעבודת יום יום מתמידה ועל אחת כמה וכמה לפעולה קונסטרוקטיבית. כבירה, ראויה לקהילה עברית המונה 340 אלף יהודים. האווירה המרעילה השפיעה לרעה גם על האדמיניסטראציה של הקהילה, שנתמוטטה כולה".

הערכת מצבה העגום של קהילת וארשה על־ידי מר מייזל היתה נכונה. זאת ידעו גם יהודי וארשה, אולם הם לא מחלו לו לממונה על־ידי הממשלה האנטישמית וראו במינוי זה תקדים מסוכן לקיום הקהילה, תקדים שגורם זר ועויין יטיל על הציבור היהודי את נציגיו. העיתונות היהודית, בלי הבדל מיפלגה, התקיפה את ה„ממונה" יום יום באופן חריף. אז פנה הממונה של הקהילה לשילטונות בבקשה לעמוד לימינו נגד התקפותיה של העיתונות היהודית. השילטון מילא את מבוקשו. הצנזורה החרימה את העיתונים המתקיפים את „הממונה". העיתונות היהודית השיבה על זה בהחרמת שמו של מייזל ופעולותיו. בחדשים האחרונים לפני פרוץ המלחמה ניסה מייזל לבוא לידי הסדר עם נציגי הציבור. אך עיני יהודי וארשה לא היו שוב נשואות לבנין שברחוב גז'יבובסקה. ימי השואה הגיעו.

רבני וארשה

מאת דוד פלינקר

ארבעה רבנים ראשיים בלבד היו לוארשה היהודית עד חורבנה האחרון. כולם ישבו על כסא הרבנות רק כמה עשרות שנים. בסוף המאה התשע־עשרה אין כבר בוארשה מרא דאתרא אלא מורי־הוראות ודיינים והם מהווים את הוועד של רבני וארשה.

המסיבות לכך היו מדיניות וקשורות במעמד החוקי של האוכלוסיה בבירת פולין.

עד סוף המאה השמונה־עשרה לא היתה קיימת באופן רשמי קהילה יהודית ואי־אפשר היה ליהודי וארשה לבחור ברב. את צרכי הדת סיפקו הרבנים מהעיירות הסמוכות, שבאו לוארשה מדי פעם לפעם ואליהם פנו היהודים בשאלות איסור והיתר ובעסקי דממונא. היו גם דיינים, שישבו בקביעות בעיר בחסותו של השתדלן היהודי, שהיתה לו רשות ישיבת־קבע.

רק אחרי הכיבוש הפרוסי הכירו השילטונות באורח רשמי בקיום האוכלוסיה היהודית. היהודים הקימו אז קהילה על כל מוסדותיה ואף בחרו להם רב, מרא דאתרא.

הרב רבי שלמה זלמן ליפשיץ

רבה הראשון של וארשה היה רבי שלמה זלמן ליפשיץ, יליד פוזנה, שעוד בילדותו נתפרסם כעילוי.

לפני בואו לוארשה כיהן הרב ליפשיץ ברבנות בנאשלסק. משם הוזמן לבוא לפראגה (פרבר וארשה) שהיתה אז לקהילה נפרדת. בפראגה ישבו היהודים באופן חוקי והותר להם גם לייסד קהילה.

הרב שלמה זלמן ליפשיץ היה נודע כאחד מגדולי ישראל בזמנו והשפעתו היתה ניכרת לא רק בפראגה, אלא גם בוארשה. באופן בלתי־רשמי חשבוהו גם יהודי וארשה לרבם. מדי שבוע בשבוע היה בא הרב ליפשיץ לוארשה לסדר את כל העניינים הדתיים של יהודיה.

אחרי היווסדה של קהילת וארשה נתמנה הרב ליפשיץ באופן רשמי לרבה הראשי.

הרב שלמה זלמן ליפשיץ נהג ביד רמה ובתקיפות את רבנות וארשה ולחם בחריפות נגד המתבוללים. הוא התנגד להקמת בית־ספר לרבנים ובמיוחד להנהגתו על־ידי המתבולל הקיצוני אנטוני אייזנבוים.

הרב ליפשיץ היה מתנגד, אולם חי בשלום ובידידות עם ראשי החסידות וביחוד עם ר' יצחק מאיר אלתר, כל עוד ישב בוארשה.

בעולם התורה נחשב רבי שלמה זלמן ליפשיץ כאחד מגאוני פולין וספרו הגדול, „חמדת שלמה", עשה רושם כביר על בני דורו.

אחרי פטירתו, בי"א בניסן תקצ"ט (1839), התקיימה אסיפה גדולה של פרנסי הקהילה ביחד עם חשובי העיר והוחלט פה

אחד, שיהודי ווארשה „נוהגים אבילות" במשך חודש שלם והנשים לא תלבשנה את תכשיטיהן אפילו בפסח.

בארכיון הקהילה נשמר ה„קול קורא" שהוצא אז ובו אנו קוראים בין השאר:

„בהתאספו אלופי המשגיחים בצירוף בעלי־בתים... תקצ"ט לפ"ק עלה בהסכם כולם פה אחד שמהראוי להתאבל על פטירת אדוננו... הרב הגאון האמתי הצדיק מפורסים אב"ד דפה אשר גוע בעינינו ביום גימל... ראש... לזאת גמרנו אומר שמהיום במשך ארבעה שבועות אל ישיתו הנשים דפה עדים עליהן ובלי תכשיט כלל וחלילה להורות היתר מחמת שמחת יו"ט, כי גדול כבוד התורה ובפרט לת"ח וגאון כמ'ולו זצ"ל מותר האבל אף ביו"ט בכל מה דאפשר, בהעה"ח... אדחומ"פ צ"ט לפ"ק.

הרב רבי חיים דוידזון

שלושים יום אחרי פטירתו של רבי שלמה זלמן ליפשיץ נקראה אסיפה של פרנסי העיר לבחירת רב ראשי.

בין הנאספים היה גם רבי חיים דוידזון, זקן מופלג ואחד מחשובי העיר ולומדיה.

לפני התחלת הישיבה ביקש יושב־ראש האסיפה מרבי חיים שיעזוב לרגעים מיספר את חדר הישיבות. ר' יצחק מאיר אלתר, שהוצע על־ידי רבים מהחסידים והלומדים לרבה של ווארשה, הודיע שאין הוא מסכים לקבל עליו עול הרבנות והצביע על ר' חיים דוידזון. המסובים הסכימו להצעתו. כעבור כמה דקות הוזמן רבי חיים לישיבה, והודיעו לו שנבחר פה אחד להיות רבה של ווארשה.

רבי חיים הסכים לקבל את עול הרבנות לעת זקנה. בשנים קודמות היה אחד מעשירי ווארשה; חותנו היה ר' הרשל'ה צאנצימינאר, אחד מגדולי העשירים והנדבנים של יהדות פולין, ומחותנו של רבי עקיבא אייגר.

רבי חיים הקדיש את זמנו לתורה ולעבודה ולענייני הציבור, ואת עסקיו ניהלה אשתו. לעת זקנתו ירד מנכסיו. אשתו ניהלה עוד את ביתה ביד רחבה, אולם יהודי ווארשה ידעו, שמצבו קשה והם החליטו לבחור אותו לרב ראשי ולפרנסו בכבוד.

הרב ר' חיים דוידזון

למרות זקנתו ניהל רבי חיים את עדתו במרץ ובחכמה במשך חמש־עשרה שנה.

בין רבי חיים ושילטון הקהי־לה התנהלה חליפת מכתבים שנשארה בארכיונה של קהילת ווארשה. אפשר ללמוד ממנה הרבה דברים מעניינים על חיי יהודי ווארשה ועל הרוחות החד־שות שהתחילו מנשבות ביניהם. במכתב אחד דרש ר' חיים מפרנסי הקהילה לנקוט נגד עבריין אחד באמצעים דחופים...

כשפורסם החוק על חובת השירות בצבא, שתחול גם על היהו־דים וכי העיסוק בחקלאות ישחרר מחובה זו, חתם רבי חיים, יחד עם גדולי דורו, על „קול קורא" (בעברית ובפולנית) ליהודי פולין שיעסקו בחקלאות.

קדם לקול קורא משא־ומתן ממושך בין הממשלה לבין קהילת ווארשה. הממשלה הסכימה למסור ליהודים שטחי אדמה ממשלתיים וגם חייבה את היהודים בעלי האחוזות להעסיק יהודים. ר' שלמה פוזנר, מראשי המתנגדים המשכילים בימים ההם, ייסד ישוב חקלאי יהודי על־יד פלונסק — קוחארי. בעקבו־תיו הלכו גם אחרים מבעלי האחוזות מבין עשירי היהודים. על הכרוז חתמו גם ראשי החסידים, הצדיקים מקוצק, וורקי וגור.

בהשפעת הקול הקורא נהפכו מאות משפחות יהודיות לחק־לאים, קיבלו אדמה מהממשלה, יסדו חוות וגם הצליחו.

בתרי"ד הרגיש רבי חיים, והוא כבר בן 94 — שבאה עתו. אז כתב את צוואתו לבניו שילכו בדרכיו ושרף את כל חידושי התורה שלו, משום שלפי גודל ענוותו, לא היו „ראויים לדפוס".

הרב רבי באריש מייזילש

אחרי פטירתו של רבי חיים דוידזון נבחר לרבה של ווארשה רבי באריש מייזילש, שישב על כסא הרבנות בקראקוב ונתפרסם בעולם היהודי לא רק כרב גדול בתורה, אלא גם כאחד מגדולי השתדלנים והעסקנים בישראל, שנבחר בימי המהפכה של 1848 לפרלמנט האוסטרי הדאמוקראטי הראשון. גם הפעם רצו פרנסי ווארשה לבחור בר' יצחק מאיר אלתר והוא סירב גם הפעם והצביע בעד רבי באריש מייזילש הקרוב למתבוללים, נגד מועמדם של המתנגדים ר' יעקב גזונדהייט מגדולי התורה שבווארשה. הרב מייזילש היה גם הוא מתנגד, אולם נלחם במשכילים אף־על־פי ששיתף פעולה עם הפטריוטים הפולניים בגאליציה. בתקופת רבנותו בווארשה גברה ההתנגדות לשילטון הרוסי. רבי באריש מייזילש השתתף בהתייעצויות החשאיות, בהן הוחלט על הפגנות פטריוטיות כאות לתחילת המהפכה המוסרית, כדי ללחוץ על אלכסנדר השני קיסר רוסיה, שנטה בראשית שילטונו אחר תיקונים במישטר הרוסי וכאילו היה מוכן להכריז על אוטונומיה של מלכות פולין. הוא השתתף בהפגנות בצדו של הבישוף הקתולי וסימל את השתתפותם של יהודי ווארשה במאבקו של העם הפולני לחירותו המדינית. החסידים לא מחו נגד מעשיו אלה משום קירבתו אליהם והמש־כילים המתבוללים ראו בו את הרב האידיאלי המייצג את עדתו הנאמנה לפולין ושאיפתה לשיחרור מדיני. פעולתו זו הגבירה את אימונם של אצילי פולין ומנהיגיה ביהודים וחיזקה את „ברית האחווה" שניכרתה אז בין „בני ארץ אחת", שלפיה נחשבו היהודים לפולנים בני דת משה.

הרב יוסף קארו מוולוצלאבק פנה באותם הימים ב„מכתב סודי" לרבי באריש מייזילש, והודיע לו שבעירו מייסדים אצילי פולין חנויות שתופיות פולניות („ספולקי"), המזיקות מאד למיסחר היהודי וביקש את התערבותו. הרב מייזילש כתב למנהיגי האצילים וקיבל מהם תשובה מרגיעה, שאין בדעתם לדחוק את רגלי היהודים ממיסחר בתוצרת חוות האצילים ובסיפוק הסחורות הדרושות להם, והחנויות אינן אלא מסווה למחתרת ולהכנות למרד. אין לדעת אם היתה בדברים אלה אמת, אבל עובדה היא שבאותם הימים לא חדר עדיין הרעיון לראשי האצילים על הצורך לעסוק גם במיסחר והם ראו ביהודים את המעמד הבינוני של פולין, כפי שביטא זאת מרגראביה וויאלופולסקי בנאומו המפורסם לאחר ביטול הגבלות זכויותיהם של היהודים בפולין.

בשנת 1861 הודיעה אגודת הסוחרים בוארשה לרב מייזילש את החלטתה לאחד ברשימה אחת (עד אז היו שתי רשימות נפרדות של יהודים ונוצרים) את הסוחרים הנוצרים והיהודים, כסמל של אחדות וסובלנ־ות. הרב מייזילש השיב, שהוא אינו מודה להם, מכיוון שעבור עניין צודק אינם מודים, אלא הוא מאחל להם הצלחה בעבודה המשותפת למען פולין.

הרב ר׳ באריש מייזילש

השילטון הרוסי הביט בעין זועמת על פעולתו של רבה של וארשה והוא נאסר יחד עם המטיפים בבתי־הכנסת לנאורים קראמשטיק ויאסטרוב. מאסרו עשה רושם כביר על יהודי אירופה. בהשפעתם התערבה ממשלת אוסטריה, שמייזילש נימנה על אזרחיה, והשתדלה לטובתו בפני ממשלת רוסיה, ולאחר חדשי מאסר וחקירה אחדים הורשה הרב לעזוב את פולין. הוא התישב בקאטוביץ, בבית גיסו.

הרב מייזילש האמין בכל לבו שהפולנים הנרדפים יעשו צדק עם היהודים ועזר להם בכל לבו ונפשו. הוא ניראה בעיני הציבור הפולני בפולין כולה כדמות אידיאלית של רב יהודי, שהוא בן נאמן לפולין וסבל למענה. תמונתו נימכרה בוארשה והסכום של 20.000 רובלים שנתקבל ממכירה זו ניתן לו כמתנת העם. גם באוסטריה הפגינו הפולנים לכבודו ודבר זה עורר את חשד השילטון האוסטרי שהתחיל מציק לרב והוא ראה הכרח לעצמו לעזוב את וינה ואת קראקוב ולשוב לקאטוביץ.

לאחר דיכוי המרד והתבצרות שילטונו של הנסיך פסקביץ על כסא הנציב של מלכות פולין ניתנה רשות לרב מייזילש לשוב לוארשה.

כשנפטר בשנת תרל״ו (1876) הרגישה וארשה היהודית שאבד לה לא רק רב דגול ונערץ, אלא מנהיג רוחני ומדיני.

הרב רבי יעקב גזונדהייט

אחרי פטירתו של הרב מייזילש קבע השילטון הרוסי:

א. אסור שהרב הכולל של קהילת וארשה יהיה נתין זר.

ב. פרנסי הקהילה יבחרו בשלושה מועמדים לרבנות הראשית והנציב ימנה אחד מהם לרב ראשי לקהילת וארשה.

פרנסי הקהילה בחרו ברב אורשטיין מבריסק, ברב בורש־טיין מקוטוב וברב יעקב גזונדהייט מוארשה, שנתמנה לרבה של קהילת וארשה.

הרב גזונדהייט היה גדול בתורה ומעשירי העיר; כל ימיו הגה בתורה, החזיק בישיבה והעמיד תלמידים רבים.

כרבני וארשה הקודמים, היה גם הוא מתנגד לפי השקפותיו. אבל בניגוד לקודמיו, שהשתדלו לקרב אליהם גם את חסידי וארשה, ניהל רבי יעקב גזונדהייט את עדתו ברמה והתנגד בתוקף לתורת החסידות ולהשפעת צדיקיהם שגברה והלכה.

פרצה מחלוקת מרה. החסידים סירבו להכירו כמרא דאתרא וטענו, שרב שנתמנה על ידי זרים אין מכירים בו ואין חולקים לו כבוד.

מצדדי הרב גזונדהייט אף הם לא ישבו בחיבוק ידים. הם הרחיקו מבית־המטבחיים את כל אלה שהיו חשודים בחסידות. התחילו החסידים בודקים את פסקי־ההלכה של הרב ונתגלע ריב בענייני איסור והיתר. אותה שעה פרצה מחלוקת בין הרב ויושב־ראש הקהילה ד״ר לודביק נתנזון, מראשי המתבוללים.

החסידים מיררו את חיי הרב והגיעו לדילטוריא נגדו. גם בריב בינו לבין ראש הקהילה הובאו הדברים לפני השילטון להכרעה. קמה ברית בין החסידים והמתבוללים ובהשפעתם הציעו השילטונות לרבי יעקב שיתפטר. הוא נענה לפקודה ופרש מהרבנות והקדיש את כל זמנו להפצת תורה ברבים.

הוסכם בין בעלי־הברית שלא לבחור ברב ראשי בוארשה. הרבנות הראשית בוטלה. במקום רב ראשי נבחר ועד רבני וארשה, שכל אחד מחבריו כיהן חודש אחד כיושב־ראש הוועד.

הרב רבי שמואל זיינוויל קלפפיש

כשבוטלה מישרת „האב״ד״ ורב ראשי בוארשה התקינו ראשי הקהילה, שבכל אזור מהאזורים הרשמיים שבעיר יהיה דיין מיוחד, שיכהן כרב ומו״ץ רשמי, ואחד מהם ייבחר ל„ממלא מקום הרב״ כראב״ד. רבי שמואל זיינביל קלפפיש (תק״פ—תרס״ב), ששימש עוד קודם לכן כמו״ץ רשמי, נבחר להיות ראב״ד. רבי שמואל זיינוויל קלפפיש נולד בעיירה נמירוב הפולנית. הוריו עברו לוארשה עוד בהיותו ילד. הוא למד תורה מפי הרב משה יהודה לייב, אב״ד קוטנה, מחבר שו״ת „זית רענן״ וספר „תפארת ירושלים״.

רב זה, מגדולי רבני פולין בשעתו, עלה בימי זקנותו לירושלים. הוא שנטע את החיבה הגדולה לארץ־ישראל וישובה בלבו של רבי שמואל זיינוויל קלפפיש.

כשעלתה שאלת העבודה בשנת השמיטה בישוב החדש בארץ־ישראל היה רבי שמואל זיינוויל מראשוני המקילים והמתירים. ההיתר הראשון לעבודה בשנת שמיטה נתקבל מטעם שלושת הרבנים המפורסמים, רבי שמואל מוהליבר, רבי יהושע מקוטנה ורבי שמואל זיינוויל קלפפיש, שבביתו התכנסו לשם דיון בהלכה חמורה זו.

לרבי שמואל זיינוויל יצאו מוניטין בכישרונותיו ובשקדנותו הרבה, במידותיו היפות ופיקחותו והתמצאותו בהוויות העולם. הוא נחשב לעמוד ההוראה וכ„משיב״ בכל ענייני הלכה מסובכים. ביתו היה בית־וועד חכמים, תופסי תורה, רבנים ואורחים השוהים בוארשה לרגל הדפסת חיבוריהם, מבקשי עזרה, דורשי עצה בעניני השלטון, הסכמה לחיבורים וכיוצא בזה. הוא היה מקובל על כל החוגים, על המוני החסידים והאדמו״רים, שהתרבו אז בוארשה, על חוגי המתנגדים וכמו־כן על יוצאי ליטה שהשתקעו בוארשה.

רבי שמואל זיינוויל קלפפיש היה רצוי גם ל„הנאורים״, אשר היתה להם עוד נטיה נפשית כל שהיא לרבנות פאטריארכ־לית וכמה מהם שהיו חברי הנהלת הקהילה הוארשאית הוקירוהו והעריצוהו. בכל יום ששי סמוך לזמן הדלקת נרות היה מופיע על גזוזטרת דירתו, שעל־יד שער הברזל, במלבושי השבת שלו ובשטריימל השבת על ראשו וכל התגרים והסוחרים שבשוק רועש זה, היו נועלים את חנויותיהם וגומרים עסקיהם. רבי שמואל זיינוויל קלפפיש עמד בקשרים עם עסקני הציבור שבווילנה, קובנה, פטרבורג ובמערבה של אירופה בכל מה שנגע לענייני כלל ישראל.

הרב רבי חיים לייב יודקובסקי

הרב חיים לייב יודקובסקי, חתנו של הרב קלפפיש, נולד בקולנה שבסביבת לומזה. עוד בשחרית ימיו התפרסם כ„עילוי" ונתמנה עוד בחיי חותנו כרב רשמי. רבי חיים לייב ידוע היה בחוגי הלמדנים כשנון וחריף, כאיש הצדק והאמת וכשקדן באוהלה של תורה למרות טירדותיו המרובות בענייני העיר. הוא הצטיין גם כמומחה גדול בפסקי דיני תורה מסובכים ובוררויות בעיר מיסחר מרכזית כוארשה. הוא הראה פנים מסבירות לישוב ארץ־ישראל וסמוך לפטירתו חתם בגלוי לטובת הקרן הקיימת לישראל, על אף לחץ ה„אגודה" וחסידי וארשה.

הרב ר' שמואל אברהם פוזננסקי

ר' שמואל פוזננסקי נולד בלובראניאץ (מחוז קויאבי) בשנת 1864, אולם עודנו ילד עברו הוריו לכפר ראציונזשאק שעל־יד צ'יכוצ'ינאק.

אביו, יצחק יעקב פוזננסקי, היה תלמיד־חכם ודאג לחינוך בניו. שמואל אברהם למד בביתו תנ"ך ותלמוד ובהיותו בן שמונה־עשרה יצא לוארשה כדי ללמוד לימודי־חול. בתנאים קשים (התקיים משיעורים בעברית ותלמוד) סיים פוזננסקי את בית־הספר הריאלי של שמעון דיקשטיין (נוסד בשנת 1878 בחסותם של לודביק נתנסון, יאן ברסון ומיכאל גליקסברג) ואחר־כך את בית־הספר של פאנקיאביץ' — בית־הספר היחידי, שקיבל אז יהודים ללא הגבלות ושהעניק לו בשנת 1886 את הזכות להמשיך בלימודים בבית־ספר גבוה.

כיוצא ונכנס ותיק לספריה שליד בית־הכנסת הגדול בוארשה, היפנה אליו הבחור המתמיד את תשומת־לבם של חברי ועד הספריה, ד"ר איגנאצי ברנשטיין, הספרן מושקובסקי וכמו־כן של יושב־ראש ועד בית־הכנסת הרמן מייאר, שראו בו מועמד ראוי לתפוס את משרת המטיף של בית־הכנסת במקומו של ד"ר יצחק צילקוב, מלומד מובהק, בקי בתנ"ך ומתרגמו לפולנית, אולם בעל בריאות רופפת.

ועד בית־הכנסת העניק לפוזננסקי סטיפנדיה והודות לה ניתנה לו האפשרות לצאת בשנת 1890 לברלין ולהתחיל את לימודיו ב„הוכשולע פיר די וויססענשאפט דאס יודענטומס". בעיקר התעניין פוזננסקי בתקופת הגאונים ועבד בהדרכתו של פרופ' מילר. בברלין קירב אותו אליו הביבליוגרף הדגול משה שטיינשניידר, שהורה אז בבית־הספר הגבוה מיסודם של אפרים־פייטל־היינה. שני המלומדים הללו, פרופ' מילר ושטיינשניידר, הם שהשפיעו השפעה גדולה על פוזננסקי הצעיר. הוא נעשה מומחה גדול לתקופת הגאונים ואחד הביבליוגרפים הגדולים של ספרות היהדות. פוזננסקי למד גם באוניברסיטה הברלינית פילולוגיה, ספרות ערבית ואפיגרפיקה שמית. את התואר ד"ר לפילוסופיה ופילולוגיה שמית קיבל פוזננסקי בשנת 1894 באוניברסיטה בהיידלברג. בשנת 1896 עמד בבחינות לרב וקיבל היתר הוראה.

פוזננסקי חזר לוארשה בשנת 1897 ונתמנה למטיף שני בבית־הכנסת הגדול עד מותו של צילקוב בשנת 1908. מאז היה המטיף הראשון והיחידי.

בראשית כהונתו כמטיף נתקבל פוזננסקי — שהתנועה הלאומית הצעירה והתוססת כבשה את לבו — בקשיים גדולים ומצבו בין המתבוללים, ששלטו אז בוועד בית־הכנסת ובקהילה, לא היה קל. הוא היה הראשון שסלל את הדרך לרעיון הלאומי בבית־הכנסת הגדול ושמטיפו הראשי ד"ר צילקוב יצא חוצץ נגד ה„רעשנים" הרוצים להשתלט במיבצר ההתבוללות על נשמת העם.

את עיקר דאגתו היפנה ד"ר פוזננסקי באותה התקופה לספריה שליד בית־הכנסת, אשר הכילה רק ספרות רבנית. פוזננסקי רכש בשביל הספריה את אוצרי הספרות הביבליוגרפית וכמו־כן את הספרות העשירה למדעי היהדות שהופיעה אז בשפות הלועזיות, בעיקר בגרמנית. הוא גם דאג לרכוש למען הספריה את כתבי־היד, שהיו פזורים במקומות שונים ללא משגיח עליהם.

ד"ר שמואל פוזננסקי

מקום מיוחד בחיי ד"ר פוזננסקי תופסת פעולתו הפדגוגית. במשך שנים רבות הורה בבתי־ספר בוארשה (בבית־הספר של אסיפת הסוחרים, בגימנסיה של הקהילה האֶבאנגלית על־שם מיקולאי ריי) ולמורת רוחם של רבים מההורים, חדורי רעיון ההתבוללות, עורר בחניכיו את הרגש הלאומי. הכרתו הלאומית היתה בעוכריו, והוא נאלץ לעזוב את משרותיו כמורה והתמסר לקורסים למורי־הדת, שנוסדו ביוזמתו. אז גם נולד הרעיון של סימנריון למורי־הדת. סימנריון זה נוסד רק בשנת 1918 עם קום פולין לתחייה. פוזננסקי היה מנהלו הראשון והקדיש לו את מיטב כוחותיו.

בשנות מלחמת העולם הראשונה, כאשר אלפי יהודים נאלצו לעזוב את בתיהם ולחפש להם מיקלט בוארשה, עמד ד"ר פוזננסקי בראש פעולות העזרה לפליטים אלה. הוא היה גם חבר העירייה הראשונה בוארשה בזמן הכיבוש הגרמני ולקח חלק פעיל בעבודות סיעת חברי העירייה היהודים.

ד"ר פוזננסקי היה גם פעיל בתנועה הציונית. כחבר הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית הקדיש את תשומת לבו לפעולות התרבות העברית. עם ייסוד חברת „תרבות" עיבד ד"ר פוזננסקי את תוכנית הלימודים בבתי־הספר שלה והשתתף באופן פעיל בוועידותיה. בשנת 1919 הירצה ד"ר פוזננסקי בחברת „תרבות" על בעיות החינוך הדתי והניח את היסוד לבית־הספר „תחכמוני".

במשך שנים רבות השתדל ועד בית־הכנסת, שד"ר פוזננסקי ימונה רב הקהילה בוארשה. מאמצים אלה נתקלו בהתנגדותם החריפה של חוגי האורתודוכסיה שלא רצתה ברב מודרני ודוקטור; כשהוכתרו, לבסוף, מאמצים אלה בהצלחה והמיניסטריון להשכלה ודתות אישר את מינויו של ד"ר פוזננסקי, הקימו החסידים רעש גדול ולא נרתעו בפני הפגנות סוערות של המוני חסידיהם ברחובות וארשה ובבית־הקהילה ודרשו שהקהילה תחזור בה מהחלטתה. דרישתם לא נתקבלה ושילטון הקהילה לא שינה את דעתו.

כל זה דיכא מאד את רוחו של ד"ר פוזננסקי, אשר מצב בריאותו היה בלאו הכי רופף, ואחרי מחלה קשה, שנמשכה כשנתיים, נפטר בדצמבר 1921.

ד״ר פוזננסקי היה אחד המלומדים הדגולים והגדולים בשדה מדעי היהדות. רשימת החיבורים והמאמרים שחיבר מגיעה עד ל־700 ערכים. חשיבות גדולה נודעת למחקריו על תקופת הגאונים והביבליוגראפיה שלו על תנועת הקראים.

הרב משה שור

הרב פרופ׳ ד״ר משה שור נולד בפרזמישל בכ״ג אייר תרל״ד (10 במאי 1874), גמר את הגימנסיה בעיר זו ונתקבל לאוניברסיטה בווינה ולבית־המידרש לרבנים מיסודו של פרופ׳ שווארץ. הוא התמסר ללימודים במדעים השמיים והיהודיים. בהשפעתם של הפרופ׳ לודביק גומפלוביץ ובנו מקסימילאן, שעסקו הרבה בחקירת דברי ימי היהודים בפולין, התחיל גם שור לאחר גמרו את האוניברסיטה לעסוק בחקירות היס־טוריות בשטח זה. עבודתו הראשונה בשטח זה הוקדשה לתול־דות דון יוסף נשיא שעמד בקשר חליפת מכתבים עם זיגמונט אוגוסט מלך פולין ועזר לו הרבה בהיותו מקורב לשילטון. רושם רב עשתה הדיסרטציה שלו בדבר אירגונם של יהודי פולין עד חיסול ועד ארבע ארצות בשנת 1772. זו היתה עבודה מקורית שקבעה את יסודות האוטונומיה היהודית בפולין לפני הלוקתה והצטיינה בגישה חדשה לבעיות מישטר חייהם של יהודי פולין. לאחר התגליות בתל־אל־אמרנה נתמסר שור לחקירות אשורולוגיות והיחס בין התרבות העברית וזו של אשור ובבל. אותה שעה לא הפסיק את עבודתו בשדה החקירות ההיסטוריות בעברם של יהודי פולין. עוד שתי עבודות רבות ערך פירסם: תולדות קהילת היהודים בפרזמישל וזכויותיהם של יהודי קראקוב. שור נחשב למומחה היחידי בפולין בא־שורולוגיה.

לאחר מותו של ד״ר שמואל פוזננסקי הוזמן להיות מטיף בבית־התפילה לנאורים שברחוב טלומצקי ונתמנה כקודמו לרב וחבר ועד הרבנים שבווארשה. כר נרחב לעבודה ציבורית ולאומית נפתח לפני הרב הפרופ׳ שור במרכז היהודי שבווארשה, בירת מדינת פולין הגדולה. בהיותו בלבוב עסק בעבודה סוציאלית בתור ראש ועד העזרה ליתומים וכן ראש החברה ליסוד בתי־ספר תיכוניים ועמ־מיים ליהודים וחבר לחברות מדעיות פולניות. בשנת 1928 נבחר להיות חבר האקדמיה הפולנית בקראקוב. בווארשה נתמנה להיות פרופיסור באוני־ברסיטה לשפות השמיות ולתול־דות המזרח העתיק ולחבר המו־עצה הממשלתית לחינוך. יחד עם ד״ר ברווידא יסד בשנת 1928 את המכון למדעי היהדות והיה במשך ארבע שנותיו הראשונות הרֶקטור שלו. גם בווארשה עסק בעבודה סוציאלית בתור ראש ועד ההצלה ובעבודה ציונית בתור ראש הדירקטוריון של קרן־היסוד ושל אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית בירושלים.

הרב פרופ׳ ד״ר משה שור

בשנת 1935 נתמנה על־ידי הממשלה לסאנטור והיה עד להתגברותה של האנטישמיות בבתי־המחוקקים ובממשלה.

עם פרוץ המלחמה עבר ללבוב. לאחר שגאליציה המזרחית ניתפסה בידי ברית־המועצות נאסר בתור סאנאטור ממונה על־ידי ממשלת הסאנאציה, נאשם בכל מיני האשמות שלא היה להן כל יסוד ומת בבית־הכלא.

הרב רבי מנחם זמבה

בימי נשיאותו של ר׳ אליהו מאזור בקהילת וארשה נבחר ר׳ מנחם זמבה יחד עם מיספר רבנים אחרים לחבר בוועד הרבנים בבירת פולין. רק אז לבש איצטלא דרבנן. הוא היה ונשאר ילד השעשועים של וארשה החסידית.

יהודי וארשה ראו בר׳ מנחם אחד משלהם. הוא לא נבדל מאחיו לא בלבושו ולא באורח חייו. קפוטה ארוכה וכובע קטן על ראשו העידו שהוא יהודי פשוט, אחד מהעם בן וארשה החסידית. בחיצוניותו ובמהלכיו לא היה משום מרחק כבוד בינו וזולתו. ה„דיסטאנץ״ נוצר מאליו. יהודי וארשה ידעו שר׳ מנחם הוא גאון התורה בדורו ולא חסכו ממנו סימני הערצה ואהבה.

לא היה שום דבר יוצא מן הכלל ובלתי רגיל בתולדות חייו. יליד וארשה, בן להורים עניים, ויצאו לו מוניטין בין לומדי העיר ורבניה כמתמיד ועילוי. הוא לא קיבל את חינוכו בישיבות ליטה הגדולות והמפורסמות. חסידי וארשה לא שלחו את בניהם בדרך כלל לישיבות המתנהלות על־פי־רוב על־ידי „מתנגדים״. הוא ישב יומם ולילה על התורה והעבודה ב„שטיבל״ עד שבא סוחר עשיר ולקחו לחתן לבתו היחידה.

מאז היה סמוך על שולחן חותנו העשיר. בחנות ברזל ברחוב טארגובה בפראגה עסק הסוחר העשיר בפרקמטיה ול־מעלה ישב בהדרו ר׳ מנחם הצעיר והגה בתורה ללא דאגות וקשיים, כי החותן הגביר סיפק את כל צרכי הבית.

לא עברו ימים רבים ושמו של ר׳ מנחם התפרסם בכל רחבי פולין, ואף גדולי התורה מליטה, הרגילים לבטל בחיוך את הפילפולים של למדני פולין התבשמו מעמקותו ומבקיאותו של האברך החסידי, שנהירים לו שבילי ראשונים ואחרונים; שאלות ותשובות מגיעות אליו מכל קצווי הארץ, ובעודו צעיר לימים הוא נחשב כבר כאחד מגאוני פולין.

בעולם התורני מתפרסם הדבר שלר׳ מנחם יש דרך מיוחדת ומקורית בלימוד התורה: מזיגה בין דרך ההגיון הליטאי ובין דרך החריפות הפולנית והחסידית. בפינת חדרו נמצאת תיבה המתמלאת כתבי־יד מחידושי המחבר הגאוני.

אך ר׳ מנחם הנהו גם אורח תמידי ב„פרדס״ החסידות. בערבים הוא בא ל„שטיבל״ חסידי גור, משתתף כאחד מצעירי החסידים „בסעודות מיצוה״ לא מעטות, רוקד יחד עם חבריו ריקודים חסידיים ויחד אתם הוא נוסע לגור לשבתות ולחגים.

הגאון הצעיר עומד בדחילו ורחימו ליד השולחן בבית־המידרש של גור ומקשיב לדברי תורה של הרבי. בסבר פנים מיוחד מגיש הרבי יין לר׳ מנחם ובכל עניין תורני רציני אומר הרבי: ניתי ונשאל את מנחם שלנו...

ר׳ מנחם מצא פנאי גם לטיפול בשאלות ציבוריות העומדות על הפרק. פיקחות יהודית ואהבת הבריות נותנות לו עמדה מיוחדת בין עסקני וארשה ואף הרחוקים מאורתא דמהימנותא מרכינים את ראשם לפני גדול התורה.

בגיל העמידה בא משבר קשה בחייו. משבר רגיל בין חסידי פולין ולמדניה: חותנו העשיר מת ור' מנחם נאלץ לדאוג לפרנסה ולהתעסק במיסחר, במקח וממכר. הוא חילק את יומו בין חנותו ושיחות חולין עם לקוחותיו על שטרות, מחירים וכדומה ובין חדרו, שבו ממתין לו רמב"ם מוקשה ו„פליאה" בתוספת, והוא שוכח מיד את השטרות ואת המחירים ואת החנות ואת טרדות הפרנסה הרבות.

באותו הזמן נבחר ר' מנחם לפרנס הקהילה מטעם „אגודת ישראל". אין חלקו בין הנואמים ורק לעתים רחוקות הוא עולה על הבמה. הוא אוהב את השיחה השקטה, ומיד מתפרסמות מימרותיו השנונות בין כל חברי „הפרלמנט היהודי" ברחוב גז׳יבובסקה. אף יריביו הפוליטיים מהשמאל מפנים את עיניהם אליו: פיקחותו מועילה להשקיט את הרוחות הסוערות.

מאולם הישיבות של הקהילה עבר ר' מנחם אל חדרם של חבר רבני וארשה. הוא מחסל את הנותו ומאותו היום הוא יכול שוב להתמסר כולו לספריו וללימודיו.

סיפרו על הרמב"ם עשה רושם גדול בעולם התורני. קהילת וארשה העניקה לו את הפרס הראשון, שניתן לספר התורני. ר' מנחם החל להכין לדפוס את כתביו הרבים ורבני וארשה ולומדיה חיכו בכיליון עינים להופעת ספריו.

גורלו של ר' מנחם היה כגורל כל העדה היהודית בוארשה. הוא רעב והתענה בגיטו. אולם חיוכו הטוב לא עזבהו גם בימים היותר קשים. הוא עודד וחיזק את יהודי וארשה באמו־נתו הטהורה, ישב יומם ולילה על התו־רה ועל העבודה והרביץ תורה בין צעירי ישראל בגיטו.

נלקחה ממנו אשת נעוריו, נגזלו ממנו בניו ובנותיו. זקנו הבלונדיני הלבין, ראשו התכ־פף למטה, אך עיניו היו תקועות כמו מקודם בגמרא וידו לא פסקה מלרשום חידושי תורה.

באותם ימים מרים כשכל אחד חיפש אחיזה כלשהי היה ביתו מלא תמיד יהודים, רבנים, לומדים וחסידים, שאתם נסע פעם לראש־השנה לרבי מגור.

שבור ורצוץ מוציא מפיו ר' מנחם פנינים מדברי רבותיו ויהודים מקשיבים ושוכחים לרגע קט את אסונם.

באותם הימים הטרופים נפגש ר' מנחם עם לוחמי הגיטו הצעירים והנסערים. הם היו עדיין מבודדים. רבים מעסקני הגיטו התנגדו לדרכיהם ולתכניותיהם. אך הגאון והחסיד של וארשה, שכל ימיו לא פסק פומיה מגירסה הבין ללבם. פסק דינו היה: מלחמת מיצווה!

רבים מתלמידיו הצעירים, בחורי ישיבה ואברכי משי לש־עבר, נצטרפו למחנה הלוחמים ויצאו לקרב וסיסמתם: תמות נפשי עם פלשתים.

כך חי ר' מנחם זמבה בגיטו וארשה עד היום האחרון שבו נשלח לטרבלינקה יחד עם שארית העדה היהודית הגדולה. בעיי הגיטו נשארו כתביו הרבים של גאון וארשה.

הרב רבי שלמה דוד כהנא

הרב ר' שלמה דוד כהנא, גם הוא חתנו של הרב קלפפיש, נולד בשנת תרכ"ט בעיירה יאנובה, מחוז קובנה, שנתפרסמה ברבניה ולמדניה בכל רחבי ליטה וזאמוט. בלמדו בישיבת וואלוז׳ין קירבו אותו הנצי"ב ורבי חיים סולובייצ׳יק והוא קלט תורתם ודרך לימודם. הוא שקד אחר־כך באוהלה של תורה ב„כולל הפרושים" שבקובנה, במחיצתו של הגאון רבי יצחק אלחנן.

הרב ר' ש. ד. כהנא

רבי שלמה דוד כהנא עבר לוארשה בשנת תרנ"ה, התמחה בהוראה ובהלכה למעשה על־ידי חותנו ומילא מקומו ברבנות וארשה.

יצאו לו מוניטין להרב ש. ד. כהנא בגלל תשובותיו לשאלות רבנים מקרוב ומרחוק, בפולין וחוצה לה. ביחוד התפרסם בהיתרן של עגונות, מיקצוע שהתמחה בו ביותר. אחרי מלח־מת העולם הראשונה סידר לישכה לענייני עגונות, חיפש אחרי חומר מעשי והלכתי והציל למעלה מעשרת אלפים עגונות.

הוא היה מייסד של ישיבות בוארשה, הרביץ בהן תורה ודאג למצבן הרוחני והכלכלי. עסק בצרכי ציבור ויחד עם ר' יחזקאל ליבשיץ ורבי מנדיל אלתר עשה הרבה לטובת „אגודת הרבנים" שהוקמה בפולין המשוחררת.

עם יסודה של „אגודת ישראל" נבחר לנשיאה. חשבו אז שהאגודה תתמסר לענייני דת בלבד. אולם כשנתגלו טיבה ומגמתה עזב אותה ובמשך הזמן התקרב יותר לעוסקים בבניין הארץ. לא הצטרף להסתדרות „המזרחי", אולם הזדהה עם מיפעליה. ברבית הימים נבחר להיות נציג יהדות פולין החרדית במועצות הסוכנות היהודית.

רבי שלמה דוד כהנא דאג למצבם הדתי של יהודי רוסיה, וביחד עם „החפץ חיים", רבי חיים עוזר גרודזינסקי והאדמו"ר דלובאוויטש ז"ל אירגן את „ועד העזרה" עבורם. הוא היה פעיל במוסדות החסד שבוארשה וביחוד דאג לתלמידי חכמים ועמל הרבה לטובתם.

יחד עם האדמו"ר דגור זצ"ל הצליח להינצל, יחידי מבין רבני וארשה, מהנאצים והגיע בשלום ארצה בשנת 1940, השנה הראשונה למלחמת העולם השניה.

תיכף לאחר בואו נתמנה לרבה של העיר העתיקה בירושלים.

ביתו בעיר העתיקה הפך להיות נקודת קשר מרכזית בין העיר העתיקה והישוב החדש. גם כאן פתח ישיבה להוראה; כל גדולי הרבנים וראשי הישיבות אשר בירושלים ובישוב החדש בארץ החלו מתחשבים בדעתו בענייני הוראה ודת.

הרב רבי שלמה דוד כהנא סידר שוב לישכה לענייני עגונות. הוא אסף בשנות המלחמה ידיעות על שלושים אלף אנשים מבני ישראל שנהרגו במלחמה. בשנות ההשמדה עלה מיספרם של הנירצחים למיליונים ואי אפשר היה להמשיך בפעולה.

לאחר הורבן הישוב היהודים בעיר העתיקה עבר הרב ש. ד. כהנא לירושלים החדשה במדינת ישראל המחודשת ועוד כוחו עמו ללון בעמקה של הלכה ולהשמיע חוות דעתו בענייני דת ודין.

בתי־הכנסת והחזנות

מאת מ. ג. גשורי

החזנות הפולנית

וארשה, בירת פולין, היתה עיר ואם בישראל. אך לא זכתה לעטרת ה„חזנות הפולנית" שטענו לה ערי פולין העתיקות (לובלין, זאמושץ׳ וכו׳) וגם ערים מחוץ לגבולות פולין (אודיסה, ברדיצ׳וב, ווילנה), שהצטיינו כמרכזי המוסיקה הדתית היהודית. שלוש ערים אלו היו שונות זו מזו בטעמן וברוחן ובהשקפותיהן הדתיות וקבעו סיגנונים מיוחדים בחזנות. אך וארשה היהודית לא דגלה בתחילה בחזנות הפולנית כי־אם בחזנות המודרנית, ורק במאה האחרונה הפכה אף היא לאחד המרכזים הגדולים של חזנות פולנית זו.

החזנות הפולנית היתה טיפוסית באופייה ומיזרחית ביסודה, והיא הפכה לחזנות של כל מיזרח־אירופה. בתחילת המאה הי"ז החלה להתפשט בכל אירופה, ובתחילת המאה הי"ח היו חזנים „פולנים" ברוב קהילות היהודים. הנגינה ה„פולנית" נתחבבה על יהודי גרמניה, עד שהחזנים הגרמנים היו נאלצים לחקותה. וכן נמצאו משוררי חזנות זו באמשטרדם, האמבורג, האג, לונדון ובמרכזים אחרים. החזנות הפולנית מצטיינת בתכונות אחדות, הנותנות לה יתרון על פני יתר הסיגנונים. אין בה כל מישקל וצורה אירופית; הסולמות הם מיזרחיים, רכים, מיוסדים על המינור, ומלבד קריאת התורה אין לפולנים סיגנון בסולם החזק (המאז׳ורי). ביחוד מקובל בה סולם „אהבה רבה" (או „חג׳אז"), שהוא סולם נפלא ביופיו ויש בו רוך ורגש כביר. הסאֶקונדה המוגדלת אשר בסולם זה חודרת ונוגעת בניבכי הלב. עיקר כוחה של חזנות זו בריתוּל, הוא הרצ׳יטאטיב האימפרוביזאטורי ללא הכנה קודמת. יש מייחסים את מקורה להשפעה סלאבית בנגינה. ברם יסוד הרצ׳יטאטיב אינו מצוי בנגינה הסלאבית, ורק בנגינה השמית המיזרחית בלבד. בה נהוג ומקובל שהחזן הוא המזמר העיקרי והמקהלה אינה אלה מסייעה לחזן. ב„עניות" (ראֶספונזים) יש שמשורר אחד, או כל חברי המקהלה, מזמרים טון בקול ממושך אחד שמשתבץ במיסגרת זימרת החזן, כדי להנעים ביותר את זימרתו. ליסוד חשוב נחשב הסילסול החריף והגמיש שבלעדו מאבדת החזנות את כל חיוניותה. בכל הסילסול מתנשא החזן על כנפי הצלילים לעולם האור והזוהר.

עם פרעות חמילניצקי בשנות ת"ח ות"ט נמלטו הרבה מישפחות מישראל למרכז ומערב אירופה והחזנים הנמלטים הפיצו את החזנות הפולנית באותם המרכזים, שהגיעו אליהם, ורשמיה ניכרים גם בסיגנונים האחרים שבחזנות הכללית. בין גדולי חזנות זו נימנו שלמה קשטן (וינטראוב) מדובנה, אריה ליב שלוסברג מאילוקסט, בצלאל שולזינגר מאודיסה, ירוחם הקטן, ניסן בלזר ועוד רבים. רשמיה של חזנות זו ניכרים גם בקהילות מפורסמות אחדות בפולין ובוארשה, שהיישוב היהודי נתחדש בה בשלהי המאה השמונה־עשרה, לאחר מאתיים שנה, ועד תקופת כיבוש העיר בידי הפרוסים לא נימצאו בה בתי־כנסת. לשם סיפוק הצרכים הדתיים קיימו היהודים בתי־תפלה פרטיים של מניינים.

בית־הכנסת היהודי היה מאז ומעולם בית־ספר עליון למוסיקה היהודית, והודות לו נשארו הניגונים והנוסחות הישנים שרירים וקיימים עד היום. בו נישתמרו הנוסחים המוסיקליים של חגינו ומועדינו והימים הנוראים ונשארו בצורתם המקורית עד היום. החזן היה מעין הפרופיסור, המבצע, הזמר ומפיץ הנגינה היהודית. החזן ובעל־התפילה מילאו אצלנו שני תפקידים: כהונת שליח־ציבור וזמר עממי גם יחד, והקהל היה מקפיד תמיד על הזימרה יותר מעל תפקידו של שליח־ציבור. בית־הכנסת שימש בכל הארצות גם מקום לימודים למשורר ולזמר היהודי, שניתפרסמו אחרי־כן ותפשו את המקום הראשון בכל הבימות והיכלי המוסיקה שבעולם. בחמישים השנים האחרונות יצאו גם מוארשה חזנים ומשוררים ידועים שנתפרסמו בעולם.

בית־הכנסת בפראגה

בית־הכנסת הישן בן כמאה־ועשרים שנה, לא היה בוארשה כי אם בפראגה, פרבר וארשה מעבר לוויסלה. בית־הכנסת הזה ניבנה בידי ברקה קוטשוור, בנו של שמואל זביטקובר הקבלן העשיר, ואת המגרש לבית־הכנסת נדבה תמר׳ל הנגידה כלתו של שמואל זביטקובר, שהיתה עשירה מאד ובין „סופריה" ביערות נימנו הצדיקים הידועים רבי שמחה־בונים מפשיסחה ורבי יצחק קאליש מווארקה. בהנחת אבן־הפינה של בית־כנסת זה השתתפו — לדיברי האגדה שבפי יהודי פראגה — הקיסר ניקולאי הראשון והרב מנאשלסק בעל „תפארת שלמה". לבית־כנסת זה יש עבר מפואר של חזנים ובעלי־תפילות ידועים וזמרים בעלי שם עולמי, שעברו לפני התיבה.

החזן משה מיכל התפרסם בתפילתו הנלהבה, למרות שלא ידע צורת תור־נגינה; החזן משה וואך נחשב ליקר־המציאות בתפילתו המרקיעה שחקים; על החזן ישראל׳קה מיכאלובסקי, בעל קול טאֶנור, סיפרו בעולם החזנים נסים ונפלאות, למרות שזה קרוב לשבעים שנה מאז שאיננו (יצא לאמריקה ושם נפטר). לחזן בנימינ׳קה קפלן יצא שם כמנגן וזמר גדול. לפני קרוב לחמישים שנה כיהן שם כחזן, בעל־התפילה הנודע שמעון פוגלנסט, בעל קול מופלא, שיצא לו שם כמתפלל לבבי ו„מדבר בשיר" בחום נפש שלא נשארו אחריו חזנים כמוהו. מספרים, שהוא הרך בתפילתו את ליבות המתפללים עד שכולם שפעו דמעות, ממש כבשעת חורבן ירושלים. זמן רב עבר שם לפני התיבה החזן הווהליני אלתר אולבסקי, לשעבר חזן בקורוסטישוב (פלך קיוב). קולו לא הצטיין בהיקף רב־מידות, ובכל־זאת היה חזן־מנגן מהאסכולה הברדיצ׳ובאית הידועה לתהילה. בווהלין היה מפורסם כ„זולל תווים מובהק". הצטיין יותר ב„אמירה" מאשר בזימרה. בניו סייעו על ידו כמשוררים,

ואף הם נודעו לתהילה כמוסיקאים מצויינים, שהתיישבו בחוץ־לארץ. בנעוריו היה אחד החזנים הנודדים, שהיה עובר מעיר לעיר ובשבתות השנה היה מביא לידי התפעלות את שומעיו בתפילתו החמה. בבית־הכנסת בפראגה ניהל את חזנותו „כיד המלך", בהשמיעו מיצירות ניסן בלזר, זיידל רובנר וגם מחיבוריו עצמו. שנים אחדות כיהן בבית־הכנסת הא' כהן, שכיהן זמן קצר בבית־הכנסת ע"ש נוז'יק בווארשה. היה זה חזן מהמדורה החדשה, בלי הקמט היהודי ובלי התלהבות הנפש. לבסוף יצא לאמריקה וניפטר שם. בשנים האחרונות כיהן שם חזן מזאקליקוב, נתן וואקס. כמה מהחזנים שכיהנו בבית־הכנסת הפראגאי קיבלו אחר־כך שם־עולם כזמרים באופארות מהוללות: משם יצא הטאנור הידוע והזמר הגדול צווארנאר, ששר מקודם כמשורר אצל החזן בנימינ'קה קפלן, ולבסוף הופיע כאמן הבימה בתיאטרון „לה סקאלה" במילאנו ובתי־האופארות שבכל אירופה. הטאנור האדיר ברנארדו ברנארדיני מהאופארה בציריך, חביב המאזינים בשווייצריה, שמת בדמי ימיו בעיר זו — אף הוא היה ילד שעשועים של בית־הכנסת בפראגה. הוא סייע כמשורר לאביו שמעון פוגלנסט החזן, שר קול־יחיד והיה חזן מושלם. בית־כנסת זה רשם דפים יפים ומזהירים בתולדות החזנים והחזנות הפולנית במשך מאת השנים האחרונה

בית־כנסת זה חגג את יובל המאה לקיומו בשנת 1936

בית-הכנסת ה„אשכנזי"

בית־הכנסת ה„אשכנזי" ברחוב דאנילוביצ'ובסקה היה הראשון בווארשה. עד לפתיחתו לא היו בווארשה בתי־כנסת לתפילה, ורק „שטיבלעך" ו„מניינים". תיירים היו מספרים, שברחוב פרנציששקאנר (פראנצישקנסקה), בתוך השאון הגדול של הרחוב והמיית המכריזים על סחורתם, היו מתפרצים מהחלונות „צלילים מיזרחיים" שבעצבותם היוו דיסהארמוניה להמולה הסובבת. בשנת 1802 יסד יהודי בדאנציג ובעל־בית בווארשה ברחוב דאנילוביצ'ובסקה בית־תפילה קטן עבור מיספר מישפחות מתפללים נאורים. בשנת 1841 החליטו לקנות מיגרש באותו רחוב ועליו הקימו בית עם אולם גדול לגברים ועזרה מיוחדת לנשים. בית־כנסת „אשכנזי" זה היה למיבצר המשכילים. לודביק וולפזון (מת 1840), חובב נגינה מובהק, סוכן הבאנק הפולני, קנה את המפוחית הראשונה לבית־הכנסת ה„אשכנזי" וסייע לחזנים ולמשוררים. נכדו — ליאופולד לאבנדובסקי (1833—1896), בן בתו רוזליה, אשר אביו שהתנצר ב־1840 היה יוצרן של המאזורקות העממיות ביותר. בתולדות המוסיקה הפולנית תופס לאבנדובסקי, שחיבר כ־400 ניגוני ריקודים, מקום חשוב מאד כמפיץ, בעל־זכויות ובעל־תרבות, של צורת הריקוד הפולני האמיתי במוסיקה.

במשך הזמן נתגלו בבית־כנסת זה שני כיוונים: מתון וראדיקלי. המתונים תבעו מלבד מקהלת משוררים וחזן גם עוגב ודרשות בפולנית. הראדיקלים דרשו להתפלל פחות בעברית ויותר בפולנית. קבוצה קטנה של ראדיקלים נפרדה מבית־הכנסת וסידרה לה מניין ראפורמי יותר ומוסיקאלי מאוד בדירת לודביג וולפזון הנ"ל. בית־כנסת אחר, שלשון הדרשות בו היתה פולנית, כבר היה קיים מאז 1826 בבית־המידרש לרבנים והצטיין בחזנים ובמקהלת תלמידים, ששרו מתווי־נגינה. החזן הראשון בבית־כנסת זה נקרא גרין. השני, שטרנ־ברג, הצטיין כחזן ולבסוף יצא לאמריקה. בשנת 1850 החליטו תלמידים לשעבר של בית־מידרש לרבנים זה להקים ברחוב נאלבקי בית־כנסת שני, שנקרא „בית־הכנסת של המתקדמים". החזן היה שר בו בליווית מקהלה מאומנת מוסיקאלית: בשנת 1839 נמצאו בווארשה 102 בתי־תפילה וב־1846 — 200 בתי־כנסת, בתי־מידרש, מניינים או „שטיבלעך". בבית־הכנסת ה„אשכנזי" כיהן גם כחזן ראשי הד"ר יעקב וייס, יליד הונגריה, שידע היטב עברית ושלט בשפות: הונגארית, גרמנית, צרפתית, אנגלית ופולנית. הוא סיים בית־ספר גבוה למוסיקה וקיבל תואר דוקטור (בחיבוריו המוסיקליים שפירסם בדפוס חתם עצמו בתואר ד"ר). קול הבאריטון שלו היה בעל היקף גדול וידע לפתח אותו מפיאניסימו עד פורטיסימו (שאגת־האריה). הצליל היה מתכתי והדר. אופי תפילתו — העתקה מדוייקת של זולצר. הרצאתו לפני העמוד — בעלת אופי דתי עמוק. חותנו היה בעל־אחוזה עשיר והוא עזב את בית־הכנסת מתוך ריב של מה בכך. מווארשה נסע ללונדון וערך שם ובערים אחרות באנגליה נשפי זימרה. משם בא לווילנה וכיהן בה כארבע שנים. מווילנה חזר לווארשה. אך מצבו היה אז קשה ונאלץ לשרת באותו בית־כנסת כמשורר במשכורת קטנה של 15 רובל לחודש בתקופת כהונתו כחזן השתמש במיספר גדול מיצירותיו המוס־קליות.

בית הכנסת הטלומצקאי

הוותיק והראפרזנטאטיבי שבבתי־הכנסת הווארשאים היה בית־הכנסת הגדול והנודע אשר ברחוב טלומצקי. „סינאגוגה" קראו לו היהודים המתקדמים ו„בית־הכנסת האשכנזי" כינוהו היהודים החרדים. למעשה לא היה שונה מכל בתי־כנסת בישראל בנוסח התפילה. גם בעוגב שהיה בו, השתמשו רק בחתונות. העזרות היו ניבדלות לגברים ולנשים ובמקהלה המפורסמת לא נשמע קול אישה. בית־כנסת זה אינו אלא המשך של בית־הכנסת ה„אשכנזי" שהיה קיים ברחוב דאנילוביצ'ובסקה וזמן רב היה היחידי שהיו לו חזן ומקהלה, ויחידי מכל בתי־הכנסת בווארשה, שהוקם בחזית הרחוב. יתר בתי־הכנסת היו חבויים בחצרות. בית־הכנסת הטלומצקי התקיים 65 שנה עד חורבנו בתקופת השואה.

עברו עליו שתי תקופות: א. תקופת התבוללות שמרנית וקיפאון מוסיקלי, ב. תקופת „סער ודחף". ב־25 השנים הראשו־נות לקיומו כיהן בו החזן שמעון גריצהנדלר. גבאי בית־הכנסת דאז, וביניהם יאן ברסון המתבולל, לא שמו ליבם לחזן ולמקהלה, וכל הזמן לא שינו כקוצו של יוד בתפילות וזימרתן. שנה שנה שרו אותן היצירות והראספונזות של זולצר, לאבנדובסקי, נאומבורג ויעקב וייס, כמו ה„יגדל" שלו לחגים, „יראו עינינו", ששרו בחניכה ובפורים. עשרות שנים היו שרים ניג־ן אחד ויחיד ל„לכה דודי", ל„ויכולו". החזן גריצהנדלר, יליד פולין, לשעבר חזן בברסלוי בירת שלאזיה וממלא־מקום החזן הנודע דויטש, שחונך ברוח התרבות הסינאגוגאלית האשכנזית, התאים מאוד לדרישת הגבאים הראשיים יעקב לוונברג וברסון, שלא דרשו ממנו יצירות חדשות. המנצח, הפרופסור שטרלינג, היה מוסיקאי רגיש. שיריו שחיבר הושרו בפי ילדי המוסד „בית מחסה לילדים" (וולסקה 18) עד תקופת השואה. חיבוריו היו יפים וניכר בהם כישרון אך לא היה לו מושג בענייני בית־

כנסת ותפילות. יהודי חרד לא עבר על סף בית־הכנסת, שלא לדבר על החסידים, למרות ששערי בית־הכנסת היו אז פתוחים לכל בשבת וחג. גבאים וחזנים אלה הקימו מעין מחיצה בין בית־הכנסת והאינטליגנציה היהודית העממית. רק בשנת המהפכה הרוסית, 1905, פרצה מהפכה גם בממלכת בית־הכנסת הזה והונהגו בו בחינות לחזנים. במקום גריצהנדלר הזקן נתקבל החזן הצעיר אדמונד (אליהו) סרוואטור, זמר מצויין, בעל באריטון עם טמבר מצויין עם דרגות עליונות נהדרות. כשהוא פתח ב„לכי נרננה" — כאילו חדר אור לכל הפינות. ה„קידוש" שלו היה משובץ כ„אַריה" נהדרת, מעשה אמן. הוא היה יליד חאֶלם ואתו החלה בבית־הכנסת תקופת „סער ודחף", ומאז נתמלא בית־הכנסת מתפללים. מישנהו היה החזן שמואל ציזש, יליד רדושקביץ ליד ווילנה. הוא חיבר שירים דתיים לקול־יחיד ולמקהלה, ידע היטב את הספרות העברית והיה אח ורע למשורר העברי הצעיר מאנה. הוא היה מגיה את סיפרי־התורה אשר בבית־הכנסת. סרוואטור היה מתנהג בחוצפה וביהירות כלפי הגבאים ואף לא היה דתי למדי, ועורר בזה רוגז הגבאים נגדו (מנדלביץ' ואחרים), ולבסוף נתמנה גרשון סירוטה לחזן קבוע. עם סירוטה, מישנהו פנחס שרמן והמנצח על המקהלה ליאו ליוב, התחיל פרק חדש בתולדות בית־הכנסת. סרוואטור עבר לפטרבורג ונתקבל כחזן בבית־הכנסת הגדול ומשם חזר לברלין ונעשה פרופיסור לאימון הקול, זמר בקונצרטים; בשנת 1917, מת בעוניו בעיר זו בבית־החולים.

סירוטה זכה בברכה משולשת: בקול נפלא, יחיד ומיוחד במינו; בגרון מצויין לזימרה מסולסלת; בכישרון באמנות היצירה. הוא היה בין המצויינים ומן היחידים שהגיעו למדרגת השלימות באמנות הזימרה במקהלה ובכישרון היצירה בתפילה. היה מתקשר ומשתלב בזימרתו עם המקהלה בדייקנות ובזהירות כאילו חרד על נגינתו שתצא ברה וצחה, מתוקנת וכלולה בהדרה. באיכות קולו היה יחיד בדורו, ואף בין 10.000 קולות אין למצוא קול דומה לזה שלו. קולו סוער, כאילו רצה להצית בלב מאזיניו מאישו הוא. מי שלא שמע את סירוטה בימים הנוראים בלווית המקהלה הגדולה, לא טעם טעם טוב בחזנות. היתה זו סימפוניה דתית מפוארת, שבכוחה אפשר היה להגיע להתלהבות הגדולה ביותר ולעבור לעולם האצילות כביכול. ביחוד גדל הרושם כשהיה שר „ונתנה תוקף" בראש־השנה (זולצר), „כי כשמך" (לאֶבנדובסקי). קולו הדראמטי עורר אז חרדה בלב כל. בעברו למילים: „לפקוד על צבא מרום בדין", עבר קולו הדראמטי לאופי לירי ולבבי ולא אחד מהשומעים חשב: מה גדלו מעשיך ה'. רושם לא יתואר עורר גם באמירת מלכיות, זיכרונות ושופרות, ולשיא ההתפעלות הגיע קהל השומעים בהחלו בתפילת נעילה.

מבקריו מחלקים את כהונתו בחזנות לשתי תקופות. בראשונה. עד נסיעתו לאמריקה, היתה הרצאתו החזנית נקייה מכל אֶפקט, לא עבר פעמיים על מילה; עד אז חשבוהו לחזן שאין משלו. אך מאז ביקר באמריקה וטעם את טעם ה„פרוס־פאריטי" ניפגע בחומריות. מאז החלו הסיכסוכים בינו לבין וועד בית־הכנסת בוארשה על התפללו בנוסח אמריקה. ורק אחרי שעבר לכהן כחזן בית־הכנסת נוז'יק בוארשה חזר לחזנות הפולנית ושוב כבש את לב שומעיו בתפילתו הנעימה וקולו האדיר. סירוטה, המרעים בקולו כתובע וטוען, הצועק ומבכה את צרות ישראל, כאילו ניבא לו ליבו, שגם הוא עצמו יפול מידי הנאצים. הוא נהרג עם מישפחתו בגיטו וארשה בשעת המרד שפרץ נגד המרצחים. בשעת המלחמה כבר היה קולו תשוש ולא צילצל כלפנים. וראה זה פלא. דווקא לעת זיקנתו ובנסיבות הנוראות ביותר גבר קולו בכל הדרו, כשעבר לפני התיבה ביום־כיפור תש"ג בבית־מלאכה אחד אשר בגיטו. החזן הגאוני עלה הפעם על עצמו. קולו הידהד במתיקות באמרו: „ומלא מישאלותינו במידה טובה ישועה ורחמים" — והמילה ‚רחמים' צילצלה הפעם כבכי תינוק וכזעקה. בכיות מעונים ונרצחים נשמעו במילה זו. בהשתפכות נפש לבבית התייפח „אבינו מלכנו". לא היתה זו מנגינה חזנית שלו, ומעולם לא היה נוהג לשיר תפילה זו. היום פרצה מליבו אימפרוביזאציה, ממש דברים היוצאים מן הלב. ביחוד התייפח קולו העז באמרו „אבינו מלכנו, עשה למען הרוגים על יחודיך. אבינו מלכנו, עשה למען טבוחים על יחודיך. אבינו מלכנו עשה למען באים באש ובמים על קידוש שמיך". סירוטה נתגדל ונתקדש במותו על קידוש־השם יחד עם כל גיבורי גיטו־וארשה.

בעייה שנייה נוצרה מסביב לכהונת „חזן שני" באותו בית־כנסת, שאף הוא נשא באחריות לנגינה. מיספר המועמדים לכך לא היה קטן, ובהם אישים ידועים בעולם החזנות. א. ב. ברנשטין מווילנה, חזן בבית־הכנסת, מוסיקאי ויוצר גדול, הוצג כמועמד מטעם אישים בוארשה המבינים במוסיקה. כן נעשו מאמצים, שהחזן הידוע אברהם בר בירנבוים מצ'נסטוחוב יתפוש משרה זו, והוא בא ועמד בבחינה. כוונת המציעים היתה טובה, שוארשה היהודית תתעשר באישיות חשובה במוסיקה, שתשפיע לטובה על פיתוח הנגינה היהודית בעיר הבירה של פולין. בית־הספר לחזנות מיסודו של בירנבוים היה מצטרף ל„יש" גדול ברכוש המוסיקה היהודית בעיר וביחוד אחרי ש„ירחון החזנים" בעריכת בירנבוים עבר לוארשה. לבסוף נתקבל, לפי הצעת בירנבוים, כחזן שני תלמידו פנחס שרמן, יליד סטאשוב בפולין, שנכנס לתפקידו ברצינות מלאה.

תפקיד החזן־שני בבית־הכנסת אינו פחות מזה של החזן הראשון. החזן הראשון נושא אחריות כזמר־חזן, כקול־יחיד של בית־הכנסת. ואילו השני אחראי בין כקול־יחיד ובין כמתפלל קבוע וגם כבעל־קורא בתורה. חזן־המישנה ממלא מקום של החזן הראשי והשני כאחד, כי עליו להיות תמיד על המישמר; כשלעתים קורית תקלה לקולו של החזן הראשון, מישנהו תופס מקומו לא רק בשבת רגילה, אלא גם בחגים או בימים נוראים. שרמן מילא את תפקידו בשלימות, גם כחזן־זמר מצויין וגם כבקי בנגינת בית־הכנסת ונוסחות התפילה יותר מחזנים ראשיים אחרים; לא פעם היה מתפלל בימים הנוראים שחרית ומוסף, בלי הכנה ובחינה כשהחזן הראשי נצטרך לפתע; היה שר את כל היצירות ולא נרתע בבאריטון הלירי שלו מלהתפלל בחמימות ויופי שהביאו רבים לידי התפעלות. את ערבית, שחרית ומוספים ביצע עם המקהלה, עם כל קיטעי „קול־היחיד", ונוסף לכל זה היה קורא בתורה, וידוע, שקריאת סדרה אחת בתורה מזיקה לקול יותר מתפילת כל המוסף בימים הנוראים. שרמן נולד בשנת 1887 בבית הורים אמידים, קיבל חינוך מסורתי, למד תנ"ך, תלמוד ועברית. בהיותו בן אחת־עשרה כבר עזר בשירתו לאחיו הגדול ממנו (חזן בשיקאגו), בן שלוש־עשרה ידע את כל תורת המוסיקה וקרא תווי־נגינה מן הדף. בן שבע־עשרה קיבל באריטון לירי והחל ללמוד נגינה ממכתביו של החזן בירנבוים, ואחרי שהאחרון פתח את בית־ספרו לחזנות נסע לצ'נס־

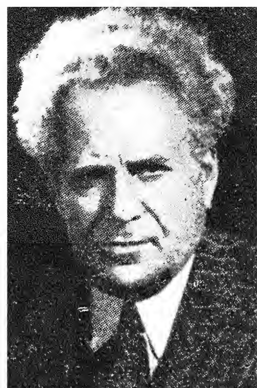
טוחוב ושם למד שלוש שנים את החזנות. בשנת 1909, כשבית־הכנסת הטלומצקאי הכריז על מישרת חזן־שני, העמיד עצמו למיבחן, התפלל עם המקהלה את כל קבלת־שבת, שחרית ומוסף וגם קריאת התורה, ומייד נתקבל כחזן־שני, והוא אז רק בן עשרים־ושלוש שנה.

על מישרת החזן הראשון עברו משברים קשים. אחרי עזיבת סירוטה באו במקומו ציפוך, הלפנר, אלטשול, חזר סירוטה ושוב עזב וקוסוביצקי בא במקומו. חזנים באו וחזנים עזבו, ושרמן נשאר עומד על מישמרתו כל הזמן, והקהל ידע להעריכו ולחבב את זימרתו שהצטיינה במיוחד בחמימות חזנית טהורה. אף הוא ניספה עם הטהורים והקדושים בגיטו וארשה ושמו ייזכר לעד כאחד החזנים הקדושים שנפלו על מישמרתם.

במקומו של סירוטה, שהסתלק מכהונתו בבית־הכנסת הטלומצקאי ויצא לאמריקה, נתקבל לבסוף החזן הצעיר משה קוסוביצקי, שהצליח להשקיט את הרוחות של חובבי החזנות, ובקולו היפה והחזק ידע להתחרות בסירוטה קודמו ולהגיע ל„צה" העליונה. קוסוביצקי היה בעל טאָנור לירי עם צליל חותך ומתכתי בכל הרגיסטרים, שר בלי התאמצות גם בטונים הגבוהים. עם פרוץ המלחמה האחרונה נמלט לרוסיה ומשם עבר לאמריקה, בה הוא מהנה את שומעיו בזימרתו הנעימה.

לשיבחו של בית־הכנסת הטלומצקאי יש לציין, שהיה הראשון למנות מנצח מיוחד למקהלה, והיה בזה משום חידוש בוארשה. מקהלת בית־הכנסת ממלאה עד היום תפקידים אחדים, כולם בעלי ערך גדול וחשוב. המקהלה באה כעין „זכר למיקדש", סמל לתקופת הלוויים העתיקה. פעולתה בתפילה נותנת לעבודת האלוהים לוויית חן ויוצרת את מצב הרוח הדרוש ויחד עם זה את הקשר בין החזן והקהל. לפני עשרות שנים היה החזן המסדר היחידי של התפילות, ולכל היותר העמיד לשני צדדיו דיסקאנט ובאס לשם ליווי, ובזה יצא ידי חובתו. אחרי זה יזמו החזנים והיוצרים המעולים את הרעיון לארגן ולנהל מקהלות קבועות. החזן היה בוחר מבין משורריו נציג, שלידו מסר את הניצוח על המקהלה. בקהילות הגדולות החלו הנהלות בתי־הכנסת למנות מנצחים מיוחדים, אנשים בעלי הכשרה מוסיקלית ומאז נמצא בכל בית־כנסת גדול מנצח אחראי, מוסיקאי מובהק וגם בקי במסורת ובמינהגים היהודיים, והם שנשאו בעול האחריות לחלק המוסיקאי של התפילה. אכן, בפולין נתקל המנצח במיכשולים בעבודתו באירגון וניהול המקהלה. במערב־אירופה היו המקהלות מעורבות ברובן (קולות גברים ונשים). ואילו במיזרח־אירופה שבה קיים האיסור של „קול באִשה" — על המנצח לאַמן את הנערים והילדים, אַלטים וסופראנים, הבאים במקום קולות נשים, אך בגיל של מעבר וחילוף הקול בגיל מסויים של הנערים, גדולה וכפולה עבודת המנצח במיון הקולות. בוארשה פעלו המנצחים ליאו ליוב, יצחק שלוסברג, דוד איזנשטדט, אברהם דוידוביץ', מ. שניאור, מ. גוטוורק, ולאטשטיין, בועז וגרינשפאן.

ליאו ליוב (נולד 1878), מנצח ומלחין ידוע, כיהן 12 שנים (מ־1908 עד 1920) כמנצח בבית־הכנסת הטלומצקאי בימי סירוטה. יליד וולקוביסק (רוסיה הלבנה המערבית), היה משורר אצל החזן נח זלודקובסקי. בגיל שתים־עשרה כבר עבר לפני התיבה. בן חמש־עשרה ניצח על מקהלת בית־הכנסת בווילנה, למד בקונסרבטוריון הוארשאי וגמר את לימודיו ב־1899; היה מנצח בבית־הכנסת הגדול בווילנה ומשם עבר לכהן כמנצח בבית־הכנסת הטלומצקאי. נימנה עם חשובי המנצחים על מקהלות, שיתף פעולה מוסיקלית עם גדולי החזנים שבדורו (סירוטה, הרשמן ועוד), מהפעילים באירגון אגודת „הזמיר" בפולין ומארגן מקהלות־עם, חיבר שירים לבית־הכנסת. הוא היה מרתק בניצוחו את כל המחשבה וכוחות הנפש של מזמריו בשרביט הנהלתו. מקהלתו השיגה הישגים אמנותיים ומסביב לה התרכזו כוחות ציבוריים, מוסיקליים וספרותיים. המקהלה בהנהלתו היוותה חטיבה אמנותית, נאה ומקורית כאחד. מי ששמע אותה פעם נימשך אחריה וחיפש הזדמנות לחזור ולשמעה. היא ריתקה בקיסמה המוני עם ובעלי טעם מעודן כאחד. מוארשה יצא לאמריקה ואירגן שם מקהלות־עם ומקהלות־פועלים. ישב כמה שנים בתל־אביב ועמד בראש מקהלה גדולה.

ליאו ליוב

את מקומו מילא יצחק שלוסברג, שהיה אחד המנצחים המוכשרים ביותר ומיוצרי הזימרה היהודית בבתי־כנסת. נולד בשנת 1877 בפטרבורג לאביו אריה־ליב אלוקסטר, חזן גדול ונערץ, הידוע בכינויו „שאגת אריה". עוד בהיותו בן ארבע־עשרה מסר לידו החזן הידוע כהן מווילנה את הניצוח על המקהלה. משם עבר לנצח על מקהלת התיאטרון היהודי של פישזון בוארשה וממנו — לנצח על מקהלת בית־הכנסת הטלומצקאי ואחר־כך ל„עדת ישורון סיני" ונישאר שם עד סוף ימיו. מת ב־5 בנובמבר 1930. חיבוריו הצטיינו במאֶלודיה עשירה ובהרמוניה קלה החודרת מאליה לנישמת המאזין ונחקקת בזיכרונו. חיבוריו הרבים מלאי חן ונועם, והמפורסמים שבהם: „רצה", „תכנית שבת", „ושמרו", „ה' זכרנו", „לא אמות", „אין כמוך" (ימים נוראים), „לכו נרננה" (סליחות), „בראש השנה" ואחרים. אך כולם נשארו בכתב־יד וכנראה אבדו עם השואה הנאצית.

אחרי ארבעת המנצחים שכיהנו בתקופת קיומו של בית־הכנסת הטלומצקאי, והם: שניצר, שטרלינג, ליוב ושלוסברג, נתמנה המנצח האחרון דויד אייזנשטדט. אחרי שעזב ליוב את בית־הכנסת נשארה המקהלה כצאן בלי רועה, בלי נותן הטון האמנותי ובלי מטיל־מישמעת. זמן־מה פעלה המקהלה בלי מנצח אחראי. המנצח שלוסברג כיהן רק שמונה חדשים. אחריו בא אייזנשטדט, ועליו היה לארגן מחדש את המקהלה. הנערים והזמרים שאומנו בידי ליוב נתפזרו. במשך שנים אחדות הצליח אייזנשטדט לארגן את המקהלה והזימרה בבית־הכנסת על־יסוד אמנותי ומסורתי בעיקבות ליוב. נולד בנאשלסק (1890), למד בנעוריו בישיבה, נסע לברלין ולמד מוסיקה בקונסרבטוריון „שטרן". משם הוזמן לנצח על מקהלת בית־הכנסת הגדול בריגה אצל החזן הידוע אברהמס ובאותו זמן למד מפי היוצר שקליאר. בראשית המלחמה נימלט מריגה והגיע לרוסטוב ע"נ דון, ושם ניצח חמש שנים בבית־הכנסת עם החזן זלודקובסקי וסיים לימודיו בקונסרבטוריון אצל היוצרים היהודים חפץ וגנסין, ובסוף שנת העשרים הגיע לוארשה. הוא הכניס מיצירותיו של

דוד נובקובסקי האודיסאי בזימרת בית־הכנסת הטלומצקאי והחיה את „קבלת שבת" שלו, „מגן אבות", „עוד יזכור לנו" בימים הנוראים. אייזנשטדט חיבר גם יצירות יפות משלו, בהן „לכה דודי" ששר בבית־הכנסת, ובכל יצירותיו ניכר כמוסיקאי מובהק ומוכשר. דבר טוב עשה בערכו בבית־הכנסת קונצרטים דתיים בכל חנוכה ועזור על־ידו הרב הפרופיסור משה שור הי"ד, שהיה קשור ברוחו לנגינה יהודית. הקונצרטים הדתיים הגדולים שנערכו על־ידו בבית־הכנסת בימי חנוכה שימשו למנצח ולמקהלה פעולה מוסיקלית יהודית מיוחדת במינה. אף אייזנ־שטדט ניספה בגיטו היהודי בוארשה יחד עם גבורי הגיטו. הגדיל בפעולותיו הספרותיות בגישתו להוציא „אנציקלופדיה כללית למוסיקה" באידיש יחד עם חברו א. פראגר. הופיעו שלש חוברות, עד סוף האות גימל.

בית־הכנסת נוז'יק

שנים רבות אחרי הקמת בית־הכנסת הטלומצקאי הוקם בית־כנסת שני ברחוב טברדה, אך לא בחזית הרחוב, כי אם בחצר, שנקרא בשם בית־הכנסת „נוז'יק", על־שמו של זלמן נוז'יק, שהנציח את שמו בבנין בית־כנסת זה ומסרו לרשות הקהילה. אף לזכותו של בית־כנסת זה יש לרשום זכויות גדולות בתולדות הנגינה היהודית הדתית וזימרת בית־כנסת. פעלו בו חזנים מפורסמים עם מנצחים יחידי־סגולה שנתנו ממיטב יכולתם האמנותית לתיפארת המוסיקה היהודית. בקיץ 1927 חגגו את חג היובל הכ"ח של בית־הכנסת, שבו כיהן גם סירוטה אחרי חזרו מאמריקה, יחד עם מקהלה יפה בניצוחו של המנצח דוידוביץ', שכיהן בו מיום יסודו.

בית־הכנסת הזה המה תמיד ממתפללים חובבי נגינה שנהרו שמה אף מסביבות רחוקות.

אברהם דוידוביץ', מנצח המקהלה בבית־כנסת זה, כיהן בו מיום היווסדו ועד חורבנו בידי הנאצים. הוא ניהל את המקהלה בכישרון ובביצוע אמנותי־עממי בימי שבת ומועד ורכש לו חיבת הציבור מכל החוגים. הוא נולד בדרטשין לאביו המלמד וספג לתוכו את רוח הסביבה המסורתית, קיבל סמיכות בתור שו"ב, שר במקהלות חזנים ולמד לקרוא תווי־נגינה. כשבא לוארשה מצא בה רק בית־כנסת אחד ברחוב טלומצקי ובו מנצח יהודי, שהיה גוי גמור בידיעת היהדות וקהל קר. מאידך, הטילו החסידים על דוידוביץ' תפקיד קשה: להראות לוארשה החסי־דית־מתבוללת, שעוד לא אבד ניר לזימרה היהודית המסורתית. עד אז לא ידעו יהודי וארשה זימרת מקהלה ואף לא היו בה משוררים מקצועיים. מקהלת דוידוביץ' התפרסמה בעיר כבית־מידרש למשוררים, חזנים ומנצחים. מי ימנה את עשרות החזנים והמנצחים שיצאו ממקהלתו ותפסו מקומות חשובים בפולין ומחוצה לה? גם נשיא מנצחי בתי־הכנסת באמריקה, ראובן קזימירסקי, היה משורר במקהלתו של דוידוביץ'. גם החזן יעקב גולדשטיין (משורר־לשעבר במקהלת דוידוביץ' וחזן־שני בבית־הכנסת נוז'יק) שעבר ללונדון, וכל החזנים שעמדו לפני התיבה בבית־הכנסת נוז'יק נהנו מחינוכו ומתורתו של דוידוביץ', שהיה בעל אוזן רגישה אבסולוטית לכל סטייה קלה מהקו המוסיקלי הטהור ולטוהר כל אקורד ולכל טון.

דוידוביץ' לא הסתפק בניצוחו בבית־הכנסת. הוא לימד בבתי־ספר העבריים של „תרבות" בוארשה שירים עבריים, ואחרי שנוסד בוארשה סמינר עברי לגננות ושעורים למורים עבריים, כיהן בהם כמורה לנגינה, וכולם ראו בו את המפיץ העיקרי של הנגינה העברית. הצטיין גם כיוצר חשוב. כל יצירה מפרי עטו מלאה מאֶלודיקה וחדורה לבביות יהודית; לא לחינם נפוצו חיבוריו „בר יוחאי", „אל אדון" ואחרים בכל העולם היהודי. מלאי חן היו חיבוריו „ושמרו", בירכת הדלקת הנרות בחנוכה, „הנרות הללו" ואחרים. עליו אמר החוקר והמוסיקאי א. מ. ברנשטין מווילנה: דוידוביץ' הוא חטיבה יהודית.

מסר נפשו על קידוש השם בגיטו וארשה.

בית־הכנסת „סיני עדת ישורון"

החובבות בנגינה מילאה תפקיד חשוב בחיי החברה היהודית, בהעמקת דעת המוסיקה, בהפצת ערכיה הרוחניים והנפשיים, והיא היתה אחד הגורמים העיקריים שפיתחו את התרבות המוסיקלית ביהדות. הודות לחובבים אלה קם בית־הכנסת „סיני עדת ישורון", שהוכתר כבית־כנסת של מנגנים.

היה זה מוסד בעל כיוון יהודי־לאומי. המייסד, בנימין ריקוורט, יהודי לאומי, משכיל, אברך בעל מרץ ודמיון, קיבל עליו לבנות בית־כנסת ליהודים הלאומיים של סביבת נאלבקי; הוא אירגן וועד של גבירים חשובים, ששכרו בית ברחוב שוו. ירסקה 21 והפכוהו לבית־כנסת נהדר, לא גדול, אבל מצוחצח והדור, מקושט יפה בצורה חדישה. כלפי חוץ לא עשה רושם. אבל בפנים היה יפה, עם מקום למקהלה גדולה. מייסדיו דאגו להעמיד לפני התיבה חזן טוב, משה ז'רניצקי, שידע לשיר בטעם וחן רב, מוסיקלי מאוד ובקי בספרות החזנית החדשה, כיאות לתלמידו של פנחס מינקובסקי ודויד נובקובסקי מאודיסה. ז'רניצקי העביר אתו את כל התרבות המוסיקלית החזנית־לאומית מאודיסה לוארשה ועורר רעש בחוגים הלאומיים לא רק ברובע נאלבקי, אלא בכל וארשה היהודית. בית־הכנסת היה תמיד מלא מתפללים. הדחק והצפיפות לפני בית־הכנסת ומסביב לו היו תמיד גדולים ונזקקו לעזרת משטרה על סוסים כדי לקיים סדר בחוץ. ז'רניצקי סידר לו מקהלה גדולה, ובה השתתפו המשוררים הטובים ביותר של וארשה. החזן נסע במיוחד לברדיצ'וב לחפש משוררים אצל ניסן בלזר ויידל רובנר והביא אתו את מנחם קיפניס, ה„טאָנור מברדיצ'וב". „עדת ישורון" היתה לוארשה כבית־הכנסת הברודי לאודיסה עם מינקובסקי ונובקובסקי. אותן היצירות ששרו באודיסה שרו גם ב„עדת ישורון" בוארשה. ובכל חודש שרו יצירות חדשות של נובקובסקי, דוניאֶבסקי, שסטופל, ניסן בלומנטל — יצירות יהודיות יפות, שבבית־הכנסת הטלומצקאי לא שמעו מעולם. שרו גם מיצירות זולצר, וינטראוב ולאֶבנדובסקי.

משה ז'רניצקי נולד בבאלטה, פלך פודוליה, בשנת 1871, בסביבת חסידים ולמדנים; ספג בנעוריו רוח התלהבות חסידית, שהאירה לפניו את הדרך בעולם החזנות בכל תקופת כהונתו. התחיל בחזנות המעשית בבית־סיפרו של מינקובסקי באודיסה, אך לא הסתפק בזה, ולמד תורת המוסיקה אצל פוליאקוב; היה חזן באודיסה, ומשם בא לוארשה ונתקבל בבית־הכנסת „סיני". בשנת 1905 נסע לאמריקה, כיהן שמונה שנים בבית־הכנסת „שערי צדק" בדאָטרויט ובשבע שנותיו האחרונות בבית־הכנסת „בית ישראל" בניו־ג'אֶרסי, אשר בניו־יורק מת בשנת תרצ"ה בניו־יורק.

שני מנצחים היו בבית־הכנסת „עדת ישורון". המוסיקאי רוטשטיין (שעבר אחר־כך לסלונים) ואחריו ח. הירשוב שעבר אחר־כך כחזן ללומז'ה ולבסוף הוכתר לדוקטור פילוסופיה וחזן בלונדון. „עדת ישורון" פרחה 5־6 שנים. אכן, עם יציאת החזן ז'רניצקי לאמריקה אבד לבית־הכנסת זוהרו ותוכנו התרבותי־מוסיקלי.

את מקומו של ז'רניצקי קיבל החזן מנדלביץ' מבאכמוט (בשנים האחרונות כיהן בבית־הכנסת „מוריה" בוארשה, מת בקיץ 1935). הוא היה בעל קול יפה ומרצה טוב. המקהלה לא נישתנתה. השתתף בה הבאס הנהדר בוימן, שהמנגנים אמרו עליו שהוא מזכיר בקולו את זידמן, אמן האופרה הידוע, אך היצירות לא היו כבימי החזן הראשון. לירידת מוסד זה ולעזיבת חובבי המוסיקה שהתפללו בו גרם במקצת בית־הכנסת „נוז'יק" שנוסד אז. אולם „עדת ישורון" יכלה גם אז להמשיך בקיומה, כי גם לחזן מנדלביץ' היה קהל חסידים. אך בעל־הבית הוציא מתוכו את בית־הכנסת והפכו למחסן טכסטיל. מתפלליו לקחו את סיפרי־התורה וארון־הקודש והחלו נודדים, עד שהסתדרו בפסאז' סימונס ברחוב נאלבקי 2א. שם בית־הכנסת נשאר „סיני עדת ישורון" ובראשו עמדו מאיר סדובסקי ובנימין ריקוורט.

במשך שנות קיומו של בית־כנסת זה התפללו שם חזנים שתפשו אחר־כך מישרות חשובות בבתי־כנסת הגדולים ביותר באירופה ובאמריקה, כמו רוטמן, אליהו זלורקובסקי, הירשין שעבר לפאריס, פוכסמן שעבר לאנגליה, ואחרים. זמן רב כיהן שם כמנצח המוסיקאי יצחק שלוסברג. במשך שנתיים שר במקהלה אלכסנדר קיפניס, שנחשב לזמר באס ולאמן־אופארה הטוב ביותר אחרי שאליאפין, שכל גרמניה הנאצית לא יכלה לוותר עליו וכל העתונות העולמית כתבה על הסיכסוך שפרץ בין מנהיג הנאצים ונכדת ריכרד ואגנר, כלת קיפניס. ונכדת ואגנר הכריעה את הכף: אלכסנדר קיפניס הופיע בתפקיד „וואטאן" באופארה „וואלקיריות" בנישפי ואגנר בביירוט (באוואריה) והיטלר עצמו ישב בשורה הראשונה והאזין. אותו קיפניס היה שר במשך שנתיים בכל שבת ב„סיני עדת ישורון" את „לכה דודי" ו„מגן אבות" של משה שלצר.

בית־הכנסת „סיני עדת ישורון" עשה הרבה לפיתוח הנגינה הליטורגית היהודית, וביחד עם יתר בתי־הכנסת העמיד את וארשה היהודית במקום מכובד בעולם החזנות והנגינה היהודית

החסידות וניגוניה

מאת מ. ג. גשורי

החסידים בפולין הקונגרסאית

פולין הקונגרסאית היתה האחרונה מבין כל חלקי רוסיה שהחסידות היכתה בה שורש. קדמו לה אוקראינה ופודוליה — מולדת החסידות ומייסדה הבעש"ט (1700—1760). אחריהן הקימה לה החסידות מישכן בגאליציה, ורק באחרונה הגיעה לפולין. הביאוה לפולין הפליטים שברחו על נפשם מפחד ההיידמאקים אשר השתוללו בגדה הימנית של הדניאפר בשלהי המאה הי"ח. בפולין מצאה החסידות יהדות מושפלת, צוללת בתהום הבערות והדלות. הארץ פירפרה ביסורי גסיסה. המצוקה הכלכלית הכבידה קודם כל על הציבור היהודי. לימוד התורה, שהוציא מוניטין ל„פולין העדינה המוקדשת לתורה ולתעודה", בא אז לידי שיתוק גמור. תנועת פראנק, שעשתה שמות ביהודי פולין, הטילה צל על כל תנועה מיסתורית.

החסידות מצאה לה תומכים בפולין עוד טרם שהופיעו בה „צדיקים" גדולים. החסידים היו נוסעים לצדיקי גאליציה ואוקראינה והביאו משם אורח־חיים חדש, מלא שמחה והתלהבות — וגם ניגונים. הצדיקים הראשונים שקמו לחסידות בפולין היו: רבי יעקב־יצחק הורביץ ה„חוזה" מלובלין (תק"ה—תק"ע), רבי ישראל ה„מגיד" מקוז'ניץ ורבי אברהם יהושע השיל ה„רב" מאפטא. בוארשה וסביבתה נראו ראשוני צדיקי החסידים רק בדור השלישי לחסידות הפולנית.

החסידות בפראגה

בין החסידים הראשונים שהתיישבו בסביבת וארשה הצטיין ר' אוריאל הרב מריטשיוואל ונובידבור. אך פראגה שמעבר לוויסלה קדמה לוארשה בחסידות. היא מילאה תפקיד גדול בהפצתה בעיר הבירה. היא פתחה את הקלויזים הראשונים לחסידים ואת חברות־הצדקה הראשונות. פראגה היתה עיר מיוחדת מבחינה חוקית, וליהודים היה יותר קל להתיישב בה מאשר בוארשה. הוקם בה בית־מידרש לחסידים ונתבצר מקום גם לניגון החסידים, שהיה לו כוח־משיכה גדול, בעיקר, בין המוני העם.

בבית־הכנסת בפראגה התקיים בשנת 1781 הויכוח הראשון בין החסידים והמתנגדים. מצד החסידים הופיע ר' לוי־יצחק, רב בז'יליחוב (שעבר אחר־כך לברדיצ'ב ונקרא על שמה). בחיי הציבור היהודי בפראגה בלטה אישיותו של העשיר ובעל־ההשפעה בוארשה, ר' יוסף שמואל בן אביגדור, הידוע יותר בשם: שמואל זביטקובר. ידועה האגדה על מעשהו הרב בעת הטבח שערכו הקוזאקים הרוסים בפראגה; בשם המגיד מקוז'ניץ סיפרו, שבזהבו וכספו של זביטקובר ניצלו אז כשמונה מאות יהודים.

לאחר פטירתו של שמואל זביטקובר — מספרת האגדה — שמע המגיד מקוז'ניץ ניגון מן השמים, אשר לקולו הובילו

את שמואל לגן־העדן. הניגון מושר עד היום בראש־השנה בפי חסידי פולין הקונגרסאית ובגאליציה. אגדה אחרת סיפרה, שלאחר פטירתו של שמואל, אמר פעם הרב אייגר מלובלין, בשעה שזימרו „לכה דודי" בבית־הכנסת: הנה עתה מובילים את שמואל לגן־עדן. אגדה זו אין לה על מה להסתמך, כי הרב אייגר מלובלין חי כמה עשרות שנים אחרי הטבח בפראגה. אגדה אחרת מספרת, כי לשמואל היה ניגון חביב, הידוע בפולקלור החסידי בשם „ניגונו של שמואל". אך הניגון לא נקלט בעם, כי הרגישו בו נעימות בלתי נכונות. אך עולה עליהן אגדה חסידית שנמסרה מאיש לאיש (ר' יחזקאל משיניאבה, בשם אביו הצדיק רבי חיים מצונז, הרבי מצונז בשם ר' נפתלי מרופשיץ, שחי בשעת מעשה), והיא מספרת, שפעם אחת ישב המגיד מקוז'ניץ אל שולחנו בשבת וזימר ניגון. שאל את המסובים: הידוע לכם מה טיבו של ניגון זה? וסיפר להם, שפעם גזר הגמון אחד, צורר יהודים, גזירה להרוג את כל היהודים. ומעבר הנהר היה הגמון אחר שהיה טוב ליהודים. ובימים ההם חי יהודי בשם שמואליק יוסליקר (נוסח אחר: זביטקובר — ושמו של שמואל היה יוסף שמואל), שהיה עובר על כל המיצוות שבתורה, ואותה שעה שהיתה השחיטה בא לו אצל הגשר והיה הולך מדבר עבירה לדבר עבירה. אמר שמואל יוסליקר לרוצחים, שהוא משלם חמישה אדומים בעד כל יהודי חי שיביאו לפניו. והעביר באורח זה את כל היהודים החיים אל הצד השני של הגשר והציל בדרך זו 800 נפש מישראל. נעשה רעש בפמליא של מעלה: שמואל יוסליקר הציל 800 נפש מישראל. ומה יהא עליו? טען הקטיגור: נשקול את כל העבירות שיכול היה שמואל יוסליקר לעבור כנגד כל המיצוות שיכולים לקיים 800 יהודים, הם ובניהם ובני בניהם. הוסיף הקטיגור ואמר: יודעים אתם? — נראה מה יעשה שמואל יוסליקר מחר. דבר זה הטיל פחד על הסניגור וביקש מן השם יתברך שיעבירו את שמואל יוסליקר מן העולם.

המגיד מקוז'ניץ סיים את סיפורו: „ובשעה שנשאו המלאכים את נישמתו של שמואל יוסליקר לעילם האמת, היו הולכים ושרים את הניגון הזה. והיום הוא יום הזיכרון לשמואל יוסליקר זכותו תגן עלינו".

הניגון ההיסטורי הנזכר עושה רושם של ניגון־לכת צבאי.

כלתו של זביטקובר, תמר'ל, הקימה בית כנסת גדול בפראגה ותמכה בצדיקים רבי יצחק קליש הצדיק מווארקה ורבי שמחה־בונם הצדיק מפשיסחה, שעבדו אצלה כ„סופרים" ביערותיה.

מרכז לניגוני החסידים

אף בפולין הקונגרסאית ראו החסידים בניגון ובזמר את הנשק החזק ביותר במלחמתם נגד העצבות, שהיא מקור כל חולי וכל עבירה. מאז יסוד החסידות על־ידי הבעש"ט שימש הניגון מקור להתרוממות הרוח. ברם החסידות והנגינה התפתחו בפולין לא תוך שיתוף הרמוני, כדוגמת התפתחותן בנפות אוקראינה, אלא לכל אחת מהן היה שביל מיוחד. צדיקי פולין העריצו מאד את הניגון. המגיד מקוז'ניץ אומר, שבניגון משתקפים כל מעשי המנגן בחייו. ר' שלמה מראדומסק מוצא את הנגינה בכל חכמה, תורה ואמונה, ושהיא עולה מעלה עד לנקודת הנבואה ועד לאין־סוף.

נגינת חסידי פולין היתה מיוחדת במינה בנגינה הכללית של החסידות. לובלין ולילוב החיו את החסידות העממית במובנה הנעלה ביותר והניגון היה חלק בלתי נפרד מההווי החסידי והמלווה הנאמן בכל הפעולות, בקודש ובחול. גור, אלכסנדר וסוחצ'וב נתנו לחסידות אופי של תנועה ציבורית, העוסקת בכל ענייני החיים והניגון היה להן יוצא־דופן, שאינו ראוי לתשומת־לב יתירה. לעומת זה הניחה ראדומסק את הדגש על הנגינה, שעמדה אצלה מעל לראש יתר הגורמים בחסידות. קוז'ניץ פיתחה באופן שווה את החסידות ואת הנגינה, שקיבלה גוון משותף, פולני־יהודי; ווארקה ובתה, אמשינוב, התקרבו יותר לחב"ד ופיתחו גם את הניגון ברוח החב"ד ובסיגנון הדביקות המקובלת בה. קוזמיר ובנותיה: זוולין ומודז'יץ, נתנו לניגון מקום בראש ופיתחוהו באופן עצמאי לגורם המכריע ביותר בחיי החסידות. פרשת החסידות הפולנית טרם הוארה יפה, פרט לפרקים בודדים, כמו פשיסחה וקוצק, ומכל שכן נשארה עדיין סתומה פרשת הנגינה של החסידות בכלל ושל החסידות בפולין בפרט, למרות שהחוזה מלובלין, המגיד מקוז'ניץ, רבי שלמה רבינוביץ מראדומסק, רבי יצחק קייש מווארקה, ועל כולם צדיקי זוולין ומודז'יץ השפיעו שפע רב בנגינה זו, בייצרם ובחפשם דרכי הבעה וביטוי מקוריים וחדשים והעניקו ברכה רבה ליהדות פולין.

בית־המידרש של החוזה מלובלין מילא בשעתו תפקיד גדול בפיתוח נגינת החסידים בפולין, כבית מידרשו של הבעש"ט בשעתו שממנו יצאו הניגונים הראשונים של תנועת החסידות. בלובלין הונח היסוד לסיגנון עממי חדש ועצמאי־למחצה בנגינת החסידות שעד אז לא היה ידוע בפולין.

קוזמיר שעל הוויסלה, אותו נהר המלחך גם את גדות וארשה הבירה, היתה אחר־כך מרכז בזעיר־אנפין לחסידים־מנגנים, ולא אחת נהרו שמה גם צדיקים־מנגנים. בקוזמיר שררה אווירה המה ליודעי נגן, והאחראי לחמימות זו בחצר היה מקורבו של הצדיק־רבי עמנואל ולטפריד, הצדיק מפשדבורז'. נכדו רבי שמואל־אליהו, הצדיק מזוולין, היה מנגן בחסד עליון וחיבר ניגונים חדשים לכל שבת ומועד, שהושרו בכל בתי־התפילות של החסידים בפראגה ובוארשה. ניגוני המגיד מקוז'ניץ ידועים בשם „ניגוני המלאכים". קוז'ניץ היתה אחת מאבות החסידות בפולין. אחרון צדיקיה של קוז'ניץ התיישב באוטבוצק הסמוכה לוארשה, בה היה מקבל את חסידיו ובה היו שרים את ניגוני קוז'ניץ המסורתיים.

החסידות בוארשה

עם התבצרות החסידות בפראגה החלה ההסתערות על וארשה. כיבושה לא היה קשה, אחרי שהוכשרה הקרקע לכך. עוד בשנת 1797 היה מיספר החסידים בוארשה מעט מאד. מעריצי החסידות, כמו ר' יצחק וולף (מת ב־1802), יהודי מז'ולקבה, שהיה דיין בוארשה וקרובו של רבי שמחה־בונם מפשיסחה, לא יכול היה לפעול הרבה להפצת החסידות. ואילו מנדל סטנובר, שהיה בוארשה בשנת 1791, סיפר על גידול החסידות בוארשה, וכך טענו סופרים פולנים מהמחנה הליבראלי שתמכו ברעיון ההשכלה. ברק זוננברג, בנו של שמואל זביטקובר היה אחד מגדולי החסידים בוארשה. הוא סירב להחליף את בגדיו הארוכים, לקצץ את פיאותיו וזקנו והמשיך ללבוש את הלבוש

ה„מסורתי". ביתו היה בית־וועד לגדולי החסידות וצדיקיה וקול הניגון נשמע בו בשבת אחים־חסידים גם יחד. היו לו שלושה בנים ובת יחידה, פריל־מירל. הבן הבכור, מיכאל־ליב (ליאופולד), שנולד בוארשה בשנת 1818, גדל והיה למוסיקאי, או כפי שאחותו פריל־מירל היתה אומרת: ברח לכלי־זמרים, והתאהב בפסנתרן, היוצר הגאוני שופין וביצירותיו. הוא היה הראשון שעשה לו פירסום באירופה. בעצמו פסנתרן ויוצר נגינות, הלך לצרפת, איטליה, בלגיה, אנגליה ועשה נפשות לנגינת שופין שבאה מעולם אחר. הסבא פיזר זהובי זהב להצלת יהודי פראגה, האם, תמר׳ל, פיארה בתי־כנסיות בפראגה ובוארשה ובנה כתב שירים עם „יתידות" ו„תנועות" והכניס את הכפר „זביטקי", מולדת משפחתו, לתוך עולם המוסיקה הגדול עד שהגיע למעלת מנהל הקונסרבטוריון בבריסל, ששם ישב שנים רבות. משם עבר לצרפת, איטליה ואנגליה, הצטיין כוירטואוז, ועוד יותר כמלחין, חיבר שתי אופירות גדולות („לואיזה דה מונפורט", „סלבטור רוזה"), אטיודות רבות, שירים, הימנונות, שירי־לכת; עמד בקשרי ידידות עם גאוני המוסיקה העולמית בדורו, ולעת זיקנתו התיישב בלונדון הוא מת בשנת 1898 בבית קטן בלונדון. יום קודם לכן — סיפרו ידידיו — עוד ניגן על הפסנתר את ה„נוקטורן" לשופין.

מיספר החסידים בוארשה הלך וגדל, ובהם היו עשירים גדולים. ודווקא החסידים היו הראשונים, שהגישו עזרה לחנוונים העניים היהודים מקופת גמילות־חסדים שייסדו בוארשה בשנת 1811 בשם „הלוואת חן". לכל קלויז של חסידי קוז׳ניץ, לובלין ופשיסחה היו חברות צדקה כאלו. בשנת 1823 הצליחה הקהילה בוארשה לאשר חוקית את הקלויזים החסידיים וכה ניפתח לה מקור חדש להכנסות. בשנת 1839 היו 102 בתי־תפילות בוארשה ובשנת 1846 — 200.

בראשית כהונתו של הרב הכולל של וארשה, שלמה זלמן ליפשיץ (נבחר בשנת 1819) לא היתה ההשפעה החסידית גדולה ביותר בעיר זו, אך במשך עשרים שנות רבנותו התפשטה מאד. כשרק ניתנה האפשרות להדפסת סיפרי החסידות, קם המֶאצֶאנַאט החסידי הראשון. היה זה החסיד ר׳ ישעיה מושקאט, רב לשעבר בשידלובצה ואחר־כך בפראגה. הספרות החסידית התחילה בספרים פופולאריים, ביחוד בשטח המוסר המעשי; בשטח זה ראוי לציון הספר „הנהגת אדם", שחובר בשנת 1836 על־ידי הרב הכולל בעל „חמדת שלמה" והר״י קליש, הרבי מווארקה. ספר זה נדפס בכמה מהדורות. החברים הלומדים היו מתאספים אצל אהרון בן ישעיה־נתן וואלדאָן, מחבר הספר הקלאסי „שם הגדולים החדש", שהופיע בשנת 1864.

מאידך היתה וארשה מרכז להדפסת ספרים נגד החסידות. הראשון היה טוביה פדר (1760—1817) מהמשכילים שניסה להדפיס כאן ספר קטן נגד החסידים והחסידות. בשנת 1797 הגיע לכאן מליטה המגיד ישראל לייבל, שהטיף בדרשותיו נגד החסידות וב־1798 הדפיס בוארשה את „ספר הויכוח" ובו ביקורת תורתו של הבעש״ט. ב־1799 הדפיס אותו מחבר בוארשה קונטרס „תאוות צדיקים", אף הוא נגד החסידים. חצי שנה אחרי „ספר הויכוח" הופיע בוארשה הספר המפורסם בשם „זמיר עריצים", שמחברו, המגיד ממאקוב, ר׳ דוד, מספר שאז היה כבר בוארשה מיספר החסידים גדול והם רדפוהו בחוצות העיר.

ברם בסביבת וארשה היו כבר מרכזי חסידים גדולים. בעקב הרדיפות והגזירות על החסידות בגאליציה האוסטרית יצאו משם יהודים רבים והתיישבו בסביבת וארשה, בגרודזיסק, סטריקוב ומקומות אחרים. לפי המגיד ממאקוב השתדל המגיד מקוז׳ניץ להשפיע על שילטונות וארשה, שלא ירשו לו להדפיס את חיבורו האחרון. בחוגי החסידים סיפרו, שהנגידה הידועה תמר׳ל, אשת ברק בן שמואל, מתומכי החסידות וצדיקיה, היתה משלמת שלשה זהובים לכל טופס „מגלה טמירין" וזרקתו לתוך התנור.

לרבי שמחה־בונם מפשיסחה (מת ב־1827) היו בוארשה הרבה חסידים, גם בין המתנגדים והמשכילים. גם לרבי יצחק הצדיק מווארקה היו חסידים רבים בקהילת וארשה. כשני שלישים מהתושבים היהודים בוארשה היו חסידים, וביניהם היו רבים סוחרים עשירים ובעלי בתים. לכל שושלת צדיקים היו קלויזים בוארשה, שבהם הושרו מניגוני השושלת.

הצדיקים הראשונים בוארשה

רבי יצחק קליש, הצדיק מווארקה, היה מעורה בחיי הקהילה בוארשה, שהיה מבקר בה לעתים קרובות. ברק ואשתו תמר׳ל כיבדוהו מאד, והוא היה אחד מחברי הוועד של הקרן־הקימת שציוו לה בעזבונם. בין ארבעים העסקנים היהודים שהשתתפו באסיפות בוארשה מטעם הקהילה בסוף 1842 בעניין חוק שירות הצבא ליהודים, היה גם הרבי מוארקה והרי״מ מגור. הרבי מווארקה היה מחבב מאד את השיר העממי ואת הנגינה החסידית וחיבר שירים רבים ביידיש בעלי תוכן דתי עם נימה עצמית, הדומה לנגוני חב״ד. לשיריו יצא שם בציבור גם מחוץ לחוג חסידיו. הוא לא אהב ניגונים, שאין להם סוף. כל ניגוני ווארקה מיוסדים על המידה והקצב, והם נושאים אופי פיוטי ודומים יותר לשירי־עם. הוא עמד על התאמת הניגון לרוח המילים המדובבות בו. ניגוני ווארקה עשירי התוכן של ר׳ יצחק מהווים תחנה מעניינת בדרך חיפושי הניגון החסידי להתרוממות הנפש ולדביקות עילאית. מקוריותם מובלטת מאד בהשוואה לניגוני החצרות האחרים של צדיקי פולין באותה תקופה. חסידי ווארקה, שמיספרם בוארשה ובפראגה היה לא מעט, לא רצו להקשיב לצלילים זרים, ולכן נשאר הניגון של ווארקה תמים וזך, שלם וטהור מהשפעה חיצונית. יש בניגונים אלה פנינים רבות. הצלילים מלאים זוהר ותום וגם מתח דראמתי־מיסתורי ובידם לרכך גם את הלב הקשה ולעורר את המצפון שבאדם. הניגונים אינם בני מיקרה ורגע, כניגוני שושלות צדיקים אחרות שבפולין והכול מחושב בהם מראש. בעסקנותו, היה הצדיק מווארקה פעיל בצוותא חדא אם הרי״מ מגור.

באותו זמן קם בוארשה כוח כביר בקרב החסידים עלה שימשו של רבי יצחק מאיר אלתר, הראשון לבית צדיקי גור. חסידותו באה לו ממקור ראשון: הוא גדל בחצרו של המגיד מקוזניץ. עבר לוארשה לבית חותנו ר׳ משה חלפן, אחד מעשירי העיר. הרי״מ היה מרביץ תורה ברבים. צעירי וארשה היו נמשכים לביתו ולומדים ממנו תורה ויראת שמים. הרי״מ נעשה מעסקניהם הפעילים של חסידי וארשה, ויחד עם חברו ר׳ יצחק מווארקה סייע לביטול גזירות נגד היהדות. הרי״מ הכיר את הרבי ר׳ בונם מפשיסחה בביתם של ברק ותמר׳ל ומן היום הראשון לפגישתם דבק בו.

בוארשה היתה לו לרי״מ דירה נאה ובית־מידרש גדול ברחוב חמילנה. בשנת 1843 נתמנה לחבר כבוד ברבנות הווארשאית ואחרי־כן, בשנת 1852 נבחר לדיין. באותו זמן היו

לר׳ מנדלה מקוצק (נפטר בשנת 1859), גיסו ורבו של ר׳ יצחק מאיר, חסידים לאלפים בוארשה. הוא הוציא בשנת 1841, יחד עם הרבי מווארקה ויהודים חשובים אחרים כרוז ליהודים, שיתחילו לעסוק בעבודת האדמה. אותה שעה הטרידה שאלת ההלבשה הישנה של היהודים, שהרשות גזרה עליה. בין הרבנים והרביים היו חילוקי דעות בנוגע לגזירה זו. האדמו״ר מצ׳כנוב, ר׳ אברהם לנדוי, פסק שעל היהודים להקריב עצמם ולא לקיים את הגזירות, ואילו הרבי מקוצק התנגד לזה ואמר: גם אני הצצתי פעם בספר, וגם לי יש ידיעה באותיות הזעירות, ולא ראיתי, שעל דין זה נאמר: ייהרג ואל יעבור.

את רוב זמנו בילה הרי״מ בוארשה, ורק אחרי פטירתו של הצדיק מקוצק עבר הרי״מ לגור הסמוכה לוארשה וקיבל שם רבנות והיה לצדיק הראשון לבית גור. גור היתה יורשת חסידות פשיסחה־קוצק ובחצרה היו מתאספים אלפי חסידים, רבנים ולומדים.

הרי״מ עצמו לא היה מנגן ולא היתה לו נטייה לחכמת הניגון. אבל היה חובב גדול של נגינה ובזכות חובבותו זו נתבצר לניגון מקום מסויים בחסידות גור. תפיסה זו, השוללת את ערך העצמיות מהניגון באה, כנראה, לגור בירושה מקוצק. חובבותו של הרי״מ לא הועילה אמנם להגברת המקוריות בניגון, במישרין או בעקיפין, אבל היא הועילה לריבוי הניגונים, שנעשו לחלק אורגאני בחסידות לפי שיטתו.

הרי״מ ייחס לעצמו כוח הבנה בנגינה עד כדי להבחין בין הטוב והרע. פעם נסע הרי״מ לחתונת נכדו, שהתקיימה בפולטוסק, ואהרי ששמע את נגינת ר׳ ישעיה־יעקיל, הכנר הראשון (ביידיש „פרעמיער"), שמוארשה ועד לומז׳ה לא היה כמוהו לטוב בין המנגנים היהודים, כפי שהפליגו בשיבחו בהרבה עיירות, שאל את הרב המקומי: כיצד נעשה לרב בקהילה, שהחזן אינו יודע לשיר והכלי־זמר אינו יכול לנגן? ענה הרב, שזכות יראתם ותורתם מגינה עליהם, כי הם יראי שמים ולומדי תורה לשמה. על זה ענה הרי״מ בצחוק: ובכל זאת אין לערבב את הפרשיות. כל חתונה זקוקה לחזן הגון ולמנגנים יודעי נגן כהלכתם, ולא ל„לומדים".

הצדיקים בסביבת וארשה

עם התפתחות החסידות בפולין נתפרסמו שמותיהן של עיירות נידחות רבות כמקומות ישוב של צדיקים ומרכזים לניגוני חסידים וביחוד ניכרה תנועה זו מסביב לוארשה הבירה. צדיקים התיישבו בעיירות שליד וארשה, כנראה במטרה להקל על חסידיהם בוארשה לבקר אצלם בשבת וחג.

רבי חיים מאיר יחיאל שפירא, בן הרבנית פרלה, בתו יחידתו של המגיד מקוז׳ניץ, התיישב במוגלניץ. דרך עבודתו היתה בהתלהבות עצומה ובדביקות גדולה, ובגלל זה כינוהו בשם „השרף ממוגלניץ". חיבתו לניגון לא ידעה גבול, וביחוד היה מחבב ניגונים יהודיים, שגבר בהם היסוד המז׳ורי. הוא הכניס רוח חיים בניגונים ישנים, שהיו לו בבחינת יין ישן־נושן, שכל מה שאתה מרבה ללגום הימנו, אתה טועם בו טעם משובח יותר. בניגוניו שחיבר נשמע הד ניגוניהם של חסידי פולין מהתקופה הראשונה, שבה תפסו צלילי שימחה מקום בראש.

אף בנו של ה„שרף", ר׳ יעקב יצחק הצדיק מבלאנדוב, ישב בקירבת וארשה. האווירה המוסיקלית בבית אביו השפיעה עליו השפעה רבה. הוא היה כולו מוסיקה, טעם את טעם השיכרון של הצלילים וזכה להידבק בנועם המופק מהם. הניגון היה לו למכשיר מועיל בעבודה. אלפי חסידים נהרו אליו. מזמן לזמן היה מחבר ניגוני ריקוד לחסידים.

ר׳ אלימלך שפירא, בנו של ה„שרף", המשיך בעיירה גרודזיסק הסמוכה לוארשה, שאיווה למושב לו, את מסורת אביו. שושלת גרודזיסק קנתה לה שם טוב בעולם החסידות בפולין. הוא לא היה מוסיקלי מבחינה מעשית. לעומת זאת לא חסרה לו הבנה למוסיקה. בשני ספריו שהדפיס, מפוזרים כמה רעיונות מבריקים על השירה. היו לו חסידים יודעי נגן ועל כולם ניצח ר׳ פישל מגרודזיסק, שנחשב לנגן הראשי ומנצח על המקהלה שהיתה מסייעת לבעל־התפילה בימים נוראים. עם פטירת רבי אלימלך עבר ר׳ פישל לשרת כגבאי ומנגן אצל נכדו ר׳ ישראל שפירא. חסידי גרודזיסק שרים את ניגוניו גם בארץ.

לר׳ ישראל שפירא, הצדיק מגרודזיסק, ממלא מקום סבו ר׳ אלימלך, יתר שאת לו בשדה הניגון. הוא היה אומר שהקשר שבין הקב״ה והאדם יכול להיות רק באמצעות הנגינה, ושהנגינה מטהרת את האדם לא פחות מהמיקווה. בצעירותו היה מנגן בכינור. בין ניגוניו גם ניגונים מסובכים וארוכים. שנה, שנה היה מחבר ניגונים חדשים לנענועים בסוכות, שהושרו למעלה מארבעים רגע ולפיוטי הסדר של פסח. ר׳ ישראל כתב ספר על ערך הנגינה וכתב התווים בצורת דברי־תורה מוסיקליים, שבהם הסביר את חידושיו. ספר זה היה מוכן אצלו בכתב־יד ועמד להדפיסו בשנת תרצ״ט, זמן מה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, שהכריעה את יהדות פולין.

הוא עמד במיבחן בגורל הטראגי, שעבר על יהודי הגאטו בוארשה. נשלח יחד עם בני מישפחתו לתאי הגזים בטראבלינקה ביום י״ח תשרי תש״ב, ולפני כניסתו אל התא פנה לקהל בן אלפי איש בדבריו האחרונים ועודדם בין השאר בדברי ניגון, וכך היו דבריו האחרונים, כפי שמספרים: הריני מצווה עליכם כעת, שאל תבכו בלכתכם למות ואל תפסיקו מניגון „אני מאמין" וכרבי עקיבא תסתלקו ב„אחד". הקהל שמע לדבריו וקידש שם שמיים ברבים בניגון „אני מאמין" וקריאת „שמע ישראל".

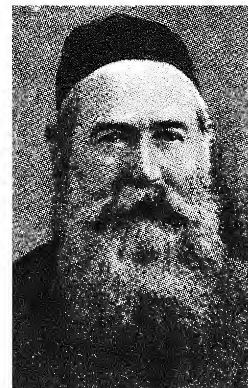
ר׳ קלונימוס־קלמן שפירא, הרב והרבי של פיאסצ׳נה הסמוכה לוארשה, היה בן־זקונים לר׳ אלימלך הצדיק מגרודזיסק ואחד האישים המזהירים ביותר בפולין המסורתית והלמדנית. הוא ראה את עולמו בתורה, אבל גם עולם הנגינה קרן לו ממרחקים. הנגינה לא היתה לו חובבות גרידא, וידיעתו בה לא היתה שיטחית. הוא ראה בנגינה אמצעי נעלה להשראה רוחנית. החסידים מסרו בהתפעלות, שראו עין בעין בהתמזג הצדיק המנגן עם הכינור מזיגה שלימה, כאילו שניהם לא היו אלא אחד, ויחד חדרו לעמקי הצלילים. כיודע נגן היה מתלהב לשמע ניגוני מודז׳יץ של הצדיק רבי ישראל. עם פרוץ המלחמה עבר מפיאסצ׳נה לוארשה וישב בגיטו היהודי.

ניצוצות שירה מפוזרים פה ושם בספריו. היה בעל קול נעים, שבו הרעיף טללי תחייה לא רק בזימרה, אלא בכל דיבוריו. הוא הירבה לחבר ניגונים לחגים, לזמירות השבת, לימים הנוראים, ניגוני ריקוד לחנוכה ולפורים, והיה מקפיד על החסידים שלא לשנות מהניגון כקוצו של יוד.

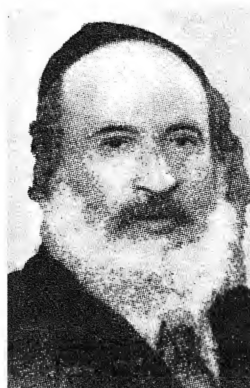
בימי המלחמה היה מהנפגעים הראשונים בהפצצת וארשה.

כל בני ביתו נהרגו לעיניו ונשארו קבורים מתחת לחורבות הבתים.

בין הניגונים, שתפסו להם מקום בחסידות פולין, נשמעו גם „ניגוני גרוכוב", היא העיירה הנמצאת במרחק של עשרה

ר' יעקב דוד טויב

ר' שאול טויב

ק"מ מוארשה הגדולה. הניגונים היו פרי חיבוריו של הרבי מגרוכוב, ר' יוסף צבי הלוי רוז'אני, למדן מופלג, כתב כארבעים חיבורים, רובם ספרי קבלה, שנקראו בשמות לפי סדר א"ב: אמרי יוסף, ברכת יוסף וכו', שמהם נדפסו רק שני הספרים הראשונים.

בנו, ר' חיים יעקב מאיר, ישב על כיסאו, וניהל את עדתו עד פרוץ מלחמת העולם ואז חוסלה העדה יחד עם רבה בידי הנאצים.

ר' ישראל טויב, הצדיק ממודז'יץ (תר"ט—תרפ"א), היה נעים זמירות בקולו הנעים ובניגוניו. לרבים מניגוניו מתהלכים אגדות וסיפורים, כמו על הניגון למחוסרי־בית וניגון אזכרה. בתקופת המלחמה הראשונה עבר לוארשה. רבים מניגוניו חיבר בבית בנו, יעקב דויד, חבר וועד הקהילה של יהודי וארשה, שישב ברחוב ניזקה 39. חסידו, רבי עזריאל דויד פאסטאג מוארשה, חיבר את הניגון „אני מאמין" בגיטו, שנתפרסם בכל העולם היהודי.

בנו, ר' שאול ידידיה אלעזר, הוסיף על פירסום נגינת מודז'יץ. עודנו צעיר לימים וכבר כיהן ברבנות בעיר ראקוב ואחר־כך בעיר קארטשוב. עם פטירת אביו בשנת תרפ"א התישב באוטבוצק ואלפים נהרו אליו להקשיב לתפילתו, לזימרתו וניגוניו הנפלאים, כי היה בעל כישרונות מוסיקליים עצומים. הוא הלביש את המאורעות הסוערים בעם ישראל בתקופתו בלבוש השירה ונתן להם ביטוי בשירתו ובניגוניו שחיבר למאות. ניגוניו עוררו בכל מקום התפעלות עצומה והושרו בכל חצרות האדמו"רים ובפי אלפי ישראל בכל תפוצות הגולה. ביתו באוטבוצק היה בית וועד לחכמי וארשה וסופריה המפורסמים, שבאו מפעם לפעם לאוטבוצק ליהנות משירתו וניגוניו. הוא ביקר כמה פעמים בארץ־ישראל והביקורים שלו עוררו הד גדול בארץ.

עם פרוץ מלחמת העולם האחרונה נמלט מאוטבוצק עם בני ביתו לווילנה ומשם הצליח להגיע לאמריקה, ואחרי כמה שנים עלה ארצה. נפטר בט"ז בכסליו תש"ח בתל־אביב, והובא לקבורה במעלה הר הזיתים בירושלים.

תנועת הצדיקים בוארשה

האמו"רים הגדולים והמפורסמים היו גרים בעיירות הקטנות מסביב לוארשה ואילו האדמו"רים הקטנים — „נכדים" למיניהם — ישבו בכרכים הגדולים. דלת העם היתה נאלצת להסתפק ברבי של הרחוב. היה רבי ברחוב ניזקה, ורבי ברחוב מילה, ורבי בפאוויה, ורבי בשער־הברזל.

זרם הפליטים המגורשים בימי מלחמת העולם הראשונה הביא לוארשה את האדמו"רים המפורסמים, ורבים מהם כבר נשארו לשבת במקום גם אחרי גמר המלחמה. מסביב לאדמו"רים האלה התרכזו מאות ואלפים מחסידיהם והקימו בתי־תפילה משלהם; אל שולחנם בשבת ובימי חג היו באים חסידים בקפוטות של משי ושטריימלך צהובים והקשיבו בדחילו ורחימו לדברי תורה וחסידות. האדמו"רים האלה לא נקראו בשמות הרחובות של מגוריהם, אלא בשמות העיירות שבהן „נהגו" לפנים אבותיהם והם גופם. בין האדמו"רים בוארשה היו גם עסקנים חרוצים, שהקימו מיפעלים שונים, יסדו ישיבות, נשאו בעול ההנהלה של מיפעלי צדקה וחסד וטיפלו בעניינים שונים בחיים הציבוריים. בעיקר עברו לוארשה בני שושלת קוזמיר וה„יהודי הקדוש".

ר' אליעזר שלמה טויב, הצדיק מוולומין ישב בוולומין ולו הרבה חסידים בוארשה ובפראגה ארבעה בתי־תפילה. בראשית המלחמה הראשונה עבר לשבת בוארשה ברחוב קופיצקה 11. תלמיד חכם גדול, בעל הדרת פנים, יודע נגן ובעל קול צלול.

רבי מנחם דויד טויב בן הצדיק מקוזמיר קבע דירתו בעיר בלוינה הסמוכה לוארשה. בתרס"ו עבר לשבת בפראגה ושם נהג בצדיקות כ"ז שנים. לקח חלק פעיל בחיזוק חברת „שומרי שבת" ולימוד תורה. בתרצ"ו עבר לשבת בוארשה והמשיך בעבודתו הציבורית, גורש ממנה ונחנק בתאי טראבלינקה יחד עם חסידיו.

רבי משה יהודה טויב, הצדיק מקוזמיר הי"ד, קבע דירתו בוארשה, ברחוב מילה 9, היה תלמיד חכם גדול והדפיס כמה ספרים על התורה ועל התלמוד. היה בעל קול נעים ושר במסיבות חסידיו, חובב ציון נלהב והטיף לעלות לארץ־ישראל. היה בין היהודים הראשונים מוארשה שנשלחו לטראבלינקה.

רבי חיים ירחמיאל טויב, הצדיק מזוולין הי"ד, היה מנגן בחסד עליון, חיבר ניגונים שהושרו בכל פולין, ישב כמה שנים בז'יכלין, משם עבר למלאווה ואחר־כך לוארשה (רחוב פאביה 19) ושם ישב כל הזמן עד כיבוש העיר בידי הנאצים. תלמיד חכם גדול, בקי והריף. היו לו בתי־תפילה רבים בוארשה ובפראגה. ביקוריו בערים וניגוניו, שהשמיע על שולחנו, נחשבו תמיד למאורע גדול בחיי חסידיו. בתקופת הנאצים חי בגיטו. בקיץ תש"ב הובל לטראבלינקה. גם אחיו הצעיר, ר' נפתלי יעקב טויב, הצדיק מנובידבור, שישב גם הוא בוארשה ברחוב סמוטשה, נשלח לטראבלינקה.

רבי חיים בנימין טויב, הצדיק מזוולין, בן הרש"א המנגן הגדול מזוולין, ישב בוארשה. היה יהודי תמים, תלמיד־חכם וירא שמים גדול, ניהל שולחנות, בעל קול נעים, שר על שולחנו מניגוני אביו.

בוארשה היו עוד צדיקים, כחמישים במספר, ואצל רובם היתה השירה והנגינה אמצעי בדוק ומנוסה לקרב את הלב

לעבודת הבורא, בהיותם נאמנים לתורת רבם, הבעש״ט, מייסד החסידות, כי לא בסיגופים ובעצבות ישיגו את מבוקשם, כי אם בעבדם את ה׳ מתוך שימחה ובדבקם בו מתוך התלהבות. יחד עם תורת החסידות סללו להם ניגוני החסידים מסילה בלב. בשעת התפילה התאחדו החסידים בהתלהבות כללית, ואף יצאו בריקודים תוך שירה. החסידות היתה תמיד בניגון וריקוד.

בתי־הכנסת של החסידים בוארשה

לפי האומדנה היו בוארשה כשש מאות בתי־כנסת, בתי־מידרש, ובתי־תפילה לחסידים. לא נרקמו סביבם אגדות כסביב בתי־הכנסת שבלובלין ובפראג ברם מקום מיוחד בחיים הדתיים של יהודי וארשה תפס ה„שטיבל״ של החסידים. ברחובות וארשה צצו ה„שטיבלעך״ לעשרות ואחר־כך למאות. ה„שטיבל״ החסידי נעשה למוסד דתי וציבורי כאחד. ה„שטיבל״ היה קודש גם לניגון.

בוארשה רבו ביחוד חסידי גור, ווארקה, קוצק, פשיסחה, קוז׳ניץ, לובלין. אך לא מעטים היו בה גם חסידי אלכסנדר, ראדומסק, איזביצה וברצלב. לכולם היו בתי־תפילה משלהם.

ברחוב גאֵנשה היה בית־התפילה לחסידי ברצלב. קראו להם בשם „החסידים המתים״, מפני שלא היה להם רבי חי, אלא היו נוסעים מוארשה לאוּמן לראש־השנה, לקבר רבם, רבי נחמן מברצלב. מיספרם לא היה רב ביותר — בסך הכל כמאה. אך הם היו רוקדים ושרים בהתלהבות יתירה. שם אפשר היה לראות לעתים קרובות את הסופרים י. ל. פרץ, יעקב דינזון וה. ד. נומברג. פרץ היה מתלהב מהתפעלותם הגדולה של החסידים, ואצלם שאב חומר לסיפוריו על רבי נחמן. אורח שכיח היה אצלם הסופר ר׳ הלל צייטלין הי״ד. אפשר היה למצאו שם במסיבות שלש־סעודות או בשבת־תשובה.

בית־התפילה הקטן של חסידי ברצלב היה מקושט בקטעי מאמרים מסיפרי „ליקוטי מהר״נ״ ו„ליקוטי עצות״, והמלים הפשוטות היו מדובבות לנישמת החסיד. ביחוד בלטה מקוריות הניגון הברצלבי שהיה מלווה ריקודים, ובכל ערב אחרי גמר תפילת מעריב פתח יוסל החסיד בניגון הרבי, ומיד התלכדו לריקוד במעגל. כטבעות בשרשרת חוברה יד ליד וכתף לכתף ונוצר מצב רוח של התלהבות. בשעת הריקוד היה מהרהר כל אחד מהחסידים במעשיו ועושה חשבון הנפש. והנה שר יוסל החסיד בקול:

רִבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם! לְךָ הַתְּהִלָּה
וְאַשְׁרֵינִי, שֶׁאֲנִי נִשְׂרָף
בְּשַׁלְהֶבֶת אוֹרֶךָ.
לְךָ הַתְּהִלָּה, אֵל בַּשָּׁמַיִם.

היו שם חדרים להתבודדות, שבהם היו החסידים פורשים מכל, ושם — כפי שסיפרו — היו מיתדבקים בשכינה ומקבלים השראה מיוחדת ואז היה ביכולתם להבין את תורת רבי נחמן.

בית־התפילה של חסידי חב״ד היה ברחוב פרנציישקאנסקה. שם היו החסידים מתייחדים עם ניגוני ה„רב מליאדי״, האדמו״ר האמצעי וה„צמח צדק״, ואף אלה של החסיד המפורסם מפאריטש. ניגוני חב״ד עשו הרבה להעלאת כבוד השושלת ותרבות נגינתה.

לא נעדרו בתי־תפילה גם לחסידי קרלין־סטולין. בוארשה היו גרים שני בני ה„ינוקא״, ר׳ אשר ור׳ אהרן. הראשון עסק במיסחר, והשני היה עסקן ציבורי. כל בני ה„ינוקא״ ידעו לנגן בכלי־נגינה שונים, ועוד בבחרותם היוו מעין „תזמורת״ בחצר אביהם בסטולין, תזמורת בזעיר אנפין. הם השתתפו בצרת רבים בגיטו בוארשה והתענו עד שנהרגו על קידוש השם.

בוארשה היו גם בתי־תפילה לחסידי צ׳רנוביל, טריסק (שישה בתי־תפילה), קוברין, קוידאנוב, הם חסידי הצדיקים של ליטה ורוסיה הלבנה, שלא שינו ממינהגי צדיקיהם.

מבין צדיקי פולין היו לחסידי ראדומסק בוארשה חמישה בתי־תפילה. כידוע הירבו חסידי ראדומסק בנגינה, ורבם, מייסד השושלת בראדומסק, שקד לריבוי הניגונים, ולכל יום שבת היה לו אוצר של ניגונים חדשים. לחסידי פוריסוב היו חמישה בתי־תפילה. לא היה כמעט צדיק מהשושלות השונות, שלא היה לו בוארשה בית־תפילה, ולעתים גם בפראגה הקרובה.

עם חיסול היהדות בפולין חוסלה גם החסידות המזמרת והרוקדת.

החינוך היהודי

התנועה העברית ו„תרבות״

מאת שמואל רוזנהק

מקומה של הלשון העברית בחיי יהודי וארשה.

הלשון העברית שלטה בחייהם הדתיים של יהודי וארשה, אבל לא בחינוך ילדיהם. ספרי־הקודש — התנ״ך, התלמוד והפוסקים — שלמדו בחדרים, בבתי תלמוד־תורה, בישיבות ובבתי־מידרש, שלשונם עברית, פרט לארמית של הגמרא, — לשון־ההוראה שלהם היתה הלשון המדוברת, יידיש. הלומדים, תלמידי־החכמים וגם המשכילים שחזרו אל התנ״ך, זילזלו בה, ביידיש, וחשבוה ללשון עמי־ארצות, בורים ונשים. כל יודעי ספר השתמשו בעברית במכתביהם ואף באגרות מיסחר ועסק. גם לשון התעודות והפרוטוקולים היתה לעתים קרובות עברית. רק בכרוזים מיוחדים, שנועדו להמוני־העם, השתמשו ביידיש. העברית נחשבה ללשונם הלאומית של היהודים והיחס אליה היה יחס של כבוד. ממשלות מהפכניות ומתמרדות שרצו לתפוס את לבותיהם של היהודים, פנו אליהם בעברית.

עברית היתה לשונה לא רק של הסיפרות התורנית, אלא גם של הסיפרות החסידית, שגדלה והתפתחה במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה בפולין ובוארשה. תנועת ההשכלה בוארשה גם היא השתמשה בעברית, אלא שלא הספיקה לעורר את כוח היצירה הסיפרותית בדומה לתנועת ההשכלה בווילנה. לחץ הלשון הפולנית ותרבותה, ובמיוחד השאיפה לצאת למרחב ולהיפטר מהגבלות מעיקות וגם השפעת המאבק לחירותה של פולין גרמו לכך, שהמעבר מהשכלה לטמיעה לשונית והתבוללות תרבותית היה מהיר יותר בוארשה מאשר במקומות אחרים של פולין ההיסטורית. רק במחצית השניה של המאה התשע־עשרה הופיע בוארשה השבועון העברי הראשון — „הצפירה״.

ראשיתה של התנועה העברית

התנועה למען תחיית הלשון העברית והפצתה נולדה בימי הדימדומים הלאומיים, בזמן המעבר שבין תקופת ההשכלה לתקופת הלאומיות והציונות, בעשורים האחרונים של המאה התשע־עשרה. היא ניזונה במישרין ובעקיפין מהחינוך המסורתי, מלימוד המקורות ומפולחן האהבה „לשרידה היחידה״, ששלטו בתנועת ההשכלה ומהתנועה הציונית לכל צורותיה ושלביה, אשר קבעה לה כמטרה את השלטת הלשון העברית כלשון לאומית והפכה את האהבה לשאיפה, לפעולה ולמאבק. בהשפעת התנועה הציונית פגה ההרגשה שהעיקה על הסופרים, שמא אחרונים הם בין הכותבים עברית וגדלה הרגשת הקשר בין העתונות היומית העברית ובין קוראיה. היא נעשתה ערה לענייני היום וחתרה למסור לקוראיה ביטוי על המתרחש בחיי העולם והמדינה ובחייהם הם ולתת ביטוי ממצה למלוא מחשבתם והרגשתם.

שינוי הסיגנון הסיפרותי ועליית כוחות יוצרים בסיפרות העברית המחודשת באו בעת ובעונה אחת. עם מעשהו של בן־יהודה להחיאת העברית בדיבור, עם חדירתה של שיטת לימוד הלשון העברית כלשון חיה בחדרים, עם הקמת בתי־ספר עבריים במושבות החדשות שנוסדו בארץ־ישראל והנסיונות הבודדים שנעשו ברוסיה ובפולין, הושגו התנאים לחדירתה לבתי־הספר לא רק כמקצוע של לימוד, אלא גם כלשון הוראה במוסדות החינוך. התנועה העברית מצאה בזה את תוכנה, אבל עדיין לא את תוכניתה ואת הצורה הארגונית.

בשנת 1889 נוסדה בוארשה אגודת דוברי עברית, בשם „שפה ברורה״. בראש האגודה התייצב הסופר העברי הירש נחמנוביץ (הנ״ץ), שהתחבב על קוראי „הצפירה״ בפיליטוניו. לתוך הוועד נכנסו י. ח. זגורודסקי, מסופרי „הצפירה״, א. ל. שלקוביץ, הוא בן־אביגדור שזה מקרוב השתקע בוארשה ונבחר למזכיר התא הוארשאי של „בני משה״, והצעירים גרשון לוין וו. סולובייצ׳יק, שהיו אז עוד תלמידי האוניברסיטה הוארשאית. חברי האגודה היו מתכנסים בשבתות, כדי לשמוע הרצאות בעברית. בין המרצים היה גם י.ל. פרץ. מאיר פרייד מספר בזכרונותיו על הרושם הרב, שעשתה הופעתו של פרץ על שומעיו, על התלהבותו ואכזבתו כששמע מפי פרץ, שנילווה אליו בדרכו הביתה, את ספקותיו, אם יש טעם בכל הפעולה לשם טיפוח הלשון שאינה מובנת להמונים, המדברים בלשונם הם.

פרץ לא היה יחיד בספקותיו אלה ולא ארכו הימים והוא פרש מהאגודה. האגודה לא היכתה שורשים בציבוריות היהודית בוארשה ופעולתה לא היתה ניכרת. בן־אביגדור פתח בהוצאת ספרים עבריים בשם „ספרי אגורה״ ונתן דחיפה עצומה להפצת הספר העברי. התא של „בני משה״ ייסד את הוצאת „אחיאסף״ וגם הקים בתי־ספר לנערות, שהתחילו מלמדים בהם את

העברית בעברית, כלשון חיה. בוארשה ובערים אחרות הופיעו אז משפחות אחדות (כגון זו של הסופר והמורה ש. ל. גורדון), ששפתן ושפת ילדיהן היתה עברית. בתקופה זו קם „החדר המתוקן", שלימוד הלשון העברית תפס בו מקום בראש הלימודים הנהוגים בחדר והתחיל מתקרב בסידוריו, שיטות הלימוד והכשרת מוריו לבית־ספר עממי עברי. ההשראה לכך באה מתנועת התחייה הלאומית וממוסדות החינוך שבארץ־ישראל.

שיטת „עברית בעברית", היא שיטת ברליץ, שנקראה גם השיטה הטבעית, מצאה לה חסידים מבין המורים הראשונים בארץ־ישראל, אשר חיברו ספרי־לימוד לפיה. ב„חדרים המתוקנים" שקמו בוארשה, עבדו בתור מורים הסופרים ש. ל. גורדון, אהרן לובושיצקי, פוגצ'וב, אלתרמן, הלפרין, קפלן ואחרים.

הדיבור העברי וכן השיטה „עברית בעברית" נתקלו בראשונה במתנגדים רבים מבין הסופרים החשובים (ברנפלד, ברדיצ'בסקי) וגם בהתנגדותה של העתונות הוארשאית. בין המתנגדים לשיטת „עברית בעברית" בפרט ולדיבור העברי בכלל היו כמעט כל הסופרים הגדולים ובעלי־ההשפעה. הבקורת ציננה קצת את התלהבותם של הדוברים ושל המורים, אולם ידי העושים לא רפו. אף בבתי־הספר התיכוניים הפרטיים, שנוסדו אז על־ידי המורה קרינסקי ואחרים הונהג לימוד הלשון העברית כלשון חיה. כן הופיעו העתון הפדגוגי הראשון בשם „הפדגוג" והשבועון הנאה „עולם קטן", בעריכתם של ש. ל. גורדון ובן־אביגדור, אשר נפוץ בכל אירופה ועשה רבות למען הפצת הלשון העברית בין הנוער.

התנועה העברית וההסתדרות הציונית

כל ההתפתחות הזאת הושפעה במידה מרובה על־ידי ההסתדרות הציונית, שהוקמה בשנת 1897 בקונגרס הציוני הראשון בבאזל. בתקופתה הראשונה היתה התנועה העברית מעין כוכב־לואי להסתדרות, שריכזה את פעולותיה במשא־ומתן מדיני, באירגון וביצירת מכשירי הפעולה. היא הניחה את עבודת החינוך והתרבות בידי האגודות המקומיות; בקונגרסים עסקו בבירור יסודותיה הכלליים של השאלה ובחיפוש אחר פשרה לרגל חילוקי־הדעות שנתעוררו בין החופשיים והדתיים מצד אחד ובין הציונים המדיניים לציונים הרוחניים, שדרשו פעולה מאומצת בשדה החינוך והתרבות העברית. הסיעה הדאמוקראטית ראתה בעבודת־התרבות את המניע להתחדשות הרוחנית של העם ואסרה מלחמה בתפיסה הדתית ובמיוחד בעמדתה של הצמרת.

ההחלטות שנתקבלו בקונגרסים הראשונים היה בהן יותר משום ניסוח רעיוני ותמיכה מוסרית מאשר קביעת תוכנית־פעולה והתחייבות תקציבית. אנשי המעשה שבמנהיגות הראשית לא הצטרפו לתנועה העברית. נתלקטו סביבה סופרים ומורים, שעסקו שוב בהלכה ולא במעשה. אולם אין להתעלם מערכו של טיפול זה בהלכה וביסודות התנועה העברית ופעולותיה וממלחמת התרבות שהחריפה בקונגרס הציוני החמישי. נתגבשו הרעיונות ותוכנית הפעולה של הסתדרות עברית שהתחילה בהקמת בתי־ספר עבריים, שלימוד התנ"ך, הלשון העברית וסיפרותה יתפסו בהם מקום בראש.

בוועידת ציוני רוסיה, במינסק בשנת 1902, הוקדשו הרצאות של אחד העם וסוקולוב וויכוחים לשאלות התרבות והחינוך ונמצאה פשרה בין הדתיים והחילוניים על הפרדה בין תחומי־פעולה ובהכרת זכותם של שני הזרמים הגדולים האלה בתוך תנועת התחייה הלאומית, שאין חילוקי דעות ביניהם ביחס למקומה של הלשון העברית בחינוך ובתרבות. באותם הימים עדיין לא הגיעו להכרה, שיש להתרכז בהשלטת הלשון העברית בחינוך העברי; ברור היה רק, שהלשון וסיפרותה ושאר מקצועות התרבות העברית — לשון הוראתם בבתי־הספר צריכה להיות עברית.

באספות שקדמו לקונגרסים הציוניים בשנות 1903—1907 נקבעו דרכי הפעולה של התנועה העברית; בשנת 1905 נתכנסה בברלין הוועידה העולמית הראשונה ללשון ותרבות עברית והוחלט על כינוס קונגרס עברי; בשנת 1913 נתקיימה בווינה הוועידה העולמית השנייה של ההסתדרות ללשון ותרבות עברית.

באותה תקופה החריפה בציבוריות היהודית ברוסיה שאלת הלשונות בכלל. התפתחות העתונות היומית ביידיש והסיפרות בלשון זו; התרכזותן של התנועות הסוציאליסטיות, לאחר תבוסת המהפכה הראשונה ברוסיה, בפעולה תרבותית ביידיש; הניסיון שלא שהצליח, שנעשה בוועידת צ'רנוביץ, להכריז על היידיש כעל לשונו של העם היהודי במקום העברית, שאינה אלא לשון התקופה העתיקה בתולדות התפתחותו — כל אלה הגבירו בתוך המחנה הציוני והעברי את ההכרה שהדרך המובילה להקניית הלשון העברית להמונים, היא דרך החינוך העברי השלם, של בית־ספר שבו תשלוט הלשון העברית כלשון הוראה בכל המקצועות; שתיווצר אווירה עברית, שבה יחיה התלמיד כל זמן שהותו בבית־הספר. בוועידת ציוני רוסיה, שקדמה לקונגרס הציוני הי"א, ביסס ז'בוטינסקי את העיקר החדש הזה, שהונח ביסודו של החינוך בארץ־ישראל, אבל היה נועז ומהפכני בשביל בית־הספר היהודי בתפוצות הגולה, שעדיין חסרו התנאים המדיניים לקיומו והתפתחותו. גם בתוך המחנה הציוני גדולים היו עדיין הספקות, אם אפשר בתנאי־הגלות ליצור אווירה עברית בדרך מלאכותית, שתחזיק מעמד בפני לחץ המציאות והרחוב היהודי על לשונו המדוברת; עדיין רחוקה היתה ממנו ההכרה, שניסח ז'בוטינסקי, כי בחינוך לאומי „הלשון היא העיקר והתוכן הוא הקליפה". הצעתו, שבבית־הספר העברי תשמש הלשון העברית לשון הוראה לא רק במקצועות הלאומיים, אלא בכל המקצועות הנלמדים בו, עוררה ויכוחים סוערים ואם כי לא נתקבלה החלטה ביחס להצעה זו, הרי נתנה דחיפה עצומה לחינוך העברי בכל מקום; בודדים ואגודות ניסו להקים מוסדות חינוך עבריים על אף התנאים המדיניים והכספיים שעמדו למיכשול בדרכם. אולם נתקבלה הדעה, שמטעמים מדיניים יש להכיר בתפקידה הלאומי של היידיש ולהעדיפה כשתעמוד הברירה בינה לבין לשון זרה, לשון של טמיעה.

באותו הקונגרס הי"א הגיעו לידי התפשרות בין הדתיים והחילוניים בשאלות החינוך ובתי הספר בארץ־ישראל; הוכרה זכות קיומם של שני הזרמים — החילוני והדתי. על־ידי כך נוצרה האפשרות להתמרדות נגד פעולות חברת ה„עזרה" הגרמנית, שהקימה בארץ־ישראל רשת בתי־ספר, שלשון הוראת המקצועות הכלליים בהם היתה גרמנית. העברית **נחלה נצחון**

במלחמת הלשונות שפרצה והוקמה רשת בתי־ספר עבריים שלמים. גם ברוסיה החריף, בתוך החברה „מפיצי השכלה", הפולמוס בדבר לשון־ההוראה בבתי־הספר היהודיים. הלבבות הוכשרו לרעיון שבית־ספר לאומי — פירושו בית־ספר, שהלשון הלאומית העברית שולטת בו.

בימי מלחמת העולם הראשונה

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נוצרו תנאים נוחים יותר להקמת בתי־ספר, שלשון ההוראה בהם היתה עברית. המון הפליטים שנתרכזו בוארשה מסרו את חינוך ילדיהם לידי אירגוני־עזרה. הפליטים חיו על־חשבון האירגונים ולא היה להם הכוח לקבוע את צורות חינוך ילדיהם ותוכנו כמו שנהגו בעיירותיהם. אירגוני־העזרה, שהקימו את בתי־המחסה ובתי־הספר הם שכילכלו אותם וקבעו את תוכניותיהם ולשון ההוראה בהם. השילטונות הרוסיים, שלא היו בטוחים אם ישארו בוארשה לא השגיחו בפעולתם של אירגוני־העזרה ולא הפריעו להם להקים בתי־מחסה ובתי־ספר כרצונם. אז הוחל בהקמת גני־ילדים ובתי־ספר, שלשון ההוראה היתה עברית, או יידיש.

מתנועה עברית לתנועה חינוכית

בימי הכיבוש הגרמני לא פגעו השילטונות במוסדות הנ"ל, אף־על־פי שמגמתם, בזמן הראשון, היתה להכניס לבתי־הספר של היהודים את הלשון הגרמנית כלשון הוראה ולהפוך את היהודים למכשיר של גרמניזציה. מגמה זו נתקבלה בהתנגדות עצומה של היהודים כולם וגם המתבוללים בתוכם, שנלחמו לזכותם ליהנות מחינוך פולני. בסופו של דבר ניצחו היהודים והוכרה זכותם לחינוך לאומי בלשונותיהם הם, לפי רצונם ונטיותיהם. ההתחלות שנעשו בשטח החינוך הלאומי ובתי־הספר לפליטים בשנה הראשונה למלחמה זכו לתנאים מדיניים נוחים וגם לתמיכה כספית מצד ה„ג'וינט" וחברות חוץ־לארץ, שבאו לעזרתם של יהודי פולין.

המרכז הציוני בוארשה, שהוקם מחדש עם כיבושה, פתח בעבודה חינוכית ותרבותית רחבה. הוקם קוראטוריון מיוחד לטיפול בבתי־הספר שבראשיתם נועדו לפליטים ונוספו עליהם „חדרים מתוקנים" שהתקיימו בימי השילטון הרוסי.

בוועידה הציונית השלישית של ההסתדרות הציונית בפולין, באוקטובר 1917 בוארשה, שהשתתפו בה נציגי כל הזרמים הציוניים נתקבלה החלטה, כי בבתי־הספר של הקוראטוריון הציוני תהיה הלשון העברית לשון ההוראה.

בפיקוחו של הקוראטוריון הציוני נמצאו באותה שנה 25 מוסדות חינוך (בתי־מחסה לילדי הפליטים ובתי־ספר עממיים).

עם ניצחון המהפכה ברוסיה, נתכנסה במוסקבה ועידת „חובבי שפת עבר", בהשתתפותם של ביאליק, זלאטופולסקי, סופרים, עסקנים ומורים והוחלט שלשון ההוראה של כל המקצועות במוסדות החינוך שיוקמו תהיה עברית וכן שונה שם ההסתדרות ל„תרבות", שם שנתקבל אחר־כך גם בפולין. שינוי השם ציין את המעבר לפעולה לשם חינוך עברי שלם.

בוועידה הציונית הרביעית בוארשה, באבגוסט 1919, החריף הוויכוח בשאלות החינוך ולשון ההוראה, אולם בסופו הוחלט על הקמת לישכה מיוחדת לחינוך ולתרבות לשם אירגון בתי־הספר. הלישכה ייסדה סמינריון למורים עבריים, וכן כינסה ועידות של בתי־הספר התיכוניים ושל מורי בתי־הספר העממיים בפולין כולה (1919). לפי הזמנת לישכת החינוך והתרבות הנ"ל באו למועצה שהתכנסה בחודש יולי 1921 בוארשה נציגיהם של הוועדים הגליליים של פולין, שעל־יסוד חוזה השלום בריגה סופחו אליה גם חלקי אוקראינה ורוסיה הלבנה, לשם דיון על מצבם של בתי־הספר אשר נוסדו בימי המלחמה והתפתחו ביחוד בווהלין בימי שילטונה של הראדא האוקראינית והאבטונומיה היהודית. במועצה זו הוחלט על הקמת הסתדרות מיוחדת בשם „תרבות", על הוועד המכין הזמני הוטל לכנס את הוועידה הארצית הראשונה וכן להוציא ירחון פדגוגי בשם „תרבות". נוצר קשר גומלין ראשון בין המרכז והסביבה ולבין בתי־הספר עצמם. בעת ההיא הגיעו עסקני תרבות, סופרים ומורים חשובים, שברחו מרוסיה המועצתית והשתקעו בוארשה ובגלילות־הספר. הם הביאו אתם מתנופת הסתדרות „תרבות" באוקראינה וברוסיה הלבנה ונתנו את ידם ללישכת החינוך והתרבות ולוועד המכין הזמני. למרכז העבודה והאירגון נבחר משה גורדון. בוועד המכין את הוועידה השתתפו מלבד ד"ר קלומל שנבחר ליושב־ראש, מ.א. ביגל, לויצקי, ואחרים. את העתון הפדגוגי ערך דוד לוין בשיתוף עם פרופ' פ. שניאורסון. הוועידה הארצית הראשונה של „תרבות" התקיימה בוארשה בחודש דצמבר 1922 במעמדם של 178 צירים מכל גלילות פולין. השתתפו בה באי־כוחם של כל ההסתדרויות הציוניות, של ועדי ההורים והמורים.

באותה ועידה הושמעו הרצאות על החינוך העברי השלם, על דרכים חדשות בהוראה, על תכנית מפורטת לגני ילדים, על השכלה מקצועית, על הסיפרות העברית ועל האמנות העברית. הוועידה טיפלה גם בשאלות מעשיות שנתעוררו בקשר למצבם המישפטי של בתי־הספר וביסוסם החומרי.

יחסה של הממשלה הפולנית לבתי־הספר הלאומיים של היהודים בגלילות־הספר היה נוח יותר מאשר לבתי־ספר כאלה בגלילות־פולין המרכזיים. השילטונות הפולניים הבינו שהתפתחות בתי־הספר העבריים והיידישאיים מתישה את כוח התפשטותה של הלשון הרוסית בקרב היהודים ולכן לא הרחיבו את רשת בתי־הספר האלה, שמצאו בגלילות־הספר. מאידך, תיקוותיהם שיצליחו על אף הכל להחדיר את הלשון הפולנית ותרבותה לחיי היהודים ולהופכם לבעלי בריתם של הפולנים המועטים נגד רוב אוכלסי הספר, גרמו לפיקפוקים רבים ביחס לבתי־הספר הללו. המועצה הלאומית הזמנית וציריה בסיים נאלצו כל הזמן לעמוד על המשמר, שלא יפגעו בבתי־ספר אלה, שיכירו בזכות קיומם ושהלימוד בהם יש בו משום מילוי חובת הלימוד הכללי שהוטלה על אזרחי פולין. הדרישות האלו נתמלאו ברובן לאחר משא־ומתן שנמשך שנים, אולם תמיכות כספיות לבתי־הספר היסודיים לא הוענקו וזכויות לגימנסיות העבריות לא ניתנו אלא במידה זעומה בשעת רצון קצרה שלאחר הפיכת פילסודסקי.

ארבע ועידות ארציות נוספות נתכנסו עד ראשית מלחמת העולם השנייה, בשנים 1924, 1927, 1931 ו־1934 ונוספו להן ועידות פדגוגיות וכינוסי הורים ומורים.

בראש המרכז עמדו במשך השנים (1922—1939), מיום היווסדה של הסתדרות „תרבות", ד"ר מאיר קלומל, יצחק גרינבוים, ד"ר יהושע טהון, ד"ר יעקב אהרונסון, אברהם

לוינסון, א. ליפא בלוך, דוד רדונסקי, ראובן ארזי, נתן אש, ראובן מילנר, משה אינדלמן, יעקב שרייבמן ונציגים בלתי קבועים של ההסתדרויות הציוניות. כמנהלים שימשו בזה אחר זה: משה גורדון, צבי זוהר, שמואל רוזנהק.

בתי־הספר העבריים בוארשה

בוארשה נעשה הנסיון הראשון בגולה להקים גן־ילדים עברי ולידו סמינריון לגננות. המורה הראשון, יחיאל היילפרין, קיבל רשיון לאחר השתדלויות רבות לפתוח גן־ילדים על־יסוד חוק בתי־המחסה לילדים, שמותר היה להשתמש בהם בלשון המדוברת בפי הילדים. על־יסוד חוק זה פעלו בתי־מחסה פולניים וגם של מתבוללים שחונכו בהם ילדים יהודים. בשנת 1911 נוסד סמינריון על־יד הגן ובעזרתו של י. גרינבוים סודרה תמיכה למוסד. התפתחותו המהירה גרמה להקמתו של מוסד שני, בהנהלתו של המורה אלתרמן. שני המוסדות האלה נתקיימו עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1915 הועבר מוסדו של היילפרין לאודיסה ומשם לארץ־ישראל. מהמוסד בוארשה יצאו גננות רבות, ביניהן חנה רובינה וקדיה מולודבסקה, שייסדו גני־ילדים במקומות שונים.

בוארשה לא היו הרבה בתי־ספר עבריים שלמים ואף אלה שנוסדו במשך מלחמת העולם הראשונה התקיימו בדוחק. מיספרם הצטמצם וירד בשנת 1939 לשישה, פרט לגני־ילדים. אף הסמינריון לגננות שנוסד בוארשה, הועבר מסיבות חומריות ופדגוגיות לווילנה. כן לא הצליחו כל המאמצים מצד המרכז של „תרבות" וגם של בודדים להקים בעיר הבירה גימנסיה „תרבות" כדוגמתם של בתי־הספר התיכוניים העבריים שהוקמו במרכזי גלילות־הספר, ווילנה, ביאליסטוק, רובנה, בריסק, ועוד. הלשון והתרבות הפולנית היכו שורשים עמוקים בקרב חלק גדול של הציבור היהודי בעיר הבירה ובפולין בכלל. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה נעשה ניסיון על־ידי המשורר יצחק קצנלסון להקים גימנסיה עברית, אולם הוא לא החזיק מעמד. לעומת זאת הצליחו בוארשה הגימנסיות הדו־לשוניות, שבהן הוקדשו שעות רבות ללימוד העברית כלשון חיה וללימודי היהדות. תיזכרנה הגימנסיות הדו־לשוניות של קרינסקי, „אסכולה", „חינוך", „יהודיה", פינקל, „לאור" ואחרות, אשר לימוד העברית בהן בא גם כתוצאה מדרישת הורי התלמידים. מבחינה זו השיגה התנועה העברית הישג מסויים גם בפולין המרכזית. מרכז „תרבות" שימש לא רק מכוון ומדריך לחינוך העברי החדש, אלא גם נלחם בלי הרף ביתר הזרמים למיניהם והשפיע עליהם אם במעט ואם בהרבה, שלא מרצון בעליהם. ערכה של „תרבות" יובלט יותר אם נשווה אותו לזה של תנועות וזרמים אחרים ונציין גם את המאבק המשותף של כולם יחד עם כוחות עוינים מבחוץ. כל הזרמים, פרט לזה של ציש"א, קיבלו עליהם את לימוד הלשון העברית כלשון חיה.

בתי־הספר של „תרבות" ומגמתם

בית־הספר של „תרבות" חינך לציונות ולחלוציות. מחוז שאיפותיו היתה גאולת ישראל בארץ־ישראל. בית־הספר היה חילוני, אך נטע בלב תלמידיו את הקשר לעבר, למאור שבמסורת היהודית ושבמוסר היהדות.

דרכה של „תרבות" היתה קשה. ללשון העברית החיה לא היתה אחיזה של ממש בבית וברחוב. הצביעו על בית־הספר של „תרבות" כעל יציר מלאכותי, שאינו אלא פרי רעיון מופשט. אולם בתוך האווירה הציונית, שאפפה את הציבור היהודי בפולין בשנים שבין שתי המלחמות העולם, היה בית־ספר זה טבעי למדי. ביחוד מאחר שבני השכבות העממיות, שנושלו מעמדותיהם הכלכליות והפוליטיות, היוו את רובם הגדול של התלמידים בבתי־הספר של „תרבות" וראו מיפלט לדור הצעיר רק בארץ־ישראל.

בית־הספר של „תרבות" ידע בדרך התפתחותו עליות וירידות. לכתחילה היה קרוב ל„חדר מתוקן" וידע מחסור במורים מתאימים. קשיים פדגוגיים היו כרוכים בהוראת הלשון, שאינה שפת־החיים. תוכנית הלימודים סבלה לא אחת בגלל הצורך לסגל את בית־הספר לתנאים החיצוניים. במשך הזמן הפך בית־הספר של „תרבות" לבית־ספר מודרני. מתוך נאמנות לשלימות האידיאולוגית החינוכית נמצאו דרכים לשילוב תוכנו של בית־הספר במבנהו הדידאקטי. כינוסים פדגוגיים ארציים וגליליים של הסתדרות „תרבות" ומוריה שקדו על שיכלולה של תוכנית הלימודים. גברה המגמה הריאלית בבית־הספר היסודי ואף הוקם בית־ספר חקלאי מיוחד.

הסמינריונים של „תרבות" העמידו מחנה גדול של מורים, אשר נתחנכו חינוך עברי שלם. בעזרת שליחים מן החוץ הודק הקשר בין היסודות החלוציים בארץ לבין בית־הספר העברי בפולין. מרבית המפלגות ותנועות הנוער הציוניות — הציונים הכלליים, ה„התאחדות" („הפועל הצעיר"), הרביזיוניסטים, „השומר הצעיר", „גורדוניה", „החלוץ", „הנוער הציוני" וכו' — לקחו חלק בעבודתה של „תרבות" והשפיעו על דרכה. ארץ־ישראל עמדה כל הימים במרכז הלימודים והשאיפות והעבודה למען הקרן־הקיימת־לישראל והידיעות על הנעשה בארץ קשרו את התלמידים לארץ־ישראל. חניכי „תרבות" הצטרפו ברובם לתנועות הנוער החלוציות. 60% מכלל גומרי בית־הספר העממי של „תרבות" עלו לארץ (לפי מישאל חלקי שנערך בשנת 1938). היקף השפעתה של „תרבות" אף חרג ממיסגרתה הפורמלית. שיעורי ערב לעברית ולידיעת הארץ שנערכו ליד בתי־הספר וכן הספריות הרבות, שנתקיימו על ידם משכו גם נוער שלמד בבתי־הספר האחרים ורבים נתקרבו על־ידי חניכי „תרבות" לציונות.

בתי־הספר של „תרבות" היו היחידים, ששלטה בהם הלשון העברית בלימודים „יהודיים" וכלליים כאחד, פרט ללימודים „פולניים" — הלשון הפולנית, ההיסטוריה והגיאוגרפיה של פולין, שלשון הוראתם היתה פולנית. בסוף תקופת „הסאנאציה" נתגלתה במיניסטריון להשכלה נטייה להרחבת שילטונה של הלשון הפולנית. גם בבתי־הספר האלה התחיל המאבק. אבל תוצאותיו לא הובלטו — לא הספיק הזמן; פרצה המלחמה.

הזרם הציוני הדתי, שגם הוא דגל בלשון העברית ועשה אותה ללשון ההוראה בבתי־הספר שלו, לא עמד למעשה בפני לחץ הממשלה והמציאות; הפולנית כלשון הוראה תפסה מקום ניכר בבתי־הספר שלו. „תחכמוני" בוארשה, שתעודתו היתה לחנך רבנים בעלי השכלה תורנית וכללית, נמנה על טיפוס של בתי־הספר הדו־לשוניים. ההסתגלות לדרישות הממשלה ועוד יותר לרצונם של ההורים, שביקשו „תכלית" לבניהם נוסף להשכלה עברית וחינוך ציוני, הביאו ליצירת טיפוס של

בית־ספר, במיוחד בית־ספר תיכוני, דו־לשוני, שלימודי היהדות נלמדו בהם לרוב בעברית והלימודים הכלליים בפולנית. מובן מאליו שלבתי־ספר אלה העניקה הממשלה זכויות פומביות, כלומר בוגריהם נתקבלו לאוניברסיטאות ולטכניונים כתלמידי בתי־הספר הממלכתיים. על־ידי כך נחלש הלחץ של היהודים על בתי־הספר התיכוניים הפולניים ואפשר היה להוריד את אחוז התלמידים היהודים בהם עד למינימום.

תוכנית הלימודים בכל בתי־הספר הפרטיים של היהודים היתה אחידה ומאושרת על־ידי הממשלה. אולם למעשה היה כל זרם מוסיף על התוכנית וגורע ממנה. המיניסטריון דאג ללימודים הנלמדים בפולנית, ועל אלה שנלמדו בעברית לא השגיח כמעט לגמרי. דבר זה שימש נימוק לסירובו להעניק לגימנסיות של „תרבות" זכויות פומביות, שהרי לא היו למיניסטריון משגיחים יודעי עברים ואי אפשר היה, לדעתו, אפילו בימי הרצון של ממשלת בארטל, לתת אימון במשגיחים יהודים, שלא ינהגו לפנים משורת הדין לגבי הגימנסיות העבריות. לפיכך ניתנו זכויות פומביות רק למחלקות נמוכות של הגימנסיות וכשחלפה שעת־הרצון נתבטלה גם הענקה זו והיחס אליהן נעשה קריר ואחר־כך עוין.

רק לסמינריונים למורים ולגננות העניקה ממשלת בארטל זכויות פומביות ולבוגריהם ניתנה הרשות להורות בבתי־ספר שלשון ההוראה בהם היא עברית ובבתי־ספר פרטיים של היהודים בכלל. אולם הדבר לא הגיע לידי הכרתם כמורים שווים בזכויותיהם לבוגרי הסמינריונים הממלכתיים.

מגמות פדגוגיות מתקדמות שלטו בבתי־הספר של „תרבות" כמו באלה של ציש"א ושל רשת הגימנסיות הדו־לשוניות, שבראשן עמדו ד"ר ברוידא וד"ר טרטקובר. בנוגע לכיוון הציוני היו קרובים לבתי־הספר של „תרבות" אלה של „יבנה", „שול־קולט", רובם של בתי־הספר הדו־לשוניים שבוארשה ואלה שנימנו על רשת הגימנסיות בהנהגת ד"ר ברוידא.

מערכת בתי־הספר של „תרבות" כללה גני ילדים, בתי־ספר יסודיים בני שש—שבע כיתות וגימנסיות. במידה מסויימת אפשר היה לצרף לרשת „תרבות" את המכון למדעי היהדות שנוסד בוארשה בשנת 1928 ובמיוחד את המחלקה להכשרת מורים לבתי־ספר תיכוניים.

המצב החומרי של מערכת החינוך העברי

כל ימיה היה מצבה של מערכת החינוך העברי דחוק. בתקופתה הראשונה, בימי הקוראטוריון הציוני, היתה תמיכתו של „הג'וינט" מכסה את רוב הוצאותיו, אולם גם אז היו הקצבותיו לא מספיקות. הגיזברות של הקוראטוריון היתה טוענת תמיד, שההנהגה המרכזית של ה„ג'וינט" מקפחת את החינוך העברי, שאין לו דואג ואפוטרופוס נאמן, כמו שיש לחינוך הדתי והיידישאי. הציונים לא היו ב„ג'וינט" גוף נפרד, כמו ה„פיפלס ראֶליף", שעמד תחת השפעתם של הסוציאליס־טים, ובמיוחד של ה„בונד", או „צנטרל ראֶליף" שדאג לחינוך דתי. הציונים הפזורים בין ה„ראֶליפים" והנמצאים גם בין חברי ה„ועד האמריקאי היהודי" מהווים בכל גוף וגוף מיעוט והרוב בכולם אינו נותן חשיבות יתרה לחינוך העברי. לכן לא התאים חלקו בהקצבות השנתיות למיספר תלמידי בתי־הספר העבריים. לא נכונה היתה גם הטענה שבמערכת החינוך העברי לומדים ילדי המעמד הבינוני, שאינם זקוקים לתמיכה דומה לזו הניתנת לבתי־הספר של הזרם הדתי והיידישאי, שלמדו בהם ילדי עניים.

ברבות הימים נצטמצמו והלכו ההקצבות של ה„ג'וינט". מצבם של בתי־הספר היסודיים וגני הילדים נעשה דחוק. המרכז בוארשה יכול היה לבוא רק לעזרת בתי־הספר היסודיים בתמיכות מסויימות, אבל לכלכלתם היו אחראים ועדי ההורים במקומות, שנבחרו מדי שנה בשנה. הם שהקימו גם את הבניינים הנחוצים, אם היה הדבר ביכולתם, או אם השילטונות דרשו בניינים מתאימים לבתי־ספר ואלה לא היו בעיירה. ויש שדרישות אלו שימשו אמתלה לביטול הרשיון לבית־הספר העברי הקיים, כדי שבית־הספר הממלכתי יוכל להיבנות מחורבנו. כן דאגו ועדי ההורים לתזונה חלקית בבית־הספר בזמן הלימודים ולמושבות נופש בימות החופש. ההורים הם שכילכלו את בית־הספר במידת יכולתם וממילא השפיעו לא במעט על דרכו.

ההרכב הסוציאלי של הורי התלמידים בבתי־הספר היסודיים של „תרבות"

בעלי־מלאכה	31%
סוחרים זעירים	40%
פועלים	12%
סוחרים וחרשתנים	4%
מחוסרי־עבודה	6%
יתומים	4%
שונים	3%
בסך־הכל	100%

אכן, בעולו של בית־הספר היהודי נשאו בעיקר המורים. הם שהיו ראשוני מייסדיו והם בעיקר עיצבו את דמותו ודאגו להתפתחותו החומרית והרוחנית. תחילה נעזרו על־פי־רוב על־ידי ועדים מקומיים, או גם על־ידי המפלגות, אך במקומות רבים נשארו לאחר מכן בודדים ועזובים לנפשם. משכורתם של המורים היתה דלה למדי ורק לעתים רחוקות קיבלו את שכרם בעד חודשי החופש. שכר־הלימוד לא הספיק לכיסוי כל ההוצאות. במשך הזמן התארגנו המורים באגודות מקצועיות — כמעט כל זרם והסתדרות מורים משלו (בראש הסתדרות המורים של „תרבות" עמדו ד"ר אהרונסון וב. שרייבמן) — לשם הגנה על ענייניהם. אך כיוון שרובם היו קשורים קשר רוחני עם המרכזים והמוסדות עצמם, לא יכלו לעמוד על דרישותיהם בתקיפות ורק במידה מועטת עלה בידם לשפר את מצבם החומרי.

לפי מקורות ההכנסה היה הרכב התקציב של בית־ספר יסודי של „תרבות" (שנת הלימוד 1937/38) :

„ג'וינט"	1%
שכר־לימוד	70%
עיריות	2%
קהילות	3%
מיפעלים	4%
גרעון	20%
בסך־הכל	100%

התקציב השנתי הממוצע של בית־ספר עממי (שש—שבע כיתות) בשנת הלימודים 1937—1938 הגיע ל־10—15 אלף זהובים ; של גן־ילדים — 1.500—2.000 זהוב ; של בית־ספר תיכון — 50—100 אלף זהובים.

התקציבים של כל מוסדות החינוך הציבוריים (פרט לבתי־הספר המקצועיים) הסתכמו בסך 15 מיליונים זהוב. לפי זה יש

להעריך את תקציב „תרבות" בסך של 4 מיליונים זהובים.

תמיכות העיריות הלכו ופחתו עד שהיה להן ערך סמלי בלבד. תמיכות הקהילות לא פחתו, אך שיעור חלקן בתקציבו הכללי של בית־הספר החילוני היה מועט מלכתחילה. תמיכה זו ניתנה לרוב לבתי־ספר דתיים, או לשם לימוד הדת בלבד. הגירעון בשיעור של 20% נתכסה בהכרח על־ידי המורים, שלא קיבלו את שכרם המלא. בכל פעם הודגש הדבר בוויכוחים שנתקיימו בסיים על התקציב בכלל ועל ענייני השכלה בפרט והובלט העוול והניצול הפיננסי, שבהתעלמות מצרכי המיעוט היהודי. אבל הכל היה לשווא.

הממשלה אינה מופיעה כל עיקר בתקציבו של בית־הספר היהודי בשנת 1937—1938. רק תקופה קצרה (1931—1934) תמכה הממשלה תמיכה כל שהיא בחינוך היהודי, תמיכה שלא עלתה בסך־הכל כדי תקציב של בית־ספר יסודי אחד.

בבתי־הספר התיכוניים היה המצב טוב יותר. לרוב למדו בהם בני אמידים ושכר־הלימוד היה גבוה בהרבה מזה של בתי־הספר היסודיים. לכן היה ביכולתם של המורים בבתי־הספר האלה, שהיו מאורגנים באגודה מקצועית אחת מרכזית, להגן על ענייניהם ואף לא נרתעו משביתות.

סמינריונים למורים

ל„תרבות" היו שני סמינריונים בעלי זכות סמיכה להוראה — בווילנה ובגרודנה. האחד נוסד בשנת 1921 והשני ב־1926. כן התקיימו קורסים לגננות בוארשה, ואחר־כך, בשנת 1934, עבר הסמינריון לגננות לווילנה. הסמינריונים היו מוציאים כמאה מורים וכמה עשרות גננות לשנה. לרגל הרֶאפורמה הכללית של מערכת החינוך הכללית בפולין, נפתח בשנת 1938 פדגוגיון בעל זכויות, שנתקיים עד המלחמה. נוסף לכך קיים מרכז „תרבות" במשך שנים שיעורי קיץ למורים־בפועל, שהיו חסרים תעודות רשמיות.

הממשלה הפולנית גופא קיימה סמינריון למורי דת ישראל, — המוסד החינוכי היחידי ליהודים שנתקיים על־ידה. מוסד זה היה קרוב ברוחו לציונות, בזכות מוריו ורבים מתלמידי המוסד שימשו מורים בבתי־הספר של „תרבות".

גני הילדים

שני זרמים — „תרבות" וציש"א — נתנו את דעתם גם לחינוך הגיל הרך. מכווני הזרמים האלה ראו בגן הילדים תנאי קודם ושלב הכרחי להרחבתה ולהתפתחותה של מערכת החינוך, בכמות ובאיכות, והשתדלו לפתח גם את גני הילדים לפי תנאי המקום והחוק. ל„תרבות" היו בשנת הלימודים 1934—1935 72 גני ילדים (לעומת 52 בשנת 1926—1927) ו־67 בשנת 1938—1939. לציש"א היו בשנת 1934—1935 11 גני ילדים. הזרמים הדתיים לא הקימו מוסדות מיוחדים לגיל הרך, שכן קיבלו ילדים בני חמש ואף בני ארבע ל„חדרים" ולבתי תלמוד־תורה.

והנה מספר בתי־הספר היסודיים לפי השנים:

שנת הלימודים	1926/27	1930/31	1934/35	1938/39
מיספר בתי־הספר	123	173	183	179

מיספרים כלליים (השוואה)

בשנת הלימודים 1934—1935 למדו — לפי הנתונים של המישרד הסטאטיסטי של ממשלת פולין — בכל בתי־הספר היסודיים במדינה 425.566 ילדים יהודים; מהם 343.671 בבתי־הספר הממשלתיים, 81.895 (19%) בבתי־ספר יהודיים.

בסך־הכל היו בשנת 1937/38 97.400 תלמידים ב־626 מוסדות יהודיים; לעומת זאת היו, לפי חשבון ה„ג'וינט" לשנת 1936 — 180.181 תלמידים ב־1465 מוסדות יהודיים, שהתחלקו לפי הזרמים כדלקמן:

	מוסדות	תלמידים
„תרבות"	269	44,780
„יבנה"	229	15,923
שול־קולט	16	2,343
ציש"א	169	16,486
„חורב"	367	*49,123
ישיבות	167	15,941
„בית יעקב"	248	*35,585
בסך־הכל	1.465	180,181

ההפרש הגדול שבין מיספרי ה„ג'וינט" והמיספרים של הסטאטיסטיקה הרשמית מתבאר ביחוד בשאיפתם של מבקשי תמיכה להפריז במיספר המוסדות ותלמידיהם. ה„ג'וינט" לא בדק את המיספרים. תמיכתו חולקה בהתאם להשפעתם של הגופים שהשתתפו ב„ג'וינט". מאידך, גם הסטאטיסטיקה הרשמית אינה מדוייקת. לא כל המוסדות נרשמו עם היווסדם במישרדי הממשלה. יש שעברו שנים עד שנתמלאו כל הדרישות של השילטונות ובינתיים התקיימו בתי־הספר באורח חצי־לֶאגאלי.

מעריכים את מיספר ילדי ישראל בגיל בית־ספר בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה במחצית המיליון ומעלה. אם נוסיף למיספר הנקוב בדין־וחשבון של ה„ג'וינט" (180.000) עוד כ־40.000 ילדים שנתחנכו ב„חדרים", מתקבל שבקירוב 40% מכלל הילדים היהודיים קיבלו את חינוכם במוסדות של היהודים עצמם.

ברוח ציונית נתחנכו במוסדות:

„תרבות"	44,780
„יבנה"	15,923
שול־קולט	2,343
דו־לשוניים ציוניים	7.000
בסך־הכל	70,046

בסך הכל קיבלו, איפוא, חינוך ציוני כשבעים אלף תלמיד, שהם כ־35% מכלל התלמידים במוסדות החינוך היהודיים ורק 14% מכלל ילדי ישראל במדינה. אף־על־פי־כן היה החלק השביעי הזה השאור שבכל מערכת החינוך היהודי והשפעתו הגיעה אף לבתי־הספר הממשלתיים.

מרכז „תרבות" הוציא קבצים לבירור שאלות החינוך: „תרבות", „אופקים", „מסילות" ודו־שבועונים לילדים ולנוער: „עולמי", „עולמי הקטן" ו„עולמי הקטנטן".

* מחובת הלימוד הממשלתי פוטרו 25 000 תלמידים בבתי־הספר של „חורב" ו„בית־יעקב". בבתי־הספר של אגודת ישראל נתקבלו גם ילדים בגיל רך.

בתי־הספר של ציש"א

מאת יצחק לב

ציש"א — צענטראלע יידישע שול־אָרגאַניזאַציע (האירגון המרכזי של בתי־הספר היהודיים) — נוסד בשנת 1921 על־ידי כינוס מוסדות־החינוך החילוני, ששפת ההוראה בהם היתה יידיש. בתי־הספר של ציש"א — שני עיקרים היו מונחים ביסודם: יידיש כשפת־ההוראה וחילוניות. בזה נבדלו מכל שאר טיפוסי בתי־הספר. אולם בתוך המיסגרת הזאת מצויים היו כל מיני הסתעפויות וגוונים, הן מבחינת אופיו הסוציאלי של בית־הספר, הן מבחינת התוכן הלאומי של החינוך. חלק הארי של בתי־הספר ציש"א נוסד בידי המפלגות השונות של תנועת הפועלים היהודית. אך היו גם בתי־ספר, שקשורים היו עם גורמים יידישאיים־בורגניים. הגישות השונות של שני הכוחות העיקריים בתנועת־הפועלים היהודית ובציש"א—ה„בונד" ו„פועלי־ציון"־שמאל — לבעיות יהודיות־לאומיות, מצאו את ביטויין לא רק בדרכי לימוד ההיסטוריה היהודית ושאר מקצועות היהדות, אלא גם באווירה ששרתה בבית־הספר. ברם מצבם של בתי־ספר אלה, וההכרח לנהל מלחמה מרה לקיומם, הן בתחומי המחנה היהודי והן כלפי חוץ — אלה יצרו את הבסיס לפעולה ומאבק משותפים עד לחיסולה הטראגי של יהדות פולין.

מערכת בתי־הספר היידישאיים החילוניים קמה כתוצאה מאותם תהליכים, שהביאו לתחיית התרבות בשפת יידיש בכלל. התמוטטות התרבות היהודית הדתית כגורם מווסת בחיים היהודיים מצד אחד; התמורות הסוציאליות המעמיקות בחיי היהודים בפולין, שהעלו על־פני השטח את העובד ואת תנועת־הפועלים היהודית כגורם ציבורי בעל־מישקל, הם הם שיצרו גם את בית־הספר היידישאי החילוני. יוזמת בית־הספר הזה היתה האינטליגנציה הראדיקאלית, זו שהיתה קרובה אל תנועת־הפועלים, ואולם נושאו היה במידה רבה, וערב פרוץ מלחמת־העולם השניה כמעט הנושא היחידי — ציבור הפועלים היהודי.

הניסיון הראשון להקים בית־ספר ביידיש בוארשה נעשה בשנת 1911. בחברת־המורים היהודים התארגנה אז קבוצה יידישאית, שכללה בונדאים (י. קלפפיש ואשתו), „פועלי־ציון"־שמאל (יואל ויצחק שווייגר, ב. עפרון), ס"ס (יעקב לוין, ש. גילינסקי) וגם כמה ציונים (ח. קוטיק ואחרים), אשר החלה להשפיע על בתי־הספר הציבוריים הקיימים, שינהיגו את לימוד היידיש כמקצוע. בפעולה הזאת סייע באורח פעיל י. ל. פרץ. לאחר מאמצים רבים הוכתרה הפעולה בהצלחה בבית־הספר בעל ג' כיתות־הלימוד, „חינוך ילדים", לאחר שש. גילינסקי ניתמנה להיות מנהלו. הכיתה הראשונה עברה כולה לשפת יידיש; אחרי־כן הוחל גם בלימוד טבע, היסטוריה וגיאוגראפיה ביידיש. בית־ספר זה היה ראשון להנהגת היידיש כשפת־ההוראה לא רק בוארשה, אלא גם בפולין בכלל. הוא היה יחיד במינו במשך שנים אחדות.

דחיפה ועידוד ניתנו לבתי־הספר של יהודים, והיידישאיים בתוכם, על־ידי פעולת־הסיוע שאורגנה לאחר פרוץ מלחמת־העולם הראשונה וגירוש היהודים מהעיירות בסביבת וארשה, על־ידי הצבא הרוסי. עשרות אלפי פליטים יהודים זרמו ובאו לוארשה. היה צורך דחוף לארגן מוסדות לטיפול בילדים ומוסדות־חינוך בכלל. חלק מן השליחים, שנשלחו לוארשה לשם פעולה זו מטעם אירגוני־עזרה יהודיים ברוסיה, היו עסקנים לשעבר במפלגות־פועלים יהודיות ואלה תמכו בכיוון היידישאי. בחלק ממוסדות־הילדים הונהגו יידיש ועברית זו בצד זו. אלא שהפשרה לא האריכה ימים. עד מהרה החלו להתארגן מוסדות־ילדים עבריים לחוד ויידישאיים לחוד, פרט לבתי־הספר מסוג „תלמוד־תורה" ובתי־הספר הפולניים של הקהילות, שהיו קיימים גם קודם לכן.

בית־מחסה לילדים הראשון בוארשה ששפתו היתה יידיש הוקם בהשתתפותו הפעילה של י. ל. פרץ, ב־23 במארס 1915, ברחוב גנשה 7. י. ל. פרץ פתח את בית־הילדים וכתב בפרטי־כל את המוטו שלו: „אין אומרים לאיש: הישאר כמות שהנך, אלא התפתח ממה שהנך". ליושב־ראש הוועד של בית־הילדים נבחר י. ל. פרץ, למזכיר — ל. פייגנבוים, לגיזבר — יעקב דינזון. כעבור שבועות אחדים נפטר פרץ, אך בית־הילדים המשיך בקיומו.

בחורף 1915 פתח סניף ה„בונד" בוארשה בית־ילדים על־שמו של ברוניסלאב גרוסר. בית־ילדים זה התפתח במרוצת הזמן לבית־ספר עממי; לאחר שנתיים נפתחה הכיתה הראשונה וכך הלך בית־הספר והתפתח משנה לשנה עד שנהפך לבית־ספר עממי תקין. בשנת 1918 פתח ה„בונד" בית־ילדים שני, שאף הוא התפתח ונעשה בית־ספר עממי. בשנת 1920 כבר היו במערכת בתי־הספר של ה„בונד" 12 מוסדות, מהם 4 גני־ילדים, 8 בתי־ספר עממיים עד כיתה ג'.

„פועלי־ציון"־שמאל הקימו בשנת 1916 בית־ילדים ובו שתי כיתות, שבמרוצת הזמן התפתח ונהפך לבית־ספר עממי תקין. בעת ובעונה אחת נוסדו עוד שני בתי־ספר — האחד בידי מאניה רוזבלאט ובר אופנהיים, והשני בידי יואל שווייגר ולאה רובינרוט; שני בתי־הספר האלה נכללו בקוראטוריון על־שם בורוכוב. בשנת 1918 הוקמו בית־ילדים ובית־ספר. בשנת 1920 היו ברשותם של „פועלי־ציון"־שמאל 4 בתי־ספר ובהם 13 כיתות, מלבד שני בתי־ילדים.

בראשית שנת־הלימודים 1916/17 ייסדה „התאחדות" (אז ס"ס) בית־ילדים על־שם י. ל. פרץ.

בשנים 1916/17 נוסדו שלושה בתי־ילדים יידישאיים, בהנהלת האינטליגנציה היידישאית הבלתי־מפלגתית. מאחורי מוסדות אלה לא עמדו שום כוחות ציבוריים מאורגנים. בעל־החסות והאפוטרופוס של המוסדות מן הטיפוס הזה היה הסופר היהודי הנודע יעקב דינזון. גם בתי־ילדים אלה התפתחו במרוצת הימים לבתי־ספר עממיים תקינים לימים עברו שניים מבין בתי־ספר אלה (מילה 49 ולשנו 87) לרשות הקוראטוריון הבונדאי, אחד (סווארדה 22, שמנהלו היה אברמסון) עבר לקוראטוריון על־שם בורוכוב.

נתמזל מזלה של רשת בתי־הספר היידישאיים בפולין ונושאיה היו כוחות ציבור מאורגנים. אך גורם זה, תהיה מעלת חשיבותו כאשר תהיה, לא היה, כמובן, ביכולתו למלא תפקיד שווה לזה של הממשלה, הבונה בתי־ספר, ונושאת בעולם.

בימי הכיבוש הגרמני הוטל על מערכת בתי־הספר היידישאיים בוארשה להיאבק בשלוש חזיתות: עם הקהילה, שהיתה נתונה בידי המתבוללים; עם הציבור הפולני, שנתארגן בוועד־האזרחים העירוני הכללי וניסה ליטול לידיו את תפקידי השילטון העירוני. שני גורמים אלה — הקהילה היהודית והוועד האזרחי — רצו שניהם בבתי־ספר פולניים או בתלמודי־תורה לילדי היהודים, אך לא בבתי־ספר עבריים, או יידישאיים. שילטון־הכיבוש הגרמני רצה לנצל את האוכלוסיה היהודית לצורך מגמות הגרמניזאציה שלו. כל הגורמים האלה התנכלו למערכת החינוך היידישאי והשתמשו נגדה באמצעים אדמיניסטראטיביים־מישפטיים וגם ניסו להחניקה חנק כספי.

יש לזכור את התנאים של הימים ההם. בתי־הילדים לא היו מוסדות־חינוך בלבד. חשיבותם היתה רבה גם כמוסדות להזנת הילד. אי־אפשר כלל היה להעלות על הדעת, שבימים ההם, ימי חוסר־עבודה כללי ורעב, יוכלו המוסדות האלה להתקיים בכוחות עצמם. כל המוסדות כולם היו תלויים בסיוע.

סיוע כזה לא ניתן לא על־ידי ועדי־האזרחים ולא על־ידי שילטונות־הכיבוש הגרמניים. הוא בא מחוץ־לארץ, בעיקר מידי היהדות האמריקנית. ברם, חלוקת כספי הסיוע היתה נתונה בידי ועדה, שיחסה אל מערכת־החינוך היידישאי־החילוני היה יחס עויין. על רקע זה פרצו סיכסוכים קשים. התוצאה היתה, כי ועד־הסיוע העממי („פיפלס ראַליף קומיטי״) באמריקה החליט לממן באורח ישיר את המוסדות היידישאיים־החילוניים ולצורך זה מינה ועדת שלושה: את הסופר יעקב דינזון, ולאדימיר מֶדֶם („בונד״) וישראל רייכמן („פועלי־ציון״). מאז ואילך התחיל קיומם התקין של מוסדות החינוך היידישאיים־החילוניים ואפילו ניתנה להם אפשרות להתפתח.

הישיבה הראשונה של הוועדה הנ״ל נתקיימה ב־7 בפברואר 1917. ליושב־ראש וגיזבר נבחר דינזון, למזכיר — רייכמן. לעזרת הוועדה הוקמה וועדת־מישנה בת 6 חברים, שכל חבר הוועדה הראשית מינה שניים מהם. וועדת דינזון—מֶדֶם—רייכמן חרגה במרוצת הזמן הרחק מעבר תחומי ועדת־חלוקה והיא טיפלה בעניינים הכלליים של בתי־הספר. היא פעלה עד לכינוס הראשון של בתי־הספר, שנתקיים ביולי 1921. כאשר ניסד הציש״א, מסרה וועדת־השלושה את תפקידיה לאירגון החדש.

בד בבד עם זה אורגנו בימי הכיבוש הגרמני פעולות המוניות למען זכויות החינוך היידישאי. בשנת 1916 נערכה בוארשה החתמה המונית ולשילטון הגרמני הוגשה עצומה נושאת 32.645 חתימות. המיפעל אורגן בידי כל היסודות היידישאיים בוארשה. נוסח העצומה היה:

„אל השילטון הקיסרי־הגרמני, וארשה.

בהיותנו משוכנעים, כי בית־הספר העממי יוכל למלא את תפקידו רק כאשר הלימוד יהיה בשפת־אמו של הילד, מביעים החתומים מטה את מישאלתם, שבבית־הספר העממי היהודי תהיה שפת־ההוראה — הלשון יידיש״.

ללא קשר עם העצומה הוגש לשילטון הגרמני תזכיר בלשון הגרמנית מטעם „האגודה למען בתי־ספר והשכלה״, שנוסדה בידי מפלגת־העם (פאָלקס־פארטיי), שקמה באותו זמן. התזכיר נסתיים בדרישות הבאות:

1. שפת־ההוראה יידיש תונהג על־יד חוק רשמי.
2. תיווסד רשת של בתי־ספר יהודיים ששפת־הוראתם היא יידיש. בתי־ספר אלה ייווסדו על־ידי שילטונות העיר והקהילה ויוחזקו על חשבונן.
3. ייסוד בתי־הספר האלה והנהלתם תימסר למועצת־חינוך יהודית, שתפעל במקביל למחלקת החינוך הפולנית של ועד־האזרחים ואשר תורכב מבאי־כוח כל האוכלוסיה היהודית.

אולם כל הפעולות הללו נודעה להן יותר חשיבות חינוכית כלפי פנים, לגבי ההמונים היהודיים עצמם. חלק ניכר מן ההמונים האלה התייחסו אל מוסדות־הילדים כאל מיטבחי־ילדים; אפיו החינוכי של המוסד לא עניין אותם ביותר. השילטון הגרמני לא שם לבו כלל לא לפעולות ולא לעצומות. היו לו חשבונות פוליטיים משלו. שילטון זה החל אז מתנה אהבים עם האורתודוכסים, לאחר שניכשלו נסיונות שליחיו מבין יהודי גרמניה להניע את הציבוריות היהודית בפולין שתסכים לאוריאָנטאציה פרו־גרמנית. בקשר עם המהפיכה שנתחוללה ברוסיה והשפעתה בפולין, גברו הרדיפות נגד תנועת־הפועלים וממילא לא היה מקום לדבר על יחס ידידותי אל מוסדות, שבחלקם המכריע נוסדו ונהלו על־ידי ציבור־הפועלים היהודי. ואולם כלפי פנים הביאו מיפעלי־ההסברה האלה להחדרת הכרת ערכה של מערכת־חינוך עצמית ולראשית ההבחנה בין השיטות השונות. להליך זה תרמו הן פעולות־ההסברה הניפרדות בתוך המפלגות, והן הפעולות המשותפות, שאורגנו על־ידי ועדת דינזון—מֶדֶם — רייכמן, כגון שבוע בית־הספר, שנערך בוארשה בשנת 1917 וייסוד ועדי־ההורים בתוך המוסדות.

ואף־על־פי־כן רופף היה שיתוף־פעולה בין הטיפוסים השונים של בית־הספר היידישאי־חילוני. שיתוף־פעולה זה נצטמצם בימים ההם בעיקר בתחומי בעיות הזנת־הילדים והסיוע החמרי. וועדת דינזון—מֶדֶם—רייכמן, שלכתחילה היו פעולותיה מצומצמות, נהפכה למרכז שבו הצטבר הנסיון בשטח חינוך הילדים; ועדה זו היתה הגורם היחיד, שניתן לו לטפל בבעיות שצפו ועלו על הפרק, שבו אפשר היה להסדיר ולתאם את העניינים והתפקידים המשותפים. מוועדת־חלוקה צנועה התפתחה וועדת דינזון—מֶדֶם—רייכמן לגורם מכריע בבניין מערכת בתי־הספר היידישאיים־חילוניים לא רק בוארשה אלא בפולין כולה. במרוצת הזמן התרחבה הוועדה, צירפה אליה כוחות חדשים, הקימה את הוועד המרכזי — ועד בתי־הספר על־שם דינזון, שריכז את פעילותם המדינית של ההמונים, את התעניינותם הגוברת והולכת בבית־הספר, טיפל בבעיות ובעניינים המשותפים, התערב במידה גדלה והולכת בחייו הפנימיים של כל בית־ספר ולאחרונה אף סייע לאיחוד מערכת בתי־הספר היידישאיים־חילוניים — על־ידי אירגון הכינוס הראשון של בתי־הספר, זה שייסד את האירגון המרכזי של בתי־הספר היידישאיים — ציש״א.

הכינוס הראשון של בתי־הספר היידישאיים־חילוניים וייסוד הציש״א — מהווים נקודת־מיפנה מכרעת בהתפתחות מערכת החינוך היידישאי־חילוני. היה זה ביטוי לתהליך־גיבוש שהגיע לבשלותו, למגמות שיתוף־פעולה הדוק שהבשילו בקרב כל הזרמים במערכת זו.

הכינוס נפתח ב־15 ביוני 1921 בוארשה בהשתתפות 400

צירים. בימים ההם היו קיימים בשיטחי פולין 178 מוסדות־חינוך יידישאיים־חילוניים, מהם — 47 בתי־ילדים, 130 בתי־ספר עממיים וגימנסיה אחת. נתחנכו בהם כ־20 אלף ילדים.

הכינוס שיקף את הזרמים השונים שבתנועת בתי־הספר. בין 375 הצירים בעלי זכות־ההצבעה נוצרו 4 סיעות: „הבונד" עם 133 צירים, „פועלי־ציון"־שמאל עם 126 צירים, ה„התאחדות" עם 53 צירים והסיעה הבלתי־תלויה (עסקני־חינוך בורגניים־ראדיקאליים וסוציאליסטים־ימניים) עם 63 צירים.

בכינוס לא שררה אידיליה כל עיקר. נשתקף בו המאבק הרעיוני, שנתחולל בימים ההם בין הימין והשמאל בתנועת־הפועלים, בין תומכי הדיקטאטורה הפרוליטארית לבין חסידי הדאֶמוקראטיה הפארלאמנטארית, בשאלה — אם לשתף פעולה עם יסודות בורגניים.

„פועלי־ציון"־שמאל נקטו באותו כינוס עמדה שמאלית קיצונית ועם זאת עמדה שהיתה גם לאומית ביותר ופרו־ציונית; עמדה זו באה לביטוי בחלק המסיים של מצע „פועלי־ציון":

„בעד אופיו הסוציאליסטי המובהק של בית־הספר היידישאי; בעד קשר הדוק בין בית־הספר היידישאי הפרוליטארי לבין מגמות־הבניין הפרודוקטיביות בחיים היהודיים; בעד שיתוף־פעולה מרוכז וכן של כל היסודות הסוציאליסטיים בתחומי החינוך והתרבות".

„פועלי־ציון"־שמאל יצאו נגד דרישת שאר הסיעות שבכינוס, להכניס את בתי־הספר לרשת הממשלתית הכללית, הם תמכו בדרישה לקיים את בתי־הספר במלואם בכספי המדינה, אך תוך השארת ניהולם בידי המוסדות האוטונומיים. על שום מה? מפני, כפי שטענו, „שנתיישנה עמדת הדאֶמוקראטיה הפועלית שרצתה לעבור את כל ההתפתחות כולה במיסגרת המדינה הרכושנית, ועל־כן רצתה בכוונה ובאורח עקרוני למסור למדינה עד כמה שאפשר יותר סמכויות". גם בשאלת העברית בתור מקצוע היתה עמדתם ברורה ומוחלטת — בעד הנהגתה כמקצוע־הוראה בבית־הספר.

עמדה מנוגדת בתכלית נקטה סיעת בתי־הספר הבלתי־תלויים. הגוון הפוליטי של סיעה זו לא היה אחיד כל עיקר. היו שם יידישאים בורגניים, כגון ש. מנדלסון וא. פרלמן — שניהם „עממיים" („פולקיסטים"); היו שם בונדאים ותיקים, שנתרחקו מן ה„בונד" מחמת הפראזיאולוגיה הראדיקאלית שרווחה אז במפלגה הזאת כתוצאה מהלכי־הרוח בקרב ההמונים; היו שם חברי ה„התאחדות" לשעבר, כד"ר מ. זילברפארב. לימים, משנשתחרר ה„בונד" מנטל השמאליות וקיבל למעשה את הקוו שלהם בשאלת בתי־הספר, נצטרפו רובם אל ה„בונד" ואף תפסו בו עמדות חשובות. הם היו בעד חזית יידישאית מאוחדת בשאלת בתי־הספר, ללא הבדל הבסיס הסוציאלי, נגד הדגשת האופי הסוציאליסטי של בית־הספר וזיקתו היחידה אל תנועת־הפועלים היהודית. הסיעה הבונדאית נקטה עמדת־ביניים ופסחה על שתי הסעיפים בין שתי הסיעות הללו.

בהחלטה שנתקבלה על־ידי כינוס בתי־הספר נאמר בין השאר: „בית־הספר היידישאי החילוני חייב על־כן ללכת בדרך הטבעית על־מנת שייהפך לבית־ספר עמלני — לבית־ספר של חינוך סוציאליסטי".

„החלוץ במאבק לבית־הספר העמלני החדש הוא מעמד־הפועלים היהודי. אך בקיומו (של בית־ספר זה) מעוניינים ההמונים הרחבים ביותר. מעמד־הפועלים מרכז מסביבו את כל אותם הכוחות, המסוגלים לשתף־פעולה במאבק הזה". ההחלטה הזאת, שנתקבלה כמעט פה אחד, אופיינית לרוח הראדיקאלית, ששררה בימים ההם בתנועת־הפועלים ואשר הקיפה גם מפלגות וחוגים מתונים מעיקרם.

ואולם עיקר חשיבותו של הכינוס היה בכך, שהוא יצר מרכז למערכת בתי־הספר היידישאיים־החילוניים ופתח בכך דף חדש בשטח זה.

מערכת בתי־הספר היידישאיים גילתה באופן ברור את אופייה הראדיקאלי והפועלי המכריע. עובדה זו היא שקבעה גם את יחסה העויין של הבורגנות הפולנית אל בית־הספר הזה ואת התנגדותה של הבורגנות היהודית אליו; מגמתו האנטי־מתבוללת הגלוייה עוררה מורת־רוח בקרב הפפ"ס. מבחינה ציבורית התבססה מערכת בתי־הספר של ציש"א על עזרת תנועת־הפועלים היהודית (פרט לקומוניסטים, שלחמו נגד ציש"א). אפס כי תוך כדי המאבק נגד הרדיפות, שגברו לאחר הכינוס הראשון, עלה בידי מוסדות ציש"א לזכות בתמיכת החוגים המתקדמים היהודיים וגם בתמיכת הפפ"ס. עובדה זו סייעה לא מעט בידי בתי־הספר בעמידתם נגד הרדיפות.

הניסיון לחסל את בתי־הספר של ציש"א, שנעשה בידי השילטון הפולני, התחיל לראשונה באזורי־הספר, מקום בו היו בתי־ספר אלה מיכשול למגמות־הפולוניזציה. אך הרדיפות הגיעו גם לוארשה. בפברואר 1922 הגיעה הודעה מטעם מועצת החינוך המחוזית, כי בוטלו הרשיונות לארבעת בתי־הספר, שנוהלו בידי הקוראטוריון הבינדאי, „אונזערע קינדער" („ילדינו"). ביוני אותה שנה הודיע השילטון, כי הוא מסרב לאשר הוקית את תקנון הציש"א עצמו וכי מבחינה פורמאלית חייב ציש"א להתחסל. תיכף לאחר־מכן באה הפקודה לסגור את כל בתי־הספר של חברת „ילדינו". באותו זמן לערך החליטה מועצת החינוך הוארשאית לסגור את בתי־הספר של הקוראטוריון של „פועלי־ציון"־שמאל, „שול און דערציאונג" („בית־הספר וחינוך"). הפעם הובאו נימוקים עקרוניים להצדקת הגזירה: א. אין מלמדים בהם דת, ב. שעות־הלימוד הן רבות מדי וזה מעייף את הילדים, ג. שפת־ההוראה, יידיש, אינה מאפשרת לפקח על בתי־הספר. המגמה היתה ברורה — לחסל את ציש"א על מערכת בתי־הספר היידישאיים־חילוניים גם יחד.

ציש"א אירגן אז פעולה נמרצת. נקראו אסיפות המוניות, נשלחו החלטות־מחאה מטעם האיגודים המקצועיים, הופיעה הצהרת־מחאה של 68 סופרים יהודיים, חברי אגודת־הסופרים, ביניהם ציונים ידועים, עסקנים וסופרים בורגניים, כאהרן איינהורן, י. אפנשלאק, א. גולדברג, אורי צבי גרינברג, ש. הירשהורן, א. הארטגלאס, הלל צייטלין, אהרן צייטלין, אלחנן צייטלין, צבי פרילוצקי, ש. י. יאצקאן ועוד. מחאה זו מסתיימת במלים: „אנו מוחים על כך, שרומסים ברגליים את זכויותינו האנושיות והלאומיות האֶלמנטאריות ביותר. אנו מוחים על העוול הזה. יש לפתוח שוב את בתי־הספר. יש לכלול את בתי־הספר היידישאיים ברשת בתי־הספר הממלכתית. תושב היד, שהושטה באכזריות נגד בית־הספר היהודי".

יחד עם זה עלה בידי ציש"א לגייס לפעולה זו את האיגודים המקצועיים הפולניים. שני מנהיגים חשובים ביותר של הפפ"ס ושל התנועה המקצועית השתתפו במשלחת אל שר־החינוך ותבעו לבטל את הגזירה. סוף־סוף בוטלה הגזירה.

בשלהי שנת 1922 השיגו גם בתי־הספר של ציש"א זכויות רשמיות והלימוד בהם נחשב כקיום חובת חינוך.

פרק הזמן שבין הכינוס הראשון לבין השני נמשך קרוב לארבע שנים. היתה זו תקופת גיבוש וליכוד לבתי־הספר, בעיקר בשטח הפדגוגי. אורגנה לישכה פדגוגית, ובשנת 1923/24 חוברה תוכנית־לימודים לבתי־הספר, עובדו פרוגראמות־לימוד למקצועות השונים, החלו מופיעים סיפרי־לימוד עצמיים. בעת ובעונה אחת נקט ציש"א צעדים להבטחת קיומם החומרי של בתי־הספר: נערכו התרמות, הועלה שכר־הלימוד, הוסדרו היחסים עם ה„ג'וינט". בימים ההם הוחל בפעולת מגבית לטובת בתי־הספר בארצות שונות — תחילה במערב־אירופה, אחר־כך באמריקה הצפונית והדרומית. ואף־על־פי־כן היה מצבם של בתי־הספר קטסטרופאלי, ביחוד מפני שהיו אלו שנות המשבר הכלכלי הכבד. תקציבם של 14 בתי־הספר ובתי־הילדים בוארשה היה אז למעלה מ־350 אלף זהובים לשנה, שהיה צורך לכסותם כמעט כולם בכוחות עצמיים. החובות למורים גדלו והלכו. ולמרות הכל נעשתה בארבע השנים האלו עבודה רבה מאד.

בוועד־הפועל של ציש"א השתתפו בימים ההם: ב. מיכאלוויטש — יושב־ראש, י. זרובבל — סגן יושב־ראש; חברים: פאט, יוסף לשצ'ינסקי, אייסורוביץ' („בונד"), נ. בוקסבוים, י. לב („פועלי־ציון"), ש. גילינסקי, ד"ר י. קרוק („התאחדות"), קאזשדאן, מנדלסון, זילברפארב (בלתי־תלויים). העסקנים החשובים ביותר במערכת בתי־הספר בוארשה היו — ש. זאגאן (בתי־הספר ע"ש בורוכוב) ושלמה זוסמן (בתי־הספר של „בונד"); הם היו מזכירי שני הקוראטוריונים ועם זאת היוו את המזכירות של סניף ציש"א בוארשה.

הכינוס השני של בתי־הספר נפתח בוארשה ב־19 באפריל 1925 — עשר שנים למותו של י. ל. פרץ ועשר שנים לייסוד בית־הספר הראשון ביידיש בוארשה. המארגנים השתדלו לשוות לו אופי חגיגי. הוזמנו המפלגות הראדיקאליות הפולניות והלא־פולניות וגם עסקנים ראדיקאליים בודדים; מלבד זאת הוזמנה שורת אישים יהודים, שידועים היו באהדתם ליידיש, וכן נציגי תנועות החינוך והתרבות הראדיקאליות בחוץ־לארץ. מבחינת הברק החיצוני עלה הכינוס השני על הראשון, אלא שחסרה בו נשימת־האביב, שציינה את הכינוס הראשון.

היו אלה הימים בהם הרימה הריאקציה בפולין ראש, המשבר הכלכלי לא הוקל וניסו להפיגו על־יד מדיניות־ההפלייה כלפי היהודים, לרבות בשטח החינוך. כתוצאת הרדיפות הישירות ניסגרו בין הכינוס הראשון לשני 32 מוסדות־חינוך שמנו 117 כיתות; כתוצאת המשבר הכלכלי — 37 מוסדות ובהם 94 כיתות; בסך־הכול נתחסלו במשך אותן ארבע השנים, מטעמים שונים, 105 מוסדות שמנו 274 כיתות. ואף־על־פי־כן בא ציש"א לכינוסו השני ברכוש ניכר — 183 מוסדות ובהם 22.376 תלמידים. וגם, דבר שרבה חשיבותו, במיטען גדול של ניסיון וידיעה וכושר־עמידה, שנרכשו תוך מאבק מול הרדיפות על מערכת בתי־הספר.

גם בכינוס השני הופיעו אותן הסיעות שנאבקו בכינוס הראשון, אלא שחל בהן שידוד מערכות מסויים. ה„התאחדות", שבכינוס הראשון מנתה 53 צירים (קרוב ל־15%), באה לכינוס השני עם 14 צירים בלבד (למעלה מ־5%). שאר שלוש הסיעות: „בונד", „פועלי־ציון"־שמאל והבלתי־תלויים שמרו בערך על כוחותיהן. בבחירות להנהלה המרכזית השיגה הרשימה הבונדאית 9 מנדטים, „פועלי־ציון"־שמאל — 7, סיעת בתי־הספר הבלתי־תלויים — 4, ה„התאחדות" — 1.

אפס כי תמורה ניכרת מאוד חלה בין הכינוס הראשון לשני בעמדתו של ה„בונד". השאלות העיקריות שסביבן התרכז הויכוח היו: א. האם הפרולטריון היהודי הוא הגורם היחיד הבונה את בית־הספר החדש, ב. האם חייב בית־הספר לשאת אופי סוציאליסטי, ג. האם יש להרחיב את הבסיס הסוציאלי של ציש"א ולהשתדל לכלול בתוכו יסודות בורגניים, ואחרון אחרון ד. האם יש להשאיר את ניהול בתי־הספר בידי הקוראטוריונים כמקודם, או למסור את התפקיד בידי סניפי ציש"א. ניכרת היתה התקרבות גדולה בין ה„בונד" לבין סיעת בתי־הספר היידישאית הכללית והבלתי־תלויה. ח. ש. קאזשדאן, מי שהיה אז דבר הסיעה הבלתי־תלויה ולימים המנהיג הבונדאי בענייני חינוך והיושב־ראש האחרון של ציש"א, כותב על עמדת הסיעה הבונדאית: „בהוסיפה לתמוך בניסוח, שנתקבל בכינוס הראשון של בתי־הספר, נקטה סיעת־מאדאם, למעשה, עמדה אחת עם הסיעה הבלתי־תלויה". בנוגע לסיעה הבורוכובית הוא כותב, כי „פועלי־ציון"־שמאל המשיכו בעמדתם הרעיונית בשטח הפעולה החינוכית כמעט ללא שינוי". התוצאה היתה, שאם בכינוס הראשון נתקבלו ההחלטות החשובות ביותר כמעט פה־אחד, הרי בכינוס השני נתקבלו ההחלטות ביחס למצב המדיני־מישפטי, בעניינים אירגוניים וביחס לדין־וחשבון של הוועד־הפועל, בקולות ה„בונד" והבלתי־תלויים — נגד „פועלי־ציון", שהעלו הצעות־החלטה ניפרדות משלהם. בין ההחלטות שנתקבלו פה־אחד ישנה אחת, המקדמת בברכה את היוזמה להקים את המכון היהודי המדעי (ייוו"א — יידישער וויסענשאפטליכער אינסטיטוט) וממלאת את ידי ההנהלה המרכזית החדשה לסייע בביצוע התוכנית היזומה.

עם כל רצינות מצבה של מערכת בתי־הספר, על אף חילוקי־הדעות הרציניים, שבאו לביטוי בכינוס השני שלהם. הופגן בו הליכוד הפנימי שבתוך תנועת החינוך היידישאי. בגרותה הפדגוגית, יציבותה האירגונית והאימון ההדדי הגובר בקרב הזרמים השונים. תכונות אלו הועמדו עד מהרה למיבחן חמור, כשזמן קצר לאחר הכינוס השניה באה הפיכתו של פילסודסקי.

זמן מועט בלבד נמשכו האשליות בנוגע לאופייה של הפיכת־מאי זו; כל עוד היסוותה הסאנאציה את מגמות־הפאשיזאציה שלה ובהילחמה נגד האנדציה הריאקציונית, היתה מתגנדרת קמעה בליבראליזם למראית־עין. הרדיפות על בתי־הספר רפו במקצת. בשנת 1927 קיבלו אפילו בתי־הספר של ציש"א מאת הממשלה את ההקצבה, הראשונה והיחידה בהיסטוריה של פולין שקמה לתחייה בין שתי מלחמות העולם, בסך 12 אלף זהובים מן „הקרן לבתי־הספר הפרטיים" הממשלתית. בשורה של ערים פולניות נתקיימו בשנת 1927/28 בחירות לעיריות, שהצטיינו בעלייה ליסודות השמאל וגם ליהודים, ובמיספר ניכר של נציגי־פועלים יהודים. לעיריית וארשה נבחרו 28 חברים יהודים, ביניהם 10 נציגי פועלים (7—„בונד", 3—„פועלי־ציון"). הנציגות היהודית והפועלית בעיריית וארשה נתחזקה. החל מאבק נמרץ להשגת תמיכה בשביל מערכת בתי־הספר היידישאיים. פפ"ס וגם כמה מחברי העירייה הפולנים־הדאמוקראטיים, ביניהם הפרופ' קאלינובסקי, הושיטו את עזרתם בכיוון זה. התוצאה

היתה, שבתי־הספר היידישאיים החלו מקבלים הקצבה מאת הנהלת העירייה. בשנת 1928 קיבלו בתי־הספר של ציש״א בוארשה מקופת העירייה הקצבה בסך 40 אלף זהוב.

לא ארכו הימים והריאקציה התחילה גוברת, והאנטישמיות משתלטת. בשנת 1930 נאסרו כמה וכמה מנהיגים ראשיים של הפפ״ס ושל מפלגות דאֶמוקראטיות אופוזיציוניות אחרות, הם נשלחו לבריסק ששמה נתפרסם לשימצה, ושם עברו עליהם עינויים אכזריים. בנובמבר 1930 התקיימו בחירות־טאֶרור אל הסיים והסאֶנאט, שבהן השיגה הסאנאציה רוב. בשנת 1933 נחתם חוזה לאי־התקפה עם גרמניה של היטלר. במארס 1935 הונהגה חוקה חדשה, שנועדה להבטיח את המישטר הקיים; אחר־כך נערכו בחירות אל המוסדות המחוקקים באווירה של טאֶרור, שאין לתארו ועל שום־כך הוחרמו הבחירות על־ידי רוב התושבים. והנה באו הפרעות בפשיטיק ובבריסק, המדיניות האנטי־יהודית המאושרת באורח חוקי, איסור־השחיטה וכו׳. נקל לשער, מה היה פירוש הדבר לגבי מערכת בתי־הספר היהודיים בכלל ולגבי ציש״א בפרט.

בוארשה גרשו את בתי־הספר ציש״א מדירותיהם, פעם בעזרת בית־המישפט, פעם בכוח השילטון האדמיניסטראטיבי בלבד. המורים נפסלו, אחרים נאסרו ונחבשו בכלא. בבתי־הספר לא פגעו לרעה, חלילה. הם „רק״ נשארו ללא דירה וללא מורים. במרוצת הזמן גם שללו מהם את ההקצבה העירונית.

בשנת 1936 נערך חיפוש בקוראטוריון הפועל־ציוני של בתי־הספר, בחברת „בית־ספר וחינוך״. החברה נסגרה מטעם השיל־טונות האדמיניסטראטיביים, אחד מעסקניה הראשיים — נ. בוקסבוים — נחבש בבית־הסוהר. נשקפה הסכנה, שגם בתי־הספר ייסגרו, אך הם ניצלו על־ידי כך, שבאורח פורמאלי נתקבלו לרשת החברה הבונדאית „ילדינר״. לאחר מכן החלו פוסלים אולמי בתי־ספר ומורים — ללא כל נימוק.

מערכת בתי־הספר בוארשה התחילה נאבקת מרה. בשנת־הלימודים 1934/35 היו ברשות ציש״א בוארשה 8 בתי־ספר עממיים עם 1.601 ילד, פרט לבתי־ילדים; בשנת־הלימודים 1936/37 שוב לא היו אלא 4 בתי־ספר עממיים ובהם 29 כיתות ו־1.088 תלמידים. חלק מבתי־הספר נסגר בידי השילטונות. בתי־הספר שנסגרו התמזגו עם אלה שנותרו, ואף־על־פי־כן לא היה מיפלט מהצטמקות מערכת בתי־הספר.

בתי־הספר המשיכו להיאבק על קיומם מאבק מר ביותר. הקצבת־הסיוע של ה„ג׳וינט״ היתה זעומה, הקצבות העירייה פסקו לחלוטין. היה הכרח לפנות אל נכונות התנדבותם של ההורים ולהגדיל את שכר־הלימוד. אך כל זה לא הספיק. היה צורך להגביר את אוסף־התרומות וההתרמות.

במאמציהם העצומים של הנהלות בתי־הספר וועדי־ההורים, בעזרת מגביות תכופות בפולין ובחוץ־לארץ, בעזרת התרמות, מסירות־נפש ללא גבול מצד המורים, שעבדו בשכר־רעב, המשיכו בתי־הספר בקיומם.

מערכת־החנוך היידישאית־חילונית נשאה במישטר הסאנא־ציה חלק כחלק בגורלם של שני היסודות המדוכאים ביותר בימים ההם: האוכלוסיה היהודית ותנועת־הפועלים. אולם עד מהרה נתנסתה זו בגורל קשה הרבה יותר, באותו גורל עצמו, שהיה מנת־חלקם של היהודים תחת שילטונם של הרוצחים הגרמנים.

בדיוק כשם שבא הקץ על יהדות פולין תחת שילטונם של התליינים הנאצים, כן גם בא הקץ על מערכת בתי־הספר של ציש״א, כדרך שבא גם על מערכת בתי־הספר היהודיים בכללה. ברם עד לעצם הכליון של וארשה היהודית עדיין התנהלה, בתנאים המחרידים של הגיטו — פעולת בתי־הספר. ד״ר עמנואל רינגלבלום, ההיסטוריון הבלתי־נשכח של גיטו וארשה, כותב בתעודה היסטורית שלו, שהמציאה לייוו״א בניו־יורק ולחבריו בארץ־ישראל, תעודה שכתב בה כמה ימים לפני מותו את הדברים הבאים:

„במסווה של מיטבחי־ילדים ובתי־ילדים שליד „צנטוס״ נפתחה רשת של בתי־ספר בלתי־חוקיים מזרמים שונים: ציש״א, „תרבות״, „שולקולט״, „יבנה״, „חורב״, „בית־יעקב״ ואחרים. פעילות מיוחדת פיתחו בתי־הספר החילוניים ששפת־הוראתם יידיש. הם ניבנו בידי העסקנים הבלתי־נשכחים שכנא זאגאן וסוניה נובוגרודזקה, ששניהם שולחו לטרבלינקה״... ואולם טרבלינקה ומיידאנק, פוניאטוב וטראבניקי ואושבינצים — היו קיצם לא רק של זאגאן ונובו־גרודזקה, אלא גם של המורים והילדים כאחד ביחד עם וארשה היהודית כולה ובכיבשני־הגאז שלהן ניספתה גם מערכת בתי־הספר היידישאיים־חילוניים.

בית־הספר היידישאי־חילוני היה קשור קשר בלתי־ניתק עם המוני היהודים בוארשה ובפולין. הוא לחם יחד עמם וניספה יחד עמם. במאבק האחרון בגיטו וארשה, שהבליט באופן מפואר כל־כך את מיטב תכונותיה של היהדות הפולנית, נטל חלק גם הנוער שנתחנך בבתי־הספר אשר נשאו את שמותיהם של בורוכוב ומאֶדאֶם. באַקורד אחרון זה של חייהם הציבו אנדרטה מפוארת ביותר לבית־הספר, שבו קיבלו את חינוכם.

בית־המדרש „תחכמוני"

מאת מרדכי חלמיש (פלינט)

שניים היו זרמי החינוך החרדי העיקריים בוארשה שלאחר מלחמת העולם הראשונה: ה„אגודה" (או בשמה המלא „אגודת שלומי אמוני ישראל") הקימה בתי־ספר עממיים דתיים בשם „יסודי־התורה", שבאו במקום ה„חדרים" על־יסוד הסכם מיוחד עם הממשלה ומוסד לימוד גבוה יותר — ישיבת ה„מתיבתא"; הזרם השני, זרם ה„מזרחי", שתוכנית הלימודים בבתי־הספר העממיים שלו, „יבנה", כללה, נוסף על כל מקצועות בית־הספר העממי הכללי, שנלמדו בשפה הפולנית, גם את מקצועות היהדות — המקרא, התחלות בתלמוד, ספרות עברית, היסטוריה עברית, גיאוגראפיה של ארץ־ישראל וכו', ששפת־הוראתם היתה עברית. הרוח ששררה בבתי־הספר האלה היתה ציונית־מסורתית ובלב התלמידים ניטעה חיבה לא"י הנבנית.

ברם, עיקר חידושו של ה„מזרחי" בשדה החינוך חל בשנת 1920, עם הקמת בית־המידרש הגבוה „תחכמוני", ברחוב גזשיבובסקה 19 בוארשה. אם הכללת לימודי־החול בבתי־הספר הדתיים העממיים באה כאילו בגזירת המלכות, הרי ייסוד מוסד לימוד גבוה להכשרת רבנים ומועמדים לכהונות דתיות שונות וביסוס המוסד הזה על תוכנית לימודים, שכללה אף את כל המקצועות החילוניים הנלמדים במיסגרת של בית־ספר תיכון כללי, היה בו משום צעד מהפכני רב משמעות, בתוך היהדות החרדית, שנתפסה לרעיונות ציוניים ותרבותיים אגב מיזוג התורה עם דרך־ארץ וחכמות־חוץ.

אין ספק שהיתה כאן השפעה רבה מצד החוגים התורניים־משכילים שביהדות גרמניה, אשר קיימו כבר מזמן בתי־מידרש גבוהים לרבנים בברלין, בברסלוי ועוד. אך השפעה לא מעטה נודעה גם לגאליציה, ודבר זה אנו למדים מן העובדה שעם מייסדי „תחכמוני", מנהליו ומוריו נימנו ההיסטוריון פרופ' מאיר באלאבאן, ד"ר ש.ב. פלדמן ועוד מורים וסופרים — שכולם הגיעו לוארשה מגאליציה.

במאמר מוסגר מן הראוי לציין, כי תופעה זו לא היתה אלא בבואה נאמנה למצב שבו היתה נתונה היהדות החרדית בפולין בכלל ובוארשה בפרט. בעוד שבתחומי המחשבה הציונית והפרעלית ובמחנה החילוני בכללו נתנה יהדות פולין לא רק מנהיגים והוגי־דעות לעצמה, אלא אף העמידה שורת אישים מרכזיים שתפסו מקום בראש התנועה העולמית עוד בשלביה הראשונים, הרי היהדות החרדית בפולין, שנתונה היתה בדורות האחרונים להשפעתם המכרעת של האדמו"רים וה„חצרות", לא החלה לארגן את שורותיה מבחינה ציבורית ופוליטית אלא בעצם ימי מלחמת העולם הראשונה, עם הקמת הסתדרויות ה„מזרחי" ו„אגודת־ישראל" בפולין. ואף בזה לא באה היוזמה מבפנים, אלא בעיקר מן החוץ — מחוגי היהדות החרדית שבגרמניה ואוסטריה.

* * *

על תולדות הקמת בית־המידרש „תחכמוני" מספר ד"ר ש. ב. פלדמן, היחיד מבין המייסדים, שניצל מן השואה הנאצית; הוא עלה לארץ בעוד מועד וחי עמנו כיום.

עוד בשנת 1919 נולד הרעיון להקים בית־מידרש גבוה להכשרת רבנים ושאר נושאי כהונות בקהילות היהודיות בפולין, שיהיו גם בעלי השכלה חילונית כללית. צורה ממשית ניתנה לרעיון הזה הודות לקשרי־חברות שהיו קיימים בין ה. פארבשטיין, מראשי ה„מזרחי" בפולין, לבין מי שהיה פעם חברו לספסל הלימודים בבית־הספר התיכון למיסחר בוארשה, מיסודו של קרוננברג, שמואל אדלברג, מחבר המחקר Księga Przysłów Polskich („ספר הפיתגמים הפולניים"), ששימש אז בכהונת מנהל המחלקה לדת משה במיניסטריון הפולני לדתות ולהשכלה והיה מקובל על חוגי הממשלה הפולנית. הם הגיעו לידי הסכם, שמרכז ה„מזרחי" יעבד תקנון של בית־המידרש ויגישו לאישור הממשלה וזו, לאחר שתאשר את התקנון, גם תכסה את הוצאות הקמת המוסד והחזקתו. כן הוסכם ששם המוסד יהיה „בית־מידרש דתי־יהודי, ,תחכמוני', בחסות המיניסטריון לדתות ולהשכלה", כדי להמנע מן השם „בית־מידרש לרבנים", שנפסל מחמת הניסיון המר שנתנסה בו בית־המידרש בשם דומה באמצע המאה ה־19, שלא יצא ממנו אף רב אחד ומגמתו היתה התבוללות.

על־פי אותו הסכם היו צריכים להתמנות למוסד שני מנהלים, באישור הממשלה הפולנית; המנהל האחד ללימודי־חול והשני ללימודי־קודש. ואכן, לפי הצעת ה„מזרחי" קיבל את המינוי הראשון כמנהל ללימודי־חול ולענייני האדמיניסטראציה הפרופ' ד"ר מאיר באלאבאן, ששימש עד אז מנהל הגימנסיה ע"ש ד"ר ברוידה בצ'נסטוכוב. לכהונת המנהל ללימודי־קודש הוצע תחילה המלומד הנודע פרופ' חיים הלר (מביאליסטוק, עתה באמריקה), אך התביעות שהעמיד הלה למועמדים להתקבל כתלמידים למוסד היו מופרזות כל־כך שלא נמצאו כלל תלמידים, שיוכלו לעמוד בהן. מטעם זה בוטלה הצעת המינוי הזה ובמקומו נתמנה הרב המופלג בתורה, ר' שלמה דוד כהנא, מראשי הרבנות בוארשה ומאוהדי ה„מזרחי" (שלימים נצטרף לסוכנות היהודית ואף עלה ארצה ונתמנה רבה של העיר העתיקה בירושלים). ד"ר ש.ב. פלדמן (היחיד מבין חברי ההנהלה שהיה חבר המוסדות המרכזיים של ה„מזרחי" ושימש מעין נציג המפלגה בהנהלת המוסד) נתמנה סגן־מנהל וגיזבר והוטל עליו להזמין את המורים ללימודי־קודש. המשכורת שנקבעה למורים היתה לפי דרגת המשכורת של מורי הגימנסיות. את תקציב המוסד הציע ה„מזרחי" לממשלה וזו אישרה אותו. את הוצאות החזקת הפנימיה, שהוקמה ליד המוסד בשביל התלמידים מערי־השדה, כיסה ה„מזרחי" מקופתו.

כמורה ראשי לתלמוד ופוסקים בכיתות הגבוהות נתמנה רבה של פרוזשאני, ר' משה סולובייצ'יק, בנו של הגאון ר' חיים סולובייצ'יק, מי שהיה בשעתו רבה של בריסק־דליטא וראש ישיבת וולוזשין; הרבנים יחיאל בלומנפלד ויהושע שרייבמן נתמנו מורים לתלמוד בשאר הכיתות. תנ"ך הורו הסופר ופרשן התנ"ך ר' מנדל וולמן וכן יהושע ריבאק; מורים

לעברית היו הסופר והמדקדק ש. ש. קאנטורוביץ והסופר י. א. האנדלזאלץ; בשנים הראשונות לימד גם ד"ר ש. ב. פלדמן מקצועות אחדים בכיתות הגבוהות (מתימאטיקה ותנ"ך); את השפה והספרית הפולנית לימדו ס. קאמינסקי ומ. קליין; היסטוריה כללית — מובשוביץ ורומלט; גרמנית — רבינוביץ; מדעי־הטבע — וורטמן; פיסיקה — מדרס; מתימאטיקה — פינקל ורוזנוויין; גיאוגראפיה — ברקמן; מורה לזימרה היה זמן־מה הקומפוזיטור ומנצח מקהלת בית־הכנסת „נוזשיק", דוידוביץ; מורה להתעמלות — רוזנברג. בשנים הראשונות לימד היסטוריה עברית הפרופ' באלאבאן עצמו, אך לאחר מכן החל מלמד מקצוע זה ד"ר משה אלתר (גיסו של באלאבאן), שבשנת 1929 ירש את מקומו גם כמנהל כללי של המוסד, לאחר שבאלאבאן קיבל את הקאתדרה להיסטוריה באוניברסיטה הפו־לנית ואף נתמנה רקטור במכון למדעי היהדות. בשנת 1922 נבחר ד"ר ש.ב. פלדמן כציר לסיים הפולני ועל־כן צימצם את עבודתו ב„תחכמוני" ובאמצע שנת 1923 עזב את המוסד לחלוטין. מטעם ה„מזרחי" טיפל במוסד, מתחילתו ועד סוף קיומו בימי חורבן וארשה בידי היטלר, הרב יצחק ניסנבוים, מאישיה המרכזיים וממנהיגיה הרוחניים של תנועת ה„מזרחי" העולמית בכלל והפולנית בפרט.

* * *

התקנון של „תחכמוני"[1] הוגש, כאמור, מטעם ה„מזרחי" למיניסטריון הדתות וההשכלה הפולני וקיבל את אישורו. עיקרי התקנון הזה קבעו בין השאר: בית־המדרש „תחכמוני", שיהיה בן 3 כיתות מכינות ו־5 כיתות־יסוד (ובשנים הראשונות גם כיתת „פרוזדור" שלפני המכינות), רואה את מטרתו בחינוך מועמדים לרבנים נאורים, שיוכלו לשרת בנאמנות את מדינתם פולין ואת בני־דתם היהודים. תוכנית הלימודים תחולק להשכלה דתית ולהשכלה חילונית. ראשי המוסד ישאפו להעלות את רמתם המוסרית של התלמידים, לנטוע בהם „אהבת האלוהים והאדם, אהבת ארץ מולדתם (הכוונה, כמובן, לפולין — מ. ח.) וכל אזרחיה". נוסף על הדגשת המגמות האלו בכל מקצועות הלימוד תילמד במוסד גם תורת המוסר ותיערך בו תפילה בציבור.

על הרבנים ושאר המורים והמחנכים מוטלת חובת הטיפול בתלמידים וחינוכם הדתי. ההשכלה הדתית תהיה ברוח מסורתית ומטרתה — להעניק לתלמיד המסיים השכלה רבנית מלאה, על־מנת שעם קבלת תעודת־הסמיכות יהיה מוכן למלא כראוי את תפקידי הרב באחת הקהילות היהודיות של מדינת פולין.

בתוכנית לימודי הדת והיהדות נכללים המקצועות הבאים: התלמוד על כל הפירושים הראשונים והאחרונים, במסגרת של 3—7 דפים לשבוע, הכל לפי הכיתה. בשלוש כיתות־היסוד האחרונות (הסמינאריוניות) יוטל הדגש במיוחד על השולחן־ערוך והפירושים. הבחינות בתלמוד ובפוסקים ייערכו בעל־פה.

מלבד התלמוד ילמדו בכל הכיתות את התנ"ך בהיקף רחב ועל־פי התפיסה המסורתית. כן ילמדו את השפה העברית, דיקדוקה וכן את הספרות העברית העתיקה והחדשה. שאר מקצועות היהדות יהיו, פילוסופיה של הדת והיסטוריה של עם ישראל, תוך הדגשה מיוחדת של קורות היהודים בפולין. שפת־ההוראה של מקצועות היהדות תהיה עברית, פרט לתלמוד ופוסקים שיילמדו ביידיש (וזאת מפני שהרבנים לא היו מורגלים ללמדה אלא בשפה זו. ויצויין, כי מטעם זה נלמדה גם ההיסטו־ריה היהודית לא בעברית, אלא בפולנית).

להלן נאמר בתקנון, כי ההשכלה החילונית הולכת בד בבד עם ההשכלה הדתית ומהווה אתה שלמות אחת. „בית־המדרש ,תחכמוני' נטל על עצמו את המשימה לעשות נסיון של שילוב הרמוני של שני כיווני ההשכלה ולשם כך הוא נותן לתלמידיו קורס מלא של גימנאסיה הומאניסטית, תוך סטייה קלה לטובת המקצועות ההומאניסטיים, הדרושים יותר לרב בישראל.

לצורך השלמת ההכשרה הרבנית ילמדו גם על הקהילות היהודיות ועל חוק־הנישואין הנהוג במדינה; כן יאומנו התלמידים במקצוע ההטפה הדתית.

לשון הוראת המקצועות החילוניים היא פולנית, אך בתורת שפה זרה ילמדו גם את הלשון הגרמנית וספרותה (בתחילה נלמדה גם השפה הרומית העתיקה, אך לימים נפסקה הוראת השפה הזאת, כנראה מחשש שזו תקל עוד יותר על תלמידי „תחכמוני" לגשת לבחינת בגרות ולהמשיך אחר־כך בלימודים באוניברסיטה ויימצא שהמוסד מקפח במו ידיו את ייעודו).

מיספר שעות הלימוד לכל כיתה נקבע עד 48 לשבוע ומזה היה חלקם של לימודי־החול 20 שעות כלומר ניתנה עדיפות מוחלטת ללימודי־הקודש. גיל התלמידים הועמד תחילה על 14—18 לכיתות המכינות ועל 17־29 לכיתות־היסוד. אך במרוצת השנים הונמך הגיל והועמד על 12—15 לכיתות המכינות ומ־15 ומעלה לכיתות־היסוד. במידת־מה זה הוריד את רמת הלימודים.

התקנון קבע, כי בסיומה של כל שנת־לימודים תתקיימנה בחינות־מעבר ותלמידי הכיתה המסיימת יגשו לבחינת־גמר לשם קבלת היתר־הוראה. ואכן, בחינות־גמר כאלו היו מתקיימות מאז שנת 1926 לפני ועדה מורכבת מרבנים, מורי ה„תחכמוני", ונוסף על־כך רב אחד או שניים, נציגי הרבנות של קהילת וארשה. שנים רבות היו משתתפים בבחינות השנתיות ובבחינות־הגמר הפרופ' ד"ר מ. שור והרב ש. ד. כהנא. תלמיד שעבר בהצלחה את בחינות הגמר היה מקבל סמיכות לרבנות ועם זאת תעודת־גמר, שנרשמו בה ציונים שהשיג בכל המקצועות הדתיים והחילוניים. תעודה זו נחתמה בידי נציג משרד הדתות וההשכלה הפולני, ששימש בתורת יושב־ראש וועדת־הבוחנים, והוא שמילא גם את תפקיד המפקח על המוסד מטעם הממשלה הפולנית.

נתונים סטאטיסטיים על מחזורי התלמידים לא נמצאו אלא עד שנת 1930/31[2].

בפנימיה שליד המוסד התגוררו כ־30 תלמידים מערי־השדה, בעיקר בני רבנים, שיחד עם בניהם של כלי־קודש אחרים, או פקידי הקהילות היהודיות בערי פולין ועיירותיה היוו בדרך־כלל אחוז ניכר בקרב תלמידי „תחכמוני". התלמידים היו, כמובן, רובם ככולם בנים להורים אדוקים. יש עוד לציין, כי תמיכה כספית קיבל „תחכמוני" (תקציב הממשלה הפולנית לא הספיק לקיומו, ואף־על־פי שהתלמידים, בני הא־מידים המועטים, שילמו שכר־לימוד גבוה למדי) לא רק מכמה קהילות יהודיות בפולין, אלא גם מיהודים בצרפת ובאמריקה.

על תלמידי „תחכמוני" יש עוד לומר, כי מיד לאחר שפשטה הידיעה על הקמת בית־המדרש ועל תוכנית־הלימודים שלו, החלו נוהרים אליו מן הערים והעיירות של פולין הקונגרסאית, ליטא הפולנית וגאליציה עשרות בחורים, שלא אחד מהם כבר היו מאחוריו שנים של לימוד בישיבות והיו ביניהם אפילו

1. מובא עפ"י מאמרו של ד"ר מ. אלתר שפורסם ב־ „Miesięcznik Żydowski", גליון 1—6 משנת 1932, שהופיע בוארשה.
2. עפ"י מאמרו של ד"ר משה אלתר כנ"ל.

בעלי סמיכות. יש להניח שהקאריארה המובטחת על־פי מגמתו הרשמית של המוסד, „להכשיר רבנים, שיעמדו בראש הקהילות האורתודוכסיות ויוכלו להשכיל את צאן מרעיתם ולייצגם לפני שילטונית המדינה" יותר משקסמה לתלמידים עצמם, דיברה אל לבם של הוריהם, שנפשם נכספה מן־הסתם לראות פעם את בניהם באיצטלה של „דוקטור ראבינר" ולפחות של רב בעל השכלה מודרנית, היודע להתהלך עם בעלי־השררה במדינה. בחורים אלה, שרובם היו נאלצים לקיים עצמם על מתן שיעורים פרטיים ועבודות אחרות, ראו ב„תחכמוני" — בעיקר — הזדמנות טובה לרוות את צמאונם הגרול להשכלה ודרך כשרה לפרוץ את ה„חומות", שסגרו על דורות רבים של יהודים חרדים בפולין עד הימים ההם. וכל זאת בלא שיצטרכו להגיע ליד קרע גלוי עם סביבת־מוצאם.

בשנת־הלימודים הראשונה 1920/21 מנה המוסד 48 תלמידים, ומיספרם הלך וגדל, עד שכעבור עשר שנים הגיע ל־220. בסך־הכל סיימו את המוסד וקיבלו סמיכות לרבנות, עד שנת 1937, 177 תלמידים.

* * *

המילא „תחכמוני" את התיקוות שתלו בו מייסדיו? ראשי המוסד, בהשיבם על השאלה הזאת בעקיפין לאחר למעלה מעשר שנות קיום בית־המידרש, טענו כי „גילם הצעיר של המסיימים ועובדת היותם רווקים הפריעו להם בקבלת מינוי לרבנים בקהילות וכי חוגי ציבור מסויימים מקרב האדוקים אינם מביטים בעין יפה על חידושי הזמן ועל השכלתם החילונית של המועמדים מקרב מסיימי „תחכמוני", ועל־כן התנגדו למינויהם לכהונות רבנות בקהילות היהודיות בפולין"[3]. טענות אלו, שמתוכן נשמעים הדים ברורים למלחמה החריפה אשר היתה נטושה בין חוגי ה„מזרחי" וחוגי ה„אגודה" בפולין על ההשפעה בקרב הקהילות, יש בהן משום נסיון להסביר על שום מה לא יצאו מ„תחכמוני" רבנים למעשה. לעומת זאת נבצר מאתנו לדעת כמה ממסיימי „תחכמוני" גילו רצון ללבוש את איצטלת הרבנות כל־עיקר. אם כה ואם כה הרי טענות אלו נראות פשטניות ותמימות יתר על המידה. שכן את הסיבות האמיתיות לאי־השגת המטרה של גידול רבנים וכלי־קודש על־ידי בית־המידרש הזה יש לחפש בלי־ספק במקום אחר, בתהליכי ההתפתחות הסוציאלית, שעברה באותה תקופה על יהדות פולין בכללה ועל הדור הצעיר שבה בפרט.

דומה, כי קשה להעלות על הדעת פקעת גדולה וסבוכה יותר של סתירות ושל מבוכה רעיונית־פוליטית מזו שרבצה לפתח המוסד הזה ששמו בית־המידרש „תחכמוני". אמנם מן המפורסמות הוא, שבתי־המידרש התיאולוגיים, לא רק אצל היהודים, אלא בכל אומה ולשון, משמשים בדרך כלל אך מעט מאוד כמקום הכשרה לכלי־קודש, ולעומת־זאת הם מוציאים מבין כותליהם הרבה מא״ד כופרים ומהפכנים. אך נדמה, כי מעשרה קבין של סתירה המונחים ביסודו של כל חינוך לכלי־קודש מודרניים, נפלו תשעה בחלקו של ה„תחכמוני". ודיינו אם ננתח רק אחדות מן הסתירות הבולטות ביותר: א. המגמה הרשמית של המוסד, לגדל רבנים־פאטריטים פולניים נאמנים, התעלמה כלילי מרעל האנטישמיות הפרועה שפיעפע מכל עבר בפולין האנדאקית והפילסודסקאית, מן ה„נומרוס קלאוזוס" לגבי יהודים באוניברסיטאות, מן החרם הכלכלי והחברתי, שהוטל על היהודים ואף מפרעות־הדמים שנערכו ביהודים כפעם בפעם בעשור האחרון שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה; ב. המגמה לחנך „רועים נאמנים" לקהילות היהודיות בפולין התעלמה מעובדת נישול היהודים והתערערות עמדותיהם הכלכליות, מהתרוששותן המתמדת של הקהילות, שעצם קיומן ועתידן הועמדו בסימן שאלה. ברי לחלוטין שלא היה במצב אוביאקטיבי זה כדי למשוך את ליבו של הצעיר, שיקשור את עתידו עם ספינה רעועה ושוקעת זאת של קהילה יהודית בפולין בשנות השלושים של המאה הנוכחית; ג. עצם המגמה לגדל עסקנים בשביל יהדות הגולה הפולנית היתה בסתירה משוועת לרוח הציונית המובהקת, שפיעמה את רוב תלמידי המוסד, לגעגועים לארץ־ישראל שטופחו בהם אפילו בידי מיטב מורי המוסד עצמם. ד. חמורה ביותר היתה גם הסתירה שבמגמת מיזוג האמונה הדתית המסורתית, נוסח יהודי פולין, עם רכישת השכלה חילונית. שכן לא היה אקלימה הרוחני של יהדות פולין החרדית דומה כל עיקר לזה של בת־זוגה בארצות אירופה המערבית. חריף מדי היה כאן הקיטוב בין יהודים שומרי חומות האדיקות הקנאית בדת, אלה שחיו במשך דורות במעין גיטו סגור ומסוגר, לבין שיכבת המשכילים, פורצי־החומות. קיטוב זה כמעט ולא איפשר כל מיזוג בין שני העולמות. הדברים הגיעו עד כדי כך, שבפולין לא היה כמעט בנמצא מורה בעל השכלה רחבה במדעי היהדות ובמקצועות החילוניים הכלליים כאחד ואשר יהיה גם אדוק בדת ובקיום המיצוות. נמצא של„תחכמוני" היו שני טיפוסים של מורים — הרבנים, שהיו מושכים את התלמידים לצדם, אל תחומי המסורת ואל הדבקות בתורה ובמיצוות המעשיות, ואילו מצד שני היו רוב רובם של המורים בלתי־דתיים ואף הם לא עשו מלאכתם רמיה ופתחו לפני התלמידים צמאי־הדעת את היכלי השירה והספרות העברית, הפולנית והכללית ואת שערי המדעים. אין פלא, איפוא, שהתלמידים הירבו להתבשם מן הקלאסיציזם היווני והרומי, ספגו אל קרבם בשקידה ובלהיטות את הדעות המהפכניות של משוררי ההשכלה ודברי תקופת התחייה. גם לימודי ההיסטוריה, הטבע, הפיסיקה והגיאוגראפיה סייעו להרחבת אופקיהם הרוחניים ופיתחו בהם את כושר הניתוח המחשבתי, את חוש הביקורת ואת השאיפה הטבעית לקרוא דרור למחשבה, שהיתה כבולה עד אז בכבלי המסורת ונתונה בסד האמונה הדתית המאובנת.

אם נוסיף על־כך גם את ההדים מרעמי המהפיכה הכבירה, שנתחוללה בברית־המועצות, ואשר מן־הנמנע היה שלא יחדרו אל בין כותלי המוסד הזה, וכן את הצלילים הרעננים והמסעירים, שהגיעו מארץ־ישראל הנבנית והולכת בעמל ובזיעה של חלוצים צעירים — כי אז יוסבר, מה רב היה המרחק בין המגמה הערטילאית של הוגי רעיון ה„תחכמוני" לבין התנאים האוביאקטיביים, שעיצבו את עולמם הרוחני של תלמידי המוסד והיתוו את דרכם בחיים.

עתה ברור, כי האשליה של הוגי רעיון ה„תחכמוני", כי כל מה שדרוש להכשרת רבנים ועסקני־קהלה מודרניים אינו אלא תוספת של „השכלה ברוח הזמן" — אי־אפשר היה שלא תתנפץ אל סלעי המציאות המרה. שכן חשו תלמידי „תחכמוני" את משק כנפי הזמן. ואולם, בניגוד לקודמיהם, תלמידי־המידרש לרבנים מראשית המאה ה־19, לא חיפשו מיפלט בבריחה מן היהדות לחיק הטמיעה וההתכחשות הלאומית. רובם מצאו את דרכם אל תנועות הנוער, עלו לארץ ועברו לחיי עבודה ויצירה.

3. ר' ב־ „Głos Gmini Żydowskiej" חוברות 12—11, ווארשה 1938.

התנועה הציונית ומוסדותיה

ההסתדרות הציונית

מאת יצחק גרינבוים

תקופת חיבת־ציון

חיבת־ציון, הצורה הראשונה של התנועה הציונית המודרנית, הובאה לוארשה ונשתלה בה על־ידי ה„ליטוואקים”, כשם שאלה הביאו לאחר־מכן את ה„בונד”. הללו, שהתחילו משתקעים בפולין בשלהי שנות־השבעים וביחוד בתקופה של התגברות הפרעות ברוסיה והחרפת המדיניות האנטישמית של הממשלה הצארית, הביאו לציבור היהודי בוארשה את אכזבתם, את אי־אמונתם באידיאלים של ההשכלה, את התיאשותם מן ההתקרבות לעמים השליטים והתאחדות אתם בהרגשת אזרחות נאמנה אחת. הם מצאו בוארשה ובפולין בכלל ציבוריות יהודית שונה מזו שברוסיה. המוני העם בוארשה עדיין שרויים היו בעולמם המסורתי ועל־פי־רוב עמדו תחת השפעת החסידים. המתנגדים נשבר כוחם וירדה השפעתם בעקב נצחונה של החסידות ו„התפרקותם” המתמדת של טובי צעיריהם, אשר עברו למחנה המשכילים והנאורים, שהתקרבו לשכבה הפולנית המנהיגה. אפילו התגברות ההשפעה הליבראלית הרוסית, בעיצומן של הרֶפורמות של אלכסנדר השני, שפתחו לפני יהודים בעלי השכלה והון פתח למרחבי רוסיה, להשתתפות בעסקי ההון שהתחילו לפרוח בה — לא החלישה את הברית עם הציבוריות הפולנית, שנכרתה בתקופת ה„אחווה”, בשנות 1861/63. הריאקציה שהשתלטה ברוסיה לאחר רצח אלכסנדר השני לא פגעה ביהודי פולין אלא במידה מועטת. אמנם השיוויון האזרחי, אשר ניקבע בחוק־האֶמאנציפאציה של מארגראביה וויאלופולסקי זועזע על־ידי ההגבלות שהטילו שילטונות רוסיה. אך דווקא עובדה זו העמיקה את הרגשת ההבדל בין מצבם של יהודי פולין לבין זה של יהודי רוסיה וחיזק בקרב ה„נאורים” המתבוללים והמשכילים, השואפים להתקרבות אזרחית ותרבותית מתוך שמירה על ה„יהדות הצרופה” — את האמונה בציבור הפולני ובאידיאלי השיחרור הלאומי שלו.

פרעות דצמבר 1881 בוארשה נחשבו להד־הפרעות ברוסיה הדרומית והודגש, כי אותה יד נעלמת שחוללה אותן, גרמה גם להתקפה על יהודי וארשה, לבל תיבדל עיר זו מערי תחום־המושב ולבל יוצאו יהודיה מתוך כלל יהודי רוסיה. לכן לא היה רישומן חזק, אף־על־פי שדווקא בעתונות הפולנית הפרוגרסיבית, שהיהודי הנאור והמשכיל ביקש וגם מצא בה על־פי־רוב הוראה והדרכה, לא חסרו דברי אזהרה והוכחה ש„היד־הנעלמה” — לא כבדה עליה המלאכה; המוני העם הפולני ראו ביהודי מנצל ועושק לטובתו־הוא וגם להנאתם של המשתמשים בו כבמכשיר. אולם הנאורים, נאמני התרבות הפולנית והשאיפות לשיחרור מדיני וכן גם המשכילים לא השגיחו באזהרות אלה ולא הבינו את הסימנים, המעידים על חיסולה של תקופת ה„אחווה” בין הפולנים והיהודים. איש מדברי המשכילים העבריים — ואפילו אדם כסוקולוב, שהופעת הביטאון „רולה” האנטישמי באותו זמן מילאה את ליבו חרדה רבה — לא נתן לעצמו דין־וחשבון על טיבה של התמורה שנתחוללה בתוך הציבור הפולני לאחר תקופת ההתקוממות של 1863 ושמצאה את ביטויה בתוכנית „הבניין האורגני” ובהופעת בורגנות פולנית, היוצאת למלחמת־התחרות נגד הבורגנות היהודית.

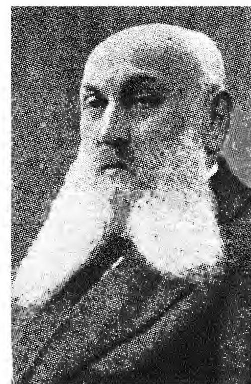
לא היתה בה בוארשה כל אותה התעוררות לשיבת־ציון, אשר גליה עלו ברוסיה; לא נמצאו „בילויים” בין תלמידי האוניברסיטה בוארשה, וה„בילויי” מאירוביץ, שנתגלגל למכון האגרונומי הפולני בפולאבי (נובו־אלכסנדריה בפי הרוסים), לא היה בכוחו להעמיד תלמידים שילכו בדרכיו.

רק בעיירה נידחת הסמוכה לבריסק, מז׳ריץ, הופיעה קבוצת משכילים תורניים, שנתפסו גם הם לזרם ה„נחשונים”, אשר „קפצו אל הים” ועלו ארצה. הם הקימו את אחת המושבות הראשונות — יסוד המעלה. התעוררות זו לא מצאה ממשיכים אלא לאחר עשר שנים, כאשר חברת „מנוחה ונחלה”, שנוסדה בוארשה על־ידי חברי „בני־משה”, רובם „ליטוואקים”, הקימה את רחובות. אף הרב מוהליבר, שישב באותה תקופת־בראשית על כסא־הרבנות בראדום — אחת מערי־הפלך של מלכות פולין — לא היה ביכולתו לפתח אותה עבודה לטובת תנועת חיבת־ציון אשר פיתח בביאליסטוק, אליה עבר לאחר שנבהר להיות רבה.

פעולתם של חובבי־ציון

אגודת „חובבי־ציון” הראשונה בוארשה נוסדה בט״ו באב תרמ״ג על־ידי „ליטוואקים” שכבר הספיקו „להתפלן” במידת־מה, כמו העו״ד איזידור (ישראל) יאשינובסקי וד״ר זאמנהוף (ממציא ה„אֶספרנטו”), או „שכבר היכו שורשים” בתוך ציבור המתנגדים, הגבירים, המשכילים התורניים או הסופרים העבריים

שבעיר. הרוח החיה בתוך הקבוצה הזאת היו יאשינובסקי ושפ״ר (שאול פנחס רבינוביץ) — יוצאי ליטא, גבירים כמו ר׳ לייב דוידזון (נינו של רבה של וארשה ר׳ חיים דווידזון) ויעקב משה מאירסון, לא עצרו כוח למשוך אחריהם אנשים מבני־חוגם ולא תפסו את המקום המרכזי בתנועה, שברצון רב היו חבריהם, יוצאי תחום־המושב, מפנים להם.

ר׳ לייב דווידזון

בתוכנית שנתקבלה על־ידי האגודות הראשונות, „חובבי־ציון" ו„שארית ישראל", נאמר: „מתוך התבוננות במאורעות הזמן ובשינאת בני־האדם הק־יימת ומתוך חרדת לבנו למצבו העגום של עמנו באנו לידי מס־קנה, שרק הרחבת עבודת האד־מה בין היהודים בארץ־הקודש וחיזוק החיבה לארץ־ישראל בקרב בני־ישראל עשויים להפוך את היהודים לאומה מאוחדת חיה, המכירה בכבודה העצמי".

ולהלן: „האגודה פתוחה לפני כל היהודים בלי הבדל גיל, מין והשקפות; העיקר הוא: לב יהודי, אהבת העם ודתו". שתי השנים הראשונות תוקדשנה לתעמולה ואירגון ולכשית־ברר „מי לנו ומי לצרינו", יכונס קונגרס של „נציגי האגודות".

התוכנית כתובה רוסית — סימן למקום המרכזי שתפסו יוצאי תחום־המושב, שביניהם נמצאו אינטליגנטים אשר לא ידעו עברית.

ראשי הסופרים העבריים — נחום סוקולוב, עורך „הצפירה" שנהפכה לעתון יומי באותה תקופה, יצחק לייבוש פרץ, אשר בשיריו ובציוריו הראשונים — והוא עודו בזאמושץ׳ — כאילו התקרב לתנועת חיבת־ציון, ודוד פרישמן, שהכניס רוח חדשה בביקורת ובספרות היפה העברית — קיבלו את „חיבת־ציון" מתוך ספיקות ודברי ביקורת חריפה ולא נצטרפו אליה. הרבנים והצדיקים שללו אותה לגמרי ולא נתנו לה דריסת־רגל בבתי־המידרש וב„שטיבלעך" ששלטו בהם.

אף־על־פי־כן, נעשתה וארשה למרכזה של תנועת חיבת־ציון בתקופתה הראשונה, כשם שהתחילה להיות בזמן ההוא למרכזה של הספרות העברית והעתונות העברית והיהודית. גרמו לכך מצבה הגיאוגראפי, בטבורו של היישוב היהודי הצפוף, וגידול מיספרם של יוצאי תחום־המושב, שנמשכו לעיר זו על־ידי קצב התפתחותה הכלכלית וחוסר ההגבלות, שכבלו בתחום־המושב וברוסיה בכלל את חופש פעולתם הכלכלית והתרבותית. התרחקותם ממרכזי התרבות הרוסית ופיזורם במרכזי התרבות הפולנית סייעו לכך, שטמיעתם הלשונית והתרבותית הרוסית נחלשה, ופעולתם הוטבעה בחותם לאומי יהודי; אך הם לא עצרו כוח להאציל מרוחה של „חיבת־ציון" על האינטליגנציה היהודית.

התנגדותו של סוקולוב ל„חיבת־ציון" נבעה מנאמנותו לאי־דיאלים של דור־ההשכלה ולתפיסתו את היהדות. לאמיתו־של־דבר, לפי המקום שתפס בציבור היהודי המשכיל והנאור, השומר על ערכי היהדות ותרבותה העברית, כדברו של הדור ועורך עתונו העברי המרכזי, כאילו נוצר סוקולוב להיות מנהיגה של התנועה החדשה. ואולם הוא נבהל מפני „דרך התשובה" שנתפס לה ליליינבלום, אשר במלחמתו למען דלת־העם הגיע לדרישת תיקונים בדת. סוקולוב פחד מפני הפיכת קערתה של ההשכלה על־ידי הסיסמה „השיבנו נאזאד" (לאחור), שכאילו השתלטה על תנועת חיבת־ציון. בעיקרו־של דבר נבע יחסו השלילי מאי־אמונתו באפשרות הגשמתה של חיבת־ציון על־ידי „קפיצת־הדרך", על־ידי עליה המונית לארץ־ישראל, בלי הכנה, בלי הכשרת התנאים, בלי אירגון, מתוך אמונה עיוורת בכוחם של המון מתלהבים בלבד. באותה תקופה נתמזגה אצל סוקולוב הדבקות בהשכלה האירופית וב„יהדות הצרופה" עם ההכרה שבחיי העם היהודי בגלות פולין ורוסיה אין מקום לאותה „לאומיות" קיצונית, אשר רבים מדברי „חיבת־ציון" הרימו את דגלה. על־פי השקפותיו אלו נראתה לו לאו־מיות זו קרובה, באחדים מעיקריה, לאותה לאומיות „טבעית", גזענית, היינו אומרים עכשיו, ששימשה בסיס לאנטישמיות באירופה המערבית, וביחוד התיכונה, הגרמנית, וגם לאנטי־שמיות הפולנית. סוקולוב ניפגע מכל אלה עד עמקי נשמתו. רוחו לא סבלה את הקיצוניות שבהלכות אלו, שעליהן הכריזה ספרותה של „חיבת־ציון", בשעה שהמעשה המגשים היה פעוט וזעום כל־כך עד שערכו הממשי היה כאין וכאפס לעומת דרכי המוצא וההצלה הפתוחות לפני המוני־העם בחסדם של נדיבי ישראל מקרב ה„נאורים". הוא לא הבין: איך אפשר בשם פעולות זעומות אלו לזלזל בכל מיפעלי העזרה וההצלה הרגילים והנהוגים בציבוריות היהודית; איך אפשר להכחיש את תועלתם באזני המוני העם הנמקים בעוניים.

סוקולוב שאל: „אטו לאו כלו עלמא חובבי־ציון נינהו?" כלום מתנגד מישהו לעצם הרעיון של יישוב ארץ־ישראל על־

נחום סוקולוב

ידי יהודים? וכלום הוא עצמו מתנגד לתחייתו המדינית של העם היהודי? אלא מאי? אין לבטל את כל מטרות העזרה וההצלה בגלל מטרה שהשגתה נראית באופק הרחוק בלבד. אין להרוס את התיקוות לשיפור מצב היהודים בדרכים של בניין ומאבק לשיוויון בארצות שנהוגה בהן מדיניות של הגבלת־זכויות לגבי היהודים; אין להתנגד לפעולות עזרה בעלות תנופה גם מחוץ לארץ־ישראל, אם הן עשויות להביא תשועה להמוני ישראל, שנשמטה הקרקע מתחת לרגליהם בארצות־מושבם, ואין לחשוש שמא תיפגע על־ידי כך „חיבת־ציון" ועבודתה בארץ־ישראל. סוקולוב קרא לשיטה סינתטית, המאחדת את כל השאיפות והפעולות, המביאות הצלה להמוני עם ישראל, המחזקות את רוחו וכושר עמידתו במלחמת־קיומו.

ועוד דבר הרחיק את סוקולוב מתנועת חובבי־ציון, כפי שנתגלתה ונתפתחה בוארשה. רק בדברים כלליים רמז על־כך, כי במאמריו ב„הצפירה" (וקצת פחות מזה ב„האסיף"), נזהר מלדבר על העניין דברים מפורשים. כשעמד על הדבר, כפי שסיפרו יודעי ח"ן, באמצע שנות־התשעים, ב„החץ" של פרץ, במאמרו החתום בשם אמיתי — כבר נתפרסמו קובצי „הפרדס" ובהם ה„פירורים" של אחד־העם. הדבר שהרתיע אותו היה: „יסודות התשובה" שבהלכה של „חיבת־ציון" בצורתה המשכילית־תורנית, ההסתגלות לדרישות הרבנים עם הרב מוהילבר בראשם. אמנם גם סוקולוב הסתגל למשכיל התורני, הקורא הנכבד של „הצפירה" שלו, גם הוא נזהר מלפגוע בקודשי ישראל, אך מעולם לא נתפס להכרזה בדבר „פשיטת־הרגל של הציביליזציה"; אדרבא, הוא אסר מלחמה עד־חורמה על אלה שהכריזו כך.

טעמי התנגדותו של פרץ דומים היו לאלה של סוקולוב, אלא שצורתה היתה חריפה יותר ועממית יותר. ביחוד טען נגד המאמצים לחפות על כישלונותיהם ומיגרעותיהם של חיבת־ציון ועסקניה, ובכל פעם הוקיע את גניבת־הדעת שבפעולתם. עממיותו ויחסו אל שילטון ה„שטריימל", שציירו נידפס באותו „החץ" (שהוא היה עורכו ומו"לו), הרחיקו אותו מחיבת־ציון של „דרך תשובה" ו„מיזוג ההשכלה והתורניות". הוא לא שאף לסינתטיות של סוקולוב ורחוק היה מזהירותו. האירופיות שלו היתה לה צורה עממית וראדיקאלית, המתקרבת מדי פעם בפעם למהפכנות בביטוייה ולעתים גם בפעולתה. אף הוא לא זילזל בשום פעולה של עזרה והצלה, לא כפר בתועלתה של פעולת בניין הארץ והודה באהבה לארץ־ישראל, המקננת בלב כל יהודי, אבל לא ראה ברעיון הגאולה המדינית את שיא השאיפות המשיחיות, המציינות את העם היהודי והנותנות לו את הכוח לסבול ולהילחם ואת הביטחון שסופו לנצח. פרץ נצטרף למחנה חובבי־שפת־עבר ומחייה בדיבור, אף יצא ממגו, כדי לדבר פנים אל פנים עם דלת־העם בלשונה; אותה שעה נתן ביטוי לחלומות הגאולה ושיתף פעולה במלחמה בהתבוללות בכלל ובפולנית בפרט, אך לא נתקרב לציוניותו הרוחנית של אחד־העם על־אף יסודות החופש והתרבות שהתבלטו בה; אף הציונות של הרצל והקונגרסים לא כבשה את לבו. בחיפושיו אחרי יסוד הגבורה והשיחרור בישראל הגיע לצדיקי החסידות, שבכוח אמונתם הם שולטים בשמיים ובשמי־השמיים, ולא התבונן ולא ראה את המתמרדים ואת החלוצים, בוני שממות ארצם וכובשי־מולדת לעם הנודד.

פרישמן נשאר בעולם הביקורת והרדיפה אחרי היפה והשלם, נאמן לעיקרי הדמוקראטיה הגרמנית של שנת 1848, ללעגם של היינה ובארנה. בתקופת־הבראשית של חיבת־ציון בוארשה ראה יותר את המגוחך, את ההתרברבות בפעולות הפעוטות; נעלמו ממנו ניצני התחיה, ההתמרדות והגעגועים לפעולה גואלת שבתוך התנועה. הרצל האיש, המעפיל בדרך הגאולה, כבש את לבו יותר מהרצל ראש התנועה. הוא התקרב לתנועה שנתחדשה על־ידי הרצל, אבל לא נצטרף אליה.

התרחקות דבריהם של יהודי פולין, השולטים בדעות ההמונים, שאיפותיהם וחלומותיהם, הכריעה את תנועת חיבת־ציון בראשיתה. המוני האדוקים והחסידים, ובראשם הרבנים והצדיקים, הביטו בעיני חשד ויראה על ה„ליטוואקים" האלה, הממזגים את התורה וההשכלה והמתכוננים לגאול את ארץ־ישראל והעם היהודי בדרכי עלייה לארץ־ישראל לשם יסוד מושבות ועיסוק בעבודת אדמה במקום עלייה לערי־הקודש ועיסוק בתורה ובתפילה. אותם הגבירים המשכילים התורנים, כמו לייבוש דוידזון, מאירסון, טרוקנהיים ודומיהם, שנצטרפו לתנועה, ואותם האינטליגנטים כמו יאשינובסקי, ד"ר הינדס, עו"ד סטאבסקי ועוד מעטים בדומה להם (ד"ר זאמנהוף השתתף בפעולה רק זמן־מה ועזב את התנועה) — לא היה בכוח השפעתם למשוך אחריהם חוגים רחבים.

הודות ליוזמתו ומרצו של שפ"ר נמסר ל„חובבי ציון" בוארשה תפקיד של מרכז התנועה ובידי שפ"ר עצמו הופקדה המזכירות. פעולתו הראשית, שהקיפה המונים והביאה ל„מרכז" הכנסה גדולה, היתה חגיגת יובל המאה של משה מונטיפיורי, שנתחבב על העם לתפוצותיו כיהודי נאמן לעמו ולדתו, אשר נלחם לזכויות היהודים בכל הארצות שנרדפו בהן. הוא היה ידוע כחובב ארץ־ישראל, אשר ביקר בה פעמים אחדות והתאמץ להיטיב — על־ידי העברה לעבודת־אדמה ולעבודה בכלל — את מצבו הכלכלי והרוחני של היישוב היהודי בארץ בכלל ובירושלים בפרט. כשהתחילו העלייה לארץ־ישראל וההתישבות החקלאית בה, הביע משה מונטי־פיורי את אהדתו למיפעל זה ונתעוררו תקוות, שהוא יתייצב לצידו ויחזקו על־ידי עזרתו הכספית והשפעתו הרבה.

שפ"ר הציע להיתלות באילן גדול זה, להפגין את חיבתו של העם למושיעו ולמליצו, שעמד לו בכל עת צרה ומצוקה, ועל־ידי כך להתקשר עם המונים גדולים ולקשור את שמו של משה מונטיפיורי אל התנועה ומיפעלה. תמונתו של גיבור האגדה העממית נמכרה ברבבות טפסים וההכנסה הוקדשה לתמיכה במושבות החדשות שנוסדו בארץ־ישראל. כתב הערצה בשם קהילות יהודי רוסיה ופולין, נמסר לנדיב הישיש על־ידי עורך „המגיד", דוד גורדון, שעוד בשנות הששים של המאה ה־19 התחיל להטיף לציון.

כל העבודה הזאת גדלה ואף הצליחה, אבל התיקוות שתלו בתוצאותיה לא נתקיימו. משפחתו של מונטיפיורי הישיש מנעה ממנו לעשות לטובת התנועה ולהתקשר אתה. גם ההצעה בדבר איחוד האגודות, שקמו ברחבי רוסיה ופולין ופעלו כל אחת בסביבתה ולפי דרכה והבנתה היא, יצאה מוארשה. היא שהביאה לועידת חובבי־ציון בקאטוביץ, שבה הוקמה הסתדרות מאוחדת של חובבי ציון ובראשה ד"ר ליאון פינסקר. בוארשה הוסיפה לפעול מזכירות בהנהגתו של שפ"ר ובצדה מזכירות רוחנית בביאליסטוק בהנהגתו של הרב מוהילבר.

וע״דת „חובבי ציון״ בקאטוביץ

איחוד הכוחות לא הגביר את הפעולה כפי הדרוש. התמיכה שנשלחה לארץ־ישראל היתה למטה מהצרכים במידה רבה. הלקה של וארשה באיסוף הכספים לא היה מתאים כלל לגודל הקהילה ולאפשרויותיה. העשירים מבין חוגי המתבוללים וה־חסידים עמדו מרחוק, וההמונים עדיין לא נתעוררו.

לא ארכו הימים ובקרב התנועה נתגלתה מורת־רוח מפעולותיה של המזכירות הוארשאית; אף הושמעו האשמות מיוסדות על חשדות בנוגע לסידרי ההנהלה הכספית. גם דבר זה הכשיל את התנועה. הרעיון של חיבת־ציון לא הצליח לתפוס מקום חשוב בחייו של הציבור היהודי בוארשה. הקמת חברת־התמיכה באודיסה, שגרמה להתעוררות רבה ברוסיה ואף לעלייה מבוהלת, רישומה בוארשה היה מיצער.

השפעתם של אחד־העם ו„בני־משה״

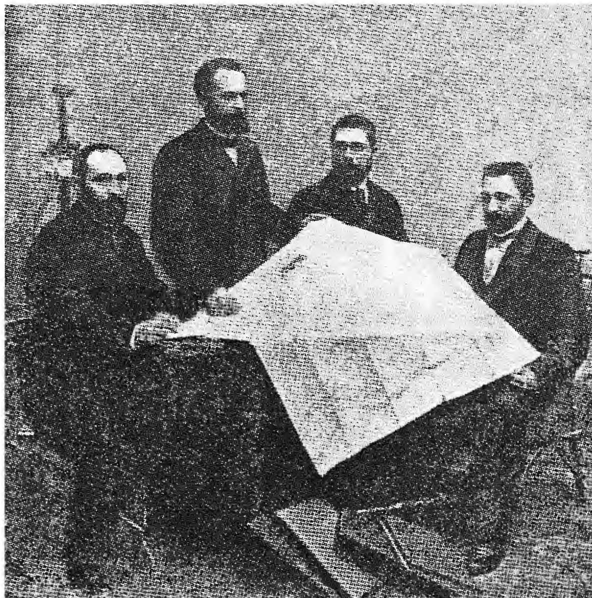
עם התגברות השפעתו של אחד־העם והקמת האגודה „בני־משה״ התחיל רישומה של חיבת־ציון, בצורה ששיווה לה אחד־העם, להיות ניכר יותר בוארשה. צעירים בעלי מרץ כזאב גלוסקין, ישראל קפלן, אליעזר שלקוביץ׳ (בן־אביגדור) ואחרים יסדו להם „תא״ של „בני־משה״ ומינו למזכיר את בן־אביגדור. הוא ניהל פעולה ענפה והפך את וארשה, קודם כול, למרכז של הספרות העברית והעתונות הציונית בעברית וביידיש. ביוזמתם ובעזרתם של פעילי התא הוקמו „חדרים מתוקנים״, שלימוד העברית לפי השיטה החדשה, „עברית בעברית״, תפס בהם מקום בראש, וגם בית־ספר לבנות, „יהודיה״, שהנהגתו נמסרה לפועל רקובסקי; הוקמה חברה להוצאת־ספרים בעברית לפי תוכנית רחבה, „אחיאסף״, ואחריה חברה שנייה, „תושיה״, שבראשה התייצב בן־אביג־דור. הצעירים הללו, שרובם עבדו כפקידים גבוהים במיפעלים גדולים, היו להם קשרים אמיצים עם סוחרים ותעשיינים „ליטוואקים״ וכן עם בני־וארשה, והודות לקשרים אלה יכולים היו להשיג את הכסף שהיה דרוש לפעולתם. הם נהגו בעבודתם בזהירות, בנאמנות ובמסירות וקנו בכך את אמונם

של הגבירים המשכילים־התו־רנים אשר התקרבו לחיבת־ציון, כמו יעקב ברוידא ואחרים. „אחיאסף״ הוציאה את הירחון „השילוח״, את „הדור״ ואת ה„יוד״ ביידיש, נוסף על ספרים מקוריים ומתורגמים, שחידשו את פני הספרות העברית.

תחת הרושם וההתעוררות של שנות התשעים, לאחר אישורה של „חברת־התמיכה״ באודיסה, החליטו לייסד בארץ־ישראל מושבה על יסודות כספיים מוצ־קים, שלא תיכשל מיד עם היוו־סדה מחוסר אמצעים ולא תיזקק לעזרתו של „הנדיב הידוע״ ולאפוטרופסות פקידיו. נוסדה חברה בשם „מנוחה ונחלה״, שרכשה לה שטח של 5.936 דונם והקימה את המושבה רחובות. רק מעטים מאוד מהחברים עלו ארצה, התיישבו ברחובות ועיבדו את אדמתם, וביניהם רק אחד ממייסדיה, אליעזר לווין־אפשטיין, שנתמנה למנהלה, אך גם הוא עזב אותה ברבות הימים ועבר לניו־יורק.

צורכי התפתחותה של המושבה הניעו קבוצה זו לצעד נועז — לייסוד חברה לשם מכירת היינות של רחובות ושל יתר המושבות שניטעו בהן כרמים. בשתיים מהן, ראשון־לציון וזכרון־יעקב, ניבנו יקבים על־ידי „הנדיב הידוע״, הברון אדמונד רוטשילד, אך לא היה דואג לשוק בשביל היין המיוצר שנה־שנה ביקבים אלה.

ביוזמתה ובמרצה של אותה קבוצה נוסדה חברת „כרמל״, שבמימינה השתתפו „חובבי ציון״ מוארשה, מפולין ומרוסיה מצד אחד, והברון רוטשילד מצד שני. החברה הצליחה בפעו־

זאב גלוסקין מראה את מפת אדמת רחובות

לותיה והרחיבה אותן במשך התקופה שלפני מלחמת־העולם המושבה רחובות. רק מעטים מאוד מהחברים עלו ארצה, הראשונה. נוסדו סניפים באודיסה, במצרים ובגרמניה.

תקופת הרצל

פעולתו הפוריה של תא „בני־משה" בוארשה הכשירה את הלבבות, ביחוד על־ידי מיפעליו הספרותיים והחינוכיים. הופעתו של הרצל והקונגרס הציוני הראשון בבאזל עוררו את המוני־העם גם בוארשה והכריחו את האינטליגנציה לתת דעתה על בעיות קיומו של העם היהודי ותקומתו המדינית. סיקולוב, שהלך לבאזל מלא ספקות כרימון ומתוך יחס לגלגני לתוכניתו של הרצל — יחס שנתן לו ביטוי במאמריו (ביחוד בפולנית) על החיברת „מדינת היהודים" — חזר מן דקונגרס נלהב ומאמין בהרצל, בתורתו ובתוכניתו. הוא ראה בו את המנהיג שציפו לו, ובהסתדרות הציונית ראה מיסגרת העשויה לאחד את היהודים כולם לשם תחייה לאומית ותקומה מדינית. תוכניתו של הרצל כבשה את לבו של סוקולוב ברוחה החדשה, החופשית, במעוף שבה ובהתחשבות עם תנאי־הזמן — תכונות שחסרו לחיבת־ציון. בטרקלינו, שבו היו נפגשים שמנה וסלתה של האינטליגנציה היהודית בוארשה, על המתבוללים והלאומיים שבה, התחילו מתנהלים, לאחר שיבו מבאזל, וויכוחים נלהבים על הלאומיות היהודית ועל אפשרויות התקומה המדינית. המתבוללים, ששלטו בקהילת וארשה והטביעו חותמם על כל פעולותיה הציבוריות בתחומי העזרה הסוציאלית והחינוך, נוכחו מיד לדעת שקם כנגדם כוח חדש, המדבר על העם היהודי ושאיפותיו בלשון שעד כה היו רגילים לשומעה מפי דוברי העם הפולני. השאלה נתרכזה בנקודה אחת: האם קיים עם יהודי? ברור היה שאם התשובה לשאלה זו חיובית היא, הרי אין דרך אחרת לתקומתו ותחייתו, אלא זו של הציונות לפי תוכנית הקונגרסים. באותם הימים עדיין לא נוסחה השיטה של לאומיות גלותית. פרץ, שהיה אורח־קבע בטרקלינו של סוקולוב, ניסה בוודאי להעמיד נגד הציונות את הירהוריו הוא על לאומיות יהודית עולמית, שאינה זקוקה לגוף של ארץ ומדינה. אולם אלה היו רעיונות וניצוצות בלבד, שלא נתגבשו לתוכנית פעולה.

גם בחוגי הסטודנטים היהודים באוניברסיטה הוארשאית, שמיספרם כבר היה ניכר למדי, התעוררו וויכוחים חריפים בדבר הציונות. בין הסטודנטים רבו יוצאי תחום־המושב, שלשונם היתה רוסית והשקפותיהם לאומיות, וכן בני ערי־השדה של פולין ובתוכם ציונים.

נוסדה חברת סטודנטים מיוחדת, בשם „ספרות", להרצאות ולוויכוחים על בעיות העם היהודי. בראשה התייצבו נח דוידזון, בנו של לייבוש, אשר ייצג את חובבי־ציון של וארשה באספת קאטוביץ, מ. סירקין ואחרים. אסיפות החברה משכו אליהן המונים. והימים ימי התעוררות פולנית לאומית וימי ראשית מלחמתם של תלמידי האוניברסיטה הוארשאית לדרישות פולניות לאומיות. רבים מקרב התלמידים היהודים השתתפו בהפגנות נגד הממשלה ואחדים מהם אף נענשו קשה. אולם אותה שעה התחיל מתפתח תהליך התבדלותם של היהודים לחטיבה מיוחדת, בה נתאחדו דוברי פולנית עם דוברי רוסית.

ההתעוררות הזאת נתנה לתנועה הציונית עסקנים אינטליגנטיים, שיצאו אל העם. גם סוקולוב לא הסתפק בהטפה בטרקלינו ובאסיפות הסטודנטים היהודים, שנקראו על־ידי „ספרות". בוויכוחים אלה אפשר היה לדבר לא רק פולנית, אלא גם רוסית וגם יידיש, ברם בלשון זו עדיין לא ניסו לנאום באסיפות של יהודים אינטליגנטיים. אל המוני העם דיברו,

תא „בני משה"

כמובן, יידיש. מדי פעם בפעם היו מכנסים בטרקלינים המוני יהודים לחתונות, לחגיגות „תנאים" וכדומה כדי לסנוור את עיני המשטרה, ומסבירים להם את תורת הציונות ואת פעולותיה. ראש המדברים היה על־פי־רוב סוקולוב. בטרקלין „האנגלי" שברחוב נוביניארסקה, בתוך רהובות היהודים. בהם ישבו יהודי וארשה הוותיקים בכפיפה אחת עם „ליטוואקים", יהודים סוחרים, חנוונים ובעלי־מלאכה, עשה סוקולוב את צעדיו הראשונים כנואם ציוני ומרביץ תורת הציונות. בבתי־תפילה שהתפללו בהם חובבי־ציון — „שערי־ציון", „תפארת־ציון", „מוריה" ועוד — הופיעו מטיפים ציונים, מהטיפוס שקם עם הופעת חיבת־ציון, מהם כובשי לבבות כיצחק ניסנבוים (אחד ממייסדי „מזרחי"), חזן, ד"ר קלומל, מיללייקרבסקי ורבים אחרים. קמו אגודות ציוניות שונות, שמקצתן הקימו להן מניינים ובתי־תפילה ומקצתן עזבו דרך מקובלת זו והתארגנו כאגודות חילוניות לשם פעולה ציונית סתם. בתוכן הצטיינה האגודה הציונית העממית, „בני־ציון", שבראשה עמדו זמן רב אברהם פודלישבסקי, ד"ר הינדס, פלדשטיין, ד"ר ביחובסקי ואחרים. גם האינטליגנציה ה„ליטוואקית" הקימה אגודה משלה, „אחוות־ציון", שבראשה עמד ד"ר יוסף לוריא, ואליה נכנסו סופרים צעירים כגון טורוב, סגל ואחרים וכן סטודנטים. לשון ההרצאות והוויכוחים בה, באותם הימים, היתה על־פי־רוב רוסית.

התנועה הציונית הקיפה המונים רחבים ועוררה אותם לפעולות שונות, נוסף על הפצת שקלים וארגון הכוחות. דבר הציונות הגיע לבתי־מידרש ו„שטיבלעך" של חסידים בוארשה ובפולין בכלל. הצעירים ניתפסו יותר ויותר לציונות והתסיסה גברה ביניהם עד שהתעוררו „שומרי החומות" לעמוד בפרץ. ב„שטיבלעך" רבים הגיעו הדברים לידי בזיונות ומכות ולידי גירושם של אלה, שהציצו ו„נפגעו". גירוש מה„שטיבל" פירושו היה אז „גירוש" מן הסביבה שבה חי האיש, דבר שגרם לו סבל ואף חולל שינוי רדיקאלי באורח־חייו.

הציונות גרמה למלחמת־דעות בחוגי המתבוללים והחסידים גם יחד. היא חדרה גם לחוגי בעלי־המלאכה והפועלים. היא התנגשה עם כל השיטות והחוגים והמפלגות, שפעלו עד כה בציבור היהודי.

המיבצע המאורגן הראשון בין המוני העם היה הפצת מניות של בנק אוצר התישבות היהודים, שהוחלט להקימו לפי הצעת הרצל. רכישת חתימות על הצהרות בדבר קניית מניות הבנק אורגנה בוארשה כמו בפולין כולה ובכל מקום שפעלו בו הציונים. בראש הוועדה שניהלה את איסוף החתימות בוארשה עמדו אברהם פודלישבסקי, ליאון לויטה, משה פלדשטיין, זליג וייצמן, מאיר פרייד ורבים מצעירי העסקנים הציונים. הפעולה הוכתרה בהצלחה, אולם הבטחות רבות, ביחוד של הגבירים, לא קוימו, והיה הפרש ניכר בין ההתחייבויות לרכישת מניות הבנק, שניתנו בעידן ההתלהבות הראשונה, לבין קנייתן בכסף מלא. האמונה בהגשמת תוכנית באזל במהירות־של־נס, שגדלה עד למאוד תחת רושם פעולותיו הראשונות של הרצל, ירדה במשך הזמן. גברה הביקורת וחדרה ההכרה שניסים ונפלאות לא יתרחשו; שאין לחכות לבשורה האחרונה מקושטה, כדבריו של סוקולוב, אלא יש להתמסר לפעולות יום־יום באירגון ותעמולה, במלחמת־דעות ורכישת נפשות. אולם הורגש כבר שהתעוררות זו, אשר באה בעקבות הקונגרסים הראשונים, אינה בת־יומה; היא מתחזקת והולכת, היא חודרת לכל שדרות העם ומעוררת וויכוחים, מחלוקות ושינוי השקפות וערכים. כבר בשנים הראשונות נתברר, שההסתדרות הציונית אינה אלא מיסגרת רחבה, עממית ולאומית, לכל הרוצה בתחיית העם, בתקומתו המדינית ובריכוזו בארץ־ישראל. במיסגרת זו יש מקום לבעלי השקפות שונות ולמלחמת־דעות ביניהם. ולא רק על בעיות הגשמתה של התוכנית אלא גם על בעיות החיים היהודיים בכלל, שרובן־ככולן משתלבות בציונות.

בוועידה המוקדמת של ציוני רוסיה, שהתקיימה בוארשה לפני הקונגרס הציוני השני, ניטשה המלחמה בין הציונות החדשה לבין מבקריה מקרב „חובבי־ציון" ובראשם אחד־העם, שהעדיפו פעולה התיישבותית מאורגנת ומוגברת, על יסוד עליית יהודים בלתי פוסקת, ולא גרסו את רעש התעמולה והפעולה האירגונית והמדינית של ההסתדרות הציונית החדשה, אשר קיוותה, שהמשא־ומתן המדיני יצליח ליצור במשך זמן קצר תנאים נוחים להעברת המונים לארץ־ישראל ולישבם על־יסוד הסכם עם ממשלת השולטן התורכי ובהסכמתן של המעצמות הגדולות. בעקבות הביקורת הזאת הועלתה הדרישה לשלב את הפעולה ההתיישבותית בארץ־ישראל עם התוכנית שנתקבלה. מסביב לדרישה זו התחיל מאבק חריף שנמשך שנים.

ביקורתו של אחד־העם העלתה גם את התביעה לגשת לפעולות תרבות וחינוך לשם הכשרת הלבבות למאמצים ציוניים. ההסתדרות הציונית בפולין וברוסיה, חייבה ברובה את הדרישות האלה, אולם שללה את מסקנותיו של אחד־העם נגד הפעולה המדינית הדיפלומאטית והרחבת התנועה המונהגת על־ידי „כוהנים" ולא על־ידי „נביאים", הזורעת תיקוות שלא תתקיימנה וסופן מפח־נפש. הורגש, שאין לפחד מפני שאונו של הרחוב; אדרבא, התנועה בהמוניותה מעוררת כוחות בעם, מארגנת ומפעילה אותם וגורמת על־ידי כך שעם ליכודה וחישולה היא תיהפך לכוח המשנה את סדרי החיים.

הצורך באירגון דעת־הקהל הציונית העלה, כמובן, את ערכה של העתונות ונתן דחיפה עצומה לגידולה ולחיזוק השפעתה.

סוקולוב היה הראשון, שהרגיש בשינויים אלה. סיגנון מאמריו נשתנה. ניכר בהם, שכותבם יודע, כי קהל־קוראים גדול מקשיב לקולו, להסברתו, להצעות המעשים שיש לעשותם, ולניתוח המאורעות המתרחשים. סידרת־מאמריו, „למרנן־ורבנן", שנועדה „לרכך" את התנגדותם של האדוקים והחסידים לציונות — השפעתה היתה גדולה, אף־על־פי שלא הביאה לידי ביטול ההתנגדות. אולם מאמרים אלה החדירו לתוך מנהיגותם של האדוקים והחסידים מושגים ודעות חדשים ויצרו מעין קירבה רוחנית ואפשרות של מאבק על השילטון בתוך הציבור היהודי, במקום ההתרחקות וההתבדלות, שהיו באות כרגיל בתוקף שינוי אורח־חייהם של המשכילים.

התפתחות זו של התנועה הציונית משכה אליה, כמובן, את תשומת־לבם של דברי הפולנים ומנהיגיהם בעתונות הפולנית העויינת את היהודים וגם בזו המתייחסת אליהם בידידות. בעתונים הופיעו מאמרים רבים על התנועה הציונית, אך בכולם הגיעו המחברים למסקנות שליליות. נתעורר הפחד, שמא לא תביא הציונות ליציאה המונית של היהודים מפולין, אלא רק להחלשת תהליך הטמיעה, לבדלנות לאומית ולמאבק לאומי.

השילטונות הרוסיים עקבו אחרי התנועה ולא הפריעו לפעולותיה, אם גם לא התירו אותן באורח רשמי. בימים ההם, כשלא ניתנה רשות לעריכת אסיפות־עם, עשו האסיפות הציוניות ב„טרקלינים לחתונות" ובבתים פרטיים רושם משונה. לא ברור היה לשילטונות, מה טיבה של תנועה זו; אולי היא תחיש באמת את יציאת היהודים מן הארץ ותהיה לברכה. מכל מקום ברור היה, כי היא מושכת המונים, שאלמלא הציונות היו מצטרפים לתנועות המהפכניות. בפולין, נוסף על כך, היא מביאה לידי פירוד בין היהודים והפולנים. עם זאת לא נחה דעתם של השילטונות הרוסיים וספיקות הטרידו אותם. כדי לעמוד על טיבה של התנועה ניתן רישיון לעריכת הוועידה במינסק. תוצאותיה עירערו את אימונם של השילטונות והגדילו חשדותיהם לגבי מגמות התפתחותה של התנועה, ביחוד בין צעירי היהודים. באותה וועידה אירעה תקרית: משומד מוארשה, שהיה עוסק במסירת ידיעות על חיי היהודים לעתונים פולניים והיה מסית ביחוד נגד הציונות ומנהיגה סוקולוב — גורש על־ידי הצעירים. גירושו ודברי־ההסבר למעשה זה מפי יושב־ראש הוועידה הגבירו עוד יותר את יחס־החשדנות כלפי התנועה הציונית בקרב הציבור הפולני.

המאבק על השילטון בקהילת וארשה

הציונות אסרה מלחמה על ההתבוללות והחסידות, אלו שתי התנועות השליטות בעולמם של יהודי וארשה. ההתקפה על שילטון הקהילה בוארשה התחילה מיד לאחר שהכריז הרצל על כיבוש הקהילות, למען תוכל ההסתדרות הציונית לדבר בשם העם היהודי כולו ולמען תסולק הסכנה של התנגדות פרנסי הקהילות לעצם הרעיון של תקומת העם ותחייתו המדינית. באותו פרק, בשלהי המאה שעברה, היתה הנהלת הקהילה בוארשה בידי ברית המתבוללים והחסידים.

ציוני וארשה, עם סוקולוב בראשם, סבורים היו, כי יעלה בידם להסתייע בכוחות ה„ליטוואקים" והמתנגדים, שלא נראו להם סדרי המישטר של המתבוללים והחסידים. ואפילו אם לא

יכבשו בהתקפה הראשונה את הקהילה, מכל מקום יכניסו לשילטונה כמה מחבריהם. ההתקפה הראשונה לא הצליחה, אף־על־פי שבראש המועמדים הוצג סוקולוב. התוכנית שפורסמה לא כבשה את הלבבות במתינותה, אף־על־פי שכללה כל אותן התביעות, שלא רק הציונים והמשכילים, אלא גם ה„ליטוואקים" והמתנגדים תמכו בהן. נתברר שהבנקים שבראשם עמדו ראשי המתבוללים חלשו על האשראי לסוחרים היהודים והשפיעו על הצבעתם. היהודי „בעל־הבית" לא היה מוכן להקריב את ה„קרדיט" שלו למען כיבוש הקהילה על־ידי הציונים ובעלי־בריתם. התבוסה היתה שלימה.

התבוסה הזאת עוררה במחנה ציוני וארשה ביקורת על הדרישות והתוכנית ועל דרכי המאבק. נתברר לציונים, שיש להתחיל בשינוי החוקים והפקודות הקובעים את סדרי הבחירות לשילטון הקהילה ואת דרכי הממשל בה. הם פתחו בשתדלנות אצל השילטונות הרוסיים ובהסברת המטרה, שאליה שואפת הציונות בקהילת וארשה. הפעולות האלו הכניסו את המחנה הציוני לתחום בעיות ההווה, שהתרחקו מהן מתוך אמונה בהצלחה המהירה של המשא־ומתן המדיני שהתחיל בו הרצל, ובהתחלת היציאה־רבתי וההתיישבות המאורגנת הגדולה על יסוד זכויות מיוחדות שתוענקנה להסתדרות הציונית. המלחמה האידיאולוגית עם המתבוללים והחסידים נתמלאה תוכן תרבותי, ציבורי וגם מדיני, שהרי השילטון הרוסי והציבור הפולני היו מעוניינים במישטר המתבוללים, הגבירים והחסידים ששלטו בקהילה והגנו עליו.

כל זה חייב מאבק עם השילטון הרוסי, והמנהיגות הציונית עדיין לא היתה מוכנה לקבל החלטה בנידון זה. היא התרכזה בפעולת־ההסברה בדבר השינויים שיש לשנות בסדרי הקהילה ופעולותיה ונחלה הצלחה מועטת בבחירות של 1908, שבהן נצטרף אליה חלק מסויים מהחוגים הבלתי־ציוניים דורשי־התיקונים. המתבוללים נחלו מפלה, אבל חלקם של הציונים בפרי הניצחון לא היה גדול כלל.

בפעם השלישית, ב־1912, הצליחו המתבוללים להפריד בין הציונים לבין אותם המתמרדים מבין החרדים, שנצטרפו אליהם בבחירות הקודמות, בהפכם את הבחירות לקהילת־וארשה להתנגשות בין הנאמנות לפולין לבין הכיוון החשוד באדישות כלפי המאבק הפולני*.

מיפנה בציונות וארשה

באותה תקופה חל מיפנה בציונות הוארשאית. מקום בראש תפסה בה האינטליגנציה הצעירה מקרב יהודי פולין הוותיקים, שתפיסתם הציונית היתה דאֶמוקראטית יותר ועממית־מתקדמת ויחסם לדרישות הלאומיות הפולניות היה חיובי. השפעתם הביאה להתגברות המלחמה בהתבוללות, להתקרבות לדלת־העם ולאנשי־העבודה. לשונם היתה פולנית, ואילו שאיפתם היתה להילחם לשליטתן התרבותית של לשונות היהודים וספרותן בעברית ויידיש. בהשפעתם חדלו להשתמש בישיבות האגודות הציוניות ברוסית והירבו לדבר יידיש. אותה שעה התחילו משתמשים בפולנית לשם הפצת הציונות והתרבות העברית בין דוברי פולנית שנתרבו ולשם מלחמה רעיונית נמרצת בהתבוללות. בהוצאת „אחיאסף" הופיעו בפולנית חוברות אחדות,

* עיין במאמרים „קהילת וארשה" ו„תולדות יהודי וארשה".

ביניהן ה„אוטואֶמנציפאציה" של פינסקר (שזכתה למאמר נלהב של נימויאֶבסקי — אותו נימויאֶבסקי, שיצא אחר־כך לתרבות רעה של אנטישמיות), „מדינת היהודים" להרצל, „עבדות בתוך חירות" של אחד־העם ועוד. בעריכת החוברות האלה טיפל ד"ר שלמה מינץ, רופא מפורסם, בעל השכלה עברית וציוני נאמן, מידידיו ומקורביו של פרץ בימים הראשונים של פעולתו בוארשה. אי־אפשר היה לקבל אז רישיון לעתון ציוני בפולנית ובמשך זמן־מה נפתח מדור מיוחד לענייני הציונות בפולין הקונגרסאית ב„ווסחוד" הלבובי. קבוצת סופרי „ווסחוד" הצעירים הוציאה קובץ, „ספרות", לבעיות הציונות והתרבות העברית, שנדפסו בו תרגומים משירי ביאליק, מסיפורי פרץ, נומברג ושלום אש וכן מאמרים על אחד־העם וברדיצ׳בסקי, על ההתבוללות, על ארץ־ישראל ועל הציונות. עורך הקובץ היה יאן קירשרוט, בן למישפחה וארשאית וותיקה של מתבוללים, שנעשה ציוני. בקובץ ובכל הפעולה הזאת השתתפו הציונים הצעירים, ד"ר נח דוידזון, עו"ד שמעון רונדשטיין, י. גרינבוים, ש. זיידנמן, ליאון לוויטה, זליג וייצמן, משה קרנר; אחר־כך הצטרפו לקבוצה זו א. הארטגלס, א. אולשוונגר, נחום סירקין. כולם, מלבד שני הראשונים, היו חברי האגודה הציונית „קדימה" של תלמידי האוניברסיטה והפוליטכניון בוארשה.

רישומו של נוער זה התחיל מתבלט יותר ויותר בשנות התסיסה, שהלכה והתגברה בכל הציבור היהודי בוארשה, כמו בפולין וברוסיה כולה, ערב המהפכה הרוסית של שנת 1905. היא חדרה לתוך המוני הנוער של האדוקים והמתבוללים ושל בעלי־המלאכה והעובדים. אותה שעה החריפה המלחמה בין הציונות ומתנגדיה מימין — האדוקים עם החסידים וצדיקיהם בראש, והמתבוללים והבורגנות העשירה עם בעלי המקצועות החופשיים בראשם, ומשמאל — המפלגות הסוציאליסטיות שכללו גם יהודים, ביחוד מן הנוער האינטליגנטי כגין פ.פ.ס. והסוציאל־דאֶמוקראטיה של פולין וליטה, והמפלגה הסוציאליטית היהודית „בונד". התנועה הציונית בוארשה ובפולין נהפכה לתנועה לאומית ותרבותית גדולה שבמרכזה — השאיפה לתקומה מדינית בארץ־ישראל. מלחמתה בהתבוללות ובחסידות ובשילטון הגבירים וחדירתה לתוך המוני־העם — אילצו אותה לטפל בענייני חינוך ותרבות ובשאלות הציבוריות שעמדו על הפרק, ובינהן שאלות העוני והמצוקה והדיכוי המדיני של המישטר הצארי הרוסי. בקונגרסים הציוניים הופיעה אז קבוצה של צעירי הציונים מארצות שונות — הסיעה הדאֶמוקראטית — שדרשה להגביר את עבודת החינוך והתרבות, ושהכניסה רעיונות דאֶמוקראטיים ותרבותיים חילוניים לתוך התורה הציונית ופעולת הסתדרותה. הנוער הציוני בוארשה הסיק את המסקנות מרעיונות אלה והתחיל מתקרב להמוני־העם, לפועלים.

אותה שעה נזדמנו לוארשה צעירים דוברי־עברית ובעלי־תפיסה פרולאֶטארית בציונות, שלא נתגבשה עדיין כתורה ציונית־סוציאליסטית, אך כבר העמידה את העבודה כיסוד לשינוי־הערכין המתחולל בתוך העם היהודי. צעירים אלה נתקשרו עם אחדים מחברי „קדימה" וניגשו לפעולה בין הפועלים. נוסדה קבוצה של „ארבייטער־ציוניסטען", שהתחילה בהוצאת עלונים ביידיש תחת השם הכללי „אונזער צוקונפט", על בעיות היסוד של אותה ציונות חדשה, שבמרכזה העבודה ותחיית העם מתוך תקומה מדינית וריכוז יהודים

בארץ־ישראל. הפרעות בקישינוב, שעשו רושם קשה על היהודים וביחוד על הציונים וגרמו להקמת אירגוני־הגנה מזויינים, עוררו את הקבוצה הנ"ל לפעולה בכיוון זה. הוצא עלון מיוחד, מוקדש לניתוח תופעת הפרעות וגורמיהן, וכשפרצו הפרעות בהומל, נשלח יעקב לשצ'ינסקי, ממנהיגי הקבוצה, לעיר זו ופורסמה חוברת מוקדשת לתיאור הפרעות בה, סיבותיהן ומהלכן. בחוברת הובלטה הגישה הציונית החדשה, שלא התעלמה מתפקידו של השילטון הצארי בפרעות, אבל עם זאת הדגישה, בניגוד לתפיסה הבונדאית, את הסיבה הראשית המ־אפשרת ומקילה על אירגונן — את מצבו המיוחד של העם היהודי, המשולל מולדת וקיום מדיני. כשפשטו שמועות על הכנות לפרעות בבריסק נשלחו יצחק גרינבוים וליזה (לאה) ברלין לבריסק ובידם מיזוודה קטנה מלאה אקדחים. איסוף כספים לשם זיון קבוצות ההגנה הוארשאית אורגן על־ידי זליג וייצמן ובדירתו היה תמיד מחסן קטן של נשק, עד שנמסר לידי אנשי „ההגנה". בפעולה זו נתקשרו גם עם המפלגות הסוציאליסטיות בוארשה ובכלל עם תנועת־ההתמרדות הפולנית, שגם היא ראתה באותם הימים חובה לעצמה לעמוד לצד היהודים, אם יגיעו הדברים לידי פרעות בוארשה.

בינתיים התפתחו העניינים בתוך ההסתדרות הציונית בכיוון בלתי־צפוי. הרצל, שלא יכול להתגבר על המיכשולים בקושטה, הגיע לידי מסקנה, שאין כל תיקווה להסכמתו של השולטן התורכי להצעותיו. תחת רושם הפרעות בקישינוב חיפש דרך להצלה מהירה על־ידי אירגון יציאה המונית לארץ, שאפשר יהיה לכונן בה יישוב יהודי על־יסוד לאומי־מדיני. באותה תקופה הגיעה המשטרה המדינית הרוסית, על־יסוד ניתוח החלטות הועידה הציונית במינסק והתפתחות התנועה, למסקנה, שבציונות גוברת המגמה הציבורית והתרבותית על השאיפה ליציאה המונית, והיא המביאה גם את הצעירים שבתנועה הציונית לידי התנגשות עם המישטר הצארי בשל מדיניותו האנטי־יהודית. רעיון „ההגנה", שקנה לו שליטה בתוך המחנה הציוני לאחר הפרעות בקישינוב, הגביר עוד יותר את החששות האלה. המשטרה עברה לפעולה אנטי־ציונית, שהתנהלה ביד רכה כלפי הציונות של בעלי־בתים וביד חזקה כלפי הציונות העממית, העוסקת ב„הגנה" והמתקרבת לכוחות מהפכניים.

הרצל נסע לפטרבורג ונתקבל על־ידי פלאֶווה שהאשימוהו כי הוא הוא שאירגן את הפרעות בקישינוב ובהומל, כדי להסב את חמתם של ההמונים מהצאר ומישטרו. נסיעה זו עוררה את חמתם של מנהיגי קבוצת „ארבייטער־ציוניסטען", אך לידי מחאות פומביות לא הגיעו הדברים; גרינבוים דחה את ההצעה להצטרף לקבוצת ראשי ציוני וארשה שהקבילו את פני הרצל בעוברו בלילה את העיר בדרכו לפטרבורג. אולם עדיין נזהרו חברי הקבוצה מלהשתתף בגלוי בפעולה מהפכנית משום חשש, שמא יזיק הדבר לפעולתו המדינית של הרצל.

לקונגרס השישי נשלח על־ידי הקבוצה יעקב לשצ'ינסקי. מכתביו מהקונגרס היו מלאים אכזבה מרה מהמנהיגים וציונותם וגם מהרצל. אולם הצעת אוגאנדה כבשה את לבו. לא בתורת „מלון לילה" — „נאכטאזיל", כביטויו של נורדוי — או כפרוז־דור לציון, אלא בתורת ארץ, שאפשר יהיה להקים בה מדינה יהודית על יסודות חדשים, חילוניים־תרבותיים וסוציאליים־מתקדמים. עם שובו התחילו וויכוחים סוערים בתוך הקבוצה, שבסופם בא פירוד; הסטודנטים בקבוצה, שמצאו בה את הדרך אל המוני העובדים, נשארו נאמנים לעיקרון הארצישראלי, ואותם הצעירים דוברי עברית, מכניסי רעיונות פרולטאריים־מארכסיסטיים לתוך הספרות העברית, פנו עורף לארץ־ישראל והתחילו מגבשים את תורתם הטאֶריטוריאליסטית, שהביאתם לשינאת־ציון. הם יסדו אז את המפלגה הציונית־הסוציאליסטית, שיצאה חוצץ נגד ה„בונד" בשם רעיונות ציוניים ונגד הציונות בשם רעיונות סוציאליסטיים־טאֶריטוריאליסטיים אנטי־ציוניים.

מלחמת אוגאנדה והטריטוריאליות

גם בתוך ההסתדרות הציונית בוארשה ובפולין נתפסו רבים מראשי התנועה והמוניה להצעת אוגאנדה ולתורת הטאֶריטור־יאליות. יאשינובסקי, המורשה הציוני לגליל וארשה, עורך ה„היינט" והמו"לים שלו, שמואל יאצקאן והאחים נח ונחמיה פינקלשטיין, חזן, אחד מטובי התעמולנים והנואמים העממיים בתוך המחנה הציוני, ורבים אחרים תמכו בהצעת אוגאנדה מתוך טעמים טאֶריטוריאליסטיים. ס. קולוב, אברהם פודלישבסקי וחבריהם לא הרחיקו לכת כל־כך. הם תפסו עמדה של שומרים על אחדות התנועה, שהמלחמה נגד הצעת אוגאנדה מפוררת אותה, יסדו את חברת „מגיני ההסתדרות" עם סוקולוב ופודלישבסקי, משה פלדשטיין ואחרים בראש, ויצאו נגד ציוני־ציון, שאליהם נצטרפה כמעט כל קבוצת הצעירים מחברי „קדימה", אשר התחילו תופסים מקום בראש ההסתדרות הציונית בוארשה ובתוכם יצחק גרינבוים, יאן קירשרוט, זליג וייצמן, ליאון לוויטה, נחום סירקין, א. הארטגלס ועוד אחרים.

פרצה מלחמת־דעות חריפה. רוב חברי הוועד־הפועל מרוסיה נתרכז סביב לאוסישקין וצ'לינוב, שהתמרדו נגד הרצל באסיפת הארקוב המפורסמת. „מגיני ההסתדרות" יצאו נגדם, ו„הצפירה" של סוקולוב תמכה בהם בכל כוח השפעתה. בשביל סוקולוב, שראה בהסתדרות הציונית, המשמשת מיסגרת מאחדת ומרכזת

קבוצת חברי „קדימה"
מימין לשמאל: יאן קירשרוט, יצחק גרינבוים, ליאון לוויטה, משה קרנר, זליג וייצמן

את כוחותיו של העם היהודי, עיקר העיקרים, היתה סכנת ההתפוררות האיומה ביותר.

בעיצומה של מלחמה זו נתברר, שהצעת אוגאנדה אינה בת־ביצוע מסיבות שונות. הטאֶריטוריאליסטים, שריכזו את תעמולתם בהוכחות, כי אין תיקווה להשיג אפשרות חוקית ליישב את ארץ־ישראל על יסודות אוטונומיה מדינית, כלומר צ׳ארטר, וכי ארץ־ישראל אינה אלא גורם ריאקציוני בתנועת השיחרור היהודית, בחזקה את הגורמים של המסורת הדתית ובהפריעה בעד התפתחותה וניצחונה של המהפכה היהודית — ענו על חיסולה של הצעת אוגאנדה בסיסמה, שיש לבקש ארץ אחרת מתאימה יותר, חופשית מכבלי המסורת הדתית, כדי ליסד בה את המדינה היהודית הניכספת.

„מגיני ההסתדרות" התחילו מתקרבים לסיסמותיהם של ציוני־ציון. הציונים־הסוציאליסטים והטאֶריטוריאליסטים הבור־גנים ,שמרכזם היה בוארשה, עזבו את הקונגרס ואת ההסתדרות הציונית. „מגיני ההסתדרות" והציונים המדיניים קיבלו את מרותו של רוב הקונגרס, שנמנה עם ציוני־ציון, והחלטותיו ביצרו לתמיד את זיקתה של הציונות לארץ־ישראל ודחו את הרעיון של חיפוש ארץ כלשהי, שתיהפך למולדת לעם היהודי. המושג מולדת של העם היהודי, שהיה זר לפינסקר ואף להרצל, תוכנו ומהותו נתבררו לתנועה בכל עומקם תוך כדי פולמוס־אוגאנדה.

לקבוצת הצעירים בוארשה, שתפקידם והשפעתם בתנועה גדלו והלכו, היה המושג הזה ברור וקרוב ללבם זה מזמן. לא היה בו מן המסורת הדתית, אלא מן המסורת הלאומית, שלא נותקה לדעתם אף לרגע ומצאה את ביטויה לא רק בתפילות וחלומות וכיסופים טמירים, אלא בתנועות המוניות, תנועות משיחיות, שליוו במשך הדורות כל מיפנה וכל זעזוע גדול בחיי העם היהודי בגולה. היתה כאן גם מהשפעת פולין, שכן מושג זה תפס את המקום המרכזי באידיאולוגיה של תנועת־השיחרור הפולנית.

תפיסה זו חדרה להמוני הנוער העממי, שהתחיל מתרכז באירגון „התחייה". בשעת הבחירות לקונגרס השביעי חל בו פילוג וחלק ממנו הלך אחרי רסקין, טבנקין וחבריו שיסדו בוארשה את הקבוצה הסוציאליסטית הדאֶמוקראטית „פועלי־ציון", סניף לסיעה שנוסדה בימי פולמוס אוגאנדה בדרומה של רוסיה במאמצי בורוכוב וחבריו ובעזרתם של ציוני־ציון עם אוסישקין בראשם.

רוב צירי הקונגרס השביעי מוארשה נמנה עם ציוני־ציון. הקונגרס השביעי — הקונגרס הציוני הראשון בלי הרצל — הניח יסוד לתפיסה חדשה של תהליך ההגשמות הציונות. היא נעשתה אורגאנית יותר ובמרכזה עמדה התפתחות הישוב היהודי בארץ־ישראל. הרצל בשנותיו האחרונות, תוך כדי מאבקו הקשה עם מתמרדי חארקוב ונסיגתו מהצעת אוגאנדה, עשה את הצעדים הראשונים בשטח עבודת הבניין בארץ־ישראל, בהקימו את בנק אנגלו־פלשתינה, כסניף ל„אוצר ההתיישבות". גם בשטח ההתישבות התחילו בימי חיפושי דרכים הדשות על־ידי אנשי העלייה השנייה, שמקבוצת וארשה נצטרפו אליה זליג וייצמן ויוסף שפרינצק.

עזבו את ההסתדרות הציונית המורשים: ילסקי, המטיף בבית־הכנסת לנאורים בלודז׳, ויאשינובסקי מוותיקי „חובבי־ציון", אשר אידיאל של מדינה יהודית, שאפשר להקימה לאלתר ובכל מקום, דחה מהכרתו את ארץ־ישראל, שהשתתף בבניינה מראשיתו, עוד מהימים שמלפני אסיפת קאטוביץ. סוקולוב נבחר במקומם מורשה לפולין הקונגרסאית והוא מינה למזכיר כללי בלישכתו את יצחק גרינבוים.

בימי מהפכת 1905

והימים ימי התסיסה המהפכנית ברחבי רוסיה וביחוד בפולין ובוארשה בירתה — לאחר כניעת רוסיה בפני יפאן. ההכרח להנהיג תיקונים, שימנעו את התפרצותה של סערת המהפכה אשר אין לדעת במה תיגמר לאחר ניצחונותיה הראשונים, עורר אצל הנבונים שבפמליה של הצאר וממשלתו — עם וויטה, מיניסטר־האוצר, בראשם — את המחשבה, שיש להקדים רפואה למכה ולהתחיל בראפורמות. הבעיה היהודית תפסה את המקום הראשון בין הבעיות הכאובות, שחיכו לפיתרון עם ההתייצבות בדרך התיקונים. נראה הדבר, כי וויטה הטיל על סוקולוב את התפקיד לחקור את תולדות האֶמאנציפאציה של היהודים בארצות אירופה המערבית ולהגיש הצעותיו. משום כך נעדר באותם הימים לעתים תכופות מוארשה והנהלת ענייני ההסתדרות הציונית עברה לידיו של גרינבוים. כשהיה סוקולוב חוזר ושומע דין־וחשבון מפי גרינבוים על מעשיו, שחרגי מגבולות הפעולה הציונית הרגילה באותם ימי הסתערות של המוני־העם עם הפועלים בראשם על מצודת הצאריזם — לא מנע אותו מלכת בדרך ההצטרפות למהפכה בצורתה הפולנית ומן העמידה על דרישות השיוויון והזכויות הלאומיות בתוך המחנה של דורשי שינוי מכריע במישטר.

גם ראשי הציונות האחרים שבוארשה לא מיחו — זרם המהפכה העצום גרף גם אותם. הם הבינו שתעודתה של הצי־נות בפולין היא להפגין לפני מחוללי המהפכה, שהיהודים הם חטיבה לאומית מיוחדת, המצטרפת לתביעות שיחרורה של פולין, אבל עם זאת היא דורשת הכרה בה ומילוי דרישותיה הלאומיות נוסף על אלו האזרחיות. הציבור הציוני ראה, שאין לסמוך בנידון זה על מנהיגי ה„בונד", שנסחפו עם הזרם המהפכני הפועלי הרוסי, ודרישותיו המהפכניות הממלכתיות הכלליות והמעמדיות היו עיקר בעיניהם ולא הדרישות הלאו־מיות, שהאמינו כי מילויין מובטח בלאו הכי לכשתנצח המהפכה.

נוצר כאילו חלל ריק, שההסתדרות הציונית קפצה לתוכו. בוארשה ובווילנה, בפטרבורג ובאודיסה התייצבו בשורה הראשונה הצעירים, ומאחוריהם זקני התנועה וההסתדרות — צ׳לינוב במוסקבה, אוסישקין באודיסה, הגולדברגים בווילנה, רוזוב בפטרבורג, רוזנבוים במינסק, סוקולוב ופודלישבסקי בוארשה. היו כמובן הבדלים גדולים בתפיסה ובהנמקה וביחוד בצורת ההצטרפות ובמידתה; אולם בעיקרו של דבר תפסה ההסתדרות הציונית בכל רחבי רוסיה ופולין את מקומה בתוך התנועה המהפכנית הכללית. כנציגותם של המוני העם היהודי, הדורש את שיוויונו המלא בתור חטיבה לאומית, כאחד המיעו־טים הלאומיים באימפריה, ומצטרף לעמים המדוכאים המרוכזים בארצותיהם ולתביעותיהם לשיחרור לאומי.

בוארשה הלכו בדרך זו הלישכה המרכזית של ההסתדרות הציונית בפולין בהנהלתו של גרינבוים, העתונות הציונית וביחוד ה„טלגרף", שהופיע ביידיש על־ידי הוצאת „הצפירה"

ועריכתו נמסרה לנחום סירקין. בכרוזיה בעברית וביידיש, שהוציאה הלישכה לאחר ניצחון השביתה הכללית ופירסום המאניפסט של ה־17 באוקטובר 1905, שהכריז על תקופת חירות לעמי רוסיה, הודגשה הצטרפותה של הציונות לדרישות הפולניות בדבר אסיפה מכוננת בוארשה ודרישותיהם של יהודי פולין לשיוויון אזרחי מלא וזכויות לאומיות, שצויינו כזכויות של מיעוט לאומי. עם זאת הודגש במאמרים ובנאומים באסיפות יהודיות וכלליות הקשר האורגאני של דרישות אלו עם השאיפה העיקרית לתקומה מדינית בארץ־ישראל.

אי־אפשר לומר שעמדה זו נתקבלה באותם הימים על ההמונים. הללו נגרפו על־ידי הזרם המהפכני העצום. מדמים היו שהגיעו ימים של מילוי כל דרישותיהם ומאווייהם לשילטון הפרולטאריון והמפלגות הסוציאליסטיות, לרבות ה„בונד". עמדתה של הלישכה הציונית המרכזית, שקראו לה בלעג „אדומה", להבדיל מ„הצפירה" ה„שחורה", הפתיעה והרגיזה אותם. לפי הנוסח הקבוע של ההשקפה הסוציאליסטית באותם הימים, צריכה היתה הציונות להיעלם מהבמות הציבוריות, כעטלף זה שבזרוח השמש הוא מסתתר בחורים ובסדקים ובכל מקום אפל. והנה לא נתקיימו הנבואות והציונות מתייצבת בשער ומכריזה על דרישותיה בשם העם היהודי. נאסרה, איפוא, מלחמת־חירום עליה.

גם לפולנים ולמנהיגיהם מכל המפלגות היתה הופעת הציונים האלה, עם דרישותיהם היהודיות הלאומיות, הפתעה בלתי־נעימה, על־אף הצטרפותם לתביעות הלאומיות של פולין. הפחד מפני הופעת „עם חדש על גדות הוויסלה", מפני הסתלקות היהודים מההתבוללות, גבר בכל המפלגות הפולניות. הציונות, כשהיא לעצמה, עוררה במידת־מה רצון, ואילו עמדתה בשאלות הזמן גרמה לדאגה רבה, ביחוד כשהתפרצויות ההמונים בהפגנותיהם גילו את העדפת המטרות המעמדיות הסוציאליסטיות על השאיפות הלאומיות הפולניות והיהודיות גם יחד.

אולם בימי הגיאות המהפכנית עדיין לא נוסחו הסיסמות האלו. עוד גדלה האמונה בניצחונה הסופי של המהפכה. והנה באו הפרעות ההמוניות ביהודים בדרום רוסיה וזיעזעו בציבור היהודי את האמונה הזאת וגרמו להתנגשות עם הסוציאליסטים היהודים וה„בונד" בראש. הלישכה הציונית המרכזית בוארשה הכריזה על הפגנה לאומית במלאות שלושים להתפרצות פרעות־הדמים ברוסיה ופנתה למפלגות הסוציאליסטיות בדבר עריכת הפגנה משותפת. הפנייה נדחתה על־ידיהן מתוך לעג של ביטול. אולם המוני העם היהודי בוארשה קיבלו את הרעיון הזה. היהודים שבתו כולם ביום השלושים לפרעות־הדמים ביהודים ברוסיה הדרומית.

גל הפרעות ביהודים לא הציף את פולין. כל המפלגות הפולניות, לרבות המפלגה הלאומית־דאמוקראטית, התנגדו להן והיו מוכנות להתייצב לצד היהודים ביום עברה, אם יעלה בידי השילטונות הרוסיים לקומם את הרחוב הפולני נגד היהודים. הדבר לא הצליח, והעתונות התחילה מדגישה תופעה זו וראתה ביחסם של היהודים לבעיית פולין כפיות־טובה. הלישכה הציונית המרכזית הוציאה אז חוברת פולנית בלתי־לאגאלית בשם „לאחר הפרעות" ובה דברי זעם על דרישותיהם של העתונים הפולניים, שהיהודים יהיו אסירי־תודה על שההמונים הפולנים לא התנפלו עליהם, לא רצחו אותם ואת ילדיהם ולא אנסו את נשיהם.

הפרעות ביהודים ברוסיה לא היו „שמן על גלגלי המהפכה", כדבריו של אחד ממנהיגי ה„בונד", אלא הסימן הראשון, שהגיעו ימי שפל לתנועת המהפכה. כישלונה של ההתקוממות במוסקבה בדצמבר 1905 העיד על התגברותו של השילטון הצארי. בפולין חל פילוג בפ. פ. ס., שנתחלקה לסיעה מהפכנית ולסיעה סוציאליסטית שמאלית; הסיעה המהפכנית עברה למעשי טארור נגד השילטון הרוסי ובה בשעה עברה גם הדאמוקראטיה הלאומית למלחמת־דמים במפלגה זו ובגדודי־הקרב שלה. רצונה היה להוכיח, שהיא שולטת בפולין וכוחה עמה לדכא את כוחות המהפכה בה, ולכן על הממשלה הרוסית למסור לה את השילטון בארץ.

הממשלה הרוסית ראתה בעין יפה „מלחמת־אחים" בתוך הפרולטאריון הפולני, אולם הנהיגה טארור משלה, שבו השתתפו המשטרה והצבא גם יחד. גברו הפגיעות ביהודי וארשה מצד אותם חלקי הצבא שחנו בתוך הרובע היהודי הצפוף, מצד גדוד הגווארדיה הווֹלינאי, שנתפרסם באותם הימים בנאמנותו לצאר ובהתעללותו ביהודים העוברים ברחוב, שבו נמצא הקסרקטין שלהם.

בראשית 1906 כבר היה ברור שיש להסתגל לניצחונו של המישטר הצארי ולהמשיך את המאבק בצורה חדשה, על־ידי ניצול הבמה הפארלאמנטארית, הדומה הממלכתית, שנתכוננה על יסוד המאניפסט של ה־17 באוקטובר 1905.

הבחירות אל הדומות

הבחירות אל הדומה הרוסית הראשונה הוחרמו על־ידי השמאל הפולני וכל הציבור הפרוגרסיבי. ההסתדרות הציונית גם היא החליטה על החרמת הבחירות. הציבור היהודי בכלל לא עשה שום הכנות להשתתף בהן. בשבועות האחרונים לפני הבחירות נמלכה המפלגה הפרוגרסיבית הדאמוקראטית הפולנית והודיעה, שהחליטה להשתתף בבחירות, ופנתה בבקשה לחבריה היהודים, שישפיעו על שילטון הקהילה הוארשאית כי יפנה בכרוז ליהודי וארשה, שילכו אל הקלפי ויצביעו בעד המועמדים של המפלגה הפרוגרסיבית הדאמוקראטית. גם הצדיקים מגור וסוחצ'וב תמכו במפלגה זו. כרוז זה הספיק, שהמפלגה הלאומית הדאמוקראטית תשתמש בתעמולתה בנימוקים אנטישמיים ותאיים על היהודים בכל מיני עונשים, אם יעיזו להצביע בהמוניהם בעד מועמדי המפלגה הדאמוקראטית הפרוגרסיביים *.

ערב הבחירות אל הדומה הראשונה נוסד שבועון ציוני בלשון הפולנית, „הקול היהודי" („גלוס ז'ידובסקי"), בעריכתו של יאן קירשרוט. לאחר שהלה עבר ללודז' נמסרה העריכה לי. גרינבוים וא. הארטגלס. לאחר שנתיים, ב־1908, עם השתלטות הריאקציה ברוסיה ובפולין, נפסקה הופעת השבועון.

מערכת העתון שיתפה פעולה עם העתונים הציוניים — ה„ראזסוויט" בפטרבורג ו„דאס יידישע פאלק" בווילנה — בעיבוד המצע של ההסתדרות הציונית ברוסיה ובהכנות לוועידת האלסינגפורס, שאישרה את המצע לפי הצעת י. גרינבוים. בניסוח החלק הכללי המדבר על אוטונומיה למדינות של הלאומים המרוכזים בארצותיהם מתוך הבטחת זכויותיהם הלאומיות של היהודים ועל הקהילות כעל יסוד לשילטון עצמי של

* עיין המאמר „הגורם האנטישמי".

קיבוצי היהודים — הובלטה השפעתם של נציגי הציונות הפולנית. הוסכם, שההסתדרות הציונית בפולין תהווה חטיבה מיוחדת, אוטונומית, בתוך ההסתדרות הציונית ברוסיה.

בוועידת הֶלסינגפורס, בסוף דצמבר 1906, השתתפו מפולין הציונים הצעירים בלבד. אף עסקן אחד מהוותיקים לא היה נוכח בה. נתגבשו בוועידה זו התפיסות החדשות של הציונות, שלא התעלמה מבעיות המאבק על זכויותיהם של היהודים, שמתוך צורכיהם של המוני היהודים קבעה את דרכי המדיניות הציונית גם בארצות הגולה. היא שנתנה אות להתחיל בניסיון הנועז להבטיח תנאי־התפתחות נוחים ליהודים בתוך משטר דֶאמוקראטי ועממי שלא יהיה בו משום דיכוי לאומי. הובלט קשרו של מאבק זה למאבק המרכזי, העיקרי, למען תקומתו של העם היהודי בארץ־ישראל, ולא מתוך קפיצת־דרך דמיונית אלא מתוך בניין הארץ וריכוז המונים בה בכל הדרכים עד שיתקבץ כוח גדול מספיק שיוכל להקים ולבסס את המדינה הניכספה.

תוכנית־הֶלסינגפורס נתקבלה בעתונות־יידיש בוארשה מתוך לעג וחריקת־שן. ביחוד נתכעס הלל צייטלין על הדרישה להפריד בין המדינה והדת, כדי שיתגשם באימפריה הרוסית שיוויון דתי אמיתי. אולם החיים הוכיחו מייד, שלפני יהודי פולין עומדת הברירה: להיכנע לדרישותיה של הדֶאמוקראטיה הלאומית הפולנית, השואפת לדחוק את רגלי היהודים, או להתחיל במאבק על שיוויון מלא ושילטון לאומי עצמי, שבמרכזו תעמודנה קהילות יהודיות עממיות, הדואגות לסיפוק צורכיהם של היהודים הדתיים והלאומיים גם יחד.

ההסתדרות הציונית בפולין ואף בוארשה עדיין לא חשה די כוח להטביע את חותמה על הכלל היהודי. אולם בבחירות אל הדומה השניה כבר השפיעה במידה ניכרת על ניסוח דרישותיהם של היהודים אצל מועמדי הדֶאמוקראטיה הפרוגרסיבית, שוֹר־אַנטוֹחוֹבסקי וקז'יביצקי, שיצאו נגד הדֶאמוקראטיה הלאומית. הגיעו הדברים לידי כך, ששוֹר־אַנטוֹחוֹבסקי התחיל מדבר על זכויות המיעוטים בכלל ומתוך גימגום גם על המיעוט היהודי הלאומי. אז נעשה גם ניסיון ראשון להתקשר עם קבוצת־איכרים מתקדמת.

עזרתם של היהודים לא הועילה לה לדֶאמוקראטיה הפולנית המתקדמת. הדֶאמוקראטיה הלאומית נקטה שוב באמצעים אנטישמיים מובהקים כדי להפיל אימה על היהודים ועוד יותר על הפולנים, לבל יעיזו להצביע בעד מועמדי הדֶאמוקראטיה המתקדמת. לאחר מפלתה השלמה, גברה בה ההכרה, שעזרתם של היהודים מזיקה יותר משהיא מועילה. אי לזאת קמה ויצרה בריה משונה: את האנטישמיות הפרוגרסיבית.

השבועון הציוני בלשון הפולנית, ששינה שמו בינתיים מפני סגירת ה„גלוס ז'ידובסקי", ל„ז'יציה ז'ידובסקה" („החיים היהודיים"), הציע להסתלק מהשתתפות בבחירות מתוך נימוק, שאין שום סיכויים להצלחה במלחמה על מנדאט פולני אחד בוארשה (השני היה רוסי), אף־על־פי שהשינויים בחוק־הבחירות הגדילו את כוחם של היהודים.

בוועידת נציגי ציוני פולין, שהתקיימה בימי הקונגרס השמיני בהאג, אושרה הצעה זו. באותו קונגרס נבחר אברהם פודלישבסקי לחבר הוועד־הפועל הציוני, האחראי לפעולה הציונית בפולין, במקום סוקולוב, שנתמנה מזכיר כללי בלשכה הציונית המרכזית בקֶלן.

בימי שילטון הריאקציה

השתלטותה של הריאקציה ברוסיה כולה, ובעיקר בפולין, שיתקה כמעט לחלוטין את הפעולה הציונית בוארשה וביתר ערי פולין.

התעניינות ההמונים בבעיות מדיניות וציבוריות ירדה פלאים. אך תוצאות הפעולה הקדחתנית של ימי ההסתערות היו ניכרות על כל צעד. המוני בעלי־מלאכה, פועלים ודלת־העם, כאילו יצאו מהמרתפים, ממישכנות־העוני ברחובות האפלים, מן הדירות הצרות והחשכות בבתים גדולים, שהצטופפו בהם המוני אנשי־עמל, ותפסו מקום בין קוראי עתונים וספרים, בין מבקרי הרצאות, תיאטרונים וקונצרטים. לשונם של מיפעלי־תרבות אלה היתה יידיש ולא היה צורך לשבת ללמוד אותה כמו את העברית, הפולנית, או הרוסית. את ההשכלה „בת השמיים", מנוף החיים ומלחמותיהם, כדברי פרץ, אפשר היה לקנות על־ידי קריאת עתונים וספרים, שמיעת הרצאות ווכוחים. גברה ההתעניינות בדברי ספרות, גם בספרות טובה וגם בזו המגרה את העצבים ומסיחה את דעת האדם מ„השאלות הארורות", הגוזלות את המנוחה והמחייבות מאבק ומאמץ, סבל וקרבנות. סיפורי בלהות ואימים, שהעתונים התחילו להדפיס, הרדימו את המצפון, משכו את הלב בהשתלשלות מאורעות־כלאים בחייהם של הגבירים, היוצאים תמיד מהרפתקותיהם וצרותיהם כמנצחים. בחסדם של הרומאנים האלה נתרחב לפתע חוג קוראי העיתונים ביידיש והגיע לרבבות ומאות אלפים; נדמה היה שהעתון קנה לו השפעה רבה על המוני קוראיו ובכוחו להטותם אל כל אשר ירצה.

האינטליגנציה ראתה הכרח לעצמה ללכת אחרי ההמונים, ברצון או מתוך אונס. זו ששמרה אמונים לעברית וביחוד זו שראתה בה את „השרידה היחידה", מיבצר עד לערכים נצחיים, לרציפות ההתפתחות התרבותית, חגרה את כל כוחותיה לבל תיגרף בזרם העצום של היידיש, עתונותה ותרבותה. השתלטה הרגשה, שכאילו נידחקה העברית לתוך פינה עזובה, ועוד מעט ותיהפך לפינה נידחת. ה„עברים" קראו למלחמה ביידיש ונתמלאו טענות ורוגז על הציונים, המזלזלים בלשון הלאומית והמייחדים מקום כה רב בתעמולתם שבכתב ושבעל־פה ליידיש. ונמצאו בתוך הסופרים והמורים העברים אנשים, שהתחילו חולמים על הפרדה בין הציונות והלשון העברית ועל אירגון כוח נבדל גדול, שיעמוד בפני הגלים הזידוניים, המאיימים להרוס את ארמנות התרבות העברית ולעקור את ערכיה המושרשים בירושה הנצחית שקיבלנו מיוצרי התנ"ך. הללו לא הבינו, כי הציונות היא המצודה לעברית ותרבותה ורק בניצחונה ערובה לניצחונה של לשון האומה, שתקום לתחייה בארצה. הם ראו רק את השפל בספרות ובעתונות העברית, את כישלונם של כל הנסיונות הספרותיים והעתונאיים להחזיק מעמד ולהתפתח והתחילו מבכים את החורבן וקוראים להעדיף את הלשונות הזרות על זו, שנהפכה מלשון־דיבור ללשון התרבות העממית, והטוענת בכוח גובר והולך לשילטון־יחיד בתרבות הלאומית של היהודים בגלות.

המרכז הציוני בוארשה החזיק מעמד בתקופת הריאקציה יותר מכל יתר המפלגות. לא חדלו המאמצים להמשיך בהסתערות על מרכזי החיים הציבוריים, על הקהילה ועל החברות השונות וגם לארגן תאים ציבוריים חדשים, ששם הציונות

לא נקרא עליהם; אלה היו נתונים להשפעתה ונתרכזו בהם אוהדיה. הצטיינו בפעולה זו ד״ר נח דוידזון, מאיר פרייד ואחרים. גיוסו של ד״ר נח דוידזון בתורת רופא לצבא הרוסי הפסיק את עבודתו לשנים רבות. יאן קירשרוט, שעבר ללודז׳ בתורת מנהל בית־ספר למלאכה מטעם יק״א, שניגש לפעולה רבת־סיכויים לשם אירגון בעלי־מלאכה והרחבת העבודה בקרב המוני היהודים — מת לפני מלחמת־העולם הראשונה והוא צעיר ומלא־כוח. זו היתה אבידה גדולה לתנועה הציונית בפולין.

וארשה הציונית כאילו קיפלה בימים אלה, ימים אין חפץ בהם, את דגלה ועמדה מוכנה להגביר את הסתערותה בהזדמנות הנאותה הראשונה. והזדמנות זו ניתנה, כשניצחה בשנת 1908 המהפכה בתורכיה ונתגלו אפשרויות לעבודה מדינית ציונית רחבה וסיכויים להצלחתה. מוארשה יצאה ההצעה להתחיל בעבודת־תעמולה רבת תנופה בקושטה לשם רכישת דעת־הקהל של היהדות התורכית הספרדית, ובעזרתה את מנהיגיה החדשים של תורכיה. התרומה הגדולה הראשונה לשם ייסוד עתונות ציונית בקושטה ניתנה על־ידי ליאון לוויטה.

כשפרץ המאבק מסביב לשיטתו ונשיאותו של וולפסון, וסוקולוב פרש ממישרתו כמזכיר כללי, תפסה הציונות הווארשאית את המקום בראש המאבק, שעמד במרכזם של שני הקונגרסים הציוניים, התשיעי והעשירי. הניצחון על שיטת וולפסון וחבריו השלים את ניצחונם של ציוני־ציון בקונגרס השביעי. נתקבלו עיקרי הציונות המשלימה והכוללת, או כפי שקראו לה — הסינתטית — שנתגבשה בוועידת האלסינגפורס.

הבחירות לדומה הרביעית

בשעת הבחירות לדומה הרביעית באו לידי גילוי הכוחות הלאומיים החדשים, שבשלו בקרב הציבור היהודי עם גידול השפעתה של ההסתדרות הציונית, אשר אליה עברה המנהיגות במאבק המדיני של יהודי פולין.

לא קל היה להחליט על השתתפות היהודים בבחירות לדומה זו. ברור היה, שניצחונה של הדאמוקראטיה הלאומית עלול להביא לידי הצטרפות הפולנים למדיניות הגבלת הזכויות האזרחיות של היהודים ברוסיה כולה. הצעד הראשון בכיוון זה, שנעשה בשעת הדיון על חוק השילטון העצמי בערי פולין על־ידי הנציגות הפולנית בדומה השלישית, בישר רעות לציבור היהודי. והנה אותה שעה נתגלה פילוג עמוק בשורות המפלגה הגדולה של הלאומיים הדאמוקראטיים. פרשה מהמפלגה קבוצה גדולה מנאמניה, שלא הסכימה לדרכי ה„אוגודה" להתפשרות עם השילטון הרוסי בכלל ולהסתלקות ממאמצים לשם שבירת עולו, אפילו תיווצר קוניונקטורה טובה לכך. סימנים שונים העידו אז, כי מתקרבת ההתמודדות בין רוסיה ובעלות־בריתה לבין גרמניה ובעלות־בריתה, וכי גרמניה מגלה רצון טוב לפולין. באוסטריה בעלת־בריתה כאילו התקבלה הדעה, שיש לשחרר את פולין מהשילטון הרוסי, לאחד אותה עם גאליציה האוסטרית למדינה אחת ולהעניק לה מעמד דומה לזה של הונגריה. הפורשים התנגדו למדיניות של רומאן דמובסקי והנוהים אחריו ומנעו ממנו יצירת ריכוז של הכוחות הלאומיים הפולניים, כפי שנהג במשך כל השנים.

נתגלו, איפוא, אפשרויות שקולותיהם של הפולנים שהצביעו עד כה ברובם המכריע בעד כל ריכוז לאומי, שבראשו עמד דמובסקי, יתחלקו בין שני יריבים שכוחותיהם שווים. ואותה שעה נתפרסמו תיקונים בחוק הבחירות, שהגדילו את אפשרות היהודים להשפיע על מהלך הבחירות ותוצאותיהן. במחנה הציוני, ששלטה בו הנטיה להחרים את הבחירות לדומה הרביעית, כשם שהוחרמו הבחירות לדומה השלישית, ולהימנע מהפגנת־סרק, נשתנה מצב־הרוחות והתחילה מתגבשת תוכנית, שלפיה יש להשתמש בהזדמנות זו, למנוע בחירתו של אנטישמי בוארשה ולבחור ביהודי בלודז׳. הציונים התנגדו בכל תוקף לרעיון של בחירת יהודי בוארשה, בירתה של פולין ולבה, ולגזול על־ידי כך מהעם הפולני את נציגותה של הבירה. הם הרגישו מה ערכה של נציגות וארשה לעם הפולני. כנגד זה העמידו את תוכניתם לבחור בוארשה במועמד פולני, אשר בעיניו שיוויונם של היהודים ברוסיה ובפולין בפרט, הוא עיקרון שאין לסטות ממנו.

לוועד המאוחד לבחירות נכנסה, נוסף על הציונים והלאומיים, גם קבוצת חסידים שפרשו מהמחנה שלהם בגלל הקשר שבינו לבין המתבוללים, אשר הגיעו עד כדי צידוק המדיניות הפולנית החדשה של הגבלת זכויות היהודים. נתקבלה הדעה לקרוא את יהודי וארשה, שיצביעו בעד רשימות הבוררים של הוועד המאוחד וייפו את כוחם להחליט סופית במי לבחור. ציבור הבוחרים נשמע לקריאה זו, על־אף התנגדותו של ה„פריינד", עתון בעל־השפעה ביידיש, שעבר מפטרבורג לוארשה. כל הבוררים היהודים נבחרו מרשימות הוועד ובמיספר שעלה על מיספר הבוררים הפולנים מכל אחת משתי הסיעות. ההכרעה עברה לידי היהודים. כשנתברר, שאין תיקווה לפשרה כלשהי בין שתי הסיעות הפולניות היריבות, בין זו שהעמידה את דמובסקי ולבין זו שהעמידה את ההיסטוריון יאן קוכז׳בסקי, שלא נבדל בשיטתו לגבי היהודים מדמובסקי אלא בסגנון בלבד.

הבוררים היהודים התלבטו קשות. התחילו מחפשים בורר פולני שיכריז על יחסו החיובי לשיוויון זכויות היהודים — ולא מצאו. הבורר היחיד, שהיה מוכן להכרזה זו, היה פועל שהועמד על־ידי ברית של שתי מפלגות סוציאליסטיות פולניות עם ה„בונד", ושהיה לו שם היסטורי, יאגיללו, אבל לא נמנה עם מנהיגי מפלגתו.

הדאמוקראטים הלאומיים איימו הפעם בהכרזת חרם על המיסחר והמלאכה של היהודים; המתבוללים השתמשו בכל אמצעי הלחץ והאיומים שבידיהם, כדי להשפיע על הבוררים היהודים שיצביעו בעד קוכז׳בסקי. גם הבוררים עצמם ידעו, שהאיומים הם הפעם רציניים מאוד, אך לא יכלו להצביע בעד אנטישמי, שיתנכל לזכויות היהודים בפולין ואולי גם יצטרף למחנה המגן על המישטר הצארי. לבסוף, לאחר ישיבות דראמאטיות, החליטו להצביע בעד יאגיללו, והוא נבחר לציר וארשה. נציג המפלגות השמאליות הסוציאליסטיות נבחר בקולותיה של נציגות הבורגנות היהודית, שידעה כי המפלגה הלאומית־דאמוקראטית תגביר את מלחמתה ביהודים. הצעד ההיסטורי הזה נעשה בהשפעתם של הציונים.

אותה שעה ניבחר בלודז׳ היהודי, ד״ר בומאש.

דמובסקי וסיעתו נחלו תבוסה שלמה. היהודים הוכיחו שהם מוכנים למלחמה ולזכויותיהם האזרחיות והלאומיות *, שאי־אפשר לשבור אותם באיומי־חרם.

* עיין המאמר „הגורם האנטישמי".

הכרזת החרם

הציבוריות הפולנית קיבלה את הידיעה על תוצאות הבחירות אל הדומה הרביעית בוארשה — על לודז' לא דיברו כלל — כמעט כבשורה רעה, כניצחון „התקוממות היהודים" נגד העם הפולני השולט בארצו. כל המפלגות הבורגניות נצטרפו למפלגת הדאַמוקראטים הלאומיים במלחמת־החרם, שנאסרה על היהודים, פרנסותיהם ומעמדם הכלכלי בארץ. הוכרז, שהיהודי הוא האויב הפנימי, שיש לשבור את שילטונו הכלכלי המתחזק והולך, ובמלחמה זו אין להבדיל בין יהודים מתבוללים לבין לאומיים וציוניים, בין הסידים, הרחוקים מכל רעיון של התמרדות, לבין ה„ליטוואקים", העושים כביכול את מלאכתה של רוסיה. דבר זה הוסבר לחברי המפלגות הפרוגרסיביות אשר ביקשו להציל מהחרם את המתבוללים, שאין להטיל ספק בפולניותם הקודמת ליהדותם.

לשם הטפת התורה הזאת וההשגחה על ביצועה, נוסד עתון זול בשביל המוני העם, עתון הבוקר „דווא גרושה" (שתי פרוטות), שניגש מייד למלאכת ההסתה, וביחוד להשמצת הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודים. כל העתונים הבורגניים, ובתוכם גם העתונים המתקדמים, שהרימו את דגל האנטישמיות המתקדמת, נצטרפו למלחמה זו. ביטאוני הפ.פ.ס., הסיעה המהפכנית של פילסודסקי, לא שיתפו עצמם במלחמה זו — הסיעה היתה עסוקה בהתכוננות למלחמת־השיחרור של פולין תוך כדי המלחמה ברוסיה, שהתכוננו אליה בגרמניה ובאוסטריה, אבל גם הם גינו את היהודים, הביעו „הבנה" למטרת החרם והסתפקו בזה. ברית המפלגות הסוציאליסטיות השמאליות, שעמה נמנה גם ה„בונד", השתיקה את עזרת היהודים בבחירת מועמדה ולא התערבה במלחמות שבין הבורגנות הפולנית והבורגנות היהודית, ששתיהן, לדעת אותן מפלגות שמאליות, מטרה אחת להן: דיכוי הפועל.

עוצם ההתקפה, גילוי השינאה וההחלטה הנחושה להיבנות מחורבן המיסחר והמלאכה של היהודים עשו רושם כביר על הציבוריות היהודית, אך זו ברובה לא התחרטה על מה שעשתה ולא גילתה סימני תשובה. אדרבא, גדל בה הרצון להשיב מלחמה שערה.

הרצון הזה היה חזק בתוך המחנה הציוני. התחילו חושבים על אמצעי־הגנה ובראש וראשונה על גילוי יחסה האמיתי של הדאַמוקראטיה הלאומית אל היהודים, על תוכניתה — תוכנית של נישול היהודים והקמת בורגנות פולנית על חורבותיה של הבורגנות היהודית. נעשו מאמצים לרכוש את אהדת האינטליגנציה הרוסית המתקדמת, שהביטה בעין רעה על התקרבותה של הדאַמוקראטיה הלאומית הפולנית אל שילטון הצאר ואל הריאקציה הרוסית.

לפרעות לא הגיעו הדברים. המסיתים נזהרו מלעבור על הסיסמה: „לא בפרעות נלחמים ביהודים, אלא בחרם כלכלי". ברם נתברר לפולנים מארגני פעולות החרם והמכוונים אותן, שהעיקר הוא לא בהריסת מעמדם של היהודים אלא ביצירת מעמד פולנים שיבוא לתפוס את מקומם.

ליהודים הוברר, שלא קל לפגוע במעמדם הם. המיסחר עם רוסיה וחוץ־לארץ, העבודה בשביל השוק הרוסי, כל המיסחר הסיטוני, התעשייה היהודית, המיסחר הבינלאומי — לא נפגעו. לפיכך לא נפגעה הציונות על־ידי ההסתערות הראשונה של מארגני החרם. אדרבא, השפעתה גדלה: היהודי הרגיש שמארגנים את ההגנה עליו ומגייסים כוחות לעזרתו. מאחורי מיבצעי החרם עדיין לא עמדו מדינה וממשלה, שיהיו מסייעות בידם בפעולה זו וכן בפעולות הקונסטרוקטיביות, שחיזקו והגדילו את המיסחר הפולני.

בימי מזימה וקנוניה

קשה היה ליהודים ולציונים בתוכם לקבוע בתנאים אלה אוריאַנטציה משלהם. מבחינה כלכלית ברור היה, שהניתוק מהשוק הרוסי יערער את מעמדם הכלכלי של יהודי וארשה ופולין בכלל. דבר זה יגדיל גם את התלות בשוק הפולני המקומי ויגביר את כוח החרם הכלכלי על המיסחר, המלאכה והתעשייה של היהודים ואת סיכויי התחרותו של המעמד הבינוני הפולני במעמד הבינוני היהודי, ביחוד לכשתבוא לעזרתו המדינה הפולנית, שתחודש בוודאי בתוצאות המלחמה. עם זאת ברור היה לציונים, שאין להעמיד את היהודים לשטן בדרך־שיחרורה ואיחודה של פולין. רק נקודות אחדות היו ברורות בתוך סבך העניינים והן: נייטראליותה של ההסתדרות הציונית העולמית, קשר עם ציוני רוסיה ויהודיה ודרישת שיוויון מלא וזכויות של מיעוט לאומי בפולין — בין שזו תקום בתורת גוף אוטונומי בגבולות האימפריה הרוסית, בין שתהיה מדינה עצמאית הקשורה עם אוסטריה, ובין שקיומה הממלכתי ייקבע בצורה אחרת.

המפלגות הפולניות השליטות לא פנו ליהודים ולמפלגותיהם בדרישה להכריז על האוריאַנטאציה המדינית, לא הכניסו אותם בתור גוף נבדל, בעל אינטרסים ושאיפות מיוחדים, לתוך הדיונים והתוכניות, שהסעירו את הלבבות ועוררו פולמוס חריף, אשר בסופו נתגבשו שני המחנות הנ"ל.

רק חוג קטן של צעירים, מהמחנה של פילסודסקי, נפגש עם המנהיגים הציוניים, שהיו ידועים לפולנים, ותהה על קנקנם. אך לפגישה לא היו המשך ותוצאות.

התוכנית האיסטראטגית והמדינית של רוסיה היתה בנוייה מלכתחילה על התקפה בכיוון גאליציה המיזרחית, המאוכלסת אוקראיינים, שרצו לשבור את עולם של הפולנים. פולין מעבר לוויסלה תיעזב לנפשה בשלב הראשון ובחזית המצודות מודלין, בריסק, גרודנה, קובנה יתייצבו מחנות של צבא רוסי, שלא יתנו לגרמנים לחדור לגבולות ליטה ורוסיה הלבנה.

אולם בלחצן של צרפת ואנגליה וגם בלחץ הפולנים בעלי האוריאַנטציה הרוסית, שונתה התוכנית. דמובסקי וחבריו הצליחו להשפיע על חוג של פאטריוטים רוסיים ימניים ולשכנע את שילטונות הצבא, שאין פחד מפני התקוממות פולנית נגד רוסיה, או מפני תופעות אנטי־רוסיות כלשהן. הם יכלו להצביע על כך, שניסיונו של פילסודסקי, אשר חדר עם גדודו לפולין מבסיסו בקראקוב ותפס את קילצי, לא הצליח: תנועה אנטי־רוסית לא נתעוררה. כשהוכה הצבא האוסטרי, שפלש מדרום לפלך לובלין והגיע עד ללובלין, נאלץ גדודו של פילסודסקי לעזוב את פולין הרוסית.

במטה הראשי של צבאות רוסיה הוחלט, איפוא, להגן על פולין שמעבר לוויסלה, ולא עוד אלא גם להתקיף את פרוסיה מהבסיס הפולני והליטאי גב יחד. בעקבות החלטה זו נתפרסם כרוזו של המצביא העליון, דודו של הצאר, הנסיך הגדול

ניקולאי ניקולאיביץ׳, אל הפולנים שיתייצבו לצידה של רוסיה. לאחר הניצחון — נאמר בכרוז — תוקם פולין מאוחדת וחופשית בתנאי שיישמרו למיעוטים הלאומיים שבתוכה זכויותיהם.

הכרוז בלשונו הנמלצת, המכוונת לעורר את זיכרונות הנצחון על המיסדר הגרמני ואת החוסן המדיני, שבא אחריו בתקופת היאגילונים — כבש את לבותיהם של ההמונים. מדמים היו, שנכרתה ברית עם רוסיה, המבטיחה תקומה לפולין מאוחדת, קשורה עם המעצמה האדירה הזאת, שגם מעצמות־המערב כרתו עמה ברית.

בכל החשבון הזה נפקד מקומם של היהודים. הם לא נזכרו בכרוזו של המצביא העליון, ואפשר היה, איפוא להתעלם ממציאותם. מנהיגי הדאֶמוקראטיה הלאומית בטוחים היו, כנראה, כי לאחר לקח החרם הכלכלי לא יעזו מנהיגי היהודים לבוא בטענות ותביעות.

אולם הציונים העזו. העתונות היהודית בוארשה קיבלה, כמו העתונות הפולנית ברובה המכריע, בהתלהבות את כרוזו של המצביא העליון, אך פירשה את דבריו על המיעוטים הלאומיים, שזכויותיהם תובטחנה עם תקומתה של פולין המאוחדת, כאילו הם כוללים גם את היהודים. „השחר שעלה על פולין יזרח גם על יהודיה״ — סיים ה„היינט״, שעמד בקשר עם הוועד המרכזי הציוני, את מאמרו הראשי על כרוזו של המצביא העליון.

המאמרים האלה נתקבלו בחוגי הדאֶמוקראטיה הלאומית ועתונותה כהכרזת מלחמה ממש. שוב מכניסים היהודים טריז ב„גלגליה של פולין״, טען עתון־הבוקר „דווא גרושה״, שענה כדרכו בגידופים וזילזולים על מאמרי העתונות היהודית וקבע מתוך ביטחון ויהירות, שהכרוז לא נתכוון כלל אל היהודים, שאינם נחשבים למיעוט לאומי מאחר שאין הם עם. זוהי חוצפה יהודית, קבע העתון, שמקורה בשינאה העזה לפולין וברצון לחבל בסיכויי תקומתה. ושוב נצטרפה כמעט כל העתונות הפולנית לדעותיו של העתון „דווא גרושה״ והתחילה פרשה חדשה של הסתה אנטישמית, שתוכנה היה חדש ומפתיע, אך יעיל מאוד מבחינת השפעתו על שילטונות הצבא הרוסי והוכחת נאמנותם של הפולנים לרוסיה.

היהודים נאשמו באהדה לגרמנים, בעזרה לצבאותיהם ובריגול לטובתם. בעתונים נדפסו ידיעות על כל מיני מיקרים של בגידת היהודים ברוסיה, של ריגול, של גילויי אהדה ועזרה. לנסיגתם, ואחר־כך להתקדמותם, של צבאות רוסיה נתלוו נגישות באוכלוסיה היהודית, מעשי טאֶרור ועונש. הקשר בין האוכלוסיה הפולנית וצבאות הרוסים ושילטונותיהם נתהזק. לא הובע חשד כלשהו שהפולנים אינם נאמנים למטרה המשותפת לשני העמים, לניצחון על גרמניה. בעקב מעשי ההסתה וסיפורי האימים על בגד היהודים כאילו נשתכח קיומו של לגיון פילסודסקי, שלחם ברוסים בתוך המחנה האוסטרי. מעולם לא הוזכר החשד, שמא פועלים מאחורי החזית בפולין סוכניו של הלגיון ומארגנים ריגול לטובתו ולטובת ברית גרמניה־אוסטריה. היהודי בתור שטן־משחית, בתור מרגל העוזר לגרמנים, היה מתקבל יותר על הדעת וגם מועיל יותר לאינטרסים של הפולנים, בעלי האוריאֶנטציה הרוסית, ולאלה של שילטונות הצבא הרוסי גם יחד. המטה הרוסי מצא את המיפלצת, שמעשיה מסבירים את תבוסות הצבא, והמדינאים האנטישמיים הרוסים נפלו על מציאה זו המחזקת את השפעתם בחצר המלכות ואת דרישתם למיפנה ריאקציוני ואנטישמי.

כך התחילה המלחמה בין הפולנים והיהודים, אשר שוויאָנ־טוחובסקי, מראשי האנטישמיות הפרוגרסיבית, קרא לה בשם „המלחמה השלושים־וארבע״, לפי מניין המלחמות בין המדינות, שהשתתפו במלחמת־העולם הראשונה. עלילת הבגידה היתה לאמיתו־של־דבר המשך למלחמת החרם הכלכלי. היא פרצה גם בשטח העזרה, שאורגנה ונוהלה על־ידי הוועד האזרחי הראשי, אשר התכונן למלא בשעת־הכושר הראשונה את התפקיד של שילטון פולני. לוועד הראשי הוזמן רק נציג יהודי אחד מקרב המתבוללים. בשטח העזרה גילה „הוועד״ מידה של קמצנות לגבי היהודים. יחס זה אילץ את הציונים, הלאומיים והאדוקים להתרכז מסביב לקהילה הוארשאית ולארגן את העזרה לפליטים ולניזוקי המלחמה, תוך התקשרות עם ועדי העזרה, שקמו בערים הראשיות של רוסיה וקיבלו אמצעים מאנגליה ומארצות־הברית, נוסף על התרומות שנאספו במקום. גם הוועד הוארשאי קיבל את חלקו מהאמצעים האלה וגם מהוועדים שנוסדו על־ידי הממשלה הרוסית ועל־ידי ברית השילטון העירוני והכפרי הרוסי. תמיכות אלו גרמו להקטנת ההקצבות הכספיות לצרכי היהודים מצד הוועד האזרחי, מתוך נימוק שלא ייתכן, שהיהודים יקבלו עזרה מאהיהם בחוץ־לארץ וגם מהוועד האזרחי. דבר זה החריף, כמובן, עוד יותר את היחסים בין היהודים לבין המנהיגות הפולנית וגרם לכך, שגם ראשי המתבוללים השתתפו בוועד העזרה היהודי שעל־יד הקהילה.

בקהילה, שאליה היו פונים הפליטים בבואם לוארשה, יהיא היתה מטפלת במילוי צורכיהם ובשיכונם, נוסדה ועדה, שהיתה רושמת מפי הפליטים את פרשת הגירושים ומסיבותיהם. בוועדה זו עבדו גרינבוים ופרילוצקי ואחרים מבין עורכי־הדין הצעירים, במידה שלא גויסו לצבא. החיים הציוניים, כמו החיים הציבוריים בכלל, נתרכזו באירגון העזרה לפליטים ובטיפול בצורכיהם החמריים והרוחניים. הנוער הציוני התמסר רובו ככולו לעבודה זו. התחילו דואגים לילדים ולחינוכם, ומייד נתבלטו שני זרמים: העברי והיידישאי. הזרם הפולני נעלם כאילו מעצמו, שהרי ילדי העיירות דיברו יידיש, והמתבוללים היו שרויים במבוכה ולא העזו לנסות להטביע את חותמם על העבודה החינוכית בקרב הפליטים.

ועדה ציונית קטנה, בהנהלתו של גרינבוים ובתמיכתו הכספית של נוח פינקלשטיין, המו״ל של ה„היינט״, התחילה בעבודת־הגנה נגד ההסתה הפולנית שזרעה שינאה ליהודים, לא רק בתוך הצבא הרוסי והשילטונות האזרחיים, אלא גם בעתונות הרוסית ובין העסקנים השונים, שהיו מבקרים בפולין ובאים במגע עם הציבור הפולני. צריך היה להסביר להם מהו מקור השיטנה וההסתה ומה הן שאיפותיהם האמיתיות של המסיתים.

עסקנים אלה, ביחוד הפרוגרסיבים שביניהם, הרגישו מייד, שעלילת הבגידה היהודית מביאה תועלת רבה למטה הראשי בהסברת תבוסותיו של הצבא ומחזקת את המגמות הריאקציוניות של חצר המלכות. מהסברותיהם של שליחי הוועד נתבלטה לעיניהם הקנוניה שבין המנהיגות הפולנית, בעלת האוריאֶנטציה הרוסית, לבין השילטון הצארי. בעתונות הפרוגרסיבית הרוסית הופיעו מאמרים לטובת היהודים ונגד השיטנה והעלילה. המסיתים ראו בזה את פרי השפעתם של היהודים והוסיפו להאשמותיהם הרבות את ההאשמה, שהיהודים משתדלים לחתור תחת הידידות שבין הרוסים והפולנים, שהשתרשה עם פירסום

כרתו של המצביא העליון. האשמות אלו גברו, כשנודע בוארשה אילו הדים עוררו במערב־אירופה ובאמריקה הידיעות מפולין.

שנה שלימה נמשכו הקרבות על פולין ובסופם ניצחו הגר־מנים. וארשה נפלה לידיהם ואחריה פולין כולה. התחילו שנות הכיבוש הגרמני*.

בימי הכיבוש הגרמני

לאחר שנתרחקה החזית מפולין ונתארגן בה השילטון האזרחי הגרמני, נתחדשה הופעתם של העתונים היהודיים, שנסגרו על־ידי השילטונות הרוסיים סמוך להתקפת הצבא הגרמני מתוך חשד, שמא משמשות האותיות העבריות שלהם סימני קשר והעברת ידיעות לריגול הגרמני. החיים הציבוריים התחילו חוזרים למסלולם. האסירים המדיניים החבושים בבתי־כלא שוחררו, וביניהם ולאדימיר מאֶדאֶם מראשי ה„בונד", וניתנה רשות לאירגון אגודות מקצועיות וחברות בכלל. עם נסיגתם של הרוסים נתארגנה בוארשה מיליציה אזרחית והוועד האזרחי התכונן למלא תפקיד של שילטון. אולם השילטונות הגרמניים לא מיהרו למלא אחרי דרישות הפולנים, לא הניחו ללגיונות של פילסודסקי להיכנס לוארשה יחד עם הצבא הגרמני המנצח, ורק הרשו למיליציה האזרחית להשכין סדר ברחובות. בתוך המיליציה היה מיספר מסויים של יהודים ברובע היהודים, בפיקוד קצינים יהודיים. מכל מקום, רבו התלונות על התנה־גותם של אנשי המיליציה הפולנים כלפי היהודים. שאיפת הפולנים היתה, שהיהודים יהיו יראים מפני המיליציה ונכנעים לפניה כשם שהיו נכנעים לפני המשטרה הרוסית; ואילו היהודים לא ראו עדיין במיליציה זו את הבעל והאדון, שיש לקבל את מרותו. הגרמני היה השולט בארץ, ועדיין לא נמסר כל השילטון לפולנים.

בשנה הראשונה של המלחמה והקרבות על פולין לא הגיעה לציבוריות היהודית בוארשה כל ידיעה שהיא על הבטחותיהם של שילטונות הצבא הגרמני והאוסטרי לשחרר את היהודים מעוּלם של הרומאנובים ועל קיומו של ועד יהודי למען יהודי המיזרח ומאמציו לשיפור מצבם ולהגנה על זכויותיהם ועל שאיפותיו של ועד זה להבטיח ליהודים שיוויון־זכויות — לרבות זכויות לאומיות — בשטח האירגוני ובשטח החינוך, על יסוד „לשון האם", כלומר יידיש, שמקור־מהצבתה הגרמני ישמש נימוק מכריע בעיני הגרמנים להעדיף לשון זו על יתר הלשונות השגורות בפי היהודים. הוועד השתעשע בתיקווה שיצליח להש־פיע על הגרמנים, כי יקימו מדינת־חייץ בין גרמניה ורוסיה, שבה לא יימסר השילטון לשום אומה ולשון, אלא תקום ברית טבעית בין שני מיעוטים לאומיים גדולים: היהודים והגרמנים, שהשפעתם תהיה, כמובן, מכרעת.

כשנפגשו נציגי הוועד הזה עם הנציגים של יהודי וארשה, נתברר מייד שלגישה זו נתפסו רק היידישאים הבורגנים ובראשם נח פרילוצקי, הירש דוד נומברג, ש. הירשהורן ומעטים אחרים. הציונים התייחסו בספקנות רבה לכל התפיסה והתוכנית של נציגי הוועד למען יהודי המיזרח. לפיקפוקיהם גרמו גם נאמנותם ללשון העברית וגם החשש, שמא ישתמשו הגרמנים ביהודים כבכלי־שרת לטובת שילטונם. מאורעות־הדמים של שנת המלחמה הראשונה ואמונתם בכוחה של רוסיה ובעלות־בריתה חייבו, לדעת הציונים, מידה רבה של זהירות.

הפגישה עם ציוני גרמניה ונציגי ההנהלה הברלינית, שפרשה מהוועד למען יהודי המיזרח והכריזה על נייטראליית במדיני־תה, חיזקו את עמדתם — עמדה של אי־הזדהות עם שום צד. בציבוריות הפולנית תפסו אז את המקום בראש בעלי האר־ריאֶנטציה האוסטרית. השליטים הקודמים — מהם שעברו לרוסיה ומהם שירדו למחתרת. אולם הורגש שאוסטריה אינה צד שווה בברית עם גרמניה לרגל חולשת צבאה, ובין גרמניה והפולנים עדיין אין הבנה שלימה.

מהמנהיגות הציונית רק מעטים נשארו בוארשה. פודלי־שבסקי, לוויטה, קרנר וגרינבוים נאלצו לרגל עניינים פרטיים לעבור לרוסיה, אחדים גויסו לצבא, כמו אלכסנדר אולשוונגר, ד"ר נוח דוידזון, ד"ר ביחובסקי ורבים אחרים. הארטגלס נשאר תקוע בברלין בחזרתו מחופשתו, כשפרצה המלחמה; אולשוונ־גר, ששכב פצוע באחד מבתי־החולים במינסק, הצליח לעבור לוארשה הכבושה בידי הגרמנים. נזדמן לוארשה גם זליג וייצמן, שהגיע מחיפה ערב המלחמה ונתקע בה והארטגלס חזר מברלין, לאחר שקיבל רשות לשוב לשדלץ עירו, בה עסק במקצועו כעורך־דין. אל אלה נצטרפו השיל פארבשטיין, ד"ר קלומל, מאיר פרייד, בן־אביגדור, יצחק ניסנבוים, לווין־אפשטיין וצעירים מתלמידי האוניברסיטה, שנפתחה על־ידי השילטון הגרמני כאוניברסיטה פולנית אשר אין בה הפליה־לרעה בקבלת יהודים. הצעירים, ובתוכם רבים שטיפלו בחינוך ילדי הפליטים, פתחו גני־ילדים, מעונות לפעוטים ובתי־ספר לגדולים והנהיגו בהם את הלשון העברית כלשון־הוראה; יסדו אגודה בשם „מרכז הצעירים", שנתרכז בה כל הנוער הציוני התוסס, הצמא לפעולה ציונית.

ביוזמתם של אלכסנדר אולשוונגר, זליג וייצמן, ד"ר קלומל, מאיר פרייד ובן השיל פארבשטיין ויצחק ניסנבוים מסיעת ה„מיזרחי", הוחל באירגון הכר־חות הציוניים בוארשה ואחר־כך בכל הגנרל־גוברנמנט הגרמני. במשך זמן קצר הוקמה הסתד־רות ציונית חזקה וחודשה פעו־לתה, לא רק בשטח הציוני הרגיל, אלא גם בתחומי אירגון הנוער והעזרה הסוציאלית. בפעולה זו נעזרה המנהיגות הציונית החדשה על־ידי ציונים גרמניים, שעבדו בצבא הגרמני במחלקות ההסברה, ובראשם האחים ברגר, לאצארוס בארט ואחרים. נתחדשה הוצאת „הצפירה" בתור שבועון, בעריכתם של יצחק ניסנבוים וע. ב. פרענק וכן הופיע שוב השבועון „דאס יידישע פאלק" שיצחק גרינבוים התחיל להוציא ערב המלחמה. עריכתו נמסרה לד"ר יהושע גוטליב, שעבר מלודז' לוארשה.

ר' יצחק ניסנבוים

ההסתדרות הציונית ריכזה בתוכה המונים בוארשה ובכל אזור הכיבוש הגרמני בפולין. השפעתה גדלה והלכה וכן נתרחבו תחומי פעולותיה. חופש הפעולה, שניתן על־ידי השילטון הגרמני נוצל במרץ רב. הקשר עם ההנהלה הציונית בברלין ועם ההסתדרות הציונית באמריקה, שבראשה עמד

* עיין המאמר „הגורם האנטישמי".

באותה תקופה בראנדייס, עם ועדי העזרה בסקאנדינביה ובארצות אחרות — הוכיח להמונים, שסבלו מהמלחמה ביחוד בשנה הראשונה של הכיבוש, שההסתדרות הציונית היא המקשרת את יהודי פולין עם תפוצות־ישראל בארצות הנייטראליות ומגייסת את השפעתן לטובתם.

בשאלות המדיניות הכללית לא נתקיימו התיקוות שתלו בשילטון הגרמני הוועד למען יהודי המיזרח והחוגים של פרילוצקי ונומברג עם חבריהם עורכי ה„ווארשאוער טאג־בלאט". שילטון הצבא הגרמני פקד להנהיג את הלשון הגרמנית בכל בתי־הספר שנועדו לגרמנים וליהודים. נגד פקודה זו התקוממו היהודים כולם: המתבוללים, הציונים והיידישאים. הראשונים דרשו שתוכר זכותם לשלוח את ילדיהם לבתי־ספר פולניים ולהנהיג את הפולנית בתור לשון־הוראה בבתי־ספר שייסדו לעצמם. הפולנים תמכו בהם והגרמנים נענו לדרישתם. הציונים והיידישאים פתחו במלחמה על לשון־ההוראה בבתי־הספר ליהודים — יידיש או עברית. יחסם של השילטונות הגרמניים ליידיש היה חיובי יותר מאשר לעברית; לא רק משום שהיידיש היתה הלשון המדוברת בפי היהודים והעיקרון של הוראה בלשון־האם היה מובן להם, אלא גם משום קירבתה של יידיש לגרמנית. גם עסקנים ציוניים מבין יהודי גרמניה, כגון בודנהיימר, נימקו את תמיכתם ביידיש מאותו טעם. עמדתם של הציונים היתה קשה. מקצתם נתפסו לרעיון של לשון־הארץ ועברית גם יחד ורצו לדחות את היידיש מבתי־ספר גם בתור לשון־הוראה וגם בתור מקצוע של לימוד ומקצתם התנגדו לכך. ההסתדרות הציונית בוארשה קבעה את עמדתה בנובמבר 1915 על יסוד ההנחות שהלשון העברית היא לשונו הלאומית של העם היהודי, שיידיש היא לשון־הדיבור של העם היהודי במדינת־פולין, ושידיעת הלשון הפולנית חשובה מאוד ליהודים באשר הם אזרחי הארץ. נוסחו הדרישות הבאות: א. כל בתי־הספר היהודיים שלשון־ההוראה בהם היא עברית צריכים ליהנות מאותן הזכויות שנהנים מהן בתי־ספר מקבילים שלשון־ההוראה שלהם היא אחרת; ב. הלימודים העבריים, דת, תנ"ך, הלשון העברית, תולדות ישראל — הם מקצועות־חובה לילדים היהודים בכל בתי־הספר, בשמשם אבן־יסוד לחינוך היהודי, והוראתם צריכה להיות בעברית; ג. בבתי־הספר העממיים לשון־ההוראה צריכה להיות יידיש, פרט לאלה שהעברית היא לשון־ההוראה בהם; ד. לימוד הלשון הפולנית הוא חובה לילדי היהודים בכל בתי־הספר של היהודים.

התחיל המאבק על הדרישות האלו. היידיש הוכרה על־ידי השילטון הגרמני ואילו העברית רק נסבלה באותם בתי־ספר, בהם שימשה כלשון־הוראה.

חידושה של האוניברסיטה הוארשאית לא עורר שאלות מיוחדות. הדאמוקראטים הלאומיים ניסו להסית נגד צעירי היהודים המדברים רוסית, אך מזימתם לא הצליחה. היהודים נתקבלו לאוניברסיטה ללא הגבלות: לעומת זאת הוטלו הגבלות מבחינה סוציאלית ומדינית בבחירות לעיריית וארשה לפי חוק השילטון העירוני, שהונהג במאי 1916 בתחום הכיבוש הגרמני. ההחלטה, שכל מי שנולד בארץ הוא אזרח הארץ, פתרה במידה רבה את שאלת ה„ליטוואקים", שהדאמוקראטים הלאומיים ביקשו לעוררה. נוסף על כך ניתנה זכות בחירה אקטיבית ופאסיבית לכל יהודי היושב 15 שנה בערי־פולין, או נימנה בוארשה עם בעלי נכסי־דלא־ניידי.

בציבור הפולני גברה ההכרה, שיש להימנע ממלחמת־בחירות. שני ועדי־הבחירות הפולניים פנו ליהודים בהצעה, שיסכימו לרשימה אחת בכל הקוריות פרט לשישית — הפרולאטארית — כדי למנוע מלחמת־בחירות בין פולנים ויהודים. הצעה זו עוררה חילוקי־דעות בתוך המחנה הציוני, אך הרוב נטה להיענות לציבוריות הפולנית ולא להפריע בהקמת חזית מאוחדת של אזרחי הבירה. רוב זה חשש, שמא פרישה מהפולנים תיחשב כצעד עויין, כהצטרפות לכובש, ושמא תפרוץ סערה עזה מזו שהתחוללה בעקבות הבחירות לדומה הרביעית. הוא סבר שמדיניות של פיוס תשפר את יחס הפולנים ליהודים.

אנשי המיעוט, ובראשם בן־אביגדור, פרייד ואחרים, לא האמינו למנהיגי הפולנים ולא חששו לסער שיפרוץ, אם היהודים יציגו רשימה נפרדת בכל קוריה. הם לא האמינו, שמדיניות של התפשרות תביא לשיפור היחסים. הם פרשו והתאחדו עם קבוצת פרילוצקי ונומברג, שעזבה את הוועד היהודי משום שוויתר, לדבריהם, על דרישות לאומיות במצע הכללי והציגו רשימה משלהם בקוריה ההמונית נגד זו של הוועד היהודי המאוחד, שנכנסו אליה ציונים, חרדים, מתבוללים חדשים ומתבוללים וותיקים, מקבוצת ברוניסלאב אייגר.

המוני היהודים בקוריה השישית הלכו אחרי הפורשים, והוועד המאוחד, שהציג בה את רשימתו כיוון שההסכם עם הוועד הפולני לא חל על קוריה זו, נחל תבוסה מבישה. השפעתה של המפלגה העממית, שנוסדה על־ידי פרילוצקי וחבריו, גברה, וההגמוניה המדינית עברה לידיה למשך שנים.

פעולתה של העירייה החדשה ושל הרוב הפולני בה, שעמד כפי שנתברר, תחת השפעת הדאמוקראטיה הלאומית, הרסה את כל האשליות של ימי הבחירות, והיהודים נאלצו לעמוד על מישמר שמם הטוב וזכויותיהם, להשיב מלחמה למשטינים ולמסיתים. התגוננותם ונאומיהם החריפים, ביחוד של פרילוצקי, נחשבו שוב לעוון נגד פולין, וההד שהיה להם בחוץ־לארץ, וביחוד בארצות הנייטראליות, נחשב לאות והוכחה לחתירת היהודים תחת תיקוותיהם של הפולנים וסיכוייהם לעצמאות ולאיחוד בתריה של פולין.

אותה שעה גברה השפעת התיקוות הציוניות, שנתעוררו בשלהי המלחמה לרגל הידיעות על המשא־ומתן בין הציונים ואנגליה. הוועד המרכזי ערך מישאל עם בגנראל־גוברמנט ובוארשה בדבר יחס היהודים לציונות ולארץ־ישראל; התוצאות היו — 300.000 תשובות חיוביות, בכללן 35.000 מיהודי וארשה. בהודעה שחתמו עליה המשיבים היה כתוב לאמור: „מתוך הכרה בערכה העצום של העזרה לאחינו החלוצים בארץ־ישראל, אנו, היהודים בפולין, מביעים את רצוננו העז והבלתי מעורער, שהמהפכה הגדולה והעולמית, העשויה להביא חירות לכל הלאומים המדוכאים, תגשים את האידיאל ההיסטורי של היהודים ותיצור מולדת מובטחת במישפט־העמים לעם היהודי במולדתו ההיסטורית בארץ־ישראל".

ה„אגודה" פירסמה כרוז נגד המישאל הנ"ל וקראה ליהודים בשם התורה, שלא לחתום על ההודעה.

בנובמבר 1916 הכריזה גרמניה על החלטתה להקים לתחייה את מלכות פולין, אלא שגבולותיה וצורתה טרם נקבעו. בה־בשעה פירסמה חוקת „החברה היהודית הדתית" וכאילו הודגש בכך שזכויותיהם של היהודים הובטחו ולא הופקרו לשרירותם של הפולנים. אולם אכזבתם של הציונים והעממיים היתה

הועידה השלישית של ההסתדרות הציונית בוארשה ב־1917

שלימה, כשקראו את החוקה ועמדו על מגמתה. ניכר ממנה שהשילטון הגרמני קיבל את דעתה של האורתודוכסיה הפראנקפורטית, שהשכילה לאחר מאמצים רבים לרכוש את אימונם של ראשי הצבא הגרמני ודחקה את העממיים ממעמדם של מקורבים לשילטון־הכיבוש. עתונם „ווארשאווער טאגבלאט" נסגר, או ביתר דיוק — נמסר ל„אגודת ישראל", ששליחי האורתודוכסיה הפראנקפורטית אירגנו אותה. שם העתון הוחלף ומגמתו הפנימית נעשתה קלריקאלית מובהקת ואוהדת את הסיעות הפולניות, שהגרמנים הפקידו בידיהן את השילטון.

הדרישות הלאומיות של העממיים. לרבות אלה שתמכו בהן הציונים, לא נתמלאו. אפשר היה למצוא את הדיהם העמומים בחוקת „החברה היהודית הדתית", בקביעת מועצה עליונה ל„חברה" וברשיון שניתן לקהילות לעסוק בחינוך כללי ולא רק בדתי: אולם הוגדלה השפעת הרבנים ושילטונם והודגש טיבה הדתי של החברה בכל סעיפי פעולתה, כאילו כדי להדגיש, שאין עם יהודי קיים בפולין, והמיעוט היהודי אינו אלא מיעוט דתי ודרישותיו הדתיות נתקבלו בהסכמתן של הסיעות הפולניות, ששיתפו פעולה עם שילטונות־הכיבוש. שליחי האורתודוכסיה הפראנקפורטית התפארו שעל־ידי השפעתם ותוכניתם גרמו לשיפור היחסים בין הפולנים והיהודים, שהלכו ונתקלקלו בעבר בעטיים של הציונים והעממיים, מלחמתם בפנים הארץ ותעמולתם בעולם כולו. בגילוי־דעת שנתפרסם ב„הצפירה" הביע הוועד המרכזי הציוני את התנגדותו לחוקת „החברה היהודית הדתית".

בסתיו של שנת 1917 התקיימה בוארשה הוועידה השלישית של ההסתדרות הציונית. בהרצאות על ארץ־ישראל ועל הדרישות הציוניות, שהרצו ד"ר גוטליב ויצחק ניסנבוים, הובלטה האמונה בנצחונם של הגרמנים ובהשפעתם המכרעת בסידור ענייניה של תורכיה וגליל האימפריה שלה — ארץ־ישראל. כן הובע (בעיקר, כנראה, מחשש עין רעה) אי־אימון בהבטחות אנגליה בנידון זה, שתעודתן אינה אלא תעמולתית. אולם התוכנית למען בניין הארץ לאחר המלחמה, שהרצה עליה זליג וייצמן — הוועידה הקדישה לה שעות רבות של דיון — וההצעה בדבר הקמת מישרד ארצישראלי, שירכז את ההכנות לעלייה ופעולות הבניין — העידו, כי הציונות הפולנית בטוחה, שאחרי המלחמה תיפתחנה בארץ־ישראל אפשרויות, שלא היה מקום לקוות להן בימי השילטון התורכי ותעלולי המצביא ג'מאל פחה.

בוועידה זו באו לידי גילוי העבודה הציונית המאומצת, שנוהלה על־ידי הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית, התפשטותה והתחזקותה של התנועה וגם התפיסה החדשה שהלכה ונתגבשה בה. נוסף לסיעה הדאמוקראטית, ששיתפה פעולה עם ה„עממיים" בבחירות לעיריית וארשה, הופיעה סיעת צעירים מאורגנת במרכז הצעירים, בה נתגלו רעיונות ושאיפות, שהביאו אחר־כך לידי אירגון סיעת „צעירי־ציון".

הוועידה השלישית הפגינה את כוחה של התנועה הציונית בפולין ואת מגמותיה בשטח היחסים עם הפולנים. הובעה אהדה לשאיפות השיחרור של פולין, הועלתה דרישה תקיפה לשוויון אזרחי ולזכויות מיעוט לאומי והובעה תיקווה שפולין, לכשתקום לתחייה, תבין לרוחם של היהודים ותמלא את דרישותיהם.

לאחר הכרזת נובמבר ניגשו שילטונות־הכיבוש הגרמניים לקיום תוכניתם בדבר הקמת מדינה פולנית. ניצחונה של המהפכה הרוסית והכרזת הממשלה הזמנית בדבר הסכמת רוסיה, החופשית מעול־הצאר, לשיחרורה של פולין ולכינונה בתור ממלכה ריבונית, וכן ניצחונה של המהפכה הקומוניסטית גרמו להחשת תהליך מסירת השילטון האדמיניסטראטיבי לידי הפולנים. ביולי פורסמה פקודה בדבר הקמת צבא פולני ובאוקטובר נמסר השילטון לידי מועצת־עוצרים. המתבוללים וה„אגודה" בירכו אותה, הציונים והעממיים החרישו. באותו חודש נתפרסמה הצהרה בדבר הקמת מועצת־הממלכה, בעלת סמכות יחוקק חוקים. חבריה מקצתם נתמנו ומקצתם נבחרו. מבין היהודים נתמנו הרב פרלמוטר ומשה פרר („אגודה") ויוסף נתנזון (מתבוללים), ונבחרו ד"ר י. רוזנבלאט (לודז'), נח פרילוצקי ואדולף וייסבלאט (וארשה).

כדאי לציין שעם הקמת הצבא הפולני נתעוררה מחשבה בחוגי צעירים ציונים להקים לגיון יהודי, שילך לתורכיה וישתף פעולה עם צבאותיה בהגנה על ארץ־ישראל. תודות

לשיתוף זה תתחייב ממשלת תורכיה להעניק לאנשי הלגיון היהודי זכות להתיישב בארץ־ישראל לאחר המלחמה ולעסוק בעבודת האדמה. המחשבה הזאת לא זכתה לצאת מעולם הדימיון, אף־על־פי שציונים גרמניים אחדים, שנמצאו בפולין בשירות הצבא נתלהבו ממנה, והיא גם מצאה חן בעיני חוגי הפקידות הגרמנית הגבוהה, אולם ההנהלה הציונית בברלין והנציגות הציונית בקושטה לא מצאו בה שום עניין.

עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה *

בשלהי שנת 1918 חזר יצחק גרינבוים מרוסיה לפולין. שובו וכניסתו לפעולה בוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין — סימנו מיפנה בדרכה ובמעמדה בתוך היהדות הפולנית.

בנובמבר 1918 נסתיימה מלחמת העולם הראשונה. פרצה המהפכה בגרמניה, הקיסר וילהלם ברח להולאנד; פילסודסקי, שהיה כלוא במצודת מאגדבורג, שוחרר וחזר לפולין. החל הפינוי של הצבא הגרמני. פולין הגיעה לעצמאות מלאה.

לאחר כמאה שנה עמדו שוב מיליוני היהודים בפולין פנים אל פנים מול שלטון פולני.

אולם לא היו להם ליהודים כל אשליות וכל תיקוות נפרזות בנוגע לעתידם בפולין העצמאית. עשרות השנים האחרונות של פעולה אנטי־יהודית מובהקת ושל חרם כלכלי נגד היהודים לימדו את ההמונים, שעליהם להיות מוכנים למאבק קשה על זכויותיהם ומעמדם הכלכלי.

הימים הראשונים לשיחרורה ועצמאותה של פולין ו„ירח הדבש" לחירותה אישרו את כל חששותיהם החמורים של היהודים; הם עברו בהתנקשויות־דמים ביהודים בערי פולין. השינאה ליהודים כאילו התפרצה ממעמקים בקרב ההמונים הפולנים והציפה בנחשול אדיר את הארץ. מה גרם להתפרצותה דווקא בימי ראשית תחייתה של פולין והתעוררותה לחיים חדשים? החירות? לשאלה זו ענה יצחק גרינבוים באחד ממאמריו, שנכתבו באותה תקופה: „בעומק התופעה הזאת מונחת השאיפה להראות ליהודים את היד החזקה, כדי שיכירו וידעו, מי האדון ולמי השילטון. כדי שידע וירגיש היהודי את מוראה של המלכות החדשה, צריך להשפיל את רוחו, לבזותו, להתעלל בו... זוהי הפסיכולוגיה של כל הציבור הפולני כולו, פסיכולוגיה של עם שנהיה ב„דרך נס" לשולט בארצו ומוצא בה עם מיוחד הבא בטענות ובדרישות, עם שאינו רוצה להתבטל לפניו, שעזב את דרכי אבותיו מלפנים, את דרכי ההתרפסות וההסתגלות"...

ההסתדרות הציונית תחת המנהיגות החדשה התייצבה בראש המלחמה נגד המדיניות האנטי־יהודית ובעד זכויותיו האזרחיות והלאומיות של המיעוט היהודי בפולין.

הנסיונות להקים נציגות

הוועד המרכזי הציוני ניסה להגשים את התוכנית הציונית הגדולה, אשר בה החלו לטפל עוד ברוסיה, לאחר פרוץ המהפכה הראשונה בשנת 1917: לארגן את המיעוט היהודי ולהקים לו נציגות נבחרת בבחירות כלליות דאמוקראטיות ומוכרת כלפי חוץ — נציגות, שתוכל להגשים את שאיפותיו הלאומיות של העם היהודי בגולה ובארץ־ישראל. ברוסיה הצליחו הציונים להקים את הוועד היהודי המאוחד, אשר בו השתתפו כל המפלגות היהודיות, האזרחיות והפרולטאריות גם יחד, ושמטרתו היתה לכנס וועידה מכוננת של יהדות רוסיה על יסוד בחירות כלליות ודאמוקראטיות של כל יהודי רוסיה, על־מנת להקים בה את הנציגות היהודית המוסמכת. התוכנית הגדולה הזאת לא נתגשמה ברוסיה, משום שבינתיים פרצה המהפכה הבולשביס־טית, וכל הנסיונות לארגן את המיעוט היהודי בה על בסיס דאמוקראטי היו לאל.

הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בימי נשיאותו של ד"ר קלומל

בחודש אוקטובר 1918 כינס יצחק גרינבוים, בשם הוועד המרכזי, את נציגי כל המפלגות היהודיות להתיעצות וניסה להשפיע עליהן, שישתפו פעולה למען הקמת נציגות לאומית זמנית של יהודי פולין. הנציגות הזמנית הזאת צריכה היתה לקיים בחירות כלליות ודאמוקראטיות לוועידה כללית של יהודי פולין, שבה תיבחר הנציגות היהודית הקבועה והמוסמכת שתטפל בכל בעיותיה ועניניה של יהדות פולין. התוכנית הזאת לא יצאה לפועל בגלל עמדתן הבלתי־פשרנית של מפלגות הפועלים היהודיות, בעיקר של ה„בונד", אשר בניגוד לעמדתם של ראשי ה„בונד" ברוסיה, שרק חדשים מעטים לפני זה הסכימו לאותה התוכנית, דחו כל רעיון על שיתוף פעולה עם המפלגות הבורגניות היהודיות. „פועלי־ציון"־שמאל עוד שיע־שעו עצמם בתיקווה שיוכרו על־ידי המפלגה הקומוניסטית, כנציגי הפרולטריון היהודי, ו„פועלי־ציון"־ימין ויתר הסיעות הסוציאליסטיות יעשו את צעדיהן הראשונים בעולם הסוצי־אליסטי וחששו מפני האשמות, שהם משתפים פעולה עם הבורגנות. בעקבותיהן של מפלגות הפועלים היהודיות הלכו גם המפלגות היהודיות האזרחיות האנטי־ציוניות: מפלגת החרדים, „אגודת ישראל" (שנשאה באותם הימים בפולין את השם „שלומי אמוני ישראל") והמפלגה העממית. שתיהן חששו, ולא בלי יסוד, שבבחירות כלליות יזכו הציונים ברוב מכריע בקרב האוכלוסיה היהודית ויכבשו בדרך זו את השילטון בנציגות היהודית שתוקם.

הציונים לא נרתעו מסירובן של רוב המפלגות היהודיות וניגשו יחד עם „המיזרחי" ובתמיכתם של כמה אירגונים לאומיים בלתי־מפלגתיים לאירגון נציגותה הלאומית הזמנית של יהדות פולין.

תביעותיה ודרישותיה של ההסתדרות הציונית בפולין מאת המדינה הפולנית שקמה לתחיה והצעותיה הממשיות לפיתרון

* הפרקים „עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה" עד „גוש המיעו־טים הלאומיים" ועד בכלל, נכתבו בידי י. רגב.

בעיית היהודים בפולין הובאו לידי ביטוי בהודעה, שנמסרה על־ידי מישלחת ציונית למנהיגה של פולין, יוסף פילסודסקי, אשר בידיו התרכז באותם הימים כל השילטון הצבאי והאזרחי של המדינה החדשה. ביום 11 בנובמבר 1918 הוזמנו על־ידי פילסודסקי נציגי ההסתדרות הציונית בפולין בתוך כל יתר המפלגות הפולניות והיהודיות, כדי להביא לפניו את דעותיהם והצעותיהם ביחס לאירגונה של הממשלה הפולנית הראשונה. בשם המשלחת של ההסתדרות הציונית, שהיתה מורכבת מיצחק גרינבוים, ד"ר מ. ברודה וליאון לוויטה, מסר גרינבוים לפילסודסקי הכרזה, שבה קבע שההסתדרות הציונית רואה את פיתרונה של בעיית העם היהודי, שהיא בעייה עולמית, בהקמת מולדת לעם היהודי בארץ־ישראל ובאירגון חייהם של היהודים בארצות, שבהן הם חיים בהמונים גדולים, כמו בפולין, על יסודות של שילטון עצמי לאומי. השילטון העצמי הזה יבוסס על קהילות יהודיות מקומיות, שהנהלותיהן צריכות להיבחר על יסודות דאֶמוקראטיים ולטפל בסיפוק כל צרכיהם המיוחדים של היהודים כמיעוט לאומי. נוסף על כך יש לקיים בחירות לוועידה לאומית של יהדות פולין. ועידה זו, שתיבחר על־ידי כל האוכלוסיה היהודית המבוגרת, תחליט על הצעת החוקה של יהדות פולין לאסיפה המכוננת הפולנית ותבחור בנציגותה המוסמכת.

בהזדמנות זו הביע גרינבוים בשם ההסתדרות הציונית את מחאתה הנמרצת על התנפלויות־הדמים שאירעו כבר בימים הראשונים לתקומתה של פולין העצמאית והזהיר את הציבור הפולני בפני הסכנות החמורות לפולין המשוחררת, העלולות לצמוח מגילויים אלה של האנטישמיות.

הקמת המועצה היהודית הלאומית הזמנית

בדצמבר 1918 נתקיימו בכל חלקי פולין הקונגרסאית בחירות לוועידה המוקדמת של יהדות פולין. השתתפו בבחירות אלו מאות אלפים יהודים, על אף התנגדותן של מפלגות הפועלים הסוציאליסטיות היהודיות ושל מפלגות המיעוט האזרחי. הוועידה עוררה התלהבות עצומה בקרב יהודי פולין, שראו בה ניסיון ראשון להקים אירגון יהודי מאוחד, אשר יילחם את מלחמתה של יהדות פולין וישמש כנציגותה כלפי פנים וכלפי חוץ.

בוועידה המוקדמת הזאת, שבה שהתתפו שליחים וצירים נבחרים — רובם ציונים ובלתי מפלגתיים — מכל חלקי הארץ, הוקמה המועצה הלאומית הזמנית של יהודי פולין, שמילאה תפקיד מכריע בתולדות מאבקה של יהדות פולין על זכויותיה האזרחיות והלאומיות.

המועצה הלאומית הזמנית, שגרינבוים עמד בראשה עד צאתו מפולין ועלייתו לארץ־ישראל בשנת 1933, היתה למעשה הזרוע של ההסתדרות הציונית בפולין לכל ענייני המדיניות היהודית.

המועצה הלאומית הזמנית היא שהופיעה בבחירות לפארלאמנט הפולני הראשון, האסיפה המכוננת של הרפובליקה הפולנית, שנתקיימו בראשית שנת 1919. על אף המלחמה הגדולה שהתנהלה נגדה על־ידי כל המפלגות היהודיות — הפרולטאריות והאזרחיות האנטי־ציוניות גם יחד — הצליחה המועצה הלאומית הזמנית לרכוש לרשימותיה יותר קולות מאשר כל יתר המפלגות היהודיות יחד. מתוך 400 אלף היהודים, שניתנה להם זכות ההצבעה לפארלאמנט הפולני הראשון בפולין הקונגרסאית, הצביעו למעלה מרבע מיליון בעד רשימות המועמדים של המועצה הלאומית הזמנית, כלומר של ההסתדרות הציונית ובעלי־בריתה.

מתוך 11 הצירים היהודיים בסיים הפולני הראשון, השתייכו שבעה לסיעת המועצה הלאומית הזמנית, ביניהם נציגם של „פועלי־ציון"־ימין, ד"ר יצחק שיפר, שבא במקומו של ד"ר רוזנפלד שמת לאחר היבחרו. באיזור הבחירה של חאֶלם היתה רשימת „פועלי־ציון" הרשימה היהודית היחידה וכל הבוחרים היהודים הצביעו בעדה. מבין יתר המפלגות זכו העממיים לשני מנדאטים בוארשה וה„אגודה" גם היא לשניים. ה„בונד" ו„פועלי־ציון"־שמאל לא זכו אף למנדאט אחד.

המאבק לזכויות היהודים בפרלמנט הפולני

בתוך הסיים הראשון, שתפקידו העיקרי היה לקבוע את חוקת היסוד של מדינת פולין ואת חוקת הבחירות לפארלאמנט הרגיל שלה, ניהלו הצירים הציונים מלחמה נועזת על זכויות־דם של יהודי פולין. התנקשויות בזכויותיהם היסודיות של היהודים, נסיונות לשבור את מטה לחמם ולהוציאם מעמדותיהם הכלכליות ופגיעות בלתי מרוסנות בכבודם ובגופם, ציינו את השנים האלה בחיי המיעוט היהודי בפולין. הנגישות וההתנקשויות גברו עוד יותר בימי המלחמה בין פולין וברית־המועצות, שפרצה בשנת 1920. באותם הימים התחוללו בפולין, ביחוד במחוזות־הספר, שבהם התנהלה המלחמה הפולנית־רוסית, פרעות דמים ביהודים, שנאשמו על־ידי הפולנים באהדה ועזרה לצבא הקומוניסטי המתקדם. המועצה היהודית הלאומית הזמנית וסיעת הצירים הציוניים בסיים הפכו באותם הימים למרכז הצרות, הדמעות והתלאות היהודיות. הנציגות היהודית הלאומית לא עברה בשתיקה על שום מיקרה של חמס, התעללות וקיפוח. היא יצאה חוצץ למלחמה על החיים והכבוד היהודי, הנרמסים בשטחי המלחמה. היא הרעישה ממש עולמות ועשתה את כל אשר ביכולתה, כדי לשים קץ למצב פרוע זה.

מתוך פרספקטיבה של עשרות שנים אפשר עתה לקבוע בביטחה, כי אילמלא מלחמתה הנועזת של הנציגות הציונית באותם הימים עלולה היתה המלחמה בין פולין ורוסיה באותה תקופה ליהפך לשואה, שהיה בה כדי להחריב את היהדות בכל מחוזות הספר של מדינת פולין. כמו שנחרבה יהדות אוקראינה בימי מלחמת האזרחים באוקראינה ובדרומה של רוסיה.

גם בשטח הקונסטיטוציה וחוקת הבחירות ניהלה הנציגות הציונית בסיים הפולני מלחמה קשה על זכויותיו של המיעוט היהודי. לא הרבה הושג במלחמה זאת. הרוב הפולני דחה בשיטתיות ובעקביות כל הצעה מהצעותיהם של הנציגים היהודים. מלחמה זו הפכה את יהדות פולין למיעוט לוחם, שאינו נכנע לגורלו, שאינו מפקיר את עמדותיו ללא מאבק, — למיעוט היודע לעמוד על נפשו ועל כבודו ואינו נרתע בפני האויב, גם כאשר האויב הזה הוא רב וחזק ובעל שילטון.

גרינבוים עצמו ציין פעם, באחד מנאומיו שנשא בוועדה המדינית של אחת הוועידות הציוניות הארציות באותה תקופה, כי מאבקה של יהדות פולין הוא לאמיתו של דבר מלחמת־נסיגה, שאין לה סיכויים לנצח ושתפקידה העיקרי הוא שלא

נציגי היהודים בסיים המכונן
מימין לשמאל בשורה א׳: ד״ר טהון, הרב פרלמוטר, הרב היילפרין.
שורה ב׳: ד״ר רוזנבלאט, יצחק גרינבוים, ד״ר וויינציהר, נח פריליוצקי.
מן הצד — ד״ר יצחק שיפר.
(חסרים ה. פארבשטיין וא. הארטגלס שנבחרו זמן מה לאחר פתיחתו)

לתת ליהדות פולין, בת שלושה וחצי המיליונים, להירמס על־ידי האנטישמיות הפולנית. מלחמתם של יהודי פולין — הסביר גרינבוים בנאומו זה — היא מלחמה ציונית. אם רוצים אנו להקים מולדת עצמאית לעם היהודי בארץ־ישראל, חייבים אנו לנהל את מלחמתה של יהדות פולין, שהיא הקיבוץ היהודי הגדול ביותר באירופה. לא נוכל לבנות את מולדתנו בארץ־ישראל, שהיא תהליך ממושך וקשה, אם לא נחפה על נסיגתם של היהודים ממרכזי הגולה, אם נרשה שנסיגה זו תיהפך למנוסת־בהלה, ההורסת את כבוד האדם ואת גאונו הלאומי.

גוש המיעוטים הלאומיים

עמדתו קצרת־הראות של הרוב הפולני, שדחה את כל נסיר־נותיהם של היהודים ונציגותם להבטיח בקונסטיטוציה הפולנית ובחוקת הבחירות לפארלאמנט הפולני את זכויותיהם של היהודים ושל יתר המיעוטים הלאומיים, שמיספרם הכולל הגיע עד מלחמת העולם השנייה ל־40% בערך מכלל האוכלוסיה של מדינת פולין, גרמה לרעיון המקורי היחיד במינו, שעלה בלבו של גרינבוים ושהפך לאחד הניסיונות הנועזים ביותר בתולדות המלחמות לזכויות המיעוטים הלאומיים באירופה. עם כישלון מלחמתו להבטיח את זכויותיהם של היהודים ושל יתר המיעו־טים הלאומיים בחוקת הבחירות של פולין, נתגבש הרעיון על הקמת גוש מאוחד של כל המיעוטים הלאומיים בפולין.

באחד מנאומיו האחרונים בסיים, בחודש יולי 1922, בזמן הדיון על חוקת הבחירות לפארלאמנט הפולני, עמד גרינבוים על שאיפתו של הרוב הפולני להעמיד את היהודים במצב של כלי־שרת בידי העם הפולני לדיכויים ולטמיעתם של המיעוטים הלאומיים האחרים במחוזות־הספר של פולין. הוא אמר: „אנחנו לא ניתן להשתמש בנו לשם מדיניות כגון זו. אנו לא ניתן להשפילנו למדרגת כלי־שרת. לא נניח שיביאונו לידי כך שנהיה לאמצעי דיכוי בידי מישהו. במלחמת הבחירות הבאה, שמטרתנו בה היא להשיג נציגות, שתאפשר לנו להילחם בהצלחה למען זכויותינו, להילחם נגד העוול הנעשה לנו — נעזור לעשוקים, נעמוד לימין הנרדפים והמקופחים. לעולם לא נסכים להיות בידכם אמצעי וכלי שרת של דיכוי.״

באותו נאום רמז גרינבוים בפעם הראשונה על האפשרות שיקום גוש של המיעוטים הלאומיים, אשר בו ישתתפו כל המיעוטים היושבים בגבולות פולין. הוא הוסיף ואמר:

„שתי דרכים פתוחות עתה בפני המדינה הפולנית: או שהיא תבנה את קיומה על דיכוי המיעוטים — דיכוי אשר נגדו לחמתם בעצמכם עוד לפני זמן קצר תחת השילטון הזר — ודיכוי זה יביא בעקבותיו למאבק לאומי ממושך והורס בתוך המדינה; או שהיא תיכון על בסיס של הכרה בזכויותיהם הצודקות של כל המיעוטים הלאומיים. בידכם הדבר לבחור באחת משתי הדרכים האלו... אם תקבלו את חוקת הבחירות הזאת, כפי שהיא מוצעת על־ידי סיעות הימין הפולניות, יקום גוש של כל המיעוטים הלאומיים בפולין, אשר יתייצב במאוחד, כדי להגן על זכויותיהם וזכות נציגותם של כל המיעוטים הלאומיים במדינה. חייבים אתם לדעת, כי לא תוכלו לשלוט בפולין נגד רצונם של 40% של האוכלוסיה, שהם בני המיעוטים הלאומיים האלה.״

זמן קצר לאחר זה התחיל אירגון הגוש של המיעוטים הלאומיים בפולין. גרינבוים ניסה להקים קודם לכן חזית יהודית לאומית אחידה, אשר אליה תצטרפנה כל המפלגות היהודיות הלאומיות. באותו זמן החל במשא־ומתן עם נציגי כל המיעו־טים הלאומיים האחרים שהיו בגבולות פולין: האוקראינים, הבילורוסים, הרוסים, הליטאים והגרמנים.

הוא לא הצליח להקים את הגוש היהודי המאוחד של כל המפלגות, אולם הוא הצליח להקים רשימה מאוחדת של הציונים מכל המפלגות (פרט ל„פועלי־ציון״ שמאל וימין) ושל „אגודת־ישראל״ — „שלומי אמוני ישראל״ והאירגונים הכלליים המרכ־זיים של יהודי פולין. אין צורך לומר שגם ה„בונד״ והעממיים היו בין המתנגדים. ביחוד גדלה התנגדותה של מפלגת העממיים, שהשתעשעה בתיקווה ששוב ישחק לה מזלה כמו בבחירות לעיריית וארשה הראשונה. היא השליכה את יהבה על תעמולתה נגד הציונים המתאחדים עם הפורעים האוקראינים. הסוציא־ליסטים היהודיים וגם הציונים שבתוכם לא העזו להופיע ברשימות הגוש, אף־על־פי שגם הסוציאליסטים האוקראינים, הגרמנים והבילורוסים היו בין מייסדי הגוש. ד״ר י. שיפר היה אנוס לעזוב את שורות מפלגתו, כדי שיוכל להיות מועמד של גוש המיעוטים. ציוני גאליציה המיזרחית הגישו רשימה משלהם לאחר שהאוקראינים, אשר החרימו את הבחירות, הבטיחו שלא יתנקשו בהם, שהרי מוטב שהמנדאטים שלהם יפלו בידי יהודים ולא בידי פולנים. גם ציוני גאליציה המערבית הגישו רשימה, אף־על־פי שד״ר טהון עמד ברשימת הגוש.

לאחר פעולה נמרצת ומשא־ומתן מייגע מאוד הוקם גוש מאוחד של כל המיעוטים הלאומיים, שאחדים מהם עלו במיס־פרם בהרבה על היהודים. בתוך הגוש המאוחד הזה מילאו היהודים את התפקיד הראשי. ברשימתו הארצית המרכזית של הגוש הופיע במקום הראשון יצחק גרינבוים, כיוזמו, מחוללו ומייסדו.

ניצחונו של גוש המיעוטים היה שלם, במיוחד בגלילות הספר. הצביעו בעד רשימותיו כמיליון וארבע מאות אלף אזרחים, בני כל המיעוטים הלאומיים בפולין. הגוש היהודי

הלאומי שבתוך גוש המיעוטים זכה ב־17 צירים בסיים ו־8 סאַנאטורים. מכל יתר הרשימות היהודיות זכתה רשימת העממיים למנדט אחד בוארשה וקרוב ל־54 אלף קולות בכל פולין כולה. ה„בונד" שקיבל קרוב ל־82 אלף קולות בכל פולין לא זכה לאף מנדט אחד וכן גם „פועלי־ציון"־שמאל, שמיספר הקולות שניתנו לרשימותיהם בפולין כולה לא עלה על 17 אלף. בגאליציה המזרחית זכתה רשימת התאחדות מפלגות יהודי גאליציה ל־197.274 קולות — 15 צירים ו־4 סאנאטורים. הסתלקות האוקראינים מהבחירות גרמה לירידת מיספר הקולות שהיה נחוץ לקבלת מנדט, וכך עלה מיספר המנדטים שעלו בחלקם של היהודים. בגאליציה המערבית זכתה הרשימה היהודית, שהוגשה כדי להפגין, שהיהודים בה לא נתפסו לרעיון גוש המיעוטים, לשני מנדטים ו־59.957 קולות. מיספר נציגי היהודים בסיים הגיע בפעם הראשונה והאחרונה בתולדותיהם בפולין ל־35, ובסאנאט לשנים־עשר. 34 מהם, יחד עם 12 הסאַנאטורים, הקימו חוג מיוחד.

לחצה של הממשלה על האוקראינים לאחר רצח הנשיא נארוטוביץ', והבטחותיה לספק את דרישותיהם של המיעוטים הסלאבים הטאֶריטוריאליים הרחיקו אותם מעל היהודים. גוש המיעוטים בסיים נפרד לחלקיו. בתוך נציגות היהודים הרימו ראשן הסיעות שנצטרפו אליו רק לשם קבלת מנדטים והתחילו הותרות תחת רעיון ברית המיעוטים לאחר שנוכחו לדעת שיחסן של הממשלה והמפלגות הפולניות הוא שלילי לברית זו והן רואות בה חתירה תחת הממלכתיות הפולנית. הסיעות של ה„אגודה" והסוחרים באו לכלל דעה, שמוטב להן להבליט את חרטתן למעשה ההצטרפות לגוש המיעוטים ולהתקרב אל הממשלה, כדי שתסופקנה מקצת דרישותיהן.

בנציגות היהודית נתגבש לאט לאט רוב מורכב מציוני גאליציה, ה„אגודה" והסוחרים, שביקש להתקרב לממשלה הימנית של וואלדיסלב גראבסקי וליהנות מפחדה מפני ברית המיעוטים, כדי להתפשר אתה. אמנם עול המיסים הכבד ושיטת הניצול הפיננסי, שהונחו ביסוד המדיניות הפיננסית והתקציבית של הממשלה, חייבו המשכת מלחמת הגנה מצד הנציגות היהודית, אולם לרוב חבריה נראה, שמלחמה בלתי פוסקת זו היא למעלה מכוחותיהם של היהודים ורק דרך ההתפשרות — „אוגודה" בפולנית — עלולה להוציא את יהודי פולין מן המיצר והמצוקה.

המעבר מאינפלאציה לדֶפלציה יצר מצב כלכלי קשה, והממשלה נאלצה לבקש מוצא במילווה באמריקה. כנהוג, נתעוררה אז מחשבה, שיש לקנות את לבותיהם של היהודים, שישפיעו בכיוון זה על אחיהם, בעלי ההשפעה בארצות־הברית. יחד עם זה צריך היה להסיר את סכנת ברית המיעוטים, שהיהודים היו עמוד התווך בה. שר ההשכלה סטאניסלאב גראבסקי, אחד ממנהיגי הלאומיים הדאֶמוקראטיים, פתח בשיחה עם גרינבוים בקולוּאָרי הסיים והודיע לו, שבדעתו למצוא דרך להתפשרות עם היהודים. בהמשך השיחה נתברר, שהתנאי הוא תמיכה מתמדת מצד היהודים בממלכתיות הפולנית. תשובתו של גרינבוים היתה שאין היהודים יכולים להעמיד את עצמם במצב של כלי שרת בידי העם השולט. נסיונם ההיסטורי המר לימד אותם, עד כמה מסוכן מצב כזה. תשובה זו הפסיקה את השיחה. לא ארכו הימים ונודע, שהתחילו שיחות סודיות בין השרים גראבסקי וסקרז'ינסקי (שר החוץ) מהצד הפולני ובין ד"ר יהושע טהון וד"ר ליאון רייך, שנבחר לראש הנציגות היהודית במקומו של גרינבוים, מצד שני. השיחות האלה שהפכו למשא־ומתן רשמי נגמרו בחוזה ה„התפשרות", שרצו לראות בו לכל הפחות התחלה של יחסים תקינים בין היהודים והפולנים.

הוועד המרכזי לא נתפס לאשליות אלה.

פרישות מההסתדרות הציונית

ההסתדרות הציונית בפולין הרוסית לשעבר ראתה עצמה כנציגות התנועה הציונית כולה. הנהלתה שקדה מיום היווסדה, שמדיניותה הציונית תהיה כללית ולא תצטמצם בתחומיו של המעמד הבינוני. כשהתחילה העליה המאורגנת לארץ־ישראל, היתה דואגת לעליה חלוצית כמו לכל סוגי העליה האחרים. נציגיה במישרד הארצישראלי, שעמדו בראשו, השתדלו לנהל את העליה מבחינת צרכי הישוב בבניינו. כשהתחילה העליה של בני המעמד הבינוני, העליה הרביעית, לא נתפס הוועד המרכזי של אותה תקופה לאשליותיו של אותו חלק ההסתדרות, שראה בעליה זו ישועה לישוב ולמיפעל הציוני. לכן גם הואשם הוועד המרכזי בזילזול במעמד הבינוני, בהפליית „החלוץ" ובנטייה לשמאל.

שיטתו זו לא מנעה את פרישתן של סיעות צעירים מההסתדרות, שהיתה מחלישה, כמובן, את הוועד המרכזי ותומכיו. הצעירים, שהתרכזו בימי הכיבוש הגרמני במרכז הצעירים, עמדו בשנותיה הראשונות של הראֶפובליקה הפולנית ומלחמת האזרחים ברוסיה (שניתלוו אליה פרעות דמים ביהודים וזרם של פליטים גדול) בתהליכי תסיסה מתמדת. הם התחילו בחיפוש מזיגה עם הסוציאליזם ופליטי „צעירי־ציון" מרוסיה השפיעו על חיפוש זה בנסיונם, שקנו בימי המהפכה הרוסית. הם לא רצו במזיגה עם הסוציאליזם המהפכני, עם הקומוניזם, שברחו מפני פעולת ההרס שלו. הם מצאו ששיטות הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי מתאימות יותר לציונות השואפת לבנות את נשמות ארץ־האבות ולרכז בה את המוני העם, שיהפכוה בעמלם למולדת מתפתחת ומתקדמת. הם הבינו כי תפקידם יכול להיות רק אחד: ללכת כחלוצים לפני המחנה ולפלס נתיבות לבניין הארץ ולתחיית העם. עד נקודה זו היו הדעות משותפות לכל הצעירים. מכאן ואילך נתפלגו. חלק אחד שילב את הסוציאליזם בחלוציות וראה בעובד, בפועל השכיר, את נושא התנועה ששאר חלקי המחנה הציוני צריכים לעמוד לעזרתו בבניין הארץ ולא להפריע לו כשהוא בונה אותה שעה גם את התאים של החברה הסוציאליסטית, שתצמח מהם; והחלק השני, גם הוא דגל בעבודה כביסוד לחיים חדשים במולדת, אבל לא ראה בעובדים בלבד את מגשימי הציונות ולא נשבע לעיקרי הסוציאליזם.

הראשון לפרישה היה החלק שקרא לעצמו בשם „צעירי־ציון" ראדיקליים. הוא הופיע בוועידה הרביעית של ההסתדרות הציונית שנתקיימה בוארשה בשנת 1919, והודיע בהצהרתו, שנקראה על־ידי מרמינסקי, שהוא מהווה רק סיעה בתוך ההסתדרות ורוצה בשיתוף פעולה כל עוד העובד־החלוץ יכול ליהנות מפעולתה למען מטרותיו. הוועד המרכזי וראשיו נאשמו בזילזול בעבודת בניין הארץ, בהתמכרות לפעולות מדיניות בפולין, ביצירת מין ציונות, שכוונתה בארץ־ישראל

בפי „הפועל הצעיר" — „ציונות של סיים". הם אינם מבינים, שבמרכזה של הציונות צריכה לעמוד (בשעה שנפתחו לפניה אפשרויות כבירות) עליה המונית לשם העברת מיליון יהודים בזמן הקצר ביותר, ואסור להתחשב ביחסם של השילטונות הבריטיים ואיסוריהם ובתנאים הקשים, השוררים בארץ בת־קופה שלאחר המלחמה. והרי אפשר היה — הוסיף דוברה השני של הסיעה — מונטשיק — גם לנצל את תשוקתה של הממשלה הפולנית להיפטר מחלק גדול של היהודים ולהציע לה שתעזור ליציאתם של מאה אלף יהודים מדי שנה בשנה.

הרוב הגדול של נציגי ההסתדרות הציונית בוועידה זו תמך בדעתו של הוועד המרכזי, שמחובתו גם להגן על היהודים הסובלים בפולין ולהתייצב בראש מלחמתם לשיוויון ולזכויות לאומיות. אם ברצונה של ההסתדרות הציונית לייצג את העם היהודי בפולין, עליה לעמוד בראש המאבק שלו ליצירת תנאים נוחים לחייו ולהתפתחותו ולעבודה ציונית מקיפה בארץ מגוריו. אין, איפוא, שום ניגוד בין עבודה לשם בניין הארץ ולבין המאבק לזכויות לאומיות ושיוויון אזרחי מלא. הוועידה הרבי־עית דחתה את הדעה, שיש לנצל לטובת העליה ההמונית לארץ־ישראל את רצונה של הממשלה הפולנית להיפטר מיהו־דים, שהרי יהיה בזה מעין צידוק לעמדתה האנטי־יהודית.

„צעירי־ציון" הראדיקליים נוכחו לדעת, שאין עמדתם הציו־נית מתקבלת על דעתה של הוועידה, אף־על־פי שהיא מוכנה לתמוך בחלוציות ובעליה החלוצית ואינה רואה בנטיות הסוציאליסטיות שום מניעה לשיתוף פעולה בשטח הציוני. לפיכך באו לידי החלטה, לאחר הוועידה הרביעית, שאין להם מקום בתוך ההסתדרות הציונית בפולין, ופרשו ממנה.

לא ארכו הימים ומחנה „פועלי־ציון" בוועידתם העולמית בווינה הגיע לידי פילוג. נאמני בניין הארץ ושיתוף־פעולה בעבודת הבניין עם כל חלקי התנועה הציונית נפרדו מרוב תנועת „פועלי־ציון" במזרח אירופה, שזילזלו בעבודת הבניין וציפו לעליה המונית „סטיכית", אשר תביא לידי ריכוז יהודי בארץ־ישראל. נוצרה מפלגת „פועלי־ציון" הימנית עם „אחדות־העבודה" שבארץ־ישראל במרכזה. „צעירי־ציון", שפרשו מן ההסתדרות הציונית בפולין, מצאו לשון משותפת עם „פועלי־ציון" אלה ונתאחדו אתם למפלגה ציונית־סוציאליסטית אחת, שהכניסה תחת כנפיה את התנועה החלוצית ונבנתה ממנה.

בתוך ההסתדרות הציונית בפולין נשאר אותו החלק ממרכז הצעירים, שעדיין לא גמר בדעתו להודות בעיקרי התורה הסוציאליסטית. לימים נתקרב ל„הפועל הצעיר" שבארץ־ישראל וקיבל את תורת העבודה של א. ד. גורדון.

גם הוועד המרכזי הציוני ורובה של ההסתדרות הציונית היו שותפים לדעה, שהעבודה היא יסוד מוסד לחיים העתידים להתפתח בארץ־ישראל, אולם הוא לא רצה לוותר על חלקי העם, שלא הדגישו עדיין בהכרח העליה ועוד פחות מזה בהכרח של מעבר לחיי עבודה בתוך הישוב היהודי המוקם בארץ־ישראל. כשנוצרה בימי הקונגרס הציוני הי"ב על־ידי „הפועל הצעיר" ו„הנוער הציוני" בגרמניה עם בובר וארלוזורוב בראש סיעת „ההתאחדות", נצטרפו אליה אותם הצעירים, שלא פרשו עם „צעירי־ציון" הראדיקליים. הם נשארו לאחר הצטרפות זו בתור סיעה בתוך ההסתדרות הציונית, השתתפו בוועידה החמישית בשנת 1921, אולם העמידו עצמם מן הצד והדגישו את עמדתם בעליה ובחלוציות ואת הזדהותם עם מחנה הפועלים בארץ־ישראל עד שפרשו גם הם והקימו מפלגה חדשה של מרכז שמאלי בשם „התאחדות", אולם שיתפו פעולה עם שאר הציונים בכל מוסדות התנועה ונבדלו בזה מ„צעירי־ציון" ומ„פועלי־ציון" לאחר התמזגותם למפלגה אחת, ששיתפו פעולה במישרד הארצישראלי בלבד.

אי־אפשר היה לה להסתדרות הציונית לשמור בתוך תנאים כאלה על העיקר, שהיא משמשת הסתדרות ארצית לכל חלקי התנועה הציונית. ה„מזרחי" ו„הפועל המזרחי" פרשו מההס־תדרות הציונית בשלהי הכיבוש הגרמני לאחר שנתברר למנ־היגיהם, שלא יעצרו כוח להטביע את חותמם הדתי על ההס־תדרות הציונית, אף־על־פי שנשארו בה דתיים רבים ואפילו אדוקים. אולם הציונות הדתית שיתפה פעולה עם ההסתדרות הציונית בכל המוסדות הציוניים והלאומיים פרט ל„תרבות". הפעולה הציונית בשיטחי העליה וההכשרה, איסוף הכספים לטובת קרן היסוד והקרן הקיימת, נמסר למוסדות משותפים, שבהנהלתם השתתפו נציגי הסיעות הציוניות כולן. גם „פועלי־ציון"־ימין שלחו בסופו של דבר את נציגיהם לקרן הקיימת ואחר־כך גם לקרן היסוד. במועצה הלאומית, שבידיה נתרכזה הפעולה המדינית, לא השתתפו „פועלי־ציון"־ימין כל הזמן, עד למלחמת העולם השניה.

הסיעות, שנסתדרו כמפלגות מיוחדות לכל דבר התאמצו לכוף ממש על ההסתדרות הציונית, שתיהפך להסתדרות של המעמד הבינוני. ואילו מפלגות הפועלים עדיין הרגישו עצמן חלשות מדי כדי לתפוס את ההגמוניה בהסתדרות ארצית משותפת.

ההצעה להרחבת הסוכנות

כל עוד לא יצא וייצמן בהצעה למשוך אל המיפעל הציוני את הבלתי־ציונים, בעלי־היכולת באמריקה ובמיוחד את החוגים העומדים מאחורי ה„ג'וינט", שהתחיל אותה שעה תומך בהת־ישבות היהודית בברית־המועצות, נסתפקה האופוזיציה בהס־תדרות הציונית בהתקפות על התרכזותו, כביכול, של הוועד המרכזי בפעולה המדינית עד כדי הזנחת הפעולות בארץ־ישראל ולמענה. היא חזרה בזה על טענותיו של השמאל שפרש, אולם מתוך בחינה אחרת, מבחינת המעמד הבינוני ושאיפותיו. היא התעלמה מהעובדה, ששטח גדול של פעולה זו נמסר למוסדות משותפים, שנציגי ההסתדרות הציונית עמדו על־פי־רוב בראשם. היא האשימה את הוועד המרכזי בנטייה לשמאל ובעזיבת המעמד הבינוני בלי עזרה כלשהי וכן את הנוער, שאינו רוצה ללכת בתלם של החלוץ השמאלי ושל „השומר־הצעיר", ואירגנה את הנוער הציוני ואת „החלוץ הכלל־ציוני". הוועד המרכזי נשאר נאמן לשיטתו להעדיף את ההתיישבות בכלל ואת העובדת בפרט על ההתישבות העירונית של אותו המעמד הבינוני מפולין, שברח מחוסר אמצעים מפני לחץ מדיניות הנישול הכלכלי של וולאדיסלאב גראבסקי והתחיל עוסק בתל־אביב בעסקים, שהיה רגיל להם בוארשה ובעיירות פולין. רק חבורה קטנה של חסידים, שבראשם עמדו הרבי מיאבלונה ומקוז'אניץ יסדו באותה תקופה מושבה מבני המעמד הבינוני ועברו לחיי עבודה בכפר.

ההסתדרות הציונית בפולין נתפלגה אז לשתי סיעות: סיעת „על המישמר" שתמכה בוועד המרכזי, שנבחר במושב

השני של הוועידה השישית, לאחר מושב ראשון דרמטי, שבו הגיע הפולמוס עם הסיעה השניה, „עת לבנות", לשיאו.

במרכזו של הפולמוס עמדה שאלת הרחבת הסוכנות על־ידי צירוף חוגים בעלי־יכולת של בלתי־ציונים, המוכנים לתמוך בהתישבות היהודים בארץ־ישראל בלי להזדהות עם התנועה הציונית והסתדרותה. חוגים כאלה היו מצויים בכל הארצות ובארצות־הברית גם בין הוועד היהודי האמריקאי ותומכיו, שהם גם היו בין ראשי מייסדיו של ה„ג'וינט" ותורמיו. על־ידי צירוף זה קיווה וייצמן, בעל ההצעה, להביא לידי גידול הכנסותיה של ההסתדרות הציונית וגיוס ההון, הדרוש לבניין הארץ בזמן הקצר ביותר. וייצמן ראה את הסיבה העיקרית, שגרמה לפירושים המגבילים ומצמצמים את הצהרת באלפור וסעיפי המנדט על־ידי בעלת־המנדט, — בחוסר אמצעים בידי ההסתדרות הציונית ובאיטיות התפתחותם של ההתישבות היהודית ובניין הבית הלאומי. הזמן דוחק ואיטיות זו תהיה בעוכרינו — היה טוען וייצמן וחוזר וטוען, ולפיכך אין לבדוק בציציותיהם של הרוצים לעזור, אף־על־פי שאין הציונות ותורתה מתקבלת על דעתם, ואין להכביד עליהם את שיתוף הפעולה. אדרבה, יש ליצור תנאים נוחים להצטרפותם, להכניס את נציגיהם לתוך הנהלת הסוכנות ולהתחלק אתם בהנהלה.

חוגי „עת לבנות" והמוני הציונים בפולין נתפסו להצעה זו, בהאמינם שהיא תביא את מיליוני הדולארים החסרים, תכניס לתוך עבודת הבניין לא רק את ההון אלא גם את בעלי ההון שהוכיחו בעסקיהם הגדולים את כישרונותיהם הכלכליים ואת מעשיותם הקונסטרוקטיבית. הם ישימו קץ ל„אכספרימנטים" סוציאליסטיים, ירחיקו את כל הדילאטנטים הבאים מהשמאל ומחוגים הנגררים אחריהם ומשתלטים על בניין הארץ. במקום ה„דוקטרינארים והבטלנים" יבואו אנשי־מעשה מומחים ובניין הארץ ילך בדרך הסלולה, כמו בכל הארצות, שהתישבותן התחילה במאות האחרונות.

כנגדם טענו נציגי „על המישמר", שבלי ציונות מלהיבה ומפלסת נתיבות, בלי חלוציות המגשימה את האידיאל הציוני ובלי מעמד של עובדים יהודים, שיעמדו על־יד המחרשות והמכונות, לא ייתכן בניין ארץ, שהוזנחה במשך מאות בשנים, עד שהפכה מידבר אבנים, חול וביצות, מיושב על־ידי ערבים, שאי־אפשר להפכם לעובדים זולים ומשועבדים, דוגמת אפריקה הדרומית. החלוצים, הרואים בהגשמת הציונות אידיאל חייהם, המוכנים להקריבם על מזבחה, החושבים את ארץ־ישראל למולדת לעם, שבה יקים לתחיה ותתגשם גאולתו הנכספת, הם שיניחו יסוד לחיי עם ומדינה ואחריהם יבואו ההמונים וימשיכו את הבניין עד שייהפך למדינה יהודית. ואם גם ישלבו חלוצים אלה בחזונם הציוני את חזון העבודה והצדק הסוציאלי, ושילוב זה יגדיל את כוחותיהם, את הקרבתם ואת כושר עבודתם — הציונות המתגשמת רק תרוויח מזה. לעומת זה, שיתוף בלתי־ציונים יביא רק להקטנת דמותה של הציונות, יוריד את ההסתדרות הציונית ממרומי תנועת שיחרור עממית לתהומו של מיפעל התישבותי, הכופה על המתיישבים את רצונו ותוכניותיו, בלי להתחשב עם שאיפותיהם. המוסדות הדאמוקראטיים של התנועה הציונית עם הקונגרס בראשם יפסידו אז מערכם וירדו מגדולתם.

הטענות האלו שטענה סיעת „על המישמר" בפולין וחברי הסיעה הראדיקלית בארצות שונות לא נתקבלו על דעתם של המוני הציונים בפולין ובכל העולם, אשר האמינו שהרחבת הסוכנות תגדיל עם הגשמתה את הכנסותיה של קרן היסוד ותשחרר את ההסתדרות הציונית מדאגתה המטרידה לאמצעים הדרושים לעבודה. בוועידה השביעית של ההסתדרות הציונית לפולין שנתקיימה בשנת 1925 ניצחו דעות אלה, שנתלוו אליהן תיקוות ואשליות, שנמצאה הדרך הנכונה הקצרה לגידולו המהיר של הישוב היהודי, להתגברות העיר ועסקיה על הכפר החקלאי, שרובו ככולו הוא מושבות, קבוצות וקיבוצים, כלומר שאינם אלא ניסויים סוציאליסטיים. באותה שנה הגיעה העליה הרביעית לשיאה וסיעת „עת לבנות" ראתה בזה סימן, שדרכה נכונה ואחריה הלך רוב הוועידה. סיעת „על המישמר" נסוגה מתוך אמונה חזקה בדרכה היא והמשיכה במאבקה. נבחר ועד מרכזי חדש מנציגי סיעת „עת לבנות" בלבד ובראשו ליאון לוויטה. ההסתדרות הציונית הפכה לאחד מעמודי התווך של שיטת וייצמן במדיניות הציונית כלפי ממשלת המנדט וכן כלפי הבלתי־ציונים באמריקה, בעלי היכולת, שהכרחי לשתפם בפעולה הציונית ואם גם יעלה הדבר בקורבנות רבים וקשים.

התפתחות הרביזיוניסטים ופרישתם

תוך כדי מאבק נגד הצעת וייצמן להרחיב את הסוכנות נגד שיטתו המדינית, נתגבש הזרם הרביזיוניסטי, שכבש בפולין חלק מסיעת „עת לבנות", ה„מיזרחי" ומתוך המוני העם, שנמשכו אחרי הסיסמאות של מאבק עקיב וגלוי נגד ממשלת המנדט, ההולכת בדרכי צימצום הבטחותיה החגיגיות, שניתנו לעם היהודי, משום שאינה נתקלת בהתנגדות מצד ההנהלה הציונית. כשתיתקל בהתנגדות עקבית והזקה — טען ז'אבוטינסקי, מנהיגם של הרביזיוניסטים — ודאי לא תעמוד בפני הלחץ של הדרישות, שהרי זה טבעם של הבריטים להתחשב בלחץ מתמיד ומתגבר.

בראשית דרכם של הרביזיוניסטים אפשר היה לחשוב שתימצא דרך לאיחודם עם „על המישמר". נעשו גם צעדים בכיוון זה. בברלין נתכנסו נציגי התנועות של שתי סיעות האופוזיציה לשם בירור השאלות השנויות במחלוקת והמפרידות ביניהן. נמצאה פשרה בשאלת הקמת כוח מזויין יהודי לאגאלי במיסגרת חיל־המצב הבריטי בארץ, אולם נתברר,

חברי הוועד־המרכזי שהתפטרו אחרי הוועידה השביעית
משמאל לימין: הציר העו"ד הרטגלס, מ. אלנברג, ד"ר קלומל, הציר י. גרינבוים, א. לוין, מ. ליפשיץ. עומד: י. בורנשטיין.

שקשה לגשר בין ההשקפות הסוציאליות של שתי הסיעות ויחסן לפועלים ולהתישבות העובדת. הסיעות לא נתאחדו וכל אחת הלכה לדרכה והן נתרחקו זו מזו.

בשנות 1924—1925 גברה העלייה הרביעית. „אוניות שרות" — לפי ביטויו של ד"ר גוטליב, דברה הראשי של „עת לבנות" — היו מפליגות לארץ־ישראל, מלאות עולים מפולין, שעזבו את וארשה מתוך ריקודי שמחה וששון. נדמה אז שהתחילה העליה ההמונית, שאליה התפללו הציונים כל הימים. לא כולה היתה „עליית גראבסקי" של המעמד הבינוני, שנדחק מפולין בעקבות המדיניות הכלכלית המנשלת המוני יהודים. גדלה אותה שעה גם העליה החלוצית מפולין, ומרמינסקי, מראשי „החלוץ" וממארגני עלייתו הכריז: „העליה ההמונית הוציאה את הישוב מהמשבר של שנות 1923. נתאמתו איפוא הדברים על תפקידה היוצר והמפתח של עליה המונית".

המשא־והמתן עם הבלתי־ציונים מאמריקה, שנמשך זמן רב, נכנס סוף סוף למסלול. החששות שמא הרעיון על התישבות יהודית בקרים, שהביא לידי הקמת ה„אגרו־ג'וינט" לשם מימון התישבות זו, יגרום להסתלקותם של חוגי הוועד היהודי האמריקני ממשא־ומתן עם הציונים, לא נתקיימו. וויתורי וייצמן, שלא הקפיד על דרישת ציוני אמריקה, שהבלתי־ציונים שיתקשרו עם הציונים יקבלו את העיקרון של בכורת ארץ־ישראל בהתישבות יהודית לעומת כל יתר הארצות, פייסה את חוגי ה„ג'וינט". הוסכם על שליחת ועדה לחקירת מצב הישוב ודרכי ההתישבות ונתברר, שאין בכוחה של האופוזיציה של סיעת הראדיקלים והרביזיוניסטים להזיז את הרוב מהחלטתו להגשים את תוכניתו בדבר הרחבת הסוכנות. האופוזיציה הצליחה אמנם יחד עם סיעת „פועלי־ציון" להכניס לתוך הצעות החוזה בדבר צירופם של הבלתי־ציונים תיקונים שונים, שהגבירו את כוחה של ההסתדרות הציונית, ואילו בשאלה העיקרית היתה עמדת הרוב הגדול של הקונגרס ושל הוועד־הפועל איתנה. חילוקי הדעות בדבר הרחבת הסוכנות נידחו והלכו מפני שאלות המדיניות של ההנהלה שהחריפו.

אותה שעה נתגבר המאבק בין „על המישמר" ו„עת לבנות". הוועד המרכזי שהורכב מנציגי „עת לבנות", לא השכיל לנצל את ההתעוררות, שקמה בתנועה הציונית עם גידול העליה של המעמד הבינוני. הוא לא עצר כוח לכוונה לאפיק מתאים לביצורו של הישוב. הוא גם לא מצא את הדרך לבוא לעזרתה. המוני אנשי המעמד הבינוני נתרכזו רובם ככולם בתל־אביב ונתנו דחיפה עצומה להתפתחותה. אולם יחד עם זה נתגלו הופעות שליליות של ספסרות במיגרשים וקרקעות וחוסר עצה בקליטתם של המוני הסוחרים והתגרים, אנשי עסקים קטנים, משוללים אמצעים וניסיון, ובמיוחד חסרי הבנת־התנאים ששררו בישוב היהודי בארץ־ישראל של שנות העשרים. הוועד המרכזי המטיר על ההנהלה בלונדון תזכירים מתזכירים שונים ובתוכם הצעות שונות, אבל ההנהלה לא שעתה להן וגם חסרו לה האמצעים להגשמת אלה שנראו לה טובים; היא חיכתה לגואל בדמות הבלתי־ציונים, שיגדילו את הכנסותיה ואת כושר פעולתה.

הוועד המרכזי הזניח את ההסתדרות, את הציונים מן השורה, שלא האמין בכוחם וביכולתם. כשהגיעה העליה עד משבר בשלהי 1925, וביחוד בשנת 1926, והתחילה ה„ירידה", שגברה עם ניצחונה של הפיכת פילסודסקי ושיפור זמני במצבם של היהודים, לא היתה בפי הוועד המרכזי מלה מעוררת את ההמונים מלבד הצפיה לסוכנות מורחבת, שלא נתגשמה עדיין ונתקלה בקשיים, והתרעומות על השמאל הסוגר את כל הדרכים בארץ־ישראל בפני המעמד הבינוני. סיעת „על המישמר" הגבירה אז את בקורתה בביטאונה „עלונים ציוניים" (ציוניסטישע בלעטער) ולאט לאט התחיל שוב הציוני מן השורה להטות אוזן לדבריה. הוא התאכזב והלך מאמונתו בישועות ונחמות, שהבטיחו לו מנהיגי „עת לבנות"; הוא גם ראה שההסתדרות נחלשת והולכת, ש„עת לבנות" מתרחקת והולכת ממנו ומאי־דיאליו, שהיא פונה עורף לכל המסורת של ההסתדרות הציונית בפולין.

גם בשטח המאבק המדיני בפולין נראו סימנים של התרחקות זו. ניצחונו של פילסודסקי ומדיניותו בשנתיים הראשונות לגבי היהודים הרימו את קרנם של מתנגדי ה„התפשרות", שגם לא הוחל בהגשמתה על־ידי הממשלה, ואישרו את הנחותיה של המועצה הלאומית הזמנית ורוב נציגיה בחוג היהודי בפרלמנט הפולני. אולם לא ארכו הימים ונתברר שגם פילסודסקי וסיעתו אינם מוכנים למלא את דרישותיהם העי־קריות, שתורת הלאומיים הדאֶמוקראטים חודרת למחנה הממ־שלה המתרחקת מהשמאל. צריך, איפוא, להמשיך במלחמה נגד השילטון. אותה שעה ראו, שה„אגודה" ביקשה ומצאה דרך למפלגת הממשלה ואחריה גם אגודת הסוחרים. אולם ברור היה לשתי הסיעות גם יחד, שדרך כניעה לא תביא למילוי הדרישות החשובות ביותר בשטח השיוויון והכלכלה ועדיין לא עיפה נפשם למלחמה.

הבחירות לסיים הרגיל השני

בתוך תנאים אלה התחילו ההכנות לבחירות חדשות. הסיים שנבחר בשנת 1922 התקרב למועד פיזורו לפי החוק. לפני הוועד המרכזי עמדה השאלה, אם לחדש את גוש המיעוטים גם הפעם. נודע, שהאוקראינים בגאליציה המיזרחית החליטו לחסל את חרם־הבחירות ומיספרם של צירי היהודים בגליל זה ירד פלאים. בוולין גברה בקירבם התנועה הקומוניסטית והיא תפסה עמדה של אירידנטה אוקראינית ואי־אפשר היה להתקשר אתה יותר. אותה שעה התנקש שווארצברד בחיי פטלורה, שהיה אחראי במידה רבה לפרעות הדמים ביהודי אוקראינה, והוא מת מפצעיו. כל אלה הרחיקו את המיעוט האוקראיני מהיהודים וכאילו מנעו הקמת גוש מיעוטים.

גם במחנה היהודי חלו שינויים כבירים. מחנה פילסודסקי השולט קיבל את ה„אגודה" והסוחרים בחסד. הם נתעייפו מללכת אחרי הציונים בדרכם הזרועה אבנים וגברה בהם הש־פעתם של נאמני הפסוק „אשרי אדם מפחד תמיד". הם ראו שדרישותיהם הדתיות תבואנה על סיפוקן, אם ישתחררו מעולם של הציונים, וביחוד אם לא ילכו אחריהם לגוש המיעוטים. הסוחרים הגדולים גם הם ראו, שהשיטה הכלכלית שהממשלה החדשה נוקטת בה אינה פוגעת באינטרסים שלהם, אם כי היא הורסת את קיומו של המיסחר הזעיר והבינוני, והחליטו לחזור גם הם למסלול מדיניות של מקורבים למלכות. שרידי העממיים עם פרילוצקי בראש גם הם ביקשו את קרבתם של השליטים, אף־על־פי שבעלי־המלאכה לא נטו הפעם ללכת אחריהם. השמאל היהודי והציוני לא הראה שום סימנים של

שינוי יחס לרעיון גוש המיעוטים וביקשו את קירבתן של הסיעות הסוציאליסטיות הפולניות.

הוועד הציוני המרכזי ראה עצמו מבודד בין הסיעות. אמנם היחסים עם המיעוט האוקראיני נשתפרו, והמיעוטים התחילו ב־1927 בהוצאת ירחון משותף בשם „נאציה" („אומה") בארבע לשונות; ברור היה למערכת שלו שיש לחדש את גוש המי־עוטים. אולם נעשה עוד נסיון לברר את תוכניתה של הממשלה כלפי היהודים ודרישותיהם. בפגישה עם סלאבק, ממקורביו של פילסודסקי ובעלי ההשפעה המכרעת במחנה שלו, נתברר שטיפול בשאלת היהודים לשם פיתרונה נדחה עד שתיפתרנה כל השאלות הממלכתיות הכלליות, ובינתיים נדרשים היהודים להתאזר בסבלנות ולהתרחק מכל צעד „בלתי ממלכתי", כלומר מברית עם המיעוטים. ברית יהודית כללית תראה הממשלה ברצון, אולם ה„אגודה" צריכה לתפוס בה מקום חשוב, כראוי לה, והממשלה תשמור לה אימונים ולא תשכח, שהיא נצטרפה אל המחנה שלה כשעוד היה חלש.

הברירה היתה בין כניעה לממשלה ול„אגודה" ובזכות זו לקבל מיספר מנדטים קצוץ ובין חידוש הגוש של המיעוטים ומאבק על פיתרון צודק של בעיית היהודים לפי דרישותיהם. הוועד המרכזי החליט לחדש את גוש המיעוטים. הממשלה הכריזה בעתוניה הבלתי־רשמיים, שצעד זה אינו אלא צעד עויין והתחילה לוחצת על היהודים בערי המדינה ובמיוחד בגלילי הספר, שיתרחקו מהגוש. ה„אגודה", הסוחרים והעממיים הקימו גוש משלהם, שמטרתו העיקרית היתה לשבור את המנדטים של גוש המיעוטים בגלילי הבחירות שהיה סיכוי ליהודים להיבחר בהם. לשני מנהיגי ה„אגודה" והסוחרים ניתנו מקומות ברשימה הממלכתית של מפלגת הממשלה, שיהיו בטוחים שיחזרו לסיים גם אם רשימתם תנחל תבוסה. בשעת הבחירות עברו השילטונות לטאֶרור גלוי.

אולם רוחם של הציונים לא נפלה והמוני היהודים שמרו להם אימונים. ברית ה„אגודה" והסוחרים הצליחה לשבור מנדטים אחדים אולם לא הספיקו לה הקולות למנדט אחד אף בוארשה. הפירוד בין האוקראינים בוואהלין והטאֶרור האנטי־יהודי הניחו לגוש רק מנדטים אחדים, וביניהם אף מנדט אחד יהודי. רק לאחר שנפסלו הבחירות הראשונות במחוז הבחירות רובנה—לוצק מחמת עבירות נגד החוק שחלו בהן, וסודרו בחירות חדשות ערב פיזור הסיים, נבחרו מועמדים של הגוש וביניהם יהודי. נבחר עוד יהודי מהרשימה הממלכתית.

תוצאות הבחירות בשנת 1928 לא היו מזהירות, ביחוד ליהודים. אולם גם הן הגדילו את מיספר הצירים היהודים לעומת זה שנקבע להם על־ידי החוק והממשלה.

הודות להצטרפותם של האוקראינים בגאליציה המיזרחית הגדיל במקצת גוש המיעוטים את מיספר הקולות עד ל־1.438.000, אולם מיספרם של הצירים היהודים לסיים ירד לשמונה ומיספר הסאֶנאטורים לארבעה. הגוש היהודי, שנתמך על־ידי הממשלה, זכה רק ל־184.000 קולות. ה„בונד" ל־80.346 ו„פועלי־ציון"־שמאל ל־31.020. כולם נשארו בלי מנדטים.

השלום בין הסיעות היריבות

כישלונה של העליה הרביעית והמשבר של שנות 1926—1927 השפיעו כמובן לרע על „עת לבנות": לעומת סיפורי „היורדים" צריך היה לשוב לאידיאולוגיה של הקרבה וסבלנות, שדברי „עת־לבנות" לעגו להן מתוך תפיסתם המעשית כביכול. האמונה בישועה שתבוא מאמריקה מהבלתי־ציוניים התרופפה והלכה, ולעומתה גברה השפעתם של „על המישמר" מצד אחד והרביזיוניסטים מצד שני. הוועד המרכזי עזב את העמדה המסורתית של ההסתדרות הציונית בפולין והסכים לדעתן של המפלגות הציוניות, שגם היא אינה אלא מפלגה ציונית כמוהן והתחיל מתאמץ להתאחד עם ההסתדרויות של הציונים הכלליים בשטח הכיבוש האוסטרי לשעבר.

בשנים הראשונות לאחר תקומת פולין התאחדה ההסתדרות בפולין הקונגרסאית עם זו שבגאליציה המערבית. נציגיה של זו האחרונה השתתפו בוועידה החמישית. בנוגע לציוני גאליציה המיזרחית היה אז המצב מסובך במקצת: מנהיגיה עוד היו שרויים בהשקפתם הנייטרלית ונהגו זהירות באוקראינים. ניתן להסיק מזה, שלא תמיד אפשר יהיה לציוני גאליציה המיזרחית להזדהות עם המדיניות של ציוני פולין הרוסית לשעבר. אולם ברבות הימים השתלטה בתוך ציוני גאליציה המיזרחית וגם בתוך יהודיה הנטיה להזדהות יותר ויותר עם עיקרון הממלכ־תיות הפולנית. בחוזה ההתפשרות הגיע הדבר לידי ביטוי ברור. אי אפשר היה, איפוא, למנהיגות הציונית בגאליציה להמשיך בהתבדלות בתוך המחנה הציוני בממלכה. ביחוד אחרי שהפכו, בעקבות הבחירות בשנת 1928, למיעוט בתוך החוג היהודי בפרלמנט הפולני. גם השאיפה לתפוס שוב את המקום בראש הנציגות היהודית דחפה מנהיגות זו להתקשר עם הוועד המרכזי שבוארשה, שהתקרב אליה בתפיסתו הציונית ואף במדיניותו הפולנית. לאחר משא־ומתן ממושך וקשה הגיעו לידי החלטה על איחוד ההסתדרות, בחירת מועצה עליונה וקריאה לוועידה כלל־פולנית.

התפתחות זו לא הפסיקה את ירידת השפעתה של סיעת „עת לבנות" וגם את אמונתה בה בעצמה. כבר בוועידה השמינית של ההסתדרות הציונית, שנתקיימה בקיץ 1927, הביעו דבריה של „עת לבנות" את הסכמתם לבחירת ועד מרכזי משותף, שהאופוזיציה של „על המישמר" והרביזיוניסטים תשתתף בו במיספר שווה לנציגי „עת לבנות", אולם לא הושג הסכם בדבר בחירת ראש הוועד המרכזי, והכל נשאר כשהיה. המאבק בעתונות נמשך, וסימנים רבים העידו, שה־ציונים מן השורה מתפכחים מאשליותיהן של העליה הרביעית ושל הסוכנות המורחבת. אחד הסימנים המובהקים שהעידו על כך, היתה התארגנותה של קבוצת בלתי־תלויים שדרשה מהסיעות היריבות את הפסקת המאבק והשכנת השלום. גם לייב יפה השפיע, באסיפה שנערכה לכבודו עם תום פעולתו בפולין, על ראשי הסיעות שישלימו ביניהם. גם בעקב התפתחות העניינים בהסתדרות העולמית נתרוקן המאבק מתוכנו. בשנות 1928/29 נתברר בישיבות הוועד הפועל, שהרחבת הסוכנות תצא אל הפועל ושאין מקום לאשליות העליה הרביעית, ויש צורך בליכוד הכוחות, כדי להדוף את המזימות המדיניות של הממשלה הבריטית לרעתה של הציונות.

ערב הקונגרס הציוני הששה־עשר בציריך, בקיץ שנת 1929, הגיעו שתי הסיעות היריבות לידי שלום ביניהן והוקם ועד מרכזי זמני משותף, שניהל את הבחירות לקונגרס. מיספר הקולות שקיבלה סיעת „על המישמר" בבחירות אלו כבר עלה על אלה של „עת לבנות", אולם מיספר המנדטים היה עוד

קטן יותר מפני חלוקת מחוזות הבחירות. סיעת „עת לבנות" נצטרפה לסיעה הקונגרסאית של הציונים הכלליים, שתמכו בוייצמן ובמדיניותו, וסיעות „על המישמר" והרביזיוניסטים המשיכו בדרכן. אולם בוועידת „על המישמר" שקדמה לקונגרס ניצחה הדעה, שיש להשלים עם החלטת הקונגרס בדבר הקמת סוכנות מורחבת ולהיכנס, לאחר הבטחת זכויותיה העליונות של ההסתדרות הציונית, למוסדותיה. הרביזיוניסטים התרעמו מאוד על החלטה זו וגמרו בדעתם להמשיך במלחמתם בסוכנות המורחבת. נפרדו הדרכים על שתי סיעות האופוזיציה. לא ארכו הימים והרביזיוניסטים פרשו מההסתדרות הציונית.

„על המישמר" חוזרת לשילטון

בחגיגיות מיוחדת ובתרועת־שמחה הוקמה בקונגרס הציוני בציריך, בשנת 1929, הסוכנות המורחבת. טקס־החתימה על החוזה והתקנון במושב הראשון של המועצה המשותפת של הסוכנות המורחבת עורר התלהבות רבה. אולם השעה לא היתה מוצלחת. עוד בימי המושב של מועצת הסוכנות חלה לואי מארשאל ולא קם מחליו; לא הספיקו המשתתפים בקונגרס ובמושב המועצה לשוב למקומותיהם והנה השיגו אותם בשורות רעות על מהומות־דמים שפרצו בארץ־ישראל — שחיטות בחברון ובבאר־טוביה. כמו־כן נתקבלו ידיעות על הגנת הגבורה על שכונות ירושלים ובשאר מקומות ישוב שבהם התכוננו להתגוננות. הממשלה הבריטית נבהלה ממאורעות אלה והתחילה מחפשת דרך לפייס את הערבים על־ידי פירושים מצמצמים ומגבילים את סעיפי המנדט. מאמציהם של הנהלת הסוכנות ושל וייצמן ופליקס וארבורג, נשיא מועצת הסוכנות, למנוע את הגזירות עלו בתוהו. „הספר הלבן" שפירסם לורד פאספילד, שר המושבות, ממנהיגי ה„לייבור", על המדיניות הבריטית בארץ־ישראל, קבע מדיניות עוינת ומצמצמת את זכויותיה של הציונות בבניין הארץ.

התפתחות זו הרסה, כמובן, את שארית אשליותיה של סיעת „עת לבנות". נתברר שההסתדרות הציונית נאלצת לפתוח במאבק על זכויותיה היסודיות ומעוזו של מאבק זה הם: חלוציות, מסירות והקרבה ציונית. מחנה „עת לבנות" התחיל מפסיד את השפעתו. בבחירות לוועידה התשיעית, שנתקיימה בינואר 1930 בהשתתפותו של ראש ההנהלה הציונית, סוקולוב, נבחר רוב של „על המישמר" שעוד נתחזק על ידי סיעות הבלתי־תלויים והרביזיוניסטים הקטנות. מיספר הצירים הגיע לארבעה מאות, שייצגו מחנה של 20.000 בוחרים. לא לחינם קרא סוקולוב לוועידה בשם „קונגרס למחצה". הוא הירצה בה על מצבם המדיני של הציונות ושל הישוב, עמד על פרשת הגבורה של הישוב שעוד תהיה „נושא לשירת גבורה ואמונה" וקרא לגרש את היאוש המתחיל לנקר במוחותינו ולבותינו ולהמשיך בעבודה על אף הכל מתוך הכרה, ש„הגבורה היא — לבנות את הארץ". ראש הוועד המרכזי, לוויטה, שפתח את הוועידה, הדגיש שמאורעות הדמים לא יטילו אימה על הציונים והיהודים, השמים את תיקוותם בעלייה לארץ. גרינבוים הדגיש מצדו שהציונים עמדו על טעותם, שהציינות תתגשם בדרך של שלום ובניין בלבד. העליה צריכה להיות איפוא עלייה של יוצרים וכובשים. המשא־ומתן בוועדה המתמדת של הוועידה בדבר ועד מרכזי משותף לשתי הסיעות הגדולות לא הצליח.

אולם סיעת „על המישמר" לא נירתעה מפני האחריות לשאת לבדה בעול הנהלת הציונות בימים הקשים והמרים לה. לצידו עמד רוב ההסתדרות הציונית שניתפכחה מאשליותיה והודתה בצידקת סיעת „על המישמר" בהנחותיה העיקריות. ניבחר ועד מרכזי שניכנסו אליו: י. גרינבוים, א. הרטגלס, א. פודלישבסקי, ד"ר קלומל, א. גולדברג, סאנאטור קרנר, מ. אלנברג, ד"ר י. שפיר, י. גראביצקי, אינג׳ לנדשטוק, ומ. קירשנבוים.

לא ארכו הימים והשלום עם הרביזיוניסטים הופר. בתור סיעה ששאפה להפיל את וייצמן בכל מחיר, לא רצו הרביזיוניסטים לוותר על ההזדמנות להטיל עליו, על וייצמן, את כל האחריות בעד המשבר המדיני ולהפילו. „על המישמר" לא שינתה את דעתה בדבר השיטה המדינית של וייצמן, שנשארה פסולה בעיניה כשהיתה, אולם הכרתה הפאטריוטית מנעה ממנה להתרכז בשעת סכנה במלחמה בוייצמן, כשממשלת המנדט יצאה חוצץ נגד הציונות והישוב בארץ. הוועד המרכזי החליט, איפוא, להתייצב לצידו של וייצמן והנהלתו במאבק שפתח נגד הממשלה הבריטית ומזימותיה, הוא הכריז על כך וראשו השתתף בישיבות שכונסו בלונדון על־ידי ההנהלה לשם קביעת קו המאבק ודרישותיה של הסוכנות. הרביזיוניסטים וחלק מהציונים הראדיקאלים שבחוץ־לארץ ראו בזה מישגה טראגי של הסיעה ושל ראשה.

הבחירות לסיים השלישי

בנובמבר שנת 1930 נערכו בחירות חדשות לפרלמנט הפולני, לאחר שנתפזר הסיים שנבחר ב־1928, לאחר שנגבשה ונתחזקה בו האופוזיציה של השמאל — של הפועלים והאיכרים — ושל המיעוטים הלאומיים והיהודים בתוכם. נשיא הסיים, מנהיגה הוותיק של מפלגת פפ"ס התייצב נגד פילסודסקי (ידידו מימי שיתוף פעולתם במחנה הסוציאליסטי) ושאיפותיו ומזימותיו להשתלט על פולין בעזרת קציני הצבא הנאמנים לו והמפלגה החדשה לשיתוף פעולה עם הממשלה, שהתחילה מרכזת לא רק את נאמני המפקד מימי הלגיון שהשתתף במלחמת העולם הראשונה, אלא גם ערב רב של נגררים, שמיטב רצונם היה להתחמם לאורה של הממשלה. מתוך הציבור היהודי נמצאו ביניהם ה„אגודה" והסוחרים הגדולים, המאורגנים באיגודם; גם ציוני גאליציה נוכחו לדעת שאין תיקווה ששילטון פילסודסקי וסיעתו ימוגר, והתחילו מסיקים את המסקנות הריאליות ממצב זה ומבקשים את קירבת הממשלה. המחנה הציוני בפולין הרוסית לשעבר שמר אמונים לדרך המאבק המדיני, ואילו ב„עת לבנות" התחילו מתבלטים יותר ויותר סימני עייפות ופיקפוקים הולכים ומתחזקים, אם אפשר להמשיך בדרך זו.

אותה שעה נתברר, שהמצב בציבור האוקראיני והביאלורוסי נשתנה עד כדי כך, שאין מקום לחידוש הגוש. התנועה הקומוניסטית, השואפת לשיחרורה של מערב אוקראינה ומערב ביאלורוסיה, התפשטה במשך ימי שילטונה של מדיניות היד החזקה, שתפסה את מקומה של מדיניות הפיוס וההבטחות שלא נתמלאו. אפילו אותם החלקים בציבוריות שני המיעוטים הללו, שלא ניתפסו לשיטת ה„אירידאנטה", התנגדו לחידוש הגוש מתוך הטענה, שהיהודים נהנו ממנו יותר מאשר נהנו הם, הביאלורוסים. אוקראיני גאליציה המיזרחית באו לכלל דעה, שאין כל חשבון להמשיך במדיניות הגוש, כשיהודי ארצם אינם

משתתפים בו ומכריזים שהלויאליות הממלכתית דורשת מהם להתרחק ממנו.

הוועד המרכזי עזב איפוא את דרכו שהלך בה והחליט להקים חזית ציונית מאוחדת בכל הממלכה. בראשית הפעולה לשם הגשמת הרעיון הזה נתברר שהשמאל הציוני לא יצטרף לחזית זו, ואפילו „פועלי־ציון"־ימין העדיפו את הגוש הסוציאליסטי עם ה„בונד", פפ"ס והבלתי־תלויים על החזית הציונית. ומה שנוגע לציוני גאליציה המיזרחית והמערבית, הללו ניסו להתאחד עם ה„אגודה" ואיגוד הסוחרים ורק מחאתן הנימרצת של סיעות הראדיקאלים, ה„מיזרחי" וה„התאחדות", שאיימו בהגשת רשימה מיוחדת, מנעו אותם מכך. המשא־ומתן שלהם עם הוועד המרכזי נימשך משום כך זמן רב ובסופו, ביום האחרון להגשת הרשימות, כשהגיעה לוארשה מישלחת של הנהלת ציוני גאליציה המיזרחית, כדי לסיים את המשא־ומתן ולקבוע את הרשימה המשותפת — נתברר, שהיא הקדימה והגישה רשימה משלה. לא היה טעם ואף זמן למשא־ומתן; הוועד המרכזי הגיש את רשימתו הוא ויצא לבדו למערכה. רק במחוזות הבחירות המערביים של פולין הקונגרסאית נתחדש הגוש עם הגרמנים.

הממשלה הגדילה את הטארור נגד הרשימה שהניפה את דגל המשכת המאבק בעד שיוויונם של היהודים ובמיוחד נגד ראשה. ה„היינט" נאלץ להפסיק את תעמולתו לטובתה מאימת החרמת גליונות העתון וסגירתו. אספות נאסרו מתוך טענה, שאין באולמים ביטחון לקהל רב. אספות בחצרות נמשכו רק חמישה רגעים (ממש!) מאימת הבריונים הפולנים שהתקהלו לשם התנפלות על הנאספים. בחוגי הממשלה הבטיחו, שמועמד רשימת הוועד המרכזי, יצחק גרינבוים, לא ייבחר בוארשה.

הוא ניבחר, ברם מיספר הקולות שזכתה בהם הפעם הרשימה של הוועד המרכזי לא הספיק אלא למנדט אחד. דבר זה הביא לידי סיכסוך עם המועמד השני, נציגו של ה„מיזרחי", שהובטח לו המנדט אם לא ייבחר במקום אחר. ואילו בשום מקום לא ניבחרו מועמדי הרשימה „לשיוויון", פרט ללודז' שבה נתקבלו לטובתה אלפים אחדים של קולות הגרמנים. הוועד המרכזי דרש מהמועמד של ה„מיזרחי" התחייבות, שימשיך את המאבק המדיני וכשהוא סירב, החליט, שמועמדו יחזיק במנדט שלו.

התבוסה של הרשימה הציונית היתה שלמה. לחץ הממשלה על היהודים הצליח: הם נירתעו מהמשכת המאבק המדיני. רבים מהם הצביעו בעד רשימות הממשלה. בגאליציה המיזרחית נבחדו שלושה ציונים, שהממשלה לא ראתה צודך להתנגד לבחירתם, ומהם רק אחד בלבוב. השני לא נבחר משום שאדעו „ניסים" בחשבון קולותיו. בקראקוב נבחר ד"ר טהון. לסאנאט לא ניבחר אף יהודי אחד. לאחד הבחירות הודיע גרינבוים בהצהרה בעתונות, שבאחדיות בעד המדיניות היהודית ישאו מעכשיו הצירים היהודים מגאליציה, שהם הרוב בנציגות היהודית.

תקופת המאבק המדיני של יהודי פולין לשיוויון אזרחי וזכויות מיעוט לאומי באה לקיצה. התחילה תקופת ההתפשרות והכניעה, ואתה ובתוצאתה, תקופת התגבורתה של מדיניות גזירות אנטישמיות, של נישול וניצול מצד הממשלה והציבור הפולני, אשר עמדו תחת השפעתם של הדאמוקרטים הלאומיים, שהפילו את מוראם על הממשלה.

והנה טבלה של תוצאות הבחירות בוארשה לסיימים הר־

השנה	גוש המיעוטים ורשימת „לשוויון"	ה„אגודה" והסוחרים	העממים בכל פולין	„בונד"	„פועלי־ציון שמאל"
1922	50.000	23.204	53.665	18.986	
1928	43 128	24.113		18.536	3.651
1930	39.742	32.660		13.331	1.320

הוועד המרכזי החרים את הבחירות בשנת 1935, שהתנהלו על־יסוד חוקת בחירות חדשה, ואשר לפיה היתה הממשלה מאשרת למעשה את המועמדים. „עת לבנות" לא הלכה בדרכו של הוועד המרכזי ונכנעה לדרישות החוק, כשם שנכנעו ציוני גאליציה המיזרחית והמערבית.

תקופת כניעה ושילטון אנטישמי

בסיים הרגיל השני התנהל מאבק בלתי פוסק נגד המישטר שכונן פילסודסקי, ונגד הנציגות הפארלמנטארית של מפלגתו. הנציגות היהודית ששלט בה הרוב של הצירים והסאנאטורים אשר ניבחרו לפי רשימות המיעוטים המשיכה במדיניות המאבק. בנאומיהם התקיפו חבריה קשות את מדיניותה של הממשלה לגבי היהודים ודרישותיהם והצביעו נגד הצעות התקציב, שהיה בנוי על ניצולם הפינאנסי של היהודים ונישולם הכלכלי. הממשלה עוד התחשבה במידת־מה ביהודים. באותה תקופה חוסלה לחלוטין שאלת היהודים כ„זרים" והוכרה אזרחותם הפולנית של אלה, שעוד נשארו במצב „זרותם". סוף סוף נתקבלה הצעת חוק בדבר ביטול שרידי הגבלות זכויותיהם של היהודים, שעובדה בהשתתפותו של א. הרטגלס ונתרחבה תחולת חוקת הקהילות היהודית בפולין הקונגרסאית על גלילות הספר וגאליציה המיזדחית והמערבית; אולם למרות דרישותיה של הנציגות לא נימחק הסעיף הנותן לממשלה אפשרות למנות חברים בוועדי הקהילות על דעתה נוסף לאלה שנבחרו. הסעיף על מועצה עליונה של הקהילות נשאר בחוקה גם בניסוחה החדש, אבל לא הוצא אל הפועל; ברם לפי פקודת שר ההשכלה נעשה צעד שצריך היה להבליט את מהותה הדתית של הקהילה ולהשליט עליה את ה„אגודה" הנאמנה לממשלה. ניתנה רשות למחוק מדשימות הבוחרים את היהודים, שעברו בפרהסיה על דיני הדת היהודית או יצאו נגדה.

בשטח הכלכלי קיבלה ממשלת הסאנאציה את כל תורתה של הדאמוקראטיה הלאומית והלכה בדרכה. השפעתה של זו לא נישברה אלא הלכה וגדלה, ואולי משום שחלק מחבריה עבר למפלגת הממשלה.

בבחירות של שנת 1930 קיבלה ממשלת פילסודסקי רוב בפרלמנט. את השמאל הסוציאליסטי והאיכרי שברה לחלוטין לאחר אסיפתם בקראקוב והכרזתם על אירגון מרי. לשם כך הוקם מחנה ריכוז, בקרטוז ביריזה, שאליו שלחו את הפושעים המדיניים ושברו את דוחם באמצעי השפלה ועינויים.

הציונים שעמדו בראש המאבק המדיני נחלו תבוסה בבחירות. כאילו נהרס סכר, שעצר בעד השתלטותה של השיטה האנטישמית. הלחץ של הדאמוקראטיה הלאומית הלך וגבר עם התגברות הנאציזם בגרמניה וירידת השפעתם של היהודים באירופה המערבית ובארצות־הברית. לעתים רחוקות היה גרינבוים מופיע על במת הסיים ומטיח דברי ביקורתו והאשמותיו; שמעו אותו בשתיקה עויינת ולא ראו צורך להפסיקו

בצעקות כבסיים המכונן בשעתו. לישכת המועצה הלאומית הוסיפה לעבוד תחת הנהלתו של הרטגלס, אולם ניפסק כל משא־ומתן עם מישרדי הממשלה.

בשטח הפעולה הציונית לא נתקל הוועד המרכזי בשום מיכשול והפרעה מצד הממשלה. עבודתו הלכה והתפתחה. הקשרים עם הסניפים נתהדקו. חברי הוועד המרכזי הירבו לבקר בסניפים ומדי פעם בפעם היו עורכים ועידות גליליות. לרגל השתפרות המצב בארץ־ישראל, לאחר מכתבו של ראש הממשלה הבריטית מקדונאלד ויחסו הלויאלי של הנציב החדש, הגנרל וואקופ — הוטב המצב הכלכלי וגדלה העלייה. התנועה הציונית בכלל ובפולין בפרט נתעודדה והתחילה שוב גדלה והולכת. אך עוד לפני שינוי המצב התחילה עליה מוארשה ומפולין בכלל, בלי רישיונות־עולים, בצורה של תיירות. התיירים נישארו ברובם בארץ, הסתדרו בה ויצרו בעייה חדשה של אישור ישיבתם, כדי שיוכלו להביא אליהם את משפחותיהם. באירגון תיירות זו, ובכלל בעלייה בלי רישיונות, עסקו המפלגות הציוניות ויש שגם ניצלוה לטובתן. הוועד המרכזי היה יוצא מן הכלל הזה.

כשהתחילו גדלות והולכות מיכסות העלייה העובדת הת־לקחה מלחמה ממש בגלל ההפליה, כביכול, שעליה התאוננו ה„מיזרחי" וביחוד הרביזיוניסטים. הללו עברו אותה שעה להתקפה לכל אורך החזית. גידול השפעתם וריבוי מיספר חבריהם עודדו תיקווה בליבותיהם שלא רחוק היום ומנהיגיהם ייכנסו להנהלה. התפטרותו של וייצמן מהנשיאות, לאות מחאה נגד מדיניותו של פאספילד, והסתפקותו בהנחות שניתנו על־ידי ממשלת מקדונאלד, אימצו וחיזקו את ביטחונם כי יצליחו לתפוס את השילטון בתנועה. הם הכריזו על שבירת הסתדרות העובדים הכללית בא"י ומיגור השפעתם של „עבדי השמאל". סיסמאות אלו עוררו אהדה רבה במחנה הציונים הכלליים ו„עת לבנות" בתוכם. אלה האחרונים התרחקו מ„על המישמר" ומההסתדרות הציונית בפולין ופרשו ממנה, בוועידה העשירית שלא השתתפו בה, וראו עצמם כחלק של הציונים הכלליים, שהתארגנו כמפלגה מיוחדת.

הרביזיוניסטים לא הבחינו באמצעים במלחמתם: הכריזו חרם על הקרנות, הקימו קרן מיוחדת משלהם, את „קרן תל חי"; בעיירות היו חבריהם מתנפלים על עסקני הקרן־הקיימת ושוברים קופסאות; התקיפו את המישרד הארצישראלי בוארשה, הסירו ממנו את השלט ותלו במקומו שלט מסית; התחילו מתקרבים אל הממשלה הפולנית, שקיבלתם ברצון כאופוזיציה לוחמת נגד השפעתה של ההסתדרות הציונית בפולין. היא ראתה בעין יפה, כשחברי „בית"ר" פוצצו אספות ציוניות, במיוחד את אלה שהופיע בהן גרינבוים. כשהתלוננו בפני השילטונות על מעשי טאֶרור אלה, הנידו ראש מתוך השתתפות בצער כביכול, והיו משיבים מתוך לעג, שהרשות בידי הממשלה לקרב אופוזיציה ציונית. עם עלייתו של גל האנטישמיות בתוך הציבור הפולני ואירגון התקפותיהם של תלמידי בתי־הספר העליונים לא רק על חבריהם בתוך כתלי בתי־הספר, אלא גם ברחובות וארשה וערים אחרות, התחילו הרביזיוניסטים מדברים על „אֶבאַקואַציה" ומבקשים עזרתה של הממשלה הפו־נית, שלא ראתה אפשרות של הרגעת הרוחות אלא בעידוד יציאתם של היהודים מפולין. נציגיה יצאו בישיבות השנתיות של חבר הלאומים בנאומי אהדה ודרשו את הגדלת העלייה. הממשלה הסכימה ברצון לדרישתו של ז'בוטינסקי להרשות יציאת 75.000 יהודים בכל שנה לארץ־ישראל, אולם לא הסתירה כלל, שלא תעשה שום צעד רציני בנידון זה, שיוכל להביא לידי הרעת יחסיה עם בריטניה הגדולה. המטרה היתה להראות להמונים המושפעים על־ידי הדאֶמוקראטיה הלאומית שגם הממשלה מחפשת דרכים להקטנת מיספרם של היהודים אבל מתנגדת לדרכי הטאֶרור של הלאומיים הדאֶמוקראטים. היא שלחה ועדה למדגסקר, כדי לחקור את תנאי ההתישבות בה ואם אפשר יהיה להפנות את היהודים בהמוניהם לאי זה. לפי דרישתה הוקם ועד הגירה יהודי, שהשתתפו בו גם עסקנים ציוניים, ובתוכם אלה שניפתו להאמין ברצינות שאיפותיה של הממשלה.

הוועד המרכזי, תחת הנהלתו של הרטגלס, שניבחר ליושב־ראש לאחר יציאתו של גרינבוים ועלייתו לארץ־ישראל, נשאר נאמן לדרכו. הוא לא ניפתה גם לפעולה אנטינאצית שהתחילה ברעש גדול ובברכתה של הממשלה, כשהתחילו רדיפות היהו־דים בגרמניה עם תפיסת השילטון על־ידי היטלר וסיעתו. שליחיו לא ניכנסו לוועד שאירגן את החרם על גרמניה והוא לא השתתף בהפגנת תודה לדבריהם של נציגי הממשלה באסיפת חבר הלאומים ובדרישתם להטיל על גרמניה את החוזה הוואר־סיילי המגן על המיעוטים. לא ארכו הימים ונתברר שצעד זה כיוונה הממשלה לא לטובתם של היהודים, אלא לשם פריקת עוֹלו של חוזה המיעוטים וגם לשם התקרבות אל גרמניה הנאצית. משנת 1934 נכרת בין השתיים חוזה אי־התקפה.

הברית הזאת השפיעה, כמובן, על התגברותה של האנטי־שמיות מצד הציבור הפולני והממשלה גם יחד. הוסרו כל המסוות. בקולי קולות הוכרזה הסיסמה, על־ידי הדאֶמוקראטיה הלאומית, שיש להכריח את היהודים באמצעי טאֶרור ונישול מעמדות־פרנסה לעזוב את פולין. במקומות שונים התחוללו פרעות, והמשטרה על־פי־רוב גם לא שקדה כלל להגן על היהודים. אולם בתי־הדין שקדו להעניש את היהודים המתגו־ננים. הלאומיים הדאֶמוקראטים הכריזו ברורות בסיים, שהצדק עם הפורעים בעיירות, שרוב אוכלוסייתן יהודית, שהרי לאמיתו של דבר מתקוממים הם נגד שילטון רוב זה.

נציגי היהודים שניכנסו לסיים בחסדה של הממשלה, וביניהם נציגי „עת לבנות", הביעו בנאומיהם את תלונותיהם. ד"ר זומרשטיין התחיל אפילו מדבר בסיגנונו של גרינבוים עד שראש הממשלה מצא לנחוץ להדגיש בנאום תשובה שלו, שאין קול דבריו דומה לשאגותיו של גרינבוים.

הוועד המרכזי והעתונים שעמדו ברשותו — ה„היינט" והשבועון הפולני „אופיניה", ואחר־כך „סטאַר", שנערכו בידי ד"ר קליינבוים — החריפו את סיגנון מאמריהם. בגלל כך נסגר ה„סטאַר" ועורכה גוייס לצבא. נעשה ניסיון לשתף את כל המפלגות בפעולות ההגנה על זכויות היהודים, לקרוא לקונגרס יהודי ולחדש את המועצה הלאומית; אולם הרעיון הזה לא יצא אל הפועל בגלל התנגדותו של ה„בונד", שראה שההמו־נים שמים בו את תיקוותם ומתרכזים סביבו, והוא הטיל את יהבו על פפ"ס. החלה התקרבות בין הוועד המרכזי וגוש ארץ־ישראל העובדת, אולם עד שהבשילו ההתחלות האלו — פרצה מלחמת העולם השנייה וקלגסי היטלר פלשו לפולין וכבשוה.

העליה והמשרד הארצישראלי המרכזי

מאת חיים ברלס

בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, בעוד ארץ־ישראל סגורה ומסוגרת, נתונה תחת שילטון צבאי בריטי, ופולין במצב של בין־הזמנים מכיבוש לשיחרור — הונח היסוד לבניין המישרד הארצישראלי המרכזי בוארשה, שעתיד היה להיות מוסד העלייה הראשון במעלה בתפוצות הגולה.

השאיפה לגאולה וההתעוררות לעלייה לא היתה מיוחדת אז לפולין בלבד. אולם יהדות פולין נתנה את הביטוי המעשי והאירגוני לשאיפות אלו. בוועידה הציונית שהתקיימה בחשוון תרע"ח (1918) בוארשה, נדונה שאלת העבודה המעשית למען ארץ ישראל ונשמעה הדרישה שלא לשקוט ולא להסתפק בפעולה המדינית בלבד, אלא להכין מיסגרת אירגונית לעלייה בשביל חברי „החלוץ" שייכנסו להכשרה ויהיו מוכנים לעלות אל הארץ ולעבוד בה, ולאגד את המתכוננים לעלייה בקבוצות לשם התישבות חקלאית והקמת מיפעלי תעשייה.

בעקבות וארשה, נפתחו גם בשאר הארצות מוסדות עלייה, באופן ספונטאני וללא יד מדריכה. בוועידה הראשונה של המישרדים הארצישראלים שנתקיימה ב־14—17 באוקטובר 1920 במהריש־אוסטראו נתקבלה שיטת העבודה של וארשה כיסוד לאירגון הפעולה.

קדמה למישרד הארצישראלי „וועדה זמנית לענייני ארץ־ישראל", שלא התקיימה אלא זמן מועט, ודנה בהצעות ובתכניות לפעולה בבוא היום. בסוף המלחמה, עם מיגור השילטון הצארי ברוסיה הוקם קשר זמני גם עם החברים במוסקבה, קיוב ופטרוגרד, שהאצילו מרוח ההתעוררות והשיחרור גם על הגולה בפולין. בוועידה הציונית בוארשה הוחלט לאמור:

„עם ההתעניינות המרובה של המוני העם היהודי למען ארץ־ישראל ושאיפתם העצומה לעלות אל הארץ — על הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין לייסד מישרד מיוחד לענייני ארץ־ישראל, שתפקידו יהיה לפתוח בהרשמת העולים, לארגנם, לעסוק בהכשרתם ולבצע את ההחלטות שיתקבלו בשטח זה".

בתוקף החלטת הוועידה נוסד המישרד הארצישראלי באוקטובר 1918 ונבחרה „הוועדה הארצישראלית", שהשתתפו בה באי־כוח הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית, הסיעה העממית „צעירי ציון", והצטרפו לה אחר־כך נציגי „המזרחי". מטעם הוועדה הארצישראלית נשלח החומר הראשון אל האגודות הציוניות, שיפתחו מחלקות לענייני ארץ־ישראל, וניתנו להן הוראות לפעולה.

התכנית של המישרד הארצישראלי בראשיתו הקיפה כמעט כל שיטחי הפעולה של המישרדים הארצישראליים בהתפתחותם ובהם הונחו היסודות לכל פעולת העלייה לעתיד לבוא. בתכנית שהיתוותה את קווי הפעולות נכללו סעיפים אלה:

א. שרות מודיעין למתכוננים לעלייה והרשמת העולים.
ב. הכשרת עובדים למען ארץ־ישראל („החלוץ").
ג. הקמת אגודות־קואופרציה של העולים.
ד. אירגון קופות־הגירה.
ה. הרשמה והכשרה של חוגים טכניים ובעלי מקצועות חופשיים.
ו. אירגון בעלי־הון למפעלי העשייה ואגודות להתישבות ובנין („אחוזה" וכו').
ז. שיעורים לעברית, שיעורים לידיעת הארץ, הוצאת ספרים ותעמולה.

בצעדיו הראשונים נתקל המישרד הארצישראלי בגורמים ומאורעות, שעיכבו את הוצאת התכנית אל הפועל. המאורעות המדיניים והמשא־ומתן הבין־לאומי הממושך על אישור המנדט הארצישראלי דחו את זמן התחלת העלייה, ולא נשתיירו אלא פעולות הכנה שהתנהלו לאט, והיו מלוות קשיים ותקלות בביצוען. חסרו ידיעות על המצב המדיני בציונות ועל האפשרות לעלייה המונית. לא היה קשר מתאים עם מרכזי הפעולה הציונית בלונדון, קופנהאגן וירושלים; ההסתדרות הציונית בפולין היתה מנותקת מהם עד „וועידת לונדון", שהתקיימה בפברואר 1919. השליחים שחזרו לוארשה מהוועידה, הביאו ידיעות רעות בדבר העלייה. הוברר שהעלייה אסורה בתוקף חוקי הכיבוש הצבאי בארץ, והכל תלוי בפיתרון הבעייה המדינית ובאירגון האדמיניסטרציה האזרחית.

המישרד הארצישראלי סבל כבר בראשית פעולתו ממחסור באנשים ובאמצעים למלוי תפקידו, ונאלץ לצמצם את תכניתו ולדחות את יסוד תחנות־העלייה, לישכות־המודיעין וכו'. ההוצאות נעשו על־חשבון ההסתדרות הציונית בפולין. אך למרות העיכובים וההפרעות שררה במישרד הארצישראלי רוח טובה ונכונות לפעולה. בוועדה הארצישראלית השתתפו באי־כוח כל האירגונים הציוניים. בראש הפעולה עמדה נשיאות מורכבת מהחברים: לויטה, מ. קרנר, ה. פרבשטיין; המזכיר היה — י. שצקין. בסוף 1919 נוספו לנשיאות י. מרמינסקי והרב י. ניסנבוים כמזכיר המישרד נתמנה ח. ברלס.

למעשה, התחילה העלייה מפולין בסוף 1918, לאחר שצבאות גרמניה יצאו מפולין. קבוצות נוער, בעיקר תלמידי אוניברסיטה, יצאו לדרך ונדדו בארצות־מעבר ובערי־חוף וניסו לפרוץ את השערים ולהגיע אל הארץ בכל מחיר. הידיעות על צאת הקבוצות הלהיבו המונים שלא שעו אל אזהרות החוגים הרשמיים של ההסתדרות הציונית בלונדון, שהודיעו „שאמיגרציה המונית בלתי מסודרת ובלתי מוכנה תביא אסון על המהגרים ועל ארצנו הקמה לתחייה; ואל יהין איש להרוס את ביתו ועסקיו טרם ידע לבטח, שיוכל להתישב בארץ" —[1]. מיספר העולים שיצאו מערים ועיירות בפולין הגיע עד 500; מקצתם חזרו למקומותיהם ולא עמדו בפני תלאות הדרך, ומקצתם הגיעו לארץ אחרי נדודים וסבל במשך חדשים. אך גם הידיעות על

1. מתוך חוזר ההנהלה הציונית, לונדון, אוגוסט 1919.

צרות ותלאות העולים בערי החוף באיטליה לא הניאו את הנוער מלצאת בעקבותיהם.

המישרד הארצישראלי ביצע את הרשמת המתכוננים לעלייה ובא בקשר עם המוני העם על־ידי מתן ידיעות על המצב בארץ, ועם ההנהלה הציונית ומוסדות הישוב על אפשרות סידור העולים לארץ, ועזרה ל„החלוץ", שפתח בפעולת הכשרה בחוות שהקים. נתקבלו שאלונים מאלפי בעלי־מקצוע, חקלאים, עובדי־רכבת ומקצועות חופשיים. ב„החלוץ" נרשמו צעירים לאלפים; חוות ההכשרה הרחיבו את פעולתן וקמו קבוצות להכשרה בחקלאות ובמלאכה בעיירות.

המישרד הארצישראלי עסק גם באירגון קבוצות מאנשי המעמד הבינוני, שנרשמו לעלייה בהמוניהם. קמו קבוצות לשם התישבות חקלאית, מיפעלי בניין ותעשייה, ולייסד „מושבות" וערי גנים בארץ. חברי הקבוצות התחילו בתשלומי־שעורין. מיספרן של האגודות הגיע בראשית 1920 לעשרות: 13 — להתישבות חקלאית (כ־1200 חברים), 12 — לתעשייה (167 חברים), 7 — „מעורבות" (600 חברים). ב־23 ביוני 1919 התאספו בוארשה באי־כוח האירגונים, ובחרו במישלחת שהוטל עליה לצאת לארץ־ישראל ולחקור את בעיות הכלכלה והעלייה. הפעולה להפצת מניות של חברות, שנוסדו אז גם ברוסיה („הבונה", „רעננה", „בתי מנוחה", „אחוזה" וכו'), נפסקה עם ניתוק הקשרים והמגע עם החוגים הציוניים ברוסיה, ששותקו בסערות המהפכה.

ראשית „העלייה השלישית"

בימי השילטון הצבאי הבריטי בארץ היה הכל תלוי בחסד המיפקדה הצבאית בירושלים, שנקטה בכלל, ש„העלייה יהודית אסורה כל זמן שלא נמצא פתרון בין־לאומי לבעייה הארצ־ישראלית". לפי ההוראות שקיבלה „המישלחת הצבאית הברי־טית" (British Military Mission) בוארשה, יכול המישרד הארצישראלי לקבל ויזות לעולים במקרים יוצאים מן הכלל בשביל: א. תושבי ארץ־ישראל מלפני המלחמה, שרצו לחזור לארץ, ב. אנשים שיוכלו להוכיח שהם בעלי נכסים בארץ, או שהם נדרשים על־ידי קרובים בעלי יכולת לפרנסם (תעודות הדרישה היו טעונות אישור השילטונות המקומיים בירושלים או ביפו), ג. באי־כוח מוסדות ציבוריים, או אגודות, „שעלייתם רצויה מבחינה כלכלית".

המישרד הארצישראלי ניצל את המצב, וקיבל ויזות לעולים מפולין ולפליטים שהתחילו זורמים דרך הגבולות מאוקראינה. לפי דו"ח של המישרד הארצישראלי קיבלו 120 עולים ומשפ־חותיהם ויזות בוארשה, עד סוף 1919 (מלבד מאות ה„מעפילים", שיצאו לדרך ללא אישור רשמי); אלה היו הראשונים, שעלו מפולין בראשיתה של תקופה זו.

המוני פליטים יהודים עברו את הגבול הפולני, אחוזי אימת מלחמת האזרחים ופרעות דמים ביהודים. ניתנה להם רשות להישאר בפולין עד שיוכלו להגר לעבר האוקינוס או לעלות לארץ־ישראל. המישרד הארצישראלי בוארשה עמד בקשר עם השילטונות, ונקבע סדר הרשמת הפליטים ומתן רשיון, לפליטים שנתרכזו בשטחי־הספר, להישאר בפולין עד עלייתם. בראשית יולי 1921 נסגרו גבולות פולין בפני זרם הפליטים מרוסיה. אלפי חלוצים, עולים ומהגרים מילאו את בתי־העולים בוארשה, רובנה, ווילנה. לפי ההוראות היה כל פליט מחוסר־נתינות שבא לפולין אחרי ה־12 באוקטובר 1920, צפוי לגירוש אל מעבר לגבול, אם לא היה בידו „רשיון־ישיבה". לכן היה ערך רב לתעודת־הזהות שהמישרד הארצישראלי בוארשה הוציא לחלוצים שחיכו בגבולות (בשביל מהגרים לעבר האוקינוס היה מישרד „יעקאפא" בווילנה נותן „תעודות זהות", שאושרו על־ידי השיל־

חבר העובדים של המישרד הארצישראלי בוארשה (1921)

קבוצת עולים בתחנה בצאתם לא״י (1922).
(באמצע: חברי המשרד הא״י — ל. לויטה, ד״ר קורנגרין, ח. ברלס, י. לוינשטיין ואחרים).

טונות המחוזיים של רוסיה, פולין וליטה) [2]. בתעודות השתמשו למטרה כפולה: כשהפליטים היו עוד ברוסיה, הם נרשמו לפיהן כ„רפטריאנטים״, שקיבלו ויזה פולנית וחיכו לקבוצות („אֶשאַ־לון״) של החוזרים לפולין; לאחר שעברו את הגבול היו מקבלים „תעודת־זרים״, ויתר התעודות שהיו דרושות לשם יציאה מפולין ולרכישת הויזות לארץ־ישראל.

בשנות 1919/21 שהו בוארשה אלפי חלוצים שבאו לוארשה ב„בית־החלוצים״ של המישרד הארצישראלי, עד שקיבלו את האפשרות לעלייה דרך וינה וטריאֶסט. המישרד הארצישראלי השיג את התעודות, את הכסף להוצאות הדרך, אירגן „טרנספורטים״ שהיו יוצאים בלווית פקידים־מלווים עד הגבול, ודאג למעבו־ העולים עד הגיעם לחופי הארץ.

המשא־ומתן שהתחיל בלונדון אחרי שוב „המישלחת הציו־נית״ מארץ ישראל, לחץ המוני העולים בכל הארצות, מחאות והפגנות בפני הצירים הבריטיים, גרמו לכך שממשלת לונדון שלחה הוראות („הודעה של מישרד־החוץ אל הקונסולים הבריטים מיום 20.8.1920״) וקבעה את סוגי העולים לארץ־ישראל. לפי ההוראות יכול הקונסול הבריטי לתת ויזות לסוגי־ העולים הבאים:

א. עולים „ציונים״ — על־פי אישור ההסתדרות הציונית בכל ארץ.

ב. עולים אחרים („בלי הבדל דת ואומה״): שפרנסתם בטו־ חה או שמובטחת להם עבודה בארץ; אנשי־דת ועולי־רגל; קרובים של תושבי ארץ־ישראל.

אפשר היה להכניס מיספר בלתי־מוגבל של עולים במיסגרת התקנות האלו, ובוארשה נתרכזו חלוצים, שצבאו על דלתות המישרד הארצישראלי ודרשו לאפשר להם את העלייה לארץ. ליד המישרד הארצישראלי נפתחו שני „בתי־חלוצים״ בהם מצאו מקום־לינה וכלכלה כל החלוצים, שהיו באים לוארשה והיה עליהם לחכות לסידור עלייתם. ל„עלייה״ מערי־הספר לוארשה היה טעם נוסף: השילטונות ב„אזורי המזרח״ (Kresy Wschodnie) הביטו בחשד על ההסתננות הגוברת של יהודים

2. פנקס פון „יעקאפא״, 1924, ווילנה.

מעבר לגבול, והשגיחו עליה בהקפדה. הקבוצות לא יכלו להתמהמה זמן רב בעיירות, ללא אפשרות קיום וללא מחסה מפני נגישות. ולפיכך עברו אל הבירה, שנוח היה להם לחכות בה לעלייתם.

המישרד הארצישראלי פתח סניפים בערי־הספר, שבהם היו מתרכזים המוני החלוצים והעולים לפני צאתם לוארשה בדרך עלייתם לארץ. המישרדים הארציים נפתחו: בווילנה — בשביל חבלי רוסיה הלבנה וליטה הפולניים; בלבוב — בשביל מיזרח־גליציה; בקראקוב — בשביל מערב־גליציה; ברובנה — בשביל ווהלין; מלבד זאת אורגנו וועדים ארצישראליים בערים המחוזיות („סטרוֹסטבה״), שהוטל עליהם לקיים קשר בין העולים ובין המרכז, מתן אינפורמציה על תנאי העלייה, העזרה בהשגת הפספורטים והיתרי־היציאה והמצאת חוות־דעתם על המועמדים לקבלת הרשיונות. הוועד הארצישראלי המחוזי אושר רק בתנאי שישתתפו בו כל הסיעות הציוניות שבמקום[3]. בכל הפעולות האלו עזרו למישרד הארצישראלי, סיעת צירי הסיים והמועצה הלאומית.

עם התגברות העלייה והסתעפות הפעולות הקשורות בה אורגנה העבודה במישרד הארצישראלי לפי מחלקות אלו: א. מזכירות כללית שניהלה את כל העניינים. ב. מחלקת העבודה — לטיפול בעולים לארץ על־מנת להתפרנס מעבודתם, ולפיקוח על „בתי החלוצים״. ג. מחלקת מיסחר ותעשייה, לעליית בעלי־הון והמעמד הבינוני, יסוד קבוצות קואופרטיביות לחקלאות ובניין ומתן עזרה בהעברת רכושם. ד. מחלקת טרנספורט — העברת העולים, סידור רכבות עד חוף ההפלגה, משא־ומתן עם חברות האניות, משלוח המיטען. המזכירות ריכזה גם את עניין האינפורמציה לרבבות השואלים בעצת המישרד הארצישראלי בדבר תנאי העלייה והתנאים הכלכליים בארץ (במשך שנה אחת פנו 32.000 איש לשם אינפורמציה, פרט לאלפי שאלות בכתב).

מיספר העולים גדל במשך השנה שהופעלו בה ה„הוראות לקונסולים, 1920״, עד שבאה הפסקת העלייה אחרי מאורעות יפו במאי 1921.

בדין־וחשבון המישרד הארצישראלי של וארשה, בוועידת המישרדים הארצישראליים במהריש־אוסטראו, צויין שמיספר הנרשמים לעלייה מוארשה בלבד הגיע עד 4000 (מתוך 15.000 בכל פולין). המישרד הארצישראלי ניצל כל אפשרות להעלות את אלפי החלוצים מרוסיה ואוקראינה, והשיג את ההקלות לשהייתם בעיר הבירה, ולכלכלתם עד שיצאו לדרך, שיירות־שיירות, עם מלווה מטעם המישרד שהביאם עד לגבול, שם נתקבלו על־ידי פקידי המישרדים הארצישראליים בארצות־המעבר עד שבאו לטריאסט, חוף הפלגתם לארץ־ישראל.

מיספר העולים שעברו את וארשה ושהמישרד הארצישראלי כידר את עלייתם בתקופת הבינים, עד הפסקת העלייה היה:

עד סוף	1920	4148[4]
ינואר—יוני	1921	2171
ס״ה		6319

ההנהלה הציונית שהועמדה בפני בעיות־קליטה קשות (סידור העולים, כלכלתם, השגת עבודה ושיכון), נבהלה מפני זרם העולים מכל הארצות, וביחוד מפולין ורוסיה, והודיעה לממשלה, שאינה אחראית לעולים שיבואו לארץ, אלא במידה שיקבלו את הויזות לפי ה„סרטיפיקטים״ שיישלחו מלונדון למשרדים הארצישראליים[5]. מישרד החוץ שלח מיד הודעה לקונסולים שיפסיקו את מתן הוויזות עד לקבלת הוראות. ההנהלה הציונית לא השתמשה אלא ב־2000 רשיונות עלייה מבין 16.500 שהוענקו ע״י הממשלה הבריטית. ועל כך התנהל ויכוח חריף ונוקב בין המישרדים הארצישראליים ו„החלוץ״ בוארשה, וינה וכו׳ לבין ההנהלה הציונית. בינתיים פרצו המהומות ביפו, שגרמו להפסקת העלייה לזמן ממושך, עד שהנציב העליון קבע „תקנות־עלייה״ שהנהיגו צימצומים והגבלות, שכוונתן היתה להצר את קצב ריכוז היהודים ב„ביתם הלאומי״.

לאחר שנתפרסמו התקנות והכללים (לפי פקודת 1.8.1921) שלחה ממשלת ארץ־ישראל מבקר מיוחד — מיור מ. מוריס — למרכזי העלייה על־מנת להשגיח על הפעולה ולבדוק את העולים, אם הם מתאימים לכללים שנקבעו. בוארשה התרכזו אז כ־700 חלוצים ועולים שבאו מעבר לגבול, רובם גרו ב„בתי החלוצים״ וחיכו לוויזות. מבקר־העלייה היה מקבל את העולים במישרד הארצישראלי, בוחן ובודק כל מיקרה לחוד. הרוגז והמחאות על עיכוב העלייה הגיעו לשיא כשנערכה הפגנה סוערת נגד מבקר־העלייה בזמן עבודתו במישרד הארצישראלי, ורק בעמל רב הצילוהו אנשי המישרד מזעם ההמונים. המישרדים הארצישראליים נלחמו בכל האמצעים נגד הגזירות ומצאו דרכים לעקוף את ההוראות, וכל החלוצים עלו והגיעו לארץ.

פריצת שערים

הפסקת העלייה, שלא נמשכה אלא חדשים מיספר זיעזעה את כל המחנה הציוני ובתוצאותיה גדלה השאיפה לעלייה וגברה התנועה החלוצית. היתה מלחמה קשה נגד „סגירת השערים״ וכל ההשפעה המדינית הופעלה למען חידוש העלייה לארץ, ולו גם בממדים מצומצמים, שממשלת המנדט הסכימה להם.

בהודעה הרשמית מ־1.8.1921 נקבעו „תקנות העלייה״ הכוללות סוגים אלו:

א. בעלי אמצעים — שהונם —.500 לא״י.
ב. בעלי מלאכה — שהונם —.250 לא״י, וביכולתם להתפרנס בארץ.
ג. מקצועות חופשיים — רופאים, עורכי־דין, מהנדסים וכו׳.
ד. קרובים של תושבי א״י — אשה, ילדים וקרובים ראשונים התלויים בפרנסתם בבעל־הבקשה.
ה. עובדים — היכולים להוכיח שמובטחת להם עבודה.
ו. אנשי־דת — רבנים ועולי־רגל.
ז. תיירים — הנוסעים לביקור לארץ[6].

לפי „תקנות העלייה״ האלו, הסדירה ממשלת המנדט את עליית היהודים לארץ־ישראל וכל ההוראות והתיקונים שבאו

3. מיספר המישרדים והוועדים הארצישראליים בפולין היה 54.
4. הסטטיסטיקה של וועד הצירים, עד ליולי 1919 היתה לפי אומדן, ונוגעת רק לעולים דרך יפו.
5. הודעת מזכיר ההנהלה הציונית בלונדון — 15.10.1920.
6. למעשה, לא היה ערך רב לסוגים של בעלי־מקצוע ואנשי־דת — מפני שאלה היו זקוקים לאישור מוקדם של מישרד העלייה של ממשלת ארץ־ישראל, שלא היה ניתן אלא במיקרים יוצאים מן הכלל.

EREC-IZRAEL-CAJTUNG פרייז 50 גראשן № 1.

ידיעות פון צענטראלן ארץ-ישראל-אמט אין פוילן.

אדרעס פון רעדאקציע און אדמיניסטראציע: „Erec-Izrael-Cajtung" Warszawa, Marjańska 10. tel. 225-49. אדרעס פאר געלט-זענדונגען: Warszawa. P. K. O. № 4202 dla „Erec-Izrael-Cajtung".	Warszawa, 4 lipca 1924. — ווארשע, ב' תמוז רתרפ"ד	אבאנעמענטס-פרייז אויף 3 חדשים: 3 זלאָטעס.

עתון המישרד הארצישראלי המרכזי בוארשה

במרוצת השנים היו פירושים, לפי רוח הזמן, לחוק יסודי זה.

בו בזמן נעשתה גם פעולה יסודית באירגון המישרדים הארצ־ישראליים בארצות אחרות והמישרד הארצישראלי בוארשה השפיע השפעה רבה על עבודתם. לפי דרישתו עברה „מחלקת העלייה" של ההנהלה הציונית מלונדון לירושלים והוקם הקשר הישיר עם הארץ ומוסדותיה. בוועידת המישרדים הארצ־ישראליים, בקרלסבד, בימי הקונגרס הי"ב, הציעו באי־כוח וארשה תקנון למישרדים הא"י והקונגרס אישרו. המיבנה האירגוני של המישרד הארצישראלי בוארשה, העקרון של ועדה א"י בהשתתפות כל הסיעות והמפלגות הציוניות, זכויות „החלוץ" במיסגרת העלייה העובדת, הדאגה לעולה בדרך ובמעבר, ללא מתווכים — כל אלה שימשו יסודות בפעולת העלייה בגולה.

קשה היה להסתגל להוראות הממשלה הא"י בדבר העלייה ולפעולת „מבקרי העלייה" המיוחדים שנשלחו אל המרכזים באירופה לשמור על הסייגים והתקנות, וגרמו תקלות לעלייה. בוארשה פעל במשך שנה „מבקר עלייה" מיוחד, שהיה יושב בקביעות במישרד הארצישראלי, בוחן ובודק כל עולה. נחוץ היה מנגנון שלם כדי לצייד את העולים בסכומים, שהיו צריכים „להראות" למען קבל ויזה לא"י. הסטטיסטיקה של התקופה ההיא, בנוגע לחלוקת העולים „לפי המקצועות והסוגים", היא דמיונית ואין לסמוך עליה. למעשה „התאימו" את המקצועות ואת הרכוש ואת התעודות לדרישות הקונסול, או מבקר־העלייה. הובלת העולים היוותה את אחת הדאגות של המישרד הארצ־ישראלי המרכזי בוארשה, שעמד בקשר ישיר עם חברות־האניות והסדיר את המישלוח בשני כיוונים: דרך טריאֶסט, באניות „לויד טריאֶסטינו" ודרך גאלאץ וקונסטנצה באניות רומניות. המישרדים הארצישראליים בטריאֶסט, גאלאץ וקונס־

תנועת העולים מפולין בתקופת העלייה השלישית [7]

	1920	1921	1922	1923
ינואר	29	308	607	339
פברואר	17	197	322	291
מארס	11	303	291	523
אפריל	10	612	187	743
מאי	69	599	259	176
יוני	320	12	260	86
יולי	612	52	119	145
אוגוסט	298	11	195	240
ספטמבר	20	691	182	127
אוקטובר	292	735	221	133
נובמבר	229	718	153	114
דצמבר	247	548	251	118
בסך־הכל	2148	4606	3053	3100 — 12907

7. חוץ מקבוצות „המעפילים הראשונים", שיצאו ב־1919 לדרך והגיעו לארץ.

טנצה ומישרד־המעבר בוינה, צ׳רבוניץ וכו׳, פעלו בתיאום מלא במשימה קשה זו.

העלייה דרך וארשה הגיעה איפוא, ל־40% מכלל העלייה הסוכנות היהודית היתה בתקופה הזאת:

1920 — 8223; 1921 — 8294; 1922 — 8685; 1923 — 8175; בסך־הכל — 33377.

העליה דרך וארשה הגיעה איפוא, ל־40% מכל העלייה השלישית. תנודת העלייה לפי החדשים מוכיחה על דרך היסורים שעברו בה העולים ועל לבטי המישרד הארצישראלי ופעולתו.

העלייה הרביעית

העלייה של חלוצים ופליטים מרוסיה ואוקראינה, שתפסה במשך שנתיים מקום בראש הפעולות של המישרד הארצישראלי, נפסקה עם גזירת הממשלה הפולנית על איסור מעברם של הפליטים דרך פולין. לאחר שעלו אחרוני החלוצים והפליטים בשלהי 1923, התחיל המישרד הארצישראלי באירגון העלייה של יהודי פולין עצמם. הטבת המצב בארץ והתפתחות ענפים כלכליים חדשים (גידול הטבק, ביחוד) גרמו לדרישת העלייה גם בארץ. נתעוררה שאיפה לעלייה גם בחוגים שהיו עד אז רחוקים מהתנועה הציונית. המצב הכלכלי של יהודי פולין הלך ורע כתוצאה ממישטר הנישול, והרבה סוחרים ובעלי־תעשייה יה.דים נאלצו להפסיק את עסקיהם. הידיעות המעוררות שהגיעו מהארץ הביאו להתפתחות תנועת תיירים, שנסעו לא לשם ביקור־תענוגות, אלא בכוונה לתור את הארץ ולראות היש בה מקום ל„יוזמה פרטית" בתעשייה, בבנין. נוסדו גם חברות עלייה (בוארשה, לודז׳ וכו׳), שחבריהן השקיעו חלק מרכושם בקניית אדמה בארץ־ישראל, לשם הכשרתה לעלייתם לאחר זמן. מיספר העולים שפנו אל המישרד הארצישראלי המרכזי גדל ונתגלה צורך לפתוח מישרד ארצישראלי מיוחד לוארשה בשביל יהודי הבירה. אותה שעה פעלו המישרדים הארצישראליים הגליליים בלבוב, קראקוב, ווילנה וסניפים בערים לודז׳, ביאליסטוק, בריסק־דליטא, גרודנה, רובנה, פינסק, רדום, קליש וכו׳.

רעיון העלייה חדר לציבור היהודי לכל שדרותיו, גם בין בעלי־המלאכה ובעלי־התעשייה, שלא חלמו מימיהם לעקור את ביתם מפולין. האגודות לבניין והתישבות, שהיו קיימות להלכה זה משנים וחבריהן היו מסתפקים בתשלומי שעורין בלבד, התפתחו במהירות רבה, העבירו לארץ כספים, שלחו מישלחות לקניית אדמה ויסוד משקים וכפרים לקביצות שלא איחרו לבוא. התנועה חדרה גם לחוגי החסידים, שרבים מהם עזבו את עיירותיהם ואת מיסחרם ועלו והתיישבו בארץ (בני־ברק, כפר־אתא, מגדיאל וכו׳). ויש אשר יצאו לדרך וה„רבי" בראש (כפר־חסידים וכו׳). האירגונים העיקריים בתנועה הזאת, שעמדו בקשר עם המישרד הארצישראלי בוארשה היו: בוארשה — „בית ונחלה", „עבודת ישראל", „אחוזת פראגה", „נחלת יעקב"; בלודז׳ — „עדת ישורון", „יפה נוף" וכו׳.

המישרד הארצישראלי נטל את תפקידי האירגון של עליית המעמד הבינוני, עזר לשליחיהם, העביר את רכושם וקבע את הקשר עם מוסדות הישוב וההנהלה הציונית להתישבותם. הפעולה היתה מלווה קשיים גם בגלל גזירות העלייה, שהקונסול הבריטי בוארשה פעל לפיהן, והיה צריך לעקוף אותן; וגם מפאת יחס השילטונות בפולין, שהביטו בעין רעה על העברת הרכוש והון העולים.

בו בזמן גדלה ועצמה תנועת „החלוץ" ושלוחותיה הסתעפו ברחבי המדינה. אלפי חלוצים נכנסו להכשרה בחקלאות, בסדנאות, במחצבות ובתעשייה בערי פולין, ומילאו את מקום חלוצי אוקראינה שעלו לארץ. התפתחות התנועה החלוצית בפולין בתקופת העלייה הרביעית הגיעה לפי המיפקדים לממדים אלה:

התפתחות „החלוץ" בפולין

המחוז	1924 סניפים	1924 חברים	1925 סניפים	1925 חברים	1926 סניפים	1926 חברים
פולין הקונגרסאית	18	412	62	1144	127	3397
מחוז ווילנה	18	395	61	1180	79	2144
" גרדנה־בוליסטוק	13	302	37	848	50	1539
" ווליניה	10	281	41	644	68	1302
" פולאָסיה	12	304	31	742	40	1133
סך־הכל	71	1694	232	4558	364	9515

החלוצים עבדו במשקים חקלאיים, בגני־ירק, ובעיקר היו מאורגנים בקבוצות לחקלאות ועבודה קשה, שהיתה ליסוד הכשרתם לקראת חיי עבודה בארץ. (ב־1925 היה מיספר החברים בקבוצי־הכשרה 712, וב־1926 — הגיע עד 2449 חבר). כל החלוצים היו רשומים במחלקת־העבודה של המישרד הארצישראלי בוארשה וחיכו בתור לעלייה על־פי הרשיונות שנתקבלו. אך רק חלק מועט מהם זכה לקבל את הסרטיפיקטים, והדבר גרם להתמרמרות ותלונות בכל המחנה (מיספר הסר־טיפיקטים בשנת 1924 היה 696 בלבד, לעומת 1646 ב־1923, שנועדו ברובם לפליטי רוסיה ואוקראינה).

אכן, כל הגזירות והנגישות לא עמדו בפני הרצון הכביר ושאיפת ההמונים. העלייה של המעמד הבינוני מזה ושל החלוצים מזה נמשכה למרות כל המיכשולים, והתנועה לבשה צורה של עלייה עממית.

בגלל הערך המכריע של העלייה מפולין ניתנו למבקר־העלייה מטעם ממשלת המנדאט יפוי־כוח וסמכות לתת ויזות בעצמו. אך יצאו מן הכלל דווקא עולים בעלי־הון, שהיו צריכים לחכות חדשים לקבלת הרשיון מירושלים. המישרד הארצישראלי עשה מאמצים נואשים בלונדון ובירושלים להעביר את רוע הגזירה, שפגעה בבעלי־רכוש, שהיו נתונים לנגישות גם מצד שילטונות המיסים בפולין. בוועידת המישרדים הארצישראלים שהתקיימה בירושלים באביב 1925 עורר מר ח. ברלס, שהשתתף בה מטעם המישרד הארצישראלי בוארשה, את השאלה ונתקבל האישור למבקר־העלייה בוארשה לתת את הויזות גם לבעלי־הון על דעת עצמו. אך בינתים חלפה שעת־הכושר ובאה התמו־טטות מבהילה במצב הכלכלי של יהודי פולין וגם בארץ פרץ המשבר וחוסר־העבודה; תנועת־עלייתם של בעלי־הון פחתה והלכה, (במארס 1925 הגיע מיספר העולים בעלי־הון ל־1549, ובחדשיים האחרונים של השנה ירד המיספר עד 50—80 לחודש בממוצע). לעומת זאת גברה עלייתם של העובדים (6759 בשנת השיא 1925), קרובים לפי „דרישות", (3317 בשנת 1925), וכו׳.

בסיכומה של תקופת העלייה הרביעית שרבות התווכחו בתנועה הציונית על טיבה ודנו אותה לחיוב ולשלילה, יש לקבוע שהיתה זו עלייה עממית בעלת מרץ ויוזמה כלכליים, שנתקלו במשבר הכלכלי שחל אז בפולין ובארץ־ישראל.

תנועת העלייה דרך וארשה בשנות 1924־6

	1924	1925	1926
ינואר	90	1070	1070
פברואר	192	1028	936
מארס	512	2144	1036
אפריל	294	1386	986
מאי	446	1241	849
יוני	771	1643	191
יולי	908	1758	474
אוגוסט	1125	1624	491
ספטמבר	1211	1644	176
אוקטובר	850	1319	312
נובמבר	753	906	142
דצמבר	823	977	146
בסך־הכל	7975	17740	6809

הזעזועים הכלכליים והמדיניים של תנועת העלייה ניכרים ביחוד בהרכבה הסוציאלי, ובחלוקתה לסוגים העיקריים:

	1924	1925	1926
בעלי־הון	3376	6064	311
קרובים לפי דרישות מא״י	1801	3317	1167
עלייה עובדת	1620	6759	5055

טיפוס חדש הופיע בעלייה — התיירים, שתחילתם נסיעות־ביקור לזמן קצר „לתור את הארץ" וסופם — השתקעות בארץ והתבססות בה (מיספר התיירים היה בשנת 1925 — 1558). העלייה העובדת, שמחלקת העבודה של המישרד הארצישראלי טיפלה בה, ושמרה על הקשר עם תנועת „החלוץ" קיבלה כ־35% מכל הסרטיפיקטים של ההנהלה הציונית בתקופת ינואר 1925—דצמבר 1926: 8716 סרטיפיקטים (מהם 6492 לחלוצים, 2224 לחלוצות) וחלק מהם הועברו לוארשה ממרכזי־עליה שלא יכלו להשתמש בהם: פאריס, סלוניקי, סופיה, קושטה וכו׳. מיספרם של החברים המאורגנים ב„החלוץ" בתוך העלייה העובדת מפולין היה 1872.

בתקופת העלייה הרביעית, חלו במישרד הארצישראלי שינויים יסודיים: אחדים מחברי הוועדה הא״י, שהיתה קיימת במשך שנים בהרכב קבוע כמעט, יצאו ואחרים באו במקומם. כן חלו שינויים גם בהנהלת המישרד הארצישראלי, עם עלייתו של ד״ר פ. קורנגרין לארץ ואחרי שח. ברלס עבר לנהל את מחלקת העלייה של ההנהלה הציונית בירושלים. חלו שינויים בוועדה ובמישרד הארצישראלי המרכזי; ואלה שמות שליחי המפלגות והמנהלים שהשתתפו בו:

	1924	1925	1926
ההסתדרות הציונית	ד״ר מ. קלומל ל. לויטו, ד פ. קורנגרין	ד״ר י. גוטליב, ד״ר פלדמן	י. גרינבוים ד״ר מ. הינדס
הסתדרות ה„מזרחי"	ל. לוין־אפשטיין, ד״ר פלדמן	הרב א. נייפלד	הרב א. נייפלד
„צעירי־ציון"	י. מרימינסקי,	י. גרינפלד	י. גרינפלד
„פועלי־ציון"		מ. שפירא	מ. שפירא
„התאחדות"	י. מובשוביץ ה. זבלודובסקי	י. מובשוביץ	י. מובשוביץ, מ. טצה
„החלוץ"	א. דובקין	י. רוזנשטיין	י. רוזנשטיין
מנהל המישרד הא״י	ד״ר פ. קורנגרין, ח. ברלס	ח. ברלס	ר. שפר
מחלקת העבודה	י. לוינשטין,	י. ריטוב	י. ריטוב

אחרי הקונגרס הציוני הי״ח, נבחרה ועדת העלייה לפי מפתח הבחירות ויחס־הכוחות של הסיעות שהשתתפו בהן. בוועדה הא״י היו 13 חברים: 5 — באי־כוח הליגה של א״י העובדת, 2 — ההסתדרות הציונית, 2 — ה„מזרחי", 3 — הצה״ר, ו„החלוץ"; כמו־כן השתתפו בוועדה, בזכות דעה מייעצת, גם באי־כוח ה„התאחדות", „הציונים המדינתיים", „עת לבנות" וויצ״ו. בנשיאות הוועדה הא״י השתתפו:

ב״כ הליגה לא״י העובדת: מ. נישטט ואחר־כך: אינג׳ א רייס
ב״כ הציונים הכלליים: מ. קליינבוים ואחר־כך: עו״ד צילן
ב״כ ה„מזרחי": ל. לוין־אפשטיין ואחר־כך: י. גרינברג

נבחרו גם ועדות־מישנה להכשרה, לרשיונות לקרובים, לפועלי־תעשייה ולמועצת האירגונים החלוציים, ומזמן לזמן נקראו ועידות של המישרדים הארצישראלים הגליליים, לשם תיאום העבודה בפולין.

במשך שנתיים הוציא המישרד הארצישראלי עתון מיוחד לענייני העלייה — „ארץ־ישראל צייטונג" — ממנו שאבו המוני העולים ידיעות על הארץ ואינפורמציה על תנאי־העלייה — ו„מורי דרך" שהכילו חוזרים והוראות לעולים.

בוועידת המישרדים הארצישראלים שהתקיימה בירושלים באביב 1925, מסר מר ח. ברלס בשם המישרד הארצישראלי הצעת תכנית לאירגון העלייה ומוסדותיה, לשינויים בחוקת העלייה של הממשלה הא״י. התכנית נתקבלה על־ידי ההנהלה הציונית כבסיס לדרישות תיקונים בשטח העלייה, ועיקריה אושרו אחר־כך על־ידי הקונגרס הציוני. מר א. חיימסון, נציב־העלייה של ממשלת א״י שהשתתף בוועידה של המישרדים הא״י, הבטיח להכניס תיקונים להלכה ולמעשה בחוק, אך „פקודת העלייה 1925", שנתפרסמה אחר־כך, לא חרגה מן המיסגרת של הכללים הנוקשים, שהונחו ביסוד מדיניות העלייה הרשמית מזה שנים. התיקונים המעטים טבעו בהמון סעיפים ופרטים טכניים על סוגים וסוגי־משנה ודיני עונשין על עבירות עלייה, ולא התאימו את העלייה לצרכי הגולה, אלא הוסיפו מיכשולים בדרכה. הגזירה שכל בעל־הון צריך להוכיח שברשותו סכום של —.1000 לא״י (במקום —.500 לא״י) פגעה ביחוד בזרם העולים מפולין, שכרעו תחת נטל המסים ושיטת הנישול הכלכלי שנקטו השי־לטונות. גם בשאר הסוגים בלטה נטיית הממשלה להטיל חומרות וסייגים: סוג „הקרובים", שתפס חלק חשוב בעלייה מפולין, הופסק כמעט לגמרי על־ידי הוראה, שרוב העולים שנדרשו ע״י קרוביהם בא״י, צריכים לקבל את הויזות על חשבון הסרטיפיקטים שההנהלה הציונית היתה מקבלת מתקופה לתקופה ונועדו לעליית חלוצים ופועלים.

פעולתו של המישרד הארצישראלי בוארשה נצטמצמה והגיעה לשפל עם פירסום ההגבלות הנוספות באוקטובר 1927, שהפסיקו את אישור המיכסה (ה„שדיול") של רשיונות העלייה של ההנהלה הציונית, (פרט לגולים פוליטיים מרוסיה) וקבעו שכל בקשה של בעלי־הון וקרובים זקוקה לאישור השילטונות בירושלים. השנים 1926—1927 היוו תקופת משבר קשה בעלייה ובפעולת מוסדותיה בכל הארצות. ההנהלה הציונית שהיתה נתונה בקשיים כספיים בגלל המצב בארץ, נאלצה לקמץ בתקציבים והקימוצים פגעו בכושר הפעולה של מוסדות העלייה. המישרדים הא״י בלבוב, ווילנה וקראקוב — הופסק תקציבם וגם בוארשה צומצמה הפעולה. תנועת היציאה מן הארץ גברה

באותה תקופה וחלק החוזרים לפולין היה רב למדי, ביחס לארצות אחרות:

העליה מפולין ביחס לעליה הכללית

השנה	מספר העולים כל הארצות	פולין	ע״פ רשיונות ההנה״צ כל הארצות	פולין	מס. היוצאים
1926	13081	6809	9002	5055	7365
1927	2713	1179	1311	336	5071
1928	2178	763	708	17	2168
1929	5249	2372	3585	1346	1746

בזמן הפסקת העלייה חדלה גם להתקיים הוועדה הא״י של המישרד הארצישראלי בוארשה, שגברו בה הסיכסוכים בין המפלגות. מעשרות הפקידים של המישרד הארצישראלי, נשארו בעבודה רק מעטים.

קרן־אור במצב הדיכאון בעלייה היתה פעולת ההכשרה של „החלוץ" בכל הארצות, וביחוד בפולין, שלא פסקה. אלפי חלוצים וחלוצות, חברי „החלוץ", „החלוץ המזרחי" וכו׳ — התכוננו לעבודה בארץ, בחוות ובמשקים חקלאיים, בקיבוצים למלאכה ותעשייה, מתוך אמונה להתחדשות העלייה בעתיד הקרוב.

באביב 1928 בא שינוי לטובה במצב העבודה והכלכלה בארץ, והיתה הרווחה לאלפי העולים והחלוצים שחיכו בתיר לעלייתם. הסוכנות היהודית עמדה על דרישותיה, להסיר את המיכשולים שהניחה חוקת העלייה, ונתחדש הנוהג של „מיכסות רשיונות עבודה" שנמסרו למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית ונשלחו לרשות המישרדים הא״י. רוב הרשיונות נשלחו לפולין, ובמחנה החלוצים באה התעודדות עם חליקת הרשיונות לחבריהם. בהתקבל 600 הרשיונות ב־1928, נסע מר ברלס במיוחד לחוץ־לארץ לחפש מועמדים מתאימים בין החלוצים, שנמצאו בהכשרה בקיבוצי קלוסובה, „שחריה" וכו׳. ועם שממשלת א״י נהגה קפדנות יתרה בכל החוקים והגזירות שכבלו את העלייה וקיפחו את זכויות־העולים. נתנה פולין כמח־צית מכל העלייה בשנות המאבק והסבל. נמשכה גם העלייה במסווה של תיירות — רוב התיירים נשאר בארץ, וגם החלה עליית מעפילים, שהגיעו לארץ בדרך „בלתי חוקית".

מספר העולים על־ידי המישרד הא״י בוארשה בשנות 32—1929

השנה	מכל הארצות	דרך וארשה
1929	5249	2372
1930	4944	3071
1931	4075	2099
1932	9553	3721

היו בפולין כמה צורות להתכוננות העממית לקראת העלייה ושתיים מהן היו לתנועות רבות־היקף: הנוער בקיבוצי ההכשרה, ובעלי־המלאכה שהתארגנו באגודות לעלייה היוו רזרבה עצומה לעלייה. (בשנות 1933/4 נמצאו 12.500 חברים בקיבוצי ההכשרה בפולין הקונגרסאית ו־18000 — בפולין כולה). רעיון העלייה המאורגנת חדר גם לחוגים של בעלי־מלאכה ומקצוע, שהוכשרו בכור העוני והעבודה, ואל חוגי מחוסרי פרנסה שאבדה להם כל אחיזה בחיים הכלכליים בעיירותיהם. שוב קמו אירגונים של בעלי־מלאכה, שחבריהם, פועלים וותיקים ואומנים מטופלים במשפחות, היו משננים פרק בעברית, או מטפחים בחוגיהם את הערצת הארץ, ומקווים לישועתם בעלייה. באירגוני „העובד" ו„החלוץ־בעלי־מלאכה" היו 411 סניפים ובהם 15330 חברים. אכן, רק אחד מעשרה חברים שנמצאו בהכשרה זכה ברשיון־עליה, ומתוך אירגוני בעלי־המלאכה — אחד ממאה.

הממשלה הא״י הוסיפה גזירות וחומרות בנוהג של מתן הרשיונות: בעלי־הון נדרשו להעביר את כספם לאחד הבנקים בא״י ולחכות חדשים לקבלת הרשיון; הנהיגו גם „מיכסה של רשיונות לבעלי־הון", שהקונסול הורשה לאשרם על דעת־עצמו; מוסדות־החינוך בא״י — האוניברסיטה, ישיבות וכו׳ קיבלו רשיונות לתלמידים, שהובטח קיומם ורב היה מיספרם של העולים מסוג זה. העלייה העובדת על־פי רשיונות הסוכנות היהודית גדלה אמנם במיספר אך חלקה היחסי בתוך כל העלייה פחת והלך משנה לשנה (בשנות 1929/33 היתה 70% בממוצע, ובתקופת השנים 1934/9 — עד 50% בממוצע). במיסגרת העלייה העובדת לא פסקו הסיכסוכים בין האירגונים החלוציים, והיה צורך להפעיל שיטה של מיפקדים במוסדות ההכשרה, כדי שהמישרד הארצישראלי יעמוד על המצב ועל הטענות שנבעו מכך.

תנועת התיירות התרחבה בעיקר עם אירגון קבוצות על־ידי מפלגות או חברות־נסיעה, שפעלו ללא פיקוח. למישרד הארצ־ישראלי לא היתה שליטה על המתווכים הרבים, עד שהממשלה הא״י הפסיקה תנועה זו. המישרד הארצישראלי סידר על אחריותו רק תיירות „כשרה", שלא הגיעה אלא למיספר מועט: 420, ב־1932; 1101, ב־1933; 162, ב־1934; 234, ב־1935.

המישרד הארצישראלי עמד שוב לפני תנועת עלייה של רבבות, שבאו מחוגים ומעמדות שונים מכל קצווי פולין — מן החלוצים המאורגנים בתנועות־נוער וקיבוצי הכשרה ועד להמוני עובדים, בעלי־מלאכה ותעשייה זעירה, שראו את הקרקע מתמוטטת מתחת רגליהם בעקב המשבר הכלכלי. הם היוו את המחנה הגדול של המחפשים מיקלט בא״י, להציל את נפשם וקיומם. עם התחדשות העלייה בממדים רחבים רבו והסתבכו הפקידיו של המישרד הארצישראלי בשרות מודיעין, השגת רשיונות עלייה לבעלי אמצעים, חלוקת רשיונות לעובדים וחלוצים, סידור תעודות וויזות (הדרכונים ניתנו חינם לעולים לא״י, על־פי אישור המישרד הארצישראלי), בקשרי פעולה עם הקונסוליות, מוסדות הממשלה, חברות אניות וטרנספורט וכו׳. על אלה עוד נוספה מלחמה בתופעות תיווך, ניצול ומיסחר באישורים ורשיונות, שגדלו ורבו עם גידול לחץ העולים. שוב היה הכרח להרחיב את המנגנון של המישרד הארצישראלי בכדי להקיף את הפעולה שהסתעפה. הוכנסו שינויים טכניים בשיטת העבודה שנקבעה עוד בשנים הראשונות לפעולות המישרד, כדי להתאימה להתפתחות העלייה.

התפתחות ההכשרה

מיפעל ההכשרה בפולין קובע פרק לעצמו. הוא יצר ערכים, שהיו לנחלת כל התנועה החלוצית בארצות מיזרח־אירופה. המישרד הארצישראלי בוארשה היה **מפקח** על פעולת האירגונים החלוציים, מבלי לפגוע באוטונומיה **הפנימית** הגמורה שהוענקה להם לפי החלטות הקונגרס הציוני, הכרטיסיה של

חברי הקיבוצים במשרד הארצישראלי שימשה יסוד לחלוקת רשיונות־העלייה. הקיבוצים, על אלפי חבריהם היו למרכזים חינוכיים, בית יצירה להווי ציוני, וגם היוו גורם חשוב בפרו־דוקטיביזציה של הנוער היהודי.

לפי המיפקדים נמצאו בהכשרה אלפי חברים מאורגנים בקיבוצים, שנתפלגו לפי המפלגות: „החלוץ הכללי", „החלוץ הכלל ציוני", „החלוץ המזרחי", „בית"ר", „החלוץ המדינתי", "ויצ"ו", ו„אגודת ישראל". מיספרם השתנה מתקופה לתקופה לפי האזורים:

מספר החברים	בסוף 1933	בסוף 1935
בפולין הקונגרסאית	9650	9727
במיזרח גליציה	3967	1823
במערב גליציה	2332	1518
	15949	13068

כ־30% מן החלוצים נמצאו, למעשה, בהכשרה חקלאית או מקצועית. יתר הקיבוצים התקיימו על עבודה פשוטה ובאמ־צעותה הסתגלו לחיי עמל־כפיים, מישמעת, לימוד עברית וכו'.

בתקופת החומש 1931/35 הקיפה פעולת ההכשרה של הסתדרות „החלוץ", לפי הדו"ח של המישרד הארצישראלי, מאות פלוגות שהלכו וגדלו במספרן [8]:

פלוגות „החלוץ"

השנה	פלוגות	חברים	חברים בממוצע בכל פלוגה
1931	44	2028	23
1932	84	2227	26
1933	186	4448	24
1935	169	7915	46

מיספר החברות הגיע כמעט למחצית כל ההכשרה (46% במפקד סוף 1935).

פלוגות „החלוץ הכללי" (ב־1935) נמצאו בעשרה מחוזות ובהן היו מרוכזים מלבד חברי „החלוץ" גם נוער של „החלוץ הצעיר", „פרייהייט" (נוער „פועלי־ציון"־ימין), „פועלי־ציון"־צ"ס ועוד. „השומר־הצעיר" (25 פלוגות) הגיע ל־17% בהכשרה; „גורדוניה" (13 פלוגות) — 6.5%. „החלוץ הכללי" לא חייב את חבריו ב„הגדרה" לצורת חיים או לנקודה ישובית קבועה בארץ, בעוד אשר חברי „גורדוניה" ו„השומר הצעיר" קבעו מראש את השתייכותם לתאים הקיבוציים המקבילים בהתיישבות בארץ.

המיפנה בעלייה — גרמניה

הזעזועים הקשים בחיי היהודים בגרמניה, שנתערער בסיס קיומם הבטוח עם השתלטות הנאצים, הביא נחשול של פליטים לארץ, ומרבית רשיונות־העלייה נשלחו למענם. של המישרד הארצישראלי בוארשה הוטל שוב תפקיד של עזרה לאחים בצרה, לקבוצות פליטים מגרמניה, שהגיעו מעבר לגבול לדאנציג, למחנה זבונשין, והתפזרו בעיירות, דוגמת פליטי רוסיה ואוקראינה בראשית קיומו של המישרד הארצישראלי, בתקופת העלייה השלישית.

זרם הפליטים מגרמניה גרם להפחתת חלקה של פולין בעלייה, והמישרד הארצישראלי בוארשה, שחלש על תנועה המונית של רבבות עולים וחלוצים, שהתכוננו במשך שנים לעלייה, נאלץ לתת מ„רשיונותיו" גם לפליטים שהסתננו לפולין.

מיספר העולים מפולין ירד בהרבה בתקופה שלפני מלחמת־העולם השנייה בהשוואה לעלייה מכל הארצות: בשנת 1936 עלו מפולין 11.215 (מתוך 29.727 שבאו לארץ), בשנת 1937—3514 (מתוך 10.536) ובשנת 1938 הגיע מיספרם ל־3434 בלבד (מתוך 12868 של העלייה בכללה).

יהדות פולין שגברה בה המצוקה והלחץ עקב האנטישמיות המשתוללת, הושיטה יד לאחים נרדפים, עד שקפצה עליה מלחמת העולם ועשתה לאל את כל התכניות לעלייה המונית.

המישרד הא"י המרכזי — בגולה ובחורבן

הישוב היהודי בפולין פירפר ביסורים של כיבוש וחורבן מן הימים הראשונים לפלישת הנאצים. בימים הראשונים עוד התכנסו חברי המישרד הארצישראלי וטיכסו עצה במה לעזור למועטים, שסיכנו נפשם לבוא ולקבל את התעודות בתיקווה שיספיקו להימלט דרך גבול רומניה. קבוצת 150 עולים שהיתה צריכה לצאת ב־5 בספטמבר 1939, כבר „איחרה את הרכבת". פקידי המישרד הארצישראלי אספו בחיפזון את התעודות וסגרו את רשיונות העלייה בקופת־ברזל, שמא יהיה עוד צורך בהם, אבל נאלצו לנוס בבהלה ולראות את המישרד הארצישראלי בשריפתו. העיר וארשה היתה כבר במצור.

„...בית המישרד הארצישראלי נשרף ונהרב עד היסוד ביום 25.9.39, ולא נשארו ממנו אלא גלים של אבנים ואפר, שגחלים לחשו בהם עוד במשך שבועות. התיעצנו אם טוב לחפש ולמצוא את קופת המישרד הארצישראלי ולפתחה, אך הכל אמרו שאין הדבר כדאי, מכיוון שכל הקופות, שנפתחו בבתים שהופצצו, נמצא שהכל נשרף בתוכן. קופתנו נשארה, איפוא, שרופה וקבורה עד היום בתוך תל המפולת של המישרד הארצישראלי" — כך תוארו הימים האחרונים של המישרד הארצישראלי בתזכיר שנמסר בעקיפין למר ברלס, שניהל את פעולת העלייה בג'ניבה בראשית המלחמה —" ולא נשאר זכר מכל החומר שנצטבר ונרכש בעשרים שנות קיומו של המוסד המרכזי לעלייה מגולת פולין... ימים מיספר אחרי הכיבוש נקרא העו"ד מ. הרטגלס אל השילטונות לשיחות בענייני הקהילה וההסתדרות הציונית ונשאל גם בדבר אפשרות הגירה וחידוש המישרד הארצישראלי. בתשובתו הדגיש, שהאפשרות להגירה היא בעיקר לא"י ולפיכך כדאי לפתוח את המישרד הארצישראלי שיטפל לפי־שעה בהכשרת חלוצים ובהכנות לעלייה, מפני שרשיונות־לעלייה יוכלו להגיע מא"י רק אחרי גמר המלחמה". החוגים הציוניים התיעצו, אם רצוי לפנות בבקשה אל שילטונות הכיבוש לפתוח את המישרד הארצישראלי, דוגמת המישרדים הארצישראליים בברלין, וינה ופראג שנפתחו ועמדו בקשרים עם נציג מחלקת־העלייה של הסוכנות היהודית בג'ניבה. אך הכריעה דעתם של המתנגדים להצעה זו בנסיבות שנוצרו. באותם הימים נודע שד"ר אלפרד נוסיג נתמנה מפקח לענייני הגירה ופתח בחקירות על בעיית ההגירה ואפשרותה, אך הדבר לא הגיע לפעולה של ממש.

8. „ההכשרה במיספרים" ב', וארשה 1936 (הוצאת „החלוץ").

תערוכת התוצרת החקלאית של קבוץ גרוחוב (ע״י וארשה).

התנועה הציונית חוסלה; כמעט כל חברי המרכזים וראשי התנועה החלוצית נמלטו על נפשם עם המנוסה הכללית מוארשה. מאות חלוצים נמלטו לווילנה, קובנה, רומניה וכו׳. נשארו עוד קיבוצים בודדים בשטח הכיבוש של ברית המועצות: ביאליסטוק, ברנוביץ וכו׳. הם שמרו על גחלת תנועת ההכשרה. קיבוץ גרוכוב שליד וארשה נחרב כולו; הקיבוצים בצ׳נסטוחוב, רדום, בנדין וכו׳ — מהם שפוזרו בכוח ומהם שנתחסלו. קיבוץ בורוכוב בלודז׳ החזיק מעמד חדשים מיספר; החברים עבדו במסירות נפש, ספגו מכות, עד שהוכרחו לעקור ולעזוב את הקיבוץ עם התגברות הטירור נגד היהודים. מאות חלוצים התרכזו בוארשה, קיבלו ארוחות במיטבח שסודר על־ידי „ג׳וינט״, עד שפוזרו בין הפליטים. גם חברי „החלוץ המזרחי״ ו„החלוץ הכלל־ציוני״ עשו מאמצים לקיום הפלוגות עד שחוסלו. הקיבוץ בצ׳נסטוניב, שהיה קיים עוד מימי הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה (1918) התפזר בראשית ימי הכיבוש במלחמה השנייה.

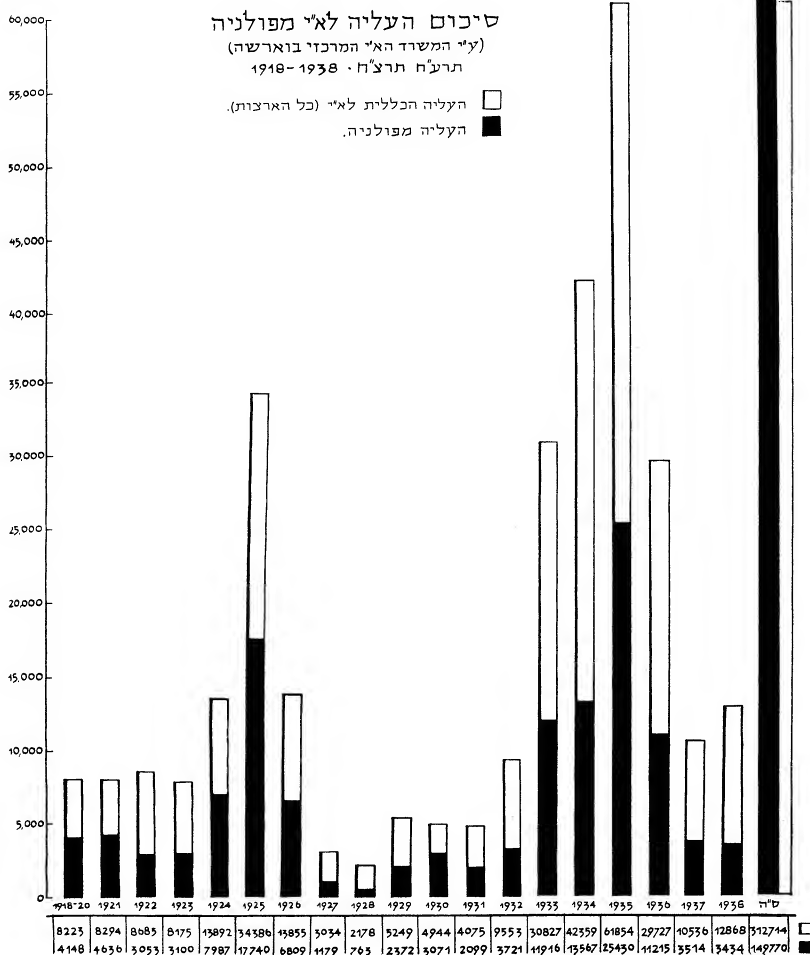
מפקידי המישרד הארצישראלי נשארו אחדים בוארשה (י. קשטן, לחובר, גוטלנד וכו׳) וקיימו קשר עם מנהל מחלקת העלייה בג׳ניבה — לשם הצלת החברים במידת האפשרות הזעומה שנשארה עוד בידו. על קיומה של מחלקת העלייה בג׳ניבה לא היה ידוע בוארשה חדשים רבים והקשר הוקם באמצעות שליחים של חברת האניות „אדריאטיקה״ שהביאו מג׳ניבה רשימות מאושרות על־ידי השילטונות ברומא למיספר עסקנים ציוניים, שעלה לקבל בשבילם ויזות לצאת לטריאֶסט לשם עלייה לא״י. החברים בוארשה לא ידעו בתחילה על פעולת ההצלה שנעשתה בג׳ניבה. ובאיגרת־חשאין כתבו: „הידיעה על נסיעתנו לטריאֶסט הפיחה רוח חיים ועודדה את הלבבות בקרב זקני וצעירי העסקנים והחלוצים ובקהל הציונים שציפו לגאולה. הקבוצה שהצליחה לצאת על־פי הרשיונות מג׳ניבה — ביניהם ל. לויטה, עו״ד א. הרטגלס, אינג׳ קרנר, קשטן, וכו׳ — ראו עצמם כשליחים ראשונים לעלייה גם בימי המלחמה וכן היו בעיני שארית הפליטה הציונית״. אכן, חגורת־הח.ק נתהדקה על צוארם של יהודי וארשה, ורק מעטים זכו לעלות.

מיספר הפליטים שבאו מפולין לטריאֶסט בשנת המלחמה הראשונה היה 671, רובם נסעו באניות („מיבצע 5 האניות״ של ג׳ניבה) והספיקו לעלות לארץ בטרם נכנסה איטליה למערבולת המלחמה. כמאתיים נמלטו בימים האחרונים לפעולת המישרד הארצישראלי בטריאֶסט ליוון, יוגוסלביה, בולגריה — מהם שהגיעו לתורכיה והצטרפו לקבוצות העולים שיצאו מקושטא לארץ.

אך בגורלו של המישרד הארצישראלי בוארשה עלה להמשיך עוד זמן קצר בפעולה בנדודים ובגלות, חברים שיצאו

עם הגולים לליטא יסדו את „המשרד הארצישראלי וארשה־בדרך" ולאחר שעברה הנציגות של מחלקת־העלייה מג׳ניבה לקושטא, נמשכה פעולת ההצלה, על־ידי קומץ חברים, שרידי המישרד הארצישראלי שנמלטו לקובנה: קליינבוים, שפר, ורהפטיג וכו׳ מזה ונציג הסוכנות היהודית, ח. ברלס שפעל בקושטא מזה. 2000 עולים משארית פליטי פולין עברו עוד בשנות 1940/1 מליטא, דרך מוסקבה — אודיסה — קושטא, ומאות יצאו בדרך עקלתון לשנחיי, יפאן, עד שהגיעו לחוף מיבטחים ונצטרפו אל מערכות הישוב בארץ.

עשרים שנה היה קיים המישרד הארצישראלי המרכזי בוארשה, והיה לעוגן הצלה ותחנת גאולה להמוני ישראל בפולין. 150,000 עולים העלה המישרד הארצישראלי בוארשה בדרכי־עלייה שונות לארץ — עד שהקיץ הקץ על המוסד שהיה לגאון ולתפארת ליהדות פולין ולמכשיר איתן בבנין הארץ.

1918-20	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	ס״ה	
8223	8294	8685	8175	13892	34386	13855	3034	2178	5249	4944	4075	9553	30827	42359	61854	29727	10536	12868	312714	□
4148	4636	3053	3100	7987	17740	6809	1179	763	2372	3071	2099	3721	11916	13567	25430	11215	3514	3434	149770	■

הקרנות הציוניות

א. הקרן הקיימת לישראל

מאת תנחום בר

פעולת איסוף הכספים לטובת הקרן־הקיימת נתבטאה בראשית ימיה של הקרן בהפצת הבול המרובע הקטן, שעינו כעין שמי ארץ־ישראל ובתוכו מתנוססת המלה „ציון" בתוך מגן־דוד. מזמן לזמן נעשתה גם פעולה במיפעלי... אירוסין. טקסי־אירוסין אלה היו, כמובן, אחיזת־עינים בלבד, מפני עינא בישא של המשטרה. למעשה היה זה נשף אשר הכנסתו היתה כולה קודש לגאולת האדמה. בשעת טקסי־אירוסין אלה, שנערכו כדת וכדין, כלומר עם חתן וכלה, נישאו נאומים נמלצים על הכלה הנאה והחסודה, והכוונה היתה, כמובן, לארץ־ישראל המצפה לדודה־גואלה. וכל זאת כדי להבטיח בתום דברי הנואמים כך וכך „נדוניה ומתנות־דרשה" לזוג הצעיר.

מובן שלמרות כל הביום הנ"ל קרה לא פעם ש„השמחה" היתה מסתיימת בתוגה, היינו „באי־הבנה" בין המסדרים וקצין המשטרה, „אי־הבנה" שהוסדרה לאחר דין ודברים באיזה חדר מוצנע. וזו היתה האפשרות היחידה באותם הימים לסידור אספות ציוניות בכלל ובמיוחד אספות לשם קיבוץ כספים לטובת הקרן־הקיימת בפרהסיה, נוסף לבול שבימיו הראשונים הדביקוהו לא רק על המכתבים, אלא גם על המעטפה, לידו של בול הדואר הממלכתי. משאת נפשם של הראשונים לעבודת הקרן־הקיימת היתה להשריש מינהג זה של הדבקת בול על מכתבים על־ידי כל ציוני וכל יהודי. אולם היחס העוין של הדואר הרוסי שלא רצה לסבול כל התחרות — עיכב והפריע.

ווארשה של אז היתה מבחינה ציונית, כפופה למרכז הרוסי כאחד הגלילים שבראשם עמדו מורשים, חברי הוועד־הפועל הגדול. הפעולה היתה אסורה לחלוטין ורק מזמן לזמן היה עולה בידי העומדים בראשה ל„הכשירה" בתוך הפעולה הציונית הכללית. עם הקמת מעין לישכה מרכזית להסתדרות הציונית ברוסיה נמסר ריכוז הפעולות לטובת הקרן־הקיימת לי. ל. גולדברג בווילנה, אולם לאחר שהוקם הוועד המרכזי לציוני רוסיה, שמושבו היה באותה עיר, הוחלט באחד הכינוסים של חברי הוועד־הפועל ברוסיה להפריד בין הוועד המרכזי לבין מרכז הקרן־הקיימת ולמסרו לידיו הנאמנות של ד"ר י. צ'לנוב, הוא הנהיג סדר בפעולות למען הקרן־הקיימת, בא בקשר אינטימי כמעט עם כל העסקנים במקומותיהם והגביר את הפעולות והעלה את ההכנסות. הלישכה המרכזית נפתחה בשנת 1908. ההכנסות הכלליות של הקרן הגיעו עד הקונגרס הציוני הששי, שנתקיים בבאזל באוגוסט 1903, לסכום של 19,800 לי"שט ומזה היה חלקה של רוסיה בלבד 62%. קשה לברר כעת את חלקה של ווארשה בתוך הסכומים האלה, מאחר שחלק גדול של הארכיונים מהזמן ההוא הלך לאיבוד. יש לזכור, כי הקרן־הקיימת נוסדה רק בי"ט בטבת תרס"ב (29.12.1091), בקונגרס החמישי.

בסוף פברואר 1902 נוצר הכלי הראשון לאיסוף הכספים, הלא הוא הבול. ההודעה ב„די וועלט" על התחלת ההרשמות בספר הזהב הופיעה בסוף שנת 1903 וההצעה על נטיעת עצי־זית נתפרסמה רק בשנת 1904 בה הוכנו הקופסאות הראשונות.

עם הופעת הקופסה הכחולה, נתרחבו במדה ניכרת תחומי פעולתה של הקרן־הקיימת ורעיון גאולת האדמה התחיל חודר בווארשה לשכבות רחבות של המעמד הבינוני ושל דלת־העם. בעת ההיא, זוכרני, אורגנה בווארשה בפעם הראשונה על־ידי יושב־ראש ועד הקרן־הקיימת בזמן ההוא, דוד ברוידה, הרקה מסודרת של הקופסות. וזה היה סדר ההרקות: השמש של „אגודת חובבי שפת עבר" היה יוצא בכל יום ראשון בשבת בלוויית אחד מתלמידי בתי־הספר התיכוניים, שנשתייכו לאגודת „השחר", לבקר את בעלי הקופסות ברחובות היהודים. נחרתו בזכרוני תגובות שבהן נתקלתי לעתים קרובות, ביחוד בבתי דלת־העם ברחובות ניזקה, סמוטשה, בחלק העליון של רחוב גנשה, סמוך לבית־העלמין היהודי, תגובות נוגעות עד הלב. „תרומות עצי־זית" נתחבבו מאוד על הציבור ובמיוחד על הנוער. ההתרמה לנטיעת עצים נתרבתה ביחוד אחרי מותו של הרצל ועם הגיע הידיעה הראשונה על התחלת רכישת קרקעות.

בדו"ח לקראת הקונגרס התשיעי, לשנים 1907/9, שהיה הדו"ח המודפס הראשון של הדירקטוריון, מופיע שם העיר ווארשה בסכומי ההכנסות אלה:

1908 (10 חדשים)	1909	1910
1.095,02 רוב.	2.301,78 רוב.	3.435,12 רוב.

בדו"ח של צ'לנוב, לשנה הראשונה לפעולתו, מצויינת ווארשה כעיר השניה (בין הערים הגדולות ברוסיה) לפי הכנסותיה. באותו דו"ח מופיע שמו של אברהם פודלישבסקי כחבר ההנהלה העולמית של הקרן־הקיימת.

בזמן הראשון היו ההרשמות בספר הזהב מועטות בווארשה, כי מאה רובל נחשבו לסכום רב בשביל יהודי בווארשה, ואפילו היה אמיד במקצת. ההודעה כי ההרשמות תיעשינה גם בתשלומים לשיעורין, נתנה דחיפה לריבויין. בכרך א' של ספר־הזהב, המקיף פרק הזמן שבין השנים 1902—1913, אנו מוצאים בסך־הכל 41 הרשמות מווארשה, הראשונה מיום י"ט באדר ב' תרס"ב (28.3.1902) היא „חברת כרמל, ווארשויא". השניה מאותו תאריך היא של וו. גלוסקין, מנהל „כרמל" ורעיתו. בין הנרשמים הראשונים מופיעים שמות של אישים, שתפסו מקום חשוב בציבוריות היהודית והציונית בעיר זו, כגון ד"ר ס. גולדפלם, י. בכרך, ד"ר אדוארד פארטנער, ר' יצחק ניסנבוים, ד"ר ש. מינץ, עו"ד י. יאסינאווסקי, (המורשה של גליל ווארשה — לאות הכרה על עבודתו הפוריה), ד"ר דווידסון, יעקב הינדס

(אביו של הרופא ד"ר הינדס, מוותיקי ציוני וארשה), ליאון לוויטה (לנשואיו), יצחק נייפלד, י. בן־חיים מאניקאוו, שנהרג על־ידי בריונים. כן מופיעים בין הנרשמים במשך הזמן האמור חברת „לבנון", שהוציאה גלויות מצויירות עם נוף ארץ־ישראלי ושמות האגודות הציוניות, „אוהל משה לחובבי ציון" (תרס"ג — 1903), „אוהבי־ציון" (תרס"ד—1904), „בני־ציון" (תרס"ג), „דגל־ציון" (תרס"ד — „לאות אמונתנו במפעלי מנהיגנו ד"ר הרצל"), „תקוות ציון", „תומכי ציון", „זרובבל", „חמדת ציון", „עטרת ציון", בית־הכנסת „שערי־ציון".

ביום י"ב חשוון תרס"ד (1904) נרשם המנוח ד"ר ב. ז. הרצל על־ידי החברה „חובבי־ציון" בבית־הכנסת „אהל משה" ובתרס"ו אנו מוצאים את הרשימה הבאה: „הלישכה המרכזית לציוני־ציון בוארשה" ע"י ב. יפה מהורדנא. בשנת 1910 נרשם על־ידי ציוני וארשה הד"ר יחיאל צ'לנוב „בעד עבודתו הציונית הפוריה במשך 28 שנים 1909—1881".

כן נרשמה על־ידי ציוני וארשה הישיבה השמינית של הקונגרס הציוני העשירי, „שהתנהלה כולה בעברית על־ידי היו"ר מ. אוסישקין". בהזדמנות זו אולי כדאי לציין, כי בדו"ח לקונגרס הששי, מודיע ד"ר צ'לנוב, כי 90% של הקוראספונ־דנציה מטעם לישכתו מתנהלת בעברית.

יובלה של „הצפירה" ושמות עורכיה (גם ח. ז. סלונימסקי, וגם נ. סוקולוב) מופיעים בשורה של הרשמות בשנת 1912 ולבסוף הרשמה כהאי לישנא: „מלכה בת אליעזר ומשה כהן, וארשה, נרשמה ע"י בעלה חיים כהן לזכר ביקורה בלשכה הראשית של הקהק"ל בקלן ביום כ"ט באדר ב' תרע"ג (1913)."

בשנת 1911 התחילו ברוסיה רדיפות על עסקני הקרן־הקיימת ובחודש מארס שנת 1911 הודיע הד"ר י. צ'לנוב, כי הוא נאלץ לסגור את המישרד במוסקבה. כל העניינים הועברו לקלן, אולם העסקנים במקומות ובכלל זה גם בוארשה הגבירו את פעולתם וההכנסות גדלו. החומר שבכתב היה מוברח בדרכים שונות לוארשה על־ידי ציונים תושבי ערי־הגבול.

בשנת 1912 פנה המורשה של הקרן־הקיימת, ל. הורודישץ, בקול־קורא לתורמים וביקשם שישלמו את התחייבויותיהם למס־עצמי עד כמה שאפשר מראש בעד שנה או שנתיים ואמנם רבים נענו לדרישה זו.

בשנת 1913 פסלה הצנזורה בוארשה את החוברת של י. פלדמן (ר' בנימין) על עליית התימנים; החוברת נדפסה לבסוף, אולם במקום אחר ברוסיה ובהשמטת שם הקרן־הקיימת.

כנשיאי הקרן־הקיימת בוארשה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה כיהנו הח"ח ברוידה, ד"ר נ. דוידסון ול. הורודישץ.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נשתתקה לזמן־מה העבודה בוארשה, אולם עם כיבושה בידי הגרמנים נתחדשה ואף התגברה הפעולה הציונית בכלל וזו של הקרן־הקיימת בפרט, בהסכמת השילטונות הגרמניים. למורשה נבחר בנימין מינץ, אחד מהמסורים ביותר לרעיון הקרן־הקיימת, שהקדיש את מיטב כוחותיו להגברת העבודה. עזרו על ידיו חברי הוועדה עם המזכיר דוד רדונסקי, שהתמיד מאז במישרתו זו במשך כל ימי חייו, עד נפלו חלל בידי הנאצים.

בשנת 1917 הוקם בוארשה מישרד מרכזי, וההכנסות גדלו והלכו. המיפנה הגדול חל, כמובן, בעקבות הצהרת בלפור. בשנת 1918 נערך בוארשה מיפעל תכשיטים לטובת הקרן־הקיימת — המיפעל הראשון ממין זה בדברי־ימי פעולותיה של הקרן. הפעולות גדלו ונתרחבו והקיפו את כל הציבור היהודי.

בשנת 1919 הגיעו הכנסותיה של הקרן־הקיימת בוארשה לסכום של מיליון מארקים פולניים. באותה שנה התחילה הקרן־הקיימת להוציא ירחון בשם „ארץ־ישראל", שרובו היה מוקדש לרשימות התורמים ומיעוטו למאמרים על הקרן־הקיימת.

בשנת 1922 נבחר אליהו לוין, איש גרודזיסק, ליושב־ראש הקרן־הקיימת ובשנת 1924 (הלישכה הראשית הועברה כבר אז מהאג לירושלים) יצא מ.מ. אוסישקין לאירופה וסיסמתו: „500.000 ליש"ט בשנתיים הבאות לגאולת 100.000 דונם אדמה". אוסישקין נתקבל אז בוארשה בכבוד רב. נאומו על תוכנית רכישת אדמה להתישבות הלהיב את הקהל הגדול ונתן דחיפה עצומה לפעולת הקרן־הקיימת. כל העתונות היהודית הקדישה מאמרים לקרן־הקיימת וציינה את התקופה החדשה בפעולתה עם התייצבותו של אוסישקין בראש הדירקטוריון.

הורגש צורך דחוף להתאים את המיבנה האירגוני של הקרן־הקיימת בפולין לצרכים הגדולים ולמושגים החדשים. היקף העבודה נתרחב במידה שלא שערוה עד כה ורעיון הקרן־הקיימת חדר אף אל חוגי החרדים הקיצוניים. בשנת 1924 חלה העליה הראשונה של חסידים מוארשה וסביבתה (חסידי הרב מיבלונה וקוז'ניץ) ונוסדה המושבה החרדית „נחלת יעקב". בשנת 1924/25 הגיעו ההכנסות מוארשה (כל הגליל) לסך של 41.722 ליש"ט. בסוף שנת 1925 עם נצחון „עת לבנות" בבחירות הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין, נבחר ליושב־ראש הקרן־הקיימת, העו"ד שמעון זיידנמן, שכיהן בכהונה זו במסירות גדולה עד שנת 1929. למנהל הלישכה נתמנה ישעיהו הורביץ. בשנת 1925 נערך המיפעל הגדול הראשון של החתמת מאות אלפים יהודים על מברקי־ברכה באמצעות הקרן־הקיימת לפתיחת האוניברסיטה על הר הצופים. בוארשה עצמה חתמו אז על ה„מברק" עשרות אלפים. כרכים רבים, שהכילו את הטפסים החתומים, נשלחו מוארשה למישמרת לירושלים ושימשו הוכחה ברורה, כי עניין גאולת הארץ הפך לנחלת העם כולו. אין לשער את ההתלהבות שהקיפה אז את המוני וארשה.

כאות הזמן כדאי לציין במקום זה, כי באותה שנה הונהג במישרד הארצישראלי מס־העליה בצורה של בולים מיוחדים, שהיו חובה על כל מגיש בקשה לעליה. היה בזה משום סמל.

באותה שנה חלה תזוזה גם בחוג אחר, שהתנכר עד אז לענייני ארץ־ישראל; בפעם הראשונה נתארגן על־ידי הקרן־הקיימת „יום האינטליגנציה", שבראשו עמדו שלום אַש ויצחק גרינבוים; בין החתומים על הקול־קורא היה גם יאנוש קורצ'אק (ד"ר הנריק גולדשמידט), המחנך והפדגוג המפורסם. הוכנסו בעבודה כל מיני חידושים טכניים שהזמן גרמם. וארשה, כמרכז יהודי גדול, שימשה כעין מעבדת־נסיון לכל החידושים האלה. כן, למשל, הוכרז עוד בשנת 1925 על התחרות בין בעלי הקופסה הכחולה וכפרס נקבעה נסיעה לארץ־ישראל על־ידי הגרלה. כן נעשה אז ניסיון ראשון לעריכת „בזארים", שבצד ההכנסה היתה להם עוד מטרה חשובה — הפצת „תוצרת הארץ" ברחבי הגולה והדגמת בניין הארץ הלכה למעשה.

כישלון העליה הרביעית, המשבר הכלכלי והשפל בבניין הארץ הנחיתו מהלומה להתפתחות פעולותיה של הקרן־הקיימת.

בשנת 1926 הוזמן חבר הנהלת הלישכה הראשית, מר נ. ביסטריצקי לבוא לפולין, לשם הגברת שיתופו של הנוער בעבודת הקרן־הקיימת. מר ביסטריצקי השתתף בוועידות

„החלוץ", „השומר הצעיר" וברית־הנוער בדנציג ותוצאות פעולתו ניכרו קודם־כל בבירת־פולין, וארשה.

המשבר הכלכלי החמיר בשנת 1927 ונוסף על כך באו גם חילופי־גברי בהנהלת הלישכה בוארשה. למנהל נתמנה אליעזר ליפא בלוך, שניספה במלחמת העולם השנייה. ההכנסות בפולין בכלל ובוארשה בפרט היו ירודות. גם החיכוכים בתוך התנועה הציונית, שגברו אותה שעה, נתנו את אותותיהם לרעה בכל רחבי פולין הקונגרסאית ובמיוחד בעיר הבירה. לא רק מוסדות־צדקה מקומיים התחילו להתחרות במפעלה של הקרן־הקיימת, אלא גם גופים ארץ־ישראליים שונים וקרנות שמקרוב באו. התחילה תסיסה נגד הקרן־הקיימת בקרב חוגי הרביזיוניסטים וכל הסיבות האלו השפיעו לרעה על עבודת הקרן והתפתחותה. ההכנסות בעיר וארשה, שהגיעו בשנת 1929 לסך של 70.050 זהוב, ירדו בשנה שלאחריה ל־69.350 זהוב, בשנת 1931 לסך של 65.282 זהוב, בשנת 1932 ל־46.922 זהוב. במשך השנים האלו חלו חילופי־גברי גם בצמרת העבודה למען הקרן־הקיימת בפולין: בשנת 1930 נבחר ליו"ר יצחק גרינבוים, שכיהן בכהונה זו עד זמן צאתו לפאריז בשנת 1932; אחריו בא הסאֶנטור משה קרנר.

בתקופה זו ביקר מר ביסטריצקי שנית את פולין בלוויית מישלחת ישובית, שבה השתתפו בין השאר הרב מאיר ברלין ז"ל, מ. האזרחי ז"ל ויבדל־לחיים אברהם הרצפלד. התחילה עבודה אינטנסיבית לכיבוש לבבות הנוער ולשם זה נשלח לפולין במיוחד הד"ר צבי זוהר שניהל את המחלקה החדשה של בתי־הספר והנוער. הוגברה העבודה גם בין חוגי הנשים ולשם כך נשלחו מארץ־ישראל הגב' פבזנר והגב' ווידרוביץ. העבודה בהנהלתו של בלוך נמשכה במסירות רבה ונוצלו כל הכלים והאפשרויות שעמדו לרשותו, מהם שהונהגו עוד מקודם ומהם שחודשו, או שהזמן גרמם, כגון מיפעל „יזכור" ליום השנה הראשון לחללי המאורעות בארץ־ישראל (1929), מיפעל אוסישקין וכדומה. אולם לכל המאמצים האלה הפריעו בהרבה פעולותיהן של מפלגות מסויימות שפרשו מעבודה לטובת הקרן־הקיימת לאות מחאה נגד פעולות ההנהלה הציונית. הלישכה הראשית בירושלים לא ראתה מוצא אחר, אלא בפיזור הדירקטוריון (בשנת 1932) ומינוי קומיסר (מ. האזרחי) שינהל את העבודה מטעם הלישכה הראשית. השפל בעבודת הקרן־הקיימת בלט במיוחד בזמן ההוא בוארשה.

בסוף שנת 1933 אורגנה מחדש לישכת וארשה. פרט לפקיד אחד נכנסו לעבודה עובדים חדשים. תשומת־לב עיקרית ניתנה לריאורגניזציה יסודית של מיפעלי הקופסות והמס־העצמי. בעבודה זו נתקלה הלישכה בהפרעות רבות ורציניות מצד הרביזיוניסטים וחברי בית"ר. החרמת הקרן־הקיימת מצדם החריפה אז ביותר לרגל טענותיהם בענייני הרשיונות לעליה. ההחרמה קיבלה צורה פרועה ביותר והגיעו הדברים לשבירת קופסאות והוצאת כספים מהן, להתנפלות על שליחי הקרן־הקיימת ועסקניה, וכו'. באותו זמן נוצרה גם „קרן תל־חי", שהשתמשה באותן דרכי־אוסף כספים שהשתמשה בהן הקרן־הקיימת. הוגברה העבודה בין החרדים ובאירגוני הנוער. הירידה נעצרה ובשנת 1933 עלתה ההכנסה במקצת לעומת 1932 והגיעה ל־48.641 זהוב; בשנת 1934 גדלה ההכנסה והגיעה לסך של 74.000 זהוב. עלייה זו באה לרגל המיפעלים השונים שנערכו, כגון מיפעל ליובל העשור לקיום האוניברסיטה העברית, לכפר אוסישקין, מיפעל ארלוזורוב, מיפעל הרב קוק, מיפעל הנדיב. כדאי לציין מיפעל מיוחד — באניות של „ללויד טריאֶסטינו" ושל הקו הרומני שהפליגו בקו ארץ־ישראל. כן הוקדשה תשומת־לב לפעולה מתאימה בקייטנות המרובות

חברי הלשכה הארצית של הקהק"ל בפולין בשנת 1932

בסביבות וארשה בימי הקיץ. בשנת תרצ"ה עלתה ההכנסה לסך של 113.892 זהוב.

ההכנסה מהקופסות במשך שלוש השנים האלו היתה כדלקמן: בשנת תרצ"ג 20.750; תרצ"ד 25.328; תרצ"ה 56.832 זהובים.

המיספרים הנ"ל מעידים, כי הקופסה נתחבבה על השדרות העממיות של העיר. נספר בזה על עוד עובדה אחת: באותו זמן נערך „יום פרח" בחוצות וארשה. הרשיון לכך ניתן אחרי השתדלות מרובה ורק למיספר רחובות מסויים המאוכלסים יהודים בלבד וגם השעות היו מוגבלות. הסכום שנאסף היה ניכר למדי, אולם העיקר הוא, שכמות המטבעות שנמצאה בקופסות היתה קרובה ל־40.000, מה שמוכיח על מיספר האנשים שתרמו את תרומתם והפגינו בכך את יחסם אל הקרן הגואלת את אדמת ישראל.

גם בשנת תרצ"ו, היתה עליה גדולה בהכנסות, שניסתכמה בסך של 115.865 זהוב. באותה שנה נסתיים המיפעל „הגלילה" (מיפעל המיוחד לגאולת 40.000 דונם מאדמת ארץ־ישראל) והוחל במיפעל כפר אוסישקין. בהכנסות שנת תרצ"ו השתתפו 74 הסתדרויות ואירגונים, 95 בתי־כנסת ו־58 בתי־ספר. המאורעות וגזירות חוקי־הקרקע, שהונהגו על־ידי ממשלת המנדאט היתה להן השפעה רעה על כל העבודה הציונית. בשנת תרצ"ז ירדו ההכנסות ב־15% והגיעו רק לסך של 100.579 זהוב. אולם כבר בשנה שלאחריה באה התגובה שנתבטאה בעליה מוגדלת של ההכנסות, שהגיע לסך של 142.637 זהוב. כדאי אולי לעמוד על פירוט ההכנסות של שנה זו, האחרונה לפני השואה, כי יש בה הרבה מן המאלף על דרכי העבודה בוארשה, עיר ואם בישראל:

מיפעלים ותרומות שהכניסו למטה מאלף זהוב כל־אחד ובסך־הכל.

קופסאות	63811,67
„הגלילה"	38416,48
נדרים	9157,77
ספר הזהב	11166,90
ייעור	2301,11
ספר הילד	2262,80
מיפעל תשרי	1386,56
בולים	1165,28
ט"ו בשבט	1015,88
תרומות ללא ציון מיוחד	7939,21
תרומות ללא ציון מיוחד	4013,37
בסך־הכל	142.637,03

כשליחים מיוחדים למיפעל „הגלילה" הגיעו מארץ־ישראל, יצחק גרינבוים ואברהם הרצפלד, והופעתם סייעה בהרבה להצלחת המיפעל.

לפי כל החישובים עמדה העבודה להתפתח גם בשנת 1939. ואמנם בחדשים המקבילים לשנת 1938 ניכרה התקדמות. בשנה זו אפשר היה לציין זו הפעם הראשונה הקצבה (בסך של 5000 זהוב) רשמית לטובת הקרן־הקיימת מצד ועד הקהילה בוארשה. ההכנסה הכללית מאוקטובר 1938 עד יולי 1939 היתה 156.035 זהוב ואף בשבוע הראשון של אוגוסט 1939 נכנסו כ־3.000 זהוב.

באותה שנה נענו לקריאת הקרן־הקיימת בפולין הח"ח משה שרת (שרתוק) וד"ר מ. סולובייצ'יק. ביקורם בוארשה והוד־עותיהם במסיבות עתונאים ובאספות המוניות ומצומצמות עוררו התלהבות עצומה בקרב אוכלוסיית וארשה.

ב. קרן היסוד

מאת י. ליס

להקמת הדירקטוריון של קרן־היסוד בוארשה קדמה עבודה מאומצת למען קרן־הגאולה. היא התחילה מתוך התלהבות רבה, שעוררה החלטת ועידת השלום בסאן־ראֵמו למסור את המנדט על ארץ־ישראל לבריטניה הגדולה, שהתחייבה בהצהרת בלפור לסייע להקמת בית לאומי לעם ישראל בארץ זו. הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין החליט לנצל את רצונם של ההמונים להרים תרומות למען „הבית הלאומי" בארץ־ישראל. לשם זה הוקם מישרד מרכזי לקרן הגאולה, שניגש לעבודתו עוד בימי החגיגות והאספות ההמוניות, שסודרו בוארשה ובכל עיר ועיירה בפולין כולה. לפי דברי הדין־וחשבון של הוועד המרכזי להסתדרות הציונית בפולין „הרגישו המונינו, כי החלטת סן־ראֵמו דורשת מאתנו קורבנות עצומים". סכומים גדולים החלו זורמים לוארשה מכל קצווי פולין וגם תכשיטי נשים, כלי כסף וזהב, נתרמו לטובת ארץ־ישראל. בתחילת יוני 1920 נבחר וועד של שישה — אברהם פודלישבסקי, ד"ר מאיר קלומל ויצחק גרינבוים מטעם ההסתדרות הציונית בפולין והרב קובלסקי, יהושע פארבשטיין וצבי סירקיס מטעם ה„מיזרחי". הוועד בחר את פודלישבסקי לנשיא וניגש לעבודה — בראש וראשונה לגביית הכספים והתרומות שנאספו בימי חגיגות סאן־ראֵמו. נאספו אז 3.982.040 מרקים במזומנים ועוד 2.295.240 מרקים בהתחייבויות. אותה שעה פשטו צבאות רוסיה המועצתית לפולין והגיעו עד וארשה מצפון ועד דמבלין מדרום. אף־על־פי־כן לא נפסקה עבודת הגבייה בכל המקומות, שלא נותק הקשר ביניהם לבין וארשה, וגם בעיר זו, שהאויב עמד ממש בשעריה הכניסו התורמים את תשלומיהם.

בינתיים נתקיימה בלונדון ועידה שהחליטה לייסד קרן נוספת לקרן־הקימת וקראה לה בשם קרן־היסוד.

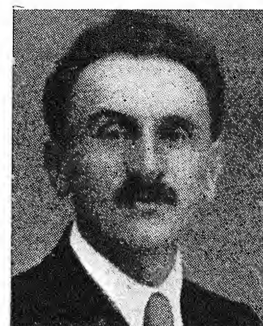
הנהלת קרן־היסוד נימסרה לידי דירקטוריון בן 10 חברים — שלושה שלושה נציגי ההסתדרות הציונית לפולין וה„מיזרחי", אחד אחד מ„התאגדות־צעירי־ציון", „פועלי־ציון" וצעירי ה„מיזרחי" — ובראשו אברהם פודלישבסקי.

בוועדים המקומיים השתתפו גם בלתי־ציונים כחברים ועס־קנים פעילים. העבודה המסודרת התחילה ביולי 1921. במשך ששת החדשים הראשונים הגיעו ההכנסות לסך 19.266.988 מרקים פולניים וההוצאות ל־1.551.375 מרקים. נשלחו ללונדון 2.786/13 לי"ש. בשנת 1922 פעלה קרן־היסוד בקרוב למאה ערים.

עם כל שנה הלכה העבודה ונתרחבה. המישרד המרכזי הקיף ציבור של קרוב לשני מיליונים יהודים, שהיו נפוצים ופזורים בשש מאות ערים ועיירות. העבודה התנהלה בקביעות, ללא כל הפסקה, במשך כל השנה. כל עיר ועיירה התחילה במגבית גדולה ועם סיומה נמשכה הפעולה השוטפת בשטח האירגון, התעמולה והגבייה. הציבור היהודי בכללו התייחס באהדה כלפי קרן־היסוד, פרט למפלגות אנטי־ציוניות מובהקות, בעיקר ה„בונד" וה„אגודה".

לרשותו של מרכז קרן־היסוד עמד חבר מרצים ושליחים, רובם אנשי המקום, שהיו מבקרים בערי־השדה ומנהלים שם את המגביות.

בשנת 1924, עם בואו של לייב יפה מירושלים, חל שינוי יסודי בשיטות העבודה. הוא הכניס רוח חדשה בעבודת קרן־היסוד בפולין, הרים את קרנה והרחיב את גבולותיה. גדלה השפעתו על ההמונים, שהיה מלהיבם בנאומיו ועוד יותר על המנהיגים והעסקנים, שהיה מעורר אותם לעבודה מאומצת בלהט מסירותו ומרצו. ה„היינט" ציין: „הוא (לייב יפה) מביא אלינו את החג, ואומנם הוא שג־רירה של ארץ־ישראל במלוא מובן המלה. את ארץ ישראל כמות שהיא הביא לנו לייב יפה, ארץ־ישראל בלתי מפולגת ובלתי מפוצלת; ארץ ישראל שלמה".

לייב יפה

תשומת־לב מיוחדת הוקדשה לשיפור מצבה של קרן־היסוד בוארשה עצמה. עיר זו, שמנתה יותר משלוש מאות אלף יהודים, הכניסה בממוצע, בהשוואה לערים אחרות, סכומים קטנים.

הנסיון הראשון לכבוש מרכז יהודי גדול זה נעשה בסוף שנת 1925, בהנהלת לייב יפה. ההסתערות החלה בתעמולה רחבה הן בעל־פה והן בכתב. אסיפות הסברה המוניות נערכו בבתי־כנסת ובאולמים בכל רובעי העיר והעתונות המקומית הירבתה לתבוע מיהודי וארשה את חלקם הצודק לבניין־הארץ. אולם גולת הכותרת בפעולת התעמולה היתה ההפגנה הגדולה ברחובות וארשה, שנערכה, לפי הצעתו של לייב יפה, בקשר ליום הצהרת בלפור, בהשתתפותם של קרוב למאתיים אלף יהודים.

מובן, שהעבודה המוגברת בוארשה העיר, נתנה את אותותיה גם במגביות שהתנהלו בערי־השדה.

משנת 1925 ועד שנת 1927 עמדה עבודת קרן־היסוד בפולין בסימן של פריחה. גדלה ההתלהבות בין החוגים הרחבים של הציבור היהודי, כי הימים היו ימי העלייה הרביעית הגדולה. בפרק זמן זה נפתחה גם האוניברסיטה העברית בירושלים וגם עובדה זו שימשה דחיפה לפעולה היומיומית. הכנסות קרן־היסוד גדלו במידה ניכרת והיה יסוד להניח, שמצב זה יימשך וכי יהדות פולין תתפוס סוף־סוף את המקום הראוי לה ברשימת הארצות התורמות לקרן־היסוד.

בתחילת החורף של שנת 1926 התחילו חוזרים בני העלייה הרביעית של המעמד הבינוני, שלא הצליחו להכות שרשים בארץ. אותה שעה כבר פגה חריפותו של המשבר הכלכלי בפולין, יציבות המטבע החדש לא נפגעה וגברו התקוות, שנתעוררו עם נצחון הפיכת פילסודסקי, שהיחס ליהודים ישופר. „היורדים" הוציאו את דיבת הארץ רעה ודברי הקיטרוג וההשמצה הרחיקו משורות קרן־היסוד תורמים ועסקנים כאחד.

בתחילת 1927 הגיע לפולין, בהשתדלותה של הלישכה הראשית של קרן־היסוד, סיר וינדהאם דידס, המזכיר הכללי של השילטון הבריטי בארץ־ישראל בשנים הראשונות לנציבותו של הרברט סמואל, שהצליח לשפר במידה רבה את האווירה שנוצרה בעקבות המשבר החמור בארץ־ישראל ולחזק ידיים רפות בשורות העסקנים למען המיפעל הציוני.

זמן קצר לאחר יציאתו של דידס מפולין, הגיעה המישלחת הארץ־ישראלית מטעם הדירקטוריון של קרן־היסוד בירושלים ובראשה הד"ר שמריהו לוין. במישלחת זו השתתפו ש. טשרנר־ביץ, הרב מ. אוסטרובסקי ודוד ברבוי. על המישלחת הוטל לטפל במיוחד בעקירת רגשי האכזבה בעקב המצב הירוד בארץ־ישראל. את התפקיד הזה, על כל קשייו המרובים, מילאו חברי המישלחת באמונה.

בשנות 1927 — 1933 פעלו בפולין, בתקופות שונות, כשליחי הלישכה הראשית של קרן־היסוד: ל. יפה, ד"ר אלכסנדר גולדשטיין, משה וולדמן, י. קלינוב, ד"ר מ. טרויב, ב. צוקרמן, א. קולודני, הד"ר ב. קונטורצ'יק וד"ר א. רוזנבוים. בפרק הזמן הנ"ל ביקרו בפולין, לפתיחת המגביות, פרופ' ז. ברודצקי ולורד מלצ'ט.

מזמן לזמן היה מבקר בפולין למסע הסברה בערים שונות ולעבודה אירגונית הד"ר א. הנטקה.

לאחר יסודה של הסוכנות היהודית — בקונגרס הט"ז — נכנסו לדריקטוריון מהחוגים הלא־ציונים — ב. אטינגון, ד"ר ש. גולדפלם והעו"ד ב. נרמן.

במשך השנים נכנסה עבודת קרן היסוד לתוך אפיקים תקינים. נוהגים היו להכריז על המגביות בחודשי הסתיו, בהשתתפות שליחים מארץ־ישראל ומנהיגי הציונות במקום. את העבודה המעשית ביצעו שליחים מקומיים. במרוצת השנים הרבו להכניס לתוך העבודה המעשית שליחים מארץ־ישראל.

לאחר מאורעות תרפ"ט, נדרשו ציוני פולין ויהודיה להוסיף על התרומות הרגילות לקרן־היסוד תרומות מיוחדות לטובת נגועי מאורעות־הדמים. בדין־וחשבון של הדירקטוריון לקרן־היסוד לתקופת אוקטובר 1929 — 30 בספטמבר 1931 אנו קוראים: „העם היהודי אשר בפולין הביע אז את צערו והתמר־מרותו בהפגנות מחאה שנערכו בכל המדינה ובעזרת אחים נפלאה. מיליון זהוב ומעלה נאסף בין היהדות הפולנית, באופן ספונטני ובכוחות עצמיים, לטובת קרן העזרה המיוחדת בשביל הנגועים... כדאי לציין שהסכום העצום, לפי הערך, הזה... לא השפיע לרע על מהלך עבודתה הרגילה של קרן־היסוד, ואדרבא מיספר התורמים בשנת תר"ץ עלה על מיספרם בשנים הקודמות גם בסכומי ההתחייבות וכמו כן בהכנסה".

שנות תרפ"ט ותר"ץ היו הטובות בתקופה של חמש השנים שהתחילו עם שנת תרפ"ז. בשנת תרצ"ב התחילה שוב ירידה שסימניה הראשונים נראו כבר בשנת תרצ"א. הדילדול הכלכלי, שבא בעקב מדיניותה של ממשלת הסאנאציה נתן את אותותיו בתרומות לטובת הקרנות הציוניות ובחידוש עליית המעמד הבינוני ארצה. בשנת תרצ"ג נוסף עוד משבר פנימי בתנועה הציונית כולה, הרביזיוניסטים היו הראשונים, שהנהיגו במאבק

על דרישותיהם בשטח העלייה את החרמת הקרנות כאמצעי־לחץ. בשנת תרצ״ד, לאחר הקונגרס הי״ב, ניתפס גם ה„מיזרחי״ לשיטה זו. הם הקימו קרן משלהם את „קרן למען א״י דתית״, שליחיהם נצטרפו לרביזיוניסטים בחתירות תחת קרן־היסוד, הדבר הגיע לידי כך, שהתחילו מוציאים מההסתדרות את חבריהם ששמרו אמונים לקרן־היסוד.

בזה טבלה המראה את הכנסות קרן־היסוד בתחום הנהלתו של הדירקטוריון הוארשאי, החל משנת תרפ״ז.

השנה	מספר ההתחייבויות	סכומי ההתחייבויות בזהובים	הסכומים שנגבו בזהובים
תרפ״ז	8.686	960.643	739.289
תרפ״ח	6.366	610.859	684.990
תרפ״ט	11.885	1.661.500	1.058.942
תר״ץ	13.312	1.469.539	1.194.463
תרצ״א	13.152	1.312.058	969.880
תרצ״ב	9.708	846.049	750.320
תרצ״ג	11.057	797.234	602.582
מחצית תרצ״ד	6.947	474.349	312.832

כדאי לציין שבוארשה עצמה נרכשו בשנת תרצ״ב התחייבויות מ־2700 תורמים על־סך 298.791 זהוב ונאסף במזומנים סך 198.331 זהוב. בשנת תרצ״ג ירד מיספר התורמים עד 1.950 שהתחייבו על סך של 197.448 זהוב ותרמו במזומנים 159.226 זהוב.

מאפריל 1921 עד מארס 1931 נשלח סכום של 138.787 לי״ש. צריך לזכור שבמשך התקופה הזאת חלו ירידות אחדות בערך המטבע הפולני: ירידה עצומה בערכם של המרקים בשנים הראשונות לפעולה וירידה ניכרת בערכם של הזהובים, במיוחד בעשר השנים האחרונות לפני מלחמת העולם השנייה.

המגבית לשנת 1938 התנהלה לפי הסיסמה: „קרן־היסוד — כופר העם״. מגבית זו ריכזה קהל גדול של תורמים ועסקנים, שחשו לתת את עזרתם לארץ־ישראל הלוחמת את מלחמתה בשנות המאורעות.

בשלהי שנת 1938 הוכרזה המגבית של קרן־היסוד בפולין לשנת 1939. העבודה עצמה היתה קשה עד מאד. מול קרן־היסוד עמדו כל מיני אוספי כספים — אוספים מטעם הרשות ואוספים לצרכי עזרה הכרחיים, כגון: המגבית למגורשי גרמניה בזבונשין, מגבית לניצרכים וכו׳. גם הוועד היהודי לענייני הגירת היהודים, שהוקם על פי צוו של הממשלה הפולנית, שרצתה להראות להמוני העם שהיא עושה מאמצים, כדי להיפטר מהיהודים — גם הוועד הזה תבע סכומים עצומים ומי שנתבע לכך נענה בעל־כורחו.

בתוך דילדול חומרי ודיכאון נפשי התנהלה המגבית של קרן־היסוד, האחרונה שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. נחוץ היה מאמץ עליון כדי להשתלט על המצב. בדרכים שונות נעשתה עבודת התעמולה של קרן־היסוד בפולין, בחורף 1939. היתה זו פעולה קדחתנית יסודית. שוב בא לייב יפה ולצידו השליחים: ד״ר נ.מ. גלבר, יעקב אורי, שמואל דיין, הרב מ. נורוק, ד״ר ע. אולסבנגר, הרב גולד, ד״ר ואלדמן, ד״ר א. אברבך, מ. גרוס־צימרמן ועוד. הודות למאמצים שהושקעו, יצאה מגבית זו כמגבית הניצחון לארץ־ישראל. הכנסותיה של קרן־היסוד באותה שנה עלו ב־60% לעומת ההכנסות בשנה שקדמה לה. הצלחתה של המגבית שימשה הפגנת אחים עצומה לישוב שנאבק אז על קיומו.

קדם למגבית כינוס גדול של יהדות פולין למען ארץ־ישראל שנערך בוארשה וריכז סביבו את כל החוגים, מהימין הקיצוני („אגודת ישראל״) ועד לשמאל הקיצוני („פועלי ציון״־שמאל). מטעם הישוב בארץ הופיעו בכינוס זה י. בן צבי, י. שפרינצק והרב מ. ברלין.

כינוסים למען ארץ־ישראל נערכו בערים גדולות אחרות, בהשתתפותם של נציגי הישוב, ד. אוסטר וד. רמז. כהמשך לכינוסים אלה נערכו בבתים פרטיים מסיבות של חוגים מצומצמים, שבהן השתתפו רבים מבין הציבור היהודי בוארשה, ביחוד מחוגי העשירים והאינטליגנציה.

עם היווסד מרכז קרן־היסוד בוארשה, הועמד בראש הדירקטוריון, כפי שהזכרנו לעיל, העסקן הוותיק, רב־הפעלים והמסירות, אברהם פודלישבסקי. לאחר עלותו לארץ בא במקומו שמואל ז׳וכוביצקי, שהצטיין בחוש מעשי ואירגוני ואת עיקר תפקידו ראה בביסוסה של קרן־היסוד לאחר שנות הניסיונות הראשונים לקיום הקרן בפולין. משעלה לארץ־ישראל נמסר תפקיד זה לד״ר מ. קלומל שכיוון את עבודת התעמולה בעיקר לרגש היהודי. עם עלותו ארצה בא במקומו יהושע השל פרבשטיין איש הכספים, שעשה ימים כלילות במילוי תפקיד זה. לאחר שזה האחרון עלה לארץ להשתקע בה נבחר במקומו כנשיא הדירקטוריון פרופ׳ ד״ר ש. שור, רב ומטיף בבית־הכנסת לנאורים, פרופיסור באוניברסיטה בוארשה ובמכון למדעי היהדות שהיה אחד ממייסדיו. הוא שימש בכהונה זו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה ומת בימי מאסרו ברוסיה בשעת המלחמה. כיושב־ראש ההנהלה של קרן־היסוד כיהן במשך שנים רבות מתתיהו הינדס.

מנהלי הלישכה הראשית של קרן־היסוד בתקופות שונות, מיום היווסדה ועד פרוץ המלחמה היו — ד״ר י. מורגנשטרן, י. הורביץ, אברהם לווינסון וד״ר יצחק שיפר. כמזכיר ראשי שימש במשך כל הזמן אברהם זילברברג. חבר העסקנים של קרן־היסוד היה גדול גם בוארשה וגם במדינה כולה. המנהיגים הציוניים גילו פעילות רבה ורבים מהם יצאו בשליחות הקרן לערים שונות, כדי להשתתף בפתיחת המגביות. במיוחד התמסרו לעבודה יצחק גרינבוים, ששירת את קרן־היסוד בכל כוח השפעתו ולהט מירצו והרב י. קובלסקי ממנהיגי ה„מיזרחי״.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נפסקה עבודת קרן־היסוד בפולין ונתחדשה בשנת 1947 על־ידי שליחיה של הלישכה הראשית של קרן־היסוד מארץ־ישראל, מרדכי הורביץ ודב חומסקי. מקום הדירקטוריון נקבע בלודז׳. היו כל הסיכויים שעבודת קרן־היסוד, שהוכרה באופן רשמי על־ידי השילטונות הפולניים, תוכתר בהצלחה, כי גדולה היתה ההתלהבות של שארית הפליטה לקראת חידוש הקשרים עם ארץ־ישראל. אולם בשנת 1949, שנתיים לאחר חידוש הפעולה, יצא צוו מאת הרשות האוסר כל עבודה ציונית, ובתוך זה גם את העבודה למען קרן־היסוד.

תנועות נוער

א. „השומר הצעיר"

מאת משה זילברטל

ראשיתה של תנועת הנוער העברית בימים, שקדמו למלחמת העולם הראשונה. אז הנצו הניצנים הראשונים של אירגוני נוער, שהיו ברבות השנים לכוח רב פעלים ורב השפעה במערכות החיים היהודיים בגולה, בתנועה הציונית ובחזית ההגשמה החלוצית בארץ־ישראל.

החל משנת 1913 קמו והתארגנו קבוצות נוער יהודי במרכזים יהודיים שבפולין הקונגרסאית. בקרב הנוער הלכה וגברה ההתנגדות לחיי גלות מגוונים, התלקחה אש המרד נגד רדיפת היהודים ודיכויים ברוסיה הצארית — ובו בזמן צמחו הגעגועים לחיים חדשים, טובים ושלמים יותר.

תנועת נוער זו הקיפה מאות מצעירי ישראל כבר בשנים הראשונות לקיומה. אופיים של חוגים אלה לא היה אחיד: חלקם — חוגי השתלמות קטנים, אשר בתוכם למד הנוער, לרוב בתנאי מחתרת, פרשיות מהיסטוריה יהודית ופרקים בידיעת ארץ־ישראל; חלקם — קבוצות צופים יהודים, אשר החלו מתארגנים על־פי דוגמת הסתדרות הצופים הפולנים, שקמה בשנת 1911 בהשראתה ובהשפעתה של הצופיות האנגלית.

ממזיגתם האיטית והמלאה של חוגי ההשתלמות והקבוצות הצופיות, אשר פילסו דרך לחינוך גופני־ספורטיבי־לאומי בקרב הנוער היהודי — קמה ונתגבשה תנועת „השומר הצעיר", אשר נצטרפו בה שלילת הגלות, געגועי־מולדת וחתירה עקשנית לחיי דרור ואחווה, אשר לא ניתנו לנוער היהודי הגדל בתחומי המישטר הקיים בארצות הגולה. השאיפה הכנה ללמוד ולהשתלם, אשר ציינה את חלוצי התנועה מאז דימדומי דרכה — נשתלבה בעקרונות החינוך הצופי, אשר שם לו למטרה את גיבוש אופיו של האדם וטיפוח ערכיו המוסריים והחברתיים.

ליד עריסתה של תנועת הנוער העברית הראשונה עמדו גורמים שונים, לפעמים אף מנוגדים, אשר הטביעו — למשך שנים — את חותמם על דרכה. מארץ־ישראל, אשר אליה נשא הנוער הזה את נפשו, הגיעה בשורת „השומר", בשורת אנשי ההגנה הנועזים, אשר מעשי גבורתם בהרי הגליל, בעמק יזרעאל ובשפלה היו לאגדה וכבשו את לב הנוער ומשכוהו ללכת בעקבותיהם. מאנגליה באה השפעת הצופיות, אשר הוכרה במרוצת הזמן כשיטת חינוך בתנועת הנוער העברי. אותו הזמן דבקו בנוער היהודי המתארגן בערי מיזרח־אירופה אותם האידיאלים והרעיונות, אשר חרתה על דגלה תנועת הנוער הגרמני החופשי, שהתכנסה אף היא בשנת 1913 ב„הוהה מייסנר" (ליד קאסל) ונתנה ביטוי לכמיהה אל הטבע, לבריחה מן העיר ומן התרבות הבורגנית השוקעת. סערת המלחמה ופעמי המהפכה האוקטוברית הגדולה, אשר רעמו כעבור שנים מעטות — הפעימו אף הם את נפש הנוער בראשית צעדיו על במת ההיסטוריה היהודית.

מקורות הגידול, בעיות האירגון, חיפושי הדרך והלבטים הממושכים, אשר היו משותפים לכל האיגודים הראשונים של הנוער למקומותיהם — ציינו גם את קן „השומר הצעיר" בוארשה, אשר העמיק שורש בגדול הריכוזים היהודיים באירופה.

„השומר הצעיר" בוארשה קם אף הוא כפרי איחוד בין חוגי תלמידים־משתלמים ובין גדוד צופי יהודי, אשר התארגן על־פי דוגמת הסתדרות הצופים הפולנים. באחדים מבתי־הספר התיכוניים הכלליים נמצאו קבוצות תלמידים יהודים, אשר שאלו לדרכם וחיפשו את הגשר לעמם הנרדף. הם נתארגנו באגודות תלמידים בשם „פרחי־ציון" ובמחתרת, מפחד עין הבו־לשת הצארית, קבעו פגישות, שיחות ועתים לתורה. באותו הזמן פעל הגדוד ע"ש בארק יוסילוביץ' שאירגן את הנוער למיפעלי ספורט, טיולים וחיי חברותא. ככל שההתבוללות בקרב היהודים בפולין הקונגרסאית היכתה גלים והעמיקה חדור לחוגים שונים, בהם גם עממיים — כן נעשתה הפעילות הציונית בארץ זו רצינית יותר ולוחמת יותר. גם הנוער, שהחל להתארגן והניח את היסוד להסתדרות „השומר הצעיר", חש את נשימת ההמונים היהודיים, המתעוררים מתרדמתם ומהיגררותם אחר ההתבוללות, את מאבקם הלאומי ואת שאיפותיהם וחלומותיהם. עשרות הצעירים שנתארגנו ראשונים במרכזי התעשייה הגדולים, בוארשה, לודז', סוסנוביץ — סללו את הדרך לאלפים ורבבות, אשר צעדו במשך שנים רבות תחת דגל „השומר הצעיר" בפולין.

שנות מלחמת העולם הראשונה שיבשו את הפעולות הסדירות של התנועה החדשה ורק עם כיבוש וארשה ופולין כולה על־ידי צבאות גרמניה נתחדשה העבודה. בשנת 1916 נערך בוארשה בפעם הראשונה טיול פומבי ומיצעד מפואר של הנוער (שנשא אז את השם „הסתדרות הסקויט העברי"). המיצעד שבראשו צעדו אפוטרופסי הסתדרות הנוער, זליג וייצמן ולוי לווין־אפשטיין, משך אליו המוני יהודים, שהוקסמו ממראה הגדודים הצועדים, זו הפעם הראשונה לאחר שנות פעולה במחתרת, ברחובות הבירה. יום זה היה ממש ליום חג לאומי והשאיר רושם עז בלבב יהודי וארשה.

בקרב הנוער גברו התיקוות, כי יוקלו תנאי העבודה — אך התיקוות המופרזות נכזבו. גם שילטונות הכיבוש החדשים הכבידו ידם על פעילותו של הנוער העברי המאורגן. בקני התנועה הצעירה נערכו מדי פעם חיפושים, מדריכים נאסרו, נפגע הקשר בין המרכז ובין ערי־השדה. כאשר נקרא לוארשה, בשנת 1917, הכינוס הראשון של מנהלים ובכינוס זה התכוונו נציגי התנועה לעבד את יסודות התקנון האירגוני — פיזרה המישטרה הגרמנית את הכינוס, אף־על־פי שנתקיים באולם ה„מרכז", ששימש את החוגים הציוניים בעיר על־יסוד רשיון של השילטון. לכינוס ראשון זה באו נציגים משלושים־וחמישה

קנים, שייצגו 3200 שומרים ושומרות. על אף הקשיים — שיגשגה ועלתה תנועה צעירה זו והקן הוארשאי שלה הלך והתבסס כמרכז הארגון וההדרכה החינוכית. אותה שעה התפשטה התנועה הציונית ועם פירסום הצהרת בלפור גברה פעולתה והעמיקה השפעתה. הסתדרות הנוער „הסקויט העברי", נמצאה תחת חסותה אולם לא חשבה עצמה ואף לא נחשבה לחלק ההסתדרות הציונית.

גם לאחר השגת העצמאות על־ידי הפולנים — לא זכתה התנועה ליחס אוהד. בימים הראשונים גברה התסיסה בתוך המוני העם ויחד אתה — החשד שחשדו בנוער היהודי המאורגן. תוך מאבק על זכותו לקיום ולאירגון — נתחשל כוחה של התנועה והעמיק כושר פעולתה. בוועידה המייסדת של התנועה, בלודז', בשנת 1918 הוסב שמה של הסתדרות הסקויט העברי להסתדרות „השומר הצעיר", סימן לזיקתה ל„השומר" הארץ־ישראלי ולשאיפותיו. התחיל תהליך הגיבוש הרעיוני והחינוכי, וכבר בשנים הראשונות, שנות חלומות נעורים, גדלו הוויכוחים בין המגמות השונות בקרב התנועה, בין חסידי החינוך החופשי ובין נושאי רעיון המעשה הציוני הממשי; בין נאמני השיטה הצופית ובין מלמדי הזכות על העדפת הפעולה ההשכלתית. מוויכוחים ראשונים אלה, מגישושי דרך מלבבים בתמימותם — עלתה ונתגבשה במשך שנים הדרך הסינתטית של „השומר הצעיר", אשר ידעה להרחיק את הטפל ולשמור על העיקר, על חינוך הדור הצעיר לקראת הגשמה אישית־חלוצית למען שיחרור לאומי וסוציאלי.

עליית השומרים הראשונים בשנת 1919 היתה מיפנה בדרכה של התנועה. התנועה הועמדה בפני תביעות המציאות ביתר־שאת. אמנם הקשר עם הראשונים לא היה הדוק ביותר מאחר שהם עצמם היו נתונים במאבק חמור על קיומם בישימון, במאבק עם פגעי הטבע; אך מצוקתם ותביעותיהם נשמעו למרחוק וההיענות של התנועה בגולה לא איחרה לבוא. הוועידה השנייה של „השומר הצעיר" שנתקיימה בוארשה, באביב 1920, עמדה בסימן עלייה ניכרת לארץ־ישראל. בהשפעת עלייה זו החליטה הוועידה להתאים את שיטות החינוך לצרכי הארץ ולקרבן אל התביעות, אשר מעלה מציאות חיי העבודה במולדת. נתקבלה החלטה על פרודוקטיביזציה על־ידי ייסוד בתי־מלאכה. בקן וארשה קמו בתי־מלאכה לנגרות, מתכת וחשמלאות, אשר הכשירו מאות צעירים ואף הוציאו לפועל הזמנות שונות של מוסדות יהודיים בעיר הבירה. מיפעל זה הוסיף מישקל לפעולה החינוכית של התנועה.

מתוך רצון להתאים את אורחות החינוך לצרכי חיי הקיבוץ בארץ (ובימים ההם נתארגן וקם כבר הקיבוץ השומרי הראשון, הוא קיבוץ בית־אלפא) — הוחלט לשים קץ לשיטת אירגון גדודים חד־מיניים, הצמודים לרוב לבתי־הספר והכוללים ילדים ונוער מכל הגילים. במקום זה החל קן וארשה — ואתו יחד כל שאר הקנים — להקים שכבות חד־גיליות על־יסוד הרכב קו־אדוקציוני. כאן מצא לו „השומר הצעיר" נתיב משלו, רחוק מדוגמות נוקשות של הצופיות בעולם; נקבע עקרון על־פי צווי החיים בקיבוץ ומתוך התחשבות בנטיות הנוער.

ימים אלה היו ימי שיגשוג לתנועה. בפולין הקונגרסאית נתקיימו כבר 60 קנים עם אלפי שומרים ושומרות. רובם של חברי התנועה (80%) באו מקרב המעמד הבינוני ומעל ספסל הלימודים. בקן וארשה, כבשאר הקנים, שני שלישים מהחברים

חברים מקן וארשה של „השומר־הצעיר" ב־1937. העומד מימין — מרדכי אנילביץ

היו בנים ורק שליש בנות. אך לא ארכו הימים ו„השומר הצעיר" חדר לכל השכבות הסוציאליות של הציבור היהודי וגם הבנות נימשכו אל הקנים של תנועת הנוער העברית הראשונה.

כוחה העולה של התנועה מצא את ביטויו גם בשדה העתונות הפנימית של הגדודים, בעיקר בקן וארשה, אשר הצטיין בעתונותו הענפה, ששימשה עדות למאווייו ולעבודתו של הקן. הופיעה בדפוס החוברת הקטנה, „פנקסי", אשר שימשה כעין מדריך בזעיר־אנפין לכל שומר ושומרת. בראש החוברת אנו קוראים כי „תעודתו של ,השומר הצעיר' היא לגדל דור צעיר עברי זקוף־קומה ולחנכו, שבכל מקום ובכל שעה יוכל להושיע לו לעצמו ולזולתו...". בירחון „חזק ואמץ", שהחל להופיע בוארשה בשנת 1919 בשפה הפולנית, עם תוספת בעברית וביידיש, ניסו בוגרי התנועה לגבש רעיונותיהם וללבן את דרכם. בה בשעה פנו לציבור היהודי בתביעה להקים בית־ספר חדש, אשר ישמש בית יוצר להכרה לאומית ומקום צמיחה לטיפוס האנושי החדש.

צרות המלחמה בין פולין לבין רוסיה הסוביאטית החלישו את התנועה השומרית. הבוגרים, חלקם עלו ארצה וחלקם גויסו לצבא. בקן וארשה, במרכז התנועה, עברה הנהלת העניינים לידי חברות בלבד. אולם התפתחות התנועה והתקדמותה לא פסקו.

בתקופה זו הולכת ומעמיקה התסיסה הרעיונית. מתנגשות מגמות נוגדות של תנועת נוער חופשית עם זו של תנועה עממית, המטילה חובות על חניכיה והמתקרבת לתנועת העבודה היהודית. חוברות „אל־על" הנאות ביטאו את המגמה הראשונה ואילו קובץ „במחנה", שהופיע בוארשה בשנת 1921, נקט את העמדה השנייה. הוויכוח האידיאולוגי, אשר רק מעט היה ידוע

עליו בציבור היהודי והציוני, לא נסתכם אלא שלבים שלבים. מראשית דרכה היתה לתנועת „השומר הצעיר" מגמה ארצ־ישראלית אכסקלוסיבית. התנועה שללה את „עבודת ההווה"

יצחק גרינבוים נואם בוועידה הארצית השביעית

וכיוונה את חינוכה ואת פעולותיה לעבר ארץ־ישראל בלבד, שהיתה לה לתנועה הארץ, המולדת הניכספת. התנועה קמה מתוך המציאות היהודית, ינקה ממעיינות התחייה הלאומית והיתה קשורה קשר בלתי ניתק עם הפעולה הציונית לתחומיה. אם גם לא הצטרף „השומר הצעיר" באורח אירגוני להסתדרות הציונית הארצית בפולין או בארצות אחרות, הרי זיקתו לתנועה הציונית העולמית היתה ברורה ומוגדרת. בפולין הקונגרסאית גילתה התנועה, בשנים הראשונות לקיומה, את אהדתה הפעילה לאירגוני הציונות הפרוגרסיבית, אשר בראשה התייצב יצחק גרינבוים.

הציונות הפרוגרסיבית של פולין הקונגרסאית, אשר חרתה על דגלה מלחמה נגד ההתבוללות וההתבטלות הלאומית, אשר נאבקה ללא חת בעד שיוויון אזרחי וזכויות לאומיות ליהודים ולכל יתר המיעוטים במדינה, ציונות פרוגרסיבית זו, אשר פעלה למען מישטר חילוני ויצאה נגד הסכנה הקלריקאלית בציבור היהודי — זכתה ממילא לאהדתו של „השומר הצעיר", אשר אז לא גיבש לעצמו עדיין את מישנתו הפוליטית, המתבטאת בסינתזה המלאה בין ציונות לוחמת וסוציאליזם מהפכני. עוד בבחירות לסיים המכונן הראשון — תמכו, אם כי לא על־פי הוראה מחייבת, בוגרי התנועה המעטים ברשימת המועצה הלאומית שהיתה הרשימה של הציונות הלוחמת.

בוועידת ניאמצה הוחלט לרכוש שקל של ארץ־ישראל העובדת ולקיים הכשרה חקלאית קבועה של „השומר הצעיר" ולשאוף לפרולטריזציה של החברים. החלטות אלו הכניסו את „השומר הצעיר" להלכה ולמעשה לתוך התנועה הציונית, לתוך אגף העבודה שבה. נוסדה חוות ההכשרה הראשונה של התנועה בקאלושין ליד וארשה. כאן הונח היסוד לרשת מיפעלי ההכשרה בפולין כולה וברבות הימים בארצות רבות בעולם.

צעד אחרי צעד התקדמה התנועה, גדלה במיספר חבריה וגיבשה את עיקרי־תורתה. בהחלטות הוועידה שנתקיימה בשנת 1924 נאמר, כי „השומר הצעיר" שולל את המישטר החברתי הקיים, המבוסס על הרכושנות והאימפריאליזם. במלחמתו ברע השורר בעולם נותן הוא את ידו לכל הנדכאים והעשוקים..."

בזה נטבע החותם הסוציאליסטי על התנועה, אשר בראשיתה היתה לה תכונה לאומית בלבד ומטרותיה החברתיות היו מעורפלות, בבחינת חזון כללי וללא מגמה פוליטית־חינוכית ברורה ומוגדרת. בוועידה השישית, שנתקיימה בוארשה בשנת 1925, נפלה ההכרעה על הגשמה עצמית כדרכו העיקרית, אם כי עדיין לא היחידה של כל שומר־בוגר. מאז נמשכו ברחבי התנועה דיונים וויכוחים ערים ואף סוערים; ימי שפל בעלייה והמבוכה שבאה בעקבותיהם, סייעו בידי אלה אשר ניסו לשמור על האופי הבלתי־פרוליטארי ובלתי־מחייב הגשמה של התנועה — אך בוועידה השביעית, שנתקיימה בשנת 1927 בוארשה, נתקבלה החלטה סופית על חובת ההגשמה הקיבוצית. באותם הימים נוסד בחיפה „הקיבוץ הארצי השומר הצעיר", הגיעה המישלחת הגדולה מהארץ ונתהדקו הקשרים עם מאות השומרים, אשר מצאו כבר דרכם בבניין קיבוצים בתוך המציאות החדשה של ארץ־ישראל.

ההכרעה על הדרך החלוצית, המחייבת כל בוגר בתנועה, הביאה לשורה של משברים אישיים, בעיקר בקרב חבר הסטודנטים בבתי־הספר הגבוהים בוארשה. אלה אשר לא השלימו עם חובת ההכשרה והעלייה ורצו לסיים את חוק לימודיהם — נאלצו לעזוב את שורות התנועה. אך אותה שעה עלתה קרנה של התנועה וגבר כוחה. הכינוס הגדול של קיבוץ עלייה א' הפולני, שנתקיים בוארשה מיד אחרי וועידת התנועה — ריכז כשלוש מאות בוגרים, שנענו לצו תנועתם. כינוס זה שימש מיפגן לשינויי הערכין בתנועת „השומר הצעיר" בפולין.

אחדים מן הבוגרים והוותיקים עזבו את השורות ופלג קטן („השומר הלאומי") פרש מן התנועה בטענה, כי „השומר הצעיר" נוקט בדרך של „חלוציות מוגזמת" — אולם ימים אלה היו ימי גידול והתרחבות. שתי הסתדרויות נוער בוארשה, בעלות אופי עממי, („טרומפלדור" ו„בלפוריה") — נצטרפו לשורות „השומר הצעיר". אלפי בני נעורים מכל השכבות הסוציאליות ומכל הגילים החלו למלא את קני התנועה. לא עוד קומץ של בני טובים, אלא בנים ובנות מקרב האינטליגנציה, הבורגנות הזעירה, ובעלי־המלאכה ופועלים. תלמידים ושוליות מסדנאות, צעירים מבני מישפחות מתבוללות ונוער מסביבה דתית מצאו את דרכם לקני „השומר הצעיר". זכורה במיוחד „קבוצת החסידים", אשר עשתה את הצעד המהפכני ונצטרפה לקן הוארשאי בהביאה אתה אוצר בלום של שירי עם ומיזמורי חג.

משנות השלושים ואילך התרחבו והעמיקו מיפעלי החינוך והסתעפה רשת חוות ההכשרה. בימים ההם היו בקיבוצי ההכשרה בפולין הקונגרסאית, במיסגרת „החלוץ", 1500 בוגרים שומרים ושומרות, ואילו במחנות־הקיץ ובפעולות הרגילות של התנועה החינוכית השתתפו כבר אז רבבות.

וארשה שימשה מרכז הפעילות הסואנת והמבורכת של התנועה, בתוך קהילה יהודית המונה כשלוש מאות אלף נפש, בקרב ציבוריות ערה ופעלתנית, קרועה ומפוצלת בין מפלגות ואירגונים, נאבקת ונרדפת תחת שוט האנטישמיות השולטת — בתוך קהילה בלתי נישכחת זו ניכר היה מאוד רישומה של תנועת

„השומר הצעיר". ברחובות העיר היהודיים, בנלֶבקי השוקקת עסקים, בסימטאות הפרולטריון היהודי וברובעי הגבול על סף הרחובות הפולניים — בכל מקום ומקום הופיע הלבוש השומרי, הדגל, האמונה. בקרב יהודי וארשה הבהולים אחר פרנסתם, המתנצחים סביב שאלות השעה והנצח — קם דור חדש, הנושא אתו את צווי המהפכה היהודית, החותר לשינוי ערכין לאומיים וסוציאליים.

בשנים הראשונות לקיום התנועה בוארשה באו החברים הצעירים בעיקר מסביבה מתבוללת ומתוך בתי־ספר פולניים. עם העמקת ההכרה הלאומית והתחזקות הפעילות הציונית קמו בעיר הבירה בתי־ספר יהודיים רבים ומתוכם באו נערים ונערות לקן „השומר הצעיר". אך לא רק בגימנסיות הידועות כ„חנוך", „אסכולה", „לאור", „חבצלת", זקש ועוד, גימנסיות שאליהן נשלחו בני הבורגנות הזעירה היהודית־ציונית — היו מאות שומרים, אלא גם בבתי־ספר מקצועיים, בקרב הנוער העובד, בחוגים עממיים רחבים היכה „השומר הצעיר", שרשים.

לשפה הפולנית, השגורה בפי רוב רובם של חברי התנועה, נשתרבבו כל פעם יותר מלים עבריות ומושגים ארצישראליים; „ז'ארגון" אופייני זה, המבשר שינוי ערכין, פילס לו דרך גם לציבור הציוני הקרוב לנוער החלוצי. שפת הדיבור המיוחדת (אחר־כך כבשה לה השפה העברית מקום נרחב בחיי התנועה), הסיגנון החדש בלבוש, ביחסי חברים; ההופעה החלוצית של הבחורה, חניכת „השומר הצעיר", אשר זכתה למעמד שווה בכול ונשאה באומץ ובאהבה בשליחות התנועה — כל אלה ציינו את הייחוד שבהופעת „השומר הצעיר" ברחובות וארשה, ערי פולין ועיירותיה.

בבית רחב־מידות על־שם סימונס, ברחוב דלוגה 50, אשר שימש סמל ומיבצר עוז של „השומר הצעיר" בפולין ובעולם כולו — מצאו את מישכנם כל מוסדות התנועה בפולין וכן ההנהגה העליונה של ההסתדרות העולמית, אשר נוסדה בכינוס עולמי בדאנציג בשנת 1924. בבית זה, אשר כל שומר בעולם שמע את שימעו ואשר ביטוי נמצא לו בספר ובשיר — חישלה התנועה את ערכיה ואת השקפת עולמה.

בבית זה, בקן וארשה, אשר בו כאילו נתקפלה ההיסטוריה של התנועה כולה, הורם דגל החינוך לשלמות ציונית וסוציאליסטית־מהפכנית, חינוך להגשמה אישית, לחיי קיבוץ, לתרבות עברית. כאן עברו על התנועה ימי חג ועתות מבוכה ומשבר, כאן נערכו פגישות עם ידידים ויכוחים מרים עם מתכחשים ואויבים, כאן הופגן כוחה היוצר של התנועה בתערוכות המפורסמות. כאן נשמעה דרישת־השלום מן הארץ מפי שליחים וכאן צילצלה השירה העברית בפי אנשי „הבימה" בביקורם הראשון בפולין וכן מפי ח. נ. ביאליק, אשר הרים על נס את הישגיו של „השומר הצעיר".

בשנים 1931/34 ואחריהן התרחבה במיוחד הפעולה הספרותית־ההסברתית של התנועה. דו־השבועון—„השומר־הצעיר", הירחון—„המיצפה" וכתב־העת—„המדריך", האירו את דרכה של התנועה. בשנים אלה הופיעו בהוצאת ההנהגה העליונה האנתולוגיה „ספר השומרים" וששת הספרים הראשונים בסידרת „לכול", זו ההתחלה הצנועה שממנה צמחה ברבות הימים „ספרית פועלים" בארץ־ישראל. תנועת „השומר הצעיר" היא שנשאה בעול העיקרי של הפעולה למען גאולת הקרקע ולמען החיאת הלשון העברית. בוועידת „תרבות" בוארשה בשנת 1931, היוותה סיעת „השומר הצעיר" על 144 צירים את הסיעה הגדולה ביותר והיא גם שנטלה במשך שנים חלק מכריע בהנהלת ענייני „תרבות" בפולין.

קן „השומר הצעיר" בוארשה, עמד במיבחן ההגשמה ועתה מצויים חניכיו בכל רחבי הארץ; קבוצות גדולות יותר מבני הקן הוארשאי מרוכזות בקיבוצים: מישמר־העמק, עין־שמר, עין־החורש, גן־שמואל, אילון, רוחמה, בית־אלפא ועמיר. כאן, בפינות הרבות שבמולדת, שנגאלו משממתן ונוצח טבען הקשה ובדור החדש הממשיך את מפעל אבותיו — כאן מתבלט נצחונה של הדרך, אשר ראשיתה בימים הרחוקים של ערב מלחמת העולם הראשונה.

בימי פריחה לתנועה כולה, שעה שבפולין הקונגרסאית היו מאורגנים עשרים־ואחד אלף שומרים והקן הוארשאי (בוארשה העיר ובפרברי פראגה) בלבד מנה כ־1300 חברים, שעה שברחבי התנועה נחוג בשנת 1938 יובל עשרים וחמש שנים לקיום „השומר הצעיר" — נתחשרו מעל לראשה של אירופה ענני מלחמה כבדים. קלגסי הנאציות פשטו על פני מדינות אירופה והדבירו עמים רבים ובסתיו 1939 החל מסע החורבן ופעמון הכלייה צילצל ליהודי פולין.

ביום הששי למלחמה, 6 בספטמבר 1939, עמד היטלר בשערי וארשה. ההנהגה הראשית של „השומר הצעיר" החליטה לעזוב את העיר ולנוע מיזרחה בעקבות הצבא הפולני הנסוג. אותו יום נערכה בקן אסיפת פרידה לחבר הבוגרים. היוצאים לדרך נטלו אתם את דגל הקן, הוא דגלה של התנועה העולמית. הם האמינו כי עוד ישובו ודגל התנועה בידם — אולם חלומם לא נתקיים. הדגל נישא בנאמנות בדרכים־לא־דרכים, בין כדורים ופצצות, עד שהובא לחופי ארץ־ישראל בשנת 1940 — אך רבים מנושאיו נפלו בדרכם. בינתיים נכבשה פולין כולה והיהודים ניכלאו בגיטאות. בגיטו וארשה צופפו מאות אלפים יהודים שנידונו לניוון ואבדון. נוכח מצב זה הוחלט לחדש את פעולת הקן הוארשאי ולהתייצב שוב בראש הנוער היהודי המאורגן. לוארשה נשלחו טובי המדריכים של התנועה, חברי ההנהגה הראשית, אשר לאחר שנים אחדות נתקדש שמם כראשי מרד וארשה. בסוף שנת 1939 ובינואר

קבוצת עלייה של „השומר־הצעיר" במשק־ההכשרה

1940 נשלחו לוארשה מהריכוז השומרי בווילנה החברים מרדכי אנילביץ׳, יוסף קפלן, שמואל ברסלב, טוסיה אלטמן, אריה ווילנר ואחרים.

החיים הערים והפעלתניים של קן וארשה הכלוא בחומות הגיטו, בתנאי רעב ודיכוי, מהווים אחד הפרקים המזהירים בתולדות „השומר הצעיר". כאשר אפסה כל תיקווה לרוב רובם של היהודים — המשיכו קני „השומר הצעיר" בגיטאות לטוות את חוט חזונם ולפעול למען הבטיח את עתיד התנועה והעם. ב„לוח חקלאי", עתון המחתרת של „השומר הצעיר" שהופיע בוארשה, אנו מוצאים דו"ח על הקן השומרי בשנת 1940:

„...כעת מהווה תנועתנו מיבצר בל־ימוט, ובעיני השומרים המפוזרים בערי הפרזות הננו בבחינת מרכז רוחני חדש. הקן מונה 800 איש. העבודה מתנהלת בגדודים ובעדת הבוגרים. הקשיים מרובים והפרובלימות ענפות ומסובכות. קמה פרו־בלמטיקה חינוכית מלחמתית שלמה. העבודה בגדודים מהווה תמצית פעולתנו, שהרי החינוך והדאגה להכשרת כל יחיד לתפקידיו החלוציים היא יסוד קיום התנועה. ההתרושֶשות והדילדול, שבהם שרויים יהודי הגיטו, גרמו לזעזוע קשה בחיי החניכים. הופיעה בעייה חמורה שלא ידענוה — ה ר ע ב. ואולם הגדודים התגברו על הקשיים ועמדו בפרץ. פיתחו עזרה הדדית ענפה המספקת את כל צרכי החברים. עזרה הדדית זאת בגדודים הצעירים היא אחד הדפים היפים ביותר בתולדות העבודה החינוכית־מלחמתית. כעת קיים מיטבח ההסתדרות, שהוקם במאמץ משותף של הקן כולו לעזור לחברים במיפעל העזרה... על מנת להשוות את רמת החיים, הקימו יצור חדש — ש י ת ו ף.

„...עובדה זו מעידה עד כמה מפותחים החיים הפנימיים בגדודים ועד כמה ערכי התנועה הולכים ובשלים בה. ההווי השומרי בגדודים בא גם לידי ביטוי בעתוניהם. עתונים לעשרות, עשירים בתוכן ובמחשבה מהווים עד ראייה לעומק חוויות הצופים. ומעל לכל, מתנהלת עבודה השתלמותית אינטנסיבית, קורסים לעברית וכו׳. בתור מכשיר עזר לעבודה הקימונו ספרייה פולנית־עברית־יהודית הנחשבת לאחת העשירות ביותר בגיטו היהודי..."

מן הראוי להביא גם את דבריו של ההיסטוריון היהודי ד"ר עמנואל רינגלבלום, שנרצח אחר־כך בידי הנאצים ואשר דברים אלה נמצאו בעזבונו בגיטו וארשה:

„...,השומר הצעיר׳, שאנילביץ׳ היה מנהיגו, היה אחד התאים, שאליהם נמשכו היסודות האידאיים בקרב הנוער, אשר עדיין לא כבה בהם ניצוץ האידיאליזם ורוח הנכונות לקורבן למען הכלל והאינטרסים שלו. עם פרוץ המלחמה החל ,השומר הצעיר׳ מקים חוגים להשכלה ולתרבות, שהקיפו מאות צעירים. עבודת התרבות התנהלה בתחנת הפליטים שברחוב נאלבקי 23, שבה מצאו מיקלט מאות חברים מערי השדה. ,השומר הצעיר׳ דאג לא רק להזנה החומרית של החברים, אלא גם עשה הרבה להשכלתם הרוחנית. נוצרו חוגים וסמינריונים, שבהם קיבל הנוער השכלה כללית ויהודית. בסמינארים לחברים הבוגרים יותר הכשירו מדריכים לחוגים השומריים.

„,השומר הצעיר׳ מקיף בפעולתו לא רק את וארשה אלא גם את ערי־השדה. מדריכי התנועה מסכנים את חייהם, נוסעים על פני הארץ ובידיהם תעודות מזוייפות, מקצתם בתורת יהודים ורובם כ„ארים", מפיצים את ההוצאה האי־לגאלית של התנועה ומעוררים לתחייה את הקנים במקומות. לצורך הכשרת מדריכים לחוגים שבערי־השדה, נערכים סמינריונים מיוחדים. לסמינריונים כאלה באים בחורים ובחורות לא רק מן ה,גנראל גוברנמנט׳, אלא מתגנבים לוארשה גם חברים מן ה,רייך׳ (מבנדין, סוסנוביץ ועוד). חלק מהם הולכים שבועות ברגל עד שהם מגיעים לוארשה. רק מי שיודע את הסכנה, שהיתה כרוכה בנסיעה ברכבת, ידע להעריך את גבורת הנוער, שלא היו קיימות בשבילו שום מניעות.

„נזדמן לי להרצות פעמים מיספר בסמינריונים של ,השומר הצעיר׳. ההרצאות הללו בשביל נוער שנשא ברמה את דגל האידיאליזם בתוך ים הבארבריות שמסביב, היו אחת מחוויותי הגדולות ביותר. משהסתכלתי בפנים המשולהבות של הנוער צמא־הדעת, הייתי שוכח כי קיימת מלחמה בעולם. עבודת הסמינריונים התקיימה בדיוק מול המישמר הגרמני, ששמר על שערי הגיטו..."

בעזרת חברים ובעיקר בהדרכתו של יוסף קפלן השקט והצנוע נמשכה העבודה. בתנאי רעב, מצוקה והשפלה, בצל המוות, המשיך הנוער של „השומר הצעיר" את מיפעלו המשחרר. ברוח זו התנהלו דיוני המועצה של הבוגרים בוארשה (אביב 1941), אשר נמשכה שלושה ימים ועסקה בבירור עמדתו של „השומר הצעיר" בימי המלחמה ובשאלות חינוך ואירגון. במועצה זו הועלתה מחדש הסינתזה הגואלת בין ציונות גדולה וסוציאליזם מהפכני. בהחלטות המועצה, אשר מרדכי אנילביץ׳ נטל בה חלק מכריע כמדריך אידיאולוגי, ניתן ביטוי „לאופ־טימיזם הבלתי מנוצח של סוציאליסטים מהפכניים... ולאמונה הגדולה בנצח ישראל". בכינוס זה, שנערך מאחורי גבן של מישמרות נאציות, הודגש, כי „על אף המלחמה ועל אף הגיטו לא חל שינוי במטרות, ביסודות ובצורות העיקריות של חינוכנו."

במועצה זו, אשר שפעה אהבה לארץ־ישראל ודביקות במיפעלו של הקיבוץ הארצי — נתגלתה מחדש האמונה כי במאבק הבינלאומי תנצח ברית־המועצות ונצחונה ישים קץ לתלאות וסבל. לשירת „התקווה" ו„תחזקנה", שהיו הימנוני התנועה נוסף מעתה שיר הקרב, ה„אינטרנציונל". העבודה היום־יומית בקן־וארשה, שלושת הסמינריונים האידיאולוגיים שקויימו באותו זמן, העתונות השומרית וכינוס מועצת הבוגרים — עדות הם לכוח חיים ורצון חיים. הבשיל אותו הכוח המופלא, אשר הוליד את עמידת הגבורה של אחרונים על החומה. בחוות ההכשרה ובמיטבח המשותף, על דפי העתונות השומרית ובשי־חות הקבוצה — חזרה ונשמעה שבועת־האימונים לדרך התנועה.

כאשר הגיעו לוארשה הידיעות הראשונות על מעשי הרצח בווילנה, פירסמה הנהגת הקן הוארשאי קול־קורא נגד ההליכה למחנות־העבודה, שאורגנו על־ידי הנאצים. יחד עם זאת החלה הפעולה לאירגון הגנה עצמית וריכוז נשק. חברי „השומר הצעיר" נתנו ידם להקמת הוועד האנטי־פאשיסטי היהודי ובאותו הזמן (ראשית 1942), כתב „עתון התנועה" כדברים האלה במאמרו הראשי: „נחשול הפרעות המקריש את הדם מתחולל על יהדות אירופה בכל היקפה; לא יפסח על שום יישוב ובעקבותיו כליון... בל יצטרך שוב המשורר לקרוא: השמש זרחה, השיטה פרחה והשוחט שחט. הנוער העברי ותנועתנו בראשו מחוייבים לעמוד על מישמר כבוד העם! שימו קץ לפאסיביות! התכוננו להתגוננות במקרה שהאויב ינסה להרוס כליל את ישובכם!"

המסירות, להט הנעורים, האחריות והנאמנות שגילתה התנועה „בזמנים התקינים" בגיטו — הושקעו עתה בהכנות להתנגשות הדמים אשר קרבה ובאה. במיכתב אזעקה, אשר הגיע בימים ההם מן הגיטו, תיארה טוסיה אלטמן את זוועות הגורל היהודי. ממיכתבה השותת דם נשמעה הזעקה: ישראל אובד לעיני ואני פוכרת כפי וידי קצרה מלהושיע..." אך הדמעות לא ריפו ידיים. מן הכאב המר צמח המרד. בחודש יולי 1942 קם „האירגון היהודי הלוחם" ובו חברי „השומר הצעיר" ויתר תנועות הנוער הציוני. בוגרי התנועה וצעיריה גוייסו ל„אירגון הלוחם" והתכוננו לעמידת גבורה על כבוד העם ועל נפשו כשרק נשק דל בידם. ערב ה„אקציה" האחרונה בגיטו וארשה כתב מרדכי אנילביץ', מפקד „האירגון היהודי הלוחם": „לו היה לנו נשק, תחמושת וחומר נפץ די צרכינו. כי עתה היו הקרבות בגיטו עולים לאויב בים של דם. נוכיח מהי אמונה וביטחון בכוחות עצמנו..."

בחותם של דם וגבורה עילאית נחתמה פרשת מרד גיטו וארשה. לעולם תישאר פרשה זו קשורה עם הקן הוארשאי של „השומר הצעיר".

ב. „ד ר ו ר"

מאת יצחק שפיזמן

איגוד־הנוער הציוני־הסוציאליסטי „דרור" בוארשה היה חלק של האיגוד העולמי, שנשא אותו שם ואשר יחד עם עוד כמה איגודי־נוער אחרים היה קשור באיחוד העולמי „פועלי־ציון" (צ. ס.) — „התאחדות" („איחוד"). שאר איגודי־הנוער שהיו נתונים להשפעת ה„איחוד" הם „גורדוניה", „החלוץ הצעיר", נצ"ח (נוער צופי חלוצי) ועוד.

איגוד „דרור" בפולין נוצר על־ידי איחוד של „פרייהייט" ו„החלוץ הצעיר", שקם בספטמבר 1938. לצורך הסברת דמותו של „דרור" והתפתחותו מוטב לסקור תחילה את ההתפתחות היסטורית של תנועת־הנוער שקמה בהשפעתם האידיאולוגית של „פועלי־ציון".

ראשית תנועות הנוער של „פועלי־ציון" ברוסיה

קבוצות־הנוער הראשונות, שנתארגנו בהשפעתם של „פועלי־ציון" הופיעו עוד בשנת 1901. בד בבד עם תנועת „פועלי־ציון" ברוסיה, שעשתה את ראשית צעדיה באותם הימים, קמו גם חוגי־נוער של התנועה בשלהי שנת 1901 בפולטאבה, וורונייז, וארשה וערים אחרות. לרוב היו אלה חוגים להשתלמות עצמית. חוגי הנוער העובד היו לומדים כלכלה מדינית, היסטוריה וסוציולוגיה; חוגי הנוער הלומד התעניינו יותר בבעיות ההיסטוריה היהודית וכדומה. הספריות הבלתי־לאגאליות, שב־מועדונים הציוניים, שימשו מקומות־מיפגש מרכזיים לחוגים אלה.

הוועידה הראשונה של איגודי פועלים ציוניים בפינסק (ב־19 בנובמבר 1901) נקטה עמדה לגבי החוגים האלה והחליטה להשתתף באורח אקטיבי באסיפות החוגים של הנוער הלומד. בסוף שנת 1902 התחילו חוגי־הנוער בוארשה, אודיסה, קיוב, חארקוב וערים אחרות מקיימים ביניהם קשרים אירגוניים. חברים רבים של החוגים הצטרפו למפלגות מהפכניות, בעיקר למפלגת „פועלי־ציון", שעשתה אז את ראשית צעדיה.

בפולין התפתחו ליד „פועלי־ציון" בעיקר חוגי־תלמידים. בסתיו 1903 נתקיימה הוועידה הראשונה של החוגים האלה. חוג־התלמידים בוארשה אירגן בשנת 1905 קבוצות נוער בבתי־ספר תיכוניים שונים. בימי השביתה המדינית הכל־רוסית, באוקטובר 1905, פירסם חוג־התלמידים כרוז מיוחד בשפה הפולנית וסייע בידי מארגני השביתה שזו תהיה כללית בכל הגימנסיות הפרטיות והממשלתיות. הפעולה התנהלה בפולנית ובחלקה ברוסית. בשנים שלפני מלחמת־העולם הראשונה נתקיימו גם כמה חוגים של נוער־עובד, שהיו נתונים להשפעת „פועלי־ציון".

לאחר שפולין נכבשה בשנת 1915 בידי הגרמנים החל שיגשוגה של תנועת „פועלי־ציון" ולאחר מכן התחילו קמים גם אירגוני־נוער בתוכה. בדצמבר 1918 הופיע בפראגה, פרברה של וארשה, בליטוגרפיה, הגיליון הראשון של „אינגער קעמפער" („הלוחם הצעיר"), בעריכתו של ל. שפיזמן. מאז מארס 1919 החל העתון להופיע כירחון בדפוס, ושימש ביטאון רשמי של אירגון־הנוער שליד „פועלי־ציון". תנועת־הנוער התפתחה בקצב מהיר, בד בבד עם גידולם של „פועלי־ציון" והאיגודים המקצועיים שתחת השפעתם. „דער אינגער קעמפער" הופיע אז ב־6 אלפים טפסים. ב־4 ו־5 ביוני 1919 נתקיימה וועידת־היסוד של איגוד־הנוער, בהשתתפות 64 צירים מ־39 ערים. כמחצית הצירים היו בגיל 16 עד 19. התנועה מנתה אז 62 סניפים ובהם 5.492 חברים, מהם 3.987 נערים ו־1505 נערות. הוועידה החליטה, בין השאר, להקים איגוד עולמי של אירגוני־נוער שליד „פועלי־ציון". באוגוסט 1920, בוועידה העולמית השישית בווינה, חל פילוג בתנועת „פועלי־ציון" העולמית. תומכי האינטרנציונאל השלישי, הקומוניסטי, משכו אחריהם את הרוב הגדול של חברי מפלגת „פועלי־ציון" בפולין, „הימין", בהנהגתם של ד"ר יצחק שיפר, פ. סאמט וייבדלו לחיים ל. שפיזמן, ש. ווילנר וחיים הניג (מקראקוב), לייזר לווין (מלודז') ועוד, ייסדו אז את „מפלגת פועלי־ציון הבלתי־תלויה", שנצ־טרפה לאיגוד העולמי הימני, שבו שלטו „אחדות העבודה" מארץ־ישראל ומפלגת „פועלי־ציון" מאמריקה הצפונית.

גם תנועת־הנוער נתפלגה. קמו קבוצות קטנות של „נוער פועלי־ציון", שפעלו יד ביד עם „פועלי־ציון"־ימין. בניגוד לתנועת „פועלי־ציון"־שמאל הם ניכנסו אל „החלוץ", רכשו את השקל, השתתפו בקונגרסים הציוניים והיו פעילים בקרנות הלאומיות. גם יחסם לעברית היה חיובי וחם. ביטאונן של הקבוצות האלו היה „אידישע ארבייטער יוגנט" שהופיע בלבוב.

זרם חדש החל לפעול ברחוב היהודי הציוני־הסוציאליסטי

בשנים 1917/18 — „צעירי־ציון", שעד מהרה נתגלה בהם התהליך של דיפרנציאציה. בשנת 1920 התאחד האגף הימני שלהם עם „הפועל הצעיר" מארץ־ישראל וגרמניה והוקם אירגון ה„התאחדות". אולם רובם הגדול של סניפי „צעירי־ציון" במיזרח־אירופה לא הלכו אחרי „הפועל הצעיר" והקימו את האיגוד העולמי של „צעירי־ציון הסוציאליסטים" (צ.ס.).

למפלגת צ.ס. נודעה השפעה חזקה בפולין, במיוחד בשטחי המיזרח (בריסק, פינסק, גרודנה, ווילנה). הצ.ס. הקימו את אירגון־הנוער שלהם — צעירי־צ.ס. בשנת 1922 קם איחוד „פועלי־ציון"־ימין עם האגף השמאלי של מפלגת־צ.ס. ותיכף לאחר מכן, ב־15 בדצמבר 1922, בא איחוד „נוער פועלי־ציון" (השם הרשמי היה „אידישע סאָציאַל־דעמאָקראַטישע ארבייטער־יוגנט" — „נוער־עובד סוציאל־דאֶמוקראטי יהודי") עם „נוער צ.ס." והוקם אירגון „אידישע סאָציאַליסטישע ארבייטער־ייגנט" („נוער־עובד יהודי סוציאליסטי"), שקיצורו היה: י.ס.א.י. בשעת האיחוד מנה „נוער פועלי־ציון" 1.100 חברים ב־28 סניפים ו„נוער צ.ס." מנה 1.200 חברים ב־27 סניפים. „אידישע ארבייטער יוגנט", שעבר מלבוב לוארשה נעשה ביטאונה המרכזי של י.ס.א.י.

בתוך י.ס.א.י. גברה והלכה השפעת הציונות החלוצית והשאיפה להגשמה ציונית. השפעה חזקה במיוחד, מבחינה זאת, נודעה לסניף י.ס.א.י. בפינסק, שבה היה רוב „נוער צ.ס." קודם לכן בחוגי „מישמרת חדשה" (נוער לומד) ו„עמל" (נוער מתלמידי בית־הספר למלאכה). ע"י האיחוד נפגשו שתי השפעות: של הנוער משיטחי המיזרח על האקטיביזם הציוני־חלוצי שלו ורעבונו לעלייה ולמעשה ארצישראלי ושל הנוער העובד משיטחי מערב־פולין בעל האידיאולוגיה המרכסיסטית. תנועת־הנוער המאוחדת, החדשה, השפיעה רבות להעמקת האידיאולוגיה החלוצית גם בשורות תנועת „פועלי־ציון" המאוחדת.

האגף הימני של צ.ס. המשיך בקיומו. הוא הוסיף להוציא את ביטאון הצ.ס., „די באפרייאונג" („השיחרור") ואף המשיך בפעולות איגוד־הנוער של צ.ס.. זה האחרון הוציא דו־שבועון בשם „דער אינגער ארבייטער" („הפועל הצעיר") ועמד בקשרים עם 50 ערים.

במחצית שנת 1925 התאחדו „פועלי־ציון" עם מפלגת צ.ס. וקמה מפלגת „פועלי־ציון" (צ.ס) המאוחדת, שביטאונה המרכזי היה „באפרייאונג־ארבייטער שטימע" („השיחרור־קול־הפועל"). ביוני 1926 התאחדו גם י.ס.א.י. עם נוער צ.ס. וקם האירגון החדש „פרייהייט" („החופש"). האיגוד החדש מנה בראשיתו 3000 חבר. באוגוסט 1926 החל להופיע הירחון „פרייהייט", שהוסיף להתקיים עד פרוץ מלחמת־העולם השנייה, בספטמבר 1939.

גידול והתפתחות „פרייהייט"

„פרייהייט" גדלה בקצב מהיר. בוועידתה הראשונה (בדצמבר 1926) מנתה „פרייהייט" 3500 חברים. בוועידה השנייה (אפריל 1931) כבר הגיעה ל־6500 חברים ב־175 ערים. במאי 1932 היה מיספרה 8000 חברים (יחד עם אירגון־הילדים שלה „פרייע סקויטן" — „הצופים החופשיים"). ובמארס 1933 — 10.000 (יחד עם הצופים). פעולת־הגיוס, שנסתיימה בסוף פברואר 1934 הוסיפה 3 אלפים חברים חדשים ב־200 ערים.

אז הוקמו גם 13 חוגי־תלמידים. בסיום חודש־הגיוס נתקיימו 30 ועידות אזוריות בכל חלקי המדינה. „פרייהייט" בוארשה מנתה בשנת 1936, כאשר נחוג יובל־העשור לקיום האירגון, 1000 חברים, שהיו מאורגנים ב־32 חוגים, אשר ניהלו את פעולתם ב־4 מועדונים.

מעניין הוא גידולן של מושבות הקייץ. המושבה הראשונה נתקיימה ביולי 1929 בוולוצלאבק והשתתפו בה 30 חברים. בשנת 1931 היו כבר 17 מושבות ובהן השתתפו 430 חברים מ־81 ערים. בשנת 1933 נתקיימו 23 מושבות ובהן השתתפו אלף איש, ובשנת 1935—31 מושבות עם קרוב לאלפיים משתתפים. מושבות־הקייץ מילאו תפקיד מרכזי בעיצוב דמותו הרוחנית הרעיונית של „פרייהייט".

תפקיד חשוב מילאו גם הסמינראיונים המרכזיים והאזוריים להכשרת עסקני התנועה. באוגוסט 1930 נפתח הסמינאר הארצי הראשון, שנמשך 4 שבועות והשתתפו בו 40 איש. ביולי 1932 נתקיים בחוות־„החלוץ" בגרוכוב, שליד וארשה, הסמינאר השני, שנמשך ארבעה שבועות אף הוא וגם הפעם נטלו בו חלק ארבעים משתתפים. בין ה־2 במאי ל־8 ביולי 1934 נתקיים הסמינאר השלישי עם 52 חברים מ־36 ערים.

האיגוד „פרייע סקויטן" קם בסוף שנת 1927 כאירגון־ילדים ליד „פרייהייט". הפעולה התנהלה ב„חוליות". העישון, שתיית משקאות חריפים ומישחקי־האזארד היו אסורים על החבר הצעיר באיסור חמור. „עשרת הדיברות" של הצופים שימשו „אני־מאמין" לצופה הצעיר. החינוך התנהל ברוח הקולקטיביזם וההגשמה החלוצית. אסור היה לו לצופה להשתתף בעבודה הפוליטית של המפלגה. המחנכים היו בחלקם הגדול מורים במוסדות־החינוך של „פועלי־ציון"־צ.ס.. הופיע ירחון „אינג און פריי" („צעיר וחופשי") שלאחר זמן שינה את שמו ל„איפגאנג" („השחר"), אשר שימש ביטאון התנועה. נתקיימו קורסים מיוחדים למדריכי הצופים. בוארשה היה ל„פרייער סקויט" סניף חזק.

ה„פרייע סקויטן" היו מחולקים לשתי שכבות: מגיל 10 עד 13 ומגיל 13 עד 16. הברכה „פריינטשאפט" („ידידות") — ברכת ה„פרייהייט" — שימשה גם ברכה־סיסמה של הצופה הצעיר. יחד עם ה„שול־קולט" — המרכז של בתי־הספר שליד המפלגה, עובדה תוכנית למועדוני־ילדים בתוך בתי־הספר.

„פרייהייט" היתה מחולקת אף היא לשתי שכבות: „יוגנט" („נוער") בגיל 15 עד 18 ו„ארבייט" („עבודה") מ־18 עד 21. בגיל 21 היה החבר עובר למפלגה. המעבר למפלגה לא נעשה באורח אינדיבידואלי, כי־אם בקבוצות. בוועידה השנייה של התנועה הוחלט להקים מועצה לתרבות שתדריך את הפעולה התרבותית של יוצאי „פרייהייט" במפלגה.

„פרייהייט" היתה פעילה ביותר בתנועה המקצועית. בערים שונות הוקמו ביוזמתה סיעות משותפות של ארץ־ישראל העובדת באיגודים המקצועיים, וכן בסניפי־הנוער שליד האיגודים המקצועיים.

„החלוץ", הכשרה ופעולה ארצישראלית

„פרייהייט", כמו אירגון הקשישים, מפלגת „פועלי־ציון"־צ.ס., נטלה משנה לשנה חלק יותר ויותר פעיל ב„החלוץ" ומיספר רב והולך מבין חבריה השתתף במקומות־ההכשרה בעיר ובכפר.

בוועידה הרביעית של „החלוץ" בפולין (באוקטובר 1925) השתייכו שני שלישים של החברים ל„פועלי־ציון"־צ.ס. ו„פריי־הייט". בוועידתה הראשונה החליטה „פרייהייט" לגייס את חבריה הבוגרים ל„החלוץ", ועם זאת להגביר את החינוך הסוציאליסטי בתוך „החלוץ" ולדאוג לכך שחברי „החלוץ" יצטרפו אל האיגודים המיקצועיים; כמו־כן הוחלט שפעולת־התרבות של „החלוץ" תכלול את השפה והספרות היהודית ושעל „פרייהייט" לסייע באירגון סניפי „החלוץ הצעיר".

בשנת 1933 נערך מיפקד של חברי „פרייהייט" ב„החלוץ". „החלוץ" מנה אז 4000 חברי „פרייהייט", ובנקודות ההכשרה נמצאו אז אלף חברי „פרייהייט". במאי 1935, בסיום ועידת־„החלוץ", נתקיימה מועצה של „פרייהייט". שם נמסר, כי קרוב ל־2000 חברי „פרייהייט" נמצאים בהכשרה. השנים 1933—1935 היו שנות שיגשוג רב לעליית יהודי פולין לארץ־ישראל ושנות גידול ל„החלוץ".

„פרייהייט" נטלה חלק גובר והולך באוסף התרומות לקרן־הקיימת, במיפעלי־השקל והושיטה עזרה רבה להשגת ניצחון גוש ארץ־ישראל העובדת בבחירות לקונגרסים הציוניים. היא נטלה גם חלק פעיל ביותר בהכנות לקונגרס העולמי למען ארץ־ישראל העובדת בברלין בשנת 1930.

„פרייהייט" והאיגוד העולמי „דרור"

במועצה העולמית של אירגוני־הנוער של „פועלי־ציון", שנתקיימה בווינה באוגוסט 1925, בעת ועידת האיחוד של „פועלי־ציון" ומפלגת הצ.ס., הוחלט להקים „איחוד עולמי של הנוער היהודי־הסוציאליסטי". אל האיחוד הצטרפו „פרייהייט" מפולין, „הבחרות הסוציאליסטית" מארץ־ישראל, אירגון־הנוער צ.ס. מליטא, „נוער־בורוכוב" מלאטביה, אירגון־הנוער הבלתי־ליגאלי צ.ס. מרוסיה (שמנה בשנת 1923 כ־5 אלפים חברים), י.ס.א.י מאוסטריה, איגוד־הנוער „פועלי־ציון" מרומניה ונוער „פועלי־ציון" מצפון־אמריקה.

בתל־אביב הוקמה מזכירות עולמית. האיגוד העולמי הוצרך, בין השאר, לבצע גם את הצטרפותה של תנועת הנוער „פועלי־ציון" אל אינטרנאציונאל הנוער הסוציאליסטי.

בוועידת־הנוער העולמית שנתקיימה בספטמבר 1933 בפראג, בעת הקונגרס הציוני הי"ח, הוחלט כי האירגונים הארציים הנושאים את השם „פרייהייט" יחליפו את שמם ל„דרור", הוא השם הרשמי של התנועה העולמית. אחת לשנה יתקיים „יום התנועה העולמית". „דרור" יהיה קשור עם האירגון העולמי „פועלי־ציון" (צ.ס.) — „התאחדות" (בשנת 1932 נתקיים בדאנציג איחוד האירגונים העולמיים „פועלי־ציון"־צ.ס. ו„הת־אחדות"). עם זאת הוחלט על שמירת האוטונומיה הפנימית של אירגוני־הנוער.

ב־28 באוגוסט 1935 נתקיימה בלוצרן פגישה עולמית, בהשתתפותם של עסקנים מפולין, ליטא, ארץ־ישראל, אמריקה, בלגיה וצרפת. קבוצות וסניפים חדשים של „דרור" היקמו אז בצרפת, בלגיה, הולנד וארגנטינה. בצ'כוסלובאקיה ובאוסטריה התאחד „דרור" עם נצ"ח ואילו בליטא התאחדו השכבות הצעירות של אירגון־הנוער של צ.ס. עם „החלוץ־הצעיר" ואירגון־הנוער צ.ס. נשאר אירגונם של בוגרים בלבד.

בדצמבר 1936 הוחלט, בהתייעצות של עסקני „דרור" בקיבוץ המאוחד, להקים אירגון „דרור" בארץ־ישראל ולנסות להביא לידי איחוד מלא של כל אירגוני־הנוער המחנכים לקיבוץ המאוחד.

ההשתתפות באינטרנאציונאל הסוציאליסטי

הנוער של „פועלי־ציון" לא היה מיוצג לפני מלחמת־העולם הראשונה באינטרנאציונאל הנוער הסוציאליסטי מאותם הטעמים לערך, שתנועת „פועלי־ציון" לא היתה מיוצגת באינטרנאציו־נאל זה. המצב נשתנה עם הצטרפות האיגוד העולמי של „פועלי־ציון" לאינטרנאציונאל. על אינטרנאציונאל־הנוער עבר משבר דומה לזה שעבר על האינטרנאציונאל הסוציאליסטי מהמת המאבק בין הסוציאליזם והקומוניזם. לאחר איחוד האינ־טרנאציונאל השני והאינטרנאציונאל „הווינאי" של סוציאלי־סטים שמאליים, בראשותו של אוטו באואר התאחדו גם שני האינטרנאציונאלים הסוציאליסטיים של איגודי־הנוער. נוער־„פועלי־ציון" נטל מאז ואילך חלק פעיל בכל הקונגרסים של אינטרנאציונאל־הנוער הסוציאליסטי. בקונגרס הנוער השני באמסטרדאם (מאי 1926) ייצג ב. לוקר את „פרייהייט" מפולין. על־פי הצעתו הוחלט להכיר בתנועת־הנוער „פועלי־ציון" העולמית, השולחת את נציגותה המאוחדת לאינטרנאציונאל־הנוער הסוציאליסטי. בקונגרס השלישי בווינה (יולי 1929) היה נוער „פועלי־ציון" מיוצג על־ידי משלחת בת 9 חברים.

רבת־רושם במיוחד היתה נציגות „פרייהייט" בכינוס הנוער הבינלאומי שנתקיים ביולי 1929 ב„ווינה האדומה", ואשר השתתפו בו 50 אלף סוציאליסטים צעירים מעשרות ארצות. בכינוס השתתפו קרוב ל־300 חברי „דרור", ביניהם למעלה ממאה מ„פרייהייט" של וארשה. גם בכינוס־הנוער הבינלאומי בליאֶז' שבבלגיה, באוגוסט 1934, שבו השתתפו 30 אלף סוציא־ליסטים צעירים, היה האיגוד העולמי „דרור" מיוצג ייצוג נאה. בקונגרס ה־6 של אינטרנאציונאל־הנוער הסוציאליסטי שנתקיים ביולי 1939 בליל (צפון־צרפת), היה האיגוד העולמי „דרור" מיוצג על־ידי משלחת בת 11 איש. לדברי מזכירות אינטרנא־ציונאל־הנוער תפס אז „דרור" את המקום הרביעי באינטרנא־ציונאל־הנוער לפי מיספר חבריו, אחרי שבדיה, נורבגיה וצרפת.

„פרייהייט" נטלה גם חלק פעיל בפדראציה של איגודי־נוער סוציאליסטיים בפולין.

האיחוד עם „החלוץ הצעיר"

את ראשית צעדיו עשה „החלוץ הצעיר" בשנת 1923, זמן קצר לפני התחלת העלייה הרביעית (1924—1925). מאות צעירים, שמפאת גילם הצעיר לא ניתן להם לצאת להכשרה, התארגנו בסניפי „החלוץ הצעיר" על־מנת להתכונן לעלייה לארץ־ישראל. התפתחות מהירה של התנועה חלה בעיקר באזורי המיזרח של פולין, ששם הלם בחוזקה הדופק של התנועה החלוצית בדרך כלל. וועידת־„פרייהייט" הראשונה (בסוף 1926) החליטה להקים בכל מקום סניפים של „החלוץ הצעיר" ולקיים אתם שיתוף־פעולה הדוק. החלטת הכינוס הראשון של „החלוץ הצעיר" (ב־1927), שאסרה על חברי התנועה את ההשתייכות לאירגוני־נוער אחרים, שיבשה את היחסים בין שני אירגוני־נוער אלה, שהיו קרובים למפלגת „פועלי־ציון"־צ.ס. וחינכו

את חבריהם לקיבוץ־המאוחד. השכבות הבוגרות של „החלוץ הצעיר" שאפו לפעילות במאבק הפוליטי של תנועת־הפועלים הציונית־סוציאליסטית, ומועצת־„פרייהייט" בשנת 1932 החליטה ש„פרייהייט" הוא אירגון־נוער חלוצי־פוליטי, חלק בלתי־נפרד של התנועה החלוצית. אך כרגיל במקרים כאלה, הביאה ההתקרבות האידיאולוגית ההדדית לחיכוכים חריפים דווקא בשטח האירגוני.

במועצת־„דרור" העולמית בפראג (ב־1933) ניסו כמה מעסקני הקיבוץ המאוחד לפתור את הבעייה הזאת על־ידי ההצעה, שהשכבות הצעירות של „פרייהייט" תתאחדנה עם „החלוץ הצעיר" וכי החברות ב„פרייהייט" תתחיל רק בגיל 18. אולם המועצה החליטה לנסות ולהקים פדראציה של „פרייהייט" ו„החלוץ הצעיר" ברוח ההחלטות של שני האירגונים; החלטות אלו לא באו לכלל ביצוע.

בספטמבר 1938 בא סוף סוף, לאחר דיונים ממושכים, איחוד שני האירגונים. האיגוד המא־חד „פרייהייט־החלוץ־הצעיר" היו בו שלוש שכבות: השיכבה הצעירה — עד גיל 14; הבינונית — עד גיל 18; והשיכבה הבוגרת — בגיל 18—22. חברי השיכבה הבוגרת השתייכו השתייכות של חובה הן ל„החלוץ" והן למפלגת „פועלי־ציון"־צ.ס. פעולת התרבות התנהלה בעברית וביידיש. בשאלות פוליטיות הלך האיגוד המאוחד יד ביד עם מפלגת „פועלי־ציון"־צ.ס. וראה עצמו כחלק של התנועה החלוצית וחינך את חבריו ברוח „החלוץ".

האיגוד המאוחד מנה לפני פרוץ המלחמה למעלה מ־20 אלף חברים, שהיו מאורגנים ב־350 סניפים בכל חלקי פולין. בחורף 1939 נתקיימו 50 שבועות־לימוד לשכבות הבוגרות. בפסח נתקיימו כינוסי־אביב רבי־מישתתפים בכל האזורים. בסמינאר הארצי שנתקיים בפאלניץ (ליד וארשה) בחודשי פברואר־מארס 1939 השתתפו 90 חברים. ביטאוני התנועה היו הדו־שבועונים „אונזער פרייהייט" ביידיש (התפוצה — כ־5 אלפים טפסים) ו„החלוץ הצעיר" בעברית (התפוצה — כאלפיים טפסים).

במישטר הכיבוש הנאצי

עם פרוץ המלחמה, ב־1 בספטמבר 1939, היה הכרח להתאים את עבודת „דרור" לתנאים החדשים. עוד ב־8 בספטמבר נשלח החוזר האחרון, הקורא למאבק עם הכובש הנאצי ולהמשך קיום התנועה בכל התנאים. למחרת היום באה פקודת השילטון הפולני בווארשה, שכל הגברים יעזבו את העיר; התחילה היציאה ההמונית מהבירה. חלק מחברי מרכז „דרור" עברו לקובל ומשם לווילנה. בווילנה אורגנה יחד עם „החלוץ", העלייה לארץ־ישראל בדרכים שונות (דרך שטוקהולם, יפאן ואחר־כך דרך תורכיה). מרכז מדריך הוקם גם בלבוב, בשביל השטחים הסובייטיים, ואולם חלק ממנהיגי־„דרור" חזרו לווארשה כדי להתייצב בראש הפעולה בשטח הכיבוש הנאצי.

בשנים 1940—1942 נתפתחה פעולה ענפה בפולין הכבושה בידי הנאצים. יחד עם שאר אירגוני־הנוער החלוציים הוקמה מחדש חוות־ההכשרה החקלאית בגרוכוב שליד וארשה ונוסדה שורה של חוות חקלאיות חדשות: שלוש בסביבת שדלץ, שלוש ליד וישקוב, שתיים בסביבת לובלין ושתיים ליד חרוביישוב. כן הוקמו כמה קיבוצים עירוניים. הקיבוץ בוארשה, ברחוב דזיילנה 34, ששימש קודם לכן מעונם של חברי הנהגות „דרור" ו„החלוץ", ואשר בו התגורר תקופה ממושכת גם המשורר יצחק קצנלסון, שהגיע לוארשה מלודז' — התרחב במידה ניכרת. בסתיו 1941 הוסלה החווה בגרוכוב, לאחר מאבק ממושך עם הגרמנים. בימים ההם גדל מאוד הקיבוץ בטשרניאקוב שליד וארשה. בשנת 1941 נמצאו בהכשרה כאלף חברי „דרור", לפי ידיעות של „אינערלעכע קאָרעספּאָנדענץ" („ידיעות פנימיות"), ההוצאה הבלתי־לאֶגאלית של „דרור". (גליון של ההוצאה הזאת נמצא ב„בית קצנלסון" בקיבוץ „לוחמי הגיטאות".) מבין חברי „דרור" הוארשאי נמצאו בהכשרה קרוב ל־350 איש וקבוצות גדולות מלידז', מאֶזריטש, שדלץ, לובלין, חרוביישוב, זאמושץ', פיוטר־קוב, ראדומסק, אוסטרובייץ, אופאטוב וערים אחרות. יש משום עניין בסטאטיסטיקה הבאה: בשנת 1938 היווה „דרור" 66,5% מכלל חברי „החלוץ"; בשנת 1940 — 82%; ב־1942 — 78,4%. בשנת 1938 היווה „דרור" 45,2% של הקואורדינאציה החלוצית, שכללה גם את קבוצות־החלוצים של הציונים הכלליים, „מזרחי" וקבוצות אחרות; בשנת 1940 — 66,1% ובשנת 1942 — 59,2% („אינערלעכע קאָרעספּאָנדענץ", גליון 4).

נעשו נסיונות לשלוח עולים לארץ־ישראל דרך גרמניה, או סלובאקיה ורומניה. בראשית 1940 אף הוקם באושביינצים הידועה לשימצה „מישרד ארצישראלי" תקין להדרכת העלייה הבלתי־לאֶגאלית, אך כל הנסיונות בכיוון זה נסתיימו בכישלון.

על היקף פעולתו הענפה של „דרור" בשנות־המלחמה הראשונות מוכיחה העובדה, כי במשך פחות מ־3 שנים נערכו למעלה מ־700 ביקורים בתנאי הסכנה של המישטר הנאצי. בכמה ערים גדולות פעלו ועדים אזוריים.

בתנאי המחתרת של הימים ההם התנהלה פעולת־תרבות נרחבת. ביוני־יולי 1940 התקיים הסמינאר המרכזי הראשון בימי־המלחמה, בהשתתפות 45 חברים מ־23 ערים. באוגוסט 1940 התקיים קורס דו־שבועי למדריכות פינות־ילדים בחצרות הגיטו הוארשאי, ובו השתתפו 25 איש. בינואר 1941 נתקיים סמינאר שני לעסקני וארשה, בהשתתפות 32 חברים, שנמשך חודש ימים. בדצמבר 1941 — יאנואר 1942 נתקיים הסמינאר המרכזי השלישי בהשתתפות 42 חברים מ־8 ערים.

באוגוסט 1940 אורגן בוארשה בית־ספר תיכון. במאי 1942 מנה בית־הספר 120 תלמידים ו־13 מורים. לימדו בו עברית, יידיש, פולנית, גרמנית או אנגלית או צרפתית, רומית, היסטוריה כללית ויהודית, סוציולוגיה של היהודים, תנ"ך, מתמטיקה ולימודים אחרים. נתקיימה בו אפילו מעבדה לפיסיקה. התלמידים קיימו הנהלה עצמית והמורים — מועצה פדגוגית. התלמידים היו מאורגנים בקבוצות „במעלה", שהיוו את הגרעין העיקרי של אירגון „דרור" בוארשה. יצחק קצנלסון היה הרוח החיה של בית־הספר. באותו בית־ספר לימדו גם הפדגוג הנודע יאנוש קורצ'אק, המלומד בעל השם העולמי במקצוע הכימיה — פרופיסור צנטנרשוור, ואנשי־מדע אחרים. כן הוקם בית־ספר עממי בלתי־לאֶגאלי. מכל 120 תלמידי בית־הספר התיכון לא נותרו בחיים אלא 4 בלבד; מכל 13 המורים — רק 2 (יוסף כאק וחיים זלמאנובסקי). מוסד דומה נוסד גם באוסטרובייץ ובו 60 תלמיד ומעלה. המורים שם היו ארבעה חברי „דרור" שגורשו מגיטו לודז'.

„דרור" מנה בימים ההם 800 חברים בוארשה שהיו מחולקים

ב„חמישיות". אורגנו מקהלות לבני־נוער ולמבוגרים, בניצוחו של הפרופיסור פייבישס מלודז', ידידו של יצחק קצנלסון. לעתים קרובות נערכו „נשפי־תנ"ך". אלפי יהודים היו מבקרים בהם והיתה זו קרן־אור בחיי־האפילה של גיטו־וארשה. את המיפעלים האלה היה מבצע החוג הדרמאטי של „דרור", בהדרכתו של י. קצנלסון.

„דרור" פיתח גם פעולה מו"לית במחתרת. בראשית 1940 הופיע הגיליון הראשון של כתב־העת „דרור", ביידיש ובפולנית, וכל גיליון הכיל 24 עמוד. לאחר מכן החלה גם להופיע הוצאה שבועית בשם „ידיעות", שהביאה ידיעות קלוטות במקלט־ראדיו חשאי. שני הביטאונים הופיעו במכשיר הכפלה. מזמן לזמן הופיעו גם חוברות „למדריך" שהכילו הוראות למדריכים, דוגמאות מן הספרות וכדומה. מכתב־העת „דרור" הופיעו כ־20 גיליונות ביידיש וכ־10 בפולנית.

כן הוציא „דרור" בגיטו וארשה בחשאי ספרים וחוברות. הספר „פיין און גבורה אין דער געשיכטע פון אונזער פאָלק" („סבל וגבורה בהיסטוריה של עמנו") בן 120 העמודים, הוא הספר הראשון, שהופיע בגיטו וארשה. כן הופיע מחזה תנ"כי מאת י. קצנלסון בשם „איוב". הופיע השיר „על השחיטה" של ביאליק, חיבור על פרץ ועל מנדלי, שיר על היטלר, „ווען דער טייוול איז גערעכט" („כאשר השטן הוא הצודק") ועוד. גם המשוררים יחיאל לרר, הרשלה ואחרים, פירסמו את שיריהם על מאורעות שונים שבגיטו בהוצאה החשאית של „דרור"

תפקיד חשוב מילאו אז המקשרות, שקיימו את הקשרים בין הסניפים שבערים השונות, הביאו ידיעות מן השטחים שהיו תחת שילטון סוביאָטי, שגם שם נתקיימה פעולה של „דרור"; הן היו מבריחות נשק אל הגיטאות וקיימו שליחויות מסוכנות אחרות של התנועה.

„דרור" ומרד הגיטאות

„דרור" נטל חלק פעיל ביותר בהתקוממויות ובקרבות בגיטאות וארשה, ווילנה, ביאליסטוק, בנדין, קראקוב וערים אחרות. מקום חשוב במיוחד תפס „דרור" במרד גיטו וארשה.

עוד לפני המלחמה קיימו „דרור", „החלוץ", כאירגוני־נוער אחרים, קורסים להגנה עצמית. 170 בחורים ובחורות למדו את תורת הקליעה וספורט־מגן ב־5 קורסים שנתקיימו במקומות שונים. בקורס מטעם „החלוץ", שנתקיים בזיאַלונקה שליד וארשה, השתתפו 45 איש. מדריכים מיוחדים מארץ־ישראל ניהלו את כל הקורסים הללו, שנתקיימו בשנים 1938/39. הנסיון הזה הביא תועלת מרובה לחברי „דרור" בקרבות שהיו אחר־כך בגיטאות.

„דרור" בוארשה נטל חלק ניכר בהקמת מוסדות המרד. הוא היה מיוצג בגוש האנטי־פאשיסטי, ואחר־כך בוועד היהודי הלאומי ובוועד־התיאום, שבו השתתף גם ה„בונד". יצחק צוקרמן (אנטק) מ„דרור" היה מזכיר ועד־התיאום. במטה־הפיקוד הראשון של אירגון הלוחמים היהודי, שהוקם ביולי 1942, היו שלושה מבין ארבעת חבריו אנשי „דרור". מבין 22 הקבוצות הלוחמות שהשתתפו במרד וארשה, השתייכו 11 ל„החלוץ", מזה „דרור" — 5, „השומר־הצעיר" — 4, „עקיבא" — 1, „גורדוניה" — 1. י. צוקרמן היה סגן־המפקד של אירגון הלוחמים בשעת המרד, והוא נטל לידיו את הפיקוד של האירגון לאחר נפילתו של המפקד, מרדכי אנילביץ'. במטה אירגון־הלוחמים, לאחר חיסול המרד בוארשה, נימנו שניים מבין שלושת חבריו עם „דרור".

גם אירגוני־הלוחמים בערים אחרות היו מורכבים זמן רב מחברי „דרור" ו„השומר הצעיר". רק מאוחר יותר הצטרפו אליהם גם אנשי „בונד", ובכמה ערים גם הקומוניסטים. האירגון הלוחם בקראקוב, שנשא את השם „החלוץ הלוחם", היה מנוהל בידי חבר־„דרור" יצחק לאבאן. במשך תקופה מסויימת פעל שם רבות גם יצחק צוקרמן. מפקד האירגון בביאליסטוק היה מרדכי טננבוים מ„דרור". בבנדין הצטיינו בקרבות חברי „דרור", פרומקה פלוטניצקה, הרשל שפרינגר ואחרים. בצ'נסטוכוב עמדה בראש קבוצת לוחמים מזויינים, שניסתה לפרוץ מן הגיטו עם נשק ביד, רבקה גלאנץ, חברת „דרור". בווילנה היה חבר „דרור", איליה שטיינבוים, הקורבן הראשון שנפל במאבק המזויין עם הנאצים. הוא היה מפקד קבוצת־הלוחמים מרחוב סטראשון 12. גם בתנועת־הפארטיזאנים ביערות פולין לחמו חברי־„דרור" רבים. קבוצות של לוחמי־„דרור", שנשלחו מוארשה ללחום כפארטיזאנים בעירות חרובישוב נפלו כולם. גורל דומה נפל בחלקה של קבוצת לוחמים מ„דרור" ו„השומר־הצעיר" שנשלחה מוארשה להילחם ביערות מזריץ'.

מיספר קטן של חברי־„דרור" השתתפו גם במרד הפולני של וארשה, באוגוסט 1944. רק לוחמי־„דרור" ספורים בלבד זכו להישאר בחיים לאחר אימי־היטלר, והם נמצאים עתה בארץ־ישראל. רובם מרוכזים בקיבוץ „לוחמי־הגיטאות", ליד עכו.

ספרות, עתונות ואמנות

הספרות העברית

מאת דוד כנעני

מעמדה של וארשה כמרכז הספרות העברית נקבע קודם־כל על־ידי אופייה הכפול: כיישוב יהודי גדול וכבירת פולין.

הגדולה בקהילות־אירופה היתה למעשה קהילה יהודית צעירה. עוד לפני חמש־מאות שנים ישבו יהודים בוארשה, אלא שארבע־מאות שנים ראשונות לתולדותיהם רצופות גירושים חוזרים־ונשנים ולעומתם מאמצים עקשניים לשוב־ולהיאחז בה. רק במחצית הראשונה של המאה הי״ט עלה מיספר תושביה היהודיים לכמה רבבות, נתבססה ונתארגנה הקהילה, ורק לאחר מרד 1863 הותרה בה סופית ישיבת־קבע ליהודים. באותה מאה — ובפרט במחציתה השנייה –– נמשך הגידול העצום, עד שוארשה השיגה ועברה שאר קהילות ונעשתה המרכז הטבעי ליהודי פולין. סימני גידולה המזורז ניכרו בה ביותר: עד לשנותיה האחרונות היתה זאת עיר אֶמיגראציונית מובהקת, שמשכה המונים־המונים מיוצאי העיירות וחלק גדול מתושביה רק זה מקרוב־באו. וכך שימשו בה בערבוביה הווי של עיר והווי של כרך, יציבות וארעיות. הדיפרנציאציה התרבותית והחברתית היתה כאן חריפה יותר מאשר בשאר ערי פולין. בחיבורו החשוב „תולדות היהודים בוארשה" עומד על חזיון זה יעקב שאצקי, בדברו עוד על שלהי המאה הי״ח: „בהדרגה החלה וארשה למשוך אליה למדנים ומחברים משאר מקומות. כוח־משיכה זה ציין אותה עד לשנותיה האחרונות; כך, שיותר מאשר יוצרת עצמאית ואפילו צרכנית עצמאית, נשארה וארשה מרכז־ייצור לערכי־תרבות בזכות באי־חוץ..." וגם לאחר שהיתה כבר יישוב גדול לעצמו, הכריעה באופייה עובדת היותה בירת־המדינה והמטרופולין של יהודיה. שורשי־יניקתה נסתעפו למרחוק, ושלוחות השפעתה הגיעו עד קצווי פולין והגולה כולה. מכאן החזיון המעניין, שביצירות סופריה וחכמיה העבריים משתקפים חייהם של יהודי וארשה במידה מועטת, כי קלושים בה סימני אופייה המקומי והרֶאגיונאלי. וארשה היתה אחד המרכזים החשובים של הדפוס העברי. בדורות אחרונים נתרכזו בה מערכות העיתונים ובתי־ההוצאה החשובים ביותר, אבל „תוצרתן" נועדה בעיקר, ובצורה בלתי־פרופור־ציונאלית לגודל האוכלוסיה היהודית, לקוראים שמחוצה־לה. עשרות סופרים עבריים ישבו בה בפרקי־זמן שונים, אך רק מיעוטם ישיבת־קבע. כל העובדות האלה מטשטשות ומקשות על ציון חלקה של וארשה בספרות העברית.

הספרות העברית במאה הי״ט (אם להוציא ענפי הספרות התורנית, שאינם מעניינו כאן) עמדה בסימן „ההשכלה". וארשה היתה לקהילה גדולה ונכבדה רק לעת שקיעתה של זו, וזאת אחת הסיבות למקום הצנוע שתופסת העיר בתנועת ההשכלה. אחת הסיבות, ואולי לא החשובה שבהן. שהרי שתי התנועות החברתיות־התרבותיות העיקריות בישראל במאה הי״ח והי״ט — החסידות וההשכלה — הורתן ומרכזיהן היו בארצות אחרות, זמן רב השאירו את פולין „הקונגרסאית" בצדי־דרכים וחדרו אליה באיחור ניכר. אלא שהחסידות, משחדרה לפולין, התפשטה בה במהירות מפליאה והיתה בה לתנועה המונית, עד כדי כך שאותודוכסיה־סתם וחסידות היו בה לשמות זהים־כמעט; ולעומת־זאת הקיפה „ההשכלה" בפולין חוגים קטנים־יחסית ואף שינתה כאן את אופייה. כסמל יכולה לשמש העובדה, שהספר העברי הראשון שנדפס בוארשה (אגב, בדפוס נוצרי) היה „צמח לאברהם" ל„ילקוט שמעוני" (1797), עם הסכמה מאת ר' לוי־יצחק מברדיצ'וב, שעשה להפצת החסידות בפולין, וספרו הראשון של איש־וארשה היה ספר־הקבלה „ליקוטים מר' האי גאון" מאת ר' גבריאל, רב בוארשה — ולעומת־זאת לא היו אלא חותמים בודדים על „המאספים" וספרי־ההשכלה שבאו מגרמניה.

נושאיה הטיפוסיים של „ההשכלה" בראשיתה היו החוגים המצומצמים של אינטליגנציה יהודית, שנסתופפו בצלה של הבורגנות היהודית העולה. ה„השכלה" עברה גילגולים רבים, לדורותיה ולארצותיה נתחלפו עקרונותיה המדיניים והדגשיה הרוחניים, אך היסוד הקבוע שבה, ומכאן ערך מאבקה בפיים המחנה, היתה השאיפה לסאֶקולאריזציה, מלחמתה לקידמה (מעורפלת, אמנם), הפצת המדע והישגי התרבות האירופית, נגד אובסקוראנטיזם דתי ושילטון כלי־הקודש. בוארשה שררו מבחינה זאת תנאים ספאֶציפיים: הקאפיטאליזם החל להתפתח בפולין לאחר מפלת נאפוליאון וסיפוח המדינה לרוסיה המנצחת; וארשה היתה עיר־הבירה, מקום־מושבם של הרשויות המרכזיות והצבא, פתח למערב – וכך נעשתה עד־מהרה גם למרכז פיננסי וצומת מיסחרי חשוב. עד־מהרה נתרכזה בה שיכבה דקה אך רבת־יוזמה של בורגנות יהודית, בחלקם יוצאי פרוסיה, סַפקים לצבא, בנקאים, מוכסנים, בוני מסילות־ברזל וכו'. מצד שני גדל בה במהירות ה„המון" היהודי,

עני מאוד, רוכלים וסרסורים וחנוונים־זעירים ובעלי־מלאכה, שנתפרנסו זה מזה והיוו „שוק פנימי", מעגל כלכלי סגור עם מגע מועט בעולם־החיצון. הדיפרנציאציה הסוציאלית היתה איפוא קוטבית, ללא קשר אורגני ומגע יומיומי בין ה„צמרת" הפלוטוקראטית וההמון העני. הראשונים היו פתוחים למגמותיה המבוללות של ה„השכלה", האחרונים — לחסידות העולה, כמעט ללא שיכבת־ביניים, ללא גשר מחַבר. זאת ועוד: בפולין היתה קיימת בעייה לאומית חריפה מאוד: שיחרורה של פולין מעול הצאריזם. מסורת העצמאות הפולנית היתה ממושכת, מושרשת וחזקה מאוד, לא פסקו בה מעולם המחתרת וניסיונות־המרידה. עשירי־היהודים בוארשה, ויחד עמם האינ־טליגנציה המעטה, יכלו ביתר קלות מאשר ברוסיה להתבולל בקרב עם הרוב, המדוכא דיכוי לאומי, מטפח אידיאולוגיה ליבראלית ומבקש בני־ברית במלחמתו בצאריזם. הסאֶקולארי־זאציה הובילה כאן בדרך קצרה אל ההתבוללות הגמורה והשמד, בלי שהותירה מרחב־מחייה להשכלה שצביונה יהודי ועיקר פעילותה בקרב ההמונים היהודיים.

במחצית הראשונה של המאה הי"ט ואחריה התרכזו משכילי־וארשה סביב כמה „סאלונים" ספרותיים, שבעליהם נמנו על מייסדי שושלות־הגבירים, נושאי ההתבוללות הפולנית (ברובם התנצרו עוד בדור ראשון או שני). וארשה מנתה אז עשרות „מחברים" יהודים, אלא שאיש מהם לא חרג מגבול החשיבות המקומית, לא זכה לתפוס מקום־כבוד בספרות, ולעת עדנתם בלותם. בין החשובים בהם יש למנות את יצחק אייזיק קאנדיה, אברהם יעקב שטרן, מתימטיקאי וממציא נודע בשעתו, שקנה לו שם טוב גם בציבור הפולני ונתמך על־ידי סטאניסלאב סטאשיץ, מקובעי ההלכה האנטיהודית בפולין החשובים ביותר, משה טננבוים, יוסף שיינהק בעל „תולדות הארץ" הנפוץ מאוד, הרופא משה סטודנצקי (בעל „רופא ילדים", ספר רפואה פופולארי), יצחק זיבנברג, בעל „אוצר השרשים הכללי", משה לאסקי (מחבר תזכיר הדן בחשיבות עבודת־האדמה, מציע ליישב יהודים על הקרקע ומוכיח בקיאות רבה בספרות הכל־לית של הזמן), פייוול שיפר, אליעזר טלגרין, דוד לבנטל, שרובם היו גם „משוררים". שאצקי מאפיין אותם בזו הלשון: „אהבת העברית היתה הבסיס המשותף שאיגד את החבורה הזאת... הרמה האמנותית של חיבוריהם לא היתה גבוהה, ולהיכל הספרות העברית לא נכנס שום איש מהם. השירים לעת־מצוא מעשי־ידיהם, וחלק מהספרות המדעית הפופולארית שיצרו היו בקו ההתנגדות הקלה ביותר, ונשכחו עוד בטרם בילע המוות את מחבריהם. הטובים שבהם היו למדנים, אשר לדידם היה שיר — אקרובאטיקה של חרוזים... כותבי השירים לא היו אפילו למדנים חשובים..."

במחצית המאה החל להתפרסם חיים זליג סלונימסקי (1810—1904); יותר משהיה איש־הספרות היה תוכן, מתימטיקאי וממ־ציא, פופולאריזאטור מדעי שסיגל את דרך־הסברתו ללשונם ורמתם התרבותית של חוגי הלמדנים האדוקים, אל „אופן־ההשקפה של היהודי מבית־המידרש" ונשמר מכל מישמר לבלי לפגוע באמונתו. קו זה של ההשכלה הפולנית — ההסתגלות והפשרנות בענייני דת ומסורת ולויאליות־לפחות למישטר הפנימי של הקהילות — עומד בניגוד גמור לאופייה המיליַ־טאנטי של ההשכלה ברוסיה ובגאליציה. סלונימסקי, אֶקלאק־טיקן מוכשר, הוא חלוץ מדעי־הטבע בספרות העברית החדשה, כהגדרתו של סוקולוב: חכם מדעי מבית־המידרש הישן. ספריו (תולדות השמיים, יסודות העיבור ועוד, וכן חיבור על „מציאות הנפש" — „המדבר בהשארת הנפש וקיומה חוץ לגוף מבואר עפ"י ראיות נכוחות הלקוחות מבחינות הטבע...") היו נפוצים מאוד בין יהודי רוסיה. אך חשיבותו בספרות העברית היא קודם־כל בייסוד „הצפירה" (1862), שנועדה תחילה, כשבועון, להפצת מדעי־הטבע בקרב ההמונים, ואשר נעשתה במרוצת־הזמן לבמה העברית המרכזית בפולין, ברוסיה ובעולם היהודי כולו. בסולם „הצפירה" טיפסו לגיונות שלמים של חובשי בית־המידרש בפולין אל ההשכלה, אל המדעים ואל התרבות החילו־נית, ונעשו עמוד־התווך של האינטליגנציה היהודית הלאומית.

כשבועון הופיעה „הצפירה" בוארשה שנתיים ימים, גלתה עם סלונימסקי לברלין וחזרה לוארשה בשנת 1875. בין השאר השתתפו בה שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי־מוכר־ספרים), שולמַן וצוויפל. רק בשנת 1886 נהפכה לעתון יומי, בעריכתו־למעשה של נחום סוקולוב, אשר יותר מאיש אחר, הטביע עליה חותמו למשך שני דורות.

ואם תרומתה של וארשה לספרות־ההשכלה היא צנועה מאוד ונתברכה רק באֶפיגונים, הרי עלתה מאוד חשיבותה כמרכז הספרות העברית בתקופה שלאחר־ההשכלה. עלייתה מתחילה בדיוק עם המשבר הרוחני החמור שעבר על האינטליגנציה היהודית ברוסיה בשנות השמונים לאחר „הסופות בנגב", שרישומם בפולין לא היה חזק ביותר. ה„השכלה" כתנועה ציבורית תמה־לגווע. פולין נתעשתה בקצב מהיר, המיסחר פרץ־ורחב בה, קם מעמד בינוני אמיד ונראו ניצנים של מעמד־פועלים יהודי. ההתבוללות והסאֶקולאריזציה בחיי האמידים וההמונים נתעצמו, ערכי־היסוד של ההשכלה נעשו נכסי־קבע, עובדה שאין לערער עליה אבל גם אינה מעוררת התפעלות. הלקים גדולים מהדור הצעיר עמדו כבר מעבר למלחמת „אור וחושך", נתפסו להתבוללות לשונית ותרבותית, ספגו את אידיאלי השיחרור של פולין הכתורה והמדוכאה ובאופק זרח שחר התנועה הלאומית בגווניה ובשמותיה השונים ופרצה בינה לבין התבוללות פולנית זו מלחמה עזה. שלושת המאספים — „האסיף" בעריכת נחום סוקולוב, „כנסת ישראל" בעריכת שפ"ר ו„הכרם" בעריכת אלעזר אטלס — שהחלו להופיע בוארשה בשנות־השמונים של המאה, מעידים על התדיינות ביקורתית עם מורשת ההשכלה, (או גם מלחמה חריפה בה), אולם יחד עם זה התנגדות ליסוד „דרך התשובה" שהושלטה בחיבת־ציון על־ידי מאוכזבי ההשכלה והתרבות האירופית, חיפוש דרכים חדשות וראייה חדשה של המציאות היהודית. וכן מעידים הם, כי וארשה נהפכה למטרופולין הספרות העברית. אגב, שלושתם הצטיינו בהיקפם הגדול, בעירבוב התחומים, הישן והחדש, שבהם, בריבוי משתתפים ובתפוצתם הגבוהה־להפתיע, הכל חידוש רב בימים ההם. אכן, היתה מידת־צדק כשציין סוקולוב בגאווה, כי עם „האסיף" נפתח פרק חדש בספרות העברית.

„האסיף" שהחל להופיע בתרמ"ה (וזכה ל־6 כרכים עד תרנ"ד) היה „ספר כולל, מוקדש לתורה ולחוכמה, למחקר וביקורת, לענייני־הדת ולענייני־העת, להליכות־עולם ולנימוסי־המדינה" — וכוללות זאת מוכיחה על טיבו: היקף רחב בלי מטרה ברורה. המדורים לספרות־יפה ושירה היו על רמה נמוכה, חרזנות אחרוני־המשכילים עדיין משלה בכיפה; ליד

חיבורים מדעיים חשובים יש בספר הרבה פילפולים תורניים ואף סברות־סרק. במאמריו הפרוגראמאטיים הנרחבים, כמו „יהי אור" ו„לצרף, לברר וללבן", יצא סוקולוב חוצץ כנגד המילוליות הריקנית, הפאתוס הנפוח, סילסולי לשון, תבע בהירות, ביסוס מדעי, „אירו־פיות" (סיסמאות החוזרות־ונשנות בספרותנו בתקופה שלאחר־ההשכלה), והעיקר — רדף שלום, ביקש לכנס תחת דגל אחד את כל הכוחות היוצרים בעם. עם זה שלל בכל תוקף את ה„תשובה" מאידיאלי השיוויון האזרחי ומהתרבות האירופית אל לאומיות רברבנית ומסתגלת למסורת ולרבנות. אלא שחוסר מטרה ברורה שמה לאל הטפתו ל„ליבון הדברים" ומלחמתו במליצה היא מליצית מאוד. ואף שנהג כבוד וחיבה ברעיון יישוב ארץ־ישראל, סירב „להשליך על הצעה אחת את כל יהבנו". היסס לעבור מעבר גמור לאידיאולוגיה הלאומית במהדורה של „חיבת ציון". כתגובה על „האסיף" החל שפ"ר (שאול פנחס רבינוביץ, מתרגמו של גרץ לעברית), מראשי „חיבת־ציון" ומזכיר אגודת ציון הראשונה ואחר־כך של ברית האגודות ברוסיה, להוציא את „כנסת ישראל" (3 כרכים), שבו נלחם בהתבוללות, ביקר את „ההשכלה" והטיף בבהירות ובתוקפנות ל„רעיון הקדוש של יישוב א"י" ו„שיבת בנים לגבולם", שנשמעה בו נימה חזקה של התפשרות ואף כניעה למסורת. המאסף השלישי, „הכרם" לאלעזר אטלס, נלחם בהש־כלה ובתנועה הלאומית כאחת שהן „אלוהי הנכר", תבע „תשובה שלימה" לערכי ימי־הביניים ושילטון מוחלט של „שרי התורה". חשיבותו של מאסף זה היא בסימפטומטיות שבו, כחלוץ הפובליציסטיקה החרדית והאנטי־ציונית, שה„אגודה" היא יורשתה. המאספים אופייניים מאוד לימי־המעבר מההש־כלה לתנועה הלאומית, והשתתפו בהם סופרים אשר ברבות הימים היו לראשי הדברים בספרותנו (פרץ, פרישמן, ברדי־צ'בסקי ועוד).

ש. פ רבינוביץ (שפ"ר)

עם עריכת „האסיף" ו„הצפירה" היה נחום סוקולוב (1860—1936) לדמות הרפרזנטאטיבית ביותר בציבוריות ובספרות העברית בוארשה ובפולין כולה. יורשו של סלונימסקי ב„הצפירה" וסופרה הראשי (ש. ל. ציטרון מציין, כי סוקולוב היה פורה כל־כך עד שלא השאיר כמעט מקום לסופרים אחרים. ואילו אשתו, שהיתה המנהלת של משק „הצפירה", היתה קובעת שכל עוד מצומצמת המערכת והעורך היה ממלא את עמודיה היה העתון נותן רווח והכנסה מספיקה לכלכלת ביתה בכבוד). כגשר־חי בין ההשכלה לציונות, סימל סוקולוב את כל הגישושים הרוחניים ושלבי־המעבר בין שתיהן. הוא ביקר בפרקי־זמן שונים את שתיהן, אך מיזג באישיותו את עיקרי ערכיהן. סוקולוב „העילוי" יצא לתרבות אירופה; „המשכיל" מתח ביקורת על ההשכלה מנקודת־ראותו של הפוזיטיביזם (שעלה לגדולה בפולין בשנות השבעים, בתגובה על הרומנטיקה הלאומית הפולנית, כישלון מרד 1863 ותיעושה המהיר של המדינה) והטיף ל„השכלה מעשית, קולטור, ידיעת יישובו של עולם, עבודת אדמה ואומנות"; מי שהיה לאחר־מכן מראשי המנהיגים הציוניים נרתע מפני „חיבת־ציון". הרתיעה אותה הקרתנות, „פטפוטי־הבל ותכניות מגוחכות של כמה חובבי־ציון... שאף אנשים כאחד־העם נלחמו בהם" (מ. קליינמן), אך קבעה העובדה שסוקולוב מעולם לא היה איש־מלחמות והציונות של הרצל לא היתה נאמנה לאירופיות, להישגי הציביליזציה שלה, לתנופתה המדינית והאירגונית. סוקולוב היה איש־האשכולות, בקי בכל מיכמני ספרותנו לדורותיה, שליט בשפות הרבה, השכלתו רחבה ורבצדדית, מעורה בתרבות אירופה, זיכרונו פֶאנומנאלי וכושר־העבודה שלו בלתי־מצוי. שום ענף ספרותי לא היה זר לו: ספר גיאוגראפיה ומחקר על האנטישמיות, מתרגם וחוקר־לשון, פופולריזטור מדעי ופובלי־ציסט מעולה, היסטוריון, ביוגרף, פליטוניסט ומַסַאי. סיגנונו (או נכון יותר סיגנוניו) מצטיין בעשירות הלשון, בקלות האסוציאציה ובהסמכת פרשיות רחוקות זו מזו, בהברקות שונות ובידיעות אֶנציקלופדיות, בפקחות וברגש חם. אלא שחולשתו היתה במקום גדולתו; ועל־כן שקעה קרנו כסופר דווקא לעת פריחתה הגדולה של הספרות העברית בראשית המאה העשרים, ופופולאריותו לא חרגה מעבר למיסגרת זמנו. עושר לשונו ורבצדדיותו היו תכופות עושר השמור לבעליו לרעתו. הוא לא התגדר בענף ספרותי מסויים, לא הקים בניין של תורה. הוא התפשט על פני תחומים הרבה ולכיוונים הרבה, הינה את הקורא שעה אחת, שפע פורה שלו נתחלק ונשתבר לשברירים הרבה. אך ראש לכל: דבר הציבור במשך שני דורות לא היה דמות לוחמת, כי אם אֶסתיט ופופולאריזאטור. בכל עירנותו הרוחנית המפליאה היה תמיד יותר נ ש ו א של זמנו מאשר נוֹשׂאו, פרשן ולא בעל־הלכות, אינטלקטואַל ולא מנהיג.

דרכו זאת ניכרת יפה ב„הצפירה", שחינכה שני דורות של קוראים עבריים. הוא היה למעשה אבי הז'ורנאליסטיקה העברית, פובליציסטן ראשון בעל רמה אירופית ביהדות פולין, ולא ישווה לו שום עתונאי בפופולאריותו העצומה בין הקוראים. הוא הפך את „הצפירה" משבועון לעתון יומי, שיתף בה מיטב הסופרים, העלה אותה משלב לשלב ואל הציונות המדינית, אך תמיד בהתאמה לרמתם של הקוראים ומושגיהם. „הצפירה" היתה עתונם של בני המעמד הבינוני היהודי המשכיל, שאופקיו הרוחניים והמדיניים נתרחבו־והלכו, אך ברגלו האחת נשאר עדיין ב„בית־המידרש", זה שחונך על „לימודי־קודש"; בכל אלפי מאמריו סיגל סוקולוב לשונו ומושגיו אליהם. מצד מסויים המשיך מסורתם של המשכילים הפולנים, מפיצי־הדעת וסתגל־נים כאחד. בחריצותו הרבה שקד על עידון טעמם של הקוראים והרחבת אופקיהם. הוא משך אל „הצפירה" סופרים עברים חשובים; תחילה עזרו על־ידו בקביעות א. ש. פרידברג (בעל „זכרונות לבית דוד") והפלייטוניסט המקובל על הרבים הנ"ץ (נפתלי הירץ נימנוביץ'), ואחר־כך גם את פרץ, בריינין, ברנפלד, יצחק קמינר, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, קליינמן, קלויזנר, ומן הצעירים את אַש, נומברג, גנסין, רייזין ועוד, ועד לשניאור ושמעונוביץ'. „הצפירה" נתקיימה עד 1906, נתחדשה ב־1910 במאמציו של א. פודלישבסקי ובעריכתו של יוסף הפטמן והמשיכה עד 1915. אחרי מלחמת־העולם הראשונה נתחדשה שוב בתור שבועון בעריכתם של י. ניסנבוים וע. ג. פרענק ולאחר הקמת פולין העצמאית חזרה להופיע כעתון

יומי בעריכתם של י. גרינבוים וע. נ. פרענק. היא לא האריכה ימים. הנוף החברתי והתרבותי ביהדות פולין נשתנה כבר אז מיסודו, והוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית לא היה בכוחו לשאת בעול עתון יומי בעברית. ויש צד־השווה מסויים בין סוקולוב לבין סופרי וארשה האחרים, ובפרט „שלושת הגדולים": סוקולוב, פרישמן ופרץ. שני מרכזים חשובים צמחו לה לספרות העברית בתקופת התחיה: וארשה ואודיסה. והבדילה ביניהן לאו־דווקא תפיסה אסתטית או תיאוריה ספרותית. אודיסה העמידה אסכולה, חבורה ספרותית — קודם־כל בזכות רעיון־משותף, ואחד־העם האציל עליה מרוחו. וארשה, לעומת־זאת, מעולם לא יצרה „אסכולה", סופריה הגדולים היו „הולכי־יחיד" ועולמותיהם הרוחניים היו שונים מאוד זה מזה. הלך־יחיד מבהיק כזה, אשר גדולה השפעתו בתחום הרבים היה דוד פרישמן (1862—1927).

שלא כשאר סופרי ישראל בזמנו לא בא פרישמן מ„בית־המידרש" וחֲוָיית־נפשו הגדולה לא היתה „מלחמת האור בחושך" והחתירה אל ההשכלה. מלחמותיו הספרותיות, משחר נעוריו, לא היו על אידיאה, כי אם על רמה אסתטית, לטוב־טעם, לניב הפשוט, לכיבוש הישגי המערב, לאופקים רחבים. פירסומו הראשון קנה לו בעודנו נער, בהתקפתו החריפה על ראשי הספרות העברית בזמנו ובשומו אותם כעפר־לדוש, וכמבקר התמיד וקנה לו עולמו. פרישמן הוא דמות מורכבת, ואת פעלו הספרותי

דוד פרישמן

אפשר להעריך נכונה רק על רקע מצבה של ספרותנו בימים ההם. הוא היה ביסודו ליריקן, יפה־רוח שסלד מחיי־ציבור וסאונם, לעג למליצה הציבורית הרווחת וראה בה עיקר בפולמוס המפלגתי, העריץ את גבורת־הנפש של היחיד, יהא מאיזה מחנה שיהא, חתר לפשטות, אפילו לתמימות ופרימיטיביות וראייה ראשונית של העולם. בה־בשעה היה סאטיריקן שנון, שלא נשא פני איש ולא ידע רחם בקיטרוגו על עקמומיות המחשבה וסילוף הרגש, גדלות מתרברבת ופגימה ביופי. ליריות שבו ואירוניה שבו, ה„צטעצעות" אסתטית, שאר־רוח ובקיאות, הכשירוהו להיות פלייטוניסטן ראשון ומזהיר בעברית („אותיות פורחות"), ובמקצוע זה קנה לו עמדה בלתי־מעורערת. בחן רב ריחף־ריפרף על פני חזיונות חברה ותרבות, שנון ואלגנטי ומבריק, ללא התחייבות סוציאלית מפורשת. תכונות אלו עשוהו גם לראש המבקרים העבריים בזמנו, וערכים שנלחם להם היה בהם מצורך־השעה. פרישמן דרך בשמי ספרותנו לעת שקיעת „ההשכלה", כאשר זו קיפחה כבר את תנופתה, אך יחד עם זאת שלטה עוד המליצה הכבדה, הבלתי־מדייקת, המרבה מלל הבטלנות; בשעה שהבמות הספרותיות היו מלאות חרזנים־אפיגונים וחקאים, ומיספר היוצרים בעלי שיעור־הקומה היה מועט ביותר, מלחמתו הבלתי־נלאית למען הטעם־הטוב והאסתטיקה, הצלפתו על כל מלאכותי, פאטתי שלא־לצורך, קרתני, מילאה איפוא תפקיד נכבד ומועיל. הוא הציב לספרותנו אידיאל רם של ספרות־המערב והישגיה, אך בלי לבדוק בתוכנה החברתי. וכך נשארה יפיפיותו סגורה בתחום האסתטי, ועל־כן הסאטירה שלו והביקורת שלו עקצו יותר משהדריכו. הוא היה אינדיבידואליסטן, למעשה משכיל־קוסמופוליטן, אחד מעייפי־תרבות וזר לתנועות החברתיות הראשיות שבדורו. סופר עברי — ולא האמין בציונות ולא רק משום הפראזה וחוסר־המעש שבציונות הבעל־ביתית, אלא משום אי אמונתו בכוחו של העם היהודי להגשים מהפכה עמוקה בחייו כזו הנדרשת על־ידי הציונות. הלעיג ולא הבין גם את הסוציאליזם מפני אי אמונתו בבן־האדם. סיפוריו ושיריו מצטיינים בפשטות יתירה, בליריזם, בהבלטת מוטיב מרכזי אחד החוזר־ונשנה ובמיעוט תיאור הסביבה המגדלת את הגיבורים. חולשת תלישותו הציבורית נתנה בהם אותותיו לרעה. רק מעטות מיצירותיו (קודם־כל סידרת „במדבר") יש בהם מן העניין גם בימינו. רבות מאוד זכויותיו כמתרגם. הוא נתן לספרותנו, בעברית שקופה וחיננית־להפליא, ממיטב ספרות העולם (טגורי, ניצשה, פראנס, ביירון, אנדרסן ועוד). ואף כחברו־יריבו סוקולוב עסק בענפי־ספרות רבים. השתתף ב„הצופה" (1902—1904), עתון בעל רמה גבוהה, שעורכיו היו א. א. פרידמן וא. לודויפול, ערך ב־1909 את העתון היומי „הבוקר" (שלא האריך ימים), את השבועון הספרותי המשובח „הדור", את „רשפים", ואחר־כך את הכרכים הראשונים של „התקופה" (במוסקבה ובוארשה).

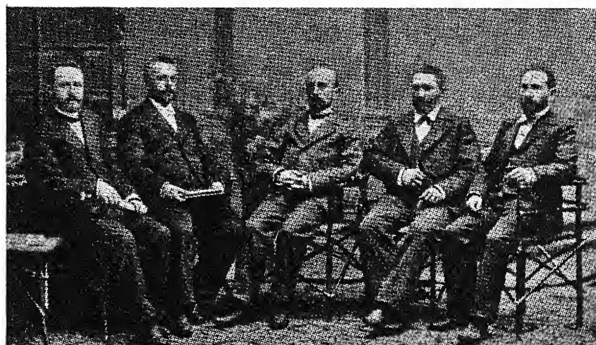
דמות אנטיתיטית ל„השכלה" על־פי דרכו הוא ואופיינית לתקופת־המעבר, היה יצחק לייבוש פרץ (1852—1915), שקשה להבדיל בין הסופר העברי שבו ובין הסופר היידישאי. ראשיתו גם הוא „משכיל" (בצרור שירים יחד עם חותנו, המשכיל הוארשאי גבריאל יהודה ליכטנפלד), והשתתף — בהפסקות גדולות — ב„האסיף", ה„כנסת" ו„הצפירה" ושאר במות עבריות. פרץ נחשב כבר בחייו קלסיקן, כאחד מאבות ספרות יידיש, אבל גם יצירתו העברית אינה מבוטלת כל עיקר. עברו עליו גילגולים רוחניים רבים ואין לראותו כנאמן מחנה אחד. הוא פתח ב„השכלה" וסר ממנה; כשאר בני דורו, היה מקורב ל„חיבת־ציון" ויצא כנגדה בחריפות ב„החץ" האנטי־ציוני שלו, נלחם בקלריקאליות וקרא „חזרה לבית־הכנסת!"; שיתף פעולה עם תנועת־הפועלים הסוציאליסטית — ורק לשעה. תמיד תוסס ומחפש וחותר לנופים חדשים — ביקש להוריש את ערכי התרבות היהודית העתיקה, לתרגמה לשפת־חול ולמזגה עם השאיפות ההומאניסטיות המתקדמות שבזמננו. ואף־על־פי שנושא יצירותיו הוא ברובו העבר, מצאו בהן את ביטויים, על כל ניגודיהם וסתירותיהם, הלבטים הרוחניים של הדור היהודי הצעיר שנתלבט בין ציונות, סוציאליזם והתבוללות, בין מורשת־אבות לבין ריחוק־נפש מהמוני־העם, וכל שפעת כוחות־היצירה, שפרצו באביב ההתעוררות הלאומית והסוציאלית. פרץ עמד בין המחנות, אח ויריב לכולם. כחוט־השני עוברת ביצירתו העממיות, שורשיות לאומית עם אהבת ההמונים. והיא שורש הרומנטיקה שלו במיטב סיפוריו, „החסידות" ו„מפי העם" (שכתבם עברית ויידיש), גילוי המאור שבאדם הפשוט, היסוד הפולקלוריסטי העשיר, השימוש באליגוריה ובדיבור העממי שעוּדן ואוצל בפיו.

פרץ נעשה לדמות המרכזית בחיי האינטליגנציה היהודית בוארשה, קירב ו„החזיר ליהדות" חלקים ממנה, שכבר נשתרשו בתרבות הפולנית ונתרחקו מעמם, היה פטרון לכל אמן וסופר

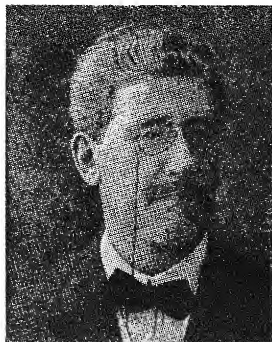
מתחיל, סמכות עליונה באמנות. מעולם לא היה מבעלי־ההלכות, תלמידיו לא הלכו בדרכיו ורק קסמו האישי הרב הקנה לו את עמדתו המרכזית. בסוף ימיו נחשב פרץ מראשי היידישיזם, אך יצא נגד הכרזתה של וועידת צ׳רנוביץ (1907) על יידיש כלשון הלאומית של העם היהודי בהדגישו את ערכה הלאומי של העברית, ולא פסק לכתוב גם עברית ושקד על כינוס כתביו העבריים. פרץ הלך יחידי בתוך הרבים ולא יסד אסכולה, אולם היה לרבי של סופרים, שעברו רובם ככולם את בית־מדרשו והלכו כל אחד לדרכו ושיטתו, נושאים ירושתו.

העשור האחרון של המאה הי״ט ועד למהפכת 1905 היא תקופת השיגשוג של הספרות העברית בוארשה. וארשה אמנם לא הוציאה מתוכה משוררים ופרוזאיקנים ואנשי־רוח עבריים בעלי שיעור־קומה (כל גדולי סופרי דור־התחייה, כמו מנדלי וביאליק, צ׳רניחובסקי וברדיצ׳בסקי, אחד־העם וכו׳, ומן הצעירים יותר ברנר וגנסין ופיכמן ושניאור וכו׳ היו בני רוסיה), אבל נתרכזו בה בתי־ההוצאה הגדולים, מערכות העתונים והבמות העבריים („הצפירה״, „הדור״, לוח־„אחיאסף״, „השילוח״ ועוד). וחלק ניכר מבין היוצרים החשובים ביותר ישב בה ישיבה זמנית. קלויזנר עבר לוארשה לערוך בה את „השילוח״ (בשנים 1903—1905), הבמה הספרותית הנכבדה ביותר בזמנו; וביאליק ישב בה בשנים 1904—1905 כעורך המדור לספרות־יפה באותה במה. מעניין, שדווקא בוארשה יצר כמה מ„שירי־היחיד״ היפים ביותר שלו. כן ישבו בה פרק־זמן אלישב (בעל־מחשבות) וראובן בריינין, מגדולי בני־הסמך בביקורת ובמסה הספרותיים שבאותה תקופה, וגם רבים מאוד מהסופרים המתחילים.

חשובה מאוד היא פעולתו הענפה של בן־אביגדור (א. ל. שלקוביץ), מיוצרי „המהלך החדש״ הריאליסטי בספרותנו, שהניח את היסוד למו״לות ענפה ומודרנית בעברית, בהיקף בלתי־ידוע עד כה. ב„ספרי האגורה״ הזולים והשווים לכל־נפש, ועם ייסוד הוצאות „אחיאסף״ ו„תושיה״ (ואחר־כך „צנטרל״) עשה רבות להפצת הספר העברי. בשעה שבעבר היה בהופעת ספר עברי משום חידוש, יצאו ב„ביבליותקה עברית״ 200 ספרים וב„ביבליותקה גדולה״ 90, מקור ותרגום. מיטב ספרות־הדור יצאה בבתי־הוצאה אלה, ולידם נתקיימו עוד בתי־הוצאה אחרים.

חברת „אחיאסף״ בשנת תרנ״ג (1893)
מימין לשמאל: אליעזר קפלן, מתתיהו כהן, אחד העם (אשר גינצבורג), דוב סטבסקי, זאב גלוסקין

ודוקא לעת פריחתה הגדולה של הספרות העברית בוארשה קמה לה אחות־ויריבתה, שנטלה ממנה במרוצת הזמן את רובי הישגיה: יידיש. שהרי עברית לא היתה שפה מדוברת, ויידיש היתה שפתם של ההמונים. עם ההתעוררות הלאומית והסוציאלית הכבירה עלו על הבמה הציבורית שכבות־עם גדולות שעד־עתה היו פאסיביות לגמרי מבחינת העשייה ההיסטורית המודעת. הן נכבשו לפעילות הציבורית, ורמתן התרבותית עלתה. רב מאוד הביקוש לספר ולעתון בשפה המובנת להן, ונראו ניצנים של ספרות־יידיש החדשה, נתגלה שפע של כוחות ספרותיים מעולים. תנועת הפועלים היהודית עשתה גדולות למען פיתוחה של תרבות־יידיש חילונית וראתה ביידיש שפה לאומית יחידה. עברית וציונות נזדהו כמעט כליל. אך גם המחנה הציוני־האזרחי על כל גווניו פנה יותר ויותר לשפה זאת. „ההשכלה״ ו„חיבת ציון״ היו מצומצמות לחוגים קטנים; הציוניות המדינית, לעומת זאת, היתה תנועה המונית ופנתה אל ההמונים בלשונם הם. „בני תורה״ בקרב יהודי־פולין פחתו־והלכו, וכל המעמדות והשכבות שבעם נזקקו יותר לשפת־העם. הופעת העתונים היומיים ביידיש — שתפוצתם עלתה כמה מונים על תפוצת העתונים העבריים — פתחה תקופה חדשה ביחסים בין שתי הלשונות, ומישקל היידיש הכריע. רוב־רובם של הסופרים פתחו בעברית וסיימו ביידיש, בלי לשוב ל„לשון־הקודש״. אבות הספרות היהודית המודרנית, פרץ ומנדלי, כתבו עדיין בשתי השפות גם יחד, אך שלום אש שהחל לפרסם יצירותיו ב„הצפירה״ וב„הדור״, הרש דוד נומברג, שהיה מעורכי „הצופה״, ורבים רבים אחרים — נתנו כבר מיטב יצירותיהם ביידיש. רק סופרים מעטים מבני־וארשה נשארו שתולים בשתי הספרויות גב יחד. ביניהם יש לציין קודם־כל את הלל צייטלין, אף הוא „הלך־יחיד״ בספרות ובציבוריות, עתונאי ביידיש והוגה־דעות בעברית, בעל נטיות מיסטיות, בעל מחקרים בפילוסופיה, בפרט היהודית של ימי־הביניים, והחסידות.

בן־אביגדור (א. ל. שאלקוביץ)

אגב, כאן המקום להזכיר כמה חוקרים ומלומדים עבריים, שיצרו בוארשה, ושנגיעתם בספרות־יפה היתה ארעית בלבד. וארשה ידעה הרבה תלמידי־חכמים ומחברים־לומדים ששמם יצא למרחקים, הן מחוגי המתנגדים והן החסידיים, אך כשם שצנועה היתה תרומתה לספרות „ההשכלה״ כן מועטים הישגיה ב„חכמת ישראל״, בת־לווייתה של „ההשכלה״. זקן החוקרים העבריים בווארשה היה יחיאל חיים בורנשטיין, בן־דורו של סוקולוב, ספרן הספרייה שליד בית־הכנסת הגדול („הסינגוגה״), בית־העקד לספרי־יהדות הגדול בפולין, מגדולי הבקיאים בחשבון עיבור השנים ותאריכי ישראל. רבם של „הנאורים״ ד״ר שמואל אברהם פוזננסקי (1864—1922) נתפרסם במיוחד במחקריו על תקופת הגאונים והקראים. ממשיכיהם של אלה היו פרופ׳ משה שור, יורשו של פוזננסקי, וכן המורים שהרביצו תורה במכון ללימודי היהדות בוארשה (י. אוסטרזצר, מנחם שטיין, ואחרים) בין שתי מלחמות־העולם, סמוך לחורבן. כן יש להזכיר את ש. ל. גורדון, משורר בן התקופה שלפני־ביאליק, שביתו היה בית עברי ראשון בוארשה, לימים מחבר הפירוש העממי הנודע לתנ״ך, וע. נ. פרענק, היסטוריון של יהדות פולין, שראשיתו אף הוא מספר, מבני „המהלך החדש״.

מלחמת־העולם הראשונה שיתקה לזמן־מה את היצירה העברית בוארשה. בפקורת השילטונות הרוסיים נסגרו העתונים היומיים, הבמות הספרותיות, בתי־ההוצאה. כשנסתיימה המלחמה והחיים חזרו לתיקונם, החלה פעולה ענפה בחינוך העברי, נתחדשה „הצפירה", הוצאת „שטיבל" הגדולה הועברה ממוסקבה לוארשה, נערכה כאן „התקופה" הרפרזנטטיבית, כמה מהסופרים העבריים פליטי־רוסיה נתיישבו בה. אך חיש־מהר נתברר, כי נשתנו מיסודם נוף החיים היהודיים והאקלים הרוחני, וכי הספרות העברית בגולה לעולם לא תשוב לימי־זוהרה הראשונים. ניצחונה של היידיש היה מלא (אם גם מדומה, מחמת תחרותה של שפת־פולין). וארשה ופולין נותקו מה„שוק" החשוב־ביותר של קוראיהם, רוסיה, המוני המעמד הבינוני — ועל אחת כמה וכמה הפועלים ודלת־העם — נכבשו סופית ליידיש, והדור הצעיר עבר לשפת־חינוכו ולשפת־המדינה, פולנית. העברית נסוגה יותר־ויותר אל בסיסה הטבעי, לארץ־ישראל, וכאן נחלה נצחונותיה המזהירים. לעברית בגולה שמרו אמונים מצד אחד וותיקי הציונות הבעל־ביתית, חניכי בית־המידרש בנעוריהם ופעילי הציונות אחר־כך שפחתו והלכו, מורים עבריים — ומצד שני הנוער החלוצי, שהתעתד לעלות לארץ־ישראל.

פריחת הספרות העברית בוארשה לאחר מלחמת־העולם הראשונה היתה קצרה. התרכזו בה אמנם סופרים ומשוררים חשובים, כמו אליעזר שטיינמן, יעקב פיכמן, הלל צייטלין, יעקב כהן, מתתיהו שוהם (מגדולי המשוררים והדרמטורגים העבריים, שלא הוערך ולא נתפרסם ברבים דיו), פישל לחובר (מבקר חד־עין והיסטוריון של הספרות העברית החדשה), וגם סופרים מן־הצעירים כמו צ.ז. ויינברג, אהרן צייטלין, המתרגם והמלומד א. ל. יעקובוביץ ועוד, — אך אין לדבר על וארשה כעל מ ר כ ז הספרות העברית, כשם שאין לומר זאת על ברלין, שאיכסנה אותה שעה סופרים עבריים ובתי־הוצאה גדולים. צ. ז. ויינברג, יושב־ראש איגוד הסופרים העברים בוארשה, מעיד: „העברים הנבוכים הועמדו לפתע ליד היכל חרב... וראו את האמת הערומה, שאין אחיזה וקיום לעברית בגולה... העברית נעלמה כמעט כליל מעל פני החיים ההומים של היהודים בפולין..."

נעשו נסיונות רבים להוציא במות ספרותיות („קולות" ועוד), כמה פעמים נתחדשו העתונים היומיים „הצפירה" ו„היום", אלא שתמיד נסתיימו הנסיונות בכישלון. ספרים עבריים יצאו במיספר מצומצם, ברובם ספרי־לימוד.

בעשור השנים האחרון שלפני החורבן התמיד להופיע רק השבועון המיועד לנוער „בדרך", הדו־שבועון „השומר הצעיר" (שהיה בפרקי־זמן שונים הבמה העברית היחידה בפולין), וכן „העתיד" מטעם הסתדרות „החלוץ" העולמית. „השומר הצעיר" ו„החלוץ" אף ייסדו בתי־הוצאה משלהם. תנועות־הנוער החלוציות היו הנושא הטבעי והעקבי של העברית בפולין. קהל הקוראים העבריים מחוגי האזרחות פחת־והלך, וכוחן הספיק להוצאת במות ספוראדיות בלבד. אחרון השבועונים העבריים בפולין היה „בדרך", בעריכת א. ל. יעקובוביץ. ודומה, כי הספר העברי האחרון שראה אור בפולין היה „ספר החינוך" בהוצאת „השומר הצעיר".

היצירה העברית בוארשה לא פסקה מעולם כליל, אבל קיפחה את תנופתה והיקף־השפעתה. בפולין נשארו סופרים, ש ע ד י י ן לא עלו ארצה.

אחרון הסופרים העבריים בווארשה היה יצחק קצנלסון, שנמלט מלודז' לגיטו וארשה, ידידה של התנועה החלוצית. הוא שיתף פעולה עם המחתרת שהצילה את כבוד עמנו, ואבד עם האובדים באושבנצ'ים. ב„השיר על העם היהודי שנהרג" כתב:

וְאֵם לֹא תְיַשֵּׁן עוֹד עוֹלָלָהּ,
וְלֹא יוֹסִיפוּ עוֹד לָמוּת בְּיִשְׂרָאֵל וְלֹא לְהִוָּלֵד,
וְלֹא יוּשְׁרוּ שִׁירִים עוֹד נִלְבָּבִים לִמְשׁוֹרְרִים בְּיִשְׂרָאֵל,
סוֹפְרִים גְּדוֹלִים. הַכֹּל, הַכֹּל נִמְחָה!
וְלֹא יִהְיוּ תֵיאַטְרָאוֹת עוֹד לַיְּהוּדִים,
קוֹל־צְחוֹק לֹא יִשָּׁמַע שָׁם וְדִמְעָה בְּחֲשַׁאי לֹא תְפֻּלֵּט,
וְנוֹגְנִים עִבְרִים וְצַיָּרִים...
לֹא יְבַקְשׁוּ דְרָכִים עוֹד חֲדָשׁוֹת, וְלֹא יִיצְרוּ בְּצַעַר וּבְשִׂמְחָה..

ועמהם תמה הספרות העברית בוארשה.

העתונות העברית

(סקירה ביבליוגרפית)

מאת יוחנן פוגרבינסקי

היה זמן בו שלטה העתונות העברית בציבוריות היהודית בוארשה ובפולין. היא היתה הראשונה שעוררה להשכלה, לאזרחות במדינה, לציביליזציה, לאירופיות. העתונות היהודית בפולנית לא יכלה להתחרות בה. והופעתה של העתונות ביידיש היתה אסורה אפילו בימי ברית־האחווה עם הפולנים, בימיה של „יוטז'נקה" ודניאל נייפלד; לא היה בכוחו של שבועון יהודי זה, בלשון הפולנית, לכבוש את קהל הקוראים המשכילים, שבוודאי כבר הבין פולנית. גרם לכך שיעבודם של הפולנים וכוחה של החסידות, ששלטה בתוך המוני היהודים והחזיקה את בדילותם. ועוד גורם אחד פעל בפולין באותו כיוון: כוחה של ההתבוללות ועומקה, שהביאו את היהודים שניתפסו לה לידי פרישה מ„ההמונים החשוכים" ולידי התמזגות מהירה בציבוריות הפולנית, אורח חייה, אידיאליה, סיבלותיה ותיקוותיה. הסבל, שהיה כרוך בהתבוללות זו, קרע את הנוער המתבולל, ששאף למלחמה למען עולם טוב יותר, מעל המוני היהודים. נוער זה לא סבל מהקרע, שהרי ברור היה לו, כי שיחרורה של פולין שהוא נלחם לו יביא פדות גם לאחיו ה„חשוכים" בפולין המשוחררת והיהודים יהיו לאזרחים שווי־זכויות וכל דרכי החיים יהיו פתוחים לפניהם.

על־כן לא התפתח קרויזהאר היהודי הפולני, (שהתחיל בשירים על צערם של היהודים באותה „יוטז'נקה") למעין פרוג — המשורר היהודי ברוסית; על כן לא היה אותו קרויזהאר, מחבר הספר הראשון על תולדות יהודי פולין, למה שהיו גרץ או דובנוב. בעלי הכישרונות הגדולים, שהתחילו בעתונות היהודית בלשון הפולנית לא האריכו ימים בתחום היהודי; הם עברו לתחום הפולני והעשירוהו ביצירותיהם. בתחומה של העתונות היהודית בפולנית נשארו הנמושות, שהטיפו לפולניות, שמרו על פאטריוטיותם של היהודים, על צימצום היהדות והתכווצותה לתוך פינה צרה.

כשבטל, בשנות השבעים של המאה התשע־עשרה, האיסור על עתונות עברית — הופיעה „הצפירה" כשבועון ועורכה היה משכיל מפיץ דעת ומדע בלבד. אולם לא ארכו הימים ולמערכת העיתון נכנס איש בעל כישרונות גדולים, רב מרץ ופעלים — נחום סוקולוב, שהפך את „הצפירה" לעיתון יומי, מורה ומדריך את קהל־קוראיו. כולם באו אליו — מבתי־המידרש ומשטיבלעך; כולם נמשכו בנועם אמרותיו, בלשונו הקרובה לליבם, לשון התנ"ך, השירה והחזון והמוסר־השכל; אליו ברחו מהשקלא־והטריא התלמודית היבשה ומהבלי החסידות היורדת של צדיקים אֶפיגונים, שהחליפו את נשמתה בפתק־בקשות (קוויטלעך). סוקולוב, שגם הוא בא מעולמם, כעילוי מפלוצק, ידע את נפשם, את טעמם, את שאיפותיהם ומאווייהם ומצא דרך לליבותיהם. הוא לא התנפל על קדשיהם בשצף קצף. הוא לא הרס את עולמם. לאט לאט פתח לפניהם, שלב אחר שלב, את העולמות החדשים, והעלם בסולם ההשכלה והדעת.

העתונות העברית שנוצרה על־ידי אנשי פולין לא באה בסער ובקול תרועת מלחמה. על־כן גם לא עוררה מלחמות בתוך הציבור היהודי — בעד ונגד דעותיה. אין צורך לומר, שהמשכיל התורני ראה ב„הצפירה" שופר לדעותיו, לטעמו ושכלו, לשיטה של „אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידיך", „הווה מתהלך באמצע הדרכים והתרחק מהקצוות".

עם הזמן התרחב בסיס חייהם של יהודי וארשה, נתבססו פרנסותיהם והורחבה עבודתם בשביל השוק הרוסי; גדל מיספרם של יהודי תחום־המושב „הליטבאקים", המשכילים התורניים, המתנגדים והחופשיים, מחדשי פני „חיבת־ציון", נושאי דגל הסוציאליזם היהודי וביניהם יודעי ספר, שהיידיש היתה לשון תעמולתם ועתוניהם במחתרת. גל זה נתן ל„הצפירה" קוראים חדשים, שדרשו מהעתון העברי, מעורכו וסופרו הראשי כיגנון אחר ודברים אחרים. בזכותם כאילו נשתחרר סוקולוב מעולמו של „הקורא הנכבד" שלו יוצא ה„שטיבעל" ובית־המידרש. בשנות התשעים נשבה ממאמריו רוח אחרת וסיגנונו נתחדש. כשהופיעה הציונות בדמות האירופית, שנתן לה הרצל, הרים סוקולוב את דגלה והתחיל מדבר בשמה, בשם אידיאלי הגאולה, בשם התוכנית המדינית בעלת המעוף הגדול. נתרחבו האופקים, נתעשר התוכן של המאמרים, נעלמה „הבטלנות" העברית המיוחדת במינה.

התקופה של ראשית התנועה הציונית, עד המהפכה הרוסית הראשונה, היתה תקופת פריחתה ושיגשוגה של העתונות העברית בוארשה. במידה מרובה קשורה התפתחות זו בפעולתה של חברת „אחיאסף", שטיפלה גם בהוצאת כתבי־עת. הפעולה הזאת גדלה עוד יותר כשבן־אביגדור פרש מ„אחיאסף" והקים חברה חדשה, את „תושיה". בתקופה זו נוסד עתון עברי חדש בוארשה — „הצופה", שעזב מראשית הופעתו את דרך המתינות וההסתגלות ל„קורא הנכבד", להבנתו והלך־רוחו. לעיני עורכי העתון הזה וסופריו היה קורא אחר: בעל־הבית הציוני והצעיר המחפש את „התורה שבלב" ואת חירות האדם והעם, את הצדק והיופי שבעולם. הוא היה ציוני ומלא טענות־ביקורת כלפי ההסתדרות הציונית ופעולתה; הוא כאב את כאב העובדים ולא נצטרף למפלגה הסוציאליסטית של ה„בונד"; ועל כולם היה לאומי, ציוני ועברי. באותה תקופה נתפלגו קוראי „הצפירה" גם עקב פולמוס אוגנדה. סוקולוב נקט בפולמוס זה עמדה של נאמנות אירגונית ושמירה על אחדותה של התנועה; „הצופה" (דוגמת „השילוח", שגם הוא נערך אז בוארשה) התייצב בראש הנלחמים בסטייה זו, המסוכנת לתורת הציונות ועיקריה. בינתיים גברה התסיסה המהפכנית בכל רחבי ממלכת הצארים. נחלש האיסור על עתונות ביידיש, ובפטרבורג הותרה הופעתו של עתון יומי ביידיש, „דער פריינד".

עם נצחונה החלקי של המהפכה בוטל לגמרי האיסור על עתונים ביידיש, ובוארשה הופיעו העתונים הראשונים בלשון

ההמונים היהודיים. האפשרויות שנפתחו לפניהם היו, כמובן, גדולות בהרבה מאלו שהיו לעתונות העברית. היהודי, היודע צורת אות עברית, היה יכול לקחת עתון ביידיש ולקרוא בו. לא היה צורך בלימוד מוקדם כדי להבין את פירוש המלים. העתונים הראשונים ביידיש עוד גיששו באפלה ולא מצאו את הדרך אל הקורא הרגיל — ועל־כן לא האריכו ימים. את הדרך המתאימה מצא שמואל יעקב יאצקאן, שהיה באותה תקופה מראשי עוזריה של „הצפירה", עזב אותה באחד המשברים וייסד את ה„טאגבלאט" שלו שכבש מיומו הראשון את לב הקורא; אחר־כך יסד את ה„היינט", שאיחד בו ממיטב המסורת של עתון עברי, המדבר אל הקורא המשכיל, עם הדרך לקורא הבינוני, שמצא ב„טאגבלאט" ובשנותיו הראשונות של ה„היינט", את סיפורי האהבה וההרפתקאות של שמ"ר בלבוש מודרני אקטואלי שהתאים לתקופה שלאחר המהפכה רבת העלילות והחליפות והתמורות, שמתחה את עצבי איש ההמון לבלי די והגדילה אכזבתו לאחר מפלתה.

העתונות היומית העברית לא יכלה לעמוד בהתחרות עם העתונות ביידיש. אולם „הצפירה" הוסיפה להיאבק. באו לעזרתה ידידיה והמציאו לה את ההון שנידרש להתחדשותה, לאחר שנפסקה למשך זמן רב. אולם שוב לא היה לה אותו הערך של מורה ומדריך ראשי. סיבה נוספת לירידת ערכה היתה, שסוקולוב עזב את וארשה ולא היה עורך את העתון ולא היה ממלאו בפרי־עטו המבורך. הסופרים הגדולים, גם אלה שכתבו במיוחד עברית, כמו דויד פרישמן, הלל צייטלין, ואין צורך לומר פרץ, נומברג ואש, שאת רוב יצירותיהם כתבו ביידיש, עברו אל ה„היינט" ונעשו עוזריו הקבועים. הם באו על סיפוקם מבחינה רוחנית וחומרית גם יחד. נתמלא חלומם: הם דיברו אל המונים רבים, אל מאות אלפים, השפיעו עליהם והדריכו אותם; ומבחינה חומרית — שכרם ניתן ביד רחבה. כל מי שרצה לדבר אל ההמונים, להשפיע עליהם, היה בוחר בעתון ביידיש.

לאט לאט דחקה העתונות היומית ביידיש שבוארשה את רגליה של זו העברית. מכה גדולה נתנה ה„אגודה" שגם היא התחילה מוציאה עתון יומי ביידיש. חניך ה„שטיבעל" וה„חדר" חדל לקרוא עתון עברי. בעל־הבית המשכיל נמשך גם הוא אחרי ה„היינט". לעתים קרובות הלך אחרי אשתו, שבשבילה הביא הביתה את ה„היינט", ולפעמים נמשך אחרי קלות הקריאה וההבנה. כדאמרי אינשי: „היידיש היא לשון טובה ומצויינת — מבינים בה כל מילה". גם הצעיר הציוני־הרדיקלי, שנשאר נאמן לעברית, לא מצא את מבוקשו ב„הצפירה" ולא רצה לשתף פעולה במסע נגד היידיש, שהעתונות העברית התחילה בו או נטלה בו חלק לאחר ועידת צ'רנוביץ. הוא ביקש פשרה בין שתי הלשונות; בין הלשון העברית הלאומית, שתשוב לחיים שלמים, גם בדיבור, בארץ־ישראל, ובין הלשון המדוברת על־ידי המוני העם זה מאות בשנים, שחותמם הוטבע עליה, והמשמשת תריס בפני התבוללותם הלשונית. הוא חשב, כי תפקידה של הלשון העברית ועתונותה הוא זה של מדריך בדרכי המחשבה הלאומית, בהעמקת ההכרה הלאומית. העתונות ביידיש הנמיכה בהכרח את רמת המחשבה הלאומית, עשתה אותה פופולארית והמונית; העתונות העברית חייבת, איפוא, להתייצב על מישמר רוחב ועומק המחשבה, להתרכז בשבועונים וירחונים. הרעיון הזה לא נתקבל. ראו בו כניעה בפני השתלטותה של היידיש בחיים הציבוריים של העם היהודי. מלחמת הלשונות החריפה ואילו בין תומכי העיתונות העברית היומית בוארשה, ש„הצפירה" הפכה להיות סמל לה, לא נמצא אותו הגביר האדיר שהיה ביכולתו וברצונו לפרנס את העיתון היומי העברי ולכסות את גרעונותיו. האחד שנמצא בימי מלחמת העולם הראשונה הקדיש את פעולתו לספר העברי ולא לעתון. אלה שתמכו ב„הצפירה" בממונם היו בעלי־בתים אמידים שיכולתם היתה מוגבלת. ההסתדרות הציונית בפולין ובכל העולם כולו — אמצעיה היו אז מוגבלים כל־כך, שבקושי נשאה בעול „העולם" העברי — השבועון שסוקולוב יסד, בעברו לקלן בתורת מזכירה הכללי של ההנהלה הציונית. מאותו זמן שוב לא חזר לפולין אלא כאורח. כל הניסיונות המרובים לחדש את „הצפירה" ולבסס את קיומה, או להוציא עתון יומי עברי אחר, שנעשו בתקופת עצמאותה של פולין, לא הצליחו. העתונים העבריים שצמחו אז רובם לא הוציאו את שנתם, פרט לשבועונים שהוציאו תנועות הנוער.

בתקופה אחרונה זו התחילה להתפתח העתונות היהודית בלשון הפולנית. צביונה היה לאומי, והיא התחילה חודרת למשפחות היהודיות של הבורגנות הבינונית, חוגים שבהם כבר נתקשתה האשה בקריאת העתון ביידיש, אף־על־פי שהבינה את לשון הדיבור. היא והילדים, שדיברו כבר פולנית, גם במשפחות ה„ליטבאקים" והאינטלגנטים היידישאים, התחילו לקרוא את העתון בלשון הפולנית במקום זה שביידיש. אב־המשפחה עמד שוב לפני השאלה של שני עתונים, ולעתים קרובות נדחק העתון ביידיש בפני זה שבפולנית. היה ברור בשלהי תקופת העצמאות הפולנית, שהעתון היהודי בפולנית גובר בהתחרות זו עם התפלגותם הלשונית של המעמד הבינוני היהודי וגם החלק האמיד יותר של בעלי־המלאכה.

דגלה של העתונות העברית — השבועית בעיקר — התחיל עובר לנוער הציוני, חניכי בתי־הספר העבריים ותנועות הנוער על כל זרמיהם.

חילקתי את סקירתי למדורות ולסעיפים בכל מדור ומדור, לפי הסדר הזה: עתונים יומיים, שבועונים, דו־שבועונים, ירחונים, רבעונים ושנתונים. מובן, שהחומר בכל מדור ומדור סודר בסדר כרונולוגי. על החשובים שבהם הרחבתי את הדיבור והדגשתי את ערכם החברותי, הסיפרותי והמדעי. את השאר פירטתי בסוף כל מדור רק בציון השם, הכיוון ושנת ההופעה. לסקירתי זו הכנסתי גם שני שבועונים חשובים, שהורתם, לידתם ועריכתם היתה בוארשה, אך מטעמים שונים נדפסו בקראקוב, והם — „הדור" הראשון והשני.

עתונים יומיים

„הצפירה". ראשית כל אתעכב על העתון היומי הכי חשוב והכי משפיע — על „הצפירה" (תרמ"ו—תרצ"א). „הצפירה" היומית היתה המשכה של „הצפירה" השבועית[1] וגיליונה הראשון הופיע בששי לניסן תרמ"ו. בעתון יומי זה בוטל, כמובן, המדור למדעי הטבע והמתמטיקה, שהיה

1. עי' להלן על „הצפירה" השבועית (הראשונה והשניה) במדור השבועונים.

ב„הצפירה" השבועית, והורחב המדור הפובליציסטי. עורך „הצפירה" היומית היה נחום סוקולוב — הכוכב הגדול שהופיע באותו הזמן בשמי העתונות העברית. ב„הצפירה" היומית המשיך סוקולוב לפתח את המדורות הקבועים שלו, שקבע לפני זה ב„הצפירה" השבועית: „הצופה לבית ישראל" ו„דברי הימים". בראשון סקר את המתרחש בקהילות ישראל ברוסיה ובפולין, ובשני פתח אשנב רחב להבנת מדיניות העולם. בתקופה מאוחרת הוסיף את פיליטוניו המזהירים: „משבת לשבת", שבהסברתם הנפלאה ובלשונם העשירה חינכו דור של משכילים, הפיצו את הלשון העברית בין חוגים שונים, וכבשו את ליבותיהם של הקוראים העברים.

העתון היה רחוק מחבת־ציון. בשעתו יצא סוקולוב חוצץ נגד פינסקר ומחברתו, אך עם הופעת הרצל נהפך העתון לביטאון ציוני, אם כי בהסתייגויות מסויימות. הודות למאמרי סוקולוב, העשירים בסגנונם[2] ובכוח ההסברה שלהם החזיקה „הצפירה" מעמד במשך תקופה ארוכה. העתון ידע להסתגל לתנאים החדשים. הוא היה גמיש בהבעת דעתו, ואחד מסופרי „השילוח" ציין, כי לפי „הצפירה" אפשר היה תמיד להכיר את דעת־הקהל — לאן הרוח נושבת.

בתרס"ד החלה „הצפירה" להוציא תוספות שבועיות מצוירות, אך הופעתן נמשכה רק כשנה אחת.

במערכת „הצפירה" היומית השתתפו הסופרים מ. וועבער, י. ח. זגורודסקי, ש. צ. זצר, ש. י. יצקן, א"ש פרידברג, א. ד. פינקל, מ. סירקין, י. הפטמן ועוד.

בז' שבט תרס"ו נפסקה הופעתה על־ידי השילטונות, וההפסקה נמשכה עד סוף 1910. בראשון באוקטובר 1910 נתחדשה הופעתה בהרכב מערכת שאליה נכנסו: נ. סוקולוב, דוד פרישמן, י. הפטמן, ע. ב. פרענק, י. ניסנבוים וש. טשרנוביץ (ספוג). בפרק זמן זה נהייתה „הצפירה" לעתון היומי הכי חשוב והכי משפיע. הצלחתה היתה גדולה, מיספר מנוייה הגיע כמעט ל־15 אלף, וכשחגגה ב־1912 את יובל החמישים לקיומה, היה זה חג העתונות העברית כולה. בקשר עם התגיגות הנ"ל הופיע „ספר היובל" ו„לוח זיכרון"[3]. גם במלאת שלושים שנה לקיום „הצפירה" הופיע מאסף לשנת השלושים[4]. באותן השנים 1910—1914 השתתפו בעתון כל גדולי הסיפרות והעתונות העברית.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נצטמצם העתון לשני עמודים בלבד. הוא נסגר לזמן־מה (לפי פקודת המיפקדה העל־יונה שאסרה את העתונים הנדפסים באות עברית) עם חילוף השילטונות בוארשה, עקב הכיבוש הגרמני, שחל בסוף קיץ 1915, אך עם התבססותו של השילטון הגרמני חידשה „הצפירה" את הופעתה. במחצית השניה של 1916 נפסקה, ובשנים 1917—1919 הופיעה כשבועון מדיני־סיפרותי.[5]

בשנת 1920 חידשה את הופעתה כעתון יומי, בעריכתו של יוסף הפטמן ובהשתתפותם הקבועה של י. גרינבוים וד"ר יהושע טהון. בפרק זמן זה היתה ביטאונו של הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית. מפני עבירה על חוקי הצנזורה הצבאית, נסגרה „הצפירה" על־ידי השילטונות, ובמשך ימי סגירתה הופיעו במקומה גליונות בודדים חד־פעמיים בשמות: „השחר", „זוהר הצפירה", „הוד הצפירה", „קרני הצפירה", „נוגה הצפירה" ו„זיו הצפירה". בשלהי 1921 נפסקה הופעתה ונתחדשה בשנת 1926 בהוצאת קבוצת „חבר", בעריכת יוסף הפטמן.

בשער העתון היה כתוב: „נוסדה בתרכ"ב ומופיעה מחדש אחרי הפסקות ארוכות". אך החזיקה מעמד חדשים מספר, ונתחדשה בשנת 1931, אך גם הפעם לא יכלה להחזיק מעמד ונסגרה באמצע השנה, והפעם לחלוטין.

„הצפירה" היומית היתה גם נותנת בזמנים שונים פרסים לחותמיה. ואלה הם הפרסים העיקריים שניתנו: „יעקב פרנק ועדתו", „תולדות הספרות העברית" לד"ר ג. קרפלס (מתורגם), „ידיעות הטבע" לברנשטיין (תרגם ד. פרישמן), „כל כתבי יל"ג", „כל כתבי סמולנסקין", „תולדות היהודים" של גרץ, מתורגם על־ידי נ. סוקולוב — 19 חוברות; „חיינו ואורך ימינו" מתורגם על־ידי י. ח. זגורודסקי, „דור דור ודורשיו" לא. ה. ווייס, „תולדות השלמת האדם" ליוליוס ליפערט (מתורגם על־ידי ד. פרישמן), סיפריות „תבונה" (תרגומי גייגר, כתבי שי"ר, כתבי ש. ד. לוצאטו, וכו'), מאספי „אחיאסף" (12 כרכים) וכו'.

„הצופה" היה העתון היומי העברי השני, שהחל להופיע בוארשה בשנת 1903 והמשיך את הופעתו עד ראשית 1905. מטרת מייסדיו (א. פרידמן וי. א. אלישיב) היתה לתת לקהל העברי עתון עברי אירופי בצורתו ובתוכנו. „הצופה" היה העתון האינפורמטיבי העברי הראשון, שדיקדק לתת לקוראיו חדשות בהקדם האפשרי, ובזריזותו בפירסום ידיעות מאת סופריו המיוחדים בכל מרכזי העולם, הכריח את כל שאר העתונים העברים ללכת בעקבותיו. גם מדורות הפובליציסטיקה והספרות של „הצופה" עמדו על הגובה. במדורות הללו השתתפו כמעט כל טובי הסופרים העברים. „הצופה" הכניס לעולמנו את המנהג הנאה לתת הוספות מיוחדות לימי החג, והוא היה הראשון לשלם שכר סופרים בעד כל שורה שהדפיס.

„הצופה" היה העתון העברי היומי הראשון שהכניס לסיפרותנו פרסים ספרותיים. לזכותו זוקפים, בצדק, את העידוד לסופרים צעירים על־ידי מתן פרס.

על אף כל אלה, לא יכול להחזיק מעמד, ונסגר בראשית שנת 1905.

בין המשתתפים הקבועים בו היו י. ל. פרץ, ש. בן־ציון, ד"ר יוסף קלוזנר, ד"ר ש. ברנפלד, בעל מחשבות, ראובן בריינין, וא. ל. לוינסקי.

„הצופה" היה עתון ציוני במלוא משמעותן של המלים הללו. הוא מצא את הדרך הנכונה לסינתיזה בין הציונות ההרצלאית ובין הציונות הרוחנית של אחד העם. בעניין אוגנדה לא הלך „הצופה" אחרי הרצל, אלא נלחם מלחמת תנופה באוגנדיות ובטאריטוריאליזם.

בזמן כנסית זכרון־יעקב בארץ־ישראל והקונגרס הששי הצליח העתון לתת אינפורמציה מקיפה בצורת דו"ח, כמעט סטינוגרפי, שנכתב בידי משה סמולנסקין ונאומו הגדול של הרצל בקונגרס הששי נמסר בטלגרמה שהכילה 1.464 מלים.

תפוצתו עלתה לעשרת אלפים טפסים. אך בסערת המלחמה בין הציונים והטאריטוריאליסטים ירד מיספר החותמים עד כדי סיכון קיומו.

„היום" (1906—1907). בראשית 1906 נסגרו ברוסיה כל העתונים העבריים, וביולי 1906 החל להופיע בוארשה עתון

2. בעיקר עשו רושם מאמריו המצויינים „למרנן ורבנן".
3. עי' להלן במדור קובצים ומאספים.
4. כנ"ל.
5. עי' להלן במדור השבועונים.

יומי בפורמט קטן, „היום", בעריכתם של צבי פרילוצקי, וי. ח. זגורודסקי. העתון נוסד על־ידי מערכת „דער וועג", שיצא אז לאור בוארשה, והיה בעיקר אינפורמטיבי. כשחגג אחד העם את יובלו החמישים, הוציא „היום" שהיה אז העתון העברי היחידי בכל רחבי רוסיה, קובץ מיוחד, לא גדול, מוקדש לכבודו. בראשית 1907 נסגר „דער וועג" ואתו נסגר גם „היום".

„ה ב ק ר" (1909). עתון יומי שלישי בוארשה הוצא ע"י דוד פרישמן בשם „הבקר". כיוונו היה בלתי־מפלגתי, חלש באינפורמציה, אך ח ז ק מ ב ח י נ ה פ ו ב ל י צ י ס ט י ת ו ס פ ר ו ת י ת. העתון הצטיין בסיגנונו הנקי והמנופה. בו נתפרסמו דברי ספרות נאים. במדור הספרותי השתתפו מלבד העורך, סופרים עברים חשובים ובעלי־שם, כגון מ. י. ברדי־צ'בסקי, ה. ד. נומברג, הלל צייטלין ורבים אחרים. „הבקר" היה מכוון לחוגים אינטלקטואליים, אך לא החזיק מעמד ונסגר בחודש השמיני לקיומו.

„ה י ו ם" (1925). עתון יומי רביעי נוסד על־ידי חבר סופרים ועסקנים בשנת 1925 בשם „ה י ו ם", בעריכת יוסף הפטמן ובהשתתפותם הקבועה של הד"ר יהושע טהון ויעקב כהן. העתון לא התקיים זמן רב, ונסגר מחוסר אמצעים.

שבועונים

„ה צ פ י ר ה". השבועון העברי הראשון שהופיע בוארשה היה „הצפירה", שהוצאה בתרכ"ב (1862) על־ידי חיים זליג סלונימסקי. תעודתה היתה להפיץ מדעי הטבע והמתמטיקה בין חוגים רחבים של המשכילים העברים. השבועון חדר גם לחוגי האדוקים. מן העתון הזה יצאו אותה שנה רק עשרים־וחמישה גליונות, משום שסלונימסקי מונה, אחרי פטירתו של יעקב אייכנבוים, למשגיח על בית־המידרש לרבנים בז'יטומיר, וגם לצנזור על הספרים העבריים. בתור צנזור לא יכול, כמובן, לערוך עתון.

חז"ס הכריז כי לא ידפיס שירים ב„הצפירה" ולפיכך „הפיל את תחינתו" לפני המשוררים, שלא יטרידוהו בפרי תנובתם.

בין הסופרים שעזרו על־יד חז"ס בעבודתם הספרותית ב„הצפירה" בתרכ"ב נמצאו אליעזר הכהן צווייפל, קלמן שולמן, י. ל. גורדון, מנדלי מוכר־ספרים ואחרים. ההפסקה היתה זמנית, אך היא נמשכה ש ל ו ש ־ ע ש ר ה ש נ ה! מפני הקושי להשיג רשיון לחידוש העתון החל להופיע בברלין בשנת 1874 (תרל"ה) בעריכתו של חז"ס ובהשתתפותו הקרובה של ד"ר י. ל. קנטור.

גם בגילגולו זה היה העתון נאמן לתעודתו הראשונה, אם כי הכניס חידוש — הוא התחיל לפרסם גם מאמרים בשאלות הזמן.

כשנה וחצי הופיע השבועון בברלין (8 ביולי 1874 — ספטמבר 1875) ואחר־כך העתיק את מושבו לוארשה, אחרי שהצליח סוף־סוף לקבל את הרשיון להוצאת השבועון מחדש. מיום ט' באלול תרל"ה המשיכה „הצפירה" לצאת שם במשך שנים רבות, בהפסקות לא גדולות. בשנת 1879 נכנס למערכת בתור עוזר ראשי, נחום סוקולוב, שנעשה כעבור שנים מועטות לעורך שני ל„הצפירה".

בהשפעתו לא הטיפה „הצפירה" להשכלה אלא נתנה את ה ה ש כ ל ה ע צ מ ה לקורא העברי. ב„הצפירה" באו גם אינפורמציות מהנעשה בעולם הכללי, פוליטיקה כללית, וגם חדשות מחיי היהודים. אך עדיין חסרו בה מאמרים בשאלות הזמן.

בין הסופרים שהשתתפו בעבודתם ב„הצפירה" של תקופה זו אנו מוצאים את ח"י גורלאנד, הד"ר א. א. הרכבי, גוטלובר, מ. ל. לילינבלום, מרדכי בן הלל הכהן, זלמן אפשטיין, שפ"ר, נ. סוקולוב וד. פרישמן.

כך נמשך הדבר עד 1882. השפעתו של סוקולוב גברה משנה לשנה; נתמעטו המאמרים בידיעות הטבע, ונתרבו המאמרים בפוליטיקה ובשאלות הזמן, ואף פיליטונים וספורים התחילו למצוא מקום ב„הצפירה". התחילו להתפרסם „דברי הימים" של סוקולוב ומאמריו המצויינים מסדרת „הצופה לבית ישראל".

עם הופעת „היום", בתרמ"ו, נפסקה „הצפירה" השבועית, וביום ז' ניסן תרמ"ו החלה להופיע „הצפירה" היומית.

בזמן הכיבוש הגרמני וראשית התהוות הממלכה הפולנית נפסקה „הצפירה" היומית, ובראשית 1917 הופיעה, כשבועון פוליטי־ספרותי בעריכתו של יצחק ניסנבוים ובהשתתפותו של פ. לחובר. לאחר שוב י. גרינבוים לפולין עזב ניסנבוים את המערכת וגרינבוים נכנס בתור עורך ראשי. השבועון נעשה לביטאונה של ההסתדרות הציונית, ורכש לו באותו פרק הזמן השפעה גדולה על רוח היהודים בפולין. בתור שבועון התקיימה „הצפירה" עד 1 בינואר 1920, ואז שבה להיות עיתון יומי.

„ה ד ו ר" (1901—1904). בשנת 1901 החל להופיע שבועון ע ב ר י ס פ ר ו ת י ־ מ ד ע י ־ מ ד י נ י בהוצאת „אחיאסף" ובעריכתו של דוד פרישמן בשם „ה ד ו ר". השבועון עשה רושם גדול על קהל הקוראים. מגמתו היתה ציונית ואילו פרישמן שלא היה ציוני היה חופשי להביע דעותיו. השבועון נחשב עד היום לטוב בשבועונים העברים; השתתפו בו כל גדולי ספרותנו, החל באחד העם, ביאליק, קלויזנר, טשרניחובסקי, הלל צייטלין וגומר בסופרים הצעירים שהופיעו לראשונה ב„הדור" כגון: ז. שניאור, יעקב פיכמן, יעקב כהן שלום אַש וכו'. „הדור" הופיע רק שנה. לא הספיקו ל„אחיאסף" אמצעיו להוציא את „השילוח" ואת „הדור" גם יחד ובחר ב„השלוח".

בשנת תרס"ד ניסה פרישמן לחדש על חשבון עצמו את השבועון בצורה של חוברות, אך למרות כל מעלותיו הספרו־תיות, לא הוציא את שנתו, רק 37 גיליונות הופיעו, והוא נסגר על־ידי המו"ל־העורך, לדאבון לבם של כל מעריציו.

„ה ק ו ל". ב־1907 החל להופיע שבועון עברי בעל כיוון אורתודוכסי, בעריכתו של י. ל. אַגַארמאַן, בשם „ה ק ו ל". לכתחילה זכה השבועון לתפוצה טובה, הודות לצורתו הנאה, סיגנונו העברי המודרני, ומאמריו המסודרים בטעם וזמן מה חשב המו"ל להוציא גם עיתון יומי, אך בינתיים ירדה התפוצה והעיתון נסגר באמצע שנת הופעתו הראשונה.

בשבועון היו גם מדור מדיני ופליטון ספרותי.

משנסגר השבועון על־ידי הצנזורה הוא הופיע פעם בשם „קול יעקב".

„ה י ר ד ן". בשנת 1910 הוציא מר שכנא שטיין שבועון בשם „הירדן". תכניתו היתה להיות שבועון ספרותי, אך לא האריך ימים ולא גמר את שנתו.

בשנת 1918 יצא שבועון תורני, שפירסם לפרקים גם מאמרים בשאלות הזמן — „תבונה". אף הוא לא הוציא את שנתו.

בשנת 1919 נוסד על־ידי הסתדרות „המיזרחי" שבועון מדיני־ספרותי בשם „ה מ י ז ר ח י", בעריכת הסופר והדרשן המפורסם יצחק ניסנבוים. השבועון עשה רושם טוב והתקיים כארבע שנים.

„העתיד". בשנת תרפ"ה החל להופיע ביטאון רשמי של הסתדרות „החלוץ" בשם „העתיד". השבועון הזה שהיה מוקדש להפצת רעיון החלוציות, לתיאור חיי החלוצים בארץ ובעיר־תיהם, היה יוצא בכל יום ששי בשבוע, ולפרקים פעם בשבועיים. בחלקו היה בעברית ובחלקו גם ביידיש. השבועון הזה התקיים כ־12 שנה, כלומר עד 1937.

„בדרך" (1932—1935). אחרי שכל הנסיונות להוציא עיתון יומי בעברית בוארשה ניכשלו, התחיל „היינט" להוציא שבועון עברי בצורה של עיתון יומי, שהכיל מלבד החומר הפובליציסטי גם חומר ספרותי מגוון. „בדרך" הופיע בעריכתו של א. ל. יעקוביץ (כיום א. א. עקביא) ובהשתתפותו הקרובה של יצחק גרינבוים. בשבועון הזה, השתתפו כמעט כל גדולי ספרותנו, ובתקופה מסויימת הכיל גם מדור מיוחד לילדים, בעריכתו של י. וינגרטן. העיתון התקיים כארבע שנים ובסוף תרצ"ה נפסקה הופעתו.

„דרכנו" (1933). ב־1933 החלה „אגודת ישראל" העולמית להוציא שבועון בעברית, בחלקו גם ביידיש, בשם „דרכנו". העורך האחראי היה מ. אלטער, אך הוא נפסק באותה שנה. כעבור שנים אחדות נעשה נסיון שני לחדשו, אך גם הפעם לא זכה להצלחה.

עתון העתונאים (1983). בעריכת מ. טשודנר החל להופיע שבועון, שכלל את כל הטוב והנאה שבעתונות העולמית היהודית, בשם „עיתון העתונים". גם השבועון הזה לא החזיק מעמד והופיעו ממנו רק כמה גיליונות.

ירחונים

„מגד ירחים" היה הירחון הראשון, שיצא לאור בוארשה, בשנת 1871, בהוצאתו של מוכר־הספרים והסופר א. י. שפירא (אי"ש). הירחון הזה היה מוקדש רק לספרות יפה ולא הוציא את שנתו.

„הבוקר אור" בתרל"ט, עבר מלבוב לוארשה, בשנה הרביעית להופעתו, הירחון הספרותי שהוציא המשורר והסופר א. ב. גוטלובר (אב"ג) בשם „הבוקר אור". בירחון השתתף באופן קבוע המספר העברי המפורסם ראובן אשר ברוידס. הוא יצא בעיר זו במשך שנים אחדות, בהפסקה גדולה בין תרמ"א ותרמ"ו.

בירחון הגן אב"ג על ההשכלה ועל מנדלסון נגד ביקורתו של סמולנסקין.

אב"ג פירסם ב„הבוקר אור" את הרומן המפורסם של ר. א. ברוידס, „הדת והחיים", רומן שלא נשלם, שעשה רושם כביר על הקוראים (אגב, הרומן הזה הופיע גם בספר). כן נתפרסמו בו האוטוביוגרפיה של אב"ג, „זכרונות ימי נעורי".

ב„הבוקר אור" החל את עבודתו הספרותית דוד פרישמן. בו פירסם את ראשית יצירותיו הבלטריסטיות והפובליציסטיות. כאן פירסם גם את מאמרו המפורסם „מיתרי ספרותנו", שבו טען, כי מאמרו של סמולנסקין, „עם עולם", לקוח רובו ככולו מסיפרו של משה הס: „רומי וירושלים". בירחון זה, החל את עבודתו הספרותית גם ש"י איש הורוביץ, האחרון לנאמני ההש־כלה. הירחון נאבק כל ימיו על קיומו, בעיקר הורע מצבו בסוף תרמ"א, ואז חלה הפסקה גדולה שנמשכה חמש שנים. בתרמ"ו חודש וזו היתה שנת הופעתו האחרונה.

„השילוח" עבר גם הוא לשנים אחדות לוארשה ונדפס בקראקוב. העריכה נמסרה אז לד"ר י. קלויזנר וחיים נחמן ביאליק לאחר שאחד־העם עזב את המערכת. העורכים הצעירים ואווירתה של וארשה ריעננו את „השילוח" הרציני והכבד. הופיעו בו כוחות צעירים שהכניסו לתוך הפובליציסטיקה של הירחון את הבעיות הסוציאליות והכלכליות וגישה חופשית ודאמוקראטית לשאלות הזמן. גם פרץ השתתף ב„השילוח" הוארשאי ואף ביאליק התחיל לשיר על „צפורת שנלכדה בצמו־תיה הבהירות של בחורה". גברה רוחו המלחמתית של „השילוח" שמצאה את ביטויה ביחוד במאמרי פולמוס בשאלות אוגנדה וה„ארציות".

„השומר הצעיר". לאחר חידוש הממלכה הפולנית, התחילה דיפארנציאציה גדולה בהסתדרות הציונית, קם „השומר הצעיר", ונוסד ביטאונו בשם זה. חוברתו הראשונה הופיעה כתוספת ל„הצפירה" היומית. כיוונו היה ציוני, ועם התפתחות התנועה, לקראת ציונות־סוציאליסטית הל"ך גם העיתון והשמאיל. בהפסקות קטנות המשיך את קיומו בראשונה כירחון, ואחר־כך נהפך לדו־שבועון שהופיע בוארשה עד שהועבר לארץ־ישראל והחל לצאת לאור במרחביה כדו־שבועון ואחר־כך כשבועון. עם הופעת העיתון היומי „מישמר" — נסגר.

„העובד". בשנת 1922 יצא לאור ירחון מדיני־ציבורי־ספרותי, „העובד" — כלי מיבטאה של המפלגה הציונית־הסוציאליסטית „צעירי־ציון". בירחון זה שהתקיים רק שנה אחת השתתפו בין השאר: ז. רובשוב, א.צ. גרינברג, יצחק קצנלסון, א. שטיינמן, יציב וכו'.

„תרבות". ירחון חשוב לענייני התנ"ך והתנועה העברית החל לצאת בתרפ"ב, בשם „תרבות". עורכו הראשון היה יוסף לוי, והחל מחוברת ד' רשומים כחברי המערכת שלו: דוד לוין, כ. א. בייגיל (אביגל) ופרופ' פ. שניאורסון, בירחון זה שהתקיים כשלוש שנים השתתפו טובי הפידגוגים שלנו.

„קולות". במשך שנתיים בקירוב הופיע בוארשה ירחון פובליציסטי־ספרותי לא גדול (2 גליונות דפוס לכל חוברת), שריכז מסביבו כוחות ספרותיים ניכרים, ביניהם הלל צייטלין, אליעזר שטיינמן, ב"צ רפפורט וכו'. הירחון עשה רושם נעים בצורתו ובתוכנו. כעורכו הרשמי רשום י. ליפקין, והופיע בשנים 1923—1924.

„סנה". ירחון חשוב לספרות, למחקר ולענייני החיים, התחיל להופיע בשבט תרפ"ט בעריכת המשורר ד"ר יעקב כהן. בכל חוברת היו ששה גליונות דפוס, בין המשתתפים בירחון היו שאול טשרניחובסקי, זאב ז'בוטינסקי, יצחק גרינבוים, אהרן צייטלין, פרופ' יוסף קלוזנר, ג. שופמן, ד"ר יהושע טהון, ד"ר מנחם שטיין וכו' וכו'. הירחון הזה הופיע בניקוד חלקי אך מספיק בהחלט לקריאה נכונה. רק שש חוברות הופיעו מירחון נאה זה.

„דבר המורה". הסתדרות המורים והגננות של מוסדות החינוך העבריים בפולין החלה להוציא בשנת תרצ"א ביטאון חינוכי בשם „דבר המורה". בהשתתפות טובי הכוחות הפאד־גוגיים שבפולין. היא התקיים בהפסקות עד 1938.

„אפקים" — במה רצינית לענייני החינוך. הוצא החל מראשית 1932 על־ידי הוועד המרכזי של „תרבות" בפולין. השם העיד, כי המיציאים חיפשו אפקים חדשים בשאלות המסובכות של החינוך. עורך ה„אפקים" היה הד"ר צבי זוהר. הביטאון הזה שראשית הופעתו היתה כירחון, הפך לביטאון המופיע לפרקים, והמשיך את קיומו בצורה זו שנים

אחדות. בשנות מלחמת העולם השנייה החל להופיע כביטאון חינוכי מטעם „השומר הצעיר" בארץ־ישראל והוא ממשיך בקיומו עד היום.

השתתפו בו טובי הסופרים והפאדגוגים, ביניהם היו: ה. אייגס, א. אורינובסקי, א. איינהורן, מרטין בובר, מ. א. בייגיל, נ ביסטריצקי, נ. בנארי, י. גוטהלף, י. גרינבוים, א. דרוינוב, ברכה חבס, אברהם לוינסון, אממה לוין, צבי זוהר, פקטורית איטה וכו' וכו'.

מדריך בית"ר. בתרצ"ב החלה נציבות בית"ר בפולין להוציא ירחון עברי לענייני האידיאולוגיה והחינוך בשם „מדריך בית"ר," בעריכתו של מר אייזיק רמבה, מהירחון הזה הופיעו חוברות אחדות. חוב' א' הופיעה באלול תרצ"ב והחוברת החמישית (א' לשנה השניה) הופיעה בתשרי תרצ"ד.

„ראשית". בעריכתו של מ. לוסטרניק החל להופיע בתרצ"ג ירחון מצוייר לענייני החיים, הספרות והמדע בשם „ראשית". בירחון זה השתתפו בין השאר גם י. הפטמן, צ. ז. ויינברג, א. שטיינמן, יצחק קצנלסון, אהרן צייטלין וכו'.

החוברת הראשונה הופיעה בתשרי תרצ"ג. הירחון לא החזיק מעמד ונפסק באמצע השנה.

*

מלבד הירחונים שציינתי במיוחד הופיעו הירחונים האלה: „ירחון החזנים" (1895), בעריכתו של החזן א. ב. בירנ־בוים; „שערי תורה" —ירחון אורתודוכסי (1902—1912, 1929), יצא לאור בהפסקות במשך ארבע־עשרה שנה בעריכת ישראל איסר פייגנבוים; „השומר" (1918), ירחון בעל כיוון ציוני בעריכת ליאון קרוק; „הצופה" (1919), ירחון לענייני ספורט (גם בפולנית) בעריכת ליאון קרוק; „ארץ־ישראל", לענייני הקרן הקיימת (1919); „הארץ" — ירחון מוקדש לענייני ארץ־ישראל (1920); „טרומפלדור" — ירחון עברי־יהודי לבני הנעורים בעריכת אליעזר חודורוב (1924); „הד הנוער" — עיתונו של הנוער העברי (הופיעו ממנו בשנת 1924 רק 4 חוברות, בכל חוברת 32 עמ'); „קרן היסוד" — ירחון ספרותי ואינפורמטיבי (1926); „להבות", ירחון ספרותי — פובליציסטי, יצא לאור בשנת 1928, בהוצאת המרכז הארצי של „החלוץ הצעיר". במשך שנתיים הופיעו שלוש חוברות; תוספת ל„שערי תורה", בשם „חורב" (1929), בעריכת ישראל איסר פייגנבוים; „דרך השומר הלאומי" עתונה של תנועת „השומר הלאומי", הופיע כשנתיים (1932—1933) בעריכת ראובן פלדשוה (כיום בן־שם); „שם משמ־עון", ביטאון של אנשי חב"ד, שהכיל אומר ודברים מאדמו"ר מלובאוויטש, עם חידושי תורה בהלכה ואגדה ושאו"ת, בערי־כתו של מ. גינצבורג (1932); „תרבות", ירחון שהכיל ידיעות הוועד המרכזי של הסתדרות „תרבות" בפולין, בעריכת מגדל גולדמן (1932); „הנוער הציוני" — ירחון מוקדש לשאלות אירגון הצופים של תנועת „הנוער הציוני", בעריכתו של י. קורמן (1934); „בית אברהם" — ירחון מיוחד לתורה, ליהדות ולחיי הישיבות יצא לאור על־ידי ועד הישיבות „בית אברהם" בוארשה ובלודז' (1934); „עולם הזאב", בהוצאת „דרך הנוער הציוני". עורכו ומו"לו היה ש. דב (1935). היה בו גם מדור פולני. אציין בסוף דו ירחון אחד בכיוון מיסיונרי שהופיע בעברית בשם „ניצנים" שעורכו היה יוסף זומר.

רבעונים

„התקופה"—שהחל מכרך ד' הועברה ממוסקבה לוארשה. שלושת הכרכים הראשונים הופיעו במוסקבה בימי האנדרלמו־סיה של המהפכה בשנים 1917—1918; כשהועבר הרבעון לוארשה, הוצאו שם הכרכים א—ג.

הרבעון הזה, בעריכתו של דוד פרישמן פתח תקופה חדשה בספרותנו. בממדיו הזכיר את כרכי „האסיף" של סוקולוב. בניגוד למקובל עד הופעת „התקופה", היה הרבעון הזה כולו קודש לספרות, למדע ולתרגום. ואמנם הכרך הראשון הימם את העולם העברי הן בממדיו והן באיכות החומר.

הכרך הרביעי הופיע כבר בוארשה בתר"פ ובסופו נאמרו הדברים האלה: „הספר הנתון בזה לפני הקורא, הרביעי לספרי „התקופה", היה נועד לצאת באמצע שנת תרע"ט, אולם מפני המעצורים, שהיו על דרך הוצאתו במוסקבה, ומפני ההכנות הרבות, שנעשו אח"כ לשם זה בוארשה, כשהמערכת עברה לעיר זו, אחר עד עתה".

והחל מכרך ד' הופיע הרבעון „התקופה" כמעט כסדרו. עד הכרך הי"א היה עורכו דוד פרישמן, ואחר־כך כשחלה, נכנסו למערכת פ. לחובר, יעקב כהן ויעקב פיכמן. עשרים כרך של של הרבעון החשוב הזה הופיעו בוארשה, בכל כרך 600—700 עמודים. השתתפו בו טובי הסופרים העברים בדברי מקור ותרגום, ובו החלו את עבודתם הספרותית החשובה אליעזר שטיינמן, ח. הזז ואחרים.

בכרכי „התקופה" נתפרסמו הרגומי טאגורי (מתורגמים ע"י ד. פרישמן), „וילהלם טל" לשילר (תרגום ח. נ. ביאליק), ה„דיבוק" של אנסקי (תרגום ח. נ. ביאליק), „אפיגניה בטוריס" לגתה (תירגם יעקב כהן), שירי היינה (מתורגמים ע"י פרישמן, יעקב פיכמן ועוד), ה„תופת" לדנטי (תרגום ז. ז'בוטינסקי), הדרמות התנכיות המזהירות של מתתיהו שהם ויעקב כהן, „המפתח לספר הזהר" מאת הלל צייטלין, תרגומי שירי לרמונטוב (מתורגמים ע"י דוד שמעונוביץ) ושורה של רומנים, ספורים ושירים מטובי הסופרים והמשוררים.

קשה לתאר את ספרותנו כיום בלי הדחיפה העצומה שנתן לה הרבעון הסיפרותי החשיב הזה.

באמצע תרפ"ד באה הפסקה בהוצאת „התקופה" מפאת המשבר הכלכלי שעבר על פולין. בראש הכרך הכ"ג בא הסבר לעיכוב זה, והמו"ל מציין שאם כי בכל שנת תרפ"ה הופיע רק כרך אחד, אין ללמוד מזה ש„התקופה" לא תצא בעתיד ארבע פעמים בשנה „כמו שיצאה במשך חמש שנים". אך רצון לחוד ויכולת לחוד: המשבר הלך והחריף, ומצבו של המו"ל נעשה דחוק ו„התקופה" נפסקה בוארשה וחידשה את הופעתה רק כעבור שלוש שנים בברלין.

„תחומים". בשנת תרצ"ג נעשה נסיון רציני להוציא רבעון עברי בהוצאת „אחיעבר", בסיוע הקרן על־שם ר' אהרן לוסטרניק, בשם „תחומים". הופיעו ממנו רק שני ספרים בהיקף של 12—13 גיליון דפוס כל אחד, מלאים וגדושים חומר סיפרותי. עורכי ה„תחומים" היו מ. לוסטרניק, נתן עק וב. פומרנץ. בהודעה מיוחדת שבאה בסוף הספר ב־ג נאמר: „החל מהחוברת הבאה יצאו ,תחומים' בהוצ' א. י. שטיבל". אך הבטחה זו לא קוימה.

בשני הספרים של ה„תחומים" השתתפו בין השאר הסופרים:

אהרן צייטלין, יצחק קצנלסון, ד"ר א. טרטקובר, ד"ר מנחם שטיין, יעקב לשצינסקי, א. י. שטיבל וכו' וכו'.

בספרים א'־ב'־ג' של הרבעון הנ"ל החלו בפירסום החזיון התנ"כי „אמנון", שרק שתי מערכות ממנו הספיק המחבר (יצחק קצנלסון) לפרסם.

שנתונים

„לוחות ישראל", בעריכתו של החכם ח. י. גורלנד, הופיעו במשך השנים 1869—1884, כלומר במשך חמש־עשרה שנה. אלה היו בעיקר לוחות שימושיים בשפות העברית והרוסית.

השנתון הראשון החשוב שזכתה לו הספרות העברית הוא „האסיף". השנתון הזה איחד בתוכו גם דברי תורה, גם ספרות יפה וגם מאמרי מדע חשובים, והוא נערך על־ידי הסופר הצעיר, שנתגלה אז בציבור העברי מעל דפי „הצפירה" כעתר־נאי רב כישרון — נחום סוקולוב. „האסיף" הופיע במשך חמש שנים (תרמ"ה—תרמ"ט) רצופות, והששי (האחרון), בתרנ"ד. הוא נבדל מהמאספים שקדמו לו לא רק בכמות (אחדים מכרכיו הגיעו לאלף עמוד), אלא גם בתוכנו. בעוד ש„בכורי העתים", „כרם חמד" ו„אוצר נחמד" היו מוקדשים בעיקר לשירים ולמאמרים בחוכמת ישראל (או לחוכמת ישראל בלבד), כלל „האסיף" גם ידיעות שימושיות מרובות, מדע כללי, סיפורים, שירים וביקורת. עורכו התנגד לרעיון של „חיבת ציון". הוא טען כי „עם ישראל אינו לאום מדיני, אלא עם רוחני וכוחו בתורתו ובתרבותו". אמנם הוא לא התנגד לישוב ארץ־ישראל אך לא ראה בו עיקר עליון בחיי ישראל. העיקר ששאף אליו העורך: לפקוח את עיני העם על כל הנעשה בעולם הגדול, המדיני והתרבותי, להפיץ את התורה, את הלשון והסיפרות העברית, לתקן את סדרי הקהילות, לשפר את החינוך ואת חיי המשפחה, להכניס את „אוירו של העולם החדש" לתוך ה„ישיבות" ובתי־המידרש (ע"י המאמרים הפרוגרמתיים „יהי אור" בכרך א', „אספקלריה" בכרך ב' ועוד). רק ב„האסיף" לתרנ"ד אפשר למצוא כבר הערכה חיובית יותר על הישוב בארץ־ישראל כמרכז של התרבות העברית בשביל כל תפוצות הגולה, אבל עדיין הוא עומד בהתנגדותו לרעיון, שהישוב בארץ־ישראל יש בו „הנחת יסוד למדינה עברית".

ל„האסיף" היתה תפוצה גדולה: מ־600—12000 טפסים[6]. הצלחתו גרמה להופעת שנתונים אחרים, וגם הוכיחה שיש די חותמים לעיתון יומי עברי; ואמנם אחרי הופעת הכרך הראשון הופיע בתרמ"ו „היום".

בששת הכרכים הגדולים של „האסיף" נתפרסמו הפיליטונים המפורסמים של דוד פרישמן „אותיות פורחות", ציורי י. ל. פרץ, שירי יל"ג, יהל"ל, קמינר, מנדלקרן, מאנה וקונסטנטין שפירא. בין השאר השתתפו בו הד"ר ש. א. פוזננסקי, א. ה. ווייס, סוקולוב, א. א. הרכבי, פרופ' דוד קויפמן ואחרים. הופיעו בו מאמריו הראשונים של מ. י. ברדיצ'בסקי, שני ספרים שלמים של ד"ר ברנדלר (על הראב"ע ו„קורא הדורות"), סיפורים מקוריים של שלום־עליכם (כתובים עברית ע"י המחבר) תירגומים מסיפורי אוזשקובה, מחזה של קוזלובסקי („משא אסתר") וכו'.

„האסיף" נתן לחותמיו גם שתי הוספות חשובות; את „המאסף", בשותפות עם חברת „מפיצי השכלה" ואת „ספר הזכרון" לסוקולוב, אנציקלופדיה ספרותית ראשונה, שהכילה את תולדות סופרי ישראל, שהיו מפורסמים באותו פרק הזמן. ב„המאסף" שנערך ע"י ד"ר י. ל. קנטור נדפס התרגום הראשון של השיר השלישי מחזון הסיביליות שנעשה בידי יהושע שטיינברג והפואימה של ה. היינה „יהודה הלוי" בתרגום של ז. לוריה.

„כנסת־ישראל". הצלחת „האסיף" הביאה לידי תסיסה בחוגי המו"לים והסופרים העברים. הראשון שהלך בדרכי סוקולוב היה ש. רבינוביץ (שפ"ר), ובשנת 1886 התחיל להוציא את השנתון „כנסת ישראל" בכיוון חובב־ציוני. השנתון הזה נועד להיות: „ספר שנתי לתורה ולתעודה, הכולל בתוכו מאמרים, כתובים בידי חכמי ישראל וסופריו בכל מקצועות התורה והחכמה, חקירת דברי הימים וביקורת הספרות, הליכות עולם, כלכלת העם ונימוסי המדינות, חכמת חרשים עם ציורים ותמונות אנשי שם, השקפות החיים והחברה בישראל ובאדם".

מהשנתון החשוב הזה הופיעו שלושה כרכים, ובהם הוקדש הרבה מקום לבירור אידיאולוגי של שאלות ישוב ארץ־ישראל. הוא גם הטיף להשלמה בין ההתפתחות הפרוגרי־סיבית של היהדות והמסורת המקודשת. ב„כנסת ישראל" השתתפו רוב הסופרים העברים משרידי תקופת ההשכלה ומראשית „חיבת־ציון". בכרך הראשון פורסם מאמר חריף של סופר צעיר אז, זאב יעב"ץ, בשם „מגדל המאה", שעשה רושם כביר על הקוראים. במאמר הנ"ל תקף בחריפות את מנדלסון וריח ההשכלה שהכניס ליהדות.

מהשנתון הזה הופיע ב־1887 הכרך הראשון שהכיל כשמונה־מאות עמוד פוליו, בראשית תרמ"ח — השני, ובסופה — השלישי, שהיה הקטן מכולם. בתור תוספת ל„כנסת ישראל" יצא בשנת 1887 מאסף „לוית חן" — קובץ מאמרים בחקר קדמוניות, שנדפס בו הפרק על „היהודים וארץ היהודים" של טציטוס.

„כנסת הגדולה". בעקבות שפ"ר הלך גם יצחק סוקולוב, שהוציא לאור קובצים שנתיים בשם „כנסת הגדולה". הקובץ הראשון שלו הופיע בראשית 1890 בפורמט רגיל ובצורה יותר קטנה מ„כנסת־ישראל".

בתוכניתו נאמר שיהיה מוקדש לתורה, לחכמה, לשאלות החיים, הדת והדעת, לדברי ימינו ולביקורת. היה בו גם מדור ספרותי קלוש.

בין המשתתפים בכל ארבעת הקובצים הללו היו בין השאר: יצחק ניסנבוים, יעקב רייפמן, ש. א. פוזננסקי, שלמה ברמן, עזרא גולדין ואחרים. הם הופיעו במשך השנים 1890—1891.

„הכרם". בשנת 1887 הופיע בעריכתו של אליעזר אטלאס שנתון מוקדש לסיפרות והיסטוריה, בעל כיוון אורתו־דוכסי־לאומי, בשם „הכרם". השנתון הזה הופיע רק פעם אחת. בו באו בעיקר דברי תורה וחידושי הלכות. מדורו הספרותי היה חלש. לעומת זה היה המדור הביקורתי, שנכתב בעיקר על־ידי העורך, חזק, ועשה רושם על הקוראים.

„לוח אחיאסף". אחד המיפעלים החשובים של הוצ' „אחיאסף" היה, מלבד עשרה כרכים של „השילוח" שפתחו תקופה חדשה בחיי סיפרותנו, הוצאת השנתונים בשם „לוח

6. עי' מאמרו של סוקולוב ב„הצפירה" לש' 1916 גיליון 36, על י. ל. קנטור.

אחיאסף", או מאסף „אחיאסף". השנתונים הללו הופיעו כסדרם במשך שתים־עשרה שנה (1893—1905), והכרך הי"ג הופיע בש' 1923.

השנתון הזה היה שונה מהשנתונים שקדמו לו בוארשה. הוא לא הכיל חידושי תורה, באורי מקראות ושאלות־ותשובות, כפי שהיו נוהגים „האסיף" ויתר השנתונים (פרט ל„פרדס"). מלבד המדור השימושי והביבליוגרפי, באו בשנתון הזה רק דברי ספרות משובחים שהשתתפו בו כל גדולי ספרותנו: מאחד העם וביאליק ועד פרישמן וד"ר יהושע טהון. אין כמעט סופר עברי בעל ערך, שלא נתן ממיטב יצירותיו לשנתון הזה.

השנתון הנ"ל נערך ע"י עורכים שונים. הכרכים א—ג נערכו בידי א. בן־אביגדור ואליעזר קפלן; הרביעי — אחד העם; החמישי — מ. ל. ליליינבלום; הכרכים ו־ז־ח — בידי א. קפלן וא. ש. פרידברג; התשיעי — בידי הד"ר ש. ברנפלד וא. קפלן; העשירי — בידי ראובן בריינין; הי"א — בידי הד"ר יוסף קלויזנר; הי"ב — בידי מ. ל. ליליינבלום; והי"ג — בידי הד"ר יהושע טהון.

השנתון נועד להיות „לוח עם" עברי, ספרותי ושימושי, שהכיל גם ידיעות מיסחר. באו בו מאמרים, סיפורים, תמונות וציורים, שירים, תולדות אנשי שם והשקפות על הנעשה בחיי אחינו ועוד.

עם השנתון השנים־עשר מסתיימת ההוצאה של השנתונים. רק כעבור שמונה־עשרה שנה, אחרי מלחמת העולם הראשונה, נעשה ניסיון לחדש את הוצאת המאספים הללו, הפעם בעריכתו של הד"ר יהושע טהון. אך השנתון הזה (תרפ"ז) היה גם האחרון.

„ספר־השנה". הצלחת קובצי „לוח אחיאסף" גרמה שנחום סוקולוב, שהיה אז בפסגתו הספרותית, יחדש את הוצאת השנתונים שהחל בהם בתרמ"ה [7], אלא כמובן בתכנית שונה בהתאם לרוח הזמן: א. בוטלו כל חידושי תורה; ב. הכיוון המדיני נשתנה גם הוא ונהפך מאנטי־ציוני לציוני מדיני. שינוי־דעות זה השתקף ב„ספר השנה", שהחל את הופעתו בשנת תר"ס ו„נועד להיות אוצר מאמרים גדולים ורבי הערך, אשר לא יכירם מקומם בכה"ע לימים ולשבועות ולערוך חזות הכל כללית מן המקרים והידיעות והמעשים הנכבדים בקורות השנה ביתרון עומק ורוחב, ביתרון מקרא מלא ומשפט צרוף ומזוקק, ממכה"ע, המבוהלים ודחופים עם השעה העוברת".

ואמנם בקובצים השנתיים הללו באו דברי ספרות נאים מסופרינו, משוררינו וחוקרינו.

קובצי „ספרי השנה" הופיעו בתר"ס, תרס"א, תרס"ב, תרס"ג, ובתרס"ו.

לוח „עולם קטן". גם מו"לי ה„עולם קטן" הושפעו, כנראה, מהשנתונים שהופיעו לגדולים והוציאו בשנת 1903 „לוח עולם קטן", מיועד לבני הנעורים שהשתתפו בו רבים מהסופרים המשתתפים ב„עולם קטן".

„ספר השנה". בפעם האחרונה נעשה בוארשה נסיון להוציא שנתון. הפעם הוא לא היה מוקדש לספרות, אלא לביבליוגרפיה יהודית בפולין, בעריכתו של אדוארד יצחק יעקב פוזננסקי. מהשנתון הזה יצא לאור רק כרך אחד בראשית שנת תרצ"ז ובו נרשמו כל הפירסומים בעברית וביידיש, שיצאו לאור בשנת 1934.

מקורות

1. מנדל פרובסט: הביבליוגרפיה של העתונות העברית, „אחיאסף", כרך י"ג, תרפ"ז.
2. „קרית ספר", שנים תרפ"ד—תש"א.
3. לוח זכרון של „הצפירה", תרע"ב.
4. ספר היובל של „הצפירה", תרע"ב.
5. „המאסף לשנת השלושים" של „הצפירה", תרס"ג.
6. „האסיף", תרמ"ה—תרנ"ד.
7. „ספר השנה", תר"ס—תרס"ו.
8. אוצר ישראל, ערך עתונים.
9. אלגעמיינע ענציקלאפעדיא, כרך ג': יידען — המונוגרפיה של מרדכי קוסובר: די געשיכטע פון דער העברעיישע פרעסע. כל הערכים של העתונים והמאספים העברים.
11. יעקב פיכמן: „רוחות מנגנות" (סופרי פולין).
12. ש. ברנפלד: הספרות העתית בלשון עברית, כרך י"ז.
13. צעיר (י. גרינבוים): „כתבי עתינו", „השלח" כרך י"ג.
14. ש. ל. ציטרון: רשימות לתולדות העתונות העברית, „העולם" שנים 1912, 1913, 1928—1930.
15. פרופ' יוסף קליזנר: היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ד', ספר א' תש"א.
16. כרכים 1—10, The Universal Jewish Encyclopaedia
17. כרכים 1—12, The Jewish Encyclopaedia
18. כל הכרכים, 1—9, Encyclopaedia Judaica
19. כל הכרכים 1—5, Jüdisches Lexicon
20. זלמן רייזין: לעקסיקאן פון דער ייד. ליטעראטור, פרעסע און פילאלאגיע, כרכים: א—ד, 1928—1930.

---

7. עיין לעיל בסעיף „האסיף".

העתונות ביידיש

מאת יוסף רגב

בחייה של יהדות פולין מילאה העתונות היהודית תפקיד יחיד במינו, אשר לשווא נחפש לו דוגמה ומשל אצל עמים אחרים. בישוב צפוף זה של מיליונים יהודים, על מאבקו היום־יומי החמור לקיומו הכלכלי והלאומי — תפסה העתונות היהודית מקום בראש הציבודיות היהודית.

אם בחיי עמים נורמליים היושבים על אדמתם לבטח, דגילים לציין את העתונות כ„ממלכה שביעית", הדי בחייה של יהדות פולין היתה העתונות יותר מ„ממלכה שביעית". בהיעדד כל אידגון ממלכתי, בחוסד כל במה פרלמנטרית משותפת לכל חלקי הציבור היהודי, היתה העתונות היהודית בישוי יחיד כמעט של דעת הקהל היהודי ומלחמת הדעות שהיתה נטושה בקדבו.

העתונות היהודית בפולין, שנתרכזה ברובה בוארשה, היתה מחנכת את הציבור להכרה לאומית וציבודית, ובמידה שהכרתו של הציבור עלתה, עלתה גם רמת העתונות.

העתון היה לקורא היהודי בפולין יותר מאשר מקור לידיעות, להסבדה ותגובה. בצד לו בעיירתו הקטנה, במחנק האווירה האויבת מסביבו, היה היהודי מחפש בעתונו הדרכה ועצה בחיים.

אפשר שגרמה לכך גם חסידותם של יהודי פולין בחלקם הגדול. כאשר גברה התנועה הלאומית בקרב יהודי פולין וירדה השפעתם של הרבנים והרביים, תפסה העתונות היהודית, מבחינה מסויימת, את מקומם. כמעט לכל אחד מהעתונים היהודיים הגדולים בפולין היה קהל חסידים נאמנים ודבקים משלו. וגם לכל אחד מגדולי העתונאים והפובליציסטים היהודיים היה קהל חסידים משלו. היחס של קהל המעדיצים הללו לעתונם ולסופדיו היה דומה ליחסם של החסידים לרביהם.

עד ראשית המאה העשדים היו חייה הרוחניים של יהדות פולין נתונים להשפעתם המכרעת של הדת והחסידות. שיכבת היהודים שניגרפה על־ידי זדם חייהם הלאומיים והתרבותיים של הפולנים, שפרצה את הגדרים והמחיצות, היתה קטנה במיספרה ודלה בהשפעתה הרוחנית. המוני העם המרובים והחיים בצפיפות ברחובותיהם המיוחדים להם והמשתתפים במשק הארץ ובקורותיה כגוף מיוחד נבדלו מן העולם החיצוני באורח חייהם: בלבושם, במינהגיהם, בלשונם, בעבודתם במזונם — בכל. חייהם הרוחניים והתרבותיים היו מרוכזים בלימוד התורה ופית־ח עיקריה. קריאת ספר „חיצוני", או קדיאת עיתון נחשבה באותה תקופה בעיני רובם המכדיע של היהודים כפריקת עול תורה ויהדות וכדרך ישרה המובילה אל מחוץ למחנה: לאפיקורסות, להתבוללות, כמעט עד כדי „שמד ר"ל".

יחסם של השילטונות הפולניים והרוסיים ליהודים בכלל ולשפה היהודית המדוברת בפרט, שנחשבה בעיניהם כז'ארגון פסול, שאינו ראוי לבוא תחת מכבש הדפוס, גרמו לכך, שתקר־מתה והתפתחותה של העתונות בשפה זו בפולין באה באיחור זמן רב. עיתונות יידיש ראוייה לשמה קמה רק בראשית המאה העשרים ומקימיה ומייסדיה הראשונים היו ברובם לא יהודים פולניים, אלא „ליטוואקים".

עם התבססותו של השילטון הרוסי במלכות פולין הקונג־רסאית, במחצית השנייה של המאה ה־19, החלה חדירתם של יהודים מכל תחום־המושב היהודי בדוסיה, בעיקד לוארשה וללודז' — שתי הערים הגדולות ביותד, מדכזי המיסחר והתעשייה החשובים ביותר בפולין. יחד עם חדירתם לערים אלה ולפולין בכלל חל שינוי כביד ביחסם של ההמונים לשפתם המדוברת; נעלמה כמעט הרגשת „נחיתותה". ה„ליטוואקים" הם שהיו המייסדים, העודכים והעובדים הראשיים של העתונים הדאשונים ביידיש.

אכן קדמו להם משכילים מתבוללים, שמגמתם היתה להפוך את העתון היהודי למכשיר התמזגות של יהודי־פולין עם העם הפולני. אולם הם לא השתמשו ביידיש אלא בתקופת בדאשית של העיתונות היהודית ואחר־כך עבדו לפולנית. בשלהי תקופת השילטון הדוסי נעשה ניסיון שלא הצליח להוציא עתון יומי ביידיש שיטיף להתבוללות.

העתון היהודי הראשון

העתון היהודי הראשון שהחל להופיע בוארשה היה השבועון „דער בעאָבאַכטער אן דער ווייכסעל". הוא נוסד בשנת 1823 והופיע בשתי שפות: יידיש ופולנית. עורכו היה אנטוני אייזנ־בוים (נולד בשנת 1791, מת ב־1852), מנהל בית־הספר לדבנים ודאש המתבוללים הקיצוניים. מגמתו של העתון היהודי הראשון הזה היתה ההתבוללות השלמה. עתון זה קיבל תמיכה מאת הממשלה הפולנית של הימים ההם בתנאי שיופיע בשתי השפות בפולנית וביידיש. היידיש חייבת היתה, לפי הוראות השילטונות, להיות „מגורמנת" ביותר. בסך־הכל הופיעו 44 גליונות מעתון זה. הוא נפסק בספטמבר 1824. נתפרסמו בו, בעיקר, הודעות הממשלה הפולנית, ידיעות מיסחדיות, ידיעות כלליות מחוץ־לארץ ומחיי היהודים „המשכילים והחפשיים". כנראה שלא היתה לעתון זה הצלחה יתרה. גם שפתו, שהיתה קרובה יותר לגרמנית מאשר ליידיש, לא היתה מובנת ביותר להמוני היהודים. העורך היה כפעם בפעם מתקיף במאמריו את היהודים העשירים בוארשה על שאינם תודמים כסף להשכלת העם ולעתון. המאמרים לא הועילו, והעתון נפסק.

לאחר זה עבדו יותר מעשרים־וחמש שנה ללא כל עתון יהודי בפולין. אמנם נעשו במשך התקופה הזאת מאמצים שונים להוציא עתון יהודי בוארשה, אולם השילטונות הדוסיים סירבו לתת רשיון להוצאת עתונים ביידיש או בעברית. בשנת 1850 הגיש יהודי בשם שמואל וארשבסקי בקשה לשילטונות הרוסיים, שירשו לו להוציא ביידיש בצורת עתון גליונות על עבודת־האדמה, כדי להניע את היהודים, העוסקים דובם ככולם במיזחר לעבוד לעבודת־אדמה. אולם בקשתו נדחתה.

בשנת 1857 הגישה קבוצת משכילים יהודים בוארשה בקשה לשילטונות הרוסיים בדבר רשיון להוציא עתון בעברית. יעקב

טוגנהולד, שהיה באותם הימים הצנזור הממונה על דברי דפוס יהודיים, ואשר אליו הועברה הבקשה, חיווה את דעתו, שרצוי לדרוש מעורכי העתון הזה, שמאמרים מסויימים, בפרט אלה המיועדים למלחמה בקנאות הדתית השולטת בציבור היהודי, יתפרסמו בעתון לא בעברית, אלא ב„יידיש־דייטש", כדי שיהיו מובנים להמונים. אולם יש למנוע — הוסיף טוגנהולד בהערתו — את מיבנה המשפט הקלוקל והביטויים המוזרים המקובלים ב„ז'ארגון" היהודי הקיים. גם בקשה זו, על אף חוות דעתו החיובית של הצנזור היהודי, נדחתה.

„הצפירה" ונחום סוקולוב

העתון החשוב הראשון, אשר הופעתו מציינת מיפנה בתולדות העתונות היהודית בפולין בכלל, היה העתון העברי „הצפירה". „הצפירה" החלה להופיע כשבועון בראשית שנת 1862. מייסדה היה חיים זליג סלונימסקי — יהודי משכיל, אשר מגמתו העיקרית היתה להפיץ השכלה ומדע בקרב היהודים. כותרתו של העתון הזה היתה: „מכתב עתי משמיע חדשות בקרב עם ישרון מכל הדברים הנוגעים בעניני המדינות, דברי חכמה ומדע, ידיעות העולם והטבע". סלונימסקי התרכז בחלק השני של תכניתו: הוא עסק בעיקר בדברי חכמה ומדע ולא „בענייני המדינות". בתקופתו הראשונה, בימי עריכתו של סלונימסקי, רבו בשבועון מאמרים במתמטיקה, פיסיקה וכימיה — מקצועות שהיו קרובים ביותר ללבו של העורך.

לאחר הוצאת 25 גליונות, נפסקה „הצפירה" משום שעורכה, חיים זליג סלונימסקי, נתמנה, בשנת 1863, קוראטור של בית־הספר לרבנים בז'יטומיר ולצנזור לספרים עבריים. רק כעבור עשר שנים, בשנת 1873, לאחר שבתי־הספר לרבנים בז'יטומיר ובווילנה נסגרו על ידי השילטונות הרוסיים, חידש חיים זליג סלונימסקי את הוצאת „הצפירה", אבל הפעם לא בוארשה, אלא בברלין, משום שהשילטונות הרוסיים סירבו לחדש את רשיונו של העתון. „הצפירה" הופיעה באכסנייתה החדשה, רק תקופה קצרה — מיולי 1873 עד ספטמבר 1875. בסוף 1875 חזרה „הצפירה" לוארשה, ולאחר תקופה קצרה עברה עריכת העתון מידיו של חיים זליג סלונימסקי לידי נחום סוקולוב.

עם כניסתו של נחום סוקולוב ל„הצפירה", וביחוד לאחר מותו של סלונימסקי, נפתחה תקופה חדשה בדברי ימי העתונות היהודית בפולין. „הצפירה" שימשה דוגמה ומופת לכל העתונים, בעברית וביידיש, אשר באו אחריה. ללא חשש של הפרזה אפשר לאמור, כי „הצפירה" היתה העתון הראשון, שפתח בפני יהודי פולין אשנב לעולם הגדול וחינך דור של עתונאים, שהתייצבו בראש העתונים ביידיש ובלשונות אחרות. סוקולוב היה איש בעל השכלה יהודית וכללית יסודית ורחבה מאוד, עתונאי ומדינאי בחסד עליון, ששבילי העולם הגדול היו נהירים לו, והוא נתן דחיפה עצומה להתפתחותה של העתונות היהודית בפולין. הוא חינך גם דור קוראים מחובשי ספסל בתי־המידרש וה„שטיבלך" והכניסם לעולמות חדשים, שמעולם לא חלמו עליהם.

השבועונים הראשונים ביידיש

בשנת 1867 ניתן על־ידי השילטונות הרוסיים בפולין בפעם הראשונה רשיון להוציא שבועון ביידיש בוארשה. שם השבועון הזה היה „די ווארשויער יידישע צייטונג". היה זה עתון עלוב למדי. בסך הכל היו לו 180 מנויים והוא גווע לאחר שנה אחת מחוסר קוראים ואמצעים כספיים.

י. ל. פרץ

בשנת 1891 החל י. ל. פרץ להוציא פעמיים בשנה מאספים בשם „יידישע ביבליאָטעק". מאספים אלה היו מוקדשים בעיקר לדברי ספרות ופובליציסטיקה והופיעו במשך שלוש שנים. פרץ הטיף במאמריו להשכלה שלא תנתק את המשכיל מהמוני העם אלא אדרבא תהפוך אותו למחנכם ומדריכם. הסיפורים של פרץ ותלמידיו הצעירים היו חדורים כוח אהבה רבה להמוני העמלים והסובלים, היו מצטיינים בתיאור ריאליסטי של חייהם צערם וסיבלם, שמחותיהם ותיקוותיהם.

בשנת 1894 פתח י. ל. פרץ בהוצאת „יום־טוב בלעטלאך", במקום ה„ביבליאָטעק". היו אלו חוברות מיוחדות למועדי ישראל חדורי רוח ביקורת חריפה ומלחמה נגד הקלאֶריקאליות היהודית, הבערות והניצול. בשירים וסיפורים, במאמרים ופייליטונים תיאר פרץ וקבוצת סופרים צעירים, שריכז סביבו, את הניצול ואת העושק והתרמית שבחיי היהודים וקרא להתמרדות נגד הרע שבחיים, עד כמה שאפשר היה בתנאי הצנזורה הרוסית של אותם הימים. הד פעמיה הראשונים של התנועה הסוציאליסטית היהודית נשמעו ב„יום־טוב בלעטלעך" אלה. את התנועה הציונית שעמדה אז תחת השפעתו של אחד־העם, היה פרץ של ה„יום־טוב בלעטלעך" מבקר קשות ולפעמים גם היה מבקר בלתי־צודק.

בשלהי המאה ה־19 החל להופיע השבועון „דער יוד" בעריכתו של ד"ר יוסף לוריה (מי שהיה עורך ה„פריינד" בפטרבורג ו„דאס יידישע פאלק" הציוני בווילנה, ומנהל מחלקת החינוך של הוועד־הלאומי בארץ־ישראל). „דער יוד", נידפס בקראקוב משום שהשילטונות סירבו לתת את הרשיון הדרוש. הוא נערך בוארשה ונפוץ בפולין הקונגרסאית. מגמתו היתה ציונית ורמתו הפובליציסטית והספרותית גבוהה. הוא המשיך בדרכיו של פרץ בספרות ובפובליציסטיקה, נלחם לציונות דאֶמוקראטית וחופשית בדעותיה, לאירגון ההמונים ולתחייתם הלאומית. הוא ריכז סביבו רבים מדור האינטליגנציה הצעירה, שהחלה בימים ההם לעלות על במת הציונות הפולנית: שלום אש ונומברג, בעל־מחשבות, וגרינבוים ורבים אחרים התחילו את עבודתם הספרותית ב„יוד". ה„יוד" נפסק כשעורכו, ד"ר לוריה, עבר ל„פריינד" — העתון היומי הגדול הראשון ביידיש שהחל להופיע בפטרבורג.

עתונים יומיים

העתון היומי הראשון ביידיש בוארשה היה „דער וועג", שהחל להופיע ב־14 באוגוסט 1905 בעריכתו של צבי פרילוצקי. העתון היה בעל כיוון ציוני והגיע בתקופתו הראשונה לתפוצה של 15.000 טפסים — דבר שנחשב באותם הימים להישג ניכר. למרות זאת נסגר לאחר שלושה חדשים בגלל סיכסוכים פנימיים במערכת. הוא חודש לאחר שלושה חדשים, אולם נסגר שוב ב־1907.

כמעט באותו זמן, בעיצומה של מהפכת 1905, החל להופיע בוארשה, בעריכתו של נחום סירקין, עוד עתון יהודי יומי בשם „דער טעלעגראף". היה זה עתון חי וער, לוחם לציונות, וחידוש החיים בפולין וברוסיה על יסוד הישגיה של המהפכה. הוא לא האריך ימים ובסך־הכל יצאו ממנו 146 גליונות. הפרעות ה„מהפכניות" ונצחון הריאקציה גם הם שגרמו לכך.

העתון היומי הראשון ביידיש, שכבש את ההמונים עם הופעתו היה „אידישעס טאגעבלאט", שעורכו היה שמואל יאצקאן, מסופרי „הצפירה". עתון זה חולל כעין מהפכה בעתונות היהודית בפולין. הוא היה זול במחירו — עלה בסך־הכל „קופיקה" (פרוטה) אחת, שעה שכל העתונים האחרים עלו אז שתים או שלוש קופיקות. היה זה עתון קטן, שהכיל את המרובה. הידיעות והטלגרמות על חדשות היום היו מוסברות בו יפה לפי השגתו והבנתו של הקורא הרגיל. העתון ידע להסתגל לטעמם של המוני העם. ואכן הגיע במהרה לתפוצה עצומה שלא נודעה עד אז בשום עתון יהודי — 80 אלף טפסים. מייסדיו היו שמואל יעקב יאצקאן ונוח פינקלשטיין.

שמואל יעקב יאצקאן היה אחד האישים המעניינים ביותר בתולדות העתונות היהודית בפולין. הוא הפך לאחר שנים מעטות למין שם־דבר; נוצר מושג בעתונות שנקרא על־שמו — „יאצקאניזם", שציין בפולין כולה, וגם בעתונות הפולנית הבלתי־יהודית, שיטה של רדיפה אחרי הסנסציה העתונאית. אולם מושג זה של „יאצקאניזם", שבו השתמשו בפולין בעיקר לגנאי, אין בו כדי למצות את אישיותו הרב־גונית של יאצקאן. היתה בו מין תערובת נדירה של כמה וכמה תכונות: עיתונאי הלהוט אחרי סנסציה, אולם בו בזמן גם לוחם אמיץ למען דעותיו; איש בעל יוזמה עצומה, מרץ וכושר ביצוע רב. ידו היתה בכל ויד כל בו.. הוא יסד במשך ימי חייו עתונים רבים, רובם מצליחים ביותר. מלבד ה„טאגעבלאט" הזול והסנסציוני יסד גם את העתון הגדול והרציני „היינט", שהיה בלי ספק העתון היהודי הטוב ביותר בכל תפוצות הגולה. בין שתי מלחמות העולם יסד עתון יהודי יומי גדול בפאריס, „פאריזער היינט"; באותה תקופה יסד בוארשה גם עתון יומי להמונים בשפה הפולנית (אם כי הוא עצמו לא ידע מימיו לכתוב, ואף לא לדבר פולנית כהלכה), שהיה מיועד לקוראים פולנים־קאתולים ושהגיע בזמנו לתפוצה עצומה, אשר כמותה ידעו רק עתונים פולניים וותיקים מעטים מאד. הוא גם הקים מיספר גדול של שבועונים שונים, רובם מצליחים.

צבי פרילוצקי

מה„טאגעבלאט" החלה התפתחותה הגדולה ועלייתה העצומה של העתונות היומית ביידיש בפולין. ה„טאגעבלט" הראה בעליל, כי יש מקום בפולין לעתונות גדולה ביידיש ושישנם קוראים, שיש בידם לקיים בכבוד עתון יומי בלשונם של המוני העם.

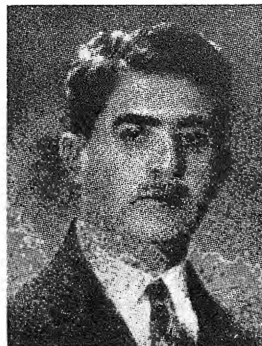
עם גידול חוג הקוראים ועליית טעמם, החליטו המוציאים־לאור של ה„טאגעבלאט" להפוך את עתונם לעתון יומי גדול במחיר כפול ובתכנית הרבה יותר גדולה. בשנת 1908 בא במקום ה„טאגעבלאט" ה„היינט", שהפך במרוצת השנים לעתונה המדיני המרכזי של יהדות פולין.

זמן קצר לאחר הופעתו של ה„טאגעבלאט", החלו להופיע בוארשה, בזה אחר זה, עתונים יומיים נוספים ביידיש: ב־3 במארס 1907 החל להופיע העתון היומי, „אונזער לעבן" בעריכתו של מרדכי ספעקטאָר, עתון זה עבר אחר־כך לאודיסה.

ביולי 1909 החל להופיע בוארשה, בעריכתו של אותו מרדכי ספעקטאר, עתון יומי אחר, „די נייע וועלט", שהתקיים עד נובמבר 1910.

בנובמבר 1910 נוסד בוארשה העתון היומי הגדול „דער מאָמענט" בעריכתו של צבי פרילוצקי.

„היינט" ו„מאמענט", שהתקיימו עד פרוץ מלחמת העולם השניה (עם הפסקה קצרה של חודש אחד בימי מלחמת העולם הראשונה), היו העתונים היהודיים הגדולים והחשובים ביותר בפולין. אמנם, הם ניהלו ביניהם במשך כל השנים מלחמת התחרות, שלא תמיד הצטיינה ברמתה התרבותית, אולם שניהם יחד חינכו דור יהודי בעל הכרה לאומית והצליחו להגיע, ביחוד בתקופתם הראשונה, לתפוצה עצומה בכל רחבי האימפריה הרוסית; בימי מישפט עלילת־הדם של ביילים בקיוב, הגיעה תפוצתו היומית של ה„היינט" ל־150 אלף טפסים.

אברהם גולדברג

ה„היינט"

עתונה המרכזי של יהדות פולין בין שתי מלחמות העולם היה ה„היינט", ביחוד בגלגולו השני, לאחר שהתמזג עם עתונה היומי של ההסתדרות הציונית, „דאס אידישע פאלק" ויצחק גרינבוים, מנהיגה של ציונות פולין ונציג יהדות פולין במלחמתה על זכויותיה וכבודה, היה לפובליציסט הראשי ולמדריכו המרכזי של העתון.

זה היה עתון ציוני לוחם כמעט יחיד במינו. הוא התייצב בראש מלחמתה של ציונות פולין בשתי חזיתות בעת ובעונה אחת: כלפי פנים — לכיבושה של היהדות הפולנית וקהילותיה למען הציונות וארץ־ישראל; וכלפי חוץ — לזכויותיה האזרחיות והלאומיות של יהדות פולין. מלחמה זו היתה כרוכה בקרבנות לא מעטים. לא פעם נסגר העתון והוחרם על־ידי השילטונות הפולניים, לא פעם סבל נזקים כספיים חמורים, אך הוא ידע תמיד לעמוד באומץ ובגבורה בכל הנסיונות שבהם נתנסה. אחד מעורכיו החשובים היה תקופה מסויימת אברהם גולדברג.

עוד בתקופתו הראשונה ריכז ה„היינט" סביבו את מיטב הסופרים והעתונאים היהודים. בין עובדיו הקבועים נימנו בתקופות שונות הסופרים י. ל. פרץ, שלום עליכם, שלום אש, דוד פרישמן ואחרים. בין הפובליציסטים הראשיים שלו היו: יצחק גרינבוים, ד"ר יהושע טהון, ד"ר יהושע גוטליב, נחום סוקולוב, משה יוסטמן (היה ידוע יותר בכינוייו הספרותיים, יאושזאהן ואיטשעלע). במשך כמה שנים השתתף בו בקביעות גם זאב ז'בוטינסקי.

ה„מאמענט"

ה„מאָמענט" היה גם הוא עתון יהודי גדול ובעל תפוצה רבה. גם הוא ריכז סביבו קבוצה גדולה של סופרים ועתונאים חשובים. עורכו הראשי של ה„מאָמענט" היה העתונאי היהודי הוותיק צבי פרילוצקי — אדם משכיל ועתונאי מחונן. בין עורכיו הקבועים היו: הלל צייטלין, נח פרילוצקי (בנו של העורך הראשי), יוסף הפטמן, ה. ד. נומברג, ש. י. סטופניצקי, י. טונקעלער, מ. יוסטמן (שעבר אחר־כך ל„היינט"), ד"ר יהושע גוטליב (בשנותיו האחרונות), זאב ז'בוטינסקי (שעבר מה„היינט" ל„מאָמענט" עם החמרת המלחמה בין ההסתדרות הציונית בפולין לבין הרביזיוניזם) ורבים אחרים.

אך היו הבדלים חשובים בין שני העתונים הגדולים האלה. שניהם היו אמנם מיפעלים פרטיים, שבעליהם, המו"לים, השקיעו בהם כספים לא מועטים ודאגו מאד לרווח — דבר שכידוע אינו משפיע תמיד לטובה על רמתו הפובליציסטית והמדינית של העתון. אולם בה בשעה שבעלי ה„מאָמענט" היו ברובם בעלי־עסק בלבד, שראו בעתונם עסק מביא רווחים, ומדיניותו של העתון וכיוונו עניינו אותם רק במידה שהדבר השפיע, או עלול היה להשפיע על תפוצתו ועל נותני המודעות שלו, — הרי ראו בעלי ה„היינט" בעתונם לא רק עסק, אלא גם במה ציבורית ומדינית אחראית והיו מוכנים ברגעים מכריעים גם לסכן את עיסקם ורווחיהם למען הענין אשר בו האמינו ושלמענו לחמו. בעלי ה„היינט", האחים נח ונחמיה פינקלשטיין וש. י. יאצקאן היו ציונים ועתונם היה ציוני לוחם, גם בזמנים שהדבר היה כרוך בקרבנות כספיים ובסכנה לעצם קיומו של העסק. לא כן בעלי ה„מאָמענט", אם כי גם הם היו ברובם ציונים. הם השתדלו תמיד לסגל את עתונם לתנאים החיצוניים הקיימים ולרוחות הנושבות באותה שעה בקרב הציבור וגם — ליחסה של הממשלה. ה„מאָמענט" שהיה ביסודו עתון ציוני לא לחם באופן ישיר בציונות, גם כשתמך במפלגה העממית של נח פרילוצקי. הוא לחם לעתים קרובות בציונים, ובעיקר בשיטת המאבק המדיני של יהודי פולין, לזכויותיהם הלאומיות. בין עובדיו היו גם לא מעט אנטי־ציונים גלויים, שדעותיהם באו לידי ביטוי מעל דפי העתון.

משה יוסטמן („איטשעלע")

ה„היינט" וה„מאָמענט" הצליחו מאד בעסקיהם בשנות קיומם הראשונות, הן בשטח התפוצה והן בשטח הכנסותיהם ממודעות. אולם בעשר השנים האחרונות לקיומם, עם ראשית שנות השלושים, חלה ירידה ניכרת בעסקיהם. התרוששותה המתמדת של יהדות פולין, לחץ המדיניות הכלכלית של השילטונות ודחיקת רגלי היהודים מעמדותיהם המשקיות, המשבר הכלכלי הכללי בפולין, גידול ההוצאות של העתונים עקב ההתחרות הגדולה ביניהם — כל אלה גרמו לכך, ששני העתונים שוב לא יכלו להחזיק מעמד ויצאו בראשית שנות השלושים מבעלותם הפרטית והפכו, ככל שאר העתונים היהודים בפולין, לקואופרטיבים, שבהם השתתפו כל העובדים במיפעל: חברי המערכת, פועלי הדפוס ועובדי האדמיניסטראציה.

בשנת 1908 נוסף עוד עתון יהודי יומי בוארשה: „פריינד", בעריכתו של שמואל רוזנפלד, שהתקיים קודם לכן, בפטרבורג. „פריינד" לא האריך ימים בוארשה ונסגר בשנת 1913. בתקופת וארשה התקרב העתון לחוגי הסוציאליסטים הטריטוריאליסטים.

חדשים מעטים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה התחיל להופיע בוארשה העתון היומי החרדי הראשון, „דער יוד". זמן מה הופיע עתון של המתבוללים, „נייעס".

בימי מלחמת העולם הראשונה ובשנות הכיבוש הגרמני

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ביולי 1914, הגיעו ימים קשים לעתונות היהודית בפולין. נשתבשו דרכי התחבורה וכבדה יד הצנזורה. ביום 5 ביולי, 1915, נסגרו כל העתונים בעברית וביידיש בכל רחבי רוסיה, בפקודת המטה הכללי של הצבא הרוסי.

בשביל העתונות היהודית בפולין לא ארכו ימי השתיקה מאונס. ביום 5 באוגוסט, 1915, נכבשה וארשה בידי הצבא הגרמני וניתנה לעתונות היהודית האפשרות להופיע מחדש. בתחילה הירשו שילטונות הכיבוש הגרמניים רק את הופעתם של אותם העתונים היומיים, שהתקיימו גם לפני פרוץ המלחמה, כלומר „היינט" ו„מאָמענט". אולם אחר־כך החלו להופיע גם עתונים יהודיים יומיים חדשים, ביניהם ה„ווארשאווער טאגעבלאט", שנוסד וניתמך על־ידי שילטונות הכיבוש הגר־

מניים; „דאס אידישע וואָרט", עתונה של „אגודת ישראל", שהוקם בראשית ימי הכיבוש הגרמני ביוזמתם של אנשי ה„אגודה" מפראנקפורט שבגרמניה; „לעבענס פראַגען" של ה„בונד".

העתון „ווארשאווער טאגעבלאט", שהשתתפו בו לזר כהן מלודז', נוח פרילצקי, ה. ד. נומברג וש. הירשהורן, היה בו משום הופעה חדשה בתולדות העתונות היהודית בוארשה; היה זה ה„אופיציוז" הראשון, שקיבל הקצבה קבועה מידי שילטונות זרים ועמד תחת פיקוחם הפוליטי המלא. לא היה זה העתון היחידי מסוג זה בוארשה. שילטונות הכיבוש הגרמניים הקימו להם גם כמה עתונים יומיים פולניים, שעמדו תחת השפעתם הישירה ופעלו למען מטרותיהם המדיניות.

„ווארשאווער טאגעבלאט" נסגר כשניצחה האורתודוכסיה היהודית מפראנקפורט את הוועד למען יהודי המיזרח ונתקבלה בחוגי ממשלת הכיבוש והשקפתה, שאין יהודי פולין אלא עדה דתית ודי לה בשיוויון אזרחי. נתקבלה על דעתם של הצבא ועתונה תפס את מקומו של „ווארשאווער טאגבלאט".

בראשית ימי הכיבוש הגרמני החל להופיע בוארשה העתון „לעבענס־פראגען" של מפלגת הפועלים היהודית „בונד", שהיתה הגדולה בין מפלגות הפועלים הסוציאליסטיות היהודיות בפולין. לא היה זה עתונו הראשון של ה„בונד" בפולין. גם קודם לכן, בימי השילטון הרוסי, הופיעו בוארשה, מזמן לזמן, כתבי־עת של ה„בונד", שהוצאו במחתרת. „לעבענס פראגען" היה עתונו הלאֶגאלי הראשון של ה„בונד" בוארשה. עורכו של העתון היה מנהיג המפלגה, ולאדימיר מאֶדאֶם. הוא נוסד תחילה כשבו־עון והפך אחר־כך לעתון יומי, ששינה בשנת 1921, לאחר שנסגר בידי השילטונות הפולניים, את שמו ל„פאָלקס־צייטונג" וריכז סביבו את מיטב העתונאים והפובליציסטים של המחנה הסוצי־אליסטי האנטי־ציוני בפולין. בין משתתפיו הראשיים היו ב. מיכאלביטש („ביינעש"). ה. ארליך, ויקטור אלטר, ב. שפנר, ג. זיברט. היה זה עתון חי ותוסס, אשר לחם במשך כל שנות קיומו, כמו ה„בונד" הפולני כולו, נגד הציונות, החלוציות ונגד המיפעל היהודי בארץ־ישראל.

ב־15 בינואר, 1919, החל להופיע בוארשה, בעריכתו של יצחק גרינבוים, העתון היומי „דאס יודישע פאלק", שנוסד על־ידיו בשנת 1914 כשבועון וחודש על־ידי הוועד המרכזי הציוני ב־1917 בעריכתו של ד"ר גוטליב. היה זה עתונה הרשמי של ההסתדרות הציונית בפולין. כעבור שנה התאחד, כפי שנזכר לעיל, עם ה„היינט" ויצחק גרינבוים, יחד עם רוב עובדיו, עברו ל„היינט".

בשנת 1926 החל להופיע בוארשה העתון „אונזער עקס־פרעס" — עתון רודף סנסאציות, שהוצא על־ידי קואופרטיב עתונים ושהיה מחוסר כל צביון פוליטי.

בראשית שנות השלושים החל להופיע בוארשה עתון יומי של תנועת העבודה הציונית, „דאס וואָרט". העתון הוצא על־ידי מפלגת „פועלי־ציון", שהיתה קשורה קשר אמיץ עם מפלגת פועלי ארץ־ישראל, ועורכו הראשי היה ד"ר יעקב הלמן.

העתונות היהודית במיספרים

על התפתחותה המתמדת של העתונות היהודית בפולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם מעידים המיספרים הבאים:

בשנת 1926 היו בפולין 20 עתונים יהודיים יומיים, 51 שבועונים ו־34 ירחונים;

בשנת 1928 — 23 עתונים יומיים, 85 שבועונים, 43 ירחונים;

בשנת 1930 — 22 עתונים יומיים, 70 שבועונים, 39 ירחונים.

לפי רשימות „ייווא" (המכון המדעי היהודי) הופיעו בפולין בשנים האחרונות שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה 230 כתבי־עת ביידיש, מזה 27 עתונים יומיים, 100 שבועונים, 24 דו־שבועונים, 58 ירחונים. רובם הגדול של כל העתונים האלה הופיע בוארשה.

העתונות בפולנית

מאת פולה אפנשלק

העובדה שכתב־העת הראשון שהופיע והגיע לידיהם של יהודי וארשה, היה בשפה הפולנית, היא מעניינת וסימ־פטומאטית כאחת: היא מעידה על התפקיד הגדול וההיסטורי, שמילאה ושעמדה למלא העתונות היהודית בשפה הפולנית, כגורם להפצת השכלה בכלל וכן, בהמשך התפתחותה, כנושאת רעיונות שיחרור כלליים ולאומיים.

תפקיד זה היה משתנה חליפות ולא תמיד היה חיובי מנקודת־ראות האינטרסים הלאומיים שלנו. לא פעם היתה עתונות זו אוהדת את זרמי ההתבוללות, שיחסם לקיום הלאומי היה עוין, לא פעם יצאה נגד הצרכים הטבעיים של התחייה והשיחרור הלאומי. בהשקפותיה שימשה עתונות זו בבואה לעמדתם של החוגים המשכילים המתבוללים פחות או יותר, שביהדות וארשה.

התפשטותה והשתרשותה של עתונות זו עולה בד בבד עם התגברות הטמיעה הלשונית בקרב יהודי וארשה ופולין. מיספר דוברי הפולנית בין יהודי וארשה הולך וגדל בתקופת תחייתה המדינית. אותה שעה גוברת בתוך הציבור היהודי התנועה הלאומית והציונית ועתונות זו מקבלת אופי שונה לחלוטין. היא מתחילה ממלאת באומץ ובמסירות את חובתה הלאומית, בעומדה על מישמר הצרכים הציבוריים והלאומיים, על מישמר האידיאלים הציוניים. היא תורמת במידה רבה לנטיעת ההכרה הציונית ובסופו של דבר גם לעליית ההמונים הגדולים של יהודי פולין, ויהודי וארשה בפרט, שהיוו אחוז ניכר בעליה השלישית ואשר היו חוט־השדרה בעליות הבאות. עתונות זו מסייעת במידה לא מעטה למיפעלי הקרנות הלאומיות, האוניברסיטה הירושלמית, הספריה הלאומית וכל שאר המוסדות, שקיומם תלוי היה באוסף כספים בחוץ־לארץ, על־ידי פירסום ידיעות על התפתחות הישוב בארץ־ישראל ועל־ידי הפצת רעיונות הציונות.

הלשון הפולנית היתה שפת־הבית אך ורק בשכבות האינ־טליגנציה ובשכבות העירוניות האמידות והאמידות־למחצה. את העתונות הזאת לא קראו לא הפרולאטריון היהודי בוארשה, הפועלים ובעלי־המלאכה, ואף לא מה שקרוי „ההמון החשוך" של דלת־העם; כתוצאה מכך מצאו בה ביטוי השקפות ליברא־ליות או אף רעיונות ריאקציוניים של התבוללות מתחדשת מתוך הסתגלות לשילטון הפולני ותביעותיו.

העתונות היהודית־פולנית מכל הגוונים והכיוונים שאפה להיות גשר המגשר על־פני התהום, שהפרידה בין שני העולמות: העולם היהודי והעולם הפולני.

מאז ומתמיד ניצב בין שני עולמות אלה קיר של חוסר־הבנה וזרות, קיר בלתי־נראה, שאחר־כך — בימי השואה — נהפך להיות חומה ממשית של הגיטו.

פולני ממוצע לא ידע או ידע רק מעט מאוד, על חיי שכניו היהודים ואם ידע עליהם, הרי היו ידיעותיו מסולפות, פגומות, שאובות על־פי־רוב ממקורות זדוניים עוינים, ממקורות שבכוונה ושלא בכוונה היו מסלפים את האמת. העובדה, שפולני יכול היה לקרוא עתון יהודי בפולנית ולהכיר לדעת את עמדת היהודים בשאלות מדיניות כלליות ובשאלות המדינה המשו־תפות, היתה חשובה עד מאוד. אולם יחס־האמון מצד הפולנים אל כתבי־העת היהודיים האלה לא היה רב ביותר, וזאת מחמת עמידת־ההתגוננות והאפולוגיה שציינה אותם. הפולנים לא יכלו להסכים לדעה, שאין גם אשמה אחת מבוססת בין האשמות שמטילים על היהודים.

ואכן, אחד מכתבי־העת הפולניים־יהודיים הראשונים בואר־שה, „איזראאליטה פולסקי" („היהודי הפולני"), נוסד דווקא בשל הצורך להשיב על ההתקפות האנטישמיות בימי המרד של שנות 1830/31, בשפה המובנת למתקיף. וזו היתה תעודתה של עתונות זו גם כשדגלה בציונות ובסוציאליזם היהודי. גם בחיי התרבות של היהודים מילאה העתונות היהודית בלשון הפולנית תפקיד חשוב.

הספרות היהודית בעברית וביידיש, התיאטרון היהודי, הפולקלור היהודי בשיר, במילה ובבדיחה, האמנויות הפלאסטיות היהודיות, שרידי האמנות היהודיים, היסטוריה של יהדות העולם והיהדות הפולנית — כל האוצר הזה של תרבות יהודית, היה נעול וחתום בפני יהודי וארשה, שלא ידעו יידיש ועברית. רק התרגומים והמיבחר המתאים של ידיעות מקוריות פתחו את המעיין החתום הזה של העבר וההוה התרבותי של היהדות, בפני כל השכבות הגדולות והולכות של יהודי וארשה שנטמעו בתרבות ובשפה הפולנית. הודות לכך לא רק שנבלם תהליך ההינתקות הגמורה מן היהדות, אלא שהתחזק רגש הכבוד העצמי של היהודי ה„מתפלץ" והרוח הלאומית היהודית העמיקה להכות שורש. מדייר־מישנה של התרבות הפולנית נעשה בבת אחת לבעל ארמונות מפוארים של התרבות היהודית. גבר הרצון ללחום בהתבוללות, גבר רגש העצמיות עד כדי כך, שאפשר היה להתגונן מפני המתקיפים האנטישמיים — בשטח הרוחני ואף בשטח הפיסי. גבר הקשר עם היהודים הנפוצים בכל העולם; שכן חדלו להרגיש עצמם כאזרחי המדינה בלבד, פולנים בני דת־משה, אלא נעשו חלק מן היהדות העולמית הגדולה, הקשורה בקשר פנימי של אלפי שנות היסטוריה ושל קשרי תרבות הדדיים. גילוי התרבות היהודית באמצעות העתונות הפולנית־יהודית השפיע במידה עצומה על הנוער האינטליגנטי, שמתוכו החלו עולים יחידים וקבוצות בעלי ערכים יוצרים, מנהיגי תנועות, ביחוד התנועות הציוניות—אותם מנהיגי יהדות וארשה, שמילאו וממלאים עוד היום תפקידים ראשונים במעלה בת־קומת ישראל ובקיומו.

* * *

כתב־העת הראשון שהופיע בוארשה בשביל יהודים, היה עתון ערוך בשתי לשונות, ביידיש ובפולנית. אותה לשון יידיש היתה מיוחדת במינה מבחינה זאת, שרק אותיותיה היו עבריות, ואילו הלשון כל עיקרה לא היתה בעצם אלא גרמנית. עורך העתון הזה, שהופעתו החלה עוד בשנת 1823, היה ה„משכיל"

הידוע אנטוני אייזנבוים. שמו של העתון היה „דוסטזשיגאץ׳ נאדווישלאנסקי״ („הצופה שעל הווילסה״) והוא הופיע במשך שנה אחת כשבועון. אנטוני אייזנבוים, חניך הליציאום הוארשאי הפולני — כלומר מן הקבוצה הלא גדולה ביותר בימים ההם של היהודים ש„התפלנו״ לא רק מבחינה לשונית, אלא גם מבחינה רעיונית ורוחנית — כתב עוד לפני שהחל בהוצאת השבועון שלו שורת מאמרים להגנת היהודים, שפירסם בכתבי־עת וארשאים שונים. הוא היה מראשי השמאל במחנה הפולני המתקדם ומכאן השפעתו הגדולה על השליטים הפולנים, שהעמידו לרשותו את הסכומים הדרושים להוצאת השבועון. מטרת השבועון היתה הפצת השכלה בקרב היהודים. היה זה — כמדומני — המקרה היחיד בתולדות פולין, שהממשלה תמכה בשבועון יהודי.

מלבד הידיעות האקטואליות מן הארץ ומחוץ־לארץ, ונוסף על המודעות הממשלתיות והעירוניות, פירסם השבועון „שונות״ מן החיים היהודיים וכן מאמרים היסטוריים כגון: ביוגראפיות של יוספוס פלביוס, מנדלסון, רוטשילד ודומיהם, וכן מאמרים על יהודי סין, רשימות על קורות יהודי אנגליה, צרפת ועל כיתות דתיות יהודיות. העורך החשיב מאד את מדור הכתבות של סופרים ממקומות שונים, ופירסם, למשל, כתבות על ההת־ישבות החקלאית שהתפתחה בימים ההם בפלך חרסון.

על אף מאמצי העורך והתמיכות שניתנו לו, לא החזיק השבועון מעמד ולאחר 42 גליונות נפסקה הופעתו. סיבת כישלונו של ה„דוסטזשיגאץ׳״ נעוצה ביחס הבלתי אוהד מצד יהדות וארשה אל העורך בגלל יחסו הרדיקאלי השלילי לעיקרי המסורת הדתית. מובן מאליו, שגם שפת העתון עמדה למכשול בדרך חדירתו אל המוני היהודים. קראו אותו השכבות העירו־ניות האמידות, שניגררו בזרם ההתבוללות והליכוד עם העם הפולני הלוחם לשיחרורו. כיוון ההתבוללות הקיצונית דחה אף חוגי משכילים „מתפלנים״, ולא כל שכן את המתנגדים והחסידים. תפוצת העתון לא היתה אלא 150 טפסים. העורך ניהל את העתון ללא כל עזרה. בכתבי־העת הפולניים היה מפרסם מודעות, כי העתון יוצא בשפות הפולנית והעברית, כיוון שהתבייש להודות, שהוא מוציאו ביידיש. או יותר נכון בגרמנית, שבה השתמשו יהודים לא רבים, אלה שהגיעו לוארשה מגליל פחן ומגרמניה, ה„דייטשן״, תלמידי מנדלסון, פורצי הגדר הראשונים ביהדות פולין.

כתוצאה מן ההתקפות האנטישמיות בתקופת המלכות הקונ־גרסאית, בימי המרד של 1830/31, נוסד העתון „איזראַאֶליטה פולסקי״, אשר נערך והוצא לאור בידי סטאניסלאב הרניש, שהפסבדונים שלו היה סט.סיני. נוסף על הידיעות השוטפות היה שבועון זה מתפלמס בעיקר עם האנטישמים, שהיו דוחים את הנוער היהודי המתבולל, אשר שאף להצטרף אל שורות לוחמי המרד הפולני, וכן השתדל העתון להפגין בקביעות את הפאטריוטיות הפולנית.

באספים ההיסטוריים נשתמר מן השבועון הזה רק דף אחד, שנמצא בין ניירותיו של יעקב טוגנדהולד, אשר אף הוא השתתף, כנראה בשבועון.

בדיוק לאחר שלושים שנה נוסד בוארשה השבועון „יוטזשנ־קה״ („איילת השחר״), שהופיע בשנים 1861—1863. אף כתב־עת זה, שהופיע בימי ברית־האחוה הפולנית־יהודית וימי ההתקו־ממות הסוערים, כאשר המלחמה על שיוויון זכויות היהודים התמזגה עם תנועת השיחרור הפולנית, נוסד ונוהל בידי חוגי יהודים שנטמעו או ששאפו להיטמע בקרב הפולנים. עורך העתון ומייסדו היה דניאל נויפלד. עם משתתפיו נמנו ח.ז. סלונימסקי, אלכסנדר קראוסהאר, הנריק נוסבוים, מתיאס ברסון ואחרים. שמות משתתפי „יוטזשנקה״ אינם זרים לכל מי שהתעניין בחיי היהודים בוארשה. אלכסנדר קראוסהאר, אשר פירסם ב„יוטזשנקה״ את היצירות הפיוטיות של ימי־נעוריו, שהיו חדורות אפילו התלהבות דתית, ויתר עד מהרה על דרכו כמשורר. הוא היה מחברם של כמה ספרי־מדע בתולדות היהודים, היסטוריה של היהודים בפולין, ספר על פראנק והפראנקיסטים וכן „היסטוריה כללית״, שזכתה לפירסום רב. מחוסר יכולת למזג את אהבתו לפולין ולספרותה עם שייכותו לעם היהודי, המיר לבסוף את דתו ועבר לנצרות. הוא נטל חלק פעיל בהנהגת מרד ינואר 1863.

„יוטזשנקה״ מילאה תפקיד חשוב בחיים התרבותיים של יהדות וארשה. עתון זה מהווה עד היום הזה מיסמך היסטורי בעל ערך רב, המשקף את הזרמים והלכי־הרוח שרווחו אז בקרב האינטליגנציה היהודית.

„אין לך מדינה באירופה — כותב העורך במאמרו הפרוגרא־מתי — שאזרחיה בני דת משה לא יהיה להם כתב־עת אחד, או יותר, המוקדש במיוחד לענייניהם. היהודים אצלנו הנם החלק השמיני של האוכלוסיה, ואף־על־פי־כן אין הם ידועים לשאר האזרחים״. . „בשאלות דתיות מובהקות תהיה מגמת העתון שמרנית — ממשיך העורך — בשאלות חברתיות תהיה מגמת ‚יוטזשנקה׳ מתקדמת... לעצב השקפה בריאה בקרב הציבור מכל הדתות ביחס לאוכלוסיה היהודית, לעסוק בניתוח בעיות היהדות הפנימיות, לתמוך בפיתוח כוחות יוצרים יהודיים במדע, באמנות, במלאכה, במיסחר, בתעשייה, באומנויות ובחקלאות... אלו הן מטרות העתון״. בדברו באחד הגליונות הראשונים על כתב־עת עברי, שהתחיל להופיע כותב העורך: „ביסודו של דבר אנו רואים בכתבי־עת עבריים לעם, הכרח חולף לבני ישראל, שאינם יודעים עדיין את לשון־הארץ, שהם אזרחיה״. לודוויק גומפלוביץ שפירסם מאמר על „זכויות היהודים בפולין״ מתחיל בדברים אלה: „העובדה שליהודי אירופה היתה היסטו־ריה היא שהיתה אסונם. גורלם לא יוטב אלא כשתיגמר ההיסטו־ריה שלהם. כי היסוד של ההיסטוריה שלהם הוא בחייהם הניפרדים והניבדלים מחיי העמים שבתוכם הם יושבים.״

עם שהעניינים אשר „יוטזשנקה״ דנה בהם הם רחוקים וזרים לנו, הרי בעייננו עתה בדפים הבלים של הטפסים המועטים שנשתמרו עדיין, הננו מופתעים מן הדמיון שבין הבעיות, שניסרו בחלל הימים הרחוקים ההם, לבין בעיות ימינו אלה. הנה קוראים אנו מאמר בשם „ארץ־ישראל כמדינה חקלאית״, וכותרת אקטואלית זו מתייחסת למאמר המוכיח, כי „אין לך קשר לאומי חזק יותר מאשר הקרקע, שמעבדים אותה במו ידיים״. אמנם הדברים מיוחסים למשה רבנו ולמדיניות שנקט בימיו, אולם השקפה זו היתה חלק מהשקפת חוגי היהודים המתבוללים בפולין בשנת 1863. מעין אקטואליות נבואית יש גם בהתעניינות ביהודי תימן, שכן אפשר למצוא שם ידיעה, המוסרת, כי בתימן חיים 200 אלף יהודים והמתארת את מצבם ואת מעמדם. כן יש למצוא שם שורת מאמרים על הנושא, „האם היהודים מסוגלים להיות חקלאים״, שכולם מבוססים על ציטאטים מן הספרות הרבנית. מובן מאליו, שהכוונה היתה לחקלאות

היהודית בפולין. „יוטשנקה" תמכה במלוא מובן המלה בשפה העברית ודיברה בחריפות נגד „הזשארגון היהודי־גרמני" וציינה את דבר הדפסת ספרים בלשון זו כ„פעולה מזיקה".

בשאלות החינוך וההשכלה נוקט עורך השבועון, דניאל נויפלד, עמדה מפשרת בין ה„מתקדמים", ששאפו לעקירת המסורת הנעוצה בתלמוד ומפרשיו ולהתמזגות לשונית ותרבותית שלמה בעם הפולני לבין המתבוללים המתונים, שההתבוללות היתה בעיניהם רק התמזגות מדינית לאומית עם העם הפולני מתוך שמירה על נכסי היהדות הקובעים את תכונתו המוסרית הרוחנית. לא רק מטעמים תכסיסיים התנגד לרעיונות של כפייה ואונס בענייני חינוך והשכלה, אלא מתוך שאיפה לסינתאזה בין היהדות הצרופה ובין פולניות זו שעלתה מסבל העם, בתקופות השיעבוד, חדירה ליהודים, בני הארץ המשותפת. היהודים השותפים לגורלו של העם הפולני, צריכים ליהפך לפולנים לכל דבר, נאמנים לאידיאלי התקומה המדינית, ללשונו ותרבותו של העם הפולני. ואין נאמנות זו שוללת וסותרת את הנאמנות לדת משה והאידיאלים המוסריים הנישגבים שלה.

בשנת 1865 נוסד השבועון „איזראאליטה", בעריכתו של ש. פלטין שהמשיך במסורת של „יוטשנקה" עד כמה שהדבר היה אפשרי לאחר תבוסת המרד. הוא ראה את תפקידו העיקרי בשמירה על אותה אחוות „ילדי אדמה אחת", שגברה ב־20 השנים הראשונות שלאחר המרד ובהדיפת הריאקציה האנטישמית שהתחילה בסוף שנות השבעים וחוזקה בידי השבועון „רולה" („ניר") והשמצתו הבלתי פוסקת, בהעלותו את העקרון של בידוד היהודים ואפילו של המתבוללים שבהם.

במשך 40 שנה שימשה „איזראאליטה" כמפיצה של התרבות והאידיאלים הלאומיים הפולניים בין היהודים ופרט לתקופה הקצרה, שבה היה העורך נחום סוקולוב (1903־1904), היתה כל עיקר שאיפתה — חיזוק רוח ההתבוללות בקרב היהודים. נחום סוקולוב קרא ב„איזראאליטה" ללימוד התרבות היהודית, לאהבת חוקי היהדות הנצחיים ולאהבת המוני היהודים החשוכים, כביכול, והמדוכאים.

ה„איזראאליטה" הופיעה עד שנת 1906 ולאחר שניסגרה הודשה הופעתה עוד פעם בשנת 1915, בעריכת יוסף ואסרצוג, מתבולל קיצוני, שלימים המיר את דתו. הוא שפירסם מיכתב גלוי לגיאורג בראנדייס — ובו הוא שולל מאת המבקר הדני המפורסם היהודי וידיד הפולנים, את הזכות להתערב בענייני יהודי פולין, בעת שבראנדייס פתח במערכה להגנת היהודים המוחרמים והמוכים.

בשנים 1903—1906 נוסדו כמה כתבי־עת יהודיים־פולניים. היו אלו שנות המאבק המשותף של הפועל הפולני והיהודי, שנות הסוציאליזם והמהפכה, מלאי־התיקווה לשיחרורם של היהודים בפולין המשוחררת והדאמוקראטית. נדמה היה, שהמהפכה המנצחת, שבה ילחמו הפועלים היהודים ליד אחיהם הפועלים הפולנים, למען מטרה משותפת ולמען פולין משוחררת, תביא פתרון סופי גם לבעייה היהודית, אך לא עוד על יסודות בורגניים־מתבוללים.

אותה שעה הופיעו קבוצות יהודי פולין, אינטליגנטים צעירים מהתנועה הציונית והתנועה הלאומית־הסוציאליסטית ודחקו את הליטוואקים שהטביעו עד אז את חותמם על שתי התנועות האלו.

קבוצת ציונים צעירים בוארשה, שמבחינה לשונית כבר היו במחנה דוברי הפולנית, באין להם אפשרות להשיג רשיון מאת השילטונות הרוסיים להוציא בוארשה שבועון בעל כיוון ציוני, באו בדברים עם מערכת השבועון הציוני „ווסחוד" („המיזרח"), שהופיע באותה תקופה טרום־מהפכנית בלבוב; הם קיבלו לידיהם את עריכת המדור המכוון לשיטחי מלכות פולין. בית־מיסחר הספרים של צנטנרשוור, שכבר נתפרסם אז בפעילותו המו"לית ואשר במשך זמן־מה עמד תחת השפעת הרעיון הציוני, שהתחיל חודר אז לתוך חוגי המתבוללים, קיבל לידיו את ענייני המינהלה וההפצה של השבועון. את ענייני המערכת קיבל לידיו עורך־דין צעיר ומשכיל, שמעון רונדשטיין, בנו של אחד החברים החשובים של הנהלת הקהילה היהודית. גם הוא נסחף לזמן־מה בזרם רעיון התחייה הלאומית והמדינית של העם היהודי במולדתו ההיסטורית אגב שלילת רעיון ההתבוללות, שלא היתה אלא בגידה בהמוני היהודים המדוכאים והמתנוונים בעוניים ובמצוקתם. לימים התרחק מהציונות ובתקופת פולין העצמאית התנצר עם כל משפחתו, והוא אז פקיד גבוה בעל שם טוב במישרד החוץ. בעתון הזה השמיעו בפעם הראשונה את קולם בעתונות היהודית שבשפה הפולנית, ד"ר נ. דווידזון, יאן קירשרוט, יצחק גרינבוים, שמעון זיידמן. הם יצאו בביקורת נועזת נגד התרפסותם של המתבוללים, שעמדו אז בראשם של כמעט כל מיפעלי היהודים בוארשה, נגד הצביעות וההתכחשות הנעוצה בעצם רעיון ההתבוללות כהתאבדות לאומית. העתון קרא לציונות, למלחמת שיחרור ותחייה של המוני היהודים. זו הפעם הראשונה נשמע קולה הרענן של יהדות פולין, הדוחה את הרעיון, שקידמה בדין שתביא להתחסלות עצמית רוחנית ולאומית, ליחס של בוז אל כל דבר יהודי. היתה זו קריאת תגר הן על נמיכות קומתה של ההתבוללות ונגד נכונותה לוויתורים ולכניעה, והן נגד הקיפאון והפיגור החברתי והלאומי של ההמונים היהודים, שיש לעורר את הכוחות הרדומים בהם לצורך הגשמת הציונות. הקשיים הכרוכים בהוצאת עתון בלבוב, המיועד בשביל תושבי וארשה ופולין הרוסית הם שגרמו לחיסולו לאחר קיום קצר.

בשנת 1905 הופיע קובץ בלשון הפולנית בשם „ספרות" בעריכתו של י. קירשרוט. קובץ זה שימש תמרור־דרך בקורות העתונות היהודית בשפה הפולנית. לא זו בלבד, שמסביב למערכת התרכזו כוחות ציוניים צעירים, שנתגייסו מתוך האינטליגנציה, אלא אף עצם רמתו הספרותית והאמנותית של כתב־עת זה היא ששימשה שנים רבות כנימוק במלחמה נגד אלה אשר ראו בהתבוללות היהודית את חלוץ התרבות בציבור היהודי ואילו ליהדות הלאומית ייחסו רמה רוחנית נמוכה. העטורים הנהדרים של ליליין, תרגומי הפרוזה והשירה העברית היהודית הצעירה, וכן הפובליציסטיקה בעלת המעוף הנועז והניתוח המעמיק, הפכו את „ספרות" לכתב־עת שנתן ביטוי לשאיפות ולרחשי־הלב של הציונות הוארשאית הצעירה.

בשנת 1906 יסדה אותה קבוצה ציונית עצמה את השבועון „גלוס זשידובסקי" („הקול היהודי"), תחילה בעריכתו של יאן קירשרוט ואחר־כך בעריכתם של יצחק גרינבוים ואפולינארי הארטגלאס. „גלוס זשידובסקי", שניסגר בידי הצנזורה לאחר הפרעות בביאליסטוק, חודש לאחר מכן בשם „זשיציה זשידובסקיה" („החיים היהודיים"). לאחר שנה וכמה חודשים, כאשר הריאקציה ברוסיה חגגה את נצחונה הסופי לאחר פיזור הדומה השנייה, חדל כתב־עת זה להתקיים. שבועון

זה המשיך במסורת ה„ווסחוד" אך בצורה מבוגרת יותר. הוא טייע לביסוסה התיאורטי של הציונות, לניסוח הפרוגראמה והדרישות הלאומיות היהודיות בפולין, כשזו תיבנה מחדש על יסודות של עצמאות ושילטון העם.

בימי משבר הציונות, לאחר מותו של הרצל ועם הופעת הקבוצות הטריטוריאליסטיות, הסוציאליסטיות והבורגניות, וכן עם ההתקפות החריפות של ה„בונד", שהוכיח כי נוכח נצחון המהפכה ברוסיה שוב אין מקום לציונות, עמד העתון בפרץ ויחד עם השבועונים הציוניים הקרובים לו בווילנה (ביידיש) ובפטר־בורג (ברוסית) נטל חלקו בניסוח הפרוגראמה הציונית, המבוססת על עבודה התיישבותית אורגאנית בארץ־ישראל, על מלחמה לשיווי־זכויות בכלל ולזכויות לאומיות ליהודים בפולין וברוסיה בפרט, על רקע שינוי מיבנה האימפריה הרוסית לרפובליקה דאמוקראטית הבנוייה על יסודות האוטונומיה הטריטוריאלית לעמים המרוכזים על אדמתם והענקת זכויות למיעוטים הלאומיים ושילטון עצמי לאומי לעמים המפוזרים, וקודם־כל לעם היהודי.

המערכת של „גלוס זשידובסקי" העלתה במאמרים על הפרו־גראמה הזאת את הרעיון בדבר חידוש אירגון השילטון העצמי של יהדות פולין מימי ועד ארבע ארצות. פרוגראמה זו אושרה בועידת הארגונים הציוניים ברוסיה, שנתקיימה בדצמבר 1906 בהלסינגפורס והוגשה בשם ההסתדרות הציונית בפולין למועמדי הדאמוקראטיה הפולנית המתקדמת לקראת הבחירות אל הדומה הרוסית השנייה — א. שוויאנטוכובסקי ול. קזשי־ביצקי. האקורד האחרון של „גלוס זשידובסקי" (בשמו המחודש, „זשיציה זשידובסקיה") היה החרמת הבחירות לדומה השלישית מחמת צימצום הנציגות של פולין הקונגרסאית ל־14 צירים בלבד, כולל שני צירים של האוכלוסיה הרוסית.

עוד בשנת 1906 החלו קוראים בבתי היהודים בוארשה יותר ויותר עתונים בשפה הפולנית. ביחוד רבו קוראי העתונות הזו בין הנשים, שקיבלו את השכלתן בבתי־ספר, יהודיים ופולניים, ואשר בבתי החסידים היו הן לעתים קרובות היחידות, שהיתה להן השכלה חילונית כל עיקר. אותה שעה הופיע עתון פולני חדש שנערך בידי יהודי־מתבולל, סטאניסלאב קמפנר; שם העתון היה „נובה גאזיטה". זה היה עתון ליבראלי, מתקדם אך לא שמאלי, והוא נבדל מן העתונים הפולניים רק בזה, שלחם נגד האנטי־שמיות הקלריקאלית והפולנית־לאומית, כתב את המלה זשיד (יהודי) באות „ז" רבתי, כפי שרגילים לכתוב בפולנית שמות עמים, והכיל ידיעות רבות מכל העולם. לענייני הדת לא הקדיש עתון זה כל מקום. היחס הסובלני לעתון הזה בבתים שמרניים דוקא, בא משום שבהיותו עתון פולני מתקדם, לא תקף את היהודים והיהדות, כדרך שעשו כמעט כל העתונים הפולניים.

הצורך בעתון לאומי יהודי בשפה הפולנית התחיל להיות מורגש יותר ויותר.

לאחר בחירת הפועל יאגילו לדומה הרביעית, והכרזת מלחמה כלכלית על היהודים שגם ה א נ ט י ש מ י ו ת הפולנית המתקדמת תמכה בה, גברו הלכי־הרוח הלאומיים בחוגי הציבור היהודי ושורות המתבוללים החלו מצטמקות והולכות. בשנת 1913 הופיע בוארשה העתון היומי היהודי בשפה הפולנית, „פזשגלונד צודז'ייני". עורכו של עתון זה היה סטאניסלאב ייזשי מנדלסון, סוציאליסט ועורך לשעבר של כתבי־עת סוציאליסטיים ואחר־כך עורך ביטאוני פפ"ס „וואלקה קלאס" ו„פזשדשוויט". עתון זה יצא בהשתתפותם של יהודים בעלי השקפות לאומיות וציוניות וזו הפעם הראשונה שהועלו בעיות המדיניות הכלליות והפולניות מנקודת־ראות יהודית. העתון מומן, בין השאר, גם על־ידי ד"ר יוסף דוידזון. מנדלסון התקרב אל הציונות ונשא לאשה את בתו של סוקולוב. אפשר היה לקוות ממנו הרבה, אולם הוא מת עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. עם מותו נפסק גם העתון.

מלחמת העולם הראשונה הוכיחה למיספר גדל והולך של יהודי הקהילה הווארשאית הגדולה, עד מה חיונית להמשך קיומם הלאומי של היהודים — התלכדותם תחת הדגל הלאומי, יצירת כוח שיוכל לעמוד ולהגן על זכויותיהם בתקופה של חליפות ותמורות מלחמתיות גדולות. מדיניותם של הגרמנים לגבי פולין ויהודיה, ואחר־כך המהפכה הרוסית, שכבר בראשית צעדיה הביאה ליהודים שיוויון־זכויות, ולאחר־כך — הכרת עצמאותה של פולין, מלחמת־האזרחים ברוסיה, הפרעות באוק־ראינה ובפולין הגבירו את השפעת הציונות והמפלגות הלאומיות היהודיות וחיסלו סופית את ההתבוללות כמפלגה מרכזית. המיקרים של הגנה עצמית נתנו דוגמה נאה לכך, שיהודים בעלי־הכרה יוכלו לעמוד בשער נגד ניסיונות־הטבח. תבוסת העוצמה הגרמנית ושיחרור העמים הקטנים וכן הצהרת־באלפור והקמת הבית הלאומי היהודי בארץ־ישראל גרמו להתפתחות עצומה של העתונות ומוסדות־החינוך היהודיים בשפות עברית, יידיש ופולנית. תקומת פולין העצמאית והשלטת הפולנית בבתי־הספר העממיים ובמוסדות החינוך של המדינה, יצרו תנאים מצויינים לשיגשוגה של עתונות יהודית בלשון הפולנית. נחוץ היה להתגונן מפני האנטישמיות הפולנית ולגייס את הכוחות למלחמה על שיווי־זכויות אזרחי ולאומי.

בשנת 1917 החלה קבוצת עתונאים ובראשם ציוני צעיר, יעקב אפנשלאק, ששמו כסופר היה ידוע בחוגים פולניים, להוציא עתון יומי בשם „נאש קוריאר". אפנשלאק פירסם את שיריו ומאמריו בכתבי־עת פולניים, כגון ב„קוריאר וארשאבסקי" ואחרים. מלחמת־העולם, הכיבוש הגרמני ותנועות השיחרור של העמים הקטנים והמדינות הקטנות בכל אירופה וכן הישגי הציונות לא עברו ללא הד בקרב דור הצעירים מתוך האינטלי־גנציה היהודית בוארשה. בהיותו בן שמונה־עשרה, עבר אפנ־שלאק, שנתחנך בבית ובבית־הספר ברוח הפולנית, אל המחנה הלאומי הציוני וריכז סביבו קבוצת עתונאים שהשתתפו יחד עמו בהוצאת „נאש קוריאר".

מימון ה„נאש קוריאר" היה תחילה בידי עורך ה„היינט", יאצקאן, ואחר־כך בידי ד"ר יוסף דוידזון. עם וועדת המערכת והמשתתפים הקבועים בעתון נימנו: יעקב אפנשלאק, נתן שווארבה, שאול ואגמן, שמואל הירשהורן, פלוריאן סוקולוב, שמואל וולקוביץ', מיאצ'יסלאב גרינבוים ועוד. העתון היה ביטאון בלתי־תלוי והשתדל לקיים נייטראליות מסויימת בין המפלגות הלאומיות היהודיות, הנאבקות ביניהן לבין עצמן, הן מפאת השקפות משתתפיו והן בהתחשב עם חוג קוראיו. זה לא היה עתון לוחם; במאבק המדיני שניהלה הנציגות היהודית בסיים ומחוצה לו, עתון זה רשם והביא את הידיעות יותר מאשר התערב ונקט עמדה. בשנת 1920 נהפך העתון לקואופראטיב לאחר שהסתלק יוסף דוידזון, והחל מופיע בשם „נאש פזשגלונד", בעריכת י. אפנשלאק, ש. ואגמן ונ. שווארבה.

בתחילת שנת 1931 החל מופיע עתון יומי „נובה סלובו" („מלה חדשה"), בהשתתפותם של יצחק גרינבוים, ד"ר יוסף דוידזון, שנצטרף למחנה הציוני, אברהם גודלברג, עורך ה„הינט" וד"ר א. אינזלר מלבוב, שהיה העורך למעשה, בהשתתפותו הקבועה של נ. מ. גלבר, עורך המדור הבינלאומי. זה היה עתון ציוני לוחם, בעל קוו מדיני של האגף הראדיקאלי בסיעת הצירים היהודיים („קולו זשידובסקיה") שבסיים הפולני. מלבד המלחמה בהתבוללות היה סימן־ההיכר העיקרי של העתון הזה הקוו האופוזיציוני הלוחם נגד הסאנאציה ומשטרו של פילסודסקי. ב„נובה סלובו" עשו את צעדיהם הראשונים בשדה העתונאות כוחות צעירים, כגון מ. קליינבוים (סנה) ועוד. העתון הזה המשיך במסורת הראדיקאלית של הציונות הפולנית בתחומי הציונות העולמית ובתחומי הפעולה הפוליטית בפולין.

העתון נאבק קשות עם מכשולים כספיים, בעיקר מחמת רדיפות הצנזורה, שהחרימה לעתים קרובות את גליונותיו לאחר הופעתם. בסתיו 1931 התפטרו מהמערכת, בגלל הקשיים הכספיים, ד"ר אינזלר וד"ר גלבר והעריכה המעשית עברה לידי מ. קליינבוים ודוב שטרובוים (עתה תיבון). שניים אלה, שהיו אז סטודנטים באוניברסיטה, עבדו בעתון בהתנדבות. העתון המשיך להופיע עד אפריל 1932 ואז נסגר מחוסר אמצעים. שביתה בלתי־מוצדקת, שהוכרזה בעתון על־ידי האיגוד המקצועי מיסודו של ה„בונד", נתנה ל„נובה סלובו" את המכה האחרונה.

שנה אחר סגירת „נובה סלובו" חודשה היוזמה להוציא ביטאון רדיקלי יהודי בלשון הפולנית ובפברואר 1933 נוסד השבועון „אופיניה", בעריכת מ. קליינבוים ובהשתתפותם של יצחק גרינבוים, אפולינארי הארטגלאס, א. גולדברג, מ. הלפרן, מ. בוריישה ועוד. מבחינה עסקית ומנהלתית היה השבועון קשור עם הקואופראטיב, שהוציא את ה„הינט".

בתקופה קשה ביותר, עם עליית היטלר לשילטון בגרמניה והתגברות הידידות בין מישטר פילסודסקי־בק הריאקציוני והאנטישמי לבין גרמניה הנאצית, ייצג השבועון „אופיניה" את הרעיון הציוני ללא חת, בהתנגדו לכל קנוניות ה„פשרה" עם המישטר. העתון התייצב במערכה נגד מדיניות־החוץ הפו־לנית ונעשה אחד מביטאוני האופוזיציה החריפים ביותר בפולין כולה. כן לחם העתון נגד הפאשיזאציה של החיים הפנימיים בפו־לין, ובמיוחד נגד דיכוי המיעוט הלאומי היהודי ונגד הסתגלות המנהיגות היהודית הרשמית וכניעתה למישטר פילסודסקי, שרצה בין השאר להנהיג מינוי המועמדים בבחירות לסיים בידי הממשלה, שביקשה להבטיח לעצמה מועמדים „רצויים" לה.

לעתון הזה היה ערך רב כמכשיר להפצת ערכי התרבות והספרות העברית בין חוגי האינטליגנציה והנוער היהודי, שלא ידעו עברית או יידיש. באותם הימים התגבר בתנועה הציונית בפולין וברחוב היהודי בכלל הרביזיוניזם מיסודו של ז'בוטינסקי, שהחל לכבוש חוגים חדשים מקרב האינטליגנציה היהודית המתבוללת. „אופיניה" היה הביטאון הציוני היחיד, שיכול היה להגיע לחוגים דוברי פולנית בציבור היהודי וניהל מערכה רעיונית מתמדת נגד התעמולה הרביזיוניסטית.

בשנת 1935, אחרי מותו של פילסודסקי, התגבר הפאשיזם הפולני ועבר לשלב חמור יותר ואף כפה על המדינה חוקה, שחיסלה את שיירי הדאמוקראטיה הפארלאמנטארית. השמאל הפולני הכריז חרם על הבחירות לסיים החדש שנערכו לפי החוקה החדשה. בציבור היהודי היתה המפלגה הציונית „על המשמר", מיסודו של י. גרינבוים (שעזב את פולין בשנת 1932), המפלגה היחידה שהחליטה, על־פי הצעתו של מ. קליינ־בוים, להחרים את הבחירות ולנהל תעמולה פעילה בעד ההחרמה בקרב הבוחרים היהודים. השילטונות הפולניים נקטו באמצעי תגמול נגד המחרימים; קליינבוים גוייס לצבא, בניגוד לחוק, כרופא ו„אופיניה", שהטיפה לחרם, נסגרה (ד"ר אינזלר התחיל באותו זמן להוציא בלבוב את „נאשה אופיניה", שלא המשיך בקוו האופוזיציוני של „אופיניה"). בסוף 1936, עם שובו של ד"ר מ. קליינבוים מהצבא, חודשה הופעת השבועון בשפה הפולנית והפעם בשם „סטאר" („ההגה"). בתנאים החדשים של החרפת המלחמה הפנימית בפולין והחמרת הדיכוי של המיעוט היהודי, נוכח התגברות ההשפעה ההיטלריסטית בפולין קרא „סטאר" לאוריאנטאציה פוליטית של יהודי פולין על השמאל הפועלי ועל האיכרים הפולנים. אף עיתון זה נרדף בידי השילטונות הפולניים ונסגר בסוף 1938.

במקביל להופעת „סטאר" החל מופיע בוארשה עתון יומי בשפה הפולנית, המשכו של „נאשה אופיניה" מלבוב, בעריכתו של ד"ר אינזלר, בשם „נאשה סלובו". עתון זה הופיע בבעלותו של הקואופראטיב „מומנט" הודשים ספורים בלבד.

עם הפיכת העתון „נאש פזשגלונד" לקואופראטיב נוסד שבועון ראשון לאשה היהודיה בלשון הפולנית בשם „אווה", בעריכת פ. אפנשלאק ובהשתתפות כל אלו הנשים, שתפסו בימים ההם עמדה כלשהי בחיים הפוליטיים, החברתיים או האמנותיים של וארשה היהודית.

בד בבד עם „נאש פזשגלונד" הופיע עתון ציוני אחר בשם „פיונטה ראנו" („חמש בבוקר") בעריכתו של ש. סביסלוצקי. היה זה עתון עממי שביקש לחדור לחוגי המוני היהודים, שזה רק התחילו לדבר פולנית והסתגל להבנתם ורוחם.

„נאש פזשגלונד" המשיך בקיומו כל הזמן. בימים שקדמו למלחמת העולם השנייה הגיע לתפוצה יומית של 40 אלף טפסים וניקרא לא רק בקרב חוגי היהודים בוארשה אלא גם על־ידי פולנים רבים. עם עובדיו נמנו גם כמה פולנים, שייצגו את מיטב המסורת של הליבראליזם הפולני. ל„נאש פזשגלונד" היה חבר עובדים שמנה 50 איש, היה לו בית־דפוס חדיש משלו והוא הוציא מלבד את העתון היומי, גם תוספת מצויירת מיוחדת ואת „מאלי פזשגלונד", עתון לנוער ולילדים שהיה כתוב בידי ילדים, בעריכתו של יאנוש קורצ'אק. היה זה חידוש כשילדים סיפרו לילדים על ענייניהם־הם.

בין עובדי העתון יש להזכיר את ד"ר פינצ'סקי, פרופ' מ. באלאבן, מ. וויינציהר, ס. צנטנרשוור, ד"ר מוזס, ד"ר רינגל־בלום, ד"ר רוטנשטרייך, ש. הירשהורן — אשר איש מהם שוב איננו בחיים.

„נאש פזשגלונד" היה מעין אספקלריה ששיקפה את הזרמים והכיוונים שרווחו בחיי המעמד הבינוני של יהודי וארשה. התוספת הספורטיבית של העתון, בעריכת ז. פוגל, מסרה על התפתחות רבה של תרבות הגוף בקרב הנוער היהודי; התוספת „מאלי פזשגלונד" שימשה בבואה לחיי הילד היהודי; התוספת הכלכלית שימשה בבואה לחיי המיסחר, ואילו הכתבות מחוץ־לארץ זכו אף הן למיספר רב של קוראים.

הוא שיקף את הרחוב היהודי המדבר פולנית וביטא את נטיותיו ושאיפותיו המתחלפות והמסתגלות לכורח־החיים ולמישטרים. אך כל הזמן שמר אמונה לציונות ולארץ־ישראל.

ספריות יהודיות

מאת בתיה טמקין־ברמן

תקופת קיומן של ספריות יהודיות בוארשה אינה ארוכה ביותר. ישוב יהודי יציב בוארשה קם, כידוע, רק בשלהי המאה השמונה־עשרה. לא ידוע לנו דבר על ספריות יהודיות בזמן ההוא. ניתן לשער כי ליד בתי־הכנסת ובתי־המידרש היו מצויים אוספי ספרים — ספרי דת כמובן — והיתה מן־הסתם, איזו ספריה ליד בית־המידרש לרבנים, אך עקבותיהם לא נודעו עד היום.

הספריה היהודית הראשונה, שהיתה קיימת כמעט עד למלחמת העולם השנייה, היא זו שליד „אגודת עובדי המיסחר מבני דת משה" — או ביתר פשטות, „חברה משרתים". תחילתו של אירגון זה — בשנת 1858.

בשנת 1872 היתה „חברת המשרתים" לאגודה, ואל הוועד שלה נכנסו צעירים מתבוללים מ„שמנה־וסולתה של מנהלי־הפינקסים", ככתוב בדין־וחשבון הפולני; סמוך לכך נוסדה הספריה בלשונות הפולנית, הרוסית והגרמנית. אמנם החברים הפשוטים, בני „עמך", היו תובעים וחוזרים ותובעים מן הספריה ספרים ביידיש, אך להביעתם לא היתה כל אוזן קשבת — ההנהלה פסלה „ז'ארגון". אין תימה שבכל הדו"חות של הספריה (נדפסו בכתב־העת של המתבוללים „איזראַאליטה") היו קובלים על מיעוט הקוראים.

בתקופה ההיא (שנות השמונים והתשעים) אנו מוצאים כבר בוארשה חנויות לממכר ספרים, אשר חלף תשלום מועט, היו משאילות ספרים ביידיש משל שמ"ר, א. מ. דיק, דינזון ואחרים.

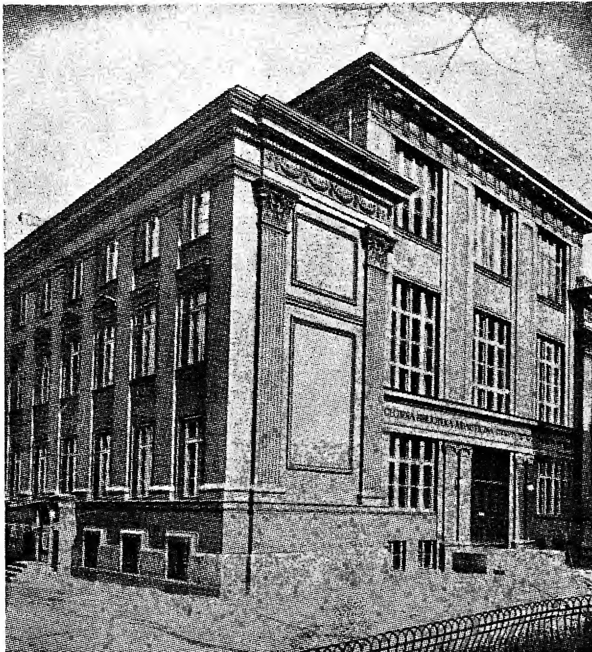
רוב מבקריהן של הספריות הפרימיטיביות היו משרתים ועוזרות־בית. רב היה חלקם של מוכרי־הספרים הנודדים, שהשאילו „רומאנים עצובים" לכל דורש. הספרים הושאלו בעיקר לימי השבת, אך מובהקים שבקוראים נזדרזו וכבר ביום רביעי בשבת פקדו את מיטיביהם ושאלו לספר טוב. רבות סח לי על כך בשנת 1933 אחד מו"ס ומו"ל ישיש, אברהם מורגנשטרן מרחוב פרנציסקנסקה, אשר להוריו היתה בימים ההם חנות ספרים ברחוב נאלאַבקי.

בשנת 1880 נוסדה בוארשה הספריה היהודית הגדולה והמודרנית הראשונה. היתה זו הספריה שליד בית־הכנסת של הנאורים (סינאגוגה), אשר ברחוב טלומצקה.

ליד בית־כנסת זה נמצאו זה מכבר אוספי ספרים למכביר, לרוב מתנותיהם של יהודים מתבוללים, שלא ידעו מה לעשות בירושה זו של אבותיהם. משנודעה ברבים ההצעה ליסד בית־עקד לספרי היהדות, נתברכה ההנהלה בשפע של מתנות ספרים. אחד המייסדים, ואחר־כך מנהלה המסור של הספריה משך שנים רבות, היה הד"ר שמואל פוזננסקי. שנים רבות שכנה הספריה הגדולה בשלושה חדרים קטנים שבבנין בית־הכנסת הגדול. ורק לאחר יובל שנים כמעט זכתה הספריה לבניין משלה.

עוד בשנת 1860 הציע ד"ר לודוויג נתנזון, שנבחר אחר־כך לנשיא הקהילה, להקים ספריה ליד בית־הכנסת לנאורים, שהיתה עוד ברחוב דנילוביצ'ובסקה. הספריה צריכה היתה להכיל ספרים בלשונות שונות לתולדות היהודים, תנ"ך, ספרי תפילה, דרשות. ההצעה נתקבלה ועל מזכיר הנהלת בית־הכנסת הוטל להוציאה אל הפועל. המזכיר טיפל בהכנות להקמת הספריה אבל בלי הצלחה יתרה. רק בשנת 1879, לאחר שנבנה בית־הכנסת ברחוב טלומצקה חזרו להצעה בדבר הקמת הספריה והנהלת בית־הכנסת הבטיחה למסור דירה לספריה ולהחזיק בה. המציע היה הפעם איגנאצי ברנשטיין שבא לוארשה בשנת 1856 מווינוצה שבפודוליה ונתעשר בה. הוא היה חובב ספרים, עסק בפולקלור יהודי ופירסם ספר על הפיתגמים והניבים ביידיש ואסף ספריה גדולה בלשונות שונות במקצוע זה ובתוכה כתבי־יד רבים, אולם את הספריה הזאת נדב לאקדמייה למדעים בקראקוב. הוא פירסם גם קובץ של ביטויי ניבול־פה שהודפסה רק ב־227 טפסים.

לאיגנאצי ברנשטיין נצטרפו עסקנים וחובבי־ספר; ביניהם, מושקובסקי, תלמיד־חכם משכיל ובעל צדקה, ח. ז. סלונימסקי עורך „הצפירה" וד"ר צילקוב, שהוזמן כמטיף בבית־הכנסת החדש. ברנשטיין ומושקובסקי לא רק שנתנו כסף, אלא גם טיפלו בעצמם בהרשמות הספרים שנתקבלו בספריה. בינואר 1881 ניפתח חדר למיקרא בספריה. לאחר שלוש שנים נצטרף למנהלי הספריה וולף אשכנזי, שבנו שמעון נתפרסם אחר־כך כאחד מראשי ההיסטוריונים הפולניים. בשנת 1891 צורפו להנהלה נחום סוקולוב ומזכיר שילטון הקהילה, ליאון גרוס־

בניין הספריה שעל־יד בית־הכנסת לנאורים והמכון למדעי־היהדות

גליק. ברנשטיין נבחר באופן רשמי לנשיא הנהלת הספריה, קנה בכספו ספרים ודאג לקבל מבתי העשירים את הספריות שנשארו להם מאבותיהם והיו עליהם למעמסה עקב התרחקותם מהתרבות היהודית.

ב־1897 נבחר ד"ר שמואל פוזננסקי למטיף בבית־הכנסת, והתחיל לטפל באופן מיוחד בענייני הספריה. בשנת 1903 הוחלט להקים בית מיוחד לספריה ולגייס את הסכום הדרוש לבניינו; אולם הרשיון מהשילטון הרוסי לא נתקבל עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. אך באופן בלתי רשמי נאספו סכומים שונים למטרה זו. בינתיים נפטרו רבים ממייסדי הספריה הראשונים והמטפלים בענייניה וביניהם מושקובסקי ואיגנאצי ברנשטיין. האחרון השאיר בצוואתו סכום של 20.000 רובל לקרן הספריה. כשמת גם ד"ר פוזננסקי, נשאר בין נאמני הספריה אברהם פודלישבסקי שהקדיש כוח ומרץ רב לענייניה. את מקומם של בני המישפחות הוותיקות מילאו אנשים חדשים מתוך החוגים הלאומיים. באסיפה שקרא פודלישבסקי השתתפו בין יתר המוזמנים גם ע. נ. פרענק, פ. לחובר, יאצקאן ופיכמן. לאחר שד"ר שור נבחר להיות מטיף בבית־הכנסת, נוסד בשנת 1927 וועד חדש לספריה ובו השתתפו א. פודלישבסקי, הסנטור רפאל שרשבסקי, נשיא הקהילה שבתאי ברגמן, ציר הסיים ד"ר טהון, ד"ר ברודידה, סנטור קרנר, אברהם גפנר, מנהל המחלקה לעניינים יהודיים במישרד הדתות וההשכלה ש. אדאלברג, א. גפנר ואחרים.

את אבן־הפינה לבניין הספריה הניחו בשנת 1928. העבודה ניפסקה פעמים אחדות ורק הודות למרצו של סנטור קרנר נגמר הבניין בשנת 1936. הספריה הוכנסה (לפי החוק, שנת־פרסם בשנת 1932 ופקודת שר ההשכלה משנת 1934) לרשימת המוסדות המקבלים טופס מכל ספר המופיע בפולין. ב־1 בנובמבר 1938 הגיע מיספר הספרים בספריה ל־34.047, מהם בעברית וביידיש — 23.787 ובלשונות אחרות — 10.260. מיספר כתבי־היד הגיע ל־150.

בשלהי המאה התשע־עשרה, עת ניצני התחיה הציונית־הפועלית נראו ברחוב היהודי, נוסדו ספריות יהודיות גדולות, שנאלצו מחמת המציק של השילטון הצארי, להתקיים באורח בלתי לאגאלי. תור־הזהב של הספריות הגיע בזמן מלחמת העולם הראשונה. רובן של הספריות היהודיות, ראשיתן נעוצה בתקופה ההיא, והן התקיימו עד לשואה הגדולה.

לפני מלחמת העולם השנייה

עד שנת 1939 היו בוארשה חמישים ספריות יהודיות. ההגדרה „יהודיות" משמעה: ספריות שבעליהן יהודים (אנשים פרטיים או מוסדות) וקוראיהן יהודים, ושהיה בהן מדור מיוחד לספרים בעברית או ביידיש. איננו מביאים, איפוא, בחשבון שורה של ספריות, אשר בעליהן יהודים וקוראיהן יהודים, אך הספרים כולם היו בלשונות זרות. כמו־כן אינן נכללות כאן ספריות שנמצא בהן מדור יהודי (כגון הספריה הפולנית הלאומית), אך בעליהן לא היו יהודים.

והרי רשימה מפורטת של חמישים הספריות בוארשה[1]:

טבלה 1

סטאטיסטיקה כללית של הספריות היהודיות בוארשה בשנת 1934

מיספר הספריות וסוגיהן	מיספר הספרים: בסך־הכל	יידיש	עבריה	פולנית	שפות אחרות	מיספר הקוראים: בסך־הכל	יידיש	עברית	פולנית
10 ספריות פרטיות להשאלה	152.500	22.500	3.350	103.950	22.650	12.150	1410	85	10.655
2 ספריות ליהדות	34.700	6.000	18.460	500	*9.740				
13 של פועלים	48.500	29.100		15.900	3.500	5003	3080		1.923
6 של אגודות מקצועיות	*18.436	5.697	82	10.576	2.133	1144	345	3	796
11 ציוניות	6.325	2.010	2.967	1.348		693	323	164	206
3 של ה„מזרחי"	1.115	535	405	140	35	179	61	93	25
3 של ה„אגודה"	1.560	950	260	350		180	90	10	80
2 שונות	2.200	650		1.500	50				
בסך־הכל	265.326	67.442	25.520	134.264	38.108	19349	5309	355	13.685

מלבד חמישים הספריות הנ"ל, התקיימו בוארשה עוד כמה ספריות קטנות אשר הגישה אליהן, נתאפשרה רק לאחר גמר העבודה הסטאטיסטית. עליהן עוד ידובר להלן. לא נזכרו כאן אוספי הספרים הפרטיים של כמה מלומדים ואספנים יהודים, כגון פרופ' באלאבן, הרב מ. שור ואחרים. כמו־כן לא נכללו כאן אוספי ספרים דתיים, שליד בתי־כנסת ובתי־מידרש. סוג מיוחד מהווים אוספי הספרים של בתי־הספר היהודיים, אשר ברובם הגדול היו „נקיים" מספרים בעברית וביידיש. מדורות כאלה נמצאו רק באי־אלה מקומות בודדים.

טבלה 2

ספריות של בתי־ספר יהודיים בוארשה

בית־הספר	וכתובתו	מיספר הספרים: בס"ה	עברית	ידיש	פולנית	שונ'	מס. קור'
סמינריון למורי־הדת	גאנשה 9	4476	1595	—	2881	—	130
סמינר „תחכמוני"	גרזיבובסקה	1200	400	100	700	—	100
אסכולה	טלומצקה 11	3921	1228	—	2483	210	360
גימנסיה של קרינסקי	מיודובה 7	3550	650	100	2240	563	225
" חינוך	אוגרודובה 27	2739	696	—	1600	443	260
" לאור	נלאבקי 2	2011	500	—	1400	111	152
" פינקל	לשנה 14	1849	79	—	1500	270	200
" יהודיה	דלוגה 55	1597	660	—	737	200	220

1. הטבלאות והמיספרים המובאים כאן לקוחים מתוך החוברות שלי „הספריות היהודיות בוארשה לאור מיספרים". תדפיס מיוחד מכתב־העת „דאס ווירטשאפטלעכע לעבן" גיליון 6—7, 1934, וארשה.

* קשה היה לקבוע את מיספר קוראיהן הואיל והספרים לא הוצאו מתוך הספריות, אלא נקראו במקום.

רשימה מפורטת של הספריות היהודיות בוארשה

ספריות לחוכמת ישראל

1. ספריית בית־הכנסת הגדול (הסינאגוגה) ברחוב טלומצקה 5. נוסדה בשנת 1880. מיספר הספרים —33.000. המנהל — משה וייסברג. בניין משלה עם אולם־קריאה.
2. ספריית בית־הכנסת „שערי־ציון" ברחוב פאוויה 8. מיספר הספרים —1.700.

ספריות פועלים

3. ספריית־גרוסר, רח' דלוגה 50, אחר־כך לשנו 13. מיספר הספרים —20.000. נוסדה על־ידי איחוד הספריות של:
א. המועצה הארצית של האגודות המקצועיות, ב. איגוד הטרנספורט, ג. איגוד פועלי ההלבשה, ד. איגוד פועלי המתכת, ה. יא"פ (יידישע ארבייטער־פרוי), ו־ז. ספריות שני מוסדות שיעורי־הערב, ח. ספריית ילדים על־שם שמואל האוז. המנהל — הרמן קרוק („בונד"). נוסדה בשנת 1915.
4. ספריה „דאס לעבען" — רחוב דזילנה 32. מיספר הספרים —12.900. נוסדה ליד איגוד פועלי הטקסטיל (קומוניסטים), בשנת 1918.
5. „הזמיר" — רחוב גנשה 14. מיספר הספרים —5.000. תחילתה ליד אגודת „הזמיר", אחר־כך עברה ל„פועלי־ציון" (צ.ס.). נוסדה בשנת 1925.
6. „ספריית־בורוכוב" — רחוב קרמליצקה 15, אחר־כך — 4; מיספר הספרים —4.000. נוסדה בשנת 1919 („פועלי־ציון"־שמאל). לפני פרוץ המלחמה הוחרמה על־ידי המישטרה.
7. „ויסן", רחוב פאוויה 54, מיספר הספרים —2.000 (קומוניסטים).
8. „ספריית־גרוסר" בפראגה, רחוב זומבקובסקה. מיספר הספרים — 1.000 („בונד").
9. „ספריה על־שם י. ל. פרץ" — רחוב אוחוטה. מיספר הספרים — 800 (קומוניסטים).
10. הספריה ליד „מועדון הספורט „זשאר" (פראגה). מיספר הספרים — 700 („פועלי־ציון"־שמאל).
11. ספריה על־שם י. ל. פרץ (פראגה). מיספר הספרים —600 (קומוניסטים).
12. ספריה על־שם י. ל. פרץ (פובונזק). מיספר הספרים — 450 (קומוניסטים).
13. ספריה ליד „יונגבארג", רחוב זמנהוף 6. מיספר הספרים — 250 („פועלי־ציון"־שמאל).
14. ספריה ליד „יוגנט" רחוב זמנהוף 29. מיספר הספרים — 250 („פועלי־ציון"־שמאל).
15. ספריית מיכאליביץ' (פובונזק). מיספר הספרים — 200 („בונד").

ספריות של אגודות

16. עזרה הדדית של סוכנים־נוסעים, רחוב לשנו 14. מיספר הספרים —6500. נוסדה בשנת 1900 בערך.
17. עזרה הדדית של סוחרים, רחוב אורלה 6. מיספר הספרים — 5336. נוסדה בשנת 1900 בערך.

18. איגוד עובדי דפוס, רחוב דז'לנה 33. מיספר הספרים — 4000.
19. איגוד השחקנים, רחוב לשנו 2. מיספר הספרים — 1200.
20. מרכז בעלי־מלאכה, רח' בילנסקה 7. מיספר הספרים — 900.
21. אגודת הסופרים, רח' טלומצקה 13. מיספר הספרים — 500.

ספריות ציוניות

22. „מרכז", רחוב בילנסקה 9. מיספר הספרים — 3000, נוסדה בשנת 1917.
23. „התחיה", רחוב זמנהוף 13. מיספר הספרים — 900, נוסדה בשנת 1917.
24. „עקיבא", רחוב קרולבסקה 49. מיספר הספרים — 250.
25. „גורדוניה", רחוב נובוליפקי 25. מיספר הספרים — 200.
26. ההסתדרות הציונית, סניף מוקוטוב־פולבסקה. מיספר הספרים — 275.
27. ההסתדרות הציונית, סניף פובונזק־אלבלונסקה — מיספר הספרים — 200.
28. ההסתדרות הציונית, סניף צ'רניאקוב־צ'רניקובסקה. מיספר הספרים — 170.
29. ההסתדרות הציונית, סניף פלצוביזנה. מיספר הספרים—100.
30. „הנוער הציוני", סניף פלצוביזנה. מיספר הספרים — 170.
31. „החלוץ", רחוב קרמליצקה 29. מיספר הספרים — 750.
32. „החלוץ הצעיר", רחוב זמנהוף 26. מיספר הספרים — 350.

ספריות פרטיות להשאלה

39. „הומאניטה" (פסח קופנר), רחוב לשנו 14. מיספר הספרים — 60.000.
40. „פנתיאון", רחוב טורדה 10. מיספר הספרים — 20.000.
41. „לקטורה" (ברסלר), רחוב נובוליפקי 5. מיספר הספרים — 12.000.
42. „ורבום" (קנטורוביץ), רחוב מרינסקה 2. מיספר הספרים — 11.000.
43. „הומאניטה", רחוב טרגובה 46. מיספר הספרים —10.000.
44. „גלוריה", רחוב שוו. יסקה 21. מיספר הספרים — 10.000.
45. „רנסנס", רחוב קרמליצקה 30. מיספר הספרים — 9.000.
46. „יוטשניה" (שולמן), רחוב צ'רניקובסקה 129. מיספר הספרים — 9.000.
47. „פוליגלוט", רחוב זמנהוף 13. מיספר הספרים — 8.000.
48. „פרנס", רחוב נובוליפיה 15. מיספר הספרים — 3.500.

ספריות אחרות

49. בית־החולים היהודי טשיסטה, רחוב דבורסקה 15. מיספר הספרים — 2000.
50. „ג'וינט", רחוב יסנה 11. מיספר הספרים — 200.

בסך־הכול—50 ספריות, שמיספר הספרים בהן הגיע ל־265.336.

מלבד הספריות הנ"ל היו קיימות באותו זמן: ספריית־ילדים על־שם שרלוטה בילואוסוב, נוסדה על־ידי אב שכול לזכר בתו; ספריית מתבוללים „וידזה" („דעת") ברחוב פשיחודניה 1; הספריה של „חובבי שפת עבר" ברחוב פשיזר (נתחסלה לפני המלחמה); ספריות פרטיות להשאלה „קולטורה" ו„וינרס"; הספריה הקומוניסטית של עובדי בתי־המיסחר ברחוב זילונה 25 (הוחרמה לפני המלחמה).

בזמן מלחמת העולם השנייה

מיד לאחר כניסתם של קלגסי היטלר לוארשה, נסגרו כל הספריות היהודיות. כעבור כמה חודשים, בתחילת 1940, ניתנה רשות לספריות פרטיות אחדות לחדש את פעולתן, בתנאי שלא יימצאו בהן שום ספרים המדברים בגנותו של היטלר, ואף לא ספרים לועזיים. הספריות הפולניות נצטוו לטהר את אצטבותיהן מספריהם של סופרים לא־אריים. התנועה באותן הספריות המעטות שנפתחו מחדש היתה רבה מאוד, כי בעת ובעונה אחת נאסר על היהודים להשתמש בספריות הפולניות. הספריות הציבוריות שנשארו בשלימותן (חלק מהן, כגון זו של „הזמיר" נהרס לחלוטין בעת המצור על וארשה) לא השתדלו אותה שעה, מחשש נגישות, להשיג רשיון. פתיחת הספריות מחדש היתה כרוכה בסכנת גילוי עסקנים פוליטיים ציבוריים, שהמשיכו פעולותיהם במחתרת. כעבור זמן מה, באביב 1940, נסגרו שוב כל הספריות הפרטיות הפעילות וספריהן הוחרמו והוצאו מוארשה. בעת ההיא הועברו לגרמניה גם כל הספרים מספריית היהדות שברחוב טלומצקה. בספריות האחרות, שלא היו פעילות, לא נגעו אז לרעה.

ואז החלה התנועה של ספריות בלתי לאגאליות.

נוצרה רשת גדולה של ספריות זעירות, שמיספר ספריה של כל אחת ואחת לא עלה על כמה מאות. ספריות אלו שתכליתן, לרוב, היתה לשם פרנסה גרידא, נוסדו על־ידי מי שהיו בעלי ספריות להשאלה, על־ידי פקידי ספריות שהצליחו לאגור ספרים מידי קוראים, או לגנבם מספריות סגורות. נמצאו גם מורים, שבצורה זו או אחרת, הפעילו ספריות בבתי־הספר. ספריה כזאת נמצאה ברחוב אוגרודובה 33, במעונה של מרת קליצקה, המנהלת המפורסמת של בית־הספר התיכון לנערות. היתה זו ספריה לא קטנה, מצויידת בקטלוגים ובשאר אביזרים. באי הספריה נהגו בה בזהירות יתרה, את הספרים הוציאו והחזירו עטופים ומוצנעים, שלא תשלוט בהם „עין רעה" של הרחוב. מרביתן של הספריות הקטנות האחרות היו ספריות־נודדות. בעליהן היו מחזרים על פיתחי הקוראים ותחת בית שחיים תיק עם כמה ספרים שהיו מוסרים לקוראים תמורת הספרים שהוחזרו. אוספי הספרים הגדולים ביותר שבגיטו היו ציבוריים. הספריה שבהנהלתו של לייב שור (מי שהיה בעליה של הוצאת הספרים „תמר" בווילנה), שנמצאה בדירתו ברחוב לשנו 56, וספריית הילדים המרכזית שליד „צנטוס" (מחסה־ילדים), ברחוב לשנו 67, בהנהלתי. בביתו של שור היו מצויים משנים־עשר עד חמשה־עשר אלף ספרים, שהובאו בחלקם מספריית „דאס לעבען" (באביב 1942 נתקבל הרשיון לפתוח את הספריה הסגורה, באמתלה של מחסור דירות בגיטו והכרח למכור את הספרים כדי לפנות את הדירה. שור „קנה" את הספרים בכספי ה„עזרה העצמית היהודית"). מלבד שתי ספריות אלו, רכש שור כמה וכמה אוספים מאת אנשים פרטיים, אשר נמלטו מוארשה. כמו־כן קנה ספרים יקרי־המציאות ברחוב; למטרה זו הוציא את פרוטותיו האחרונות.

בסידור הקטלוגים עזר לו, לשור, ידידו ושכנו מאכליס, מי שהיה סדר ב„היינט". הקטלוג היה ערוך על־פי כל הכללים של המדע הביבליוגראפי; מאכליס תיכן ושיפץ אותו בכתב־ידו המהודר. שניהם לא מצאו במיפעל זה כדי מחייתם וסבלו רעב וקור. הספרים תפסו את כל חדר המגורים שנמסר להם, במיטבח היתה שכובה אמו הישישה, המשותקת של שור. שור ומאכליס היו ישנים בפרוזדור הקר.

בתנאים נוחים יותר נמצאה ספריית הילדים המרכזית שליד „צנטוס". אמנם זמן ממושך שכנה הספריה כבוד בכמה מזוודות במיסדרונו של „צנטוס". אך עם סגירת הגיטו, בשעת יציאתם של מוסדות פולניים שנמצאו בתחומי הגיטו, עלה בידי לקבל את דירתה של הספריה העירונית, ברחוב לשנו 67 ולהעביר שמה את מאות הספרים, שמטעמי לאגאליזאציה נאספו בצורת „צעצועים וסיפורי מעשיות" למען ילדים עניים — במיסגרת הפעולה הכללית של אוסף בגדים וחפצים שונים בשביל פליטים ונשרפים.

מיספר הספרים הלך וגדל מיום ליום. במרוצת הזמן נוספו שאריות של הספריות הבאות: מאיגוד סוכנים־נוסעים (לשנו 14, אחר־כך 13); מספריית־הילדים על־שם שארלוטה ביילר־אוסוב (קפוצינסקה 18) — ספרים קרועים ובלויים, שנמצאו, לאחר חיפושים ממושכים, במיטבח עממי שברחוב טוורדה 15; מספריית „דעת" (פשחודניה 1) — הספרים נתגלו במרתפו של בית־הספר למלאכה ברחוב סטאבקי 36. כפעם בפעם נתקבלו ספרים כשי מאת מחלקות ילדים שליד וועדי הבתים (זוכרת אני הופעתה של מישלחת ילדים, ובראשה הילד פליק נוס, מאוגרודובה 29, ובידם עשרות ספרים), ומאת ילדים בודדים (זכורה לי מתנת בתה של מרת צציליה סלאפאק). חלק מן הספרים נקנו, כרגיל, ברחוב.

בימים ההם, לאחר סגירת הספריות וחנויות הספרים, עבר כל מיסחר ספרים אל הרחוב. המרכז הראשי של מיסחר זה נמצא היה בנובוליפקי (בקטע שבין זמנהוף וקרמליצקה). כעשרה מוכרי־ספרים, מי שהיו בעלי בתי־מיסחר ומו"לים, ישבו שם ליד דוכניהם. ליד הבית מס' 10 עמד הספק העיקרי שלי, גולדפארב. בקרן רחוב קרמליצקה עמדו שני נערים וברשותם ספרי־ילדים לרוב, והיו מחווים דעתם על כל ספר וספר, אם ראוי הוא למיקרא. ממול, בעבר השני של הרחוב, עמד אחד סופר ומחנך ובידיו ספרים עבריים למכירה. גם בשאר הרחובות נתקלתי במוכרי־ספרים בודדים. בקרן לשנו־אורלה עמד קליינזינגר, מי שהיה בעל חנות לממכר עתיקות ברחוב שווינטר־קשיסקה. ספרים נמכרו גם ברחוב גז'יבובסקה, וסמוך לצ'יפלה, ובטוורדה על־ידי מרינסקה. מחסן־ספרים גדול נמצא באחד המקומות שבקרוכמלנה. מרובים היו ה„יורדים" שמכרו את ספריות־הבית שלהם חלף פרוטות. לעומת היוקר שהלך והאמיר בגיטו, היו הספרים המיצרך היחידי שמחירו היה זול יותר מאשר לפני המלחמה. אוצרות יקרים היו, פשוט, מתגוללים בחוצות.

לא רב היה מיספר הקוראים של ספריית שור, אולם כמעט כל עסקני הציבור ומדריכי הנוער ושוחרי הדעת נזקקו לה ספריה זו. מיספר הספרים שבספריית־הילדים הגיע לאחרונה עד לחמשת אלפים. זמן רב היתה הספריה קיימת באורח בלתי אגאלי, בשם „וועדה לשעשועי־ילדים" שליד „צנטוס". הדירה יתה ערוכה באופן מתאים לשמה. על אצטבות הספרים עמדו ובות וצעצועים שונים. ואכן, שכנה בה וועדת־תיאטרון־בובות של „צנטוס" ובהדרכת קלימה פוסווארק נערכו בה חזרות ואפילו הצגות קטנות.

מטעמי ביטחון היתה הספריה משמשת תחילה רק מוסדות של „צנטוס", כגון: בתי־יתומים, מיטבחי־ילדים, פנימיות־

למחצה לילדי־רחוב (פושטי־יד), פינות־ילדים שליד מרכזי־פליטים, בית־חולים לילדים, בתי־הסגר (בשביל האחרונים היו ספרים מיוחדים, מחשש הידבקות). מיספר מוסדות הילדים שהיו מקבלים חבילות ספרים (מעשרה עד עשרים ספר) הגיע לחמישים. אחר כך, באביב 1941, עת הותרה הספריה, יחד עם שאר ספריות, התחילו להשאיל ספרים גם ליחידים, שבמשך עת קצרה הגיע מיספרם עד 700. למעלה מכן ניבצר מן הספריה לשמש, ביחוד שלכל ילד היתה הרשות לקבל שני ספרים, ביידיש ובפולנית. התשלום היה מועט ביותר; חלק מן הילדים לא שילמו כל עיקר. הספריה התחילה להיענות קודם כל לילדים עניים, את בעלי היכולת היתה שולחת אל ספריית־הילדים של מרת סטיפה וורטמן שברחוב אלקטורלנה.

במשך הזמן נתלקטה שורה של ידידים נאמנים, מקרב ילדים ומבוגרים, שדאגו לספריית־הילדים. מלבד הילדים שהיו הפעילים באוסף ספרים, נמצאו רבים מקרב בני הנעורים, שהיו מגישים יום־יום עזרתם לספריה בכל אשר מצאה ידם: קישטו את המעון, ערכו קטלוגים (את הקטלוגים לילדים רכים קישטו בציורים), תיקנו וכרכו ספרים קרועים, היו מחזרים על בתי הקוראים ותובעים החזרת הספרים שנקראו (לרוב לא הוחזרו מחוסר מלבוש, מחמת חולי או מוות), אף היו מסייעים בהגשת ספרים לקוראים. הפעילים הנאמנים ביותר היו: סאבצ'ה (שיינדל) בייטל, רוז'יצ'קה שווארצברג, פולה (פרלה) ביילאוור, שולמית בראטשטיין. לכשנתאפשר לה לספריה תשלום שכר, הוזמנה לעזרה תלמידת האולפן לספרנים, אסתר קוחאנוביץ'. מלבד הנ"ל התנדבו לעבודות שונות רבים מן הילדים, קוראיה של הספריה.

מבין ידידי הספריה המבוגרים שהגישו עזרתם, מי באוסף ספרים, מי בקיבוץ תרומות ומי בפעולה חינוכית בעריכת שחריות ספרותיות, בהן היו נקראים באוזני הילדים קטעים ממיטב יצירותיהם של הסופרים, יש להזכיר את החברות: רוזה שמחוביץ (לאחר מותה מטיפוס, בשלהי 1941, נקראה הספריה על שמה), הסופרת רחל אוירבך, המורה מינה אבלמן־ליבנשטיין; החברים: יחזקאל בראטשטיין, שמואל ווינטר, יוסף יאשונסקי, ישראל ליכטנשטיין, נתן סמולר, פייוול ראביצקי ולייב שור. האחרון מסר לי מספרייתו את כל הספרים המתאימים לילדים, והיה מבקר יום־יום בספריה.

מפליא היה הצמאון לדעת שגילו הילדים בזמן האיום ההוא. בדרך כלל היו מרבים לקרוא בגיטו ורשה. מחמת העוצר שהחל בשעות המוקדמות של הערב היו תושבי הגיטו כלואים בבתיהם, מנותקים מרוב פינות התרבות, ומתמסרים לקריאה. בבתים רבים אירגנו ועדי הבתים החלפת ספרים לשכנים בינם לבין עצמם. ואולם הרעב לספרים הורגש בעיקר בקרב הילדים, אשר משך שנים אחדות לא ביקרו בבתי־ספר. רע ומר היה גורלם של בני העניים, ילדי פליטים ונשרפים, שלא היו להם בית או מישפחה, לא צעצועים ולא ספרים. לא חורף אחד עבר על הללו בקור וכפן, קרועים ובלויים על קרשי ריצפה של מחנות פליטים, או בבתיהם הדלים שנתרוקנו מכול ואפילו את הכר האחרון כבר מכרו בעבור פת לחם. הספר היה להם לילדים מיצרך חיוני, כמעט כלחם. לרוב הופיעו ילדים „נציגים" להחליף ספרים למען חבריהם שלא היה לבוש לעורם. בדרך כלל היו רוב הילדים מלובשים במין לבוש פאנטסטי — מיטפחות, שמיכות, וסתם בלויים. אך את הספריה פקדו כמעט יום־יום — באו לבקש „ספר נאה להשכיח בו את הרעב".

קיצם של כמעט כל הילדים בא ביולי 1942. בימים הראשונים של ההשמדה עדיין היו מופיעים בספריה ילדים בודדים, כשבידם תעודה „טובה" של אבותיהם. אולם כעבור שבוע כלתה לחלוטין רגל ילדים ברחוב. משהוצא רחוב לשנו מכלל תחום הגיטו, ניסיתי להעביר את הספריה לרחוב גנשה, לדירתו של י. יאשונסקי. אך לשווא היה עמלי. בו ביום שם לייב שור קץ לחייו — עת השליכו את ספריו בעד החלון.

התיאטרון היהודי

מאת זיגמונט טורקוב

רווחת הדעה כאילו יאסי שברומניה היא מקום לידתו של התיאטרון היהודי בלשונם המדוברת של המוני העם. שם הופיע גולדפאדן בשנת 1876 בהצגותיו המקצועיות הראשונות ביידיש.

ברם ישנן הוכחות, שעוד זמן רב לפני גולדפאדן התקיימו כבר בוארשה הצגות בודדות והופעות עונתיות של להקות יהודיות, מאומנות במקצוען ומאורגנות יפה. בניגוד למישחקי־פורים המסורתיים, שהוצגו במשך דורות בצורתם הפרימיטיבית, נערכו ההצגות האלו, מחזות שלמים בחמש מערכות, וקדמה להן פירסומת כשל תיאטרון „אמיתי". על־יסוד הידיעות האלו יש להניח שזכות הבכורה כמקום לידתו של התיאטרון היהודי ביידיש מגיעה לוארשה.

את הידיעות הראשונות על התיאטרון הזה אנו מוצאים ברשימותיהם של תיירים מחוץ־לארץ, שסיירו בפולין במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה. כמו־כן מעידים על־כך המיסמכים הארכיוניים של קהילת וארשה, שבסמכותה היה מתן רשיונות להצגות תיאטרליות ביידיש.

תייר גרמני בשם גרינג הוציא לאור בשנת 1844, בלייפציג, שני כרכים בשם „וארשה־עיר־בירה רוסית". הוא מספר על הצגה תיאטרלית ביידיש, שנוכח בה בזמן ביקורו בוארשה לאחר מרד נובמבר, בשנים 1832—1835 בקירוב.

התיאטרון, שעליו מספר המחבר, היה בעל אופי מיסחרי והציג את מחזותיו (שלושה מחזות — כל מחזה הוצג שני ערבים בשבוע) באולם ריקודים גדול. גרינג ביקר באחת ההצגות ולפי התוכן שהוא מוסר, היה זה „מישחק משה רבנו", מעובד בחמש מערכות ואפילוג על־ידי הבדחן שלמה בלוי, בשם „מאָזעס". המחזה הזה הוצא לאור בשנת 1876 על־ידי אחי־המחבר עם „תוספות חדשות" מאת המו"ל.

בשנת 1839 עלה בידי דוד טורקוס להשיג רשיון להצגת שמונה מחזות בדירה פרטית. בטורקוס יש איפוא לראות את בעל התיאטרון הרשמי הראשון בוארשה.

בשנת 1840 פנה קבלן שני, דוד הלין, לקהילת וארשה לשם קבלת רשיון להצגות בבית־הספר הצבאי לפרשים שברחוב קרולבסקה. הפעם סירבה הקהילה לתת את הרשיון, אף כי השילטונות הצבאיים לא התנגדו גם הפעם להצגות ביידיש באולם פרטי. על אף המאמצים הגדולים שהלין השקיע בהשגת הרשיון הרשמי לא עלה הדבר בידו. הפרנסים האדוקים נימקו את סירובם בטעמים דתיים. גם המתבוללים התנגדו למתן הרשיון לתיאטרון ביידיש אולם התנגדותם נבעה מטעמים אחרים: הם ראו בתיאטרון ביידיש התחרות לתיאטרון הפולני. במלחמתם בתיאטרון הזה גילו הפרנסים עקשנות גדולה יותר מאשר השילטונות הרוסיים ולא היססו מהשתמש בכל האמצעים — עד למלשינות.

אופייני הוא התזכיר שנכתב ב־10 באפריל 1840 על־ידי ה„דוזור" א. פפרוצקי לראש המישטרה הוארשאית, בו הוא מבקש מאת הגנרל „שיקח בחשבון, כי הצגה כזאת לא רק שאין לה כל השפעה טובה על קהל המבקרים, אלא להיפך, היא אינה אלא להג בלתי־מוסרי, גורם לדימוראליזציה — דבר שאסור בהחלט לפי הדינים הדתיים".

בתשובתו, מיום ה־12 באפריל 1840, רומז ראש המישטרה, שלאמיתו של דבר אין הממשלה רואה כל סיבה לאסור הצגות ביידיש, אלא כדי שלא לעורר „אי־שביעת־רצון של הדוזור בוזשניטשני" מוטב שלא להיענות לבקשתו של הלין, אלא אם כן יעלה בידו להשיג רשיון מהדוזור הנ"ל. לא ידוע לנו, אם ההצגות בתיאטרונו של הלין התקיימו בכלל.

האיסור המוחלט מצד הפרנסים בהסכמת השילטונות, שיתק למשך זמן רב כל נסיון להציג מחזות ביידיש באופן לאָגאלי. התיאטרון ירד למחתרת.

ידועה להקת „הבדחנים והמרשליקים" ששיחקה בשנת 1866 ביידיש באולם בגזשיבוב — המרכז החסידי של וארשה. ה„בדחנים והמרשליקים" היו ללא כל ספק מפורסמים כבר אז כמו „הזמרים מברודי" (בראָדער זינגר) עם הקומיקאים החביבים על הקהל: קופקה, דובינסקי ובנימין דאָנציס. ה„ברודאים" ניסו לשחק גם באולם „נובי טיוולי", אולם החוגים האדוקים הלשינו, כנראה, עליהם, והם נאלצו להסתלק משם. כעבור זמן מה הופיעו שוב, ברחוב פרנציזשקנסקה 24, בגינת וולף ליטוואק. אולם גם שם לא הצליחו, כנראה, להתגבר על מכשיליהם וכעבור זמן מה יצאו ללבוב.

הבנין הראשון של התיאטרון ביידיש

ידיעות נוספות על הצגות תיאטרליות ביידיש בוארשה הגיעו אלינו משנת 1868 ואתן קשור שמו של המנהל התיאטרלי באַלוב. הודות ליוזמתו ולמאמציו הוקם בכיכר מוראנוב, שהיתה ידועה אז גם בשם בוניפראטי, בניין מיוחד להצגות תיאטרליות. ביום 24 באוקטובר 1868 הופיעה בפעם הראשונה להקה מקצועית, בהנהלתו של באַלוב הנ"ל במחזה תנ"כי: „יעקב ובניו". המחזה שהיה מורכב משני חלקים („יעקב ובניו" ו„יוסף במצרים") חובר על־ידי המנהל באַלוב והוצג בשני ערבים.

המחזות האלה, שהקהל התלהב מהם מאוד, משכו אליהם גם את ליבם של מבקרים פולניים וכתבים מחוץ־לארץ. הביטאון של המתבוללים הורשאים, „איזראַאליטה" כתב בין היתר:

„אף כי בדרך כלל אין לראות בהצגות אלו שום תועלת להמוני העם, — יש בכל זאת להודות, שהן סימן ראשון לצרכים אסתטיים, המתעוררים בשכבות העם הנמוכות. ההצגות עלולות, במידה רבה, לעזור להעלאתו ולהתפתחותו של הרגש הזה".

כיוון שאי־אפשר היה באותו הזמן להשיג רשיון להופעות תיאטרליות ביידיש שיחק „התיאטרון האיזראַאליטי" (כפי שקראה לעצמה הלהקה) בגרמנית כזו, שהיתה „מובנת לשכבות הנמוכות של העם היהודי" (לפי הגדרתו של כתב רוסי־יהודי).

הלהקה שיחקה בשבתות במשך שנה שלמה, מה שמעיד על הצלחתה הרבה.

התיאטרון המוראנובי, שעברו עליו גילגולים רבים היה, איפוא, בניין הקבע הראשון של התיאטרון היהודי בוארשה. התיאטרון בשם „ארמיטז" התקיים עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה כששילטונות הצבאיים החליטו על חיסול כל הבנ־יינים בכיכר הזאת מטעמים איסטרטגיים (הכיכר גבלה עם מיבצר העיר — הציטאדלה).

תקופת גולדפאדן

בשנת 1885 הופיע בוארשה אברהם גולדפדן בתיאטרון היהודי־הגרמני. הצגותיו לא התקיימו בתיאטרון המוראנובי, אלא במרכז העיר, ברחוב דלוגה 25, בתיאטרון „בוף" שבזמן יותר מאוחר נודע בשם „אלדוראדו".

תיאטרון גולדפאדן פעל בוארשה במשך שנתיים בהצלחה רבה. בין הצגותיו הרבות הצטיינה „שולמית" שמיספר הצגותיה הגיע לשיא של 150. גולדפאדן הגיע לוארשה כשהוא מאוכזב ועייף. במשך השנתיים ששהה בוארשה יצר אך מעט והשתמש רק ברפרטואר הישן שלו. הרדיפות, תנאי העבודה הבלתי נורמליים, אי־הביטחון התמידי כאילו דיכאו בו את כושר יצירתו. הוא עזב את וארשה ונסע לאמריקה, כדי למצוא שם את תיקונו.

פעולתו של גולדפאדן בוארשה הוכיחה ללא כל ספק, שיש בה קהל רגיש וער, והקרקע מוכשר לתיאטרון יהודי קבוע.

את העובדה הזאת ידעה לנצל אולגינסקיה, מנהלת הלהקה הרוסית, שהופיעה ללא כל הצלחה ב„אלדוראדו". היא הרגישה שהתיאטרון היהודי ביידיש עסק טוב הוא והצליחה להשיג מאת השילטונות רשיון להצגות ביידיש. הרפרטואר כבר היה אז גדול למדי, כיוון שקמו לו לגולדפאדן מחקים. מלבד מחזותיהם של לאטיינר, שמ"ר, זייפרט, פרופ' הורוויץ, הופיעו מחזות בעילום־שם־מחבריהם, רובם ממוצא אמריקאי. היה, איפוא, במה למשוך את הקהל אל התיאטרון. גם מיספר השח־קנים גדל; הופיעו שחקנים בעלי שיעור קומה, כגון יעקב אדלר במחזהו של גוצקוב, „אוריאל ד'אקוסטה", מעובד ע"י לרנר.

שער הספר בהוצאה הוארשאית

אסתר רחל קמינסקי

לאחר זמן מה עברה המנהלת אולגינסקיה לאולם המיסעדה „שאטו־דא־פלאר" ברחוב דלוגה 11 ושם הציגה מחזות ביידיש עם הלהקה הפופולרית של ספיוואקובסקי והוברמן. כפטריות לאחר גשם מופיעות להקות תיאטרליות גדולות וקטנות בנקודות שונות של העיר והן מגיעות עד למועדון הרוסי שב־רחוב מוקטובסקה 73.

תקופת יעקב גורדין — אסתר רחל קמינסקי

בשנת 1905 מתחילה תקופת התחייה של התיאטרון היהודי ביידיש בוארשה. כמעט בבת אחת קמו כמה להקות רציניות ומאורגנות יפה: האחת, בתיאטרון „בגטלה", בהנהלתם של ארנשטיין ורוזנטל; השניה, ב„תיאטרון המוראנובי", שחודש בהנהלתו של ווייספלד. האחרון, ביחד עם סם אדלר, ניהלו באותו הזמן גם את התיאטרון החדש ברחוב קרולבסקה.

בשנת 1906 ניתווספו לוארשה עוד שני תיאטרונים ביידיש: ב„גן החורף" („ז'ארדין ד'היוור"), או „אקוואריום" שברחוב כמילנה 9, בהנהלתו של אורנשטיין, והתיאטרון ברחוב קרובה 18 (שנודע אחר־כך בשם „אליזאום"), שהוקם על־ידי אפלברג ורפאל.

בין השחקנים הפופולאריים ביותר באותה התקופה יש להזכיר את סם אדלר, אברהם פישזון, ספיוואקובסקי, אברהם יצחק קמינסקי, טנצמן, שלפרשטיין, ליברט, קומפנייץ, הרמן ואדולף ברמן, מ. קליין, ג. שוורצברג, ש. רוטשטיין, ל. ווינר, ה. פיינשטיין, גב' טרילינג וגב' הלפרין הצעירה, שהיא אחר־כך אסתר רחל קמינסקי. מזמן לזמן מופיעים בלהקות השונות השחקנים המצויינים: יוליוס אדלר, נ. דראניוב, י. פישלביטש, ל. סוקולוב והשחקן הפופולארי מהתיאטרון הרוסי — מ. מאיר־סון, שהציג הראשון את „צעזייט און צעשפרייט" לשלום־עליכם ו„גאָט פון נקמה" לשלום אש. בשני המחזות הנ"ל שיחק את התפקידים הראשיים.

תשומת־לב מיוחדת מושך אליו יוליוס אוסקר (אייזנבט) הוארשאי, ששיחק במשך זמן רב בתיאטרון הפולני והגרמני והביא אתו משם תרבות תיאטרלית וניסיון רב. הוא היה הבמאי הראשון המובהק אחרי גולדפאדן. לו יש להודות על רמת ההצגית הגבוהה של להקת פישזון—ספיוואקובסקי וקמינסקי—סם אדלר. בהנהלתו פסעה את פסיעותיה הראשונות, בתיאטרון „אלדוראדו", א. ר. קמינסקי בתפקיד מירלה ב„כשופמאכערין" לגולדפאדן.

עם שנת 1905 מסתיימת תקופת התיאטרון היהודי־גרמני, שהתחילה בהצגותיו של גולדפאדן ב„אלדוראדו". התיאטרון הנ"ל מילא תפקיד חשוב. בהכשירו את קהל המבקרים לתקופת גורדין, לתיאטרון הספרותי. הוא גישר בין משחק הפורים הפרימיטיבי לבין הצורה התיאטרלית המודרנית, שגורדין השתדל להעבירה מהתיאטרון האירופי ולשתלה בקרקע היהודי. הוא חינך קבוצה של אמנים מוכשרים עם א. ר. קמינסקי בראש.

בשנת 1905 בוטל האיסור הרשמי על התיאטרון ביידיש. בעקבות התסיסה המהפכנית בתוך ההמונים גברה ההתעניינות התיאטראלית. החלו מתארגנים חוגים ספרותיים־דרמאטיים, התיאטרון נעשה גורם חשוב בחיים הציבוריים ואף בחיים המדיניים. הקהל דורש מהתיאטרון הרבה והתיאטרון — שמרכזו הכי חשוב הוא וארשה — עושה הכל כדי למלא אחרי דרישותיו. השחקן לתיאטרון זה כבר מצוי, אך אין עוד רפרטואר ההולם את צרכי הקהל. השחקן זקוק לדמויות חיות, המוני העם משתוקקים עכשיו לא לבלוי זמן גרידא, אלא לבעיות העומדות ברומו של עולם. לאטיינר, הורביץ, שמ"ר, ואפילו גולדפאדן נעלמים לאיטם מהתיאטרון. את מקומם כובשים מחברים חדשים. גורדין מופיע בדראמות המשפחתיות שלו. הבעיות הסוציאליות והנטיות להטפת־מוסר, המתבלטות בהן בצורה תמימה למדי, מושכות את לב הקהל. השחקן נושם לרווחה ברפרטואר של גורדין. ניתנת לו האפשרות להביע את כל מאודו בדמויות ריאליסטיות, הקרובות לנפשו ובשפה המתהלכת בין המוני העם ולא בלהג ה„מגורמן".

הרפרטואר של גורדין הקים דור של שחקנים מובהקים, בעלי כשרון. הודות לדמויותיו מצאו את תיקונם שחקנים מצויינים כגון: ליברט, ויסמן, זסלאבסקי, ז'לזו, לנדוי, שפירא, רפאל והגבירות סוניה אדלמן, ירמולינה, טרילינג, שקיימו להקה קבועה בשם „הלהקה הספרותית" ואחר־כך „הלהקה הדרמאטית המאוחדת". בראשה עמדה א. ר. קמינסקי — „דוזה היהודית", כפי שנקראה על־ידי הביקורת הרוסית, או „אם התיאטרון היהודי", לפי כינויו של העם.

„הלהקה המאוחדת" היתה הראשונה שהשתמשה ביידיש אחידה והוטה מעל קרשי הבימה בניגוד ליתר הלהקות, שהשתמשו בעירבוב של ניבים ומיבטאים.

המיבטא הווהליני שבו השתמשו ה„מאוחדים" נתפרסם כ„יידיש של א. ר. קמינסקי". ללהקה היה במאי קבוע משלה, הדרמתיקון מארק ארנשטיין.

להקת קמינסקי התחילה לשחק ב־1905 את הרפרטואר של גורדין ב„ז'רדין ד'היוור", ואחר־כך עברה ל„ארמיטז'" של קומפנייץ ול„אליזאום". בין המחזות המפורסמים ביותר נימנו: „מירלה אפרת", „חסיה היתומה", „השחיטה", „אחים לוריה"; כמו כן „מישפחת צבי ראם" לפינסקי ו„אל נקמות" ו„ימות המשיח" לש. אש. המצב המדיני בפולין וברוסיה, התסיסה הגדולה בין ההמונים עוררו את הצורך במחזות בעלי תוכן מהפכני. המוני העם קידמו בהתלהבות את „אייזיק שפטל" לד. פינסקי ואת מחזהו של מיראבו „ז'ן ומרלנה", או „העמל וההון". ההצגות האלו היו מסתיימות בהפגנות רועשות של הקהל ובשירים מהפכניים.

הרפרטואר החדש, הכישרונות החדשים והגדולים, שהופיעו על הבימה משכו אליהם את תשומת־לב העתונות היהודית וזו של סופרים בעלי־שם. נח פרילוצקי, ד"ר מוקדוני, בעלי־מחשבות ופרישמן התחילו לכתוב על התיאטרון. י. ל. פרץ, ה. ד. נומברג, ד. פינסקי, פ. הירשביין, ש. אש, שלום־עליכם ומ. ארנשטיין התחילו כותבים למען התיאטרון.

אסתר רחל קמינסקי ובתה אידה ב„מירלה אפרת"

י. ל. פרץ גילה התעניינות מרובה בתיאטרון. לא זו בלבד שפירסם כמה ביקורות ומסות על ההצגות וביצוען, אלא גם השתדל להעשיר את הרפרטואר ביצירות דראמטיות משלו.

ב־13 באפריל 1906 התקיימה ב„ז'ארדין ד'היוור" הצגת הבכורה של המחזה הראשון לי. ל. פרץ, הגירסה הראשונה של „שרשרת הזהב". את המחזה העלתה על הבמה להקת קמינסקי—פישזון עם א. ר. קמינסקי בתפקיד הראשי. הקהל וגם הביקורת הגיבו בשלילה.

תופעה אופיינית לאותה התקופה הם החוגים התיאטרליים של חובבים שקמו אז במיספר די גדול. הצטיין במיוחד החוג שליד „הזמיר", בהנהלתו של מ. מילנר. מסביב לחוג זה התרכזו טובי המבקרים ואנשי התיאטרון, כגון ד"ר א. מוקדוני, פרץ הירשביין, נח פרילוצקי, דוד הרמן ובעיקר — י. ל. פרץ, שהתמסר ל„הזמיר" בכל נפשו ומאודו. בשנת 1906 ביים ד. הרמן שלושה מערכונים באולפן שלו: „האחיות" לי. ל. פרץ, „מזל־טוב" לשלום־עליכם ו„עם הזרם" לש. אש, בהשתתפותו של האחרון בתפקידו של דוד. המחזות האלו הוצגו בתיאטרון

הפולני בגן הזאקסי. את ההצגה הקדים י. ל. פרץ בנאום נלהב, שבו קרא את הקהל לתמוך בתיאטרון הצעיר.

גם בשנת 1909 ניסה י. ל. פרץ להקים אולפן דרמאטי, שאליו נצטרפו השחקנים שרה פיביק ומארק שווייד. בשנת 1910 מופיע האולפן ברחוב מוקוטובסקה 73 בהצגת המחזה של י. ל. פרץ, „אין פאליש אויף דער קייט", בהשתתפותם של השחקנים המאומנים מרים איזראעלס ומארק שווייד.

פרץ נסע בענייני החברה הזאת אף לפטרבורג, אולם הפעולה לא נשאה פרי על אף כל המאמצים שהושקעו בה.

בשנת 1910 הובאה ל„ארמיטז" להקת פרץ הירשביין, אך לא עלה בידה לכבוש את לב הקהל.

לאחר כישלון המהפכה של שנת 1905 פנו המוני העם עורף למחזות העוסקים בבעיות סוציאליות ומדיניות וממילא גם לתיאטרון האמנותי. הקהל הרחב פנה שוב לתיאטרונים שהציגו מלודרמות טפלות, מחוסרות כל טעם ואופארטות „לאומיות", שהובאו מאמריקה. את התיאטרון הציפו מחזות כגון "דאָס פינטעלע ייד", „דאָס יידישע הארץ", „באַרג מיר דיין ווייב" וכו'. ברפרטואר זה התמחו בעיקר ה„אַליזיאום" וה„ארמיטז'".

כתגובה לתיאטרון זה הוקם התיאטרון של קמינסקי ברחוב אובוז'נה 1—3, שניבנה מחדש בשנת 1909 על־ידי אברהם יצחק קמינסקי במקום הקירקס הענקי שהיה שם; אך הבניין לא התאים לצרכי תיאטרון דרמאטי.

תקופת ה„סטאריזם" האמריקני והחוגים הדראמטיים

בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה ביקרו בוארשה כמה שחקנים מאמריקה — „סטארס" („כוכבים"), כגון דוד קסלר, בוריס טומשבסקי, מוריס מושקוביץ, יעקב זילברט, בועז יונגביץ, מלבינה לאבל, פאני אפשטיין, שילינג מלבוב וברי. אולם הם לא תרמו מאומה לרמת התיאטרון. את ההצגות הכינו בחפזון, את הטכסט של המחזה התאימו לצרכי ה„סטאר" שצריך היה להתבלט. לכל היותר אפשר היה לראות הופעת שחקן מעניינת של שילינג או מושקוביץ', למשל, אבל לא הצגה תיאטרלית בעלת רמה.

רושם יוצא־מן־הכלל עשו בשנת 1910 הופעותיה של אמנית האופאַרטה האמריקנית, קלארה יונג, שהצטיינה בטעם תילבושתה, בחינה, ובטמפרמנט התוסס שלה. גם השפה שבה השתמשה היתה צחה, וללא כל אותם ניבים אמריקניים, שבהם הירבו האחרים להשתמש ושהשתלטו על היידיש האמריקנית. קלארה יונג היתה הראשונה שהכניסה את ה„נוסח האירופי" לתוך האופאַרטה ביידיש.

בשנת 1912 הופיע ה„אַליזאום" הוארשאי באופאַרטה אירופית אמתית — „חוה" מאת פרנץ לאֶהאר, בתרגומו הפיוטי של פסח קפלן. באותו הזמן הוצגה אותה אופאַרטה על־ידי התיאטרון הפולני בעל השם העולמי „נובושצי" (בבניין ה„אַלדורדו" לשעבר). השחקנים היהודים יצאו ביד רמה מההתחרות הזאת. הביקורת הפולנית, כמו הביקורת היהודית, הגיבה בהתלהבות על ההצגה והעידה על שיבת התיאטרון ביידיש לתיקונו.

בהצגה הצטיינו הפרימדונה אסתר נירוסלבסקה, זמר האופאַרה הפולנית יעקב קלטר, שמואל לנדוי (הבמאי), אדולף והרמן ברמן, מישה אפלבוים, לזר פריד (חבר להקת הירשביין לשעבר), השחקנית לוסטיג והמנצח פרץ סנדלר.

הניסיון הזה חולל מיפנה בתיאטרון המוקדש לאופארטות. נפתחה תקופה של הצגות מוסיקליות בנוסח אירופי.

כדי לעמוד בפרץ נגד ההסתערות של ה„שונד" וה„סטאריזם" קמו בשנות 1912/14 החוגים והאולפנים, שדוד הרמן היה הרוח החיה בהם.

האנטישמיות שהתגברה אז ברחוב הפולני גרמה לכך, שהרבה מצעירי היהודים המוכשרים, חניכי בתי־הספר הדראמטיים, נצטרפו לחוגים והאולפנים הללו. כמה מהם נתפרסמו אחר־כך כשחקנים מובהקים בפולין וברוסיה.

דוד הרמן ביים עם תלמידיו את ההצגות: „עס ברענט" לי. ל. פרץ, „נאַר א דאָקטאָר" ו„מענטשן" לשלום־עליכם. מההצגות הגדולות את „די משפחה" לה. ד. נומברג ו„משפחת צבי" לדוד פינסקי. החזרות נערכו ב„הזמיר", בגימנסיה של קרינסקי ובדירות פרטיות.

נסיון מעניין להקמת תיאטרון עברי נעשה אז על־ידי חברת „חובבי שפת עבר" ברחוב רימרסקה 12, שיסדה את „הבימה העברית". הרוח החיה במיפעל זה היה נ. צמח. השתתפו בתיאטרון — חנה רובינה, בשינה (מלהקתו של פרץ הירשביין), מנחם גנסין, בנימין ניצברג, נח מישקובסקי, הסטודנט אברהם לוינסון ותלמידי בית־הספר הדראמטי הפולני מוריץ טרפלר וזיגמונט טורקוב. הלהקה יצאה לסיבוב ובגלל המלחמה שפרצה בינתיים, שוב לא חזרה לוארשה.

עם תום המלחמה הראשונה מסתיימת בתיאטרון היהודי תקופת גורדין, שלה אנו חייבים את האמנית המובהקת אסתר רחל קמינסקי ואת הבמאי המודרני הראשון בתיאטרון יידיש — דוד הרמן.

ימי מלחמת העולם הראשונה

אם עד למהפכת 1905 שימשה היידיש ה„מגורמנת" מעין סגולה לשחק ביידיש, הרי עם פרוץ המלחמה הפכה יידיש זו לרועץ לתיאטרון על דימיונה לגרמנית.

התיאטרון היהודי נאסר בהחלט על־ידי שילטונות הכיבוש הרוסי ומצב השחקנים בוארשה נעשה נואש. רבים מהם נאלצו להופיע בקונצרטים כדי לקיים את נפשם; היו גם כאלה שהופיעו בכל מיני שמחות כגון בריתות, חתונות וכו'. שוב אנו עדים לתופעה שנתקלנו בה בתקופת ה„בדחנים והמרשליקים" בשנת 1866: נעשים נסיונות לשחק בפולנית.

היהודי הפשוט, שהתייחס תמיד ברגש של חיבה לשחקנים היהודים תמך תחילה גם בהצגות ה„פולניות". אולם כעבור זמן מה בחלה נפשו בפולנית הנלעגת ויחס הזילזול של השחקנים להצגות אלה גם הוא גרם שהקהל פנה אליהן עורף.

לאחר מאבק קצר עם הקשיים החמריים והרדיפות התדירות מצד השילטונות שבק התיאטרון הפולני־יהודי חיים לכל חי.

עם הכיבוש הגרמני התחוללה מהפכה בחיים הציבוריים והתרבותיים של היהודים בוארשה. מיד נפתחו שני תיאטרונים: תיאטרון קמינסקי וה„אַליזאום"; הקושי היה בחוסר שחקנים: מיספר גדול מהם נמלט עם **פרוץ המלחמה — לרוסיה.**

אסתר רחל קמינסקי, שחזרה עוד בזמן המלחמה מאודיסה, הצליחה להכניס ללהקתה כמה שחקנים ששיחקו בפולנית.

נצטרף גם מיספר צעירים המכונים „שחקני מלחמה". מבין הצעירים האלה התפתחו כעבור זמן כמה שחקנים טובים, שהטביעו את חותמם על התיאטרון היהודי.

ברם ההצגות בתיאטרון קמינסקי לא חידשו דבר ולא הצטיינו בהישגים. מלבד הרפרטואר הישן של גורדין הוצגו באותו הנוסח כמה מחזות מתורגמים כגון: זודרמן — „המולדת", זולה — „טרזה ראקין", בואטל — „הילדה הבלתי מובנת", שילר — „הרוצחים" וכו'. היה זה, איפוא, אותו התיאטרון בעל המגמה המיסחרית מלפני המלחמה, אולם בהרכב חלש יותר וללא אחידות במישחק ומשום כך לא הצליח למשוך את

פנים חדשות באותו התיאטרון היתה השחקנית לאה נעמי, מתיאטרון פרץ הירשביין לשעבר, שהצטיינה במישחקה כטרזה ראקין. התיאטרון כמה לכוחות חדשים ולדם רענן.

התחילה אז עבודה אינטנסיבית ב„הזמיר" בהנהלתו של ד. הרמן. קמו להקות חובבים באיגודים מקצועיים שהופיעו בכל מיני אולמים. מבין חברי הלהקות האלו נתפרסמו השחקנים: מרים שיק, בלריגה, אורלובסקה, ויסליץ, נורביד, שידלו, ניצברג, הלדנברג, זיגמונט ויונאס טורקוב.

ד. הרמן ניסה להכניס את חברי האולפן שלו לתיאטרון המקצועי ב„אליזאום" שבראשו עמד השחקן מלונדון ב. אייזיקוביץ. צירוף חובבים לשחקנים מקצועיים בלהקה אחת לא הביא תוצאות טובות, והתיאטרון חזר כעבור זמן קצר, לאופארטה בהציגו בין היתר את „שולמית" (בביומו של לנדוי) עם שחקני האופארה — יוזפינה וארשבסקי ויעקב קלטר.

באותו הזמן נוסד בדירת „הזמיר" החדשה (דלוגה 2א) תיאטרון נסיוני בשם „הפינה האמנותית". יוזמי התיאטרון הזעיר הזה — בנימין ניצברג וזיגמונט טורקוב — הציגו להם כמטרה הכשרת שחקנים לתיאטרון מודרני ביידיש וכמו־כן מציאת צורות ביטוי חדשות למענו. כחברים התקבלו מוסמכי בית־הספר הדראמטי וחובבים בעלי השכלה תיכונית.

הרפרטואר היה מורכב ממערכונים של פרץ, שלום־עליכם, מוליאר, פשיבישבסקי, קופרין, צ'כוב, מרק טווין, ברקו. ההצגות התקיימו בשבתות.

הוקם וועד אמנותי ואדמיניסטרטיבי, בו השתתפו: ד"ר גרשון לווין, ד"ר ויליקובסקי, שלמה מנדלסון, אפרים בירזובסקי, ה. ד. נומברג, אלתר קאציזנה, י. זינגר, ב. קרליניוס ו. פרנקל. במשך מחצית השנה הראשונה לקיומה הצליחה „הפינה האמנותית" למשוך קהל צופים וותיקים מחוגים שלא נמנו עד אז על קהל מבקרי התיאטרון.

דוד הרמן

הודות לתמיכתה החמה של העתונות נהנתה „הפינה האמנותית" מפופולאריות רבה בפולין והוזמנה אפילו להצגות־אורחים ללודז', בתיאטרון „סקאלה". את הצגת־הבכורה בלודז' הקדים בהרצאה ה. ד. נומברג שהדגיש כי „הפינה" אינה מביישת את החברה התיאטרלית שקדמה לה לפני המלחמה ואשר י. ל. פרץ והנואם היו ממייסדיה. הנסיעה הזאת היתה בעוכרי „הפינה האמנותית", כי גרמה להפרת השלום בתוך ההנהלה וכתוצאה מזאת לפירוק הלהקה.

באותה התקופה יצאה גם אסתר רחל קמינסקי להצגות־אורח בערי־השדה. בתיאטרון הוארשאי השתלטה האופארטה. למבקרי התיאטרון נוסף אז צופה חדש: אנשי־צבא גרמניים שהתחילו מבקרים בתיאטרון ביידיש בהיעדר תיאטרון גרמני. השחקנים הסתגלו לקהל החדש והירבו להשתמש בניבים גרמניים ובמרוצת הזמן הכניסו גם שחקנים גרמנים ובמיוחד שחקניות שהביאו אתן את הרפרטואר מהתיאטרון הגרמני. התיאטרון היהודי נהפך למין בריה משונה — לא גרמני ולא יהודי. המנהל התיאטרלי — דוד צלמיסטר — סייר בערי גרמניה, כדי למצוא סוּבּראֶטות ופרימדונות „מתאימות" למען מיפעליו בוארשה ובערי־השדה.

בין המיספר הגדול של השחקניות הגרמניות היתה יהודיה אחת, לאה רוזן, שהצטיינה באופארטה האכסוטית־למחצה — „נסיכת הנילוס". השתתפות השחקניות הגרמניות בתיאטרון ביידיש נמשכה עוד זמן־מה לאחר שקמה פולין העצמאית.

יוצאות לטובה מכלל זה היו האופארטות שהציגה השחקנית הצעירה, אידה קמינסקי, בתה של א. ר. קמינסקי. עם הופעתה בשנת 1916 הכניסה תרב־ת, טעם־טוב והעיקר — שפה רהוטה. כעבור זמן־מה עברה לדרמה.

עד כמה גדל קהל הצופים בתיאטרון היהודי תעיד העובדה שבשנת 1915 נוספו שני תיאטרונים: ברח' לשנו 1 הקימו הקבלנים ברין וריבה את התיאטרון „צנטרל" וברחוב דזילנה נהפכה הגינה „וואנוס" לתיאטרון שנודע אחר־כך בשם „סקאלה". מנהל „וואניס", זלוצ'בסקי, התאים את הרפרטואר של התיאטרון שלו לדרישותיו ולטעמו של קהל הצופים שהיה מורכב על־פי־רוב מהשכבות הנמוכות — מבריחי מיצרכי־מזון בין הערים ואנשי העולם התחתון. בראש הלהקה עמדו השחקנים.: זלמן ושטרספוגל. שם הופיעה גם אנה יעקובוביץ.

בתקופת הכיבוש הגרמני היו השחקנים הגרמניים ה„כּוֹכבים" היחידים מחוץ־לארץ. לעומת זאת באו מלודז' להקות שלמות שהופיעו ברפרטואר מעורב. כך, למשל, באה להקת שושנה ומשה דוד ווקסמן — שחקן אנגלי שנמצא עם פרוץ המלחמה בפולין ונאלץ להישאר בה. הצלחה גדולה נודעה לבימויו של ווקסמאן את „קפיטן דרייפוס", רפורטאז' תיאטרלי דוגמת „מנדל ביילים", שהוצג זמן קצר קודם לכן על־ידי שחקנים מקצועיים־למחצה באולם הראי־נוע ברח' דזיקה 12 ובאולם ריקודים בגזיבוב. גם התיאטרון של יוליוס אדלר וסרוצקי הופיע ברפרטואר מעורב כגון: „אותלו" ו„אוריאל ד'אקוסטה", „ישיבה־בחור" ו„בארג מיר דיין ווייב".

הפתעה נעימה היתה בהופעות האורח של זינה גולדשטיין ומיכאל מיכאלסקו באופארטה היהודית „ברטה היפה". ההצגה הצטיינה בצורתה האירופית והיידיש הרהוטה שלה. בלהקה הזאת התבלט במיוחד שחקן האופי שלמה קוטנר, חבר להקת פרץ הירשביין לשעבר. הודות להופעותיו אלה הוזמן מיכאלסקו לפתיחת ה„צנטרל", שהפך לתיאטרון האופארטה האמנותית לעומת „וואנוס" שבו שלטה האופארטה הרגילה.

ה„צנטרל" הצליח למשוך אליו את הסובראטית היהודיה, ששיחקה עד אז באופארטה הפולנית — מטילדה סנקלר ויחד עם מיכאלסקו, כאראז ולדרמן הופיעה בהצלחה רבה בקומדיה

המוסיקלית של י. ל. וולמן — „אלמן הקש". מחזהו הראשון של אותו המחבר — „הבית באש" — הוצג עוד לפני המלחמה ב„ארמיטז".

אידה קמינסקי נמצאה בערי־השדה ואחר־כך יצאה לאוקראינה עם מיספר ניכר של שחקנים צעירים שהצטרפו אליה. וארשה נשארה ללא תיאטרון דרמאטי וחסרונו הורגש ביותר.

בשנת 1917 הופיעה ב„אליזאום" להקה צעירה ובלתי־ידועה, שאחרי הצגותיה הראשונות יצאו לה מוניטין כ„הלהקה הווילנאית" (די ווילנער טרופע). להקה זו, שכמעט כל חבריה היו חובבים, היתה כעין המשך לתיאטרון פרץ הירשביין. הווילנאים טיפחו ריאליזם עמוק והצטיינו במישחקם ההרמוני. ה. ד. נומברג הגיב הראשון על הצגותיה של להקה זו במאמר נלהב: „מחול ליום־טוב". הוא ציין את ה„דחילו ורחימו", שהכניסו ה„ווילנאים" בנוסח מישחקם וביחסם לתיאטרון ולקהל. ה„ווילנאים" הציגו את הירשביין, אַש, פינסקי, ארציבשב, זודרמן. הצלחה יוצאת מהכלל נפלה בחלקו של „הכפרי" מאת קוברין. במחזה זה הצטיינו: עלמית, עזרא, שניאור, נכבוש, קובלסקי, טנין, ולטר, לרס, בלומנטל, ול. קדישזון — במאי הלהקה. המנהל האדמיניסטרטיבי של ה„ווילנאים" היה עד לחורבן פולין מ. מאזו. ה„ווילנאים" התאזרחו בוארשה ולמרות מיבטאם הווילנאי הזר נחשבו בה לבני־בית.

זמן קצר לאחר הצגת־הבכורה הצטרף ל„ווילנאים" דוד הרמן עם תלמידיו: נורביד, שידלו, ויסליץ, מרים שיק ומרים אורלסקה. מהשחקנים המיקצועיים הצטרפו: לאה נעמי ולייזר ז'לזו. עד סוף מלחמת העולם הראשונה שיחקה הלהקה הווילנאית, בהפסקות קטנות, ב„אליזאום".

בשנות המלחמה נתווסף הבנין החדש של ה„צנטרל", נולד הנוסח החדש של ה„ווילנאים" ואז, בשנת 1916, נוסד גם אירגון השחקנים בוארשה.

ה„ווילנאים" — „וויקט" — „יונג טעאטער"

ירחי הדבש של עצמאותה של פולין נתלוו בפרעות ביהודים ובגזירות שונות, שגרמו לתוהו־ובוהו בחיי התיאטרון ביידיש. כתוצאה מכך התחילה הגירת השחקנים מפולין, בעיקר לאמריקה.

על ה„ווילנאים" עבר המשבר הראשון, שקדם למשברים רבים. שחקנים אחדים, מהמובהקים, עם עלמית ועזרא בראשם, עזבו את הלהקה; לעומת זאת נתווספו שחקנים חדשים, כמה מהם מהתיאטרון הרוסי. חוץ מסניגוב ואוז'בסקיה, שהופיעו רק זמן קצר, נשארו כחברי הלהקה הווילנאית: אברהם מורבסקי, אלכס שטיין, יוסף קמן, סלובודסקי, יוסף בולוב, הרץ גרוסברט, חנה בראז, הבל בוזגן ואחרים. הרפרטואר של ה„ווילנאים" באותה התקופה היה מיקרי, מצבם הכלכלי די עגום, התיאטרון עמד לפני פירוק.

הצגת „הדיבוק", בסוף שנת 1920, מהווה מיפנה בתולדות הלהקה הווילנאית ובכלל בתולדות התיאטרון היהודי. ה„ווילנאים" שנימנו עד אז על התיאטרון הריאליסטי המובהק — הופיעו בפעם הראשונה במחזה ספוג רוח מיסתורין ורומנטיות, אפוף אכסטזה ורוממות־הנפש. הצגת „הדיבוק" היתה הישג כביר של הבמאי דוד הרמן, שיצר סיגנון חדש; היה זה הישגו הגדול ביותר של התיאטרון היהודי בפולין ביידיש.

אחר „הדיבוק" הוצגו בתקופות שונות מחזות אחרים בביומו של מנדל אלקין, מורבסקי, ויכרט, שיפר, טורקוב, ולדן, שטיין, טייטלבוים, רוטבוים שטרנברג. אולם אף אחת מההצגות האלו לא הצליחה באותה המידה שהצליח „הדיבוק". להקות רבות בפולין ובחוץ־לארץ הציגו את „הדיבוק" לפי נוסחו של הרמן והשתמשו אפילו במיבטא הווילנאי. על הצלחות אמנותיות ניכרות, נימנות גם כן: בבימויו של הרמן „בלילה בשוק הישן" עם מוסיקה מאת יוסף קמינסקי ו„החרש" מאת ברגלסון; המחזה „על קידוש השם" מאת ש. אש על־ידי וייכרט וביומו של „שילוק" עם השחקנים סמברג ויסליץ.

ה„ווילנאים" יצאו כמה פעמים לחוץ־לארץ לסיורים ממושכים ותמיד חזרו עם רפרטואר חדש ושחקנים חדשים. במשך עשרים שנות קיומם שיחקו עם ה„ווילנאים" למעלה ממאה שחקנים, רובם מפולין ומיעוטם יוצאי רוסיה ורומניה.

בין למעלה ממאה המחזות שהציגו היו מחזותיהם של שכספיר, מוליאר, גולדוני, טולסטוי, גורקי, גוצקוב, הבל, הייפטמן, וספינסקי, או'ניל, יברינוב, קאטייב וכו'. ממחזותיהם של המחברים היהודיים הופיעו כמעט כולם, החל מאקסנפלד ועד לפרגר.

ה„ווילנאים" באו לוארשה, כשהם מושפעים מהנאטורליזם והסימבוליזם הרוסי. דוד הרמן הכניס את הניאו־רומנטיות והמיסתורין של התיאטרון הפולני והפך אותם לרומנטיות חסידית ומיסתורין הקבלה. השפעתו של הרמן הטביעה את חותמה על הלהקה הווילנאית. לאחר תקופה קצרה של נסיונות פורמאליסטיים עברו ה„ווילנאים" למחזות בעלי נושא סוציאלי —המעולה ביניהם היתה הצגת „צעקי סין", בביומו של רוטבוים.

בהיכנס הנאצים לוארשה נמצא בה אחרון ה„ווילנאים" — המנהל מ. מאזו, ואתו נסתיים קיומה של הלהקה הווילנאית.

*

התקדמות ניכרת בהתפתחות התיאטרון ביידיש היווה ה„וויקט" (ווארשעווער יידישער קונסט־טעאטער — התיאטרון היהודי הוארשאי האמנותי). מישכנו הראשון היה בבניין התיאטרון „צנטרל".

לאחר שמיכאלסקו עם קבוצת שחקני האופרטה יצאו לאמריקה, הופיעו ב„צנטרל" להקות ארעיות ושחקנים־אורחים, ביניהם שחקנים שחזרו מרוסיה עם משפחת ראפאל ואייזיק סמברג בראש.

זיגמונט טורקוב

בשנת 1921 חזרו אסתר רחל קמינסקי ואידה וזיגמונט טורקוב והפכו את ה„צנטרל" לתיאטרון דרמטי. בין ההצגות הראשונות של התיאטרון הנ"ל, שהצטיינו במיוחד, היתה הצגת „הכילי" למוליאר ו„רביזור" לגוגול. היו אלה ביומי־הבכורה של זיגמונט טורקוב.

בשנת 1922 הציג ה„צנטרל" את „מוטקה גנב" לשלום אש. הצלחת ההצגה הזאת לא נפלה מהצלחת „הדיבוק". בעיקר התבלטה ב„מוטקה גנב" השחקנית הצעירה קלרה סגלוביץ'.

משנת 1923 מתחילה תקופת הזהב של התיאטרון „צנטרל",

בשנת 1924 נתארגנה הלהקה מחדש ונתפרסמה בשם „וויקט". על חברי ה„וויקט" נימנו: אסתר רחל קמינסקי, אידה קמינסקי, סוניה אלטבוים, דינה בלומנפלד, נטליה ליפמן, ברסקה־פישר, שמואל לנדוי, משה ליפמן, יונאס טורקוב, אדם דאמב, דוד לדרמן, וול. גודיק, הרמן פיינשטיין, פישר, מנדלבליט, קרמן וזיגמונט טורקוב, הבמאי של ה„וויקט".

בתקופה הראשונה לקיומו מופיע ה„וויקט" בשני מחזות מאת קלסיקאים מהתקופה הטרום־גולדפאדנית: ד"ר שלמה אטינגר — „סרקלה" (מוסיקה מאת יצחק שלוסברג) ו„הגיוס" („פריזיוור") מאת מנדלי־מוכר־ספרים, (פרולוג ומישחק בינים מאת י.מ. נימן). „סרקלה" היה התפקיד החדש האחרון שבו הבריקה עוד הפעם אסתר רחל קמינסקי. כעבור שנה חלתה קשה ובשנת 1925 נפטרה בגיל 56 שנה. יום הלווייתה נהפך ליום־אבל לאומי, בדומה להלווייתו של י.ל. פרץ עשר שנים קודם לכן. ביום השלושים לפטירתה של אסתר רחל קמינסקי נחנך על־שמה המוזיאון התיאטרלי היהודי הראשון, שעבר לאחר שנה לרשות „ייווא" בווילנה.

בין ההצגות המוצלחות ביותר בתקופה הראשונה של ה„וויקט" יש להזכיר את „שבעת התלויים" לל. אנדריאֶב, „שבתאי־צבי" לז'ולבסקי, „צ'ו החוטא" לברסטל. בצורה מודרנית בויים מחזהו של גולדפאדן: „שני הקוני־למל" והתקיימה הצגת־הבכורה של „טוביה החולב" לשלום־עליכם. עם הרפורטואר הזה יצא ה„וויקט" לסיור, ראשית נדודיו הארוכים בפולין ובחוץ־לארץ.

בעונת 1926/27 הופיע ה„וויקט" בתיאטרון קמינסקי עם הצגת „לא תחמוד" לגולדפאדן, בביום מודרני של ז. טורקוב (מישחק הביניים — משה ברודרזון, מוסיקה — יוסף קמינסקי). המחזה הוצג לכבוד יובלו של התיאטרון היהודי ביידיש.

כהישג אמנותי ממדרגה ראשונה יש לציין את „הזאבים" לרומאן רולאן וההצגות בעלות־התנופה, כגון „בארץ הזהב" לי. פט, „האוצר" לדוד פינסקי ו„האחים קרמזוב" לדוסטוייבסקי (בעיבוד אידה קמינסקי). בתקופה זו הוצגו גם כמה מחזות בעלי אופי קאמרי, כגון „הרעיון" לאנדריאֶב, „מורפיום" להרצר ו„סנקין" ליושקביץ'.

מזמן לזמן, ובהרכבים שונים, סייר ה„וויקט" בערי־השדה בפולין ובחוץ־לארץ. בשנת 1938, לאחר ריאורגניזציה מקיפה, שטורקוב ביצע בלבוב, חזר ה„וויקט" לתיאטרון הוארשאי „נובושצי". לרפרטואר של ה„וויקט" נתווסף: „הכוכבים התועים" לשלום עליכם, „הפעמונר" — לוויקטור הוגו ובעיקר: שורה של מחזות מוסיקליים בעלי תנופה, כגון: „שולמית" לגולדפאדן, בעיבוד ז. טורקוב, „בר־כוכבא" בעיבוד אשנדורף, ו„זמרי ברוד" מאת י. אשנדורף. בהצגות אלו שיתפו פעולה האמנים מלבוב: שלמה פריזמנט (מוסיקה), פרץ קליימן (תפאורות ותלבושות) ובלה כץ (מחולות).

מחוץ לשחקני ה„וויקט" הדרמאטיים (מישפחת נאטאן, עני ליטאן, יצחק גרודברג, אסתר פרלמן, פפי אוריך, יעקב מנדלבליט, חיים ניסנצווייג, י. אייזנברג, ריה זארינה, יצחק זיגר ומ. זאק) שיחקו בו כמה פליטים, שחקני האופארות הגרמניות והאוסטריות, ובעיקר הצטיינו הזמרית לובה לוויצקה, הטאנור אלברט פאלאר והבאריטון ידידיה אפשטיין.

מחזות גולדפאדן בביום ה„וויקט" שוחררו משפתם הנמלצת והמלודרמטיות הטפלה, צורתם עובדה מחדש, הובלטו הנימות הלאומיות והסוציאליות, תכנם העממי והפיוטיות התמימה שבהם — במיזוג הארמוני עם מוסיקה מלבבת, עושר צבע ותנועה וכך נוצר טיפוס חדש של דרמה מוסיקלית.

ה„וויקט" מילא תפקיד חשוב בתולדות התיאטרון היהודי המודרני ביידיש בפולין על־ידי חידוש הרפרטואר שלו והכנת שחקנים חדשים. ה„וויקט" הוא שהוביל את התיאטרון בדרך המלך של הספרות העולמית ואותה שעה החייה את האוצרות הנישכחים של הספרות היהודית. ב„וויקט" ניתנה האפשרות לאמנים היהודים להתבטא וליצור. ואלה שמות האמנים שהכינו את התפאורות בשביל הצגות ה„וויקט": מאנה כץ, משה אפלבוים, פרץ קליימאן, וו. ברוינר, וו. וויינטרויב, שליווניאק, מארזאר, באלק, טראפלאר וכמה אמנים פולניים. את המוסיקה חיברו: יצחק שלוסברג, יוסף קמינסקי, שמואל וויינברג, אייזנשטט, פריזמנט, שיביץ', זלמן וכו'.

ה„וויקט" היה התיאטרון היהודי היחיד שהציג עוד ביום הרביעי לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה.

התיאטרון השלישי בתקופה שבין שתי המלחמות, שהכניס ערכים חדשים, היה התיאטרון של מ. וויכרט, „יונג־טעאטער", שהתחיל בהצגותיו בוארשה בשנת 1933. תיאטרון זה הורכב מכוחות צעירים, מהם מוסמכי בית־הספר הדרמאטי הראשון, שנוסד בשנת 1922 על־ידי הקולטור־ליגה בוארשה, וכמו־כן מתלמידי האולפן משנת 1929.

ה„יונג־טעאטער" היה בעל אופי אכספרימנטלי מובהק ובהמצאותיו בביום ובמקוריות הרפרטואר שלו משך אליו את תשומת־לב הקהל. היה גם מהחידוש והמהפכניות בוויתורו על מיסגרת הבמה הצרה. כל הצגותיו של ה„יונג־טעאטער" התקיימו באולם גדול (תחילה ב„חברת החייטים", ברחוב כנטורסקה ואחר־כך ברחוב דלוגה 19) ללא במה אחת מרכזית, אלא על כמה במות, בין הקהל, שהוקמו במיוחד לכל הצגה. על־ידי המצאה זו, חיסול התחום בין השחקנים והקהל, נגרר הקהל באופן ישיר לתוך המישחק, והדבר גם עזר במידה רבה להסתיר מעיני הצופים את חוסר־אונם של רוב השחקנים. ה„יונג־טעאטער" נתחבב על הקהל בזמן קצר וכל הצגת־בכורה שלו הפכה למאורע תרבותי חשוב.

ה„יונג־טעאטער" הציג את „בוסטון", רפורטאז' בימתי בשלוש מערכות וארבעים־וארבע תמונות מאת פ. בלומה; „להקת טננצפ", מעובד על־יסוד „שני הקוני־למל" מאת גולדפאדן; „קראסין", „מיסיסיפי" מאת ל. מלאך; „אוצרות נפוליאון", על־יסוד „כורי הזהב" מאת שלום עליכם; „שמחה פלאכטע" לי. פרגר ו„מסעות בנימין השלישי" למנדלי.

ה„יונג־טעאטער" נרדף על־ידי הממשלה הפולנית עקב מהפכנותו ואף נסגר לזמן מה. בגלל כמה הצגות בלתי־מוצלחות נתערער קיומו. נעשו ניסיונות להיחלץ מהמצב על־ידי הופעות־אורח של השחקן היהודי־גרמני המובהק קורט קאטש ב„ואצק" מאת ביכנר, אבל ללא הצלחה. לסוף הביאו החיכוכים הפנימיים בין הלהקה והנהלתה לחיסולו של התיאטרון.

ניסיונות והישגים

מלבד שלושת התיאטרונים הנ"ל נעשו בתקופה שבין שתי המלחמות ניסיונות שונים, שכמה מהם הצליחו במידה רבה.

לאחר שה„וויקט" עזב את וארשה בשנת 1924, המשיך

ה„צנטרל" את פעולתו כתיאטרון דרמאטי עם משה ליפמן בראש. הוא הציג את „המכשפה" מאת גולדפאדן, את „פישקה החיגר" (עיבוד חדש מאת יעקב וואקסמן), „היחוס" לשלום אש, „הגיבור באזיקים" לפי וו. הוגו ו„מושקה חזיר" לברקוביץ. לרגל ביקורו של מורבסקי הוצג בפעם הראשונה ה„דוכס" לאלתר כציזנה. בשנת 1925 תבעה הממשלה הפולנית למסור לה את הבניין והקימה במקומו את בית המונופול לספירט. בשנת 1926 ניבנה מחדש ה„וואנוס" על־ידי השותף של ה„צנטרל", ח. ריבה, ונקרא מאז „סקאלה". בניגוד ל„וואנוס" השתדלה ה„סקאלה" למשוך להקות משובחות ושחקנים מפורסמים וכך נשתנה גם קהל הצופים. ב„סקאלה" הופיעו להקת אידה קמינסקי, הלהקה הווילנאית, „התיאטרון למען הנוער", וכן התקיימו שם הופעות־אורח של אלכסנדר גראנאך, קורט קאטש, רודולף זסלבסקי, מוריס למפה, שושנה, שיינה הלפרין, רחל הולצר, אייזיק סמברג וכמה „סטארס" אמריקניים עם צילי אדלר בראש. עד פרוץ המלחמה השנייה הציגה שם להקה, בהנהלתו של אלכס שטיין, את „יושה עגל" בביומו של מוריס שוארץ.

אברהם מוראבסקי

ה„סקאלה" יכולה לזקוף על חשבונה כמה הישגים בשטח התיאטרלי. בשנת 1922/23 הופיעה שם בפעם הראשונה מאלי פיקון והופעותיה היו למאורע בחיים התיאטרליים. הודות לקיסמה האישי וטבעיות מישחקה היא משכה את לב הקהל והפיחה רוח חיים בטאקסטים הטפלים של המחזות בהם הופיעה. היא האצילה מן הבמה רוח של שימחה ועידוד לתוך אוירת הדיכאון ששלטה אז בחיי יהודי וארשה.

בשנת 1924 נעשה בתיאטרון קמינסקי הניסיון הראשון להקים אופארה ביידיש, שמומנה על־ידי מאצאנאטים לודז'אים. את הליבראטו לאופארה „דוד ובת־שבע" חיבר משה ברודרזון ואת המוסיקה — חנוך כהן. דוד הרמן ביים את האופארה והופיעו בה הזמרים: רות לאוויאש, משה רודינוב, ארליך ואחרים. הניסיון לא הצליח וגרם להפסדים כספיים גדולים.

בשנת 1926 התקיימו הופעות־אורח של יוליוס אדלר בהצגתו של טולר, „הינקמן"; בשנת 1927 — הופעות־אורח של לידייה פוטוצקי ברפרטואר שלה מהבמה הרוסית. בשנת 1934 משכו תשומת־לב רבה הופעותיו של אלכסנדר גראנאך בהצגה האקטואלית דאז מאת פ. וולף: „הטלאי הצהוב". בשנת 1935 אירגן שם מוריס שווארץ להקה משובחת והציג בתנופה רבה את „יושה עגל" מאת י. י. זינגר, „היהודי זיס" מאת פויכט־וואנגר, „טוביה החולב" ו„קשה להיות יהודי" לשלום־עליכם ו„אלוהים, אדם ושטן" לגורדין. ההצגות האלו עוררו התעניינות רבה ומשכו קהל צופים רב.

חוץ להצגות בעלות־הערך הנ"ל, התקיימו בתיאטרון קמינסקי הופעות־אורח של „כוכבים" אמריקניים במלודראמות ואופארטות. קרה אמנם שבין ה„סטארס" נמצאו שחקנים בעלי־כישרון כגון לודוויק זאץ, אולם רוב־רובן של ההצגות היו מחוסרות כל טעם וכל ערך אמנותי, השפה היתה נלעגת וגרמו לדאמורליזציה של טעם הקהל. נציגי התיאטרון המשובח נאבקו קשה נגד יבואני ה„פיגול" האמריקני. לבסוף קמו וועדות ציבוריות לשם השגחה על הרפרטואר. שנים מיספר לפני הכיבוש הנאצי נהפך תיאטרון קמינסקי למוסך. וארשה איבדה מישלט תיטרלי בעל מסורת.

בשנת 1930 הופיע בוארשה השחקן היהודי־רוסי פאול באראטוב ועם בואו קשורה חנוכת התיאטרון היהודי בבניין הגדול של התיאטרון הפולני „נובושצי", ברחוב בילנסקה 5. „נובושצי" היה מאז — בהפסקים מעטים — משכן התיאטרון המשובח והאכספרימנטלי ביידיש.

הביום הפורמאליסטי של „מאתיים אלף" לשלום־עליכם על־ידי מנחם רובין הצליח במידה רבה; במידה יותר קטנה הצליחו „בני־המלך" לבאבל ו„קוני למל" לגולדפאדן. „מות דאנטון" לביכנר בביומו של וויכרט הפך להצגה מונומנטלית.

לאחר פירוק להקתו של מוריס שווארץ, בסוף שנת 1936, התארגנה בתיאטרון „נובושצי" להקה בהנהלת ז. טורקוב. הלהקה הציגה את „המחותנים" מאת גוטספלד, „שאפ" מאת לייוויק, „הכוכבים התועים" (ביום — מרק ראזומני, פזמונים — יצחק מאנגר, מוסיקה — ל. הלפרן) מאת שלום־עליכם, „בת פנדרה" מאת ז. שניאור (בביומו של שיינברג). הצנזורה סירסה את הטקסט בצורה מבהילה.

בשנת 1937 התקיימה ההצגה הראשונה של התיאטרון הציבורי לנוער בהנהלתה של קלרה סגלוביץ': „המכשפה" מאת גולדפאדן, בעיבודו הפיוטי של מאנגר, בביומו של ראטבוים ומוסיקה מאת ה. קאהן. ההצגה הזאת בישרה גדולות, והתיאטרון לנוער היה בודאי נהפך בתנאים כתיקונם ותחת הנהלה מנוסה לבית־יוצר אמנותי. בהצגה הנ"ל הצטיינו במיוחד דינה הלפרין, בתפקיד „באבע יאכנע" ומקס בוז'יק כהוצמאך.

ההישג הגדול השני של התיאטרון לנוער היתה „הסערה" מאת שכספיר, בביומו של הבמאי הפולני המפורסם ל. שילר; ההצגה השלישית והאחרונה היתה: „מלך־שמח" מאת פרגר, בביומו של מ. וויכרט.

ניסיון מעניין מבחינה אמנותית היה גם ה„ווניט" („ווארשעווער נייער יידישער טעאטער"), שנוסד בשנת 1929 על־ידי יונאס טורקוב בתיאטרון „אליזאום". ה„ווניט" הציג בהצלחה את "המרד" מאת י. ב. צפור (בביומו של ד. הרמן), „וולפונה" לבן ג'ונסון (ביום — יונאס טורקוב), „החרש" מאת ברגלסון (ביום — הרמן) שהיה הצלחה אמנותית וחמרית גדולה.

קלרה סגלוביץ'

תפקיד נכבד בהתפתחות התיאטרון ביידיש נודע ללהקת אידה קמינסקי, שיכולה לזקוף לחשבונה כמה הישגים ניכרים. מחזהו של המחבר הדנציגאי מכס בוימן, „גליקל האמעלן" הפך באינטרפרטציה של אידה קמינסקי למאורע אמנותי וציבורי חשוב בפולין שלפני המלחמה, בקשר עם הסכנה ההיטלרית הממשמשת ובאה. אידה קמינסקי עיבדה גם רומן

מאת י. פרלה, „אנשים חדשים", וחידשה את הקומדיה של לאטיינר, „רב שיינדל מיהופיץ" (בעיבודו של ברודרזון) והעלתה בפעם הראשונה על הבמה היהודית את המחזה של לופה דה־ויגה, „מעיין הכבשים". להקת אידה קמינסקי נמנתה על המשובחות והצטיינה ברמתה התרבותית הגבוהה, יחסה הרציני לאמנות והתיאום ההארמוני של המישחק. הופעותיה בחוץ־לארץ עברו בהצלחה רבה. בשעה שפרצה מלחמת העולם השנייה נמצאה הלהקה בלודז'.

בשנת 1937 נעשה בתיאטרון „נובושצי" הניסיון המעניין להקים במה יהודית לאומית. את המשימה הזאת לקחו על עצמם מרגוט קלויזנר וברנדשטטר. התיאטרון הלאומי הצטיין במיוחד בנושאי הצגותיו, שהיו בעלות אופי לאומי מובהק. בפעם הראשונה בתולדות התיאטרון ביידיש בוארשה הוזמנו במאים מחוץ־לארץ. „הבימה הלאומית" הציגה את „המישפט" מאת שולמית בתדורי (ביום: ליאופולד לינדברג), „יעקב ועשיו" מאת גרונימן (ביום: מ. מינהרט) ו„המאבק לאדמה" מאת מרטין רוסט (ביום: בתדורי). להקה זו לא התקיימה זמן רב עקב הפסדיה הכספיים, ונאלצה להתפרק.

יחד עם המאמצים שסיפרנו עליהם לעיל, נעשו במשך כל זמן קיומה של פולין ניסיונות לאין מיספר: שחקנים מקומיים, אורחים, קבלנים, — הופיעו, הבריקו ונעלמו כלעומת שבאו.

במשך התקופה הזאת נתווספו ונעלמו בנייני תיאטרון. בפרברי העיר, במקום מגוריהם הצפופים של המוני־העם — בסמוטשה ודז'יקה — הוקמו שני תיאטרונים. במרכז העיר — ברחוב בילנסקה התקיים זמן מה תיאטרון קאמרי של יונאס טורקוב ודינה בלומנפלד. כמה שנים לאחר כך הופיעו במחזות קאמריים במכון למדעי היהדות בטלומצקה 5.

גם על במת איגוד הסופרים והעיתונאים, ברחוב טלומצקה 13, התקיימו לעתים תכופות הופעות שחקנים מובהקים ברפרטואר בעל אופי קאמרי ונסיוני. שם הופיע זמן מה תיאטרון־הבובות הסאטירי־הפוליטי בהנהלת הקבוצה הלודז'אית: ברודרזון, י. מ. נימן, גולדשטיין, מ. ברוינר, ה. קאהן. שם התקיימו גם הופעות תיאטרון־הבובות האמריקני, „מאדיקאט".

בסוף שנת 1925 הופיע בוארשה טיפוס חדש של תיאטרון, שנתחבב על הקהל ותפס עמדה חשובה בחיים התיאטרליים: הבמה לאמנות זעירה. בפסג' סימון, דלוגה 50, נוסד ה„עזאזל", בהנהלתה של תיאה ארצישבסקי (איזראַאלס לשעבר), משה ברודאַרזון, העניך קאהן, הנריק באַרלאַווי ודוד הרמן. הרפרטואר הורכב ממיניאטורות אמנותיות, מחזות־הווי מסוגננים, פולקלור מבויים, סטירה פוליטית והופעות יחיד. בלהקה, שחבריה היו ברובם חניכי האולפנים, הצטיינו במיוחד אולה לילית באופן ביצוע שירי הז'אנר וול. גודיק הקונפרנסיה.

אם ה„עזאזל" היה תיאטרון לאיסטניסים, הרי תיאטרון „הסמבטיון", שיצחק נוז'יק יסדו בשנת 1926, היה מיועד להמוני העם. „הסמבטיון" הציג בבניין „סקאלה". בראש השחקנים המיקצועיים עמדה חנה גרוסברג. בין הצעירים הצטיינו: רוזה גאזאל, לילינה ליבגולד ומנשה אופנהיים. כעבור זמן מה ייסד חלק מהלהקה תיאטרון חדש בשם, „הבנדה היהודית".

לאחר חיסול ה„עזאזל" תפס מקום חשוב ה„ארארט" — מיסודו של משה ברודאַרזון בלודז', בשנת 1927. השתתפו שם הקומפוזיטורים: האַניך קאהן, דוד ביגלמן והרץ רובין. בלהקת „ארארט", ששיחקה עונות רבות בוארשה הצטיינו במיוחד בפשטותם והווייתם העממית דז'יגן ושומאכאַר. ה„ארארט" פעל בהפסקות ואגב ריאורגניזאציות תדירות עד הכיבוש הגרמני.

מקום מיוחד נודע בוארשה להופעות האורח של „הבימה" ושל „ה„אוהל". התיאטרונים האלה הצליחו למשוך אליהם גם חלק ניכר מהמתבוללים הוארשאים, שבדרך כלל לא גילו התעניינות בתופעות התרבות בחיי היהודים. להופעות „הבימה" וה„אוהל" הקדישה תשומת לב גם העתונות הפולנית וציינה אותן כמאורע תרבותי חשוב.

מאורע לא פחות חשוב היו הופעות התיאטרון של שחקן יחיד — הקריין הנפלא הרץ גרוסברט.

התיאטרון בגיטו

התיאטרון היהודי בוארשה היה מושרש עמוק בחיים התרבותיים והציבוריים של היהודים וביטא את לבטיהם ומאווייהם, מאבקם והישגיהם. גם בתקופה גורלית ליהדות וארשה עמד התיאטרון לשירות העם, עד ליום הרביעי של הפלישה הנאצית. בשעה שכל התיאטרונים הפולניים הפסיקו כבר את הצגותיהם, המשיך ה„וויקט" בהצגת „שולמית" לגולדפאדן, עד שפצצה נפלה על במת התיאטרון ושמה לה קץ.

כמה שחקנים ניסו להקים את התיאטרון היהודי תחת השילטון הנאצי טרם שהוקם הגיטו. בראשונה הופיעו שחקני־אופאַרטה פופולאריים, לחוד או בקבוצות קטנות, בבתים פרטיים. משם עברו, בתחילת שנת 1940, לבתי־קפה בשכונה היהודית, שהיו בבעלות ה„פאַלקס־דייטשן". אף־על־פי שלעתים תכופות התנפלו הגרמנים על המועדונים האלה ותפשו את הקהל ואת השחקנים והובילום לעבודות־פרך, נתווספו מועדונים כאלה יום יום. ברחוב לשנו בלבד נמצאו בשנת 1940 כ־30 מועדונים כאלה וכמו־כן גינות בהן הופיעו שחקנים.

בספטמבר 1940 נתארגנה „הוועדה המרכזית להופעות" בהנהלתו של יונאס טורקוב. מתפקידיה היה לשמור על רמת ההופעות ולהפכן לגורם ציבורי־חינוכי ותעמולתי.

במשך שנה אחת אירגנה הוועדה המרכזית הזאת 1814 הופעות, לרבות 8 קונצרטים סימפוניים. בגיטו פעלו 5 תיאטרונים מיקצועיים, שניים מהם ביידיש: „אֶלדוראדו" — „סקאלה" לשעבר — ו־„ניי־עזאזל" — ברחוב נובוליפקי 72, בכנסיית הבאפטיסטים לשעבר.

מלבד זה פעלו להקות באולמות ריקודים לשעבר, בנקודות שונות בגיטו, וכל 135 השחקנים שנירשמו בגיטו הוארשאי, השתתפו בהן. הרפרטואר היה מורכב ממחזות שונים מהרפרטואר הישן של התיאטרון הוארשאי, עם „מוטקה גנב", „הדיבוק" ו„שולמית" בראש. אייזיק סמברג הופיע אפילו ב„הכילי" מאת מוליאר. אולם כיוון שאסור היה לשחק במחזות של מחברים אריים, הופיע המתרגם, א. איינהורן, כמחבר המחזה. יונאס טורקוב ודינה בלומנפלד שיחקו במכון למדעי היהדות את הקומדיה „תורת החלומות" לפרויד כדר־שיח קומי.

בשנת 1942 הציג הבמאי ויסקינד, ב„אֶלדוראדו", את „הכפרי" לקוברין בלוויית המוסיקה של פרופ' זאקס, התפאורות לא. ליברמן. הודות לנימה החדשה והתיאום האמנותי של המישחק, נעשה מחזה זה למאורע גדול בגיטו וארשה.

מבין 135 השחקנים, אסירי הגיטו הוארשאי, ניצלו רק שנים: יונאס טורקוב ודינה בלומנפלד.

התנועה המקצועית והשיתופית

האיגוד המקצועי של הפועלים

מאת יצחק לב

אירגונים נפרדים של פועלים יהודים קמו עוד בחיק החבורות הישנות של בעלי־מלאכה, שבהן היו מאורגנים הפועלים יחד עם מעבידיהם. זו היתה הצורה המקובלת של אירגוני פועלים עוד בשלהי המאה הי"ט. הצורה הראשונה של אירגונים מקצועיים של פועלים יהודים ברוסיה ובוארשה בכלל זה — היו קופות־הפועלים, שהיו קיימות באורח בלתי־לאגאלי ואשר התפתחו מחברות לעזרה־הדדית לאירגונים לוחמים מובהקים. הקמת הקופות באה הודות להשפעת החוגים הסוציאליסטיים היהודיים.

ברוסיה הצארית לא היתה קיימת אז למעשה כל תחיקה סוציאלית. שביתות היו אסורות. הלאגאליזאציה של שביתות, ביניהן כלכליות, לא באה אלא ב־2 בדצמבר 1904. אף־על־פי־כן ישנן ידיעות על שביתות, ביניהן שביתת פועלי־הטאבאק היהודים בוארשה בשנות ה־80 ושביתת פועלי־הנעלים בשנות ה־90 — שני ענפים, שכבר בימים ההם היו מאורגנים על בסיס תעשייתי ואשר בהם עבדו פועלים יהודים.

חוק ראשון להגנת העובד הופיע ברוסיה ב־2 ביוני 1897. החוק קבע יום־עבודה מכסימאלי של אחת־עשרה שעות ומחצית השעה ועבודת־לילה עד עשר שעות. לגבי תנאי־העבודה של הימים ההם, כאשר עבדו 14 ו־16 שעות, היתה בכך משום התקדמות. אבל גם על הנהגת החוק בחיים הלכה למעשה נחוץ היה ללחום. למעשה הוא לא הונהג אלא בהיקף מצומצם. גם חוק זה פורסם כתוצאה משורת מאבקים כלכליים בערים רבות, בכלל זה בוארשה, על הגשמת חוק עתיק ונשכח משנת 1785 בדבר יום־עבודה של 10 שעות, חוק שנחקק עוד בימי יאקאטרינה הגדולה.

רק בשנים האחרונות של המאה הקודמת מקבלות התנועה המקצועית והמערכות הכלכליות של הפועלים היהודים אופי המוני ומאורגן יותר — באה ההתערבות הפעילה של תנועת הפועלים המאורגנת ובעלת־ההכרה.

עד לשנת 1905 עסקו באירגונם המקצועי של הפועלים היהודים בוארשה המיפלגות „בונד" ופפ"ס (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית). עיקר ההשפעה היה בידי ה„בונד", השפעה ניכרת היתה גם לפפ"ס, השפעה מועטת מאד — לס.ד.ק.פ.ל. (סוציאל־דאמוקראטים של מלכות פולין וליטה). חוגי־פועלים ציוניים לא היו קיימים אז בתורת כוח פרוליטארי עצמאי. האגודות שאורגנו על־ידי ה„בונד", היו מבחינה פורמאלית ומעשית אגודות מפלגתיות. בתקנותיהן היה סעיף, שהן מכירות בהנהגת ה„בונד" במאבקן המקצועי; בכל אגודה ואגודה ישב נציג של ה„בונד" שהיה בעל זכות ויטו; חלק מהכנסות האגודות היה נימסר לאירגון ה„בונד". פפ"ס, ולאחר זמן גם הס"ס ו„פועלי־ציון", לחמו נגד העמדה הזאת של ה„בונד" והעלו על נס את העקרון של איגודים מקצועיים בלתי־מפלגתיים או בין מפלגתיים, ואולם למעשה היו גם האגודות שאורגנו על־ידיהם נתונות לפיקוחן של המפלגות. נסיונו של השילטון הרוסי לכוון את תנועת הפועלים היהודית המתעוררת לאפיקי המאבק הכלכלי הטהור, הידוע בשם „זובאטובשטשינה", נכשל עוד לפני פרוץ המהפכה הרוסית משנת 1905. האגודות המקצועיות של הפועלים היהודים היו קשורות קשר הדוק עם המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות ועל שום כך עוד גברו רדיפות־המישטרה נגד המאבק הכלכלי ונגד התנועה המקצועית.

ההתארגנות המקצועית ההמונית החלה בשנת 1905. תקופת־השיא של האירגון המקצועי בתקופה הצארית חלה בשנים 1906/7. המצב המדיני ברוסיה היה אז בלתי ברור, היתה זו מעין תערובת של עריצות וחופש. המישטר הצארי עדיין לא הרגיש עצמו חזק למדי, לנסות להנחית מהלומה ניצחת על תנועת־הפועלים. הופיע החוק מן ה־4 במארס 1906, קמה שורה של אגודות מקצועיות לאגאליות, גם שאר האגודות ניהלו למעשה פעולה גלויה.

עיקר ההשפעה על התנועה המקצועית היהודית היה גם בימים ההם בידי ה„בונד". אך אז כבר היו לו מתחרים רציניים ב„פועלי־ציון" וס"ס. גם למפלגות הלא־יהודיות היתה השפעה מסויימת על פועלים יהודים: פפ"ס, שהוציאה ביטאון ביידיש, „דער ארבייטער" („הפועל") והרבה פחות מזה הס.ד.ק.פ.ל., שהוציאה ביידיש את ה„רויטע פאן" („הדגל האדום").

התנועה המקצועית התחילה להתלכד ולהתגבש. בוארשה נוסדו לשכות עירוניות שהקיפו את כל האגודות בעלות גיוון מפלגתי אחד. החלה מתפתחת מגמת הריכוז: נוסף לפועלי־המברשות והבורסקים, שאצלם היתה מגמה זו קיימת עוד קודם לכן, הופיעה גם אצל פועלי הדפוס והטכסטיל.

אך תקופת החופש היחסי לא ארכה זמן רב. החלו הרדיפות נגד התנועה המקצועית. אגודות נסגרו, אגודות חדשות לא קיבלו אישור חוקי; נגד האגודות הקיימות באורח בלתי־לאגאלי נערך מסע־מאסרים בלתי־פוסק, עסקנים ופעילים נחבשו בבית־

הכלא. המישטרה ניסתה לדכא כל פעולה כלכלית. בד בבד עם תקופת הריאקציה בא משבר כלכלי קשה, שנמשך עד לשנת 1910. בא חוסר־עבודה כבד ועמו הגירה מוגברת. החלה פרשה של השבתות. רבים מן ההישגים הקודמים ירדו לטמיון. התנועה המקצועית נחלשה במידה ניכרת, אך היא לא חוסלה.

תקופת ריאקציה זו שהחריפה בשנים 1908/11 צימצמה עד למינימום את השפעת הס"ס והפפ"ס היהודית בקרב התנועה המקצועית היהודית. בשטח הפעולה המקצועית בין הפועלים היהודים נשארו ה„בונד" ו„פועלי־ציון". ביניהם התחולל מאבק מר על השפעה. מבחינה פורמאלית היה המאבק סביב הבעייה בעד או נגד אגודות מקצועיות מפלגתיות, ואילו למעשה — איזו משתי המפלגות תכבוש את ההשפעה על מקצוע מסויים. השילטון הצארי ניהל נגד שתיהן קרב אכזרי ללא רחם. עסקני שתי המפלגות היו נפגשים יחד בבתי־הכלא הצאריים. אך גם בימים הקשים לא פסקו המערכות הכלכליות. די להזכיר את השביתה הגדולה של פועלי האפייה בוארשה, בשנת 1909, וכן את זו של נגרי־הבניין.

במאבק הזה היתה ידו של ה„בונד" על העליונה. אך „פועלי־ציון" כבשו בכל זאת כמה עמדות. מלבד אגודת המלצרים, שנוסדה על־ידיהם בשנת 1905 ואשר עמה קיימו את הקשר ללא הפסקה, הצליחו לכבוש את הרוב בקרב נגרי־הבניין (שהיו קודם לכן קשורים עם ה„בונד"), הבנאים (שקודם היו משתייכים אל הפפ"ס), פועלי הממתקים, הריקמה, מקצועות מסויימים בקרב פועלי־המחט, העור והטכסטיל. לאחר מזה החלה פעולת האירגון בקרב פקידי־המיסחר.

מחוץ למועדון של פקידי המיסחר היהודים, שהיה קיים באורח לאגאלי, ושלא היה לו אופי של אגודה מקצועית, נעשה הנסיון הראשון להקים מחדש אירגון מקצועי על־ידי „פועלי־ציון" ובשנת 1911 עלה בידם להשיג לאגאליזציה לאגודת המלצרים היהודים. שאר הנסיונות לא הצליחו. אך בשנת 1911 החלה ברוסיה התעוררות כלכלית ובשנת 1912 גם התעוררות פוליטית. מתחילה תקופה של התארגנות מקצועית מגוברת, של מערכות כלכליות תכופות והמוניות, של נהירה חזקה אל התנועה המקצועית הבלתי־לאגאלית. מתחילה להופיע גם עתונות מקצועית. „בונד" מוציא שני קבצים: „דער שניידער" („החייט") בשנת 1912, „די נאָדל" („המחט") בשנת 1913 ובאותה שנה גם 7 גליונות של כתב־העת „דער שניידער". פועלי־ציון" מוציאים בשנת 1912 את המאסף „די ארבייט" („העבודה") בשנים 1913/14 את הירחון „דער האנדלס־אנגעשטעלטער" („פקיד־המיסחר").

פרוץ המלחמה באוגוסט 1914 העמיד את התנועה המקצועית בוארשה, שזה רק התאוששה, בפני משבר חדש. נחשול הרדיפות והגירושים מצד שילטונות הצבא הרוסי גרמו לכך שתנועת פליטים רבים ומגורשים הציפה את וארשה. עסקנים ופועלים רבים גויסו לצבא. החל חוסר־עבודה המוני. הפעולות המקצועיות התקינות כמעט ונפסקו. התנועה המקצועית הועמדה בפני תפקיד דחוף חדש — לארגן את פעולת־הסיוע. האגודות הבלתי־לאגאליות מכל הזרמים פתחו מיטבחים, שבהם היו מחלקים מדי יום ביומו אלפי ארוחות־צהריים.

כאשר נכנס הצבא הגרמני לוארשה באוגוסט 1915 מצא בה תנועה מקצועית שהיתה קיימת באורח פורמאלי. הן האגודות של ה„בונד" והן אלו של „פועלי־ציון" הכינו תקנונים, הנהלות ומישרדים. האגודות היו למעשה יהודיות אך מבחינה פורמאלית בנויות היו לפי עקרון הבינלאומיות בכוללן בתקנון סעיף האומר, כי לאגודה רשאים להשתייך הפועלים העובדים במקצוע מסויים ללא הבדל דת, לאום והשקפה פוליטית. לגבי האגודות של ה„בונד" פירושו של סעיף זה היה ויתור פורמאלי על עקרון המפלגתיות של האגודה המקצועית, אך למעשה נמשכה גם הלאה ההשפעה המפלגתית בתנועה המקצועית.

האגודות הבונדאיות בוארשה התארגנו ב„לישכת האינפורמאציה של האגודות המקצועיות", האגודות הפועלי־ציוניות ב„לישכה המרכזית של האגודות המקצועיות הבלתי־מפלגתיות", שאליה נצטרפו גם האגודות שאורגנו בידי הס"ס. בשלהי 1916 עזבו ס"ס את הלישכה המרכזית והקימו את המרכז המקצועי העידוני שלהם.

הפעולה המקצועית הממשית היתה מצומצמת ביותר. מישאל שנערך בסוף 1916 באיזור הכיבוש הגרמני הוכיח, כי קרוב ל־90% מן הפועלים היהודים המאורגנים באגודות הם מחוסרי־עבודה. פעולתן העיקרית של האגודות היתה אירגון סיוע לחבריהן ומשפחותיהן, פתיחת מיטבחי־פועלים לחלוקת ארוחות־צהריים ולחם תמורת תשלום מינימאלי, או אפילו חינם אין כסף. המיטבחים מילאו תפקיד ניכר מבחינת מתן אפשרות להמוני פועלים לקיים את נפשם. אבל דווקא על שום כך הם נוצלו ככלי במאבק המפלגתי. את אמצעיהם קיבלו המיטבחים בעיקר מן הקהילה, מגביות ישירות ותמיכה מחוץ־לארץ.

מצב דברים זה הגביר לא במעט את נהירת הפועלים אל האגודות. דין־וחשבון מן הזמן ההוא מוסר את המיספרים הבאים על חברי האגודות המקצועיות היהודיות בוארשה: בנובמבר 1915 (בתחילת הכיבוש) — 7,300, במאי 1916 — 11 אלף בשלהי מלחמת־העולם — 16 אלף.

האגודות הבונדאיות היו מאורגנות על־פי שיטת הענפים ואכן על שום כך היה שמן „אגודות הענפים" (בראנזשע־פאראיינען). האגודות הפועלי־ציוניות הכירו רשמית בעקרון התעשייתי בבניין התנועה המקצועית; אך בעיקר נהגו על־פי המקצוע, וזאת מטעמים מעשיים. התנועה המקצועית אך זה יצאה ממצב של אי־הלאגאליות, שבעטייה היו האגודות מאורגנות על־פי הסימן של המקצועות. גם אצל הס"ס היה האירגון מבוסס על המקצועות.

ה„בונד" הקים לכתחילה מיסגרת, שהיה ביכולתה להכיל את הפועלים מכל המקצועות. המיסגרת הזאת הקיפה 10 אגודות מן הענפים החשובים ביותר. היו אגודות שבאמת הקיפו את רוב הפועלים המאורגנים של הענף המסויים; היו אגודות שפועליהן היו מאורגנים אצל „פועלי־ציון" או ס"ס, אך בכל־זאת נכללו בחשבון ה„בונד". אצל „פועלי־ציון" היו מאורגנים פקידי־מיסחר, מלצרים, פועלי־ממתקים, פועלי התוצרת הכימית, פועלי מברשות, פרחים, עלים ונוצות, תופרות שמיכות, עובדי־במה ועוד. אצל ס"ס — ספרים, עובדי־בשר, סבלים, תופרי לבנים וטריקו ועוד.

בין המערכות הכלכליות שנוהלו אז, מן הראוי להזכיר את הפעולה שניהלו המלצרים לביטול דמי־השתייה והנהגת משכורת קבועה, או תוספת מסויימת לחשבון. הפעולה לוותה בשביתה ממושכת ונסתיימה בניצחון המלצרים. לפעולה הזאת נצטרפו גם חלק מן המלצרים הפולנים. במקצוע הזה היה קיים בכלל

מגע הדוק עם הפועלים הפולנים. אך בדרך כלל היה המגע עם הפועלים הפולנים רופף, ואם היה קיים הרי נצטמצם לתחומי הצמרת בלבד.

הכובשים הגרמנים לא נתנו חופש גמור לאגודות המקצועיות; הם הגבילו אותן בהגבלות שונות ולפרקים גם נגשו בהן, ואסרו את מנהיגיהן. אולם בעניינים הפנימיים של האגודות המקצועיות לא התערבו. התנועה המקצועית ניצלה מצב זה במלוא המידה. האגודות התארגנו והתלכדו. התנועה המקצועית השתתפה בשורת פעולות, שהיו מכוונות נגד שילטון הכיבוש כגון נגד שילוח פועלים לגרמניה לעבודה, נגד הוצאת המכונות מבתי־החרושת ועוד.

כשקמה פולין העצמאית היתה התנועה המקצועית היהודית בוארשה כבפולין כולה מאורגנת, עתירת־ניסיון ומוכנה לתפקידים שחיכו לה.

בפרק הזמן שבין שתי מלחמות העולם, שנמשך קרוב ל־21 שנה ואשר נסתיים באורח טראגי כל־כך לגבי האוכלוסיה היהודית, עברה התנועה המקצועית היהודית שלבים שונים, הכל לפי האווירה הפוליטית במדינה. גורלה היה כגורל תנועת הפועלים בכללה, אך בהבדל חשוב אחד: היא הרגישה גם את היחס של השילטון הפולני אל האוכלוסיה היהודית. גורלה אף פעם לא היה זהה לחלוטין עם גורל התנועה המקצועית הפולנית. אך בדרך כלל היתה התקופה ההיא בשביל התנועה המקצועית היהודית תקופה של התפתחות ושל פעילות תקינה.

היא עלתה לשלב אירגוני גבוה יותר. עד אז לא חרגה שיטת הריכוז מן התחומים העירוניים; עתה החל תהליך זה להתפתח בהיקף ארצי. עובדה זו העלתה את המאבק המקצועי לשלב גבוה יותר, משכה שכבות נוספות אל התנועה המקצועית והאחידה את תנאי־העבודה. על־ידי כך גם עלה ערכה של התנועה המקצועית היהודית כגורם ציבורי. האגודות הוארשאיות שימשו גרעין להקמת המרכזים.

ה„בונד" ייסד את „ועדת האירגון המרכזית", שביוני 1921 הקימה את „איחוד האגודות המקצועיות המעמדיות בפולין" („פארבאנד פון די פראפ. קלאסן־פאריינען אין פוילן"), אצל הס"ס כבר החל אז תהליך ההתפוררות וכתוצאה מזה התאחדו האגודות של ס"ס עם האגודות הבונדאיות עוד בשנת 1920. האגודות הפועל־ציוניות הקימו את „לישכת האירגון המרכזית של האגודות המקצועיות המעמדיות בפולין" („דאָס צענטראלע אָרגאניזיר־ביוראָ פון די פראָפ. קלאסן־פאריינען אין פוילן"). המועצה הארצית של ה„בונד" הוציאה את הביטאון שלה „התנועה המקצועית" („די פראָפעסיאָנעלע באוועגונג"), „פועלי ציון" — את „העולם המקצועי" („די פראָפעסיאָנעלע וועלט").

במשך עשר השנים הראשונות לעצמאותה של פולין היה קיומן של האגודות המקצועיות פחות או יותר תקין. ברור שהיו הפליות ונגישות לגבי האירגונים המקצועיים היהודיים, בפרט בשנת 1920 ובימי הקואליציה הממשלתית הפולנית הריאקציונית בשנים שקדמו להפיכת פילסודסקי בשנת 1926, אך בדרך כלל עדיין לא העזו לפגוע ביסודה של תנועת הפועלים היהודית. האגודות המקצועיות השיגו רבות בפעולתן לשיפור תנאי־העבודה של הפועלים, לעתים קרובות השיגו אפילו יותר מאשר התנועה המקצועית הפולנית. אבל את התנועה המקצועית הטרידו בעיות מיוחדות, שהיו קשורות בתנאי הזמן ההוא או ביחסים הפנימיים שבתוך התנועה המקצועית היהודית, ובמצב המיוחד שבו שרוייה היתה התנועה המקצועית היהודית, כחלק ממיעוט לאומי מדוכא.

לסוג הבעיות הראשון שייכות שתיים: השאלה של אוריאנטאציה והצטרפות — אם לאינטרנאציונאל המקצועי האמסטרדמי או המוסקבאי. השאלה השנייה נבעה מן הפירוד והפיצול בתוך התנועה המקצועית היהודית. הבעייה הראשונה, כבעייה מדינית עקרונית, השפיעה את השפעתה גם על פיתרון הבעייה השנייה.

הן האגודות הבונדאיות והן הפועל־ציוניות תפסו בשאלת האוריאנטאציה עמדות ברורות, אך מנוגדות זו לזו. האוריאנטאציה של האגודות הבונדאיות היתה על האינטרנאציונאל האמסטרדמי, אם בשל תפיסתם הפוליטית דכללית, ואם בשל שאיפתם שלא לבוא בריב עם הפפ"ס. לעומתם היתה האוריאנטאציה של „פועלי־ציון" על הצטרפות לאינטרנאציונאל המקצועי המוסקבאי (הפרופאינטרן) וזאת כתוצאה מעמדתם בבעיות תנועת הפועלים הבינלאומית. בקשר עם זה שלחו „פועלי־ציון" בשנת 1921 מישלחת למוסקבה. אך המשא־והמתן עם האינטרנאציונאל המוסקבאי לא הביא לתוצאות חיוביות, לפי שהאגודות הפועל־ציוניות מיאנו לוותר על קיומו של האירגון המקצועי היהודי המיוחד ועל האוטונומיה שלו (אם לא בצורת אגודות עצמאיות הרי לפחות בצורת סקציות יהודיות אוטונומיות) וכן לא רצו לוותר על התפקידים המיוחדים של אירגוני הפועלים היהודים בתור מעמד־עם מדוכא. אף־על־פי־כן נשארו התפיסות המנוגדות בעינן ובין כל שאר הגורמים, השפיע אף דבר זה במידה רבה על עיצוב היחסים בין שני אגפי התנועה המקצועית.

הבעייה השנייה בעלת החשיבות המרובה — שאלת האיחוד — אקטואליותה לא פגה במשך כל עשרים השנים, ואף־על־פי־כן לא מצאה את פיתרונה. בשטח זה היו שלבים משלבים שונים. בשנת 1921 נחתם הסכם בין שני המישרדים העירוניים המרכזיים. נציגי „פועלי־ציון" התחילו להשתתף במוסדות המנהלים של „המועצה המרכזית לאגודות המקצועיות המעמדיות" המשותפת, בוארשה, וכן במועצה הארצית. ניגשו אז למיזוגן הממשי של שתי התנועות המקצועיות. אך נתגלעו חילוקי־דעות בשאלת דרכי הבדיקה והמסקנות בנוגע למיספר החברים שבאגודות הקבוצתיות השונות. ה„בונד" ניסה להפחית את מיספר החברים באגודות הפועל־ציוניות ולהעמידו על מינימום, בשעה שלמעשה מנו אגודות אלו 1500 חברים לערך. ספירה זו היא שצריכה היתה לקבוע גם את המפתח המפלגתי במוסדות התנועה המקצועית. בסופו של דבר נתגשם האיחוד למעשה באורח חלקי בלבד: „פועלי־ציון" מיזגו עם האגודות הבונדאיות חלק של האגודות המאורגנות על בסיס מקצועי, בהמשיכם בקיומן הניפרד של שורת אגודות שהיו מאורגנות על בסיס תעשייתי, ואשר בהן התרכז הרוב המכריע של הפועלים המאורגנים בענפים הנדונים. גם אחר־כך התנהלו, בהזדמנויות שונות, דיונים ומשא־ומתן על איחוד, אך ללא הצלחה. עד לפרוץ מלחמת־העולם השנייה היה קיים מצב מסובך: בחלק מן האגודות הבונדאיות היו „פועלי־ציון", הודות להשפעתם, מיוצגים בוועדות המקצועיות ואפילו במוסדות המרכזיים של התנועה המקצועית הבונדאית; ובלי קשר עם זה היתה שורה של אגודות שהתקיימו קיום נפרד תחת הנהגה מיוחדת. מצב

זה נסתבך עוד יותר על־ידי כך, שבמרוצת הזמן החלו גם „פועלי־ציון"־ימין לארגן תנועה מקצועית נפרדת ובשנת 1934 נוסדה „המועצה המקצועית המרכזית של האגודות המעמדיות היהודיות" („צענטראלער פראפעסיאנעלער ראט פון די יידישע קלאסן־פאריינען") שמקום מושבה היה בווארשה.

בעייה נוספת, שהעסיקה כל הזמן את התנועה המקצועית היהודית — היתה בעיית היחס אל התנועה המקצועית המעמדית הפולנית. בעייה זו נסתבכה ביותר בשל כמה וכמה טעמים: היחסים בקרב התנועה המעמדית הפולנית (הקומוניסטים והפפ"ס); היחסים שבין מפלגות הפועלים היהודיות לבין שני הכוחות המרכזיים הללו בתנועת־הפועלים הפולנית ובעיקר — עמדתה של תנועת־הפועלים הפולנית לגבי עצם רעיון האיחוד ולגבי תוכניותיו.

פפ"ס והקומוניסטים ניהלו ביניהם במשך כל אותן עשרים השנים, מאבק מר על ההגמוניה בתנועה המקצועית. הרדיפות הקשות נגד הקומוניסטים השפיעו לא מעט על תוצאות המאבק הזה. בשנים הראשונות לעצמאותה של פולין, כאשר הרדיפות לא היו אכזריות כל־כך, באה ההשפעה הקומוניסטית לביטוי בולט יותר, אך במרוצת הימים הלכה ונחלשה. אך בכל זאת היה תמיד מעמדם של הקומוניסטים בין הפועלים חזק למדי.

היחס אל האגודות המקצועיות היהודיות הושפע לא במעט מעמדת זרמי־הפועלים היהודיים לגבי המאבק הזה. ברור, כי יחסה של פפ"ס אל האגודות הבונדאיות היה טוב בהרבה מאשר אל האגודות הפועל־ציוניות. ה„בונד" עצמו ניהל בקרב האגודות שלו מאבק ללא רחם נגד הקומוניסטים, שהיה להם מעמד חזק למדי באגודות אלו. היה זמן, כאשר כמה אגודות בונדאיות חשובות, כגון אגודת פועלי־הטכסטיל ואגודת פועלי־העור, היו כולן תחת שילטון הקומוניסטים.

בדין היה שיתקיים שיתוף־פעולה בין הקומוניסטים לבין „פועלי־ציון" בשטח המקצועי. ואכן, בשנים הראשונות של אותה תקופה התקיים שיתוף פעולה זה. ואולם לאחר מכן דווקא הקומוניסטים החריפו עוד יותר את מאבקם עם „פועלי־ציון" מאשר עם ה„בונד", בהיותם סבורים, כי כל כמה שהמפלגה היא שמאלית יותר, בה במידה היא מסוכנת יותר בשבילם. חוץ מזה גרמו תכסיסי הקומוניסטים בתנועה המקצועית, שלא פעם היו בלתי־מחושבים כל צרכם, להכבדה נוספת על שיתוף־הפעולה, אפילו במיקרים שהוא היה אפשרי ואפילו הכרחי.

התוצאה היתה, שבין שני הזרמים הסוציאליסטיים הימניים — הפפ"ס וה„בונד" — נסתמן מאז שנת 1921 שיתוף־פעולה בשטח המקצועי. אולם מעולם לא הגיעו הדברים לידי איחוד מלא. האגודות היהודיות, עם היותן מסונפות מבחינה פורמאלית אל המועצה הווארשאית של האגודות המקצועיות, אל המרכזים הארציים המתאימים ואפילו אל האיגוד הארצי של האגודות, היו למעשה מתקיימות קיום נפרד משלהן. והגם שבאורח פורמלי לא נחשבו אלא כמוסדות־תרבות, הרי למעשה פעלו כאגודות מקצועיות במלוא מובן המלה, על כל פעולותיהן התקינות. אבל גם האיחוד הפורמלי נודע לו ערך פוליטי חשוב, שהרי מצד אחד סימל את הסולידאריות המעמדית בין הפועל היהודי והפולני ובמציאות הפולנית הקונקרטית של ההתקפות הכלכליות האנטי־יהודיות הבלתי־פוסקות — היה באיחוד הזה כדי לחייב את הצד הפולני, שייצא נגד הפליות הגלויות והבולטות של המדינה לגבי המוני הפועלים היהודים.

תפקיד מיוחד מוטל היה על האגודות המקצועיות היהודיות במאבק על הזכות לעבודה, נגד הפליות אנטי־יהודיות ונגד תופעות האנטישמיות הכלכלית. האגודות, הן של ה„בונד" והן של „פועלי־ציון", ניהלו בעת ובעונה אחת, ולעתים קרובות גם במשותף, את המאבק הזה, ללא הפוגה, על במות ציבוריות, על־ידי גיוס ההמונים היהודיים עצמם ועל־ידי השפעה על עסקני האגודות הפולניות שיתנו את דעתם על המאבק הזה. ב־1 באפריל 1926 נתקיים „קונגרס למען הזכות לעבודה", בהשתתפות 589 צירים מ־87 ערים ועיירות. בקונגרס השמיעו ברכותיהם עסקני־פועלים וגם נציגי כמה וכמה מוסדות־פועלים לא־יהודיים.

באה הפיכת־פילסודסקי. בימיה הראשונים עוררה אשליות רבות לא רק בקרב הפפ"ס, — שקשורה היתה עם פילסודסקי קשרי עבר משותף שלא פסקו לעולם, — אלא גם בקרב המפלגה הקומוניסטית ובשאר חלקי תנועת־הפועלים. אך האשליות לא ארכו זמן רב. החלה פעולת הסאנאציה — לפלג את התנועה המקצועית. מר במיוחד היה המאבק בווארשה, שם נטל על עצמו את התפקיד העגום הזה מנהיג הפפ"ס הווארשאית, יאבורובסקי. גם בשורה של אגודות יהודיות, בעיקר באגודות עובדי הבשר והסבלים נעשו ניסיונות של פילוג. בד בבד עם ניסיונות אלה באה פרשה של רדיפות נגד תנועת־הפועלים.

בשנת 1929, לאחר שלוש שנים של גיאות יחסית, התחיל להתפתח משבר כלכלי חריף עד מאוד. התנועה המקצועית — הפולנית כיהודית — נחלשה. המשבר הכלכלי מחד והמשבר המדיני העולמי הממשמש ובא בעקבות עליית היטלר לשילטון מאידך — הניעו את המעמדות השליטים בפולין למסע אנטי־יהודי מוגבר, כדי לתת בצורה זו מוצא להתמרמרות שנצטברה בקרב האוכלוסיה הפולנית. המדיניות הפולנית, בשנים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם עמדה בסימן השאיפה להגיע לידי הסכם עם היטלר במחיר ההסתגלות אל מדיניות־החוץ שלו. בחזית הפנימית, לגבי היהודים, באה המדיניות הזאת לביטוי בפרעות בפשיטיק ובבריסק, במעשי־התפרעות בלתי־פוסקים בבתי־הספר הגבוהים, בירידים, בהתפרצויות ברחובות וארשה וערים אחרות, במישמרות לפני החנויות היהודיות, בחוק־השחיטה האנטי־יהודי, וכן במדיניות אנטי־יהודית כללית חריפה ביותר. מנהיגיה הרשמיים של פולין התחילו מכריזים בגלוי, כי מטרתם היא להכריח את היהודים שיעזבו את פולין.

המצב החמור הזה של ההמונים היהודיים עורר בקרבם זרם בלתי־צפוי של מרץ עצום. הדבר בא לביטוי בשתי דרכים: הן בהתעניינות גוברת והולכת בארץ־ישראל ובפעולתם למענה והן בפעילות ציבורית מוגברת. ההתנגדות למהלך האנטי־יהודי מתעצמת, מתארגנות קבוצות להגנה־עצמית נגד ההתנפלויות של הפורעים, גוברים הלכי־הרוח האופוזיציוניים נגד הסאנאציה ומשרתיה היהודים. באגודות המקצועיות היהודיות מכל הזרמים רב והולך מיספר החברים החדשים. דווקא בימים החמורים האלה גדל והלך כוחה של התנועה המקצועית היהודית.

רק מעטים מאוד הרגישו, כי אכן אלה הם האקורדים האחרונים של חיים עתירי־תוכן של יישוב יהודי המוני בעל כוח יצירה של אלף שנים. רק מעטים שיערו, כי הימים הם ימי ערב־חורבן.

בעלי־המלאכה ואיגודיהם

מאת אלימלך רק

בעלי־המלאכה בווארשה לא היו מאורגנים באגודות מקצועיות עד תחילת המאה העשרים, פרט לשזרים, שהיתה להם אגודת־אומנים (צאָך) משלהם. על ענייניהם המקצועיים דנו בעלי־המלאכה בבתי־תפילה מיוחדים, כגון חברת חייטים, קצבים, חרשי־עצים וכו׳ וכו׳.

בשנת 1906 הופיע חוק המבטל את האיסורים בשטח ההתארגנות המקצועית ולפיו אפשר היה להקים אירגונים מקצועיים, אף כי מוגבלים בסמכויותיהם ובפעולותיהם. על־יסוד החוק הזה נוסדו האגודות המקצועיות הלגאליות הראשונות של פועלים, אולם כעבור זמן קצר פורקו על־ידי השילטונות וחבריהן הפעילים, בעיקר חברי הוועדים, נאסרו.

הידיעות שהופיעו בעתונות הווארשאית בשנת 1911, כי המהנדס יאן קירשרוט ייסד בלודז׳ מועדון לבעלי־מלאכה, הניעו קבוצת בעלי־מלאכה בווארשה עם המהנדס אלאפין בראש, להתחיל בפעולה לשם השגת רישיון מהשילטונות להקים גם בווארשה מועדון כזה. בינתיים נודע שמו״לי ה„מאָמענט״ — צבי פרילוצקי, פרוז׳נסקי וזילברברג — פעלו גם הם בכיוון זה והשתדלויותיהם הוכתרו בהצלחה.

ב־30 בנובמבר 1913 התקיימה בבית החרושתנים, ברחוב מיודובה 7, האסיפה המכוננת של מועדון בעלי־המלאכה. באסיפה השתתפו לא יותר מ־135 איש: מהנדסים, עסקני פועלים, שהספיקו כבר לעבור לרשות עצמם וסתם בעלי־בתים מבוססים. ישב־ראש באסיפה אדולף טרוסקר, עסקן בענייני ציבור. לוועד הזמני של המועדון נבחרו: המהנדס אלאפין, ונציגי בעלי־המלאכה לפי מקצועותיהם. ראשית פעולתו של המועדון, שהשתכן ברחוב זימנה 7, היתה רכישת חברים חדשים.

בחול־המועד פסח הונכו על־ידי המועדון ספריה ואולם קריאה. בחגיגה השתתף יצחק גרינבוים, שנאם על ענייני דיומא. עוד לא הספיק המועדון להתארגן יפה ופרצה מלחמת־העולם הראשונה. המהנדס אלאפין יצא לרוסיה ולפי המלצתו צורפו לוועד החדש שלושת ידידיו, המהנדסים צ׳רניאקוב, פוזננסקי וקילין. צ׳רניאקוב הכניס מיספר ניכר של אינטליגנטים, שהטביעו את חותמם על פעולות המועדון.

בימי המלחמה עבר על האוכלוסיה היהודית בווארשה בכלל, ועל בעלי־המלאכה בפרט, משבר קשה. מצוקתם גדלה והלכה, ביחוד עקב סגירת השוק הרוסי. הודות להשתדלויותיו של צ׳רניאקוב הקציבו השילטונות חמש מאות כיכרות לחם ליום לחלוקה בין חברי המועדון. הידיעה שעל־ידי חברות במועדון אפשר לקבל לחם גרמה לכך שבעלי־המלאכה התחילו לזרום אליו בהמוניהם והיה צורך לעבור לדירה מרווחת יותר (דירת „הזמיר״ לשעבר).

בחנוכת הבית החגיגית השתתפו גם נציגי האינטליגנציה: פרופ׳ שמואל פוזננסקי, השופט קמפנר, הבנקאי פרץ וכמו־כן נציגי האגודות העצמאיות שהוקמו בימי הכיבוש, כגון, אגודת הצבעים, אגודת החייטים, הסנדלרים וכו׳.

הוועד, עם צ׳רניאקוב בראש, פעל לפי קו ההתבוללות ומשום כך מתחו עליו ביקורת חריפה החברים שנימנו על התנועה הלאומית. לאחר מאבק ממושך ניצחה קבוצה זו, אשר בראשה עמדו נח שפירא, משה בורגין, חיים רסנר, מלך רק ומתתיהו רתנצוויג ובבחירות בסוף שנת 1915 הוקם וועד דאָמוקראטי־לאומי.

הוועד החדש, בראשותו של פישמן, התחיל בעבודה אירגונית וציבורית בעלת־מעוף. הוקמה מועצה של בעלי־המלאכה. נוסדו גן־ילדים (יידיש כשפת ההוראה), שיעורי־ערב לחברים ואורגנו הרצאות על נושאים שונים. אולם המצב הכספי של האגודה הורע בהרבה מאז עזב אותה צ׳רניאקוב. החברים האמידים הפסיקו לשלם מס־חבר והגיעו הדברים לידי כך, שהיה צורך להשכיר את האולם במוצאי־שבתות לכל מיני מיפעלים, כדי לכסות את ההוצאות לשכר־דירה ולמשכורת לעובדים. הגירעון גדל והלך, והוועד נאלץ להתפטר.

בשנת 1916 חזר צ׳רניאקוב למישרת יושב־ראש בוועד החדש והצליח להבריא את המצב הכספי של האגודה. בכספי הסעד מהקרן לניצרכים, ששלחו אז יהודי סקנדינביה, נוסדה קופת גמילות־חסדים שממנה נהנו חברי האגודה. עובד גם תקנון של האגודה ונקרא שמה: „האיגוד המרכזי של בעלי־המלאכה״.

השילטונות הגרמניים לא הפריעו את בעלי־המלאכה בפעולתם. מיספר אירגונים מקצועיים של בעלי־מלאכה, שהיו קיימים או שנוסדו בינתיים, הצטרפו לאירגון המרכזי של בעלי־המלאכה. אף אגודות האומנים (הצאָכים), שניהלו עבודה עצמאית, כגון אגודות האופים, הסנדלרים, הצבעים, החייטים שיגרו לישיבות האיגוד המרכזי את באי־כוחם והתחילו במשא־ומתן על הקמת מועצה של בעלי־מלאכה, שתאחד את כל האגודות. אולם לא הושג הסכם בדבר תקנון הבחירות.

בעלי־המלאכה בווארשה היוו באותה תקופה שיכבה ציבורית־כלכלית מיוחדת. לאגודות האומנים (צאָכים) הנוצרים לא נתקבלו יהודים, ובתי־הספר המקצועיים העירוניים היו סגורים בפני תלמידים יהודים. האגודות היהודיות נטלו על עצמן את כל המשימות שאגודות האומנים (הצאָכים) הנוצריים מילאו כלפי חבריהן.

עם התפתחות התעשייה הזעירה בווארשה, שעבדה כולה למען השוק הרוסי, נוסדו אגודות של תעשיינים זעירים, כגון: מייצרי כתפיות, מסרגות וסיכות, מייצרי מיזוודות, חגורות ושאר מוצרי סידקית כגון כפתורים, אבזמים, טבעות זולות, מחרוזות של תפילה ותשמישי־קדושה נוצריים.

עד שנת 1905 החזיקו האומנים בשלושה־ארבעה שוליות, שלנו ואכלו אצלם במשך שלוש־ארבע שנים. רק במקצוע הגלפים היו סדנות עם מיספר שוליות שהגיע ל־15. בתחילת המאה העשרים כשהיו באופנה רהיטים עם פיתוחי־עץ בסיגנון רוקוקו ולואי ה־16 היו בווארשה כמה מאות גלפים, אולם אחר־כך דחקו המכונות את רגליהם והמקצוע הזה כמעט ונעלם.

אבדן השוק הרוסי חייב הסתגלות לתנאים החדשים בימי הכיבוש הגרמני ובפולין העצמאית.

אגודות האומנים שמו להם למטרה השתלמות מקצועית, קביעת המחירים, פיקוח נגד התחרות, הגנה בפני מיסים מופ־רזים, שיגור נציגים לכל מיני ועדות ומוסדות ציבוריים וכמו־כן תיווך בסיכסוכים בין המעבידים והפועלים.

הפילוג הראשון בין בעלי־המלאכה

בשנת 1916 התקיימו בוארשה בחירות לעירייה הראשונה. בקוריה העממית (השישית) הוגשה רשימה מיוחדת על־ידי קבוצת עסקנים, שהתנגדה לקוו שייצג הוועד היהודי המאוחד לבחירות. בראש הרשימה עמדו: נח פרילוצקי, ה. ד. נומברג, ש. הירשהורן, ח. רסנר (מראשי עסקני בעלי־המלאכה), וולפוביץ', ואחרים. הרשימה הזאת ניצחה בבחירות (עיין המאמר על ההסתדרות הציונית).

לאחר ניצחון זה הוקמה המפלגה העממית, ששמה לה למטרה לארגן את בעלי־המלאכה, את הסוחרים הזעירים ואת דלת־העם. כמה מאיגודי בעלי־המלאכה הצטרפו אליה: כגון איגוד הסנד־לרים, איגוד השזרים ועוד.

מייד לאחר הבחירות לעירייה עמדו להתקיים בחירות לוועד הקהילה, לפי החוק החדש שפורסם על־ידי השילטונות הגר־מניים. איגוד בעלי־המלאכה המרכזי הקים ועד של נציגי כל האיגודים. בעת ניסוח מצע הבחירות דרשו נציגי העממיים להצהיר, שהקהילה הבאה תנהיג בבתי־הספר שלה את היידיש כשפת־ההוראה, אולם הרוב לא הסכים לכך ודרש עברית ויידיש. אף כי הבחירות לקהילה נידחו אז, הרי הצליחה המפלגה העממית לפלג את האיגוד המרכזי ולמשוך לצדה שמונה איגו־דים (איגודי השזרים, הצבעים, הקצבים, מייצרי המטריות, חייטים, פרוונים, מייצרי ארנקים ואופים), שייסדו אגודה חדשה בשם „המועצה המרכזית של בעלי־המלאכה".

כך התקיימו, החל משנת 1918 עד לנובמבר 1925, בוארשה שני איגודים, שני מרכזים למעשה, ששרתו בעת ובעונה אחת גם את אגודות בעלי־המלאכה בערי־השדה.

באירגון המרכזי לבעלי־המלאכה התרכזו בעלי־מלאכה אמידים ומתונים יותר וכמו־כן עסקנים ציוניים, שישבו־בראש האיגודים הבאים: איגוד הנגרים (רהיטים ורהיטי־מיטבח), בעלי בתי־דפוס וליטוגרפיה, תפרים, כובענים, מוצרי סידקית מעור, אספקלריינים, פחחים, רפדים, מכונאים וחרטי־מתכת, צבעים, חרטים ומייצרי מקלות, חייטים־אומנים, מייצרי קופסאות, פחחים, עושי־דגמים.

במועצת בעלי־המלאכה המרכזית התרכזו בעלי־המלאכה העממיים, כגון סנדלרים מסדנות קטנות, חייטים, זגגים, קצבים וכו', בקיצור — „עמך".

בעלי־המלאכה בערי־השדה, שסבלו מחמת הפילוג הזה, לחצו על המרכזים ודרשו מהם שיתאחדו. לאחר ישיבות רבות משותפות הוחלט לארגן כינוס של כל האיגודים מוארשה ומערי השדה. הכינוס התקיים ב„אגודת־המשרתים" ב־8—10 ביולי 1919. מערי־השדה באו על־פי־רוב עממיים, נוסף על זה שיגר־איגוד הסנדלרים בוארשה כבאי־כוחו את מנהיגי המפלגה העממית, שלא היו בעלי־מלאכה מעולם, כגון נח פרילוצקי, ה. ד. נומברג ולזר כהן. התכסיסים האלה עוררו את רוגזם של הצירים הציונים, הכינוס נתפזר ולא קם האיחוד. לאחר הכינוס שנכשל יצאו חברי האיגוד המרכזי לערי־השדה — בסיוע המועצה הלאומית הזמנית — לארגן איגודים חדשים. בפברואר 1920 התקיים שוב כינוס בעלי־המלאכה ובו מיספר צירים גדול יותר מאשר בכינוס הקודם. הפעם עזבו העממיים את הכינוס וכך המשיכו לפעול שני איגודי בעלי־מלאכה.

שני האיגודים, כל אחד לחוד, עשו הרבה למען שיפור מצבם של בעלי־המלאכה; שניהם היו מיוצגים במוסדות הצי־בוריים[1], בעיריות, בקהילות וכו'; שניהם הוציאו לאור ירחו־נים: „עתון בעלי־המלאכה" ו„קול בעלי־המלאכה".

בשנת 1924 הוחג יום השנה העשירי לקיום אירגון בעלי־המלאכה הראשון. נערך מיצעד ו־32 אגודות בעלי־מלאכה צעדו ברחובות וארשה תחת דגליהם.

בשנות 1924/25 עבר על וארשה משבר קשה בגלל מדיניות המיסים החדשה („עגלת גראבסקי") ומצבם הכלכלי של היהו־דים — ביחוד של בעלי־המלאכה — נתערער. אז החלה העליה מפולין לא"י. בעלי־המלאכה לא נהנו מסרטיפיקטים מיוחדים ולא היה להם נציג במישרד הארצישראלי. האיגוד המרכזי החליט לשגר ציר משלו לקונגרס הציוני ה־14, את אלימלך רק. הוא יצא בדרישה לצרף למישרד הארצישראלי את נציגי בעלי־המלאכה, אולם ברל לוקר התנגד לכך מטעם גוש העבודה וההצעה נכשלה.

1926—1919

בזמן המלחמה והכיבוש הגרמני נתערער המשק בפולין וביחוד הורע מצבה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית. פרנסות מפוקפקות התפשטו במידה בלתי מצויה. הממשלות הראשונות של פולין המחודשת ניגשו במרץ רב להקים את המדינה מהרי־סותיה, אולם צרכי האוכלוסיה היהודית כמעט שלא הובאו בחשבון. רווח והצלה באו לה ממקום אחר: החברות היהודיות הגדולות בעולם, ובעיקר בארצות־הברית (הוועד היהודי האמרי־קאי, „אורט" וה„ג'וינט") מיהרו לעזרתה.

שני האיגודים של בעלי־המלאכה פנו לחברות הנ"ל והציעו הצעות שונות בדבר שיפור מצבה של המלאכה היהודית בפולין. תגובתו של ה„אורט" היתה מיידית והעזרה — ממשית. ה„אורט" השאיל לבעלי־המלאכה מכונות, שבלעדיהן קשה היה לנהל סדנה מודרנית. ה„ג'וינט" והוועד האמריקאי התחילו בכל מיני מחקרים וסטאטיסטיקות, דרשו הצעות מנומקות יפה וגם תבעו במפגיע ששני האיגודים יתאחדו.

בעלי־המלאכה, שנתאכזבו מגישה ביורוקראטית זו, לא ראו מוצא אחר ממצבם העלוב אלא להתחיל באירגון עזרה עצמית על־ידי הקמת קופות מילווה. ההון היסודי נאסף בין החברים האמידים, שהפקידו סכומים ניכרים בקופת האירגון המרכזי של בעלי־המלאכה. המועצה המרכזית אירגנה קופה וקואופרטיב לקניית חומרי־גלם בשביל כמה מענפי המלאכה. הפעולה בשטח זה התנהלה עד שה„ג'וינט" ייסד בנק לקואופרטיבים ואת ה„פונדיישן", שתמך בבנקים הקטנים של בעלי־המלאכה לאחר שוועדת הביקורת מצאה אותם ראויים לקבלת אשראי.

1. פרט למועצה הלאומית הזמנית, ששם היה מיוצג רק האיגוד המרכזי של בעלי־המלאכה. המועצה המרכזית של בעלי־המלאכה, כדוגמת העממיים, החרימה את המועצה.

הפעם לא היו הבלי־הלידה של האיחוד כל־כך קשים, כיוון שבמשך שבע השנים של קיום שני המרכזים התנהל משא־ומתן, שהכשיר לכך את הקרקע. בעיקר — כפי שכבר הזכרנו — לחצו בכיוון זה האגודות בערי־השדה, שהיו מעוניינות בקיום מרכז אחד. גם ה„ג׳וינט" טען שעזרתו יכולה להיות יעילה רק לאחר שיווסד איגוד אחד.

לעומת זאת טען כל אחד מהאיגודים הקיימים, שדווקא הוא מייצג את בעלי־המלאכה. מנהלי ה„ג׳וינט" — ד"ר בוגן וד"ר פרוינד — השקיעו עמל רב שהאיחוד ייצא לפועל. חמש ועדות־איחוד פעלו במשך שבע השנים ובכל פעם שההסכם כבר הגיע לניסוח סופי, נמצא תמיד סעיף, ששימש אבן־נגף, וההסכם נתבטל.

בשנת 1923 פירסם מ. בורגין מאמר ב„מאָמענט" בו השתדל להוכיח שלמעשה אין עם מי להתאחד, כי חברי האיגוד המרכזי אינם בעלי־מלאכה ברובם ועל אלה המעטים הנמצאים ביניהם, להצטרף למועצת בעלי־המלאכה. את טענותיו של בורגין הפריך אלימלך רק במאמרו ב„היינט" בשם „אסור לשתוק" ובו יצא בקטגוריה על בורגין ועל המועצה. ושוב נידחה האיחוד.

היום הניכסף בא בשנת 1925 הודות למאמציו הכנים של צ׳רניאקוב, שלא חסך עמל, כדי להביא לידי האיחוד. ההנהלה המאוחדת הורכבה משישה־עשר איש עם שני יושבי־ראש (בהתאם לעקרון של שיווי־המשקל — פאריטט — ששימש ליסוד האיחוד): רסנר וצ׳רניאקוב.

כדי למנוע פילוגים להבא, חיסל צ׳רניאקוב את סימני העצ־מאות של האיגודים לשעבר, מסר את דירתו של האיגוד המרכזי לוועד ההצלה, שנוסד אז ושני האיגודים עברו לרחוב נאלבקי 2, מקום־שיכונו החדש של האירגון החדש המאוחד שנקרא בשם: „האיחוד המרכזי של בעלי־המלאכה".

לכבוד האיחוד התקיים באולם „ספלנדיד" כינוס כללי (או כפי שכינו אותו — הקונגרס הראשון של בעלי־המלאכה), שנערך בפאר רב ובהשתתפות נציגי הציבור היהודי, באי־כוח הממשלה והעירייה.

אחרי ההתלהבות הראשונה התחילה העבודה האפורה היום־יומית, שתלו בה כל־כך הרבה תקוות. האיגוד המאוחד הקדיש בעיקר את תשומת־ליבו לפעולות בערי־השדה, כי אז נצטרפו לאיחוד המרכזי מחוזות ווילנה וגאליציה, והיה צורך לצרף את האגודות הקיימות שם למרכז בוארשה. לעומת זאת הוזנחו כמעט כליל האגודות בוארשה על שמונת אלפי חבריהן.

המרכז, וכמו־כן הוועד המקומי, ניגשו לאחר האיחוד למימוש התוכניות שהקבוצה הדאָמוקראטית הכריזה עליהן עוד בשנת 1915, כגון מחסנים לחומרי־גלם, שווקים (באָזאַרים), אשראי זול וייצוג במוסדות היהודיים והכלליים.

הפניות ל„פונדיישן" בדבר תמיכה כספית לשם הקמת מחסן מרכזי לחומרי־גלם, נתקלו בסירוב. טענתו היתה שעל המעונ־יינים להקים ראשית־כל קואופרטיבים קטנים בכוחות־עצמם ורק אחר־כך יוקם המרכז, שייהנה מתמיכת ה„פונדיישן".

אחרי משא־ומתן ארוך ומייגע הוקם, במארס 1926, קואו־פרטיב לסיפוק חומרי־גלם בשם „סורביט" (רחוב נאלבקי 28), שניגש לפעולתו באמצעים מוגבלים. לא ארכו הימים והוא התפתח למיפעל עצום ומחזור הכספים הגיע בדצמבר 1928 לסך 134 אלף זהובים. ה„סורביט" שירת מיספר קטן של ענפי המלאכה (אריגים לחייטים, צמר לאורגים, נספחים לסנדלרים, עור למייצרי מוצרי סידקית וחומר לכובענים). בתקופה הראשונה של „סורביט" עמד בראשו איש מעולם־המיסחר — זאבלודובסקי — אולם אחר־כך באו במקומו עסקני תנועת בעלי־המלאכה: קופיצקר ורסנר, דילטנטים בענייני מיסחר, שגרמו להידרדרותו המהירה של „סורביט" (1932).

בנק בעלי־המלאכה המאוחד (רחוב פשיאזד 9) התפתח גם הוא בתקופה הראשונה ושירת למעלה מ־2400 חברים. בשנת 1928 חילק הלוואות בסך מיליון זהובים. בשנת 1928 פתח הבנק שני סניפים: ברחוב טברדה ונאלבקי. הסניף בנאלבקי רכש לו שם טוב וגם לאחר שהבנק המרכזי התמוטט נמסרו לו פיקדונות. לבסוף נאלץ הבנק להתפרק כיוון שמבחינה חוקית היווה רק סניף של הבנק המרכזי.

לאחר האיחוד נפתחו גם כמה קואופרטיבים למכירת בגדי־גברים ונעליים (שני הקואופרטיבים בפסאג׳ סימון, נאלבקי) וגם מחלקה להזמנות. כמו־כן התקיימו חנויות־ממכר נספחים לחייטים ורהיטי־מיטבח. גם המיפעלים האלה לא התקיימו זמן רב. חוסר ניסיון מקצועי והוצאות אדמיניסטרטיביות מופרזות גרמו להתמוטטותם המהירה.

התנדפו כל האשליות של בעלי־המלאכה. הלכו לאיבוד הכספים שהושקעו בכל המוסדות ואשר עבורם היו אחראים פי־עשרים בהתאם לחוק.

האיחוד המרכזי הצליח יותר בפעולתו המדינית והציבורית. בבחירות לעירייה, בתוך הרשימה המאוחדת, נבחרו שלושה נציגי בעלי־מלאכה (צ׳רניאקוב, רסנר, רוזנטל). בבחירות לסיים ולסאָנאט, בשנת 1928, הצטרף האיחוד לבלוק המיעוטים ובתור ציר נבחר רסנר. בשנת 1929 נבחר גם צ׳רניאקוב לסאָנאט (בעת הבחירות הנוספות בגליל ווהלין), אולם טרם שהספיק להיכנס לתפקידו פוזרו הסיים והסאָנאט. גם בקופת־החולים הצליח האיחוד להכניס שישה מחבריו למועצה, ושניים לוועד. בוועדות ההערכה למיסים ישבו באי־כוח האיגוד וכמו־כן בוועדת־העירעורים. נציגי האיחוד השתתפו גם בוועדות ה„אורט", „שולקולט", ועד־ההצלה, החברה למען התיאטרון.

האיחוד ניהל גם פעולה תרבותית; הוא הקים להקת־חובבים שהציגה מחזות־עממיים, אירגן הרצאות של מלומדים ומנהיגי היהדות הפולנית, הוציא לאור ירחון וכו׳.

המישרד, בהנהלתו של פייארינג, עבד ביעילות וארבעה עורכי־דין עמדו לשירותם של חברי האגודות ללא כל־תשלום.

האיגודים המקצועיים ניהלו את פעולותיהם באופן עצמאי. לחמש האגודות של האומנים היו אפילו דירות משלהם (החייטים, הצבעים, הקצבים, האופים והספרים). יתר האגודות ניהלו את פעולותיהן בדירת האיחוד.

באותה התקופה ניגרם סבל רב לאופים על־ידי החוק של מיכּון המאפיות והתקנות ההיגיאָניות. לאמיתו של דבר עבדו המאפיות היהודיות בתנאים שקשה היה להגדירם כהיגיאָניים. באי־כח האוכלוסיה היהודית בעירייה ובסיים נאבקו קשה נגד ביצוע חוק זה שסיכן את קיומם של אלפי מישפחות יהודיות בוארשה ובערי־השדה. במשך שנים הצליחו לדחות את התאריך הסופי להפעלת החוק ועל־ידי כך ניתנה למאפיות המפגרות האפשרות להתאים עצמן לדרישות החוק.

גם נגד חוק אגודות האומנים (צאָכים) יצאו בעלי־המלאכה חוצץ, כי ראו בו סכנה לקיומה ולהתפתחותה של המלאכה

היהודית, מגמה להפחית את מיספר בעלי־המלאכה היהודיים. בראש המאבק עמדו נציגי היהודים בסיים ונציגויותיהם של בעלי־המלאכה בוארשה ובערי־השדה. ביום שהוכנס החוק לסיים נשלחו למישרד המיסחר והתעשייה 500 מיברקי מחאה.

הודות לפעולת־ההסברה והמחאות הושגו הקלות ניכרות בניסוח החוק, בעיקר בשביל בעלי־מלאכה וותיקים. בשנת 1928, שעה שהחוק נכנס לשלב ביצוע, חל שינוי מן הקצה אל הקצה ביחסם של בעלי־המלאכה אל החוק. ועדות הבחינות הרגילות ויתר הגינונים החיצוניים שבו את ליבם של רודפי הכבוד. קמה שיכבה חדשה של „פעילים", בעיקר מבין בעלי־המלאכה, שידעו את השפה הפולנית, והם נתמנו ל„זקנים" („סטארשי") ובוחנים.

תנועת בעלי־המלאכה, שהיתה מיסודה תנועה עממית, איבדה על ידי כך הרבה מתכונתה זו.

בשנת 1929 התקיים הכינוס השני של בעלי־המלאכה, או כמו שכינו אותו גם הפעם: הקונגרס השני. פתיחת הכינוס נערכה בחגיגיות רבה באולמי העירייה הוארשאית, בנוכחותם של נציגי השילטונות, אנשי ציבור וכו'. בחוברת המיוחדת, שהופיעה לרגל הכינוס, נסקרו הישגי האיחוד, שהגיע אז לשיאו וחלם לארגן קונגרס עולמי של בעלי־מלאכה יהודיים (הנסיונות הראשונים בכיוון זה נעשו בשנת 1930; התכנסו נציגי האיחוד ונציגי בעלי־המלאכה בגרמניה).

לאחר הגיאות בא השפל: המוסדות הכלכליים הסתבכו בעסקים מפוקפקים ובסופו־של־דבר פשטו את הרגל וגם המלחמה הבלתי־פוסקת בין העממיים והציונים הביאה בעקבותיה להתרופפותו של האיחוד. בסוף שנת 1931 פרשו מהאיגוד אגודות המדפיסים והליטוגרפים, השענים והצורפים, יוצקי־הנחושת, הצבעים בחלקם הניכר, הנגרים, מייצרי־הקופסאות ומוצרי סידקית מעור וכו'. העסקנים עם צ'רניאקוב, ברומברג ורק הקימו בנק ברחוב נובוליפקי 10 וכעבור זמן קצר גם אירגון עצמאי ברחוב נובוליפקי 7.

האירגון החדש רצה להוכיח לציבור, שהוא ינהל בנק למופת, אולם המשבר הקשה שהשתרר אז והאכזבה מן הבנק הגדול של בעלי־המלאכה, שהתמוטט ורבים הפסידו בו את פיקדונותיהם — היו בעוכריו של הבנק החדש. את ההון־היסודי הכניסו כמה מהחברים, אולם היקף פעולותיו היה כה מצומצם עד שנאלץ להתחסל כעבור שלוש שנים (1934). על אף הגרעונות לא הפסיד איש מחבריו את כספו בשעה שבנקים גדולים ומבוססים התמוטטו ולא שילמו את חובותיהם.

האירגון ברחוב נובוליפקי הצהיר על ציונותו ומכיוון שזרם העלייה מפולין היה אז בגיאותו עלו גם הרבה מחבריו. האירגון ששמו היה „מרכז בעלי־המלאכה", התפתח והרבה מהאגודות הצטרפו אליו. בעת הבחירות לקהילה בשנת 1933 נבחרו שני מועמדים מטעם המרכז. האיחוד המרכזי של בעלי־המלאכה (נאלבקי 2) תמך בעממיים ומשה בורגין נבחר למועצת הקהילה וכיהן כסגן יושב־ראש; א. מאזור היה אז יושב־ראש הקהילה.

המצב באיחוד המרכזי של בעלי־המלאכה הלך הלוך ורע, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה מדינית. מאז ניבחר רסנר לסגן יושב־ראש הלישכה הראשית של בעלי־המלאכה, נעשה לשופרה של הסנאציה ומשך אחריו את חבריו הקרובים, שקיבלו אותות־הצטיינות מאת השילטונות עבור פעולתם הפאטריוטית כביכול וכו'. המאבק נגד רסנר התחדש. מבין העממיים התנגד לקוו החדש ליאו פינקלשטיין, שהיה אז חבר ההנהלה. גם פרילוצקי מתח ביקורת חריפה על פעולותיו של רסנר ובסופו של דבר — הביעה לו הנהלת האיחוד אי־אימון. רסנר לא נירתע מפילוג הדש והקים איגוד משלו ברחוב דלוגה 26.

משהשתחרר האיחוד המרכזי מרסנר בא לידי התקרבות עם

הוועד המרכזי של אירגון בעלי־המלאכה בפולין בשנת 1933

מרכז בעלי־המלאכה ושני האירגונים שיתפו פעולה בכמה שטחים. באותו הזמן התחילה תנועה חלוצית בין בעלי־המלאכה. ביוזמתו של אברהם כץ מווילנה הוקם חוג בשם „החלוץ מהמעמד הבינוני", שהתאחד כעבור זמן עם „החלוץ בעל־המלאכה", שהוקם על־ידי המרכז בוארשה. בשנות 1934—1939 השיג „החלוץ" הנ"ל 300 סרטיפיקטים בשביל בעלי־מלאכה. מכיוון שמטעם „החלוץ־בעל־המלאכה" עלו גם פועלים ולא רק בעלי־מלאכה, התגלעו חילוקי דעות בין הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ובין המרכז. „החלוץ בעל־המלאכה" עזב בסופו־של־דבר את המרכז ועבר להסתדרות הציונית בתור אירגון עצמאי.

השפעתה של המפלגה העממית על בעלי־המלאכה פחתה באותה התקופה במידה רבה ורתימתה, על־ידי רסנר, בעגלת הסאנאציה הביאה למפלתה. בכינוס השלישי של בעלי־המלאכה (בשנת 1937) כבר לא נבחר רסנר כחבר להנהלה ואת מקומו תפס העסקן העממי, עורך־דין ווייצמן ובמאמציו השתלטו שוב העממיים על האיחוד המרכזי.

באותו הזמן כבר עזבו את פולין רבים מהעסקנים הציונים הפעילים ועלו לארץ־ישראל; גם יצחק גרינבוים, שתרם הרבה לתבוסתם של העממיים בפולין, נעדר כבר אז מפולין והשתקע בארץ־ישראל בסוף 1932.

בשנת 1939, ערב מלחמת העולם השניה, הפסיקו השילטונות את פעולת האיחוד המרכזי והתחילו בבקורת הפינקסים והמיסמכים שלו. זה היה „ניצחונו" האחרון של רסנר.

כשכבשו הנאצים את וארשה, מינו את וולפוביץ', העסקן העממי, ליושב־ראש בעלי־המלאכה ואדם צ'רניאקוב נתמנה על־ידם כיושב־ראש „הוועד היהודי" („יודנראט").

חברות שיתופיות לאשראי וליצרנות

מאת מיכאל מלמד

עד למלחמה העולמית הראשונה, בשנת 1914, פעלו בוארשה, כבשאר ערי „תחום המושב" של רוסיה הצארית, חברות עממיות לאשראי בשם „קופה להלוואה וחסכון" (לייי או שפאר קאסע), שנתמכו על־ידי חברת ייק"א ונציגותה בפטרבורג. הקופות הללו (במיספר 614, מהן 221 בפולין הקונגרסאית), הצליחו לרכז הון עצמי בסך 3,200,000 דולר וחסכונות עממיים בסך 10 מיליון דולר. ייק"א דרשה מכל קופה לגייס לפחות אלף רובל והוסיפה להון־היסוד פי חמישה.

חברה ראשונה מסוג זה נוסדה בוארשה בשנת 1901 על־ידי יוסף קירשרוט־פראבניצקי בשם „קופה להלוואות וחסכונות של בעלי־מלאכה וסוחרים זעירים בוארשה". אחר כך קמו עוד קופות לאשראי עממי וכמו־כן חברות לאשראי בשביל המעמד הבינוני בשם „קרדיט הדדי" („וזאימני קרדיט").

לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה נחקרו 178 קופות ונמצאו בהן 101.347 חברים. סכום הפיקדונות הגיע לפי המאזנים ל־3.645.000 דולר והון־היסוד עם הרזרבות ל־800.000 דולר. סכום ההלוואות שחולקו הגיע ל־4.000.000 דולר. חלוקת חברי הקופות לפי מקצועם היתה כדלקמן: בעלי מלאכה — 39,2%, סוחרים ורוכלים — 39,1%, תעשיינים זעירים — 8,2%, איכרים — 2,5%, עובדים — 3,1%, שונים — 4,9%.

עד 1900 לא נימנו על חברי הקופות חברים לא־יהודים. לאחר שהשילטונות הרוסיים ביטלו את האיסור לקבל לקופות חברים לא־יהודים, נהנו מהן גם פולנים. במחוז ראדום הגיע מיספרם ל־12,7%, במחוז לובלין — ל־15,7%. בקופות מילווה וחסכון לא־יהודיות אסור היה ליהודים להשתתף.

כל החברות לאשראי הנ"ל הפסיקו את פעולותיהן והתחסלו, כתוצאה ממלחמת העולם הראשונה וביטול המטבע הרוסי (הרובל) על־ידי שילטונות הכיבוש הגרמני.

עם תום המלחמה והקמת מדינת פולין העצמאית, החלו עסקני הקופות לארגן מחדש את החברות לאשראי בוארשה. את היסוד לתנועה המחודשת הניחה המחלקה הכלכלית־סוציאלית של ההסתדרות דציונית בוארשה עם ד"ר ע. לוין בראש, שהקימה בשנת 1919 את החברה „ברית לאגודות שיתופיות", במטרה לעודד חברות שיתופיות לאשראי ולסייע להן. החברה הראשונה במיסגרת זו, שהתחילה לפעול בוארשה בשנת 1920 היתה „הקופה לאשראי של בעלי מלאכה בוארשה", ברחוב לשנה 42, והיא נוסדה על־ידי עסקני ה„לייי־קאסע" לשעבר עם ח. דורפמן וי. גלוצר בראש.

ה„ג'וינט" האמריקאי, שניהל בשנות המלחמה פעולה נרחבה לטובת ניזוקי המלחמה (תזונה עממית, הלבשה, דיור, טיפול ביתומים, עזרה רפואית, חינוך וכו') והשקיע בפעולה זו למעלה מעשרים מיליון דולר (סכום ענקי, בשעתו, לפי ערך הדולר בפולין), החליט בשנת 1920 לעבור לעבודה קונסטרוקטיבית בכך שיעזור ליהודי פולין לחדש ולבסס את עמדותיהם הכלכליות, כדי שיוכלו להתקיים בכוחותיהם הם בלי עזרה מן החוץ. לשם זה הקים ה„ג'וינט" בשנת 1920 ליד מישרדו בוארשה, ברחוב נאלבקי 2, מחלקה לקימום החיים הכלכליים של יהודי פולין. בראש המחלקה הזאת הועמד בא־כוח של ה„ג'וינט", המנהל מ. פרוינד.

בראשית פעולותיה ייסדה המחלקה לקימום, בשותפות עם חברת ייק"א, אגודה מרכזית בוארשה, ברחוב ניצאלה 3, בשם „קופה מרכזית לאשראי" — צ.ק.פ.ס. (בהנהלתם של מ. פרוינד, ס. גולדה, מ. מלמד) והעמידה לרשותה את הכספים הדרושים למימון החברות לאשראי. המוסד הכספי הזה ריכז בשנות 1921/2 — 63 חברות לאשראי בוארשה ובערי השדה.

בד בבד עם המוסד הכספי המרכזי הזה נוסד בוארשה בשנת 1921, לפי יוזמתו של העסקן הקואופרטיבי א. י. פרובלסקי ובהשתתפותם של באי־כוח החברות לאשראי, מוסד בשם „ברית של החברות הקואופרטיביות היהודיות", שמקום מושבו היה ברחוב רימארסקה 6, ושהתפרסם בשם „רעוויזיאָנס־פארבאנד".

ה„פאראבאנד" נהנה מתמיכתו המלאה של ה„ג'וינט" שבראשו עמדו עסקנים ידועי־שם בוארשה (ד"ר מ. קלומל, ר. שרשבסקי, א. בירקנהים, וו. ווישליצקי, א. זילברשטיין, ד"ר פרנס) וחבר עובדים מנוסים בשטח הקואופרציה (א. י. פרובלסקי, ח. שושקס, י. שולמן, ל. מיכלסון, א. הורוביץ, א. גולדפרב). ל„פארבאנד" זה היו מסונפות 624 חברות לאשראי ו־53 חברות שיתופיות שונות, שפעלו בוארשה ובערים אחרות. הן ריכזו הון עצום בסך 20.— מיליון זהוב ופיקדונות בסך 70.— מיליון זהוב. מיספר החברים בחברות הללו הגיע ל־200.000 אבות משפחה, כלומר כ־25% של האוכלוסיה היהודית בפולין. ה„פארבאנד" הוציא־לאור בוארשה כתבי־עת ביידיש („די קאָאָפעראטיווע באוועגונג", בעריכת א. י. פרובלסקי, וי. יאשונסקי ו„פארן פאָלק", בעריכת י. שלמן), שבהם השתתפו ד"ר י. שיפר, א. פרץ, י. בורנשטיין, י. ליפובסקי ועוד. ה„פארבנד" נהפך למנהיגה האידיאולוגי של התנועה הקואופרטיבית היהודית בכלל ושל החברות לאשראי בפרט.

נוסף ל„פארבאנד" מרחוב רימארסקה 6, התקיים משנת 1927 בוארשה, ברחוב מאריאנסקה 8, מוסד מרכזי של החברות לאשראי של תנועת „אגודת ישראל" בשם „סוחרישער פארבאנד", שבראשו עמדו עסקני „אגודת ישראל" א. ב. אקרמן והרב י. מ. לוין. ל„פארבאנד" זה היו מסונפות 116 חברות לאשראי בוארשה ובערים אחרות, בעלות הון עצמי בסך מיליון וחצי זהוב ופיקדונות בסך 6 מיליון זהוב. מיספר החברים בחברות אלה הגיע ל־19.500 אבות משפחה. ה„פארבאנד" הזה הוציא בוארשה, בעריכתו של א. ב. אקרמן, ביטאון המוקדש לענייני האגודות לאשראי, בשם „די סוחרישע קאָאָפעראציע".

במידה, שמיספר החברות לאשראי וחבריהן גדל, נתגלה הצורך בהקמת בנק, שיספק להן את הכספים הדרושים לפעולותיהן המתרחבות והולכות. לשם זה נוסד בשנת 1923, על־ידי המחלקה לקימום של ה„ג'וינט" בוארשה, ברחוב סנטורסקה 32,

בנק מרכזי בשם „בנק לקואופרטיבים" — „באנק פאר קאָאָפעראַטיון" (כהמשך לקופה המרכזית מרחוב ניצאלה 3). בראש הבנק הזה עמדו העסקנים: ד"ר מ. קלומל, י. שרשבסקי, א. טרוסקר, וו. ווישליצקי, י. באכראך, נ. קובארסקי, מ. פלאום. הבנק ריכז את הפעולות של החברות לאשראי בוארשה ומחוצה לה והעניק להן את האשראי הדרוש בתנאים קלים ובריבית נוחה. בשנת 1929 הגיע הבנק להון עצמי של 3 מיליון זהוב ופיקדונות בסך 11 מיליון זהוב ותפס עמדה ניכרת בשורות הבנקים הגדולים בוארשה.

החברות לאשראי בוארשה העיר, על שכונותיה ופרבריה, שמיספרן הגיע ל־27, התפתחו בקצב מהיר והצליחו לרכז בידיהן הון עצמי בסך של 3 מיליון זהוב ופיקדונות בסך 7 מיליון זהוב. מיספר חבריהן, שנימנו ברובם המכריע על השכבות העממיות — בעלי־מלאכה וסוחרים זעירים ובינוניים — הגיע בוארשה ל־18.500 אבות משפחה. החברות לאשראי סיפקו לחבריהן את הכספים הדרושים לניהול עסקיהם (לקניית סחורה, חומרי־גלם, מכשירי־עבודה) ושימשו להם מקור יחיד לאשראי, היות ולא היתה להם כל גישה לבנקים פרטיים, שטיפלו בלקוחות גדולים בלבד. המחזור בחברות לאשראי התבטא בעשרות מיליונים זהובים והאשראי שלהן השפיע גם על הקטנת דרגת הריבית וכתוצאה מזה — להוזלת התוצרת של בעל־המלאכה, היצרן הזעיר והסוחר היהודיים.

בין החברות לאשראי הבולטות, שפעלו בוארשה, נימנו הקופות הבאות (החוק הירשה לחברות לאשראי להשתמש בשם „בנק" בתוספת המלה „שיתופי", או „עממי"):

א. הבנק של בעלי־המלאכה — (האנטווערקער באנק), ברחוב פשייאזד 9 ושני סניפיו ברחוב נאלבקי וטבארדה ששימש מוסד כספי ראשי לציבור בעלי־המלאכה בוארשה. הונו העצמי הגיע ל־350.000 זהוב ומיספר חבריו ל־3.200. בראש הבנק עמדו עסקני המלאכה: מ. בורגין, ח. רסנר (ציר לסיים מטעם בעלי־המלאכה), י. גלוצר, א. צווייפוס, ד. ברום־ברגר והמנהל י. פינקלקרויט.

ב. הבנק העממי הכללי — (פאָלקסבאנק), ברחוב דלוגה 47. מיספר חבריו מבין השכבות העממיות היה 2.600 והונו העצמי — 200.000 זהוב. בראש הבנק עמדו העסקנים: ד"ר ש. ב. פלדמן (ציר לסיים מטעם „מיזרחי"), מ. פלדשטיין (מוותיקי הציונים וחבר שילטון הקהילה), מ. אלנברג (חבר העיריה), א. לוין והמנהל מ. מלמד.

ג. הבנק של הסוחרים — (סוחרים־בנק), ברחוב וויזשבובה 11, של חברי איגוד הסוחרים מרחוב סנטורסקה 22. מיספר חבריו היה 950 והונו העצמי —550.000 זהוב. בראש הבנק עמדו העסקנים: וו. ווישליצקי (ציר לסיים), ר. שרשבסקי (סאנטור), א. גפנר והמנהל א. צייטלין.

ד. בנק שיתופי — (פאיען־בנק), ברחוב נאלבקי 2, ששירת את הסוחרים הבינוניים בוארשה. עליו נימנו 850 חברים והונו העצמי הגיע ל־400.000 זהוב. בראש הבנק עמדו: א. טרוסקר (סאנטור מטעם הסוחרים), ו. הימלפרב, מ. פרידה (שופט למסחר) והמנהל ס. אקסלרוד.

ה. בנק למיסחר ותעשיה — (באנק פאר האנדל און אינ־דוסטריע), ברחוב שוו. קשיסקה 41. בבנק היו מרוכזים 500 חברים והונו העצמי הגיע ל־400.000 זהוב. בראש הבנק עמדו: י. קמינקה, י. לילינפלד.

ו. בנק למיסחר זעיר — (קלייןהענדלער־בנק), ברחוב גנשה 7. בעל הון עצמי בסך 60.000 זהוב ו־800 חברים. בראש הבנק עמדו: י. קבצקי, א. ביליור.

ז. בנק עממי בפראגה — (פראַגער פאָלקסבאנק), ברחוב שירוקה 38, ששירת את בעלי־המלאכה והסוחרים הזעירים בפראגה. בראש הבנק עמדו: י. מיגדל, ה. ווארם, י. דרבנובסקי.

נוסף לבנקים שהזכרנו פעלו בוארשה עוד 20 חברות שונות לאשראי, שהונן העצמי הגיע בסך־הכל ל־900.000 זהוב ומיספר חבריהן — 8.500.

נוסף לאלה התקיימה בוארשה, ברחוב בילאנסקה 7, אגודה מרכזית לגוביינה בשם „אינקאסע־צענטראלע", שריכזה את השטרות לגוביינה של המיסחר, המלאכה והתעשיה היהודיים (רובם המכריע של העסקים נעשה באמצעות שטרות לזמנים שונים) וכיוונה את השטרות לגוביינה לחברות לאשראי היהודיות. האגודה הצליחה לרכז 750.000 שטרות לגוביינה בסך 100 מיליון זהוב. בראש האגודה עמדו: ה. שושקס, ח. דורפמן, י. גולדשטיין.

החברות לאשראי הוכיחו חיוניות גדולה והצליחו להתגבר על משבר המטבע הפולני בשנת 1923 (ביטול המארק הפולני והנהגת יחידת־מטבע חדשה — הזלוטי — זהוב). החברות התאוששו חיש מהרה מהמכה הקשה הזאת והתחילו מחדש וביתר שאת לפתח ולהרחיב את פעולותיהן; השפעתן על מהלך החיים הכלכליים של הקיבוץ היהודי בוארשה גדלה והלכה.

גם ה„ג'וינט", חידש את פעולתו שנפסקה עם משבר האינ־פלאציה; בשנת 1924 ייסד, בשותפות עם ייק"א חברת מניות בשם, „המוסד האמריקאי המאוחד לשיקום"*, עם הון של 2.900.000 דולר, לשם תמיכה במוסדות האשראי השיתופי היהודי.

ברם הגיאות הזאת נמשכה שנים אחדות בלבד, עד 1930, ומאז התחילו השפל והירידה, שהביאו בסופם לחורבן גמור של החברות לאשראי בוארשה. הדבר בא כתוצאה מהמדיניות האנטישמית הרשמית של הממשלה הפולנית, שאסרה מלחמה כלכלית על האוכלוסיה היהודית. את האות נתן ראש הממשלה סקלאדקובסקי בהכרזתו המפורסמת בסיים הפולני: „חרם על היהודים — אדרבה" — (בפולנית, „אוושם"). אחרי ההכרזה הזאת באו הפעולות הממשיות, כגון: רדיפות נגד הסוחרים היהודים, נגד בעלי הדוכנים (סטריוגיון, בפולנית), שסחרו בשווקים, גזירות נגד בעלי־המלאכה (הזכות לעסוק במלאכה רק אחרי בחינות ממשלתיות), מיסים „יהודיים" גבוהים, חרם מוחלט על יהודים בשטח עבודות ממשלתיות ומוניציפאליות (למרות שהיהודים היוו בוארשה 30% מהאוכלוסיה הכללית) וכו' וכו'. מדיניות זו של הפליה ונגישות השיגה את מטרתה במהירות והביאה שואה כלכלית על היהודים. הקרקע התחילה נשמטת והולכת מתחת רגליהם. הציבור היהודי בוארשה, ציבור פרודוקטיבי, ציבור יצרנים שחי והתפרנס בכבוד ממלאכה ומיסחר, נהפך לציבור מיעוטי־פרנסה או מחוסרי־פרנסה לגמרי. ההתרוששות גדלה והלכה ומצב של ייאוש השתלט על האוכלו־סיה היהודית. מיקרים של התאבדות מחמת חוסר פרנסה הלכו ורבו ברחוב היהודי בוארשה. בין המתאבדים היו אנשים, שרק לפני זמן קצר היו אמידים ופרנסתם מצויה בידיהם.

* American Joint Reconstruction Foundation.

מיספר הלקוחות של החברות לאשראי פחת והלך בקצב מהיר ולעומת זה גדל באופן מבהיל מיספר מבקשי־תמיכות מן החברות לצדקה. גם אותו החלק של החברים, שעדיין נשאר בחברות לאשראי הלך ונחלש מבחינה כלכלית, והאשראי שניתן להם חדל להיות פרודוקטיבי, המיועד לפעולות קונסטרוקטיביות ונהפך לאשראי צרכני, לכיסוי הגרעון בפרנסה. השטר איבד את ערכו המיסחרי והיה למקור עזר לכיסוי הוצאות־בית שוטפות. מצד אחד גדל בחברות לאשראי סכום החובות האבודים ומצד שני גברה הוצאת החסכונות של המפקידים, שבגלל הרעת מצבם הכספי, מוכרחים היו להשתמש בחסכונותיהם להוצאות ביתם.

החברות לאשראי בוארשה נכנסו למצב כספי כל כך קשה, שאי־אפשר היה להתגבר עליו. חלק מהן התחסל מרצון וחלק הוכרז על־ידי בתי־הדין כפושטי־רגל, כי לא יכלו לעמוד בהתחייבויותיהן לגבי החוסכים־המפקידים שלהן.

עד פרוץ המלחמה בשנת 1939 הפסיקו את קיומן רוב החב־רות לאשראי ורק מיספר קטן בלבד שרד (כגון: הבנק של הסוחרים מרחוב ויזשבובה, הבנק למיסחר ותעשיה מרחוב שוו. קשיסקה, הבנק העממי מרחוב דלוגה, הבנק העממי בפראגה וכו׳). את החברות הללו חיסלו הגרמנים בחסלם את יהדות וארשה כולה.

חברות קואופרטיביות שונות

קואופרטיבים שונים נוסדו על ידי מפלגות פוליטיות, אירגונים מקצועיים ועל־ידי קבוצות אנשים, בעלי מטרות פוליטיות ואינטרסים מיוחדים.

מפלגת ה„בונד" ומפלגת „פועלי־ציון"־שמאל הקימו בוארשה, בשנות 1921/22, מוסדות מרכזיים מיוחדים, שנועדו לארגן ולפתח את התנועה הקואופרטיבית בין חבריהן ואוהדיהן. המרכזים הללו נהנו מתמיכה כספית ניכרת של ה„ג׳וינט".

המרכז לקואופרציה של ה„בונד" נקרא בשם „מרכז אשראי לפועלים" („ארבעטער־קרעדיט קאָאָפּעראַציע") ובראשו עמד העסקן הבונדאי ויקטור אלטר. המרכז הזה ריכז בוארשה ובערים אחרות 62 קואופרטיבים, שאליהם השתייכו 35.000 חברים. בין הקואופרטיבים של ה„בונד" בוארשה הצטיינו:

א. ה„קואופרטיב הצרכני" („געבראַכס־קאָאָפּעראַטיור"), בעל מסעדה לפועלים ו־18 חנויות שונות בעיר ובפרבריה. מחזורו השנתי הגיע לשני מיליון זהוב.

ב. „קואופרטיב לשיכון פועלים" (ארבעטער־ווינונגס־קאָאָפּעראַטיור"), שבנה בשנת 1923 בביאלאני על־יד ז׳וליבוז׳ (פרבר וארשה) ארבעה בלוקים גדולים של בתים משותפים עם 256 דירות מודרניות בשביל הפועלים. במימון השיכון הזה השתתף מלבד הג׳וינט גם הבנק למשק הארץ בוארשה.

ג. קואופרטיב יצרני, בעל בית־חרושת לצרכי מזון מרחוב לאָשנה 36, שמחזורו השנתי הגיע ל־800.000 זהוב. בראשו עמדו עסקני ה„בונד", נ. בומגרטן, ה. ווסר.

ד. קואופרטיב יצרני, בעל בית־חרושת לכלי־בית ומיטבח ברחוב סמוטשה 27. מחזורו השנתי הגיע לסך 400.000 זהוב.

ה. קואופרטיב לכריכה, בעל בית־חרושת ברחוב נאלבקי וברחוב מילנה. מחזורו השנתי הגיע לסך 500.000 זהוב.

ו. קואופרטיב להוצאת־ספרים והפצתם „קולטור־ליגע", ברחוב דלוגה 50. בראש הקואופרטיב הזה עמדו עסקני ה„בונד": וו. אלטר, י. פאט, ח. קז׳דן, ש. מנדלסון.

המרכז לקואופרציה של „פועלי־ציון"־שמאל בוארשה בשם „איחוד פועלי לאשראי ומשק" („קרעדיט ווירטשאַפטלעכע ארבעטער־פאַריייניקונג"), ריכז בוארשה ובמקומות אחרים 31 קואופרטיבים, שעליהם נימנו 14.500 חברים והקים בוארשה קואופרטיבים שונים לפועלים, שביניהם הצטיינו שני קואו־פרטיבים גדולים:

א. קואופרטיב יצרני, בעל בית־חרושת מאָכני לארגזים, ברחוב דז׳יקה 46.

ב. קואופרטיב יצרני, בעל בית־חרושת למברשות.

לשתי המפלגות הנ"ל היו בוארשה עוד מיספר קואופרטיבים יצרניים ומו"ליים, בעלי היקף יותר קטן.

גם המוסדות המרכזיים של תנועת המלאכה בוארשה, ברחוב נאלבקי 2, הקימו שורה של קואופרטיבים שונים לבעלי־מלאכה (של חייטים, סנדלרים, כובענים, נגרי רהיטים, בתי־מלאכה לכלי מיטבח מפח, לטריקו, גלנטריה וכו׳). הקואופרטיב הגדול ביותר נקרא בשם „סורוויט" (ברחוב פשיאזד 9), שנוסד בשנת 1925 במטרה לספק לבעלי־המלאכה, במחירים מוזלים, ציוד וחומרי־גלם, הדרושים לתוצרתם. מחזור הקואופרטיב הזה הגיע ל־3 מיליון זהוב לשנה. הוא נתמך על־ידי ה„ג׳וינט", הבנק לקואופרטיבים והבנק של בעלי־המלאכה. בראשו עמדו עסקני המלאכה: מ. בורגין, ח. רסנר, י. פינקלקרויט.

בין יתר הקואופרטיבים הגדולים בוארשה יש לציין את הקואופרטיבים להוצאת עתונים, כתבי־עת, ספרים, כגון:

א. הקואופרטיב „אוניה", ברחוב נובוליפקי 7, שהוציא את העתון היהודי בשפה הפולנית, „נאש פשאַגלונד". הונו העצמי הגיע לסך 450.000 זהוב.

ב. הקואופרטיב „אונזער פרעסע", ברחוב נאלבקי 38, שהוציא את העתונים „מאָמענט" ו„ראַדיא". הונו העצמי הגיע לסך 850.000 זהוב.

ג. הקואופרטיב „אלט־ניי", ברחוב בלודנה 8, שהוציא את העתונים „היינט", „היינטיקע נייעס" ואת השבועונים „וועלט־שפּיגעל", „האנדעלסוואָך", „אָפּיניה", „בדרך". הונו העצמי הגיע ל־750.000 זהוב.

ונוסף לזה עוד מיספר קואופרטיבים יותר קטנים להוצאת ספרים וכתבי־עת („עבודה", ברחוב דלוגה 27, „קולט־בוך", ברחוב נאלבקי 2א; „נייע צייט" ו„ביכער", בנאלבקי 2 וכו׳).

בוארשה פעלו גם קואופרטיבים מיוחדים, כגון: א. של המוסיקאים (לסידור קונצרטים, קורסים למוסיקה, הוצאות תווים וכו׳) בשם „אורפיאוש", ברחוב פרנצישקנסקה 6 ובשם „מאָטרונום", ברחוב נובוליפיה 58. ב. של מורים, לניהול משותף של בתי־ספר ושיעורי־ערב למבוגרים וכו׳ וכו׳.

בשנת 1932 נוסדה בוארשה, ברחוב דלוגה 47, חברה קואו־פרטיבית בשביל המעמד הבינוני בשם „פרדס". מטרת החברה היתה לאפשר לחבריה, על־ידי חסכונות קבועים בחברת „יכין" וקק"ל, לסדר פרדסים ומשקים כפריים בארץ־ישראל. הקואו־פרטיב הזה הצליח להקים בשנת 1937/38 בשביל קבוצה ראשונה בת 20 חברים, מושב שיתופי בעמק חפר על שטח של 400 דונם מאדמות קק"ל — „בית ינאי". בראש הקואופרטיב הזה עמדו: יצחק גרינבוים (יו"ר), מ. מלמד, ש. שלוסברג, ד. לנדוי.

כתוצאה מהמשבר הכלכלי, שפרץ ברחוב היהודי החל משנות 1930/31, התחסלו רוב הקואופרטיבים. הסיבות שגרמו לכך היו נעוצות במדיניות הכלכלית האנטי־יהודית של הממשלה. אולם בקואופרטיבים אחדים פעלו גם סיבות נוספות, שהחישו את חיסולם: המפלגות הפכו את הקואופרטיבים שלהם למכשירים מפלגתיים והקואופרטיבים של בעלי־המלאכה, ובמיוחד „סורוויט", הסתבכו בעסקים גדולים, שעלו על אפשרויותיהם הכספיות: „סורוויט" מכר את סחורותיו באשראי (דבר העומד בניגוד החלטי לעקרונות הקואופרציה), ובבוא המשבר לא יכול לגבות מלקוחותיו ולפרוע את חובותיו הוא לנושים.

הקואופרטיבים הבודדים שהצליחו להחזיק מעמד עד למלחמה העולמית, חוסלו על־ידי הגרמנים עם כניסתם בשנת 1939.

טבלאות

לפי עבודתו של א. הפטקה

„המוסדות היהודיים הציבוריים לעזרה באשראי בפולין" (1943) האשראי השיתופי

טבלה 1

השנה	מיסי המוסדות	מיסי החברים	הון עצמי	פיקדונות	הלוואות „הג'וינט"	ההון במחזור	מלוות לחברים
1922	158	65.571	20.131	19.147	102.272	141.550	129.684
1923	230	103.578	14.280	5.721	53.716	75.717	68.594
1924	192	93.000	17.000	10.000	15.000	42.000	
1925	175	50.010	605.000	796.000	1.076.000		
1926	256	76.786	2.345.000	2.722.000	1.680.000		
1927	321	113.905	4.094.000	10.328.000	6.601.000		
1928	375	147.642	7.536.000	20.608.000	13.593.000		
1929	487	184.634	12.342.000	39.313.000	16.667.000		
1930	522	200.495	16.146.000	58.631.000	18.389.000		
1931	545	205.585	19.625.000	69.393.000	18.818.000		108.000.000

טבלה 2

חברות שיתופיות לפי הלאום	מיספר החברות		מיספר החברים		חב־וח אשראי		חברים בחברות אשראי	
	מס. מוח״ט	ב־%	מס. מוחלט	ב־%	מכ. כוחלט	ב־%	מס. מ חיט	ב־‰
פולניות	7.812	60,7	157.000	71,5	3.640	66,0	171.000	77,3
אוקראיניות	3.516	27,3	661.000	21,9	733	13,3	168.000	11,1
יהודיות	773	6,0	141.000	4,7	734	13,3	139.000	9,2
גרמניות	759	6,0	57.000	1,9	410	7,4	37.000	2,4

טבלה 3

חברות לפי הלאום	מיספר החברות שהכנ־ותיהן נבדקו	מיספר החברות העוביות בהפסד	אחוז החברות העובדות בהפסד
פולניות	7.365	1.572	21,0
אוקראיניות	3.400	706	20,7
יהודיות	635	236	37,0
גרמניות	711	97	13,6

עזרה וסעד

„ג'וינט"*

מאת בוריס ספיר

ה„ג'וינט" שנוסד בשנת 1914, לשם סיוע ליהודים קורבנות מלחמת־העולם הראשונה, התפתח במשך עשרות שנות פעולתו ונעשה מוסד־עזרה בעל היקף עולמי, שידו פתוחה להגיש עזרה וסעד ליהודים באשר הם שם.

„ועד הסיוע האמריקאי המאוחד" כשמו כן הוא: אירגון־על המייצג את מאמץ הסיוע המאוחד של האירגונים החשובים ביותר ביהדות אמריקה, מבלי הבדל השקפות בשטח החברה, המדיניות והדת, ועם זאת נשאר בהחלט בלתי־תלוי בשום תנועה מסויימת; בדרך כלל, תפקידו לתמוך בתקציבם של הקהילות והאירגונים המקומיים ואין הוא קובע לעצמו מיסגרת פעולה עצמאית אלא במקום שאין המוסדות המקומיים קיימים או שאין ביכולתם לפעול כראוי. במיקרים מסויימים, ממריץ ה„ג'וינט" את הקמתם של מוסדות מתאימים או מחזק את הקיימים, ומעביר את הפעולות שהחל בהן לידי העסקנים המקומיים עם היותם מוכשרים להוציא את התכנית אל הפועל. לפיכך, אין להפריד בין מיפעלות ה„ג'וינט" לבין הקהילות והמוסדות — שרובם נהנו באיזו צורה שהיא מתמיכת ה„ג'וינט", וחלק לו בגורל היהדות בכל הארץ.

מלחמת העולם הראשונה

פליטי מלחמת העולם הראשונה היו הנושא העיקרי בפעולת הסיוע של ה„ג'וינט" בשנים הראשונות לקיומו. שונים היו סוגי הפליטים בשטחים שקבעו את פולין העצמאית בשנת 1918: כ־500.000 עד 600.000 מהם נמלטו מפולין הקונגרסאית, גאליציה ובוקובינה אל מחוזות פנים רוסיה; מהם שברחו מגאליציה ובוקובינה לשאר חלקי אוסטריה—הונגריה; אחרים נעקרו ממקומותיהם בתוצאת מיבצעים מלחמתיים בשיטחי הכיבוש של גרמניה ורוסיה — למעלה מ־30.000 ב„גנרל גר ברנמאנט וארשה" בלבד וכשני שלישים של מיספר היהודים בגאליציה כולה. מיספר הנפגעים היה למעשה גדול יותר בגלל התמוטטות החיים הכלכליים וההסגר בדרכים שפגעו בעיקר באוכלוסיה היהודית. בשנות 1917—1918 היו 340.000 יהודים בוארשה זקוקים לסיוע.

ה„ג'וינט" קבע קשרים הדוקים ותמך ברוב האירגונים היהודים לעזרה באירופה: „יזראליטישה אליאנס" באוסטריה, „ועד העזרה ליהודי פולין" בגרמניה, „יעקאפא" ברוסיה.

ב־1916 יצאו נציגי ה„ג'וינט" לברלין[1] וקיבלו את הרשיון לבקר בשיטחי הכיבוש של גרמניה. לפי הדו"ח שמסרו, ניתנו סכומי התקציב מאמריקה להחזקתם של 300 קאנטינות, מיסעדות עממיות וכו', שחילקו ארוחות ל־250.000 איש בכל יום; לתמיכה ב„תלמודי־תורה" ובתי־ספר חילוניים; ולעזרה בשביל רבנים, סופרים ומורים.

אחרי הקרע בין ארצות־הברית ומעצמות מרכז־אירופה יצאו עוד שני נציגים של ה„ג'וינט"[2] להולנד, וייסדו שם את מישרד ה„ג'וינט" בהולנד, לשם העברת סכומי סיוע ליהודים בארצות הכיבוש, וביחוד לפולין. בראשית 1918 ניתן רשיון לאחר מחברי „המישרד בהולנד"[3] לבקר בוארשה, לודז' ביאליסטוק ושאר מקומות כדי לחקור את מצב האוכלוסיה היהודית במקום, ולפקח על חלוקת כספי העזרה שהגיעו מאמריקה.

בפולין העצמאית

רב חלקו של ה„ג'וינט" בשיקומם של יהודי פולין בשנים הראשונות שלאחרי המלחמה. בתחילה היה מעביר כספי־סיוע באמצעות „מישרד הסעד האמריקאי" ושאר ועדי־עזרה, ושולח מיצרכי מזון לחלוקה. בראשית 1919 הגיע נציג ה„ג'וינט"[4] לוארשה, ולפי הצעתו נשלחה מאמריקה במשך שנת 1920 חטיבה של 126 עובדים סוציאליים[5]. העובדים הסוציאליים, שהיה עליהם להדריך גם את פעולות ה„ג'וינט" בשאר ארצות מיזרח־אירופה, קבעו מושבם במחוזות השונים בפולין, וביחד עם העסקנים המקומיים, הניחו את היסודות להתחדשות החיים הציבוריים של יהדות פולין. כעבור שנים מיספר בוטלה השיטה של נציגים קבועים מאמריקה, אך ה„ג'וינט" הוסיף לתמוך באירגונים שקיבלו על עצמם והרחיבו את מיסגרת הפעולות שחברי המישלחות החלו בהן. יתרה מזו, ה„ג'וינט" הגדיל עוד את מאמציו ונענה לקריאות העזרה שהגיעו מזמן לזמן, בשעת צרה.

אחת הפעולות הראשונות של עובדי ה„ג'וינט" היתה להגיש

---

* ועד הסיוע האמריקאי המאוחד.

1. ד"ר י. מגנס וד"ר א. דושקין.
2. ד"ר בוריס בוגן ומקס סניור.
3. ד"ר אברט ואן־ראאסלה.
4. ד"ר בוריס בוגן.
5. בראשותו של קפיטן וורזאנגר.

באמצעות „ועדי העזרה לפליטים" למקומותיהם, סיוע דחוף בשביל הפליטים: כלכלה והלבשה, עזרה רפואית, שיכון, עזרה ליתומים וילדים, העברת כספים מקרובים בחוץ־לארץ, חיפוש קרובים — וכן עזרה של שיקום: הלוואות, עבודה, הכשרה. גם האזרחים היהודים שחזרו למולדתם („רפטריאנטים") נהנו עד שנת 1922 בערך מהעזרה הדחופה, ברם בצורה שונה, כי למעשה היתה הדאגה להם מוטלת על הממשלה. לאחר שנתברר שהממשלה מקפחת את אזרחיה היהודים נתן ה„ג'וינט" את דעתו למצוקתם והושיט להם יד עזרה — סכומים עצומים, שאין בכוח מוסדות ציבוריים להקציבם, ולפיכך צימצם ה„ג'וינט" את פעולתו רק במתן הלוואות לבניין בתים, הלוואות למטרות פרנסה ועזרה למען ילדים [6].

באפריל 1923 הופסקה פעולתם של ועדי־הפליטים, שמיולי 1921 קיבלו מהם עזרה 185.000 איש.

בריאות ועזרת ילדים

מורשה טראגית ביותר מזמן מלחמת העולם הראשונה היה המיספר העצום של יתומים וילדים עזובים שניפרדו מהוריהם, מהם 40.567 — שנירשמו בפולין בלבד. ה„ג'וינט" תיכנן להקים הסתדרות ארצית למען היתומים, ובינתיים הגיש את עזרתו לילדים באמצעות האירגונים היהודים במקומותיהם. אולם הקשיים המישפטיים שנתקל בהם, המחלוקת בין האירגונים והועדים שהחזיקו בהם, נמשכו עד שנוסד, ב־1923, „צנטוס" בתור מוסד משותף לחברות העזרה לילדים וליתומים, והוא קיבל מידי ה„ג'וינט" את הפיקוח על כל פעולת העזרה הזאת. „צנטוס" הרחיב את הפעולות עד לפיקוח והחזקת מוסדות עזרה לילדי ישראל בכלל. ב־1938 הקיפה פעולתו 218 מוסדות: 83 בתי־יתומים, 90 מעונות יום, 21 פנימיות לנוער, 4 מוסדות־חינוך, 3 מוסדות לילדים אסופים, 16 בתי־מלאכה ובית־הבראה אחד, מלבד 172 מושבות־ילדים ובתי־מרגוע. הפעולה גדלה והתפתחה משנה לשנה והקיפה רבבות ילדים יהודים שמצאו מיקלט ונופש במוסדות הללו.

מישלוח הילדים למנוחה בקייטנות נעשה מינהג בחוגי דלת־העם היהודית; הילדים נבחרו על־ידי המוסדות והאירגונים שפעלו כולם בסיוע ה„ג'וינט".

קייטנות לילדים לפי האירגונים

	1936	1937	1938
ילדים בקייטנות של „צנטוס"	14,834	19,099	23,342
ילדים בקייטנות של „טאז"	14,216	16,167	22,350
ילדים בקייטנות של כל הארגונים	58,666	71,355	102,615

„צנטוס" אירגן גם מחנות־נופש מיוחדים לילדים חולים, וגם מיספר מסויים של מושבות־חורף להבראה. ב־1938 היו 21.652 ילדים במוסדות אלו. להדרכת העסקנים והעובדים פירסם „צנטוס" גם שני ירחונים מיוחדים: „דאָס קינד" ביידיש, ו„פשאַגלונד ספוליצ'ני" בפולנית.

אכן, כל פעולת העזרה המסועפת של „צנטוס" ו„טאז" על מוסדותיהם, אשר הצילו רבבות ילדים מכיליון והתנוונות, חוסלה עם חורבן וארשה.

פעולתו של ה„ג'וינט" היתה נירחבת מאד גם בשטח העזרה הרפואית. לפי דרישת הרופאים שנימנו על „מישלחת העזרה" נשלחה לפולין בינואר 1921 חטיבה מיוחדת [7] לעזרה רפואית שהיו בה רופאים, סאניטרים ועוזרים רפואיים. החטיבה הרפואית הקימה מחדש ודאגה לקיומם של 498 מוסדות, שעברו לאחר שנים לרשותה של „טאז". ההישגים המכריעים בפעולת החטיבה הרפואית היו בהקמת בתי־ספר לאחיות ובמלחמה נגד הגרענת ונגע הגזזת, אשר 20.000 ילדים נירפאו ממנו על־ידי טיפול בקרני־רנטגן שהונהג במוסדות הריפוי.

מן המרכז בוארשה ניהלה החטיבה הרפואית את הפעולות בכל פולין, ובחקירה שנעשתה הוברר המצב הנורא של האוכלוסיה היהודית בשטח הבריאות: 51,8% מכל הילדים היהודים היו נגועים במחלות, מהם: 3,3% במחלת הגזזת הממארת, 1,1% — בגרענת, 24,7% — במחלות עור על רקע של גרענת, 13,8% במחלות לב, שיגרון, שיתוק־ילדים וכדומה. הטיפוס היה נפוץ כמעט בכל הארץ, החולירע שהובאה על־ידי פליטים מאוקראינה איימה להתפשט בשיטחי־הספר, ומחלות אבעבועות ומלריה עשו שמות באוכלוסיה.

בקשר למלחמה שהתנהלה אז בין פולין ורוסיה המועצתית הוחרמו כ־98% של בתי החולים היהודיים על כל ציודם ורוב הרופאים והאחיות התפזרו... ועזבו את העבודה. בוועידת החטיבה הרפואית של ה„ג'וינט" נקבעה שיטת פעולה להצלת האוכלוסיה היהודית ממצב הבריאות הירוד, שפגע בה קשות.

בעזרת ה„ג'וינט" נוסד ליד בית־החולים היהודי בוארשה בית־ספר להכשרת אחיות שהתקיים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה ב־1939. בשנים הראשונות לקיומו השתתף ה„ג'וינט" ב־75% מתקציבו, עד שעבר לרשות הקהילה היהודית. פעולת ה„ג'וינט" היתה משולבת בכל השנים עם „טאז" שהתפתחה, עד שקיבלה לידיה — עם צאת החטיבה הרפואית של ה„ג'וינט" ב־1923, — את כל הפעולה, והיתה לאירגון הבריאות הראשי בפולין; היא נהנתה מעזרת ה„ג'וינט" עד שחוסלה פעולתם של כל מוסדות הציבור היהודים בשנות השואה.

עזרה לשיקום האוכלוסיה היהודית

לאחר תקופת הסיוע שם ה„ג'וינט" את הדגש על בעיות השיקום הכלכלי. בתחילת פעולתו של ה„ג'וינט" בפולין בשטח הקואופרציה, נעשה הסכם עם „ההסתדרות להתישבות יהודית" (יק"א) אשר עשתה אף היא מאמצים להקים מחדש את רשת המוסדות הקואופרטיביים שנחרבה בזמן המלחמה. ה„ג'וינט" השתתף בשני שלישים ויק"א בשליש אחד בתקציב ההשקעות לשיקום מוסדות האשראי. המכשירים העיקריים לשיקום הכלכלי היו מוסדות האשראי. „איגוד קואופרטיבי־האשראי היהודיים" שנוסד בשנת 1922 בפיקוחו של ה„ג'וינט", הכניס שיטה

---

6. במישלחת של ד"ר בוגן בפולין השתתפו עוד: ה. לווינשטיין, איזידור הירשפלד, ברוך צוקרמן וב. הורוביץ, שניהל את העבודה בוארשה, בעוד שיתר השליחים התפזרו לפעולות בשאר האזורים בפולין. ב־1920 הצטרפו עוד למישלחת בוארשה השופט ה. מ. פישר. פרופ' ישראל פרידלנדר ומכס פיין, שעיקר תפקידם היה לעזור לפליטים שהגיעו מאוקראינה. פעולת ה„ג'וינט" בפולין בוצעה אז על־ידי 11 מישרדים אזוריים שייצגו 175 ועדים מחוזיים ולמעלה מ־1000 ועדות מקומיות.

7. עד ספטמבר 1921 עמד בראש החטיבה הרפואית ד"ר הארי פלוץ, אחריו — מוריס ואלדמן וב־1923 - - ד"ר י. גולוב.

אחידה בהנהלת הקואופרטיבים, הקים ספריה מקצועית וירחון ביידיש ובפולנית; באותה שנה אירגן ה„ג'וינט" בנק מרכזי לקואופרטיבים היהודיים שחוסל בשנת 1932, וכעבור שנים מיספר נוסד במקומו „מרכז לאשראי הדדי". בשנת 1930 היו בפולין 49 קואופרטיבים יהודיים לאשראי, שמיספר חבריהם — 150.236, ובשנת 1938 הגיע מיספר הקואופרטיבים עד 474 ובהם 102.586 חברים.

על מוסדות העזרה ההדדית שהוקמו על־ידי ה„ג'וינט" עבר משבר קשה בשנים הראשונות עם התנודות בשער המטבע הפולני. רק ב־1926, לאחר ייצוב המטבע בפולין, באה בהדרגה התקדמות במצב הקואופרציה היהודית בפולין שהתאוששה מן המשבר, ועברה להבראה משקית והתפתחות תקינה.

„קופות גמילות חסדים" בפולין

למען מעוטי היכולת, שלא הגיעו לידי חברות ב„קואופרטיבי אשראי", ייסד ה„ג'וינט" ב־1926 „קופות גמילות־חסדים", שמיספרן היה 140 בתחילת הפעולה. ב־1938 הגיע מיספר „קופות גמילות־חסדים" עד 950, בהנהלת „הוועד המרכזי לקופות גמילות־חסדים" (המכונה „צ.ק.ב.") שנוסד ב־1931. בתקופת השנים 1936 עד 1938 העניקו „קופות גמילות־חסדים" למעלה מ־2.077.000 הלוואות שהגיעו לסכום של מיליון דולר.

השתתפות ה„ג'וינט" בקופות גמילות חסדים בפולין

שנה	הון כללי בדולארים	השתתפות ה־ג'וינט" בסכום	%
1926	335,237.75	199,368.83	59,5
1930	1,009,886.99	563,241.64	55,8
1933	1,202,231.35	622,383.27	48,2
1934	1,289,617.41	644,405.86	50.0

בשנת 1932/3 בלבד הגיע מספר המפרנסים שקיבלו הלוואות מ־669 „קופות גמילות־חסדים" שהתקיימו בפולין ל־76.445 איש.

„קופות גמילות־חסדים" מילאו תפקיד חשוב בהמצאת מקורות פרנסה לעניים, ופעולתן התנהלה בצורה עממית, מבלי החומרות וההגבלות ההכרחיות בקואופרציה האשראית — לפי הדוגמה העתיקה של „קופות גמילות־חסדים" שהיו קיימות בקהילות ישראל בגולה.

הרחבת הפעולות [8]

תהליך ההתרוששות של ה„מעמד הבינוני" — סוחרים ובעלי תעשיה, בעיקר — נמשך בפולין מאז מלחמת 1914—1918, ודרושה היתה פעולה דחופה להושיט עזרה לחוגים הכלכליים שמצבם ירד פלאים. בעוד אשר קואופרטיבי־האשראי היו נותנים הלוואות בסכומים זעירים, הוקמו בפולין „קופות אשראי הדדי" למתן הלוואות, בסכומים ניכרים, לסוחרים ובעלי תעשיה יהודיים. לאחר שנים התאגדו הקופות בתור „בנק הסוחרים" בוארשה, שהיו לו סניפים בערי־הארץ. „קרן השיקום" של ה„ג'וינט" עודדה את פעולות הבנקים הללו, בהקצבת סכומי אשראי מתאימים, ותרמה הרבה להתחדשות התעשיה והמיסחר היהודיים בפולין.

ה„ג'וינט" עזר באירגון קואופרטיבים לייצור, שיווק, בניין ודפוס. התקיימו שני איגודי־קואופרטיבים מרכזיים לצרכנים: אחד מיסודו של ה„בונד", והשני ליד „פועלי־ציון". האשראי ניתן לאירגונים וחברות בענפי המאפיות, מיסעדות, דפוס וכדומה. ב־1926 נוסד בוארשה מרכז לקניית חומרי־גלם בשביל בעלי־מלאכה (סורוויט), שקיבל תמיכה מסויימת מן ה„ג'וינט", אך הנסיון לא האריך ימים, והצליח רק במעט להפיג את המצוקה בין בעלי־מלאכה.

סכנה רבה נשקפה, עם פרסום חוק התעשיה 1932, לקיומם של בעלי־המלאכה היהודים בפולין. לפי החוק היה צריך כל בעל־מלאכה לקבל „תעודת־אומנות", שהיתה קשורה בחומרות בנוגע להכשרה מקצועית וטיב בית־המלאכה. נקבע זמן למילוי הדרישות ולעמידה בבחינות, וכ־40.000 בעלי־מלאכה יהודים לא יכלו להסתגל לתנאים בזמן שנקבע להם. ה„ג'וינט" יסד אז בוארשה את „הוועד המרכזי לבעלי־המלאכה" ואירגן את דרכי פעולתו: הגיש עזרה מישפטית, תמך באמצעים להכשרה לבחינות, הלוואות לתשלום המיסים. במשך שנה אחת, 5—1934, קיבלו 20.000 בעלי־מלאכה את הרשיונות לעבודה במקצועותיהם.

„הוועד המרכזי לבעלי־המלאכה" עזר גם לשוליות־אומנים שמצבם נעשה קשה ביותר. לפי החוק היו רק „אומנים בעלי העודות" רשאים להעסיק שוליות, שאף הם היו צריכים לעמוד בבחינות כדי לעבוד בתור חניכים במקצוע. רוב השוליות לא יכלו לעמוד בפני הדרישות והתנאים שהחוק הטיל עליהם, והיו צפויים לסכנה שיאבדו את העבודה אחרי שנים של לימוד והתאמנות במקצוע. הודות לעזרה שניתנה להם יכלו לעבור על המיכשולים האלה.

פעולת העזרה של ה„ג'וינט" הורחבה גם על חוגים של פועלים, אומנים זעירים ורוכלים שנאבקו מרה על קיומם בתנאי הנישול הכלכלי בפולין. ב־1939 נוסד בוארשה „הוועד הכלכלי היהודי", שפתח סניפים בערים ובעיירות, ותפקידו היה להמציא עבודה לפועל היהודי במיפעלי תעשיה של יהודים, ולעזור לנפגעי חוק־המלאכה בדרך זו. מוסד „קרן־השיקום" שהקים ה„ג'וינט" ב־1937 תמך במיפעלים שהיו פזורים על פני 154 ערים ועיירות, ומיספר המשפחות שנעזרו ונחלצו מן המשבר הגיע עד 2.088, מלבד 714 פועלים שמצאו עבודה במיפעלים שנתמכו על־ידי קרן זו.

הכשרה מקצועית

בשטח ההכשרה המקצועית עבד ה„ג'וינט" בשיתוף עם שאר מוסדות בפולין: יק"א, „אורט" ועוד. בתי־הספר המקצועיים בוארשה עברו לרשות „אורט" שקיבל תקציב מיוחד לפעולתו. כשהנהיגה ממשלת פולין חובת חינוך מקצועי בכל בתי־הספר העממיים, עזר ה„ג'וינט" לבתי־הספר היהודיים והקציב את הסכומים הדרושים ללימוד מקצוע ועבודת־יד בבתי־הספר הללו.

האירגונים היהודיים שעסקו בהכשרה ובחינוך מקצועי בפולין [9] הרחיבו את פעולותיהם שהגיעו בפרוץ מלחמת העולם השנייה לממדים אלה:

---

8. על פעולות ה„ג'וינט" ראה גם במאמרים העוסקים בעניני כלכלה, עזרה, סעד, בריאות, תרבות וחינוך, המופיעים בכרך זה.

9. בגאליציה התקיים אירגון מיוחד, „ווזיט", שפעל בשטח ההכשרה המקצועית בסיוע של ה„ג'וינט".

1. „צנטוס" — 11 בתי־מלאכה ובהם 452 חניכים; 4 חוות־הכשרה ובהן 183 מתלמדים; 2650 שוליות אצל בעלי־מלאכה פרטיים; 21 „בורסות" (פנימיות) לחניכים וחניכות מערי־

מרכז להכשרה מקצועית למבוגרים

השדה; קורסים לעוזרי־אומנים שהשתתפו בהם 125 מתלמדים.

2. יק"א — 17 בתי־ספר מקצועיים, ובהם 2500 חניכים (1500 נערים, 1000 נערות). בבתי־הספר ניתנו שעורים במקצועות: מסגרות, נגרות, חשמלאות, אריגה, נפחות, צבעות. בבתי־הספר לנערות למדו את המקצועות הרגילים: תפירה, ריקמה, אריגה, שטיחי־צמר, מחוכים, משק־בית.

ב־11 בתי־מחסה של יק"א היו 1673 חניכים, מהם 1074 נערים, 599 נערות.

3. „אורט" — 13 בתי־הספר למלאכה, ובהם 1704 תלמידים (1100 נערים, 604 נערות). בתי־ספר למלאכה היו קיימים: בווילנה, — למאָכניקה וחשמלאות, בבריסק־דליטא ופטרוקוב — למסגרות ונגרות, ועוד. ה„אורט" סידר גם 21 קורסים למבוגרים ולהשתלמות מקצועית, כדי שיוכלו לעמוד בבחינות שנדרשו לפי החוק. ב־1938 השתלמו בקורסים 2242 תלמידים.

בכל מוסדות ה„אורט" היו 3946 תלמידים מלבד 3000 מבקרי קורסים למלאכה והשתלמות מקצועית.

ההכשרה המקצועית בפולין בסיוע ה„ג'וינט" (1939)

הארגונים	מיספר המוסדות	מיספר התלמידים
„צנטוס"	43	4110
„ווזיט"	32	2288
„יק"א"	67	4931
„אורט"	21	3946
„אגודת ישראל"	11	470
„החלוץ"	497	16000
בסך־הכל	670	31845

פעולות תרבות

גם בשטח התרבות והמוסדות הדתיים לא הזניח ה„ג'וינט" את צרכי האוכלוסיה היהודית, ועזר בהחזקתם של המוסדות בפולין. המיסגרות האירגוניות של בתי־הספר היהודיים בפולין היו בתי־הספר „תרבות" של הציונים, בתי־הספר „ציש"א" של חוגי היידישיסטים, ורשת בתי־הספר ש„המיזרחי" והאדו־קים קיימו באופן ניפרד. מיספר התלמידים בבתי־הספר של הסתדרויות אלו הגיע עד 160,000—170,000. 20%—35 ביקרו, איפוא, בבתי־ספר יהודיים, 10% למדו ב„חדרים" (שלא נאשרו על־ידי הממשלה), ויתרם — כ־60%, למדו בבתי־הספר העממיים הכלליים.

בפרוס מלחמת העולם השנייה התקיימה רשת מסועפת של בתי־ספר יהודיים בזרמים שונים. רשת החינוך ביידיש הקיפה 169 בתי־ספר, (84 מורים ו־16,486 תלמידים; מהם — 86 בתי־ספר עממיים, 591 מורים ו־10,936 תלמידים; שני בתי־ספר תיכונים, 32 מורים ו־650 תלמידים; 11 פנימיות, 65 שעורי־ערב).

להסתדרות „תרבות" היו: 269 מוסדות חינוך: בהם 1350 מורים, 44,780 תלמידים (מהם — 183 בתי־ספר עממיים, 34,242 תלמידים; 10 בתי־ספר תיכונים ומקצועיים, 2,787 תלמידים, מלבד גני־ילדים ושעורי־ערב).

המיסגרת החינוכית של האדוקים היתה גדולה ביותר, אך לא אחידה ומסודרת כיתר הזרמים. קבוצה אחת הקיפה את בתי־הספר של „חורב": 177 בתי־ספר ו־27,605 תלמידים בפולין המרכזית בלבד. בפיקוח של „חורב" היו גם 107 ישיבות ובהן 10,217 תלמידים, וניספחו להן עוד 9 ישיבות ובהן 881 תלמידים במחוז ווהלין. מלבד זה התקיימו גם ישיבות „בלתי תלויות" של „המיזרחי", „חסידי לובאביץ" וכו'. „אגודת ישראל" יסדה גם 14 בתי־ספר עממיים לבנות בשם בתי־ספר „בנות יעקב". „המיזרחי" קיים 220 בתי־ספר של „יבנה" (ביניהם 3 בתי ספר תיכוניים ו־2 ישיבות) ובהם 15,923 תלמידים. „שולקולט", מיסודם של פוע"צ־ימין וחוגי בעלי־מלאכה, החזיק 16 בתי־ספר, ובהם 2,343 ילדים.

כל זירמי החינוך ואירגוניהם קיבלו מן ה„ג'וינט" תקציב ואמצעים לפעולתם בפולין.

„מבצע זבונשין"

בין המפעלים המיוחדים של ה„ג'וינט" בפולין קובע „מבצע זבונשין" פרק בפני עצמו.

באוקטובר 1938 נזדעזע העולם היהודי נוכח הגירוש ההמוני של יהודים, אזרחי פולין שחיו בגרמניה. השלטונות הגרמניים הוציאו בכוח עשרות אלפים יהודים מבתיהם, העבירו אותם אל הגבול הפולני והשאירום בשטח ההפקר. הממשלה הפולנית סירבה להרשות לפליטים אלה להכנס לארצה וריכזה אותם בעיירה הקטנה זבונשין, השוכנת על הגבול.

עם התקבל הידיעות הראשונות על הגירוש, גייס ה„ג'וינט" את כל עובדיו לשם אירגון עזרה דחופה לאומללים האלה, והמשיך בפעולתו עד פרוץ מלחמת העולם השניה, במשך כל הזמן חיו עשרות אלפים יהודים בזבונשין וה„ג'וינט" דאג לכל צרכיהם. עדת הפליטים הזאת היוותה עיירה מיוחדת על כל מוסדות החינוכיים, התרבותיים והסוציאליים, שה„ג'וינט" החזיק בהם.

עם הכיבוש הנאצי [10]

מראשיתו של הכיבוש הנאצי בפולין נעקרו החיים היהודיים וההמונים נדחקו אל הגיטאות. למעשה נעו נדו כל היהודים

10. עיין הפרק „חורבן ושואה".

ממקום למקום, מבלי למצוא מנוח, ומיפעלי העזרה לבשו צורה של סיוע לשעת חירום. בתנאים שנוצרו, היתה רשת המוסדות שקמו והוחזקו על־ידי ה„ג׳וינט״ מאז מלחמת־העולם הראשונה — „טאז״, „צנטוס״, „איגוד הקואופרציה לאשראי״ וכו׳ — לחוט השדרה במאמציה של יהדות פולין להחזיק מעמד במאבקה על הקיום. במסוה המוסדות והאירגונים האלה התנהלה גם כל פעולת המחתרת היהודית בגיטאות. מיד עם פרוץ המלחמה, כינס מישרד ה„ג׳וינט״ בוארשה ועידה של כל האירגונים היהודיים בעיר, ובה הוקם „ועד תיאום״ אשר פעל אחר־כך בתור „ועד העזרה הכללי״ ליד עירית וארשה. ב־1939 בוצעו מטעם ה„ג׳וינט״ תכניות לשעת חירום בשטח התזונה, הלבשה, שיכון ועזרה רפואית ב־300 ערים ועיירות; בשנות 1940/41 הקיפו הפעולות 400 ישובים, ובהם אוכלוסיה של 600.000 יהודים.

דוד גוזיק

ב־1940 החזיק ה„ג׳וינט״ רשת של 69 מיטבחים עממיים בואר־שה, — שחילקו בכל יום 40.500 ארוחות־חינם למבוגרים; 55 מרכזי תזונה לילדים, שהגישו — 8.100 ארוחות לילדים בכל יום. מ־31 תחנות מזון נשלחה עזרה לאוכלוסיה היהודית בערי הסביבה; 50 תחנות טיפלו ב־80.000 פליטים שהגיעו לעיר, ודאגו לכלכלתם. ב־1940 הספיק עוד ה„ג׳וינט״ לשלוח לפולין 97 קרונות של מצות לפסח.

ב־1941 חלשו עוד המוסדות היהודיים בתמיכת ה„ג׳וינט״ על 650 תחנות תזונה, 200 בתי־חולים, מרפאות ובתי־בריאות. מיספר המוסדות שקיימו בגיטאות הגיע עד 2046, מלבד 880 תחנות ילדים, בהן קיבלו 42.000 ילדים עזרה וסעד במצב האיום שפגע בהם.

מפעולות ה„ג׳וינט״ בשנות 1940—41:

2.046 מוסדות־עזרה
300.000 מקבלי מזון
50.000 — 100.000 מקבלי עזרה רפואית
80.000 — 100.000 ילד — מקבלי כלכלה.

עד כניסת ארצות־הברית למלחמה יכול עוד ה„ג׳וינט״ להמציא עזרה במישרין ולקבל ידיעות כסדרן על הפעולות שנעשו בגיטאות. ב־1940 יצאו שנים מהנהלת ה„ג׳וינט״ בפולין [11] לבלגיה, להתייעצות עם נציגי ה„ג׳וינט״ והם חזרו לוארשה למלא את תפקידם באיזור הסכנה. הידיעות המקוטעות שהסתננו מפולין אחרי כניסת ארצות־הברית למלחמה, וגביית העדות מפי השרידים המוצלים מן הגיטאות, מציינים את אומץ־הלב של אנשי ה„ג׳וינט״ בפולין שהמשיכו בפעולתם עד הרגע האחרון [12]. יש להדגיש כי ה„ג׳וינט״ לא העביר כספים לפולין במזומן בזמן הכיבוש הנאצי, ומימון הפעולות המסועפות נעשה בכספים שהיו לווים במקום מתוך הבטחה לשלם את התמורה בבוא הזמן.

קבוצות גדולות מיהודי פולין הצליחו בימים הראשונים של המלחמה לברוח מיזרחה, מהם הגיעו כ־25.000 עד ווילנה, שעברה באוקטובר 1939 למדינת ליטה, ולאחר שנה נספחה לברית־המועצות. בנובמבר 1939 נישלח אחד מאנשי ה„ג׳וינט״ (מ. בקלמן) לווילנה לארגן את פעולת העזרה בליטה. מפברואר 1940 קיבלו 11.000 פליטים בווילנה ארוחות ומזון בכל יום, ניפתחו 2 מיסעדות ציבוריות ומיטבח עממי בשביל 500 איש. ה„ג׳וינט״ החזיק מאפיות ובית־מיטבחיים מיוחד. 3.500 פליטים השתכנו באכסניות, מלבד 4.000 שסודרו בחדרים פרטיים אשר ה„ג׳וינט״ שכר למענם. פליטים חולים נישלחו לטיפול במרפאה ובבית־החולים היהודי שניתמך על־ידי ה„ג׳וינט״, אלפי פליטים נעזרו על־ידי ה„ג׳וינט״ בהגירתם מווילנה דרך רוסיה ויפאן, וכ־2.000 פליטים באו דרך אודיסה באוניות עד קושטה, שם קיבלו את רשיונות־העליה על־ידי נציג הסוכנות היהודית ועלו לארץ־ישראל. ה„ג׳וינט״ עזר בהחזקת הפליטים בקושטה ובהוצאות הדרך לארץ־ישראל.

ב־1 בדצמבר 1940 קיבלו כל אירגוני העזרה שפעלו בליטה פקודה לחסל את פעולתם.

בתוך רוסיה מצאו להם מיפלט כ־250.000 מיהודי פולין. ה„ג׳וינט״ פעל לפי שתי תכניות: האחת, שהתחילה בשנת 1942 היתה — מישלוח מיצרכי מזון ותרופות לשם חלוקה באמצעות הצירות הפולנית בקויבישב, לכל הניצרכים, יהודים כלא־יהודים; השניה היתה — שרות של חבילות סיוע ליהודי פולין ורוסיה ישר מטהראן, בה הוקמו מחסנים מיוחדים למטרה זו. מיספר מקבלי החבילות (כל חבילה הכילה $5\frac{1}{2}$ ק״ג מזון, ומחירה 25 דולר, כולל 10 דולר תשלום המכס הרוסי) הגיע עד 30.000 בכל חודש. תוכנית פעולה זו התקיימה מ־1942 עד 1945. מכאן ואילך התחיל מישרד ה„ג׳וינט״ בטהראן במישלוח חבילות סיוע לקהילות היהודים בפולין גופה. גם יהודי פולין שהיגרו מרוסיה לפרס — ומיספרם היה 1.800 — קיבלו עזרה לקיומם עד שניתנו להם רשיונות־עליה והם עלו לארץ־ישראל.

מזמן שיחרור פולין מעול הנאצים העביר ה„ג׳וינט״ את פעולתו לוארשה והתאימה למסיבות החדשות שנוצרו אחרי המלחמה, למען השרידים המוצלים של יהדות פולין שהושמדה באכזריות עריצים.

---

11. דוד גוזיק וליאון נוישטט.
12. עיין „רשימות ע. רינגלבלום״ בהוצאת „ועד הפועלים היהודי״, ניו־יורק, 1945, עמ׳ 27, וכן „הכוכבים יעידו״ לב. גולדשטיין, ניו־יורק, 1949 עמ׳ 41, 42, 88. שלושה מעובדי ה„ג׳וינט״ בוארשה קיפחו את חייהם בזמן הכיבוש: יצחק בורנשטיין ויצחק גיטרמן ב־1943, וליאון נוישטט ב־1942. דוד גוזיק נשאר בחיים אך נהרג בתאונת מטוס ב־1946, בזמן מלוי תפקידו.

חברת „צנטוס"

מאת ד"ר צבי פרנס

אחת הבעיות הציבוריות הגדולות, שהעלתה מלחמת העולם הראשונה בחיי היהודים בפולין, היתה כיצד מגישים עזרה לילדים יתומים ועזובים במדינה. מסובכים ביותר היו הקשיים גם בשל כך, שרבים מהכוחות הציבוריים, שנשאו בעול ובאחריות להגנת הילד לפני המלחמה — הקהילה והמוסדות הפרטיים — נתרופפו בעקבות המלחמה, ואף לאחריה התנהלה התרכזותם והתארגנותם המחודשת באיטיות יתרה. רבים מהמנהיגים הגדו־לים והעסקנים הציבוריים נעדרו, ניספו במלחמה, או עזבו את וארשה זמנית, או לחלוטין, בשל המאורעות.

באותה שעה קשה הופיע ה„ג'וינט" ופתח בארגון עזרה ראשונה לנפגעי המלחמה ובשורה הראשונה—לילד העזוב. ועוד קודם שהספיקו כוחות עזר מקומיים להתארגן כבר התחיל ה„ג'וינט" ביצירת עזרה דחופה ראשונה: המציאו לילדים גג מעל לראשם, בחסותן של משפחות, שהתחייבו לטפל בהם וסיפקו להם בגדים, מזונות ועזרה רפואית ראשונה.

עד כמה רב היה מיספרם של ילדים חסרי מחסה, נראה מסיכום ההרשמה הראשונה של יתומים שה„ג'וינט" לקחם תחת חסותו: מתוך 56,735 ילדים יתומים ועזובים בשמונה מדינות באירופה ובתורכיה, שבהן פעל ה„ג'וינט", היו בפולין 40,567 ילדים, היינו: למעלה מ־71%.

ה„ג'וינט" נתקל בעבודתו בקשיים רבים לרגל פילוגם המדיני והציבורי של יהודי פולין, שכן מן הנמנע היה להביאם לידי הסכם ולידי שיתוף פעולה בשטחי פעולה שונים, וביחוד בשטח החינוך. בשנת 1922 ביקרו מתוך 7,181 ילדים שנמצאו בחסות ה„ג'וינט", 28,5% בחדרים ובתלמודי־תורה, 28,8% — בבתי־ספר עבריים, 15% — בבתי־ספר יידישאיים ויתרם — 27,7% — בבתי־ספר ממלכתיים. ב־1922 למדו 837 ילדים בבתי ספר מקצועיים, ואילו ב־1926 עלה מספרם ל־4,000.

חרף כל הקשיים הללו נרתמו יותר ויותר כוחות מקומיים לעבודה. בכל הערים הגדולות ובהרבה עיירות קטנות התחילו העסקנים המקומיים מגייסים אמצעים וכוחות־אדם למען מפעל המחסה לילדים. ניתנה להם עזרתו של ה„ג'וינט" במידה מסויימת. ב־1923 אושר התקנון של „צנטוס" על־ידי הממשלה ומיד קיבלה חברה זו לידיה את הנהלת מפעל־המחסה לילד היהודי בפולין.

„צנטוס", לפי מבנה, היתה פדראציה של 9 וועדים גליליים, שניהלו עבודתם תוך אוטונומיה רחבה. „צנטוס" שימשה נציגות של אירגוני המחסה לילדים כלפי חוץ, אירגנה שיתוף פעולה עם ה„ג'וינט", פיקחה על פעולתם של האירגונים המקומיים, ובעיקרו של דבר היתה מעין מרכז רוחני, שבו נידונו מבחינה כללית, כל הבעיות החינוכיות והציבוריות הקשורות למיפעל המחסה לילדים. היא הוציאה שני כתבי־עת: „דאָס קינד" ביידיש, בוארשה ו„פשאֶגלונד ספוליצ'ני" בפולנית, בלבוב. הם שימשו במה עיקרית לוויכוח ולדיון בבעיות הללו. וכן הוקצה מקום נכבד לעניינים אלה בשיעורים ובוועידות, שכונסו לשם כך ובאסיפות הכלליות של האירגונים הגליליים. מיפעל המחסה לילדים אצל היהודים השיג בעקב מאמצים אלה רמה חינוכית וציבורית ניכרת.

תשעת הוועדים הגליליים התחלקו כלהלן: לפולין הקונג־רסאית — בשביל המחוזות וארשה, לודז', לובלין וקילץ; לביאליסטוק — בשביל כל המחוז; לווילנה — בשביל העיר; ל„ייקופא" — בשביל מחוז ווילנה ונובוגרודק; לפינסק — בשביל פולאָסיה; לרובנה — בשביל ווהלין; ללבוב — בשביל מחוזות לבוב, סטאניסלאבוב וטארנופול; לקראקיב — בשביל מחוזה ולפוזן — בשביל העיר. כל וועד מקומי בחר בהנהלתו באסיפה כללית. באי־כוח הוועדים המקומיים בחרו באסיפות הגליליות בוועדים הגליליים ובאי־כוח הגלילות בחרו במועצת „צנטוס" ובוועד־הפועל שלה. בראש הנשיאות עמד הסאָנאטור שרשבסקי והמזכירות הכללית נמסרה לידי מר גיטלר. הרוח החיה של מיפעל המחסה לילדים היה מנהל ה„ג'וינט", ניישטאט. הוא לא הסתפק במתן כספים, אלא אף פעל במרץ בכל העניינים שטיפל בהם „צנטוס" ונוסף לידיעתו המובהקת בכל הבעיות הכניס לעבודה חוש ציבורי מפותח ומסירות מופלאה.

למעלה מ־60 אלף חברים תומכים, משלמי מס־חבר חודשי קבוע, היוו את המחנה של „צנטוס", ולמעלה מ־300 עסקנים מסורים ונאמנים עמדו לרשותו, שלא על מנת לקבל פרס, לשם פעולות אירגוניות ולעזרתם של הילדים. ואמנם הודות לכך, ראה „צנטוס" ברכה בעבודתו אף־על־פי שעמדו לרשותו אמצעים כספיים מצומצמים ביחס.

למן שנת 1926, משגבר כוחו של „צנטוס" והוא קיבל על עצמו מלוא האחריות למיפעל המחסה לילדים, היתה השתתפות ה„ג'וינט" בהוצאות המנגנון ובתקציב הכללי פוחתת והולכת משנה לשנה. כפי שמספרת הטבלה שהעמיד לרשותנו מרכז ה„גוינט":

	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
אמצעי הג'וינט באחוזים	55,5	42,1	24,1	14,5	22,5	23,6	46,3	9,2	10,8
אמצעים מקומיים באחוזים	44,5	57,9	75,9	85,5	77,5	76,4	53,7	90,8	89,2

עליית השתתפותו של ה„ג'וינט" בשנות 1930 — 1932 נתאפשרה בגלל מגבית מוצלחת חדשה, שהכניסה סכומים נוספים. אולם סכומים אלה הוקדשו לביצורם של הוועדים ובמיוחד למוסדות של קבע, להרחבת רשת המוסדות להשכלה מקצועית וכיוצא בהם.

82% מהילדים היו מרוכזים בשנים הראשונות בעיקר בבתים פרטיים ובחסותן של משפחות ו־18% בלבד — במעונות ילדים ובמוסדות סגורים אחרים. בכללם היו: 3 מוסדות לאסופים, 83 מעונות־ילדים ו־21 פנימיות. למטרת ריפוי משפחת הוקם בית־הבראה בחסות יהודי לבוב. ללימוד מקצוע העמידה

„צנטוס" 4 חוות חקלאיות, 11 בתי־מלאכה ובית־ספר מקצועי כללי אחד, שנשאה בכלכלתם או רק תמכה בהם. כן הקימה „צנטוס" מוסדות לטיפול בילדים לקויים, בסומים, בבעלי נטיות פליליות ובחרשים־אלמים. הוקמו מועדונים, שבהם בילו הילדים יפה את שעות הפנאי שלהם.

עבודה חשובה ביצעה „צנטוס" גם בשדה הגנת הבריאות. בשיתוף פעולה עם „טאז" שופר מצב הבריאות של ילדי המחסה, הן באמצעות רפואה מונעת והן באמצעות ריפוי ממש. מכשיר חשוב בשטח זה שימשו הקייטנות לתקופות ארוכות — שבועות וחדשים — במקומות שהצטיינו באווירם הצח, וגם קייטנות־יום לא הרחק ממקומות מגוריהם של הילדים. כן סודרו 3 קייטנות־החלמה בשביל ילדים מבריאים אחרי מחלה ממושכת. קייטנות אלו סיפקו ל„צנטוס" אפשרות להתעניין בילדים, שלא היו זקוקים למחסה תמידי. בקייטנות אלו נתקבלו הרבה לא־יתומים, שהוריהם לא היה ביכולתם להמציא לילדיהם נופש־הקיץ. מסוג זה היה גם מיפעל העזרה בהזנת ילדים, שנתרכז בעיקרו מסביב לבתי־הספר.

בטבלה הבאה, המקיפה את פעולת „צנטוס" בשנות 1928—1938, ניתנת סקירה על מחזורי התקציבים למקורותיהם:

השנה	המיכת הממשלה		תמיכת העיריות		הכנסות באלפי זהובים "הג'וינט"		הכנסות אחרות		בסך־הכל		הוצאות
	זהוב	%	זהוב	%	זהוב	%	זהוב	%	זהוב	%	
1928	242	4,5	789	14,8	1292	24,2	3011	56,5	5.333	100,0	5364
1929	282	6,1	948	20,5	705	15,3	2686	58,1	4.621	100,0	4785
1930	310	6,6	977	20,8	844	18,0	2565	54,6	4.696	100,0	4455
1931	288	7,6	751	19,9	662	17,5	2074	55,0	3.775	100,0	3654
1932	42	—	157	—	104	—	607	—	910	100,0	971
1932/33	200	7,7	486	18,8	294	11,3	1611	62,2	2.591	100,0	2558
1933/34	153	6,8	378	16,7	236	10,5	1491	66,0	2.258	100,0	2362
1934/35	153	6,4	409	17,1	130	5,5	1697	71,0	2.389	100,0	2417
1935/36	161	5,6	408	14,2	197	6,9	2101	73,3	2.867	100,0	2934
1936/37	146	4,7	405	13,0	404	13,0	2132	69,3	3.087	100,0	3146
1937/38	177	4,6	402	10,6	757	19,9	2470	64,9	3.806	100,0	3670

בהדרגה נתמעטו והלכו תפקידי „צנטוס", שכן הילדים גדלו בינתיים והועמדו על רגליהם הם. אולם למן שנת 1934 העמידו החיים לפני „צנטוס" תפקידים חדשים. נחשול הפרעות, שעלה והתפשט על־פני פולין, המציא ל„צנטוס" ילדי־מחסה חדשים. אחר־כך באו אלפי משפחות יהודים, שגורשו בתגרת יד מישטרו של היטלר מגרמניה בגלל מוצאם מפולין והביאו אתם דאגות ציבוריות חדשות. מהטבלה דלעיל רואים בעליל, כי מקור האמצעים הבטוח ביותר לכלכלת מיפעל העזרה כולו היוו האוכלוסים המקומיים, שידעו להעריך יפה תוצאות עבודתו של המחסה לילדים. בשנים האחרונות לפני המלחמה נבעו ממקורות אלו 70% מכל הסכומים בממוצע. הפחתת התמיכות מצד הממשלה והעיריות לא באה כתוצאה מקשיי התקציב שלהן אלא במידה מועטת. האווירה המתוחה כלפי היהודים באותה תקופה מצאה את ביטוייה אף כאן.

ב־195 מקומות היו מרוכזים, בתחילת 1938, 15,438 ילדים. הם היוו 38% מהילדים שהיו רשומים בשנים הקודמות, בשיא העבודה, בתורת זקוקים למחסה ונתונים לחסות. לפחות 25,000 ילדים הובאו בתקופת הביניים לידי עצמאות. סך־הכל זה היה בו כדי סיפוק הן ל„ג'וינט" והן ל„צנטוס".

40% בערך מהילדים היו במחסה פרטי ובחסות משפחות, אצל קרובים ככל האפשר, ו־60% בערך נתרכזו בבתי־יתומים או במעונות. צורת איכסונם של הילדים נשתנתה משהיתה

בתחילת עבודתה של החברה: מיספר מעונות הילדים ערב מלחמת העולם השנייה רב היה, ואף כושר קיבולם גדל הרבה, מאשר בשלהי מלחמת העולם הראשונה. אז אפשר היה להכניס למוסדות הסגורים לא יותר מ־18—20 אחוזים מהילדים שנמצאו בהסותה של „צנטוס".

הילדים התחלקו ל־6,951 נערים, היינו: 45% ול־8,502 נערות היינו: 55%. ריבוי הנערות מהנערים נבע מכך, שהן זקוקות למחסה זמן ארוך יותר מנערים.

לפי המצב המשפחתי היתה חלוקה זו: 1,605 היו יתומים גמורים, היינו: 10,4%; 6,316 היו יתומים למחצה, היינו: 41% מכל ילדי המחסה; ויתרם ילדים שונים במיספר 7532 — 48,6%.

בוארשה עצמה היו 404 ילדי מחסה — כולם במוסדות ציבוריים, ביניהם היו 157 נערים ו־247 נערות. יתומים גמורים היו 21, יתומים למחצה — 172 ושונים — 211.

בסיכום יש ברצוננו להביא נתונים סטאטיסטיים, שיש בהם כדי לתאר את המצב הכללי במדינה בתחום המחסה לילדים. בשנת 1936/37 היו בפולין 395 אגודות, שעסקו במחסה לילד ולאם, מחציתן של יהודים.

אולם בה בשעה שההכנסות של כולן יחד הגיעו לכדי 11,531,000 זהוב, נפל בחלקן של האגודות היהודיות 3,087,000 בלבד, היינו: 27% בלבד. ושוב, בבואנו לנתח את המקורות שמהם שאבו האגודות היהודיות והלא־יהודיות הכנסותיהן תתקבל תמונה זו:

	באחוזים	יהודים	באחוזים	לא־יהודים	בסך־הכל
הכנסות האגודות	69,3	2,432,000	33,0	2,873,000	5,005,000
מהממשלה והמוסדות הציבוריים	17,7	551,000	39,0	3,193,000	3,744,000
שונות	13,0	404,000	28,0	2,378,000	2,782,000
בסך־הכל	100,0	3,087,000	100,0	8,444,000	
הוצאות	29,4 =	3,146,000	70,6 =	7,507,000	

מכאן אנו רואים, כי הממשלה והמוסדות הציבוריים תרמו במידה מרובה יותר לכיסוי ההוצאות באירגוני העזרה של לא־יהודים משתרמו ליהודים. בשנים הקודמות, שהיו הקשות ביותר למיפעל־המחסה לי"ד היהודי, היה היחס גרוע בהרבה.

מתוך 34,740 ילדים שנמצאו ב־1936/37 במוסדות סגורים היוו הילדים היהודים 9,400 בערך, היינו: למעלה מ־27%. הרי מיספרים אלה מלמדים אותנו, כי אינטנסיביות המחסה־לילדים אצל היהודים היתה גדולה הרבה יותר משהיתה אצל לא־יהודים. מתוך הכנסות האגודות בכלל, היה חלקם של היהודים 42,6%, בתמיכות היה חלקם 14,7% ובמקורות הכנסה אחרים — 14,1%. לעומת זה, היוו הוצאותיהם של יהודים בשדה המחסה לילדים 29,4% מכל ההוצאות שהוצאו במדינה על כך.

חברת „טאז"

מאת ד"ר ל. וולמן

„טאז" — „החברה לשמירת בריאותם של אוכלוסי היהודים בפולין", שמקור שמה ראשי־תיבות של המלים הפולניות, „טובארז'יסטבו אוחרוני זדרוביה", היינו: „חברה לשמירת הבריאות" — נוסדה רשמית ב־1921. מייסדיה היו: ד"ר גולד־פלאם, ד"ר י. מ. יודט, ד"ר גרשון לווין, ד"ר ז. סירקין־בינשטיין וה"ה יעקב אפנשלאק, נפתלי פריבס ועו"ד א. סטאבסקי, כולם בוארשה.

בתחילתה פעלה „טאז" בהיקף מצומצם, בסניפים האזוריים בלודז', לובלין, בריסק ורובנה. אך ב־1923, משאישרו השילטו־נות את התקנון המורחב של הסתדרות זו ומשנתכנסה הוועידה הארצית הראשונה לשאלות הגנת הבריאות של היהודים בפולין, שבחרה בוועד המרכזי הראשון של „טאז", אך אז התחילו בעבודה בהיקף כל־ארצי בכל חבלי פולין ומחוזותיה.

הוועידה הארצית חלה בעת ובעונה אחת עם התחסלות ה„ג'וינט" והמחלקה הרפואית שלו בפולין. מייד עמדה לפני „טאז" משימה חשובה — להמשיך בפעולה הרפואית של ה„ג'וינט" שנפסקה ואף להרחיבה בשטח ההיגיאֶנה, שבו עדיין לא נעשתה כל פעולה.

אותה שעה, רב היה ביותר בפולין הצורך בחברה בעלת משימה כזו — להמציא עזרה רפואית ובה בשעה לאחוז באמצעי שמירה מפני מחלות. מלחמת העולם הראשונה, ולאחריה המלחמה בין פולין לרוסיה הסובייטית (1919—1921), השאירו עקבותיהן הקשות במצבם הגופני של היהודים. קרבות, גירושים בהמון, גיוסים, תלאות תחבורה — הביאו אתם רעב, מצוקה ומחלות לבתי יהודים רבים ומשפחותיהם בארץ. מחלות מידבקות קשות, כגון: טיפוס הבטן וההברות, בורדם (דיזנטריה), שנית, קיבלו צורת מגפה שתמותה איומה היתה כרוכה בה.

התמותה במדינה בכללה הגיעה אז לשיעור 21—24 מיתות לכל 1000 תושבים, ושיעור התמותה בקרב הילדים עלה למעלה מ־15 לכל 100 לידות. מלבד מחלות מידבקות קשות, פשטו אז במדינה המחלות הסוציאליות, כגון: שחפת, גרענת, גזזת וכדומה, וכן מחלות מחמת רעבון כרוני ותזונה לקויה, שהפילו הרבה חללים והחלישו ביותר את כוחה הגופני של האוכלוסיה.

כן החריבה המלחמה את השירות הרפואי במדינה, שכן הכניסה הרבה רופאים ועובדי־רפיאה — חובשים, אחיות וכו' — לצבא. בתי־חולים רבים נהרסו ונסגרו ובבתי־המרקחת חסרות היו התרופות הדרושות. לפיכך, טיפול רפואי כהלכה ועזרה לאוכלוסיה כמעט שלא היו בגדר האפשרות. אמנם, השילטונות השתדלו להמציא רווחה פורתה למצוקתה הרפואית של האו־כלוסיה. „קופות החולים" שהותקנו מקרוב פתחו בהרבה מקומות מעבדות, בתי־מרקחת וכו', אבל עזרתם לא הגיעה לאוכלוסיה היהודית אלא מעט מזעיר. לא היו בידי השילטונות אמצעים כספיים מספיקים ומשום כך כמעט ובלתי מספיק היה מיספרם של המוסדות הרפואיים, שנפתחו על־ידי העיריות.

בקופות החולים לא היתה דריסת רגל ליהודים, שכן ברובם לא היו מוכשרים, בתורת תגרנים, בעלי־מלאכה, סוחרים זעירים ומחוסרי מקצוע, ליהנות מעזרתן של אלו.

נתברר, איפוא, כי מיפעלי עזרה עצמית נמרצת ומתואמת של האוכלוסיה היהודית בכל שיטחי הגנת הבריאות הם משימה דחופה והכרח חיים ממש.

משימה זו נטלה „טאז" על עצמה. ביוזמתה הנועזה נעזרה בתמיכה החמרית הגדולה שחילק לה ה„ג'וינט" בעצם התחלתה, והיא שנתנה סיפק בידה לפתוח בעבודה בקנה־מידה רחב בהתאם לגודל המצוקה. מיד מצאה סיוע אצל אותה הסתדרות־אחות, „אוזה", שנוסדה עוד לפני עשר שנים ברוסיה והיא עצמה עברה דרך חתחתים רבת נצחון במלחמתה עם ההרס הגופני בקרב היהודים ברוסיה ובשכנותיה.

מאותה שעה ואילך התנהל שיתוף פעולה של „טאז" עם „אוזה", שנתגלה ברבות השנים כה תכליתי, מועיל וברוך תוצאות.

פעולתה של „טאז" במשך 16 שנים, עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, הקיפה שטחים אלו: א. תעמולה למען שמירה על היגיאֶנה והסברה לעם; ב. הגנת האם והילד; ג. רפואה והיגיאֶנה בבתי־הספר; ד. מלחמה במחלות סוציאליות; ה. עזרה רפואית.

א. הסברת תרבות־ההיגיאֶנה והפצת דעת רפואית בקרב היהודים בפולין היו מלכתחילה תפקידיה היסודיים של „טאז". במשך 15 שנה נתקיימו 2730 הרצאות על רפואה והיגיאֶנה לפני 424,227 שומעים. פורסמו 37 חוברות רפואה פופולארית ביידיש, בצירוף מיספר רב של עלונים וכרזות.

לשם אותה מטרה של השכלה רפואית והסברה היגיאֶנית הוציאה „טאז" שלושה כתבי־עת: „פולקס געזונד" — הוצאה פופולארית לעם; „זיי געזונד" — לתלמידי בתי־הספר ו„סו־ציאלער מעדיצין" — הוצאה מדעית לבעיות רפואה סוציאלית. מלבד אלה הוציאה „טאז" לשימוש יום־יום לוח בשם „היגיאֶנה", שהיה נפוץ ב־15,000 טפסים ומעלה.

ב. בשטח הגנת האם והילד היו ל„טאז" 28 תחנות־יעוץ לתינוקות, 11 תחנות הדרכה לנשים הרות, 15 מעונות־יום ו־19 מטבחי־חלב. מיספרם הכללי של הילדים בגיל שלפני בית־הספר, שעמדו תחת השגחתם של המוסדות הללו, הגיע ל־4,958.

ג. מסועפת מזו היתה פעולת העזרה לתינוקות של בית־רבן, שפיתחה „טאז" בבתי־הספר מכל הזרמים: דתיים וחילו־ניים, עבריים ויידישאיים. 57 מרפאות לבתי־ספר היו מפקחות על 366 בתי־ספר ובהם 45,467 תלמידים. ילדים חולים נשלחו לטיפול מיוחד וחולים במחלות מידבקות הוכנסו לבידוד. שקדו על כך, שיהיו הילדים עושים רחיצת גופם קבע ובבתי־הספר עצמם יישמר הנקיון במלוא טהרתו.

מלבד זה ניהלה החברה מיפעל הזנה רחב ידים לילדים נצרכים בבתי־הספר. בשנת הלימודים 1938—1939, נהנו למעלה מ־35.000 ילדים מארוחות חמות בבתי־הספר.

בקייץ היו תינוקות של בית־רבן נשלחים לקייטנות ובקייץ האחרון סמוך למלחמה, נתכלכלו למעלה מ־26,000 ילדים בקייטנותיה של „טאז". במשך 16 שנות קיומה הצליחה „טאז" להוציא מן העיר, מבתי־ספר של כל הזרמים, למעונות קייץ 166,679 ילדים בגיל 6—15. וכן התנהלה במיסגרת היגיאֶנת־בית־הספר פעולת עזרה פסיכו־היגיאֶנית בקנה־מידה רחב לילדים מפגרים ולקויים בהתפתחותם.

ד. בשטח המלחמה במחלות סוציאליות עסקה „טאז" במחלות הסוציאליות הללו, שהיו רווחות ביותר בקרב האוכלוסיה היהודית בפולין, היינו: שחפת, גזזת וגרענת. היו לה ל„טאז" 12 מרפאות־שחפת, 2 בתי־הבראה, 8 מכוני רנטגן מרכזיים לטיפול בגזזת ומחלקות נגד־גרענת מיוחדות במרפאות כלליות שונות בערים רבות במדינה.

מרפאות שחפת של „טאז" היו לפי טיבן מכוני רפואה חדישים על חדרי רנטגן שלהם, מעבדות, בתי־מרקחת בזעיר־אנפין, חדרי־חולים, וסיפקו להם טיפול רפואי, הזנה כהלכה, תנאי דיור מעולים וכו' וכו'. לפי נתונים סטאטיסטיים בוצעו על־ידי המרפאות במשך 5 שנות עבודתן בלבד 30,162 ביקורי־בית של אחיות בדירותיהם של חולי שחפת.

המלחמה בגזזת מהווה אחד הפרקים היפים ביותר במסכת פעולותיה של „טאז" בפולין. אפשר לומר, שעלה הדבר ביד „טאז" לעקור כמעט משרשה איתה מחלה כעורה בקרב היהודים בפולין. במשך 15 שנה ריפאה החברה 27,760 חולי גזזת. עוד כמה שנים לפני המלחמה לא היה מצוי אף ילד אחד בבתי־הספר בעל סימני גזזת, ואילו ב־1922 היה כל ילד שישי בבתי־הספר היהודיים בווילנה ובביאליסטוק, חולה גזזת.

אשר למחלת העיניים, גרענת, נמצאו 2,281 חולים בטיפולה של „טאז", מהם נרפאו לגמרי 1,143 איש.

בשכר הצלחותיה החשובות של „טאז" בשטח הרפואי־סוציאלי הוענקו לחברה פעמיים פרסי־זהב בתערוכות היגיאֶנה כל־פולניות.

ה. אף־על־פי שנקטה „טאז" כלל, כי תפקידה העיקרי הוא בפעולה רפואית־מונעת, בשמירה מפני מחלות, בהפצת תרבות־היגיאֶנה בקרב דלת־העם היהודית, נאלצה להיענות לצרכים הרפואיים הדחופים, במיוחד בחבלי מיזרחה של פולין ולעסוק ברפואה ישירה ובטיפול בחולים. לשם כך כילכלה החברה 97 מוסדות, בכללם 33 מרפאות, 20 חדרי רפוי־שיניים, 38 חדרי רפואה בקרני אור ו־6 בתי־חולים.

במשך 15 שנה נערכו במרפאות 773,672 ביקורים של חולים ובחדרי ריפוי־השיניים — 431,847 ביקורים, מהם 607 ילדים. נקל לראות מזה מה גדול היה היקף עבודתה של „טאז".

ולא נסתפקה „טאז" בכלכלת מוסדות רפואה משלה, אלא אף תמכה ב־47 בתי־חולים ליהודים במדינה, שקדה על תקנת שיפור עבודתם, יצרה מועצת בתי־חולים יהודית מרכזית, כינסה ועידת בתי־חולים והקימה קרן־בתי־חולים לשיפורי בתי־חולים ולציודם.

מלבד שיטתי העבודה הקבועים האמורים, ביצעה החברה גם מיפעלי עזרה דחופים מיוחדים. בכלל אלה — מיפעל העזרה למען הפליטים מיהודי גרמניה בזבונשין, מיפעל העזרה בפרוץ מגפת טיפוס הבהרות באיזור קילץ־צ'נסטוחוב. שני מיפעלי עזרה אלה הצילו אלפי בני אדם ממוות.

בתחילת 1939 היו ברשות „טאז" 368 מוסדות רפואיים והיגיאֶניים, הנהלת 70 מחלקות ו־41 מחלקות־מישנה במקומות קטנים. בהנהלת המחלקות השתתפו 819 איש, שנבחרו באסיפות כלליות של חברי החברה. מיספר החברים ב־1 בינואר 1939 הגיע לכדי 15,433 משלמי מס־חבר שנתי קבוע.

בעבודה הרפואית־היגיאֶנית היו עסוקים, בשכר, 962 איש, בכללם 243 רופאים, 118 אחיות, 35 רופאי שיניים, 262 עוזרי השירות הרפואי, 184 מורים־מחנכים ועוד, פרט לרבים אחרים, שעבדו שלא על מנת לקבל פרס.

ברכושה של „טאז" היו 21 בתים משלה, 5 מיגרשים לבניין ושפע מלאי רפואי ומישקי. במשך תקופת 15 שנים היו הוצאותיה של „טאז" בעבודתה קרוב ל־19 מיליון זהוב, בערך 4 מיליון דולאר. 30% בערך מהוצאות אלו סיפקה תמיכתו של ה„ג'וינט". קרוב ל־100 אלף דולאר נכנסו ממגביות בחוץ־לארץ, ברובם מידי התאגדות „אוזה". יתר הסכום — למעלה מ־12 מיליון זהוב — נאספו בפולין עצמה.

ולא זו בלבד שניהלה „טאז" פעולת עזרה רפואית־היגיאֶנית מעשית, אלא אף עסקה בחקירת תנאי בריאותם של היהודים במדינה והתפשטות מחלות בקירבם. וכן ערכה מחקרים סטאטיסטיים בדבר התחלואה והתמותה בקרב היהודים, בהשוואה לאותן תופעות בקרב אוכלוסי המדינה.

לתכלית זו עמדה לרשותה של „טאז" מחלקה דאֶמוגראפית־סטאטיסטית מיוחדת, שפירסמה מחקרים חשובים בכמה כתבי־עת מדעיים ובירחונה של „טאז" עצמה — „סוציאלע מעדיצין".

כמו־כן כינסה „טאז" שני כינוסים ארציים של רופאים יהודים ובהם השתתפו 561 רופאים. למעלה מ־80 הרצאות נקראו בהם על נושאים בביו־פאתולוגיה, באנתרופולוגיה ובסטאטיסטיקה חיונית אצל יהודים.

„טאז" בימי המלחמה

בשנים האחרונות לפני המלחמה היתה „טאז" הסתדרות עמוקת שורשים ורחבת ענפים בפולין, ובעת ובעונה אחת — מיפעל רב חשיבות בשדה העבודה הסוציאלית היהודית. בפי יהודים ונוצרים נתכנתה „טאז" בשם מיניסטריון הבריאות היהודי, וכן היתה במידה מסויימת למעשה. היא שהגישה לאוכלוסיה היהודית עזרה רפואית והיגיאֶנית לכל צורותיה, כמעשה שירות־בריאות ממלכתי; והיא שהשלימה ליהודים אותן מנות העזרה שלא סיפקה המדינה, או שלא יכלו היהודים ליהנות מהן.

ועוד עמד לפני „טאז" כר נרחב לעבודה. האנטישמיות במדינה, שנתגברה בהשפעת הגרמנים ובדוגמתם, הגזירות החדשות, החרם והרדיפות, הגבירו דלותם של היהודים במדינה וממילא אף הגדילו צרכיהם בשדה הבריאות. ורבות עמלה „טאז" להיענות לצרכים אלה ולהרחיב רשת פעולת העזרה שלה.

מיד עם פרוץ המלחמה נשרו מעל „טאז" ענפיה הבריאים והפעילים ביותר — כל סניפיה בערים ווילנה, גרודנה, ביאליסטוק, בריסק, רובנה, לוצק, לבוב ובערים אחרות בכל שטח הכיבוש הרוסי. זמן־מה עדיין המשיכו בעבודתם, אבל עד מהרה הולאמו בידי השילטונות הסובייטיים ונעלמו בתורת מוסדות בריאות יהודיים.

אז נותקו קשרי המרכז של „טאז" בוארשה עם שארית

הסניפים במדינה ולא נתאפשרה עוד כל פעולה משותפת ומתואמת ביניהם. הסניפים נשארו ללא מנהיגות וללא אמצעים חומריים ולא יכלו לעמוד זמן רב בעבודתם. עם השילוחים בהמון מערים ועיירות נחרבו גם השרידים האחרונים. לא נשארו אלא סניפים ספורים בערים הגדולות, כגון: לודז׳, קראקוב, לובלין וצ׳נסטוחוב וכן המרכז בוארשה. טראגי היה מצבם עד מאוד. מצד אחד גדלה והלכה עד לאין שיעור מצוקתם של היהודים — מחמת רעבון, צינה, מגפות ואימות מוות — ומצד שני מצומצמות היו האפשרויות להמציא להם רווחה פורתה.

המוני יהודים היו זורמים והולכים אל שרידי מוסדותיה של „טאז" בבקשת עזרה: מי לתרופה, מי לפרוסת־לחם ומי לסתם מקום מיקלט להימלט בו מצינה או מגירוש וממוות. אותה שעה עמלה „טאז" לפתוח בהרבה מקומות מיטבחי־עם, מרחצאות, מכבסות, מרפאות וכו׳. אף אירגנה עזרה רפואית לאלפי פליטים במיקלטיהם, ביקורי־בית של רופאים, אחיות וסאניטארים ועזרה דחופה בצורות אחרות. רופאים יהודים, ואנשי המקצוע הרפואי התרכזו מסביב ל„טאז" ועשו כל מה שבידם להקלת מצוקתם האיומה של היהודים בגיטאות ובמחנות העבודה. העזרה־העצמית היהודית וה„ג׳וינט" השתדלו לאסוף את הכספים הדרושים לתפקידי העזרה הדחופים. אולם על כל המאמצים הללו הקיץ הקץ עם גווע רחשושי החיים האחרונים של הגיטאות בפולין. באביב 1942 נסגרו, בזה אחר זה, סניפי „טאז" בערי־השדה ובסוף הקייץ נסגר אף מרכז „טאז" בוארשה. כל חבר העובדים של „טאז" עם שרידי החולים יחד, הוצאו ונדחפו אל ה„אומשלאג פלאץ", כיכר המצוד. ואותו בניין לבנים־אדומות גדול ברחוב גנשה 43, שבו מצאו עזרה וסעד רבבות חולים ודוויים במשך שנים רבות, נשאר ריק ושומם. כעבור זמן, בשעת המרד ב־1943, פוצץ הבית הזה ועלה באש, ככל בתי הגיטו.

עם אבדן „טאז" אבדו וניספו כמעט כל מנהליה, עסקניה ועובדיה. מתוך אלפיים ומעלה פקידים וחברי־וועד בערים לעשרות במדינה לא נשארו בחיים אלא מתי מיספר — לא יותר מ־50—60 איש.

בין מנהיגיה של החברה ומנהליה, שמתו או שניספו בימי הכיבוש ובתגרת יד המלחמה, נמנים: ד״ר גרשון לוין, יו״ר הוועד המרכזי של „טאז"; פרופ׳ משה שור, יו״ר המועצה; העסקנים: ד״ר מש, ד״ר סילובייטשיק, ד״ר סירקין—בינשטיין, ד״ר פרישברג, נחמיה פינקלשטיין, ד״ר א. רייגורודסקי, האחים ליפניק, חבר העיריית סוחובליאנסקי, ד״ר וויגודסקי, ד״ר ראפיס, הירש מץ, ד״ר בייגין, ד״ר גראף, ד״ר ביקיליס, אינג׳ לוונהאפט, ד״ר וולפזון, ד״ר שוואלבה, ד״ר זיסקינד, ד״ר וולברגר, ד״ר גולדנברג, ד״ר גלבפיש, ד״ר חאנאבין ועוד רבים.

כבחייהם כן היו במותם — בצוותא אחת עם המוני הקיבוץ היהודי הגדול בפולין, שבקרבם ישבו ולשלומם מסרו מיטב כוחותיהם ונפשם.

מוסדות עזרה וסעד

מאת ד״ר ראובן בן־שם

כל חלקי האוכלוסיה היהודית בוארשה — המתבוללים, ה„ליטבקים״ והחסידים — תרמו את תרומתם ביצירת מוסדות סעד ועזרה סוציאלית. המקורות הראשונים על קיום אוכלוסיה יהודית בבירת פולין, מציינים את מידת העזרה ההדדית ומעשי הצדקה הגדולים, ששררו בין היהודים.

החל משנת 1788, בה התחיל גידול האוכלוסיה היהודית בוארשה, קשורים שמות פרנסי העדה, ראשיה ועשיריה ביסוד מוסדות צדקה ועזרה סוציאלית. ראשי המתבוללים ודבריהם הקימו מוסדות גדולים ורבי־היקף, ערוכים בטעם ומסודרים לפי רוח הזמן. האדוקים והחסידים עסקו במעשי חסד וצדקה לפי מיטב המסורת היהודית.

המניעים הפנימיים בשני חלקי הציבור היהודי בוארשה שונים היו ומכאן גם שוני הצורה שבמיפעליהם. שומרי־תורה והמיצוות קיימו במעשיהם את מיצוות „וחי אחיך עמך״ מתוך צורך דתי ולאומי כאחד (אם כי היסוד האחרון לא הוברר להם כליל ואפילו לחמו נגדו עת הגיע להכרתם). המתבוללים, בין אלה שהקימו מוסדות כיחידים ובין שהקימום כראשי הקהילה ופרנסיה, בנו מתוך רגש חובה לעזור לאחיהם השקועים בעוני ודחקות, שהתרחקו מהם בחייהם. היה זה אולי הגשר האחרון ביניהם לבין היהודים האומללים הנמקים בעולמם החשוך. הם הקימו בנייני־פאר לתהילה ותפארת ועיקר דאגתם מופנה היה למיפעלים שהצד האנושי היה בולט בהם, כגון בתי־חולים, בתי־זקנים ויתומים.

בשנת 1871 נטלו המתבוללים, יחד עם הדתיים, את הנהלת הקהילה לידיהם. הקמת בניינים למטרות צדקה הולכת ופוחתת; לעומת זאת גדל והלך מיספר חברות הצדקה בהתגברות ההכרה הלאומית. התנועה הציונית הטביעה את חותמה כבר בשלהי המאה התשע־עשרה על מוסדות־הצדקה והעזרה הסוציאלית. נוסדו חברות צדקה עממיות ומנהליהן ועסקניהן היו קרובים אל ההמונים הזקוקים לעזרה ולא נהגו כמנהג גבירים עושי חסד, היורדים לשם כך ממרום ארמונותיהם לעמק־הבכא.

יחס הציבור הפולני ושילטונות הערים והמדינה אף פעם לא היה עויין לפעולות הצדקה. אדרבא, יש שראו בעין יפה את מעשיהם של המתבוללים, המחדירים בדרך זו את הלשון הפולנית לתוך ההמונים ומקרבים אותם אל העם הפולני ושאיפותיו. יחד עם זה הרי התפתחות פעולות העזרה הסוציא־לית שיחררה את הציבוריות הפולנית, את העיריות ואת השילטונות מדאגה ליהודים הסובלים והזקוקים לעזרה; שיחררה אותם מטיפול באוכלוסיה מיוחדת זו, שאורח־חייה וצרכיה שונים כל־כך וזרים.

החוק הטיל על מוסדות היהודים את הדאגה לענייהם. את האמצעים הדרושים לכך צריכים היו היהודים להמציא בעצמם על־ידי מיסים מיוחדים ששולמו למטרה זו, נוסף על אלה שהמדינה והעיריות הטילו עליהם כעל אזרחים ותושבים.

בשנת 1821 חוייבה הקהילה (שנקראה מאז „פיקוח בתי־הכנסת״) להכניס בתקציבה סכום לסיפוק צרכי עניי ישראל; בשנת 1841 נתחייבה הקהילה להקים ולקיים בתי־חולים ליהודים; בשנת 1842 דרשה הממשלה שהקהילה תנהל את ענייני העזרה הסוציאלית ותתאם את עבודת החברות והמוסדות הקיימים למטרה זו; בשנת 1926 נוסדה המחלקה לעזרה סוציאלית ליד הקהילה, שהעסיקה מיספר מפקחים, שבדקו את מצב הפונים לעזרה לקהילה. מיספר הפונים הגיע ל־5.000—6.000 איש לשנה.

בשטח פעולתה של המחלקה נכללו עזרה במזון, הלבשה, עזרה ליתומים ובתי־יתומים, ספרי־לימוד לילדים עניים, מושבי־זקנים, קניית רשיונות („פטנטים״) לבעלי־מלאכה וסוחרים זעירים עניים, סידור קיטנות לילדים עניים, תמיכה למחוסרי־עבודה, מיטבחים זולים וכו׳.

בזמן שבין מלחמת העולם הראשונה והשניה פעלו מוסדות עזרה סוציאלית מרכזיים, מיסודם של יהודי אמריקה (ג׳וינט, צנטוס, יעאס וכו׳), אך כל אותו זמן לא פסקה עבודתם של מוסדות צדקה מיסודם של יהודי וארשה ובשטחים רבים אף עלתה.

המוסדות מיסודם של יהודי אמריקה טיפלו בבעיות כלל־הארץ וראו את תפקידם בפעולות קונסטרוקטיביות, „המעמידות את היהודים על רגליהם״, בעוד שהמוסדות המקומיים עסקו בעזרה סוציאלית ממש. גישתם ליחיד הזקוק לחסד היתה עממית יותר ולבבית יותר. העזרה הקונסטרוקטיבית של המוסדות המרכזיים ניתנה על־פי־רוב למוסדות המקומיים, כגון חברות לגמילות־חסדים, לאשראי זול לייצור ודומיהם; על־ידי כך נתרבה מיספרם והורחבה פעולתם, שהקיפה את כל חוגי העובדים והמפרנסים.

מיספר החברות לעזרה סוציאלית, צדקה וסעד בוארשה היה רב, בהתאם לגודל הצרכים בציבור היהודי, שהמוניו הלכו והתרוששו בעקבות המדיניות הכלכלית של הממשלה הפולנית, ביחוד בתקופה האחרונה של פולין המחודשת ערב מלחמת העולם השנייה.

החל ממוסדות הסעד בשטח הרפואי (בתי־חולים כלליים ולילדים, בתי־הבראה, בתי־מרפא) וגמור בשטח העזרה ההדדית (קופות גמילות־חסד, חסד ואמת וחסד של אמת, תמחויים, עזרה ליורדים — משגב לדך, — הכנסת כלה, בתי־יתומים, מושבי־זקנים וכו׳) נוסדו בחלקם וקויימו על־ידי הקהילה, אבל רובם הוקמו וקויימו על־ידי חברות שונות, בתי־כנסת, הסתד־רויות וארגונים מקצועיים.

נסקור את החשובים בהם:

א. תמחויים

בית־לחם—מוסד לחלוקת לחם לנצרכים. נוסד בשנת 1912 ביוזמת ברוך יאשאן. המוסד התחבב על הנותנים והמקבלים כאחד. בשנת המצוקה הגדולה בוארשה, שנת 1915, שלח „בית־

לחם" עגלות תה חם לרחובות ואלפים נהנו מהז. אספו פרוסות לחם וחילקון לדלת העם וגם לאנשי־עמל והמעמד הבינוני, שהתרוששו מפאת המלחמה. „בית־לחם" השיג מהעירייה (המאגיסטרט) 1600 ככרות־לחם במחיר מוזל וכן תמיכה מהקהילה ומוסדות שונים. בשנים האחרונות קיים שני תמחויים, בהם סעדו צהרים ולעתים גם ארוחת־ערב — 900—1300 איש בממוצע. לחגים חילקו סוכר, תפוחי־אדמה, קמח, שמן ולפסח גם יין, מצות וכדומה.

על־יד המוסד נתקיימה חברת „מתן בסתר", שטיפלה בחלוקת חבילות־מזון ליורדים, בעיקר לחגים.

רחמנים — השם המלא „אחים רחמנים" (מקודם „משמרים"). נוסד בשנת 1826. התקנון אושר בשנת 1843. עיקר עבודתם היתה לינה ליד מיטת החולה; בתקופה מאוחרת יותר, עזרה לאחיות ולסאניטרים, הספקת מאכל כשר לחולים המתרפאים בבתי־חולים כלליים, סידור מגיינים, אמירת תהלים ועזרה חומרית לחולים עניים. כדוגמה לפעולתם תשמש טבלה משנת 1928.

באותה שנה חולקו על־ידי החברה הזו:

סוכר	6.769 ק"ג
תה	280 "
סוכריות	1.054 "
ליפתן	300 "
חלה	4.416 "
לחם	4.193 "
מצה	99 "
ביסקוויטים	1.012 "
ענבים	38 "
חלב	5.520 ליטר
קפיר	450 "
יין	462 "

נוסף על אלה חולקו למעלה מארבעים אלף סיגריות, 4.934 תפוזים, 650 לימונים וכו׳. לקניית מכשירים אורתופדיים הוצא סכום של 1.320 זהוב וכו׳. מיספר חברי החברה היה 93 ובראשה עמדו שלושה גבאים.

תומכי עניים — החברה נוסדה בשנת 1919 ובשנת 1924 חלה בה ריאורגניזציה. שטח פעולתה — הספקת תבשיל חם לעניים ויורדים. בתקופה האחרונה — גם מישלוח חבילות לנצרכים מכובדים, מין „מתן בסתר". המשבר הכלכלי הגדיל את מיספר הנצרכים ובאותה המידה גם הקטין את נדבנות הנותנים. בכל־זאת קויים התמחוי ברחוב נובוליפיה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה ומיספר הסועדים הגיע ל־550 בערבי שבתות וחגים.

חינוך ילדים — חברת־עזרה לילדים עניים ויתומים. נוסדה בשנת 1910 והקימה בית־ספר וקורסים; סיפקה לילדים מזון מלא (3 ארוחות) והלבשה. מיספר חבריה, בשנת 1913, הגיע ל־1.200. ליד בית־הספר קויימה גם ספריה.

ב. מוסדות סעד

עזרה — נוסדה בשנת 1902 על־ידי יואל ווגמיסטר, ממשפחה וותיקה של חסידי גור ומראשי עסקניהם. עזרה לסוחרים יורדים, בעלי־מלאכה (קניית מכונות וחמרי־גלם), תמיכה ביתומות, הקניית מקצוע ודאגה לסידור בעבודה. זמן רב ניהלה החברה רק מיטבח ציבורי ותמכה במחוסרי פרנסה. הודות ללאגאט (קרן שהוקמה על־פי צוואה) של ישראל רוטהולץ בסך 40 אלף רובל ותרומות של יחידים נבנה בית גדול ברחוב שליסקה (מס׳ 43) ובו סודרו בית־ספר, פנימיה, ישיבה, מיטבח וכו׳. הודות למיספר „לאגאטים" חדשים עברו לרשות החברה בית ברחוב פביה 51, חוילה בפלניצה ועוד. עבודת החברה הקיפה גם הכנסת־כלה, כלומר עזרה לכלות עניות על־ידי מתן חלק מהנדוניה, סיוע בסידור החתונה וכו׳. בימי המלחמה (1917) אירגנה החברה 27 מיטבחים ציבוריים, בהם חילקו יום־יום 32 אלף ארוחות צהרים, אורגנה קופת גמילות־חסד וחוג למתן־בסתר.

אחיסמך — חברה־בת של „עזרה", נוסדה בשנת 1905. תפקידה: להגיש עזרה לסוחרים זעירים, סרסורים שמקור פרנסתם נסתם; לבעלי־מלאכה זעירים ופועלים בבתי־מלאכה. העזרה היתה בהרבה מקרים קונסטרוקטיבית — סיוע להקמת סדנה וכדומה.

אחיעזר — („בראטניה פומוץ" — עזרת אחים הדדית). החברה נוסדה בשנת 1901 כמוסד עזרה לסוחרים זעירים ובעלי־מלאכה. בין היוזמים והמייסדים היו קאטיק, מאיר פרייד, ד"ר בירו, רובינשטיין, שלזינגר. החברה טיפלה בשלושה דברים: א. עזרה לבעלי־מלאכה בקניית מכשירי־עבודה ועזרה לסוחרים זעירים ברכישת סחורות. ב. מחלקת פיקוח על יתומים. ג. מחלקה רפואית. בשנת 1902 החלה החברה לשלוח חולי־ריאות עניים לאוטבוצק; בשנת 1903 נוספה מחלקה לבתי־ספר שעזרה לתלמידים עניים; בשנת 1904 נוסדה וועדת־מיון ששלחה חולים עניים למרחצאות בצ׳חוצינק. בעת המלחמה היפאנית אירגנה החברה מיטבח־חינם לנצרכים, חילקה מרק, תה ולחם ברחובות ווארשה. החברה פתחה מיטבחים לעניים, סנטוריון בצ׳חוצינק, בתי־ספר (חלק בעזרתו של י. ל. פרץ וד"ר בירן), אוניברסיטה עממית ליד „החברה למלחמה בבורות" (המוסדות נסגרו על־ידי השילטון הצארי). החברה פתחה מעבדה אנאליטית למען חולים עניים. כן נרכש ונמסר לרשות החולים „בית־מחסה" („פשיטולק") באוטבוצק. נפתח אחד מבתי־המרקחת הראשונים לשירות החולה העני. המשבר שעבר על פולין בשנות 1926/27 פגע גם בחברה, שהצטמצמה מאד והמשיכה רק בעבודתה בשדה הרפואה.

ועד ההצלה — (צענטראלער יידישער הילפס־קאמיטעט). החברה נוסדה בשנת 1926 לשם עזרה לנפגעי המשבר שירדו מנכסיהם. החברה פעלה בשטחים שונים:

א. עזרה למרוששים על־ידי סיוע קונסטרוקטיבי, הלוואות, סיפוק חומרי־גלם וכדומה. ב. הלוואות לרכישת סחורה או מקום־מיסחר; שמירה מפני צווי־פינוי דירות שנתרבו באותה התקופה ופגעו באוכלוסיה העניה. ג. עזרה מיידית, נדבות, מזון והלבשה לנצרכים תשושים וחלשים. ליד החברה נוסדה, בעזרת הג׳וינט, קופת גמילות־חסד. בשנת 1928, כשהוצאו משפחות עניות רבות מדירותיהן בגלל אי־תשלום דמי־דירה, סידרה החברה מיספר רב מהם בצריפים באנופול וזוליבוז׳ ובנתה גם צריפים משלה למטרה זו. מעזרת ועד־ההצלה נהנו, במשך 12 שנות קיומו (1926—1938), 23 אלף משפחות (קרוב ל־92 אלף נפש).

חברה להגנת האשה — (יידישע פרויען־שוץ געזעלשאפט), נוסדה בשנת 1901; תפקידה — לארגן הגנה על הבחורה העניה והעזובה על־ידי הקמת בית־מחסה לבנות.

סידור בעבודה, בית לבנות ה„חוזרות למוטב", מוסד לבנות־הפקר, מקום מיוחד לילדות צעירות בעלות נטיות לפשעים. החברה עזרה לנשים שנעזבו על־ידי בעליהן, לנערות הרות בלתי־נשואות, לבנות הבאות מערי־הספר לחיפוש פרנסה בבירה. החברה קיימה זמן־מה מיטבח ציבורי ואולם־קריאה עבור נשים גלמודות, בית־יתומים לצאצאי נשים שקיבלו סיוע בחברה. בשנת 1935 פתחה החברה תמחוי, בו סעדו יום־יום מאתיים נשים מחוסרות עבודה. מדור מיוחד טיפל בהמצאת עבודה מתאימה בבתים יהודיים לנשים ונערות. 40% מכל הנשים שפנו לחברה קיבלו עבודה בעזרתה.

עזרה לאמהות עניות — (יידישע הילפסגעזעל־שאפט פאר אומפארמעגלעכע מוטערס, צעגלאנה 17). החברה נוסדה ב־1896 ליד בית־הכנסת ברחוב מילה 44, קיימה בית־יולדות לנשים מחוסרות אמצעים, פתחה מעבדות לבדיקות שונות, הגישה סיוע ועזרה רפואית וכלכלית לנשים הרות ויולדות.

את עבודת המוסד מדגימה הטבלה הבאה:

	1908/33	1934	1937
יולדות	17.113	878	700
חולות גאַניקולוגיות	2.978	53	100
עזרה אמבולטורית	8.555		
" גאַניקולוגית	2.668		
ימי אישפוז	203.758		
נולדו: בנים	8.629	450	280
בנות	7.795	385	360

ג. יתומים וזקנים

עזרת יתומים — (רח' קרוכמלנה 92), בית־היתומים העתיק והחשוב ביותר. נוסד בסוף המאה ה־19 על־ידי חברת „עזרת־אחים". אחרי נדודים במקומות שונים (וזמן־מה אפילו מחוץ לוארשה), עבר בית־היתומים, בשנה 1912, לדירת־קבע שלו ושם נשאר עד החיסול על־ידי הגרמנים (ספטמבר 1942), כשכל היתומים הלכו למוות ובראשם מחנכם ואביהם הרוחני, הד"ר יאנוש קורצ'אק (למרות שהגרמנים רצו להפריד בינו ובין היתומים והבטיחו לו שיישאר בחיים). בניין בית־המחסה בן ארבעת הקומות המה כל השנים מיתומים; הם חיו בו כאילו בממלכה מיוחדת משלהם, באווירה שנוצרה על־ידי מנהלם, אחד מגדולי הפדגוגים בפולין.

בהתאם לסיסמתו, „בית, עבודה ובריאות", ניהלו הד"ר קורצ'אק, ועוזרתו הגב' וילנסקה, את המוסד כעין רפובליקה של ילדים, בה היה קיים בית־משפט מיוחד לסידור סיכסוכים בין היתומים (בהתאם לתקנון מיוחד שעוּבד עבורם). תורנים מיוחדים מבין הילדים, ומישאל־עם שנערך כל שלושה חודשים, הוסיפו הרגשת נחת לכל תושבי בית־המחסה. הופיע גם עתון מיוחד מטעם היתומים. בבית־המחסה היה גם מיטבח לבוגרים, שכבר עזבו את המוסד והרוויחו את לחמם בחוץ. הרוב לא רצה להיפרד מהמוסד ושיתף את עצמו בהוצאותיו. ליד בית־המחסה אורגנה גם חווה מיוחדת, בה עבדו היתומים. נוסדה „קרן עצמית", שתמכה ביתומים אחרי עזבם את המוסד ועד לסידורם. המוסד נחשב לאחד החשובים והמודרניים באירופה כולה ושימש מופת להרבה מוסדות ממין זה בפולין.

בית־יתומים עירוני — (מקודם בית־מחסה ראשי לזקנים בני דת־משה); נוסד בשנת 1840 על־ידי גבריאל ברגסון ושימש תחילה כמושב־זקנים; אחר־כך הורחב להיות בית־מחסה לזקנים, יתומים ונכים. בשנת 1892 נבנו שלושה בתים — אחד לזקנים ושניים ליתומים (על־ידי מיכאל ברגסון). בשנת 1909 עבר המוסד לרשות העירייה, שהחזיקה בו עד פרוץ המלחמה. בשנת 1928 נבנה הבית הרביעי על־ידי נדבן יהודי ונחנך בתור בית־מחסה ליתומים. בשנת 1938 נמצאו בו 586 יתומים (עד גיל 14). בראש המוסד עמד קוראטוריון מורכב מצאצאי משפחת ברגסון, וואוואֶלברג, ברסון. מיספר הזקנים במוסד לא עלה על מאה.

בית־מחסה ליתומים — נוסד בשנת 1917 בתור מיקלט ליתומים, שהתגוללו בחוצות העיר בסוף מלחמת־העולם הראשונה. התפתח במשך הזמן למוסד שהציב לו למטרה לחנך את היתומים וללמדם מקצוע כדי שיוכלו להתקיים מעבודתם. גיל היתומים שנמצאו במוסד היה 14/5. רובם עזבו את בית־חינוכם כבעלי־מלאכה; חלקם — כסוחרים ותלמידי בתי־ספר גבוהים. משנת 1937 השתתף „צנטוס" בהוצאות המוסד.

בית־יתומות — נוסד בשנת 1936. מטרתו היתה להכשיר את היתומות העוזבות את בתי־היתומים השונים לחיים עצמאיים וללמדן מקצוע. הוקמו סדנות לעבודות שונות, בעיקר לתפירה. חלק עבד מחוץ למוסד ומסר את המשכורת למוסד, שם גרו ולמדו.

בית־יתומות „אשל" — נוסד בשנת 1915 על־ידי ש. ז'וכוביצקי, השיל פרבשטיין ואחרים. מטרת החברה היתה ליצור בית ליתומות משוללות קורת גג. ועדת נשים מיוחדת טיפלה בכל מקרה באופן אינדיבידואלי בהשתדלה למלא ליתומה את מקומה של האם. סדרו קורסים מקצועיים להש־תלמות.

מושב זקנים — נוסד אחרי מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1924 בנו בית בן ארבע קומות, בו מצאו זקנים עניים מושב קבוע, חינם אין כסף. בשנת 1928 סידרו בית־מחסה מיוחד לזקנים משיכבת האינטליגנציה („אוגניסקו"), מושב מסודר יפה לפי כללי ההיגיינה והאסתטיקה (עם גן, חדר־קריאה, ספריה, מרפאה וכו').

בשנת 1937 נמצאו במושב („סכרוניסקו", במחלקה הכללית) 43 ישישים, 45 ישישות ובמחלקה המיוחדת („אוגניסקו") 12 ישישים, 51 ישישות. למושב היה גם מיגרש בשרודבורוב, מקום קייט, עליו התכוונה ההנהלה להקים בית־מרגוע לזקנים, שם יוכלו לבלות את ימי הקיץ.

ד. עזרה לחולים

עזרת חולים עניים — מרכז „לינת־הצדק" בוארשה. המינהג היהודי העתיק של משמרים ליד מיטת החולה, אמירת תהלים, וסידור מניין, עזרה למשפחת הנפגע על־ידי מחלה וכו', מצא את ביטויו בוארשה בצורות שונות. בשנת 1882 נתארגנה קבוצה מיוחדת למילוי „מיצוות" אלו בשם „לינת־הצדק" — פראגה; בשנת 1884 נוסד „ביקור־חולים" (ברחוב גז'יבובסקה) ובשנת 1887 „ביקור־חולים" שני ברחוב ווליגסקה; בשנת 1896 נוסדה קבוצת „לינת־הצדק" בוארשה (רחוב פרנציסקנסקה); בשנת 1901 נוסדה חברת „אחיעזר". החל משנת 1907 נוסדו עוד כמה חברות בשם „לינת־הצדק" (ברחובות זמנהוף־פביה, צ'רניאקובסקה, ווספולנה, מאריאנסקה, מאַרימונט, ווליה־סאבינסקה ועוד).

עיקר עבודתם: תורנות ליד מיטות החולים, סידורי עזרה רפואית (רופאים ותרופות) לחולים עניים, מזון ולפעמים גם עזרה כספית קטנה. במשך הזמן אירגנו החברות מרפאות מיוחדות לחולים עניים, בהן קיבלו עזרה רפואית תמורת תשלום קטן. כמה חברות פתחו מעבדות מקצועיות־מיוחדות — רנטגנולוגיות, מרפאות לריפוי חשמלי, בתי־מרקחת ועוד. „לינת־הצדק" ברחוב פרנציסקנסקה אירגנה גם עזרה מהירה או ראשונה (תורנות לילה), מעבדות שיניים וכו'.

„לינת־הצדק" ברחוב צ'רניאקובסקה, שהיתה המוסד הרפואי היחיד בכול הסביבה, הושיטה עזרה רפואית ליהודים ולא־יהודים במידה שווה. „לינית־הצדק" קנו להן שם בהעסקת רופאים צעירים.

המוסד היהודי לעיוורים — ליד החברה „עזרה לילדים ונערים יהודים עיוורים בפולין".

ביוזמת הגב' זח'ה מלצר נוסד בשנת 1926 מוסד לילדים עניים, עיוורים וחרשים. במשך הזמן נשארו במוסד רק ילדים עיוורים שקיבלו חינוך מיוחד מתאים. נפתחה סדנה למברשות, בה עבדו החניכים עד לשנת השלושים לחייהם. המוסד שלח גם חלק מחניכיו לווינה להשתלמות במקצועות מתאימים. חלק מהעיוורים גר במוסד והתחנך במוסד הממשלתי לעיוורים (מיגרש 3 התלבים). מיספר החניכים במוסד נקבע ל־40.

המוסד היהודי לחרשים — הוקם ביוזמת החברה „עזרה הדדית של יהודים חרשים בוארשה", בשם „ספּוּיניה"; אושר על־ידי הרשות בשנת 1921. אחד היוזמים להקמתו היה הד"ר לודוויק זאמנהוף. החברה פתחה בית־ספר מיוחד לחרשים ובו פנימיה לילדי ערי־השדה. במוסד נתקבלו ילדים בלי הבדל דת וגזע, שגמרו את השנה התשיעית לחייהם והונכו בבית־הספר עד השנה ה־16. בגיל זה יצאו לעבוד כשוליות בסדנות שונות. במוסד נמצאו תמיד 100 ילדים. בשנת 1928 קיבל בית־הספר זכויות מלאות ועבד תחת פיקוחו של מישרד החינוך הממשלתי.

חברת־פיקוח יהודית על חולים במחלות־רוח ועניים — נוסדה בשנת 1906. תפקיד החברה היה לעזור לחולים עניים, שנפגעו ממחלות־רוח ולהושיט סיוע למשפחותיהם. עיקר עבודתה היה עזרה רפואית, עזרה בהשגת מקום מתאים במוסדות שונים ובתי־הבראה מתאימים.

„בריאות" — החברה היהודית למלחמה בשחפת. נוסדה בשנת 1908, ביוזמתו של ד"ר יוסף דווידזון, שעמד בראשה עד עלייתו לארץ־ישראל. החברה קיימה מרפאה בוארשה ובית־הבראה באוטבוצק. המרפאה טיפלה בבדיקת המחלה, בהושטת עזרה לחולים והשתדלה להכניסם לבתי־חולים ובתי־הבראה. כמו־כן עסקה החברה בפיקוח על משפחות הנפגעים. לחברה היתה מעבדה אנליטית, מכשירי־רנטגן וכו'. כ־5.500 חולים עברו שנה־שנה במרפאה של החברה. החברה אירגנה הרצאות של רופאים ועסקה הרבה בהסברה. בבית־ההבראה באוטבוצק התרפאו 170 חולים, שנשארו בטיפול רפואי משנתיים עד שלוש שנים. מחלקה מיוחדת טיפלה בשחפת העצמות. לאלה שלא נמצא להם מקום בסאנאטוריון ובבתי־חולים הושיטה החברה עזרה רפואית.

מרפא — חברת־סיוע לחולי שחפת עניים. נוסדה בשנת 1921; הקימה באוטבוצק בניין־מרפא לחולים. בבניין היו 61 מיטות. החולים קיבלו אישפוז מלא חינם. כדי לספק את הדרישות, בנתה החברה ביתן נוסף ל־60 מיטות. הטיפול במוסד הזה היה יעיל מאד. 80% חזרו לאיתנם, מהם 30% שהיו מסוגלים להמשיך בעבודתם. הטיפול היה לפי השיטות החדישות. החברה פתחה גם בית־מרפא לחולי־קצרת (אסטמה).

בית־המהגר היהודי — (יידישע עמיגראנטן־היים), על־שם אברהם פודלישבסקי, ברחוב מילנה 18. נפתח בדצמבר 1930. תפקידו היה להגן על המהגר היהודי ולשמש לו מחסה ובעיקר לשמרו מכל מיני סוכנים וסכנות האורבים למהגר, בעת עקירת דירתו בעיירה והתכוננותו להגירה. החברה דאגה לדירה זולה, לעזרה סניטרית, לאינפורמציה נכונה וכו'. עיקר הפעולה היה לרכז את כל ההגירה היהודית במקום אחד, כדי שאפשר יהיה לפקח עליה. בניין בן ארבע קומות שימש למטרה זו ופתר במקצת את הבעייה. עד שנת 1932 היתה החברה סוכנת לאגודת „יעאס". החל מאותה שנה פעלה החברה באופן עצמאי. בבית המהגר היהודי מצאו מחסה גם החלוצים שהתכוננו לעלייה.

הטבלה הבאה מוסרת את מיספר המהגרים שנהנו מעזרת הבית:

1931 — 4.243
1932 — 4.550
1933 — 5.380
1934 — 6.100
1935 — 6.300

גם מיספר פליטים שברחו מגרמניה בשנת 1934 (54 משפחות) מצאו מיקלט בבית הנ"ל. כדי לקלוט את המהגרים העולים לארץ־ישראל השתדלה החברה להגדיל את כוח־קיבולו של הבית.

„גוט־שבת — אידעלעך" — זו היתה אגודה פילנטרופית מיוחדת במינה. חבריה היו מפשוטי־העם. דיירי ניזקה וקרוכמלנה; סבלים, עגלונים, פועלים, וגם אנשים מהעולם התחתון של וארשה.

בכל ימות השבוע עמלו בזיעת אפם למען פרנסת בני־ביתם. אך בשבת עמלו ועבדו למען אחיהם האומללים, העניים, הזקנים, החולים.

חבורות בנות שלושה אנשים עם סלים גדולים בידיהם הלכו בשבת בבוקר מרחוב לרחוב ומבית לבית.

הם נכנסו לחצר, העמידו את הסלים על הקרקע והחלו לקרא בקול רם: „גוט שבת אידעלעך, גוט שבת!" (שבת טובה, יהודים חביבים. שבת טובה).

אף מילה אחת לא הוסיפו. לא דרשו שום דבר. לא אמרו בשביל מי הם עוסקים במיצווה. הקריאה „גוט שבת, אידעלעך" הספיקה.

החלונות נפתחו ועקרות־הבית הוציאו חלות, ביצים, דגים, בשר ושמו לתוך הסלים.

לא היה חלון בחצר שלא נפתח לקריאה זו.

וכשנסגרו החלונות, ידעו ה„גוט־שבת־אידעלעך" שמלאכתם נעשתה בחצר; לקחו את הסלים בידיהם והלכו לחצר השניה.

בשבת בבוקר חיכו ילדי ישראל בבתיהם לקריאה ובשמחה יצאו לקראת היהודים עם הסלים בידיהם.

ה„גוט־שבת־אידעלעך" היו האורחים החביבים של יהודי וארשה והם לא הכזיבו אף פעם. הם הופיעו בחצרות והזכירו ליהודים שעונג־השבת הוא לא רק לאכול אלא גם לעזור לזולת.

ח ב ר ת מ ב ק ר י ם — אף זו חברה מיוחדת. ערב ערב היו חבריה הולכים לבתי־החולים היהודיים. על בהונות אצבעותיהם היו נכנסים לחדרים. החולים כבר נרדמו. המבקרים היו מחליקים בידיים זהירות את יצועי החולים ומשאירים על שולחנם מיני מתיקה, תפוחים, תפוחי־זהב, וכדומה.

בבוקר, כשהחולה פקח את עיניו, ראה שיש מישהו הדואג לו ומתעניין בו. יש שהרופאים אמרו שהמבקרים הנס־תרים עזרו לחולים יותר מהרפואות...

בוארשה היו מאות יהודים כאלה. איש לא הכירם, איש לא ידע את שמם.

הם באו מחוגים שונים. היו ביניהם חסידים בעלי־זקן ופיאות, לומדים ואנשי־מעשה. והיו יהודים מלובשים אירופית ומגולחים למשעי.

היו נשים צדקניות מהטיפוס הישן, נשים העוסקות במיצוות ומעשים טובים.

והיו יהודים עשירים, ויהודים עובדים קשה לפרנסתם.

כל אלה היו מאוחדים ברעיון אחד: לעזור ולגמול חסד...

הם עזרו, והם חזרו על פיתחי־נדיבים, והם דפקו על ליבות קשוחים, והם דרשו, והם ביקשו, והם חשו לכל מקום, אם רק שמעו קול הקורא לעזרה...

ברם, וארשה היהודית לא הסתפקה במתן כסף בלבד לחברות פילנטרופיות.

היו גם דרכים אחרות, אולי יותר חשובות, כדי לעזור איש לרעהו.

ליהודי וארשה היה „חוש ריח טוב". בבית־הכנסת, בין אנשי־מקצוע, וסתם ברחוב הם הרגישו מייד, אם העסקים של אחד ממכריהם אינם בסדר. ואז נתאספו יהודים. פעם היו אלה מתפללי „שטיבל" אחד; פעם שכנים ופעם חברים למקצוע אחד ופעם חברים למכרים טובים.

בלי דיבורים מיותרים היה נאסף סכום כסף מתאים וכך היו חוזרים ומעמידים את היהודי הכושל על רגליו.

זו היתה תופעה יומיומית בוארשה היהודית.

והיהודי הנעזר לא הרגיש את עצמו כנחות־דרגה. הוא ידע, שכך היא דרכם של היהודים. הוא בעצמו השתתף במפעל כזה והיה בטוח, שאם ירווח לו לא רק שיחזיר את הכסף, אלא גם יוכל לתת לאלה שיהיו זקוקים לעזרתו.

קשים היו חיי היהודים; ביחוד בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. ואולם היהודים לא הרגישו עצמם עזובים. הם ידעו שאפשר לסמוך על יהודים, שלא יעזבו איש את רעהו בשעת צרה ומצוקה.

חברות לגמילות־חסדים

מאת מיכאל מלמד

מלבד החברות לאשראי הדדי, פעלו בוארשה מוסדות לאש־ראי עממי, הידועים בשמם הפופולארי — „קופות לגמילות־חסדים". בעוד שהחברות לאשראי נועדו בשביל אנשים בעלי עסקים קיימים ואמצעים כספיים מסויימים, שרתו הקופות לגמי־לות־חסדים את האדם הקטן, המחוסר אמצעים כספיים לגמרי, שבגלל מצבו הכלכלי הירוד נמנע ממנו ליהנות מאשראי בחברות הקואופרטיביות. הקופות לגמילות־חסדים חילקו הלוואות ללא רבית, והונן הורכב מתרומות חפשיות של נדבנים שלא ממקבלי־ההלוואות, בחינת האחד נותן, כדי שהשני ייהנה. הקופות לא היו חברות פילאנטרופיות, אלא מוסדות סוציאליים־קונסטרוקטיביים, שעזרו לשכבות הכי־חלשות במובן הכלכלי להתקיים ולהתפרנס מפרי־עמלם.

לקופות לגמילות־חסדים היתה מסורת יפה של מאות שנים והן היוו מאז ומתמיד חלק בלתי־נפרד של החיים הכלכליים והציבוריים של העם היהודי בכל ארצות מושבותיו. האוכלוסיה היהודית התייחסה בחיבה רבה לקופות ותמכה בהן ביד רחבה וחסידי הקופות ועסקניהן הקדישו להן את זמנם ומרצם במסירות רבה ומתוך התנדבות מלאה.

בוארשה, כביתר הערים, התקיימו קופות לגמילות־חסדים רבות, במרכז העיר ובפרבריה. הקופה הראשונה, שנרשמה כחוק ופעלה על־סמך תקנון, שאושר על־ידי הממשלה, היתה — לפי דברי ההיסטוריון פרופ' באלאבן — ה„קופה לגמילות חסדים — לומברד בוארשה" והיא נוסדה בשנת 1811.

מלחמת העולם הראשונה שיתקה לגמרי את הקופות לגמי־לות־חסדים והקפיאה את פעולותיהן. עם תקומתה של מדינת פולין העצמאית, הופעלה בוארשה, בשנת 1920, שורה שלימה של קופות לגמילות־חסדים, על־ידי אירגונים מקצועיים, חברות סוציאליות, בתי־כנסת ונדבנים ועסקנים פרטיים.

כתוצאה מירידת ערכו של המטבע הגרמני (המארק) בימי הכיבוש, נשארו הקופות בשנת 1923 בלי אמצעים כספיים, והונן הגיע עד אפס כמעט. עם הנהגת מטבע חדש (הזלוטי — זהוב), התאוששו הקופות מהמהלומה הקשה, ועסקניהן נגשו בכל המרץ לגיוס כספים ולהפעלת הקופות מחדש בממדים עוד יותר גדולים. במשך זמן קצר קמה תנועה עממית גדולה שריכזה והקיפה רבבות משפחות מבין המוני העם, סיפקה להן באמצעות קופות גמילות־חסדים את האשראי הדרוש ומילאה תפקיד חשוב בחייהם הכלכליים של דלי־האמצעים, שהיוו אחוז ניכר של האוכלוסיה היהודית בוארשה.

בשנת 1925 התחיל ה„ג'וינט" בפעולה גדולה למען הקופות והקים בשבילן בוארשה, ברחוב יאסנה 10, מוסד מרכזי מיוחד בשם „צעקאבע", בהנהלת קבוצת עסקנים עם י. גיטרמן וי. בורנשטיין בראש. מטרת ה„צעקאבע" היתה לרכז את הקופות, לארגנן ולממן את פעולותיהן. ה„ג'וינט" סיפק לקופות אשראי לזמנים ארוכים ללא רבית והשקיע בזה 5 מיליון זהוב, סכום השווה להון העצמי, שהקופות צברו מתרומות נדבנים שונים במקומותיהן. ב„צעקאבע" היו מרוכזות 48 קופות, שחילקו בשנות 1926 — 1938 קרוב ל־2,000,000 הלוואות בסך של 180,000,000 זהוב, בערך. ה„צעקאבע" הוציא בוארשה שני ירחונים („פאלקס־הילף" ו„דאס ווירטשאפטליכע לעבען"), שבהם השתתפו סופרים, כלכלנים ועסקנים סוציאליים (י. בורנ־שטיין, ד"ר יצחק שיפר, אדולף פרץ, ד"ר י. ליפובסקי ועוד). הירחונים הוקדשו לענייני הקופות ולמחקרים על המיבנה הסוציאלי והמצב הכלכלי של השכבות העממיות היהודיות.

ועוד סיבה אחת גרמה להגדלת ולהרחבת פעולותיהן של קופות גמילות־החסדים: התרוששותו האיומה של הציבור היהודי, שגדלה והלכה בקצב מהיר בעקב החרם הכלכלי, שהוכרז בפולין ובגלל מדיניות דחיקת הרגליים של היהודים, שהביאו לחורבן כלכלי של הישוב היהודי בפולין בכלל ובוארשה בפרט.

ראשוני הנפגעים מהמלחמה הכלכלית הזאת היו המוני העם, שגם בלאו־הכי היה מצבם הכלכלי ירוד מאוד ואף בזמנים כתיקונם נאבקו קשה לקיומם הדל ולמחייתם הצנועה. בבוא השואה הכלכלית, לא יכלו להחזיק מעמד מאחר שהיו מחוסרי כל ריזורבות כספיות. „עגלת גראבסקי" נעשתה לאורחת קבועה ברחוב היהודי ואספה את מטלטליהם של דלי העם לכיסוי המיסים שהוטלו עליהם בגובה שרירותי ולא שולמו. מדיניות המיסים שימשה אמצעי מלחמה כלכלית ביהודים. שורות המפרנסים הצטמצמו והלכו ורמת־החיים ירדה פלאים. לפי החקירה של י. בורנשטיין הנ"ל היו בוארשה, בשנים האחרונות לפני מלחמת־העולם השנייה, מאות־על־מאות משפחות, שהר־ויחו למחייתם 10 זהוב בשבוע בלבד. מיספר המשפחות, שקיומן נחרב, גבר והלך בקצב מהיר ובאותה המידה גדל גם מיספר הלקוחות של הקופות לגמילות־חסדים, ששימשו כתחנה לעזרה ראשונה בשבילן.

קופות גמילות־החסדים בוארשה חילקו רבבות הלוואות־לבעל־המלאכה הקטן לרכישת מכשירי־עבודה, לרוכל הזעיר, שחנותו נמצאה על עגלת־יד־מטלטלת (בוארשה קראו לרוכלים הללו „הסדליף" ומיספרם הגיע ל־4,000), לבעלי הדוכנים („סטראַגאַן", בפולנית), שמכרו את סחורותיהם בחצרות וברחובות, לחלבנים, ירקנים, מוכרי עופות וכו'. עם הגברת החרם הכלכלי (החל משנת 1937 הוציאו הפולנים ירחון מיוחד בשם „סטראַגאַן", שהיה מוקדש לחיזוק התנועה שהתחילה בין הפולנים לשם השתלטות על „פרנסה" יהודית זו) — החלו הקופות בוארשה לחלק הלוואות „מיוחדות" לתשלום מיסים, כדי להציל את שארית המטלטלין של הלווים מ„עגלת גראבסקי" וכן הלוואות לרכישת „פאַטנט", המקנה לבעליו זכות לעסוק במיסחר ומלאכה במשך שנה אחת. לפי הסטטיסטיקה של ה„צעקאבע" חילקו הקופות בוארשה מדי שנה למעלה מעשרת אלפים הלוואות „מיוחדות" כאלה. אם נקח בחשבון, ש„פאטנט" מסוג נמוך עלה 40 עד 60 זהוב לשנה ושאת הסכום הפעוט הזה

הוכרחה הקופה להלוות ללקוחותיה, שהתחייבו להחזירו במשך השנה בתשלומים שבועיים או חדשיים, נבין, עד היכן הגיעה העניות של המוני היהודים בוארשה בשנים האחרונות שלפני מלחמת היטלר.

עבודתן של הקופות בוארשה היתה קשה כפליים: מצד אחד — הגידול המהיר של מיספר הנזקקים להלוואות ומצד שני — הקושי באוסף תרומות בגלל ההתרוששות הגדולה של הציבור היהודי בוארשה. לפי הידיעות של בורנשטיין הנ״ל הגיע מיספר ה„יורדים״ ומחוסרי־הפרנסה בוארשה, בשנים שלפני המלחמה האחרונה, ל־50%, ומחוסרי־הפרנסה בוארשה, בשנים שלפני המלחמה האחרונה, ל50%, זאת אומרת, שכל יהודי שני היה „נצרך״. גם מצבו של החצי השני של האוכ־לוסיה היהודית החריף והלך מיום ליום והביא לתופעות מחרידות (מיספר גדול של התאבדויות של אנשים, שעוד לפני זמן קצר היו או נחשבו ל„אמידים״).

למרות התנאים הקשים הנ״ל לא אפסו ולא תמו נדבנים בין יהודי וארשה, שקיימו את הצו „וכי ימוך אחיך והחזקת בו״ והם תמכו בקופות לגמילות־חסדים כמיטב יכולתם ובכל לבם. הדבר הזה, יחד עם עבודתם המסורה של העסקנים, איפשרו לקופות בוארשה לפתח פעולה גדולה וחשובה למען דלי־העם, כדי למנוע או לכל־הפחות להאיט תהליך ירידתם הכלכלית המלאה.

בין הקופות לגמילות־חסדים, שפעלו בוארשה, התבלטו לפי היקף פעולותיהן:

א. הקופה לגמילות־חסדים ליד וועד ההצלה (רעטונגס־קאָמיטעט) ברחוב לשנה, 48. הונה (מתרומות ומה„ג׳וינט״) הגיע לסך 900,000 זהוב ומיספר הלווים ל־6500 (אבות משפחה). הקופה התנהלה ע״י העסקנים ש. שיינברון, י. ברמן, ר. שרשבסקי.

ב. קופת גמילות־חסדים ברחוב גזשיקובסקה 29, עם העס־קנים ב. הלפרן, ו. גפנר, א. מזור, א. אברמוביץ בראש, בעלת הון בסך 500,000 זהוב ומיספר לווים למעלה מארבעת אלפים.

ג. ק־פת גמילות־חסדים מרכזית (איחוד של 63 קופות קטנות בוארשה), שמקום מושבה היה ברחוב קרולבסקה, 16. הונה הגיע לסך 400,000 זהוב ומיספר הלווים — 3,000. בראש הקופה עמדו העסקנים: ו. הימלפרב, י. גיטרמן, ב. חילינוביץ, א. רוזנשטיין.

ד. קופת גמילות־חסדים על יד אירגון הסוחרים ברחוב סנטורסקה 22, בעלת הון בסך 250,000 זהוב ומיספר לווים קרוב ל־2000. הנהלת הקופה היתה מורכבת מהעסקנים: נ. שרשבסקי, א. ווינשטוק, ו. ברונשטיין.

נוסף לקופות הגדולות והחשובות הנ״ל פעלו בוארשה ובפרבריה (פראגה, מוקוטוב, טשרניאקוב, פאוויסלה, וולסקה וכו׳) מיספר גדול של קופות קטנות, שהתנהלו על־ידי עסקנים מקומיים, שחילקו יחד אלפי הלוואות לנזקקים.

הקופות לגמילות־חסדים בוארשה ביצעו עבודה סוציאלית־כלכלית חשובה ורשמו בפעולותיהן דף יפה ביחסים, בין אדם לחברו.

מיספר ההלוואות וגדלן, שניתנו על־ידי קופות גמילות־חסדים בפולין

השנה	מיספר ההלואות	סכום ההלואות	
1926	41.293	4.006.199	זהובים
1927	152.593	13.067.869	״
1928	174.807	15.817.088	״
1929	180.013	17.476.836	״
1930	184.497	19.030.269	״
1931/2	210.873	21.716.393	״
1932/3	148.521	14.668.614	״
1933/4	135.534	13.067.337	״
1934/35	152.923	14.487.646	״
בסך־הכל	1.381.054	133.338.251	זהובים

ה„ג׳וינט״ השתתף בהונן של קופות גמילות־החסדים בסכום של 4.859.020 זהוב.

עם כיבוש וארשה בשנת 1939, חיסלו הגרמנים את הקופות לגמילות־חסדים עם הלווים, הנדבנים והעסקנים גם יחד.

שואה וחורבן

גיטו וארשה וחורבנו

מאת נחמן בלומנטל

לפי המיפקד העממי הכללי משנת 1931 היו בוארשה בסך־הכול 1.179.500 תושבים, מהם מסרו בתור שפת־אמם — יידיש או עברית: 333.700 אנשים. לעומת זאת ציינו 353.000 איש, שהם בני דת־משה.

ביום פרוץ המלחמה (1.9.39) היו בוארשה, לפי האומדן — 380—400 אלף יהודים.

על־פי המיפקד שערך ה„יודנראט", לפי פקודת שילטון־הכיבוש הגרמני, ב־28 באוקטובר 1939, נמצאו אז בוארשה 359.827 יהודים. מיספר זה כבר משקף את תוצאות חודשי המלחמה הראשונים (חללים, יהודים שעזבו את וארשה ושבאו אליה מערי־השדה; האחרונים, כפי המשוער, כמאה אלף בערך). בדין, איפוא, שמיספר אחרון זה ישמש לנו כנקודת־מוצא לקורות היהודים בוארשה בימי הכיבוש הגרמני, אף־על־פי שמתקבל על הדעת, שגם מיספר זה פחות בהרבה מן המיספר הממשי.

את המצב הדֶמוגראפי בוארשה היהודית הכבושה מציינת לא רק התמותה הגדלה והולכת והילודה המתמעטת בממדים מבשרי־שואה, אלא גם המיספר הרב של פליטים וגולים, שעברו את גיטו וארשה בשנים 1939—1943, שיש לאומדם ב־200 אלף ומעלה. יהודים אלה באו ברובם ממחוז וארשה, אך היו ביניהם גם מלודז', קאליש ושאר ערי פולין, ואפילו ארבעה אלפים יהודים מן הרייך הגרמני, כך שבפרק זמן מסויים הגיע מיספר היהודים בוארשה כדי מחצית המיליון.

התמותה הגדולה שנגרמה על־ידי המגיפות והרעב, הפרעות היומיומיות בזעיר־אנפין שערכו בהם הגרמנים ואקציית־השילוח הגדולה הביאו סוף סוף לידי כך, כי ב־16 במאי 1943 ניתן לו למפקד הס"ס שטרופ להוסיף בנימה של התפארות אל הדין־וחשבון שלו על דיכוי המרד בגיטו את המלים הבאות: „שוב אין איזור־מגורים יהודי בוארשה"; במלים אחרות — שוב אין יהודים בוארשה. למעשה עוד מצויים היו באותו זמן כמה מאות יהודים בבתי־הסוהר ובמחנות־העבודה שבעיר וכעשרים אלף, שהסתתרו בבונקרים ובצד הָאָרי של העיר.

מה גדול החורבן, שנגרם על־ידי מלחמת־העולם השנייה הן לעיר גופה והן לוארשה היהודית, ניתן לנו לראות ממיספר תושבי־העיר, שנמצאו שם בשעת המיפקד־העממי הכללי שנערך בה ב־14 בפברואר 1946, כלומר שנה ומעלה לאחר השיחרור. בוארשה בכללה היו אז 478.755 תושבים. כמה מהם היו יהודים אין אנו למדים מן הסטאטיסטיקה הזאת. אך בסך־הכול לא נמצאו אז בוארשה לפני אותו מיפקד אלא 1.073 אנשים „שלאומיותם לא היתה פולנית". אם נניח אפילו, כי כל אלה היו יהודים, גם אז נראה ברור מה גדול היה כליוננו, אם רק נשווה את שני המיספרים:

אוקטובר 1939 — 359.827 יהודים
פברואר 1946 — 1.073 יהודים.*

ההתחלה

באחד בספטמבר 1939 פרצה המלחמה ובו ביום הופצצה וארשה פעמים אחדות. האוכלוסיה, — ובייחוד האוכלוסיה היהודית — אחוזה חרדה עם התקדמותם המהירה של הצבאות הפאשיסטיים הגרמנים ובגלל התוהו־ובוהו הנורא שהשתרר בחוגי הממשלה הפולניים. רק שעה אחת של קורת־רוח היתה לה לאוכלוסיה, משנמסרה הידיעה, כי בעלות־בריתה של פולין, צרפת ואנגליה, הכריזו מלחמה על גרמניה.

מתחילות להתפשט שמועות על העזרה שבעלות־הברית מכינות. אך עד מהרה מתברר, כי כל הידיעות אינן אלא עורבא פרח: התקדמות הגרמנים נמשכת, וסכנת כיבושה של וארשה נעשית ממשית ביותר. ב־6 בספטמבר עוזבת הממשלה את העיר, והיא אף מוצאת לנחוץ להודיע על כך בשידור ראדיו. הגברים בגיל הגיוס נדרשים לעזוב את העיר ולהתכנס בגדה המזרחית של הנהר בוג. עשרות אלפים בחורים וצעירים יהודים יוצאים לדרך נדודיהם, והם מופצצים ונוֹרים בדרכם מן המטוסים הגרמנים.

אך בד בבד עם זרם העוזבים את וארשה, מתחילים להגיע אל העיר גם המוני יהודים מן הסביבה ומן הערים הנמצאות כבר בקוו־החזית או שנכבשו כבר בידי האוייב.

וארשה מחליטה להתגונן. נוצרת וועדה אזרחית להגנת העיר

* המיספרים לשנת 1931 נלקחו מן ה־ Mały Rocznik Statystyczny (1939); המיספרים לשנת 1946, מן ה־ Rocznik Statystyczny 1948, Warszawa 1949 מיספר היהודים בוארשה הכבושה, על־פי החומר של ארכיון־רינגלבלום.

ובראשה מתייצב ראש־העיר סטאזשינסקי; מבין האוכלוסיה האזרחית מתארגנים גדודי־קרב מתנדבים, התופסים עמדות בעיבורה של העיר. שאר האזרחים חופרים חפירות או בונים מיתרסים. אפילו נערי־ה„חדרים" — כפי שמאשרת תעודה שבארכיון־רינגלבלום — נטלו חבל בעבודה הזאת. האוכלוסיה היהודית בהמוניה מתייצבת מרצון לעבודה. מעולם עוד לא היה העם היהודי על כל שכבותיו ובכל ארצות פיזוריו — מאוחד כל כך בהשקפותיו על הצורך להילחם ובכוננותו לקרב. למרבה המזל מתמזגת עמדת היהודים לחלוטין עם השקפת העם הפולני ועם מדיניותה החדשה של הממשלה הפולנית. שכם אל שכם עובדים יהודים ופולנים בוועדת־ההגנה, בצוותא הם מנהלים את עבודות־ההכנה לקראת הקרבות ויחדיו הם נלחמים ונופלים בעת שהאוייב מופיע בשערי העיר.

עוד בימי המלחמה הראשונים נסתבר, כי העיר אינה מוכנה לקרב או למצור. עוד בימים הראשונים חסרו מיצרכי מזון, הרפואות, ואין לדבר כלל על תּוכנית־הגנה, על סידורי־התגוננות וכיוצא בהם. ואף־על־פי־כן לחמה האוכלוסיה האזרחית בגבורה ולהפתעת הכול היא עצרה את האוייב כשלושה שבועות בערך. שום אמצעי לא היה פסול בעיני האוייב במאמציו לכבוש את העיר; הוא הטיל עליה פצצות, הפגיז אותה בתותחים הכבדים ביותר, הצית רובעים שלמים וכו'. באכזריות מיוחדת נצטיינו הפצצות הרובעים היהודיים (נאלבקי, גזשיבוב) בימי ראש־השנה ויום־הכיפורים ת"ש (12.9—22.9). בעיר מורגש מחסור בצורכי אוכל, מחסור במיים; כוחות האנשים כלים מחמת מאמציהם הבלתי־פוסקים. כמעט כל העיר כולה אחוזה להבות, הבתים בוערים. וכאשר פולין כולה כמעט כבושה כבר בידי האוייב ושוב אין כל שביב תיקווה לעזרה מן החוץ, רק אז מחליטה וועדת־ההגנה להסגיר את העיר. ב־27 בספטמבר 1939 נפסקים הקרבות, ובשניים באוקטובר נכנס הצבא הגרמני אל הבירה הפולנית במיצעד־נצחון. המפקד העליון של הצבא הגרמני, הגנראל בראוכיץ', מפרסם מינשר ומבטיח לכל האוכלוסיה — ללא הבדל של דת — שקט וביטחון, אם היא תגלה יחס לויאלי. אך הכרזה זאת נשארה מעל. כבר בימים הראשונים מתחילות הנגישות נגד היהודים, אם גם באורח בלתי־מאורגן. יהודים נדחקים מתוך תורי־הלחם, או המיים, יהודים בודדים נופלים קורבן להתנפלויות וסופגים מכות. הם נחטפים לעבודה, לפנות את ההריסות, או אפילו לעבודות בלתי־נחוצות, סתם כך, כדי לעשותם ללעג ולקלס ולענותם; כל גרמני יש לו הזכות לכך. הרכוש היהודי נעשה הפקר. גרמנים נכנסים לבתי יהודים ונוטלים מהם ככל העולה על רוחם. כל תלונה של יהודי אצל השילטונות העליונים, ומה גם מעשה־התנגדות מצד יהודי, לא זו בלבד שאינם מביאים כל תוצאות, אלא אף מגדילים את הסכנה.

במיוחד נתפרסמו לשימצה כמקומות של פורענות מקומות־העבודה בסיים, בפארק דינאסי (היה שם מוסך לתיקון מכוניות) ושדה־התעופה באוקיינצ'ה, ששם עונו יהודים רבים עד מוות.

אך עד מהרה התחילה מדיניות־ההשמדה השיטתית והמתוכננת יפה יפה, שבוצעה בדייקנות הגרמנית המפורסמת.

כעונש על העזתה של וארשה להתגונן בפני האוייב, נידונה העיר לחורבן, ובמקומה עמדה להיבנות עיר גרמנית קטנה חדשה, על־פני החלק העשירי של שטחה מלפני המלחמה.

ומעניינת ומאלפת היא העובדה, כי ראשיתה של תוכנית מעין זאת, בשם „העיר הגרמנית החדשה וארשה", בצירוף חישובים מדוייקים, מדידות וכיוצא בזה, כבר עוּבדה בשנת 1939, בימים שהמלחמה עוד היתה בשלביה הראשונים. ובתוכנית הזאת הובא בחשבון גם „רובע יהודי", ובו אוכלוסיה של 30 אלף תושבים לכל היותר (פחות מאשר החלק העשירי ממיספר היהודים שלפני המלחמה).

באותה דייקנות עצמה עובדו בידי השילטונות המדיניים המרכזיים, הוראות מדוקדקות על היחס לעמים המשועבדים, שהתבססו על עבודותיהם של אנשי־המדע הגרמנים לסוגיהם; „המישרד למדיניות הגזעית" אף מכין ב־25 בנובמבר 1939 דיסרטאציה גדולה על אותה בעייה „מנקודת־הראות של המדיניות הגזעית (Die Frage der Behandlung der Bevölkerung der ehemaligen polnischen Gebiete nach Rassenpolitischen Gesichtspunkte) שבה מדובר רבות על המדיניות של קימום, החלק האחד של האוכלוסיה ושיסויו בחלק האחר (פולנים, יהודים, * אוקראינים וכו'). ואומנם ההבחנות התיאורטיות הללו החלו להתבלט עד מהרה הלכה למעשה.

פולין הכבושה (חוץ מן החלקים שסופחו אל הרייך) מקבלת את השם „גנראל גוברנמנט" (ג"ג), קראקוב נעשית עיר־הבירה. וארשה שוב אינה אלא כלובלין וכראדום, עיר מחוז. כל הג"ג אינו נחשב אלא כמין מחנה־עבודה גדול אחד, שכל ייעודו אינו אלא לסייע בכול למשק־המלחמה הגרמני.

החלוקה הזאת, חלוקת פולין הכבושה לארבעה חלקים, מבוצעת ב־26 באוקטובר 1939, ומאותה שעה עובר השילטון באזורים הכבושים מידי הצבא לידי הרשות האזרחית. מכאן ואילך יתנהלו החיים על־פי הוראות מפורטות ביותר, ולרדיפות־היהודים ניתן אופי חוקי.

היודנראט ומוסדותיו

בארבעה באוקטובר 1939, מיד לאחר כיבוש וארשה, נתמנה המהנדס אדם צ'רניאקוב, שנתמנה לפני המלחמה מטעם השילטונות הפולניים לסגן יושב־ראש של הקהילה היהודית בוארשה (יושב־הראש מאוריצי מייזל עזב את וארשה בעת מאורעות המלחמה), בידי השילטונות הגרמניים (הגסטאפו!) ליושב־ראש היודנראט, שהרכבו נקבע ל־24 חברים ו־24 ממלאי־מקום. גם חברים אלה נתמנו — על־פי המלצתו של צ'רניאקוב — בידי אותה רשות גרמנית עצמה. ליודנראט לא נמסר אלא תפקיד אחד בלבד, דהיינו ביצוע כל דרישות השילטון. בעצם נאמר הדבר אחר־כך בפירוש בהוראות הכלליות הנוגעות ליודנראטים שבגנראל גוברנמנט כולו, שפירסם הגנראל־גוברנאטור (המושל־הכללי) פראנק (28.11.1939). ואולם תפקידו הברור הזה של היודנראט לא הפריע לה לתעמולה הגרמנית שתדגיש הן כלפי פנים והן כלפי־חוץ, כי ליהודים ניתנה תחת השילטון הגרמני אוטונומיה מלאה, וכי קמעה קמעה מושלט בגיטאות היהודיים „הסדר הגרמני". תעמולה זו היא שהביאה בהרבה לידי כך, שהיהודים ילכו שולל אחרי המוסדות היהודיים, כביכול, ושלא יתנגדו להוראות הגרמניות, שניתנו

* מיספר היהודים והפולנים, ש„נדבקה" להם היהדות, בפולין לשעבר, נאמד בחבור זה בערך 6½—7 מיליונים.

להם באמצעות היודנראט ובוצעו בידי יהודים. אם נסתכל עתה במבט רטרוספקטיבי, ניתן לנו לומר במלוא הודאות, כי ללא עזרת היודנראטים לא היו הגרמנים מצליחים לבצע את מדיניות־ההשמדה שלהם לגבי היהודים, בכל אופן לא בממדים כאלה, כפי שזה נעשה, וודאי שלא בלי אבידות גדולות לגרמנים עצמם. הערכה זו לגבי תפקיד היודנראט אנו מוצאים עוד בשורה שלימה של מיסמכים שמקורם בימי הגירושים הגדולים ואשר נשתמרו בעיקר בחלק השני של ארכיון־רינגלבלום.

אדם צ׳רניאקוב

היודנראט השיג סמכויות נרחבות ושילטון יחיד ברחוב היהודי בפרט לאחר הקמת הגיטו וסגירתו. בלית ברירה הוא נאלץ לעסוק בשורה של בעיות, שחרגו הרחק מתחומי הסמכויות של הנהלות־קהילות בפולין בזמנים כתיקונם. בו ברגע שהגיטו נעשה סגור ומסוגר, קיבל היושב־ראש שלו לידיו למעשה את סמכויותיו של ראש עיר באותו חלק של העיר, מלבד מה שאנוס היה לקיים את שילטונו בתחומים אשר בימים כתיקונם היו נתונים לשילטון האזרחי (השירות המישפטי, דואר וכדומה). מחמת התרחבות הסמכויות היה צורך גם להגדיל בשיעור ניכר את צוות העובדים של היודנראט ובמרוצת הזמן הגיע מיספר עובדיו כדי 2000 (לפני המלחמה היה מיספר העובדים בקהילה היהודית בוארשה 532). על־מנת שיוכל לשלוט בהמונים הוצרך היודנראט לקיים מיליציה מתאימה, שבגרמנית נקראה: „יידישער ארדנונגס־דינסט", בפולנית: „זשידובסקה סלוזשבה פוזשונדקובה" (שירות־הסדר היהודי). מצד אחד היה שירות זה כפוף למרותו של ראש היודנראט, ומצד שני למשטרה הפולנית בעלת המדים הכחולים־כהים, וזו היתה תלויה במשטרה הגרמנית. שירות־הסדר הוקם בוארשה עם הקמת הגיטו בנובמבר 1940. עד לזמן ההוא לא היתה קיימת אלא פלוגת שומרים שמנתה כמאה איש ואשר מתפקידה היה לשמש ליווי לקבוצות־הפועלים היהודים בדרכם למקומות־העבודה הגרמניים, ולשמור על הסדר בבנייני היודנראט. פלוגה זו היתה כפופה למחלקת־העבודה, ולא נחשבה כרשות נפרדת, כפי שהיה לאחר סגירת הגיטו. אז החלו להוציא מתוכו קמעה קמעה את תחנות־המשטרה הפולניות ובהדרגה נשאר כל הגיטו ברשותו של היודנראט ושירות־הסדר שלו.

הגיטו חולק לשישה אזורים, בראשם „מפקדי־אזורים" ול־רשותם הועמדו פלוגות של שוטרים. פלוגת־שוטרים אחת השאירו בתוך איזור „הקהילה", וזו הופקדה על בנייני הקהילה. נוסף על כך היו גדודי־מילואים. אנשי שירות־הסדר עברו הכשרה טכנית מיוחדת, מעין הכשרה צבאית, והם חבשו כובעים מיוחדים וצוידו בפרגולי־גומי. הם נחלקו לארבע פלוגות, שבכל אחת מהן היו ארבע מחלקות. כמו־כן הונהג דירוג מדוייק של בעלי־התפקידים, על ציוני־הדרגות המתאימים (כפתורים וסרטים) וכדומה.

מפקד המשטרה „היהודית" הזאת, היה המומר יוזף שרינסקי, לשעבר פולקובניק במשטרה הפולנית, שמחמת הכנעתו הכלבית לגרמנים נתפרסם שמו לשימצה בקרב היהודים. לאחר זמן ביצע האירגון היהודי הלוחם התנקשות בחייו.

מינויו למפקד נועד להדגיש את הרצון לקיים מגע עם חוגי־הממשלה הפולנית לשעבר ועם הציבור הפולני, ששרינסקי נמנה עמם. אך כפי שהסתבר במרוצת הזמן היתה הבחירה הזאת בלתי־מוצלחת מכל הבחינות.

בעיית היודנראטים והמשטרה היהודית מעוררת עד היום ויכוחים סוערים וחילוקי־דעות. במה מתבטאת אשמתו של היודנראט?

אין לומר, כי היודנראט, או אפילו שירות־הסדר היהודי, מורכבים היו מלכתחילה מיסודות מושחתים, חדלי־אישים וכיוצא בהם. המדובר כאן הוא, כמובן, ביודנראט הוארשאי. אדרבא, אנו רואים ביודנראט אנשים ממפלגות שונות, אירגונים שהיו ידועים בציבור היהודי בפעולתם הציבורית. נוסף לצ׳רניאקוב אנו מוצאים כאן את יאשונסקי, זונדלביץ׳, וכן שורה שלימה של עסקנים חשובים, שנתמנו חברים ביודנראט, אך במרוצת הימים התפטרו מתפקידיהם ויצאו לחוץ לארץ. מגמת הגרמנים היתה להעמיד בראש היודנראט אנשים מכובדים דווקא; צעד זה הביא תועלת מרובה למדיניותם, שנתכוונה להחליש את עירנותם של המוני היהודים. ומצד שני היה זה מעורר רושם רצוי כלפי־חוץ: „הנה, הביטו וראו, מיהו העומד בראש האוטונומיה היהודית במדינות, שאנו שולטים בהן!" והם אמנם לא טעו. רינגלבלום רושם ברשימותיו הנפלאות: „הס״ס הוכיחו, שהם אמנים מבחינת ידיעתם את הפסיכולוגיה האנושית ויכולתם לפרוט על מיתרי הנפש של בני־האדם". במקום אחר הוא מדגיש את ערמתם הגאונית. ידוע ידעו, כי יהיה ביודנראט מי שיהיה, ממילא יהיה אנוס לעשות את רצונם. ואמנם כך היה. שהרי אפילו בשירות־הסדר הוארשאי שירתו בתחילה רק אנשי־אינטליגנציה, בני משפחות מכובדות. בדרך כלל לא היו מקבלים לשירות־הסדר צעיר שלא היתה לו תעודת־בגרות של בית־ספר תיכון. ואילו ב„סגל־הקצינים" של המשטרה היהודית היו רבים מאוד עורכי־הדין, שהיו ידועים בתבונתם ובכשרונותיהם. חלק גדול מהם היו קציני הצבא הפולני לשעבר. ואכן, רובם התייצבו לשירות בהיותם סבורים, כי יוכלו לשרת בנאמנות את הציבור היהודי המעונה. שהרי יש צורך בשירות־סדר יהודי, שישגיח על הסדר בגיטו היהודי, לאחר שהמשטרה הפולנית עוזבת את הגיטו והיהודים נשארים לבדם. והרי אין ספק שיש כאן סימנים של אוטונומיה לאומית, שלא אחד מהם — כיהודי לאומי — שאף אליה בכל לבו. וכי אפשר היה לתאר איזור־מגורים יהודי אוטונומי ללא רשות בעלת־כוח מבצע כלשהו? וכי לא מוטב שדווקא הם, האינטליגנציה, יעסקו בכך מאשר אחרים, בעלי הכשרה ציבורית פחותה מהם?

ורושם קורותיה של יהדות וארשה, ד״ר רינגלבלום, מדגיש אמנם ברשימותיו מן הימים הראשונים להקמת המשטרה היהודית, באיזו מידה של ביישנות ממלאים השוטרים היהודים את תפקידם. תחת לצוות — הם מבקשים. תחת לדרוש — הם משכנעים, מתווכחים. ומובן מאליו, כי איש אינו מציית להם. רינגלבלום אפילו מוסיף, כיצד יהודיה אחת באה בטרוניה לחברתה, על שום מה אין זו מצייתת לשוטר היהודי. והיא טוענת כנגדה: „לשוטר פולני כבר היית מצייתת, לא כן?"

כך, מספר רושם־הרשומות האוביאָקטיבי, שעינו רואה הכול, שכעבור שנתיים כמעט, שוב אין הוא מוצא די מלים חריפות להוקעת שיפלותם ואכזריותם של חדלי־האישים בני־הבליעל!

כלום טעה רינגלבלום בתצפיותיו? חלילה, שתיהן נכונות. מה קרה, איפוא? קרה הדבר, שבתנאי־הגיטו היה בלתי־נמנע.

במרוצת הזמן התרחקו היודנראט והמשטרה היהודית מן העם שמקרבו יצאו ואשר קודם לכן — בשל המושג המסולף שהיה להם על האוטונומיה היהודית — הם אמרו לשרתו. ואילו בסופו של דבר הם נעשו כלי שרת בידי אלו שמסרו את השילטון בידם, מבצעי רצונו של השליט. והדבר קרה כל־כך לאט, כל־כך בהדרגה וקמעה קמעה, עד שהם עצמם לא הבחינו בכך. הדבר התחיל בעמידה בקרן־רחוב והכוונת תנועת העוברים־ושבים. אחר־כך עברו להבאת יהודי, שלא התייצב בעצמו לעבודה, הגם שהוא נדרש לכך מטעם השילטון „האוטונומי" (חוצפה כזאת! הרי מגיע לו העונש!) ובסופו של דבר הגיעו לידי פריצת מחבואים, הוצאת נשים וילדים מתוכם, הרצתם אל כיכר־המצוד ומסירתם לידי התליין. לפי שאם השוטר לא ימציא את חמש „הגולגלות", כי אז יילקחו אשתו, ילדו ואף הוא עצמו! ולמוסר זה — של הקרבת חיי אחרים לאין־ספור תחת חייו שלו — לכך חינכה אותו כל הסביבה כולה, אלה שמסרו את השילטון לידיו ואף הגיון העובדות עצמו. יחידים, שעמדו על כך בעוד מועד, נרתעו וקיבלו על־פי רוב מיד את עונשם, ואילו אחר־כך שוב לא היתה דרך לסגת, אלא לאבד עצמם לדעת, כפי שעשה צ'רניאקוב. והרי לזה יש צורך באומץ־רוח, באופי־חזק!

בשירות לא נותרו אלא בעלי אופי גמיש שעוד רצו להשלות את עצמם, שעדיין יש איזה טעם בכל העניין. והאשמדאי הגרמני כבר ידע יפה, כיצד לצוד את האנשים מסוג זה, כיצד להשפיע עליהם ולא להניח להם אף רגע פנוי אחד למחשבה ולשיקול־דעת.

כאשר רינגלבלום עושה, איפוא, את חשבונה של יהדות וארשה לאחר ה„גירוש" הגדול, הוא כותב על היודנראט: „בגידה של הקהילה, שירות־הסדר, שומרי־הסדנות, הנהלת בתי־המלאכה במחיר הצלת חייהם הם וחיי בני־משפחתם".

בגידה? כן, אם רואים את היודנראט כמוסד **י ה ו ד י**. אין זו בגידה, אם רואים ביודנראט מה שהיה מלכתחילה לפי מהותו, לפי אופיו הרשמי, „מוסד לביצוע דרישותיו של השילטון הגרמני".

ומיהו האשם, שרק מאוחר כל־כך עמדו על טיבו האמיתי של היודנראט והבינו את מהותו, אף־על־פי שזה נאמר במפורש בפקודה הגרמנית? מיהו האשם בכך, שהלכו שולל אחרי המושג „התמים" „יודנראט"? — כלום אין זו „הערמה הגאונית" של הגרמנים?

ואולם הטענות כלפי היודנראט, מקורן אינו רק בהכנעתו הגמורה למושלים הגרמנים, אלא גם בחטאים שחטא, מרצונו, לאוכלוסיה היהודית, שבעצם היה מתפקידו להגן עליה. הכוונה היא כאן למדיניות־הפנים של היודנראט ולפעולתו התקציבית.

הוצאות ענקיות היו לו ליודנראט: בשנת התקציב 15 במאי 1941 עד 15 במאי 1942 בלבד, הגיעו לסכום של 28 מיליון זהובים ואילו ההכנסות היו 26 מיליון זהובים. מהיכן לקח היודנראט את הכנסותיו? לא ממיפעלים, שכמעט ולא היו לו, אלא ממיסים. והמיסים לא הוטלו בהתאם לרכושו ולהכנסתו של משלם־המס — והרי היו בגיטו בעלי סדנות, או בעלי „זכיונות" שקיבלום מידי הגרמנים אשר — אף בתנאי הגיטו — נתעשרו תוך זמן קצר עושר רב; אלא שאת עיקר המיסים סחטו בשיעור שווה מכולם, הטילו מיסי־עקיפין על מיצרכים ראשוניים (לחם ושאר מיצרכים קצובים). ומיסי־עקיפין אלה פגעו במידה שווה בכול, העשיר לא הירבה והדל לא המעיט. ברור, איפוא, שהעשיר, שאף בתנאי־הגיטו עמדו לרשותו מיסעדות־פאר שאפשר היה להשיג בהן מכל־טוב, לא נזקק אפילו להקצבות־המזון הרשמיות, ולעומתו העני, שלא השיגה ידו לקנות אפילו את המיצרכים הקצובים, עוד היה חייב לשלם את המיסים המוטלים עליהם...

רשימת המיסים ושאר התשלומים שהיו מוטלים על תושבי הגיטו היא ארוכה ורבגונית למדי. הנה היא, כפי שנשתמרה בארכיון־רינגלבלום 1 (מס' 358):

ה מ י ס י ם ה מ ו ט ל י ם ע ל ה א ו כ ל ו ס י ה ה י ה ו ד י ת ב ר ו ב ע.

1. תשלום־הקהילה (מס יחסי); 2. מיסי־קהילה — גביית חובות מלפני המלחמה; 3. מס־דירה; 4. מס חודשי לטובת העניים; 5. תשלום למען שירות־הסדר; 6. מס־עובד מיוחד; 7. מס הפקעת רהיטים; 8. מס העברה ממקום למקום (לעזרה ציבורית); 9. מס העברה; 10. מס העברה חצי חודש שכר־דירה; 11. מס העברה לקהילה מ„בעלי יכולת"; 12. אפוטרופסות; 13. טיפול בילדי־רחוב; 14. תשלומים חודשיים קבועים לז'טאו"ס; 15. תשלומים לטובת טו"ז; 16. ועד הבית; 17. סיוע לחורף; 18. תשלומים ל„צנטוס"; 19. חודש הילד; 20. מיפעלים לחגים; 21. תשלומים לטובת העזרה הציבורית (וכרטיסי המזון); 22. מס למען בתי־חולים; 23. תשלום לטובת מחלקת האישפוז; 24. אוסף בגדים לטובת בתי־החולים; 25. שבוע האישפוז; 26. תשלומים לכרטיסי תעשייה ומיסים (תוספת 200% לטובת הקהילה); 27. פיקוח על רשיונות מיסחר ותעשייה; 28. תשלומים לטובת מחלקת העבודה; 29. כרטיס־עבודה — כרטיס־רישום; 30. תשלום בעד הוצאת האשפה; 31. תשלום לשומר־הבית; 32. תשלום לקהילה בעד שלטים; 33. תשלום הנקיון; 34. מרחץ־קיטור —הסגר על גושי־בתים; 35. חיטוי דירות; 36. עזרה ראשונה יהודית; 37. מס על אוכל המוגש במיסעדות; 38. תשלום על גביית דמי־ביטוח; 39. מס לטובת מחלקת הבריאות; 40. מס למלחמה נגד מגיפות; 41. דמי ביטול; 42. תשלומים חודשיים בעד כרטיסי־לחם; 43. תשלומים חודשיים למנהלי הבתים בעד כרטיסי הלחם; 44. תשלומים חודשיים בעד כרטיסי־לחם לעובדים; 45. אוסף־תרומות שבועי (דמי־שבת לילד וקופסה נודדת); 46. תשלום בחנויות־החלוקה בעד רישום כרטיסי־הלחם; 47. תשלום שבועי לשומר־הבית; 48. הארון המנגן!!!

אין כאן הכוונה לנתח כל מס לחוד, לא ניכנס גם לבירור השאלה אילו מיסים היה כל תושב חייב לשלם בגלל איומי העונשין הרגילים ואילו תחת הלחץ של דעת־הקהל (לחץ מוסרי, הפחד לסרב לאיש חשוב וכיוצא בזה) — חשוב להראות רק מה גדול היה נטל התשלומים, הגוביינות והמיסים, שנחוצים היו להחזקת המנגנון המסועף של האדמיניסטראציה היהודית כדי למלא את רצונו של השליט הגרמני (מיסי־עובד, הספקת רהיטים, חפצי־בית) ובמידה פחותה מזו — **לעזרה ציבורית** עצמית.

ואולם על פרט אחד ראוי לעמוד: על **„הארון המנגן"** — היה זה שם כילל לכל סוגי השוחד ודמי **„לא יחרץ"**, שאנוס

היה לשלם כל מי שבא במגע עם מוסדות היודנראט או שירות־הסדר. אם לא שילשלו מטבע לתוך הארון „שהוא ינגן", מן הנמנע היה להשיג במשרדים הרשמיים דבר והיו צפויים עוד לכל מיני נגישות: לסכנת החטיפה לעבודה, להישלח למחנה, לחיטוי הדירה, שפירושו היה השחתת כלי־המיטה והבגדים, או להישאר כלוא בבית, ל„הסגר" וכו'.

ואולם לרשימה הנ"ל של תשלומי־ממון יש עוד להוסיף את החובה למסור לשילטון הגרמני כל מיני חפצים בעין: קודם את מקלטי־הראדיו, אחר־כך את הפסנתרים (במאי 1941) ולימים (בשלהי 1941) את הפרוות, ובמאוחר יותר (בראשית 1942) את המגלשיים, נעלי הספורט וכיוצא בהם.

כן לא נכללו כאן ההחרמות הבלתי־רשמיות, שנעשו בידי גרמנים בודדים ברשות עצמם; דמי־הכופר, ששולמו בשעת מצוד וכדומה.

אכן, החיים פשטו צורה ולבשו צורה כל יום מחדש, ועם השינויים נשתנה מצבו הכספי של היודנראט. מן הנמנע היה לתכנן את הדברים תיכנון ראוי לשמו, לחזות מראש את ההוצאות ואת ההכנסות; כשהוקטן הגיטו באורח בלתי־צפוי היה צורך לסייע באמצעים האחרונים בהעברת האנשים מן הדירות שהוצאו מתחומי הגיטו הקודמים. עם בוא מחנה של פליטים חדשים, קרועים ובלואים, צריך היה לספק להם קורת־גג, מיטבח וכו'. ושוב הוטל על הקהילה מס־עובד חדש, לפרעון תוך 24 שעות; הנה דרשו שילטונות הס"ס 1500 פרוות והיודנראט חייב למצוא את האמצעים הכספיים הדרושים לרכישתן. אין תימה, איפוא, כי קשה היה לקיים משק מעין זה. ואילו שילטון הס"ס כבר דאג יפה יפה, כי בגיטו לא תהיה אפילו שעה אחת של מנוחה והפוגה. יש אולי, איפוא, להתפלא, שאפילו בנסיבות כאלו ידע היודנראט לתת את דעתו להגנת האינטרסים של בעלי־האמצעים ובעלי־היכולת ולשפוך את כל הזעם על דלי־העם. ואפשר שסבור היה, כי העניים בין כה וכה לא יעצרו כוח להחזיק מעמד ועל שום כך יש לחוס על העשירים, שיישארו לפחות הם בחיים?

ואולם עובדה היא, כי במדיניות־המיסים השניא היודנראט את עצמו על המוני התושבים וסייע לכך, שבגיטו ייווצרו הבדלים עצומים בין עשיר לעני, במידה שלא נודעה כמוה בשום גיטו אחר. מצד אחד מועדוני־לילה עם מוסיקה, יין ופירות, במידה שלא נראו אפילו בצד הארי, ואילו מצד שני גוויות של מתים, שגוועו ברעב תוך כדי עמידה מן העבר השני של הדלת (בחודש אחד, במארס 1942—290 מיקרי־מוות ברחוב!).

וכאשר המצוקה לוחצת ויש צורך בהכנסות חדשות, שוב מטילים מיסים חדשים על העניים ביותר. עוד בפברואר 1942 דורש היודנראט תשלום מיוחד בעד הוצאת האשפה, ואת התשלום הוא גובה מכרטיסי־המזון!

ואם להוסיף את העובדה, שבמישרדי היודנראט שררה שחיתות איומה ופרוטקציוניזם ללא גבול, הרי תובן השינאה לגבי היודנראט מכל מי שלא היתה לו פרוטקציה ולא היה בכוחו לשחד את השוטר, שבא לגוררו אל כיכר־המצוד, או לא הצליח לרכוש לעצמו זכות לחיים ולפיכך נידון לכליה.

לפיכך קובע הדין־וחשבון החשאי, שנשלח לחוץ־לארץ ב־15 בנובמבר 1942, כי „בגידת היודנראט בוארשה — — — תישאר לעולם ליד בגידת שירות־הסדר היהודי כתם בל־יימחה על כבודו של שילטון־הגיטו היהודי".

למען האמת, מן הראוי להזכיר, כי מזמן לזמן יצאו חוגי־ציבור מסויימים — או יחידים בודדים — בתזכירים שדרשו את עקירת הנגעים המוסריים, שפשו במוסדות־הקהילה אי בשורות המשטרה „היהודית". נוסדה גם וועדת־ביקורת, שהוטל עליה לטפל בבעית התלונות, שהושמעו כלפי המשטרה היהודית. הוברר, כי לכתחילה לא היו אנשי המשטרה מקבלים כל משכורת (הסתפקו בכך, שלא היו חייבים בעבודת־כפייה), אך קמעה קמעה מצאו להם השוטרים מקור־הכנסה חדש: „הארון המנגן". הוקמה מעין קופה („פולה") ועובד מפתח, שלפיו היתה ההכנסה מתחלקת בין השוטרים הרגילים לבין הקצינים, שכל אחד מהם היה מקבל את חלקו („דולה") בהכנסות הבלתי־חוקיות. רק באפריל 1941 נוצרה „הקרן של שירות־הסדר", שהתבססה על התשלומים (30 גרושים) שגבתה מכל נפש (!) מלבד המיסים המיוחדים שהוטלו על מיפעלים מסויימים. ואולם ההכנסות לא היו יציבות, ומלבד זאת היתה כבר המשטרה היהודית בימים ההם מושחתת עד כדי כך, שהמשכורות הרשמיות הזעומות, שאף הן שולמו באורח בלתי־סדיר, שוב לא יכלו לספק אותה.

הצווים האנטי־יהודיים הראשונים עד הקמת הגיטו

כבר הפקודות הראשונות מוכיחות בעליל, כי מטרתן היתה להשמיד את האוכלוסיה היהודית השמדה ביולוגית, לאחר שינוצלו תחילה כוחותיה הפיסיים וידיעותיה המקצועיות לטובת תעשיית־המלחמה הגרמנית, ולטובת חסידי ההיטלריזם המקומיים. מבחינה זאת נחשב הרכוש היהודי כקניינו של העם הגרמני. היהודים חוייבו לרשום את כל רכושם ונאסר עליהם להשתמש בו (פקודה מיום 18 בדצמבר 1939) ולמכור נכסי דלא ניידי שלהם; כל כספם שבבנקים הוקפא. בכלל אסור לו ליהודי, שיהיו לו יותר מ־2000 זהובים במזומנים. את כל שאר כספו הוא חייב למסור לבנק לחשבון מוקפא.

לפי פקודה מיום 26 באוקטובר 1939 חוייבו הגברים באוכלוסיה היהודית בשטח הגנראל־גוברנמנט בגיל 14 עד 60 בעבודת־כפייה למשך שנתיים וכל יהודי היה חייב לבוא לעבודה מצוייד במכשירים ובכל הדרוש לו. על היהודים נאסר אפילו למסור במתנה את סדנותיהם, את מכשירי־עבודתם, לפי שהכל היה רשום בכרטיסיית הפועלים.

כדי שאפשר יהיה להכיר את היהודי ברחוב, הוא חייב לענוד סרט עם מגן־דוד על זרועו (פקודה מיום 1.12.1939). גם על חנויות ומיפעלים יהודיים שמו סימן. על היהודים נאסר לסחור בעור ובתוצרי־טקסטיל, וכל מלאי הסחורות הוחרם.

בבתי־העסק ובמיפעלים היהודיים הגדולים נתמנו מנהלים מטעם הרשות. בעל־העסק יכול לעבוד בעסקו או במיפעלו רק כפקיד, או כמומחה־יועץ.

היהודים נדחקו מן המיסחר, אפילו הרוכלות ברחוב הוגבלה למקומות ספורים; רק „מיקצוע" אחד בלבד הושאר בידיהם: איסוף הסמרטוטים והגרוטאות. היהודים שהוסמכו לכך (בתחומי

יהודים מובלים לעבודה תחת מישמר גרמני

ורשה הועסקו במלאכה זו כאלף יהודים), נחשבים כבעלי זכויות־יתר, לפי שיש להם חופש־תנועה גדול יותר (לנסוע ברכבת!), ועם הקמת הגיטו, מותר היה להם במשך זמן להתהלך חופשי גם בצד הארי.

מלבד האמצעים החוקיים של שוד וניצול הוטלו על יהודי וארשה כפעם בפעם מיסי־עובד (בנובמבר 1939 — 300 אלף זהובים, ביאנואר 1940 — 100 אלף זהובים). בשעת חיפוש בקהילה היהודית בראשית השילטון הגרמני ב־5 באוקטובר 1939, נלקח שם כל הכסף המזומן שנמצא בקופה: 110 אלפים זהובים.

עם זאת הופסקה כל הקיצבה, שמוסדות יהודיים, או יחידים, כגון נכי־מלחמה, בעלי־פנסיה, וכדומה היו מקבלים מאוצר המדינה או מן הרשויות המוניציפאליות. מן היהודים נשללה הזכות ליהנות מעזרה סוציאלית, אך הם לא שוחררו מן התשלום לטובת העזרה הזאת.

על־פי „תורתו", של מושל מחוז וארשה, ד"ר פישר, חוייבה הקהילה היהודית לערוך בכספה, באמצעיה ובפועליה את תיקון בדק הבניינים של המישרדים שלה, וכן לספק את הרהיטים בשביל הפקידים שבאו מגרמניה. למעשה יכול היה כל פקיד או בעל־שררה גרמני להיכנס אל הקהילה ולדרוש ממנה ככל העולה על רוחו. לקהילה לא היתה האפשרות ולא העיזה לסרב לו. היהודים נדחקו מכל עבודה ממשלתית או מוניצי־פאלית, על הרופאים היהודים נאסר הטיפול בחולים אריים.

קשה במיוחד היה עול עבודת־הכפייה שהוטל על היהודים, שהיו חייבים לספק מדי יום ביומו את מיספר הפועלים, שנדרש על־ידי לשכת־העבודה, והיודנראט אירגן גדודי־עבודה מיוחדים. להלכה היה חייב כל יהודי בעבודה, ואולם העשירים שילמו דמי־כופר ובמקומם נשלחו העניים, שקיבלו תמורת עבודתם תשלום מסויים. מיספר המועסקים בגדודי־העבודה עלה מיום ליום (ביאנואר 1940 היו בהם 1650 פועלים ובמארס — למעלה משבעת אלפים, ואחר־כך — עד 8000 פועל).

אף־על־פי שבעיית אספקת הפועלים הוסדרה באורח פור־מאלי ורק לישכת־העבודה היתה זכאית לדרוש פועלים מן הקהילה (כל מישרד גרמני חייב היה לפנות אל לישכת־העבודה וממנה היה מקבל את מיספר הפועלים היהודים לפי דרישתו), היו בכל־זאת כמה מישרדים גרמניים שהתעלמו מן ההוראות האלו והיו חוטפים על דעת עצמם פועלים יהודים ברהובות לעבודה. פחד מיוחד הטילו הטייסים הגרמנים, שהיו מופיעים לעתים קרובות ברחו־בות היהודיים וחוטפים פועלים לעבודות בשדה־התעופה, שבו היו מענים את הפועלים עינויים אכזריים.

תחילה היו גדודי־העבודה מועסקים רק יום־עבודה אחד בעיר גופה; ואולם בימי־הקיץ הם נשלחו בפעם הראשונה לימים מיספר אל מחוץ לוארשה (מאלקין); והחל מאוגוסט 1940 כבר החלו לצאת מישלוחי־פועלים לתקופת־זמן ממושכת יותר אל מחנות־העבודה בסביבת לובלין. תנאי־העבודה שם היו איומים; הפועלים היו נתונים לעינויים קשים בשעת עבודתם, הם לא היו מקבלים תזונה מספקת, תנאי־הדיור היו נוראים, ולא פעם עונו הפועלים עד מוות. היו מקרים שפועלים חולים נורו בו במקום, כדי למנוע, כביכול, את התפשטות המחלות.

בחורים בריאים וחסונים, שבזמן הראשון היו מתייצבים מרצונם לעבודה מחמת המצוקה הגדולה, חזרו לאחר זמן קצר רצוצים וחולים, מהם שנשארו בעלי־מום לכל ימי־חייהם. מיספר המתנדבים פחת והלך; האנשים התחילו מסתתרים, שלא ייאלצו ללכת למחנה. כדי למלא את המיכסה הקבועה, היה צורך לחטוף עוברי־אורח ברחוב או להוציא את הקורבנות בכוח מן הבתים, ועובדה זאת שוב עוררה התנגדות ל„חוטפים היהודים". ועוד טענו כלפי היודנראט בוארשה באותם הימים, שלא התעניין הרבה בגורלם של הפועלים, שסיפק למחנות צורכי־אוכל פחות מאשר היודנראטים בלובלין או בראדום, אשר דאגו לאנשיהם (שלחו להם חבילות, החליפו חולים בבריאים וכן הלאה).

לפי תיאור שנמצא בארכיון־רינגלבלום (מס' 28) עבדו במשך שנת 1940, 6000 יהודים ליום בממוצע, שהם 2.201.955 ימי־עבודה לשנה. את ערך העבודה הזאת אומד המחבר האלמוני בעשרה מיליוני זהובים. הפועלים עבדו במאתיים מקומות־עבודה („פלאצובקות"). 70% מן הפועלים לא קיבלו כל תשלום, 20% קיבלו תשלום באמצעות היודנראט ורק 10% מן הפועלים קיבלו תשלום במקומות־עבודה מסויימים.

הדוגמה הזאת של הפועלים היהודים מראה בעליל, באילו דרכים התנהלה השמדת היהודים; מצד אחד אקציה „לאֶגאלית" ומסודרת, שבוצעה באורח רשמי על־פי התקנות הקבועות מראש, ומצד שני היה כל מישרד גרמני או אפילו כל חייל או איש־הס"ס הפשוט מוסיף ברצון את חלקו במלאכה הזאת: היה מחרים רכוש יהודי, חוטף יהודים לעבודה, מכה או רוצח כל מי שעלה בדעתו, אפילו את היושב־ראש צ'רניאקוב היכה איש־ס"ס גרמני במישרד הקהילה, כאשר הלה סירב למלא את חפצו (התערבות לטובת יהודי „מועיל").

היהודי הוצא מאז הכיבוש מחוץ לגדר כל חוק. השילטון „החוקי" פעל עוד בימים הראשונים (נובמבר 1939) באכזריות שלא נשמעה כמוה, וכך אירע מיקרה ברחוב נאלבקי 9, שגנב יהודי, שנרדף על־ידי שוטרים פולנים, ירה בחצרו של אותו בית בשוטר פולני במדי „כחול־כהה" והרגו וכן פצע שוטר אחר. בתור עונש הוציאו מן הבית ההוא 53 יהודים חפים מפשע, מהם שנמצאו שם באורח מיקרי לחלוטין, החזיקום זמן־מה במקום בלתי־ידוע ואחר־כך פורסמה הודעה, כי הם נורו בעוון מעשה־התנגדות לשילטון.

הפקודות הרשמיות הגרמניות מן התקופה הראשונה — עם כל חוסר־ההגיון שבהן, עוד היה להן בשיעור העונשין שהטילו איזו צורה „אנושית". בעוון אי־מילוי הפקודה צפוי עינש־כספי, או מאסר למיספר חודשים מוגבל, או שילוח למחנה. ואילו אחר־כך היה העונש היחיד עונש־המות, שבוצע ללא כל חקירה, ללא דיון מישפטי, לרוב — במקום בו נתפס „הפושע".

לאט לאט התאוששו היהודים מן הפחד, שהטילו עליהם הפקודות ובלי שים לב לסכנה הצפויה, היו מתנגדים בכל אשר יכלו לשרירות־לבו של השילטון הגרמני, ביודעם היטב כי אחרת הם צפויים לכליון (מרעב, מצוקה חומרית וכו'). מבחינה חוקית אין לו ליהודי כל מוצא — אמר אחד מיהודי וארשה בימים הראשונים לכיבוש הגרמני — אלא להטביע את עצמו במימי־הוויסלה, אך לזאת יספיק בכל עת תמיד.

הגיטו

בראשית נובמבר 1939 באו לישיבה של היודנראט נציגי הגסטאפו והגישו דרישה להקים בוארשה גיטו תוך שלושה ימים, ולהעביר לתוכו כ־150 אלף יהודים שהתגוררו מחוץ לתחום שנועד בשביל הגיטו. להדגשת חשיבותה של הפקודה הזאת, נטלו אנשי־הגסטאפו בתורת בני־ערובה את 24 ממלאי־המקום של חברי היודנראט.

חברי היודנראט פנו למוסדות שונים (ראש־העיר הפולני, הסתדרות־הרופאים, אישים חשובים) בבקשת התערבות אצל השילטונות הגרמניים, כדי לבטל את הפקודה הזאת. בין השאר הוגשה בקשה אל המפקד הצבאי של העיר, הגנראל פון נוימאן־נויראדה. נראה שהתערבות זו פעלה את פעולתה, לפי שהפקודה בוטלה ובני־הערובה שוחררו כעבור ימים אחדים.

ואולם השילטון הגרמני לא וויתר על התוכנית. עוד במארס 1940 תיכננה מחלקת „העברת האוכלוסין" של מנהל המחוז להקים גיטו חדש בפרבר פראגה. וכאשר גם תוכנית זאת אינה מוצאת אל הפועל (יש להניח, מפאת התנגדותה של הנהלת העיר), מכינה מחלקה זו תוכנית חדשה להקים שני גיטאות בעיבורה של העיר ברחוב וולסקה וברחוב גרוכובסקה. גם תוכנית זאת נתבטלה. אלא שאף בלי להנהיג גיטו מלא מן ההתחלה, עושים השליטים בלי הפסק הכנות לכך. בדצמבר 1940 הופיעו ליד הכניסה לרחובות היהודיים שלטים גדולים, עם הכתובת בגרמנית ובפולנית „תחום סגור מחמת סכנת המגיפות", ונתפרסמה אזהרה מפני סכנה של מחלות מידבקות. האוכלוסיה הפולנית נתבעת, שלא להיעצר ברחובות האלה. באפריל התחילו לבנות את החומות מסביב לרחובות האלה (את האמצעים הכספיים ואת החומרים הדרושים אנוס היה לספק היודנראט).

בעת ובעונה אחת התחילו מגרשים את היהודים מדירותיהם אשר ברחובות שנועדו ל„רובע הגרמני", לפרקים בלא לתת להם את האפשרות ליטול עמהם שום חפצים. למגורשים לא הרשו לעבור אלא לרחובות היהודיים.

גבול „תחום סגור מחמת סכנת מגיפות"

רק ביום־הכיפורים תש"א (ב־12 באוקטובר 1940) — כל הגזירות האנטי־יהודיות שגזרו הגרמנים או הוציאו לפועל, חלו בימי חג ומועד יהודיים, כאשר היהודים לא ציפו להן כלל — שידר הראדיו הגרמני פקודה מאת מנהל מחוז וארשה * להקים איזור־מגורים יהודי, שיהודי וארשה לא יוכלו לגור אלא באיזור זה, והוטל על היהודים לעזוב את כל שאר חלקי העיר. בו בזמן נאסר על שאינם יהודים להישאר בדירותיהם אשר באיזור־המגורים היהודי. עד ל־31 באוקטובר חייבים היו הכול להימצא בשטחים שנועדו להם.

ביום 31 באוקטובר 1940 נתפרסמה מטעם מנהל מחוז וארשה תוספת לפקודה, שהאריכה את מועד המעבר אל הגיטו עד ל־15 בנובמבר 1940. ההנמקה למעשה־„חסד" זה — הבלתי־רגיל לפי הנוהג הגרמני כלפי היהודים — היתה, „התוצאות המשביעות־רצון, שהושגו עד כה בעקירת דירותיהם של יהודים ופולנים והעתקתן מאיזור לאיזור" — בכך רצו להמתיק ליהודים את הגלולה המרה של כליאתם בגיטו.

לפי הפקודה המקורית נאסר על היהודים להעביר אל הגיטו שום דבר פרט ל„צרורות של פליטים" וכלי־מיטה.

השטח שנועד לגיטו, הוקטן כפעם בפעם, עד שלפעמים נאלצו אנשים שעברו כבר פעם לאחד הרחובות, לעקור שוב ולמצוא דירה ברחוב אחר, לפי שעד שהגיטו נסגר הספיקו להפקיע את הרחוב מתחומיו. בעצם הוקטן הגיטו לא פעם גם לאחר סגירתו.

היה צורך לעקור מדירותיהם כ־110 אלף פולנים וכ־700 פולקסדויטשים וליישב במקומם כ־138 אלף יהודים.

אלפי יהודים פשטו בגיטו לחפש דירות; חלק מהם מסרו את דירותיהם הגדולות שבצד הארי, תמורת חדר קטן, שמשפחה פולנית הותירה בשטח הגיטו. עם זאת היה היהודי משאיר גם את רהיטיו בדירתו הקודמת ואף אנוס היה... להוסיף עוד מכספו. הבהלה היתה עצומה, מחוסרי־האמצעים נשארו ללא קורת־גג לראשם.

* הפקודה הופיעה אחר־כך ב„עתון הרשמי" של מנהל מחוז וארשה בתאריך ה־2 באוקטובר 1940.

הגשר מעל לגיטו

אורך גבולותיו של הגיטו — שהוצבו בהם חומות — היה בראשיתם — כלומר, לפני הקטנת שטחו — 18 קילומטר, שטחו היה 265 הקטארים (מחוץ לבית־העלמין שברחוב אוקו־פובה, שבתחילה היה אף הוא כלול בתחומי הגיטו) והיווה 8% משטחה של ורשה המרכזית (ורק 2% משטחה של ורשה־רבתי). בשטח זה הוצרכו להתיישב 39% מאוכלוסיה של ורשה המרכזית (27% מאוכלוסי ורשה־רבתי). שטח זה לא הכיל אלא 18% מכלל בתי־המגורים שבוורשה המרכזית. לזאת יש עוד להוסיף, כי חלק גדול מבתי־המגורים — 162 מן המיספר הכללי של 1.359 — היו הרוסים מן ההפצצות ובכלל היו הבתים באותו חלק עני ונחשל של העיר קטנים ומחוסרי נוחיות מכל יתר הבתים במרכז העיר.

הגיטו נחלק לשני חלקים; כמחיצה בין שני החלקים שימש רחוב חלודנה, שגדור היה משני עבריו ולא הותר לעבור בו אלא לארים בלבד. הגיטו הגדול (77% מכלל השטח כולו) נמצא מצפונו של רחוב חלודנה (לצד הבתים שנשאו מיספרים זוגיים) ועד לרחובות דז׳יקה, ניזקה וחלק מרחוב פוקורנה. הגיטו הקטן (23% מכלל השטח) השתרע מדרומו של רחוב חלודנה (לצד הבתים שנשאו מיספרים בלתי־זוגיים), עד לרחוב זלוטה. יאולם הגבולות לא היו יציבים, לפי שהופקע מן הגיטו רחוב זלוטה, ואחריו הבתים הבלתי־זוגיים של רחוב שיננה.

מן הגיטו הגדול אל הקטן לא היה אלא מעבר אחד בלבד ברחוב ז׳ילזאנה, פינת חלודנה (שני שערים ברחוב ז׳ילאזנה, שנפתחו כפעם בפעם כדי להרשות לקבוצת יהודים לעבור ובה בשעה נסגר רחוב חלודנה בפני עוברי־האורח האריים). לימים נבנה מעל לרחוב חלודנה גשר של עץ, שהיה נטוי על־פני שני חלקיו. מאז ואילך שוב לא הפריע מעברם של היהודים בעד עוברי־האורח האריים מלעבור ברחוב חלודנה. הצפיפות היתה כאן כל־כך גדולה, שלא פעם היה צורך להמתין שעות עד שיכלו לעבור את הרחוב.

המעבר בשערים שברחובות חלודנה—ז׳ילאזנה היה כרוך בהפרעות. חיל־המשמר הגרמני, היה עוצר מזמן לזמן את היהודים העוברים ושבים, עושה אותם ללעג, מצווה עליהם לרקוד, לעשות „תרגילי־התעמלות", וגם מכה בהם. מקום זה, המ׳עד לפורענויות נקרא בפי היהודים בשם „גיבראלטאר".

שטח הגיטו בותר בצורה כזאת, שהופקע מתוכו כל מקום פנוי, כל גן (גם גן־קראשינ־סקי), עד שכמעט לא היה בגיטו מקום נטוע עץ. עד כמה היו האנשים צמאים לאוויר חופשי, לקצת ירק, מעידה העובדה התמוהה והמוזרה, שכל בעל חצר או כיכר, שהיה בה איזה אילן, היה מעמיד מסביבו ספ־סלים ומשכיר את מקומות־הישיבה תמורת תשלום מסויים. ורבים היו הקופצים שהיו ממתינים בתור ומצפים למקום שיתפנה.

היהודים היו מנצלים כל כב־רת אדמה פנויה ושתלו גינות למען הילדים והתקינו בהן סידורים מיוחדים — אפילו מגרש־טניס הותקן על חורבות הבתים שנתמוטטו; המקום יושר, הותקן וסודר. היתה בגיטו אפילו „פלאז׳ה" — בשביל נטילת „אמבטיות" שמש — שהותקנה על גגו של בית בן ארבע קומות.

בגיטו היו חייבים לגור לא רק יהודים מתוך הכרה, או שהיו חברי הקהילה היהודית, אלא גם מומרים ונוצרים, ואפילו מי שהוריהם היו מומרים. באחד ביאנואר 1940 — חודש לאחר סגירת הגיטו — ישבו בו 380 אלף יהודים; 1.540 בעלי דת רומית־קאתולית (להם נועדו שתי כנסיות, בכיכר־גז׳יבוב וברחוב לשנו; היה להם גם כומר, אף הוא יהודי מומר), 148 בני הדת האוואנגלית, 30 פראבוסלאבים ו־43 משאר דתות. המומרים ראו את עצמם כשכבה נעלה יותר; היו מקבלים תמיכה מאת החברה הנוצרית „כאריטאס" וקיוו כל הזמן, שהעולם הנוצרי יתערב לטובתם ויגאל אותם מן הגיטו היהודי. ואולם כל תקוותיהם עלו בתוהו והם נספו יחד עם שאר היהודים.

כלפי היודנראט הווארשאי נשמעת לא פעם הטענה, שהוא העדיף את המומרים, מסר לידיהם כהונות רמות באדמיניס־טראציה לרעת שאר חלקי האוכלוסיה.

באיזו קפדנות בלתי־אנושית נהגו הגרמנים בהקמת הגיטו תוכיח העובדה, שאפילו חולי הרוח ממוצא יהודי חויבו לעזוב את בית־החולים לחולי־רוח שבטוורקי ולעבור אל הגיטו (עד ל־30 בנובמבר 1940).

עד ה־15 בנובמבר 1940 ניתן ליהודים בגיטו להיכנס ולצאת באורח חופשי ולנהל את עסקיהם, שנמצאו מחוץ לתחומי־הגיטו. הובטח להם, כי המצב יישאר כך גם להבא, ולפיכך אין הכרח להעביר את העסקים או את המיפעלים לתוך הגיטו. ואולם ב־16 בנובמבר 1940 נסגרו השערים באורח בלתי־צפוי ואיש לא הורשה עוד לצאת מן הגיטו ללא רשיון מיוחד, שקשה היה להשיגו. עסקי־היהודים שבצד הארי נסגרו בחותמות ולימים הועברו לידי אריים „טהורים". לבעלים היהודים ניתן בקושי להוציא את תעודותיהם הפרטיות ושאר דברים של מה־בכך. בדרך זו נשדדו מידי יהודי־וארשה 1700 חנויות־מכולת ו־2500 עסקים אחרים.

בתחילה היה צפוי לכל העוזב את הגיטו ללא רשיון קנס

כספי או עונש מאסר. — מלבד זאת היה קיים עונש של „עבודת־כפייה קשה וממושכת יותר". ואולם ביום 23 באוקטובר 1941 הופיעה פקודה חדשה, לפיה שוב לא נקבע על יציאה מן הגיטו אלא עונש אחד בלבד: עונש־המוות. ואמנם בנובמבר 1941 בוצע גזר־דין המוות הראשון נגד יהודים שנמצאו בצד הארי ללא רשיון.

ההוצאה להורג בוצעה באורח „חגיגי" — בנוכחות הקומיסאר של הרובע היהודי, עורך־הדין אויארסוואלד ושאר אישים — בחצר „הכלא המרכזי" היהודי (בפינת הרחובות גנשה—זאמנהוף). בין המוצאים להורג נמצאו 6 נשים. גזר־דין זה עשה בגיטו רושם מזעזע, בעיקר בגלל אופיו החוקי!

הצפיפות בגיטו היתה ללא שעור. בכל חדר היו 13 דיירים בממוצע. במיוחד היה קשה מצבם של התושבים שהגיעו לתחומי־הגיטו בזמן האחרון. לא פעם הוכרחו להניח ברחוב או בחצר את מעט הרהיטים שעוד הצליחו להביא עמם.

קשה מזה היה מצבם של הפליטים שהגיעו מערי־השדה, שסודרו במקומות־מיקלט שנקראו בשם „נקוד־ת". נקודות אלו הצטיינו בשיעור התמותה הגבוה ביותר בכל הגיטו. היו מקרים שבתים שלמים, על כל תושביהם, היו גוועים מרעב ובמגיפות.

תמונה מזוועת היוו הרחובות הצרים, שהיו מוצפים המוני אדם; ביניהם קבצנים, חולים, גוססים, שהיו מתגוללים בחוצות.

במיוחד היה קשה המעבר ברחוב קארמליצקה, המעבר היחיד בין הרחוב לשנו לבין שאר הרחובות, החל מרחוב נובוליפיה. כל שאר המעברים היו חסומים בפני תושבי־הגיטו.

הצפיפות ברחובות עוד הוחמרה בידי אנשי־הס"ס, שהיו מגיעים במתכוון מדי יום ביומו בשעה מסויימת במכוניות־המשא שלהם וחוסמים את המעבר. הם היו מכים מכות־רצח את היהודים שנפגשו להם בדרכם. לא לחינם נקרא הרחוב הזה בשם „מיצר־המוות". מובן מאליו, כי הצפיפות עוד החמירה את סכנת ההידבקות במחלות אֶפידמיות.

החיים בתוך הגיטו הסגור צויינו באורח קולע ביותר עוד בימים הראשונים לקיומו על־ידי אחד מאנשי־הס"ס: „טודאֶסקאַסטכן" („ארגז־המתים"). וכפי שידוע לנו — על סמך התעודות הגרמניות שנתגלו לאחר המלחמה — זו היתה אמנם מטרת הקמתו של הגיטו: היה זה המקום, שנועד בשביל היהודים לגווע בו קמעה ממחלות וברעב.

ד"ר עמנואל רינגלבלום

תפקידו של הגיטו הסגור ומסוגר התבלט עוד יותר, בפקודות התכופות, שאסרו „למכור, למסור במתנה או לתת ליהודים בצורת אחרת סחורות, וביחוד צורכי אוכל נפש או חומרי־הסקה" לילדים עד גיל 14 — השילטון הגרמני ידע יפה, כי הילדים חומקים מן הגיטו ומבריחים לתוכו צורכי אוכל — אחראים, לפי הפקודה, מחנכיהם המוסמכים, ביתר דיוק, האנשים שהיו **זכאים** להיות מחנכיהם!

כל מחזור הסחורות היוצא והנכנס בגיטו היה חייב לעבור את המישרד הגרמני, המכונה „תחנת־העברה" (תחנה זו הוחזקה בידי היודנראט שנטלה 15% מערך הסחורות שעברו דרכה). תחנת־ההעברה כבר דאגה לכך, שלא יהיה בגיטו מזון יותר מדי. לפי מחקר שנערך בידי אנשי־מדע יהודים, שנתרכזו מסביב לארכיון־רינגלבלום החשאי (שמו המוסווה היה „עונג שבת"), לא היה „הערך האנרגטי השנתי של מיצרכי־המזון שניתנו בשנת 1941 על־פי כרטיסי־המזון, לאחר חישובם לכל נפש ליום, אלא 220 קאלוריות, שהם כ־15% לערך מן הכמות הדרושה לקיים את הנפש ואת כושר־העבודה".

גם הסיוע שניתן מטעם העזרה הציבורית לא הציל אף איש — כפי שקובע רינגלבלום ברשימותיו — מלגווע ברעב. הסיוע היה בו רק כדי להאיט קמעה את קצב הכליון.

יש עוד להוסיף את המגיפות, שבתנאים ההם היו בלתי נמנעות. לפי נתונים סטאטיסטיים, שהוכנו עוד בגיטו, מתו בפרק הזמן שבין ה־1 בספטמבר 1939 ל־1 באוגוסט 1942 84.896 אנשים, מהם מתו ברעב במישרין 18.320 אנשים. קשה ביותר היתה השנה הראשונה לסגירת היהודים בגיטו, שנת 1941 — שבה מתו כ־43.250 יהודים לערך בגיטו וארשה.

מיספרים אלה באים ללמדנו, עד מה גדולה היתה הסכנה מצד מיניסטריון־האספקה ששאף לחסל את היהודים, את „אוכלי־הלחם נטולי־התועלת, על־ידי מיתת־רעב ולחסוך על־ידי כך מיצרכי־מזון בשביל העם הגרמני!"

ההתנגדות הכלכלית

המצב הכלכלי והמיבנה הסוציאלי של יהודי וארשה, היה משתנה והולך בימי־הכיבוש ללא הפוגה, עם המדיניות הכללית של המישטר הגרמני כלפיהם. עוד בימי־המלחמה הראשונים נתרושש חלק מן האוכלוסיה בגלל ההפצצות ומיספר הנצרכים גדל מיד. נוצרה בעייה של סידור הנשרפים, של סיפוק קורת־גג לראשם (כנהוג, השתמשו למטרה זו בימים הראשונים בבנייני הציבור: בתי־כנסת, בתי־מידרש, בתי־ספר וכיוצא בהם) ומזון (על־ידי סידור מיטבחים עממיים). על אלה נוספו הפליטים מערי־השדה, שחלק גדול מהם (אומדים אותם ב־15 עד 20 אלף) נשארו בוארשה עד הסוף והיו כל הזמן תלויים בעזרה הסוציאלית. רק מעטים מהם הצליחו להסתדר במקומם החדש ואפילו תפסו מקום נכבד הן בחיים הכלכליים והן בחיי־הציבור של הקהילה הוארשאית. בתקופה מאוחרת יותר הועברו לוארשה כ־150 אלף יהודים ממחוז וארשה. הם באו בשני גלים: בנובמבר 1939 — מאי 1940 וביאנואר — מארס 1941; לאחר מכן היו באים בקבוצות קטנות יותר מן הסביבה הקרובה וכן ממרחקים (עוד בסוף 1942 נשלחו לוארשה יהודים ממחנות־עבודה שחוסלו); הקבוצה האחרונה שהגיעה לפני הגירוש הגדול של יהודי וארשה, היה מישלוח של 4000 מיהודי־גרמניה וצוענים, שנתפסו בצד הארי והוכנסו לתוך הגיטו, באביב 1942. לא טוב בהרבה ממצבם של הבאים מערי־השדה היה מצב תושבי וארשה עצמה, שהועברו לתוך הגיטו ונותקו ממקורות פרנסתם שנשארו בצד הארי.

כל המובאים לוארשה מערי־השדה נשארו ברובם המכריע ללא כל אמצעים ומן הנמנע היה שבתנאי הגיטו ייהפכו לגורמים פרודוקטיביים מבחינה כלכלית וייצרו לעצמם אפשרויות־קיום. הם סודרו במקומות־המיקלט המיוחדים לפליטים ונזקקו לעזרה הסוציאלית. הדלות והמצוקה היתה איומה ביניהם, ומהם היה הרוב של הגוועים ברעב או במגיפות.

לפי מחקר שנמצא בארכיון־רינגלבלום (כרך 1, מס׳ 81 (המחבר אינו ידוע; אולי מנחם לינדר?) לא נמצאו בחודש ספטמבר 1941 בגיטו וארשה מבין 404.300 יהודים אלא 33.762 פעילים מבחינה כלכלית; זאת אומרת: על כל אדם עובד אחד היו 13 אנשים בלתי־עובדים. המיבנה החברתי של הפעילים במובן הכלכלי נראה לפי תיאור זה:

המיבנה הסוציאלי של המפרנסים:

	עצמאיים	מקבלי־משכורת	בסך־הכל
בתעשייה	3.558	3.600	7.158
במיסחר	6.157	1.625	7.782
במוסדות	—	9.100	9.100
מקצועות אחרים	9.264	201	9.465
משרתי־בתים	—	257	257
בסך־הכול	18.979 (55%)	14.783 (45%)	33.762

70% ממקבלי־המשכורת עבדו במוסדות (ביודנראט, בעזרה הציבורית העצמית היהודית וכדומה), 12% במיפעלי־מיסחר זעירים; הווה אומר: על 5.567 מיפעלי־המיסחר שהיו בגיטו לא היו אלא 1.625 עובדים שכירים. 18% מקבלי־השכר עבדו בסדנות קטנות; כלומר, על 3.148 סדנות שנמצאו בגיטו לא היו, אלא 3.600 עובדים שכירים; כעובד שכיר אחד לכל סדנה. מכאן מוציא המחבר את המסקנה: „העסקת מיספר מועט כל־כך של עובדים מוכיחה את חריצותם של הבעלים" (שעבדו בעצמם ללא עזרת זרים).

„מיספר זה של מפרנסים (33.762) חייב היה לקיים את הצבא הגדול של מחוסרי־פרנסה, הגדול מהם פי שלושה־עשר" (לפי האומדן היו בשנת 1939 בוארשה, על אוכלוסיה של 351.445 יהודים 150.874 מפרנסים, 42,9%; ולעומת זאת בגיטו בספטמבר 1941 — לא יותר מ־8,3%).

אין לראות את המיספרים כיציבים, ערכם היה רק לשעת עריכת המחקר. חלו בהם שינויים בלי הרף, כשם שנשתנו בגיטו כל החיים מיום ליום. בכל ימי קיומו של הגיטו לא היה בו מצב סטאטי לזמן ארוך.

יש לציין עוד שהמיספרים חוברו „לצורך פנימי"; לשילטון הגרמני היו מגישים מיספרים אחרים, העשויים בהתאם לדרישותיו, שכל יהודי חייב לעבוד.

בדין־וחשבון על הפעולות, שהיודנראט הכין על־פי דרישת הקומיסאר לרובע־המגורים היהודי לשנה המתחילה ב־15 במאי 1941 (יום כניסת הקומיסאר לתפקידו) עד ה־15 במאי 1942, נמסרים המיספרים הבאים: בסוף אפריל 1942 עבדו בסדנות 40.000 יהודים; אין מיספר זה כולל את העובדים ב„בתי־חרושת לתוצרים צבאיים", העובדים בשביל ה„וואֶרמאכט" במישרין (מיספרם לא צויין); מלבדם עובדים 40.000 יהודים בשטחים כלכליים אחרים: ביודנראט, בעזרה הסוציאלית וכדומה.

אף־על־פי שבינתיים גדל מיספר העובדים בסדנות בגלל הפחד מפני השילוח מן הגיטו, ובגלל גידולן של הסדנות עצמן, יש לראות מיספרים אלה של „היודנראט" כמופרזים ביותר.

לפי מישאל שנערך באותו זמן בשלושים וחמישה בתים היו 62,7% מן האוכלוסיה היהודית בגיטו זקוקים לעזרה; ומהם רק כ־30% קיבלו קצת עזרה (בלתי־מספקת בהחלט, לרוב רק ארוחת־צהריים אחת ליום).

כיצד נאמדו בחיבור הנ"ל שיעורי ההכנסה?

השכר הממוצע של האוכלוסיה העובדת בגיטו וההוצאה ההכרחית ביותר (אוגוסט 1941)

סוג העבודה	המשכורת החודשית (בזהובים)	ההוצאות לצורך קניית המיצרכים הקצובים	שכר־דירה	יתרה לקניית צרכי־אוכל בלי קיצוב
פועל בסדנה [1]	320	9,16	30	280,84
פקיד ביודנראט	250	9,16	50	190,84
פקיד בעזרה העצמית היהודית [2]	250	9,16	50	190,84
פועל „פלאצובקה" [3]	93,75	9,16	30	54,59
פועל במיפעל פרטי	260	9,16	30	220,84

הוצאות קיום ליום אחד למשפחה בת ארבע נפשות היו 73,26 זהובים, משמע שהשכר החודשי הספיק בקושי ל־4 ימים!

וכך היה מצבם של בעלי־הכנסה! וכיצד חיו הללו, שלא היו להם אפשרויות־עבודה? אלה היוו את ההמון האפור של רעבים, קרועים ובלואים, פושטי־יד, האופייניים בחיי הגיטו הוארשאי.

היכן לקח הפקיד את יתרת הסכום שחסר לו לפרנסתו?

קודם־כל מן ההכנסות הבלתי־רשמיות (שהיו אמנם אסורות, אך נהוגות ומקובלות); אצל פקידי היודנראט היה „הארון המנגן"; ואילו אחרים חיו על ההברחה: מן הגיטו לצד הארי הבריחו כל מיני חפצים למכירה, ומשם לגיטו — צרכי אוכל־נפש. בעיקר ניתנה אפשרות זו לפועלים, שהיו יוצאים מן הגיטו לעבודתם; אחרים היו מוכרים כל אשר להם בתוך הגיטו גופא, אם לתגרנים הפולנים, שהיו מתגנבים לגיטו, או לסרסורים היהודים, או שהיו מתייצבים בעצמם בשוק־הואלובקה ומתחילים במיסחר.

על היקף מכירת חפצי־הבית ושאר מטלטלים מוסר אברהם לווין ברשימותיו (מיום ה־18 במאי 1942) מן הגיטו:

היהודים מוכרים את כל רכושם. בזמן האחרון נראה טיפוס חדש של מבריחות: נוצריות צעירות וקשישות, שלעת־ערב היו באות עמוסות שקים מלאי כלי־מיטבח, סירים, מרחשות, קערות, גיגיות, מחבתות וכדומה, שקנו בגיטו והבריחו את הכלים לצד הארי דרך החור שבחומה או מעליה. נראה שנוצריות אלו התמחו במקצוען זה: הן קונות את מיטבחי היהודים. זהו חידוש שלא היה עוד: קודם התחילו היהודים למכור את המלבושים, את הרהיטים, אחר־כך בא תורם של הלבנים, לבני־מיטה, כרים וכסתות, וכעת הגיעה שעתם של הסיר והגיגית. לעקרת הבית היהודית לא יהיה גם במה לבשל קצת תבשיל או לכבס את הכתונת האחרונה שעוד נותרה בבית. סימן הוא למצוקה הקשה ביותר שבאה על ההמונים; מעתה בדין יהיה לומר, כי פלוני מכר את הסיר מן המיטבח, ולא כפי שהיו אומרים „את הכתונת לעורם" („בלעטער פאר געשיכטע", כ׳ 5, ח׳ 4).

תקוותיהם של הגרמנים, כי היהודים יגוועו בגיטו תוך זמן קצר ברעב ומצוקה לא נתקיימו. היהודים התקוממו בכל האמצעים שבידיהם נגד הפקודות וההגבלות. אחד האמצעים החשובים ביותר בעמידה נגד תהליך־ההרעבה הכלכלי היתה ההברחה. אל הגיטו היו מביאים כל אשר ניתן להברחה, ואפילו מיצרכי־מותרות (תפוזים ושאר מיני פירות־יבוא!). לרוב עסקו בכך מבריחים מקצועיים, שלא התחשבו בכך, כי במקרה שייתפסו הם צפויים לעונש־מוות שיבוצע בו במקום. הם היו מאורגנים כהלכה והיו להם שותפים בצד הארי. במרוצת־הזמן

1. המפרנס שלוש נפשות, 2. לפי השערה, 3. בכלל זה — ארבעה תלושים ל־10 קילוגראם לחם ו־720 גראם סוכר (בשביל ארבע נפשות).

הלכה ונשתכללה טכניקה שלימה של ההברחה („גורוֹן" Górą — מעל לחומה; „דולם" dołem — מתחת לחומה; וגם הבקיעו חורים —בתוך החומה). היו מיקרים שעשו זאת בסיוע הזקיפים הגרמנים, שהיו מקבלים „דמי לא־יחרץ". ואולם לרוב בלא ידיעתם. היו משתמשים בתחבולות מתחבולות שונות („קיר הנותן חלב וגריסים", — פירושו היה — מרזב, הנוטף חלב שהוצק לתוכו בצד הארי; או ברז שהיה מחובר לצינור, שנמתח מן הצד הארי). מובן מאליו שהמיצרכים המוברחים היו יקרים ביותר ורק האמידים יכלו לקנותם.

בהברחה היו עוסקים גם המוני העניים, שהיו מתחמקים אל מעבר לשער, ובשובם היו מביאים עמם פרוסת לחם או כמה תפוחי־אדמה. עסקו בכך גם ילדים קטנים, שהיו מסוגלים לחמוק דרך כל חור בחומה. ואולם מבריחים עניים ובלתי־מאורגנים אלה, היו צפויים במידה יתרה לסכנות מהמבריחים המקצועיים. מהם היו נופלים יום יום, ואולם ההברחה לא פסקה על אף כל הסכנות!

בגיטו היתה מהלכת בדיחה, כי ארבעה דברים הם בלתי־מנוצחים: הצבא הגרמני, הצי הבריטי, הדולאר האמריקני וההברחה היהודית.

מה גדולה היתה ההערכה שזכתה לה ההברחה, אפשר לראות מדבריו של עורך־הדין הנודע ליאון ברנזון, כי „עם תום המלחמה מן הדין יהיה להציב אנדרטה למבריח האלמוני".

באמצעים אחרים לחם נגד מדיניות־ההרעבה הגרמנית המוסד הציבורי „טופורול" Towarzystwo Popierania Rolnictwa) מוסד זה, „החברה לתמיכה בחקלאות בקרב היהודים", הציב לעצמו מטרה ליצור מקורות מחיה נוספים בתוך הגיטו והשתדל לנצל כל שטח פנוי לעיבוד חקלאי. היו עוקרים אבנים בחצרות ושותלים ירקות; וכן גם בגזוזטרות של הבתים. אפילו עגלות־ילדים היו ממלאים אדמה ושותלים בהן ירקות. חברה זו פתחה קורסים חקלאיים, שלחה מדריכים שלימדו מה וכיצד לשתול בצורה החסכונית והיעילה ביותר, עזרה בהשגת הזרעים וכדומה.

בקיץ 1941 היה ה„טופורול" מפקח על 450 כיכרות, ששיטחן הגיע עד 50 מורגים, ואשר נוצלו למטרות חקלאיות. אפילו בבית־העלמין השתמשו למטרה זו.

ברם, למרות הכל שררו בגיטו מצוקה ורעב נוראים. היו מקרים של אכילת בשר־אדם, והיו אנשים שניזונו בבשר כלבים, חתולים, עכברושים. בארכיון־רינגלבלום מצויה אפילו ראַפורטאז'ה (מן ה־4.8.41) בשם: „סיור אצל יהודים, הניזונים בכלבים, חתולים ועכברושים".

מה ייצר הגיטו הוארשאי?

במבוא לתוכנית של חיבור מדעי, שהכין „עונג שבת", נאמר:

„בעוד שהשאיפה הכללית היא לקבור את האוכלוסיה היהודית חיים בקבר־הגיטו, מצליח יצר־הקיום היהודי ורצון־החיים החזק של היהודים לקשור מעל לחומות־הגיטו קשרים עם הצד הארי ולהקים ענפי־פרנסה שלמים, שהלקוח היחיד שלהם הוא הסוחר הנוצרי.

על אף הקשיים העצומים והמכשולים, שכמעט שאין להתגבר עליהם, הוכיחו העקשנות היהודית וכושר־ההמצאה היהודי את יכולתם להשיג את כל חומרי־הגלם, או את תחליפיהם, הנחוצים לצורך הייצור... וגילו תחבולות דמיוניות בשטח המצאת... חומרי־הגלם הנחוצים, מתחת לפני האדמה..."

בעל־המלאכה היהודי הצליח למצוא בתוך הגיטו עצמו את חומרי־הגלם, או שהביאם באורח בלתי־לאֶגאלי — בדרך ההברחה מן הצד הארי, היה מעבדם ומבריח שוב באורח בלתי־לאֶגאלי את הסחורות המוגמרות ומוכרן לסוחרים הסיטונאים האריים בצד הפולני; כן היה מבריח חזרה לגיטו את הכסף שהרוויח ואף את המיצרכים שקנה תמורת הכסף! כמה פעולות אסורות היה צורך לבצע כאן, וכמה עוז־רוח וכושר־המצאה צריך היה לגלות!

כיצד נעשו הדברים?

כאמור, לא הירשה השילטון הגרמני ליהודים אלא לסחור בסמרטוטים. כוונתם של הגרמנים היתה מצד אחד להשפיל את היהודי, ואילו מצד שני נוכחו הגרמנים לדעת, כי בימי המלחמה, כאשר אין להשיג חומרי־גלם חדשים, מן ההכרח הוא להשיג ולעבד חפצים משומשים. כן ידעו, כי עוד לפני המלחמה תפסו היהודים מקום חשוב בענף זה של המיסחר בפולין. היהודים הצליחו להשיג מן הגרמנים מחיר גבוה יותר תמורת הסחורה שהיו מספקים להם (את הסחורה היתה קונה פירמה ווינאית, שהיתה לה נציגות בגנראל־גוברנמנט). היהודים היו מנצלים לטובתם את הרשיונות לנוע באורח חופשי מחוץ לתחומי הגיטו; והעיקר, אוספי־הסמרטוטים היהודים לא היו מוסרים את כל הסחורה שהיו צוברים, אלא הותירו כמויות ניכרות לצורך התעשייה של הגיטו. הם היו אוספים אף דברים, שאין להם ביקוש אצל הגרמנים, ואילו היצרן בגיטו היה והיה לו עניין בהם. בשביל הגרמנים היו אוספים באורח רשמי: סמרטוטים, גרוטאות־מתכת, שברי־זכוכית, פלומה ונוצות; היהודים הוסיפו על כך: נייר משומש, עצמות, מיזרונים, עשבים, שערות־סוסים, סלים, קני באמבוס ושעונים ישנים.

החיים הכלכליים בגיטו זרמו בשני אפיקים: מצד אחד הייצור הזעיר הרשמי, אשר בגלל המחסור בחומרי־גלם עבר דרך המישרדים הרשמיים — תחנת־ההעברה והמחלקה למיסחר ולתעשייה שליד היודנראט; ואילו מצד שני היתה הברחת־יצוא גדולה של סחורות מיוצרות בגיטו — באורח בלתי־רשמי. מצד אחד התאוננו מוסדות־הכלכלה היהודיים הרשמיים בתזכיריהם אל השילטון הגרמני על המחסור בחומרי־גלם, ומאידך השתמש הגיטו הפרטי בחומרי־גלם אלה.

הסדנות לא מילאו בתקופת־קיומן הראשונה (למן יוני 1941) כל תפקיד חשוב בחיים הכלכליים של הגיטו. דרכי־הייצור בגיטו היו אחרים. כן הגיע, למשל, הייצוא של הסדנות בנובמבר 1941 למיליון ומאתיים אלף זהובים (זהו הסכום החודשי הגדול ביותר בכל שנת 1941; בחודשים הקודמים של אותה שנה היו ההכנסות קטנות בשיעור ניכר), בעוד שההכנסות החודשיות של ענף הנגרות הפרטית היו מגיעות (במחצית הראשונה של שנת 1941 עד 5—7 מיליון זהובים ובענף המברשות עד 3 מיליונים בקירוב. הייצוא של שני הענפים האלה לא היה עובר דרך תחנת־ההעברה.

פירמות פרטיות אלו עבדו עוד מסוף 1940 בייצור לצורכי־הצבא — לרוב בתיווכם של קבלנים פולנים. לתוך הגיטו היו באות מכוניות צבאיות, שלא עברו את הביקורת של זקיפי־השער. מכוניות אלו היו מביאות אל הגיטו את חומרי־הגלם ומוציאות מתוכו את הסחורות המוגמרות. העובדה שחלק מן

הסחורות האלו הגיע לשוק החופשי, היא עניין בפני עצמו. שכן מן המפורסמות היא, שאנשי־הצבא דאגו במידה לא מעטה לתועלתם הפרטית והיו ניתנים בנקל לשיחוד. הייצור הרב של עושי־המברשות הוארשאים, שנמשך תקופה ארוכה, היה מבוסס על קוניונקטורה של גיאות מלאכותית. יש עוד להעיר, כי הסחורה שסופקה לשילטונות־הצבא, היתה מאיכות גרועה כל כך, שמן הנמנע היה כי תאריך ימים. היה צורך להחליפה לאחר שימוש קצר בסחורה חדשה.

„האספקה ההמונית, שהיתה תוצאה של צורך אוביאָקטיבי (הצבא קיבל פקודה לכסות את צרכיו בשטחים שונים מן הייצור המקומי), נופחה באו׳רח מלאכותי על־ידי האיכות הגרועה של הרהיטים. ואף־על־פי־כן נמצאו קרנות כספיות בלתי־מוגבלות לצורך קניית רהיטים" (י. ווינקלר: „הגיטו לוחם נגד השיעבוד הכלכלי", חיבור שנכתב ב־1941 בגיטו וארשה. ארכיון־רינגלבלום מס׳ 62).

הוא הדין גם בשאר תוצרים (מברשות, מדים וכדומה), שהוכנו בשביל ה„וואֶרמאכט". במברשות שיוצרו בגיטו לא יכלו להשתמש אלא כמה ימים בלבד. המדים היו חוזרים אל הגיטו לשם תיקון. הסיבה היתה נעוצה לא רק בעבודה הגרועה של פועלים בלתי מאומנים, אלא גם בחומרי־התחליף הגרועים, שהשתמשו בהם. אך יותר מכל תרם לכך רצון היהודים לגרום נזק לכלכלה הגרמנית בכל הדרכים האפשריות: בבתי־ההרושת שעבדו בשביל הגרמנים, ובעיקר בתקופה המאוחרת יותר, בסדנות, התנהלה פעולת־חבלה מכוונת ומסועפת, שצויינה אפילו במיסמכים הגרמניים הרשמיים.

תקופת־הגיאות בענף הנגרות לצורכי הצבא נסתיימה עם פרוץ המלחמה הגרמנית־סוביאֶטית. הצבא עבר לצד מיזרח. מאז התחיל הגיטו לייצר למטרות אחרות: לצורכי בתי־חולים, רהיטים למישרדים וכדומה.

ליד ענף הנגרות התפתח גם ענף החרטות, כגון: מקלות לאוהלים, לדגלים, לוחות, ידיות למברשות וכו׳.

היקף רחב עוד יותר היה בייצור המברשות. החל ממחצית 1941 מצאו כאלפיים משפחות את פרנסתן בעבודה הזאת. עבודה זו גרמה גם לריבוי העבודה בבתי־חרושת לחוטים, במחרטות וכדומה. עונת־השיא לייצור זה היו החודשים ספטמ־בר—אוקטובר 1941, כאשר הגיטו היה מספק כ־25000 מברשות מדי יום ביומו.

חוץ מחפצי־הנגרות והמברשות היה הגיטו מוציא גם תוצרת המונית של עבודות־רפדות ופחחות (צינורות־ברך, שבמשך זמן ממושך נשלחו מהם מדי יום ביומו 1000 צינורות־פח לצד הארי בשביל תנורי־החימום לצורכי הצבא).

„אך לא היה שום שטח, שבו לא ניצל בעל־המלאכה היהודי את הקוניונקטורה. כך, למשל, כאשר במחצית השנייה של 1941 עלה הביקוש למיטות מצד בתי־החולים, נטלו על עצמם המסגרים היהודים את ביצוע העבודה, ומפאת המחסור בחומרי־גלם השתמשו בכל מיני צינורות־גאז ישנים וכדומה" (ווינקלר).

בחורף 1941 מייצרים בגיטו לצורכי הצבא כפפות העשויות עורות־ארנבות, שהיו מגיעים מאיזור קראקוב. העורות עובדו בגיטו ולצורך זה הוקמה בורסקיה חשאית.

היהידים היו מספקים לבתי־המיסחר הסיטוניים בצד הארי דברי־סדקית של מתכת ועור, צעצועים, ותוצרי־נייר. גם כורכי־הספרים היהודים נודעו לשם.

הסחורות הועברו באורח בלתי־חוקי לצד הארי, בעוד הייצור הרשמי היה זעום למדי. בסוף מחקרו מסיק ווינקלר מסקנות מלאות אמונה בכוח־היוצר ובכושר־ההמצאה היהודי.

„הכוחות הכלכליים המצויים בתוך הגיטו פודצים את חומותיו... הכלכלה הפולנית לא יכלה אפילו תחת העול הגרמני לוותר על הגורם המשקי ואפילו ,המשק המלחמתי׳ הלאומי אנוס להשתמש בעבודה יהודית ובמיסחר היהודי... הסוחדים ובעלי־המלאכה היהודים, שהיו כלואים בתוך הגיטו היו אנוסים לעשות משהו כדי שיוכלו להתקיים; הקבלן הפולני, שהכול היה פתוח לפניו, הוצדך להשתמש בעמל היהודים כדי להרוויח (העבודה היהודית היתה זולה במידה ניכדת !). היהודי היה מכל הבחינות הצד המנוצל, אך זריזותו היא שעמדה לו שיתגבר על כל המכשולים והחומות. הוא עבד תוך הפסדים, אך החזיק את עצמו על־פני השטח ובעצם קיומו הוכיח, כי את העמדות היהודיות אין להוציא כליל מן הכלכלה של פולין המדוסקת והחדבה".

מלבד התעשייה שעבדה לשם ייצוא, היתה קיימת גם תעשייה — קטנה בהרבה — שעבדה בשביל השוק הפנימי. בשורה ראשונה — הטחנות הבלתי־לאֶגאליות, שהיו טוחנות קמח וגריסים מחיטה ושעורה; היה גם ייצור של דבש מלאכותי, ריבה, סוכריות וכדומה. יש לציין את הקוריוז כי בפורים תש"ב (21.3.42) — הופיעו למכירה בחוצות הגיטו רעשני־פורים מתוצרת הגיטו!

על תהליך ההסתגלות לתנאים החדשים אפשר ללמוד מן הדוגמה הזאת: ברחוב סולנה התקינו הפסל אוסטז׳יגה (מי שיצר את „אוהל־פרץ") והצייר וויינטראוב סדנה לייצור מצבות אמנותיות. בימי הגיאות של הקמת הסדנות הם הפכו את הסדנה למיפעל המייצר אבני־משחזת ואבקה לניקוי חפצי־מתכת. בבית־מלאכה זה עבדו גם עוד אמנים.

על תהליך ההסתגלות, ועל המאבק של היהודים בגיטו בקטע הכלכלי של החזית נגד מדיניות־ההשמדה הגרמנית, כתוב בדין־וחשבון החשאי מתאריך ה־15 בנובמבר 1942, שנשלח גם לחוץ־לארץ: „החיים הכלכליים של גיטו וארשה לא רק שלא שקעו תחת מהלומותיו הכבדות של השילטון הגרמני, אלא אף הסתגלו לתנאים הבלתי־נורמאליים של בידוד, והעיקר, הם השיגו את התוצאות הטובות ביותר, באורח יחסי, בתנאים ההם. דווקא בתקופה שעל ראשם של יהודי וארשה רחפה סכנת־המוות, התחיל תהליך, שהיה עלול להביא לידי פתרונה של אחת הבעיות הקשות ביותר של הגיטו — הפתרון הכלכלי של בעיית־הפליטים. אכן, לא נתמזל לפתור את הבעייה הזאת, וכן שאר בעיות, הקשורות באופן אורגני בקיומו של הגיטו (בעיות בית־הספר, ייצוא וכדומה)". לא שיחק המזל, לפי שהגרמנים הפריעו והם ניגשו לפתרון מרחיק־לכת הרבה יותר, לפתרון בעיית היהודים בדרך של השמדה פיסית של יהדות וארשה, על־ידי „השילוח הגדול" של תושבי גיטו וארשה, שחל בימות־הקיץ של שנת 1942.

מובן מאליו, כי לאחר השילוח הגדול — לאחר שהגיטו הוקטן עד מאד ומיספר היהודים שבו הופחת עד 10% בלבד, ולא נותרו בו באורח רשמי אלא 30 אלף פועלים לאֶגאליים, — נשתנה גם מצבם הכלכלי של היהודים. כל היהודים הוכנסו אז למקומות־דיור מרוכזים וכולם היו עובדים בסדנות; כאן היו מקבלים את מזונם הדל, אך בעיקר היו חיים בימים ההם על ה„שאַבּאָר", בכך היו מפיקים טובת הנאה מן הרכוש שהותירו אחריהם 300 אלף היהודים המשולחים. בדרך כלל הוטב בהרבה מצבם הכלכלי של היהודים, מבחינת התזונה

וההכנסות, ואולם ההקלה לא היתה יציבה; עד מהרה ניגשו לחיסולו הגמור של הגיטו, מיבצע שעמדו להגשימו עוד בינואר 1943 ונדחה לחודש אפריל 1943.

הגירוש הגדול (22 ביולי — 21 בספטמבר 1942)

ברגע האחרון לפני התחלת הגירוש חל שיפור בהלכי־הרוח בגיטו. נפוצו שמועות, שגיטו וארשה, הנחשב כמחנה־עבודה, לא ייפגע. יחד עם זאת נמסר, כי הגיעו מיכתבים מאלה ששולחו קודם לכן, והם מודיעים שהם חיים ועובדים. כדי לעודד את הרוחות הנהיגו השילטונות הגרמניים הקלות מסויימות. ניתנה הרשות לפתוח בתי־ספר יסודיים חדשים לילדים, נוסדו גני־ילדים חדשים, השילטון הגרמני מביע דברי־הערכה על התוצרת היהודית... פחתו מיקרי החטיפה לעבודה, וכל מי שיכול להוכיח כי הוא עובד במקום כלשהו משוחרר מעבודות־הכפייה. הטאֶר׳ר השתולל עתה יותר מאשר תמיד, הגיעו בשורות איוב על חיסול יהודי־לובלין, אך היהודים האמינו, כי בוארשה לא יקרה כדבר הזה...

בינתיים הוצאו מתחומי הגיטו כמה גושי־בניינים ואף צעד זה עורר את הרושם, כי הגיטו המבותר והמוקטן יישאר עומד על תילו. שעות העוצר המישטרתי הוקדמו מ־10 ל־9 בערב. אף־על־פי־כן נפוצו שמועות, שוארשה עומדת לפני פינוי, ובכיכר־המצוד כבר הופיעה אפילו רכבת בת 60 קרונות־משא ריקים — אולם אז הרגיע יושב־ראש היודנראט צ׳רניאקוב את הציבור, כי השילטון הגרמני הבטיח שלא יהיה כל גירוש...

ב־21 ביולי נחבשו בפאביאק כ־60 בני־ערובה; אנשים רבים גם נורו ברחוב.

ב־22 ביולי הוקף הגיטו שרשרת צפופה של מישמרות חזקים. בישיבת היודנראט שנתקיימה באותו יום בשעות־הבוקר מסר מיופה־הכוח לענייני ג י ר ו ש, האֶפלה, את הוראתו, שכל היהודים המתגוררים בוארשה, ללא הבדל גיל ומין יועברו למיזרח. פטורים מן הגזירה הזאת רק אלה שעובדים במיפעלים הגרמניים (שאֶפים), פקידי הקהילה והעזרה העצמית היהודית, שוטרים יהודים, חולים; גם בני משפחותיהם של המשוחררים (נשים וילדים) יהיו פטורים מן הגירוש. היודנראט קיבל פקודה, כי החל מן ה־22 ביולי שומה עליו להביא לכיכר־הכינוס 6 אלפים יהודים מדי יום ביומו, לכל המאוחר עד השעה 4 אחה״צ. המגורשים רשאים ליטול עמם מיטען עד 15 ק״ג, את כל חפצי־הערך שלהם, כספים, תכשיטים וכיוצא בהם ואף מזון למשך שלושה ימים. על־פי הפקודה הזאת אחראי היודנראט לכך, שהרכוש הנשאר במקום אחרי המגורשים לא יפול טרף לשוד ולביזה, אלא ייאסף במקום אחד. למטרה זו השתמש היודנראט בשירות־הסדר (אלף איש) ובבריגאדות־עבודה מיוחדות. עם זאת הוטל על היודנראט לדאוג לכך, שה־פועלים היהודים, המועסקים במיפעלים הגרמניים לא יפסיקו את עבודתם. במיקרה שלא יבוצע סעיף כלשהו מן הפקודה, כי אז יומת חלק מבני־הערובה.

בשלב הראשון עמדו הגרמנים מן הצד ואת האֶקציה ביצעה ה„אוֹרדה״ (המשטרה) היהודית בפיקודו של עורך־הדין יעקב לייקין. המיכסה הראשונה של המיועדים לגירוש נלקחה מתחנות־הפליטים, מבתי־הסוהר ו„בתי־המוות״ (בתים שהצטיינו בתמותה גדולה). כך אמרו ליצור בקרב האוכלוסיה את הרושם, שהגירוש אינו נוגע אלא לשכבות הנמוכות ביותר בציבור היהודי, הנופלות למעמסה על הציבור. היהודי הממוצע הזר, איפוא, עד מהרה לשיווי־מישקלו הנפשי, בהיותו משוכנע, שיגורשו רק היסודות הבלתי־נחוצים, הבלתי־פרודוקטיביים, על כן אחזה בכל האוכלוסיה של הגיטו הפסיכוזה של רדיפה אחרי מקום־עבודה ב„שאֶפים״ הגרמניים. ה„שאֶפים״ נהפכו עד מהרה לחלום־כיסופים של תושבי־הגיטו. התחילה ריצה מבוהלת אחרי תעודות ואישורים של בתי־חרושת חדשים וישנים. ברחובות נראו המוני אנשים מצויידים במכונות־תפירה, שאצו רצו אל ה„שאֶפים״ לחייטות, צבאו על פתחיהם, עשו הכול ובלבד שירכשו לעצמם את הזכות לחיים. יהודים היו מוסרים את פרוטותיהם האחרונות על־מנת שיקבלו מקום באחד ה„שאֶפים״. נמצאו אנשים זריזים שניצלו את הבהלה, אירגנו „שאֶפים״ חדשים, כביכול, והבטיחו בהם עבודה. תמורת מחיר מפולפל נתנו מאות תעודות־עבודה אפילו לפני שה„שאֶפ״ עוד פתח בעבודה. הגרמנים דאגו לכך, שהאמונה הזאת בכוחן של תעודות בתי־החרושת תאריך ימים ככל האפשר: בזה הם הסיחו את דעתם של ההמונים הרחבים מ„אֶקציית״־ההשמדה, שהתקדמה והלכה. כל תעודה זכתה להכרת השילטונות, אפילו התעודות הזמניות... תורם של „המובטחים״ יגיע אחר־כך...

אפילו התאבדותו של צ׳רניאקוב לא עוררה כל הדי. „הוא ביצע את מעשהו (ב־23 ביולי) בהיותו נתון במצב של התמוטטות נפשית, לאחר קבלו את ההוראה להמציא את המיכסות הנוספות לגירוש בשיעור של 7 אלפים ביום ו׳ ה־24 ביולי ו־10 אלפים ביום שבת ה־25 ביולי. המעטים שחקרו בקפדנות וביסודיות את מהלך המאורעות, הוקיעו את הצעד הזה כבלתי הולם את עמדתו של מנהיג אפילו אם לא היה אלא מנהיג פורמאלי בלבד — של הרובע היהודי. לאחר שנתחוורו לו התוצאות הבלתי־נמנעות של הטראגדיה, היה מחובתו לפנות אל הציבור ולקרוא אותו להתנגדות אקטיבית ופאסיבית לכובש. קריאה גלויה ונועזת כזאת היתה אולי מועילה לעורר את המוני־היהודים מתרדמתם. למרבה הדאבה נעשה אף קורבנו הגדול של יושב־הראש צ׳רניאקוב, קורבן חייו, חסר כל ערך והוא אבד במערבולת המאורעות, שנתפתחו בקצב מהיר בזה אחר זה״.

לאחר מותו של היושב־ראש צ׳רניאקוב עוברת היוזמה כולה לידי המשטרה היהודית. תחת האיום, שמי שלא יציית להוראית יישלח לכיכר־המצוד, כופים על פקידי־היודנראט שיסייעו בידי המשטרה היהודית בתפיסת הקורבנות. לעומת זאת, החרימו פקידי מיסדות־הציבור, שלפי פקודתו של האֶפלה נעשו עתה כפופים למרותו של היודנראט, את הפקודה של היודנראט ולא סייעו בתפיסת אחיהם ואחיותיהם לצורך שילוחם למחנה המוות.

כדי להחליש את השפעת הקריאה להתנגדות, שהשמיעו חוגי־ציבור שונים, הפיץ מישרד הגירוש — ששמו היה „באפא־לסשטאֶלה״ ומקום מושבו ברחוב ז׳ילאזנה 103 — באמצעות אנשי־הגסטאפו היהודים את הידיעה, שהגירוש לא יימשך אלא שלושה ימים בלבד, והוא לא מקיף אלא את העניים והבלתי מיכשרים לעבודה בלבד. ואילו לאחר שילוח „הבלתי

* אנו מצטטים את הדו״ח, שנשלח ב־15 בנובמבר לממשלה הפולנית בלונדון בידי המחתרת היהודית בוארשה. מיסמך יחיד במינו זה מתאר ומעריך את העובדות כהווייתן וסמוך לאירוען. אין כל ספק בנוגע למהימנותו של המיסמך ועל־כן נביא ממנו להלן ציטאטין אחדים.

נחוצים", יישארו בגיטו רק אנשים עובדים, שמשק המלחמה הגרמני זקוק להם. אין, איפוא, כל מקום לחששות. מצד שני נמסר מפה לאוזן, כי המגורשים חיים ויושבים במחנות מיוחדים, שבהם תנאי־החיים טובים יותר אפילו מאשר התנאים בגיטו.

למוחרת התאבדותו של צ'רניאקוב הבטיחו ראשי־הס"ס ליודנראט ב„הן־צדקם", שלמגורשים לא יאונה כל רע. על יסוד ההבטחה הזאת פירסם היודנראט (היושב־ראש החדש אינג' ליכטנבוים) קול־קורא להרגעת יהודי וארשה, והוא תבע מהם שיתייצבו מרצונם למקום־הריכוז...

האַקציה קיבלה צורה של הטלת הסגרים („בלוקאדות"). המשטרה היהודית היתה מקיפה בית ומכריזה, כי על כל דייריו לרדת אל החצר. כאן נערכה בדיקת־התעודות: מי שהיתה לו תעודה המאשרת, שהוא עובד במיפעל גרמני, שוחרר. כל השאר הובלו בעגלות אל כיכר־המצוד. לעתים היו הנחטפים (שלמעלה מן המיכסה) שוהים כאן במשך יממה בחצר או בבניין הגדול, שקודם לכן נמצא בו בית־החולים מצ'יסטה, והיו ממתינים למקום פנוי ברכבת המובילה את המגורשים לטרבלינקה. בכיכר־המצוד היתה הס"ס עורכת שוב סלקציה ואת הנידונים היו מריצים אל קרונות־המשא (מאה איש לקרון). התנגדות קלה ביותר מצד מישהו היתה נענשת בהמתה ביריה בו במקום. אחוז מועט של גברים היו מעבירים למחנה־מעבר ומשם לעבודה במחנות־עבודה שונים. זקנים וחולים היו מוציאים לבית־העלמין ויורים בהם. בזה רצו הגרמנים להדגיש, שהגירוש נוגע בבריאים בלבד, וכי מטרתו היא שילוח לעבודה, כביכול.

כדי להמריץ את המשטרה היהודית במלאכתה, היו מעניקים אפילו לבני־משפחותיהם הרחוקים יותר תעודות המשחררות אותם מן הגירוש. אנשי־ה„אודה" היו מכים את קורבנותיהם מכות רצח, היו מחפשים יהודים וגוררים אותם ממחבואיהם, ולא פעם היו מביאים מיספר נחטפים רב משנדרש מהם.

ב־29 ביולי נטלה הס"ס עצמה את ביצוע ה„אַקציה" לידיה. בהסגרים על בתים היו נוהגים מעתה לירות בו במקום בכל מי שנמצא מתחבא ובכל חולה. כמו כן היו מחסלים את בתי־החרושת והסדנות הקטנים. הפועלים על אומניהם הובלו אל כיכר־המצוד. מעתה קמה, איפוא, ריצה מבוהלת אחרי מקומות־עבודה ב„שאַפים" הגדולים ו„הבטוחים" (כגון טבנס ושולץ). באותו יום גם הודיעו במודעות, שכל אדם אשר יתייצב מרצונו במשך היומיים הקרובים, יקבל שלושה קילו לחם וקילו ריבה. כן הובטח להם, שלא יפרידו ביניהם לבין בני־משפחותיהם, וכי מותר להם ליטול עמהם מיטען במישקל של 15 קילו.

„מצבם הכלכלי של רבבות יהודים משוללי מקומות־עבודה נעשה קאטאסטרופאלי. אין פלא, איפוא, שהסיכוי לקבל שלושה ק"ג לחם וק"ג אחר ריבה לכל נפש הכריע לכף ההתייצבות מרצון. לזאת יש עוד להוסיף את השפעת המכתבים „האוטנטיים" של המגורשים ואת הכרוז המרגיע של היודנראט. אם גם נביא בחשבון את העובדה, שחלק מבני־המשפחה היו כבר בגירוש, והשאר אשר לא ידעו את המצב לאמיתו, שאפו להתאחד עמהם, כי עתה יובן על שום מה הלכו מאות ואחר־כך אלפים מרצונם למקומות־הכינוס... בין המחזות הרגילים של הימים ההם היו הילדים בני ה־8—10—12, שהלכו אל כיכר־המצוד, כדי לנסוע אל הוריהם".

להזנת המגורשים סיפק השילטון הגרמני 180 אלף קילו לחם ו־3600 קילו ריבה.

באחד באוגוסט הופיעה מודעה חדשה מטעם מנהל שירות־הסדר, שהגירוש נמשך, וכי מאריכים לשלושה ימים נוספים את מתן הלחם והריבה לאלה, אשר יתייצבו מרצונם.

מדי יום ביומו אפשר היה לראות לפני־הצהריים ואחרי־הצהריים (למן ה־29 היו נערכים ההסגרים פעמיים ביום) את הזרם הבלתי־פוסק של המגורשים, שנגררו בכוח־הזרוע מבתיהם, ללא צרורות ואפילו ללא הבגדים הדרושים, כשהם מוקפים להקת זאבי־הגירוש, במיצעדם הטראגי אל כיכר־המצוד. החיילים ואנשי־הס"ס היו יורים ללא הפוגה, אם לשם הפחדה ואם באלה שניסו לברוח. המחזה של האנשים המעונים והמוכים, שהבעה של טירוף, קהות־הרגש או ייאוש תהומי נחרתה בפניהם, ומעל לכול — מחזה הילדים המובלים מן הפנימיות, בתי־ילדים ובתי־יתומים בלוויית מדריכיהם ומחנכיהם — זעק לנקם. הרחובות נתרוקנו והלכו קמעה קמעה.

במשך הימים שבין ה־10 ל־16 באוגוסט צומצם שטח הגיטו ארבע פעמים. יום אחד מחסלים את הגיטו הקטן. מועד המעבר מחלק אחד של הגיטו אל חלקו האחר הוא כה קצר, שהאנשים אינם מספיקים ליטול עמהם אפילו את החפצים הנחוצים ביותר. מצד שני מתבלבלת עליהם דעתם מן הנדידות הבלתי־פוסקות. הם חסרים שעת־פנאי להרהר בגורלם. עם זאת נקבעו גושי מגורים לעובדי הפירמות המוכרות והם מצטווים, שלא לעזוב את בתיהם ללא רשיון מיוחד. גושי־מגורים אלה, שהרפקדה עליהם שמירה מעולה נהפכים למעין גיטאות בזעיר־אנפין. חוץ מזה נערכים כפעם בפעם חיפושים גם בגושים אלה, אם לא נמצא בהם מישהו שאינו ברשימה.

לאט לאט חודרת ללבות ההמונים ההכרה, שהגירוש פירושו מוות. עתה נמסרות כבר מפה לאוזן ידיעות מדוייקות, שהובאו אל הגיטו על־ידי אנשים, שנמלטו ממחנה־המוות בטרבלינקה, שלשם הולכים כל משלוחי המגורשים. אלה מספרים את כל האמת המחרידה על טיבו של מחנה זה. ואולם ההמון, שצומצם עתה מחמת מיספרם העצום של המגורשים ושנחלש עוד יותר מחמת עמידתו של אותו חלק שכבר הרגיש עצמו „בטוח" ומבוצר בגושי־מגוריו החדשים, מתמלא ייאוש ואינו מוכשר לשום התנגדות.

ובינתיים הגירוש נמשך והולך. תעודות בתי־החרושת מפסידות את ערכן אף הן; מעתה שוב אין ערך אלא לכרטיס־מגורים המצוייד בגושפנקה של שירות־הביטחון. שוב מתחילה התרוצצות אחרי התעודות החדשות. האוכלוסיה נחלקת שוב ל„בטוחים" ובלתי־בטוחים", עד שבא הקץ לתרמית החדשה, ואף אנשים בעלי תעודות־מגורים כדת וכדין, שנחשבו ל„בטוחים" ביותר, מובלים אף הם לכיכר־המצוד.

באמצע אוגוסט פירסם מישרד־העבודה רשימה של ה„שאַפים" והמיפעלים ושל מיספר היהודים שהם רשאים להעסיק. רשימה זו הקיפה קרוב ל־30 אלף איש, כל השאר וכן בני־משפחותיהם של העובדים נידונו איפוא לגירוש.

במשך החודש אוגוסט חוסלו כל בתי־הילדים, הפנימיות, בתי־התינוקות, בתי־יתומים. „הילדים הושמדו במלוא האכזריות והדייקנות — הם צעדו כשראשיהם מסופרים, לבושים חולצות, מכנסיים קצרים או שמלות, נעולים סנדלי־עץ לרגליהם היחפות. כל הילדים ללא מיטען, לעתים אפילו ללא צורכי־אוכל־נפש — — — —"

במשך כל ימי השלב השני של ה„אַקציה" לא הניחו לאיש

אף רגע של מנוחה, אף רגע אחד לחשבון־הנפש. כתוצאה מזה גבר פחד היהודים מפני הגרמנים על פחדם מפני המוות.

בין ה־19 ל־24 באוגוסט חלה הפסקה בגירוש, לפי שיחידת־ההשמדה יצאה לעבודה בערי־השדה...

בשלהי אוגוסט דומה היה, כי ה„אַקציה" מגיעה אל קיצה. בית־החולים היהודי קיבל פקודה לשוב אל מקומו הישן שליד כיכר־המצוד (ברחוב סטאבקי). ואכן, למן ה־28 באוגוסט ועד ה־2 בספטמבר לא נעשו כל גירושים.

ואולם ב־3 בספטמבר שוב נתחדשה ה„אקציה" ונערך הסגר על ה„שאַפּים". אנשי־הס"ס מסרו להנהלות ה„שאפים" על מיספר האנשים המסויים שכל „שאפ" חייב לספק. הם לא רצו לדעת, אם האנשים הם בעלי־מקצוע, אם ה„שאַפ" זקוק להם — הם תבעו את מיספר האנשים הדרוש להם להטענת הרכבת, שחיכתה לקורבנות על־מנת להובילם לטרבלינקה.

במוצאי־שבת קיבלה מיפקדת שירות־הסדר פקודה מאת מישרד־הגירוש, כי עד ליום א' בשעה 10 בבוקר חייבים כל היהודים המתגוררים בתחומי הגיטו הגדול ללא יוצא מן הכלל להתקהל ברובע המצומצם המקיף את הרחובות סמוצ'ה, גנשה, זאמנהוף, שצ'נשליבה, פלאץ־פאריסובסקי, לצורכי רישום. לפי הפקודה שומה היה על כולם להביא עמם מזון למשך יומיים, ולהשאיר את דירותיהם בלתי־נעולות. בעד אי־ציות לפקודה והישארות מחוץ לתחומי המריבע המסומן צפויים היו לעונש־מוות. ההודעה הזאת פורסמה ברחובות במודעות בלשון הפולנית והגרמנית.

המשטרה היהודית גדרה בחבלים את השטח המצומק החדש של הגיטו, שהחל משעות הבוקר המוקדמות התחילו זורמים לתוכו המוני אדם. השטח הזה נקרא בפי היהודים „הדוד". לכאן באו צעיר וזקן בנוטלם עמם כל מה שניתן לטילטול, ביודעם כי אפילו אם עוד יינתן להם לשוב לדירותיהם שנשארו פתוחות, — הם ממילא לא ימצאו בהם שום דבר. לכאן באו גם פועלי־ה„שאַפּים" כשהם צועדים בסך מגושי־מגוריהם. כמה רבבות אנשים נדחסו לתוך הרחובות המועטים של הגיטו החדש והמתינו שם לגורלם. בשעה אחת־עשרה בערך החלו אנשי־ס"ס לערוך את „ההרשמה", שנמשכה שבוע תמים, עד לשבת ה־12 בספטמבר. במשך אותו שבוע נעקרו מתוך ההמון 50 אלף יהודים, גברים ונשים, ונשלחו לטרבלינקה. הפועלים שנשארו חזרו לגושי־מגוריהם. היו גם יהודים שהצליחו להסתתר. הם השתדלו אחר־כך להתקבל ב„שאַפּים" ולזכות על־ידי כך לקיום חוקי. לאחר ההרשמה היו משוטטים ברחובות מישמרות, שירו בכל יהודי, שנפגש להם בדרכם.

בשעת ההרשמה הזאת חוסל גם בית־החולים ברחוב סטאבקי: החולים על הצוות הרפואי גם יחד, בסך־הכול כ־1000 איש.

הרחובות נתמלאו יהודים הרוגים בירויות. במשך ימי „ההרשמה" נורו 2648 יהודים ואילו שישים איבדו עצמם לדעת.

האקורד האחרון של הרצח ההמוני, שנערך ביהודי ווארשה נתהדהד עוד ביום־הכיפורים, ב־21 בספטמבר. באותו יום הטילו הגרמנים את המצור על הבתים ברחוב אוסטרובסקה וברחוב וולינסקה, שבהם התגוררו השוטרים היהודים ובני־משפחותיהם. 200 שוטרים ונשותיהם נשלחו לטרבלינקה. זו היתה התודה שזכו לה מן הגרמנים חלף העזרה שהושיטו להם.

לפי המיספרים הגרמניים (שמחברי הדין־וחשבון סבורים, כי הם הוקטנו במתכוון) גורשו בימי הגירוש הגדול:

מן ה־22 עד ה־31 ביולי	65.089
מן ה־1 באוגוסט עד ה־31 באוגוסט	135.120
מן ה־1 בספטמבר עד ה־12 בספטמבר	51.969
ב־21 בספטמבר	2.196
בסך־הכול	254.374

באותה תקופה נשלחו ל„דולאג" (מחנה־מעבר) ואחר־כך לעבודה 11.580 איש.

כ־5000 איש נורו ולמעלה מ־200 איבדו את עצמם לדעת.

לפי מקורות גרמניים אחרים שולחו מוארשה בשעת הגירוש הגדול למעלה משלוש מאות אלף יהודים.

סיכום הגירוש הובע בדין־וחשבון של המחתרת היהודית בדברים הבאים: „ווארשה היהודית שיכלה כל מה שהיה בה בעל־ערך בכל תחומי העבודה, המדע והאמנות. מבין הסופרים והמשוררים ניספו: ישראל שטרן, שלמה גילברט, יחיאל לרר, לייב סקאלוב (פלוסקונובסקי), לייב סלאפאק, הנריקה לאזאבאַרט, הלל צייטלין ורבים אחרים. מבין העתונאים: בנציון כילינוביץ', שמואל הירשהורן, אהרון איינהורן, גאבזה, סטופניצקי, בונין, ישראל ווינניק ועוד. מבין הציירים והפסלים: פליכס פרידמן, וויינטרויב, צינא רבינוביץ', אסטז'יגה, רוזנטאל ועוד. מבין האמנים: השחקנים חנה ברוז, מאכס ברין, אניטה רייזר, מארישה אייזנשטאט, המנצח דוד אייזנשטאט. מבין ההיסטוריונים: שמעון הוברבאנד, מבין הפדגוגים: יאנוש קורצ'אק, סטיפה ווילצ'ינסקה, אהרון קאנינסקי, מוסטקוב, ד"ר מארקינובנה, דוצנט סטאבסקה, חיים אהרון קפלן, ציטרינובסקי, המנהל ברוגאנסקי, ד"ר מ. טאובר וכמעט כל חבר המורים של בתי־הספר התיכוניים והיסודיים. מבין עסקני הקואופראציה: לייב מיכלזון, ד"ר שולמאן, גולדפארב ורבים אחרים. מבין עסקני־הציבור: שכנא זאגאן, רחל שטיין, סוניה נוביגרודזקה, יוסף ליבארטובסקי, נחמיה פינקלשטיין, סגאל, אברהם ברנשטיין, רבי יצחק ניסנבוים, שצ'יראנסקי. מבין עסקני תניעות־הנוער: שמואל ברסלאב, יוסף קפלאן, ס. לאופן, ש. קוז'יברוצקי ועוד ועוד".

הדין־וחשבון נוגע פעמים אחדות גם בשאלת התנהגותם הפאסיבית של ההמונים. המחברים מנסים לתרץ את הדבר בטעמים פסיכולוגיים, בעורמתם של הגרמנים, בבגידת היודנראט והמשטרה היהודית ובחוסר ההכנה, בחוסר האפשרות להרהר ולהתארגן. המהלומה באה במפתיע, ואיש לא היה מסוגל לעלות על דעתו, כי אכן דבר מעין זה ייתכן בכלל.

„קולם של המעטים, שקראו למרד, שהבהירו את כוונותיהם האמיתיות של הגרמנים — לא מצא כל הד בקרב ההמונים. הניוון האיום, חיי־ההשפלה, תסביך הנחיתות הטביעו את חותם השיעבוד בנפש ההמונים היהודיים. העלונים (שהוציאו אירגוני־המחתרת היהודיים) ואשר חשפו את כוונות הגרמנים ומטרותיהם נחשבו כפרובוקאציה גרמנית".

ברשימה מיום 5 בדצמבר 1942 כותב ד"ר עמנואל רינגלבלום: „חידה ניצחת תישאר —אותה פאסיביות של האוכלוסיה היהודית אפילו לגבי המשטרה שלה עצמה".

ואף־על־פי־כן אירעו אף בנסיבות הטראגיות הללו מעשים של הגנה עצמית, של חבלה ואפילו התנקשויות בחייהם של ראשי הגירוש.

מחברי הדין־וחשבון מגיעים למסקנה נכונה, כי „אפילו

ניתוח שטחי של התקופה שלפני ה־22 ביולי הטראגי — נותן יסוד לקבוע, שברלין היא שהוציאה את גזר־דין המוות על יהודי וארשה... קשה לתפוס את מלוא האכזריות הנוראה של התקופה. לעתים נדמה שאין זה אלא סיוט, ואף־על־פי־כן זוהי מציאות. הפשע שבוצע בדייקנות ודיוק כזה הצריך שיתוף־פעולה מלא בין כל הגורמים המכוונים, המבצעים והטכניים כאחד".

הדברים, שלגבי מחברי הדו"ח לא היו בגדר של השערה בלבד, שמקורה אינו אלא בניתוח קולע של המאורעות, הם עתה בבחינת הנחה, שהוכחה על־ידי מיסמכים גרמניים רש־מיים לאין־ספור, אשר זכו להגיע לידיעת העולם רק לאחר סיום המלחמה.

סופה של וארשה היהודית

לאחר הגירוש הגדול לא נותרו בגיטו אלא כ־30 אלף יהודים, שהיו רשומים ב„שאפים" הגרמניים או עבדו בסדנות גרמניות שמחוץ לגיטו („אנשי־פלאצובקות") ומיספר בלתי בדוק (25 אלף) של אנשים „פראיים", שהצליחו להסתתר בימי הגירוש ועתה חיו באורח בלתי חוקי.

הגיטו צומצם במידה ניכרת והקיף את הרחובות או את חלקי הרחובות: סמוצ'ה, גנשה, פראנצ'ישקאנסקה, בוניפרא־טרסקה, מוראנובסקה, פוקורנה, סטאבקי, דז'יקה, שצ'נשליבה, פלאץ־פאריסובסקי. גם השטח החדש הוקף חומה.

היודנראט על מישרדיו השונים עבר לבניין בית־הסוהר הצבאי לשעבר ברחוב זאמנהוף 19. השטח הפנוי, שבין גבולות הגיטו החדש לישן נסרק לעתים תכופות על־ידי מישמרות גרמניים, שבדקו אם לא נסתתרו בו אנשים. כל אדם שנמצא בשטח ולא היתה עמו תעודה מתאימה, נורה בו במקום. ליד פתחי התעלות שבתחומי הגיטו הגדול הוצבו זקיפים לשמור מפני בריחה בדרך התעלות.

מחוץ לגבולות הגיטו המוקטן נשארו כמה סדנות, שאף הן הוקפו חומה. בדרך זו קמו איים מיושבים, מוקפי חומות, שביניהם הפרידו רחובות ריקים ובתים בלתי־מיושבים, שנקראו „שטחי פרא". הפועלים רוכזו בגושי־מגורים, שאף הם הופרדו זה מזה בגדרות או בחומות, והם היו הולכים לעבודתם בסך, תחת מישמר השוטרים היהודים. בשטח ה„שאָפּ" או בגושי־המגורים קיימו את השמירה אנשי ה„וורקשוץ" — שומרי המיפעלים — שרובם גויסו מבין שוטרי־הגיטו לשעבר, אשר הצטיינו באכזריות מיוחדת. המעבר מגוש לגוש היה אסור.

בשעות העבודה (מ־6 בבוקר עד 6 בערב) אסור היה לשום איש להימצא ברחוב.

„השאָפּים הם מוסד של עבודת־עבדים. היהודי חייב לאמץ את כל כוחותיו, ולעומת זאת תנאי־העבודה והמזון הם כאלה, שבמשך זמן קצר הוא מאבד בכלל כל כושר לעשות עבודה כלשהי" — (רינגלבלום). שעות־העבודה הן 8 שעות ליום. — המזון הוא מרק דליל ושמינית הק"ג לחם ליום. תמורת הלחם והמרק יש לשלם 3—5 זהובים. תמורת שאר מיצרכי־מזון קצובים הנמכרים בחנויות של המחנה יש לשלם מחירים מופ־קעים. כן חויבו הפועלים בתשלום מס־גולגולת בשיעור של 3 זהובים לכל פועל.

הפועלים חייבים לשאת מיספר מחובר לחזה, המשמש לפועל הוכחה, שהוא שייך למקום־עבודה חוקי. יהודים ללא מיספרים סופם גירוש או הוצאה להורג בירייה בו במקום.

כפעם בפעם היו הגרמנים עורכים התנפלות על אחד ה„שאָפּים", וכל מי שנמצא בו בלא שיהיה רשום ברשימת עובדיו, נלקח לגירוש. למעשה היה כל אדם ואדם נתון בסכנה מתמדת, לפי שאנשי־הס"ס היו אוסרים או יורים בו במקום בכל מי שרצו להיפטר ממנו. היודנראט נדרש על־ידי הס"ס לספק לו יום יום משהו אחר: קאביור, שוקולאד ודומיהם.

כאלף פועלים ופקידים של הקהילה עבדו ב„וורטאראפאסונג", המוסד הגרמני, שעסק באיסוף רכושם של היהודים שגורשו.

את הלך־הרוח ששרר בגיטו וארשה לאחר הגירוש הגדול מתאר רינגלבלום ברשימותיו (בדצמבר 1942): „עתה, לאחר שהציבור נרגע קצת והוא מסכם את אשר עבר עליו, מתעורר בו רגש של בושה על שלא גילה התנגדות אפילו למשטרה שלו עצמו. משנזכרים מיהו הנושא באשמת השחיטה ההמונית, מגיעים לידי המסקנה, כי במידה רבה מוטלת האשמה על המשטרה היהודית. יש אפילו רבים הטוענים, כי המשטרה היהודית נושאת בכל האשמה כולה. ועתה מתנקמים על כך. עושים חשבון, שההליכה לעקידה מרצון לא זו בלבד שלא הקטינה את היקף האסון אלא עוד הגדילה אותו... עתה אסור שזה יישנה עוד פעם. עתה יש להתמרד, זקן ונער חייבים להתגונן מפני האוייב".

היהודים שוב אינם נותנים אימון בהבטחות הגרמנים, הם משתדלים לעבור לצד הארי, צעד שלא היה מן הדברים הקלים. אחרים, שאין להם כל סיכוי לכך, בונים מחבואים („בונקרים") בתוך הגיטו גופא. (הבונקרים הם מסוגים שונים: הדרים מאחורי קירות; מרתפים גדולים מתחת לרצפות וכד') ומציידים אותם במזון לזמן ממושך. יש אפילו בונקרים, שצויידו במאור חשמלי, באספקת מים. כאן אומרים היהודים להסתתר במקרה של „אַקציה".

ב־28 באוקטובר 1942 פירסם מפקד הס"ס והמשטרה פקודה להקמת רובעי־מגורים ליהודים במחוזות לובלין ווארשה, בכלל זה גם בוארשה עצמה. הקומיסאר לרובע היהודי אורסוואלד קרא אליו את נציגי היודנראט הוארשאי, ולמען הוסיף חשי־בות לדבריו הזמין לפגישה גם את מפקד הס"ס והמשטרה בוארשה, פון זאמרן. הוא הודיע, כי על־יסוד פקודה חדשה יתווספו בקרוב לגיטו וארשה כ־5 אלפים יהודים. הוא הבטיח ליהודים החדשים מנות־מזון הניתנות לפועלים, וגם לאלה שלא יעבדו. אך עם זאת הוא ביקש תוכנית־עבודה בשביל הגיטו עד לחודש מאי 1943.

ואכן הוראה זו היא שגרמה שרבים מבין ה„פראים" קיבלו זכות קיום חוקית. כאלף יהודים שוחררו מכיכר־המצוד. כן הוכנסו לגיטו יהודים מכמה מחנות־עבודה שהתחסלו ואף יהודים שנאסרו בצד הארי. בקיצור, היו תמימים שהאמינו, כי אכן תקופה חדשה מתחילה בגיטו...

ואולם מחברי הדו"ח המצוטט לעיל העריכו נכונה את משמעותה של ההוראה החדשה. הם כותבים: „אין איש שעוד אפשר יהיה לרמותו בנוגע לערכה הממשי של ההוראה. למעשה הכוונה אינה אלא למצוא שוב ולרכז במקום אחד את כל המסתתרים ביערות ובכפרים והמפוזרים על־פני ישובים רבים בעשרות נקודות על־מנת לחסלם אחר־כך לחלוטין".

ואכן כך היה.

מיומן הגיטו

מאת רחל אוירבך

וארשה, — 20.9.41. פעמים רבות כבר אמרתי להתחיל בכתיבה ותמיד רפו ידי. תוקפת אותי מעין הרגשה של אוזלת־יד, מעין תחושה, כי לא אוכל בשום פנים, לא אעצור כוח לתת ביטוי לאותה מציאות, שאנו חיים אותה בימים אלה. לרגעים חוששת אני, כי אותם מחזות חיים איומים, מעניינים ונוראים לכשעצמם, שאנו מסתכלים בהם יום־יום, ירדו אולי לטמיון יחד אתנו, בדומה למחזות הבהלה שבאוניה שוקעת, או בקרב אנשים הנשרפים חיים, או נקברים חיים... ומי יודע, אם יישאר לפחות עד ראייה לשבר הזה...

רק שני דברים הם המשגשגים בעיר הנצורה; שני דברים חשובים מאוד: האהבה והמוות.

על הדבר הראשון לא אכתוב עתה, על ירידת ערכה של האשה, על עגביה אחרי הגברים. באווירה של אימת־המוות והרעב לחיים ולתענוגותיהם על סף בור הקבר, מגרה אותן ייצר הבריחה מפני המגיפה, מפני מות־הרעב. דומה, שתמיד היו אלה פני־הדברים בעיתות מלחמה, בעיתות של מגיפות המוניות. בנות שבע־עשרה וארבעים וודאי אינן מתפלספות כלל על אותו נושא, בהתפקרן בזו אחר זו בחדרי־רווקים צרים. כל בחור, שעדיין עומד איכשהו על רגליו, כל „שוטר" יהודי נעשה מעין קאזאנובה זוטא.

אך הרי אמרתי לכתוב — על המוות. על המוות המשוטט לאור היום על־פני חוצות העיר הנצורה.

זה כבר השבוע השלישי שבאתי עמו במגע קרוב לרגל מותו של בראכסמייאר.

מוות זה היה בשבילי מכה קשה. הוא נטל ממני לחלוטין את האמונה ביעילות עבודתי במיטבח העממי ובתכליתיותה.

לא פעם השתדלתי בשבועות האחרונים ואף הצלחתי להשיג כסף וחבילות, תוך ניסיון להושיט לבראכסמאייר עזרה. כפי שהתברר עתה, איחרתי. אומרת הייתי, כי חרפה ובושה תהיה זו למיטבח שלנו, ואולי אף לכל המחלקה שלנו לעזרה עצמית ציבורית, אומרת הייתי, כי יהיה זה כישלון וקלון אישי שלי, אם לא יעלה בידינו להציל ממוות־רעב אפילו אדם אחד, שהוא חשוב בשבילנו.

אדם עדות חיה, אדם שיצא משם, (מדאכאו: ההערה נוספה בשנת 1946), שבתורת אחד מבין שנים־עשר חברים לגורל יצא חי והחזיק מעמד לאחר שכל השאר ניספו — דווקא אדם זה לא תעמוד לו עזרתנו. ואמרתי אף זאת, כי פלר הזקנה (שטרומפפלד; תוספת ב־1946) עוד תאריך ימים יותר ממנו, הצעיר ממנה ב־25 שנים לפחות, בעל מיבנה־הגוף האתלטי, בעל ריאות־הברזל, ומרבה בספורט לשעבר. וזה אמנם נתקיים. הוא שהיה מביא לה, הגוססת כמעט, הנפוחה נוראות מכפן, את מנת המרק בסיר והיה מוסר לנו את בקשותיה למנות־מזון שונות בנעימה של הומור מקורי משלו — הוא שוב אינו בין החיים, ואילו היא התגברה והיא באה אלינו יום יום.

תמיד הייתי רואה בו את הדמות של דראמה שטרם נכתבה בשם „האדם מדאכאו". וכך הוא גם יישאר בזכרוני לנצח. גוף אתלטי אדיר, משהו מעין „גולם" שבסרט, לבוש חליפה כחולה כהה עם כפתורי נחושת, שוודאי ירש אותה מאיזה בית־כלא או מחנה (מאחוריו היה עבר עשיר גם בהא וגם בדא) ואותה התנהגות מאופקת, אותה שליטה עצמית, שאף היא מן־הסתם באה לו „משם". וכפי שהיכרנוהו במשך קרוב לשנתיים, למן אוקטובר 1939, — כאשר הגיע כאחד הראשונים („זבונשין" — 1946) אל המיטבח שלנו — כן לא היה לנו מעולם לטורח, מעודו לא ביקש דבר כלשהו, תמיד רק היה מודה — דאנקה פרבינדליכסט, דאנקה נוכמאלס — ובנועם־הליכותיו זה היה כובש את לבם של הבריות, אפילו של אנשים פרימיטיביים ואטומי־רגש ביותר. שעות על שעות היה עומד בפרוזדור בשימו כף ידו האחת בתוך הכף השנייה, לא היה מרעיד מקור, מעודו לא גילה סימני חוסר־סבלנות, תמיד נכון לחייך, להתבדח, לשוחח על פוליטיקה. סבורתני, כי הוא לא ידע לבקש נדבות, לא ידע לתבוע וכל־כך הירבה לחזר בסבלנות על פתחי המו־סדות שלנו, כל־כך האריך בצפייתו למילוי ההבטחות מצד פלוני אלמוני, איזה רופא, שבא לעזרתו בימי־ההפצצות — ציפה כל־כך הרבה זמן, עד שאבדה לו כל תיקווה, עד שלאחר ההפסקה האחרונה של עשרה ימים בבישול הארוחות במיטבחים העממיים — התנפח עד שניתרגש עליו אותו מצב אופייני ומסוכן לכל הנפוחים — שיוויון־הנפש. אחרים נעשים ילדותיים, היסטריים.

שמעתי כי לאחר ההתנפחות הגמורה קיים עוד שלב אחד — סמוך למוות — היעלמותה הגמורה של ההתנפחות, רזון גמור של הגוף, עד שהוא נראה כשלד בלבד. ואכן מסוכנת ביותר היא אותה אדישות. יש בה דימיון לאותו חשק לשבת ולהירדם לכהרף־עין, המתעורר באדם התועה בסופת־שלג, והצפוי לקפיאה בקור. כמה פעמים הסברתי את הדבר לב־ראכס־מאייר, באותם הימים שכבר טיפלתי בו, כאשר התחלנו לספק לו תזונה מוגברת, ואילו הוא שוב לא גילה אלא מרץ מועט ורצון־חיים רופף, לא היה מנצל כראוי את המכתבים שהייתי נותנת לו ל„טאז". — „אתה חייב לרצות לחיות" — הייתי גוערת בו — „לא אחד מבין הנפוחים מבקש נדבות, בוכה, נאבק כל כמה שהוא יכול ומשתדל להציל את חייו, אף־על־פי שיש לו פחות סיכויים מאשר לך. אני יכולה לעזור לך, אך איני יכולה לשמש לך מנוע נפשי, לטפל אך ורק בך, משל היית תינוק..."

„גערי בי, גערי בי כהוגן" — היה משיב לי על כך ומחייך, משל לא עשה את כל הדברים להצלת בריאותו אלא מתוך נימוס, על־מנת שלא לגרום לי צער. ואולם התיאבון עשה את שלו ולאחר כמה שבועות של אכילה ליד שולחנם של עובדי המיטבח, וכן לאחר שהתחזק והתאושש בעזרת החבילות שהייתי מספקת לו, ניכרה בו הטבה כלשהי. הנפיחות נעלמה מפניו, תנועותיו נעשו זריזות יותר, ורק ידיו נשארו נפוחות

ככריות זעירות והוא קרא להן „פאטש־האַנדכאַן״. בדיחות־הדעת וצלילות־המחשבה לא עזבוהו אף לרגע אחד. „דאס גאַהירן ארבייטט״ (המוח עובד) — היה קובע לעתים קרובות, כאילו מתוך תמהון.

השואה באה באורח בלתי־צפוי לחלוטין. ביום עוד שהה אצלנו כמה שעות, כרגיל. הוא התחמם באולם בשמש ורק התאונן על צימאון בלתי רגיל. אחר־כך נודע לי, כי היה לו קילקי'ל קיבה וזה, כנראה, הדבר שהכריעו. וודאי קיבל עווית, הוא קם ממישכבו פעמים אחדות ושוב היה שוכב, במיטבח הצר שבדירה אשר בקומה התחתונה, שבה התגורר. עדיין מדי היה שיעיר את מישהו משנתו, כבר חלש היה כזבוב. מאחר שלבו נחלש כבר לגמרי — יתכן והתעלף, איש לא היה על ידו, וכך הסתלק לו, אגב אורחא. שהרי אני עצמי התעלפתי בשבוע שעבר ולא מחמת עווית קשה ביותר, ואילולי שמעו קרובי בשעה ארבע לפנות בוקר את קול נפילתי — מי יודע אם לא הייתי עתה באותו מקום, שבו נמצא בראכסמאייר.

ראיתיו לאחר מותו. עם שומר המיטבח הלכתי אל מעונו באותה סביבה אסורה. פניו כאילו נעשו צעירים יותר, שלווים, עיניו עצומות, כאילו מת בשנתו. הבלורית המכסיפה האופיינית מסורקת כלפי מעלה. התעוררות והתרגשות שררו בכל החצר כולה, שבה ידוע היה בכינוי „דאַר דאטש״, חביב ומכובד על הבריות בשל נימוסיו, נחשב היה כאדם „מן העילית״, בעל השכלה. ידידיו: סנדלר, שהיה מתקן את נעליו חינם אין כסף, הגלב שהיה מספרו ומגלחו אף הוא בחינם ודומיהם — הכול התפארו בפני, שהיה יושב אצלם בערבים, שותה „תה״, משוחח בענייני פוליטיקה. היו שסיפרו, כי כל זמן שהיה להם עצמם, היו מאכילים גם אותו.

בשעת מותו לא היה איש לידו. בקום בעלת־הבית שלו משנתה, תמהה על שהוא עדיין שוכב ונוחר. היתה זו הגסיסה...

משהביאו את הידיעה אל מיטבחנו, לא רצו עובדינו תחילה להגיד לי את האמת. ואכן טוב עשו. שכן היתה לי הידיעה הזאת בבחינת מהלומה קשה. הצער על האיש והדיכאון שבא עלי מחמת המלאכה הגרועה שלנו. ושמא חייבת הייתי ללכת עמו אל „טאז״ בעצמי, לדאוג שיקבל את הזריקות וכיוצא בזה. היתה זו אי־הצלחתי האישית, חוליה בשרשרת המשימות הבלתי־מוצלחות שלי ביחס לאנשים, שנימנו עם אלפי הנזקקים אשר עברו דרך המיטבח שלנו. אחר־כך נתפסתי לנחמה המע־ציבה, לערוך לו לוויה, לסדר לו עניין שבמותרות: קבר עצמי משלו. ואף דבר זה לא עלה בידי מחמת תקלה של מה־בכך. השמש שלנו, פינחס, הוא שקילקל את השורה. כבר התגברתי על כל הקשיים, כבר השגתי את ההנחה המגיעה לעובדי אירגון העזרה היהודית העצמית ובידי כבר היה הסכום הדרוש של 130 זהוב, שחלקו ניתן לי על־ידי י. (גיטרמן — 1946) והשאר על־ידי אנשי הרובע. פינחס אף היתנה עם חברה־קדישא, שהגווייה תושכב לחוד, לפי שהיא תיקבר בקבר מיוחד.

הדבר היה ביום ו׳ בשבת. לאחר ששוחרר מעבודתו, הוא עמד ליד הבית במשך כל היום כולו ועד לשעה שבע בערב והמתין לבוא עגלת־המתים. ואולם העגלה לא באה אלא כמחצית השעה לאחר לכתו. ואיש לא הודיע לחברה־קדישא על התנאי המפורש. במיטבח השאיר בשבילי את הידיעה, שעשה את המוטל עליו. ביום א׳ בבוקר, כאשר התכוננתי לנסוע לבית־הקברות, כדי להשלים את הסידורים הפורמאליים, נסתבר שחברה־קדישא אינה יודעת מאומה, וכי הגווייה נקברה מן־הסתם עוד עם שחר.

ושוב לא וויתרתי ונטלתי על עצמי משימה חסרת־שחר. שכרתי ריקשה, הפעם לקחתי עמי את שמש־המישנה יוסף ונסענו לחפש את הגווייה בין אלו שעדיין מוטלות לפני קבורתן, באולם ששמו מפורסם עתה בוארשה כולה — ב„סככה״. מי יודע, שמא עדיין לא נקברה? ראשית־כל בדקנו במישרד ונאמר לנו, כי ברשימת הקבורות של יום ו׳ ויום א׳ השם בראכסמייאר אינו מופיע. ביום ו׳ קברו בקבר־אחים 18 גוויות, וביום א׳ 69. כיוון ששמו של בראכסמייאר לא הופיע בין השמות הידועים, היה מקום להניח, כי הוא נמצא בין האלמונים.

ואולם כל חיפושינו — וערכנו אותם בקפדנות רבה, הצצנו בפני כל בר־מינן, שמוטל היה בסככה — עלו בתוהו. את בראכסמאייר לא מצאנו, לא ראינוהו, אך לעומת זאת ראה ראינו עשרות בראכסמאיירים אחרים. וכי אין הם שווים כולם לאחר מותם — אלע גלייך — כדבריו של „המשוגע החכם״ של העיר הנצורה, שבדיחותיו המשעשעות והנפוצות ביותר נסבות על עניין המוות. כלום אין כולם שווים? בהסתכלי במיפעל המוות, בחרושת המוות שבבית־העלמין היהודי בחודש ספטמבר 1941, הרגש הרגשתי עד כמה ילדותית ונטולת־חשי־בות היא כל המשימה הזאת לעשות חסד־של־אמת לאדם גלמוד, לקורבן שנקלע לכאן ממרחקים. איני יודעת אפילו, אם הוא עצמו היה משתדל כל־כך שלא יהיה מוטל כאלמוני בקבר־אחים יחד עם עוד רבים אחרים, שאולי אף בחייו היה שרוי אתם יחד באיזה תור צפוף למרק, לבית־המרחץ, לקבלת קפה ממותק בסאכארין ומנת־לחם בת 30 גראם. וכי מאי נפקא מינה עם מי וכיצד שוכבים לאחר המוות, כששוב אין האדם אלא בר־מינן, שנחשף מכותנתו המזוהמת האחרונה, גופה עירומה כחלחלה־צהובה...

מהרהרת אני בכך, מהו הדבר שהפתיעני ביותר באותה סככה ובתצוגת הגוויות ההיא. עתה — אני כבר יודעת. היה זה — העירום שלהן. לא אדע מאימתי הונהג היחס האכזרי הזה לגוויות, אותו „בזיון המת״ בעצם תוקפה של עונת המוות...

מקומות „הגונים״ יש באותה סככה, שלפני המלחמה שימשה כנראה אורווה לסוסים — כחמישה־עשר עד עשרים לכל היותר. עומדים שם באמצע דרגשים ארוכים, מוגבהים קמעה מצדם האחד המשמש כמראשות, ועליהם מוטלות שתי שורות של בעלים בעטם המכוסים יפה בנייר שחור. אלה יש להם כרטיס „ציון״ עשוי כהלכה וכרוך לבוהן רגלם, וכבר מזומנה להם קרקע מיוחדת משלהם שמחירה שולם מראש. ודאי ישנו גם בחייהם במיטות משלהם, ישבו בבתי־הכנסת במקומות מהוגנים משלהם. ואילו עתה שוכבים הם כאילו מתאמצים שלא להסתכל באלה המוטלים ליד הקירות, כשהם מוערמים זה על־גבי זה. מי לאורך ומי לרוחב, פלוני פניו מופנים כלפי התיקרה, אלמוני כלפי הריצפה — בערימה. בערימות. מכל מקום מיון מסויים עדיין קיים: הגברים לחוד, הנשים לחוד, ואף הילדים לחוד.

בחצר שלפני הסככה נראות עגלות הזורמות מכל השערים והפתחים, עגלות רתומות לסוסים, עגלות־יד, עגלות־אופניים, איזו „ריקשה״ תמהונית רתומה לשני אנשים משל חברה־קדישא, שאחד השחקנים הוציא לה פעם מוניטין בפיזמונו ששר בבית־הקפה. הוא שיחק את פינקרט ובשמו אמר „מי שיסע פעם אחת בריקשה שלי, שוב לא יסע באחרת לעולם״. הפועלים,

שוליות־הקברנים, בחורים בריאים, לבושי מעילים קצרים ונעולי מגפיים, שלפי השמועה הם מקיימים את נפשם בסביאת אוקוביט, ניגשים במרץ לפריקת „הסחורה" (במו עיני ראיתי, כי לישכת בית־הקברות משתמשת ברשימותיה ובהוראות הנוגעות לגוויות־המתים בפינקסים נושאי כתובת „המחסן יקבל", „המחסן יוציא"). חלק מן הגוויות מביאים אל הסככה, את האחרות ישר לאולם הטהרה, את אלה גוררים או מובילים בעגלות שדפנותיהן עשויות סולמות, את האחרים בעריבות, ושוב אחרים נוטלים פשוט שני פועלים, זה ברגלים וזה בידיים. לגוויות צעירות יותר אין כלל צורך בשני אנשים. הפעם ראיתי זאת במו עיני. ראיתי שוליית־קברנים כשהוא תופס גוויה ערומה של ילד בן כמה שנים בעור שבין העורף והגב, ומרימו כחתלתול הנישא בפי אמו, וכך, בהתנדנדה בדרך בזרועותיה ורגליה, נישאה הגוויה הקטנה והוטלה על אחת הערימות.

גם מן העיר אין הגוויות מובאות לרוב בארגזים מיוחדים, אלא ב„מגירות", כשהן מסודרות שם זו על־גבי זו על־מנת שהמקום ינוצל כדבעי. אחת מבדיחותיו של רובינשטיין נוגעת בנושא זה. „לייג דיך אוועק אויף א זייט, וועט זיין מער פלאץ פאר א צווייטן" („שכב על צדך, ויהיה יותר מקום לעוד מישהו"), אומר רובינשטיין למראה „עגלה" מתקרבת. למות משמע עתה, בלשונו של רובינשטיין, „אָפּגעבן די באנע" (להחזיר את כרטיס־המזון).

...וכך זורמות מכל צד עגלות־המוות גדושות מיטען. בהימצאך ברחוב גנשה, יש לך הרושם, שכל העיר גוועת והולכת. בכל הרחובות הגובלים עם גנשה מצויים מישרדי־קבורה לרוב. חלק מהם תלו שלטים מהודרים, זרי־פרחים עוטרים את המגן־דוד המצוייר ובאותיות־כסף על רקע שחור. ואף השמות, המחקים את שמות החברות הקיימות זה מכבר — „חסד של אמת", „עולם האמת", ו„עולם הנצח". יריד של מתים. בכל הדרכים והשבילים, המובילים לגנשה זורמים במהירות עגלות שחורות וכלי־רכב אחרים. על כל צעד ושעל. כפלגים הקטנים, הזורמים לנהר הגדול, הבולע הכל...

את בראכסמייאר לא מצאנו.

11.10.1941 במיטבח נמסר, כי וויינטראוב כבר מת. אדם שקט ומעניין, שידע לספר דברים רבי־עניין על הדיאלקטים היהודיים. „ווי אזוי די אידן פון א גאנץ יאָר רעדן אידיש" (כיצד היהודי מכל ימות־השנה מדבר יידיש) — כך אמר להכתיר את חיבורו שרצה להוציא על הלשון שבסיפורי פרלה. הוא היה חרש, ולפיכך דיבר בלחש. ובלחש הזה של חרש הוא התוודה לפני כמה פעמים על חרדתו מפני המוות. הוא פחד, כי לאחר הרשלה, הוא הינו המועמד הקרוב ביותר לעולם הבא. בהתאמצי להשיג משהו למענו הייתי אומרת, כי הוא לא יהיה אומנם השני, כי לאחר הרשלה (סופר ומשורר ביידיש שגם שיריו אבדו) נסתלק כבר צ׳בוצקי ועוד מישהו, אבל הוא יהיה השלישי, הרביעי או החמישי. ואכן כך היה. בפעם האחרונה ראיתיו, כשהוא מטפס ועולה במדרגות, במושכו בידיו את ברכיו הנפוחות, כדי לקבל מנת מרק. וכי מה יכולתי לעזור לו עוד, מלבד מנת המרק. נתתי ל(קירמן — 1946) את 50 הזהובים, שלא השתמשתי בהם להלוויית בראכסמאייר, ואילו להוציא את מישהו מזרועות המוות לאחר שכבר התנפח, לכך דרושים אלפים. למרבה המזל הם נמצאו לצורך הצלתו של ישראל שטרן, אך לא נמצא הכסף בשביל „החוקר הפרטי" — וויינטראוב. עתה מחכה אני לידיעה, ששוב אינו מתענה ביסוריו.

* * *

לפני חודשיים שלושה, היה אברהם עדיין נער יפה. גבה־קומה ובעל שיער שחור, שגבות עיניו השחורות מחוברות מעל לעיניו היפות והנבונות, מוכשר עד מאוד ובעל אינטליגנציה עמוקה. כפי שסיפר לי לָמד לפני המלחמה בבית־ספר מקצועי והצטיין עד כדי כך בלימודיו, שהיה היהודי היחידי שזכה לפרס — טיול על־פני פולין כולה יחד עם קבוצת תלמידים פולנים. הוא מדבר פולנית רהוטה, מצטיין בנימוס רב, מחונך כהלכה, כמותו כאחותו. אביהם מת עוד לפני המלחמה, או בימי ההפצצות, האם מתה כבר לאחר שהועברו מפראגה — מרעב. בהישארם שניהם לבדם — הוא בן שבע־עשרה, היא בת ארבע־עשרה — מכרו הכול עד החפץ האחרון ושוב אין להם אלא ארבע הקירות החשופים שבעליית־הגג של איזו חורבה. אין שם זגוגיות, הגג דולף, והם ישנים יחד על איזו מיטת־ברזל ישנה, ללא גבעול של קש לריפוד, ללא כל סמרטוט לכיסוי. לפי מה שהוא סיפר לי הריהם שוקעים שניהם בחוטי־הברזל של המיטה עד כדי כך, שמי שקם בבוקר ראשונה, הריהו עוזר לזולתו להינתק מן המיטה ואז הם קמים שניהם, קפואים עד העצמות מצינת הלילה. צריך היה לראות את הזוג הזה בתחילת הסתיו, כיצד היו מהלכים שלובי־זרוע, כיצד היו יושבים „להתחמם בשמש", והוא שבידו היה פתק של רופא, שקבע אצלו את מחלת השחפת, האמין כל־כך בשמש ובכוח ריפויו, כאילו לא היה זה חודש אוקטובר, אלא מחצית מאי ומזג־האוויר הולך ומתחמם... אותן „אמבטיות שמש" — איני יכולה לתאר לעצמי משהו עגום יותר מזה... ואף לא ראיתי מחזות רבים עגומים יותר מאשר הזוג הזה. והרי אין חוסר במחזות עגומים בעיר הנצורה.

עוד בקייץ נתתי את דעתי עליהם — בעצם היו הם מן הסועדים על שולחננו ואפילו אירע לא פעם בעבר, שהוא היה קונה את פתקי הארוחות כסדרם, אלא שכרגיל היה חסר משהו, או שהיה מאחר מחוסר מעות, או שלא היה בידו הסכום המלא, — וכך עברו קמעה קמעה לרשימת „אוכלי־החינם" שלנו. משחלו הפסקות בפעולת המיטבח, היו רואים אותם מהלכים בחצר־המיטבח בדומה לכלבים רעבים, המהלכים סחור־סחור מסביב לאיטליז. עצם שהותם בשטח הזה של „שובע" היתה מביאה להם הקלה.

לפני כמה שבועות נשתנה מראהו של אברהם באופן מבהיל. הוא נראה ממש כבר־מינן חי, שחילץ עצמו מקברו ועל פניו נשארו עקבות העפר שדבק בהן. כולו מכוסה היה כיבים שחורים, וודאי מחמת חוסר וויטאמינים. נוגעת עד הלב היא דאגתו לאחותו. לשניהם יש רק ספל אחד וכף אחת בלבד, ומשנמזג להם המרק, הריהו מאכיל אותה לעתים קרובות בכף, כדרך שמאכילים תינוק. סידרתי להם מקום באחת ה„תחנות", רציתי להשיג בשבילו מקום בבית־החולים, אך הם מפחדים פחד נורא מפני שני הדברים האלה ורק אצלנו הם יושבים כל יום שעות תמימות. והעובדים שלנו, ובחלקם גם לקוחותינו, יורדים לחיי על שאני מרשה ליצורים מזוהמים כאלה לשבת על הספסל, שאני מקדישה להם תשומת־לב מיוחדת כאילו תשומת־לבי היה בה כדי לעזור במשהו, לשנות משהו!

13.10.1941 השערותי נתאמתו. היום לא באה למיטבח אלא

גוצ׳יה לבדה. אחיה שוב אינו בחיים. הוא מת אתמול על מדרגות הבית שלהם, ושם הוא מוטל עד עתה. הוא יהיה מוטל שם מן־הסתם עד ליום הראשון שלאחר החגים. הקטנה, אף־על־פי שכפעם בפעם היא בוכה בכי מר, ונראה בה שנפשה פצועה מחמת מות האח, עמד לה מכל מקום כוח ההגיון או התחושה, שהלצה את נעליו — נעליים חדשות, שניתנו לו לא מכבר על־ידי וועד־הרובע — וכן את מעילו העליון כביכול. כפי שסיפרה לי מפה לאוזן, כאילו רצתה להתפאר בזריזותה, היא אומרת להביאו מחר למרחץ הקיטור, כי סוף־סוף היא הולכת — עתה רק לבדה — אל ה„תחנה". היא אומרת למכור את הנעליים ובתמורתן לקנות נעליים לעצמה, כי אלו שהיא נועלת עתה הן קרועות. את המעיל היא תלבש „וחם יהיה למעלה". אלו הן תוכניות העתיד של גוצ׳יה, שאינה חופשית לגמרי מרגשי יורשת, שלרשותה עומדת ירושה מסויימת, ואף — זו פעם ראשונה בחייה — העצמאות. וכך, לא חסרת כל תיקווה או רצון למלחמת־הקיום ואמונה בכוחותיה, הלכה הביתה, כדי לישון בפעם האחרונה — עתה היא לבדה — על אותו מישכב של חוטי־ברזל שעל־גבי עליית־הגג, שלדבריה חדרו שם פתיתי שלג בעד החורים — באוקטובר זה יש לנו גם שלג, היא תעבור על־יד הגוויה המוטלת על המדרגות ותעלה לבדה לעלייה האפילה, הילדה בת הארבע־עשרה...

ואשר לירושה, הרי גם אנו ירשנו משהו מאברהם. מתכוונת אני לאחותו, ועם זאת הננו אנו חלק מהירושה שלה אחרי אחיה. כך היה גם עם אוכלים אחרים, שהיו סועדים על שולחננו ואחר־כך מתו. למשל, כאשר מת לרר משרפץ (הוא מת למחרת היום לאחר אותה הפגנה שערך כחבר איגוד הסוחרים הזעירים, בשוכבו על המידרכה שלפני שער־הכניסה למשרד האיגוד — 1946), באה אלינו בתו הקטנטונת ומסרה לנו את צוואתו, שמהיום ואילך ניתן לה את מנת המרק „שלו". וחוץ מזה משפחת נאכטגיבורן, שבאה לאחר מות אבי־המשפחה, ועוד ועוד.

צלחת מרק לנחמה...

14.10.1941. הסטאטיסטיקה של החודש האחרון — ספטמבר — מוכיחה ירידה בשיעור התמותה כדי 20%. אוקטובר והחודשים הבאים ימלאו את החסר ועוד יוסיפו כהנה וכהנה. ימי־הקור הראשונים יטאטאו כבמטאטא־ברזל את כל אלה, שכבר עתה הם נמצאים ברחוב, שמכרו את לבושם החם, והם חלשים כזבובים בסתיו. שוב אין כל ערך לכוח חיוניותו של היהודי הוארשאי. הם צועקים ומתגוננים עד לנשימתם האחרונה, עד לשעה ועד לרגע האחרון ממש, אך שעה זו ורגע זה מגיעים מכל מקום.

לעת ערב, בשובי מעבודתי, שומעת אני באפילה השוררת ברחוב, קול בכי של ילדים. מישהו עזב ביום את הילדים האלה ושוב לא לקח אותם. באיזה שער של השוק קורא איזה נער לא עוד „עס הונגערט מיך" (אני רעב), כי־אם „ס׳איז מיר קאלט" (קר לי), „איך גיי אויס פאן קעלט" (אני גווע מקור), „שוב איני מרגיש את גופי, אני כבר בר־מינן". שוב אין לפני מי „להעמיד פנים", כי השעה היא כבר כמה דקות לאחר עשר ועתה עוד אין כמעט אף נפש חיה ברחוב המואפל לחלוטין. ואם לא זה, הרי מישהו אחר כבר יהיה בר־מינן עד אור הבוקר. ברחוב שלנו ראיתי אתמול שתי גוויות מכוסות בנייר. ב. סיפר לי, כי באיזור שלו בלבד נמצאו אתמול עשר גוויות.

נציגי השילטונות, שערכו פעם סיור ב„רובע", שאלו, במה אפשר להסביר את אדישותם וחוסר התעניינותם של עוברים־ושבים הנראים כאמידים, בגילויי המצוקה הנוראים האלה. נציגי ה„יודנראט" שנתלוו אליהם נתנו להם תשובה קולעת, לדעתי: כל עובר ושב יהודי חדור הרגשת הוודאות, שמה שקרה היום לפלוני, מחר יקרה לו.

ואומנם כך הוא הדבר. גם במבול המתואר במיקרא ואצל אובידיוס לא כולם מתו בבת־אחת — אלא שכבות שכבות. מעשיו של מלאך־המוות, המטהרים את הרחובות ברובע, מעלים בזכרוני את מעשי המנתח בגוף הנגוע בסרטן. עוד לא הספיק לנתח שיכבה אחת של ריקמת הבשר, וכבר יש צורך לנתח עוד. ולמרות רצונו מוכרח כל איש ואיש להעמיד לעצמו את השאלה: לאיזו שיכבה יהיה שייך הוא?

13.2.1942. שוב מאזן קצר של קציר המוות. וכי על מה עוד הייתי יכולה לכתוב בקשר עם עבודתי במיטבח? קימעה קימעה בשלה בי ההכרה, שכל פעולתם של מוסדות החסד שלנו בדין שתיקרא, מוות בשיעורים. בדין הוא שנבין סוף סוף, כי להציל את מישהו ממוות לא נוכל, אין אנו יכולים אלא לדחות את המוות, להשהותו, אך לא למונעו. בניסיון שלי בעניין זה עוד לא הצלחתי אפילו לגבי אדם אחד. אפילו לגבי אחד ויחיד! והרי קשה לטעון כנגדי, שהתעניינתי פחות בנתונים לטיפולי משהתעניינו עסקנים אחרים, מנהלי המיטבחים, התחנות וכיוצא בהם. רעת־לב, חסרת־נימוס וגסה במידה שאין למעלה ממנה היתה איפוא בדיחתו הקברנית של מר ב., שכל מי שאני מטפלת בו טיפול מיוחד, הכרח הוא לו שימות... הדבר הכאיב לי עד מאוד — כיוון שנאמר ברגע שקיבלנו את הידיעה על מותה של גוצ׳יה — „גוצ׳יה המעלה סרחון" — שמתה לפני חמישה ימים בבית־החולים למחלות מידבקות — האחרונה אולי מבין הנתונים לטיפולי. הננו חסרי־אונים, אנו עובדים לריק.

התוצאה היחידה של עבודתנו היא אולי רק זאת, שכל הגיטו לא ימות בבת־אחת, שהמוות הוסדר, שמכל מקום אפשר להספיק איכשהו לקבור את הגוויות. למנוע ממישהו את הגורל הצפוי לו אין בכוחנו. מי שנשללו ממנו קורת־הגג והמיטה הנקייה, מי ששוב אין לו פינה משלו, גורלו כבר נחרץ. עתה גוועים כבר שרידי קבוצת המשולחים „הראשונים" משנת 1939, אלה מבזשזין, שירפץ, קאליש וכו׳, וקימעה קימעה מבשילות לכך השכבות הבאות. „תחנות" אינן אלא בתי־מוות גדולים, מקומות שאימיהם עולים על הידוע לנו מן העבר.

לא הצלתי אותם ממוות, אך ייתכן שהצלתי אותם מן הייאוש בתקופת חייהם האחרונה, עוררתי בהם את האשליה, את התיקווה... כך אני מנחמת את עצמי ומתביישת כאחת, שכל מה שעשיתי היה פגום ומלא ליקויים, הכול היה לריק, דווקא על שום שהיה בלתי־מספיק, לא שלם. מכל מקום הרי זה מין ריבוע העיגול. כדי לעשות משהו בשביל האנשים האלה בתנאים הנתונים, היה צורך לטפל אך ורק בהם. תמיד הייתי מתרעמת, כאשר מישהו גינה אותי על שבחרתי לי אדם זה או אחר ודאגתי לו יותר מאשר לאחרים. הסברתי זאת בכך, שחלוקה שווה של מתת בלתי־מספקת, שכל עזרה לא מלאה, אין בה כדי להביא פרי שלם, היא מתבזבזת לריק. אך אף־על־פי שכך הבנתי את הדברים, לא היה בכוחי מטבע עבודתי להזניח את טיפולי באחרים על־מנת להגיש עזרה יעילה ליחידים.

ויש עוד להוסיף על כך, כ„נסיבה מקילה" את שיוויון־הנפש שלי. שיוויון־נפש חולני, שבא כתוצאה מאפיסת המלאי הרוחני והגופני, חוסר „וויטאמינים נפשיים", חוסר כל שמחת־חיים.

ועתה המחול הזה.

ראשונה בסידרה החדשה מתה ביילה שטרומפפלד. בפעמים האחרונות באה למיטבח כשהיא נשענת על מקלה והיתה יושבת על הספסל שבמיסדרון. שוב לא הייתי מתקרבת אליה, לפי שנעשתה ילדותית, לא היתה מרשה לי ללכת, היתה לוחצת את ידי בכוח, היתה מתפנקת לפני, מברכת אותי בחום, היתה מדברת דברים שלא לעניין, וכאשר הייתי עוברת על־ידה בלא להתעכב, ורק נתתי הוראה להאכילה, היתה מתאוננת: „זי שאואן מיך שון מער ניכט אן" (שוב אין את מביטה עלי). ועיניה הביעו אז מבוכה ובושה.

עד שחדלה לבוא. היה זה סמוך לראש־השנה. ואשתקד באה בראש־השנה למיטבח כשהיא נראית צעירה יותר. גאה היתה, על שעיכבה חייל גרמני ברחוב ואמרה לו „פרוזיט נוי־יאהר", והלה כל־כך השתומם על הגרמנית הצחה, שהשיב לה באותה ברכה עצמה, „פרוזיט נוי־יאהר".

אחר־כך מתה, יותר נכון, השיבה את רוחה פולה (פסיבדונים של פאולינה לאן, סופרת מלבוב). היא נאבקה עד הרגע האחרון. היתה מסתובבת בעיר, חולת טיפוס או דלקת־הריאות, כיוון שהיתה צרודה מאוד ונשפה כמפוח. לאחרונה היה השוער אנוס להוציאה בכוח, לפי ששרצה כולה כנים; היתה שוכבת בכל מקום, היתה נועצת ידיה לתוך הירקות המקולפים ובכלל לא עזבה את המיטבח מרצונה. לבסוף נעלמה ולאחר שבוע נודע לנו, כי אינה עוד בחיים. ד"ר פפר חושדת, כי בעלי־הדירה שלה הם שסייעו בידה לעבור לעולם־הבא. את הגוויה לא ראה איש. תמורת 5 זהובים אספו אותה והעבירוה לקבר משותף. שם, בקבר המשותף הזה, הוא עתה מקום המיפגש למבקרי המיטבח שלנו. איני יכולה לסלוח לעצמי על שום מה לא לקחתי ממנה לשמירה את כרך הראַפורטאז'ים שלה על מסעה בפרס, שהיה מוכן לדפוס. שוב לא נשארו בידי אלא תעודות המעידות על מחלתה, הלא הם שיריה, זכרונות שונים, מיכתבים וכדומה. הרופאה פפר כבר השיגה בשבילה תעודת־קבלה לזופיובקה והיא יכלה אולי להתאושש שם, או לפחות למות במיטה. איני פוסקת לראותה כאילו חיה לנגד עיני, כשהיא לבושה מעיל עליון עם צווארון פרווה, שהשיגה לה ד"ר פפר. המעיל נפתח קימעה על חזה, שלא היתה עליו אלא חזייה מזוהמת, שערותיה המכסיפות קשורות היו בסרט קטיפה אדום כהה בצורה גנדרנית ועל רגליה הנפוחות והיחפות נעלה נעלי־טניס מכוסות בוץ...

— „איני משחקת במישחק ההוקי" — צעקה פעם לד"ר פפר, שגערה בה על שמכרה את הנעליים בעלות סוליות־העץ.

— „ובטניס את משחקת"? — לא יכולתי להתאפק מלהתבדח, בהסתכלי בנעלי־הטניס הגבריות הענקיות.

ומי עוד, מי עוד? כן, אותו סיפור על ארבעת הילדים, שבימי הסגריר הקשים ביותר, עד לשלגים הראשונים, היו באים למיטבח ובשום אופן לא רצו להישלח לאיזו „תחנה" או הצי־פנימייה. בדומה לחתולים חסרי־בית שנתפראו, מעלים סרחון איום, קרועים ובלואים, נושא לצילום או לסרט חדש על „ילדי־הפקר". הגדול שבהם, הקבצן־לעילא דוד, ראש המשפחה; הצעיר שהיו לו נעלי־גומי קרועות, קלמיש, שעוד היה מרטיב תחתיו בפינה מרוב קור.

„פלושה פאני! פלושה פאני!" היה קלמיש קורא אחר כל מי שעבר לידיו לבוש בסיגור לבן והיה מקבל כמה כפות מרק לתוך קופסת־הפח המלוכלכת.

כל הרביעיה היתה לנה אי־שם בעליית־גג (במקום „נא סטריכו" אמרה פעם הגברת לאה, שנשאלה היכן הם לנים, — „נא סטראכו"), תחת שק אחד, אך הם החשיבו יותר מכול את החופש והעצמאות שלהם. לאחר מאמצים רבים ביותר והשתדלויות אצל השוטר (ברייאר — הערה ב־1946), שהוצרך להביאם ל„תחנה" של הקהילה, הדבר הסתדר סוף סוף — והנה ברחה כל הכנופיה, חלקם בעודם בדרך וחלקם מאולם־ההמתנה ברחוב לשנו 13. וטרם שהספיק לחזור עם הקבלה ההיסטורית שלו על קבלת ארבעה ילדים, שאני אומרת לשומרה כתעודה, הם כבר היו אצלנו בחזרה, כמעט כולם, על המדרגות ובפרוזדור, ביבבם בנעימתם הרגילה שיותן להם מעט מרק.

הם חששו מפני אובדן החופש, או גם מפני המוניטין שיצאו לבתי־המחסה. ואף־על־פי־כן היו צמודים ודבוקים למיטבח ולא ברחו; לא הועילו גערותי שלי או של מישהו אחר. נוכחנו שאין הם נותנים בשום אופן למצוא להם סידור; אי־אפשר היה בשום אופן לשאת את הסירחון שנישא מהם, ושבגללו היו יורדים לחייהם של הסועדים ושל עובדי־המיטבח כאחד. הם היו ממשיכים ובאים, ומבטיחים היו הבטחות־שווא, שהנה, הנה... הם ילכו לאן שנצווה עליהם.

משלא נתנו להם להיכנס פנימה, היו עומדים ימים שלמים על המדרגות כששיניהם נוקשות מקור, בהושיטם את ספליהם, אותו מכשיר יחיד למלחמת־הקיום — שישימו בהם כף מרק, ממה שמגרדים מן הסיר.

„ניאָ אומלאָ, ניאָ אומלא" (לא אמות), הפסיקני פעם קלמיש הפעוט, בשעה שגערתי בהם פעם על שאינם נותנים לסדרם בשום בית־מחסה...

ואף־על־פי־כן הם נעלמו יום אחד. ייתכן שהיה זה ביום הכפור הגדול הראשון. שוב איני זוכרת עתה. הם לא הופיעו עוד במיטבח. הכתובת שלהם — קבר־אחים...

יותר מכולם אזכור את הרש־לייב, אותו אדם מבוגר בן התשע. הוא עצמו היה בא אלינו עוד בימי הקיץ. כבר אז היו לו אותם פנים בצורת משולש ללא טיפת דם, שמכוסים היו עור דק ולבן. חוטמו פחוס, נחיריו פתוחים באופן משונה, לבוש היה חליפה עשויה מבד גס, ידו האחת נתונה בכיס, הרגליים יחפות וגם — כובע גדול מן המידה חבוש לראשו. אותן עיניים ותנועות עגומות של אדם הסוחב נטל־חיים כבד מדי. פנים של יהודי זקן, פנים של אדם, שמאחוריו יש לו כבר כל שפע הנסיון, כל האכזבות. ואותו קול נכנע, חנוק, של אדם המוכה בידי החיים. עוד בקיץ, מששאלתיו היכן האם, השיב: „אויף דער גאס" (ברחוב)... בנעימת קולו נשמע כל היאוש, וההכרה ששונות הן פרנסותיהם של האנשים. פירוש הדבר היה, כי היא שוכבת על המדרכה ומקבצת נדבות, והוא יודע כי זה דבר מכוער ולא נעים, אך מה לעשות?.. ובאותה נעימה עצמה של אדם מוכה־החיים היה משקר כדי לפייסני, במושכו את כובעו מראשו ובקוראו לי בתוארי המלא („מנהלת" — 1946). רק אפו הפחוס בגד בו לבסוף והוא נשף בו באופן ילדותי לגמרי, כשהוא מסוגל רק בקושי לנשום. בזיכרוני נשארה התמונה שראיתי מן העבר השני של הרחוב, כאשר הלך עם אמיליה בעת שזו ליוותה אותו „בדברי נועם" ו„שיכנוע" אל רוזה

שמחוביץ׳. בשעה שעמד ליד מדרגות הכנסייה (ברחוב לשנו — 1946) והתאמץ בדמותו הדומה למקל לפתור את הבעיה הקשה...

ואחר־כך מתה היא עצמה — רוזה שמחוביץ׳, ומותה מעורר בי עד היום כאב גדול.

ואחר־כך לדוגמה, אחד מני רבים, מיקרה־מוות באנאלי כל כך, כמותו של קושל קושס (אבי הזמר סאלוואטורה קושס — 1946), אחד הנציגים המובהקים של אוסף ה„נודניקים" שבמיטבח שלנו. ולבסוף גוצ׳יה הקטנה המעלה סרחון, אך עליה שוב לא אכתוב עתה. הצער, ובמידה ידועה גם הרוגז על עצמי עדיין טריים מדי המה. עליה יהיה פעם צורך לכתוב סיפור, או אולי ספר, כדוגמת „הוויכוח על הסרג׳אנט גרישה", שלאחר המלחמה הראשונה. תישאר תעודה, כיצד אנו כאן, ברובע היהודי של וארשה בשנת 1941/42, היינו מעמידים פנים כאילו אמנם היינו עושים משהו. „מען האט זיך געמאכט טועגדיק". וטוב שלפתע בא הקץ על המיטבח ההוא שלי. עתה נמצא במקומו מיטבח מיוחד, ואני אינני אלא אחת העובדות בו. שוב אין לי כל אשליות...

6.3.1942. החיים, וביחוד החיים הבשלים כל־כך למוות, כדוגמת אלה שלנו בעיר הסגורה ומסוגרת, מגישים לעתים מיני תקצירים סמליים בולטים, מעין תחבולות מלודראמאטיות של סרט באנאלי. הנה ראיתי פעם במו עיני בסמוך לשער הבית, שבו מצוי המיטבח שלנו ואף המיפקדה האזורית של המשטרה היהודית, ליד הכניסה לבית־קפה, גווייה של ילד מכוסה בגליון מודעה מוקדשת ל„חודש הילד" והנושאת את הכתובת „נציל את הילדים, ילדינו חיה יחיו".

ואולם שתי עובדות, ששמעתי עליהן השבוע, יש בהן משהו מקורי עוד יותר. באחת מהן מטפלת המשטרה, כפי שסיפר לי שוטר מכיר. בעת הוצאת גווייתו של ילד ברחוב קרוכמאלנה נקבע, כי חסר חלק מבשר־האחוריים. החקירה הוכיחה, כי נתח „בשר" זה נחתך בידי מישהו מבני המשפחה...

לעומת זאת מוכיחה העובדה השנייה, שנמסרה לי מפי אשה אחת על רחמיה של אם. לבנו של „מנהל המנהלים" ב„שאפים" העובדים בשביל הגרמנים היה יום־הולדת. חיבתו הגדולה האחרונה של הילד נתונה לחזרזירים. בבית מגדלים כמה בני־חזירים שניתנו לו, כפי שמספרים, במתנה בידי הגרמנים. ואולם לא די, שלסעודת יום־ההולדת ננחר אחד החזרזירים, שראשו קישט מן־הסתם את קערת הצלי — האם המאוהבת בבנה הפכה את ראש החזיר למין סמל קישוטי, ששימש מוטיב ראשי לכל חגיגת יום־ההולדת. צייר מיוחד הוזמן לצייר על קירות חדרו של הילד זר של ראשי־חזירים, פחח הוזמן להכין תבנית להכנת הציפוי לעוגה בצורה של ראש־חזיר. אך לידי גילוי בולט ביותר באו רחמי־האם בכך, שהיא „התרוצצה בכל הגיטו כולו" עד שהצליחה למצוא מסכה בצורת ראש־חזיר ולבושה מסכה זו היא הגישה בעצמה את הכיבוד בנשפיית הילדים... „פירושים מיותרים". יש אנשים, שאפילו מעלים על נס אותו כוח־עמידה נפשי, אותה חיוניות יהודית המוצאת ביטוייה בסיסמה: „ישתעשע כל מי שידו משגת". בל ניתן שידכאונו מבחינה נפשית אלה שהיו רוצים לזרוע בקרבנו אבל וייאוש בלתי־פוסקים; אלה שאחר־כך לועגים לנו, עושים צילומים של המצוקה שלנו, של תהליך ההשמדה שהם עצמם חוללוהו — והם משתמשים בצילומים אלה לקישוט כתבי־העת שלהם. צילומי יהודים נפוחי־כפן, של ילדים המושיטים את ידי־השלדים שלהם ומבקשים נדבה מאת העוברים ושבים „האדישים", גברים ונשים מלובשים לבוש נאה — התגלמות „הגאנגרנה בגוף האנושות", דוגמאות של „אנוכיות יהודית טיפוסית", שאינה יודעת את רגש הרחמים והסולידאריות אפילו ביחס ל„בני עמם". לא פחות אופיינית היא העובדה, שההזדמנות לגילוי אותה „חיוניות יהודית" אינה ניתנת אלא בעיקר בידי הגבירים החדשים, שנתעשרו במלחמה הזאת, שוודאי לא היה להם קשה יותר מאשר לחלק מן העסקנים שלנו להסכין למחשבה, כי מאחר שאין להזין ולהציל ממות־רעב את הכול, יש להזין את אלה שעדיין יש להם סיכוי. לא קשה היה להם מן־הסתם לסגל לעצמם את השיטה של חלוקת היהודים, לפרודוקטיביים עובדים (בשביל מי?) ולבלתי־פרודוקטיביים, שכבר הוקטנה להם מנת־הלחם, שחייבים יהיו למות ברוב נימוס בהתאם להוראות המישטר. ואולם לא בכל מקום היו מחכים ל„גוויעה הטבעית". על כך מעידות הידיעות מן העיירות שבשטחים המסופחים, אותם מכתבי־פרידה, שאנשים רבים קיבלו לאחרונה.

אי־אפשר לפאר את המוות הזה בהילת קידוש־השם. המוות ההוא, שבו ניספו קהילות יהודיות שלמות באירופה המיזרחית והמערבית בתקופות היסטוריות שונות, היה בו בכל־זאת משהו מיסוד הפעילות מצד הקורבנות. תמיד עמד שם ליד הסכין גם הצלב וכאשר היהודי סירב לחפש מחסה תחת זרועות הצלב, הרי הוא בחר את גורלו בעצמו, היה עושה מעשה רב ונרגש, מתוך אמונה שבמעשהו זה הוא מצטרף אל גדולי האומה וצדיקיה וקדושיה. היתה זו אמונה בחיי־נצח וקורבן החיים מרצון. מניין ישאב את הכוח למוות, היהודי האפור שבימינו, מה יחזק את רוחו בעת שהוא מצפה במשך שבועות למוות?

אותה קרן־הברזל של כוחנו הרוחני לא אפסה עד הסוף. בצורה זו או אחרת באו לידי ביטוי ההבדלים שבין אדם לאדם. אף־על־פי שהפסיכוזה הקיבוצית, הבהלה, הפחד המתמיד יש בהם רעל הרסני אף בשביל הנפש החזקה ביותר... ואף־על־פי־כן בטוחה אני, שבתוך הייאוש הזה, באותה צפייה למוות המזוויע, היו עוברים על יחידים ואולי אף על קיבוצים שלמים רגעים גדולים, שעות של התעלות הנפש.

15.4.1942. כדרכי, הריני פותחת את הרשימות בחלום שחלמתי בלילה האחרון. שני קטעים ממנו נשארו בזיכרוני. האחד יש לו אופי אופטי, מעין פרט מוגדל על־גבי הבד. זרוע תפוחה, ילדותית, של בת־אחי מלבוב, לושיה, לבושה שמלת־קיץ כחולה וקלה, העשויה קיפולים קיפולים, משהו עדין ונוגע עד הלב, בדומה לפלומה הצהבהבה של אפרוחים שזה עתה בקעו מביציהם, היוצאים בפעם הראשונה לטיול עם האם הדוגרת, ביום אביב נוח ראשון שלאחר הפסח. ואילו אותה ריגשה ועוגמה נוראה, אלו הן כבר משלי עצמי: זיכרון הגעגועים לילדיו של זליג, חרדתי להם והזוועה שמסוכן לחשוב עליהם עד הסוף, בקשר עם הידיעות על ההרג ביריות שנערך בבתי־היתומים היהודים בלובלין, בטארנופול.

ידיעות אלו תוכפות וגוברות והן מגיעות לא רק מן ה„רייך", אלא גם מפלכים שונים, מגאליציה, מלבוב שלי. מגיעים מישלוחי מגורשים ממקומות שונים שליד וארשה, מוסיפים להגיע ממקומות רבים והולכים מכתבי פרידה, או מכתבי

תחנונים, המבקשים עזרה בשביל אלה שהצליחו להימלט מפני ההשמדה ועתה הם משוטטים על־פני הכפרים, בשדות וביערות; ויש שהם מקבלים עזרה מאת האיכרים ויש שהללו סוחטים מהם כל מה שעוד נותר להם. הדבר שפעם היה חוויה חד־פעמית ומקרית או שילוב של מעשי־זוועה דמיוניים של סופרים מסויימים, נעשה עתה מנת־חלקם היומיומית של המונים.

הנה קטעים מתוך מכתבים: „בסכנה גדולה אנחנו". „אנו שוכבים לישון בבגדים, כל־כך קשה, עצוב ו...צר נעשה לנו מאז שילמנו את שמונת המארקים" („להוצאות הנסיעה", או „להוצאות החיטוי" — נקרא תשלום זה בעד ההוצאה להורג, שגובים אותו במקומות מסויימים מן היהודים שנועדו לחיסול). „בעצמי הובלתי את זלמן למיתה, מיששתיו בידי עד לרגעיו האחרונים"... כותבת אשה אחת על בעלה שנרצח בכדור פשוט. מרת הלנה צ. (צימרמן — 1946), שיש לה בעל ובן בלודז', והמגלה אומץ־לב מרובה כל־כך, הודתה בכל־זאת, כי מאז שהגיעה הידיעה על פינוי גושי בתים מדי יום ביומו, בזה אחר זה, בגיטו לודז' ושילוח תושביהם „בכיוון בלתי ידוע", שנתה בלילות היא כשנתו של חולה במחלה קשה. היא נרדמת וניעורה פתאום. נרדמת ומתעוררת. סיוטי היום מליטים במישקע המתעבה והולך את ההכרה, והחלומות מעכירים את המישקע הזה, מתאבכים בתמרות אדים המתרוממים ועולים בקפיצות סוריאליסטיות ונותנים בבואה של המציאות שהיא פחות מתקבלת על הדעת מאשר החלום המשונה ביותר. המעגל מת־הדק יותר ויותר, כחבל התלייה המתהדק על הצוואר. המצב דומה לימי הגנתה של וארשה. תחילה נפלו הפצצות אי־שם במקומות הסמוכים לעיר, אחר־כך התקיימו הקרבות ליד העיר, בפרברים, התקרבו הלוך והתקרב, פרצו דליקות, נפלו פגזים בבתים הסמוכים, בדירה הסמוכה שבאותו בית, לבסוף בחדר הסמוך, פעמים היו העשן וההריסות של ההתפוצצויות הקרובות ממלאים את החדר שבו היו יושבים והנה, הנה... אילולי שביתת־הנשק שבאה ביום המסויים, לא היו נשארים בחיים. כיצד יהיה הפעם, במצור הכליון הנוכחי? המוות זוחל אלינו מבחוץ ומבפנים. זה שמבפנים — ידוע. ואילו זה שמבחוץ, זה החיסול השיטתי של האוכלוסיה היהודית בידי קבוצות, שהורכבו במיוחד לצורך זה, לפי שעה הוא משתולל אי־שם בערים ועיירות „אחרות", ואולם את אנשי הקבוצות הללו הנושאים סרטים עם הכתובת „זונדרקומאנדו" כבר ראו בקוו אוטבוצק או בפאלאניצה.

על־כל־פנים מן היהודים שהועברו לאחרונה לוארשה נרצח חלק עוד בדרך. אלה שלא היה בכוחם ללכת במהירות מספקת. בקבוצה אחת, שהובלה מאחת העיירות, נורה הרב, שסבל מקצרת, ויחד עמו גם בנו. הבן יכול היה להחיש צעדיו, אך הוא תמך באביו וספג כדור.

דבר מקורי ואמיתי אחר שמעתי על עיירה אחרת. ראש ה„יודנראט" השיג שם בעזרת „נימוקים" ידועים הקלות מסויימות בשביל בני עדתו: את הזכות לשכור עגלות בשביל הנשים והילדים ובין השאר גם הזכות להשאיר בבית־החולים המקומי כמה יהודים, ששכבו שם לאחר ניתוחים, או חולי טיפוס. הצד השני הציג תנאי, שהנשארים חייבים להבריא תוך חמישה ימים... ולא — הוא יירה בהם...

אך הרי רציתי לרשום עוד קטע אחד מחלומי שחלמתי הלילה. והנה בחלומי כבר השיג גורל זה גם אותי. כבר נתפסתי, נאסרתי בחבל וכבולה נשאוני לאיזה גן והטילוני ליד בור, שבפתחו ישב כלב ענקי. זומן לי איפוא הגורל להיות לברות בפי חית־טרף. אך הסיוט והיסורים הנוראים שבחלום הזה עיקרם היה בניסיון למצוא הצלה. שהרי כלבים אפשר לפתות, לפייס. וכבר, כבר התחלתי לעשות נסיונות ראויים, ואותו כלב ענק השיב לי בנהימה עמומה, שכוונתה אינה ברורה. עם זאת שקלתי בדעתי אם מותר לומר מלה, לנסות דבר אל הנשים הכפריות, שעבדו בקירבת המקום. חיפשתי איזה מלים נייטרא־ליות, שלא יהיה להן חלילה יסוד להלשין עלי ושיחד עם זאת, אם אין הן „מוסתות", להשפיע עליהן שישחררוני ויסתירוני מפני רודפי. הספק ואותו פחד נורא! היו אלה עינויים איומים, סיוט ממש; התעוררתי, כשהנני כולי מכוסה זיעה קרה.

16.4.1942 רוצה אני לרשום כמה עובדות מתחומי הגיטו הפנימיים. לפני כחודש הלכתי ברחוב גנשה. עברתי את איזור ה„וולובקה" שהועבר לכאן (עתה היא קרויה „גנשובקה"), מקום המשמש שוק לחפצים משומשים. חפצים אלה — גרוטאות של קיום אנושי, שרידים של משפחות, של שכבות ציבוריות שלמות — הן מוכריהם והן קוניהם, אלה ממקור ראשון ואלה ממקור שני, ראויים לתיאור מיוחד. קרעי חפצים ואנשים. איזה הזיון עגום! ווילאות רקומות במלאכת־יד ומתוקנות, תחתוני־ילדים מכובסים, מגבת אחרונה שהוצאה „לשוק"... לעתים קרובות פורמים האנשים את ביטנת מעיליהם ומוכרים אותה תמורת רבע לחם, כדי לקנות תרופה נגד מחלה פתאומית, והקיבה המפלצת, תהום שאינה ידועה שובעה, בולעת הכול ולמחרת קוראת: הב עוד ועוד! מוציאים איפוא את הרהיט האחרון, חולצים נעליים אחרונות ומוכרים אותן יחד עם המברשות לנעליים. אין לך חפץ שאינו כשר ליהפך לסחורה ב„גנשובקה". לעתים קרובות מוכרים חפץ מטיב מעולה יותר וקונים במקומו אחר מטיב גרוע, על־מנת להשיג איזה „הפרש", ולפרקים רואים ברחוב אנשים לבושים לפי אופנת גאנדי, עטו־פים בסדין בלבד על הגוף העירום. אומרים שחפציהם של אנשים חיים מחירם רב יותר, לפי שאחוז גבוה מאוד מן החפצים הנמכרים כאן מקורם מעזבונם של מתים. „קבוצות" מיוחדות של צבועים בוזזות את לבושם של אלה הנופלים ברחוב. עם בוקר נמצאות הגוויות כשהן עירומות לחלוטין. שמעתי על עובדות, שהמשפחה היתה מוציאה במו ידיה את הגוסס לרחוב, מחוסר האמצעים לתשלום בעד הובלת המת בעגלה. ומובן מאליו שקודם לכן היתה נוטלת ממנו כל דבר־ערך שעל גופו. לא פעם שומעים כאן על עובדות של שיוויון־נפש כזה לנוכח המוות, שרק ביחסי־המשפחה של האיכרים היו מוצאים פעם משהו דומה לכך, ואף שם היחס הזה נוצר מן הסתם כפרי תנאי החיים הקשים והמרים.

ואולם הגווייה שראיתי אז בפינת הרחובות סמוצ'ה וגנשה עדיין לא נשדדו ממנה כל בלואיה, לא בידי בני־משפחתה ולא בידי זרים. המת עצמו מוטל היה בדומה לסמרטוט, שעוברים ושבים רמסוהו בתוך הטיט הקפוא שהפשיר בקרני שמש האביב. יותר מכול נזדקרו לעיניים רגליו המפושקות, המגו־אלות בטיט והנעולות אלוהים יודע מה. מן הצד, מתחת לגליון ה„קוריייר וארשבסקי" בעל הכותרת האדומה, נזדקרה יד־מתים בצקה, צהבהבה, עטורת קרעי השרוול של מעיל חורף שצבעו היה אי־פעם שחור. חלק של היד, מן הכף ועד המרפק. ואולם

הגרוטסקה נעוצה היתה במשהו אחר לגמרי. הנה ליד הפגר זהאנושי הזה, שמתגלגל היה במצב מאוזן, עמד מישהו אחר, לבוש אף הוא בלואים נוראים, אך עדיין במצב אנכי ובנעימה של רוכל ליד דוכנו היה מכריז כל רגע „דאַ ליגט אן איינ־אונאיינציגער מאניעק פון אכצן יאָר — שענקט א פּאָר גראָשן. דאַ ליגט אן איינאונאיינציגער מאניעק פון אכצן יאָר"... („כאן מוטל מונייק היחיד בן שמונה־עשרה שנה, תנו נדבה כמה גרושים"...) והגרושים ניתנו. כבר היתה מונחת ערימה הגונה של עשרות גרושים, חמישיות, שנצטברו על־גבי גליון העתון הפרוש על פניו של הבר־מינן...

האם פירוש הדבר היה, כי עוד אוספים נדבות בשביל אותו „מונייק", להוצאות הקבורה. תכריכים? או שמא לא היתה כאן אלא תרמית זריזה מצד מי שלא היה כל קשר בינו לבין אותו מונייק (פרט אולי לקץ הדומה שהיה צפוי לו בקרוב), איזה אימפרסאריו מקרי שעבר ברחוב וניצל באורח מקורי את רגשות העוברים ושבים שיעניקו לו מנדבת ידם. שמא לא היתה זו אלא סתם קריאה העשוייה לשם פירסומת...

על העובדה השנייה נודע לי מפי שמש המיטבח. בשובו שלשום הביתה מצא ברחוב דז'ילנה, פינת קאַרמליצקה, התקהלות קטנה של אנשים. על מדרגות חנות קטנה שכב יהודי שהתפתל בכאביו וייבב מרוב ייסורים, כשידו האחת חבושה ותלוייה במשולש עשוי בד לבן. הוא היה בדרכו מתחנת העזרה הראשונה, ששם נחבש לאחר שידו נשברה או נפצעה בדרך אחרת, ואיזה „חטפן" שטעה בחשיכה וחשב שהוא נושא איזו חבילת מזון, תפס בכל כוחו את „הצרור הלבן", ברצותו לחוטפו ולנוס עמו...

22.5.1942. אתמול עבר על הגיטו יום אשר בהלך־הרוחות ששרר בו העלה בזיכרון את יום ו' „ההיסטורי". היה זה ערב חג והכול יודעים, כי „הם" שומרים בזיכרונם תאריכים כאלה. שהרי בכמה וכמה מקומות חגגו בפורים אפילו את יום־השנה למותו של... המן, על־ידי שהעלו לתלייה בפומבי עשרה יהודים בכל מקום. מיספר העשרה מקורו מן־הסתם בעשרת בני המן והוא נלקח ממקורות המדע לחקר היהדות. העובדה שהם נוקמים את נקמת המן האגגי והם רואים בו את פטרונם וחלוצם, היא הגיונית למדי, אך יש לתמוה, שאין הם חוששים מפני הסוף המר שלו וממוסר־ההשכל הנובע מן הסיפור העתיק הזה...

לעת צהריים עברה השמועה, שהלילה יתרחש „משהו". כל המשטרה היהודית הוזעקה וקיבלה פקודת הכן חמורה. הוטל עליה לגייס את כל כוחה, בסך־הכל 2.000 איש. ובקשר עם כך נשמעו גירסות שונות. אמרו — „חטיפת" אנשים צעירים בשביל המחנות. דבר באנאלי, הידוע עוד מאשתקד, הוא לא היה נוגע אלא בעיקר למועמדים הישירים בגילים המתאימים, שאין בידם כל ערובה בצורת פתק מתאים או סכום כסף הגון... פתאום נזכרו, שעתה אין עוד בנמצא שום מחנה... ומייד החלו נוברים בלב רגשות של אי־שקט. אנשים מסויימים, שמעיהם לא הצטיינו בחסינות יתירה הרגישו בו במקום צורך לרוקנם. העורך פ. פנה אל הרופא וביקש זריקה לחיזוק הלב. ושמא אין זו אלא תרמית? — היו הבריות משתדלות להרגיע איש את רעהו. ושמא זהו „סוף סוף" „אותו הדבר" שקרה בלובלין, זאמושץ', לודז' וכיוצא בהן?

ומה יש לעשות? להיכן ללכת ללון? ואם לא יעשו „זאת" על־פי רשימות וכתובות, אלא לפי גושי־בתים ואפשר, איפוא, ליפול מן הפחת אל הפח? היו כאלה שידעו „במלוא הוודאות", שהמשטרה היהודית לא תשמש אלא חיל־עזר ל„יונאקים"; אחרים יודעים, כי להיפך, ה„יונאקים" או המשטרה הפולנית המזויינת בנשק, יסייעו בידי המשטרה היהודית. היו כאלה שאפילו ניסו לחדש את הגירסה בדבר החשמליות, הממתינות על המסילות ליד מבואות הגיטו. רק בקצות המחנה התחילו מצטברות ידיעות המתאימות אם מעט ואם הרבה לאמת. המדובר הוא בחטיפת כמה מאות בעלי־מקצוע, בעלי־מלאכה, שלא התייצבו מרצונם על־פי קריאת ה„ארבייטסאמט" (לשכת־העבודה). רוצים כאילו לשולחם במקום בעלי־המקצוע הפולנים שנשלחו אל הרייך. יש אפילו שמועות, שהמהנדסים היהודים יקבלו חוזה־עבודה ישר עם בתי־החרושת הגרמניים, ובתנאים נוחים למדי. מבין בעלי־המלאכה באים בחשבון בשורה ראשונה פועלי־מתכת, נגרים, נגרי־בניין, בנאים. אך בעלי־המקצוע המעולים אינם ממהרים, אף־על־פי שאצל הגרמנים הם מקבלים שכר יומי בשיעור של 6 זהובים, מרק וחצי כיכר לחם. לעת־ערב כבר היה ידוע בביטחה, כי אכן המדובר הוא באלה. אחד ממכירי, שאף ברגעים הקשים ביותר יודע לראות את הדברים מצידם המצחיק, ניבא מראש את המצב המגוחך, שייווצר נוכח ה„חטיפה" שתבוצע בידי המשטרה היהודית. משעה שנודע, שבהיפתח „אקציית החיסול" משאירים בחיים רק יסודות עובדים, התחילה רדיפה אחרי תעודות־עבודה. כרגיל במקרים כאלה אפשר תמורת מזומנים לזייף כל דבר ובדרך זו התעצם מיספר כרטיסי־העבודה לאין־שיעור (25 סוגים), ובקרב האוכ־לוסיה היהודית גדל לפתע אחוז „בעלי המקצוע" לסוגיהם. חשמלאים־לא־חשמלאים, מכונאים ומסגרים שמעודם לא החזיקו פטיש או מקדח בידם, אופים שמעודם לא לשו בצק, עושי מברשות, בנאים, ואפילו — „חקלאים". ואכן נבואתו של מכירי נתאמתה: בעלי־המלאכה האמיתיים הסתתרו, ולעומת זאת ישבו „בעלי־המקצוע" הטריים הללו בבתיהם ואם עלה כבר בידי המשטרה היהודית לצוד מישהו, היא הביאה למקום התעודה כ־80% „מומחים" מסוג זה. במיקרה ידועות לי התוצאות של המצוד, שנערך באחד האזורים. מבין 34 אנשים היה שם אדם אחד (קרי וכתיב אחד) שהיה נגר ממש ונוסף על כך היו בידיו תעודות כאלו, שבלי ספק יהיה צורך לשחררו. מבין הנותרים — בא אביו של אחד ה„חשמלאים" למחרת בבוקר וקרא בקולי קולות, שבנו אינו מעיז לנגוע בחוטי־חשמל מפחד שיתפחם מן הזרם... „חקלאי" שנשא אשה לא מכבר השיג את „מומחיותו" הודות לנדיבות־לבו של חותנו, שניכה לצורך זה סכום מסויים מן הנדוניה שנתן לו ואשר אף עתה הוא מוכן ומזומן לשלם דמי־כופר ובלבד שחתנו הצעיר לא יישלח לעבודה חקלאית בכפר, הידוע לו בעיקר מנסיעותיו לקייטנה בשנים שלפני המלחמה. בשעה שהמשטרה באה לחפשו שכב בעל־הדבר שלנו חבוי מאחורי הספה וזוגתו הצעירה, שלבשה בחיפזון חלוק־בית, ניסתה לשכנע את ה„גזלנים היהודים" שהוא איננו בבית. „העניין לא הצליח", הכריז מישהו בקול דק. זה היה הוא עצמו, שראה כי השגיחו בו ויצא ממחבואו כדי להסגיר את עצמו לידי השוטרים בתורת „חטוף". אחד הנחטפים נתגלה כ„גברתן" כזה, שלדברי הסדרן היה צורך להובילו במריצה או בריקשה, אילו ניתן להשיג כלי־הובלה כזה באותו לילה. אחד אפילו היה חרש־אילם והשמיע קול־עילגים האופייני לאילמים, **בעוררו כל**

הלילה את צחוקם של השוטרים וקורבנותיהם, שרוכזו במטה האיזור. אחד שוב ניסה לברוח ממקום הריכוז בהסתתרו בארובה, ומשם הוציאוהו עם שחר, כשהוא שחור כולו מפיח. המצוד בבתים נמשך עד 2.15 אחר־חצות. השוטרים עברו בקבוצות של שישה. בכל מקום שבאו אליו, ידעו על כך למפרע והיו נכונים לקבל את פניהם, מחמת השמועות שנפוצו עוד למן הבוקר. בדרך כלל היתה פותחת את השער אשה, אשת השוער, שלאחר היווכחה, כי זוהי „המשטרה היהודית בלבד", החלה לצעוק איזו צעקה מוסכמת שישמעוה בכל הבית. אחת קראה „פסה, הב נא את המפתח". היא שכחה את המפתח. במקום אחר כבה בדיוק באותו ערב החשמל בחדר המדרגות. בחצר עמדו על המישמר קבוצות נשים. גם בדירות נמצאו בכל מקום בעיקר נשים. רק לאחר שנודע את מי וכיצד מחפשים, הופיעו פתאום על הבמה נציגי מין הגברים, ששיחקו כאילו עד כה בקלפים. במיקרה היה גבו של פלוני לבן מן הסיד שעל הקיר. ראשו של אלמוני מכוסה היה קורי־עכביש...

הנה כי כן שוחחו הבוקר בנחת על מאורעות הלילה שחלף. ואולם במה תסתיים כל הפרשה, כאשר למקום התעודה הובא אוסף שלם של לא־יוצלחים ובעלי־מום? ולוואי שהפחד של יום אתמול, המופרז באופן יחסי, לא יהיה מוצדק אי־פעם...

29.5.1942. שעה באחת ה„חגיגות". חוויה. ראיתי שיחים בפריחתם, צמחים בוקעים מתוך האדמה, עלים צעירים על העצים, מתנצנצים בשמש, מתנפנפים ברוח. מישהו סיפר לי בימים אלה, שעקב אחרי שתי ילדות קטנות וצותת לשיחתן. בת האחת־עשרה סיפרה לחברתה בת־השש או השבע על גן הלאז׳יאנקי בוארשה. הסיפור דומה היה לאגדה. גן כזה גדול, גדול, גדול, שהיו נכנסים לתוכו ללא כל תשלום.

הקטנה השתוממה מאוד: „באמת לגמרי בלי כסף?"

היו שם שבילים וערוגות פרחים. ומה זה „ערוגות"? ואגם וברבורים. ומה זה „אגם"? ומה זה „ברבורים"? השיחה נתקעה בסבך ההסברים הקשים, בפירושי־המלים של אגדת העבר הזאת. אחת הנשים, שראתה היום על שולחן מטבחנו כמה זלזלי־לילך הנעוצים בצנצנת מים, ביקשה ממני ש„אשאיל" לה זלזל אחד, שתוכל להראותו לילדה אשר עדיין לא ראה לילך בחייו והוא שואל: „ומה זה לילך?" — „מין פרח". — „ומה זה פרח?"...

הה, אלה בני השלוש או ארבע, בני אותו גיל מתוק ביותר, ילדות אלו שסרטים ענודים להן בשערותיהן והן מנתרות כאנקורים, ילדים חמודים שפיותיהם וידיהם מלוכלכים מעיסוקם בחול — מראיהם של אלה מעורר בי רגשות כאב קשים ביותר. ולא רק אלה, בחירי־הגורל, השבעים, המשחקים ב„גינות". אפילו אלה שכבר מוטלים על המדרכה ומבקשים נדבות, אלה שידיים להם כמקלונים ופני־זקנים, המשוטטים בחוצות, בחצרות, „מרקדים" ושרים פיזמוני־רעב מבוקר עד ערב... בדומה לזונות המושלכות לרחוב בגיל צעיר ביותר, כן משליכה אותם מצוקת ההורים כשהם עוד קטנים ביותר, אלה הפעוטים לגמרי, שיעוררו את רגשי הרחמים של העוברים ושבים — אפילו עליהם, שהיו מעין פרחים שנקטפו טרם זמנם, ששוב לא התפתחו במים שבצנצנת, נבלו והושלכו לגל־האשפה; הם מתגלגלים בחוצות העיר הנצורה — אפילו אלה לא אוכל לעבור עליהם בלא להשתאות.

לאחרונה הגיעו ידיעות מפאביאניץ ומן העיירות השכנות. „חיסול" האוכלוסיה היהודית בוצע שם בדרך זו, שאת הילדים עד גיל עשר ואת הזקנים מגיל שישים ומעלה הרגו ביריות, ובין בני הגילים האחרים ערכו סלקציה. את המוכשרים לכך לקחו לעבודה, ואילו את הבלתי־מוכשרים, את החלשים, הובילו אל מחוץ לעיר וליד בורות פתוחים ערכו בהם טבח במכונות־ירייה.

אכן כן, אמונת־ההבל בדבר התחשבות מיוחדת עם החלש וחסר־המגן, עם „זקנים, נשים וילדים" כבר נוצחה מכבר. „המקוריות והחוסן" שבמוסר החדש, של „האבירות האירופית החדשה" נעוצה בכך, שאת היסודות הבלתי־פרודוקטיביים יש להשמיד, לא לבזבז עליהם את מלאי המזון. מה שעובר עלינו, אותו סיוט בלתי מתקבל על הדעת, אלה אינם אלא מעשי קולו־ניזאציה גרמנית באירופה התיכונה, ואנו היהודים, ובחלקם גם הפולנים, הננו אותם „העמים הפראיים", שמשמידים אותם בדומה לחיות־יער המושמדות בידי ציידים אבירים.

לא אשכח לעולם את הפלאקאט שהופיע בראשית נובמבר 1939 על חומות וארשה, ואשר הבטיח את „החופש לנהוג על־פי מינהגי אבותיהם" לאוכלוסיה שתגלה יחס לויאלי. וכי מה למשל, מחוץ למיקווה ולברית־מילה, היה להם ליהודי וארשה באוצרם התרבותי בשנת 1942?

בימים אלה אמר ז׳אנדארם גרמני ליד אחד משערי הגיטו אל שוטר יהודי: „הסתכל נא באותם היהודים מן הרייך, הרי אלה הם משהו לגמרי אחר מאשר היהודים המזוהמים שלכם כאן." גירשום מן הרייך, בזזו מהם את כבודם ורכושם, קישטום בטלאי הצהוב עם הכתובת „יודה", ואף על פי כן עדיין רואים אותם כמשהו טוב יותר מן היהודים הפולנים. „אל היהודים האלה עליך להתייחס יפה" — אמר לפי השמועה לפני ימים אחדים אחד הקומיסארים אל הז׳אנדארם בשער של לשנו־טלומאצקה, שדרכו עוברים יהודי־גרמניה, אשר כאלפיים מהם מרוכזים בצפיפות איומה בבניין המכון למדעי היהדות ובבנ־יינים שליד בית־הכנסת הגדול. והרי לך כל הסנטימנט לגבי היהודים מן הרייך. הנוער נשלח למחנה הנודע לשימצה בטרבלינקה. לנשים ול„זקנים" עדיין מרשים לעבוד, לילדים עדיין מרשים להתהלך בעולמו של אלוהים ולגדול, עד שביום אחד, לאחר שכבר יהיו מעורבים אתנו, יחלקו עמנו — מי יודע איזה גורל מחריד...

על הילדים במלחמה הזאת, בגיטו הזה, יהיה צורך לכתוב פעם כרכים שלמים. כיצד עסקו במיסחר, כיצד הבריחו, כיצד עסקו בייצור ושרו בשפת־העילגים הילדותית את הפזמונים:

אוי, די באנע,
יאך גינישט אוועק די באנע,
יאך וויל נאך א ביסעלע לעבן,
די באנע נישט אפגעבן.

(הוי, כרטיס־המזון, / איני מוסר את כרטיס־המזון, / אני רוצה עוד לחיות קצת, / את כרטיס־המזון לא אמסור.)

לאחרונה רבים הפזמונים שמזכירים בהם את שמו של פינקרט (פינקרט מחברת „חסד של אמת" שעסקה בעריכת הלוויות לחסרי־אמצעים). כן מושר הרבה הפיזמון הבא, שנלקח מן־הסתם מבמת איזה בית־קפה:

אוי מאעס —
האסט דו נישט קיין מאעס
איז צו דיר א קלאג,

געב אוועק די באנע
און זאָג א גיטן טאָג.
מאעס, אוי מאעס, מאעס איז די בעסטע זאך.

(הוי, מעות — / אם אין לך מעות / כי אז אוי ואבוי לך, / החזר את כרטיס־המזון / ואמור שלום. / מעות, הוי מעות, מעות הן הדבר הטוב שבעולם.)

מזמרים את הפיזמונים האלה אמהות וילדיהן, בשירת סולו ובדואטים, בשלישיות ורביעיות, מנגנות אותם תזמורות־רחוב, שלהגדיל את הרעש הן מצויידות בתופים, המלווים את הכי־נורות והאקורדיונים.

ליד סוכה עם סיגריות מושך בקשת איזה בר־מינן חי, שצבע לחייו כצבע השעווה והן אף רכות ברכרוכיות האופיינית לשעווה. אם תלחץ באצבע על לחיו דומה שהשקע כבר יישאר טבוע בה לעולמים. אחרים מזמרים באמצע הרחוב פיזמוני חזנות בליווי מקהלות, אחרים מזמרים מי יודע מה. שמעתי אפילו נערים מגודלים המזמרים שירי־ילדים מן הכיתות הרא־שונות של בית־הספר העממי. איזה תהומות של חוסר־ישע ואיזה כורח אכזרי של ייצר־הקיום, כופה את המאבק עם הגורל עד הרגע האחרון ממש. לבקש, ליבב, לנגן ולזמר בעבור פת־לחם, בעבור חמישה גרושים, ששוב אין בהם כדי לעזור במאומה, ואף־על־פי־כן אינם נותנים להניחם מייד, כפגר ממש, באמצע הרחוב.

עד אין סוף נמשך והולך יריד הסיוטים, עווית הקדחת של הרחוב החולה. רועם התוף, מיבב הכינור, מייללים קולות מקולות שונים. מתגלגלים ונכפשים באבק ובשמש יצורים בעלי שלדים של ילדים ופני זקנים, המציגים ליד עצמות רגליהם המצולבות את תצלומיהם מלפני המלחמה. מעגל של סקרנים מקיף איזה זוג ילדים, המציגים פאנטומימה חידלת־ישע.

ובתוך כל אלה עוברים בזה אחר זה האוטובוסים של „כהן־הלר" כשהם גדושים „חטופים". בכניסה וביציאה עומדים שוטרים ואף מכל צד נראים שלושה שוטרים. אביב שנת 1942.

כתיבתי היא חסרת מישטר וסדר כלשהו. אין היא אלא תמונה נאמנה של הקרע וחוסר־המנוחה שבלב. אך כדי לדלות לפי שעה את עניין הילדים, ברצוני להזכיר אחד מחברי (הכוונה לקירמן — 1949), שהוא פשוט חולה בנקודה זאת. הוא עצמו הינו אב לשני ילדים, שאחד עם אמו יושבים אי־שם באיזו עיירה. ואותו רגש אבהי — בדומה לרגש האמהות המופיע לעיתים אצל האשה — ממלא את לבו צער וסבל שאין לתארו. הוא מהלך על־פני הרחובות כשלבו שותת דם, הוא מחלק לקבצנים הקטנים את פרוטותיו האחרונות. כל מחשבותיו הגוּת נעות מסביב לנושא הזה.

לא מכבר סיפר לי על מחזה שראה מאחת הגזוזטרות שממול לשער לשנו־טלומאצקה ביום א' בשבוע. הז'אנדארם שעמד שם אז בתורת זקיף (יש ביניהם — ואפילו לעתים קרובות — המגלים יחס של התחשבות בילדים) השגיח בקבוצת ילדים, שכבר היו עמוסי חבילות ומוכנים לדרכם בחזרה לגיטו, בהמתינם לרגע המתאים (שמעתי שבועה חדשה ואפילו מפי נוצרי, שבעומדו על המקח עם הרוכלת היהודיה בדבר מחיר הסחורה המוברחת, אמר — „ולוואי שכה אזכה לעבור בשלום"). הז'אנדארם נתן לילדים אות שיעברו. הילדים, בהיותם סבורים שהז'אנדארם מגלה להם אות־ידידות מחמת שהוא שרוי במצב־רוח טוב, עברו בריצה ורצו להימלט מהר על נפשם. אך זאת לא הירשה להם הגרמני. הוא עצר אותם, סידר אותם בשורה ואמר להם להמתין. הם חיכו, עד שנתאספה קבוצה נוספת ועברה את השער. לאחר שכבר נצטרפה קבוצה גדולה של ילדים, התחיל „המישחק". הז'אנדארם העמידם בשורה לפי הגובה, את הקטן קדימה ואחריו הגדולים יותר עד לגיל הי"ב והי"ג, ואז החל לערוך אתם תרגילי־סדר. הוא ציווה עליהם לצעוד בקצב שונה, לשיר, אחר־כך לרוץ במעגל; הילדים, בהיותם בטוחים שבזה יסתיים העניין, קצתם על־מנת להפיק את רצונו של הגרמני וקצתם מתוך חשק ילדותי לשחק קמעה ב„צבא", על־אף העייפות והעצבנות, ביצעו יפה למדי את כל הפניות, הריצות וכדומה, בצפותם לרגע שיוכלו כבר להימלט עם הסחורה שעל גופם. למרבה הצער לא הצליחו כפי שרצו. ברגע מסויים עצרם הגרמני במקום בהוציאו את הכידון מנדנו קרב אל הילדים והחל לגזור עליהם את בגדיהם שביטנתם שימשה כלי־קיבול לתפוחי־אדמה ול„סחורה" דומה. רק עתה הגיע המישחק לשיאו.

כמה ילדים התנגדו. אחרים הירשו לו לגרמני לעשות בהם כחפצם. — „זיי האבן זיך געלאָזט" — אמר המספר בהדגשה מיוחדת ומייד התייצבו לנגד עיני החטוטרות המלאכותיות שעל הגבים הכחושים והרגשתי את רטט הצער הרך שבלב האב, המסתכל חסר־אונים בסבלם והשפלתם של האפרוחים הרכים, הסוחבים על שכמם הדל את הנטל הכבד של מפרנסי משפחות. ואולם לא כולם הסכימו לאובדן רכושם ללא כל מחאה, היו שהתחננו, ביקשו, בכו וניסו לרכך את לב ה„דאטש". אחרים ניסו לברוח. גורלם של אלה היה גרוע ביותר. הגרמני פקד על השוטר היהודי או הפולני, שעזר על ידו, שיחזיר את כל החבורה אחורנית. החלה רדיפה, חבטה בפרגולים, אלה שהובאו בחזרה אליו ספגו מכות־רצח מידיו עצמו. הילדים פתחו ביללה נוראה, בבכי, ובינתיים התגלגלו תפוחי־האדמה על הכביש, הסחורה היקרה נכפשה באבק שמתחת לרגלי העוברים ושבים ולא היתה עוד כל תיקווה להצילה...

לאחר שכל המבריחים הקטנים כבר בוזזו ורוקנו מכל רכושם, הובאו שתי עגלות־אופנים, העגלונים נצטוו לאסוף מן המרצפת את כל השלל ותמורת חופן תפוחי־אדמה הוצרכו להחזיר את כל האוצר לעבר ההוא. להיכן — זאת אי־אפשר היה לראות מן הגזוזטרה הרחוקה שבגיטו. אך מה ההבדל אם תפוחי־האדמה הובאו אל אחת מידידותיו של הז'אנדארם, או שהובלו בהתאם לתקנות לאיזה מחסן של השילטונות הגרמניים? בשביל הגיטו היתה זו אבידה שאינה חוזרת.

מעניין גם מה היתה תגובתם של הצופים האַריים במישחק הזה, אלה שהצטופפו מן העבר ההוא לשמע „המהתלה עם היהודונים". היו שם גם שני חיילים, שערכו להם אותה שעה טיול של יום א' בשבת. ואכן — במיקרה היה כל ההמון אחוז צחוק. הוא היה מדושן עונג מן המחזה המצחיק...

שונים הם הפולנים ושונים הם אף — הגרמנים.

לא מכבר סיפרה לי אשה אחת על מיקרה שאירע עמה בעוברה לאורך החומה ברחוב פשיאזד. פתאום שמעה איזה ציפצוף. מין ציפצוף משונה. לא של ציפור ולא של ילד. היא הרימה עיניה אל החומה ובפעם הראשונה בחייה הרגישה, הלכה למעשה, את פירוש הביטוי „הדם קפא בעורקיה". מן החומה קפץ אותה שעה נער קטן, שטיפס ועבר מן העבר השני, ולמטה המתינה לו אמו. בעקבות הנער נראה למעלה

על החומה ראשו של ז׳אנדארם. הוא כנראה רדף אחריו והדביקו בדיוק כשהפעוט, האחוז אימת־מוות, הספיק לטפס ולעבור לצד השני. ואולם הפעם לא אירע הדבר הנורא ביותר, שבזמן האחרון הוא בבחינת מעשים בכל יום. הז׳אנדארם לא כיוון את רובהו ולא רצח את הילד היהודי בו במקום על שהעביר שלושה קילו תפוחי־אדמה מרחוב דלוגה לרחוב מילנה. הוא הסתכל רגע, עשה תנועת־ביטול בידו וחזר על עקבותיו. „הדחליל" המעורר זוועה שהופיע על החומה נעלם כלעומת שבא, ואילו הילד עדיין שכב על האדמה כשהוא מרעיד כולו. כל גופו טולטל בעווית — סיפרה לי אותה אשה.

* * *

לצורך השלמת תיאורן של התופעות מסוג זה יש הכרח להזכיר גם את „פראנקנשטיין". כינוי זה נתנו השוטרים היהודים לאחד הז׳אנדארמים ואחריהם אישרו אותו כל לקוחות המעברים שבחומה, המבריחים היהודים והפולנים, ואפילו חבריו דגרמנים. בחיצוניותו ובעמידתו אין אותו ברנש דומה במאומה למיפלצת שבסרט, שהוצג פעם על־ידי השחקן בוריס קארלוף. מראהו החיצוני הוא שכיח ביותר, לא גבוה, גבו צר, פניו כחושים וחוטמו ארוך, ורק עיניו הזעירות והמוזרות מתרוצצות באי־שקט בארובותיהן. חולשה של מה־בכך יש לו. הוא אוהב לירות לתוך ההמון. כל־אימת שהוא עומד על המישמר במעבר זשילאזנה־לשנו — וזה חוזר ונשנה כל שלושה ימים כמעט — נופלים קורבנות בהרוגים, או פצועים קשה, ולאו דווקא מחמת אילו עבירות, הברחת סחורה, מעבר בלא רשיון דרך השער, או מחמת התקהלות מיוחדת של אנשים.

כל העבירות הללו מעניינות אותו כנראה פחות מאשר את חבריו, ואילו לירות הוא יורה סתם כך, כל אימת ש„מתחשק לו", כל אימת שהוא מרגיש דיגדוג בידו. אגב, אין הוא משוטט ליד המעברים דווקא. יש ובשעת טיולו בגיטו להנאתו הוא בורר לעצמו כמה יהודים כמטרה לקליעותיו. קרה פעם, שהוא ירה ברחוב גנשה בארבעה אנשים בזה אחר זה. בשעה שחבריו, הז׳אנדארמים, שומעים פתאום יריות, הריהם אומרים „הו, הו, פראנקנשטיין משוטט ברחובות". היו שאמרו, כי המיפקדה לא תסבול זמן רב את התעלולים האלה, ש„יסלקו" אותו מכהונתו, אך מאז עבר כבר זמן רב ואין כל סימן לכך. וכי למי שם איכפת חיסולם של כמה יהודים לשבוע? שמא לקומיסאר „שלנו"? גם בלאו הכי הוא אנוס מן־הסתם להגן על עצמו מפני הטענה שהוא „רך" מדי ביחסו ליהודים. והנה אותו פרנקנשטיין, אותה מיפלצת ממש ורוצח ביחס ליהודים מבוגרים, אינו אלא — מלאך ביחס לילדים. מייד עם בואו אל מישמרתו הוא מצווה על השוטר היהודי לקרוא לחבורת המבריחים הקטנים, העומדים וממתינים מול השער, ליד גדר הרשת של הקאראנטינה לשעבר, והוא מרשה לכולם לעבור אל העבר השני. החבריה הקטנה כבר מצפה בקוצר־רוח ליום שהוא יעמוד על המישמר, כיוון שתמיד הוא מרשה להם ללא כל קושי לעבור מצד אל צד ובחזרה — לקנות סחורה ולהעבירה. עם ילדים, הוא טוען, שומה עליו לנהוג אחרת; באיזו עיר, שם בגרמניה יש לו אשה ושישה ילדים...

אף־על־פי־כן אירע לפני ימים אחדים, שהוא ירה לתוך קבוצת ילדים. את האחד הרג וכמה אחרים פצע. ושמא זה לא היה הוא? או שמא אותו „דיגדוג" ביד גבר אצלו על הסנטימנט ההוא?...

30.5.1942. ובכן גם בליל־שבת זה היו קורבנות. העניין כבר נעשה כרוני, שבכל שלהי שבוע, בליל־שבת או במוצאי־שבת, מתרחש משהו. הפולנים היו קוראים לכך רצח „בעלי־ברדסים" (לפי פסקי־דין סתר). אך דומה שבתי־הדין של „בעלי־הברדסים" הגרמנים בימי־הבינים הצטיינו בשיעור רב יותר של חוקיות. את הקורבן היו מזהירים, ידוע היה על איזה עוון הוא מקפח את חייו. חוסר האזהרה המוקדמת אינו אולי אלא צעד הומאניטארי, אך אשר להודעה על האשמה — הרי לא נותר לנו אלא לסמוך על השערות. הלילה האחרון מבין לילות־בארתולומיאוס הגדולים יותר הוא השלישי במיספר, אולם בעוד שעל שני הלילות הראשונים ידוע היה, כי באור ל־18 באפריל המדובר היה בעניינים פוליטיים, בהש־תתפותם המשוערת של הנחטפים בהוצאת עתונות חשאית, ואילו בשבת שעברה, אור ל־24 במאי, הסיבה היתה חיסול ה„שלושה־עשר", הרי מאורעות הלילה האחרון אין להבינם כל עיקר. בין הקורבנות נמצא אך שוטר אחד בלבד, שביחס אליו קיים רמז כלשהו בקשר עם שייכותו ל„שלושה־עשר", לפי שלפני הצטרפותו ל„משטרה המיוחדת" הוא שירת ב„13" ומיספרו שם היה 1800.

השם הרשמי של „השלושה־עשר" הוא „המישרד למלחמה בספסרות", נציגיו חובשים כובעים מוקפי זר ירוק. יצא להם שם של סחטנים וטפילים, המקיימים מגע עם הגרמנים, או שהם מפיקים תועלת מן החשדות שיהודי וארשה חושדים בהם בקיום מגע כזה וביכולתם להזיק, אם ירצו בכך. המנהל הכללי הוא גאנצוויך, שתוארו הוא „עורך". הלה עשה קאריארה של בזק, ריכז בידיו תפקידים שונים ואף... הכנסות שונות. לרשותו עומדים סכומים עצומים ובמשך כל הזמן — לא ידוע מאיזה טעמים ולאיזו תכלית — הוא דואג מאוד לאליבי של הגורמים הציבוריים היהודיים, הוא כופה את אפוטרופסותו ביחוד על עתונאים, אמנים, סופרים. משמיע קולו בכל הזדמנות פומבית, אפילו בהלוויות, מצטלם בצוותה עם ראשי־הציבור, והנה לבסוף — קץ כזה. ואולם דבר אופייני הוא, שאותו ואת ה„גברא רבא" השני מן ה„שלושה־עשר", שטרנפלד, לא מצאו. אך יתכן ששניים אלה הוזהרו בעוד מועד ומתוך חרדה לעורם, לא הזהירו את חבריהם הנמושות, בהיותם אולי מעוניינים לסתום בהם את פיו של המולך. על שערי הבתים הופיעו הודעות, שמחפשים אחריהם, נפוצו שמועות סותרות על תפיסתו של האחד או השני ועל בריחתם (על כל פנים עדיין חיפשו את שניהם) וכל העניין נשתתק. אחר־כך באה הסנסאציה של השבוע בצורת „חטיפה" מסוג חדש. תחילה היו סבורים שהנחט־פים נשלחים ישר למחנה, ואילו עתה מסתבר, כי נשלחו לחפירת סוללות־מגן ליד בוברויסק. ועוד לא הספיק הגיטו להתאושש אחרי העניין הזה, עוד כולו היה כמרקחה מרוב התמרמרות על שיטות החטיפה הזאת, והרי לך פתאום „לילה חדש". אפילו השוטרים, שעשו את המלאכה הזאת, לא היה להם מושג מה היא הכוונה. הם נצטוו לבדוק את „כרטיסי־העבודה" ולהביא אל מטה האיזור את אלה שלא מילאו בעוד מועד את חובת הארכת תוקפם, לא הכניסו את התשלום, וכיוצא בזה. קרוב למאה צעירים נפלו בדרך זו בפח.

השוטר הנזכר, שמו הוא כמדומני בארנובסקי, לא היה בבית. בעל הדירה שלו מורטקוביץ׳, יהודי זקן, ידע רק, שיש לו שירות־לילה בבית־החולים; לאחר שאיימו עליו שירו בו

הוא מסר, כי ייתכן והוא בבית־החולים שברחוב סטאבקי, וכאשר לא מצאוהו שם, חזרו הרוצחים וירו בזקן, ואחר־כך חיפשו ומצאו את באראנובסקי בבית־החולים שברחוב לשנו 1 ומובן מאליו שאף אותו חיסלו. מחוץ למיקרה האחד הזה, שלא היה אולי אלא השלמת הפעולה נגד ה„שלושה־עשר", כל השאר אינם מובנים לחלוטין. ברחוב מילנה 11, הרגו בירייה ארבעה אנשים בדירה אחת בלבד. את האב המשותק, שנבצר ממנו לרדת למטה בהתאם לפקודה, השליכו בעד החלון, ובחצר עוד כיבדוהו בכמה כדורים. ברחוב קרוכמאלנה נפלו שתי נשים, כלה וחמותה, שבמשך זמן מה שהו, כפי שנמסר, בצד הפולני. האופה ווילנר, שהוצא מבית־הסוהר שברחוב גנשה ונורה, היה לו כנראה איזה כישלון בקשר עם מעשה־הברחה. את רופא־השיניים נוימן מרחוב פאביה גררו החוצה בלבניו התחתונים בלבד, הכניסוהו לתוך מכונית וליד הפאביאק חיס־לוהו בחמש יריות. את ההוצאה־להורג הזאת ראה מישהו מן השכנים, שהסתכל בעד סדק שבשער. היה זה בדיוק באותו לילה, שבו מותר היה להלך ברחוב עד שעה 12 לשם אספקת חבילות לחטופים לשילוח לעבודה. אותו אדם ראה, כיצד מן המושב האחורי יצא אדם לבוש לבנים ומן המושב הקדמי יצאו שני גרמנים ואחר־כך מנה 5 יריות. על אותו רופא־שיניים סיפרו, שהוא בוודאי, שהיה פעיל גם בימי המלחמה. ואולם ידיעה זו היתה, כפי שנסתבר אחר־כך, מצוצה מן האצבע. לא היה לו כל קשר עם המפלגה לא לפני המלחמה ולא בשעתה. כמו־כן לא ידוע כל דבר ברור על אותו גלב שנרצח באותו לילה. הגיטו הנרעש והמזועזע מחדש מעלה השערות מהשערות שונות. דבר אחד ידוע, שאם שני הלילות ההם עוד היו חתומים בחותם של איזו לאגאליות־למחצה, שהתבטאה לפחות בכך, כי בכל מיקרה של ביקור אצל מישהו והוצאתו להורג, הדבר נעשה בנוכחות המשטרה היהודית; בעוד שהפעולות ההן הצטיינו במידה מסויימת של אדיבות תליינית לגבי הקורבן ולגבי בני־ביתו, שהרוצחים השתדלו שלא להפחידם ביותר, בטענם שהמדובר הוא במאסר, בצורך בבירור איזה פרטים, בהורותם ליטול כמה חפצים אישיים, הגורמם את המוות עצמו במהירות ובזריזות, לאחר הארת הקורבן בזרקור ענק — הרי הפעם היו מלאכי־המוות אכזריים הרבה יותר, ציניים יותר. חזרו על הבתים בעצמם, כאילו ידעו את הכתובות, עוררו התנגדות, היכו. ההבדל היחיד לטובה היה אולי רק זה, שכנראה לא הותירו הפעם את הקורבנות מוטלים ברחוב, אלא ציוו לפנות את הגוויות מייד. ואולם גירסה זו נשמעה מפי אנשים מעטים בלבד וקשה להיווכח באמי־תתה. על מיקרה אחד ידוע לי: ליד הפאביאק, צילצל כמחצית השעה לאחר הריגת רופא־השיניים הנ"ל איזה גרמני ממישמר בית־הסוהר אצל השוער היהודי של הבית השכן, ציווה עליו לקחת את מישהו לעזרה ולסלק את הגווייה.

היום נודע לי, כי שקלאר, שהחזיקוהו בפאביאק או בשדרות־שוכה ואשר עוד היה בחיים כארבעה שבועות לאחר ה־17 באפריל, נורה באחד הלילות ברחוב מאחוריו. יש להניח, כי אמרו לו, שהוא חופשי ויכול ללכת הביתה, ולאחר שעבר צעדים אחדים ירו בו כמה כדורים. אפשר לומר, בדרך אגב, כי גם אופן הריגה זה, שהוא „הומאניטארי" מבחינה ידועה, כבר הפך בשבועות האחרונים למעין מסורת. מראהו של שקלאר השתנה עד כדי כך, שהאדם שנקרא לזהות את הגווייה לא הכירו. מיהו אותו גבר (שנשדד בידי התנים המקצועיים, או אולי בידי המשטרה היהודית מגעליו וממעילו העליון), שגופו כל־כך מוכה ומכוסה פצעים וחבורות ופניו פני זקן, זאת לא נודע אלא לאחר שנמצאו אצלו התעודות...

אך שוב לעניין „הלילות" האחרונים. הפירוש המעניין ביותר על חיסול כל כנופיית גאנצווייך הוא בלי ספק זה, הקושר את חיסול החבורה הזאת עם עזיבת היחידה של הס"ד (שירות הביטחון), שגאנצווייך ומרעיו פעלו יד ביד עמה במשך כל הזמן; יחידה זו עומדת לפי השמועה לעזוב את וארשה ב־1 ביוני בדרכה לחזית. לאחר שהשתמשו בסוכנים מסויימים לתועלתם, נוהגים הגרמנים לחסלם. דבר זה שייך, כנראה, לשיטה הנקוטה בידם, לפי שגם בלילה הראשון להריגות הפוליטיות היו בין ההרוגים כמה אנשים, שדעת־הקהל היהודית חשדה בהם שהם מקיימים מגע־ומשא עם הגרמנים. החשש שמחמת התנהגות כזאת הם עלולים לקפח את האפשרות להשיג סוכנים, מלשינים ומשתפי־פעולה, זה אינו, כנראה, מדאיג את הגרמנים. במקרה של ה־13 היה אולי חשוב להם גם לטשטש את העקבות של איזה מעשה־תרמית או מעילות שהגרמנים ביצעו לתועלתם הפרטית. ימות הכלב מות כלבים — אומר קאראמאזוב אצל דוסטוייבסקי. מחוץ לבני־המשפחה הקרובים ביותר לא יבכה איש על מותו של מישהו מבין ה־13. ואף־על־פי־כן — מי יודע? ייתכן שהרחוב האמין במקצת באומץ־הלב האפל אך הנחוץ של הכנופיה הזאת ובכוחה.

6.6.1942. אשר לבזיזת גווייתו של שקלאר, שהזכרתי לפני ימים אחדים — במיקרה הגיעה לאוזני הידיעה, שבקשר עם מיקרה זה הודחו מן המשטרה המיוחדת שלושה שוטרים יהודים. שניים שביצעו את המעשה והשוטר התורן מאותו לילה, שקיבל חלק מן התמורה ממכירת הבגדים השדודים. מלבד גירושם מן המשטרה נמסר העניין לבית־המישפט, שבר־נשים אלה יובאו לפניו באשמת גניבה וביזוי המת. יש לרשום את הדבר לזכותה של מיפקדת המשטרה היהודית על־מנת לטהרה לפחות מאשמה אחת. גם בלאו הכי יש לה לזו חשבון חמור מאוד של פשעים לגבי הציבור היהודי.

אתמול סופר לי, כיצד נרצחו הילדים עד גיל עשר בפאֿ־ביאניץ. לא יכולתי לתפוס כיצד הירשו האמהות ליטול מהן את ילדיהן, כיצד נתנו לנתקן מהם ולא נטלו על עצמן אותו גורל שמונה להם. והנה מסתבר שהתליינים הקלו לעצמם את הרצח על־ידי שבבוקרו של אותו יום הוצאו כל הנשים לעבודה ובשעת היעדרן לקחו את הילדים והובילום אל מחוץ לעיר תוך הפצת שמועה, שהם מובלים לוארשה. מוסרים, כי רוב האמהות שנותרו בחיים נטרפה עליהן דעתן. אתמול נפוצה גם השמיעה בעיר, שגורל דומה צפוי בימים הקרובים לילדים היהודיים בלודז'. אמרו, כי אתמול עמדה ליפול ההכרעה בעניין זה.

* * *

„מעשה־גבורה" חדש של פראנקנשטיין. היום אחר־הצהריים הוא הרג בירייה שוטר יהודי ברחוב פאנסקה. „לחברך היה יום מזל ביש אצלי" — סיפר בניחותא לשוטר יהודי אחר, שעמד אותו יום על מישמרתו ליד שער אחר. — „הכיצד, אדון מפקד־המישמר?" — „נו, את זה הייתי אנוס להרוג". מדברי פראנקנשטיין נסתבר, כי הנרצח, עורך־הדין הרץ, שהיה

מפקד קבוצה של שוטרים יהודים, היה כביכול שותף לעסקי־הברחה. משנתפס בקלקלתו, הוא לא נעצר לקריאת הז׳אנדארם, ניסה לברוח, ומובן שהלה „אנוס" היה לירות בו.

— „אולם אתי, כאשר אני נמצא על המישמר, מעולם לא היו לך כל עניינים" — אמר לו, כאילו, איש־שיחו, ופראנקנשטיין אישר את הדבר ברוב נימוס. — „או, כן, אצלך תמיד הכול בסדר". העזה זאת מצד השוטר המיוחד בשיחתו וביחסיו עם שותפים כל־כך לא־שווים ראויה לציון. אחד ה„שחקנים" הטובים ביותר מאנשי המישמר שליד מבואות הגיטו סיפר לחבריו על השיחה, שהיתה לו עם הקצין המפקח בשעה שהלה בא לביקורת. „אתה — ראש לגנבים" — פתח הקצין וציווה להראות לו את המקומות שבהם מתנהלת ההברחה היהודית.

— מה היתה דעתך עלי — השיב לו על כך ה„שחקן" — אילו אני היהודי הייתי מפיל בפח יהודים אחרים?

— אך היש לך חשק להרשות לכמה עגלות שיעברו בשעה שאנו עומדים כאן?

— אני הייתי רוצה, אך זה אינו רוצה — השיב השוטר, בהצביעו על הז׳אנדארם.

לדברי היהודים, היה עניין רציחתו של הרץ שונה במקצת. פראנקנשטיין עמד ושוחח שיחה שקטה עם הרץ ועם עוד שוטר יהודי, שעמדו יחד עמו על המישמר בשער שברחוב פאנסקה. פתאום אמר להם כאילו בהלצה: „אחד מכם הייתי רוצה לקטול היום. הגידו, איזה מכם הוא המועמד לכך?" הבחורים נבוכו, אך לא שיערו שהלצה רצחנית זו יש בה משום רצינות מאיימת וממשית עד כדי כך. ואכן עברה שעה ארוכה למדי, במעבר התנהלה התנועה כרגיל. ודימה היה, כי המטורף שכח כבר את ה„הלצה" שלו. ברגע מסויים פנה הרץ הצידה, פראנקנשטיין ראהו כשהוא עומד בודד על המדרגות של איזו חנות וכפי הנראה פעל המחזה הזה על דמיונו הסאדיסטי. וכך החליט על בחירת הקורבן. — „קום מאַל האַר" (בוא נא הנה) — הוא נתן לו אות באצבעו והוליכו אל שער הבית הסמוך. יש להניח שהרץ התמוטט שם, נפל לרגלי הרוצח, התחנן שירחם על חייו, ביקש לרחם על אשתו וילדיו, אך מובן שלא היה בדבר הזה אלא כדי לגרות את הסאדיסט עוד יותר. הוא פקד על הרץ שיעמוד דום ליד משאבת־המים שבחצר וכך, בהיות הקורבן עומד ומצדיע, הוא ירה כדור בבטנו. הכדור הראשון לא היה אולי ממית אותו, המיפלצת כבר התרחקה, אלא הפצוע, התחיל מבקש „מים" — מסביבו התקהלו אנשים וקם רעש, וזה היה בעוכריו. בשומעו, כי קורבנו עדיין חי, הביט פראנקנשטיין לעברו, חזר לשם בצעדים איטיים של סיוט־בלהות ובהרימו בידו האחת את ראשו של הפצוע, תיקן ביריה לתוך פיו את אשר עיוות קודם לכן.

* * *

דם על מרצפת הרחוב. הרחוב פשיאזד, השעה שתיים וחצי אחר־הצוהריים. ראיתי את הדבר במו עיני. נער פולני צעיר, כבן עשרים, טיפס על החומה קצת שמאלה מחורבות הבית השרוף. כדור־פתע מרובהו של ז׳אנדארם נקלע בראשו, הנער התגלגל לצד היהודי של החומה ומת במקום. מהומה קצרה. שני ז׳אנדארמים גרמנים, משטרה פולנית, שוטרים יהודים. אומרים, שלפני שהגיעו הז׳אנדארמים הגרמנים באו אמו ואחיו של ההרוג, אשר חמקו ועברו בעד בקיע בחומה שליד ארמון מוסטובסקי השרוף, מקום המיפקדה הצבאית המחוזית לשעבר, ברצונם לקחת את הגווייה, אך שירות־הסדר לא נתן להם. זמן־מה היתה הגווייה מוטלת על המדרכה והדם ניגר ממנה ונשפך מסביב. אחר־כך טילטלוה והביאוה לשער הבית הסמוך ולא עבר עוד רבע שעה עד שהגיע קרון מן הצד ההוא ואסף אותה. על המדרכה נשאר כתם כהה, מוארך, של דם טרי הנקרש והולך. האנשים שעברו ליד המקום בדרכם אל המישרדים שברחוב פשיאזד 9, קצתם עקפו את הכתם בהבעה של רגשי רחמים וכבוד. אחרים, שפניהם הביעו דיכאון וריפיון היו מישירים צעדיהם, דישדשו בסוליות מנעליהם בתוך השלולית האדמדמה־חומה שעל אבני המדרכה. באה בטיסה רוח חזקה וכיסתה את הכתם בשיכבה של אבק אפור...

ברשימת הקדושים והגיבורים של ימינו האפלים יש לייחד מקום־כבוד גם למבריח היהודי והפולני, אשר כדי להרוויח פת־לחם או קערת תפוחי־אדמה, הריהו מגלה רוח התמדה ואומץ־לב בקרב הנטוש בין בלתי־שווים, בקרב שהעיר הכפותה בידיה ורגליה עורכת נגד העוצמה האכזרית והרצחנית.

כבוד למבריח האלמוני, לחייל האפור שעל חומות העיר הנצורה.

7.6.1942. אחד העסקנים היהודים הוותיקים סיפר לי, כי באחד מימי חיסול כנופייתו של גאנצווייך ראה תהלוכה של שישה אסירים פולנים שהובלו תחת מישמר דרך הגיטו אל הפאביאק. הם היו כבולים בידיהם, שניים ביחד, ומלבד זה היו גם מחוברים כל שלושת הזוגות על־ידי מטיל ברזל. ומי יודע אם אמנם היו אלה אסירים פוליטיים. העיקר, שכך הם נראו בעיני היהודי שסיפר לי זאת. (היה זה מלינק, בוודאי, מנהל המיטבח ברחוב מוראנובסקה — 1949.) — גיבורים צעירים! הוא התפעל מרוב הערצה והשתתפות בצערם. ואפילו אם היו לפני המלחמה קורפוראנטים, אנשי — „נארא", זוללי־יהודים מן המין הגרוע ביותר, אבל הם היו לוחמים, והם סבלו עתה למען רעיון — ו„אַ כפרה צען מאַל גאנצווייך מיט זיין גאנצע חבריה פאר זייער מינדסטן נאָגל (ולוואי ויהיו גאנצווייך וכל הכנופיה שלו כפרתה של ציפורן קטנה שלהם) — כך דיבר בשיבחם ובכבודם אדם יהודי קשיש. צעירים, נאים, והם הלכו כצללים, בהיותם שקועים באיזה דיכאון תהומי, שרק הם ידעו לעוררו באדם. התליינים־מלידה הסרים לפקודותיו של רב־התליינים. הרוצחים שכירי רוצח־ההמונים, שהוציא מקרבו אותו עם המפורסם בפושעים מטיפוס זה; רוצח־ההמונים הגדול ביותר שבכל הזמנים והעמים...

והנה תמונה לירית זעירה. מחזה בזעיר־אנפין שליד המעבר ברחוב לשנו־זשילאזנה. יום א׳ בשבת אחרי־הצהריים. מעשי־הרצח במבריחים, סתם יריות בעוברים ושבים, רבים והולכים מיום ליום. דמות הזקיף הגרמני בקובע־הפלדה ובמדים הירקרקים נעשית מאיימת יותר ויותר. הנה הוא עומד כגולם גדול ואיום, ולרגליו עומדים ומרימים את שני ראשיהם הפעוטים שני ילדים יהודים, כבני 5 או 6. הם מנסים להגיד לו משהו, מן־הסתם ביידיש הווארשאית שלהם. הוא מנסה להבין משהו מדבריהם של הפעוטים, המגיעים בקושי עד לגובה ברכיו. אפילו גחן קימעה אליהם בהחזיקו בידו האחת ברצועת רובהו. הפעוטים נראים כשני עכברונים בלועו של האריה. לא אדע מה היה העניין. משהפניתי ראשי לרגע, נעלמו הפעוטים ושוב לא ראיתים.

היה מעשה בשעורה ובאופניים. זה היה כמדומה לי ביום רציחתו של השוטר הרץ. בין השוטרים היהודים ש„עבדו" אותו יום ליד מבואות הגיטו שררה התרגשות מובנת. איש־שיחי, שוטר יהודי שגר בשכנותי, עמד על המישמר בשער שבפינת הרחוב שלנו. בשעה 3 בערך הוא הלך לחצי שעה לאכול ארוחת־צהריים ועם שובו מצא מצב משונה. כל חבריו השוטרים היהודים נאסרו. בני משפחותיהם, שנודע להם על־כך במהירות הבזק, שרויים בבהלה איומה והם ממררים בבכי, ואלו הז'אנדארם הגרמני האחראי שם על המישמר כולו רותח מחימה. הוא מאיים בחיסול כל החבורה, מתנפל על המפקח היהודי החוזר מארוחתו ומאיים אף עליו ביריה, אם לא יחזיר לו תוך רבע שעה את שק השעורים המוחרם, שנגנב מסוכת־המישמר. מסתבר, כי לאחר שהשעורים הוחרמו, לא אמרו שני המבריחים הבריונים — לא אדע אם היו אלה יהודים או פולנים — נואש; הם הצליחו להתגנב אל סוכת המישמר ולסחוב משם את שק השעורים. המעשה פגע בכבודו של הז'אנדארם ואין פלא שהוא רותח כל־כך. כפי שסיפר ידידי, הוא הציל את המצב הודות לקור רוחו. ראשית, הצליח להרגיע את הז'אנדארם, שעמד לסיים אותה שעה את מישמרתו, והבטיח לו, כי הוא נוטל על עצמו להחזיר את השעורה, אם־כי לא תוך רבע שעה, מפני שדבר כזה הוא מן הנמנע. הז'אנדארם קיבל את ההבטחה, אך לפני לכתו עשה דבר של מה בכך: עוד קודם לכן הוא רשם ביומן את תפיסת שק־השעורים וכיוון שלא ידע להסביר מי „משך" אותו מן הסוכה, הוא רשם את האחראי היהודי על השוטרים כאשם העיקרי... התחיל צייד קדחתני על השעורה. תוך רגעים ספורים הצליח מכירי לגלות את העקבות שהוליכו לאיזו „מלינה" של מבריחים, ושם מצא את השק עם התבואה — אך באיזה מצב... הכנופיה כבר ידעה על המתרחש והבינה, כי יהיה צורך להחזיר את השק. בהיכנס השוטר היהודי לשם הוא ראה שני ברנשים עומדים ומוציאים מן השק שעורים ומכניסים במקומם מוץ או קש קצוץ על־מנת להחזיר תערובת מזוייפת במקום שק־השעורים המקורי. מאחר שבשק לא נותרו עתה אלא כ־10% שעורים, אנוס היה השוטר להשיג כסף, לקנות שעורים ולשנות את התערובת בכיוון ההפוך. כארבעים זהוב השיג מאת המבריחים עצמם, כמה עשרות זהובים הוסיף מכספו לצורך קניית השעו־רים — אפשר אפילו שאותם שעורים עצמם שהוצאו מאותו שק קודם לכן — שיפר במיקצת את הרכב התערובת שבשק, העמיסו על ריקשה והביאו אל סוכת־המישמר. עם זאת היה אחוז חרדה שהגרמני לא יפתח את השק ולא יביט פנימה. התכסיס הצליח הפעם והז'אנדארם ציווה לשחרר את כל השוטרים העצורים. ואולם שכני לא סיים בכך את פרשת יומו. עתה דרש ממנו הז'אנדארם להביא לו שני זוגות אופניים, וזאת תוך רבע שעה, ולא — יקבל כדור בראש. והרי אין זה מן הדברים הקלים לשכנע בעל־אופניים יהודי שימסור את אופניו למשך שתים־עשרה שעות. למזלו מצא מכירי איזה בעל־אופניים שכבר אירע עמו פעם מיקרה דומה, שבסופו קיבל את אופניו בחזרה. הוא הסכים, איפוא, לתת את אופניו גם הפעם. ואולם לאחר שכבר השיג גם את הזוג השני והביאו לז'אנדארם, מצא הלה, כי אלה לא יצלחו למאומה. מכירי כבר היה בטוח, כי אותו יום עתיר־הרפתקאות לא יסתיים בטוב, אך בסופו של דבר הסתפק הז'אנדארם בזוג אופניים אחד והניח לשוטר היהודי. משחזר השוטר אחרי אותו יום הביתה, אי־אפשר היה להוציא מלה מפיו במשך שעה ארוכה. מישהו ראהו בשעה 3 בערך, כשהוא עומד ליד השער של הגיטו, כולו מתוח ומצדיע לפני הז'אנדארם והלה מנפנף כנגדו באג־רופו. משאלוהו מה היה, נבצר ממנו להשיב. את פת־הערבית לא אכל, ולעומת זאת היה אץ כל רבע שעה למקום מסויים, על־מנת לרוקן את מעיו משרידי ארוחת־הצהריים. „איזה מזל — אמר בשמחה — שהשילשול בא רק עתה". הוא רק חשש מאוד לדבר אחד: שהגרמני ירגיש פתאום, כי בשק לא היו, לאחר כל היגיעות והריצות, אלא כ־50% שעורים...

9.6.1942. היום היו קורבנות רבים מסוגים שונים. בלילה הוצאו ממיטותיהם „על־פי רשימה" ונורו הבמאי שארו, חותנו וגיסו; ביום נורו ברחובות מבריחים ולא מבריחים. איזה אנשים לבושים כאזרחים ירו בהמון בכיכר טארגובי, ברחוב צגלאנה או בקירבת־מקום. ברחובות קרוכמאלנה וואליצוב פרצה היום לעת־ערב בהלה נוראה. ההליכה לאורך גדרות התיל הדוקרני ב„גיטו הקטן" נעשתה מסוכנת ביותר בכל שעות היום.

בלכתי הבוקר ב־8 ברחוב לשנו הייתי עדה למחזה הבא: פתאום באה מצד ז'ילאזנה בדהרה ריקשה, שעליה ישבו שתי נשים, כנראה אם ובתה. ראשה של האם, שהיתה שרוייה במצב של עלפון, נשען על זרועה של הבת ומלחייה, ליד העין השמאלית, נראה קילוח דק של דם. לא רק פניה, אלא גם הרגליים שתלויות היו ברפיון, היו חיוורות בחיוורון של מוות. לאחר הריקשה הראשונה דהרה שנייה, איזה שוטר במעיל לבן, ייתכן שקרובן של שתי הנשים, מכריז היה בקול רם: „מיקרה־אסון, מיקרה־אסון, הצידה". הם הגיעו במלוא הדהרה אל שער העזרה הראשונה לשעבר, שעתה מצוייה שם מחלקת הבריאות ומאחר שלא נמצא להם רופא, יצאו משם בחזרה באותה מהירות ופנו לעבר בית החולים שבמורד רחוב לשנו.

* * *

שמעתי על שני מיקרים של קשרי־אהבה בין גרמנים ליהודיות. האחד הוא באנאלי. אחד הגרמנים מעובדי המשטרה הגרמנית שבפאביאק, יש לו מאהבת יהודית בבית הסמוך, כנראה אשה שאינה מן המחמירות בהילכות מוסר. הוא מבקר אצלה מדי ערב בערב, יורד עמה למטה, הם מטיילים יחד בחצר, „אידיליה".

מעניין הוא המיקרה השני. טייס גרמני, שמו פריץ, שיחידתו חנתה פעם בפראגה, הכיר שם נערה יהודיה יפה, בתו של נגר אמיד, ומזה שנה וחצי הוא מאורס עמה כדת וכדין. שניהם נושאים טבעות־אירוסין, מחליפים מכתבים ביניהם. הוא כותב על־פי הכתובת של מכירו הפולני, וזה מוסר את המכתבים לנערה. אף אמו כותבת אליה מכתבי־חיבה, בהיותה בטוחה שזוהי נערה פולניה. חלק מכל חופשה מבלה פריץ בוארשה. אל הגיטו הוא נכנס תוך כדי נסיעה בחשמלית. הוא מפיל, כביכול, את ארנקו, קופץ להרימו באומרו, כי ימשיך בחשמלית הבאה. אחר־כך הוא מחליף את בגדיו אצל מכיריו ועונד סרט וכך הוא פונה אל כלתו. ההורים מרוצים מן ה„שידוך". מתכננים תוכניות לעתיד, הכול לפי שתסתיים המלחמה. החתן, חניך ה„היטלר־יוגנד", כבן 25, שינה את דעותיו הפוליטיות, הוא מתבייש על ש„יד זו הרביצה ביהודים". לאחרונה נפצע קשה

בחזית המיזרח. הוא מחלים עתה בחיק משפחתו ומתכונן שוב לבוא אל כלתו.

• • •

במשך כחצי שעה הסתכלתי היום מחלון ברחוב פשיאזד במלאכת ההברחה, המתנהלת משני צידי החומה, ורוויתי נחת. השעה היתה בין שלוש לארבע אחר־הצהריים. החלון היה פנוי במיקרה. בחדר לא נשארו אלא שני אנשים בלבד וניתן לי להסתכל ללא הפרעה במתרחש. אמנם הזהירתני אשה אחת, כי יורים אל החלונות וכי „אפשר להיפגע בכדור תועה". אך לא נתבהלתי, שהרי הסכנה כאן אינה גדולה יותר מאשר זו הצפויה לאלה שלמטה. וחוץ מזה לא פחדתי, מפני — שהבחנתי בשיטת־האיתות שלהם, ובטוחה הייתי, כי ברגע שיהיה צורך לסגת מן החלון, אקבל את האות בעוד מועד.

במלאכה הזאת רבה חשיבותו של האיתות. לאורך כל הרחובות פשיאזד ודלוגה נקבעו עמדות תצפית. די שבפינת ביילאנסקה, לשנו או נובוליפקי תופיע מכונית או שז'אנדארם העומד על מישמרתו ביציאה שבפינת לשנו־טלומאצקה יפנה לכיוון פשיאזד, וכהרף־עין, כאילו על־ידי לחיצה על כפתור חשמלי, מגיע אות־האזעקה לכל המקומות. „וואריאט, וואריאט" („משוגע"), עוברת הקריאה מקצהו האחד של הרחוב לקצהו השני, ומשנה את מראהו לחלוטין. כעבור רגע, הז'אנדארם פנה לאחוריו, או שהמכונית פנתה לעבר רחוב רימארסקה בלא לסור לפשיאזד — וכבר ניתן אות־ההרגעה. ציפצוף חרישי, זימזום קל, פירושו: הסכנה חלפה; ושוב העבודה נמשכת במלוא הקצב. והקצב מהיר־מסחרר. מרחוב דלוגה האנשים אצים רצים עמוסים צרורות. נשים, גברים, אך בעיקר נוער. חלק מהם רכובים על אופניים וצרורותיהם עמוסים להם על גבם, או על גוף האופניים, אחרים מובילים עגלות דו־אופניות. ראיתי נשים דוחפות עגלות־ילדים עמוסות סחורה. ראיתי נערה צעירה ששערותיה הבהירות התעופפו ברוח, כמוהן כמדי־התלמידה שלבשה. היא טסה על אופניה יחד עם צרורה, משל היה זה מירוץ ספורטיבי. נאה היתה. ומייד אחריה מקרטע לו חיגר הגורר חבילה בשתי ידיו. ילקוטי־גב, שקי־נייר, צרורות, דליים, צינצנות, כדים, יותר מכול היו כדים. אלא שהכדים עשו עתה את דרכם בחזרה. היו אלה הכדים מן החלב שהובא בדרך זו בשעות הבוקר.

הנה יושב לו ברכיבה על־גבי החומה בחור צעיר לבוש מכנסי־בד גסים וחולצה העשויה אף היא מאותו חומר. זהו „המניף", העובד בנקודה המסוכנת ביותר, המשמש מטרה מצויינת לרובהו של המרצח. הוא מקבל תשלום מיוחד בעד כל כד. נעים להסתכל בתנועותיו הקצובות להפליא. מצד אחד מוסרים לו כמה כדים ריקים, הוא מושכם כלפי מעלה, מעביר בתנופה מצד ימין לשמאל. מישהו תפס אותם, מסר וכבר מוכנים בידיו כמה שקים, שהוא מוסרם לידי „המניף" המעלה אותם למעלה. הפעם הוא מעביר בתנופה מיד שמאל לימין. הצרור צונח כלפי מטה, עובר כמה ידיים מן החומה אל החורבה של פשיאזד 11, מגיע לידי המקבל האמיתי וכעבור רגע נהפך לנושא של מיסחר באיזו „מלינה" שברחוב מילנה או נובוליפיה, או מובל לכיוונים שונים בעגלות המחכות בכיכר הסמוכה, ששם מצוי מישמר נע של סבלים, משל היה זה בימים ההם ליד איזה בית־נתיבות או בכיכר השוק.

בשובי השגחתי באיזו דממה מוזרה ובשממון ששררו בצד היהודי של החומה. בשער שבפינת מילנה־נובוליפיה לא נראתה נפש חיה. כלומר, אני לא ראיתי, ואילו הם — ראו וראו. במיגרש שבקרן נובוליפיה עמדו שני גרמנים...

כמה עשרות צעדים מ„נקודת ההעברה" שבה המלאכה נעשית מעל לחומה, בקירבת ארמון מוסטובסקי, יש בקיע בחומה, שבו מתנהלת העבודה בשיטה אחרת, אך גם שם קיימת חלוקת־תפקידים. יש מומחה להגשת הסחורה ומומחה לקבלתה, להעברתה לצד השני, ושם בצד השני יש לה לכל „תחנת קבלה" לקוחות משלה. „אז מען קאן נישט אריבער, מיז מען ארינטער" (אם אי אפשר לעבור, צריך לזחול). יש המעדיפים „להשליך" את הסחורה מעל לחומה, אחרים מעדיפים לדחוף אותה מלמטה. הדבר תלוי, כמובן, גם בסחורה.

ואל שתי התחנות האלו אצים־רצים, דחופים ובהולים במי־רוץ קדחתני המוני אדם הזורמים בכביש המסתעף כאן לשתי שלוחות. ולפתע נתגלגל רעם על־פני הרחוב, זרם חשמלי חלף עבר ברשת החוטים הבלתי־נראים, שכאילו הושחלו עליהם כדורים חיים קטנים. „וואריאט, וואריאט" (משוגע!) צעקה, לחישה, שריקה. נקישה: הכדורים מתגלגלים לצד אחד. בין רגע הכביש נתרוקן מאדם. „המניף" נעלם מן החומה. כאילו נבלע באדמה. וליד החומה אין נפש חיה. כמה זוגות אופניים נוסעים להם בנחת באמצע הכביש. עגלת דו־אופן עשתה אף היא סיבוב משונה על צירה, משל רק בטעות היא נקלעה לכאן והיא פונה לשלוחה הימנית של הכביש. חפה היא מפשע ואין לה כל מושג על המתרחש כאן. כמה כעוברים ושבים המהלכים עתה על המדרכה, שלפני רגע היתה ריקה מאדם. הם הולכים להם בכיוון אחד, בלא שיידעו משהו או שירצו לדעת דבר. אך הנה שוב לחץ מישהו על הכפתור החשמלי והזרם חוזר. הכדורים הקטנים שוב נתגלגלו אל הכביש. ושוב הם קופצים, רצים, אצים, חופזים. ושוב יושב לו על החומה ברכיבה המנוף החי, שוב הוא מושך את המשאות הכבדים. מעלה מטה, מטה מעלה. מן הצד הימני לשמאלי, משמאל לימין, מטה מעלה, מעלה מטה.

קריאות: סטאשק, טאדק, יאנקה, וולאדז'יה. הצד הימני קורא לצד השמאלי! בארק, מונייק, חווה'קה, פאני מוישא־לובה, פאני מוישאלובה. מן־הסתם לא מן הנמושות במקצוע זה היא אותה מוישאלובה. הצד השמאלי קורא לעבר הימני. ובצד יש בחומה גם מין בקיע, המשמש לצורכי התקשרות בקשרי־שיחה, לקבלת הזמנות, לסידור חשבונות וכיוצא באלו שיחות של משא־ומתן, וכן לא פעם לצורכי ריב־שפתיים, שאי־אפשר בלעדיו בעניינים מסוג זה. שמעתי אפילו, שליד אחת התחנות הוצבו פעם שני סולמות משני עברי החומה. שני בעלי־דין נצטרכו לסדר ביניהם „חשבון" בעזרת — הסכינים.

הבקיע הוא בגודל של פני־אדם ובגובה של קומת־אדם. בשעות שעל־יד הבקיע אינו נראה פרצופו של אדם, אפשר לראות בעדו קצת ירק. פיסת רחוב חופשי, רחב־ידיים. להקות להקות של עורבים מתעופפים הלוך ושוב ללא כל רשיונות־מעבר. ואף זו הברחה. ואולם עד מהרה יפרחו פרחי־היאסמין ואחריהם עצי־התרזה שבגינה אשר לפני ארמון־מוסטובסקי וליד בית־הנשק. ובקיץ תקצר ידם של הנבלים ולא יהיה בכוחם לעשות מאומה. מלמעלה ומלמטה, בוקר וערב ואף לאחר שעות־העוצר — במשך כל הלילה תימשך הברחת ריחות של פרחים אל רחובות הגיטו.

12.6.1942. היום אחרי־הצהריים עברתי ברחוב פשיאזד באותה שעה עצמה שעברתי אתמול. אחר־כך הבטתי בעד אותו חלון אל הרחוב שמצד זה של החומה ושמצידה האחר. שיממון ועזובה, אין כל תנועה. — מה קרה? — שאלתי לעת ערב אדם יודע־דבר. האם זו תוצאה מפעולות הנגישה? והרי אמור אמרתם כולכם, כי מעשי־הנגישה, היריות, מיספר ההרוגים אין בהם כדי להשפיע במידה כלשהי על התנועה שליד התחנה. שכעבור מחצית השעה, אפילו לאחר עשר דקות לאחר שנהרג אדם אחד — ולאחר שכעבור יומיים נהרגו עוד שני אנשים ברחוב פשיאזד — נמשכה ההברחה במסלולה הרגיל, כתמול־שלשום. שעל אף נפילתם של כמה הרוגים ואפילו כשנופלים למעלה מעשרה הרוגים יום יום ברחוב קרוכמאלנה ובתחנות אחרות, אין „המלאכה" נפסקת אף לשעה אחת. שאפילו המחירים אינם מושפעים בהרבה מן המיקרים האלה. ואף־על־פי־כן ראיתי במו עיני. התנועה קפאה.

— פתיה — השיב לי אותו איש — לא היתה תנועה, כי לא היתה סחורה. לא תמיד יש סחורה ולא תמיד העבודה כדאית.

17.6.1942. אין ביכולתי לקבוע בדיוק אימתי היה הדבר, אך דומה שבמוצאי־שבת, אור ליום א' 14 לח"ז. בלילה שלפני כן שמעתי שלוש דקות לפני שתים־עשרה אות־אזעקה ובשתים־עשרה וחצי אות־ארגעה (אזעקות אלו לרגל התקרבות טייסי חיל־האוויר הסוביאטי משפיעות עלי תמיד השפעה מעודדת). בשעה שלוש לפנות בוקר שמעתי יריות. היריות נשמעו ממרחק, הן היו לא ברורות, אך קשה היה לטעות בשעה זו ולהניח שלא היו אלו אלא דפיקות של דלת או משהו בדומה לכך. נשמעו יריות בהפסקות, ובסך־הכל הן היו כחמש־עשרה עד עשרים במיספר. למחרת נסתבר, כי הרושם שלי היה נכון. ואומנם בדיוק באותה שעה, בין השעות 3 ל־4 לפנות בוקר נורו בגינה שליד הרחוב צגלאנה 7 אנשים ונורו אליהם כ־17 יריות.

לפי הגירסות השונות אפשר לקבוע את השתלשלות הדברים כך. מישמר־סיור גרמני, שהשתתפו בו גם כמה אזרחים, נתקל בפולני, שמסר, כי הוא נמצא בשטח הגיטו למטרות הברחה. לאחר שעינוהו והילקוהו על־מנת שימסור את שמות שותפיו היהודים, הוא לא מסר את השמות אלא רק את מיספר הבית, שאליו נתכוון ללכת, קרוכמאלנה 25. הגרמנים פנו לשם ולפי הגירסה הראשונה הם הרגו שם את השוער על שהכניס פולני לאחר שעת־העוצר, ולאחר־מכן הוציאו משפחה שלמה בשם גרוסמאן, שהפולני כאילו קרא בשמם, והרגו את כל בני־המשפחה ביריות. עתה מסתבר, שהם כלל לא עסקו בהענשת האנשים הקשורים בעניין במישרין, אלא כדרכם, נקטו שיטה של אחריות קיבוצית, וכיוון שהיה זה כביכול „בית של מבריחים", הם הלכו למצוא קורבנות „כל אשר יעלה המזלג". תחילה ניגשו לדירה אחת, שבה נמצאו 18 גברים לבושים בגדיהם, נקשו בדלת, ומאחר שלא פתחו להם — הלכו. בדירה אחרת מצא חלק מהם רק נער בן 16 וכמה חבילות, שבעליהם לא היה במקום. את הנער לקחו עמם אל הגינה, ששם כבר נמצאו 7 גברים, אשר הובאו מדירה אחרת. אלה היו, כפי שמספרים, לבושים כולם בגדיהם בשעה שנכנסו הגרמנים לאותה דירה. באחד מהם הכיר הנער את דודו, שיעץ לו, כי יבקש מן הגרמני הלבוש אזרחית שיתן לו ללכת ויספר, כי אינו יודע מאומה, שהוציאוהו ממיטתו וכו'. הנער שמע בקולו והנה

— ראה זה פלא! — הדבר הצליח. הסתלק מכאן — אמר לו הגרמני ונתן לו להימלט. את כל השאר הרגו ביריות.

18.6.1942. מכיר אחד סיפר לי פרטים על גירוש היהודים מטלושטש. בעצם רק על מיצעדם לוארשה. את הדרך, שאורכה כשישים קילומטר, עברו כמה מאות גברים — בריצה. הנשים והילדים הורשו לנסוע בעגלות, אך מעשה־חסד זה עלה להם ליהודים ביוקר. חיל־המישמר המלווה ציווה על העגלונים להריץ את הסוסים כהלכה, והגברים (אלה שנותרו בחיים, כי אחוז ניכר מהם נורו במקום, עוד לפני צאת השיירה לדרך), אנוסים היו לרוץ בכל כוחם אחרי העגלות. מי שכוחותיו לא הספיקו לו, מי שנעצר, כדי לנשום קצת אוויר, ספג כדור. באופן כזה נפלו בדרך לוארשה כשמונים איש. אך יש לתמוה לא על אלה שנורו בדרך, אלא על אלה — שהגיעו. מספרים, כי ביניהם יש אפילו אחד חיגר. פלאים כאלה, רק ה פ ח ד יוכל לחוללם. בדרך, באמצע או לאחר שלושת־רבעי המרחק לוארשה, ערכו המלווים הגרמנים חנייה. היה צורך להאכיל את הסוסים ולתת להם לנוח קימעה. לאחר חנייה זאת היה המשך הדרך קשה פי כמה וכמה.

היום שמעתי, כי שניים מבין קבוצת המבריחים שנורו בשבוע שעבר במוצאי־שבת בגינה שברחוב צגלאנה — הצליחו למלט את נפשם. אומרים, כי אלה הם שני „תכשיטים" מפורסמים מרחוב קרוכמאלנה, שאחד מהם הוא מצאצאי משפחת מאיורק הידועה לגנאי, בריונים כהלכה, שבתנאים אחרים היו יכולים לדבר עם הגרמנים „נכבדות" שלא ישכחון. לא אדע כיצד קרה הדבר. הידיעות בעניין זה מעורפלות הן, כמובן. לא אדע אם שניים אלה חיבלו תחבולה ונפלו לארץ, בהעמידם פני מתים, לפני, או ממש ברגע שנורו אליהם היריות, אך טרם שהכדורים השיגום, או שמא גם נורו באופן קל וקור־רוחם עמד להם, שיעמידו פני מתים לנוכח הגרמנים. משהגיעה „העגלה" של פינקרט ואנשי חברה־קדישא החלו לאסוף את הגוויות היה רגע דראמאטי למדי. הם ראו בלי ספק, ששניים מבין הגוויות הם „מתים" חיים, אך הם גילו אומץ־לב למופת. העבירום יחד עם הגוויות אל בית־הקברות, הגישו שם לשניים עזרה ראשונה ואחר־כך הגניבו אותם בחזרה אל הגיטו. יש אומרים, שהשניים כבר „עובדים" שוב בתחנות ההברחה. הנה כי כן, אין זו פעם ראשונה שבחורים מן „העולם התחתון" משמשים לנו מופת ודוגמה של אומץ־לב ושל כוח־עמידה ע ל א ף ה פ ח ד ועל אף הסכנה. הודות לתכונות אלו שלהם, הודות לחיוניותם, זריזותם ועוז־נפשם, הודות לכושר־ההחלטה של בני־חייל אלה מפשוטי־העם ניתן לנו לא פעם לעמוד במיבחנים, שכוחותיו המוסריים והחומריים הרגילים של האדם אינם מספיקים כדי לעמוד בהם. האם נעמוד באמת עד הסוף, והאם נזכה בכלל לחיות עד אז?

19.6.1942. פראנקנשטיין „עובד" היום במעבר שברחוב קרוכמאלנה וכבר בשעות הבוקר נודעו התוצאות: אדם אחד הרוג — שניים פצועים. התערבותו של ה. אצל אוארסוואלד בעניין פראנקנשטיין מלפני כמה ימים לא הביאה, כנראה, כל תוצאות.

8—18 ביולי, 1942. חלפו כשבועיים. לא יכולתי לכתוב. שוב

אותן חוויות הפוגעות בכושר הגופני. הגוף מגיב מייד בשתי דרכים: חוסר־עיכול ונדודי־שינה. בדומה לבארומטר המגיב על לחץ אטמוספרי, כך מגיב הגוף על כל שינוי במזג־האוויר של הגיטו, על כל שינוי קל בהלכי־הרוחות, על כל מתיחות קולקטיבית.

הפעם היה העניין קשה באמת. אותם שלושה ימים מאז נפוצה השמועה על הפקודה לכרות בבית־הקברות היהודי קבר ל־200 איש, ואחר־כך להעמיד קברנים — עד שאי־שם מחוץ לתחומי הגיטו תבוצע ההוצאה־להורג של מאה אסירים ועשרה שוטרים יהודים — היו מן הקודרים ביותר בכל ימי־הכיבוש.

וכמה היה האדם רוצה בשעה „כזאת" להסתייע באיזו נוסחה מאגית ולהשביע את הגורל — ולוואי ויהיה זה הדבר הגרוע ביותר מכל מה שכבר עבר עלינו ואשר... עוד יעבור. שהרי כל מה שעובר עלינו כאן, בוארשה, אין זה, לדעתם של היהודים ממקומות אחרים, וביחוד מגאליציה, אלא מישחק־ילדים, דברים של מה־בכך. שהרי מה ערך לרציחת מאה איש מבין ציבור של חצי מיליון, מה ערך לרציחת כמה אנשים או אפילו תריסר אנשים יום יום, כאשר בערים קטנות בהרבה כבר נפלו לא פעם מאות קורבנות בבת־אחת. אם להזכיר רק את ווילנה, סטאניס־לאבוב, לובלין, ששם שוב אין מונים את מיספרם של אלה שכבר נפלו, אלא של אלה שעדיין נותרו בחיים. השמועה אומרת, כי בווילנה לא נותרו מבין 65 אלף יותר מאשר 12 אלף. מלבוב הגיעו לאחרונה ידיעות על „אקציה" חדשה, על הובלת שש אלפים זקנים שלמעלה מגיל 60 להשמדה. ואפשר שלא היתה סלקציה כזאת. אפשר שלקחו גם בני גילים אחרים, ביחוד את בני הגיל הרך ביותר... קיבלתי מכתב מלבוב: „מכירים רבים נסעו בכיוון בלתי־ידוע". בכל המכתבים מסופר על „אומקום" — כיליון.

והרי מסביבנו החיים עדיין מתנהלים במסלול פחות או יותר „נורמאלי". ועל שום כך גם מעוררת כל שמועה קלה ביותר את הפחד, שהנה הנה, שמא זהו כבר „אותו דבר"...

בין מאה הנרצחים היו גם עשר נשים. היו בין האסירים כאלה, שביצעו „פשעים" כגון שיכחה לענוד את הסרט או איבודו. הפשע הכבד ביותר היה פשע ההברחה, העברת קומץ של מיצרכי־מזון מרחוב אחד בוארשה לרחוב אחר. יתירה מזו — מצד אחד של הרחוב לצידו השני.

מבין אנשי שירות־הסדר היו כאלה, שנתפסו ברחוב במקום חבריהם שהסתתרו. התביעה היתה להביא את אנשי שירות־הסדר הרשומים ברשימה בעוון עבירות שונות. חלק מהם התייצבו על־מנת לשחרר את חבריהם. אותם קיבלו, אך את חבריהם לא שיחררו. גם הם וגם חבריהם נורו. שהרי חשוב היה לעגל את המיספר.

שמעתי, כי מישהו הסביר, שהקומיסאר של הרובע היהודי אוארסוואלד מוכרח להיות „מכוסה". הוא מוכרח לסדר את העניינים כך, „שהזאב יהיה שבע והכיבשה תמה". הו, מה הולם כאן המשל על הזאב והכבשים! — הכבשים „שאינן תמות"...

אולם העיקר הרי אינו בהסברים, אלא בעובדות. העיקר הוא דין־וחשבון נאמן על הימים הקודרים שלנו, על אותה מחלה ציבורית אנושה, אותה עווית־טירוף המטלטלת אותנו כבסיוט.

אך אחרי ככלות הכול אופיינית היתה איזו הרגשה של הפגת־המתיחות, שליוותה את הרגשת הדיכאון. שכן הפחד הגדול ביותר הוא כנראה הפחד מפני הבלתי־ידוע.

אומרים שהקברנים אשר קברו את הקורבנות חזרו אל הגיטו עמוסים לחם ושאר מיצרכי מזון שהוענקו להם במתנה.

שלוש יממות נמשך שקט יחסי, עד שקימעה קימעה נתחדשו מעשי הרצח היומיומיים, בין אם לגבי מבריחים, ובין אם לגבי אנשים, שהובאו מן הצד ההוא, או שהוצאו ממיטותיהם באישון לילה מסיבות בלתי־ידועות.

אחוז ניכר מבין הנרצחים הם, כרגיל, קורבנותיו של פראנקנשטיין. זהו בלי ספק מטורף, איזו מיפלצת מסוכנת, שכל תורנות שלו בשירות מסתיימת בקורבנות יהודיים אחדים. משך התורנות האחת שלו הוא 48 שעות, ולאחר מזה מנחמים עצמם הנוגעים בדבר, שהוא איננו. אך הלה עושה לו „טיולים" עקובים מדם גם מחוץ לשעות־שירותו וכל פעם בסביבה אחרת. אתמול ירה פראנקנשטיין בפועל ברחוב נאלבקי והרגו, בשעה שהקורבן היה בדרכו הביתה ממקום עבודתו בצד הארי. שלשום רצח אשה, בלכתה מן הגיטו בחזרה אל הצד הארי. מחלונות הבית הסמוך השגיחו בהתנהגותו האופיינית של „המפלצת מדיסל־דורף". לאחר שהאשה כבר צנחה לארץ, הוא ניגש אליה, הקיף אותה מסביב וירה בה עוד שתי יריות. אז הסיר את קובעו, העביר את כף ידו על בלוריתו או על קרחתו, שוב חבש את הקובע והצית סיגאריה. המלאכה הושלמה.

היום, בשבת, רצח פראנקנשטיין פועל, בדרכו בחזרה מן הגיטו, כשצרור ירקות מותרים נתון לו תחת בית־שחיו. במעבר לרחוב ז'ילאזנה ראיתי את הגווייה המוטלת על הארץ, כשהצרור עדיין מונח לידה. חבורה של פועלים שזופי־פנים, דלי־בשר ויגעים — שכל אחד מהם החזיק בידו כמה בצלים או קלחי־גזר — שוחחו ביניהם מתוך דיכאון והתרגשות כאחת. ניסו למצוא את ההיגיון שבדבר. „קרא לו והוא לא נענה" — „הוא עצמו התחייב בנפשו", — „הלה קרא ,האלט — עמוד!', וזה העמיד פנים שאינו שומע". מישהו אחר אמר, שההרוג עמד על המקח בנוגע לגובה „המעשר", סירב למסור את הירקות. מוטב להם למצוא איזו ס י ב ה לאסון, איזו סיבה שאפשר למונעה, — מאשר להשלים עם העובדה, שאין כל סיבה.

לפני ימים אחדים התקנא בפראנקנשטיין איזה ז'אנדארם אחר, שירה והרג ברחוב לשנו את האחראי על קבוצת פועלים, ריבא, בשעה שהלך בראש קבוצתו. השמועה אומרת, שסיבת הרצח היתה בהתנגדותו של ריבא להחרמת הירקות אצל הפועלים, היינו בהפרעת הז'אנדארם ב„מילוי תפקידו". את ריבא הפצוע פצעים אנושים בבטנו עוד הובילו לבית־החולים, והז'אנדארם שלח אחריו בריקשה גם את האחראי על השוטרים היהודים על מנת שיביא דין־וחשבון עם כל הפרטים הנוגעים לירוי. שלוש דקות לאחר הגיעו לבית־החולים נפח ריבא את נשמתו.

עם כל זאת מן הראוי לציין, שיחידת הז'אנדארמים הנוכחית נחשבת כ„משתף פעולה" עם הגיטו. לפני כשבוע באה פתאום פלוגת ז'אנדארמריה חדשה, כנראה מן החזית, לשם החלפת הפלוגה הקודמת. במשך יומיים שררה מהומה בשוק המזונות, והמחירים קפצו למעלה ראש. לפתע פתאום חזרה הפלוגה הקודמת, שתחילה הועברה למבואות העיר שבצד „ההוא", והפלוגה החדשה יצאה לתפוס את מקומה של זו. שני הצדדים היו כנראה מעוניינים בהחזרת הסדר הזה על כנו.

26.7.1942. „אותו הדבר" כבר התחיל. זה כבר היום החמישי. השטן עצמו בוכה אולי. זהו ה„אומקום" — הכיליון.

עתונות המחתרת בגיטו

מאת שלום גראייק (סטיפאן)

כשנפסקה בוארשה הופעתה של העתונות היהודית, בספטמבר 1939 — לא פילל אדם שאפשר יהיה שוב לקרוא מלה יהודית מודפסת. הפחד והאימה שהפיל הכובש הגרמני על היהודים לא הניחו בתחילה לתאר אפילו בדמיון אפשרות כזאת.

הנסיונות לחדש את העבודה הציבורית והמדינית אחרי כיבוש פולין בידי גרמניה הנאצית התחילו עוד באוקטובר 1939. אותה שעה פתחו בחיפושים אחרי הקשרים שנעלמו בין הפעילים שבישוב, שנשארו בוארשה. נתקיימו הפגישות הסודיות הראשונות ונבט הגרעין של התנועה האי־לאֶגאלית בוארשה היהודית.

בנובמבר 1939, בישיבה הבינמפלגתית הראשונה בוארשה, נמנו וגמרו כי הצעד הראשון צריך להיות אירגון עזרה כלכלית לוארשה היהודית — לאפשר לעניי העם שנושלו מפרנסתם לעמוד בפני צוק העתים. הוקמה רשת של מטבחי־עם באזורי וארשה השונים. המטבחים השונים עמדו תחת השפעתן של מפלגות למיניהן ובמידה רבה שימשו בעת ובעונה אחת מעין מעונות המפלגות ומקומות־פגישה לחבריהן. לא ארכו הימים ומטבחי־העם הפכו למרכזים לפועלים ובני נוער. ישיבותיהם של „ועדי המטבחים", נהפכו למועצות מדיניות חשובות.

משנתארגנה פחות או יותר העזרה הכלכלית לאוכלוסים הרעבים; משנתקיימו כבר ליד מטבחי־העם חוגי מפלגה ונוער; משהצליחו לקשור קשרים עם ישובים יהודיים אחרים במדינה — אז צף ועלה הצורך להשמיע דברה של תנועת המחתרת. מסירת ידיעות על המצב במדינה, על הטאֶרור של שלטון הכיבוש, על הגזירות שניתכו על היהודים — לחוגים רחבים, מחוץ לאלה שאתם נפגשו פנים אל פנים — אפשר היה אך ורק בכתב. מיד התחילו הכנות להוציא פרסומים שיופצו מיד ליד בקרב חוגים רחבים של היהודים.

עתונות המחתרת הפולנית כבר נתקיימה בוארשה לפני כן. לתנועה האי־לאֶגאלית הפולנית היו, כמובן, אפשרויות אחרות לגמרי: בתי־דפוס אי־לאֶגאליים מאורגנים, עורכים בעלי מקצוע, תחנות ראדיו חשאיות משלה וכו' וכו'. טפסים מעתונות זו, בעיקר הוצאות של מפלגות הפועלים, הגיעו גם לאוכלוסיה היהודית. אולם הגליונות הבודדים של עתונים אלה לא שימשו אלא מקור לידיעות כלליות בלבד, שכן מיעטו לעסוק בבעיות יהודיות וכמובן, מן הנמנע היה שיבואו במקום עתונים יהודיים מיוחדים.

ההכנות להוצאת עתונות יהודית מודפסת נמשכו זמן מה. במרס—אפריל 1940 הופיעו הגליונות הראשונים, ואלה הם:

„ביולעטין" — ביידיש, הוצא על ידי ה„בונד".

„דרור" — ביידיש, בהוצאת „דרור" (אירגון הנוער של „פועלי־ציון" — צ. ס.).

„פלומיאֶניא" (להבות) — בפולנית, בהוצאת „השומר הצעיר".

מאז נסתעפה העתונות יותר ויותר וכמעט כל המפלגות ואירגוני הנוער בגיטו הוציאו עתונים משלהם.

העתונים הופצו בקרב האוכלוסיה, בזהירות קפדנית. העתונים נתקבלו בהוקרה מרובה. הם הודפסו בהקטוגראף על נייר העתקה דק, שיהא קל יותר להסתירם בשעת העברה ממקום למקום. העתונים נשלחו לישובים יהודיים בערים ועיירות, שתנועת המחתרת הצליחה להקים אתם קשרים. שליחים מיוחדים, קשרי התנועה, הבריחו תחומי מדינה וחומות גיטו, כדי לבשר בשורתה של התנועה המחודשת במחתרת. הגליונות הראשונים של העתונות שהופיעה הביאו עידוד וחיזקו את רוחם של היהודים בעיירות נידחות ביותר. הוקם קשר בין היהודים הנרדפים על צוואר.

העתונות היהודית נתכוונה בהופעתה למלא תפקידים שונים: קודם כל, למסור ידיעות ולהאיר באור הנכון את המאורעות המתרחשים, הן בחיי הישובים היהודים — אחר־כך בחיי הגיטאות — והן בחיי פולין בכלל וכן על המצב המדיני והצבאי בעולם ובחזיתות המלחמה — שלא יהיו ניזונים ממקורות גרמניים בלבד. בעיקר היתה הכוונה לשקוד על עירנותו של אדם מישראל, שלא יטומטם על־ידי התעמולה הגרמנית ולא יקבל את גזירותיהם מתוך השלמה.

תפקיד שני: למסור את הידיעות, שהגיעו אלינו בדרכי עקיפין מארץ־ישראל, לנקוט עמדה לגבי מאורעות שונים בארץ ולטפח ולקיים בכך את הרוח הציונית ואת הזיקה למולדת, להכניס בכך קצת אור לחיי הגיטו הקודרים והאיומים. להכשיר את הקרקע למלחמת ההתנגדות הסבילה בראשונה והפעילה אחר־כך — לא הוטל על העתונות אלא בתקופה מאוחרת יותר.

כל התפקידים הללו מילאו בעיקר ביוליטיני־הידיעות, שהופיעו כפעם בפעם בפרקי־זמן קצרים ולפיכך היה להם מגע קבוע עם קהל הקוראים. ביוליטיני־ידיעות אלה היו ערוכים בצורה קלה, בשיעור כמה גליונות מכונת־כתיבה ושימשו בתורת מקור ידיעות עיקרי לאוכלוסיה היהודית.

ציביון אחר לגמרי היה לסוג אחר של עתונות המחתרת, — לקבצים. אלה הוקדשו לפעולה חינוכית־תרבותית בקרב הנוער.

כתבי־עת אלה הכילו חומר פובליציסטי עשיר ושימשו במידה רבה חומר עזר גם למרצים בחוגי־הנוער האי־לאֶגאליים, שניהלו פעולה תרבותית מסועפת בגיטו. הגדולים שבקבצים, לפעמים למעלה מ־100 גליונות סטאֶנסיל, היו לרוב מקור־הדעת היחידי לצעיר היהודי, שכמעט לא היתה לו אפשרות לקבל ספר יהודי. חלק זה מהעתונות שימש מכשיר־לימוד ושמר על שלשלת המסורה התרבותית של יהודי הגיטו, המנותקים מן העולם.

שני הענפים האלה: הענף האקטואלי לידיעות (ביוליטינים) והענף הספרותי־פובליציסטי הרציני (קבצים) השלימו זה את זה ומילאו את תפקידם. ביוליטיני־ידיעות הופיעו בהוצאת

ה„בונד", „השומר הצעיר", „דרור", ופפ"ר. העתונות ה„כבדה" יצאה בהוצאת „דרור", „השומר הצעיר", „גורדוניה", „הנוער הציוני"; פירסומים חד־פעמיים הוצאו אף על־ידי ארגונים אחרים, ביניהם גם ה„בונד". „פועלי־ציון"־צ.ס. ו„פועלי־ציון"־שמאל הוציאו פירסומים שהכילו חומר ידיעות וחומר פובליציסטי כאחד.

ביוליטיני־הידיעות הכילו ברובם מ־1 עד 8 עמודי סטאנסיל ובכל גליון היו להם מדורים קבועים. מעניינת אף צורת חלוקת הנושאים בסוגי הביוליטינים השונים (על התוכן נדבר להלן). ביוליטיני הידיעות של ה„בונד" („ביולעטין" וכעבור זמן — „דער וועקער"), או של פפ"ר („מארגן פרייהייט") חילקו מדוריהם לפי סדר זה: מאורעות כלליים; ידיעות כלליות מפולין; ידיעות מדיניות וידיעות מן החזית; קטעים מהעתונות הפולנית; מחיי היהודים.

„ידיעות" של „דרור", או „פלומיאניאה" של „השומר הצעיר" היה להם סדר הפוך: „מעמק הבכא" — מדור קבוע על השמדת יהודים בכל תחומי פולין ובמדינות אחרות; ידיעות מדיניות; ידיעות מן החזיתות; מחזית המחתרת; בגיזרה הפולנית; ידיעות מארץ־ישראל. בדומה לאלו היו אף יתר הפירסומים של הארגונים החלוציים.

מובן מאליו, שחלוקת הנושאים בביוליטיני־הידיעות על המוקדם והמאוחר שבהם לא היו דבר שבמקרה, אלא פרי הגישה האידיאולוגית, מצד הארגון בעל הביוליטין. בתקופה מאוחרת ביותר — ב־1942 — התחיל ה„בונד" מקדים ונותן את הידיעות על השמדת היהודים בעמוד הראשון. אף אז באו לידי ביטוי בעתונות גישות שונות לשאלת הקריאה למלחמה בגיטאות והכנתה, אלא שלשאלה זו נגיע אחר־כך.

בקבצים, או בירחונים, לא היו מדורים קבועים. פורסם בהם חומר רב, מאמרים על בעיות חייו של עם ישראל והמצב בעולם.

מה היה תוכנם של הקבצים?

מקום רחב הוקדש בפירסומים הללו לספרות ישראל. צוינו בהם ימי הזיכרון וימי ההולדת של גדולי הסופרים והמשוררים היהודים. כך, למשל, מוצאים אנו בכל הפירסומים כמעט, בחודשי מארס־אפריל 1941, מאמרים גדולים על מנדלי־מוכר־ספרים לרגל יום הולדתו ה־105 ועל פרץ ליום הזיכרון ה־26.

בגליון מס' 3 של „דרור" (בהוצאת מרכז „דרור"), תמוז 1940, צויין במחקר גדול יום הזיכרון ה־6 של ביאליק. אף מוצאים אנו שם בעמוד הראשון את השיר „על השחיטה", מתורגם בפעם הראשונה ליידיש — לפי הערת המערכת.

בגליון מס' (15) 4 (בלי תאריך; כנראה — יולי 1941) של „נגד הזרם", בהוצאת „השומר הצעיר" אנו מוצאים מחקר על ביאליק ושירו „מתי מדבר" בפולנית. בשני הגליונות הסמוכים הוקדש מקום רחב ליום הזיכרון של הרצל. אף פורסמו שם שירים מאת רחל, יצחק קצנלסון, דוד שמעונוביץ, נתן אלתרמן ועוד.

ב„סלובו מלודיך" (דבר הנוער) בהוצאת „גורדוניה" (אירגון הנוער של „התאחדות") וב„שביב" של „הנוער הציוני" אנו מוצאים מאמרים על ביאליק ועל הרצל.

בגליונות אחדים של „דרור" פורסמו יצירות משל המשורר העממי הרשלי, שבגיטו וארשה חיבר שירים על מחסור ועינויים. הרשלי מת ברעב בגיטו וארשה. „דרור" פירסם את שירו שלו על רעבונו ואת שירו של יצחק קצנלסון על מותו ברעב.

העתונות היהודית הבלתי־לאגאלית הוקירה את סופרי־המופת ואת סופרי־הגיטו שלה.

בעתוניהן של מפלגות הפועלים תופסות בעיות סוציולוגיות מקום מכובד. אופייה של המלחמה הממושכת והיחס אל ברית המועצות — תופסים עמודים רבים של מחקרים רציניים. רצרנם העז לראות בניצחונה של ברית־המועצות על גרמניה בא לידי ביטוי לא רק בגלל ציפייתם לשיחרורם של היהודים מעול השיעבוד ההיטלרי, אלא גם בזכות אופיו המשחרר הכללי של הצבא האדום. בפרט זה, כבפרטים אחרים, נתגלתה קירבתה לתנועת המחתרת המהפכנית הכללית בארצות הכיבוש. העתונות הציונית־סוציאליסטית בגיטו הקדימה בזה את העתונות הקומוניסטית שהתחילה להופיע באיחור זמן. עתונות ה„בונד" היתה לה עמדה אחרת. בריתו עם פפ"ס, שחלקה בממשלת־הגולה הפולנית בלונדון היה רב, האצילה עליו מעמדתו שהיתה פרו־אנגלית, בניגוד לעמדתם הפרו־סוביאטית של המפלגות הציוניות־הסוציאליסטיות. פולמוס חריף נטוש היה מסביב לשאלת פתיחת „החזית השנייה" במערב אירופה. עתונות ה„בונד" הסתפקה במסירת הבטחותיו של צ'רצ'יל בשאלה זו, ואילו העתונות הציונית־סוציאליסטית דרשה מארצות־הברית ובריטניה את פתיחתה של החזית השנייה לאלתר.

מקום מיוחד לעצמו תופסת הפרובלימטיקה הארצישראלית והציונית בקבצים ובירחונים של המחתרת. אין אף גליון אחד, שבו לא תתפוס מקום נכבד ארץ־ישראל ובעיותיה. ביטאוני ה„בונד" לעומתם הוסיפו אף בגיטו לפרסם מאמרים רבים על ה„אבטונומיה הלאומית־תרבותית". אולם רובם המכריע של הפירסומים הביאו את דבר ארץ־ישראל לידיעת הקורא היהודי.

כך אנו מוצאים ב„נגד הזרם" מס' (17) 6, מאוגוסט 1941 בערך, ידיעות על גידולה של התעשייה היהודית בארץ־ישראל; סטאטיסטיקה על ריבוי האוכלוסיה; מיפעליה של הקרן־הקיימת ופרטים על העלייה השוטפת.

ב„דרור" גליון 4, מספטמבר 1940, אנו קוראים על קשיי העלייה מארצות הכיבוש במערב אירופה ועל העלייה מווילנה; על ההתפוצצות באניית המעפילים „פאטריה"; על מועצת ה„הסתדרות" בכפר־סבא; על החקלאות והתעשייה בארץ.

ב„אונזער וועג" (בהוצאת „פועלי־ציון"־צ. ס.) מודגש במיוחד, כי בסוף 1940 הגיע הישוב היהודי בארץ ל„מחצית המיליון הראשון" שלו. „פראלעטארישער געדאנק" של „פועלי־ציון"־שמאל מביא בהתרוממות רוח את הידיעה על מישלחת תנועת הפועלים הארצישראלית למוסקבה ועל עצומה שנשלחה על־ידיה, בדרישה להגביר את המלחמה בהיטלריזם.

„סלובו מלודיך" מסוף 1941 מקדיש את מאמר המערכת שלו להארת הצורך בהגברת עבודת ההסברה הציונית בקרב הנוער היהודי, וכן מוצאים אנו בגליון זה הערכה על מ. מ. אוסישקין לרגל פטירתו. בגליון 9—10 של עתון זה, מפברואר־מארס 1942, מוקדש מקום רב ליום הזיכרון של א. ד. גורדון — למאמרי הערכה וקטעים מכתביו.

ב„שביב" גליון 5 (בהוצאת ההנהגה הראשית של „הנוער הציוני", ו„החלוץ" הכלל־ציוני) מוקדש רוב החומר לפרובלימטיקה ציונית, לערכה של ארץ־ישראל במציאות החדשה ולבעיות־חינוך של הנוער הציוני.

ב„מגן דוד" (הוצאת הרביזיוניסטים) כותבים על המישגה ששגו היהודים לפני המלחמה, שלא עלו בהמון לארץ. עתון זה תובע להגביר את ההכשרה הרוחנית בקרב העם ואגב כך מזכיר את מורשתו הרוחנית של ז'אבוטינסקי אחרי מותו.

ב„אונזער וועג" מדצמבר 1941 ניתן מחקר גדול על בר בורוכוב ליום הזיכרון ה־24 שלו. וכן מוקדש מאמר גדול לפטירתו של אוסישקין. גליון (13) 8—7 של „דרור" מיוני 1941 מוקדש כולו ליום השנה ה־23 ליסוד „החלוץ". גליון זה מכיל 70 עמוד ובו רישומים גראפיים והוא נפתח בקטעים מכתבי י.ח. ברנר. בתכנו — חומר עשיר על תולדות תנועת „החלוץ", בצירוף קטעי הגות משל מנהיגי תנועת העבודה בארץ.

בקובץ מיוחד בשם „פשגלונד רולינשטי" (סקירה חקל־אית) מאפריל 1942, הוצאת „השומר הצעיר", בהיקף למעלה מ־140 עמודים, מוקדש מקום רחב לבעיותיה של ארץ־ישראל. גליון זה יצא בשלוש לשונות — עברית, יידיש ופולנית — ול"ג עמודיו הראשונים מוקדשים ליום השנה הט"ו ליסוד „הקיבוץ הארצי". מלבד הערכות, נתפרסם בו המצע האידיאו־לוגי של הקיבוץ, לוח המאורעות בהתפתחותו ומפת הישובים שלו. יש בו אף רישומים גראפיים.

מן הראוי לציין, כי על־אף מצוקת הרעב ומחסור הכספים בקרב אוכלוסי הגיטו החליט אירגון הנוער של „החלוץ" לבצע מגבית למען הקרן־הקיימת — שלא ייפסק הקשר עם תנועת התחייה הלאומית ולקיים את מצוות המסורת של הנוער החלוצי. הרי מה שכותב על כך „דרור" מיאנואר 1942:

ט"ו בשבט

„בימים קשים מרובי נסיונות לציבור היהודי במדינה זו, בתוך חומות הגיטו — הכריזה התנועה החלוצית על מגבית ט"ו בשבט למען הקרן הקיימת לישראל.

דרך אחרת — לא תיתכן.

ברית שנכרתה בין העם לארצו לא תופר. יד הזוועה של היטלר לא תוכל לנו — להדיחנו ולטמטם רגשותינו ואמונתנו.

מיפעל זה משמש ביטוי לרצוננו עז בל ימוט. ברכת אחים מאת הישוב בגיטו לישוב החפשי בארץ".

כך טיפחה עתונות המחתרת היהודית בגיטו וארשה את ההכרה הלאומית.

תרומה חשובה ביותר לפעולת החינוך והתרבות בקרב אוכלוסי היהודים תרם הקובץ בשם „פיין און גבורה" (סבל וגבורה), בהוצאת תנועת „דרור". קובץ גדול זה, שהופיע ביולי 1940, הכיל חומר עשיר על סבלות ומעשי גבורה בדברי ימי ישראל — למן מסעי הצלב, גזירות ת"ח ות"ט, התגוננות נמירוב וטולטשין ועד שואת הפרעות ב־1917—1920 באוק־ראינה וההגנה היהודית שם. המאבק בארץ צויין בקטעים מ„מסדה" של יצחק למדן, „תל חי" מאת י.ח. ברנר, „הגנת החיים" מאת נחמן סירקין ו„הגנה" מאת יצחק טבנקין. חוברת זו, בת 94 עמודים, שימשה במידה רבה ספר לימוד בבתי־הספר לילדי ישראל, או בסמינארים הבלתי־לאגאליים של תנועת „החלוץ". מכנס חומר זה ושותף בעריכתו היה אחד המורים בבית־הספר התיכון הבלתי־לאגאלי של „דרור", אליהו גוטקובסקי, מי שהיה אף מעסקניו הפעילים ביותר של „עונג שבת".

במבוא לקובץ נאמר בין השאר:

„נתרגשה ובאה עלינו חשכת ימי ביניים חדשים על כל מלאכי החבלה הנלווים אליהם, בלבוש חדיש מצוחצח של המאה העשרים. במשך שנתיים בקירוב, מיום שפרצה מלחמה זו, נחרבו עד היסוד עשרות קהילות עתיקות ומבוססות בישראל, במדינות אשכנז וטשכיה. ובפרק זמן קצר של 9 חדשים נספו עד כה במובנה הממשי של מלה זו, מאות קהילות עתיקות בפולין ונגרמו עשרות ומאות קורבנות חפים מפשע. לתוך חיינו הציבוריים הסתערו ופרצו בכוח שטני תופעות בלהות מימי הביניים: גיטאות ליהודים סגורים על מסגר, טלאי צהוב מפנים ומאחור, סרטי היכר מיוחדים ליהודים ורציחות בהמון.

עובדות טראגיות אלו, בדומה לפרעות האיומות ביהודים באוק־ראינה, בדומה לגזירות ת"ח ות"ט, יעמדו לדראון עולם ולאות קלון על מצפונה של האנושות התרבותית כולה — שהניחה לתוצאות איומות כאלו שיתרחשו".

ולהלן:

„... יבואו אלו (פרקי ההיסטוריה — ש.ג) וילמדונו לקח על סער החיים וכוח החיים שבנו. יבואו העובדות ויחזקו בקרבנו את יצר הקיום ואת התשוקה לעבור ימים קשים אלה.

אבותינו מסרו נפשם על קידוש השם ונשאו ברוחם שלא נתמוטטה את הקשיים שבעינויים בשם רעיון של אמת עילאית.

אנו, בעליותינו ובירידותינו, משולים לאותו עוף אגדי, החול, המתנער וקם לתחייה מתוך אפרו שלו".

כדאי להדגיש, כי הקובץ „פיין און גבורה" הופיע בשנה שהישוב היהודי בפולין נמצא אך בתחילת פרשת הגזירות הראשונות של הכובש הגרמני (קיץ 1940). לפיכך מדובר במבוא על „עשרות ומאות קורבנות חפים מפשע". הטרגדיה ההמונית העצומה של יהדות פולין נתרחשה אך בשנות 1942—1943.

חוברת זו מילאה את תפקידה בחיזוק כוח־העמידה בימי הגיטו הקודרים, והיא שנתנה את ההתעוררות הראשונה שלא להפסיק את שרשרת הגבורה. אף היה לה חלק בהכשרת הקרקע למלחמת ההתנגדות שפרצה אחר־כך בגיטאות.

אף־על־פי שעתונות המחתרת הופיעה בתנאי רדיפות ואיומים מתמידים, לא היתה חסרה פולמוס, אותו יסוד חיוני, שהוא אופייני כל־כך לכל עתונות. המלחמה שבין המפלגות נתקיימה אף בגיטו, אם כי לא בצורה חריפה כבתנאי חופש תקינים. מלחמה זו באה לידי ביטוי בעבודת יום־יום בין הגופים הרעיוניים השונים שהחזיקו בהשקפותיהם והמשיכו במאבק רעיוני. הוויכוח התנהל בעיקר מסביב לסלע המחלוקת הישן: ציונות — בונדיזם, או יותר נכון: בין המחנה הציוני־סוציא־ליסטי ובין ה„בונד". גישתם־השונה־במהותה, השפיעה השפעה מכרעת לעתים קרובות על תגובת הגיטו לתופעות החיים. כפי שנראה להלן רבה היתה השפעתו של הוויכוח אף על ההכנות להתגוננות.

הרי, למשל, מה שכותב על אירגון נקודות־ההכשרה באזורי פולין השונים, בידי תנועת „החלוץ" — „יוגנט שטימע" (קול הנוער) — הוצאת „צוקונפט" של ה„בונד" — גליון (6) 3, מחודש מארס 1941:

„בהתאם לגזירת ,מחנות העבודה' ואסונם, באו אירגונים בלתי־אחראיים והפריחו בשעה קשה זו סיסמה ל,הכשרה חקלאית'. עורכים הם תכניות להוציא לעבודה בכפר, בנחלות הפולנים, נוער יהודי בהתנדבות. אל תדמו בנפשכם שחסרים בכפר פועלים חקלאיים פולנים, איכרים פולנים, לעבוד את האדמה. לא, אין מחסור בידים עובדות בכפר הפולני, אלא הכובש הגרמני דוחפם לגרמניה. אכן שם חסרות ידים עובדות. היטלר גייס 6 מיליון גרמנים, על־כן חסרים אצלו פועלים גרמנים. משום כך עוקר הוא בזרוע את האיכר הפולני

מביתו, ממשפחתו, מאדמתו וסוחבו מכאן לגרמניה, כדי לעבוד שם עבודת עבד בשביל ההיטלריזם, בשביל התוכנית השטנית לעשות את אירופה כולה מחנה־ריכוז כולל אחד.

„והנה, מקומות פנויים אלה של האיכר הפולני המנושל יצטרך הנוער היהודי לתפוס בהתנדבות.

„,החוגים הלאומיים' של חסידי ההכשרה זרים היו תמיד לענ־ייניהם הלאומיים הממשיים של המוני היהודים בפולין. בימי האנטי־שמיות, בפרוס המלחמה הטיפו להגירה, בה בשעה שהמוני היהודים נאבקו מאבק דמים לזכויותיהם כאן בפולין, נגד סיסמאות ה,הגירה' וה,פינוי' של הריאקציה הפולנית".

המאמר מסתיים בדברים אלה:

„לפיכך, מחובתו של כל צעיר יהודי בעל הכרה, של כל לוחם לאידיאלי החופש, להזהיר את הנוער שלנו שלא ישתתף ב,הכשרה חקלאית' זו, שלא ילך שולל אחרי התועלת הממשית, כביכול, שלא יעמוד לשטן למלחמה המשותפת עם הכובש ההיטלרי, המתנהלת בידי המוני היהודים והפולנים".

בגליון מאי של „דרור" אנו מוצאים — לא בתורת תשובה על הרשימה שהבאנו מ„יוגנט שטימע" — דברי הערכה על חשיבותם של קיבוצי ההכשרה, שנאמרו במועצת „דרור" בוארשה, כלהלן:

„...הנה, קיבוצים כאלה עלינו ליצור מיד בכל ערי היהודים. חברינו, שגורשו מהעיירות, עליהם למצוא מקומם לא במיקלט לפלי־טים, אלא בקיבוץ החלוצי. יסוד הקיבוץ תהא העבודה. החבר צריך למצוא שם מעונו לעבודה, מעונו לתרבות, מעונו לתנועה. קיבוץ הוא לא רק בשביל הללו השוכנים בו, אלא תעודתו להשפיע גם על אותם החברים, שלא יכלו למצוא בו מקום. עזרתנו לחברים־פליטים אי־אפשר שתתבטא בעזרה פילאנטרופית בלבד — עלינו לדאוג ללחמם ולחלומם כאחד".

ב„נגד הזרם" גליון (13) 2 מחודש מארס 1941 ניתנת סקירה על העתונות היהודית הבלתי־לאגאלית ובה נאמר על הרשימה ב„יוגנט שטימע" כך:

„בקראנו בעלון הבונדאי, לבנו מלא השתתפות בצערם של המוני הנוער היהודי שאימצו לעצמם את הפיזור היהודי הנצחי בתורת אידיאל. לא קשה הדבר לתאר לעצמנו את המבוכה הרעיונית, שתקפה את נאמני ה,בונד', כשהוכיחה המציאות המלחמתית את הכזב שבכל אותם האידיאלים, שאליהם נשאו נפשם לפני המלחמה...

...הנוער היהודי, נידון להתנוונות, משולל בית־ספר ועבודה, מעונה במחנות עבודה, כבודו האנושי והלאומי רמוס לעפר — נוער זה שואל: מפני מה?!

מפני מה אנו דוקה? האידיאולוגיה הבונדאית אינה מכירה בשאלה זו, עוקפת אותה, כי אין בידה להשיב עליה.

...על שום מה בשעה שהאנושות כולה סובלת ושותתת דם, סובל העם היהודי שבעתיים? — שואל כל יהודי. אבל ,יוגנט שטימע' אוטם אזניו משמוע שאלה זו"...

ובגליון יוני 1941 של עתון זה אנו מוצאים הערכה על ה„ביוליטין" הבונדאי. בשללו את גישתו הסוציאליסטית של זה לשאלות שונות ועמדתו הפרו־אנגלית המובהקת, כותב העתון בין השאר:

„אולם בנקודה אחת בא לידי ביטוי הסוציאליזם של מוציא־ה,ביוליטין'. במאמר הדן בקשייה של אנגליה במזרח הקרוב כולו אנו מוצאים הנחה עמוקה זו: ,הממשלה האנגלית כיום משלמת תמורה מלאה בעד מדיניותה האימפריאליסטית הציונית, בדיכוי שאיפות העצמאות של ארצות ערב במזרח הקרוב.' עכשיו הדברים ברורים: האנגלים משלמים בעד המישגה הגדול, ששגו ולא מינו את חוסייני־מופתי ירושלים לשליט ערבי. הם משלמים תמורה מלאה בעד האימ־פריאליזם שלהם, שכל עיקרו.. תמיכה בשאיפות הציונים בארץ־ישראל...

.. המלחמה רוקנה את ה,סוציאליסטים' אנשי ה,ביוליטין' מכל הפראזיולוגיה ה,ראדיקאלית' שלהם. אבל לא טיהרה אותם משנאתם המטומטמת לציונות הפרוליטארית, שינאה זו לא נפגעה, והיא פרצה, אפילו חומת התשבחות לכבוד אנגליה."

הוויכוחים הרעיוניים הוותיקים־חדשים משמשים אף ראייה ניצחת להיוניותו של איש הגיטו בתקופתו הראשונה. אבל הפולמוס הזה אי־אפשר היה שיאריך ימים בעתונות היהודית. ברבות הימים ניטשטש והלך עד שנעלם לגמרי מהעתונות עם התקרבות תקופת הגזירות ההמוניות על היהודים.

שליטי הכיבוש לא הסתפקו בהוצאת עתונים גרמניים ופו־לניים, אלא אף הוליטו להוציא עתון ליהודים. „גאזיטה ז'ידו־בסקה" (העתון היהודי) זה היה שמו של העתון הלאגאלי היחיד ליהודים, שהוצא בידי מפקחים גרמנים, בעזרת יהודים „מו־עילים", בפולנית. היה זה ראי עקום לחיי היהודים על שלל ידיעות הכזב שבו ותפקידו היה להקהות עירנותם של היהודים כלפי מעשי הגרמנים. המוני היהודים החרימו עתון זה.

על כך כותב „ביוליטין" מספטמבר 1940:

„בתורת הגזע ההיטלרית יש שני סוגי יהודים: רוב מניינו של העם היהודי, שיש להשמידו, ולעומתו חבורה מצומצמת של בוגדים, יהודי גיסטאפו המביאים תועלת. יהודים אלה עונדים תו מיוחד, או סרט, בכתובת ,יהודי מועיל'. מספרים, איפוא, כי עורכו של העתון היהודי מטייל לו ברחובות קראקוב ותו כזה נעוץ בדש בגדו. בא זה על שכרו, שכן עתונו משרת באמת ובאמונה את נותן לחמו הנאצי. את ענות המוני היהודים אין לתאר. ובכן אין לכתוב בעתון היהודי תהילה ושבח לגרמני, זה היה נחשב לשיגעון. אבל לשקר ולרמות ולבלבל דעתם של המוני היהודים אפשר לנסות. על כן כותבים שם על הגירה, על בראזיליה וסאן־דומינגו, על העברה לעבודה, על פעולות קונסטרוקטיביות, על מקצועות חדשים. כותבים בהתלהבות על הנוער היהודי הצועד ב,ששון ושמחה' לעבודת הכפיה הגרמנית. כותבים על ,נקיון למופת' השורר במחנות הכפיה, מקום שם רבבות יהודים נעשים ,פרודוקטיביים' בייבוש ביצות ואותה שעה, לאט־לאט, תמים הם לגווע מרעב."

ורשימה זו מסתיימת כך:

„...לא יימצא אף אדם הגון אחד, שיקח סמרטוט מכור מסואב זה, עתון יהודי זה, לידו. שאלת היהודים לא תיפתר בדרכי האושר של היטלר ולא ב,פרודוקטיביזציה' וב,הגירה' של הנאצים סוף וקץ לצרותיהם של ישראל יגיע רק בבוא סופו של שילטון השוט ההיטלרי ושל ,היהודים המועילים' כאחד."

•

כך היתה העתונות היהודית מקבלת את המזון „הרוחני" מידי השליטים הגרמנים.

שלוש תקופות עברו על עתונות המחתרת היהודית בוארשה:

א. תקופת ערב־הגיטו, משעת הופעתם של העתונים הראשו־נים (מארס 1940 בערך) עד הקמת הגיטו בוארשה — 15.11.40. ב. למן סגירת הגיטו עד „מיבצע העקירה" הגדול — ב־22 ביולי 1942 * ג. למן פעולת ההשמדה ועד מרד הגיטו ב־19 באפריל 1943, עת הופיעו במקום עתונים — כרוזים וקולות־קוראים לשרידי היהודים.

הקמת החומות וסגירתו ההרמטית של „רובע המגורים היהודי" — פתחה לעתונות היהודית אפשרויות נוחות יותר להתפתחות ולהתפשטות: ניתן לה להתעלם יותר מעינו הצו־פיה של הכובש ההיטלרי. בתקופת־גיטו זו גדלה הפעילות בחיים הציבוריים והתרבותיים של היהודים ומתוך כך —

---

* יום המשבר בפרק זמן זה היה רצח ה־18 באפר׳ל 1942, עת 52 א״ש מפעילי החברה בגיטו, ביניהם עסקנים מרכזיים בעתונות המחתרת נורו בחוצות הגיטו.

בשטח העתונות היהודית. אותה שעה נתרופפו הקשרים בין גיטו אחד למשנהו, בין ישוב אחד לחברו, אבל היהודים התגברו על כל הקשיים בעזרת קשרים מנוסים, בעלי קלסתר פנים „ארי" ומצויידים בתעודות גרמניות או פולניות שאיפשרו לצאת לצד הארי ולגנוב את גבולות הגיטו. אף אירע לא אחת, ששליחי תנועת המחתרת ותעודות ועתונים בידיהם נפלו בידי הגרמנים ושוב לא ראו אור עולם. במיקרים כאלה מן ההכרח היה לשנות מיד את מקום המערכת ואף את שמו של העתון.

בעתונים הופיעו הוראות לקוראים ולמפיצים. ב„ידיעות" אנו מוצאים סיסמה זו: „שמור על העתון! אי־זהירותך מסייעת בידי הגיסטאפו".

וב„נגד הזרם": „קורא, שמור, שלא יפול העתון בידים בלתי רצויות! הישמר מפני פרובוקאטורים!"

„ביוליטין" מאוקטובר 1941 מוסר הוראות אלו לעסקן בתנועת המחתרת:

1. שתיקה, 2. פחות מגע־ומשא, 3. פחות תנועה, 4. כיסים ריקים, 5. דירות נקיות, 6. אל תרשום רשימות והערות.

בתקופת גיטו זו — מ־15.11.40 עד 22.7.42 — נסתעפה העתונות ביותר. עלה מיספר העתונים ואף גדלה תפוצתם. כמעט כל מפלגה, או אירגון נוער במחתרת, הוציא עתון, מי תכופות ומי נדירות. תקופת השגשוג של עתונות המחתרת חלה ממחצית 1941 ועד יולי 1942. רובה של העתונות נשמר עד היום וניתן לנו למנות את העתונים שהופיעו בתקופה ההיא:

פירסומי ה„בונד":

„ביולעטין" — ביידיש, 1940—1941.

„דער וועקער" (המעורר) — 1942, המשך של ה„ביולעטין".

„דאס פרייע ווארט" (המלה החפשית) — ביידיש, 1942, המשך לקודם.

„דער גלאָק" (הפעמון) — ביידיש, 1942, הוצאה חד־פעמית.

„זא נאשון אי וואשון וולנושטש" (למען חירותנו וחירותכם) — בפולנית, 1941—1942.

„אויף דער וואך" (על המשמר) — ביידיש, הוצאה חד־פעמית, ספטמבר 1942.

פירסומי אירגון הנוער של ה„בונד", „צוקונפט" (עתיד):

„יוגנט שטימע" (קול הנוער) — ביידיש, 1940—1942.

„יוגנט גוואַרדיע" (הגווארדיה של הנוער) — ביידיש, יולי 1941.

„צייט פראגן" (שאלות השעה) — ביידיש, סוף 1941, המשך הקודם.

„טריבונה מלודיך" (במת הצעירים) — בפולנית, 1941—1942.

פירסומי „פועלי־ציון"־צ.ס.:

„אונזער וועג" (דרכנו) — ביידיש, 1942.

„באַפרייאונג" (שיחרור) — ביידיש, 1942.

„נובאָ טורי" (מסילות חדשות) — בפולנית, 1941.

„1 במאי 1941" — ביידיש, הוצאה חד־פעמית מיוחדת.

פירסומי „דרור", אירגון הנוער של „פועלי־ציון"־צ. ס.:

„דרור" — ביידיש ופולנית, 1940—1941.

„ידיעות" — ביידיש, 1942.

„פיין און גבורה" (סבל וגבורה) — ביידיש, 1940, חד־פעמי.

„למדריך" — ביידיש. 1941—1942, חומר לשיחות.

פירסומי „השומר הצעיר":

„פלומיאַניה" (להבות) — בפולנית, סוף 1940.

„נגד הזרם" — בעברית, ביידיש ובפולנית, 1941—1942.

„אל־על" — בפולנית, 1941.

ביוליטין לידיעות ששינה שמו מחודש לחודש:

„יוטרז'ניה" (השחר) — באפריל 1942; „פרז'ידוויושנייה" (בטרם אביב) — במאי 1942; „אויפברויז" (התפרצות) — ביידיש, יוני 1942; „ווזאווייאַ" (ניצנוצים) — יולי 1942.

„פשיגלונד רולניטשי" (סקירה חקלאית) — הופיע בהסוואה של עתון חקלאי בתאריך כוזב 1932 — בעברית, יידיש ופולנית, 1942.

פירסומי „פועלי־ציון"־שמאל:

„פראָלעטאַרישער געדאַנק" (המחשבה הפרוליטארית) — ביידיש, 1941—1942.

„נאשה האסלו" (סיסמתנו) — בפולנית, 1941.

פירסומי אירגון הנוער של „פועלי־ציון"־שמאל, „יוגנט" (נעורים):

„יונגט רוף" (קריאת הנוער) — ביידיש, 1941.

„אוואנגארד" (החלוץ) — ביידיש, 1942.

„אוואנגארדה מלודז'יז'", (חלוץ הנוער) — בפולנית, 1941.

פירסומי „גורדוניה", אירגון הנוער של „התאחדות":

סלובו מלודיך" (דבר הצעירים) — בפולנית, 1941—1942.

„אויסדויער" (כוח עמידה) — ביידיש, 1941.

„פון דער פראבלעמאטיק פון אונזער בעוועגונג אין איצטיגען מאמענט" (מבעיות התנועה בשעה זו) — בפולנית, 1941.

פירסומי הציונים הכלליים („על המישמר"):

„אונזער האָפנונג" (תקוותנו) — ביידיש, 1942.

אירגון הנוער שלהם, „הנוער הציוני" ו„החלוץ הכלל־ציוני": „שביב" — בעברית, 1941—1942.

פירסומי ההסתדרות הקומוניסטית בגיטו:

„מאָרגן פריי" (מחר חפשי) — ביידיש, 1941.

„מאָרגען־פרייהייט־ראדיא־קאָמיניקאַט" (תמסיר־ראדיו חופש־מחר) — ביידיש, 1941—1942, המשך מהקודם.

„דער רוף" (הקריאה) — ביטאון הוועד היהודי האנטיפאשיסטי 1942.

„פרייע פרעסע" (עתונות חפשית) — ביוליטין ראדיו יומי — ביידיש, 1941.

משל חטיבות והסתדרויות אחרות הופיעו מזמן לזמן פירסומים, רובם — חד־פעמיים:

„קול במדבר" — ביידיש, ללא תאריך („האגודה").

„מגן דוד" — ביידיש, ללא תאריך. (הרביזיוניסטים).

„המדינה" — ביידיש, ללא תאריך (הרביזיוניסטים).

„פשגלונד מארכסיסטובסקי" (סקירה מארכסיסטית) — בפולנית, 1941, (החטיבה הטרוצקיסטית בגיטו).

„ז'אגיאַוו" (לפיד) — בפולנית, במחצית 1942 הראשונה, (המתבוללים־הפולנים בני דת משה — בגיטו).

מלבד אלה הופיעו ביוליטיני עתונות מטעם „עונג שבת" ועליהם נעמוד להלן.

העתונות נמצאה בעיקר בארכיון רינגלבלום, שנחפר והוצא אחרי המלחמה מתחת לחורבות הגיטו, בארכיון „החלוץ" בוארשה שנגנז גם הוא, ובארכיון ה„בונד" במחתרת שנחפרה. טפסים והעתקים מעתונות זו נמצאים כיום במכון ההיסטורי היהודי בוארשה וב„בית יצחק קצנלסון" שבקיבוץ לוחמי הגיטאות בישראל.

ההתפתחות הגדולה ביותר של העתונות בתקופת הגיטו, חלה בשעה שהתחילו הגירושים בהמון הראשונים מישובים יהודים וההריגות הראשונות בשורה של גיטאות בפולין. כל הידיעות על המאורעות הללו נמסרו לקהל היהודים על־ידי עתונות המחתרת, שהיתה המקור היחידי לידיעות בלתי־מזוייפות על גזירות היטלר. אולם העתונות לא הסתפקה בידיעות אלו בלבד. בהביאה אותן הזהירה מפני הסכנה הממשמשת ובאה לגיטו וארשה, והכשירה על־ידי כך את האדם מישראל לרעיון ההתנגדות. תפקיד זה מילא בעיקר אותו חלק מהעתונות שהופיע לעתים קרובות — אותם ביוליטינים שהביאו כמעט שבוע שבוע ידיעות על רציחות־בהמון באזורים שונים.

אולם לא כל ביוליטיני־הידיעות הסיקו מסקנה נכונה, שתשמש לקח לגיטו וארשה. ביוליטינים אחדים הסתפקו במסירת העובדות בלבד על ההריגות בגיטאות, מבלי להסיק כל מסקנה על נכונותם של יהודי וארשה לקדם את פני הסכנות.

שלש גישות רווחו בשאלה כיצד צריך הגיטו לנהוג בימים האיומים הממשמשים ובאים.

לפי דעה אחת, שרווחה בקרב חוגי ה„בעלי־בתים" הסבילים שבציבור — בוארשה לא יהינו לעשות מה שהעזו לעשות ביהודי וילנה, או חילמנה ולובלין. כלפי כל עיר מצאו אמתלה אחרת: בווילנה רצחו — שכן היא מחוץ לפולין, בליטה; בחילמנה החניקו בגאזים והמיתו ביריה אלפים — שכן חילמנה שוכנת על גבולו של הרייך הגרמני ואין רצונם ביהודים סמוך לגרמניה; מלובלין גרשו — שכן סמוכה היא לגבול רוסיה ושטח זה בדעתם לטהר מיהודים. אבל בוארשה השוכנת בלב לבה של פולין, בירתה היא ובה ישוב יהודי בן חצי מיליון נפש — לא יהינו. אף נימוק נוסף הביאו לכך, אותה עובדה של העברת עיירות יהודיות שלמות מסביב לוארשה (גרויאץ, גור, פרושקוב, ז'יראַרדוב, פיאסיטשנה ועוד) והכנסתם לגיטו וארשה, משמע, שוארשה הולכת ונעשית גיטו „יציב".

דעה אחרת רווחה בקרב אחת החטיבות הפעילות בגיטו — ה„בונד". ה„בונד" הסכים להערכה כי סכנות אורבות לגיטו, אולם לא היתה לו כל אמונה בכוחם של אוכלוסי הגיטו. אחת היתה תשובתו תמיד, כי יש לנהל את המלחמה במשותף, הפועל הפולני והיהודי שכם אחד. בלי עזרה מהצד הפולני, מצד ציבור הפועלים הפולני (כלומר: פפ"ס) אסור לארגן כל בפעולות התגוננות. ומאחר ששיטת הפפ"ס היתה, בדעה אחת עם הנהלת א"ק כולה (א"ק — „ארמיה קראיובה", צבא פולין במחתרת הכפוף לממשלת פולין בלונדון), ש„יש לחכות כשהרובה צמוד לרגל" ועדיין לא הגיעה שעת ההתקוממות — נקט ממילא אף ה„בונד" עמדה זו.

לפי הדעה השלישית שנלחמו לה רוב הפעילים בגיטו — הסכנה מתקרבת בצעדי ענק לוארשה ולא יחוסו עליה. לפיכך צריך לנצל כל מה שאפשר כדי למהר ולהתכונן להתגוננות, לנקום נקמתם של הקורבנות שנפלו עד כה ולא להיות מובלים כצאן לטבח. החלטה זו הפיצו, ואף הגשימו האירגונים החלוציים בגיטו, המפלגות הציוניות־סוציאליסטיות והפפ"ר.

חילוקי הדעות העמוקים הללו בהערכת המצב נשתקפו בעתונות המחתרת. משימה קשה ביותר היתה מוטלת על אותו חלק מהעתונות שקרא לכוננות־הקרב, שכן חייב היה להילחם בהלך־רוח תבוסני.

משימה קשה ביותר ביצעה העתונות היהודית בהכשרת הקרקע, קודם כל מבחינה פסיכולוגית, למלחמה הבאה במיפלצת הנאצית. הנרדפים והמעונים, החיים באימת תמיד, שהטילו עליהם אנשי ס"ס הרודים בהם, נבצר מהם לתפוס את האפשרות שיש להתריס כנגד פקודותיו של אויב תקיף כזה ולהתקומם נגד מנצחה של אירופה. מצב כזה הוא למעלה מהבנתו של אדם שלא חי בגיטו בתקופה ההיא. אף לא קל להסבירו לאדם כזה, שיבינו על בוריו. הגרמנים, בשיטותיהם המעובדות מראש בדייקנות מדוקדקת, הצליחו להקהות ולהרדים כל עירנות וכל רגש התמרדות אצל יהודי הגיטו.

ולפיכך חשוב היה ביותר לעורר בלי הפסק ולתבוע השכם והערב עירנות והתמרדות.

על המשבר הפסיכולוגי כבר כותב „דרור" במאי 1941:

„וכי לא יבוא הזעזוע המוסרי הכביד? וכי לא יתחדש משבר עמוק בהלך־הרוח, שהוא־הוא תנאי קודם לכל משבר אחד?"

ובכרוז לאחד במאי, באותו גליון אנו קוראים:

„במקהלת עולם המחד בל ייעדר קולו של המדוכא שבמדוכאים. שימרו בלבותיכם את רעיונות הסוציאליות והחלוציות, טאטאו מרחובו־תינו כל יאוש וכל אדישות, זרעו תיקווה ואמונה במחנה הנוער היהודי. התעודדו ועודדו אחדים באמונה, כי שעת השיחרור קרובה לבוא".

הכרוז לאחד במאי מאת „פועלי־ציון"־צ.ס., ב־1941, מגיב על הדיכוי הגרמני בצורה זו:

„...ואף־על־פי שגזל הפאשיזם מאת מעמד הפועלים היהודי את חירותו ואיבד נפשות לאלפים, מכל מקום נבצר ממנו לגזול ממנו נכונותו ודריכותו לקדב, למען עתיד מעולה לעם ישראל ולאנושות.

בטלאי הצהוב שכפו עליו, מאחורי חומות הגיטו, מתוך מחנות העבודה, מכריז הפועל היהודי פה אחד עם הפרוליטאריון הבינלאומי: „הלאה הפאשיזם!"

„פראָלעטארישער געדאנק", מיולי 1941, כותב, בכרוז המוקדש להתקפתה של גרמניה ההיטלרית על ברית־המועצות:

„המוני העם היהודי לאלפיו ולרבבותיו רואים במלחמתו ההיסטורית של הצבא הפרוליטארי מלחמתם הם. במתיחות יתירה חיים הם חייה של המלחמה הנוכחית, בהיותם נכונים לעזור לצבא החופש בדמם הם.

במרץ כפול ומכופל תחשל עכשיו תנועת העבודה האדצישדאלית את נשקה למלחמה בפאשיזם ובהיטלריזם"...

„יוגנט שטימע" של הנוער הבונדאי (נובמבר 1941) כותב ברשימה, „שנת־גיטו בוארשה" בין השאר:

„400 אלף נפש נדחקו ונדחסו יחד בשטח מצומצם. הקיפונו חומות, גדרות־תייל דוקרני. על משמר שעריו של בית הסוהר הגדול שבעילם ששמו ,הגיטו היהודי בוארשה', עומדים זקיפי משטרה משלושה סוגים: גרמנים, פולנים ויהודים ושוקדים בשמירתם, שלא יתחמק איש מה,פושעים' מבית־סוהר זה"... „סיכומה של שנת גיטו זה מעורר זוועה: דילדול המונים, דלות ומחסור שאין לתאד. על כל צעד ושעל — חברות קברנים. 40 אלף מתים בשנה אחת".

הרשימה מסתיימת כך:

„יש כאן משום הקבלה היסטודית: המהפכה הצדפתית הגדולה, שחרתה על דגלה את הסיסמאות ההיסטוריות: ,חופש, שיוויון, אחווה', אף העלתה על סדר היום שאלת שיחרורם של היהודים והיא ביטלה את הגיטו. הנחשולים המהפכניים הממשמשים ובאים שוב, שיטביעו את ההיטלריזם וישחררו את כל העמים שנשתעבדו על־ידו, אף הם ינפצו את חומות הגיטו ובמקום סמלו של היטלר: ,משטמה, שוד, רצח' יהא סמלה של האנושות: ,חופש, שיוויון, אחווה'".

„אונזער וועג" מדצמבר 1941 כותב אף הוא על אותו נושא — שנת גיטו — אלא שהוא בא לידי מסקנה אחרת:

„הנוכל לעמוד בכל הסבל הזה? היעמוד בנו כוחנו הגופני — בבוא הגאולה — לנפץ חומות הגיטו?" והוא משיב: „שנת גיטו יש בה משום נס, אבל השחרור מהפראות הנאצית יהא בו משום נס גדול פי כמה וכמה. כדאי, איפוא, להילחם כדי להגיע להתגשמות החזון."

בביוליטין לידיעות של החטיבה הקומוניסטית בגיטו, „מחר חפשי", מדצמבר 1941, אנו קוראים בשולי הידיעות על מפלותיו הראשונות של הצבא הגרמני בחזית המיזרח:

.. „בשעות העשויות לשמש פתיחה לכליונם של כוחות השחור בעולם, הרי גיוס כוחותינו לא זו בלבד שהוא הכרח, אלא אף צוו השעה. היכונו!"

כך הגיבה העתונות היהודית, בתגובתה הראשונה, על הרציחות ההמוניות הראשונות שנעשו ביהודים.

אחר לגמרי היה טיבו של העתון שהוציאו המתבוללים, „פולנים בני דת משה". מהירחון שלהם בפולנית „ז'אגיאֶב" (לפיד), הופיעו גליונות אחדים במחצית הראשונה של 1942.

הגליון הראשון של ירחון זה, שהיה מוקדש במיוחד לשאלת היהודים, יש בו הקדמה זו:

„מבלי להתחשב בחוקי היטלר ודדיפותיו המיוחדות, מבלי להתחשב בהומות ובגדרות, שבהם אומדים הגרמנים להפריד את היהודים מהאוכלוסים הפולנים, היהודים היו, הווים ויהיו חלק מהצבור הפולני הגדול, בתורת אזרחי ארץ פולין ועם פולין, בתורת פולנים"

ולפיכך:

„פולין בת־חורין, עצמאית וחזקה — היא־היא משאת נפשנו הנעלה ביותר ומשימתנו החשובה ביותר."

ובמאמר על עמדתו של הציבור היהודי אנו קוראים:

„הציבור היהודי בפולין חייב להבין, כי הרדיפות המיוחדות מצד הגרמנים אינן אלא פרי התוכנית של היטלר ולפיכך אין שום יסוד לדאותן כזכייה מיוחדת ליהודים. אין הן מקנות ליהודים כל זכות לעטור לדאשם הילה של קדושים ומעונים. אין אלו מזכות אותם בשום פנים בתעודות גבורה שלה הם משתוקקים.

הציבור היהודי חייב להבין ולהחזיק בהשקפה, כי היהודים בפולין הם קודם כל אזרחי אדץ פולין ורק לאחר כך — הם יהודים"...

האופייני שבדבר הוא, שאפילו חטיבה כזו מצאה לנכון להתארגן ולהוציא עתון בלתי־לֶאגאלי משלה.

בתחילת 1942, כשתכפו הידיעות על רציחות המונים, נעשית העתונות היהודית תובעת במפגיע נקם ומלחמה, בצורה גלויה יותר מאשר קודם לכן.

במארס 1942, כשכתב „נגד הזרם" על רציחת 50.000 יהודים בווילנה, על הרעלת 12.000 יהודים בגאזים בחילמנו ועל פתיחת „מיבצע עקירה" בלובלין ובלבוב, הגיע לידי מסקנה זו:

„הדבר הראוי לציון ביותר בכל המאורעות הללו — אדישותם המוחלטת של היהודים אף באחת הערים שנמנו לא גילו הנידונים למות והמובלים לטבח כל נכונות שהיא להתגוננות. מצב זה אסוד שיהא נמשך והולך. אם יחזרו ויישנו באיזה מקום שהוא מעשי הזוועה שקדו בווילנה או בחילמנו, אסוד להתיחס לכך באדישות. אם אין עוד מה להפסיד, הרי יש למות בכבוד, לכל הפחות, שלא יעבדו ההריגות מעשי ידי החיה ההיטלרית ללא הד ושיהא הדור הבא מוכן לשלם לדוצחים כגמולם".

„פראלעטארישר געדאנק" מפברואר 1942 כותב, במאמרו „בתקופת הכרעות היסטוריות", כך:

„אף המוני העמלים היהודים חייבים להיות מוכנים להתייצב בחזית המערכה. על חורבות חיי־עם יהודיים, שנהרסו עד היסוד בידי הפאשיזם, יקום ציבור חדש, מישטר חדש, שיבטיח אף להם עבודה, לחם וחופש וכן התגשמות שאיפותיהם משכבר הימים, לבצר לעצמם בסיס איתן לחיי־לאום חפשיים מתוך היאחזות טריטודיאלית באדץ־ישדאל עובדת משוחדדת".

ירחונם של „פועלי־ציון"־צ.ס. בפולנית „נובה טורי" (מסילות חדשות) מאפריל 1942 מסיים מאמר המערכת שלו על אביב המאבק כך:

„ובצאת היהודי לדרך המלך נושא הוא את עיניו אל שמש האביב. באותו דגע מתלכדת מחשבתו במוקד משותף עם שאיפותיהם של מיליונים: מאבק. הכרתו היא — המאבק הגדול עם העריצות, המלחמה למען חירותנו וחירותכם".

ב„ידיעות", ממאי 1942 נאמר במאמר מערכת:

„רבבות יהודים נפלו בחדשיים האחרונים בשואת החורבן והאבדון המשתוללת של הרוצחים. מאות אלפים יהודים מברסלוי ומלייפציג, מהינדנבורג ומווסטפליין, מפראג ומבראטיסלאוה הובלו בקרונות התומים בחותם, אלמים, ל„כיוונים בלתי ידועים". על פני הונגריה ובולגאריה, על פני איטליה עלה ונשתפך נחשול של רדיפות־יהודים והשמדת יהודים — — — ומיליוני יהודים חיים בציפיה מתוחה להצלה — להצלת הנפש בלבד —"

בהערכת המצב בחזית, נצחונותיו של הצבא האדום ותשישות כוחו של צבא היטלר, בא העתון לידי מסקנה:

„למאבק אחרון זה לא יעמדו המוני היהודים אדישים. מקומם בין האומרים: מלחמה ישירה כבר עכשיו, לפתוח במאבק תיכף ומיד. לא לחכות!

שכן במשחק עומד הכל, החיים במערומיהם. להפסיד אפשר אשלייה בלבד ולזכות — בעולם חדש, בעצם החיים".

„סלובו מלודיך" (דבר הצעירים), של „גורדוניה", מפברואר־מארס 1942, כותב על הטרגדיה של יהדות ליטה כך:

...„מ־400 אלפי היהודים, שישבו על אדמת ליטה, לא נשארו אלא 100 אלף בלבד. קהילות שלמות נמחו כליל מעל פני האדמה. האויב המזווע כילה באש ובחרב עטרתה של יהדות אידופה.

שחוהה תחת משא הדווי והצער מצפה היהדות ליום הנקם הגדול"...

ובגליון מאוחר של עתון זה אנו מוצאים סיסמה גלויה זו:

„נוער יהודי, היכון, יומך הגדול ממשמש ובא!"

בטאונו של הוועד האנטי־פאשיסטי (שבו השתתפו: פפ"ר — מפלגת־פועלים פולנית), „פועלי־ציון"־שמאל, „השומר־הצעיר", „דרור" ו„פועלי־ציון"־צ.ס.), „דער רוף" (הקריאה), כתב ב־15 במאי 1942 על המאבק כך:

„ההכרה בנחיצות המאבק האחיד הזה כבר היכתה שורשים עמוקים בחוגים דחבים של המוני העם היהודי. אולם יש כאלה שיושבים ומחכים ותולים עיניהם בנס. אין הם נותנים דין־וחשבון לעצמם, כי דדך המאבק בלבד הוא המוליך לחופש ולגאולה ועדיין אין הבנה בלבם, כי השעה דורשת איחוד כל הכוחות למלחמה בכובש צמא הדמים, כי צוו השעה הוא הקמת חזית־חופש לאומית בליכוד ובאיחוד כל הכוחות הפעילים להתמודדות עם האויב!"

הביוליטין „זאז'אווייה" מיולי 1942, של „השומר הצעיר", כתב בימי אל־עלמיין רשימה על הסכנות הנשקפות לארץ־ישראל מהתקרבותם של הגייסות הפאשיסטיים לגבולות מצרים ובמסרו את הידיעה על הגיוס בישוב הסיק מסקנה זו:

„הישוב תפס נשקו — תשובתנו להתקפה על ארץ־ישדאל לא תהא שונה מזו. בשעה שיעמדו אחינו בחזית במערכות קרב עם המעצמה הצבאית הגדולה נגביר אנו את מאבקנו פי מאה בעורף. היום, יותר מקודם, מקומנו בשורות המאבק הפעיל עם הכובש. היום, יותר מאשר בעבר, סיסמת המוני היהודים הנרדפים צריכה להיות: להגביר את המלחמה הפארטיזאנית במחתרת פי מאה. לשלהב את האש של מלחמת־העם הקדושה בתוך המדינות המשועבדות. דם תחת דם ונפש תחת נפש נשיב למעשי הרצח החייתיים של ההיטלריזם."

הביוליטין „ידיעות" מה־9 ביולי 1942 הזהיר וקרא למאבק:

„גיטו ווארשה חי בסימן סכנה מתמדת. חובתנו לחיות חיי מצודה במצור. כל האמצעים — למען הגנתנו, למען ההתאזרות האחרונה. כל המרץ — למעשה הרב שעלינו לבצע ואף נבצעו. רוח מעשינו היום־יומיים — רוח מסדה".

ביוליטין זה, בגליון לפני האחרון שלו, שהופיע ב־18 ביולי 1942, היינו: ארבעה ימים לפני פתיחת החיסול בגיטו וארשה, הספיק עוד להביא ידיעה על מחנה המוות בבלז'יץ:

„עדי דאיה מוסדים: כאשר עוברים במסע על פני בלזיץ' מצווים נהגי הרכבת לסגור את החלונות ל־6 דקות, מחמת ריח הגוויות הנודף מסביב למחנה־עונשין איום זה".

כך הכינה עתונות המחתרת את היהודים לימי השואה הממשמשים ובאים.

במשך הזמן נעלמו עסקני עתונים, או מפיצי עתונים, שנפלו לידי הגרמנים ואולם במיוחד יש להזכיר אחד הלילות העגומים בגיטו, ליל שבת, אור ליום 18 באפריל 1942. בלילה ההוא החליטו הגרמנים, על יסוד ידיעות שקיבלו מאת סוכני גיסטאפו יהודים, להפסיק את קיומה של העתונות היהודית. עם כתובות

בידיהם חזרו הגרמנים על פתחי דירות פרטיות ומעונות מטבחי־העם. 52 איש נמצאו לפי הכתובות שבידיהם. השאר הספיקו עוד להסתתר, או שלנו מחוץ לביתם. בשלושה מטבחי־עם: באורלה 2 — מטבח ה„בונד", בדז'ילנה 34 — קומונה של „דרור" ובגנשה 12 — מטבח של „פועלי־ציון"־צ.ס. לא מצאו איש. אולם בדז'ילנה 34 המיתו ביריה שני אנשים חפים מפשע, אב ובנו, שכני הקומונה. 52 האנשים שנמצאו הוצאו בעיצומו של לילה לרחוב וירו בכולם והרגום במקום.

היתה זו אבידה גדולה. בין הנרצחים נמצאו עסקנים שתפסו עמדות ניכרות בחיי הציבור היהודי, בהם אחד מרבי־הפעלים ביותר במחתרת, הכלכלן מנחם לינדר.

האימה שהוטלה והפחד מפני רציחות נוספות אילצו לשנות את השיטה שהיתה נהוגה עד כה בעבודת מחתרת גלויה־למחצה ולהסתיר את הפעולות יותר מתוך שינוי כתובות ואמצעי־זהירות בהפצת העתונות. אולם אימת הטאֶרור לא הפסיקה את הוצאתה של העתונות אף ליום אחד. היא שהודיעה על הלילה השחור ההוא. ה־18 באפריל שימש אות למשבר המתחיל. העתונות ראתה בהריגה הגדולה הראשונה בוארשה סימן לסכנות גדולות המאיימות על הגיטו. היא נעשתה תוקפנית יותר ותבעה בחריפות להשיב מלחמה לרוצחים. היא התחילה מופיעה ביתר תכיפות ושקדה על תפוצה מוגברת יותר.

מעשה רצח זה, והבאים אחריו, השפיעו אף על עתונות ה„בונד" ועל אופן מסירתה ידיעות מחיי היהודים.

בגליונות יולי של פירסומי ה„בונד" אנו כבר מוצאים רשימות על השמדת היהודים בעמודים הראשונים של העתונים ולא באמצע או בסוף, אחרי כל הידיעות האחרות.

יש לציין ולהדגיש פעולתה של „עונג שבת" — אותה חטיבה ציבורית שיסדה את ארכיון הגיטו ועסקה באיסופו, בהנהלת ד"ר עמנואל רינגלבלום. הודות לפעולה המסועפת באיסוף חומר מכל השטחים בחיי היהודים ללא יוצא מן הכלל נגנז ונשמר בימי המלחמה חומר יקר לאין ערוך, בכללו אף העתונות הבלתי לאֶגאלית, הנותנת אפשרות לחקירת החיים, החורבן והמרד בגיטו וארשה.

רינגלבלום כותב במחקרו על המוסד, „עונג שבת":

„במשך שלוש שנים ומחצה נתהווה ארכיון הגיטו בידי חטיבת ‚עונג שבת'. שם מוזר זה מקורו מכך, שמועצותיה של חטיבה זו היו מתקיימות בשבתות ועל־כן, מטעמי קונספיראציה, קראו למוסד כולו בשם ‚עונג שבת'. — — — ‚עונג שבת' שאף לצרף תמונה מחיי היהודים בימי המלחמה. הכוונה היתה לאסוף צילומים מכל מה שעבר על המוני היהודים, בחוויות, בהגות ובדווי שלהם. — — — חברי הארכיון היוו ומהווים עד היום גוף אחיד, בהשראת רוח אחת, חדורים רעיון אחד."

חברי „עונג שבת" הוציאו ביוליטין־עתונות מיוחד בפולנית, „וויאדומושטשי" (ידיעות). בו נרשמו כל הידיעות מחיי היהודית, פרשת המארטירולוגיה שלהם, שנאספו בידי חברי „עונג שבת". כשנפסקה העתונות היהודית עם פרוץ מיבצע הגירוש ביולי 1942 היה „וויאדומושטשי" מיחידי הביוליטינים שחידשו פעולתם אף לאחר הגירוש־ההמוני הגדול, או יותר נכון — בהפסקה שבין מיבצע־הריגה אחד למשנהו, והופעתו נתחדשה בפרק הזמן מנובמבר 1942 עד פברואר 1943. בתקופה השניה מביא הביוליטין לידי בטוי את הלכי־הרוחות בגיטו באותה שעה והוא קורא לעירנות כלפי האויב, בהעמידו למופת את מאבקי הפארטיזאנים ביערות ובגיטאות אחרים.

בדומה לזה תוכנו של הפירסום השני מטעם „עונג שבת", הביולטין ביידיש, „אויף דער וואך" (על המישמר), שהופיע אך לאחרי „מיבצע העקירה", בנובמבר 1942. שני ביולטיני־העתונות תרמו תרומה חשובה לעתונות המחתרת.

משפרץ מיבצע החיסול בגיטו וארשה (22.7.42) נפסקה אבטומאטית הופעתה של העתונות היהודית. בימי ה„העברות" בהמון לטרבלינקי אי־אפשר היה להעלות על הדעת עריכתו של עתון. אפילו התכנסותם של פעילי הציבור עלתה בקשיים גדולים. הוצאתם של אלפי יהודים, — אחר־כך רבבות — מהגיטו, עד כדי שלוש מאות אלף נפש, אף צימצמה את החלק הפעיל שבציבור, שכן נספו במחנות־המוות וביניהם היו גם עורכי עתוני המחתרת.

העתונות היהודית לא נתחדשה עוד בהיקפה הקודם. לאחר המבצע השטני לא הופיעו אלא 2—3 גליונות של עתונים. בפרק הזמן, ספטמבר 1942 — מארס 1943, הופיעו „וויאדר־מושטשי" ו„אויף דער וואך", הביוליטינים של „עונג שבת" ו„אויף דער וואך". ו„דער שטורם" (הסער) של ה„בונד".

„אויף דער וואַך" מה־20 בספטמבר 1942 (של ה„בונד") יצא במאמרו הראשון בתגובה על „מיבצע־ההריגה־בהמון" שב־צע. אנו קוראים שם בין השאר:

...„ברצהנות יתירה התנפלו תלייני ס"ס על המוני היהודים חסרי־המגן. בחדשי הקיץ 1942 הוצא להורג הגדול שבישובי היהודים באירופה — גיטו וארשה.

כתנים פרצו כנופיות הליסטים של היטלר לוארשה היהודית, הוליכו שולל את המוני היהודים נטולי־ההגנה, ובעזרת המשטרה היהודית הוציאו להורג 350 אלף יהודים.

לנוכח ההשמדה הצפויה לשרידים בוארשה ובישובי־יהודים אחרים — עלינו לקבוע:

מצד ההיטלריזם אין לנו לצפות אלא לכליון והשמדה בלבד.

המוני היהודים, אסורים בתוך חומות הכלא של גיטאות, במחנות ריכוז, נטולי־הגנה, מבודדים מהעולם שמסביב, לא קמו נגד האויב העצום מהם; אבל עלינו להתנגד התנגדות סבילה! — אסור להניח שיוליכונו שולל! אסור לנו להתנחם באשליות! עלינו להתנגד לאויב בכל האמצעים שבידנו!"

והמאמר מסתיים:

„עמדו על המישמר! אל תניחו שיובילוכם כצאן לטבח! מוטב ליהרג בכבוד מכדור מלהחנק בגאז בטרבלינקי!"

אותו גליון היה מהעתונים היחידים שהופיעו באותו חודש. כולו מוקדש לעניינים יהודיים והוא הגליון היחיד בעתונות הבונדאית שנשא אופי כזה*.

באותה תקופה תפסו מקום בראש כל הפעולות בגיטו ההכנות הקדחתניות של הארגון היהודי הלוחם — שקם ב־28 ביולי — להתמודדות הסופית. הארגון הודיע על קיומו גם בימי הגירוש להריגה באמצעות כרזות וכרוזים על הקירות, שבאו במקום פירסומי ה„העברה". לעומת התעמולה הגרמנית, שנתכוונה לשכנע את היהודים, שמעבירים אותם ל„אזורי המזרח" בלבד, הביא ארגון־המאבק היהודי הוכחות, כי „איזור המיזרח" הוא מחנה־המוות בטרבלינקי ועורר להתנגדות סבילה ופעילה — ולא להיכנס לתוך הקרונות. לא כל היהודים האמינו בדבר, אבל בהדרגה הצליחו, הן הכרוזים והן הנמלטים מן הרכבות שחזרו לגיטו, לשכנע חלק מסויים מהאוכלוסיה על כוונתם האמיתית של הגרמנים. כרוזים או עלונים כאלה התנוססו שבועות על קירות בתי הגיטו ומילאו תפקיד חשוב בתקופת ההתנגדות הסבילה ובקריאה למלחמה פעילה.

אחד הכרוזים הללו אף אילץ את השלטון הנאצי להשיב תשובה בפומבי. הדבר היה אחרי ההתנגדות המזויינת הראשונה בינואר 1943, עת החליטו הגרמנים להשתמש באמצעי חדש: לקנות לב היהודים ל„איברזידלונג" (העברה) כפי שנקראה בפיהם, בהבטחות יפות. הם הודיעו כי מיפעלי בתי־המלאכה מועברים מוארשה לפוניאטוב ולטראבניקי ליד לובלין, ואם פועלי בתי־המלאכה רוצים בחיי מנוחה, עליהם להתייצב למישלוחים הנשלחים לשני „מרכזי העבודה" החדשים. מיבצע זה מסרו הגרמנים לידי מנהל בתי־המלאכה לחייטים ועושי־מברשות, הגרמני וו. צ. טבנס. אירגון המאבק היהודי ענה על תעמולתם של הגרמנים, מנהלי בתי המלאכה, בכרוז אזהרה, שלא להאמין להבטחות הגרמנים ולא להתייצב למישלוחים ואף דרשו להתקומם לנסיונות ההעברות להריגה. כרוז זה הודבק בלילה, אור ליום ה־15 במארס 1943 בכל רחובות הגיטו.

השילטון הנאצי נכנס אז בפעם הראשונה בפולמוס גלוי עם תנועת המחתרת וב־20 במארס הודבק כרוז בחתימתו של טבנס — כרוז תשובה לאירגון־המאבק היהודי.

בדברי נועם דיברו הגרמנים על לב פועלי בתי־המלאכה היהודים, שלא יתנגדו ויתנו להובילם לטבח מרצונם הטוב.

וויכוח זה שהיה יחיד במינו בגיטו, פעל דווקה פעולה הפוכה מזו שתיארו הגרמנים לעצמם. הוא השפיע להגברת הכנותיו של אירגון־המאבק ולרכישת חברים חדשים לשורותיו.

בחדשי אפריל־מאי, בימי מעשה הנקם הגדול — ההתקוממות נגד הרוצחים הנאצים החלה ב־19 באפריל 1943 — חוסל גיטו ווארשה לחלוטין. השרידים המעטים מאירגון־המאבק היהודי, שנשארו בחיים במיקרה, עברו דרך תעלות תת־קרקעיות לצד הארי, והמשיכו בעבודתם בתורת „אריים" בוארשה הפולנית, או בפלוגות הפארטיזאנים — ביערות פולין.

חבר־הפעילים שניצל בצד הארי — ניבצר ממנו לקונן על חורבנה הגדול של יהדות פולין. מעשים אחרים קראו להם. אירגון עזרה לנשארים בחיים, מגע עם „מחנות העבודה" ועם יתר הישובים הקיימים במדינה, שעדיין לא הגיע אליהם מעשה החיסול האחרון ובעיקר — לארגן בישובים ששרדו התנגדות נגד הגרמנים המרצחים.

בתנאים אלה מן הנמנע היה להוציא עתונים. מקומה של המלה בכתב לקחו אז מקשרי המחתרת הלוחמת המצויינים במסירות נפשם, שהעבירו הוראות ועזרה מהבונקרים בוארשה לכל הערים והעיירות והמחנות שבהן היו עוד יהודים.

המקור היחיד לידיעות בשביל חטיבות היהודים החיים במסתרים היתה העתונות הפולנית הבלתי־לאגאלית, שהובאה אליהם בידי המקשרים היהודים, שפניהם פני אריים. מקצתה של העתונות הפולנית הקדישה מקום לא מעט לפרשת הסבל והמאבק של היהודים. במיוחד עשתה בעניין זה עתונות הפפ"ר. והיו עתונים שאף בימי חיסול הגיטו הביעו את אנטישמיותם.

עתונות הפפ"ר הוברחה אף קודם לכן, בימי הגיטו, מהצד הארי בידי החטיבה הקומוניסטית בגיטו. עם ייסודה של פפ"ר (בינואר 1942) נסתפחה אליה אותה חטיבה והפסיקה להוציא בגיטו את הביולטין שלה ביידיש, „מארגן פריי". לפיכך עסקה עתונות פפ"ר בשאלות היהודים יותר מעתונים פולניים אחרים.

נביא, איפוא, קטעים מהם הנוגעים לחיי היהודים.

בימי החיסול קרא ביוליטין הראדיו של פפ"ר להתנגדות, בגליונות מה־27—30 ביולי:

„זה כמה ימים מתקיימת בוארשה העברת אוכלוסים בהמון. הכובשים מבצעים מעשה זה בקשיחות ובאכזריות האופייניות להם. במגלבים ובאקדחים מהלכים הם אימים על האוכלוסים. ...ההוצאה להריגה ביצעו הגרמנים בכל מקום באמתלה של ,העברה'. עמידה סבילה לא הצילה אדם מעולם. אף הפעם לא תציל אדם. היהודים הבינו זאת. מהגיטו מגיעות ידיעות על מיקרים בודדים של התנגדות פעילה להעבדה ולשוד. ההצלה היחידה היא לפרוץ בכוח מהגיטו. העמדה הנכונה היחידה ברגע דראמאטי כזה היא — להתגונן בפעילות כלפי עקידה מהמקום, לארגן חטיבות מאבק ופשיטות יחידים. ההגנה העצמית חייבת לקבל צורה המונית. במאבק ייהדגו יחידים, אבל אלפים יצילו נפשם.

על הציבור הפולני מוטלת החובה להגיש עזרה ליהודים שימלטו נפשם מאויבנו המשותף — הכובש ההיטלרי".

„גווארדז'יסטה", בטאונה של ה„גווארדיה העממית", שהיתה היחידה בהגשת עזרה פעילה ממשית בימי מרד הגיטו ואחר־כך — בהצלת שרידים שנשארו בחיים, פנה באבגוסט אל האוכלוסיה הפולנית בדברים אלו:

„הובתנו לעזור ליהודים הבורחים מן הגיטו, להתחמק אל מחוץ לעיר. עלינו לזכור, כי מעשה זה עלול להתרחש גם לאוכלוסיה הפולנית.

הריגות־בהמון אלו הנעשות ביהודים — אות אזהרה הוא לנו!"

האגף הצבאי במחתרת של הממשלה הפולנית בלונדון, „ווידז'יאל וואלקי ציווילניי" (אגף המאבק האזרחי), פירסם בעתוני הממשלה הבלתי־לאגאליים, בספטמבר 1942, הצהרה ובה נאמר בין השאר:

„בעת ובעונה אחת עם הטרגדיה העוברת על הציבור הפולני הנדצח והולך בידי האויב, משתולל זה שנה טבח יהודים שיטתי מזוזע. רצח־המונים זה אין משלו בדברי הימים...

מתוך חוסר־יכולת להתנגד בפעילות לכל זה מוחה הנהגת המאבק האזרחי בשם הציבור הפולני כולו נגד הפשע הנעשה ביהודים למחאה זו מצטדפים כל האירגונים הפולניים, כמדיניים כחברתיים.

האחריות לפשעים אלה, כמו לקרבנות הפולניים, תפול על ראשי התליינים ושותפיהם".

דעת הנציגות של הממשלה הפולנית בלונדון היתה כזכור, שעדיין מוקדמת השעה להתנגשות מזויינת עם הגרמנים ולפיכך התנגדה אף למרד הגיטו.

ביטאון הפפ"ר „גלוס ווארשאווי" (קול וארשה) מיום 23.4.43 מציין את המערכה שנפתחה בגיטו לפני 4 ימים:

„הקרבות נמשכים והולכים. קשה לדבר על מאמצי הגבורה של היהודים שלא מתוך הוקרה עמוקה ויראת־כבוד נעלה. אוכלוסי היהודים, נתוקים מן העולם. מעונים עינויי דמים על־ידי טאֶרור. דחויים לתהום ההשפלה — קמו לקרב עם הכוח המכריע של האויב המזויין. ביד רמה הניפו את נס החופש.

...המעשים המתרחשים בגיטו מוכיחים, כי המאבק המזויין עם הטאֶרור ההיטלדי עשוי להיות דב־פעלים, כי הגנה עצמית פעילה גורמת אבידות כבידות לאויב. כל בית הוא בחזקת מצודה. דוגמת הקרבות בגיטו מוכיחה, כי הקרב בלבד ביכולתו לסכל תכניות־הדמים המתועבות של הכנופיה ההיטלרית".

באפריל 1944 — שנה לאחר המרד בגיטו — הקדישה עתונות המחתרת הפולנית דברי הערכה חמים ליום השנה הראשון של המרד. שרידי היהודים ערכו אזכרות במסתרים — בבונקרים ובמחבואים.

---

* כדאי להדגיש, שבשעה שהופיע גליון זה כבד נתקיים אירגון המאבק היהודי זה חדשיים, אבל בלי השתתפותו של ה„בונד", שלא נצטדף אליו אלא לאחד־כך. אידגון המאבק כבר קרא אז לא למלחמה סבילה בלבד, אלא אף לפעילה.

היהודים בצד הארי

מאת ד"ר א. ברמן

המונח „הצד הארי" נתקבל לאחר הקמת הגיטו בוארשה, בנובמבר 1940. מאז ואילך חולקה וארשה לשני חלקים נפרדים: הצד „הארי" והצד היהודי. עם סגירת האוכלוסיה היהודית בגיטו נעשה המגע עם הצד „הארי" קשה למדי. מנהלי המוסדות הכלכליים והציבוריים בגיטו ופקידיהם הגבוהים השיגו בתקופה הראשונה תעודות־מעבר, שאיפשרו להם לסדר את ענייני המוסדות בצד הארי, אך מיספר התעודות, שמלכתחילה לא עלה על אלף, פחת והלך מחודש לחודש. במשך זמן די ארוך היה קיים מגע בין המחלקות השונות של הקהילה היהודית שבגיטו לבין העירייה הוארשאית. אירגוני העזרה הסוציאלית בגיטו עמדו במגע עם המחלקה לעזרה סוציאלית של העירייה, „צנטוס" — עם המדור לטיפול בילד של המועצה העליונה לטיפול בילד הפולני.

כמו כן היה קיים מגע מסויים בין מפלגות הפועלים בגיטו לבין נציגי חוגי הפועלים וחוגי השמאל הפולניים. הקשר בין הגיטו לבין הצד „הארי" נתקיים בעיקרו בדרך הטלפון, כל עוד היה קיים קשר טלפוני בגיטו כל עיקר. חוץ מזה היו יהודים ופולנים נפגשים במשך תקופת־מה בשטח בתי־המישפט ברחוב לשנו.

בשעת הקמת הגיטו היה מיספר היהודים בצד הארי זעום ביותר. אף יהודים מתבוללים גמורים ואפילו מומרים התגוררו בגיטו מפחד העונש. בצד הארי לא נשאר אלא קומץ קטן של אנשים ממוצא יהודי, שקשורים היו קשרי־משפחה עם הסביבה הפולנית ושלא עצרו כוח בשום אופן לענוד את „הסרט היהודי". מובן מאליו שההיטלריסטים היו תופסים לא פעם את „הפושעים" האלה ומשלחים אותם לבית־הסוהר (הפאביאק), או לאושביינצ'ים.

רק עם פתיחת ה„אקציה" הראשונה לחיסול הגיטו, ביולי 1942, רק אז החל מיספר ניכר מבין יהודי הגיטו לעבור אל הצד „הארי". בשורה ראשונה עבר לשם חלק מן האינטליגנציה העובדת היהודית, שהיו לה ידידים ומכירים קרובים בין הפולנים. כמו כן עבר מיספר אנשים אמידים.

גל זה גבר לאחר „אקציית"־החיסול השנייה ביאנואר 1943, כאשר התיקווה להינצל בגיטו נעשתה קלושה ביותר. באותם הימים כבר הציף גל זה שכבות חברתיות שונות, ואף חלק מן האקטיב הציבורי. המעבר אל הצד הארי נהפך אז לתופעה המונית. לרוב היו עוברים כאילו למטרות עבודה ב„מקומות־עבודה" שרבים מהם היו מחוץ לחומות הגיטו. היו משחדים את השוטרים היהודים והפולנים והיו יוצאים משערי הגיטו, היו קופצים דרך החומות, היו עוברים דרך תעלות־הביוב וכדומה.

גם בימי ה„אקציה" השלישית והאחרונה, באפריל 1943, בימי מרד הגיטו ולאחר דיכויו, ניצל מיספר מסויים של יהודים על־ידי בריחה אל הצד הארי. כן נמצאה שם קבוצה די ניכרת של אנשים, ביחוד צעירים, שקפצו מן הרכבות בעת שהיו בדרכם לטרבלינקה.

בשנת 1944 אמדו את מיספר היהודים הנמצאים בצד הארי של וארשה ב־15 אלף ומעלה ויחד עם הסביבה הקרובה של וארשה הגיע המיספר ל־20 אלף.

חלק מהם, לא גדול באופן יחסי, היו אנשים בעלי מראה חיצוני „טוב", כלומר שלא היה להם מראה חיצוני שמי טיפוסי, שהפולנית שבפיהם היתה רהוטה, ואשר רגילים היו לחיות בסביבה פולנית. אנשים אלה לרוב לא היו מסתתרים. לאחר שהשיגו תעודות מזוייפות, קודם־כל תעודת־לידה ותעודת רישום־מגורים מתקופה קודמת יותר וכן „תעודת־זהות", היו חיים על־יסוד „אי־ידיעה", כלומר היו מתגוררים באורח גלוי, בלא לגלות שהם יהודים, היו נרשמים כנדרש לפי החוק ולא פעם אף היו עובדים. אורח־חייהם היה של „ארים" לכל דבר. מובן מאליו שגם אנשים אלה היו צפויים לסכנת הלשנה, לסחיטה וכדומה; אולם רובם נשארו בחיים.

הרוב המכריע של היהודים, שחיו בצד הארי אנוסים היו להסתתר, לחיות „על־יסוד ידיעה", כלומר בידיעת בעלי־הבית שהכניסו לביתם יהודים. לרוב היו מתגוררים במחבואים שנבנו במיוחד לצורך זה. מובן מאליו שסידור זה היה כרוך בהוצאות גדולות.

הסתרת יהודים היתה כרוכה בסכנת נפשות. לא פעם הופיעו מודעות רשמיות ברחובות מטעם השילטונות הגרמניים, שאיימו בעונש־מוות בעוון הסתרת יהודים או הלנתם. הצווים ההיטלריסטיים איימו תכופות באחריות קיבוצית לכל דרי־הבית במיקרה שיימצא בו יהודי. זמן רב היתה מהלכת בצד הארי השמועה על שריפת הבית בכיכר קאז'ימייז בידי ההיטלריסטים ועל הוצאה להורג בירייה של משפחה שלימה על שמצאו בביתה יהודים. הס"ס, הגסטאפו וה„קריפו" (קרימינאל־פוליציי — המשטרה הפלילית) היו מכריזים על מתן פרסי־כסף תמורת תפיסת יהודי. גם אנשי־גסטאפו היהודים היו אורבים ליהודים שבצד הארי.

סכנה גדולה ביותר ליהודים המסתתרים ולנותני־מחסה היתה מכת הסחיטות וההלשנות. כנופיות שלימות של סחטנים היו מסתובבות בוארשה ובסביבותיה, והיו אורבות כתנים לטרף. עם כנופיות אלו היו נמנים שוטרים פולנים, סוכנים פולנים של הגסטאפו ושל הקריפו, מבריחים וספסרים, אנשי העולם התחתון למיניהם, וכן חברי אירגונים אנטישמיים פאשיסטיים פולניים כגון „שאנייץ" (חומה), „מייטש אי פלוג" (חרב ומחרשה) ואחרים, שהיו עוסקים במלאכה זו לשמה, שלא על מנת לקבל פרס. סחטנים ומלשינים אלה, שבפי העם נקראו „שמאלצובניקים", המיטו אסון על אלפי יהודים, שכבר הצליחו להימלט מציפורני הרוצחים ההיטלריסטיים. לא פעם היו קורבנות הסחיטה חוזרים לגיטו ונספים שם.

מן הראוי להביא בחשבון, שגם האוכלוסיה הפולנית, אותו „הצד הארי", היה חי תחת מגלב הטירור ההיטלריסטי. החיפושים התכופים, המאסרים, „חטיפות רחוב", סריקות ברכבת

ובחשמליות, שילוח לעבודה, סיוט הפאביאק, ביעותי מחנות־הריכוז, שלשם היו משלחים רבבות פולנים — כל אלה היו לחם־חוקם היום־יומי של אוכלוסי וארשה. לא פעם ניגר בו־חובות וארשה דמם של המוצאים להורג ביריה באמצע הרחוב. מובן מאליו שבהשוואה לגיטו וביתר ייחוד בהשוואה למצבם הטראגי של היהודים בתקופות מיבצע החיסול הרצחני והשילוחים למוות בטרבלינקה — היו החיים „בצד הארי" משולים ל„גן־עדן". ההבדל באותם הימים היה בולט: מצד אחד של החומות — מוות, עינויים של מאות אלפי אנשים, ואילו מן הצד השני — חיים „תקינים" באופן יחסי — בצל הטארור של החיה הנאצית. ואכן נחוץ היה אומץ־לב לא מועט על־מנת לקבל אל הבית ולהסתיר בן יהודי או משפחה יהודית בתנאים אלה, ואפילו היה הדבר מכניס כסף.

בימי הכיבוש היו ההיטלריסטים מפיצים בדרך שיטתית ומתוכננת את הארס האנטישמי, היו מארגנים מהומות אנטי־יהודיות, מנהלים תעמולה בלתי־פוסקת בעזרת ה„נובחות" (רמקולי־ראדיו), ה„סמרטוטים" (העתונים היומיים ההיטלריסטיים בשפה הפולנית; בוארשה „נובי קורייר וארשאבסקי"), היו עורכים תערוכות אנטישמיות מיוחדות, מוציאים עשרות חוברות מצויירות, כרוזים ופלאקאטים חדורי רעל אנטישמי; היו מפיצים את חיידקי האנטישמיות בכל הדרכים האפשריות.

ואף־על־פי־כן נמצאו אלפי פולנים, שהגישו עזרה ליהודים, וחלק ניכר מהם — שלא על מנת לקבל פרס. היה בזה משום גבורה רבה.

הצעדים הראשונים של המחתרת היהודית בצד הארי

תנועת המחתרת היהודית בצד הארי החלה להתכונן בימי מיבצע החיסול הראשון וסמוך לסיומו, במחצית השנייה של שנת 1942. אז נתגלה הצורך להזעיק את העולם ולהעמידו על הטראגדיה העוברת על יהדות פולין, לקשור קשרים עם תנועת המחתרת הפולנית ועם אירגוניה המזויינים על־מנת להשיג עזרה ונשק לגיטו. נוסף לכל זה צריך היה לגייס עזרה לכל היהודים שהצליחו באותם הימים להתחמק מן הגיטו אל הצד הארי, שחלק מהם נמצא במצב חומרי קאטאסטרופאלי, ללא גג לראשם.

הנציג הראשון של הגיטו הלוחם בצד הארי היה אריה וילנר — „יורק", שעוד בימי ה„אקציה" נשלח שמה מטעם הגרעין החלוצי של האירגון היהודי הלוחם לשם השגת נשק בשביל הלוחמים. „יורק" — מפעילי הנהגת „השומר־הצעיר", שהצטיין באומץ־לב ובמסירות נפש בלתי מצויים — קשר קשרים הן עם „זביונזק ואלקי זברויניי" („אירגון למאבק מזויין") והן עם „גווארדיה לודובה" („המישמר העממי"), האירגון הצבאי של מפלגת הפועלים הפולנית. העוזרת הראשית והקשרית של „יורק" היתה טוסיה אלטמן, אף היא מחשובי פעילי „השומר־הצעיר", אמיצת־לב לאין שיעור ומסורה לאין גבול. שניהם השיגו בשביל הגיטו את 5 האקדחים ואת 8 רימוני־היד הראשונים הודות לעזרתו של ה„מישמר העממי"; למרבה הדאבה נפל מישלוח נשק ראשון זה בידי הגסטאפו בזמן הכנסתו לגיטו. „האירגון למאבק מזויין", בעל אוצר־הנשק העצום, לא הגיש לגיטו הלוחם שום עזרה ממשית.

נציגי האירגון היהודי הלוחם עיבדו, אף זאת יחד עם „המישמר העממי", תוכנית לשלוח ליערות הרוביישוב ומזריץ' קבוצה של לוחמים יהודים מן הגיטו אשר עמדו להצטרף אל חילות הפארטיזאנים. „המשמר העממי" היה אירגון צעיר, שרכש לעצמו נסיון ראשון בקרבות, אולם ראה כדבר של הכרח את הקמת הקאדרים הפארטיזאניים. במאי 1942 יצאו קבוצות פארטיזאנים ראשונות מ„המישמר העממי" אל השטח. פעילות רבה במיוחד גילו פלוגות הפארטיזאנים הפולנים העממיים ביערות קיילץ. באוגוסט 1942, בימי „אקציית"־החיסול, נשלחה מן הגיטו קבוצה של שמונה־עשר לוחמים, אך הם נפלו בדרך, מחמת בדיקת התעודות שנערכה ברכבת. קבוצה אחרת, שנשלחה באותו זמן עצמו בכיוון למזריץ' בהרכב של 25—30 לוחמים, חברי „השומר־הצעיר" ו„דרור", הצליחו לבוא בקשרים עם פארטיזאנים סוביאטיים, נטלה חלק בקרבות רבים נגד ההיטלריסטים. רובה המכריע של הקבוצה נפל בקרבות.

טוסיה אלטמן

בימי מיבצע־החיסול הראשון פעלה בצד הארי גם קבוצה של ה„בונד", שבראשה עמד העסקן הבונדאי המובהק ד"ר ליאון פיינר — „מיקולאי ברזובסקי". היה זה עורך־דין מקראקוב, שנתפרסם בהופעותיו כסניגור במישפטים פוליטיים, אחד המנהיגים של האגף השמאלי ב„בונד", אסיר לשעבר במחנה הריכוז של ה„סאנאציה" בקארטוז־ברזה, אדם אמיץ לב ובעל מרץ, בעל מראה חיצוני פולני מובהק.

בקבוצת ה„בונד" פעלו מלבדו: המהנדס מיכאל קלפפיש מוארשה, אחד הלוחמים המצויינים ביותר של האירגון היהודי הלוחם, ממארגני בתי־החרושת לנשק בגיטו, ועוד שורה שלימה של עסקנים אחרים. הקבוצה הבונדאית עמדה בקשרים הן עם וו.ר.נ. („חירות — שיוויון — עצמאות") והן עם „הסוציאליסטים הפולנים" ובאמצעות הנציגות של ממשלת לונדון קיימה

ד"ר ליאון פיינר

מיכאל קלפפיש

קשר עם אירגוני ה„בונד" בחוץ־לארץ. ד"ר פיינר מת סמוך לשיחרור, בראשית שנת 1945.

באוקטובר 1942 התחיל לפעול בצד הארי נציג הוועד הלאומי היהודי ד"ר א. ברמן, חבר הוועד המרכזי במחתרת של

„פועלי־ציון"־שמאל, מנהל מרכז „צנטוס" בגיטו עד לחיסול כל מוסדות הטיפול בילדים יהודים ושילוח כל הילדים כמעט להשמדה בטרבלינקה.

הודות לעזרת־האחים הלבבית ביותר מצד נציגים של האינטליגנציה הפולנית ניתן לו לד"ר ברמן לגשת לפעולה כעבור זמן קצר בלבד, לאחר שהתרגל לתנאים החדשים ולאחר שהשיג את התעודות „האריות" הזמניות הראשונות.

ראשית כול קשר קשרים עם אירגוני תנועת המחתרת הפולנית. לא היה זה מן הדברים הקלים בסבך החיים הקונספי־ראטיביים. את קשירת הקשרים הראשונים מאפשרת עסקנית מחתרת צעירה מצויינת, מנהלת המחלקה לטיפול בילדים ליד המועצה הסוציאלית הפולנית הראשית, ד"ר אווה ריביצקה, שבימי הכיבוש סייעה בהצלת ילדים יהודים מן הגיטו.

בימי מיבצע החיסול הראשון בגיטו וסמוך לסיומו נתעורר בין חלקים שונים של הציבור הפולני הרצון להגיש עזרה ליהודים. היוזמה באה משני צדדים: מחוגים קאתוליים ומאחת הקבוצות הדמוקראטיות שבמחתרת. הפתעה רבה לעסקני המחתרת היתה העובדה, שאחת היוזמות הראשיות לפעולת העזרה ליהודים היתה הדמות האגדית מן החוגים הקאתוליים, „ווירוניקה". היתה זו הסופרת הקאתולית הידועה סופיה קוסאקשטשוצקה, שידועה היתה בהשקפותיה הימניות, השמרניות והקלאריקאליות. ואולם הגורל המר שבא על היהודים השפיע עליה עד כדי כך, שראתה כחובתה הנוצרית לחוש לעזרתם. במלוא הלהט והמרץ ניגשה לפעולה והיא שגרמה במידה רבה להקמת הוועד לעזרת היהודים. לימים נפלה „ווירוניקה" לידי הגסטאפו ובמשך תקופה ידועה היתה כלואה באושביץ. לאחר שיחרורה אין היא פוסקת מעבודתה. משתדלת להציל ילדים יהודים. היא מסדרת אותם במינזרים ובמוסדות הנהוגים בידי אנשי הכמורה. צר לציין, כי בפעולתה של „ווירוניקה" ניכרו גם מגמות מיסיונריות...

ד"ר ברמן קשר קשרים אישיים עם שני אישים מרכזיים של וועדת העזרה: עם ואנדה פיליפוביטש־„אלינה", היסטוריונית של האמנות, עסקנית דמוקראטית, אשתו של שגריר פולין לשעבר בוואשינגטון, טיטוס פיליפוביטש, וכן עם העורך־דין יוסף בארסקי — עסקן קאתולי, שמרני למדי, שהשמועה סיפרה עליו, שלפני המלחמה לא נמנה עם ידידי היהודים. אף בו חל משבר מסויים כתוצאה מסבלות היהודים. בתקופת הכיבוש הציל יהודים תוך סיכון עצמי ואף הגיש עזרה ליהודים רבים.

מן השיחות הללו נסתבר, כי הוועד מנהל את פעולתו בהיקף מצומצם, שעדיין אין לו בסיס ציבורי נרחב יותר, שהוא קיבל מנציגות הממשלה בלונדון הקצבה זעומה למדי, כמעט סמלית (לא יותר מאשר 50 אלף זהובים לחודש). עסקני הוועד הזמינו את ד"ר ברמן שישתף עמם פעולה כנציג הגיטו, כמבטא הצרכים של הציבור היהודי ודרישותיו. עובדה תוכנית מוסכמת לפעולת הוועד, אך התברר ללא צל של ספק, כי את הפעולה יש לבנות על בסיס חדש, שונה מן הקודם ורחב יותר.

בתקופת הביניים הוחל בהקמת הגרעין לתא העזרה היהודי, שאף בתחומים הצרים שלו ניתן לו לפתוח בפעולה מכויימת. למטרה זו נוצלו הקשרים של ברמן עם אנשי־המדע ממוצא יהודי, שלא נכנסו אל הגיטו וכן עם עובדי מוסדות העזרה היהודיים, בעיקר עם עובדי „צנטוס", שעברו לצד הארי. באופן כזה פתחו בפעולת עזרה בממדים מצומצמים, ד"ר דינה שטינ־ברג, דוצנטית ללוגיקה באוניברסיטה הוארשאית, קלימה פוסוורג, במאית לתיאטרוני ילדים של „צנטוס" בגיטו, דורה אקרמן, פועלת, שהחליטה לא להיכנס לגיטו ונשארה כל הזמן בצד הארי וכן כמה וכמה אנשים אחרים. מן ההתחלה הצנועה הזאת התפתחה אחר־כך פעולת העזרה החשובה והמסועפת למדי של הוועד הלאומי היהודי בצד הארי.

בעת ובעונה אחת עם זאת התקיימו התיעצויות בין נציגי הגיטו לבין הוועד המרכזי של מפלגת הפועלים הפולנית. ד"ר ברמן הצהיר בשם הוועד המרכזי של „פועלי ציון"־שמאל על הכוננות להמשיך בצד הארי במאבק המשותף עם האוייב המשותף, הן בהיקף כללי והן בתחומי הגיטו הלוחם. עמדה זו אושרה על־ידי נציגי מפלגת הפועלים הפולנית. אז נידונו צורות העזרה הממשיות מצד מפלגת הפועלים הפולנית והגוואר־דיה העממית לגיטו הלוחם, ליהודים הנמצאים בצד הארי וכן צורות המלחמה נגד האנטישמיות ברחוב הפולני. נסתבר, כי במצב המדיני הנתון בפולין ובתנועת המחתרת הפולנית מן הנמנע הוא לדבר על הקמת וועד לעזרת היהודים, שיוכל להקיף את כל החוגים, לרבות מפלגת הפועלים הפולנית או אפילו „הסוציאליסטים הפולנים". מכאן, שפעולת העזרה בדין שתהיה מאורגנת בנפרד על־ידי מפלגת הפועלים הפולנית והגווארדיה העממית מצד אחד, ועל־ידי החוגים הקשורים עם ממשלת שיקורסקי מאידך. על דעת שני הצדדים נקבע, כי הכרח הוא לגייס לפעולת העזרה ליהודים עד כמה שאפשר את כל חוגי המחתרת הפולנית, מחוץ לפאשיסטים והאנטישמיים הגלויים, כמובן. חשוב היה ליצור בקרב חוגי העזרה הרכב מפלגתי נרחב ככל האפשר: א. כדי להבטיח לפעולת העזרה היקף רחב ביותר הן מבחינת התחומים והאפשרויות של הגשת עזרה ליהודים על־ידי מיספר גדול ככל האפשר של תאי־עזרה בכל האירגונים כולם, ב. כדי להשיג יכולת השפעה על כל תנועת המחתרת הפולנית כולה במלחמה נגד האנטישמיות, הסחיטות, ההלשנה וכו', וכן ג. על־מנת לקיים קשר עם חוץ־לארץ, להודיע ולהזעיק את גורמי החוץ ולהשיג את העזרה הנחוצה מן האירגונים היהודיים לפעולת ההצלה ולמאבק המזויין. חשוב היה גם ללחוץ על ממשלת שיקורסקי, על נציגותה בפולין ועל ז.וו.ז. ה„איגוד למאבק מזויין", שיפסיקו את שתיקתם ויושיטו עזרה ממשית ליהודים ולגיטו הלוחם.

יחד עם זאת הוסכם, כי אין פעולת העזרה יכולה להיות בשום פנים ואופן ובשום מיקרה מותנית בתנאים פוליטיים כלשהם. נציגי הוועד הלאומי היהודי והאירגון היהודי הלוחם שמרו בקפדנות על ההסכם הזה ובמשך כל הזמן, עד לשיחרור, לא נתנו לגרור עצמם לתוך מחלוקת מדינית. היחסים בין נציגי תנועת הפועלים הפולנית המהפכנית לבין נציגי הגיטו הלוחם מצויינים היו בלבביותם ובהבנה הדדית מלאה.

כדי למסור לתנועת המחתרת הפולנית אינפורמאציה על הסבל והעינויים שהם מנת חלקו של הגיטו ועל מלחמתו, הזמין הוועד הוארשאי של מפלגת הפועלים הפולנית את ד"ר ברמן לשורת הרצאות בתאי האוהדים של מפלגה זו. בפעם הראשונה הם שמעו אז סקירה מוסמכת על הטראגדיה של הגיטו ועל תנועת המחתרת היהודית.

נציג הוועד הלאומי היהודי קיים מגע מתמיד עם הגיטו בעזרת מקשרים, בטלפון (על־ידי שיחות בלשון־סתרים) וכן על־ידי מגע אישי עם שליחי הגיטו. ההתיעצויות היו מתקיימות

בצד הארי, בעיקר במקומות־העבודה, בבתי־החרושת, שבהם עבדו קבוצות פועלים מן הגיטו. פגישות אלו היו מסוכנות למדי, לפי שמלבד הזקיפים הגרמנים היו מסתובבים שם המוני סחטנים ו„שמאלצובניקים", שארבו ליהודים „חמקנים". ד"ר ברמן נפגש פעמים אחדות עם העסקן המסור של הוועד הלאומי היהודי אלכסנדר לנדאו, מי שהיה שותף לבית־החרושת („שאפ") ברחוב גנשה, שבו התרכזה זמן ממושך תנועת המחתרת היהודית שבגיטו. שם ניהל את פעולתו יוסף קפלן, שם היה שוהה לעתים קרובות יוסף ליבארטובסקי ואחרים. כמה פעמים נתקיימו בצד הארי פגישות בין ד"ר ברמן לבין נציגי „פועלי־ציון"־שמאל, ד"ר רינגלבלום והירש ברלינסקי. אחר־כך נתקיימו פעמיים בצד הארי, בתנאים מסוכנים אף הם, התיעצויות של נציגי הוועד היהודי הלאומי וה„בונד", עם נציגי הוועד היהודי הלאומי והאירגון היהודי הלוחם בגיטו: מרדכי אנילביץ', מנחם קירשנבאום, אברשה בלום ועוד עסקנים יהודים. בהתיעצויות אלו היו מסכמים את העמדות והשיטות בכל קטעי פעולת העזרה והמלחמה.

פעולת תנועת המחתרת היהודית בצד הארי היתה במשך תקופה ארוכה המשך והד למתהווה בגיטו, לבעיותיו ולמאבקו, עד לרגעי קיומו האחרונים. רק לאחר השמדתו חלה תמורה בדרכי התנועה וצורתה. עסקני תנועת המחתרת היהודית אנוסים היו להסתגל לתנאים של מחתרת כפולה ואפילו משו־לשת: כעסקני תנועת מחתרת, כיהודים ומלבד זה כעסקנים מתקדמים וראדיקאליים ביחס לגורמים הריאקציוניים בתנועת המחתרת הפולנית. ד"ר ברמן סיגל לעצמו את השם הבדוי „אדם בורובסקי" ובשם זה חתם על רוב התעודות שנועדו לתחומי פולין, או לחוץ־לארץ. ואולם מטעמי קונספיראציה אנוס היה להשתמש בשני שמות בדויים נוספים: „יוזף" — בחוגים קאתוליים, ביחוד בעת מסירת ילדים יהודים למוסדות, ובשם „לודביק" ביחסים עם מפלגת הפועלים הפולנית ועם הגווארדיה העממית.

מועצת העזרה ליהודים

הישיבות הראשונות של הוועד לעזרת היהודים נתקיימו באוקטובר 1942 בפרברי וארשה. אחד מנושאי ההתיעצויות בשעת אירגונה מחדש של פעולת הוועד לעזרת היהודים היה תפקיד הנציגים היהודים באירגון העזרה. העסקנים הקאתוליים היו בדעה, כי נציגי הציבור היהודי בדין שישמשו מקשרים בין הוועד לבין הגיטו והיהודים המסתתרים בצד הארי, וייצגו את האינטרסים והדרישות של האוכלוסיה היהודית ואילו הוועד חייב לשאת אופי „פולני טהור". הנציגים היהודים היו בדעה, שאירגון העזרה חייב לייצג את כל האוכלוסיה כולה, את הפולנית כיהודית, וכי נציגי הציבור היהודי צריכים ליהנות באירגון משיוויון זכויות גמור. בהתאם לכוונת הוועדה המתאמת של הוועד הלאומי היהודי וה„בונד" בגיטו התחילו נציגי שני הגופים האלה לתאם את פעולותיהם גם בצד הארי. הם קבעו, כי הנציגות היהודית חייבת לשאוף להרחבת הבסיס הציבורי בפעולות העזרה וכי אירגון העזרה מן הדין שיישא אופי אַפוליטי, המבטיח אי־תלות פוליטית גמורה לנציגי הציבור היהודי, החייבים להשתתף באירגון בזכויות שוות עם נציגי החוגים והאירגונים הפולניים. עמדה זו אושרה על־ידי תנועת המחתרת הפולנית. בדצמבר 1942 נתכוננה מועצה חשאית כל־פולנית לעזרת היהודים, שבתנועת המחתרת ידועה היתה בשם־הסתרים „מועצת ז'יגוטה". מועצה זו רשמה את שמה באותיות זהב בקורות הפעולה להצלת היהודים הנרדפים בידי הרוצחים ההיטלריסטיים. במשך זמן קצר נהפכה לאחד האיר־גונים הפעילים והמסורים ביותר במחתרת הפולנית כולה. היא ניהלה פעולה שיטתית ומסועפת למדי, שהודות לה הצליחו אלפי יהודים לקיים את נפשם ולהינצל ממוות. היא פעלה כמעט ללא הפסקה עד לשעת השיחרור.

הרכב המוסדות העליונים של המועצה היה: יושב־ראש — טרויאן (יוליאן גרובלני, עסקן פ.פ.ס. מלודז'), סגני יושב־ראש: רוזשיצקי (עורך־הדין טאדיאוש רק — אחד המנהיגים של המפלגה העממית של האיכרים הפולנים) ומיקולאי (עורך־הדין ליאון פיינר); המזכיר הכללי — אדם בורובסקי (ד"ר אדולף ברמן); גיזבר — מארק לוקובסקי (מארק ארצ'ינסקי — עסקן המפלגה הדאֶמוקראטית מקראקוב); חבר המועצה — בארבארה (המהנדסת בארבארה היזשובה — עסקנית דאֶמוקראטית); נציג ביאות־הכוח של ממשלת לונדון — יאן קאלסקי (וויטולד ביינקובסקי — פובליציסט קאתולי, עסקן החזית הקאתולית לתחיית פולין). מלבד אלה השתתף בשלב הראשון של פעולת המועצה העסקן הקאתולי הצעיר ולאדיסלאב בארטושבסקי, אך התנועה הקאתולית לא נטלה חלק בעבודת המועצה אלא פרק זמן קצר בלבד. לאחר מכן נתגלעו מצד התנועה הזאת ספקות והסתייגויות ביחס לפעולת העזרה ליהודים וביולי 1943 עזבה החזית הקאתולית לתחיית פולין את המועצה. בשלהי שנת 1943 נצטרף לעומת זאת למועצה הפלג השמאלי של פ.פ. („הסוציאליסטים הפולנים" שכבר הופיעו אז בשם ר.פ.פ.ס. — מפלגת הפועלים של הסוציאליסטים הפולנים). ייצג אותם במועצה פיוטר גאייבסקי.

את מזכירות המועצה ניהלו: אליציה (עורכת־הדין ד"ר פאולינה האוזמן) ואווה (יאנינה וונסוביץ). שתיהן קשורות היו מבחינה רעיונית עם המפלגה הדאֶמוקראטית. מלבד זאת שיתפו פעולה עם המועצה בשטחי עבודתה השונים עשרות עסקנים מסורים ונאמנים של המחתרת הפולנית.

צוות המועצה פעל כל הזמן, על אף ההבדלים הפוליטיים והרעיוניים הגדולים בין חלקיה השונים, תוך הארמוניה בלתי רגילה. למרות הסכנות החמורות שארבו יום יום לעושי הפעולה, למרות המשברים התכופים שכרוכים היו ב„מפולת" ו„שריפות" של אולמי המועצה, במאסרי עסקניה ועוזריה, על אף אימי הגסטאפו — הגישה המועצה את עזרתה ליהודים בתנאים הקשים ביותר, ושיתוף־הפעולה בין החברים הפולנים והיהודים במועצה היה לבבי והארמוני ביותר.

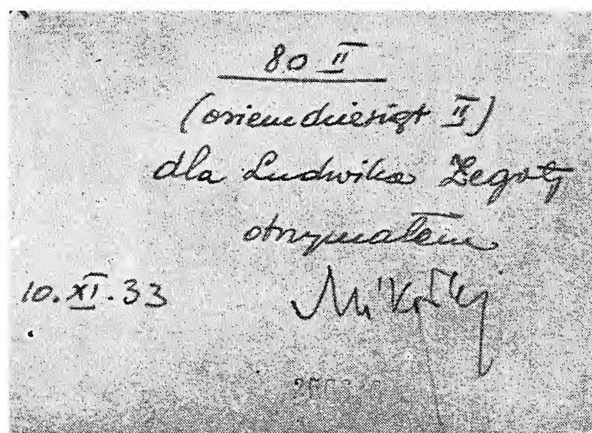
בתקופת פעולתה, מדצמבר 1942 ועד לינואר 1945, קיימה המועצה 61 ישיבות של המליאה, למעלה מ־100 ישיבות של הנשיאות (שמורכבת היתה מן היושב־ראש, סגניו, המזכיר הכללי והגיזבר), למעלה מ־30 ישיבות של וועדת הביקורת, שלא לדבר על המיספר העצום של ישיבות המחלקות המיוחדות של המועצה וועדותיה השונות.

לרשות המועצה עמדו כמה דירות חשאיות, שבהן קיימה את ישיבותיה לסירוגין וביצעה את פעולותיה המישרדיות. מטעמי קונספיראציה היתה המועצה מחליפה את מעונותיה כפעם בפעם. כן עמדו לרשותה כמה „תיבות דואר" חשאיות,

היו לה מקומות־סתר ומחבואים להחזקת תעודות. היא השתמשה בטכניקה מסובכת למדי של פעולה חשאית.

בחודשי קיומה הראשונים פעלה המועצה כמוסד המוגבל לתחומי וארשה בלבד, המגיש עזרתו אך ורק ליהודים המתגוררים בתחומי הרובע הארי ובגיטו הוארשאי. לימים הרחיבה את תחומי פעולתה על הארץ כולה. שניים היו תפקידיה היסודיים בקשר להרחבה זו: א. עזרה חומרית ליהודים המסתתרים בצד הארי ו־ב. עזרה מבחינת הלֶגאליזאציה, כלומר הספקת תעודות „אריות" ליהודים אלה. בביצוע שני התפקידים האלה תלויים היו חייהם של אלפי יהודים.

רובם הגדול של היהודים שחיו בצד הארי היו משוללים אפשרות להרוויח את פת־לחמם, בעיקר מחמת חיצוניותם הלא־ארית, ידיעתם הבלתי־מספקת את הלשון הפולנית, החשש מפני מעשי סחיטה וכדומה. רק חלק קטן מהם היה מצוייד באמצעים חומריים ניכרים, ואף אלה היו נמסים במהירות הבזק מחמת ההוצאות הענקיות שכרוכות היו בקיום של מחבואים ומחמת היוקר המבהיל. הרוב המכריע של היהודים, שבימי פעולות־החיסול היו עוברים במיספרים גדולים אל הצד הארי, היו אנשים דלי אמצעים: אינטליגנציה עובדת, פועלים וכדומה. נוסף על כך היו מעשי־הסחיטה המרובים ממיטים הרס כלכלי על מאות אנשים, שלולא עזרת המועצה היו גוועים ברעב. ואכן, את העזרה הזאת היתה המועצה מושיטה לכל דורש, אם באורח בלתי־אמצעי ואם באמצעות האירגונים המיוצגים במועצה. עזרה זו היתה בממוצע 500 זהובים לחודש לנפש.

שובר־קבלה על הקצבה מטעם ועד־ההצלה (ז׳גוטה)

לא היה זה סכום גדול, אפילו לא היה בכך כדי קיום מינימאלי, אך היה בו על כל פנים מישען מה. במיקרים יוצאים מן הכלל, בקשר עם ענייני הסחיטות, ביחס לאנשים בעלי זכויות מיוחדות מקרב האקטיב הציבורי או התרבותי, היו ההקצבות גדולות יותר; אך היו גם מיקרים שמחמת המשברים הכספיים שעברו על המועצה ומפאת הגידול העצום שחל פתע במיספר הנצרכים היתה המועצה אנוסה להקטין את ההקצבה הממוצעת לכדי 300—400 זהוב.

את הקרנות למיפעל העזרה קיבלה המועצה תחילה אך ורק מן הנציגות של ממשלת לונדון. הודות ללחץ ולדרישות הנמרצות מצד המועצה הגדילה נציגות הממשלה את ההקצבה החודשית שלה מ־50 אלף ל־300—400 אלף זהובים. ואולם אף סכום זה לא היה אלא כטיפה בים. המועצה לא יכלה להרחיב את תחומי פעולותיה אלא למן אותה שעה שהתחילו להגיע קרנות העזרה מחוץ־לארץ לאירגונים היהודיים — לוועד הלאומי היהודי וה„בונד", כלומר מאז אוגוסט 1943. למן הזמן ההוא הקציבה וועדת־התיאום של הוועד הלאומי היהודי וה„בונד" למועצה למטרות מפעל הסיוע 400 אלף זהובים לחודש, ובמרוצת הזמן אף הוגדל הסכום בהרבה. גם הוועד הלאומי היהודי וגם ה„בונד" ניהלו מיפעל סיוע בתחומיהם הם ובקנה־מידה גדול. עד לקבלת הקרנות מחוץ־לארץ היו האירגונים היהודיים מקבלים הקצבות מן המועצה למטרות מיפעל הסיוע שלהם, ואילו מאז ואילך — היו האירגונים מקציבים מקרנותיהם למועצה. במשך כל הזמן שררו בין האירגונים למועצה יחסים של עזרה הדדית ושיתוף פעולה.

לאחר חיסול הגיטו, במחצית השנייה של 1943 ובשנת 1944, כאשר מיספר הנזקקים גדל בשיעור עצום, שוב הוגדל תקציב המועצה בהרבה ובימי השיא של פעולת הסיוע חילקה המועצה עזרה ל־4000 יהודים בקירוב. באותו זמן עצמו הגיש הוועד היהודי הלאומי סיוע ל־5500—6000 יהודים, ואלו ה„בונד" — ל־1500—2000 יהודים, כך שהמיספר הכולל של יהודים בוארשה ובסביבתה, שנהנו מן הסיוע של תנועת המחתרת וקיימו את נפשם הודות לסיוע הזה היה כ־11—12 אלף. מלבד זאת הושיטה המועצה, כמוה כאירגונים היהודיים, עזרה ניכרת ליהודים בערי־השדה.

לא פחות חיונית היתה פעולת סיפוק תעודות „אריות" ליהודים. כידוע אסורה היתה שהותם של יהודים מחוץ לתחומי הגיטאות או המחנות, ועבירה על איסור זה היתה כרוכה בעונש מוות. היה איפוא הכרח לדאוג לכך, ש כ ל היהודים השוהים בצד הארי יהיו מצויידים בתעודות „אריות".

בקשר לכך עסקה המועצה במרץ בזיוף תעודות. בתקופה הראשונה נהנתה המועצה מעזרתם של תאי הלֶגאליזאציה החשאיים של אירגוני המחתרת האחרים, אך דרך זו היתה בלתי מספקת ובלתי נוחה, ולפיכך אירגנה המועצה בתחומיה שלה „בית־חרושת" שייצר אלפי תעודות־לידה, תעודות־טבילה, תעודות־נישואין, תעודות־זהות מלפני המלחמה, „תעודות־זיהוי" („קֶאנקארטן") מימי־הכיבוש, תעודות־מגורים, כרטיסי־עבודה שונים וכו׳. במיקרים מסויימים, חשובים ביותר, היו לרשות המועצה גם תעודות ממשלתיות של מוסדות גרמניים, ואפילו תעודות של הס"ס והגסטאפו...

איכותן של התעודות הללו היתה ממדרגה גבוהה ביותר. בהתאם לצורך היו מקבלים טפסים ריקים למילוי, אך לרוב היו התעודות ממולאות עד לפרט האחרון במידה של דיוק, שאין למעלה ממנו, בהתאם להזמנותיה של מזכירות המועצה, שריכזה אלפי הזמנות מצד כל האירגונים הפולניים והיהודיים וכן מצד תאי הסיוע, הקשורים עם המועצה. בראש „בית־החרושת" לתעודות של המועצה עמד מושל לשעבר באחת מערי פולין, שידע את העבודה הזאת ידיעה מקצועית. הוא עבד במסירות ונאמנות. נפל לידי הגסטאפו ונורה.

עובדי משרד הלֶגאליזאציה עבדו תוך סכנת נפשות ביום ובלילה. תמיד החזיקו אצלם נשק דרוך ולא אחד מהם נפל על משמרתו בעבודה הזאת.

את כל התעודות היתה המועצה נותנת ליהודים ללא כל תשלום. אלפי תעודות חולקו בוארשה ובסביבה, אלפים נשלחו

לערי־השדה, למחנות, או ליהודים שהסתתרו בערים אחרות.

סוג העזרה הממשית השלישי היה הדאגה לספק ליהודים מקומות־מגורים, לתת להם קורת־גג לראשם. בעיית הדיור היתה הקשה שבכל הבעיות, וקודם־כול מחמת הטאֶרור הגרמני המחריד ולרגל האיום על האוכלוסיה בעונש־מוות, וכן מחמת מקרי ההלשנה והסחיטה המרובים; על פתרון בעיית הדיור הכביד גם היוקר העצום של שכר־הדירה. משום כך גם הקדישה המועצה לעניין זה הרבה זמן ואמצעים גדולים למדי, ואפילו הקימה מחלקה מיוחדת לענייני דיור; ואף־על־פי־כן לא היתה העזרה בתחום זה גדולה ביותר. קניית דירות מיוחדות היתה יקרה מדי ואף לא יעילה, כיוון שבמקרה של גילוי הדירה על־ידי הסחטנים, שוב לא היתה ניתנת לשימוש. ואילו שכירת חדרים בדירות של אחרים נתקלה בקשיים עצומים.

גם הארגינים היהודיים נאבקו עם הבעייה הזאת. רק בשביל עסקני הציבור ובמקרים יוצאים מן הכלל, במקרי סחטנות מסוכנים, כאשר איזו דירה „נשרפה", היו עושים מאמץ מיוחד לרכישת דירה או מציאת איזה מחבוא. בשטח הדיור היו האנשים אנוסים להבקיע לעצמם את הדרך בכוחות עצמם, בעזרת מכרים אישיים או ידידים.

מרץ רב השקיעה המועצה במלחמה נגד מכת הסחטנות, שנהפכה לפגע ציבורי מסוכן לכל היהודים שבצד הארי. הקורבנות היו נשדדים באכזריות מכל וכל — היו נוטלים מהם את כספם, תכשיטיהם, מלבושיהם ולבניהם. כתוצאה ממעשי־סחיטה היו מפסידים את דירותיהם, היו אנוסים להימלט על נפשם, היו נופלים למעמסה על מכריהם וכאשר אלה לא יכלו להחיש עזרה, היו אנוסים לפנות אל המועצה. לפיכך היתה המועצה פונה אל שילטונות המחתרת הפולנית בקריאות חוזרות ונשנות למלחמה ראדיקאלית, שיטתית ומהירה נגד הסחטנים, בדרשה בין השאר לפרסם הודעה רשמית, כי כל סחטן או עוזרו שייתפס יהיה צפוי לעונש מוות. ואכן, הודעות כאלו פורסמו רשמית פעמים אחדות בעתונות המחתרת. נוסף על כך הוציאה המועצה עצמה כמה פעמים עלונים, שבהם הוקיעה את מעשי־השוד הנזכרים וקראה את הציבור להושטת עזרה ליהודים ולמלחמה נגד הסחטנות. את עובדות הסחטנות היתה המועצה מוסרת לבית־הדין החשאי המיוחד.

המועצה הקימה מחלקת תעמולה, במטרה להשפיע באמצעות פירסומים מתאימים על הציבור שיושיט עזרה ליהודים. המועצה הוציאה 4 עלונים — 3 אל הציבור הפולני ב־25 אלפים טפסים ביחד, ואחד בגרמנית ב־5 אלפים טפסים, שהוצא בידי ארגון גרמני חשאי כביכול. עלונים אלה חולקו בבתים, הודבקו על חומות הבתים בוארשה ובערי־השדה וגם נשלחו למישרדים שונים. נוסף על כך הוציאה המועצה תזכירים בשביל עתונות המחתרת ובהם היתה מודיעה על פעולות ההשמדה של האוכלוסיה היהודית ועל מעשי ההתנגדות מצד היהודים.

תשומת־לב מרובה הקדישה המועצה לעניין כאוב במיוחד, לעניין הילדים, שהגרמנים התנכלו להם במיוחד. בימי „אקציות"־החיסול בגיטו היו עורכים ציד על ילדים. הורים יהודים רבים ניסו להציל את ילדיהם בהעבירם אותם אל הצד הארי. מעשים אלה הגיעו לממדים המוניים, במיוחד מייד לאחר ה„אקציה" הראשונה ואף בימי ה„אקציה" עצמה, במחצית השנייה של שנת 1942 ובראשית 1943. חלק מסויים מבין ההורים האמידים יותר היו מסדרים את העניינים האלה באורח פרטי, באמצעות מבריחים פולנים, שוטרים וכיוצא בהם, בשלמם סכומים גדולים. חלק שני מצא את דרכו אל תנועת המחתרת הפולנית, בעיקר אל עסקניות התנועה הזאת, שהיו קשורות עם מחלקת העזרה הסוציאלית של העירייה, עם המדור לטיפול בילדים ליד המועצה הראשית לעזרה סוציאלית וכן עם אירגונים קאתוליים שהיתה להם גישה למוסדות לילדים של הכנסייה, למינזרים וכדומה. באופן כזה עברו מאות ילדי יהודים מן הגיטו לצד הארי.

המועצה לעזרת היהודים הקימה מחלקה מיוחדת לענייני הילדים, שמתפקידה היה לדאוג קודם כל לילדים המיותמים והעזובים ולהכניסם למוסדות או למשפחות פרטיות. את הנהלת המחלקה קיבלה לידיה עסקנית מחתרת מצויינת „יולאנטה" — אירנה סנדלרובה, מעובדות המחלקה לעזרה סוציאלית של העירייה. בהנהלתה המקצועית והנמרצת, ובעזרתן של שורת עסקניות מחתרת אחרות, התפתחה יפה, פעולת המועצה לטיפול בילדים, על אף הקשיים המרובים. לפי האינפורמציה של המחלקה נמצאו בשלהי 1943 כ־600 ילדים יהודיים במוסדות השונים בוארשה ובסביבתה, בזה: 53 ילדים במוסדות עירוניים, 22 במוסדות ר.ג.או. („המועצה הראשית לאפוטרופסות") ולמעלה מ־500 במוסדות ציבוריים, כנסייתיים וכדומה. מלבד זאת היו ילדים יהודים רבים מפוזרים על־פני כל הארץ במוסדות שונים. הדין־וחשבון של המחלקה מוסר, למשל, כי בספטמבר 1943 סידר 36 עניינים של ילדים, וכי 22 עניינים כאלה היו בשלב של טיפול; כלומר באותו חודש טיפלה המחלקה ב־58 ילדים. אין אלה מיספרים גדולים, ואולם יש להביא בחשבון, שלאחר סידור קבוצת ילדים אחת, היה צורך לגשת בחודש הבא לטיפול בסידרה הבאה.

בהתחשב עם סכנת גילוי מקום־מחבואם של היהודים במקרה של מחלת אחד מהם, הקימה המועצה מחלקה רפואית מיוחדת. רופאים מהימנים, שידעו את אופי הפעולה החשאית הזאת היו מבקרים אצל החולים, מושיטים להם עזרה, ובמיקרה של צורך היו גם עושים את הטיפולים הנחוצים. בשעת כניסתם לדירות, שבהן מצויים היו החולים האלה, היו הרופאים משתמשים בסיסמות מוסכמות על־מנת להבטיח, שאין הם זרים, אלא אנשים השייכים למחתרת.

הרחבת הפעולה על פולין כולה נתקלה במיכשולים רבים. באפריל 1943 עלה ביוזמת המועצה המרכזית להקים מועצה מחוזית לשטחי קראקוב והסביבה. המועצה בקראקוב קשרה קשרים בעזרת שליחיה עם שורת גיטאות ומחנות שהיו קיימים עדיין בימים ההם בסביבת קראקוב.

לשם ביצוע פעולת העזרה בערי־השדה הקימה המועצה מחלקה מיוחדת, שבראשה עמד עסקן הפפ"ס סטיפאן סנדלאק. מטעם המחלקה הזאת יצאו שליחים מיוחדים, שקשרו קשרים עם לודז', שהגישה אליה היתה קשה במיוחד, כך שהמגע הזה לא היה בעיקר אלא מגע של אינפורמאציה. כן נוצר מגע עם ערים אחרות כגון ראדום, קיילץ, פיוטרקוב ואחרות, ששם הצליחו להגיע אל מחנות־עבודה ולהגיש עזרה מסויימת ליהודים, שהיו מצויים בהם. אחד השליחים הפעילים ביותר בשטח זה היה טאדיאוש סארנצקי, סופר ועתונאי, שקשור היה עם המפלגה הדמוקראטית. גם מקרב עסקני המחתרת הפולנים שבערי־השדה שיתפו רבים פעולה עם המועצה במפעל הצלת היהודים.

בסימן המאבק

בשלהי 1942 ובראשית 1943 חלו תמורות מרחיקות לכת בהלך־רוחם של היהודים שנותרו עוד בחיים בגיטו. לאחר פעולת־החיסול הראשונה לא נותרו בגיטו בן חצי מיליון היהודים (לפי הדין־וחשבון הרשמי) אלא 35 אלף איש; למעשה נותרו כ־50—60 אלף יהודים — כ־10% מאוכלוסית הגיטו.

לאחר התדהמה האיומה, שבאה עליהם בשלב האחרון של ה„אקציה", צריך היה שיעבור זמן מה עד ששרידי האוכלוסים היהודים יוכלו להתאושש קמעה מן הסיוט המחריד. הצער על אובדן הקרובים והיקרים והחרדה האיומה לבאות החלו להתמזג עם השאיפה האיתנה לנקמה.

בחוגים רבים, ואפילו בחוגים אזרחיים, הורגשה מבוכה. הרגשה פנימית לא נוחה על שהציבור לא התגונן. בקורת רוח רבה היו מספרים על עובדות בודדות של התנגדות יחידים, על צעדו של מנהל התיאטרון לשעבר סוורין מאידה שהשליך לעבר ההיטלריסטים שבאו לביתו לקחתו עמם, מאפרה כבדה, פגע בראשו של אחד מהם ונורה בו במקום. סיפרו גם על מיקרים אחרים של התנגדות אישית בימי המצור.

בוויכוחים הלוהטים שנתקיימו בצד הארי היו עסקני המחתרת היהודים, שידעו יפה את המצב בגיטו, נאלצים להדגיש לא פעם, כי בתנאי טאֶרור רצחני כאלה שהנהיגה גרמניה בגיטו — שום ציבור, ואפילו ציבור המאומן ביותר לקרבות, לא יכול היה לגלות התנגדות מאומנת המונית. טאֶרור זה בשילוב עם הטאקטיקה הערומה של „מטה השילוח" ההיטלריסטי היה מצליח לשבור לזמן מה את חוט־השידרה של כל ציבור, ולא רק של ציבור כזה אשר מצוי היה במשך כמה שנים בתנאים של בית־כלא ענקי או של מחנה־ריכוז. בוויכוחים האלה היו העסקנים היהודים מוסרים אינפורמאציה על תנועת המחתרת היהודית ועל זרמי ההתנגדות, שברגע מסויים יפרצו החוצה. אלא שרצון ההמונים היהודים למאבק צריך להבשיל תחילה, הוא מתחשל כפלדה — באש הסבל והלבטים.

וויכוח אופייני נתעורר בחוגי האירגון היהודי הלוחם והאקטיב הציבורי בתוך הגיטו לרגל הצעת המועצה לעזרת היהודים להציל את האקטיב התרבותי, האינטלקטואלי והציבורי וכן את הילדים, שעדיין נותרו בתוך גיטו וארשה. ההצעה הזאת נדחתה לאחר סיכום הוויכוח. האירגון הלוחם והגורמים הציבוריים בו נקטו את העמדה, שכל תושבי הגיטו חייבים ליטול חלק בהתגוננות ובמאבק; צריך ומותר להציל אך ורק את הילדים. הוסכם שיש להציל את הילדים ואת אותם היחידים בעלי החשיבות המיוחדת מתוך האקטיב התרבותי והציבורי, שנוכחותם אינה הכרחית באירגון ההגנה וההתנגדות. מבחינה עקרונית חייבת פעולת ההתגוננות להיות כללית.

בקשר עם העברת הדגש של הפעילות הציבורית בגיטו לפעולה הקרבית קיבל שליח הוועד היהודי הלאומי הוראה להגביר את מגעו עם אירגוני המחתרת הצבאית הפולניים, עם האירגון למאבק המזויין ועם הגוואַרדיה העממית, וביחוד שיהווה לחץ על האירגון למאבק המזויין, שזה יספק לגיטו נשק ועזרה רצויה לשמה בכלל. ואומנם נקשרו קשרים עם המחלקה לענייני היהודים שליד האירגון למאבק המזויין.

הידיעה על ההתנגדות המזויינת הראשונה בינואר 1943, של היהודים בגיטו נפוצה במהירות הבזק על־פני וארשה כולה ועוררה רושם רב בציבור הפולני. את הדין־וחשבון המפורט הראשון על מהלך הקרב מסר בצד הארי „יורק", שבזמן הקרב היה בגיטו והשתתף בו. מייד לאחר סיום ה„אקציה" בגיטו נתקיימה בדירה החשאית ברחוב מארשאלקובסקה פגישה בין „יורק" ל„ואצלאב" וד"ר ברמן. דמעות עמדו בעיני השומעים בעת ש„יורק" מסר להם על גבורת הלוחמים היהודים, על החללים הראשונים מבין הרוצחים ההיטלריסטיים, שנפלו מידיים יהודיות. הוחלט להעביר מייד את הדין־וחשבון הזה לעתונות המחתרת ולשדרה בראדיו החשאי. הנושא העיקרי של ההתייעצות היה ההכרח לספק לגיטו ללא דיחוי כמות גדולה יותר של נשק. הדבר היה נעלה מכל ספק, שההיטלריסטים יחדשו כעבור זמן קצר את ההתקפה, את התקפתם האחרונה.

יוראק (ישראל חיים וילנר)

מיפקדת האירגון למאבק מזויין לא יכלה לסרב הפעם מלהגיש את עזרתה. לקראת סוף יאנואר העביר אירגון זה בפעם הראשונה והאחרונה מישלוח נשק גדול באורח יחסי: 50 אקדחים, 50 רימונים ו־4 קילו חומרי־נפץ. ואולם לגבי הצרכים של האירגון היהודי הלוחם באותה שעה לא היה אף מישלוח זה אלא כטיפה בים. היה צורך לצייד בנשק מאות לוחמים בקצב מהיר. מחוסר ברירה אחרת הוחל בקניית־נשק קדחתנית בדרכים שונות ובאופנים שונים. אך בעת ובעונה אחת החלו פועלים בגיטו בתי־חרושת עצמיים לפצצות, „בקבוקי־מולוטוב" וכדומה וכן בתי־מלאכה לתיקון נשק. הגיטו התחיל מתכונן „לקרב האחרון" שלו.

בפברואר 1943 באה על המחתרת היהודית בצד הארי מהלומה רצינית. בקשר עם רכישת הנשק, נפל „יורק" בידי הגסטאפו בעת אחת הקניות הללו. הוא הצליח לקנות כמות גדולה למדי של אקדחים ורימונים. בשעה שהביא את „הסחורה" במיזוודה אל דירתו, באה הגסטאפו. עינו אותו נוראות, כי ידעו איזה תפקיד הוא ממלא בתנועת המחתרת. בשעת העינויים לקתה שמיעתו והוא נשאר צולע, אך הגסטאפו לא הצליחה להוציא מפיו כל אינפורמאציה. ממרכז הגסטאפו ברחוב שוכה העבירוהו אל בית־הכלא „פאביאק". כאן אירע צירוף מיקרים מוצלח, שהציל את „יורק" לזמן מה. בטעות צירפוהו לקבוצת אסירים יהודים, שנשלחו לעבודה בבית־חרושת ללבנים הסמוך לוארשה. „יורק" הצליח להודיע לחברים על מקום הימצאו. ידידות התנועה השומרית, העסקניות של תנועת הצופים הפולנית, אירנה אדמוביץ' ומאריה שורסקה אירגנו את פעולת ההצלה. את „יורק" הוציאו ממחנה העבודה ולפי בקשתו הביאוהו אל הגיטו, ששם התרפא מן הפצעים שנגרמו לו מידי הגסטאפו. כעבור זמן קצר הוא שוב נעשה פעיל בשורות האירגון היהודי הלוחם בגיטו.

מאסרו של „יורק" עשה רושם רב בתנועת המחתרת הפולנית. הוא זכה לכבוד ולאהדה גדולה בקרב העסקנים הפולנים. בחוגים אלה כינוהו בשם „האביר היהודי". ואכן — הוא היה אחת הדמויות היפות ביותר בתנועת המחתרת היהודית, היה

דוגמה למופת של לוחם אמיץ־לב שאין להכריעו גם בעינויים.

לאחר פעולת החיסול השנייה, בפברואר ובמארס 1943, עבר חלק מן האקטיב הציבורי והתרבותי מהגיטו לצד הארי. המועצה לעזרת היהודים הגישה לוועד הלאומי היהודי הקצבות אחדות לא רק למען היהודים המסתתרים בצד הארי, אלא גם להגשת עזרה בשביל הגיטו, להצלת יהודים והאקטיב התרבותי.

מבין עסקני הוועד הלאומי היהודי עבר לצד הארי מנהיג הציונים הכלליים, מנחם קירשנבוים. בצד הארי נמצא גם מנהל ה„ג'וינט" דניאל גוז'יק, אף הוא ציוני כללי, שהתחיל לשתף עצמו בפעולת העזרה עם עסקני הוועד היהודי הלאומי. ואולם רוב העסקנים מן הגיטו היו אנוסים להסתתר מחמת מראה פניהם השמי, ולא יכלו ליטול חלק פעיל בחיי המחתרת.

בפברואר 1943 נפתחה ליד הנציגות של ממשלת שיקורסקי מחלקה למיעוטים לאומיים, שבראשה הועמד יאן קאלסקי (ויטולד ביינקובסקי) ולמזכירה נתמנתה „ברוניסלאבה" (הרץ, ממוצא יהודי). לאחד מעובדי המחלקה נתמנה בהמלצת העסקנים היהודים ד"ר אלפרד בורנשטיין, כלכלן, שזמן מה מילא את התפקיד של מזכיר המוסד לעזרה סוציאלית בגיטו. המחלקה החלה בהוצאת ביולטין שבועי לאינפורמאציה על ענייני היהודים בשביל עתונות המחתרת. ד"ר בורנשטיין מילא את תפקידו זמן קצר. סמוך לקבלו את התפקיד, נפל יחד עם אשתו לידי הגסטאפו ושניהם הוצאו להורג.

בינתיים חלו בחזית מאורעות בעלי משמעות היסטורית, שעוררו הדים עמוקים הן בגיטו והן בצד הארי. על הציבור היהודי בגיטו ובצד הארי השפיעה הידיעה על נצחון סטאלינגראד כמקור של מים חיים על הצמא במדבר. הם ראו בכך את זיק התקווה היחיד ליהודים. יהודים אדוקים בדת היו אומרים תהלים ומתפללים לנצחונם של הסוביאטים ולכניסת הצבא האדום לוארשה. האירגון היהודי הלוחם נעשה כמעט לשילטון דיקטאטורי בגיטו.

באותה תקופה מתהדקים והולכים הקשרים בין ד"ר ברמן לבין מזכיר אירגון המחתרת של מפלגת הפועלים הפולנית בוארשה. נציג המפלגה, הפועל נאסטק קובאלצ'יק, מגלה הבנה רבה ויחס לבבי אל צורכי הגיטו הלוחם. לאחר זמן מה הועבר נאסטק קובאלצ'יק לכהונת המזכיר של מפלגת הפועלים הפולנית בקראקוב. שם נפל לידי הגסטאפו ונרצח.

הצורך הגובר והולך בתיאום מתמיד של הפעולה בין תנועת המחתרת בצד הארי לבין האירגון היהודי הלוחם בגיטו תבע, שבמקומו של „יורק" ייקבע נציג אחר של האירגון היהודי הלוחם. ד"ר ברמן מעביר את הדרישה הזאת פעמים אחדות באמצעות מקשר לגיטו. סוף סוף, במחצית אפריל, סמוך למרד, עובר לצד הארי כנציג האירגון היהודי הלוחם סגנו של מפקד האירגון יצחק צוקרמן (אנטק). מאז ואילך התרכזה כמעט כל הנהלת עבודת המחתרת בצד הארי, עד לימי השיחרור, בידי אנטק וד"ר ברמן. חלוקת העבודה היא כפי שהיתה בימי „יורק": ד"ר ברמן עוסק בעיקר בעניינים אזרחיים, פוליטיים ובפעולת העזרה; אנטק — בעיקר בעניינים צבאיים, אך למעשה משתפים הם פעולה באורח הארמוני בכל השטחים.

בינתיים נעשה המצב בגיטו מתוח ומחושמל יותר ויותר. נסיונותיהם של הבעלים ההיטלריסטיים של הסדנות להעביר את הפועלים „מרצונם הטוב" למחנות בחבל לובלין, לפוניאטוב ולטראבניקי לא הצליחו.

בימי מרד בגיטו

ב־19 באפריל 1943, עם שחר, חדרו אל שטח הגיטו פלוגות רבות של הס"ס, הווארמאכט, המשטרה והז'אנדארמריה, כשהן מצויידות בטאנקים, בתותחי־שדה, מכוניות משוריינות, מכוניות־גרר עם תחמושת ואמבולאנסים. החלה המערכה האחרונה בטראגדיה של יהודי וארשה. ההיטלריסטים נגשו ל„אקציה" השלישית והאחרונה של חיסול הגיטו. הפעם קידמו את פניהם היהודים בחלקים שונים של הגיטו ברימונים, במטחי יריות מרובים ומאקדחים. כך פתח האירגון היהודי הלוחם במרד. התחילה המלחמה לחיים ולמוות.

במהירות הבזק נפוצה בוארשה ובפולין כולה הידיעה, שהיהודים קמו נגד אויביהם עם נשק ביד. הדי היריות וההתפוצציות נשמעים בעיר. בין הגיטו לבין הרובע הארי החלו אצים כמעט בלי הרף האמבולאנסים הגרמניים. סמוך לחומות הגיטו מתחילים להתקהל המונים מכל העברים. חלק בא מתוך סקרנות, חלק משנאת היהודים, וחלק מתוך רגש של אהדה ללוחמים. רושם מיוחד עשו על המוני הפולנים שני דגלים, שהועלו על אחד מבתי הגיטו ברחוב מוראנובסקה: הדגל התכלת־לבן היהודי והדגל האדום־לבן הפולני. כן הועלה על חומות הגיטו סרט ענק עם הכתובת: „נמשיך בקרב עד הסוף!" הבירה הפולנית חיתה במשך שבועות תמימים בצל הגיטו העולה באש. עמודי העשן היו מתאבכים על־פני כל העיר. כמעט בכל חלקי העיר קשה לנשום, העשן חודר לריאות. בלילות האירו את העיר לשונות אש איומות. בקירבת הגיטו נשמעו זעקות הנופלים והנרצחים ואנחותיהם של הגוססים.

למן הרגע הראשון לפרוץ המרד עושי נציגי הוועד הלאומי היהודי והאירגון היהודי הלוחם בצד הארי מאמצים נואשים להחיש עזרה לגיטו הלוחם. עוד בשעות הבוקר של ה־19 באפריל הוזעקה על־ידיהם המועצה לעזרת היהודים, המחלקה לענייני היהודים של נציגות הממשלה הלונדונית ושל האירגון למאבק מזויין, וכן מפלגת הפועלים הפולנית, הגווארדיה העממית והסוציאליסטים השמאליים. הם מקיימים התייעצויות דחופות עם כל המוסדות והגופים האלה. הם דורשים מדם נשק ותחמושת למען הגיטו וכן עזרה מזויינת מצד האירגונים הצבאיים הפולניים. וועדת התיאום של הוועד הלאומי היהודי וה„בונד" שיגרה בו ביום באמצעות תנועת המחתרת הפולנית מברק אזעקה לחוץ־לארץ, שבו נאמר בין השאר:

„היום לפני שעות אחדות פתחו פלוגות מזויינות של הס"ס מצויידות בטאנקים ותותחים ברצח שיטתי ויסודי של שרידי הגיטו הוארשאי. הגיטו מגלה התנגדות נמרצת ורבת־גבורה. בראש הגנת הגיטו עומד האירגון היהודי הלוחם, המרכז בקירבתו את כל הזרמים. מן הגיטו נשמעים קולות נפץ ויריות בלתי־פוסקות. אנו תובעים פעולה מיידית. דרשו מייד מן הצלב האדום הבינלאומי שיבקר בגיטאות ובמחנות של אושביץ, טרבלינקה, מאידאנק, בלז'ק, סוביבור ומחנות־ריכוז אחרים בפולין." על החתום באו: בשם הוועד הלאומי היהודי — בורובסקי (ד"ר ברמן), בשם ה„בונד" — מיקולאי (ד"ר פיינר). יחד עם זאת שיגרה וועדת התיאום איגרת אל מיופה־הכוח של הממשלה, שבה כתוב בין השאר:

„עתה מתחולל האפילוג בטבח של עם שלם, שהוא ללא תקדים בהיסטוריה האנושית. ברגע זה החמור והמחריד כאחד

הננו פונים אל מיופה־הכוח של הממשלה בדרישות הבאות:

1. לבוא ללא כל דיחוי במגע עם הגורמים הצבאיים המתאימים בעניין הגשת עזרה מזויינת מיידית לגיטו הלוחם;

2. להוציא קול־קורא לאוכלוסיה, המוקיע את הרצח ההמוני החדש, שעורך הכובש, והדורש מהציבור שיושיט כל עזרה אפשרית לקורבנות ההשמדה של האוייב."

איגרת דומה נשלחה אל המיפקדה העליונה של הארגון למאבק מזויין ולמיפקדת גליל וארשה, ובה מודגש, כי „הגיטו ובראשו הארגון היהודי הלוחם יצא זו הפעם השנייה לקרב בלתי שווה והוא מגלה התנגדות מזויינת נמרצת", כי „מתחולל קרב בין צבא אדיר לבין קומץ אנשים מועט של הארגון היהודי הלוחם, המצוייד בנשק זעום." האיגרת תובעת:

„1. עזרה מזויינת מהירה ככל האפשר לגיטו וארשה הלוחם וכן 2. הספקה מיידית של נשק ותחמושת בכמות מניחה את הדעת."

שום עזרה ממשית, בנשק ובתחמושת או בעזרה מזויינת מצד הארגון למאבק מזויין לא באה. אף נציגות הממשלה הלונדונית הסתפקה בהצהרות נאות של הבעת הוקרה והתפעלות כלפי הגיטו הלוחם.

אחר היה יחס מעמד הפועלים הפולני והאירגונים הצבאיים שלו. לא היה צורך לפנות אליהם באיגרות או בבקשת עזרה. הם עצמם עשו ככל שהיה לאל ידם, בגבולות אפשרויותיהם המצומצמות. נציגי תנועת המחתרת היהודית, הוועד הלאומי היהודי והארגון היהודי הלוחם, „פועלי־ציון"־שמאל וכמובן — נציגי מפלגת הפועלים הפולנית בגיטו עמדו במגע מתמיד עם עסקני מפלגת הפועלים הפולנית בתחומי וארשה, עם וולאדיסלאב גומולקה („ווייסלאב"), עם נאסטק קובאלצ׳יק, עם אלכסנדר קובאלסקי, וולאדיסלאב לגייץ, עם העסקן המהפכני הפולני הוותיק פראנטשישק לנטשיצקי וכן עם מפקד הגווארדיה העממית בוארשה — בולסלאב קובאלסקי („רישארד"), עם קצין הגווארדיה העממית „סנק" — מאלצקי. סמוך למרד הגבירה מפלגת הפועלים הפולנית במידה ניכרת את פעולת רכישת הנשק בשביל הגיטו. את הנשק היו מעבירים לגיטו על־ידי השוטרים הפולנים, ששמרו ליד חומותיו, אשר שוחדו או הוכרחו בכוח לעשות את המלאכה. אפילו לאחר פרוץ המרד עוד סיפקו לגיטו הלוחם נשק בדרך התעלות. באופן כזה סופקה לגיטו דרך הפרבר מארימונט כמות מסויימת של רובים ושני ארגזים גדולים של כדורי־רובים. מישלוחי־נשק אחרים — 20 רובים ותחמושת שוב לא יכלו להגיע אל הגיטו. על־מנת להגיש עזרה יעילה ללוחמי הגיטו, מסר להם הארגון הוארשאי של פפ"ר את כל נשקו כמעט.

בשעת פרוץ המרד בגיטו היה מפקד הגווארדיה העממית בוארשה הלוחם המובהק, המהנדס והאדריכל סטאניסלאב סקריפי („סילבסטר"), מארגנן של שורת פעולות קרביות בוארשה. עוד ביום הראשון למרד ציווה על מפקד המחלקה למשימות מיוחדות של הגווארדיה העממית, פראנטשישק בארטושק, (יאצק), לארגן פעולות הסחה קרביות נגד הפלוגות הגרמניות התוקפות את הגיטו.

ביום השני למרד הגיטו, ב־20 באפריל, יצאה כיתה למשימות מיוחדות בת 10 לוחמים עם בארטושק בראש לשטח הסמוך לגיטו ברחוב נוביניארסקה. היה שם קן של מכונת־יריה כבדה אשר ירקה אש אל הגיטו. לעיני ההמון, שהסתכל מקרוב ב„אקציה" הגרמנית נגד הגיטו, ניגש בארטושק אל מכונת־דיריה, במהירות הבזק שלף את אקדחו, המית במקום שני אנשי ס"ס ששירתו את המכונה, שלח אש בכיוון לשני שוטרים פולנים שהיו ממונים כזקיפים על ביטחון הצוות הגרמני ותוך כדי מתן אש באוויר נסוג עם כל אנשי כיתתו.

כעבור יומיים, ב־22 באפריל, הרסו אנשי ה„גווארדיה" בפיקודו של בארטושק את קוו מסילת־הברזל שבין התחנה המזרחית לבין הגשר שעל הוויסלה. בו ביום גם שולחה אש במישלוח צבאי. האש הרסה את רשת החשמל והקרונות חסמו את המסילה. מיבצע זה הטיל למשך יומיים אנדרלמוסיה בכל קשר הרכבות הוארשאי.

ב־23 באפריל התקיפה מחלקה של הגווארדיה העממית בפיקודו של „גוסטאב" (ד"ר הנריק שיינהל, ממשתתפי מלחמת־ספרד), מכונית ז׳אנדארמים גרמנית ברחוב פריטה ליד הגיטו. המכונית הועלתה באש וחמישה ז׳אנדארמים הומתו במקום. במשך אותו שבוע עצמו הטילו אנשי ה„גווארדיה" רימונים ב„ארבייטס־אמט" (לישכת־העבודה) ברחוב לשנו ועל מחלקה של אנשי ס"ס ברחוב פובונזקובסקה וכן חיסלו כמה ז׳אנדארמים, שעמדו על המישמר ליד חומות הגיטו.

ביטאון הפפ"ר, „גלוס וארשאבי", הודיע עוד ב־20 באפריל, למחרת פרוץ המרד, על מהלך הקרבות בגיטו. ב־28 באפריל מפרסם „גלוס וארשאבי" מאמר המערכת על מרד הגיטו תחת הכותרת: „בעד חירותכם שלכם ושלנו".

עזרה לגיטו הלוחם הגישו גם הסוציאליסטים השמאליים הפולנים, שניהלו את הפעולה הקרבית שלהם במיסגרת הפא"ל (פולסקה ארמיה לודובה — הצבא העממי הפולני), שנוצר רק זמן קצר לפני כן. פלוגת־הסחה קרבית של הפא"ל סיפקה לגיטו הלוחם נשק בדרך התעלות. בין השאר העבירה פלוגה זו לגיטו באותה דרך, בדיוק לפני פרוץ המרד, מכונת־יריה מפורקת. ביום השני של המרד, ב־20 באפריל, ביצעה פלוגה קרבית של פא"ל התקפת־הסחה על הז׳אנדארמריה שהקיפה את חומות הגיטו לאורך רחוב בוניפראטרסקה. שם פרצה תיגרת־דמים, שבה נהרגו כמה ז׳אנדארמים, אנשי־ס"ס ונהרסה מכונית משוריינת של ס"ס. שלושה לוחמים פולנים נפצעו בקרב.

ב־22 באפריל קיבלו נציגי הארגון היהודי הלוחם בצד הארי טלפונוגראמה סודית ממיפקדת הארגון היהודי הלוחם בגיטו, שבו נאמר בין השאר: „הננו בריאים. האם שלחתם חבילת־מזון? (נשק). זכרו על ביצים (רימונים) וסוכריות (כדורים), ומה שחשוב ביותר על הדודה (רובים). אנו צריכים כאן את הדודה. נקניק (אקדחים) אתם יכולים לא לשלוח. אנו חושבים כיצד להתראות עמכם. אולי עוד נתראה. יילך נא ט. (אחד הלוחמים) לבית־העלמין להתפלל לעליית־נשמותיהם של המתים" (המדובר הוא באפשרות של מגע בדרך בית־הקברות, הנמצא בקירבת חומת הגיטו. הוראה זו חזרה ונשנתה פעמים אחדות).

בינתיים השתדלה וועדת התיאום של הוועד הלאומי היהודי וה„בונד" להזעיק את העולם: מדי יום ביומו היתה מעבירה הודעות על המצב וידיעות מחזית הקרבות בגיטו לשימוש תחנת־הראדיו החשאית „שביט" של תנועת המחתרת הפולנית. תחנת־השידור הזאת מסרה כמה שידורים שהיו מוקדשים למרד הגיטו. שידורים אלה נקלטו גם בתוך הגיטו ועודדו את רוח הלוחמים.

ב־23 באפריל, ביום הרביעי למרד, הגיע מכתב מאת מרדכי אנילביץ' מן הגיטו. מפקד המרד כתב בין השאר:

„מה שעבר עלינו עלה אף על חלומותינו הנועזים ביותר. הגרמנים ברחו פעמיים מן הגיטו. אחת מן הפלוגות שלנו החזיקה מעמד בעמדותיה במשך 40 דקות, השנייה — 6 שעות. המוקש, שהנחנו בשטח בתי־המלאכה למברשות, התפוצץ. מצדנו לא נפל עד עתה אלא חבר אחד — יחיאל. הוא נפל כגיבור, ליד מכונת־היריה.

משנודע לנו אתמול, כי החברים מפפ"ר התקיפו את הגר־מנים, שתחנת־הראדיו „שביט" מסרה שידור יפה על התגוננו־תנו — מילאה אותנו הרגשת סיפוק. אע"פי שעוד רבה המלאכה העומדת לפנינו, הרי גם מה שכבר פעלנו היה דבר גדול.

החל מהערב אנו עוברים לטאקטיקה פארטיזאנית. הלילה יוצאות לשטח שלוש מחלקות קרביות. יש להן שתי משימות: סיור אלים והשגת נשק. זכרו, כי אקדחים אין להם כל ערך בשבילנו. כמעט שאיננו עושים בהם כל שימוש. דרושים לנו: רימונים, רובים, מיקלעים, חומרי־נפץ.

אין לתאר באיזה תנאים חיים כאן עתה יהודים. רק יחידים יצליחו להחזיק מעמד להישאר בחיים. כל האחרים יפלו במוקדם או במאוחר. גורלם הוכרע. כמעט בכל הבונקרים שבהם נמצאים חברינו אין להדליק נר, כי חסר שם אוויר.

היה בריא, יקירי. אולי עוד נתראה. שאיפת־חיי נתמלאה: ההגנה העצמית היהודית בגיטו וארשה. הייתי עד להגנה עצמית גדולה ומפוארת."

כעבור שלושה ימים, ב־26 באפריל, הגיע ממרדכי אנילביץ' מכתב שני ואחרון.

הוא כותב בין השאר:

„זה היום השמיני אנו עומדים בקרב להגנת חיינו. עתה ממשמשים ובאים ימינו האחרונים. כל זמן שתספיק לנו התח־מושת נמשיך להילחם. את האולטימאטום הגרמני שקרא לנו להיכנע, דחינו, שכן האוייב אינו יודע רחמים ולנו אין כל מוצא. ברגע האחרון אנו דורשים מכם: זיכרו כיצד רצחו אותנו! הלוואי ויבוא יום נקם ושילם בעד שפיכת דמי נקיים! עיזרו לאלה, שברגע האחרון יימלטו מידי האוייב, על־מנת להמשיך במלחמה."

ביום 23 באפריל פירסם האירגון היהודי הלוחם את הכרוז הבא אל הפולנים, שעשה רושם רב על הציבור הפולני:

„פולנים! אזרחים! חיילי החירות! תוך רעש התותחים שהצבא הגרמני מרעיש בהם את בתינו, את דירותינו, יורה אל אמותינו, ילדינו ונשינו, לקול טירטור מכונות־היריה, שאנו כובשים אותן בקרב עם הז'אנדארמים ואנשי הס"ס, בתוך עשן הבערות, האבק והדם של הגיטו הוארשאי הנרצח, אנו אסירי הגיטו — שולחים לכם את ברכת־האחים הלבבית שלנו.

יודעים אנו, כי תוך כאב ודמעות השתתפות, תוך פליאה וחרדה לתוצאות המאבק הזה אתם מסתכלים בקרב שאנו מנהלים מזה ימים רבים עם הכובש האכזרי. אך ידוע תדעו, כי כל מיפתן־בית בגיטו יהיה למיבצר, כמו בעבר כן עתה ולהבא, שאפילו אם ניפול כולנו עד אחד במלחמה הזאת, לא ניכנע, שחיים אנו בדיוק כמוכם בשאיפת נקם ושילם בעד כל מעשי־הרצח של האוייב המשותף שלנו.

מתחולל קרב על החירות שלנו ושלכם, על כבודנו שלנו ושלכם, הכבוד האנושי, הציבורי והלאומי.

אנו נקום את פשעי אושביץ, טרבלינקה, בלז'ץ ומאידאנק.

תחי אחוות־הנשק והדם של פולין הלוחמת! תחי החירות!

מוות לתליינים ולרוצחים!

תחי המלחמה לחיים ולמוות נגד הכובש!

האירגון היהודי הלוחם."

אותה שעה כבר היה הגיטו ים להבות אחד. ואף־על־פי־כן לא נפסקו הקרבות. ביום, וביחוד בלילה, נשמע בלי הרף כמעט טירטור מכונות־היריה והדי קולות־הנפץ. ההתפעלות בציבור הפולני מן הגיטו הלוחם גדלה והלכה מיום ליום. קשה היה להאמין שבאותו גיהינום לוהט עוד יכלו אנשים ללחום ולא להיכנע. פולנים רבים לא רצו להאמין, כי היהודים עצמם מפקדים על התגוננותם למלחמתם. כל הזמן התהלכו שמועות דמיוניות, כי בראש המרד עומדים קצינים פולנים, או שהמפק־דים הם קצינים סוביאטיים שבויים, או צנחנים סוביאטיים.

ואולם בינתיים לא הוגשה כל עזרה ממשית מצד נציגות הממשלה הלונדונית ולא מצד האירגון למאבק מזויין ז.וו.ז. ב־27 באפריל שיגרה וועדת־התיאום את האיגרת הבאה אל נציגות הממשלה:

„אל מיופה־כוח הממשלה במדינה. זה 8 ימים עומד גיטו וארשה באש הקרבות נגד הכובש הרוצחני. מזה למעלה משבוע מנהל האירגון הלוחם היהודי מלחמת־גבורה להגנת שמו וכבודו של הציבור היהודי. הגיטו שותת דם רב. אלפי אנשים נרצחו במשך הזמן הזה בידי התליינים ההיטלריסטים או נשרפו חיים באש הבערות הנוראות. ואף־על־פי־כן הגיטו מוסיף להתגונן. הלוחמים היהודים לא הניחו את נשקם, הם יתגוננו עד לנשי־מתם האחרונה.

המאבק רב הגבורה ורב־הטראגיות כאחד של הגיטו הוארשאי עורר יחס של כבוד והערצה מצד כל הציבור הפולני בעל־ההכרה. ואולם הגילויים הבולטים של אהדה לגיטו הלוחם לא מצאו עד כה ביטוי ממשי מצד הגורמים הצבאיים של המחתרת הפולנית.

למרות ההבטחות החוזרות ונשנות, שניתנו לנו בדבר פער־לות־התערבות ופעולות־עזרה צבאיות נרחבות — העזרה הזאת לא הוגשמה עד כה. למרות הפניות החוזרות ונישנות מצד מיפקדת האירגון היהודי הלוחם, שנמסרו בידינו לידי הגורמים המתאימים (2 מברקי האירגון היהודי הלוחם, איגרת אישית של מפקד האירגון היהודי הלוחם ועוד), שום עזרה, אפילו הפחותה ביותר בתחמושת ובציוד קרבי — לא זכה הגיטו הלוחם לקבל.

אנו פונים איפוא שוב, ברגע האחרון, למראה אש הבערות הבלתי־פוסקות, לקול היריות של קרבות־הלילה הבלתי־פוסקים, בקריאה לוהטת שתוגש עזרה מזויינת מיידית, שיסופקו ללוח־מים נשק ותחמושת. על החתום: (—) בורובסקי (—) מיקולאי".

גם המועצה לעזרת היהודים היוותה מצידה לחץ על נציגות הממשלה בעניין הגשת עזרה. מייד לאחר פרוץ המרד קיבלה המועצה את ההחלטה הבאה:

„המועצה לעזרת היהודים מביעה את התפעלותה מפעולות ההתנגדות שפתח בהן גיטו וארשה נגד הפראים הגרמנים, היא מביעה את סולידאריותה המלאה עם צידקת העניין של הנופלים למען כבוד האדם וחירותו".

בישיבה מיוחדת של המועצה נדונו צעדים ממשיים להגשת

עזרה לאותם היהודים והלוחמים היהודיים, שיצליחו להגיע מן הגיטו אל הצד הארי, עניין הכנת תעודות אריות בכמות מספקת, סיוע כספי וכדומה. חברי המועצה השתדלו להשיג את תכנית רשת התעלות של מערכת הביוב הוארשאית לצורך פעולות ההצלה. ב־30 באפריל שיגרה המועצה איגרת אל נציגות הממשלה הפולנית בלונדון, שבה כתבה בין השאר:

„בתחומי הגיטו הוארשאי מתחוללת עתה המערכה האחרונה בטרא־גדיה של האוכלוסיה היהודית. הציבור הפולני, ועמו כל העולם התרבותי, מזועזע עד עומק נפשו מן הפראות והאכזריות, שאין משלן בהיסטוריה. גבורתו של קומץ היהודים הנואשים, המוקפים להבות הבתים העולים באש, מטילה על הציבור הפולני את החובה לנקוט עמדה ביחס לאותה שארית אחרונה של יהודים אזרחי פולין, הנופלת תוך עמידה על כבודה.

בשעה דבת אחריות זאת, המהמירה והולכת מרגע לרגע, אין להעלות על הדעת, כי מתוך הבידה שלנו לא יבקיע קול הזעם, אשר יהיה בו כדי לזעזע את מצפונו ולבו של כל העולם כולו.

הכרח דחוף הוא לעשות מעשה, שיהיה בו משום עדך של מיסמך היסטורי, אשר יבטא לא רק את העמדה הרשמית של הממשלה הפולנית ביחס לאותו דצח איום, אלא קודם כל את היחס הרגשי של העם הפולני אל המארטירולוגיה היהודית.

צעד כזה מצד נציג הממשלה הפולנית יהיה בו כדי לשמש אות וסיסמה לעתונות המחתרת הפולנית שתיתן את הטון הנכון לרעת־הקהל הפולנית אשר הלכה שולל בחלקה אחרי תעמולת האויב, והיה שם לאל את להטי־השטן של ההיטלריסטים. נוסף על כך יהיה בו כדי ליצור אווירה נוחה להסתתרותם של שרידי הציבור היהודי הניצולים ולשבור את גל הסחטנות שהתפשט בקרב אנשי העולם התחתון.

על יסוד ההנחות האלו החליטה המועצה לעזרת היהודים בישיבתה מיום 28 לחודש זה לפנות אל מיופה־הכוח של הממשלה הפולנית בהצעה ובבקשה נמרצת, שיוציא בעניין זה:

1. מחאה באוזני העולם כולו.
2. מינשר אל הציבור הפולני ברוח ההנחות הנזכרות לעיל.

כצורה ההולמת ביותר לפירסום מינשר כזה רואה המועצה הודעה רשמית, שתודבק בצורת מודעות־רחוב על קירות בתי העיר ותופץ על־פני המדינה כולה תוך זמן קצר ביותר.

על החתום: (—) טרויאן (גרובלני).
(—) מארק (ארצ׳ינסקי) 5.”

מנהל המחלקה לענייני היהודים שליד האירגון למאבק מזויין, וואצלאב, גילה באותם הימים הטראגיים רגש חם ביחס ללוחמי הגיטו; הוא ביקש לעזור לאירגון היהודי הלוחם, העביר מייד לממונים עליו את כל האיגרות והדרישות של תנועת המחתרת היהודית; הוא עצמו שיגר איגרות אזעקה משלו, אך עמדתה של מיפקדת הז.וו.ז. היתה שלילית בהחלט. וואצלאב סיפר, כי מפקד הז.וו.ז. בוארשה, „קונאר”, הבטיח כבר פעמים אחדות לבצע שורת פעולות־הסחה ביחס לגרמנים המתקיפים בגיטו, אך פעולות אלו לא בוצעו מעולם. נשק ותחמושת לגיטו לא ניתנו. שוב לא באו אלא מלים יפות בלבד.

גם בביולטינים שהוציאה כל כמה ימים המחלקה למיעוטים לאומיים של נציגות הממשלה הלונדונית בימי מרד הגיטו, בא לידי גילוי היחס הדקלראטיבי גרידא למלחמתם של יהודי וארשה. הביולטין מיום 23 באפריל מודיע בין השאר על פעולות ההתנגדות בגיטו בימים 19—22 באפריל על־פי ההודעות הגרמניות. ביולטין זה מודיע בין השאר, כי בימי הקרבות הראשונים נפלו מצד הגרמנים 96 הרוגים ו־420 פצועים, ואילו מצד היהודים נפלו 18 אלף... המקורות הגרמניים מוסרים, כי מצד היהודים נטלו חלק פעיל בקרבות 1500 לוחמים, מצד הגרמנים 5 אלפים אנשי וואפן־ס״ס, ז׳אנדארמריה וה־וארמאכט. הלוחמים היהודים, כפי שמוסרים הגרמנים, לוחמים בקנאות.

הביולטין מיום 27 באפריל מוסר בין השאר את ההערכה הבאה של הקרבות ומשמעותם בשביל הציבור הפולני:

„היום התשיעי למלחמת היהודים נגד הגרמנים הוא בעל משמעות מיוחדת לגבי הפרסטיז׳ה של הכובש והתעמולה שלו. המצב נושא את כל הסימנים של שואה, אם להביא בחשבון את ההשפעה המכרעת של ה„מלחמה” הזאת על שינוי הלכי־הרוח של האוכלוסיה הוארשאית ביחס לעוצמת הטארור והשי־טות הנקוטות בידי הגרמנים. יש בכך משום גורם חשוב להת־גברות על רגש הפחד, שנתעורר מחמת הטארור.

הקרב שמנהל מזה תשעה ימים האירגון היהודי הלוחם שתחילה היתה מלחמת עמדות ועתה מלחמה פארטיזאנית, נגד כוחות הצבא הגרמני, מן ההכרח היה שיעשה רושם על הציבור הפולני בוארשה; התפשטות האגדה על ה„גיטוגראד” על־פני הארץ כולה וודאי תכריע בהתעוררות הרצון לשלם בטארור תחת טארור.

עובדה זו מעלה את המאבק של גיטו וארשה למעלת מאורע בעל חשיבות כלל־פולנית. הגרמנים כבר מתחילים למסור לעצמם דין־וחשבון על העובדה הזאת. כהוכחה לכך יכולות לשמש הבדיות המופצות בעקשנות (שמקורן בשדרות שוכה, הגסטאפו), כי בראש המאבק של הגיטו עומדים עריקים גרמניים. „רק גרמנים מסוגלים לארגן התנגדות כזאת ולנהלה ביעילות כזאת” — אלה הם דברים אוטנטיים שיצאו מפי איש־גסטאפו משדרות שוכה.”

אופיינית למדי היא העובדה, שעל אף שידורי ראדיו „שביט” על המרד, על אף ההודעות היומיומיות כמעט של תנועת המחתרת היהודית על מהלך הקרבות, לא מסר הראדיו הפולני בלונדון את הידיעה הראשונה על ההתקוממות בגיטו אלא ב־30 באפריל, דהיינו לאחר 11 ימי־קרבות.

הממשלה הגולה בלונדון לא הגיבה בפומבי אלא ב־5 במאי, כאשר ראש־הממשלה הגנראל שיקורסקי הודיע בין השאר: „הגרמנים מטילים ילדים לתוך האש, רוצחים נשים, שורפים את גופות המתים בסיטונות, על־מנת לטשטש את עקבות מעשי־הרצח המזוועים שלהם. באמצע אפריל ניגשו הגרמנים לחיסול הגיטו הוארשאי. הם סגרו את שרידי היהודים על־ידי שרשרת של שוטרים, חדרו לתוך הגיטו בטאנקים ומכוניות משוריינות ושם הם מבצעים את מלאכת ההרס שלהם. מאז היום ההוא נמשכים הקרבות. התפוצצויות של פצצות, יריות, שריפות, נמשכות ביום ובלילה. מבוצע והולך הרצח הגדול ביותר בקורות האנושות. ידוע לנו, כי עוזרים אתם ליהודים המעונים כמידת יכולתכם. אני מודה לכם, בני עמי בשמי ובשם הממשלה. אני מבקש מכם שתושיטו להם כל עזרה, וכי יחד עם זה תשימו קץ למעשי־אכזריות אלה”.

למחרת היום, ב־6 במאי, הופיעה בביטאון הרשמי של נציגות הממשלה בוארשה „זשטשפוספוליטה פולסקה” הודעת המיופה־כוח מטעם הממשלה בארץ, שהכילה בין השאר את הדברים הבאים:

„העם הפולני, החדור רוח נוצרית, שאינו מכיר במוסר המבוסס על איפה ואיפה, רואה בשאט־נפש את מעשי־האכזריות של הגרמנים נגד היהודים. וכאשר ב־19 באפריל פרצה בגיטו וארשה המלחמה הבלתי־שווה — גילה יחס של כבוד ושל

רגשי־השתתפות ליהודים המתגוננים ויחס של בוז אל רוצחיהם הגרמנים. ההנהלה המדינית של הארץ כבר נתנה ביטוי להוקעתה העמוקה ביותר את מעשי־האכזריות הגרמניים נגד היהודים וכיום היא מחדשת במלוא ההרגשה את דברי ההוקעה האלה. והציבור הפולני עושה מעשה נכון, בגלותו רגשי רחמים לגבי היהודים הנרדפים ובהגישו להם את עזרתו. את העזרה הזאת יש להגיש גם להבא״.

בתחילת מאי הופיע קול־קורא חתום בידי „אירגוני העצמ־אות הפולניים״, שהכיל את נוסח הודעתו של הגנראל שיקורסקי ושל נציג הממשלה ואשר הוסיף בין השאר:

„בתנאים הנתונים, כל עזרה המוגשת במישרין או בעקיפין לגרמנים בפעולותיהם הרצחניות היא פשע כבד ביותר לגבי פולין. כל פולני, המשתף פעולה עם מעשי־רצח שלהם בין אם על־ידי מעשי סחטנות או הלשנה על יהודים ובין אם על־ידי ניצול מצבם האיום או השתתפות במעשי־שוד, עושה פשע כבד לגבי חוקי הרֶפּובליקה הפולנית. הוא ייענש ללא כל דיחוי, ואם יצליח להימלט מעונש, או להסתתר מפניו תחת חסותם של הרוצחים השפלים הכובשים את מדינתנו, הוא יכול להיות בטוח, כי לא ירחק היום, והוא יובא לדין של פולין המחודשת״.

יש לציין, שהקטע האחרון של הקול־הקורא בא בלי ספק כתגובה על שתי איגרות של המועצה לעזרת היהודים אל מיופה־הכוח מטעם הממשלה (האחת משלהי מארס, השנייה — מן ה־6 באפריל 1943) בעניין ההכרח לפתוח במאבק מכריע נגד הסחיטה וסחטנים באמצעים החריפים ביותר, לרבות עונש־מוות.

הד חזק להתקוממות הגיטו נשמע בכל עתונות המחתרת הפולנית, הן בזו המתקדמת והמהפכנית ואפילו בזו הריאקציו־נית. גם אופי מסירת האינפורמאציה על קרבות הגיטו וגם הערכת המרד היו שונים בעיקרם בביטאוני הפפ״ר האנטי־פאשיסטית או השמאל של פפ״ס, שהזדהו בכל לבם עם המאבק הזה, ושונים בעתונות הריאקציונית על כל גווניה, שאת ההת־פעלות וההכרה ללוחמי הגיטו קשרה לא פעם עם נעימה אנטישמית, אפילו ברגעים החמורים ביותר.

מלבד ביטאוני פפ״ר „טריבונה וולנושטשי״ ו„גלוס וארשאבי״ ולביטאון ה„גווארדיה העממית״ — „גווארדז׳יסטה״ אשר במשך כל הזמן הפגינו הזדהות מלאה עם הגיטו הלוחם וקראו לעזרה פעילה במלחמה ובהצלת יהודים, גילה אותות סולידאריות כנים העיתון „רובוטניק״, ביטאון הסוציאליסטים והשמאליים וכן „פז׳ולניאָזש־ריבולוציוניסטה״, ביטאון האירגון הצבאי שלהם.

בימי הקרבות הראשונים בגיטו הוציאה גם פפ״ס ימין עלון מיוחד, מוקדש למרד, אך לא הגישה שום עזרה ממשית ללוחמים.

בינתיים נעשה המצב בגיטו טראגי יותר מיום ליום. בסוף אפריל נוכחה מיפקדת האירגון היהודי הלוחם ששוב לא תוכל להחזיק זמן רב בעמדות הקרביות והחליטה לשגר מישלחת אל נציגי האירגון בצד הארי, במטרה להכין ברגע האחרון נסיגה מאורגנת של שרידי הלוחמים לצד הארי. ב־29 באפריל הצליחו שני לוחמים, ראטהייזר ופרידריך, להבקיע לעצמם דרך בתעלות ולבוא במגע עם אנטק ועם קבוצת האירגון היהודי הלוחם בצד הארי. מייד החלו מאמצים קדחתניים מצד כל הגורמים של תנועת המחתרת היהודית לארגן פעולה לשם הצלת האקטיב הלוחם ולהוציאו מן הגיטו. ושוב נתגלה מלוא התהום בין עמדת שני מחנות המחתרת הפולנית. מצד נציגות הממשלה וו.וו.ז. שוב באו מלים והבטחות ריקות, ואילו העזרה הממשית היחידה באה מצד פפ״ר והגווארדיה העממית וכן מצד הסוציאליסטים השמאליים.

על־פי הוראת הוועד הוארשאי של פפ״ר ניגשו לביצוע פעולת ההצלה. בדירתו של עסקן פפ״ר התקיימה התייעצות, שבה נקבעה התוכנית להוצאת הלוחמים מן הגיטו בדרך התע־לות.

את העזרה הראשונה מסוג זה הגישה פפ״ר עוד בשלהי אפריל, כאשר קבוצת לוחמים ועסקני ציבור מן הגיטו הבקיעו לעצמם דרך בתעלות שברחוב לשנו ויצאו ברחוב אוגרודובה. שם חיכתה להם מכונית־משא ובליווי מישמר מזויין של לוחמים מן הפפ״ר העבירו אותם ליער שבקירבת לומיאנקי, ליד וארשה. בקבוצה זו, שמנתה כ־30 איש, היו בין השאר לוחמים ועסקנים שקשורים היו לוועד היהודי הלאומי בגיטו — שלום גראייק („סטפאן״), אליעזר גלר, לייזר לווין, יוחנן מורגנשטרן ואחרים.

בינתיים נמשכו הקרבות בגיטו.

הקרבות הכבדים ורבי־הדמים היו מתחוללים בעיקר בלילות. „קזשאטשק״ מצא שרברבים מקצועיים וראטהייזר („קאזשיק״) ביחד עם איש־הפפ״ר היהודי הצעיר רישק מאזלמן יצאו דרך התעלות אל הגיטו, על־מנת להוציא את הלוחמים לצד הארי. היה זה בלילה אור ל־8 במאי. כאשר „קאזשיק״ הגיע אל הבונקר של מטה האירגון היהודי הלוחם ברחוב מילה 18, שוב לא היו מפקדי האירגון הראשיים בחיים. ב־8 במאי 1943 הוקף המיקלט הגדול הזה, בן 5 המוצאים, על־ידי אנשי־ס״ס וז׳אנדארמים. ההיטלריסטים הטילו לתוכו רימונים ופצצות גאז מרעיל. מרדכי אנילביץ׳ נפל מורעל בגאזים. אריה וילנר („יורק״), לוטק רוטבלאט ושורה של לוחמים אחרים התאבדו ברגע האחרון ביריות.

לאחר טילטולים וחיפושים רבים הצליח ראטהייזר לאסוף קבוצה גדולה יותר של לוחמים וב־10 במאי, בשעות הבוקר, יצאו 68 לוחמים מן התעלות בצד הארי. במכונית־משא העביר אותם „קזשאטשק״ לאור היום דרך רחובות וארשה אל היער שליד לומיאנקי, מקום שם נפגשו הלוחמים עם חבריהם מן הקבוצה הקודמת. בדרך זו ניצלו אז למעלה מ־80 לוחמים ועסקנים יהודים. בין הניצולים היו לוחמים יקרים כצביה לובאטקין, מראשי „החלוץ״, הרש ברלינסקי, חבר מיפקדת האירגון היהודי הלוחם, עסקן „פועלי־ציון״־שמאל, מארק אדלמן, חבר מיפקדת האירגון היהודי הלוחם, ועוד אחרים. לא כל הלוחמים שניצלו אז נשארו בחיים. חלק ניכר מהם שאפו להמשיך במלחמה בקבוצות פארטיזאנים. הגווארדיה העממית מסרה ללוחמי הגיטו 22 רובים וכיוונה אותם אל צבאות הפארטיזאנים. ושוב העביר אותם „קזשאטשק״ לאור היום דרך חוצות וארשה אל היערות ליד וישקוב. הרבה לוחמים נפלו ביערות בקרבות. אחדים, כגון הרש ברלינסקי ואליהו ארליך, נפלו עם נשק ביד בימי המרד הפולני בוארשה, בספטמבר 1944. חלק מן הלוחמים שניצלו אז נשאר בחיים והם נמצאים עתה ברובם בישראל. גאיק („קזשאטשק״) נפל לאחר מכן מידי הגסטאפו בקשר לפעולת עזרה ליהודים.

בפעולה הנועזת של הצלת לוחמי הגיטו דרך התעלות נפלו

בצד הארי בקרבות עם הז'אנדארמים שני יהודים צעירים אמיצי־לב — עסקני הפפ"ר, משתתפים פעילים בפעולת ההצלה: יורק זולוטוב, בנו של העסקן הקומוניסטי הוותיק מוטל זולוטוב, ורישק מאזלמן, בנה של עסקנית „פועלי־ציון"־שמאל.

גם מבחינת השתתפותם של הלוחמים היהודים בכוחות הפארטיזאנים הפולניים נתגלע שוב ההבדל היסודי שבין תנועת המחתרת הפולנית המתקדמת לבין זו הריאקציונית. ב־4 במאי 1943 הוציא מפקד הז.וו.ז. הגנראל גרוט (רובצקי), על־יסוד הצעת תאו של „ואצלאב" (המחלקה לענייני היהודים) הוראה מפורטת לאירגון היהודי הלוחם בשאלת אירגון פלוגות פארטיזאניות מבין „קבוצות היהודים הנוטשים את גיטו וארשה עם נשק ביד". ההוראה מונה בפרוטרוט את התנאים לקבלתם לתנועה הפארטיזאנית, את מיבנה המחלקות, אפילו את היסודות הכספיים שלהן — אך כל ההוראה הזאת נשארה על־גבי הנייר בלבד, לפי שיחסן של פלוגות הפארטיזאנים „הממשלתיות" (אלה שלימים נהפכו לא"ק — „ארמיה קריובה") אל היהודים היה עויין ביותר בדרך־כלל ומן הנמנע היה לחשוב על מלחמה משותפת.

מנוגד בתכלית היה היחס ליהודים מצד הפארטיזאנים של הגווארדיה העממית. פלוגות הפארטיזאנים האלו נאבקו עם קשיים עצומים; הן היו משוללות אמצעים חומריים ולא היה להן ציוד ראוי לשמו, ואולם אל הלוחמים היהודים התייחסו כאל אחים לנשק. על כן גם הרגישו עצמם היהודים בפלוגות הללו כשווים בין שווים; יחד סבלו, יחד לחמו ולא פעם גם נפלו יחד.

ב־16 במאי 1943 הודיע הגנראל סטרופ, מפקד הבריגאדה של ס"ס, המחסל הראשי של גיטו וארשה, כי „הרובע היהודי בוארשה לשעבר שוב אינו קיים", שהושמד הקן של „השודדים היהודים". יחד עם זאת הזהיר שוב את הפולנים, שבעוון החבאת יהודים ייענש כל איש בעונש מוות. בו ביום בשעה 8 בערב פוצץ, לאות סיום חיסולו של הגיטו, בית־הכנסת הגדול ברחוב טלומאצקה.

קרבות בלתי־סדירים נמשכו בגיטו עוד שבועות רבים; במשך זמן רב עוד שמעו דרי הרובעים הסמוכים לגיטו קולות־נפץ וטירטור מכונות־יריה.

„גלוס וארשאבי" מן ה־28 במאי מודיע: „הקרבות בגיטו נמשכים. לא עלה בידי הרוצחים לשבור את התנגדותם של קומץ המגינים, אף־על־פי שההתקפה בת שש השבועות על הגיטו בוצעה בעזרת כל סוגי הנשק ואפילו בעזרת גאזים מרעילים. בנקודות מסויימות של הגיטו, בין השאר בסביבת הרחוב נובוליפקי, התלקחו הקרבות מחדש. בימים האחרונים נשמע קול רעש של תותחים וטירטור של מיקלעים". היו אלו קבוצות של לוחמים אמיצים, אשר ללא מטה וללא מיפקדה, הגנו על דעת עצמם על חייהם ועל כבודם.

עוד ביוני 1943 מצויות ב„גלוס וארשאבי" ידיעות על קרבות בגיטו: „שוב התלקחו קרבות התגוננות בגיטו. מתחת להריסות הופיעו לוחמים והתקיפו את המישמרות הגרמניים".

בצד הארי עברו אז על תנועת המחתרת היהודית ימים של קשיים עצומים בקשר להכרח למצוא מקומות מגורים, מיסתור לעסקנים וללוחמים, שמסיבות שונות נבצר מהם להצטרף אל כוחות הפארטיזאנים. גם בצד הארי לא חסרו מאורעות דראמאטיים. ב־24 במאי אירע אסון לעסקנית המחתרת המצויינת טוסיה אלטמן וקבוצת לוחמים שהבקיעו לעצמם דרך החוצה בתעלות ומצאו להם מחסה בעליית הגג של בית־החרושת לתוצרי צלולואיד ברחוב 11 בנובמבר. פרצה שם דליקה שאחזה גם בלוחמים המסתתרים. אחדים נשרפו חיים; טוסיה אלטמן, שהיתה אחוזת להבות, הצליחה לחמוק מן הבית הבוער, אך נפלה בידי המשטרה הפולנית, שמסרה אותה לידי הז'אנדארמיה הגרמנית.

באמצע מאי החלו להופיע בעתונות המחתרת הפולנית מאמרי הערכה כוללת על המרד בגיטו. הביטאון המרכזי של פפ"ר, „טריבונה ולנושטשי", מן ה־15 במאי כותב:

„הקרבות בגיטו הם בעלי חשיבות פוליטית עצומה. זהו הגילוי החשוב ביותר של התגוננות עצמית שבכל הארצות הכבושות... היהודים, שנכנעו עד לא מכבר התגוננו, בעוררם התפעלות והכרה בכל הארץ ובעולם כולו. הגנת הגיטו הוכיחה, שאפילו התגוננות בנשק מועט, אך ברוח נחושה, וקודם־כול התגוננות מוכנה מראש, יש בה כדי לחלוק לאויב מהלומות חמורות. מפקדי הקרבות בגיטו היו נערים צעירים, שרבים מהם אפילו לא קיבלו הכשרה בצבא הפולני. מפקדים שיצאו מן העם בשעת הקרבות. הכובש מפיץ שמועות, שהמתגוננים היו רבים במיספרם, מצויידים היטב ובראשם עומדים קצינים פולנים גבוהים. אין בכך שמץ של אמת. הלוחמים לא היו אלא קומץ. הם היו מזויינים בנשק מועט. הרימונים אזלו אצלם עוד בימים הראשונים, את התחמושת היו אנוסים לכבוש תוך כדי הקרבות. למתגוננים לא היו מיים, הם היו חנוקי־עשן. חסרי־מזון. אך הם לא נפלו ברוחם. הכובש שילם מחיר דמים יקר בעד מעשי־הפשע שלו. העם הפולני מרכין את ראשו בכבוד לפני היהודים שנפלו בקרבות עם הרוצחים ההיטלריסטים. לאלה שהצילו את עצמם חייב העם הפולני להגיש עזרה ולהקל עליהם את המשך מאבקם".

מחבר המאמר מותח ביקורת חריפה על עמדת מיופה הכוח של הממשלה ועל ז.וו.ז.

תנועת המחתרת בפעולתה

לאחר השמדת הדמים של גיטו וארשה גברה הפעילות בתנועת המחתרת היהודית בצד הארי. גל חדש של יהודים שהבקיעו לעצמם דרך בתעלות ובשבילים אחרים, חייב להגביר את פעולת העזרה.

באותם הימים חלה החמרה ניכרת של המצב בצד הארי. איום בעונש מוות לכל מי שיעלים אצלו יהודים, הפיל פחד גם על אותם הפולנים, שהיו נוטים להגיש עזרה ליהודים ולתת להם קורת־גג. הגיסטאפו והקריפו (משטרה פלילית) שלחו לרחוב גדודים של סוכני־חרש, שהוטל עליהם להתחקות אחרי עקבותיהם של יהודים ונותני־חסותם.

גל חדש של אנטישמיות הציף את הרחוב, גבר נגע הסחט־נות. אווירה זאת מצאה לה עידוד בתמורות הדרמטיות שחלו אותה שעה בחייה המדיניים של פולין. בסוף יוני נאסר בידי הגסטאפו מפקד הז.וו.ז. הגנראל גרוט (רובצקי) בנסיבות ואולם השילטון הממשי, הן בממשלה והן בצבא שבגולה, עבר סקי), שידוע היה בהשקפותיו הריאקציוניות למדי. ב־5 ביולי ניספה בתאונת־מטוס ובנסיבות עוטות תעלומה גדולה עוד יותר הגנראל שיקורסקי, ראש הממשלה הגולה. את מקומו תפס מנהיג המפלגה העממית הימנית סטאניסלאב מיקולאיטשיק, ואולם השילטון הממשי, הן בממשלה והן בצבא שבגולה, עבר לידי מנהיגי ה„סאנאציה" כגון הגנראל סוסנקובסקי, מנהיג האנדקים האנטישמים ביאלצקי והגנראל אנדרס.

הדבר עורר מייד הדים בתנועת המחתרת בפולין עצמה. ז.וו.ז., שבינתיים נהפך לא"ק (ארמיה קראיובה), שלטה בו השפעתה של ה„סאנאציה" ושל היסודות הצבאיים האנטי־סוביאֶטיים, שבמשך כל הזמן היו מתמרדים נגד מדיניותו של הגנראל שיקורסקי. אז החלו גם מתרבות שורות נ.ש.ז. („נארו־דובה שילי זברוינה" — כוחות לאומיים מזויינים) שהיה כוח בריוני־אנטישמי פאשיסטי מובהק, אשר החל להתארגן עוד בסוף 1942. היו אלה יורשי ה„או.נ.ר." („אובוז נארודובו־ראדיקאלני") הטרום־מלחמתי, ה„פאלאנגה" ושאר אירגונים, שנטעו בפולין היטלריזם גלוי. באווירה מורעלת זאת ותחת הסותם של השילטונות ההיטלריסטיים לא היה כל קושי להפיץ סיסמות נגד ה„זשידו־קומונה". אז פרש פ.או.פ. („פרונט אודרו־דזניה פולסקי") הקאתולי מן המועצה לעזרת היהודים. ההשת־תפות הגלויה במפעל העזרה ליהודים לא היתה נוחה כל עיקר לחוגים הקאתוליים.

המועצה לעזרה, הגבירה באותם הימים את פעולותיה. לנוכח הצורך הדחוף להרחיב את פעולותיה על־מנת להקיף שכבות יהודים חדשות, השיגה המועצה, לאחר דרישות נמרצות, מן הנציגות הממשלתית הקצבה נוספת חד־פעמית בשיעור של חצי מיליון זהובים. הודות להקצבה זו ניתן גם לאירגוני המחתרת היהודיים להרחיב את פעולותיהם. מצבם הכספי של האירגונים האלה היה נואש; למרות המיברקים החשאיים הרבים, האזעקות והפניות אל אירגונים יהודיים בחוץ־לארץ, לא הגיעה במשך חודשים ארוכים כל עזרה. ההתמרמרות בקרב העסקנים היהודים וכן בקרב האנשים מן השורה, שהיכו לסיוע כלהצלה אחרונה, היתה למעלה מכל שיעור. רק ביוני וביולי 1943 החלו להגיע הסכומים הראשונים מחוץ־לארץ. בשביל הרבה מבוגרים וילדים כבר הגיעה עזרה זו מאוחר מדי. אילו הגיעה מוקדם יותר, עוד אפשר היה להציל הרבה יהודים. *

במהירות רבה הורחבה אז פעולת העזרה, הן מצד המועצה לעזרת היהודים והן מצד האירגונים היהדיים. פעולת הוועד היהודי הלאומי מתפתחת מיום ליום ממש. היא מסתעפת בהדרגה עד שהפכה לאירגון המסועף ביותר לעזרת היהודים.

הוועד היהודי הלאומי הקים נשיאות לניהול העניינים (ד"ר א. ברמן, יצחק צוקרמן ודניאל גוזיק). בין המשתתפים הראשיים בפעולה היו בין השאר עורך־הדין שמעון גוטסמן, עסקן ציוני־כללי מקראקוב, שאחר־כך תפס את מקומו של גוזיק בנשיאות, אברהם וארמן, עסקן „השומר־הצעיר" מלבוב, בתיה טמקין־ברמן, עסקנית „פועלי־ציון"־שמאל ועוד אחרים. נוסף על כך נימנו עם חברי הוועד עסקנים, שמחמת חיצוניותם נבצר מהם ליטול חלק בפעולה היומיומית של הוועד, אך השתתפו בפעולותיו הפנימיות; בין השאר נמנו עם אלה צביה לובטקין, יוסף סק, שלום גראייק (סטפאן) ולייזר לווין. בתקופה מאוחרת יותר (לאחר הוצאתו מן המחנות) — ד"ר עמנואל רינגלבלום ופולה אלסטר וכן הרש ברלינסקי.

כמעט באותו זמן עצמו, ביוני 1943, הוסכם על תקנון וועדת התיאום של הוועד היהודי הלאומי וה„בונד", שהכיל בין השאר את הסעיפים הבאים:

„לתחום פעולותיה של וועדת התיאום שייכים ענייני המאבק המזויין והעזרה העצמית וכן ענייני הפירסומים והוצאות העיתונים הקשורים בכך. כל עניינים פוליטיים אינם כלולים בתחומי פעולתה של הוועדה.

מבחינה טריטוריאלית מקיפה פעולת הוועדה את כל הארץ.
וועדת התיאום ומוסדותיה מורכבים באורח פאריטטי. נציגות הוועדה כלפי חוץ מורכבת משני אנשים.
בשטח המאבק המזויין ממשיך בפעולתו האירגון היהודי הלוחם כזרוע של וועדת־התיאום".

בהנהלת וועדת התיאום היו ד"ר ברמן ויצחק צוקרמן מטעם הוועד היהודי הלאומי וד"ר פיינר וסאמסונוביץ' מטעם ה„בונד".

פעולת העזרה של הוועד היהודי הלאומי עצמו התנהלה בשלושה אפיקים. כל אחד משלושת חברי הנשיאות היה לו צוות עוזרים ומקשרים, יהודים ופולנים, שעמדו במגע עם היהודים המסתתרים והיו מסדרים בשבילם את כל העניינים.

בראש התא הראשון עמד ד"ר ברמן ועזרה לידו אשתו בתיה מרים טמקין. בראש תא העזרה השני בגדלו עמד יצחק צוקרמן, שעסק בצד הארי גם בענייני האירגון היהודי הלוחם. יחד עם צוות עוזריו טיפל במיספר יהודים ניכר.

בראש התא השלישי עמד דניאל גוזיק, שגם אליו, כמנהל ה„ג'וינט" ועסקן פופולארי למדי, היו פונים יהודים רבים הזקוקים לעזרה.

במשך זמן מה היה פעיל גם תא־עזרה רביעי, שבראשו עמד עורך־הדין גוטאָסמן. אך בעיקרו של דבר היה מתאם את פעולתו עם ד. גוזיק.

בסך־הכול הקיף הוועד היהודי הלאומי בוארשה בתקופת הפעולה האינטנסיבית ביותר למעלה מ־100 תאי־עזרה, שטיפלו ב־5—6 אלפים יהודים. לאחר חיסול הגיטו עסק הוועד היהודי הלאומי במידה רבה יותר מאשר קודם לכן בפעולת העזרה ליהודי המחנות שבעברי־השדה וכן בפעולת הברחתם מן המחנות של אנשים בודדים מן החשובים ביותר. בשורה ראשונה הוקם מגע עם המחנות הגדולים באיזור לובלין, שלשם הובלו היהודים מגיטו וארשה. בפוניאטוב נמצאו כ־15 אלף איש, בטראבניקי — כ־10 אלפים, נוסף על כך נמצאו אלפי יהודים בבודזין, קראשניק ועוד. מיספר יהודים רב, כ־18 אלף, שרובם באו מוארשה, היו במחנה הזוועה שבמאידאנק, אך לשם לא היתה כל גישה. שליחי הוועד היהודי הלאומי, עמדו במגע עם המחנות האלה והצליחו להבריח מהם כמה אנשים חשובים: את ד"ר עמנואל רינגלבלום, את העסקנית של „פועלי־ציון"־שמאל פולה אלסטר ועוד.

הוועד היהודי הלאומי שלח לוועדים הציבוריים החשאיים שפעלו בפוניאטוב וטראבניקי סכומי כסף ניכרים, עשרות סידרות תעודות „אריות" וחותמות לצורך מילויין המתאים, מצלמות, עשרות צורות־צלב ומאֶדאליונים קאתוליים, כמה ספרי־תפילה קאתוליים וספרי הברית החדשה. ההוראה היתה: כל מי שיכול לברוח מן המחנה — יברח. לרגל מגיפת הטיפוס, שפרצה במחנה טראבניקי, שלח לשם הוועד היהודי הלאומי תרכיב נגד טיפוס.

בשני המחנות היו קיימים ואף פעלו אירגוני לוחמים. בראש האירגון היהודי הלוחם בפוניאטוב עמד עסקן „פועלי־ציון"־

* וועד־ההצלה בירושלים עשה מאמצים רבים כדי לשלוח לפולין כסף לידי הוועד הלאומי היהודי לצורך רכישת נשק ועזרה לפליטי הנאצים; בקושטה הוקמה לישכה מיוחדת, שתעודתה היתה לשלוח סכומים למקומות שעדיין נשארו בהם יהודים. לפי ההסכם עם ממשלת לונדון נשלחו אליה בשביל יהודי פולין ולידי הוועד הלאומי היהודי בסוף שנת 1943 וב־1944 עד 30.000 לא"י (המערכת).

שמאל מלך פיינקינד; בטראבניקי, ששם היה האירגון היהודי הלוחם מסועף עוד יותר, ואפילו מצוייד בבתי־מלאכה לתיקון נשק, עמדו בראש האירגון ד״ר שיפריס, עורך־הדין שולמן והעסקן הבונדאי מאלינובסקי.

מרכז האירגון היהודי הלוחם בוארשה היה שולח לשני המחנות הוראות קרביות, כסף לרכישת נשק, חומרי־נפץ לייצור פצצות; כן דאג למגע בין האירגונים הלוחמים המקומיים לבין הפלוגות הפארטיזאניות שפעלו בסביבה.

הוועד היהודי הלוחם עמד במגע הדוק עם שורת מחנות יהודים, שהיו קיימים באי אלו ערי־שדה גדולות והיה מגיש להם עזרה ניכרת. פעולה זו נעשתה תוך הסכמה ותיאום עם המחלקה לערי־השדה של המועצה לעזרת היהודים. מגע ער במיוחד היה קיים במשך זמן רב למדי עם ריכוזי היהודים בצ׳נסטוכוב, ראדום, פיוטרקוב, סקארזשיסק, סטאראכוביצה, אוסטרובייץ שליד קאֶלץ, בפלאשוב שליד קראקוב ועוד.

מלבד זה עמד מרכז האירגון היהודי הלוחם במגע מתמיד עם קבוצה פארטיזאנית של האירגון, שפעלה בקונייצפול ליד צ׳נסטוכוב, והגיש לה כל עזרה אפשרית. האירגון היהודי הלוחם השתדל גם להושיט עזרה צבאית לקבוצות צבאיות בסוסנובייץ, בנדין, צ׳נסטוכוב ופיוטרקוב, אך ציודן בנשק נתקל בקשיים עצומים, בעיקר מחמת יחסה הבלתי־ידידותי של מפקדת הא״ק.

באוגוסט 1943 עברו על שרידי האוכלוסיה היהודית בוארשה רגעים של התרוממות. ב־2 באוגוסט פרץ מרד היהודים הנידונים למוות במחנה־המוות אשר בטרבלינקה. אפילו במחנה־המוות אחזו היהודים בנשק ואירגנו מרד. רושם חזק לא פחות עשו הידיעות על התקוממות־הגבורה של היהודים בביאליסטוק, שפרצה ב־17 באוגוסט 1943.

עתונות־המחתרת הפולנית הדגישה את ערכן ההיסטורי הנעלה של פעולות־הקרב היהודיות בביאליסטוק כבטרבלינקה. ב־14 באוקטובר 1943 פרץ מרד במחנה־מוות אחר, בסוביבור שליד חלם. בראש המרד הזה עמד שבוי סוביאֶטי, קצין הצבא האדום, היהודי פטשורסקי. באותו חודש עצמו הגיעו להנהלת תנועת המחתרת היהודית דינים־וחשבונות מאת אירגונים לוחמים וועדים ציבוריים בפוניאטוב וטראבניקי. בשני המחנות האלה עשו יהודי וארשה הכנות להתמרדות מזויינת. ואולם ההיטלריסטים החישו את חיסול המחנות. ייתכן שעשו זאת מחמת הפחד מפני פרוץ המרד. עוד ב־3 בנובמבר חדרו לטראבניקי וב־4 לפוניאטוב כוחות גדולים של הוואֶרמאכט והז׳אנדארמריה וביצעו שם את פעולות־החיסול הרצחניות, בהשמידם עד אחד למעלה מ־25 אלף יהודים. בפוניאטוב נתקלו, כפי שנודע, בהתנגדות מזויינת, והם העלו באש את הצריף של הלוחמים המתגוננים ושרפום חיים. באותו יום עצמו, ב־3 בנובמבר, ביצעו טבח במאידאנק — שלחו למוות 18 אלף יהודים. כך אבדו תוך עינויים שרידי היהדות הוארשאית.

הידיעות על ההתקוממויות היהודיות עוררו בקרב הנוער והפועלים בעלי־ההכרה היהודים במחנות, שהיו קיימים עדיין אותה שעה, את רצון ההתנגדות, את השאיפה למאבק מזויין. האירגון היהודי הלוחם וכל תנועת המחתרת היהודית עשו ככל שהשיגה ידם למען הגשמת השאיפה הזאת. על רקע זה נתגלע עוד באוגוסט 1943 סיכסוך חריף בין תנועת המחתרת היהודית לבין נציגות הממשלה הלונדונית ומפקדת הא״ק.

בסוף אוגוסט קיבלו נציגי וועדת התיאום הודעה מטעם המחלקה למיעוטים לאומיים ליד נציגות הממשלה, כי מצד מפקדת הא״ק קיימת הסתייגות ביחס לפעולת רכישת הנשק על־ידי האירגונים היהודיים.

כפי שנסתבר המציא מפקד הא״ק הגנראל בור־קומ־רובסקי אל „ראש האגף לענייני פנים, זאבאדזקי״, שהיה ממונה על המחלקה למיעוטים לאומיים, איגרת כזאת:

„נודע לי, כי הכספים הניתנים למטרות סיוע מוצאים על־ידי היהודים לצורך רכישת נשק. חלק מן הנשק הזה נופל לידי הכנופיות הפראיות או לידי פפ״ר, דבר המגביר את האנדרלמוסיה בארץ.

מאחר שליהודים אין אפשרות להילחם באוייב, חייב הכסף לשמש להם אך ורק למטרות סיוע.״

נציגות הממשלה דרשה מאת האירגונים היהודיים שיקבלו את התנאי הזה ובכך היתנתה את המשכת מתן הענקות הכספיות, שהגיעו באמצעותה מאת האירגונים היהודיים בחוץ־לארץ. נציגי האירגון היהודי הלוחם וועדת התיאום הודיעו, שלא יקבלו את התנאי הזה בשום פנים ואופן, אדרבא, הם יעשו ככל שתשיג ידם על־מנת לצייד את היהודים בנשק ולהכינם למאבק.

יחד עם זאת נודע לנציגי ועדת־התיאום, כי המחלקה לענייני היהודים שליד מיפקדת הכוחות המזויינים (א״ק) קיבלה מאת הממונים עליה את האיגרת הבאה באותו עניין:

„בקשר עם עניין השתתפותם של היהודים במאבק הפארטיזאני הדיני מעביד לכם את ההחלטה הבאה של המפקד:

„ביצוע פקודת המפקד העליון מיום 10 בנובמבר 1942 והפקודות המאוחדות יותר (בשאלת שיתוף־הפעולה עם היהודים הלוחמים) נתקל בקשיים, שאין להתגבר עליהם. הלך־הרוח הכללי ביחס ליהודים המזויינים הוא עויין עד כדי כך, שלא ניתן לנו, לנוכח האפשרויות המוגבלות של הפעולה בתנאי המחתרת, ליטול על עצמנו את האחריות לביטחונן של הפלוגות היהודיות המצויות בשטח. פועלת כאן האיבה הנובעת מעמדת היהודים לגבי האוכלוסיה הפולנית בימי הכיבוש הסוביאֶטי ומהתנהגותן הנוכחית של הקבוצות היהודיות המזויינות, המבצעות פעולות שוד ומעשי־אכזריות נגד האוכלוסיה. נוסף על כך פועל במלוא כובדו לחץ התעמולה והפעולה המישטדתית של הכובש. כתוצאה מכל אלה אין האוכלוסיה יודעת לעתים קרובות להבחין בין היהודים הנאמנים לפולין לבין אלה שיחסם לפולין הוא עויין.

כיוון שכך אין אנו יכולים אלא לייעץ ליהודים, לטובתם הם, שיפנו את כל מאמציהם להבטחת המשך קיומם בפיזור ובמחבואים. ברגע שנעבור למלחמת התקוממות גלויה יימצא להם מקום בשורות הצבא יחד עם כל האזרחים הנאמנים של הראֶפובליקה.

על החתום: (—) דיינט.״

מיסמך אנטישמי זה, השולל מאת היהודים — קורבנות־ההיטלריזם — את הזכות להגן בנשק על חייהם וכבודם, העלה לשיא את התמ־מרותם של עסקני המחתרת היהודים. נתקיימה שורה של שיחות דרמטיות בין נציגי הוועד היהודי הלאומי והאירגון היהודי הלוחם לבין ואצלאב וכן בין נציגי ועדת־התיאום לבין מנהל המחלקה למיעוטים לאומיים ליד נציגות הממשלה.

ועדת התיאום המציאה בראשית ספטמבר למיופה־הכוח בארץ מטעם הממשלה, תזכיר־מחאה המוקדש לפקודה הנ״ל. בתזכיר נאמר בין השאר:

„ההוראה הנדונה מבוססת על ההנחה, שהציבור היהודי חייב לא להילחם בנשק נגד הכובש. אף־על־פי שקשה להעלות את הרעיון הזה על הדעת, הרי הוא משתמע בברור מן ההסתייגות הנ״ל. כאשר בשלב

החיסול הראשון דצח האוייב את היהודים בהמוניהם ללא כל התנגדות מאורגנת מצידם, נשמעו מכל צד, לרבות עתונות המחתרת הדשמית, טענות נגד הציבור היהודי. אך כאשר בהמשך „אקציית"־החיסול באו מעשים של מרד מזויין, שהגיעו לשיאם בהגנת־הגבודה של הגיטו הוארשאי, אשר אורגנה בידי האירגון היהודי הלוחם כזרוע המזויינת של ווערת־התיאום, נתקבל המרד בהכרה והערצה כללית, גם מצד הגורמים הדשמיים.

„לפי אותו הקו של מרד גיטו וארשה נמשכו אחר־כך פעולות המאבק האחרות, שהיו פרי יוזמתו של האידגון היהודי הלוחם: בצ'נסטוכוב, בבנדין וביחוד בביאליסטוק, שבה מתחולל עתה מאבק־גבורה עם האוייב. גם התקוממות־הגבודה של היהודים בטדבלינקה, המחסלת את מקום־ההדג הנודע לשימצה — משמשת ביטוי בולט כיותד לאווירת המאבק המזויין, שנוצרה בקרב המוני היהודים. תיאום המאבק הזה עם האוייב שייך, ליד פעולת העזרה וההצלה של האנשים, לתחומי הפעולה הממשית של ועדת־התיאום. מכאן התמיכה בכל מעשי האירגון היהודי הלוחם, מכאן ההכדח להוציא סכומי כסף רציניים לרכישת נשק.

„ועדת־התיאום קובעת בהחלטיות, שבשום פנים ואופן לא תוותר על זכותה להגנת חייו וכבודו של העם היהודי, שהם העדכים הנעלים ביותר של העם. ביחוד ברגע הנוכחי, כאשד הכובש, העומד לפני ההתמוטטות הבלתי־נמנעת של עוצמתו ולפני התבוסה המתקרבת ללא דחמים, מסיים והולך תוך התפרצות של זעם אין־אונים את מיפעלו השטני — השמדה גמורה של שרידי האוכלוסיה היהודית, הרינו רואים כחובתנו היסודית, האנושית, האזרחית והלאומית — להגביר את המאבק המזויין נגד הכובש, בכל המקומות שבהם קיימים עדיין דיכוזים יהודיים מועטים. רוצים אנו להאמין, שההסתייגות המדוברת לא היתה אלא תוצאה של אי־הבנה. ואולם אם אין הדבר כך, אם היא משמשת ביטוי לכוונות ברודות ולתמודה ממשית בעמדתה של נציגות הממשלה או של מיפקדת הכוחות המזויינים לגבי המאבק המזויין של היהודים עם האוייב, כי עתה תיאלץ ועדת־התיאום להגיש את מחאתה החריפה ביותר לגורמים הגבוהים ביותר באדץ ובחוץ־לארץ." חתומים: (—) בודובסקי (—) מיקולאי.

התא „ואצלאב" השתדל למצוא איזה מוצא של פשרה מן המצב. הוא הגיש „הצעה לשנות את פקודת המיפקדה העליונה בעניין חלוקת הכספים" ולקבוע עמדה האומרת: „איז כוח פארטיזאני יהודי, אך יש: 1. הכרח לצייד בנשק את הריכוזים היהודיים ולהגן עליהם ו־2. לקיים את היחידות היהודיות המזויינות במצב פאסיבי — א. לצורך החשת עזרה בנשק לריכוזי היהודים, ב. לצורך פעולות מיוחדות. מכאן — שיש להקציב כסף לצורכי זיון."

מובן מאליו שהן האירגון היהודי הלוחם והן ועדת־התיאום לא קיבלו את הנוסחה, כי „אין כוח פארטיזאני יהודי" וכי יש לקיים את היחידות היהודיות „במצב פאסיבי".

מאחר שהחלטת המיפקדה של הא"ק היתה ברורה ברוח ההצעות של תא „ואצלאב" (המחלקה לענייני היהודים), ראתה מיפקדת האירגון היהודי הלוחם צורך לשלוח תזכיר אל מיפקדת הא"ק. בתזכיר זה, מיום 16 באוקטובר 1943, נאמר:

„אל מיפקדת הכוחות המזויינים בארץ, לידי מר ואצלאב.

נציגי האירגון היהודי הלוחם קיבלו לידיעתם את תוכן האיגרת הרשמית של הגורמים הצבאיים מיום 28.8.1943, המכילה את החלטת המיפקדה של הכוחות המזויינים בשאלת השתתפותם של היהודים במלחמת הפארטיזאנים. איגדת זו מכילה הנחות ומסקנות, שאין אנו יכולים לעבור עליהן לסדר־היום.

האיגדת קובעת הלך־דוח „עויין בדרך כלל" ביחס ליהודים המזוינים ומסבירה את הלך־הרוח הזה על־ידי „עמידת היהודים כלפי האוכלוסיה הפולנית בשטחי־הכיבוש הסוביאטיים" ועל־ידי „התנהגותן הנוכחית של הקבוצות היהודיות המזויינות" ב„מעשי־השוד והאכזריות" שלהן. אנו רואים את הדעות האלו כסוביאקטיביות וחד צדדיות. הדעה על היחס השלילי, כביכול, מצד היהודים ככלל „כלפי האוכלוסיה הפולנית בשיטחי־הכבוש הסוביאטיים" אינה מתאימה כלל וכלל למציאות. הוא הדין ביחס להאשמה באכזריות לגבי אנשים הנידונים על־ידי הכובש הגרמני למוות בעוון השתייכותם הלאומית, לגבי אנשים שרק בנס נמלטו מגורל ההשמדה, שלאחר הגיהינום האיום של הגיטו ומחנות־הריכוז עוד גילו אומץ־רוח להילחם על חייהם — האשמה כזאת היא לגמרי לא במקומה ולנוכח הטדאגדיה, שאין לה משל ודוגמה בתולדות העם הנדצח הזה, הריהי פוגעת בעצמת הקודבן שהקריב עמנו במלחמתו הטדאגית נגד האוייב.

ואולם האירגון היהודי הלוחם אינו נושא בשום אחריות לקיומן של קבוצות פראיות יהודיות, שאינן נתונות למרותו, כשם שמיפקדת הכוחות המזויינים (א"ק) אינה יכולה לשאת באחדיות למעשי הכנופיות הפראיות הפולניות הרבות והולכות, המכבידות אכפן על האוכלוסיה בפעולות שוד ובמעשי־אכזריות, שוודאי אינם פחותים מאלה הנעשים בידי היהודים המיואשים. ואף־על־פי־כן ההחלטה השלילית, שנתקבלה בידי הגורמים הצבאיים הרשמיים על־יסוד המעשים האלה בנוגע לפעולה הפארטיזאנית נגד האוייב המשותף, אינה נוגעת אלא לאזרחים בעלי לאומיות יהודית בלבד. החלטה זו, וכן ההנמקה שניתנה לה מאלצות אותנו להגיש את מחאתנו הנמרצת.

האיגרת הנזכרת בדאשית התזכיר הזה מייעצת ליהודים, „שירכזו את כל מאמציהם להבטחת המשך קיומם בפיזור ובמקומות־סתר". אין האירגון היהודי הלוחם יכול לקבל את העצה הזאת. לא נוותד בשום אופן על ההגנה הפעילה על חייהם וכבודם של שרידי האוכלוסיה היהודית. כאשר האוכלוסיה היהודית לא הגיבה בהתנגדות מזויינת על הטבח שערכו בה הגרמנים, הומטרו על היהודים טענות חדיפות גם מצד הגורמים הרשמיים. כאשר הרימו אחר־כך היסודות הפעילים שבקרב האוכלוסיה היהודית בהדרכת האידגון היהודי הלוחם את נס המאבק המזויין עם הכובש, שמצא את ביטויו בהתגוננות המזויינת של גיטו וארשה ושל ריכוזים יהודיים אחרים בערי־השדה, נתקבל המאבק הזה בהוקרה, שנתנו לה ביטוי גם הגורמים הצבאיים הרשמיים. את המאבק הזה אנו ממשיכים ואף נמשיך בו להבא.

אחת הצורות הבלתי־נמנעות וההכדחיות מבחינה ביולוגית של המאבק הזה הוא אירגון היהודים הנמלטים ממקימות־ההשמדה וממחנות המוות, הבאתם במגע עם האירגון היהודי הלוחם והקמת קבוצות מזויינות ממושמעות וחדודות הכדת ייעודן. זהו האמצעי היחיד העשוי לבלום את התהליך הספונטאני של היווצדות כנופיות יהודיות פראיות. רק כוח פארטיזאני יהודי מאורגן וממושמע עשוי לכוון את המאבק הזה לאפיק ציבודי נכון ובריא. פתדון זה גם נובע באודח הגיוני מתוך ההחלטה הנכונה של ק.ש.ז., הכלולה באותה איגרת, בשאלת ההכרח „לצייד בנשק את הריכוזים והגנתם". שהרי מטרת ההגנה הזאת על הדיכוזים (הגיטאות, המחנות וכד') אינה יכולה להיות אלא ההתנגדות עם נשק ביד לטבח הגרמני ופיזור המחנות או הגיטאות מבפנים, בשעה שמתרגשת עליהם הסכנה החמורה ביותר. ואילו פיזור הריכוזים האלה מן ההכרח שיביא לבריחה המונית, בעיקר ליערות, הדורשת שוב הגנה מזוינת. מכאן — ההכרח לאדגן יחידות פארטיזאניות. ההחלטה הנכונה אף היא של הק.ש.ז. בשאלת „קיום יחידות יהודיית מזויינות לצורך הגשת עזרה מזויינת לריכוזים" קשורה קשר בל יינתק עם הצורך באירגון היחידות האלו ועם הצורך לתת להן את האפשדות להגיש את העזרה הזאת. מתיאיר מצב הדברים הזה מסתבר, כי קיימת סתירה בין שתי ההחלטות הנזכדות של ק.ש.ז. לבין היחס השלילי היסודי של ק.ש.ז. אל היחידות הפאדטיזאניות היהודיות במיסגדת הכוח הפארטיזאני הכללי. סילוק הסתירה הזאת הכרחית בשעה הנוכחית בייתר־שאת, כאשר לנוכח התבוסה המחרגשת לבוא עליו, פתח האוייב בהשמדת שרידי היהודים במחנות. בריחתם של היסודות הפעילים יותר מן הדיכוזים עשויה ליהפך לתופעה המונית וספונטאנית. אירגון היסודות האלה והכללתם בשורות האידגון היהודי הלוחם הוא, איפוא, המשימה הביערת ביותר בשעה זו. ההגנה המזויינת על החיים הן של יהודים במחנות והן של אלה שיצליחו להימלט מהם, היא חובתנו היסידית, האנושית האזרחית והלאומית.

בסיכום עלינו לקבוע כי המסקנה השלילית של ק.ש.ז. ביחס לכוח

הפארטיזאני היהודי היא בלתי־נכונה, ובהסתמכנו על הטעמים שהזכרנו לעיל, אנו מבקשים לבחון את העניין מחדש.״

בשם הארגון היהודי הלוחם

(—) אנטק (צוקרמן) (—) איגנאצי (סאמסונוביץ׳).

העמדה הנמרצת והברורה של אירגוני המחתרת היהודיים השפיעה על כך, שההסתייגות בשעת תשלום סכומי־הכסף המגיעים מחוץ־לארץ הוסרה למעשה, ולאחר הפסקה קצרה הוחל שוב במסירת סכומי־כסף אלה לתעודתם באורח סדיר.

ואולם היחס מצד ק.ש.ז. (א״ק) אל עניין המאבק המזויין של ההמונים היהודיים לא נשתנה לטובה. בקשר לזה המציא מפקד האירגון היהודי הלוחם, אנטק (יצחק צוקרמן), בנובמבר 1943 איגרת מפורטת אל מפקד הכוחות המזויינים, הגנראל בור־קומורובסקי, שבה עמד בהרחבה על התפתחות היחסים בין האירגון היהודי הלוחם לבין כוחות המחתרת הצבאית הפולנית ודרש „בשעות החיים האחרונות של שרידי היהודים בפולין״: להמציא נשק למחנות ולהגיש עזרה לאירגון כוח פארטיזאני יהודי ועזרה מזויינת לאותם הריכוזים היהודיים הרוצים להתגונן.

ואולם קריאה דרמטית זו לא מצאה אוזן קשבת אצל מפקד הא״ק, והאירגון היהודי הלוחם נאלץ היה גם להבא לסמוך על כוחותיו שלו, ועל העזרה היחידה שהשיג מצד הגורמים הפולניים המתקדמים.

המלחמה בסחטנות

נגע הסחיטות והמלשינות פשה וחתר תחת קיומם של שרידי הציבור היהודי שניצלו מן ההשמדה. המלחמה נגד הנגע נהפכה לאחת המשימות העיקריות של המועצה לעזרת היהודים ושל אירגוני המחתרת היהודיים.

עוד במארס 1943 פנתה המועצה לעזרת היהודים אל מיופה־הכוח של הממשלה הגולה באיגרת הבאה:

„הנגע הפושה והולך של מעשי־סחטנות מצד יסודות פושעים כלפי היהודים, כבר נהפך לתופעה המונית. דוגמה בולטת מן הימים האחרונים היא מותו הטראגי של הפקיד הראשון במחלקת המיעוטים הלאומיים שליד ביאות הכוח הממשלתית, הד״ר אלפרד (בורנשטיין). הוא נפל קורבן בידי הסחטנים. באין בידו סכום הכופר הגבוה, שהם דרשו ממנו, הוא הוסגר לידי הז׳אנדארמריה הגרמנית ואחר־כך הוצא להורג ביריה.

מלחמה עד חרמה נגד התופעה המחפירה הזאת של סחיטה והלשנה לגבי קורבנות הטרור הגרמני נעשתה הכרח דחוף ביותר, ועקירת הנגע המתועב הזה — היא שאלת כבוד ומצפון לציבור שלנו.

המועצה לעזרה ז׳גוטה החליטה בישיבתה מיום 25 לח״ז לפנות אל כבוד מיופה־הכוח ולבקש: 1. שיפרסם ברבים את פסקי־דין המוות, שכבר בוצעו לגבי סחטנים. רק מודעות רחוב, שיכללו את נימוקי פסקי־הדין וכן אזהרה כלפי אחרים, עשויות לפעול את הפעולה הרצויה ולהביא לתוצאות ממשיות. רק בדרך זו יגיע לידיעת המונים רחבים, שנציג הממשלה רואה את הסחטנות כרצח, הנענש בעונש־מוות, שהסחטנים בין אם הם שוטרים במדי כחול־כהה ובין אם הם אזרחים, צפויים לעונש־מות בעוון מעשה מחפיר כזה. דרך אחרת, כגון הודעות בעתונות המחתרת, אינה מגיעה אלא לשכבות ציבוריות מעטות בלבד, ודווקא לאלו הקשורות לתנועת המחתרת.

2. שתוגבר המלחמה הפעילה נגד הסחטנים בכל האמצעים האפשריים, לרבות השימוש באמצעי החמור ביותר, דהיינו עונש־מוות. עמדה נמרצת כזאת תביא בלי ספק את התוצאה הרצויה ותשנה את מצב הדברים החמור מעיקרו.״

את הדרישה הזאת מחדשת המועצה לעזרת היהודים באיגרתה אל נציג הממשלה באפריל 1943, בתובעה הטלת העונש הכבד ביותר, כלומר עונש־מוות, על סחטנים.

לאחר חיסול הגיטו נעשה הנגע הזה מכאיב עוד יותר. לא עבר אף יום כמעט, שלא יתארעו בו כמה מיקרים של סחטנות, שלא ישדדו מן הקורבנות את הפרוטה האחרונה ואת רכושם האחרון. במיקרים רבים נפלו אותם אנשים או משפחות קורבן לסחיטות חוזרות ונשנות. אין תימה, איפוא, שלא פעם היה מיקרה כזה מסתיים במוות — אם בהתאבדות, ואם בחיסול הקורבנות בידי השילטונות ההיטלריסטיים, לאחר שהוסגרו לידיהם על־ידי הסחטנים.

הלחץ מצד המועצה לעזרת היהודים והאירגונים היהודיים היה כל כך חזק בשאלה זאת עד שבאוגוסט ובספטמבר 1943 הופיעו שני כרוזים בזה אחר זה, שניהם בחתימת „אירגוני העצמאות הפולניים״, בעניין הסחיטות וההכרח להושיט עזרה ליהודים. שני הכרוזים הופצו בטפסים רבים בין כל חלקי הציבור הפולני. הכרוז הראשון, הסתמך שוב על דבריו של הגנראל שיקורסקי המנוח מימי המרד בגיטו, והכיל את הקריאה הבאה: „אנו פונים אל כל הפולנים, שלמען הגנת שמה הטוב של פולין יושיטו את עזרתם ויגלו יחס אנושי כלפי האנשים שבדרך מיקרה ניצלו מידי התליינים הגרמנים ובהיותם נרדפים — מחפשים הם בינינו מיקלט מפני מוות בטוח.״

הכרוז השני מסתיים במילים: „הנהלת מלחמת המחתרת ובתי־הדין המיוחדים כבר מענישים בעונש מוות את הבוגדים והסחטנים, המסגירים יהודים לידי התליינים הגרמנים, ולא יעבור עוד זמן רב עד שפושעים אלה יידונו על־ידי בתי־הדין של הרֶפּובליקה הפולנית החופשית״.

בשלהי אוקטובר 1943 נתקבלו, לפי דרישת המועצה, נציגי המועצה לעזרת היהודים לראיון אצל מיופה־הכוח מטעם הממשלה הגולה ומנהל האגף למיעוטים הלאומיים ליד נציגות הממשלה. נציגי המועצה תיארו את המצב הכספי הקשה של המועצה, שאין לאל ידה לספק את הצרכים הגדלים והולכים בשטח הסיוע. התקציב הנוכחי אינו מאפשר לתת את הסיוע הדרוש אפילו לנזקקים הנמצאים כבר בטיפולה של המועצה. נוכח מיספר הנזקקים הגדל והולך, הצטמק סכום הסעד הניתן להם מ־500 זהובים לכדי 300—350 זהובים בלבד. לצורך הפעולה של המדורים החדשים (טיפול בילדים, טיפול רפואי, הלבשה וכדומה), חסרים האמצעים לחלוטין. דאגה מיוחדת גורמת למועצה האווירה שנוצרה ביחס לפעולת העזרה ליהודים. יש ליצור בעזרת העתונות והתעמולה אווירה חיובית מסביב לפעולה הזאת. גם המלחמה בנגע הסחטנות אינה מתנהלת כראוי. על כך משפיע בין השאר הנוהל המסורבל של בתי־הדין המיוחדים. יש להגביר את המלחמה הזאת ולעקור את נגע הסחטנות מן השורש.

הנציג היהודי במועצה הדגיש את הערך הנעלה של פעולת המועצה ויחד עם זאת את מורת־רוחם העמוקה של רבים מבין חבריה. הסיבה העיקרית למורת־הרוח היא הדיספרופורציה המשוועת שבין עוצמת הפורענות, שירדה על האוכלוסיה היהודית, לבין ההיקף הצנוע של העזרה. הגרמנים רצחו למעלה משלושה מיליוני יהודים, עתה לא נותרו אלא 250—300 אלף אנשים, החיים בתנאים נוראים, באימת־מוות מתמדת. ואילו עזרת המועצה אינה אלא כטיפה בים. מיום ליום גדל מיספר הנזקקים, שלצורך הטיפול בהם חסרים האמצעים. יחד עם זאת

גובר מיום ליום תהליך התרוששותם של אלה, שעד כה יכלו לשית עצה בנפשם. בולטת במיוחד היא הדיספרופורציה שבין העזרה המ־שטת לנצרכי וארשה לבין זו הניתנת לנזקקים שבערי־השדה. הרוב המכריע של האוכלוסיה היהודית שנותרה בחיים נמצא בערי־השדה, במחנות או בגיטאות (כגון בלודז׳). הכרח הוא להגביר את העזרה לערי־השדה. המועצה חייבת לעזור לא רק ליחידי סגולה הנמצאים ברובעים אריים, אלא לציבורי היהודים, ובייחוד לכלואי המחנות. תפקיד דחוף הוא להציל מן המחנות את האישים החשובים, עסקני־ציבור, אנשי־מדע, אמנים. הצלת אדם אחד ממחנה כרוכה בהוצאה של 6—10 אלפים זהובים ואפילו עד 15 אלף זהוב, ואילו סידורו של אדם בוארשה, ביחוד אם מראהו החיצוני הוא לא־ארי, עולה 3—5 אלפים זהובים. בעיית הדירות מוסיפה גם עתה להיות אחת הבעיות נטולות־הפתרון. הוועד עמד גם על שאלת הסחיטות והדגיש את הצורך בהגברת פעולת־העזרה וההצלה בזמן הקרוב ביותר, מאחר שלנוכח תבוסתם המתקרבת עלולים הגרמנים לרצוח בחודשים הקרובים את שארית שרידי היהודים שעדיין נותרו בחיים.

מיופה־הכוח מטעם הממשלה השיב בין השאר: בעיית היחס, שנוצר בציבור לגבי היהודים היא פרשה המצריכה דיון מפורט, אך דבר אחד ניתן לקבוע: אילולא היו מצד היהודים מעשים של מאבק פעיל, אילולא היתה הגנת גיטו וארשה, מלחמה ממושכת ורבת־גבורה בביאליסטוק, התנגדות בטר־בלינקה וכדומה, יש להניח שאי־אפשר היה למצוא בציבור הפולני כל הבנה לבעיה זו, ואילו עתה ההסברה קלה יותר. בזמן האחרון נפגע הלך־הרוח ביחס ליהודים מחמת הידיעות על מעשי־הכנופיות. האנשים המשתייכים לכנופיות האלו צריכים לאכול, ובאין להם דרך אחרת — הם שודדים. בדין היה לארגן בשביל הכנופיות האלו אספקת מזונות וכסף, בדומה לפעולה הנעשית למען היחידות הצבאיות, כדי שלא יצטרכו לעסוק בשוד. על המלחמה בסחטנות מכביד ההכרח לספק לבתי־הדין המיוחדים הוכחות ממשיות של סחיטה, דבר שאינו קל כל עיקר. אף־על־פי־כן כבר הוצאו פסק־דין אחד או שניים. לאחרונה, פחת בהרבה נגע הסחטנות. מיופה־הכוח מטעם הממשלה מבטיח להעלות במידה ניכרת את סכומי ההקצבה לצורכי סיוע.

ראיון זה, שנתקיים בתנאי קונספיראציה חמורה, וכן שאר הפניות של המועצה בשאלת הסחיטות הביאו סוף סוף תוצאה מסויימת. בנובמבר 1943 נתפרסמו פסקי־הדין הראשונים נגד הסחטנים והמלשינים. וזה היה תוכן הפירסום: „מודעה. על־פי פסק־דין מטעם בית־הדין האזרחי המיוחד של גליל וארשה נידון לעונש־מוות ואיבוד זכויות־האזרח האישיות והציבוריות: טאדיאוש סטיפאן קארטש, בן 30, תושב וארשה — על שיתוף־פעולה עם גסטאפו והסגרת אזרחים פולנים בעלי לאומיות יהודית לידי הגרמנים. פסק־הדין הוצא לפועל בירייה. הנהלת מלחמת המחתרת. 23.11.1943".

תוכן דומה היה גם לגזר־דין המוות השני שהוצא על־ידי בית־הדין המיוחד בקראקוב על פלוני אנטוני פאיור, בין השאר — בעוון „הלשנה על פולנים, שהסתירו יהודים".

כמה גזרי דין־מוות אחרים הוצאו ובוצעו בשנת 1944 — „בעוון שיתוף־פעולה עם הכובש ברדיפת אזרחים פולנים ממוצא יהודי", „בעוון סחיטת דמי־כופר מאזרחים פולנים ממוצא יהודי, באיום של הסגרתם לידי השילטונות הגרמניים", „בעוון הריגת שני אזרחים פולניים בעלי לאומיות יהודית", „בעוון שיתוף־פעולה עם הכובש ברדיפת האוכלוסיה היהודית" וכדומה. ואולם היקף פעולת־העונשין לא היה גדול ונציגי המועצה, כמוהם כנציגי תנועת המחתרת היהודית, הביעו לא פעם את מורת־רוחם ממצב דברים זה, ביחוד על־שום שפסקי־דין אלה לא נתפרסמו במודעות־רחוב, אלא בעתונות־המחתרת בלבד.

בקשר להחלטת המועצה להגביר במידה ניכרת את פעולת העזרה בערי־השדה, המציאה המועצה בשלהי נובמבר לכל המפלגות והאירגונים הפולניים הקשורים אתה את ההחלטות הבאות „בשאלת הפעולה בערי־השדה בשטח העזרה ליהודים":

„א. עתונות: 1. לפרסם בעתונות־המחתרת ידיעות על חיסול יהודים (על־יסוד ההודעות של המועצה, או של ועדת־התיאום). 2. פירסום מאמרי־תעמולה מטעם המערכת להגשת עזרה.

ב. חוזר אירגוני אל האירגונים הנמצאים בשטח, שיכיל קריאה להגשת עזרה ליהודים וכן לאיסוף ידיעות בשטח על מצב היהודים וצורכיהם.

ג. פעולת עזרה: 1. ליצור מגע בין המועצה לבין התאים שבשטח. 2. מתן הוראה לתאים האלה, שיעסקו בפעולות עזרה א. בהוצאת יהודים מן המחנות (יחידים וקבוצות), ב. במתן קורת־גג לניצולים בכפרים שבסביבה, באורח זמני או בקביעות, ג. בהעברת יהודים אל הערים הגדולות יותר או לוארשה, ד. בהגשת עזרה למחנות, במזומנים או בצורכי אוכל.

ד. גיוס אדם אחד לפחות לביצוע הפעולות האלו בתחומי וארשה. אדם זה יהיה המקשר בין התאים האירגוניים של אותה מפלגה במקומות לבין המועצה וועדת־התיאום.

ה. הנקודות הבאות שבשטח מובאות בחשבון: פיונקי, ראדום, בליזין, סטאראכוביצה, קאֶלץ (הוטה לודוויקובה והמנסרה), סקארזשיסקו־קאמיינה (והמחנה ביער), פיוטרקוב, שוו. קזשיזש, בודזין, זאמושטש, אננופול, וכמו־כן, מחוז קראקוב ופולין הדרומית־המזרחית.

ו. הכספים והתעודות יסופקו על־ידי המועצה וועדת־התיאום".

בדצמבר 1943 פורסמה מטעם תנועת המחתרת חוברת מיוחדת, מוקדשת למארטירולוגיה של יהודי־פולין ולמאבקם, שנשאה את השם „לעיני העולם". על העטיפה התנוססה — מטעמי קונספיראציה — הכתובת „זאמושץ׳ — 1932", בתורת מקום ותאריך־ההוצאה. חוברת זו הכילה מלבד המבוא בעל האופי הכללי, את הפרקים הבאים: „בטרם", „בעקבות בר־כוכבא" (על ההתקוממות בגיטו וארשה) ו„מאחורי החומות", וכתוספת — „קול העתונות הפולנית" (במחתרת). מחברת החוברת היתה העסקנית והסופרת הקאתולית מאריה קאן. החוברת עשתה רושם רב על קוראיה הפולנים, אך העסקנים היהודים במחתרת היו להם כמה וכמה הסתייגויות בנוגע לאי־דיוקים הכלולים בה וכן מבחינת הערכת העבר של העם היהודי ואף בגלל המגמה הכללית הבלתי נכונה. הוועד הלאומי היהודי ראה לנכון להמציא למועצה לעזרת היהודים ולנציגות הממשלה הערות ביקורתיות ביחס לחוברת, שחוברו בידי ד"ר רינגלבלום, אנטק וד"ר ברמן.

במחצית הראשונה של שנת 1943 החלו הסוכנים היהודים של הגסטאפו להפיץ בקרב היהודים המסתתרים את הידיעה, כי הגיע מספר רב של דרכונים מארצות־חוץ (בעיקר מדרום־אמריקה) למען יהודים בפולין. דרכונים אלה עלו, כביכול, במחיר רב, וכאילו היה בהם כדי להעניק לבעליהם ערובות „לביטחון חייהם". נאמר, כי יהודים בעלי דרכונים כאלה ירוכזו במחנות שמחוץ לגבולותיה של פולין — בוויטאל

שבאַלזאס, וכן בברגן־בלזן שליד האנובר, הנמצאים כאילו תחת פיקוח הצלב האדום הבינלאומי. היהודים, שצפויים היו ביום ובלילה לסכנת הסחיטות וההלשנות, פתאום אחזה בהם בהלת היציאה. על אף הנסיונות הטראגיים הקודמים נפלו אלפי יהודים בפח הזה, שטמנה להם הגסטאפו. אנשי־הגסטאפו היהודים אירגנו לישכה ותחנת־מישלוח ליוצאים במלון „רויאל" שברחוב חמיילנה, ואחר־כך העבירו את הלישכה ל„מלון הפולני" ברחוב דלוגה. בתי־מלון אלה נתמלאו יהודים. היתה זו תמונה תמוהה, כאשר על רקע הטֶאָרור ההיטלריסטי ניתן למאות יהודים להתגורר „באורח חופשי" בבתי־מלון ואפילו, לאחר קבלתם „דרכון", להתהלך ברחוב ולערוך קניות לקראת הנסיעה.

תנועת המחתרת היהודית התייחסה לעניין הזה בשלילה מוחלטת. עסקני המחתרת יעצו ליהודים, שלא ללכת ל„בית־המלון" ולא לקבל „דרכונים", ואולם מיספר ניכר של יהודים הוקסמו ממיקסם־השווא של דרכון „אמריקני" וביחוד אלה שדירתם „נשרפה" או שכבר נפלו פעם קורבן למעשה־סחיטה.

באותו זמן נתגלע סיכסוך בין הרוב שבנשיאות הוועד הלאומי היהודי לבין דניאל גוזיק, מנהל ה„ג'וינט", שברוב תמימותו נתן ידו לעסק הזה. הוא אמנם לא יעץ ליהודים לנסוע, אך גם לא יעץ להם שלא לעשות כן, ואילו למי שגמר בנפשו לנסוע (בעיקר לעסקנים, סופרים, אנשי־מדע וכדומה) הגיש עזרה כספית לרכישת הדרכונים, או שהיה עושה להם את ה„חסד" חינם אין כסף. שאר חברי הנשיאות הביעו דעה שלילית מוחלטת ביחס לפעולה הזאת, וביחוד התנגדו למגע עם אנשי הגסטאפו היהודים. אך גוזיק היה משיב, כי למען הסיכוי להציל יהודים, הוא „מוכן לבוא בדברים עם השטן עצמו". בדרך זו נפלו ברשת הגסטאפו אנשים יקרים כמשורר יצחק קצנלסון, הסופר יהושע פרלה, העסקן הציבורי בוקסבוים, שורה של עסקני ה„ג'וינט" ומיספר ניכר של אנשי האינטליגנציה היהודית. גם את שארית משפחתו הוא שלח גוזיק לוויטאל.

המישלוח הראשון שיצא בדרכו להאנובר, הופנה... לטרבלינקה, ואילו האחרים הגיעו לוויטאל ולברגן־בלזן, אך לאחר זמן מה הובלו משם היהודים ברובם להשמדה באושבינצים. רק קומץ קטן של יהודים משני המחנות נשארו בחיים. בדרך זו ניספו למעלה מ־3000 יהודים, ואילו השילטונות ההיטלריסטיים הרוויחו מיליוני זהובים...

באחד המישלוחים הראשונים עמד לנסוע גם העסקן הציוני הכללי מנחם קירשנבוים, אך עוד בתחנת־הרכבת הוציאה אותו הגסטאפו יחד עם משפחתו מן המישלוח, העבירה אותם לבית־הכלא „פאביאק" ולאחר כמה ימים נרצח שם ביריה יחד עם בני משפחתו. מעשה זה בא כתוצאה מהלשנת סוכני־הגסטאפו היהודים, אשר גילו שקירשנבוים היה עסקן המחתרת היהודית בגיטו. ביולי 1943 הקיפה הגסטאפו את המלון „פולסקי", אסרה כמה מאות יהודים שנמצאו שם, וביניהם גם את גוזיק, העבירה אותם אל ה„פאביאק" ורובם נורו שם. גוזיק הצליח אז להינצל ממוות; ישב זמן מה בבית־הכלא, אחר־כך שוחרר תמורת סכום כסף גדול. וזה היה הקץ למעשה „בית־המלון".

במחצית שנת 1943 נודע לתנועת המחתרת היהודית על מעשה־תרמית היטלריסטי מסוג אחר לחלוטין. לאחר שחוסלו כבר גיטו וארשה, גיטו קראקוב וכמעט כל שאר הגיטאות בפולין, בימים שההיטלריסטים ערכו טבח דמים בקרב שארית שרידי האוכלוסיה היהודית, הופיעה בעתונות הגרמנית ידיעה, כי בקראקוב נפתח מוסד... לעזרת היהודים, „יוס" (יידישה אונטרשטיצונגס־שטאלֶא), בראשותו של היהודי ד"ר מיכאל ווייכרט. עסקני תנועת המחתרת היהודית ראו את הידיעה הזאת כחרפה. היה זה שיא הערמה ההיטלריסטית האופיינית, לפתוח בשעת חיסולם של שרידי היהודים האחרונים בפולין מוסד מסוג זה. היתה זו כוונתם הגלויה של ההיטלריסטים להחליש את הרושם המזעזע שנגרם בחוץ־לארץ מחמת מעשי־הטבח האיומים שלהם וליצור לעצמם „אליבי", ביחוד בעיני הצלב האדום הבינלאומי. תנועת המחתרת, כיהודית כפולנית, מסרה לעצמה מייד דין־וחשבון, שהמדובר כאן בסוכנות היטלריסטית גלויה, שתפקידה לשמש מכשיר של התעמולה הנאצית ועם זאת אמצעי להשגת כמויות גדולות של מיצרכים ותרופות ואף של סכומי־כסף ניכרים מארצות־חוץ.

ואכן, לתמהונה ולתדהמתה של תנועת המחתרת היהודית, נלכדו האירגונים היהודיים העולמיים בחכה ההיטלריסטית הזאת והחלו לשלוח באמצעות הצלב האדום הבינלאומי אל „יוס", לידי הד"ר ווייכרט, כמויות עצומות של תרופות יקרות, מיצרכי־מזון וכדומה, שנפלו כמעט בשלמותם לידי ההיטלריסטים. רק חלק זעום מן האוצרות האלה נשלח אל המחנות.

ועדת־התיאום של הוועד היהודי הלאומי וה„בונד" שיגרה כמה פעמים, תוך הסכמת המועצה לעזרת היהודים, שליחים אל ד"ר ווייכרט, שיתפטר מן הסוכנות ההיטלריסטית הזאת ולא ישמש לה שלט כלפי חוץ־לארץ, אך הוא לא ציית להחלטות תנועת־המחתרת. אז נתקבלה, הן על־ידי ועדת התיאום והן על־ידי המועצה לעזרת היהודים, החלטת־גינוי חריפה ביותר כלפי „יוס" וכלפי פעולתו של ד"ר ווייכרט. המועצה המציאה לנציגות הממשלה את החלטה ואילו ועדת־התיאום פנתה בפניות־אזעקה אהדות אל האירגונים היהודיים בחוץ־לארץ ודרשה מהם להפסיק את כל המישלוחים אל „יוס". על אף הפניות הללו המשיך „יוס" זמן רב בקבלת עזרה רבה מחוץ־לארץ. נסתבר, כי בשנת 1943 הוציאו האירגונים היהודיים העולמיים לצורך עזרה ליהודים בפולין 70 אלף לירות; מזה נשלחו לידי אירגוני־המחתרת היהודיים — 15 אלף לירות, ואילו השאר, כלומר 55 אלף לירות הוצאו לרכישת מיצרכי־מזון ותרופות, שנשלחו באמצעות הצלב האדום לקראקוב, בשביל „יוס", כלומר לידי ההיטלריסטים.

בשלהי שנת 1943 הוקם קשר מכתבים חשאי בין תנועת המחתרת היהודית בפולין לבין האירגונים היהודיים בחוץ־לארץ. ב־15 בנובמבר 1943 נשלח דין־וחשבון מקיף ראשון מאת אירגוני־המחתרת היהודיים בצורת מיקרופילמים, שהכיל בין השאר סקירה מפורטת ראשונה של הוועד היהודי הלאומי בחתימת ד"ר ברמן, יצחק צוקרמן ודניאל גוזיק. דין־וחשבון מפורט שני מטעם תנועת המחתרת נשלח באותה דרך חשאית ב־24 במאי 1944 והכיל בין השאר דינים־וחשבונות של הוועד היהודי הלאומי, תיאור ראשיתו של האירגון היהודי הלוחם ושל הוועד היהודי הלאומי והתפתחותם, וכן סקירה על המרד בגיטו, דין וחשבון על פעולת הוועד היהודי הלאומי בצד הארי, איגרת הדין־וחשבון של ד"ר רינגלבלום וד"ר ברמן על הפעולה התרבותית בגיטו וארשה, איגרת למפלגות הפוליטיות, להסתדרות וכו'.

האיגרות והחומר, שנתקבלו מחוץ־לארץ מאת אירגונים יהודיים ומראשי מיפעל הסיוע וההצלה ליהודי פולין, מאת יצחק גרינבוים, יצחק שווארצבארד, אנשל רייס, אריה טארטא־קובר ורבים אחרים, עודדו את רוחם של עסקני הוועד היהודי הלאומי. על אף הטענות שהיו לתנועת המחתרת כלפי האירגו־נים היהודיים בחוץ־לארץ, הרי עצם עובדת המגע עם ציבורי היהודים בעולם היתה לה משמעות מוסרית רבה לגבי תנועת המחתרת.

בשלהי 1943 קיבל הוועד היהודי הלאומי, באמצעות תנועת המחתרת הפולנית, מברק מחוץ־לארץ, שהכיל רשימת אנשים, שהשיגו אפשרות לצאת בדרך בלתי לאֶגאלית לחוץ־לארץ בעזרת נציגות הממשלה. מבין 19 האנשים שברשימה לא היו אז בחיים אלא שלושה בלבד: ד"ר ברמן, לייזר לווין וד"ר רינגלבלום. שלושתם דחו את ההצעה הזאת, לפי שגמרו אומר לקיים את תפקידיהם הציבוריים בפולין עד הסוף.

המשבר בתנועת המחתרת

שלושת החודשים הראשונים של שנת 1944 עברו על תנועת המחתרת היהודית בפולין בסימן של משבר חמור. היתה זו תקופת פעולתה הקשה ביותר. המהלומות באו דחופות בזו אחר זו. העניין התחיל מן ההתקפה על ד"ר ברמן ב־4 בינאואר 1944, כאשר לאחר שורה של ישיבות ופגישות חשאיות מיהר לפגישה נוספת ובקרן הרחובות מארשאלקובסקה ושדרות־ירושלים הוקף על־ידי שלושה סוכני־בולשת, שניגשו אליו בריצה וצעקו: „אתה ד"ר ברמן. אנו ממשטרת־הביטחון." שניים מהם ערכו מייד חיפוש בכליו, אם אין בהם נשק, כיוונו אליו את אקדחיהם, והשלישי שימש כזקיף. אחר־כך גררוהו אל תחנת המשטרה, שם ערכו חיפוש מדוקדק נוסף בבגדיו, נטלו ממנו את כל תעודותיו ואת כספו. בשעת החיפוש, שלווה בגערות ואיומים בלתי־פוסקים, הודיעו הסוכנים, כי הם יודעים, מי הוא ואיזה תפקיד הוא ממלא, שדינו כבר נגזר, וכי יש להם הוראה להובילו אל שדרות שוכה (מרכז הגסטאפו). ברגע המכריע, כאשר כבר עמדו לשים כבלים על ידיו ולהביאו למכונית המשטרה, החלה עמידה דרמטית על המקח אשר למחיר הכופר, והמיקוח נמשך קרוב לשעה.

לאחר שקיבלו סכום כופר גדול, הודיעו הסוכנים שהם „יחסלו" את העניין. מובן מאליו, שד"ר ברמן ואשתו אנוסים היו לעזוב את דירתם „השרופה" עוד באותו לילה, ובן רגע נעשו „בלתי לאֶגאליים" כפולים ומכופלים. במשך חודשים אחדים נאלצו לנדוד מדירה לדירה, אך בסתר המשיכו בעבודתם ועמדו במגע עם תנועת המחתרת באמצעות מקשרים. כעבור זמן קצר הגיעה הידיעה, שהגסטאפו וה„קריפו" ממשיכים בחיפו־שיהם אחרי ד"ר ברמן וכי הוצאו חוזרים לסוכניהם בהבטיחם פרס גבוה בעד תפיסתו. לאחר כמה חודשים השיגה ידה של תנועת המחתרת שניים מבין שלושת הסוכנים.

בסוף ינאואר 1944 החלה הגסטאפו לחפש את דניאל גוזיק, שלאחר הסבל הרב, שעבר עליו בקשר לעניין „בית המלון" ומאסרו, עבד כמה חודשים במרץ רב במיפעל העזרה של המחתרת. גוזיק היה אנוס אף הוא להסתתר במשך זמן רב

בפברואר גילתה הגסטאפו עקבות האירגון היהודי הלוחם. בחוגים המקורבים לאירגון גרמה ההלשנה ל„נפילה בפח" בממדים ניכרים. כמה עשרות אנשים ניספו. הגסטאפו החלה לחפש את מפקד האירגון היהודי הלוחם, אנטק (יצחק צוקרמן). הוא היה אנוס להסתתר. במשך זמן מה היו הוא ועוזריו הקרובים ביותר משותקים.

בסוף פברואר נאסר בידי הגסטאפו עסקן המחתרת הצעיר מ„השומר־הצעיר", אברהם ווארמן והוצא להורג ביריה.

ב־7 במארס 1944 גילתה הגסטאפו מיקלט תת־קרקעי ברחוב גרוייצקה, שבו הסתתר אחד המנהיגים הראשיים של הוועד הלאומי היהודי ושל „פועלי־ציון"־שמאל, ההיסטוריון הנודע, מארגן ארכיון הגיטו החשאי ומנהלו, העסקן הציבורי והלוחם העשוי ללא־חת — ד"ר עמנואל רינגלבלום. במיקלט נמצאו גם אשתו ובנו ועוד 35 יהודים, רובם מחוגי האינטליגנציה. הגסטאפו ידעה מיהו ד"ר רינגלבלום. הם הובילוהו לשדרות שוכה ושם עינוהו נוראות. דרשו ממנו שיגלה היכן נמצא מרכז תנועת המחתרת. ד"ר רינגלבלום התנהג בגבורה ושתק עד הסוף. כעבור ימים אחדים הוציאו להורג אותו ואת כל היהודים שנתפסו עמו. ההרג בוצע על חורבות הגיטו.

במשך אותם החודשים חיפשה הגסטאפו אחרי כל חברי נשיאות הוועד היהודי הלאומי וכולם היו משותקים בתנועו־תיהם כליל או חלקית. ואף־על־פי־כן לא פסקה פעולת המחתרת אפילו ליום אחד. דבר זה נתאפשר בשורה ראשונה הודות לצוות העובדים המסורים, שמילאו מדי יום ביומו את שירותם הציבורי המסוכן.

המהלומות הכבדות שניחתו על תנועת המחתרת חלו בעת ובעונה אחת עם משבר כספי. מחוץ־לארץ לא הגיעו שום סכומים. הוועד הלאומי היהודי אנוס היה להקטין את סכומי־הסיוע ולצמצם את היקף העזרה. האנשים היו צפויים לסכנת רעב, לאובדן דירותיהם, למוות.

עסקני הוועד היהודי הלאומי נאלצו להזעיק ממקומות מחבואיהם את כל תאי המחתרת הפולנית, לתבוע עזרה מיידית. שוגרה איגרת אל המועצה לעזרת היהודים, אל המחלקה למי־עוטים לאומיים ליד נציגות הממשלה, אל תא „וואצלאב", ולבסוף גם ישר אל מיופה־הכוח מטעם הממשלה.

וואצלאב כתב באותם הימים אל הממונים עליו, בין השאר:

„ברצוני למסור לכם על מצבם של האירגון היהודי הלוחם והוועד הלאומי היהודי, שנוצר לאחר גילויי־הגסטאפו השנה. מפקדת האירגון היהודי הלוחם משותקת מחמת הלשנתו של „קאז'יק" גרוכובסקי, בנו של השוער במוקטובסקה 1. נערכים חיפושים אחרי אנטק. אדם (בורובסקי, ד"ר ברמן), המוח והכוח המניע של הוועד היהודי הלאומי משותק. את מקומם של שניהם עמד למלא אדם בעל מרץ ועתיר־זכויות ד"ר עמנואל רינגלבלום. הוא ניספה לפני שבועיים יחד עם 36 אנשים שנמצאו במיקלט תחת המשתלות שברחוב גרוייצקה, כתוצאה מהלשנה. על כל אלה נוסף עוד המצב הכספי הקטסטרופאלי".

נשיאות הוועד הלאומי היהודי שיגרה בשילהי מארס מיברקי־אזעקה אל האירגונים היהודיים המרכזיים: „עוברת עלינו שואה כספית. אלפי אנשים שניצלו מן הטבח ייספו מחמת חוסר עזרה. אנו נדהמים משתיקתכם. מזה חודשים אחדים אין לנו מכם כל ידיעות. חסרים אנו כסף הן להצלת אנשים מן המחנות, והן לעזרה או להגנה. שלחו כסף מייד. הצילו. אנו מחכים.

ב־19 באפריל חל יום־השנה הראשון למלחמת־הגבורה של

גיטו־וארשה. ייהפך היום הזה בכל העולם כולו ליום־מועד לציון המלחמה היהודית המזויינת נגד ההיטלריזם והפאשיזם. (—) ד״ר ברמן (—) י. צוקרמן (—) עו״ד גוטסמאן״.

היהודים היו אז מדוכאים ביותר בשל הדיספרופורציה המשוועת שבין המצב בחזיתות לבין הסיכויים הצפויים לשרידים האחרונים של האוכלוסיה היהודית. אז התחילו כבר ההתקפות הסוביאֶטיות האדירות, הראשונה שבין 10 המהלומות הכבירות של הצבא האדום, שהכריעו את הכף בניצחון על גרמניה ההיטלריסטית. רושם עצום במיוחד עשתה על היהודים כניסת החיילות הסוביאֶטיים לשטחי פולין לשעבר; היהודים ראו בכך את קירבת הניצחון, ובניצחונות האלה תלו את תיקוותם היחידה.

ואולם אותה שעה התחקתה הגסטאפו אחרי עקבות יהודים בוארשה בשקידה ובשיטתיות גדלות והולכות. לעתים תכופות והולכות היו עורכים מצור על רובעים שלמים. סיסמת המצורים היתה: „לחפש אחרי יהודים, שודדים ונשק״. באפריל הוטל מצור על חלק ניכר של הרובע זשוליבוזש, שבו היתה חזקה תנועת המחתרת הפולנית ואשר בו הסתתרו יהודים רבים. נתפסו אז 50 יהודים וכמעט כולם נורו. תפיסתם של יהודים בודדים מסתתרים, כתוצאה מהלשנה בפני הגסטאפו או ה„קריפו״ נהפכה למעשים שבכל יום, ועלתה בעשרות קורבנות. באותה התקופה ניספו בדרך זו בין השאר: המלומד הנודע, פרופיסור לכימיה באוניברסיטת וארשה מ. צנטנרשבר, הדוצנט לנוירו־לוגיה וו. סטרלינג, הכלכלן הידוע וו. לאנדאו ועוד רבים.

הגיטו עדיין הטריד את מוחם של ההיטלריסטים, אף־על־פי שכבר לא היה קיים. יום יום, למן הבוקר ועד הערב נשמעו בוארשה קולות־נפץ חזקים. היו אלה מעשי־ידי חיילי הוואֶר־מאכט שפוצצו את חורבות הגיטו. רחובות שלמים נמחו כליל מעל־פני האדמה. הגרמנים הפעילו רכבת מיוחדת, שבמשך ימים תמימים ללא הפוגה היתה מובילה מן הגיטו אל גדות הוויסלה, לבנים מן הבתים ההרוסים שתחתם מוטלות היו עדיין אלפי גוויות יהודיות, הריסות שהיו ספוגות דם יהודי פשוטו כמשמעו. פה ושם אפשר היה לראות על שפת הוויסלה קרעי ספרים יהודיים מגואלים בדם.

ש. מ. זיגלבוים

את לבם של היהודים, שכבר אפסו כוחותיהם ואשר עצביהם נמרטו במאבק־הקיום, הטרידה כל הזמן המחשבה, כיצד אפשרי הדבר, ש„הדמוקראטיות הגדו־לות״ לא ירצו לעשות מאמץ קטן ביותר לשם הצלת שארית השרידים של העם הנרצח. הת־אבדותו הטראגית, ההפגנתית, של העסקן הבונדאי ארטור זיגלבוים, בימי מרד הגיטו, בלונדון, ברצותו להפגין בדרך זו את מחאתו על אדישותן של „בעלות הברית״ כלפי השמדת העם היהודי, עשתה רושם גדול בקרב יהודי פולין.

עוד בשלהי שנת 1943 כתב הוועד היהודי הלאומי אל האירגונים היהודיים בחוץ־לארץ:

„דם של שלושה מיליונים יהודים פולנים יידרש לא רק מחיות־הטרף ההיטלריסטיות, אלא גם מידי הגורמים האדישים והסרבניים, אשר מחוץ למלים ריקות לא עשו מאומה להצלת העם, שנידון בידי הרוצחים ההיטלריסטיים להשמדה. זה לא ישכח ולא יסלח איש מאתנו״.

באפריל 1944 יצאו ראשי הוועד היהודי הלאומי ממקומות־הסתר וחידשו את הפעולה „על פני השטח״; הם התהלכו ברחוב מאופרים, שינו את מראם החיצוני והרגישו עצמם כלוליינים המהלכים על עברי פי תהום, בהיותם נתונים ביום ובלילה על גבול החיים והמוות. כל יום שהוסיפו לפעול היה כמעט נס, אך הם לא איבדו את אמונתם, קיוו לשיחרור, אף על פי שפיקפקו אם הם עצמם יזכו להגיע ליום זה.

במאי 1944 כתבו ראשי הוועד היהודי הלאומי והאירגון היהודי הלוחם בדו״ח אל אירגוני תנועת הפועלים בארץ־ישראל:

„על אף הסיוט שבחיינו, אין אנו מאבדים את התיקווה, ששעת השיחרור ממשמשת ובאה.

בהיותנו רחוקים מכם, כאשר ימי דם וייבשות מכוסות תלי תלים של גוויות מפרידים בינינו, הרינו שולחים לכם ברכת אחים. לא רבים מאתנו נותרו בחיים. אנו חיים, לוחמים ועובדים בסכנת־מוות מתמדת. במצבנו, שבו עלולים אנו כל רגע להיפרד מן החיים, רצוננו הוא, כי תדעו ותמסרו לפועלי ארץ־ישראל, שהפועלים היהודים בפולין מילאו את חובתם האחרונה. הם נלחמו בנשק ביד על כבוד העם היהודי ונפלו במאבק בלתי שווה. את רוחם עודדה האמונה בעתידה של ארץ־ישראל יהודית, פועלית, סוציאליסטית. בשם הפועלים שנותרו בחיים ובשם הנוער היהודי עתיר־הגבורה, שהקריב את קורבן־הדמים הגדול ביותר, הננו אתכם לחופש ולשיחרור״.

יום־השנה הראשון למרד גיטו־וארשה הועלה בתנועת המח־תרת בפולין באורח חגיגי. המועצה לעזרת היהודים אישרה בישיבתה המיוחדת באמצע אפריל 1944 החלטה, המסתיימת:

„הדרך ההולמת ביותר לכבד את יום־השנה לקרבות גיטו־וארשה ואת זכרם של הלוחמים שנפלו עם נשק ביד ושל מיליוני הנרצחים מבין הציבור היהודי בפולין, היא הגשת עזרה רבה ככל האפשר על־מנת לאפשר לשרידים שנשארו בחיים לקיים את נפשם ולהמשיך במאבק לשיחרור משותף״.

החלטה זו נשלחה למוסדות תניעת המחתרת הפולנית והיהו־דית. כמו־כן נשלחה איגרת אל מיופה־הכוח מטעם הממשלה בהצעה שיפרסם מינשר אל הציבור הפולני בקשר עם יום־השנה למרד. באיגרת חגיגית מטעם מועצת העזרה ליהודים אל ועדת־התיאום של הוועד הלאומי היהודי וה„בונד״ נאמר:

„ביום־השנה המכאיב הראשון למאבק הגבורה, הפוקד עתה את העם היהודי ועמו יחד את העולם התרבותי כולו, אנו מתכבדים למסור לידי ועדת־התיאום כנציגת כל הציבור היהודי, דברי הערצה וכבוד — לזכרם של גיבורי האירגון היהודי הלוחם, שנפלו במלחמה בלתי־שווה נגד הרוצח ההיטלריסטי הגדול.

כן יש לנו הכבוד למסור לידיכם בשם הדמוקראטיה הפולנית את הבעת רחשי־ההערצה והכבוד לזכרם של מיליוני היהודים נטולי־המגן בפולין, שנרצחו באכזריות בידי הפראים הגרמנים.

אנו רוצים להדגיש, כי שיתוף־הפעולה בין המועצה לעזרת היהודים לבין ועדת־התיאום, שמקורה במניעים נוצריים וכלל־אנושיים נעלים ביותר וראשיתה בשעות הטראגיות ביותר לשני עמינו, יש בו משום ערך שריר וקיים, שישמש אבן־פינה ליחסים ההדדיים בפולין החופשית.

המועצה לעזרת היהודים מתכבדת להודיעכם עם זאת, כי בזמן הקרוב ביותר היא תעלה את ההצעה הרשמית לקרוא עוד עתה, בימי־הכיבוש, את רחובות וארשה שהיו עדים לקרבות התהילה של האירגון היהודי הלוחם בשמותיהם של ראשי המאבק המזויין ומלחמת־הגבורה.

(—) סלאבינסקי (טדיאוש רק) (—) לוקובסקי (מארק ארטשינסקי).

איגרת המביעה רחשי־כבוד לחללים קיבלה ועדת־התיאום גם ממחלקת המיעוטים הלאומיים של נציגות הממשלה. תחנת־הראדיו „שביט" שידרה שידור מיוחד, ואולם העתונות „הרשמית" הסתפקה בציון צנוע של יום־השנה. מאמרים גדולים יותר להערכת המרד הופיעו רק בעתונות הפפ"ר („טריבונה וולנושטשי" ו„גלוס וארשאבי"), רפפ"ס („רובוטניק") והמפלגה הדאֶמוקראטית הראדיקאלית („גלוס דאֶמוקראטי"). שום הודעה רשמית לא הופיעה מטעם המיופה־כוח מטעם הממשלה או מטעם „מיפקדת הכוחות המזויינים", דבר שעורר התמרמרות רבה בקרב העסקנים היהודים.

יום האחד במאי 1944 הוחג על־ידי עסקני השמאל של תנועת המחתרת היהודית באורח מיוחד במינו: במועדון המרכזי של „פועלי־ציון"־שמאל שבצד הארי, שהיו בו שלושה מחבואים ושהיה בנוי על־פי כללי הקונספיראציה החמורה ביותר. במשך היום נתקיימה ישיבת האקטיב המרכזי של המפלגה.

גם שאר אירגוני הפועלים היהודים חגגו את האחד במאי במועדוניהם החשאיים.

ב־10 במאי 1944, חגג קומץ לוחמי הארגון היהודי הלוחם שנותרו בחיים את יום־השנה להצלתם. היתה זו אחת הפגישות המועטות במחתרת, שהיה בה על מה לשמוח.

החזית המתקרבת, הקרב המכריע בין ברית־המועצות לבין גרמניה ההיטלריסטית וכן השפעתו הגדלה והולכת של השמאל הפולני גרמו לעליית המתח הפוליטי בתנועת המחתרת הפולנית ולעצבנות רבה בחוגי הנציגות הממשלתית והא"ק. מיום ליום גדלה בחוגים אלה השפעת הגורמים הריאקציוניים הקיצוניים. הלה התקרבות בין ה„סאנאציה" ל„אנדציה" ולאירגונים פאשיסטיים גלויים כגון „הלאומיים־ראדיקאליים" שהיו בעלי עמדה אנטישמית ברורה. במארס 1944 צורפו רשמית כנופיות „הכוחות המזויינים הלאומיים" אל ה„ארמיה קראיובה" והן נתקבלו בחמימות על־ידי הגנראל בור־קומורובסקי. עובדה זו עוררה זעם גדול בכל תנועת המחתרת הדאֶמוקראטית וחרדה רבה בין העסקנים היהודים. חוגים דאֶמוקראטיים יותר, אף כי מתונים, של הא"ק, כגון קבוצת „דרכים חדשות", שעמה נמנה בין השאר גם ואצלאב, התקוממו נגד מעשה זה.

לידיעת האירגונים היהודיים הגיעה העובדה, שמנהל הוועדה לענייני־חוץ ליד נציגות הממשלה פירסם מאמר אשר בו הוא קובע את ההנחה, כי גם לאחר כל מה שאירע, עוד ייוותרו לאחר המלחמה יהודים רבים מדי וכי יהיה צורך להקים בשבילם שטח סגור מיוחד במזרח...

האירגונים היהודיים הגישו למחלקה לענייני המיעוטים הלאומיים ליד הנציגות הממשלתית הצעה בדבר חילופי אזרחים יהודים בעיקר, באזרחים גרמנים, שיישארו בשטחי בעלות־הברית. ההצעה הועברה לנציגות הממשלתית, שהשיבה:

„את המיברק מסרתי למחלקת הנשיאות של נציגות הממשלה בצירוף הערכתי האישית השלילית. שכן נראה לי, כי האזרחים הפולנים, בעלי לאומיות יהודית, אינם מהווים ציבור נפרד, בעל זכויות מיוחדות, שבנוגע אליו אפשר לנהל בשטח הבינלאומי שיחות אחרות מאשר בנוגע לאזרחים פולנים, בעלי לאומיות פולנית". דברים אלה נכתבו בימים שבהם רצחו ההיטלריסטים את שארית שרידי היהדות הפולנית.

כעילה לפתיחת מסע אנטישמי גלוי שימשו לגורמים „הרשמיים" הידיעות על מיקרי „עריקת" יהודים מצבאו של הגנראל אנדרס, הן במיזרח התיכון ובארץ־ישראל והן באנגליה. לאירגוני המחתרת היהודיים היה ברור, כי „עריקות" אלו נגרמו מחמת האנטישמיות ששררה בצבאו של אנדרס. המחלקה למיעוטים הלאומיים ליד נציגות הממשלה ניסתה להשפיע על ועדת־התיאום של הוועד היהודי הלאומי וה„בונד" שיפרסם הצהרת־גינוי ביחס למיקרי העריקה, אך הצעה זו נדחתה בו במקום על־ידי ועדת־התיאום. כן נדחתה הצעת הנציגות הממשלתית שהאירגונים היהודיים יצטרפו אל „המועצה לאחדות לאומית" שהיתה מעין תחליף לבית־הנבחרים החשאי ליד הנציגות הממשלתית. ה„בונד" גילה בנקודה זו היסוסים מסר־ימים, אך הרוב השמאלי של הוועד הלאומי החליט לא להשתתף בשום פנים ב„פארלאמנט" ריאקציוני זה. בהשפעת הוועד היהודי הלאומי סירב גם ה„בונד".

עמדה זו ציננה עוד יותר את היחסים בין נציגות הממשלה לבין תנועת המחתרת היהודית ואפילו בינה לבין המועצה לעזרת היהודים. באותם הימים נשלחה איגרת מאת מנהל המחלקה לענייני המיעוטים הלאומיים אל נציג הוועד היהודי הלאומי, כי „בתנאים אלה העבודה היא בלתי־אפשרית, ואודה כי אין לי חשק לשמש תיבת־דואר ונושא־מכתבים להעברת כספים בלבד".

המתיחות ביחסים הגיעה לשיאה, עם הידיעה המזעזעת, שיחידה של הארגון היהודי הלוחם בכפר ליד קונייצפול שבגליל צ'נסטוכובה נרצחה בידי כנופיה של נ.ש.ז. או של א"ק. 13 לוחמים מן הגיטו הוארשאי, שהצילו עצמם מציפורני ההיטלריסטים מצאו את מותם מידי הפאשיסטים הפולנים.

ועדת־התיאום והארגון היהודי הלוחם הרימו קול זעקה בכל המוסדות של תנועת המחתרת הפולנית. המועצה לעזרת היהודים שיגרה מייד איגרת אל מיופה־הכוח הממשלתי.

העתונות הדאֶמוקראטית הפולנית החשאית ועתוני פפ"ר בראשה פתחה במערכה נמרצת נגד מעשי־הרצח האיומים האלה. ביטאון הפפ"ר פירסם שורת עובדות על מעשי־הרצח.

עובדות נוספות על שיתוף־פעולה בין כנופיות נ.ש.ז. עם הגסטאפו, הז'אנדארמריה והוואֶרמאכט ב„פעולת" רציחת „יהודים וקומוניסטים" נתגלו אחר־כך.

כנופיות הנ.ש.ז. רצחו אפילו עסקנים דאֶמוקראטיים, שהיו קשורים עם הא"ק, במיקרה שאלה התנגדו להסתננותם של הרוצחים הפאשיסטים מנ.ש.ז., וביחוד כאשר עסקנים אלה היו ממוצא יהודי. כך ניספו מידיהם במחצית שנת 1944: ההיסטוריון הפולני המובהק, הפרופיסור באוניברסיטה הוארשאית מארצלי האנדלסמן, ואחד מראשי הקבוצה „דרכים חדשות", הדוצנט לודביק ווידרשאל — שניהם ממוצא יהודי, וכן העסקנית הדאֶמוקראטית הנודעת, מפקחת העבודה האלינה קראהלסקה. רצח זה עשה רושם מזעזע בתנועת המחתרת.

התמרמרות רבה בחוגי המועצה לעזרת היהודים ובאירגונים היהודיים עוררה העובדה, כי בהוצאות „הרשמיות" של נציגות הממשלה בלטו לעתים קרובות גילויי התקפה אנטישמית.

מצב זה הניע את המועצה לעזרת היהודים שתדרוש שוב ראיון עם מיופה־הכוח של הממשלה. הראיון נתקיים ב־17 ביולי 1944. נציגי המועצה לעזרת היהודים הדגישו, כי האווירה בשאלת היהודים והפעולה לעזרת היהודים הורעלה לאחרונה במידה חמורה. אחת הסיבות היא העמדה הבלתי־נכונה מצד חלק מסויים של עתונות המחתרת, העוסקת בתעמולה אנטי־

שמית. גם פירסומים ידועים של הנציגות הממשלתית, כגון „נובי ווספולני דום" („הבית המשותף החדש"), המוצא על־ידי האגף לחקלאות שליד הנציגות הממשלתית, מכילים קטעים אנטישמיים. נטיות אנטישמיות בולטות גם בחוברת „המלחמה האימפריאלית", אשר פורסמה בידי קבוצה, שנתמכה על־ידי הנציגות. המועצה סבורה, כי מן ההכרח הוא לפעול נגד המערכה האנטישמית בעתונות המחתרת. המועצה תבעה לשים קץ למעשי־הרצח המתועבים של נ.ש.ז. והציעה, שמיופה־הכוח יפרסם הודעה שתגנה את מעשי הרצח של נ.ש.ז. ותוקיע את כל הגילויים האנטישמיים. אילו פורסמה הודעה כזאת בכל עתונות־המחתרת, היה בה כדי להפיג הלכי־הרוח העוינים.

בראיון נמסרו ידיעות מפורטות על עובדות של מעשי־רצח אשר בוצעו בידי כנופיות הנ.ש.ז., ביחוד על רציחת חלק מיחידת הארגון היהודי הלוחם ליד קונייצפול בידי כנופייתו של פלוני „זשביק". מבין 24 אנשי היחידה נרצחו 11. האזעקות מצד הארגון היהודי הלוחם וועדת־התיאום בעניין רציחת קבוצה של 18 יהודים בכפר וויגודה ומעשי־רצח אחרים לא הביאו כל תוצאות. ביוזפוב שליד וארשה הקימו אנשי נ.ש.ז. ארגון, שמתפקידו לגלות יהודים ולרצחם נפש. עתה, עם צירוף נ.ש.ז. לא"ק, חלה האחריות למעשי־רצח אלה על הא"ק. המועצה מציעה, שמיופה־הכוח הממשלתי יפרסם הודעה, המוקיעה את מעשי־הרצח של נ.ש.ז., ואילו הא"ק יפרסם פקודת־יום בעניין זה לכל היחידות בארץ.

נידונה גם בעיית המחנות. ברגע שההיטלריסטים יתחילו בנסיגה, צפויה לכל כלואי המחנות סכנה של טבח כללי. בתחומי פולין מצויים עתה למעלה מ־20 מחנות ליהודים ובהם כ־80 אלף אסירים. כן קיימים הרבה מחנות־ריכוז מעורבים לפולנים ויהודים כאחד, כגון אושביינצים, טרבלינקה, מיילץ ועוד. בשעת־המיפנה מן ההכרח יהיה להשתמש באמצעים יוצאים מן הכלל להגנת המחנות, על־מנת להציל עשרות אלפי אנשים מהשמדה ודאית. המועצה מציעה דיון דחוף בשאלה הזאת ואולי אף פנייה לבעלות־הברית בבקשת עזרה.

אשר להגדלת העזרה הודגש, כי מיספר הנזקקים הנמצאים בטיפולו של הוועד הלאומי היהודי בוארשה עצמו מגיע לכדי 5600 איש. יחד עם הנתונים לחסות המועצה לעזרת היהודים וה„בונד" מגיע מיספר הנמצאים בטיפול ל־12 אלף איש בערך, מלבד אלה שבערי־השדה. כמו כן יש הכרח להמציא לנזקקים סכום מסויים, שיוכלו להשתמש בו בימי־המיפנה.

מיופה־הכוח הממשלתי בתשובתו על דרישות נציגי המועצה דחה את הטענה, שבפירסומי הגופים הרשמיים מתפשטות נטיות אנטישמיות. אשר לאווירה הכללית ביחס ליהודים, הרי תלוי הדבר בשני הצדדים. המיקרים התכופים של „מסירת" בעלי־החסות הפולנים על־ידי היהודים עוררו תגובות של מורת־רוח. התנהגותן של יחידות פארטיזאניות יהודיות, שאנוסות היו לשדוד ולהחרים מיצרכי־מזון אצל האיכרים על־מנת שיוכלו להתקיים — עוררה תגובות שליליות בקרב האוכלוסיה. הידיעות על עריקת יהודים מן הצבא הפולני, ביחוד על עריקתם של 2000 (?) יהודים מן הגייס ה־2 במיזרח הקרוב — הוסיפו שמן למדורה. הן נתקבלו כהפגנה אנטי־פולנית. בעתונות היהודית באמריקה משתוללת תעמולה אנטי־פולנית. על היחס הרע אל היהודי משפיע גם זיכרון התנהגותם בשטחים שהיו כבושים בידי הסובייטים.

מיופה־הכוח מבטיח להגיב על מעשי־הרצח של נ.ש.ז. ועל מעשי הסחטנות, אך אינו מבטיח לפרסם בעניין זה הודעה; אין הוא סבור, שהשעה הנוכחית כשרה לכך.

אשר למחנות, הרי יש יסוד לדאגתה של המועצה, אך ההגנה עליהם קשה ביותר לביצוע. נשמעה האשמה כלפי המועצה לאחדות לאומית, שאפשר היה לשחרר את אסירי מאידאנק בשעת פינוי המחנה. נתמנתה ועדת־חקירה מיוחדת שקבעה, כי שיחרור האסירים לא היה בר־ביצוע. את שאלת המחנות הוא יברר עוד עם מפקד הא"ק ויפנה בהצעות מתאימות ללונדון. אשר לבעיות הכספיות — הבטיח מיופה־הכוח הממשלתי להגדיל את ההקצבה. כל הראיון כולו עבר באווירה של קרירות ספוגת מתיחות ואי־אימון הדדי.

במחצית שנת 1944 החלו להגיע לאירגוני המחתרת הפולניים וביחוד למועצת העזרה ליהודים, ידיעות מעוררות חרדה מן האירגון החשאי הבינלאומי במחנה הריכוז באושביינצים על רציחתם של מאות אלפי יהודים מהונגריה באותו מחנה. בראש האירגון החשאי באושביינצים עמד יוזף ציראנקייביטש, עסקן סוציאליסטי נודע. המועצה לעזרת היהודים פנתה מייד באיגרת אל מיופה־הכוח הממשלתי בתביעה לפתוח במערכת מחאה בינלאומית, להזעיק את העולם באמצעות הראדיו ולקרוא להתערבות מיידית על־מנת לשים קץ לטבח הזה. אך הפעם לא נעשתה בידי נציגות הממשלה שום פעולה כל עיקר. הפנייה של המועצה לעזרת היהודים נשארה ללא כל מענה.

נוכח המצב החדש הזה החליטו אירגוני המחתרת היהודיים לפתוח בפעולה עצמאית. במאי 1944 פורסמה מטעם ועדת־התיאום חוברת מזעזעת, כתובה בידי אחד המשתתפים במרד בטרבלינקה, יענקל וויירניק, בשם „שנה בטרבלינקה". החוברת הופצה בפולין ואף נשלחה בדרך חשאית לחוץ־לארץ. ביוני 1944 הוציא הוועד הלאומי היהודי, למטרות תעמולה למען פעולת העזרה ליהודים, כרך שירים קטן, „מן התהום", שהוקדשו למארטירולוגיה של היהודים ולמלחמתם. כרך זה נפוץ בדרכים שונות בידי המחתרת הפולנית בחמשת אלפים טפסים. באיסוף החומר הגיש עזרה הסופר הפולני־יהודי אדולף רודניצקי. בעיבודו סייע הסופר הצעיר יעקב יארוסלאב רוט.

ב־22 ביולי 1944, ביום־השנה לחיסול גיטו וארשה, הפיץ הוועד היהודי הלאומי כרוז פרוגרמאתי בשם „קול מן התהום":

„ביום־השנה השני לפרוץ „אקציית־החיסול" של הגיטו הוארשאי פונה לעולם קולם של היהודים הפולנים, שניצלו ממבול־הדמים.

...הציבור היהודי בפולין נרצח כמעט עד תומו. מבין שלושה מיליונים וחצי המיליון יהודים לא נותרו עוד בחיים אלא 200 אלף בלבד. קרוב ל־95 אחוזים של האוכלוסיה היהודית מתו מות־עינויים. מבין 200 אלף הנותרים — כ־80 אלף מתגוננים בתנאים האיומים של מחנות־הריכוז; כ־80 אלף מוחזקים בגיטו לודז', הסגור באופן הרמטי, בתנאי השתוללות של מגיפת־רעב, ואלו קומץ קטן מסתתר ברובעים „אריים" של הערים הגדולות או חיים חיי־מערות או חיי־נע־ונד של חיות נרדפות ביערות. קבוצות נוער לא רבות, המורכבות מן הנוער הפעיל ביותר, משתתפות במאבק הפארטיזאני, המאורגן או ה„פראי".

במחנות הריכוז — עבודת־פרך, הרעב והמחלות עושים שמות בקרב האנשים. לחלות אסור: לכל חולה — כדור בראש. כל כמה ימים — „סלקציות" ומשלוח „לדוד", „לגאזים". ברובעים ה„אריים" — אימת־מוות ביום ובלילה, צילם המתמיד של חיות־הטרף של הגסטאפו, הס"ס והז'אנדארמריה, בני־הבליעל מן המישטרה הכחולה, הסחטנים והמלשינים — אותם תנים החיים על הטראגדיה האנושית העמוקה מני תהום. אין יום, שבעטיים של בני חלאת החבלה הללו לא ייספו עשרות אנשים בוארשה עצמה.

בפולין שוב אין כמעט ילדים יהודיים. הגדמנים רצחו 99 אחוזים מילדי היהודים. במחנות הקיימים אין לילד היהודי זכות־קיום. אם עוד ישנם שם ילדים מועטים, הרי הם חיים סמויים מעיני המשגיחים. הילדים שהגרמנים מגלים אותם, מוצאים להורג. בכל פעולות הטבח, הקורבנות הראשונים הם הנשים והילדים.

...בימי פעולת־ה„גירוש" הגדולה הדאשונה בואדשה (יולי—ספטמבר 1942), לא היו (מצד היהודים) אלא פעולות־הסחה וחבלה בודדות. הטראגדיה הבלתי־פוסקת של אשליות ועינויי התקווה בלמו בקדב ההמונים הרחביב את רצון המאבק לחיים ולמות. הלוחמים משוללים היו יכולת לחימה מאין כל נשק ותחמושת. לאחר האקציה הראשונה, משנתגלתה עוצמת השואה, כאשד נתבררה ללא צל של ספק שאיפת ההיטלריסטיב להשמדה גמודה של היהודים, החל דעיון ההתנגדות לתפוס את המקום הראוי בחוגי האקטיב הציבורי היהודי.

...אל הוועד הלאומי היהודי נצטרפו כמעט כל האירגונים היהודיים הפעילים, הדאָמוקראטיים, והמתקדמים, ציונים וסוציאליסטים, ובשודה ראשונה ההסתדרות הציונית, מפלגת הפועלים „פועלי־ציון" ימין ו„פועלי־ציון" שמאל, החלוץ, הסתדדויות־הנוע־ הציוניות־סוציאליסטיות השומד־הצעיר ודרור ועוד שורה של אירגונים וקבוצות. הוועד הלאומי היהודי צידף לפעולותיו הרבה עסקנים של אידגוני הסעד המדכזיים ואירגוני העזדה ההדדית וחוגים רחבים של בלתי־מפלגתיים. מחוץ לתחומי הוועד הלאומי היהודי לא נותר אלא הבונד בלבד, שאתו הוקמה ועדת־תיאום. על אף ההבדלים הדעיוניים והבדלי השקפת־העולם שבין הגופים המשתתפים, הם התאחדו כולם למלהמה מזויינת נגד האוייב. במשך זמן קצר נהפך הוועד הלאומי היהודי להיות הנציגות הציבורית־פוליטית הדאשית של מחתדת הגיטו. על בדכי הוועד הלאומי היהודי קם האירגון היהודי הלוהם, זה שביצע את הגנת־הגבורה של גיטו־וארשה, אירגן את הקרבות המפואדים בגיטו ביאליסטוק ובכמה ערים אחדות. את הגדעין באידגון היהודי הלוחם היוו יחירות האירגונים המשתייכים לוועד היהודי הלאומי. מבין 22 היחידות של האירגון היהודי הלוחם אשר לחמו בוארשה, 18 יחידות השתייכו לוועד הלאומי היהודי, 4 — לבונד. מבין 6 חברי המפקדה של האירגון היהודי הלוחם נמנו 5 עם אירגוני הוועד הלאומי, 1 — עם הבונד. המפקד העליון של האירגון היהודי הלוחם היה מרדכי אנילביץ, ראש השומר־הצעיר. דובם המכריע של הלוחמים באידגון היהודי הלוחם באו מאירגוני פועלים ונוער, שלחמו בתהום היהודי לעצמאות ודאָמוקדאטיה, לריפובליקה יהודית עממית באדץ־ישראל. מאות לוחמים נפלו בקרבות, כשהם חדודים תקווה, שמותם לא היה לריק, שהוא יהיה אחד היסורות, אשד עליהם יבנה העם היהודי עתיר נאה יותר. הם שאפו עידוד ואמונה בהכרה, שאין הם בני שבט התם לגווע, כי־אם חלק של העם היהודי, הלוחם בכל העולם לשיחרודו.

השואה שעבדה על הציבור היהודי בפולין ובכל אידופה כמעט — היא הטדאגדיה הגדולה ביותר בתולדות העם היהודי. הגרמנים רצחו למעלה מ־5 מיליוני יהודים. באירופה המזדחית אבד החלק הדינאמי והיוצר של העם. נהדסו מאות מוסדות ציבודיים, פוליטיים, כלכליים, תרבותיים, מדעיים, אמנותיים. ואולם היטלר לא השיג את מטרתו ולא יוכל להשיגה! עם ישדאל חי! מבין 17 מיליונים נהרגו למעלה מ־5, אך העם היהודי בן 12 המיליונים לוהם בייתר מרץ ועוצמה על קיומו ועל עתיד טוב יותד. המוני היהודים בכל העולם כולו מרגישים עמוק בטראגדיה שלנו, סובלים יחד עמנו, עושים את כל האפשר, על־מנת להזעיק את העולם כולו, שיירע את מצבנו ויבוא לעזרתנו. הם לוחמים עתה בתנופה ובהתלהבות לשיקום החיים היהודיים, לתחייה ציבורית וכלכלית. תמורת ימי הדם היהודי השפוך לא יתכן אלא גמול היסטורי אחד — מדינה יהודית עצמאית, דאָמוקדאטית, שבה ייגתנו לעם היהודי המעונה אפשרויות מלאות להתפתחות ולקיום של יצירה.

בשאיפות השיחדור שלנו אנו דואים את עצמנו קשורים קשרי סולידאדיות כנים עם כוחות הדמוקדאטיה הלוחמת והקידמה הציבורית. הפאשיזם וההיטלריזם הם אויבנו המשותף, הם האוייב־האיום של האנושות כולה. מלחמתם של הלוחמים היהודים היתה חלק ממאבק־העמים הכללי של הפאשיזם. את המאבק לשיחרוד חברתי ולאומי של המוני היהודים רואים אנו כחוליה במאבקם של כל העמים לשיחרוד כלל־אנושי ולבניין חברתי חדש. בשאיפותיהן לעצמאות נשענות תנועות הקידמה של העם היהודי על הברית המשולשת של בעלות־הברית, על אדצות־הבדית, אנגליה וברית־המועצות. את כל תקוותו תולה העם היהודי בכוחות הדאָמוקדאטיה ועולם העבודה, שלא פעם נתנו ביטוי לדגשי אהדתם למאבקם של המוני היהודים ולשאיפותיהם.

קשרים עמוקים ולבביים במיוחד קושרים אותנו עם המחתדת הפולנית הדאָמוקראטית והלוחמת. עינינו פקוחות לרווחה. ידוע גם ידוע לנו, כי חלק מסויים בציבור הפולני עריין נגוע באנטישמיות, באותו גידול ריאקציוני, שהכובש מטפחו ומגדלו בשקידה. יודעים אנו, שעל הקרקע של הלכי־הדוח הללו צמח הטפיל הנודא של מעשי־סחטנות והלשנה — סיוטי־האימים של היהורים הניצולים. על שום כך יבהירו על הרקע הזה בייתר־שאת המעשים הנעלים הרבים של עזרה מרצון ושלא על־מנת לקבל פרס מצד הגודמים הדאָמוקדאטיים והפועליים בציבור הפולני. עמידתו ההומאניטארית הנעלה של חלק ניכד מבין אנשי־הרוח הפולנים, עסקני מפלגות וזרמים שונים והרבה אנשים פשוטים וטובים, תיהדת בלבם של יהודי פולין לנצח. מלחמת העם הפולני למען פולין עצמאית ודאָמוקדאטית באמת מעוררת בנו רגשי אהדה וסולידאריות עמוקים. השאיפות לרמוקראטיה ולעצמאות של העם הפולני קשורות בעינינו קשד אורגאני עם השאיפות המקבילות לעצמאות ולדמוקראטיה של המוני היהודים בכל העולם. אנו מאמינים, שהרמוקראטיה הפולנית הלוהמת תגלה הבנה מלאה לא דק לפעולת העזרה ליהודים, כי אם גם לגבי מטדות השיחרור הדחבות יותד של הדאָמוקראטיה היהודית. אנו שואפים לא רק לשווי־זכויות אזדחיות ולאומיות או לאוטונומיה לאומית. אנו שואפים גם לעצמאות מדינית, המבטיחה לעמים את התנאים החיוניים להתפתחות מלאה וקושדת אותם עם עמים חופשיים אחרים ברוח הסיסמה: „בני־חורין עם בני־הורין, שווים עם שווים!" אנו שולחים לפולין הדאָמוקראטית במחתרת את בדכתנו הקרבית: „בעד חירותכם שלכם ושלנו!"

אחים במחנות! ידוע לנו באיזה תנאים אתם חיים ומתענים. עוד צפויים לכם שעות קשות ואעפ"כ אל תאבד תקוותכם! אל ירפו יריכם!

אחים המסתתרים במיקלטים וב„בונקרים"! שעת־השיחדוד ממשמשת ובאה! לא יעברו עוד ימים רבים וצבאות בעלות־הברית ישחקו בכוחות משותפים לעפר את המפלצת ההיטלריסטית. החזיקו מעמד! יום נקם ושילם קרב ובא!

אך אם יעלה בגורלו של מישהו מאתנו ליפול לפני בוא שעת־השיחדור, נזכור נא, שסיסמתנו היא: „אם ליפול, רק בקרב!" כל אחד מאתנו כבר ראה את המוות עין בעין. המוות שוב אינו נורא לנו.

אך אלה מבינינו, שעריין חיים ואשר יש להם האפשרות להתהלך באורח חופשי, חייבים חלף הצלתם לשלם בעבודה למען האחדים, למען הצלת אחים לגורל איום, הושטת העזרה הדדושה להם. ייסורים גדולים מצרפים ומטהרים. בדין שהם יעלו את כולנו מעל לצדכים והאופקים האיגואיסטיים. כל יהודי ניצול חייב להיות חייל בצבא העזרה העצמית והמאבק היהודי, לוחם לרמוקראטיה ולשיחרור.

וארשה, 22 ביולי 1944.

הוועד היהודי הלאומי"

הוועד היהודי הלאומי דאג אז מאד לקיום הארכיון החשאי, לאיסוף כתבי־זיכרונות, מיסמכים ותעודות מן הגיטאות, המחנות ומן הצד ה„ארי" על מלחמת היהודים ועל סבלותיהם. הוא השפיע באורח שיטתי על הנתונים לטיפולו שיעלו על הכתב את זיכרונותיהם וחוויותיהם. במחצית 1944 היה בידי התחנות השונות של הוועד היהודי הלאומי הרבה חומר, אשר בחלקו אבד בימי המרד הפולני בוארשה. בעבודה הארכיונית עסק בראש וראשונה ד"ר עמנואל רינגלבלום, ובימי שבתו במחבוא כתב חיבורים רבי־ערך, שרק חלק מהם נשתמר. מלבדו כתבו מזכירו, הרש וואסר, הסופרת, רחל אוירבך ועוד. בשמירת ארכיון המחתרת עסקה, תוך סיכון הייה, בתיה ברמן.

עלתה גם המחשבה על הוצאת כתב־עת יהודי קבוע של המחתרת מטעם הוועד היהודי הלאומי, אך התוכנית לא בוצעה.

המרי והמרד בגיטו

מאת ד"ר יוסף קרמיש

בתקופת ההשמדה „השקטה", שנקטו הגרמנים לגבי גיטו־וארשה (מאז הקמתו ועד ל„אַקציה" הגדולה ב־1942) לא הצליח האויב לשבור את האוכלוסיה היהודית, לא ברוחה ואף לא בגופה. אומנם, תהליך ההשמדה המתוכננת — ביחוד הרצח על־ידי הרעבה, הביא לגרמנים הצלחה מסויימת: ברבע האחרון של שנת 1941 נרשמו בגיטו 13.781 מיקרי־מוות, שפירושם היה תמותה של 14% לשנה, לעומת 1,2% מיקרי־מוות בשנים 1931—1935. בשנה הראשונה להקמת הגיטו מתו 50 אלף יהודים מקרב השכבות העניות ביותר של האוכלוסיה. אוכלוסיית הגיטו, שעוד במארס 1941 מנתה 445 אלף נפש — ומהם 130 אלף בערך (דהיינו 29%) שהובאו לוארשה מן הסביבה וכן גולים ופליטים, שהיו מאורגנים ב־60 ומעלה קבוצות של בני־עיר (לאַנדסמאַנשאַפטים) — ירדה איפוא במשך שנה ומחצה במידה עצומה, עד שביולי 1942 (ערב „אַקציית"־ההשמדה) שוב לא מנתה אלא 370 אלף לערך.

על אף האבידות הכבידות ומס־הדמים הנורא, פיתחה אוכלוסיית הגיטו, שחדורה היתה שאיפה עזה לחיות ולבלות את האויב, כוחות רוחניים גדולים ומרץ עצום במאבק על קיומה. „נושרים העלים מעל העצים" — התבטא בצורה ציורית אחד מסופרי הגיטו על התמותה ההמונית בגיטו — „אך הגזע עומד איתן ומצפה לשמש האביב."

החיים הכלכליים של הגיטו לא שותקו תחת המהלומות הכבדות של השילטון, אלא הסתגלו לתנאים האַנורמאליים של ניתוק ובידוד ואף זכו להישגים חשובים.

בהברחת צורכי אוכל נפש, בחוש־ההמצאה, ביצירת ענפי־פרנסה שלמים, שהלקוח היחיד היה הסוחר הנוצרי, בהשגת חומרי־הגלם ההכרחיים לצורך הייצור, בשעה שהגיטו סגור ומנותק מכל מקורות חומרי־הגלם, וביצירת קשרים עם הצד האַרי שמעבר לחומות הגיטו — בכל התחומים האלה באו לידי ביטוי הדינאמיות הכלכלית וההתנגדות הכלכלית של הגיטו.

תחת האיצטלה של אירגוני־עזרה יהודיים מרכזיים התרכזו כמעט כל החיים העצמאיים של היהודים — הן הפעולה הציבורית־פוליטית והן הפעולה התרבותית.

למרות הטאֶרור הרצחני פעלו בגיטו כמעט כל המפלגות הפוליטיות והזרמים הרעיוניים. החיים הרעיוניים ירדו למחתרת ועל ידי כך נעשו עמוקים יותר.

קיימת היתה עתונות מחתרת מסועפת. לשם עידוד רוח ההתנגדות הפאסיבית, שעתונות־המחתרת ראתה אותו כאחד מתפקידיה העיקריים, היתה זו מביאה אינפורמאציה על מעשי החבלה, ההתנגדות והמלחמה נגד הכובש מצד אחד ועל כל תופעות תהליך הריקבון, שהחל להתפשט בשורות האויב, מצד שני. בכך סייעה העתונות החשאית במידה לא מעטה לחלץ את הגיטו ממצב של יאוש ואחלת־יד.

שליחות מיוחדת מילאה עתונות־הנוער החשאית, שחישלה את רצונם ואת אופיים ושימשה להם מורה־דרך רעיוני.

שלושה זרמים רעיוניים התבלטו בימי הגיטו ותפסו מקום בראש בחיים הפוליטיים: התנועה הציונית, בעיקר אירגוני־הנוער של תנועות־הפועלים הציוניות: „דרור" („פרייהייט־החלוץ"), „השומר־הצעיר"; ואחר־כך „גורדוניה", „עקיבא" ו„הנוער הציוני". ולבסוף ה„בונד" והקומוניסטים.

פעילות רבה ציינה גם את אירגוני „פועלי־ציון" (שמאל וימין), הציונים הכלליים, הרביזיוניסטים, וביחוד אירגון־הנוער שלהם, „בית"ר".

ידיעות על פעילותו המחודשת והערה של „החלוץ" יש לנו עוד מן הימים הראשונים של הכיבוש. מרכז „החלוץ" (דז'ילנה 34) נהפך לנקודת מרכז לחלוצים בשיטחי הכיבוש החדשים, שהיו בדרכם לווילנה.

עם סגירת הגבולות החל מרכז „החלוץ" החדש לפתח פעילות נמרצת. הקיבוץ ברחוב דז'ילנה, שמנה תחילה כחמישים חברים, היה במשך תקופה ארוכה למדי (עד למחצית 1940) הקיבוץ היחיד של התנועה החלוצית. נעשו מאמצים גדולים ביותר לארגן עלייה בלתי־חוקית דרך סלובאקיה. רק כמה עשרות חלוצים הצליחו להבריח את הגבולות, עשרות אחרים ניספו בדרכים. ואף־על־פי־כן נעשו מאמצים גדולים ביותר לשמור על מגע עם ארץ־ישראל אפילו בימי־המצור הקשים ביותר, כאשר הגבולות היו כמעט בלתי־ניתנים לפריצה.

כעבור זמן קצר נתארגנו בכל פולין כחמישים סניפים של „החלוץ". במשך שנת 1941 עלה מיספר זה כמעט פי שניים. בראשית תהליך החיסול של ישובים יהודיים התחיל מיספר הסניפים להצטמצם.

הודות לסמינאריונים המאורגנים של התנועה בשנים 1940—1941 צמח אקטיב חדש, שנירתם בעול הפעולה של התנועה לכל שטחיה. מן העתודות האלו נשלחו אנשים לשמש בתפקידים של מזכירים בקיבוצים, במועצות הגליליות, וכן כמדריכים בסניפים.

הקיבוץ ברחוב דז'ילנה 34 מנה בתחילת 1941, 80—90 חברים, שעבדו בסדנה העצמית של הקיבוץ לעבודות חייטות, סנדלרות ונגרות.

אל הקיבוץ הצטרפו חברים שגורשו ממקומות־מגוריהם (מפיאסטשנו, פרושקוב, גרודז'יסק וז'יראדוב).

ההישג החשוב ביותר של האירגון היה בהקמת ההכשרה החקלאית בשנת 1940 (באפריל־מאי 1940 נוסדו הקיבוצים החקלאיים בגרוכוב ובצ'רניאקוב).

החלק העיקרי של האירגון, כמעט כל חבר הפעילים כולו, ובסך־הכול כ־150 חברים, יצאו להכשרה.

הידיעה על חידוש ההכשרה בגנראל־גוברנמנט בימי־המלחמה עוררה התלהבות גדולה בקרב הנוער ההוגה שבוארשה. מן הנמנע היה למלא את דרישות הצעירים להתקבל אל חוות־ההכשרה, שהיוו מעין הגנה נגד מחנות עבודת־הכפייה.

בין הערכים החיוביים שבהכשרה החקלאית היו בלי ספק

החיים בקולקטיב, ההסתגלות לעבודה בשדה, העזרה ההדדית והפעולה התרבותית הצנועה.

בכינוס־ההכשרה משנת 1940 השתתפו כ־200 חברים מכל פלוגות־ההכשרה.

בשלהי סתיו 1941 פוזר בידי שילטונות הכיבוש הקיבוץ בגרוכוב; הקיבוץ בצ׳רניאקוב גדל באביב 1942 והגיע למיספר של 140 חברים.

בסך־הכול עברו את ההכשרה בקיבוצים החקלאיים כ־350 חברים מוארשה ומפליטי העיירות הסמוכות לוארשה.

בימים ההם גם החלה להתפתח העתונות החשאית[1].

בין פעולותיו החשובות של „דרור" יש להזכיר את אירגון הספריה, המקהלה והחוג הדרמטי, שיצאו לו מוניטין בגיטו בשל הופעותיו הפומביות, במיוחד בהצגות על נושאים תנ"כיים.

האירגון קיים קורסים להשתלמות בשביל קבוצות־חברים וכן קורס למחנכות לילדים.

חשיבות מרובה נודעה לאירגון הגימנאסיה העברית־יידית החשאית ליד „דרור", שהתחילה בפעולתה באוגוסט 1940. בראשיתה לא מנתה אלא תלמידים אחדים (כיתת ליצֵאוּם ראשונה) ושבעה מורים; כעבור חודש כבר היו בה 35 תלמידים ותשעה מורים, ואלו בסוף שנת־הלימודים הראשונה כבר מנתה 72 תלמידים ו־11 מורים. בשנת־הלימודים השנייה הספיקה הגימנאסיה לרכוש אפילו מעבדה פיסיקאלית; הלימודים נתקיימו בכיתות חשאיות במקומות שונים. בין המורים הצטיין המשורר יצחק קצנלסון, שבילה שעות ארוכות בקיבוץ „דרור" שברחוב דז׳ילנה 34, מקום שם נהג לקרוא לראשונה את יצירותיו („יהודי יצא לרחוב", „יזכור" ועוד).

כמעט כל התלמידים, — אשר קיימו הנהלה משלהם — היו מאורגנים בקבוצות־התלמידים „במעלה", שהיו חלק בלתי־נפרד מתנועת „דרור".

בוגרי קבוצות „במעלה" כבר היו בשנת 1942 הגרעין העיקרי של פעילי־„דרור" בוארשה. על תנועת־הנוער „דרור" מימי המלחמה אמרה פרומקה פלוטניצקה, כי היתה חזקה ויפה בהרבה מאשר בזמנים כתיקונם.

באווירת הפעולה החשאית והמסועפת בהדרכתם של צביה לובאָטקין, יצחק צוקרמן ומרדכי טננבוים, נוצרה בקרב „דרור" שאיפת המרי העזה, שעד מהרה לבשה צורה של מעשים.

למן הימים הראשונים לחידוש פעולותיה קיימה התנועה מגע חי עם גיטאות אחרים. מינואר 1942 ביקרו שליחי האירגון, בעיקר פרומקה פלוטניצקה, לאנקה קוז׳יברודקה, טמה שניידרמן, חוה׳קה פולמן ועוד פעמים רבות בווילנה, ביאליסטוק, גרודנה וסביבותיהן, וכן בקובל, לוצק, אוסטרוג, רובנה, בריסק.

הגשר החי שנוצר בין הגיטאות הסגורים באמצעות השליחים, שסיכנו בכך את חייהם, איפשר להחליף ידיעות וניסיון והעיקר — להעביר סימני אזעקה בשעות סכנה.

כן נתקיימו ביקורים במחנות־העבודה בפודלאשיה ולובלין, שלשם הגיעו אפילו הפירסומים החשאיים של התנועה.

הנסיעות בין גיטו לגיטו (לא אחת היה צורך לגנוב גבולות מחוזות־כיבוש, כגון בנסיעות מוארשה לביאליסטוק, ואחר־כך מביאליסטוק לווילנה, וכן מוארשה לקובל) והמגע ביניהם היה בין הגורמים החשובים ביותר בהכנות לעמידה על הנפש ולמרד.

הקשרות הזריזות והמוכשרות גילו בהעברת מיסמכים וחומר, ואפילו נשק, אומץ־לב אגדי ומסירות ללא גבול. הן היו הראשונות, שהביאו לוארשה את הידיעה על הטראגדיה של ווילנה. הן גם שהביאו את דברי־העידוד הראשונים ואת הסיוע לשארית־הפליטה שבווילנה.

חיוניות יוצאת מגדר הרגיל גילה „השומר־הצעיר", אשר ניהל בגיטו פעולה מסועפת ביותר. עוד במארס 1940 התחילה הנהגת התנועה באירגון הקיבוץ הראשון בוארשה, „מעפילים". היא ניגשה להכנת המועצה הרעיונית הראשונה של הבוגרים והמנהלים, שנתכנסה במאי 1940. בכינוס החשאי הגדול הראשון של „השומר־הצעיר" במחתרת־הגיטו, הונח היסוד לכל הפעולה המסועפת שבאה לאחר מכן. את הוויכוח הרעיוני שנתקיים במועצה — לאחר שמיעת שתי ההרצאות הגדולות: 1. דרכו הרעיונית של „השומר־הצעיר" בימי מלחמת־העולם האימפריאליסטית השנייה; 2. דרכה החינוכית והחברתית של התנועה בשעת המלחמה — סיכמו ראשי התנועה יוסף קפלן, מרדכי אנילביץ׳ ושמואל ברסלאוו.

בסיום המועצה התקיימה ברחוב טלומאצקה 5 האסיפה הראשונה של הקן הוארשאי בימי המלחמה, שבה השתתפו מלבד עדת הבוגרים גם 600 שומרים ושומרות. האסיפה, שנתקיימה במסוה של ערב שירה וקריאה, קיבלה לתנועה שני גדודים חדשים ובה חולקו סימני „חזק ואמץ" לפלוגת בוגרים־מבטיחים.

בפעולות הגדודים „תל־עמל", „בעיר", „הגליל", „במעלה", „מרחביה", „לשיחרור" ואחר־כך גם בגדודי „שריד" ו„באש", הושם הדגש העיקרי על חינוך הפרט והכשרתו למילוי תפקידים חלוציים. נוכח אוזלת־היד והייאוש, שפשטו בכול וביחוד בקרב חוגי הנוער הבורגני, הוטעם בפעולה החינוכית במיוחד פיתוח אומץ־הלב האישי והגבורה של הפרט. המחנכים השתדלו לנטוע בלב חניכיהם את תשוקת־היצירה העזה, להופכם לאנשים קנאים לתפקידיהם, על־מנת שיוכלו למלאם בכל התנאים ובכל המצבים. בגדודים התפתחה, נוסף על עבודת ההשתלמות הענפה, גם עזרה הדדית מקיפה, שרשמה את אחד הדפים היפים ביותר בפעולת־החינוך בימי המלחמה. בכוחותיו המשותפים של הקן כולו, אשר מנה 800 חברים, הוקם מיטבח משותף.

אורח־החיים השומרי בא על ביטויו בעלוני הגדודים שהופיעו בעשרותיהם ואשר הצטיינו בתוכנם העשיר וברעיונות מקוריים.

אחד הגדודים עבר לחווה החקלאית ז׳ארקי, הגדוד השני הקים קיבוץ עירוני[2].

בזהירות רבה ובמרץ יוצא מן הכלל ניגשה התנועה ליצירת העתונות החשאית ושאר פירסומיה ולאירגון קבוצת מפיצים מתאימה. העתונות השומרית הענפה נעשתה לגורם חינוכי עצום[3].

העתונות השומרית בגיטו וארשה הגיעה לגיטאות האחרים בעיקר באמצעות שליחי התנועה, שביניהם הצטיינו המקשרות תושיה אלטמן וחייקה גרוסמן, שהיו מבריחות דברי־דפוס בלתי לֶאגאליים, חומר חינוכי, כסף וכדומה.

---

1. עיין במאמר „העתונות במחתרת".
2. הקיבוץ השומרי נמצא ברחוב נאלבקי 23, ובו נמצאו מַקלט־ראדיו ומכונת־הכפלה להדפסת העתונות. כאן התקיימו גם אסיפות הגדודים והקן. מקום הקיבוץ השני היה ברחוב מילה 61.
3. עיין במאמר „העתונות במחתרת".

הישגה החשוב של התנועה היה אירגונם של כמה סמי־נאריונים להכשרת מנהלים.

הנה כי כן הכשיר הסמינאריון השלישי, למשל, 21 מנהלים לעבודה חינוכית, ואלה ניגשו לארגן שני גדודים חדשים, „שריד" ו„באש" (בכל גדוד 100 חברים). ארבעים־וחמישה איש שוחררו למשך שבועות מכל עבודה והם ישבו כל היום ולמדו. הקיבוץ, שבו נתקיים הסמינאריון, נהפך למעין מוסד מדעי, שבו השמיעו את הרצאותיהם שורה של חוקרים ואנשי־מדע.

חשיבות מרובה נודעה להקמת הספריה הגדולה בקן, שנחשבה כאחת הספריות החשובות ביותר בגיטו.

בנתחה את הדרך שעבר הקן ובהתעכבה על הקשיים העצומים ששומה להתגבר עליהם, הדגישה ההנהגה באסיפה החגיגית של קן וארשה מיום 23 בנובמבר 1941, את הישגיה הגדולים של התנועה. הישגים אלה באו לה הודות „לאמונתה העמוקה בעתידה שטוף־האור של האנושות המתפתלת בייסוריה ושל עמנו המעונה, (הודות) לחזון שחיזק את ידינו והיפרה את פעולת התנועה."

אירגון־הנוער של „התאחדות" — „גורדוניה" — פיתח פעולה חשאית החל משנת 1940. אז הוקמו הגדודים הראשונים של צופים ושל בוגרים כאחד. לאחר שפלוגת־ההכשרה „אופ־קים" עברה לצ׳נסטוכוב, תפסה את מקומה קבוצת „במחתרת". אורגן סמינאר תלת־שבועי, שהשתתפו בו 30 חברים, רובם מ„במחתרת".

„גורדוניה" הוציאה מקרבה בימי המרד שורה של לוחמים מסורים, בראשותו של אליעזר גלר, חייל פולני לשעבר, שהשתתף במערכה בשנת 1939, ושימש מפקד ראשי בימי המרד בשיטחי הסדנות של טבנס־שולץ; ישראל זלצר, חבר מרכז „החלוץ"־במחתרת ויעקב פייגנבלאט, מפקד הקבוצה הלוחמת של „גורדוניה".

„פועלי־ציון"־שמאל פיתחו פעולה נמרצת מאוד במחתרת היהודית. בתחום העיקרי של חיי־הגיטו עד לאַקציית־החיסול — בפעולת העזרה העצמית — היה תפקידם של „פועלי־ציון"־שמאל בולט עד מאוד. האירגון הזה הקים ארבעה מיטבחים עממיים, שבהם קיבלו את מזונם כמה אלפים פועלים ואנשים עובדים, ומיטבח־ילדים גדול אחד. אסיפותיו החשאיות של חבר־הפעילים היו תכופות ועירניות. למרות כל המיכשולים היו מתקיימים חגיגות, ימי־שנה ומועדי־פועלים; בחגיגיות מיוחדת הצטיינו חגיגות־בורוכוב לציון ימי־השנה למותו.

האירגון, — שבראשו עמדו שכנא זאגאן, מלך פיינקינד, לוזר סטולר, הירש ריכטר (מן הראשונים שהעלו בגיטו את סיסמת ההצטיידות בנשק), מאיר פז׳דטש, ד"ר א. ברמן, ד"ר ע. רינגלבלום, פולה אלסטר, הרש ברלינסקי ועוד — הקים חוגים חשאיים, שאורגנו לפי הרחובות. בשנת 1941 היו מלמדים בחוגים האלה את השימוש בנשק.

בחלק הציוני של תנועת־ההתנגדות הלאומית תפסו מקום בולט הציונים הכלליים על אירגוני־הנוער שלהם, „הנוער הציוני" ו„עקיבא".

הציונים הכלליים בראשותם של ד"ר יצחק שיפר, אליעזר ליפא בלוך ומנחם קירשנבוים, קיימו שורה של קבוצות חשאיות. האסיפות החשאיות היו מתקיימות בימי חגים לאומיים ובימי מועד אחרים.

מנהיגי התנועה היו פעילים גם בתחום העזרה הסוציאלית העצמית וכן בתחום הפעולה התרבותית, בעיקר באיגוד לתרבות העברית „תקומה", שהיה קיים בגיטו.

מאז ראשית 1942 הפיצו הציונים הכלליים את רעיון שיתוף־הפעולה של המחתרת היהודית.

בימי הכיבוש קיים אירגון „עקיבא" בוארשה קן גדול ופעיל. שמנה כשלוש מאות חברים. בראש הקן בגיטו, שהוציא מקרבו שורה של לוחמים אמיצים, עמדו לוטק רוטבלאט, מי שהיה ראש קן „הנוער הציוני" בוארשה לפני המלחמה ומפקד הקבוצה הלוחמת של „עקיבא" בעת המרד, וישראל קאנאל, אחד הראשונים שתבעו התנגדות מזויינת פעילה, הלוחם היהודי שירה ירייה ראשונה בגיטו — בהתנקשו בחיי מפקד משטרת־הסדר היהודית — שרינסקי — ואחר־כך המפקד הראשי של המרד ב„גיטו המרכזי".

„הנוער הציוני", שמנה תחילה 160 חברים, קיים את קבוצתו, „בדרך", ואת סדנות־העבודה שלו ברחוב דלוגה 27. לאחר הקמת הגיטו עבר הקיבוץ לרחוב נובוליפקי 7, ואילו הסדנות עברו לרחוב לשנו 29. קן וארשה של „הנוער הציוני" הקיף בימי הגיטו 700 בני־נוער (בגיל 12—18). הביטאון החשאי של האירגון פורסם בעברית („שביב" — ביטאון הנוער הכלל־ציוני).

בראש ההנהגה הראשית עמד שמואל קפלן (סאמק), אחד מעסקני־הגיטו הפעילים ביותר, שהתמסר במיוחד לבעיות חינוכיות. עם המועצה הראשית של התנועה נמנו: ד"ר שיפר, בלוך, קירשנבוים וד"ר מורגנשטרן.

גם הרביזיוניסטים היו בין המטיפים העיקריים למרד הגיטו. ראויות לציון ההוצאות החשאיות של האירגון הרביזיוניסטי בגיטו: „מגן־דוד" ו„המדינה" — קובץ מיוחד, המוקדש לזכרו של זאב ז׳אבוטינסקי המנוח (ההוצאה היחידה במחתרת־הגיטו שלא הוצאה בהקטוגראף אלא בדפוס). הפירסום לזכרו של ז׳אבוטינסקי הופיע ב־1200 טפסים והכיל 32 עמודים. כתאריך פירסומו צויינה שנת 1938.

בשעת ההכנות למרד, לאחר ה„אַקציה" הראשונה, הוציאו הרביזיוניסטים פירסום חשאי בהקטוגראף: "Morituri te salutant Judea!" (המוכנים למות — מברכים אותך יהודה!").

מקום בולט תפס אירגון הנוער הרביזיוניסטי „בית"ר", שמתוכו יצאו אחר־כך מורדים במיספר ניכר, ובראשם העס־קנים הצעירים הפעילים, — פאבל פרנקל, האחים רודאל, אלכ־סנדר רוזנפלד, סוורין ליווא ועוד.

פעולות עירניות ניהל בגיטו ה„בונד" שבמחתרת, שהתחיל להתארגן עוד בימי המצור על וארשה בספטמבר 1939. ה„פאָלקסצייטונג" (שהופיע עד להפסקת זרם החשמל) פירסם את הקריאה אל האוכלוסיה היהודית להשתתף באורח פעיל בהגנת וארשה ולהירשם בגדודי־המתנדבים. בימי המצור הופיע גם גליון של „יוגנט־שטימע", ביטאון אירגון־הנוער של ה„בונד", ה„צוקונפט".

ב־6 וב־7 בספטמבר 1939 הלכו עם כל הזרם שיצא מזרחה לוארשה העסקנים החשובים ביותר של ה„בונד", של איגודיו המקצועיים ומוסדות התרבות שלו. מבין העסקנים הקשישים לא נותר בוארשה אלא מאוריצי אוז׳ך לבדו, מן העסקנים הצעירים יותר — אבראשה בלום. זמן־מה לאחר התנפלות הגרמנים על ברית־המועצות הבקיע לעצמו את הדרך מפינסק

לוארשה העסקן הקראקובאי ד"ר ליאון פיינר. מבין העסקנים של האיגודים המקצועיים נשאר בוארשה יושב־ראש אגודת פועלי־הדפוס לוזר קלוג. בלום הקים כבר בזמן הראשון הנהגה מרכזית חשאית חדשה של המפלגה, שנקראה מאז „תנועת המוני העובדים היהודים": אוז'ך, בלום, קלוג, סוניה נובו־גרודזקה, ברנארד גולדשטיין, אברהם שניידמיל („ברק"). בעת ובעונה אחת אורגנה ההגנה העצמית של ה„בונד", שעמדה נגד הגרמנים בשעת הפרעות הראשונות, בפסח 1940.

המפלגה קיימה קשרים עירניים עם הסניפים שבערי־השדה. כמו־כן פתחה שורה של מיטבחים, שהיה להם תפקיד כפול: לתת ארוחה לזקוקים לה וליצור נקודת־מיפגש לחברי התנועה. כגילויים חשובים נוספים של פעולת ה„בונד" אפשר לציין את אירגוני צעירי־ה„בונד" „צוקונפט" ו„סקיף" (אירגון ילדים סוציאליסטי — אירגון־הצופים של ה„בונד").

הנוער אירגן סמינאריונים וקורסים גימנאסיאליים. יחד עם ה„סקיף" אירגן הנוער חוג דראמאטי ומקהלה.

בתוך המצב הטראגי של האוכלוסיה היהודית כולה טראגי ביותר הוא מצבו של הנוער. בני־הנוער נחטפים ללא־הרף לעבודה. ה„צוקונפט" פותח בשנת 1941 קואופרטיבים לעבודות חייטות ולסנדלרות וכן שתי מספרות. אין אלו סדנות־עבודה בלבד, אלא גם נקודות־מיפגש של האירגון. כן אירגן ה„צו־קונפט" את הנוער הלומד (ס.א.מ.ס. — אירגון סוציאליסטי של נוער בתי־הספר), שתוך זמן קצר הקיף כמה מאות תלמידים. אחת הפעולות החשובות ועם זאת הקשות ביותר היתה פיתוח רשת עניפה של עתונות מפלגתית חשאית[4].

הסוציאליזם הפולני השמאלי — פ.ס. (סוציאליסטים פול־נים — האגף השמאלי של הפפ"ס — המפלגה הסוציאליסטית הפולנית) ולימים מפלגת העבודה הסוציאליסטית הפולנית (רפפ"ס), קיימו החל מן המחצית השנייה של 1941, מגע קרוב עם הסוציאליסטים היהודים בגיטו וארשה. שליחים ומקשרים מיוחדים של הרפפ"ס סייעו בהפצת הביטאון של ה„בונד" בשפה הפולנית, בין הקוראים הפולנים לא רק בוארשה אלא גם בעשרות מערי־השדה.

עזרה ניכרת השיג ה„בונד" מאת הפפ"ס במדריכים לאימונים צבאיים. פעולת ההדרכה נעשית בידי קבוצת־מדריכים[5].

כאשר המחתרת היהודית שלחה בראשית שנת 1943 את המהנדס מיכאל קלפפיש לצד הפולני לשם רכישת נשק וחומרים כימיים לייצור חומרי־נפץ, העמידה המיליציה העממית של רפפ"ס לרשותו 10 אנשים לצורך עזרה טכנית.

לאחר פרוץ המרד הכפיל הרפפ"ס בהקטוגראף את קריאת־הקרב של האירגון היהודי הלוחם אל האוכלוסיה הפולנית בוארשה והפיצה בעיקר בז'וליבוז'.

אבידות כבדות סבל ה„בונד" בשעת ה„אקציה" הגדולה (קייץ 1942). מבין למעלה מחמש־מאות חברי המפלגה לא נותרו אלא כמה עשרות בלבד. קבוצה ניכרת של ה„בונד" התרכזה לאחר ה„אקציה" ב„סדנת המברשנים". בשעת ההכנות למרד קמה שם קבוצה לוחמת בונדאית חזקה.

הקומוניסטים היהודים נמצאו בראשית הכיבוש במצב של התפוררות גמורה. היו קיימים כמה וכמה קבוצות וחוגים.

עירנות מסויימת גילה אירגון־הנוער המהפכני „ספארטא־קוס", שעיקר עבודתו היתה הדבקת עלונים אנטי־היטלריסטיים.

עם הקמת מפלגת הפועלים הפולנית (פולסקה פארטיה רו־בוטניטשה — פפ"ר), הסתבר מייד, כי מפלגה זו היא בעלת־ברית נאמנה לגיטו הנידון למוות. פפ"ר גילתה התעניינות מרובה בבעיות־הגיטו, בקוראה את ההמונים היהודיים להת־גוננות ואת הציבור הפולני לסולידאריות ולהושטת עזרה.

להקמת הגווארדיה העממית של הפפ"ר (גווארדיה לודובה) שהעלתה את הסיסמה של פעולות מזויינות מיידיות נגד הכובש הגרמני הפאשיסטי, היה ערך רב בחיי המחתרת הפול־נית והיא אף השפיעה על התפתחות כוחות המרד בגיטו.

בואם לגיטו של עסקנים קומוניסטיים ידועים — יוסף ליבארטובסקי־פינקלשטיין, מי שהיה לפני המלחמה חבר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בפולין ומנהל הלשכה היהודית של המפלגה, אנדז'יי שמידט (אליהו מוזס), הלוחם לשעבר בבריגאדת־דומברובסקי בספרד, שהגיע לגיטו מקירבת מוסקבה —בדרכים בלתי־לאגאליות, — ליכד את החוגים שנתקיימו כבר מקודם ואיחדם לאירגון אחד בראשותו של לי־בארטובסקי כמזכיר הוועד האיזורי של הפפ"ר היהודי בגיטו[6].

ליבארטובסקי וחבריו היו מופיעים בפעולות בינמפלגתיות, שנערכו במחתרת בגיטו, תחת השם — איגודים מקצועיים שמאליים.

אירגון־הגיטו של פפ"ר, אף־על־פי שהיה צפוי לסכנה הגדולה ביותר — על כך מעידים המאסרים התכופים שנערכו בקרב חבריו — התפתח והתרחב, וכפי שמוסר היסטוריון־פפ"ר יהודי[7] מנה האירגון הזה באפריל 1943, 500 חברים לערך. אירגון פפ"ר בגיטו, שהופיע בסיסמות פאטריוטיות ולאומיות, נעשה גורם חשוב בשעת ההכנות למרי ולמרד.

בגיטו היתה פעילה גם קבוצת מתבוללים — פולנים בני דת־משה — שהוציאה את הירחון „ז'אגאב" („הלפיד"), וכן קבוצת טרוצקיסטים, שהוציאה את הירחון „פוז'גלונד מארכסי־סטובסקי"; קבוצת פפ"ס היהודית הוציאה מפקידה לפקידה ביטאון בשם „גיטו פודז'יימנה" („מחתרת הגיטו").

במסירות־הנפש בשעת עריכת תפילות ובשיעורי תלמוד בציבור במניינים חשאיים באה לביטוי ההתנגדות לאוייב השנוא מצד ה„אגודה", שקיימה שורה של תלמודי־תורה וישי־בות ופירסמה ביטאון חשאי, „קול קורא במדבר".

התקופה עד ליום השישי הנודע למעצבה, ה־18 באפריל 1942 (אור לאותו יום בוצע בגיטו הרצח הגדול הראשון על רקע פוליטי), צויינה בצדק על־ידי ד"ר עמנואל רינגלבלום, ההיסטוריון, האספן ורושם קורות הגיטו, כתקופת המחתרת הלאגאלית.

בתקופה ההיא נתקיימו בגלוי כמעט, תחת המסווה של פעולות־תרבות, אסיפות של מפלגות ואירגונים. „באחת האסי־פות הללו — רושם רינגלבלום ברשימותיו — דיבר נואם לפני קהל של כמאה־וחמישים איש על התנגדות פעילה. הייתי נוכח בחגיגה של 500 בני־נוער — ממשיך רינגלבלום — שם אפילו התפלמסו ביניהם והגיעו כמעט לידי גידופים הדדיים, כבימים הטובים מלפני המלחמה".

---

4. עיין במאמר „העתונות במחתרת".
5. לקבוצת המדריכים הראשונה שייכים: ליבסקינד (מלודז'), זיגמונד פרידריך, לייב שפיכלר, אברהם פיינר ומארק אדלמן.
6. לאחר שהוא ניספה קיבל לידיו את הנהגת האירגון המהנדס אדווארד פונדאמינסקי.
7. רפאל גרבר.

הנה כי כן התנהל פולמוס חריף בין אירגון־הנוער הבונדאי לבין אירגון־„החלוץ" בנוגע להכשרה החקלאית. אירגון־הנוער הבונדאי טען כנגד אירגון־הנוער ה„אמיגראציוני" של „החלוץ", שהוא היה זר מאז ומתמיד לאינטרסים הלאומיים האמיתיים של המוני יהודי פולין; שבימי „אוזון" הטיף ל„הגירה" ו„יציאה", שהיו גם סיסמותיה של הריאקציה הפולנית. בפעולות־ההכשרה ראה הנוער הבונדאי נסיון מצד „הנוער הלאומני" להציל את תנועתו, דאגה להכשרת קאדרים „שימירו את המאבק עם ההיטלריזם במקום, בחלום מתוק על הגירה". אירגון הנוער הבונדאי קרא בביטאונו („יוגנט־שטימע") לא לבגוד „באינטרסים ובסולידאריות הבינלאומית של ההמונים היהודיים והפולניים במאבקם המשותף עם האויב", ולא להשתתף בהכשרה, המבוצעת — לדעתו — על־חשבון הכפר הפולני.

עמדה זו של הנוער הבונדאי עלתה בקנה אחד עם העמדה השלילית הקבועה של ה„בונד" לגבי הפיתרון הציוני לשאלה היהודית. את העמדה הזאת ניסח ה„בונד" במחצית הראשונה של 1942 במלים אלו: „אנו דוחים כל פיתרון אמיגראציוני של השאלה היהודית ומגינים על העיקרון שלנו, שהוא שיוויון לאומי ואזרחי מלא ואוטונומיה לאומית־תרבותית בפולין סוציאליסטית, חופשית ובלתי־תלויה, בתוך פדראציה חופשית של רפובליקות סוציאליסטיות באירופה".

הסופר יהושע פרלה התבטא בצורה סרקסטית על הפעולה המפלגתית הצרה. „העיקר היא הפעולה המפלגתית", אמר. „האנשים לא למדו כלום ולא שכחו כלום, לא התקדמו אף צעד אחד. אותם המוחות כפי שהיו. הציונים חולמים על ארץ־ישראל וה„בונד" על אוטונומיה לאומית. ‚פועלי־ציון'־שמאל ממשיכים במלחמתם נגד ‚פועלי־ציון'־ימין, ‚המזרחי' ממשיך במלחמתו נגד ה‚אגודה'. הכל נשאר כמקודם".

המרי התרבותי של הגיטו נתבטא בהקמת רשת של מוסדות־תרבות, בתי־ספר ותיאטרונים. הרחוב היהודי המשיך במחתרת מתוך רצינות עמוקה ביצירת התרבות היהודית ובהגשתה להמוני העם ובעיקר לנוער, שהמשיך בדרכים אי־לגאליות בהשתלמותו. אירגון־התרבות היהודי החשאי („ייקאר") בראשותו של מנחם לינדר, פיתח פעולה נירחבת. אירגן סידרות הרצאות מדעיות וערבי־ויכוחים, שיעורים ופעולות שונות, שעמדו על רמה אמנותית וספרותית גבוהה.

פורסמו ספרי־לימוד לבתי־ספר והוקמה שורה של קורסים מקצועיים, טכניים, רפואיים, כימיים וכיוצא בהם. בחיפויים של בתי־ילדים, מיטבחי־ילדים של „צנטוס" — מרכז ל־תומים ולסיוע לילדים, שפרש את חסותו על 50 אלף ילדים, אירגן למענם פנימיות, מוסדות־יום, תחנות־הזנה, גנים, קבוצות ילדים בתוך בתים וכדומה — פעלו בתי־ספר יהודיים מזרמים שונים.

תחת השם של ועדת־הזנה נתקיימה ליד „צנטוס" הנהלה מרכזית של מערכת בתי־הספר היהודיים, שהיתה מורכבת מנציגי כל טיפוסי בתי־הספר, החל באלה של ה„אגודה" ועד לבתי־הספר של ציש"א, (חברי הוועדה היו, בין השאר, זישה פרידמן, סוניה נובוגרודזקה, יוסף סאק, שכנא זאגאן, מנחם קירשנבוים, ל. נוישטאט, ד"ר א. ברמן, יוסף גיטלר). ועדה זו ניהלה למעשה את מערכת בתי־הספר החשאיים שבגיטו, בעוד שאת תוכניות־הלימודים עצמה היה כל זרם קובע לעצמו. בעיקר העול הכספי נשא ה„ג'וינט".

ד"ר רינגלבלום רושם בפברואר 1941, כי בגיטו „מתנהלת פעולת־תרבות אינטנסיבית. בתשעים בתים ומעלה נערכו נשפי־מנדלי, בעשרות בתים מצויות ספריות. כן ישנן ספריות נודדות בלתי־לגאליות, המספקות ספרים לבתי־הקוראים. מעמיקה והולכת ההתעניינות בתרבות היהודית".

מן הראוי להזכיר גם את פעולת ברית־התרבות העברית „תקומה", בראשות הדוצנט מנחם (אדמונד) שטיין, שפיתחה פעילות ענפה, אירגנה סמינאריונים, קורסים, חוגי־מדע, הרצאות וכדומה. בפברואר 1941 נתקיים באחד מאולמי המכון ברחוב טלומאצקה נשף יהודה־הלוי בשפה העברית, שהשתתפו בו מאות אנשים.

יש לנו ידיעות על חיכוכים מסויימים בין „ייקאר" לבין „תקומה". מדבריו של שטיין מסתבר, כי כל הניסיונות של שיתוף־פעולה בין שני האירגונים עלו בתוהו, לפי „שקנאי ה‚ייקאר' — כדבריו של שטיין — אשר עסקו יתר על המידה בענייני לשון, לא הסכימו בשום אופן להכיר בזכויות הלשון העברית".

היצירה הספרותית בגיטו לא פסקה; אדרבא, היא יכלה לרשום לזכותה עלייה בלתי־רגילה; חיי הגיטו על כל תופעות־הם המוזרות והמשונות, בבואתם נשתקפה בספרות היהודית שנוצרה תוך כדי התהוותם.

לולא קדחת היצירה, שאחזה בהמוני היהודים בגיטו, מן הנמנע היה לבצע את האוסף הגדול של היצירות, שחלק מהן נמצא לימים בשני חלקי ארכיון־הגיטו החשאי (ארכיון־רינגלבלום).

בחיבורו על „עונג שבת" (השם המסווה של „ארכיון־הגיטו") כותב רינגלבלום: „הכול כתבו: עתונאים, סופרים, מורים, עסקני־ציבור, בני־נוער ואפילו ילדים. רובם כתבו יומנים, שבהם הוארו מאורעות יום־יום דרך הפריזמה של חוויות אישיות. נכתב הרבה, ואולם רובם המכריע של כתבי־היד אבדו יחד עם אובדן יהודי וארשה בשעת ה‚אויסזידלונג'. לא נותר אלא החומר שנשמר בע"ש (עונג־שבת)".

שורה של יומנים נמצאו לאחר ה„אקציה" בצד הארי, ביניהם יומניהם של יאנוש קורצ'אק, יוסף קפלן, מנחם קיפניס, מאיר באלאבאן, אדם צ'רניאקוב.

„ארכיון־הגיטו" החשאי לא הגביל עצמו באיסוף מיסמכים וחומר ובהעברת הידיעות לארצות־חוץ על הפשעים האיומים, שמבצעים הגרמנים בשיטחי פולין הכבושה. ארכיון זה, שלפי תפיסת מייסדיו הוטל עליו להיות „אוצר היסורים של העם היהודי", „שפע רב ביותר של חומר בשביל המקונן אשר יכתוב את האלגיה של ימינו" ואף „חומר אדיר ביותר בידי לוקחי־נקם", — ניהל פעולת־מחקר ענפה ואף יזם עבודות רבות, שנכתבו בידי סופרים וחוקרים יהודים על נושאים שונים מבעיות הכיבוש. חוץ מתעודות רשמיות נאספו בארכיון־הגיטו גם אוספי העתונות החשאית של הגיטו ושל הפולנים, גביית עדויות וסקירות, סיפורים, רשימות ורפורטאז'ות, מסות, רישומים, תצלומים, וכן חיבורים, שאלונים ומחקרים, על חיי היהודים ועל המאבק הקשה בשנים הראשונות לכיבוש ההיטלריסטי, על בעיות דמוגראפיות וכלכליות, שאלות תזונה ובריאות, שאלות תרבות, היחסים בין פולנים ליהודים ועל חיי האוכלוסיה היהודית בצד הסוביאטי. כן נאסף חומר על מצבו של הילד היהודי, הנוער היהודי, האשה היהודית, מערכת

בתי־הספר, התיאטרון, חיי־הדת, חורבן ישובים יהודיים, אנדרטות וכיוצא בהם.

עבודת־מחקר נמרצת עשו הרופאים היהודים בבתי־החולים בבעיית מוות־הכפן וטיפוס־הבהרות — על־יסוד החומר הקליני העשיר במידה מזוועת. יוזם המחקר הזה, ד"ר ישראל מילייקוב־סקי, כתב, כי כל החומר שנאסף במשך חמישה חודשים, לא היה נאסף בזמנים כתיקונם במשך שנה תמימה.

וארשה היהודית נשארה נאמנה לעצמה אף בתנאי־הקיום האיומים והאפלים ביותר של הכיבוש ההיטלריסטי; החיים תסס בה וסאנו, והיצירה היהודית לא פסקה. את הדינאמיות החברתית והתרבותית של הגיטו ביטא באורח קולע ד"ר רינגלבלום: „מותר לומר — כתב ברשימותיו — כי אף־על־פי שאנו נידונים למוות, לא אבד לנו הצלם האנושי, מוחנו עובד כבימים ההם לפני המלחמה".

תנועת המחתרת היהודית זכתה לכבוד לא רק בגיטו; אף מחוץ לתחומיו נחשבה כאירגון למופת ולדוגמה. עבודת המחתרת הוכתבה על־ידי הרצון הכביר והתקיף של המוני היהודים לגלות התנגדות וכוח־עמידה מול הרדיפות האכזריות ללא תקדים.

ואכן, הדבר הזה הצליח במידה מסויימת. הציבור היהודי מסר לעצמו דין־וחשבון על הסכנה הגדולה שנשקפה לכלל מצד האויב, שגמר אומר לשבור את חיי־העם היהודי בפולין בכל האמצעים השפלים, (הרעבה, הפצת מגיפת־הטיפוס וכו').

דעת־הכלל היתה — ואת האמונה העמוקה הזאת טיפחה גם המחתרת — כי רוב המוני היהודים ולפחות חלק גדול מהם, יחזיק מעמד בתהליך ההשמדה ה„שקטה". אמונה זאת, מצאה לה חיזוק בתיקווה שהקיפה את הכול, כי סוף מפלתה הבלתי־נמנעת של גרמניה ההיטלריסטית בוא יבוא. הכרה זו חדרה ללב ההמון היהודי והיא שהגבירה את עקשנותו ואת כוח־עמידתו ונכונותו להחזיק מעמד עד למפלתו של האויב. היו אפילו אנשים לא מעטים, וביניהם גם עסקני־גיטו ואנשי־מחשבה נודעים, שעסקו בעריכת תוכניות של „תכלית" בשביל הציבור היהודי, שיישאר אחרי המלחמה מרושש ומדולדל.

אופייני הדבר, שראו את העתיד ללא אשליות. הכול היו משוכנעים, כי יש להכשיר בעוד מועד את הנוער לעבודה ואת ההמונים לשידוד־מערכות כללי ולעבודה — על־מנת להבטיח את קיומם לעתיד. ביטוי קולע ביותר למגמה זו נתן אהרון איינהורן: „אם אפשר היה שיבוא היטלר ושיקים גיטו בעיצומה של המאה ה־20 — אמר — כי עתה שומה עלינו להתרפא אחת ולתמיד, והערובה הבטוחה לכך היא טאריטוריה יהודית, מדינה יהודית. אני רואה — הוסיף — בפרספקטיבה של אחר־המלחמה את ארץ־ישראל כמדינה יהודית. הכרח הוא כי תהיה שייכת לעם היהודי. המלחמה הוכיחה, כי ארץ־ישראל היא הפיתרון היחיד לעם היהודי".

ברוח זו התבטאו גם ד"ר מילייקובסקי ורוזן ואף הלא־ציונים הילל צייטלין, פרלה ושמואל סטופניצקי.

מסתיו שנת 1941 הוחרפה מדיניות־ההשמדה הגרמנית לגבי הגיטו, אולם יהודיה נאבקו בגבורה בתנאי הרצח האכזריים והערמומיים ביותר; „לעמוד ולבלות את האויב" היתה הסיסמה הכללית.

היהודים שוב לא נדהמו כבראשונה מחמת הגזירות המשונות שהכינו להם מומחי ההשמדה. פסקי־דין המוות וההוצאה להורג של שמונת היהודים שניתפסו בצד הארי, לא הפחידו את היהודים האחרים כל עיקר ולא הרתיעום מלגנוב את הגבול ולעבור „לצד ההוא". לא היתה זו תופעה של הפקרות או של יאוש; היה זה גילוי החיוניות העצומה של המוני־העם היהודיים ושל רצונם הבלתי־מעורער לחיות.

את רוח ההתנגדות הפאסיבית תיאר יפה אחד מעסקני הגיטו (המהנדס הנריק רוזן) לאמור: „בזה בלבד, שאין אנו מתים כל־כך מהר, כפי שהיה רוצה האויב, הרינו מקיימים התנגדות במלחמה המתנהלת נגדנו".

רוח־ההתנגדות הפאסיבית התבטאה באי־ציות לחוקים דראקוניים רבים, שכל יהודי ויהודי היה אנוס להפירם, אם חפץ בחיים. וודאי שבמידה לא מעטה גרם לכך אי־הסדר ששרר לעתים קרובות אצל הגרמנים, והוא שאיפשר שלא לקיים חוקים רבים. אנשים רבים בגיטו היו משוכנעים, כי אילו היתה קיימת הדייקנות האירגונית הגרמנית, כפי שהיתה קיימת בשנת 1914, יחד עם „האידיאולוגיה של היום", כי עתה לא היה נשאר מן היהודים שריד ופליט.

אי־הציות לחוקים היה מצד אחד הכשרה טובה למרי, ואילו מצד שני ראו בהפרת־החוק השיטתית כעין בית־ספר גם לעבירות נגד המוסר שביחס אשר בין אדם לחברו, או בין הפרט לכלל.

אין כל ספק, שמדיניות־ההשמדה הגרמנית גרמה להתפרקות כללית של החיים היהודיים, להפקרות, לירידה מוסרית ולשחיתות, לשילטון האגרוף בגיטו, שממש הוצף מלשינים וסחטנים, גנבים ורמאים־נוכלים. בצדק התבטא אחד מעסקני־הגיטו, כי „המכוער ביותר שקיים בגלות נתגלה בגיטו, וזאת בצורה מרוכזת".

וודאי שלמצב זה גדולה אשמת היודנראט ומוסדותיו, ובעיקר זו של משטרת־הסדר. אלה לא היו אלא מכשיר לדיכוי האוכלוסיה היהודית, להעמקת הירידה, להרחבת יוון־הביצה המוסרית של הגיטו. ואילו מצד שני היה היודנראט, שהשילטון הטיל עליו ללא הפוגה מלאכה מזוהמת, אנוס לסמוך על אנשי העולם התחתון, על יסודות אסוציאליים, שהתנאים הבלתי־אנושיים שימשו קרקע דשנה לגידולם.

כדוגמה בולטת של חבלה בהוראות הכובש מצד אוכלוסיית הגיטו יכולה לשמש הפקודה בדבר מסירת בגדי־הפרווה. רק קומץ קטן של פחדנים צייתו לפקודה הזאת ומסרו את פרוותיהם. הרוב המכריע קרע, השמיד, מכר, או מסר במתנה, את הפרוות לאוכלוסיה הפולנית, ובלבד שלא למוסרן לידי הכובש.

בסדנות־החייטים שבגיטו נעשתה בחשאי מלאכת־חבלה. בשנת 1941 נפסלו כמה משלוחי בגדים. בעד כל תוצר שנפסל היתה הסדנה חייבת לשלם קנס.

בעומדנו על פרצופו המוסרי של הגיטו על ניגודיו הבולטים, מן הדין הוא לציין את המשמעת המוסרית ואת רגש האחריות, שפיעמו את ההמונים היהודיים המדולדלים והמורעבים. הכרו־ניקה של הגיטו לא ידעה לספר על שום מקרים של שוד המוני, התנפלויות או ביזה. על־אף־כל הנגישות נגד היהודים, מעשי־האכזריות האיומים, הסאדיזם הציני, לא קרה אף מיקרה אחד של פעולה בלתי־אחראית, שעלולה היתה להביא לתוצאות חמורות לגבי כל האוכלוסיה היהודית.

ב

הידיעות המחרידות על רצח המוני של יהודים בשטחים שרק זה נכבשו במיזרח ועל ההשמדה הטוטאלית בגאזים של האוכלוסיה היהודית ב„מחוז־הוארטה", שהחלה בדצמבר 1941 בחאֶלמנוֹ, והביאה תוך כמה ימים להשמדת ישובים יהודיים גדולים; הידיעות על „אקציות" ההשמדה הראשונות בגנראל־גוברנמנט עצמו, הגיעו תיכף לגיטו וארשה הודות למחתרת. הן גרמו לזעזוע וחרדה, ואולם ההמונים הרחבים זמן רב לא האמינו, כי אכן עלול לבוא ה־22 ביולי. אך החלק האקטיבי ביותר של המחתרת היהודית התייחס ברצינות גדולה לידיעות הללו, שחיזקו את דעתו כי יש לעשות את ההכנות הדרושות להתנגדות במיקרה של „אַקציה" בגיטו. מבשילה והולכת המחשבה על ליכוד החלקים האקטיביים ביותר של המחתרת ויצירת אחדות ביניהם.

לא בנקל בא שידוד־המערכות במחתרת, שעד אז נקטה עמדה של התנגדות פאסיבית והחזקת מעמד; תהליך המעבר מ„רעיון ההתגוננות לרעיון המאבק" (ציון זה של רינגלבלום לשתי תקופות ההתנגדות היהודית, הפאסיבית — עד ל„אקציה" והאקטיבית — לאחריה, קולעת ונכונה מאוד) הוא ממושך וקשה מאוד. בין המפלגות והאירגונים השונים ואף בתוכם פנימה, מתקיימים ויכוחים ממושכים וחריפים בשאלה העקרונית של זירת־ההתנגדות: בגיטו, או ביערות. ויכוחים דומים עוררה השאלה: אימתי יש לפתוח בהתנגדות, על־מנת שלא להחיש את תהליך אַקציית־ההשמדה הסופית של הגיטו.

בהתייעצות שנקראה באמצע מארס 1942 על־ידי „החלוץ", תבעו נציגי הסתדרות זו להקים אירגון יהודי לוחם, נציגות של כל המפלגות והאירגונים ואף מנגנון בצד הָארי, להשגת נשק וחומרים להקמת בית־מלאכה לתחמושת בתוך הגיטו. אולם נציג ה„בונד" סבור היה, שכל עוד לא הוקמה החזית השנייה, אין מקום לדבר על אירגון התנגדות יהודית, שלא תוכל לפעול מאומה ללא עזרה מהפכנית נרחבת מצד הרחוב הפולני. נציגי ה„בונד" תמכו בהקמת פלוגות לוחמות ליד כל אירגון ואירגון לחוד. להתנגדות מזויינת מוקדמת מדי התנגדו גם מ. קירשנבוים וש. זאגאן. עסקנים קשישים אלה היו בדעה, כי בוארשה — בלב אירופה, כדבריהם — לא תבוא „אַקציה" בקנה־מידה גדול. הקמת הפפ"ר היתה לה משמעות רבה לגבי ליכודה של המחתרת היהודית.

אף־על־פי שמנהיג הקומוניסטים בגיטו, יוסף ליבארטובסקי, סבור היה כי הקמת חזית יהודית אנטי־פאשיסטית מאוחדת היא צו־השעה, היו בכל זאת חילוקי־דעות רציניים בין הקומוניסטים לבין הגופים שיוצגו על־ידי „החלוץ". הקומוניסטים לא ראו בגיטו קטע של חזית, שיש לו אופי ותפקידים משלו, אלא קטע ככל הקטעים בחזית המחתרת האנטי־פאשיסטית הכללית. בפפ"ר היהודית גופה התנהל ויכוח ממושך בנוגע לשאלה, מה תהיה זירת־הקרב העתידה. היו קבוצות חזקות שטענו, כי את הנוער יש לגייס ולשולחו ליער. נימוקם של אלה היה, כי כל ניסיון של מרד בגיטו עלול להביא לנחשול עצום של מעשי־דיכוי ולאסונות. סיסמתו של ליבארטובסקי: „נשבור את חומות הגיטו, אלפים יפלו, ואולם מאות יעברו", היא שביטאה פחות או יותר את העמדה הזאת.

קבוצה אחרת מבין חברי הפפ"ר היתה בדעה, כי את הגיטו אסור לעזוב. לעיצומו של דבר שלחה הפפ"ר אנשים ליער וגם אימנה קאַדרים לוחמים במקום.

לעומת זאת היו הגופים המאורגנים ב„החלוץ" בדעה, כי המרד היהודי העיקרי בדין הוא שמקומו יהיה בגיטו. הם לא התנגדו לשליחת יהודים אל היחידות הפארטיזאניות, ואולם דרשו, כי פעולה זו לא תחליש את הכנותיו של הגיטו לקראת המרד.

למרות כל חילוקי־הדעות הושג במארס 1942, ביוזמת פפ"ר ו„פועלי־ציון"־שמאל, הסכם בין כל קבוצות הנוער והחוגים הפרוליטאריים, פרט ל„בונד". גוש אנטיפאשיסטי זה הציג לעצמו את התפקיד להקים קאַדרים לוחמים אנטיפאשיסטיים ולארגן פעולות־עזרה לקורבנות המאבק עם הפאשיזם. הגוש הזה התחיל להוציא ביטאון חשאי משלו: „דער רוף" („קול־קורא").

פעולה חשובה עשתה המחלקה הצבאית של הגוש, שבראשה עמדו: יוסף קפלן, מרדכי טנגבוים, אנדז'יי שמידט (אליהו מוזס), אברהם מרדכי פישלזון והירש לנט. במשך זמן קצר הוקמה רשת מסועפת של חמישיות, שכללו מאות צעירים ופועלים. למרות המחסור בנשק ובספרי־העזר הדרושים, קיבלו ה„חמישיות" הכשרה צבאית, שתוצאותיה בלטו בקרבות שנתחוללו כעבור זמן.

ה„בונד" ערך ריאורגאניזאציה בהנהגת המפלגה (לוועד המרכזי החדש נכנסו: בלום, שניידמיל, אוז'ך, אדלמן). „חמישיות" הנוער עוברים קורס צבאי; מתנהל משא־ומתן עם פפ"ס על השגת נשק.

הגיטו, ההמונים הרחבים, עסוקים כדרכם בדאגותיהם הרגילות ובמאבקם על פת־לחם. הם שקועים ביום־יום האפור ובפאסיביותם. אפילו אותות האזהרה הרצחניים של הסופה המתקרבת, שניתנו אור ל־18 באפריל — ההוצאות־להורג שבאותו לילה מכוונות היו בעיקרן נגד עסקני המחתרת, קודם־כול נגד מדפיסי העתונות החשאית — והמאורעות שלאחר ה־18 באפריל (מדי לילה בלילה נרצחים 10—15 אנשים), לא היה בהם, כדברי אחד מעתוני המחתרת, „לפקוח את עיניהם על הסערה הממשמשת ובאה".

מגמת מעשי־ההפקרות והרצח הגרמניים היתה להפיל אימה על האוכלוסיה, עד שזו לא תהיה מסוגלת לשאיפה כלשהי, והפחד מפני המוות ישתק בה את הרצון הקל ביותר להתנגד. ואולם דבר זה היה מובן רק לקומץ אנשים קטן, שראו, כבר את הסימנים הראשונים של נחשול ההשמדה הגופנית הממשמש ובא. ואילו הכלל אוהב את השלווה, והוא מתאושש עד מהרה לאחר כל זעזוע.

למען האמת יש לומר, כי לאחר האַקציות בלובלין והמחוז, בקראקוב ובטארנוב, נתערערה במקצת האמונה, שבוארשה, בליבה של פולין, בקרב ישוב בן 400 אלף, לא תיתכן „אקציה" מעין זאת. על יהדות וארשה נתרגשו ובאו ימי־אבל קשים, ימים של חשבון־הנפש. הבריות התחילו מדברות על פוגרום מאורגן דומה גם בוארשה ואף... החלו לחשוב על הכנת מחבואים.

החלקים האקטיביים של המחתרת היהודית מגבירים לעומת זאת את פעולתם ואת השמירה על חשאיותן. העתונות החשאית מביאה ידיעות מפורטות על מהלך אקציית־ההשמדה במחוזות

השכנים ומשמיעה את אות־האזעקה, כי „עניבת־החנק מסביב לגיטו וארשה מתהדקת והולכת", כי המתרחש בגיטו הוא תוצאה של תוכנית־השמדה מעובדת לפרטיה, שכוונתה לרצוח את היסודות הפעילים יותר, על־מנת שאפשר יהיה להוביל אחר־כך ביתר קלות את ההמונים הפאסיביים למוות.

ביטאונו של „דרור" („ידיעות") מציג את השאלה הבאה, המטרידה אותו: „כלום לא נמצא איש בין רבבות היהודים המובלים לטבח שימות בכבוד, שישלם לרוצח בדם תחת דם?" ערב האקציה המתקרבת קוראת העתונות של „דרור" „להתגוננות ולמעשה גדול, ששומה עלינו לעשותו ושנעשהו". „הגיטו חייב לחיות כמצודה במצור" — נאמר ב„ידיעות" מן ה־29 ביוני 1942 — „כל האמצעים להגנה. רוחו כרוח מסדה. היה נכון! היה נכון!"

גם עתונות ה„צוקונפט" משמיעה עתה נימה לוחמת. „חיינו — כתב ה„יוגנט־שטימע" — רק אז יש להם טעם, כאשר אנו מוסרים אותם על אידיאל משחרר־עולם". הוא קורא לנוער שלא יניח, כי יחטפוהו למחנות וכי עליו למלא את חובת החבלה, שהיא חובתו של כל מי שאונסים אותו לעבוד למען האויב. חוגי־היודנראט, משטרת־הסדר היהודית וסוכני־הגס־טאפו מכחישים את כל הידיעות המחרידות ואינם פוסקים מלהרגיע את האוכלוסיה הנבוכה.

רוח־ההתנגדות נתמוטטה כליל בקרב ההמונים הרחבים בשעת „אקציית"־ההשמדה הענקית, שנמשכה 53 ימים (למן ה־22 ביולי 1942, ערב תשעה־באב, ועד ערב ראש־השנה תש"ג) ואשר בראשה עמדה יחידה מיוחדת של הס"ס מלובלין, בפיקודו של השטורמבאנפירר הרמאן הפלה, ראש־מטה „יחידת־ריינהארדט". יחידה זו נתפרסמה לשימצה בעריכת ה„אקציות" וה„אויסזידלונג" בגיטאות ובמחנות, אשר הביאו להשמדת האוכלוסיה היהודית בפולין ומאות אלפי יהודים מארצות אחרות. ההמון היהודי המעונה, שהיה אחוז אימים ועקור משורשיו, שהוהם על־ידי תעמולת־הכזב הגרמנית, לא האמין, כי אכן ה„אויסזידלונג" פירושו — כיליון. הוא נלכד בפח שהגרמנים טמנו לרגליו והלך — כדברי רינגלבלום — „כצאן לטבח".

במדיניות הממושכת של הרעבה, עינויים והקזת דמו של הגיטו הצליח סוף־סוף האויב הכובש להפוך חלקים ניכרים של האוכלוסיה להמון מדוכא מבחינה נפשית ונטול־רצון. „השיברון, החרדה לקיום העצמי העלוב — קובע במרירות גדולה יהושע פרלה — הגיעו לכדי כך, שלא נמצא אף אחד מבין 300 אלף היהודים, שיגלה כוח לשבור לפחות את שיניו של שוטר יהודי, למותת מנוול יהודי מעין זה — אפילו למעשה כזה לא היו יהודי וארשה מסוגלים".

שורשי הפאסיביות של האוכלוסיה היהודית בשעת ה„אק־ציה" הגדולה נעוצים בתכסיס העורמה האכזרית של האויב, שמכוונים היו להרדים את העירנות היהודית[8].

על־ידי תכסיס זה הצליחו הגרמנים לפלג את האוכלוסיה היהודית לשני מחנות: האחד שנידון לגירוש והשני — שניתן לו לקוות, שיישאר בחיים. על שום כך לא מצא הד כלשהו קולם של המעטים, אשר קראו למרי, שהבהירו את כוונותיהם האמי־תיות של הגרמנים ואת פירושה הממשי של ה„אויסזידלונג". רצון החיים היה אצל הכול חזק ועקשני עד כדי כך, שנסתתרה מעיניהם המציאות האיומה. אף הסיוט של האחריות הקיבוצית וקצב הבזק של ה„אקציה" שימשו מעצורים קשים לרצון ההתנגדות של ההמונים ושמו לאַל כל אפשרות של מעשה. העלונים — בימי ה„אקציה" הופיעה גם מהדורה משולשת של ביטאון ה„בונד" החשאי „אויף דער וואך" („על המישמר") — שתיארו את מגמותיה של ה„אקציה" הגרמנית, נחשבו בעיני ההמונים כמעשה־פרובוקאציה היטלריסטי. אף התיאור המדוייק של טרבלינקה, שנמסר בגליון ב' של „אויף דער וואך", מפי עד ראייה (ז. פרידריך) לא זכה לאימונם.

בימי ה„אקציה" נתקיימו כמה התייעצויות של חבר פעילי־הציבור שבמחתרת. בהתייעצות ראשונה, שנתקיימה ביום הראשון ל„אקציה", תבעו נציגי מפלגות השמאל הציוניות ושל „החלוץ" ואף כמה עסקני־ציבור אחרים להחליט על מערכה פעילה בצורה כלשהי. הרוב מבין 50 משתתפי ההתייע־צות תבע להמתין עד להתבהרות המצב, מחמת שפשטו שמועות, כי לא ישולחו אלא זקנים, חולים, פושטי־יד ואסירים, ואילו כל השאר ישארו במקום. „הייתי נוכח באוגוסט בהתייעצות — כותב רינגלבלום — של עסקנים בשאלת ההתנגדות, שבה הוחלט לדחות את ההחלטה, לפי שבראשון לחודש תסתיים האקציה. כפעם בפעם היו מציינים תאריכים חדשים, על־מנת לסכל כל ניסיון של מרד".

היסודות הפעילים יותר, המפלגות השמאליות, שישבו ביחד בגוש האנטיפאשיסטי, הקימו יחד עם ה„בונד" ועד־פועלים. ואולם מחמת השתוללות אקציית־ההשמדה האכזרית לא ניתן לגוף הזה לקיים את המגע הדרוש ולתאם את פעולותיו.

אף־על־פי־כן הצליחו „החלוץ" ואירגוני־הנוער הקשורים אתו — „השומר־הצעיר", „דרור" ו„עקיבא" — שלמרבה המזל לא סבלו אבידות כבדות בשעת ה„אקציה", להקים אירגון יהודי לוחם ובראשו מטה־פיקודי (בראסלאב, צוקרמן, לובטקין, טננבוים). נשלחו שליחים לצד הארי (תושיה אלטמן, אריה ווילנר־יורק, פרומקה פלוטניצקה ולאה פרלשטיין) שמתפקידם היה ליצור קשרים עם המחתרת הפולנית (עם הגורמים הצבאיים) ולהשיג נשק בשביל הגיטו.

למרבה הצער נתקלו המאמצים מחודש אוגוסט 1942, לבוא במגע עם ז.וו.ז. (ר"ת של „זביונזק וואלקי זברויני" — אירגון למאבק מזויין, שלימים נהפך ל„ארמיה קראיובה" — „צבא המדינה") על־מנת להשיג מהם נשק, בעמדה שלילית מצד השילטונות הצבאיים הפולניים.

ג

לרשותו של האירגון הלוחם היהודי עמדו אמנם מאות בחורים ובחורות נכונים למסירות־נפש, אבל הוא היה חסר נשק לחלוטין (פרט לאקדח אחד ויחיד). האירגון ציפה איפוא בקוצר־רוח למישלוח־הנשק הראשון מן הצד הארי, אך בינתיים פירסם כרוז לאוכלוסיה, שבו הוא מסביר, כי „אויסזידלונג פירושו — טרבלינקה, וטרבלינקה פירושו — מוות". לפיכך נדרשים היהודים להסתיר את נשיהם וטפם והם עצמם חייבים להתנגד להוראות הגרמנים ולמבצעיהן בדמות המשטרה היהודית והיודנראט. על מפקד המשטרה היהודית, המומר שרינסקי, הוצא גזר־דין מוות. כן חולקו תעודות־עבודה מזויי־

8 עיין במאמר, „גיטו וארשה והורבנו".

פות לאותם האנשים שלא נימנו עם „היסודות הפרודוקטיביים".

רק במחצית השנייה של אוגוסט נראים הסימנים הראשונים של תגובה ציבורית על השחיטה. האירגון היהודי הלוחם מבצע שורה של הצתות בבתים שרוקנו מתושביהם, (ההצתות הגיעו לשיאן בליל ה־21 באוגוסט); ב־25 באוגוסט נורתה היריה הראשונה מטעם האירגון: אחד מראשי „עקיבא", ישראל קאנאל, פצע את שרינסקי בשני כדורים. התנקשות בחיי קצין המשטרה היהודית שמרלינג, מי שהיה המפקח על כיכר־המצוד, לא הצליחה. פעולת ההסברה הנימרצת בקרב ההמונים בנוגע למשמעותה של ה„אויסזידלונג", ושורת הפיר־סומים על בית־החרושת למוות בטרבלינקה, וכן הקריאה לפעולה אנטי־היטלריסטית, נתקבלו עתה בהיענות רבה יותר. המעשים שבאו עתה מצד האירגון היהודי הלוחם בד בבד עם דברי־ההסברה, היטו את הלך־הרוחות לטובת תנועת המח־תרת. לאחר ההתנקשות בחיי שרינסקי מקבל האירגון הלוחם את מישלוח הנשק הראשון מאת הגווארדיה העממית: 5 אקדחים ו־8 רימונים.

נעשתה תוכנית להתנפל על הגרמנים והאוקראינים, אך זו לא הגיעה לכלל ביצוע. ב־3 בספטמבר נאסר קפלן; בו ביום ניספה בראסלאב ולידי הגרמנים נופל מחסן הנשק והתחמושת הדל. בשעת ה„אקציה" נאסרו גם ליבארטובסקי, מזכיר הוועד האיזורי של פפ"ר וזאגאן, מנהיג „פועלי־ציון"־שמאל. כך שותקו הצעדים הראשונים, שמטרתם היתה — הגנת כבודה ושמה של יהדות וארשה.

למחרת ה„אקציה" בותר שטח־הגיטו לשטח קטן של הגיטו הממשי (המרכזי) ולאזורי סדנות מיוחדים, שדומים היו לאיים, מוקפים גדרות, ללא כל קשר ביניהם, כשרחובות שומ־מים מפרידים ביניהם.

פקודות גרמניות מיוחדות הוצאו לשם קביעת גבולותיו של הרובע היהודי החדש. קו חומות־הגבולין, שהקיפו את הרובע, נמתח לאורך הרחובות הבאים: סמוצ'ה, גגשה, פראנ־צ'ישקאנסקה, בוניפראטרסקה, מוראנובסקה, פוקורנה, סטאבקי, דז'יקה, שצ'נשליבה, כיכר פאריסוב. על־פי הוראות השילטון הוקפו חומה גם הסדנות שמחוץ לגבולות הגיטו. ואלו הן:

1. סדנות „הארס אונטרקונפט פארוואלטונג", דהיינו הסד־נות לייצור מברשות, שעבדו בשביל המינהל לאספקת הצבא הגרמני, לאורך הרחובות: וולובה, פראנצ'ישקאנ־סקה, בוניפראטרסקה, שביינטוויירסקה;
2. הסדנות של הפירמות וו.צ. טבנס, א. שולץ, קורט רריך, וו. הופמן, שילינג — לאורך הרחובות: לשנו, קארמלי־צקה, נובוליפקי, סמוצ'ה, נובוליפיה, לשנו; סדנות הפירמה ב. האלמאן לאורך רחוב נובוליפקי;
3. סדנות הפירמה וו. צ. טבנס לאורך הרחובות: צ'יאפלה, טבארדה, פרוסטה, צגלאנה.

מכל היישוב היהודי בוארשה, שהיה עד לא מכבר הקהילה היהודית הגדולה ביותר באירופה, לא נותרו לאחר ה„אקציה", שבה ניספו בטרבלינקה למעלה מ־300 אלף יהודים, לרבות למעלה מ־100 אלף ילדים — לא הרבה יותר מאשר 50 אלף יהודים. אל „הצד הארי" עברו כ־25 אלף יהודים. וארשה היהודית איבדה כמעט כל מה שהיה בה בעל־ערך בכל שיטחי העבודה, המדע והאמנות. על־פי המיספרים הרשמיים שנמסרו לגרמנים הגיע מיספר האוכלוסים שנותרו לכדי 35.633 יהודים, מזה 13.384 בגיטו (8240 גברים ו־5144 נשים) ועוד 22.249 בסדנות (11.697 גברים ו־10.697 נשים).

במשך החודשים נובמבר ודצמבר נוספו קבוצות יהודים גדולות מן המחנות שבסביבה אשר חוסלו. מיספר המועסקים בסדנות עלה על־פי הסטאטיסטיקה הרשמית עד 26 אלף. אצל טבנס, בעל בית־החרושת הגדול ביותר בגיטו למדי־צבא, עבדו בסדנות שברחוב לשנו ופרוסטה — 12.000 פועלים יהודים. בבית־החרושת הגדול של שולץ לבגדים, שתפס את גוש הבתים שבין הרחובות נובוליפיה ונובוליפקי, עבדו 8000 פועל. בסדנות של קורט רריך (ברחוב נובוליפיה 72) ואצל הופמן יוצרו מדים גרמניים. „בית־החרושת לציוד" טראנזאביה ווישנייבסקי (ברחוב סטאבקי) ייצרו חלקי מטוסים. במחסניו הגדולים של האלמאן (כמה גושי בניינים ברחוב נובוליפקי), שבהם עבדו אלף פועלים, יוצרו רהיטים משובחים ביותר שנועדו בשביל הרייכסדויטשה. בבית־החרושת למברשות, שהיה נתון לפיקוח השילטון הצבאי הועסקו כ־4000 איש. 4500 איש התגוררו בתחומי בתי־החרושת של הרייכסדויטש הרמאן ברויאר (6 בתים בצד הקידמי של רחוב נאלבקי, מיספרים 28—38), והם עבדו שם בסדנות לייצור חפצי־עור, סבדרים וגרביים מצמר, תוצרי נייר, תוצרים כימיים וכיוצא־בהם. כן יוצרו כאן קובעי־פלדה.

מן הראוי לשים במקום הזה קץ לדעה הנפוצה על העבודה הפרודוקטיבית, כביכול, של כל בתי־החרושת והסדנות בגיטו בשביל תעשיית־הזיון הגרמנית. נעלה מכל ספק הוא, כי בשורה שלימה של מיפעלים גרמניים בגיטו התנהלה פעולת־חבלה נרחבת ואילו במיפעלים אחרים היו מועסקים, בהסכמתם החשאית של המנהלים הגרמנים המשוחדים, אנשים רבים שעבדו רק למראית־עין, למען ייחשבו כ„פועלים נחוצים". בין החוגים הבורגניים היו ברנשים לא מעטים, שעשו הון רב ממשאם־ומתנם עם הגרמנים בתחום זה. ואכן אותם „פועלים", כביכול, היו תופסים מקום ניכר ברשימות הפקידים והפועלים, ליד הפועלים האמיתיים, שנוצלו ועונו באכזריות ואשר נמצאו ביניהם בעלי־מקצוע מאומנים מצויינים.

כדוגמה טיפוסית של מעשי־החבלה אפשר למנות את עבודת בית־החרושת הגדול למברשות, שלמעשה עבד על־פי הזמנות פרטיות. התוצרת, שבית־החרושת הזה הכין בשביל הוואר־מאכט, כביכול, נמכרה בשוק הוארשאי. למרבה זעמו גילה אחר־כך שטרופ את העובדה הזאת, בשעת סיורו בכל ה„שאָפּים" שבגיטו, שבו נמצא למד, כי המיפעלים הגדולים הללו, כביכול, אין להם לעצמו של דבר שום קניינים של ממש. הנה כן תיאר, למשל, בדו"ח שלו מן ה־26 באפריל 1943 את העניין הנידון בצורה דלהלן:

„היום הוריתי, כי המיפעלים הקרויים מיפעלי־זיון החשובים לתעשיה המלחמתית יוציאו ללא דיחוי את האינוונטאר שנמצא עדיין ברשותם, על־מנת שאפשר יהיה לפנות גם את גושי־הבתים, שהיהודים חודרים לתוכם על־מנת להימצא בחסותם של הוואֶרמאכט והמשטרה. במקרה אחד מרבים, קבעתי, כי המיפעלים הגדולים כביכול, אין להם כל מלאי וכל אינ־וונטאר..." בדו"ח מן ה־4 במאי הוא כתב בין השאר: „בשעת פינוי מיפעלי־הזיון נקבע שוב, כי תחת חפצים בעלי־ערך בשביל הצבא, כביכול, הובאו רק שברי־כלים, כגון רהיטים ישנים ושאר חפצים מוחרמים".

שורה של „שאפים" היו מוסדות של עבודת־עבדים פשוטם כמשמעם, שבהם אנוס היה היהודי לסחוט מעצמו מאמץ מאכסימאלי. יהודי הגיטו המרכזי עבדו ביודנראט ובמוסדותיו, וכן במקומות־עבודה גרמניים („פלאצובקות") בצד הארי. מדי בוקר עם שחר היו מסתדרות בכיכר־היודנראט שורות ארוכות של פועלים יהודים, שהיו צועדים לאורך רחובות זאמנהוף וגנשה.

בשעות העבודה המחייבות, כלומר בשעות 6 בבוקר עד 6 בערב אסור היה על היהודים להיראות ברחובות הגיטו. כל עבירה על הפקודה הזאת היתה נענשת מיד בעונש־מוות. בדרך־כלל היו מוסרים לעצמם דו"ח על כך, שהרוצחים ההיטלריסטים השאירו לפי־שעה את שארית־הפליטה אך ורק לשם ניצול כוח־העבודה שבה עד טיפת הזיעה והדם האחרונה, עד לנשימה האחרונה. „עבדים אנו — התבטא אחד מסופרי הגיטו בימים ההם — וכאשר העבדים שוב אינם מביאים רווחים, סופם ליהרג".

על־ידי חלוקת האוכלוסיה ליסודות „פרודוקטיביים" ו„לא־פרודוקטיביים", ליהודים מועילים ו„בעלי מיספר" מצד אחד, ולאלה שנידונו לגירוש מצד שני — התכוונו הגרמנים למנוע מן הציבור היהודי את האפשרות לנקוט עמדה מאוחדת, להכניס בו פירוד ומריבה. מכונת־ההשמדה הגרמנית רצתה להשאיר כל יהודי לעצמו ולנפשו בלבד. מקום בראש מתחילים לתפוס בגיטו סוגי אנשים חדשים; ראשית כל הנהלות ה„שאפים", שומרי הסדר במיפעלים (על־פי רוב שוטרים יהודים לשעבר), עשירי־ה„שאפים" החדשים, שעשו הון מדמעות זולתם ודמם, בעיקר על־ידי המיסחר ב„מיספרים" (בשביל הנשארים באורח הוקי), אומנים ומנהלים של מחלקות שונות, במלה אחת — כל אלה שעשו חיים מניצול זולתם. „כל אלה — כהערתו של רינגלבלום — לובשים עתה בגאווה מעילי־עור חדשים ומגפיים מצוחצחים". בשלב הנמוך ביותר של הסולם הציבורי נמצאו רוב תושבי הגיטו, חסרי־ההתעסקות ו„הפראים", שהיו נטולי זכות החיים והיו כצנינים בעיני שליטי הגיטו, הגרמנים ממיפקדת הס"ס. באותו חלק של האוכלוסיה הוסיפו לשלוט המחלות והמגיפות והתמותה הגדולה. הנה כן, למשל, בדצמבר 1942 נרשמו 205 מקרים של חולי טיפוס־הבהרות; במארס 1943 נרשמו 450 הלוויות — ואופייני הדבר, ששלושה רבעים מן המתים נפלו מכדורי הגרמנים. חייהם של רוב האוכלוסין נעשו ללעג ולשימצה. יהודים רבים היו רצוצים לחלוטין מבחינה נפשית.

חוסר־הביטחון לגבי־יום המחרת הרעיל כל רגע של חיי־העבדות המרים של הישוב היהודי בוארשה. הסיום של „אקציה" חדשה לא סר אף לרגע אחד, וכל ידיעה על עתידם היתה גורמת להם ליהודי הגיטו זעזועים נפשיים נוראים. „את יהודי הגיטו החדש — נאמר בצורה קולעת באחד המיסמכים של המחתרת היהודית — אפשר להשוות במידה מסויימת לנידונים למוות המחכים לביצוע גזר דינם, תוך הלכי־רוח של תיקווה וייאוש לסירוגין". האנשים החלו לחשוב כיצד להבטיח את חייהם למקרה של סכנה. חלק, האמידים יותר, התחיל עובר לצד הארי. אחרים החלו לחשוב על התקנת מחבואים. בחודשים נובמבר דצמבר החלו לבנות בקדחתנות מקומות־סתר מיתאמים לעונת־הקור. היו אלו דירות תת־קרקעיות או מוסוות, מצויידות במלאי של מזונות לחודשים ארוכים, על־מנת שאפשר יהיה לשבת בהן במקרה של חיסול סופי של הגיטו — עד לשעת השיחרור.

רוב הציבור היה עתה נכון להתנגדות. לעמדה זאת הגיעו האנשים על־יסוד הניתוח של השבר הגדול ב„אקציה" הקודמת. התגובה הכללית, הכאב והצער הגדולים, חשבון־הנפש באו לביטוי למחרת תום ה„אקציה". הכול היו חדורי רגש של בושה וחרפה על הכנעתם, על שלא התנגדו אפילו למשטרה היהודית. על שום מה עלה לו הדבר לאויב האכזרי בקלות רבה כל כך? מדוע לא נפל מצד התליינים הנאציים אפילו קורבן אחד?

על השאלה הכללית הזאת היתה התשובה כמעט פה־אחד, כי ההליכה לטבח לא הקטינה את השואה, אלא הגדילה אותה. „צריך היה לצאת לרחוב, להצית הכול — במלים אלו מוסר רינגלבלום את הלך־הרוח של הרחוב — לפרוץ את החומות ולעבור לצד השני. הגרמנים היו נוקמים, הדבר היה עולה ברבבות קורבנות, אבל לא ב־300 אלף". מן השגיאות למדו מוסר־השכל. „הציבור רוצה — רושם רינגלבלום ב־5 בנובמבר 1942 — שהאויב ישלם ביוקר, יתנפלו עליו בסכינים, בכלונסאות ובכדורים — לא יתנו עוד לערוך מצוד, לא יניחו שיחטפום בחוצות, לפי שעתה הם יודעים, כי כל מחנה־עבודה פירושו מוות... עתה מוכרחים להתנגד, זקן ונער חייבים להתגונן מפני האויב".

באווירה של הלכי־רוח כאלה ונכונות כזאת יכולה עתה המחתרת היהודית לפתח פעולה בהיקף גדול. חמומי־המוח וההוזים מקרב שואפי־הקרב היו בדעה, כי יש להצית את הגיטו, להתנפל על הגרמנים בידיים ריקות וליפול. המיושבים יותר בדעתם החליטו לנצל את ההפוגה בין החיסול הראשון לבין זה הממשמש ובא ולפתח בזמן הביניים את גרעין המרד הקיים, להגבירו ולהשיג בשבילו את הנשק הדרוש. באותם הימים גם נתהדק במידה רבה שיתוף־הפעולה בין כל המפלגות הפוליטיות והחוגים הציבוריים השונים.

ד

האירגונים והמפלגות „החלוץ", „דרור" („פרייהייט־החלוץ הצעיר"), „השומר־הצעיר", פפ"ר, „פועלי־ציון (צ"ס)־התאחדות", „פועלי־ציון"־שמאל והציונים הכלליים — רוב האירגונים האלה שיכלו בימי ה„אקציה" את רוב חבריהם, אבל גם בהיותם מוכים לרסיסים לא הפסיקו את פעולתם — התאחדו על אף חילוקי־הדעות הרעיוניים שביניהם על־יסוד המצע של התנגדות מזויינת לאויב והקימו ועד יהודי לאומי. שיתוף־הפעולה עם ה„בונד" נתאפשר על־ידי הקמת ועדת־תיאום יהודית באוקטובר 1942, שבה השתתפו נציגי הגופים הנ"ל ונציגי הבונד[9].

---

9. הוועד היהודי הלאומי בחר לנשיאותו את: צוקרמן, קירשנבוים, מורגנשטרן. חברי ועדת התיאום היהודית היו: אלכסנדר (פפ"ר). מרים הייגסדורף, פיינקינד, גלר, צביה לובטקין ומורגנשטרן; חברי הנשיאות: צוקרמן, בלום, קירשנבוים. ועדת־התיאום היהודית בחרה ועדות: 1. לתעמולה (בלום, צוקרמן, פיינקינד); הוועדה עבדה במגע הדוק עם ועדת־הארכיון של הוועד הלאומי היהודי (ד"ר רינגלבלום, הרש וואסר, אליהו גוטקובסקי); 2. לכספים (הייגסדורף, לובטקין, מורגנשטרן); 3. אספקה (בוז'יקובסקי, וונגרובר).

הארגון היהודי הלוחם — יי.ק.א. (יידישע קאמף־ארגאניזאציע) — שלימים נתפרסם בשם „ז'ו ב" מחמת שכרתיו בשפה הפולנית היו חתומים בראשי תיבות אלו Żydowska Organizacja Bojowa — נתרחב והקיף מעתה את כל יחידות־הקרב בגיטו. מעתה הוכר בתור הזרוע המזויינת של ועדת־התיאום. נתמנה מטה־פיקודי של ה„ז'וב" בראשות מרדכי אנילביץ' („מאריאן"), לסגנו נתמנה יצחק צוקרמן („אנטק") [10].

כן הוקם ועד מיוחד [11], שנטל על עצמו את התפקיד להשיג אמצעים כספיים בשביל ה„ז'וב" ולצורך בניית בונקרים ומקומות־מחסה. מתפקידו היה גם להפיץ בקרב כל שכבות הציבור היהודי את רעיון ההתנגדות הפעילה. נתמנו נציגים של ועדת־התיאום ליד המחתרת הפולנית — ד"ר ליאון פיינר („מיקוליי") וד"ר א. ברמן („בורובסקי") ושל ה„ז'וב" — ווילנר („יורק") ; ואילו סמוך לפרוץ המרד בא במקומו צוקרמן („אנטק"). הנציגות היהודית הצליחה להדק את קשריה עם המחתרת הפולנית, עם המחלקה לענייני היהודים ליד ז.וו.ז. וכן עם הפפ"ר ועם הגוורדיה העממית.

לאחר שקיבל את האקדחים הראשונים מאת הגווארדיה העממית, ביצע ה„ז'וב" התנקשויות מוצלחות בחיי הפושעים המושחתים והמכורים ביותר לגרמנים — על מפקד משטרת־הסדר לייקן, שנורה ונהרג ב־29 באוקטובר בידי חבר „השומר־הצעיר" אליהו רוז'אנסקי (אלק) ועל נציג היודנראט ליד מטה־הגירוש — פירסט (את גזר־דין־המוות ביצע חבר „דרור" דוד שולמן ב־29 בנובמבר). התנקשויות אלו היו אות־אזהרה ליר־דנארט המנוון ולמשטרת־הסדר השנואה והבוגדנית (לאחר ה„אקציה" נותרו בגיטו 300 שוטרים — שומרי־סדר), שעל מצפונה רבצה אשמת רציחתם של אלפי אנשים (השוטרים היהודים הם שגילו 90% מן המחבואים בשעת ה„אקציה"!). על־ידי התנקשויות אלו טוהרה במידת־מה האווירה בגיטו ובמשך תקופת השקט היחסי ששרר בו בשלושת החודשים שלאחר ה„אקציה", הוכנו ויוצבו היחידות הקרביות של ה„ז'וב".

מעטים המקורות המתארים את התקופה הזאת של אירגון היחידות הקרביות השונות ואימונן. היו קבוצות שרק המשיכו במרץ באימוניהן הצבאיים, שעסקו בהם זה מכבר. הדברים אמורים קודם־כול ביחס ליחידות של „השומר־הצעיר" ו„דרור", הפפ"ר, „בונד" ו„פועלי־ציון". הנה כן עסקו חוגי „פועלי־ציון"־שמאל, שהיו מאורגנים על־פי הרחובות מאז 1941, בלימוד השימוש בנשק. ה„בונד" השיג עזרה מאת רפפ"ס בצורת הדרכה צבאית וכלי־נשק.

החברים הקשישים יותר בקבוצות הקרביות היו מאומנים עוד מן הקורסים להכשרה גופנית שמלפני המלחמה, שלאמיתו של דבר לא היו אלא קורסים להגנה עצמית מפני ההתקפות של קבוצות־אגרוף אנטישמיות פולניות. הנה כן נתקיים בחודשי החורף 1938/39 בז'יילונקה שליד וארשה קורס של „החלוץ", שנמשך 6 שבועות בהשתתפות 45 חברים ואשר הודרך בידי מדריכים מיוחדים מארץ־ישראל.

מחילופי האיגרות שבין הימלר לבין עוזריו הקרובים אנו נמצאים למדים, כי הגורמים הגבוהים ביותר של הרייך השלישי ובראשם היטלר והימלר עצמם, מקדישים תשומת־לב רבה לחיסולם הסופי של שרידי יהדות פולין ושל גיטו וארשה — מעל לכול. עוד בראשית אוקטובר 1942 פקד הימלר על ראש הס"ס והמשטרה בגנראל־גוברנמנט, הס"ס־אוברגרופנפירר קריגר וכן על מנהל המישרד הכלכלי־מינהלתי הראשי של הס"ס, הס"ס־אוברגרופנפירר פאהל לרכז במחנות־הריכוז שבוארשה ולובלין את כל הפועלים היהודיים המועסקים ב„שאפים" לחייטות, סנדלרות ונגרות. בד בבד עם זאת ציווה ראש הס"ס והמשטרה של הרייך על הרחקתם ההדרגתית של היהודים העובדים בבתי־החרושת לנשק. בשלב הראשון של תהליך ההדחה הזאת שומה היה לרכז את הסוגים הנדונים של הפועלים היהודים באולמים מיוחדים של המיפעל הנתון, ואחר כך לסוגרם במוסדות סגורים. בדרך זו רצה הימלר לרכז את כל הפועלים המומחים היהודים שבגנראל־גוברנמנט במוסדות אחדים, שישמשו בעת־בעונה אחת גם מחנות־ריכוז.

באיגרתו הסודית מן ה־9 באוקטובר אל עוזריו הקרובים הס"ס־גנראלים פאהל, קריגר, גלובוצניק, ולראש מישרד הבטחון של הרייך, הס"ס־אוברגרופנפירר וולף, הציג הימלר את העניין באופן גלוי וברור, והסביר כי המטרה הסופית של תוכניותיו היא חיסול סופי. „יש להשתדל — ציווה על עוזריו — להחליף את כוחות־העבודה היהודיים בפולנים, כי בבוא היום חייבים היהודים, בהתאם לרצון הפירר (היטלר), להיעלם גם משם (ממחנות הריכוז)."

בשעת ביקורו הבלתי־צפוי בוארשה, ב־9 ביאנואר 1943, גילה הימלר עניין מיוחד כלפי הגיטו. בליווי אנשי מטהו המקורבים אליו וארבע מכוניות משוריינות עבר הימלר בשטח הגיטו וסייר בשני המחסנים הגדולים (מבין ה־15 שהיו קיימים שם) של ה„וורטארפאסונג"[12]. הימלר ציווה באמצעות הקולונל פארסטאר (מפיקוח־הנשק הצבאי) להביע בפני הלויטנאנט־גנראל שינדלר, מנהל מוסדות הזיון והאספקה הצבאית בתחומי הגנראל־גוברנמנט, את תמהונו על שפקודותיו — של הימלר — בנוגע ליהודים, לא הוצאו אל הפועל. ראש הס"ס והמשטרה של הרייך בא בטענה על שום מה עדיין נותרו בוארשה 40 אלף יהודים (על־פי מיספרים רשמיים, ואילו למעשה קרוב ל־60 אלף).

ה„אקציה" החדשה שהכין לגיטו ראש הס"ס והמשטרה במחוז וארשה, פון זממרן־פראנקינג עמדה לחסל 8 אלף קורבנות, אך עוד היו צריכים להיוותר, על־פי חשבונו של הימלר, 32 אלף יהודים, —שעבדו ב„שאפים", ביניהם 24.110 בתעשיות־הטכסטיל והפרוות. בתנאים אלה ציווה הימלר לשלח מיד 16 אלף יהודים אל מחנות־הריכוז של מחוז לובלין. על כל הטענות, שדבר זה יפגע בתעשייה המלחמתית השיב הימלר, כי פריון־העבודה במחנות לא יקטן במאומה, ולעומת זאת תצומצמנה הוצאות־הייצור.

בהתאם לפקודתו של הימלר, שניתנה לקריגר, שומה היה להעביר למחנות, עד ה־15 בפברואר לכל דמאוחר, שורה של בתי־חרושת קטנים מן הגיטו, שייצרו חלקי מכונות ומטוסים. את שאר „הסדנות לעיבוד ברזל" שומה היה לרכז בבית־חרושת

---

10. במטה־הפיקוד של הארגון הלוחם היו מלבד אנילביץ' (מחלקת האירגון), — צוקרמן — סגן־המפקד (זיון), אדלמן (שירות ידיעות), מורגנשטרן (כספים), ברלינסקי (תכנון), רוזנפלד.

11. היו בו אליעזר ליפא בלוך, דוד חולודנקו, י. גיטרמן, ד. גוז'יק, מ. קון, א. ל. לנדוי, י. סק.

12. מוסד של הס"ס שעסק באיסוף רכושם של היהודים המגורשים והנרצחים.

אחד בגנראל־גוברנמנט, שבו יהיו רק פועלים יהודים ואשר תופקד עליו שמירה מעולה, תוך בידודו הגמור. על קריגר הוטל למסור על ביצוע פקודותיו אלו של הימלר, שפירושן היה הקדמה לחיסולה הגמור של יהדות וארשה.

מובנת, איפוא, יפה תחושת־הבאות הפסימית ביותר, שרווחה אז בקרב יהודי וארשה בקשר לביקורו של הימלר בגיטו. מוסדות השילטון הגרמניים המקומיים עושים ככל שידם מגעת להחלשת העירנות בקרב היהודים ולשיתוק רוח־ההתנגדות בלב אסירי־הגיטו. בעזרת סוכניהם היהודים מפיצים אנשי־הס"ס שמועות על מכתבים וידיעות, כביכול, שנתקבלו מאת „המגורשים" מבריסק, קובל, פינסק ועוד. ומאחר שבמרוצת הזמן חדלו לתת אימון במכתבים, הופצו שמועות על מחנות שלמים, ליד לובלין, בגאליציה (סוקאל, לבוב), באיזורי הספר שבמיזרח וכדומה, שבהם חיים כביכול ילדים, נשים ומבוגרים. נפוצה אפילו שמועה על 2000 ילדים, שחזרו מטרבלינקה. מתוך נאמנות לטכסיסי ההערמה על המוני היהודים, החלו הגרמנים לחון יהודים בלתי־לאגאליים, להעסיקם ולספק להם מזונות.

כרוזי המחתרת היהודית מדצמבר ויאנואר גילו את הלעג לרש הציני של הרוצחים, „המשחקים בקורבן חסר־המגן, טרם שמנחיתים על ראשו את הגרזן המגואל בדם". הם גם חשפו את המטרות של השמועות והידיעות, שהאויב מפיץ בעזרת סוכניו היהודים. הכרוזים גם קראו „להמשיך בעזרת איש לרעהו, לגרש אל מחוץ למחנה את הבוגדים השפלים; לא ללכת לקרונות". היהודים, שאין ביכולתם לעמוד בהתנגדות פעילה, נקראו לגלות התנגדות פאסיבית, כלומר להסתתר. לבסוף באה הקריאה להתגוננות־עצמית „בגרזן, במטיל־ברזל, בסכין", להקים מיתרסים בבתים.

בגיטו מוסיפים להופיע עתוני־מחתרת (בנובמבר ובדצמבר 1942 הופיע „דער שטורם" — „הסערה"; הגליון האחרון הופיע באפריל 1943), כביטאונה של תנועת־ההתנגדות.

קיימות הוכחות בכתובים (יומנו של שמואל ווינטר, זכרונות משל אדלמן), שלאחר ההתנקשויות בחייהם של לייקין ופירסט ביצע ה„ז'וב" כמה פעולות נגד שומרי־המיפעלים היהודים ונגד האומנים, שהיו נוגשים במיוחד בפועליהם. לאחר מאמצים מרובים מצד הנציגים היהודיים בצד הארי הם מצליחים להשיג מצד המחתרת הפולנית הרשמית 10 אקדחים בעלי קליבר קטן עם כמות זעומה של תחמושת. ואולם הנשק היה במצב גרוע ולא ניתן לניצול אלא בחלקו בלבד. ה„ז'וב" תיכנן מיבצע־נקמה גדול יותר נגד משטרת־הסדר היהודית ליום ה־22 ביאנואר — בדיוק כתום מחצית השנה ל„אקציה" הגדולה.

„סמוך לפני ה„אקציה' — כותב ווינטר — שפך מישהו חומצת־מלח על אחד משומרי־המיפעל אצל האלמאן. נאסר חבר מ„השומר־הצעיר', שאצלו נמצא בקבוק עם חומצת־מלח. כמה בחורים (ג. פרישדורף בראש קבוצתו מסדנת רריך, שהיו מזויינים באקדחים) התנפלו על המישרד, שבו נכלא חברם ושיחררוהו בכוח הזרוע".

בבואה למיפנה העמוק והקיצוני שחל בהלכי־הרוח של הגיטו, למעבר מעמידה פאסיבית לאקטיביות לוחמת, מהווים המאורעות בימי „אקציית־"יאנואר (18—21 ביאנואר 1943), שהפתיעה את הגיטו בפתאומיותה, אף־על־פי שציפו ל„אקציה". הודות לרשת המחבואים והבונקרים הטובים שניבנו במשך ארבעת החודשים שחלפו בין ה„אקציה" הראשונה לשנייה, נתקלו הגרמנים, בראשותם של פון זומרן־פראנקינג ושל מפקד טרבלינקה הס"ס־האופטשטורמפירר פון אויפן־מאלמדי, בהתנגדות פאסיבית כללית. יחידות של ה„ז'וב" עדיין לא היו מוכנות לקראת ה„אקציה"; כל קבוצה ויחידה לא יכלה לסמוך אלא על נכונותה שלה ועל נשקה בלבד. פעילות קרבית גילו בשורה הראשונה קבוצות „השומר־הצעיר" ו„דרור", המזויינות והמרוכזות בקיבוציהן.

קבוצת „השומר־הצעיר" בראשות אנילביץ', שהיתה מזויינת ב־5 אקדחים ו־4 רימונים, התערבה בין המוני היהודים שנחטפו ביום הראשון של ה„אקציה" (בעיקר טורי פ"עלים) ובהגיעם לקרן הרחובות זאמנהוף וניזקה פתחו ביריות על שורות הז'אנדארמים והטילו בהם רימונים. הגרמנים המהוממים הניחו לפרוק מהם את נשקם (היו ביניהם גם הרוגים ופצועים). למעלה מ־20 דקות היה הרחוב בידי הלוחמים היהודים, אך התגבורות שהגיעה, איפשרה לגרמנים להשתלט על המצב. בקרב שנתפתח מחדש נגד הלוחמים היהודים, אשר התבצרו באחד מבתי רחוב ניזקה, הטילו הגרמנים רימונים לתוך הבית. נפלו שם לוחמים רבים לאחר שנגמר כל מלאי תחמושתם. בין שאר הלוחמים נפל אז רוז'אנסקי, מי שביצע את גזר־דין־המוות נגד לייקין. מבין כל הקבוצה לא ניצל אלא אנילביץ' בלבד, לאחר שהתנפל בידיים ריקות על גרמני, הוציא מידיו את נשקו, התגונן ונמלט אל בונקר.

קבוצת „דרור" פתחה ביריות על הגרמנים מן הבתים 56—58 ברחוב זאמנהוף ומבית מיספר 34 ברחוב מילה. הקבוצה מנתה 40 חבר (אליהם נצטרפה אחר־כך קבוצת „גורדוניה") והיתה מזויינת בעיקר במכשירי־התגוננות פרימיטיביים וב־4 אקדחים ו־6 רימונים. עם הקבוצה הזאת היה גם המשורר יצחק קצנלסון, שעידד את הלוחמים ואימץ את רוחם. בהתנגשות ברחוב זאמנהוף 56—58 הצטיין במיוחד זכריה ארטשטיין מפרושקוב. בהגיע הגרמנים הוא הרים את ידיו, לאות כניעה כביכול, ויצא מן החדר. בו ברגע נפתחה אש על הגרמנים, ובינתיים פתח ארטשטיין ביריות על הגרמנים שעמדו בחוץ. הלוחמים הצליחו ליטול את הנשק מאת הגרמנים, שהשאירו כמה הרוגים. לאחר התיגרה עזבה כל הקבוצה היהודית את הבית ונסוגה על־פני שורה של גגות מושלגים ומכוסי־קרח לרחוב מוראנובסקה.

ב־19 ביאנואר אירעה התנגשות על מדרגות קיבוץ „דרור", ברחוב מילה 34. גם כאן ירו הלוחמים בגרמנים ואחר נסוגו על פני הגגות לזאמנהוף 39. כן נודעו עוד כמה וכמה מעשי־התנגדות. כן, למשל, גילו התנגדות פועלי הפירמה „אוסט־דויטשה באושטלה". כאן שימש כאות הרימון שהוטל בידי מרגלית לאנדוי. בהתנגדות נמרצת נתקלו הגרמנים ב„שאפים" של שולץ (כאן נפל הלוחם הבונדאי אברהם פיינר) ועוד.

למן היום השני ל„אקציה" שוב לא נכנסו הגרמנים לבתים אלא בקבוצות קבוצות, הם פסחו על מרתפים ועליות־גג ועל כל שאר מחבואים מפחד מפני כדור יהודי. ביום האחרון של ה„אקציה" הוטל הסגר של עונשין על בתים שגילו התנגדות. לתוך בתים אלה הוטלו פיצצות־תבערה ורימונים. אולם גם באותו יום היו מיקרים של התנגדות, כגון בבית שבקרן זאמנהוף וקוז'ה. אפילו בכיכר־המצוד („אומשלאג") עצמה היו מיקרים של התנגדות. אחת הקבוצות הקרביות, שטרם צוידה

בנשק, הובאה לכיכר, ואולם לאחר נאומו הקצר של ב. פלץ („בונד") סירבה להיכנס אל הקרונות. כולם נורו בו במקום בידי מפקד טרבלינקה. חלק מן הנחטפים הצליח לפרוץ את הלוחות בקרונות ולקפוץ מתוך הרכבת הדוהרת. קומץ אנשים הצליח אפילו להימלט מטרבלינקה עצמה.

כתוצאה מן ההתנגדות הבלתי־צפויה היו הגרמנים אנוסים להפסיק את ה„אקציה", ששוב בלעה 6500 יהודים, ביניהם פנימיות־הילדים האחרונות, כמעט כל החולים מבתי־החולים, רוב עובדי הקהילה ומוסדות־העזרה, וכן 300 רופאים ועובדי מחלקת הבריאות עם ד"ר מילייקובסקי בראשם, העסקן והמארגן הנודע של המחקרים המדעיים על הרעב בגיטו.

הרמת נס ההתנגדות המזויינת הראשונה בגיטו עשתה רושם חזק, הן ברחוב היהודי והן בציבור הפולני. יהודי־הגיטו היו מספרים וחוזרים ומספריב את כל העובדות והפרטים של הקרבות, שהודות להם חדל הגיטו להיות כדבריו של משורר־הגיטו הנודע שלנגל — „ג'ונגל של חיות רדופות, ונעשה חזית". בנשמות היהודים המוכים ובמוחותיהם חלו זעזוע ומעין מהפיכה. זו הפעם הראשונה ראו עיניהם גרמנים מתבוססים בדמם (מכונית העזרה הראשונה של הגרמנים שוטטה בגיטו). זו הפעם הראשונה זכו לראות את מעניהם הגרמנים היהירים, כשהם מהלכים כפופים ליד החומות, מלאי חרדה ואימה מפני כדור יהודי.

מן ההתמודדות הראשונה יצאו הלוחמים היהודים, כשרוחם מאוששת וכשהם חדורי־אומץ. „לאחר תקופה של מאבק קשה בתוך הציבור היהודי — התבטאה לימים צביה לובטקין — המאבק שלנו זכה סוף סוף להערכה". הדבר שהיה אופייני לקרבות יאנואר, אשר כבר נשאו בחובם את בשורת התנופה הגדולה של היחידות הקרביות היהודיות לעתיד לבוא, היה היעדר הגורם ההמוני, שלא הופיע אלא במיבצעי מרד־אפריל.

מן השגיאות של יאנואר למדו גם הלוחמים וגם הציבור. מוסר־ההשכל החשוב ביותר היה בכך, שנוכחו לדעת, כי אכן אפשרית היא התנגדות מזויינת לגרמנים. מכאן נמשכה השפעה פסיכולוגית מכרעת על כל הציבור היהודי אשר העריך נכונה את ה„אקציה" האחרונה כאות־מבשר וכראשית חיסולו הגמור של הגיטו והשמדת שארית־הפליטה. ימי ה־18—21 ביאנואר הם ימי המשבר הפסיכי בחיי־הגיטו, ימי ראשית הרוח החדשה, שהחלה להשתלט קודם כול על הנוער. השאיפה להתנגדות מזויינת מתחילה כובשת לה את מקומה בתוך האווירה של אוזלת־יד וריפיון.

ה

נקל לשער כיצד הגיב הימלר על הידיעה בדבר מרד־הגיטו ביאנואר. עדות לכך אנו מוצאים בפקודה, שהוציא ביום 16 בפברואר אל הגנראל פאהל, אשר לפיה הוצרכו לרכז את כל היהודים הנותרים במהירות האפשרית במחנה־ריכוז ולהעבירם יחד עם בתי־החרושת אל מחנות לובלין. באיגרת, שכתב בו ביום אל קריגר, נימק הימלר את גירושם הסופי של יהודי ווארשה בטעמי־ביטחון, „שאם לא כן — לא נשקיט את ווארשה לעולם".

„מטעמי־ביטחון" הוטל על קריגר להכין תוכנית להריסת הגיטו. במטהו של הימלר נידונה ברצינות השאלה להביא מנירנברג יחידת־חפרים מיוחדת לשם הריסת הגיטו. עם „העתקת מקום־מושבם" של תושבי־הגיטו — ה„תת־אנשים", כביטויו של הימלר — עם היעלמם מן הרובע היהודי, הוצרכו לצמצם את שיטחה של ווארשה, אותו קן של „התפוררות ומרידה".

הפקודה למחות מעל פני האדמה את איזור המגורים היהודי, שבו חיו בעבר למעלה מחצי מיליון תושבים, מכוונת היתה יחד עם זאת להפחית את חשיבותו של מרכז־המרי הגדול והחשוב ביותר של המחתרת הפולנית, שהרימה ראש והתגברה מאוד לאחר סטאלינגראד. הגם שפקודותיו הסודיות של הימלר, שהיו בבחינת חתימה על גזר־דין־המוות של הגיטו, לא נודעו ליהודי ווארשה, אף־על־פי־כן הבינו עתה יהודים אלה הבן היטב את מזימותיהם הרצחניות של הגרמנים וגמרו אומר להתנגד להן בכל כוחותיהם. במשך שבועות תמימים עמדו נגד תוכניותיו של הימלר ועושי־דברו המקומיים כוחות־ההתנגדות של הגיטו בראשותו של ה„ז'וב", שהתקומם בכל כוחותיו ומתוך החלטה נחושה נגד הפקודות הגרמניות בדבר „העתקת מקום המושב" של הגיטו. הידיעות על סטאלינגראד והלכי־הרוח המלחמתיים בצד הפולני הוסיפו עידוד רב למתקוממים היהודים בהחלטתם להילחם עד הסוף. הודות לעמידת־הגבורה ביאנואר יצאו לה לתנועת־ההתנגדות היהודית מוניטין גם ברחוב הפולני. כן פירסמה, למשל, העתונות החשאית הפולנית ידיעות מרעישות על ההתנגשויות עם הגרמנים בימי־יאנואר, תוך הפרזה לא מעטה במסירת פרטים על ההצלחות היהודיות ועל אבידות הגרמנים.

מכאן מסתבר על שום מה מקבל ה„ז'וב" מן המחתרת הפולנית הרשמית דווקא עתה (בסוף יאנואר) מישלוח של 49 כלי־נשק (מחמת המחסור בתחמושת אי־אפשר היה, למרבה הדאבה, להשתמש אלא ב־36 כלים בלבד), 50 רימונים ו־4 קילו חומרי־נפץ. למישלוח נשק גדול זה נודע ערך רב בשביל המחתרת היהודית, הן מבחינה ממשית והן מבחינה מוסרית.

בתוך ה„ז'וב" נעשתה בימים ההם ריאורגאניזאציה על־יסוד הניסיון והמישגים של העבר. האירגון היהודי הלוחם נחלק ליחידות קרביות, שנקבעו להן מקומות־מצב בשטחי הגיטו השונים. המחצית מבין 22 היחידות הקרביות נימנות עם אירגוני־הנוער של „החלוץ" („דרור" — 5, „השומר־הצעיר" — 4, „עקיבא" — 1, גורדוניה" — 1), שאר 11 היחידות הן משל פפ"ר — 4, בונד" — 4, „פועלי־ציון" (צ"ס) — 1, „פועלי־ציון"־שמאל — 1 ו„הנוער־הציוני" — 1 [13].

עשר יחידות קרביות (3 יחידות־„דרור" של ארטשטיין, בלושטיין, ברוידה, שתי יחידות־„השומר־הצעיר" של גרובאס ופרבר, 2 יחידות־פפ"ר של זילברברג ופאבל (ברוסקין), 2 יחידות־ה„בונד" של גרוזאלץ והוכברג, ויחידת־„עקיבא" של רוטבלאט) הופקדו על הגיטו המרכזי (למפקד האיזור הזה

13. למפקדי היחידות נתמנו, מצד „דרור": בנימין וואלד, זכריה ארטשטיין, חנוך גוטמן, יצחק בלוישטיין, ברל ברוידה. מ„השומר הצעיר": מרדכי גרובאס (מרדק), דוד נובודבורסקי, סאלומון (יוסף יהושע) וינוגראן, יוסף פארבר. מ„גורדוניה" — יעקב פייגנבלאט. מ„עקיבא" — לוטק (לייב) רוטבלאט. מ„הנוער הציוני" — יעקב פראשקר. מפוע"צ (צ"ס) — מאיר מאירוביץ. מפוע"צ־שמאל — הרשל ברלינסקי. מפפ"ר: הנריק (הרשל) קאווה, הנייק זילברברג, יורק גרינשפאן, פאוול (אהרון ברוסקי). מ„בונד": וולוול רוזובסקי, לוי (לייב) גרוזאלץ, יורק בולנס, דוד הוכברג.

נתמנה ישראל קאנאל); 7 יחידות קרביות (2 של „השומר־הצעיר" משל ווינוגראן ונובודבורסקי, 1 משל „דרור" בראשות וואלד, 1 יחידת־פפ"ר של קאווה, 1 יחידת־ה„בונד" של רוזובסקי, יחידת־„גורדוניה" של פייגנבלאט ויחידת־פוע"צ (צ"ס) של מאירוביץ') נמצאו בשטח הסדנות של טבנס־שולץ (מפקד האיזור אליעזר גלר); 5 יחידות קרביות (יחידת־ה„בונד" של בלונס, יחידת־„דרור" של גוטמן, יחידת־פפ"ר של גרינשפאן, יחידת־פוע"צ־שמאל של ברלינסקי ויחידת־„הנוער הציוני" של פראשקר) הוצרכו להגן על שטח בית־החרושת למברשות (מפקד האיזור — חבר מטה המפקדה של ה„ז'וב" אדלמן).

מה היה גודלן של יחידות־הקרב של ה„ז'וב"? ומה היה בכלל היקפו של ה„ז'וב"? על כך אין למצוא תשובה במיסמכים הרשמיים היהודיים. למרבה הצער לא נעשתה עד היום הזה ריקונסטרוקציה מלאה של כל היחידות הקרביות. יש יחידות שאפשר לערוך ריקונסטרוקציה שלהן על־יסוד המיסמכים הקיימים, כגון יחידותיהם של ארטשטיין (17 לוחמים), גוטמן (14); לעומת זאת לא נודעו אלא שמות בודדים של חברים בשאר היחידות, ולפיכך עדיין אין אפשרות למסור את הרכבם הרשמי. אם נניח שכל יחידה מנתה 12—14 חברים, כי אז יש לחשוב את כלל מיספר חברי ה„ז'וב" כקרוב לשלוש מאות. בדרך כלל נשמרו בהקמת היחידות הלוחמות קווי ההשתייכות האירגונית, אך היו גם מיקרים יוצאים מכלל זה. הנה כן היה הלוחם מאירגון „עקיבא" ש. ראטהייזר (קאז'יק) חבר ביחידת־„דרור" של גוטמן. בימי הקרבות ניטשטשו הקווים האירגוניים ויחידות־הקרב ומפקדיהן נקבעו בהתאם לדרישת־השעה. היו חברים מן הפפ"ר וה„בונד" שלחמו ביחידות של „דרור" ו„השומר־הצעיר" וכן גם להיפך.

ריכוז הלוחמים ושיכונם בשיטחי־ההגנה שלהם נעשו על־מנת למנוע התקפה גרמנית במפתיע. היתה גם כוונה להרגיל את היחידות למישמעת ולכוננות קרבית מתמדת. בקירבת החומות עומדים מעתה ביום ובלילה מישמרות־תצפית יהודיים, שמתפקידם להזעיק במיקרה של סכנה.

כאמור, מבין 22 יחידות־הקרב היה רוב הלוחמים המכריע, דהיינו 14 יחידות־מורכבות מאירגוני־נוער ומפלגות פרו־ארצישראליות, מהן 12 יחידות מן התנועה הציונית־הסוציאליסטית. מן הראוי להדגיש, כי 11 היחידות הגדולות ביותר מבין ה־22 — היו יחידות חלוציות, אשר הצטיינו גם בכך שבשורותיהן היו גם בחורות. יחידות אלו היוו את חוט־השדרה של ה„ז'וב".

„הפרק היפה ביותר במלחמתנו היתה וארשה — כתבה פרומקה פלוטניצקה באחד ממכתביה האחרונים — את המרד אירגנו אנחנו: צביה (לובטקין) ויוסף (קפלן) והילדים". מטרת־החיים המשותפת, ערכי החינוך וההגשמה העצמית ליכדו את היחידות החלוציות ביתר שאת בימי הסכנה והמאבק. הם שאבו עוז וגבורה ממגיני תל־חי בארץ־ישראל וראו בהם מופת לעצמם. יותר מאחרים הם הדגישו את הרעיון, כי מאבק־דגיטו — הוא מאבק להצלת כבוד העם היהודי".

את חלקן המכריע של יחידות־הקרב החלוציות במרד הדגיש הגנראל שטרופ בדו"ח שלו המלווה תצלומים. באוסף תצלומיו יש אחד, „נשי התנועה החלוצית שנתפסו עם נשק ביד", ובדו"ח הכללי הוא כותב: „כפעם בפעם נכנסו לקרב יחידות־קרב חדשות, כל אחת במיספר 20—30 צעירים ומעלה בגיל 18—25, חציים נשים. ליחידות אלו ניתנה הפקודה לעמוד עד הסוף ובמיקרה שיפלו בשבי, לבלוע רעל". גם משקיפים ועדים פולנים שעקבו אחרי המאורעות בגיטו מדגישים את העובדה הזאת.

בדו"ח של הוועד היהודי הלאומי, שנשלח מוארשה ב־24 במאי 1944, הודגש בצדק, כי „מאות לוחמים חיו ונפלו בהיותם חדורי הרעיון, שמותם ישמש נדבך לבניין עתידם הסוציאליסטי של המוני היהודים בארץ־ישראל". בדו"ח האחרון שלו לחוץ־לארץ קבע ההיסטוריון רינגלבלום, כי בשעת הקרבות בגיטו „התבלט בראש וראשונה הנוער עטור־הגבורה שלנו מכל הזרמים, יחד עם האקטיב הפועלי וקודם־כול האירגונים הנאמנים לארץ־ישראל." הוא הדבר שכתב ד"ר ברמן, אחד העסקנים החשובים של הוועד היהודי הלאומי, (24 במאי), כי „תנועת־הפועלים הפרו־ארצישראלית אירגנה את ה„ז'וב" ועמדה בראש הקרבות בוארשה ובכל שאר המקומות."

יחידות־הקרב של ה„בונד" היו מורכבות בעיקר מחברי „סקי"ף" ועסקניו.

חברי ה„ז'וב" היו ברובם צעירים, והם שעתידים לתת את קורבן־הדמים הגדול ביותר בקרב המזויין הבלתי־שווה למען כבוד העם היהודי. הצעיר שביניהם היה המקשר בין הי"ג בין יחידות־הקרב, לושק (אליעזר בלונס, חבר „סקי"ף"), הקשיש ביותר — אברהם דיאמאנט (פוע"צ־שמאל) היה בן ארבעים ומעלה. הלוחמים הצעירים היו לפני המלחמה חברי השכבות הצעירות של תנועותיהם ולא היו ידועים מחוץ לחוגים המצומצמים שלהם. בימי המלחמה הם נתבגרו ונתעלו למדרגת התפקידים הכבירים, שהוטלו עליהם.

אשר להכשרה הצבאית היו ב„ז'וב" כמה וכמה חברים שהיה להם עבר צבאי (בשירות הצבא הפולני), כגון יצחק סוקניק („קוזה"), לשעבר סמל בצבא הפולני וקלע מצויין, גלר (שירת בחיל־הפרשים בסובאלקי), אברהם דיאמאנט, יאנק שבארצפוס („ביאלי יאנק") ועוד. רוב הלוחמים היו צעירים מכדי שיהיה סיפק בידם לשרת בצבא קודם לכן, ואף־על־פי־כן למדו במשך שבועות מעטים את תורת השימוש בנשק. דבר זה נוכחו הגרמנים לדעת יפה יפה מן ההרוגים והפצועים הרבים שלהם. שספגו כדורים בראשיהם. בימי ההכנות למרד ובשעת הקרבות ניטשטשו כל ההבדלים המפלגתיים. שררה אחוות לוחמים למופת בין חלוצים, קומוניסטים ובונדאים. הכול היו מאוחדים, כפי שמדגיש ה„בונד" בדו"ח ממאי 1944, „במטרה משותפת אחת. במשך כל מחצית השנה לא היו כל סיכסוכים באירגון היהודי הלוחם. כל חבריו עבדו תוך אימוץ כל כוחותיהם להגנת כבודנו". רבים מבין הלוחמים היתה להם אפשרות להתחמק מן הגיטו ולהסתלק מן המאבק. אך הם לא עשו כן, מתוך שהיו חדורי רצון עז למלא את חובתם, להגשים את שאיפת הנקם באויב והגנת כבוד עמם. נקם וכבוד — רעיון זה הוא שהלהיב את הכול.

הנוער בעל־ההכרה היה מאוחד בהרגשה, שבעמידתו תלוי השם שיטול עמו העם בדרכו ההיסטורית. כן למשל, כאשר הוצע ללוחם הנודע אריה ווילנר, שעל־פי נס ניצל מידי הגסטאפו, כי יישאר ב„צד הארי" — הוא הודיע, כי אין הוא רוצה להישאר בחיים בשעה שרוב אחיו נרצחים; הוא מעדיף לעומת זאת למות „מוות של כבוד". הרצון העז הזה ליפול

בכבוד, רגש הכבוד האנושי והיהודי הזה, הוא שהוליד את המרד המזוין ואת הגנת הכבוד.

המיכתב המפורסם של מרדכי אנילביץ׳, שנכתב בימי המרד הראשונים אל י. צוקרמן, משקף נכונה את רגשי הגאווה וההתעלות, שליוו את לוחמי־הגיטו לקרב. הם היו מאוחדים ברצון האחד לעמוד מול האויב וליפול בכבוד ותוך עמידה גאה.

גרעין המרד והנהגתו היה ה„ז׳וב״. ואולם לאחר „אקציית״־ינואר קמו גם יחידות לוחמות אחרות. אירגון קרבי חזק הקימו אנשי־„בית״ר״ והרביזיוניסטים (איגוד צבאי יהודי — ז׳. ז. וו. — Żydowski Związek Wojskowy באיגוד הזה היו גם אנשים בלתי־מפלגתיים וחברי אירגוני־נוער שונים, לרבות קומוניסטים. בראש הז׳. ז. וו. עמד איש־„בית״ר״ פאבל פרנקל. חברי המטה היו אנשי־בית״ר: נתן שולץ, פ. הוניש־פרונג, לייב רודאל, אליהו אל־ברשטיין, יצחק בילאבסקי. שורה של גורמים בלתי־משוחדים מביעים התפעלות מן האומץ הבלתי־רגיל ומכוח־העמידה של לייב וחבריו, שבהתלהבותם שימשו מופת ודוגמה לחבריהם לנשק. מפקדת הז׳. ז. וו. היתה ברחוב מוראנובסקה 7—9; בבונקר מיוחד נמצא כאן מחסן־הנשק של האירגון.

מרדכי אנילביץ׳

לרשות הז׳. ז. וו. עמדו 3 יחידות־קרב: בגיטו המרכזי[14], בשטח ה„שאָפּים״ ובשטח המברשנים. הפלוגה הראשונה נחלקה ל־3 קבוצות־קרב; כל קבוצה מנתה 20 לוחמים. פלוגת שטח־„השאפים״ נמצאה ברחוב קארמליצקה 5 ובתחום לשנו 74. היא מנתה כ־30 לוחמים[15]. על הפלוגה השלישית, שנמצאה בשטח־סדנת־המברשנים, אין ידיעות מדוייקות.

ההבדל שבין הז׳. ז. וו. לבין ה„ז׳וב״ היה בכך, שאצל הראשון נעדר המומנט האנטיפאשיסטי הבולט. אך על אף כל ההבדלים והמחיצות הפוליטיים והמפלגתיים נוצר שיתוף־פעולה מסויים בין שני האירגונים. בימי ההכנות למרד נתהדקו הקשרים והלכו. הז׳. ז. וו. התחייב לספק ל„ז׳וב״ כמות מסויימת של נשק ותחמושת מן המלאי שלו. וכפי שנראה להלן, הושג גם הסכם על חלוקת קטעי־ההתגוננות. סמוך למרד התנהל אפילו משא־ומתן על איחוד שני האירגונים. אך חילוקי־הדעות היו ללא אפשרות של גישור עליהם, לפי שז׳. ז. וו. סירב בכל תוקף לוותר על קשריו עם יחידות־הקרב הפולניות הימניות. פרוץ המרד גרם להפסקת המשא־ומתן.

יש להדגיש גם זאת, כי מלבד יחידות־הקרב של ה„ז׳וב״ והז׳. ז. וו., שהן הן שיצרו בעצם את אווירת המרד המזוין והמרי הפעיל, היו קיימות עוד יחידות־קרב זעירות וגדולות יותר, שמסיבות שונות לא השתייכו לאירגונים הנ״ל. היו ביניהן קבוצות מאורגנות בידי מפלגות פוליטיות (כגון יחידת־הנוער בסדנת רריך בראשותו של שבארצפוס מפפ״ר), ששיתפה פעולה עם ה„ז׳וב״ והשתתפה בקרבות בסדנות־שולץ. כן היו קבוצות מזויינות „פראיות״, שנסחפו עם הזרם הכללי ושמו להן למטרה להגן על הבונקרים שלהן עם נשק ביד.

לפני פרוץ המרד היו בגיטו כמה מאות בונקרים, שחלק גדול מיושביהם היו מזויינים. למעשה לא היתה יחידת־בונקר יהודית, שלא קשרה את ההתנגדות הפאסיבית עם הכורח להשיג נשק. כן, למשל, היו בשטח המברשנים כמה קבוצות מזויינות „פראיות״, כגון קבוצת העגלונים (וולובה 2 ר־2א) ושל ה„היימאנובצים״ (עגלונים שעבדו אצל היימאן בהוצאת אשפה), של הפחחים והמסגרים; קבוצות של משה בולשביק (בוניפראטרסקה 11—13), שמעון מאלון (וולובה 4) ועוד ועוד. מבין אותן הקבוצות ה„פראיות״ יצאו לאחר שהגרמנים דיכאו את המרד המאורגן, אלה שקרויים היו „גרוזובצים״ (אנשי־החורבות), שעוד זמן רב התגוננו בחורבות.

בסך־הכול מנה גיטו וארשה מאות לוחמים מאורגנים ב„ז׳וב״, בז׳. ז. וו., בקבוצות מפלגתיות ו„פראיות״, שנתונות היו להשפעת ה„ז׳וב״ ושאר קבוצות מאורגנות. במאבק עם האויב המשותף נוצרה חומת פלדה גדולה של לוחמים יהודים, ללא הבדל זרם ומפלגה.

הגרמנים ידעו יפה על קיומן של קבוצות־המרד המאורגנות בגיטו, והם התחילו משתמשים בשיטות־הסחה על־מנת לשתק ולפורר את תנועת־המרד היהודית מבפנים. שוב מופיע בגיטו הסוכן והמרגל הגרמני גאנצווייך, היוזם עתה הקמת ליגה יהודית אנטי־סוביאטית. הוא מקים גם יחידה־קרבית, בשם „ז׳אגייב״ („הלפיד״) שבראשה הועמד קאפיטאן יוזף לונצקי. היחידה הבוגדנית מוציאה ביולטין בשם פ. א. ב. (פולסקה אורגאניזאציה בויובה — אירגון לוחם פולני), שבעזרת מליצה מהפכנית ניסתה להשתמש לרעה בהלכי־הרוח הקרביים של המוני־הגיטו וללכוד יהודים ברשתה. בד בבד עם זאת הפיצו גאנצווייך וכנופייתו שמועות אופטימיות בנוגע לגורל הגיטו.

ראשי המחתרת היהודית גילו עירנות מספקת. ה„ז׳וב״ והז׳ ז. וו. פירסמו הצהרה, שבה הזהירו מפני פעולת ההסחה הפרובוקאטיבית של ה„ז׳אגיב״. אין לנו ידיעות מדוייקות על אותה קבוצה, אך ידוע, כי ביום פרוץ המרד הופיעו על חומות הגיטו, ליד פסקי־דין־המוות על סוכנים ומלשינים, גם כרוזים בחתימת לונצקי, שבהם הוא מודיע, כי „שעת המעשה והנקם הגיעה״. הוא קורא לכל הגברים המוכשרים לשירות, שיצטרפו לשורות הלוחמים, ולעומת זאת נדרשים הגברים והנשים הקשישים לתרום סכומי־כסף. בסיום הכרוז מודיע „המפקד״ לונצקי, כי „החל מהיום מתבטלת שיטת־החמישיות. הכול חייבים לבוא למיפקד בהמוניהם״. מגמת הכרוז ברורה. הוא נתכוון להטיל ברגע האחרון מהומה ומבוכה בשורות הלוחמים היהודים. אך הניסיון סוכל.

ו

לאחר כישלון „אקציית״־ינואר הבינו הגרמנים, כי חל שינוי גדול בהכרתם ובעמידתם של יהודי וארשה שנותרו לפליטה. ברצותם להימנע מאבידות הם החליטו לשים קץ לקיום הגיטו בדרך „שליווה״, בהציבם לעצמם שתי מטרות: א. להשיג

14. מפקדי היחידות היו: אלברשטיין, שולץ, מאיר טובלוס, „ישראל״, יוסף גולדהאבר ולייב רודאל.

15. מפקד היחידה היה פנחס טויב; בימי המרד פיקד על היחידה עורך־הדין שולמן בהשתתפותם של טויב, שולץ, יצחק בינגקורן ויעקב פרלמוטר.

מפקד הפלוגה השלישית היה שמואל לופאטה.

כוח־עבודה לצורכי הייצור הצבאי כל עוד יהיה בו צורך ותועלת; ב. להפריד בין „המסוגלים לעבודה" לבין „הבלתי־פרודוקטיביים", שרובם היו אף הם מוכשרים לעבודה, אך הגרמנים לא אבו להעסיקם במפעליהם.

בראשית פברואר 1943 פתחו בעלי בתי־החרושת הגרמנים בפעולה נרחבת להקמת קבוצות־מתנדבים מבין פועלי־הסדנות לשם יציאה למקומות אחרים. „וארשה תישאר ללא יהודים" — הם הכריזו באסיפות־פועלים, שנקראו במיוחד לצורך זה — ורק אלה שייצאו לפוניאטוב וטראבניקי, שלשם תעבורנה גם הסדנות, יובטח להם „קיומם עד לאחר המלחמה". להדגשת אופיו האזרחי של הגירוש נתמנה למישרת „קומיסאר לענייני גירוש" בעל בית־החרושת טבנס.

עם המיפעלים הראשונים, שעמדו לחסלם נימנו: סדנת־הנגרות של האלמן וסדנות־המברשנים. ה„ז'וב" נקט אז מייד פעולה נגדית באומר ובמעשה. הוא מפרסם כמה כרוזים המופיעים על בתי הגיטו וחומותיו, ובהם הוא קורא להתנגדות פעילה וסבילה. פעולת־המרי הזאת של ה„ז'וב" זוכה לתמיכתם של עסקני־הציבור החשובים ביותר. ד"ר שיפר, למשל, התבטא באסיפה חשאית של הנוער במלים אלו: „אם נגזר עלינו מטעם הגורל וההיסטוריה שנישמד, נמות לפחות בקרב; מרצוננו לא נלך למיזרח לזרועות המוות".

לקריאה, שהופנתה במחצית השנייה של פברואר אל פועלי־האלמאן, שמנו כאלף איש, התייצבו לנסיעה בסך־הכל 25 איש. בלילה, אור ליום שנקבע לנסיעה, חדרה קבוצה של ה„ז'וב" (13 לוחמים בפיקודו של ווינוגרן) אל בית־החרושת, הציתו את הבניינים, את חומרי־הגלם ואת המכונות הארוזות והמוכנות למשלוח. בהודעה, שפירסמו הגרמנים למחרת, מדובר על פעולת־חבלה „שבוצעה בידי צנחנים", אך האוכלוסיה היהודית ידעה היטב, מי ביצע את המעשה.

בתחילת מארס דרשו הגרמנים מפועלי סדנות־המברשות להתייצב לנסיעה, אך גם פה ללא תוצאות: איש לא התייצב כאן. עם זאת הטילה קבוצה של ה„ז'וב" בקבוקי־הצתה במישלוח המכונות שעמדו בכיכר־המצוד. בסוף פברואר וראשית מארס מנסה טבנס לשלח את פועלי בתי־החרושת של שולץ ושילינג. אך גם כאן חוזר אותו דבר. מבין 1600 פועלי בתי־החרושת האלה מתייצבים לנסיעה 250. אך גם רבים מבין אלה בורחים אחר־כך מן השורות. חלק מן הבורחים נתפסו ונכלאו. יחידה קרבית יהודית משחררת לעיני המישמר הגרמני, שמנה 30 איש, את 60 הפועלים הכלואים.

ב־13 במארס בוצעה בסביבת מילה וזאמנהוף פעולה מזויינת גדולה של ה„ז'וב". יחידה קרבית התקיפה את „שומרי־המיפעל" הגרמנים שבסדנת שטייאר, שבמשך שבועות שדדו וירו בגיטו. בהתנגשות נורה אחד הגרמנים ונשקו פורק ממנו. גם גרמני שני נפגע בשעה שניסה לברוח. לעזרתם הגיעו אנשי־ס"ס ומשטרה חשאית. הלוחמים חידשו את יריותיהם; כתוצאה מן ההתנגשות נפצע קשה אחד מאנשי־הס"ס. נשקם של 6 אוקראינים פורק מהם. ליחידה היהודית לא היו אבידות. האוכלוסיה הושיטה ללוחמים היהודים עזרה פעילה. כעבור כמה שעות הקיפו כמה מכוניות גדושות ז'אנדארמים את רחוב מילה עד לכיכר מוראנוב. הם ירו לכל עובר־אורח. אנשים נגררו מבתיהם ומן המחבואים ונרצחו באכזריות בו במקום. נהרגו אז כמאתיים יהודים, בתוכם 14 ילדים.

ה„ז'וב" פקד על יחידות הקרב שלו להימנע מהתנגשויות נוספות; מיבצע־הנקמה הגרמני, שבראשו עמד בראנדס, נפסק.

העובדות הנ"ל מוכיחות, כי הגרמנים שוב לא הרגישו עצמם בטוחים בגיטו; ביחוד נמנעו מלהופיע ברחוב מילה, בהיותם סבורים, כי רחוב זה הוא הקן העיקרי של המורדים היהודים. יחידות־הקרב גילו לעומת זאת פעילות רבה ומשכו אחריהן גם את האוכלוסיה. בדרך זו עלה כבודו של ה„ז'וב" לא רק בעיני האוכלוסיה היהודית, אלא אף הגרמנים נאלצו להתחשב עמו.

על אף מרחץ־הדמים של ה־13 במארס, מפרסם ה„ז'וב" מיד למחרת, אור ל־15 במארס, כרוזים, שבהם הוא קורא לחבל בפקודת־הגירוש. הוא מדגיש, כי ההליכה „מרצון" אינו אלא כניעה לכיליון בלתי־נמנע של הגיטו, כי פוניאטוב וטראבניקי אינם אלא מחנות־מעבר לטרבלינקה.

ב־20 במארס פירסם טבנס כרוזים משלו כנגד כרוזי ה„ז'וב". אך רוב כרוזי טבנס הוהרמו בידי הלוחמים היהודים עוד לפני שהוצאו מבית־הדפוס. טבנס התווכח בכרוזיו באופן „ענייני" עם עמדת האירגון היהודי הלוחם. כל ניסיונותיהם של בעלי בתי־החרושת הגרמנים — הם ניסו אפילו להזמין את נציגי ה„ז'וב" לפגישה „עניינית" — לשכנע את היהודים, שיעזבו את וארשה מרצונם עלו בתוהו. אם התייצבו כמה מאות יהודים לנסיעה — הם לא עשו זאת אלא מחמת מצוקת הרעב וחוסר התיקווה ליום המחר.

הגרמנים פנו אל היודנראט, שיבצע את „האקציה". הלה הזמין את ה„ז'וב" להתייעצות, אך ההזמנה נדחתה בשאט־נפש. זקן־היהודים, המהנדס מארק ליכטנבוים, מסר אז לגרמנים את התשובה האופיינית הבאה: „השילטון בגיטו שוב אינו בידי; יש כאן שילטון אחר".

התוכניות הגרמניות נסתיימו בכישלון מוחלט. הפעם לא הצליחו לפורר את כוחם של שרידי היהודים, שמעתה היו ממלאים ללא היסוס את פקודות ה„ז'וב", אשר המוני־העם כינוהו בשם העממי „המפלגה". המחתרת היהודית מסרה לעצמה דין־וחשבון, כי כוונת האויב היא, ליטול מן היהודים בכל מחיר את זירת־הקרב הטבעית שלהם: את הגיטו, את הבתים שיכלו לשמש להם מיבצרים, את הבונקרים וכיוצא בהם. לפיכך נאחזה בזירת־קרב זו בציפורניה ובשיניה.

החלטת ה„ז'וב" היתה: „אם גזרו הגרמנים דין־מוות על קיבוץ יהודי שלם — רצוננו הוא ליפול בקרב!" מתוך ההנחה, כי המרד לא ייתכן אלא בתמיכתו המלאה והמוחלטת של ההמון היהודי, ניגש ה„ז'וב" למלחמת־חרמה ללא פשרה נגד היסודות הבוגדניים, ששיתפו פעולה עם הגרמנים, או שהתנהגו בצורה הפוגעת בכבוד העם היהודי. באזהרות הפומביות של ה„ז'וב" הואשמו והוקעו אל עמוד הקלון בעוון שיתוף־פעולה, דיכוי דפועלים ועינוי האוכלוסיה היהודית — היודנראט, מנהלי ה„שאפים", מנהלי משטרת־הסדר היהודית, קציניה ועובדיה וכן „שומרי־המיפעלים".

הפעולה הגדולה ביותר של ביעור סוכני האויב היהודים בוצעה ב־21 בפברואר ברחוב שביינטויירסקה 38 (בשטח המברשנים). שם בוצעה התנקשות בחייהם של סוכני הגסטאפו הבאים: ליאון סקוסובקי (לולק), פאבל וולודאבסקי, אדק וויינטרויב, ה. מאנגל, לידיה דאדז'ייבסקה (אניה). סקוסובסקי נפצע קשה, השאר נורו למוות. הלוחמים לקחו שלל אקדח אחד מטיפוס „פ.ב. 7,65" ו־7 כדורים. בין המוצאים להורג

בידי ה„ז׳וב" היה גם הסופר הישיש בן ה־75 ד״ר אלפרד נוסיג, שהומת בדירתו ברחוב מוראנובסקה 42[16].

בפברואר בוצעו פסקי־דין־מוות גם נגד קצין־המשטרה פירשטנברג (ברחוב דז׳יקה) — את ההתנקשות ביצע הז׳.ז.וו. — ונגד שורת סוכני־הגסטאפו. שורה של פסקי־דין־מוות בוצעו גם סמוך לפרוץ המרד ובימי המרד עצמם באפריל 1943 נורה איגנאש מן ה„ז׳אגייב". ב־19 באפריל פקד מפקד־האיזור של סדנות טבנס־שולץ להוציא להורג ביריה שני אסירים, שהואשמו בשיתוף־פעולה עם הגסטאפו.

פעולת־הביעור נגד בוגדים ומרגלים הקיפה גם את אלה מבין „שומרי־המיפעלים" („ווארקשוצן"), שפועלי הסדנות הרגישו את נחת־זרועם. כן למשל נורה אחד ה„ווארקשוצים" הגרמנים השנואים „פאט". גם הז׳.ז.וו. ביצע כמה פסקי־דין־מוות, כגון נגד שוטר־הסדר קוסובסקי.

על כל פסק־דין של מוות שבוצע בידי ה„ז׳וב" היתה מתפרסמת הודעה מיוחדת לציבור הרחב. כך טוהרה האווירה ושרידי יהדות וארשה יכלו עתה לנשום לרווחה. עקב הפעולה הזאת נוסף ללוחמים הכינוי „נוקמי נקמת־העם".

עיקר דאגתם של המורדים היהודים הוקדשה לחימוש מיספר רב ככל האפשר של לוחמים יהודים. נעשתה פעולה נמרצת, בתמיכת הגיטו כולו, שמטרתה היתה ליצור קרן גדולה לרכישת נשק. המחלקה הכספית של האירגון הלוחם הטילה על האמידים תשלום סכומים גדולים. נגד יהודים עשירים שסירבו לתרום את חלקם, ננקטו פעולות חריפות והפקעת־רכוש. המאפיות חוייבו לספק כמות מסויימת של לחם לאירגון הלוחם. גביית החובות בעזרת הנשק פעלה את פעולתה: התשלומים מרצון לקרן־החימוש עלו בהתמדה.

חריפה במיוחד היתה פעולת־העונשין של ה„ז׳וב" לגבי אנשי משטרת־הסדר ולגבי עשירי הגיטו, שהוטלו עליהם מיסים כבדים. גם על היודנראט הוטל תשלום מס בשיעור של רבע מיליון זהובים. הסכום שולם למועד הקבוע. מס מיוחד בשיעור 710 אלף זהוב הוטל על מוסד־האספקה שליד היודנראט.

בין פעולות־ההחרמה („אקסים") הנועזות ביותר היתה ההתנפלות על קופת היודנראט, שבוצעה אור ל־30 ביאנואר 1943 והכניסה לקופת האירגון הלוחם מאה וכמה עשרות אלפי זהובים. בתחום ביצוע ההחרמות קמו ל„ז׳וב" מתחרים מסוכנים מבין יסודות פושעים. היו אלו כנופיות־שודדים, הן יהודיות והן פולניות. האחרונים היו באים ל„ביקורים" דרך התעלות מן הצד הארי. ה„ז׳וב" הגן על האוכלוסיה מפני השודדים ולחם נגדם. גם הז׳.ז.וו. הסם באחד הלילות את כל פתחי התעלות בגיטו ובקרב קצר חיסל כנופיה פולנית, שביצעה מעשי־שוד ואונס.

ההכנסות הכספיות של ה„ז׳וב" עצמו הגיעו במשך שלושה חודשים לכדי 10 מיליון זהובים, שנשלחו לצד הארי לצורך קניית נשק וחומרי־נפץ.

גם הז׳.ז.וו. אינו יושב בחיבוק ידיים; אף הוא ביצע כמה החרמות, כגון בדירתו של קוברינר, שבה הוחרמו 250 אלף זהובים, אצל הסוחר העשיר במיצרכי־מזון סלאבסקי, שאצלו החורמו 200 אלף זהובים. ברשימת ההחרמות של הז׳.ז.וו. נמצאו מנהלי־ה„שאפים" היהודים העשירים, הספקים והסיטונאים של מחלקת־האספקה בגיטו וכיוצא בהם.

גם בגיטו עצמו נתקיים מיסחר בנשק. בצד הארי היו סוחרי־נשק פולנים, שהגיעה אליהם השמועה, כי הגיטו נעשה שוק מצויין לסחורתם והברחת־הנשק לגיטו מן הצד הארי גדלה והלכה מיום ליום. גם חיילים גרמנים שעברו את וארשה היו מוכרים ברצון את נשקם למבריחים. תמורת סכומי־כסף גדולים אפשר היה להשיג בגיטו אצל מבריחים פולנים ואפילו אצל יהודים כלי־נשק שונים. מחיר האקדח „סיוו"[17] או של „פאראבלום"[18] עולה לאין שיעור ומגיע לכדי 12—15 אלף זהובים. מחיר הכדור הוא 80—120 זהוב.

הצורך בנשק הוא גדול ואין ברירה אלא להביאו מן הצד הארי. העסקן יוזף ז׳אימיאן סיפק על־סמך הסכם עם מרדכי אנילביץ׳ 7 אקדחים (קאליבר 7) וכמה ארגזי תחמושת לרובים, שה„ז׳וב" החרים בחדר־המישמר של שטח המברשנים. תמורת המשלוח הזה קיבל ז׳אימיאן סבדרים, כומתות וגרביים בשביל אירגונים קרביים פולניים[19]. מלבד כמות הנשק והתחמושת הנ״ל קיבל ה„ז׳וב" מאותו מקור סכום של 300 אלף זהוב.

השליחים המיוחדים של הגיטו בצד הארי[20] עושים מאמצים גדולים כדי להשיג נשק ותחמושת. ווילנר וקלפפיש הבריחו דרך חומת־הגיטו בכיכר פאריסוב (זה היה אותה שעה מקום ההברחה בגיטו) את הנשק שה„ז׳וב" השיג מאת המחתרת הפולנית; דרך בית־החרושת לעורות של פייפר, שברחוב אור־קופובה ליד גליניאנה אשר על גבול הגיטו, הוברחו 3 חבילות דינאמיט. גם בימים האחרונים לפני המרד הוגנבו כמה קופסאות דינאמיט[21]. מלבד הנשק שקיבל מן המחתרת הפולנית, הצליח ה„ז׳וב" עצמו לקנות בדרך זו כמה מאות אקדחים ותחמושת.

נקודת־מיפנה בפעולת חימוש הגיטו שימשה הקמת סדנות לייצור נשק בתחומיו. אינג׳ מיכאל קלפפיש, שנשלח אל הצד הארי, עבר קורס במחלקה הצבאית של הפפ״ס. הוא חקר באופן יסודי את ההרכבים הכימיים של אשלג, חומצת־מלח, בנזין. הודות לתיווכו של נציג וועדת־התיאום ד״ר פיינר, משיג קלפפיש מאת קצין־מחתרת פולני, חומר־הדרכה והוראות לייצור רימונים, פצצות, בקבוקי־הצתה. המיליציה העממית של רפפ״ס[22] העמידה לרשותו של קלפפיש 10 עוזרים טכניים. קלפפיש מוסר מיד את הידיעות שרכש ללוחמים בגיטו. במקומות שונים שבהם נמצאות קבוצות של ה„ז׳וב", בחדרי־סתר, הוא מדריך את חבריו בייצור בקבוקי־הצתה ורימונים. מן החומרים הכימיים, שהושגו ביגיעה רבה בצד הארי והוברחו לגיטו (בפברואר אורגנה בעזרת הפ״ס והוו.ר.נ. קנייה גדולה של חומרי־נפץ והצתה, כגון 2000 ליטר בנזין ונפט, כמה עשרות קילו כלור־אשלגי)[23] יוצרו רימונים ובקבוקי־הצתה („בקבוקי־מולוטוב"), המשמשים אף הם במקום רימונים.

---

16. את פסק־הדין ביצעו לוחמי־„דרור": אברהם דרייאר, פייבל שבארצשטיין ומוטק פינקלשטיין.
17. אחד האקדחים המשובחים ביותר (קאליבר 9). שיוצר בבית־החרושת לנשק בראדום.
18. תוצרת גרמנית, מאותו טיפוס.
19. את המישלוח קיבלו ד״ר ווילהלם מאצקה, בולסלאב פיאסצקי וויצי״ך פראנקובסקי.
20. ווילנר, אינג׳. קלפפיש, טוביה שיינגוט (טאדק), יורק בלונס, פייגה פלטל־מיינדזיז׳צקי („וולאדקה").
21. את צרורות־הדינאמיט הגניבה לגיטו „וואלדקה" עם יאנק ביאלי, חבר צעיר מ„צוקונפט".
22. אגף שמאלי של הסוציאליסטים הפולנים.
23. מבריחי החומרים היו: קלפפיש, שיינגוט, צלמנסקי ו„וולאדקה".

בקבוקים אלה עתידים למלא תפקיד חשוב בשעת הקרבות. הם ישמשו גם אמצעי יעיל נגד השיריונים הגרמניים. גם הרימונים הם בעלי עוצמה רבה. בשעת הקרבות הם גרמו, בהתפוצצם, בורות בשטח של שני מטרים מרובעים.

בגיטו הוקמו גם סדנות לתיקון נשק, שעל־פי־רוב סודרו בתוך ה„שאפים". כמות הנשק הגדולה שיוצרה בדרך זו, אף־על־פי שזה היה נשק פשוט ופרימיטיבי, הגבירה במידה רבה את כוח־האש של ה„ז'וב" עד שעל כל לוחם היו עתה אקדח אחד (10—15 כדורים), 4—5 רימונים, 4—5 בקבוקי־הצתה; לכל איזור היו 2—3 רובים; ליחידות־הקרב של ה„ז'וב" בגיטו המרכזי היה אקדח אוטומאטי.

הגנראל שטרופ קבע לימים בדו"ח שלו ברוגז רב, כי „ברשות היהודים היה הכול, החל מחומרים כימיים לייצור חומרי־נפץ ועד למדים ונשק. המנהלים (הגרמנים) של המיפע־לים, נהגו ברשלנות רבה עד כדי כך, שליהודים ניתנה האפשרות לייצר בתוך המיפעלים סוגים שונים של כלי־נשק, בעיקר רימוני־יד ובקבוקי־מולוטוב".

חימוש טוב היה לז'.ז.וו. קבוצה גדולה של חברי האירגון הזה היתה מרוכזת במקום־העבודה שליד „הרכבת המזרחית" — בתחנת וארשה־פראגה, שמשם היו מבריחים את הנשק אשר נקנה אצל השוטרים הפולנים ואפילו אצל הז'אנדארמים הגרמנים[24]. הז'.ז.וו. רכש גם מכונת־יריה, ששטרופ מזכיר אותה בדו"ח הקרבי הראשון שלו. מקורות יהודיים מהימנים מוסרים, כי ביום הראשון לקרבות לקחו חברי הז'.ז.וו. במורא־נוב שלל מן הגרמנים 2 מכונות־יריה וכלי־נשק אחרים.

על מידת חימושם הרבה של אנשי הז'.ז.וו. מעידה העובדה הבאה. בשעת הקרב עם הכוח העיקרי של האירגון הזה ב־27 באפריל (הקרב נמשך גם למחרת היום) לקחו הגרמנים שלל 3 רובים, 12 אקדחים (חלקם מקאליבר גדול), 100 רימונים, 30 כדורים. הדו"ח הגרמני מאותו יום מוסר, כי ברשות הלוחמים היתה גם מכונת־יריה קלה.

ב־13 במארס פנה נציג ועדת־התיאום וה„ז'וב" בצד הארי אל נציגות־הממשלה בדרישה לספק לגיטו הלוחם לפחות עוד 100 רימונים, 50 אקדחים, 10 רובים, כמה אלפי כדורים מקאליבר שונה. למרבה הצער הושבה הדרישה הזאת ריקם[25].

על כוח־האש החזק של המרד היהודי מעיד האויב עצמו אשר מיין את ה„שלל" הבא לאחר כיבוש הגיטו וחיסולו: 7 רובים פולנים, רובה גרמני אחד, 59 אקדחים מקאליבר שונה, כמה מאות רימונים, כמה מאות בקבוקי־הצתה, חומרי־נפץ מתוצרת עצמית, מיטעני־דינאמיט, כמות גדולה של תחמושת מכל הקאליברים, לרבות תחמושת למכונת־יריה.

זה היה הנשק — אמר, לא בלי נימה של השתתפות בצער, התובע הראשי האמריקני ג'קסון במישפט נירנברג — שבעזרתו עמדו יהודי גיטו וארשה במשך חודש ימים מול כלי־הנשק והשיריונים הגרמניים ויחידות הס"ס.

ואולם אין לשכוח, כי רק חלק זעום של נשק הגיטו נפל בידי הגרמנים. בסכמו את כיבושיו לא שכח שטרופ להעיר, כי על־פי־רוב לא היה בכוחם של הגרמנים ללכוד את הנשק שהיה בידים והמורדים הסתירוהו יפה יפה בבונקרים ובחורים. חוץ מזה לא ניתן להם לגרמנים לחפש את הנשק מחמת פעולתן של פיצצות־הגאז שהטילו לתוך הבונקרים.

אוצר־הנשק הגדול באופן יחסי של הגיטו מעיד על המרץ העצום שהושקע בהשגתו, על ההיקף והתנופה של ההכנות ועל כושרם האירגוני למופת ולדוגמה של ראשי המרד ושל רוב האוכלוסין היהודים.

מלבד נשק ותחמושת הכינו לעצמם הלוחמים היהודים גם מדים גרמניים, ביחוד בפעולות־הלילה. בשעת הקרב הגדול מן ה־27 באפריל מתאוננים הגרמנים על הקשיים הנגרמים להם בגלל התחפשותם של המורדים במדים גרמניים. הפועלים היהודים העובדים בסדנות לייצור מדים גרמניים מצליחים להוציא מן הסדנות מדים לצורכי האירגון הלוחם. הנה כן הצליחה, למשל, מרים שיפמן להוציא מדים בשביל חבריה ביחידה הקרבית של סדנת־המברשנים, על אף החיפושים הקפדניים שהשומרים היו עורכים בכליו של כל פועל עם צאתו מן העבודה.

עוד לפני סיום ה„אקציה" שלהם בגיטו הצליחו הגרמנים לתפוס שם 1240 מדים, שחלק מהם היו מקושטים בסרטי אותות־הצטיינות, בצלבי־ברזל, וכן ב„אותות חזית־המיזרח", קובעי־פלדה גרמניים וכו'.

ה„ז'וב", מארגן המרי הפעיל, שגייס את ההמונים היהודיים בגיטו, הכין את המרד במשך שבועות רבים של עבודה נמרצת, על־אנושית. הוא גם שעורר את ההמונים בכל האמצעים להת־נגדות פאסיבית, להכנת בונקרים תת־קרקעיים מוסויים וכל מיני מחבואים — בתוך האדמה, מתחת לבתים, מתחת לכבישים, בחורבות. כל החושים וכישרון־ההמצאה של תושבי־הגיט־ נוצלו לבניית בונקרים („קברים תת־קרקעיים" — כציונו של ש. ווינטר) יציבים ומוסוואים עד כמה שרק אפשר.

החבר הוותיק של „פועלי־ציון", הצלם בורנשטיין, חבר ביחידה קרבית „פראית", שברשותה היו רובה, אקדחים, רימו־נים ובקבוקי־מולוטוב, ברחוב פראנצ'ישקאנסקה 30, הכין בבונקר 6 פריסקופים מיוחדים, כדוגמת אלה המותקנים בצול־לות. בדרך כלל היו משתדלים לצייד את הבונקרים במים (בחלק מהם היו כורים בארות) ובמלאי של מיצרכי־מזון, והעיקר — בכמה פתחים. הכוונה היתה להבטיח פתח־הצלה נוסף, במקרה שהגרמנים יגלו את הפתח האחד. איש לא שיער מראש, שהגרמנים ישרפו בבוא היום כל מה שנמצא על־פני השטח, שיפוצצו בדינאמיט את כל שטח הגיטו, שאפילו טובי הבונקרים יהיו אז משוללים כל ערך.

האירגון הלוחם הבין, כי מחמת יתרון־כוחם הטכני של הגרמנים, לא יוכלו קרבות פנים אל פנים להוות אלא פרק קצר בקרבות, ולעומת זאת תלויים יהיו המשך המרד המזויין והאפשרות של נסיגה ל„צד הארי" בהתקנת הבונקרים והמינ־הרות התת־קרקעיים. כל הגיטו נהפך, איפוא, למעין מיבצר של בונקרים, הנבנים בסודי־סודות, בעיקר בלילות.

תוך כדי מאמציו להחניק את המרד, שגרם לגרמנים הפתעות רבות כל כך, ניסה שטרופ לתרץ את מפלותיו הראשו־נות במיספר הרב של מחבואים יהודיים. בקבלו במחצית השנייה של 1942 את ההוראה להכין מיקלטים נגד התקפות מן האוויר — מציין שטרופ — ניצלו היהודים את ההזדמנות

24. ספקי הנשק היו: פוגל, בנו של מנהל תלמוד־תורה, משה מלניק, שמחה הולצברג („החסיד"), „וולאדקה", בנייק קייזר ושמעון קאמינסקי.

25. ראה המאמר „בצד הארי".

מפת מרד הגיטו

1. משרדי ה„יודען־ראַט” ברח׳ זאַמאָנהוף 19 ; באמצע אוגוסט 1942 הועברו לשם בפקודת הגרמנים מבנין הקהילה ברח׳ גז׳יבוב 26—28 וקוימו עד לפרוץ המרד. במקום זה היה גם הדואר.

2. ה„אומשלאַגפלאַץ” — ככר מוקפת חומה, מחוץ לתחומי הגיטו, מחוברת לקו־רכבת צדדי (של תחנת־הרכבת הדנציגאית) ממנה הוסעו היהודים לגירוש. ל„אומשלאַגפלאַץ” היו מובילים את היהודים דרך שער הגיטו ליד רח׳ שצ׳אָנשליבאַ.

3. ה„בעפעלס־שטעלע” ברחוב ז׳אֶלאַזנאַ 103 — המטה הגרמני הראשי לעניני הגירוש, משם יצאו המרצחים הגרמנים לפעולתם בגיטו. בימי הגירוש הגדול ניסו היהודים לפוצצו ע״י חפידת מנהרה מתחת לבתים — וללא הצלחה.

4. מקום הקרבות הראשונים ב־18 בינואר 1943 בפיקודו של מרדכי אנילביץ. בו בזמן נלחמו מלחמה פרטיזאנית גם במקומות אחרים ב„גיטו המרכזי”.

5. ב„גיטו הפרודוקטיבי” (השטח המסומן באות ב׳) התנהלו ב־18 בינואר קרבות בפיקודו של ישראל קאַנאַל. נפגעו 50 גרמנים ונתפסו עשרות רובים ואקדוחים.
ריכוז הפלוגות הלוחמות של הארגון היהודי הלוחם לקראת הקרבות ב־19 באפריל 1943 :
ב„גיטו המרכזי” — 9 פלוגות ; ב„גיטו הפרודוקטיבי” (ב׳) — 8 פלוגות ; בשטח המברשתנים (א׳) — 5 פלוגות.

6. תשע הפלוגות ב„גיטו המרכזי” רוכזו סביב הגוש גאָנשאַ־זאַמאָנהוף — מילאַ־נאַלאֶבקי. מהן 5 בפנת מילאַ־זאַמאָנהוף.

7—14. מקומות־הריכוז של 8 הפלוגות בשטח ה„גיטו הפרודוקטיבי” : 7. פלוגת גאָלאֶר, לאֶשנו 76 ; 8. פלוגת קאַוואַ, לאֶשנו 74; 9. פלוגת ולד, לאֶשנו 36; 10. פלוגת גובודבודסקי, נובוליפיאַ 67; 11. פלוגת מאירוביץ, נובוליפיא 31; 12 פלוגת יולק, נובוליפיא 66; 13. פלוגת רוזובסקי, סמוצ׳א 68; 14. פלוגת ויגוגרון, נובוליפקי 41.

15. 2000 גרמנים חדרו ב־19 באפריל 1943, בטנקים ותותחים מהירי־קליעה דרך השער ברחוב גנשאַ, צעדו לאורך רחוב זאַמאָנהוף ופניהם לככר מוראַנובסקי דרך רחוב מילאַ, כדי להקיף את הגוש המסומן במספר 6. הלוחמים הניחו להם ללכת עד לפינת מילא, נתרכזו מאחורי מתרסים בארבע הפנות של הצטלבות הרח׳ מילא וזאמאנהוף, הפילו 200 גרמנים והניסו את יתרם. כשחזרו שנית הפילו בהם הלוחמים עוד 50 הרוגים.

16. ב־20 באפריל 1943 ניסתה יחידה בת 300 אנשי ס.ס. לערוך התקפה על שטח המברשתנים. הם נכנסו דרך פראַנציסקאַנסקאַ לרחוב ואַלובאַ; באמצעות מוקש הפילו הלוחמים היהודים כמאה גרמנים. לאחר זמן־מה חידשו הגרמנים את התקפתם ושוב נהדפו בהשאירם כ־30 הרוגים.

17. קבוצה גדולה של ז׳נדרמריה צעדה מהמטה ברח׳ ז׳אֶלאַזנאַ 103 דרך לאֶשנו, בכוון ל„גיטו המרכזי”. הלוחמים שהיו מרוכזים בלאֶשנו 76, בדיוטה השלישית, פגשו אותם בשתי פצצות כבדות ובידיות. הגרמנים התפזרו בהשאירם הרוגים.

18—21. עמדות תותחים כבדים מחוץ לתחומי הגיטו בהם הרעישו הגרמנים את הגיטו : 18. ככר קראשינסקי; 19. רחוב שויאָנטויאֶרסקאַ; 20. רחוב מוראַנובסקאַ; 21. רחוב בוניפראַטאֶרסקאַ.

22. המחסנים העיקריים של ה„ווערט־ערפאַסונג” (מקומות הריכוז של הדכוש היהודי שנשדד על ידי הגרמנים), ברחוב ניזקאַ 18־20; במספרים 12־14־16 גרו היהודים שעבדו בהם. מחלונות מקומות מגוריהם ועבודתם בדיוטות העליונות ראו היהודים את כל המתרחש ב„אומשלאַגפלאַץ”. בימי המרד שלחו הלוחמים אש במחסנים אלה והשמידו רכוש שערכו עלה בעשרות מליונים זהובים. המורדים העלו באש גם את המחסן של „ווערט־ערפאסונג” בנאלאֶבקי 33.

23. המקלט המרכזי של הארגון היהודי הלוחם ברחוב מילא 29 (פנת מילאַ־זאַמאָנהוף וכניסה גם מזאמאָנהוף) ממנו היו יוצאות ואליו היו חוזרות קבוצות הלוחמים, נהרס ב־27 באפריל 1943 בקרב קשה.

24. מקלט „מוסד האספקה” בדחוב פראַנציסקאַנסקאַ 30, בו מצאו הלוחמים מחסה בכל עת צרה. ב־1 או ב־2 וכן ב־3 במאי 1943 התלקח סביבו קרב קשה.

25. מקלט המפקדה של הארגון היהודי בדחוב מילא 18, בו נתנו נפשם, ב־8 במאי 1943, מספר גדול של לוחמים וביניהם מרדכי אַנילביץ, אריה וילנאֶר, לייב דוטבלאַט ואחדים.

26. מקלט מובילי־האשפה של הגיטו בדחוב פראַנציסקאַנסקאַ 22, בו נכנסו הלוחמים בליל ה־8 במאי 1943 לתעלת־הביוב.

27. ברחוב פרוסטאַ יצאו ב־10 במאי בבוקר הלוחמים הנ״ל לעבר הארי.

28. ברחוב לאֶשנו 56 נכנסו לתעלת־הביוב ב־29 באפריל 40 מהלוחמים בשטח טאֶבאֶנס־שולץ.

29. המקום בו יצאה הקבוצה הנ״ל מתעלת הביוב לעבר הארי.

30. בית־הסוהר „פאַביאַק” בין הרחובות דזאֶלנאַ ופאַביאַ.

31. סביבת אוקופובא־פובונזאָק. הלוחמים שנשארו בשטח הגיטו ניסו ב־15 במאי, בנצלם את הפצצת וארשה על־ידי הרוסים, לפרוץ מהגיטו דרך בית־הקברות הנוצרי — ללא הצלחה.

32. המקום אליו הגיעה המשלחת מהעבר הארי, שבאה מדחוב פרוסטא לשטח הגיטו ב־8 במאי 1943 בלילה, כדי לעזור בהוצאת הלוחמים — ולא מצאתם עוד.

גבולות הגיטו לפי פקודת הגרמנים בסוף 1940
הגיטאות שהוקמו אחרי הגירוש הגדול ביולי–ספטמבר 1942:
הגיטו המוקטן נקרא „הגיטו המרכזי"
א שטח בתי־המלאכה של המברשתנים
ב שטח בתי־המלאכה של טאבאנס, שולץ, ראריך, שילינג וכו'.
נקרא „הגיטו הפרודוקטיבי"
ג „הגיטו הקטן", בו נמצאו מפעלי טאבאנס ומקום מגורי פועליו היהודים.
שערי הגיטו.
ויסלה
גן ססקי

הזאת ובנו לעצמם בונקרים למקרה של „אקציה". הגנראל הגרמני עמד מלא תימהון מול מערכת המחבואים התת־קרקעיים, שרבים מהם היו מרוהטים יפה, מצויידים בחדרי־אמבטיה, במלאי של נשק ותחמושת ואף מזונות, שיכלו להספיק למשך חודשים.

ערך רב היה לבונקרים שהיו קשורים בתעלות עם הצד הארי. המועצה לעזרת היהודים שליד נציגות הממשלה הפולנית מסרה ל„ז'וב" בעיתו את תוכנית מערכת־התיעול העירונית.

בגיטו היו כמה מאות בונקרים. בדו"ח המסכם שלו מונה שטרופ 613 בונקרים הרוסים, שרבים מהם היו מבוצרים היטב ומוגנים בידי היחידות הקרביות. במיוחד יש להזכיר את הבונקרים של ה„ז'וב", שהיה להם ערך הגנתי חשוב: 1. מילה 29 (פינת זאמנהוף) — מקום־דיכוז ליחידות־הקרב של גרוזאלץ, רוטבלאט ופאבל; היה כאן מחסן־תחמושת של ה„ז'וב" ומכשיר־ראדיו (הבונקר היה מצוייד במאור חשמלי); בעלי בונקר זה היו יהודים עשירים; 2. פראנצ'ישקאנסקה 30 — מרתפים גדולים וארוכים מתחת לבניין הענקי, לכל אורך החצר הענקית. לפני המרד שימשו המרתפים מחסנים למישרד־האספקה של הגיטו; 3. פראנצ'ישקאנסקה 22 — היתה כאן גישה ישירה לתעלה, בעלי הבונקר היו מובילי־האשפה; 4. נאבלקי 37 — מקום־הדיכוז של יחידות־הקרב ארטשטיין, בלושטיין, פרבר; 5. נאלבקי 33, 35; 6. מילה 9 — הבונקר של לוחמי רחוב זאמנהוף; 7. מילה 18 — הבונקר המרכזי של ה„ז'וב" — מקום מושב־המטה — היתה זו מערכת גדולה ומסועפת של מערות תת־קרקעיות מתחת לשלושה גושי בתים הרוסים; בעלי־הבונקר, שהיו לו 5 פתחים, היו אנשי העולם התחתון היהודי, שהתייחסו אל הלוחמים ביראת־כבוד; 8. שביינטוויירסקה 34 — מקום־הדיכוז של כל היחידות שפעלו בשטח המברשנים; 9. לשנו 56 (בונקר זה היה קשור בתעלה עם רחוב אוגרודובה פינת ז'ילזנה); 10. לשנו 74 — בונקר־המטה של איזור טבנס־שולץ, שהיה בו מעבר לבית לשנו 71, שכבר היה שייך לצד הארי; 11. נובוליפיה 67; 12. אוגרודובה 29 — בצד הארי; כאן הסתתרה בלילה הראשון קבוצת הלו־חמים, שב־29 באפריל ניצלה דרך צינורות־הביוב.

מלבד הקשרים שהיו לבונקרים עם הצד הארי דרך התעלות יש עוד להזכיר את המינהרות שקשרו את סדנת־המברשנים עם הצד הארי. הבונקר, שנמשך דרך תעלה ארוכה מתחת לגן־קראשינסקי, פוצץ אחר־כך בידי חפרים גרמנים. כן יש בידינו למנות גם כמה בונקרים של הז'.ז.וו.: הגוש מוראנובסקה 7—9 על מערכת־הבונקרים שלו נהפך למיבצר חזק, שעמד בימי המרד הראשונים בהצלחה מול כל ההסתערויות של הגרמנים. הבונקר ברחוב מוראנובסקה 6 היה לו קשר עם התעלה. לז'.ז.וו. היו גם בונקרים בשטח של ברויאר (היתה כאן כניסה לתעלה) וברחוב קארמליצקה 5 (בשטח ה„שאפים").

במשך שבועות תמימים התחפרו יחידות־הקרב של ה„ז'וב" מתחת לפני האדמה, עד שהגיעו אל חומות־הגיטו, ושם הניחו מוקשים ליד שערי־הכניסה. יחידת־הקרב בנובוליפיה 67 הניחה מוקשים מתחת לבניין „המיפקדה" וכן תחת למקום־המישמר שליד רחוב סמוצ'ה. למרבה הצער לא התפוצץ כאן המוקש בבוא המועד. לעומת זאת נתפוצץ ביום השני לקרבות המוקש ליד שער המברשנים, שהניחוהו יחידות־הקרב של גלד, פראש־קד ועוד, על־פי תוכניתו של קלפפיש.

חשיבות רבה נודעה לקשר המצויין, שהוקם בין יחידות־הקרב השונות דרך צינורות בלתי נראים מבחוץ; דרך תעלות ומעברים תת־קרקעיים וקודם־כול דרך עליות־הגג. עם צימצום תחומי־הגיטו נהפכו עליות־הגג לעורק־תחבורה חשוב. בקירות של עליות־הגג נפרצו חורים, ששימשו מעברים מבית לבית. בדרך זו ניתן ללוחמים לעבור מרחוב לרחוב. וכך היה, למשל, רחוב לשנו כולו קשור עם רחוב קארמליצקה. הפינות האפלות של עליות־הגג נהפכו עד מהרה לשווקים, שבהם התפתח מיסחר עירני, בעיקר בכלי־נשק.

תפקיד חשוב במיוחד מילאו הדרכים החשאיות בעזרת המעברים שבעליות־הגג בשעת ההכנות למרד ובימי המרד עצמם. בשעת המצוד שהוטל על בתים מסויימים אפשר היה בדרך זו להעביר את הכוחות הקרביים ממקום למקום. אנו יודעים על הקשרים דרך עליות־הגג בתחומי הסדנות של טבנס־שולץ. הנה כן היה ליחידת־הקרב לשנו 76 קשר דרך עליות־הג עם היחידה של נובודבורסקי (נובוליפיה 67) ועם יחידת קאווה (לשנו 74).

דרכי עליות־הגג איפשרו ליחידות־הקרב היהודיות לנקוט בימי־המרד את התכסיס הנודע של ניידות וגמישות, של נסיגה מעמדות קרביות לאחר סיום המשימה ומעבר לעמדות חדשות או ירידה לבונקרים. לא פעם עמדו הגרמנים בימי־הקרבות הראשונים לפני חידה. לאחר שכבשו גוש בתים והיו בטוחים שתפסו את הלוחמים שהתקיפום מן הבתים האלה, מצאו כי הלוחמים נעלמו בדרכים הידועות רק להם.

בפרק הזמן הסמוך למרד רשמה תנועת־המרי היהודית הישגים גדולים באירגון הגיטו וציודו בנשק. ה„ז'וב" הצליח כמו־כן להשתלט כליל על חיי־הגיטו; ערב ה„אקציה" הוא רכש את אימון המוני היהודים, שנשתחררו סוף סוף מכל אשליה בנוגע לכוונותיו האמיתיות של האויב. המוני־העם הפשוטים בגיטו הנסער והנכון לקרב השליכו עתה את כל יהבם על ה„ז'וב". בקרב אלפי גברים ונשים, זקנים וילדים נתעורר הרצון למרד אשר שם לאל את הפחד הטבעי מפני המוות והיסורים. עמידתם זו של ההמונים שוב עודדה את רוח הלוחמים היהודים.

לא נשארו לנו פרטים רבים על תוכנית־ההגנה של הגיטו. ידוע רק שה„ז'וב" סיים עוד ב־13 במארס תוכנית כזאת „של עמדות (הקרב) בגיטו עם המפות", שהוא היה מוכן לגלותה לנציגי המחתרת הפולנית.

על־פי הצהרתו של מרדכי אנילביץ' יעברו הלוחמים היהו־דים, לאחר כמה התקפות על האויב, שיגרמו לו אבידות כבדות — לקרבות פארטיזאניים. במבוך המסובך של הגיטו יוחלש האויב ללא הרף, מחמת ההתקפות שייערכו עליו מאחורי חומות, חלונות, חורבות והוא ייאלץ להילחם במשך חודשים. כל בית יוגן בעקשנות בידי הלוחמים היהודים. „אילו קיבלנו — הכריז אנילביץ' סמוך לפרוץ המרד — את כמות הנשק, התחמושת וחומרי־הנפץ הדרושה לנו, כי אז היו הקרבות בגיטו עולים לאויב בנהרי־נחלי דם. אנו נוכיח מה פירושה של האמונה והביטחון בכוחותנו".

התוכניות של ה„ז'וב", הז'.ז.וו. ושל אנשי העם הפשוטים לא הביאו בחשבון שהגרמנים יציתו את הגיטו כולו, על בתיו ועל הסחורות, בתי־החרושת, הסדנות והמכונות שבהם.

על־פי הסכם בין ה„ז'וב" והז'.ז.וו. חולק הגיטו המרכזי לשני

קטעים צבאיים. קטע אחד, שנתון היה להגנת ה„ז'וב", הקיף את הגישות לרחובות הראשיים של המרד היהודי: זאמנהוף, מילה, גנשה ונאלבקי (לוחמי־ה„ז'וב" תפסו שלוש עמדות־מפתח בגיטו המרכזי במטרה לחסום את הגישה לרחובות הראשיים); הקטע השני, שהשתרע בעומק הגיטו, ואשר במרכזו היתה כיכר מוראנוב, כלול היה בתחום ההגנה של הז'.ז.וו.

בקרנות הרחובות הראשיים, שדרכם עמדו לעבור הגרמנים, רוכזו יחידות־הקרב של ה„ז'וב". יחידות־הקרב של הז'.ז.וו. נתבצרו בכמה גושי־בתים הנושאים את המיספרים הראשונים הבלתי־זוגיים של רחוב מוראנובסקה.

הגיטו הפך, איפוא, במאמץ על־אנושי למעין מיבצר, שלא בנקל יעלה בידי הגרמנים לכובשו. הגיטו, שדמו הוקז ושלא נותרו ממנו לאחר שתי ה„אקציות" אלא שרידים בלבד, הרגיש עתה, שיש בכוחו לשים לאל במשך שבועות רבים את תוכניות־הרצח הנפשעות של הימלר.

הגרמנים נתנו לגיטו כינוי של „עיר־הבאנדיטים", „מכסיקו", לאחר שנוכחו לדעת וראו בעליל, כי היהודים לא יעזבו את הגיטו מרצונם, הם גמרו אומר לחסל בכל מחיר את המוקד הגדול ביותר של המרד היהודי שבכל שטחי כיבושם. מפקד הס"ס והמשטרה בוארשה, פון זאמרן־פראנקינג, התכונן במש־ך שבועות אחדים ל„אקציה" גדולה שתימשך שלושה ימים, ואשר בה רצה לעקור מן השורש את כל יהודי וארשה ואחר־כך להרוס את הגיטו עד היסוד.

בעת ובעונה אחת פתחה התעמולה הגרמנית במסע־הסתה שפל נגד היהודים, האשמים כביכול במעשי־הרצח נגד הקצינים הפולנים בקאטין. הגרמנים לא נרתעו ברגע האחרון אף מהפצת שמועות כוזבות. באמצע אפריל הפיצו את השמועה, כי פועלים לא יישלחו עוד למחנות. פועלי ה„שאפים" נתבעו להגביר את התפוקה מחמת דחיפות ההזמנות, כביכול. עוד ב־19 באפריל בשעות הבוקר, נתפרסמה בשטח הסדנות של טבנס מודעה, שהדגישה בפירוש, כי ה„אקציה" בגיטו אינה מכוונת אלא נגד „הפעולה ההרסנית" של ה„ז'וב", ואינה נוגעת כלל וכלל לפועלי הסדנות הללו. היו אנשים רבים שהאמינו, כי לא יחוסל אלא הגיטו המרכזי על 20 אלף היהודים שבו, וכי ל„שאפים" אינה נשקפת כל סכנה.

ביום ב' בשבת, 19 באפריל 1943 (י"ד בניסן, ערב־פסח) התחילה המערכה האחרונה, הטראגית של גיטו וארשה, שעמד להיות מוגש כשי ל„פירר" ליום־הולדתו. בשעה שתיים לאחר חצות־הלילה הוצבו מסביב לחומות הגיטו, במרחקים של 25 מטרים זה מזה, מישמרות של המשטרה הפולנית והאוקראינית.

יחידות־הקרב היהודיות שהוזעקו, קיבלו את ההוראות האחרונות וכבר בשעה 2,15 הן תופסות את עמדותיהן בנקודות־המפתח של הגיטו, החולשות על הגישה לרחובות הראשיים. בחצרות הריקות מאדם עברו שליחי ה„ז'וב", שקראו למרד והודיעו, כי „העניין יתחיל עם שחר". האוכלוסיה שנזעקה, פנתה מיד אל הבונקרים והמחבואים, שהוכנו מראש. הנה כי כן לא נמצא, למשל, ב„שאפ" של ברויאר, שהתגוררו בו 4500 נפש, אף איש אחד על־פני השטח, חוץ מכמה מנהלים „לאגאליים" של המחלקות השונות. כל השאר הסתתרו.

להכנות המצויינות שנעשו בידי האוכלוסיה, נודעה עתה חשיבות עצומה. הודות לכך היו ידיהם של הלוחמים עם פתיחת ה„אקציה" חופשיות לחלוטין.

בשעות־הבוקר הופיעו על קירות־הגיטו כרוזים, שקראו למרד מזויין. כן הופיעו הסיסמאות: „למות בכבוד!"

ז

ערב פתיחת החיסול הסופי של הגיטו חלו חילופי־גברי בכהונת מפקד הס"ס והמשטרה במחוז וארשה, שההל מ־22 ביולי 1942 היו היהודים כפופים אך ורק למרותו.

מה גרם, בעצם, לכך שביום ה־17 באפריל, בעיצומן של ההכנות לקראת ה„אקציה" יוחלף פון זאמרן־פראנקינג באיש־אמוניו של קריגר — במפקד־הבריגדה של ס"ס וגנראל־מאיור המשטרה — יורגן שטרופ? כיום הזה שוב לא נותר כל ספק, שגם הימלר וגם קריגר התרעמו על פון זמרן, על שלא הצליח עד אז לחסל את הגיטו בצורה שברלין דרשה ממנו. על כן הוחלט לפטרו ולמנות במקומו אדם מסוג אחר, בעל ניסיון ועבר עשיר במילוי „משימות" מיוחדות. ואכן שטרופ היה המועמד המתאים למלאכה מעין זאת; „הישגיו" הקודמים בשיטחי פולין, ביחוד הרציחות ההמוניות והרדיפות שבוצעו בפיקודו, שימשו ערובה, שהוא יבצע בשלמות את המשימה שהוטלה עליו בידי הימלר, לחסל את גיטו וארשה ולהחריבו. שטרופ, שהימלר בכבודו ובעצמו מינהו לכהונתו החדשה, כאילו נולד לתפקיד זה. בהיותו מסור בלב ונפש ל„עניין", היטלריסט קנאי, שחצן, מלא גאווה, אך נאמן נאמנות של כלב וצייתן ללא היסוס עד לאובדן פרצופו העצמי — הוא היה מוכן תמיד למלא ללא ניד עפעף את כל פקודותיו של הימלר. הוא היה נכון לבצע את מעשי־הרצח המזעזעים ביותר, בתנאי שיקבל את הפקודה מגבוה.

ואולם שטרופ היה צפוי להפתעה בלתי־נעימה. יהודי וארשה המושפלים והרמוסים כל כך, שהיו שותתי־דם ומוכים כל כך, תפסו בנשק לא כדי להציל את חייהם, אלא כדי לסלק לאויב לפחות חלק ממחיר המוות, היסורים והעינויים, ההשפלות והפשעים שהוא ביצע נגדם. כדי להרוג לפחות כמה שאפשר גרמנים במדים טרם יפלו שרידי היהודים בקרב על כבודם היהודי והאנושי... הם הבינו, כי המוות אינו הדבר החשוב ביותר, העיקר הוא „כיצד ועל מה מתים". ההכרה שהכובש ניגש לחיסול הסופי, עוררה בקרב האוכלוסיה היהודית את הצורך לפעול באורח קולקטיבי והולידה את הרצון הנחוש להתגונן בכל האמצעים. באווירה זו נהפכה סיסמת ההתגוננות, כתשובה היחידה והחשובה ביותר — לנחלת־הכול.

לפני פתיחת ה„אקציה" קיבלה ההנהגה הגרמנית ידיעות, כי הגיטו מתכונן לקרב. שטרופ, הזהיר מטבעו, שלא התמצא במצב הטופוגראפי של הגיטו, חשב איפוא לנכון יותר, להניח לפון זמרן שיתחיל הוא את ה„אקציה" ב־19 באפריל עם שחר.

הגרמנים גייסו לקראת ה„אקציה" את הכוחות הבאים:

1. גדוד הדרכה ומילואים מחיל־השיריון של הס"ס, שמנה 444 איש (ביניהם 4 קצינים) עם האוברשטורמפירר בלוויד בראש;

2. גדוד הדרכה ומילואים של פרשי־ס"ס — 386 איש (לרבות 5 קצינים) ובראשם הס"ס האופטשטורמפירר פלנק;

3. הגדוד ה־1 וה־3 של חטיבת משטרת־הס"ס ה־22 — 234 איש (לרבות 6 קצינים);

4. „עזרה דחופה טכנית" — 7 אנשים (לרבות קצין);

5. משטרה פולנית — 367 איש (4 קצינים);

6. מכבי־אש פולנים — 166 איש;

7. משטרת־הביטחון (גסטאפו) — 35 איש (3 קצינים) ובראשם האוברשטורמבאנפירר וויטאסק והאונטרשטורמפירר בראנדט.

נוסף על אלה יש עוד להביא בחשבון את יחידות הוואֶרמאכט הבאות, שהעמיד לרשות ה„אקציה" הגנראל רוסום (שטרופ מדגיש לא פעם את השתתפות הוואֶרמאכט):

1. סוללה אנטי־אווירית קלה (הוביצר אחד בקוטר 10 סנטי־מטר ושלושה פלאקס 2,28 ס"מ), 1 יורק־להבות — 24 איש (לרבות 2 קצינים)[26];

2. מחלקת חפרים מיחידת־המילואים של פלוגת רכבות־השיריון — 44 איש (לרבות 2 קצינים); טאנק צרפתי אחד ושני חצאי־זחלים של קלעי הוואפן־ס"ס.

3. הבאון ה־14 של חפרי־מילואים מגורה — קאלואריה — 35 איש (קצין אחד).

אחרון אחרון יש עוד להוסיף את גדוד „אנשי־טראווניקי" (שומרי מחנה טראווניקי האוקראינים) — 337 איש (2 קצינים).

ב„אקציה" הגדולה של קיץ 1942 השתתפו 50 אנשי־ס"ס בעזרת יחידה בת 200 אוקראינים ואף יחידת לאטבים באותו מיספר. ביחס ההפוך שבין מיספר היהודים לכוחות־ההשמדה הגרמניים אשר השתתפו ב„אקציה" הראשונה והאחרונה משתקפת בבהירות התמורה העמוקה, שחלה בגיטו וארשה מאז הקיץ של 1942 ועד האביב 1943.

אשר למידת החימוש, הרי — כדבריו של אחד המורדים היהודים הפעילים ביותר (אדלמן) — חלו על כל אקדח יהודי יותר מכונות־ירייה גרמניות מאשר מיספר הכדורים, שהיו בידי היהודים לאקדחיהם. על אף ריכוזם הגדול של הכוחות הגר־מניים, המאומנים היטב והמצויידים כהלכה (טאנק אחד, תותחים וחצאי־זחלים), הנחילה להם ה„אקציה" תיכף בראשיתה מפלה, שספגו מידי יחידות־הקרב היהודיות, החזקות והמלוכדות ביותר מבחינה רעיונית.

ההתנגשות הראשונה אירעה ברחוב נאלבקי, בשעה שהיחידה הגרמנית הראשונה התקרבה אל המשולש נאלבקי־גנשה־פראנצ'ישקאנסקה. כאן לחמו היחידות של זכריה ארטשטיין („דרור"), לייב (לוטק) רוטבלאט („עקיבא") והניאֶק זילברברג (פפ"ר). על הגרמנים הומטר ברד של כדורים, רימונים ובקבוקי־הצתה. הצטיינו במיוחד הלוחמים מקבוצת ארטש־טיין: פאבל שבארצשטיין (ירה מאקדח אוטומאטי), יעקב גוטרמן (ירה מרובה), אברהם דרייאר, משה רובין ועוד. הקרב ברחוב נאלבקי נסתיים בניצחון המורדים. הגרמנים נסוגו בהשאירם פצועים.

בד בבד עם ההתנגשות ברחוב נאלבקי מתחולל בקרן מילה־זאמנהוף הקרב העיקרי, המסתיים בניצחון גדול ללוחמים היהודים. בכל ארבע פינות הרחוב רוכזו כאן מיטב היחידות של ה„ז'וב", — יחידות ברל ברוידה (דרור) ומרדכי גרובאס (ברדק) מ„השומר־הצעיר", לייב גרוזאלץ („בונד") ואהרן ברוסקין (פאבל) מפפ"ר.

יחידות־הקרב היהודיות התקיפו את הטור הגרמני הראשי לאחר שזה עבר את כל הרחוב וכבר נמצא בפינת זאמנהוף־מילה. לאחר היריות הראשונות מן האקדח האוטומאטי והרובים שלוו בהטלת רימונים קולעת לתוך השורות המלוכדות של אנשי־הס"ס, נתרוקן הרחוב. הגרמנים הסתתרו בשערי הבתים. כעבור 15 דקות נכנס דרך השער שבחומה טאנק אחד ואחריו 2 מכוניות משוריינות כבדות, שהגיעו עד לעמדות לוחמינו. בקבוקי־ההצתה שהוטלו בקור־רוח ותוך קליעה מדוייקת אל הטאנק, משתקים אותו בו במקום. שתי המכוניות המשוריינות נסוגות מיד, ואחריהן נסים בבהלה הגרמנים, המלווים ברד של רימונים ויריות.

לאחר התקפות־הנפל הללו איבד פון זמרן את עשתונותיו לחלוטין, באומרו, כי „בגיטו הכול אבוד" ("Alles im Ghetto verloren") — כדבריו בדו"ח הראשון שמסר בעל־פה. ואכן קמה בין הגרמנים בהלה גדולה. הם היו סבורים, כי במיקרה הגרוע ביותר יארעו כמה תיגרות בודדות, כדוגמת התיגרות שאירעו בימי „אקציית"־יאנואר, אך בשום אופן לא יכלו להעלות על דעתם שיש לצפות למרד מזויין מאורגן עד כדי כך.

מיד הועבר אות־אזעקה לקריגר ולהימלר, שפקדו לאתר את מרד־הגיטו בכל המהירות האפשרית. אצל הגרמנים נתעורר חשד רציני, שמרד־הגיטו עלול ליהפך למרד כללי של תנועת המחתרת הפולנית בוארשה, אותה וארשה ששימשה צומת־ראשי למישלוחים אל חזיתות הצפון והמרכז במיזרח. עד כמה רציני נראה מרד־הגיטו בעיני הגרמנים, תעיד העובדה, שהגנ־ראל קריגר ראה לנחוץ לבוא בעצמו אל שטח ה„אקציה" ולעקוב יחד עם עוזריו במשך כל יום ה־2 במאי אחרי הקרבות שהת־חוללו בגיטו. כן יעידו ביקוריהם של הגנראל גלובוצניק ואנשי מטהו, נציגו של הימלר — אוברגרופנפירר וגנראל־הס"ס פון הרץ, ראש המישרד הראשי של הס"ס לענייני הפרסונאל, ששהה בשטח ה„אקציה" ב־14 במאי. מן הראוי לציין גם, כי קריגר הוזמן להימלר על־מנת למסור לו במישרד־המטה שלו על המצב בגיטו הלוחם.

מרד יהודי מזויין זה, שהיה הראשון בהיקף כזה נגד ההשמדה ההמונית הגרמנית, עורר בלי־ספק תגובה חריפה בקרב הגורמים העליונים של הרייך ההיטלריסטי. ידוע, שהיטלר עבר על הדו"ח של שטרופ בצירוף אלבום־התמונות שלו, שהימלר הביאו עמו בעת ביקורו במטה ה„פירר" ליד ראסטנבורג. כן ידוע לנו, כי העתינאי הגרמני, הפרופ' שורמן, ידידו האישי של הימלר, פירסם בקיץ 1943 חוברת מוקדשת למרד גיטו־וארשה. הודות להתעניינות הגדולה הזאת, שגילתה ברלין לגבי פרוץ המרד ב־19 באפריל ומהלכו, נשאר לנו מקור חשוב ורב־ערך ללימוד ההיסטוריה של המרד היהודי, הרי הם הדינים־וחשבונות של שטרופ להימלר. שכן יש לומר בגלוי — בלעדי הדו"חות הללו היו ידיעותינו על המרד דלות הרבה יותר.

תגובתו הראשונה של פון זמרן על המפלה המבישה שנחל בגיטו, היתה שאיפת־הנקם: תחילה היה בדעתו להתגבר על המורדים על־ידי הפצצת הגיטו מן האוויר. למטרה זו אמר לפנות לקראקוב ולבקש משם מפציצים. ואולם שטרופ החליט להתמודד עם ה„באנדיטים" פנים אל פנים. בשעה 8 בבוקר לערך הוא מופיע ליד חומות־הגיטו, במקום שבו נמצא המטה הגרמני של ה„אקציה". הלוחמים היהודים קידמו את פניו בברד כדורים. מיד נטל שטרופ את ניהול ה„אקציה" לידיו —

26. בדו"ח מן ה־20 באפריל נמסר, כי צוות ההוביצר והפלאקס הוא 34 איש (לרבות 3 קצינים).

בסמכותו כמפקד הס"ס והמשטרה של מחוז וארשה, אף־על־פי שמינויו הרשמי לכהונה זו לא בא אלא ב־29 ביוני. את העובדה הזאת ניסה שטרופ לנצל אחר־כך בשעת החקירה המשפטית, שנערכה נגדו, כאשר השתדל לעורר את הרושם, כי הוא לא התחיל לכהן בתפקידו כראש המשטרה המחוזית אלא ב־29 ביוני 1943. אולם על מילוי תפקידו זה עוד בימי המרד מעידים גם הדו"חות שלו לקריגר באפריל ובמאי, וגם הפקודות שהודבקו על חומות־הגיטו ובוארשה בימים ההם.

אחד מצעדיו הראשונים של המפקד החדש היה עריכת כוחותיו במערך המתאים לקרבות־רחוב, והכנת כרוז חדש. הצעד הבא היה — הרחקתו של פון זמרן „כבלתי מוכשר לנהל את ה„אקציה"". מן הראוי להזכיר, ששטרופ ערך חשבון גם עם הגנראל גלובוצניק, שהגיע לוארשה ב־21 באפריל ברצותו להוציא אל קונצרן־הס"ס בלובלין „אסטי" („אוסטאינדוסטרי") חומרי־גלם ומיתקני־תעשייה. ברצותו להדגיש, כי בעל־הבית היחיד בגיטו הנהו הוא, שטרופ לבדו, הוא דחה את דרישותיו של הגבוה ממנו במעלה וב„זכויות" בתחומי „הפיתרון הסופי של בעיית־היהודים" — גלובוצניק. לא הועילו לו לגלובוצניק כל מחאותיו ופניותיו אל הימלר באמצעותו של קריגר. הימלר התייצב לצידו של שטרופ.

ב־24 באפריל 1943 נקרא פון זמרן רשמית לעזוב את וארשה. זמן קצר לאחר מכן הועמד לפני בית־דין צבאי שמצאהו אשם „בהגנת היהודים ובאירגון המרד היהודי בגיטו וארשה וגם בכך, שהניח להקים שם ביצורים, לצביר נשק וכו'." בית־הדין העריך את המעשים הללו כ„הזנחה פושעת, חוסר פעילות והמטת קלון על השילטון הגרמני". כנסיבה מחמירה צויינה העובדה, כי „בניגוד למגמת השילטון הגרמני, הוא לא השתדל למשוך את הפולנים לצד המאבק עם הבולשביזם, והוא עסק ברדיפות נגדם, תחת לעסוק במצב בגיטו, המהווה קן של הבולשביזם". עתונות המחתרת הפולנית הביעה אפילו השערה, כי פון זמרן נידון למוות. על כל פנים עובדה וודאית היא, כי חינו סר והוא הועבר לקרואטיה, שבה נפל ב־20 בספטמבר 1943 בקרבות שליד קלאשניץ.

עם העברת הפיקוד לידי שטרופ מתלקחים מחדש קרבות־הרחוב. לא הועילו מאמציו הנואשים של שטרופ להשתלט על רחובות נאלבקי, זאמנהוף ועל כיכר־מוראנוב על־ידי הטלת יחידות חזקות יותר ויותר לקרב. הקרב המחודש ברחוב נאלבקי נמשך כמה שעות. הגרמנים הקימו מיתרס ארעי בקרן נאלבקי־פראנצ'ישקאנסקה, תוך המטרת אש חזקה על העמדה היהודית. יחידת־הקרב של זכריה ארטשטיין נאלצה לסגת מעמדתה ברחוב נאלבקי 33, לאחר שהבית נאחז להבות. לפני נסיגתם הספיקו עוד הלוחמים היהודים להצית אחד המחסנים של הוורטארפאסונג (הפקעת רכוש יהודי) בנאלבקי 33 [27].

ברחוב זאמנהוף נתקלו אומנם הגרמנים תחילה בהתנגדות מועטת יותר. אך פתאום המטירה על הגרמנים ברד של רימונים יחידת ב. ברוידה, שהיסוותה עצמה יפה ברחוב זאמנהוף 29 ולא גילתה עד כה שום פעולה, על־מנת שהגרמנים לא ירגישו בנוכחותה. כתום הקרב ברחוב זאמנהוף נסוגו יחידות־הקרב היהודיות לרחוב מילה 29, בהשאירן מאחוריהן חלל אחד — את הלוחם יחיאל מ„השומר הצעיר".

קרבות קשים ומרים התחוללו ביום הראשון לעת־ערב בכיכר־מוראנוב. אש מכונת־היריה והאוטומאטים של לוחמי ז'.ז.ו., שנתמכה ברימונים ובקבוקי־הצתה, הפכה את הכיכר למיבצר שאין לכובשו. דגלי תכלת־לבן והדגל הפולני, שהתנוססו מגג מוראנובסקה 17 ליד מכונת־היריה — ששימשו קריאת־קרב לפולנים — היו בעיני הגרמנים פרובוקאציה קשה; אך קצרה ידם לעשות דבר. הקרבות נמשכו כאן כמה שעות ולאחר הפסקה קלה נתחדשו שוב. הלוחמים הצליחו כאן — כפי שמוסרים מקורות יהודיים מהימנים, אדלמן וש. פלטל־מיינדזיז'צקי — ללכוד מידי האויב שתי מכונות־ירייה ונשק אחר. כאן הוצת גם בפעם השנייה הטאנק הגרמני. נפלו: אליהו האלברשטיין ועוד 8 לוחמים.

יום הקרבות הראשון בגיטו הוכתר בנצחון הגיטו, שזכה לעדיפות הודות להתקפת־ההפתעה המהירה ולעמדותיו המוסוות היטב. ביום השני ל„אקציה" לא גילו הגרמנים פעילות קרבית ניכרת עד לשעה 2 אחה"צ. לאחר מפלת היום הראשון מינה שטרופ למפקד הפעולות באותו יום את המאיור של השוץ־פוליציי שטרנהאגל.

בשעות הבוקר הוטלו בידי יחידת אליעזר גלר (לשנו 76) 2 פצצות על היחידה הגרמנית, שצעדה בכיוון לגיטו המרכזי. יחידות־הקרב של סדנות שילינג וראריך התנפלו אף הן על הגרמנים העוברים בסך. הלוחמים רוזובסקי ווינוגראן הטילו בהם פצצה של 2 קילו. שטרופ מודיע על קרב בשטח ה„שאפים", שבו נעצר הטאנק בידי הלוחמים היהודים. שתי יחידות־סער גרמניות (72 איש ו־2 קצינים) שיחררו תוך קרבות את הדרך לטאנק. בפעולה הזאת נפלו 2 אנשי־ס"ס. בשעה 3 אחה"צ לערך התקרבה אל שער המברשנים שבקרן וולובה ופראנצ'ישקאנסקה יחידה חזקה של כ־300 אנשי־ס"ס. מייד פוצצו הלוחמים היהודים מפראנצ'ישקאנסקה 6 בעזרת הזרם החשמלי את המוקש שהוטמן שם. גופות מרוסקות של גרמנים נתעופפו באוויר. חיש מהר נסוגו הגרמנים, בהשאירם מאחוריהם הרוגים ופצועים.

המשא־ומתן על יציאה למחנות־העבודה עלה בתוהו. „שביתת־הנשק", שהוצעה בידי קציני־הקשר הגרמנים — מנהלי בתי־החרושת וקציני־הס"ס — נדחתה. היהודים אינם מפסיקים את האש. לפקודת־הפינוי של שטרופ התייצבו מרצונם רק 28 מבין 4000 פועלים יהודים. ניסיונות הגרמנים לחדור לשטח המברשנים הושמו לאל. אש ניתכה מכל הקומות, כמעט מכל החלונות; הצטיינו במיוחד הלוחמים אברהם דיאמאנט, דבורה באראן, שמחה ראטהייזר (קאזי'ק) ושלאמק שוסטר, אשר פגע בבקבוק־הצתה בקובע־הפלדה של גרמני, שנאחז כולו להבות.

נוכח המצב הזה נתן שטרופ פקודה לארטילריה, שעמדה בכיכר קראשינסקי ופראנצ'ישקאנסקה, להרעיש את שטח המברשנים. למיבצע זה השתמשו בשלושה תותחי־זניט בקוטר 2 ס"מ, כן פתח בהרעשה תותח־הוביצר שקוטרו 10 ס"מ. המטוס, שחג מעל לגיטו, ערך תצפיות וסימן בדיוק את המקומות, שמהם ניתכה אש הנשק היהודי. הארטילריה האנטי־אווירית איבדה 2 חיילים, אך הצליחה — כפי שהתפאר שטרופ — לגרש את ה„כנופיות" מביצוריהם החזקים. קול נפץ הפגזים נשמע בקוטר של עשרות קילומטרים. לאחר ההכנה הארטילרית ממטירים הגרמנים על הגוש אש מכל הצדדים (בין השאר

27. בהודעתו בבית־המישפט מסר קונראד על הדליקה במחסן המיזרונים ברחוב גנשה 6, שבו נמצא מלאי גדול של עשב־ים ויערות.

עמדה מכונת־ירייה בקרן הרחובות נוביניארסקה־פראנצ׳יש־קאנסקה), תוך מאמץ לחדור בכל מחיר לשטח המברשנים, מעברו השני, מרחוב פראנצ׳ישקאנסקה. הקרבות מתחוללים בחדרי־המדרגות, בעליות־הגג, ליד ארובות. באחת מעליות־הגג שברחוב שביינטוויירסקה 24 כותרו הלוחמים פתאום על־ידי הגרמנים, שהציתו את הבית. בהתקפה על מכונת־היריה הגרמנית הכבדה, היורקת אש מאחורי הארובה, נופל חלל במות גיבורים מיכאל קלפפיש, שגופו נוקב במטח כדורים של אוטומאט[28].

עמידת הלוחמים היתה רבת־גבורה עד כדי כך, שהגרמנים החליטו לוותר על קרבות פנים אל פנים. הם תופסים עמדות מעבר לחומות וממטירים על שטח המברשנים ברד של פגזים, כדורים ורימונים. יחידות־הקרב היהודיות נסוגו אל המרתף המבוצר שבשביינטוויירסקה 34. גם שטרופ אנוס לדחות את המשך פעולותיו נגד „קן־המרד המכותר" עד למוחרת היום. ביום הקרבות השני הגבירו הגרמנים את התקפותיהם בכיכר־מוראנוב.

גם קרבות היום השני נסתיימו בניצחון היהודים. ביום ד׳, 21 באפריל, נמשכים הקרבות בכיכר־מוראנוב ושוב הורעש בתותחים כל שטח המברשנים, שבו נתגלתה לגרמנים מציאותם של בונקרים ומעברים תת־קרקעיים רבים, שהמורדים ירקו מהם אש. הגרמנים מפוצצים את המינהרות ומציתים את הגוש מכל עבריו. היתה זו הדליקה הגדולה הראשונה בגיטו. מחמת התבערה הנוראה נאלצו היהודים לנטוש את מחבואיהם. אנשים רבים, שהיו אחוזי־להבות, קפצו בעד החלונות.

למרות אש היריות הכבדה ולהבות־התבערה הצליחו הלו־חמים לפרוץ לעצמם דרך אל פראנצ׳ישקאנסקה 30. בשטח המברשנים לא נותרה אלא יחידת פראשקר בלבד.

ביום הרביעי ל„אקציה" התגברו הקרבות במוראנוב. לדברי שטרופ נכבשו באותו יום הדגלים בידי יחידה קרבית גרמנית מיוחדת. בקרב הזה נהרג ברימון הס"ס־אונטרשטורמפירר אוטו דֶאהמקה. הגרמנים הציתו כאן כמה בתים; מאחד הבתים הבו־ערים נאלצו הלוחמים לעבור לבית שכן תחת ברד כדורי הגרמנים.

המשך הקרבות במוראנוב לא נודע. רק זאת ידוע, כי ביום הרביעי למרד הצליחה פלוגת הז׳.ז.וו. (בית"ר) משטח המבר־שנים לפרוץ לעצמה דרך אל מוראנוב. לנוכח הדליקות הענקיות בגיטו החליטה המיפקדה של האיגוד הצבאי היהודי להעביר את יחידות האיגוד ליער, על־מנת להמשיך שם בקרבות בתנאים נוחים יותר.

כתום הקרבות העיקריים בגיטו המרכזי ובסדנת־המברשנים בא תורו של מה שקרוי הגיטו הפרודוקטיבי (טבנס ושולץ). בעלי ה„שאפים" עושים כאן מאמצים גדולים ביותר לגיוס פועלים מתנדבים למחנות־העבודה, על אף התקפות יחידות־הקרב היהודיות על הכוחות הגרמניים, שצעדו בכיוון לגיטו המרכזי. ב־21 באפריל מטילה יחידת־קאווה (לשנו 74) פצצות ובקבוקי־הצתה ברחוב סמוצ׳ה, פינת נובוליפיה, אך עם בואה של תגבורת גרמנית נאלצה היחידה לסגת (עד הלילה) לנובו־ליפיה 61—63. למרבה הדאבה לא נתפוצץ, כאמור, המוקש שהוטמן בידי יחידת־נובודבורסקי מנובוליפיה 67, מחמת היעדר זרם חשמלי. תושבי השטח, כמוהם כתושבי הגיטו המרכזי, יושבים בבונקרים. הנהלת־הסדנות מאריכה מדי שעה בשעה את מועד הנסיעה בהתנדבות. הגרמנים מודיעים לאחרו־נה, כי יהיו נאלצים לנקוט אותן שיטות שנקטו בגיטו המרכזי. התעמולה והאיומים של הגרמנים הביאו להם תוצאות מסויי־מות: ב־21 באפריל, בשעה 7 בבוקר כבר עמדו שורות ארוכות של נוסעים־מתנדבים, בסך־הכל 5200 יהודים.

בשעה 10 עורכות שלוש יחידות־הקרב המרוכזות ליד הרחובות נובוליפיה־ז׳ילאזנה התקפה על הגרמנים העוברים דרך האיזור הנייטראלי ועל אלה ששמרו על הדרך אל כיכר־המצוד. כאן הצטיין במיוחד שמעון הלר, הטוב שבקלעי האיזור. בשעות שלאחר־הצהרים התחיל המצור על בתים בודדים. עמידתן של יחידות־הקרב היהודיות נמשכה כמה שעות. הגר־מנים הצליחו לפרוץ לכמה בתים; קבוצת לוחמים יהודים כותרה ונאלצה לקפוץ מקומה ב׳. לוחמים אחדים ניצלו בדרך זו. בין חללי היום ההוא היה גם שמעון הלר. לאחר ההתנ־גשויות האחרונות הציתו הגרמנים חלק מן השטח הזה. הדליקה נמשכה לילה תמים. כאשר יחידה גרמנית ניסתה להוציא בכוח את הפועלים היהודים מסדנת שילינג, הם נהדפו כמה פעמים בידי 3 יחידות־קרב בפיקודו של ווינוגרון, שגרמו לה אבידות. הלוחמים הציתו כאן מחסן־עצים גדול. על־פי פקודתו של שטרופ הוצתו כאן כמה וכמה בתים.

בימים שלאחר מכן אירעו התנגשויות עם הגרמנים בנובו־ליפיה 41, לשנו 56 (אדלמן מוסר, שהלוחם יורק תפס כאן בזריזות את הרימון שהטילו בו הגרמנים והטילו בחזרה עליהם), לשנו 74 (כאן נפצע קשה בראש יחידתו הרשל קאווה /קנייק—פפ"ר/), לשנו 76, (כאן נפלה בקרב הלוחמת עלמה קורנבלום בת ה־22 מיחידת נובודבורסקי), לשנו 78, נובוליפיה 3—7, 64, 67, 69, 72 (ברחוב נובוליפיה התאבד לב רודניצקי /פפ"ר/ לאחר הוציאו את הכדור האחרון), סמוצ׳ה 6—8. בשעת המעבר מנובוליפיה ללשנו ניספה ש. ווינוגרון ומחצית מאנשי יחידתו.

קרבות ההתגוננות בגיטו הפרודוקטיבי, בעיקר ב„שאפ" הגדול של שולץ, נמשכו כמה ימים. בקרב על אחד הבניינים השתמשו הגרמנים בתותח עוד ב־30 באפריל. הלהבות והעשן הדפו וגירשו הלוחמים ממקום למקום. הרעב וחוסר התיקווה אילצום לחפש דרך־מעבר אל „הצד הארי". אור ל־30 באפריל הועברו דרך התעלה (לשנו 56 — אוגרודובה, פינת ז׳יאלזנה) 40 איש (ביניהם היו א. גלר, י. מורגנשטרן, ד. נובודבורסקי, ל. לווין, ש. גראייק, וו. רוזובסקי, מ. שווארץ ועוד). 30 לוחמים הוצאו בידי יחידה מזויינת של פפ"ר ליער לומיאנקי; השאר הובאו למקום־מחבוא ברחוב אוגרודובה 29 [29].

המעבר דרך התעלה הזאת נתגלה, ושאר היחידות מן הגיטו „הפרודוקטיבי", שניסו לעבור ל„צד הארי" ניספו בחלקן בתעלה ובחלקן בהתנגשויות לאחר צאתן ממנה. כך נפלו ב. וואלד ויחידתו, מ. מאירוביץ׳, הקשרית לילית (רגינה פודן), ש. באטשינסקי ועוד. ברחוב לשנו 76 נשארו גם 7 לוחמים פצועים עם לאה קורן.

ב־27 באפריל נתחוללו קרבות בגוש־הבתים הגדול בחלק הצפוני־מיזרחי של הגיטו, משני עברי רחוב ניסקה. בו ביום

---

28. ביום־השנה הראשון למרד הוענק לקלפפיש מידי הגנראל שיקורסקי צלב־ברזל „ווירטוטי מיליטארי".
29. הבונקר נתגלה ב־6 במאי בידי הגסטאפו.

נתקלו הגרמנים בגוש־הבניינים שמחוץ לתחומי־הגיטו, ברחוב מוראנובסקה 2, בהתנגדות מזויינת מצד קבוצת לוחמים יהודים מז'.ז.וו. שהיו מחופשים במדי גרמנים. לדברי הדו"ח הגרמני היתה קבוצה זו מורכבת מ־120 אנשים מזויינים כהלכה (באקדחים, רובים, רימונים ואפילו במכונת־יריה קלה), והיא סבלה אבידות גדולות. הגרמנים הצליחו לקחת בשבי 52 לוח־מים ומלבדם נתפסו 17 פולנים, ביניהם 2 שוטרים פולנים, שהושיטו עזרה לקבוצת הלוחמים היהודים. הגרמנים לקחו שלל 3 רובים, 12 אקדחים, חלקם מקאליבר גדול, 100 רימונים פר־לניים, 27 קובעי־פלדה, מדי־גרמנים, תחמ:שת וכיוצא בהם. עם רדת החשיכה היו הגרמנים אנוסים להפסיק את הפעולה עד למוחרת היום.

כפי שמוסר אדם האלפרין (ה„אמת על המרד בגיטו וארשה", הוצאת מחלקת ההסברה של שילטון בית"ר א"י, ת"א, תש"ו) חמק ב־29 באפריל דרך התעלה ברחוב מוראנובסקה 6 כמעט כל האקטיב הלוחם של הז'.ז.וו. והצליח להגיע ליער ליד מיכאלין. ואולם למוחרת הותקפה כל היחידה על־ידי הגרמנים; פרץ קרב, שנמשך כמה שעות; הלוחמים היהודים הצליחו לפרוץ את הכיתור ולחזור לוארשה. הם התבצרו בבית מיספר 13 שברחוב גז'יבובסקה (בצד הארי). בקרב, שפרץ כאן ב־11 במאי נפלו כל הלוחמים עם פאבל פרנקל וחברי ההנהגה (ל. רודאל וחבריו נפלו בקרב, — כפי שמוסר אותו מקור — ב־6 במאי).

ב־27 באפריל אירעה גם התנגשות בין הלוחמים היהודים לבין הגרמנים ברחוב מילה 29. באותו בונקר נמצאו יחידות־הקרב של הוכברג, גרוזאלץ ולוחמים אחרים וכן כמה מאות יהודים סתם, שיום או יומיים קודם לכן חזרו למקום, לאחר שנסתיימה שם הדליקה. בהתנגשות נפלו בין השאר הלוחמים גרוזאלץ והוכברג, אחד הלוחמים הצעירים והאמיצים ביותר, שחסם בגופו את הכניסה ואיפשר ללוחמים ולאוכלוסיה האזר־חית למלט את נפשם דרך היציאה השנייה. גם בימים האחרונים לחודש נתקלו מחסלי גיטו וארשה ב„התנגדות חזקה מאוד". „מיום ליום מתברר יותר ויותר — מסר שטרופ בדו"ח שלו ביום העשירי ל„אקציה" — שיש לנו כאן עניין בטרוריסטים ממש, שבגללם משתהות הפעולות". ואכן אלה, ששטרופ חשד בהם, כי בידיהם נתונה הנהגת המרד, „היו משליכים עצמם מן החלונות והגזוזטרות הבוערים, כשעל שיפתותיהם נישאות קללות וגידופים על ראש הגרמנים, ה„פירר' והחיילים הגרמ־נים". „יחידות־קרב של 20, 30 לוחמים ומעלה, כמחציתם נשים — מודיע שטרופ בדו"ח הכללי שלו מן ה־16 במאי — מחדשות את התנגדותן ללא הרף". ה„בליצקריג" לא הצליח אפילו בגיטו.

בתיאור אופיים של עשרת ימי־הקרבות הראשונים אי־אפשר שלא להתפעל מן ההחלטה הנחושה ומן הגבורה של יחידות־קרב יהודיות אלו, שרוב חבריהן היו בחורים ובחורות צעירים לימים אשר לחמו בגבורה עילאית. הם היו חלוץ המרד והכוח על הגמישות והזריזות היוצאת מן הכלל שציינו את הלוחמים היהודים בתימרוניהם ובהתחמקותם מידי האויב, על אמנות ההתגוננות וההסוואה שלהם, על התמצאותם המצויינת במבוך של המעברים התת־קרקעיים, שהם נעו בהם באורח חופשי. המורדים היהודים הפתיעו את הגרמנים בהתקפותיהם הפתאומיות, הם צמחו כאילו מתחת לאדמה בעורף הגרמנים,

ודווקא במקומות, שהגרמנים חשבו אותם כ„סרוקים" ו„מטוהרים". בתנאים הנתונים היוו המעברים התת־קרקעיים אחד היסודות העיקריים בתכסיסי הקרב של המורדים ודרכי־קשר בין יחידותיהם השונות.

מגיני־הגיטו, שבימי המרד הראשונים היה בידיהם שילטון־יחיד על הבתים, התעלות והמעברים הסודיים, הצליחו בדרך־כלל להדוף אז את הגרמנים מתחומי־הגיטו, לקיים בידיהם את עמדות־ההגנה החשובות ביותר, לגרום לגרמנים אבידות ניכרות ולקחת שלל את כלי־נשקם. אפילו הצליחו הגרמנים להשתלט אחרי התקפות עקשניות על קטעי־רחוב בודדים בגיטו, לא פגעו בכך במערכת־ההגנה של המורדים. לפי שהגרמנים רק יכלו להשתלט על הרחובות מן החוץ, ולא הצליחו לחדור לבתים ולעמדות התת־קרקעיות.

היה ברור, שכל חיל המצב הוארשאי, שהוטל לקרב נגד הגיטו, אין בכוחו לשבור את ההתנגדות הנואשת של המורדים, שהכרתם ומסירותם לעניין נתנו להם יתרון־כוח רב כל כך לגבי האויב. הלוחמים היהודים הפתיעו את תוקפיהם ברוחם הלוחמת, ביוזמתם הקרבית, שבאה לידי ביטוי בהתקפות־פתע. הגיטו הלוחם סטר סטירת־לחי פומבית לגרמנים „הבלתי־מנוצחים", שהכאיבה עוד יותר בשל כך, שהיא ניתנה להם לעיני וארשה כולה.

בראותו, כי על־ידי התקפה חזיתית, לא יוכל לכבוש את הגיטו, שאין בכוחו לשבור את ההתנגדות היהודית בקרב מזויין, החליט שטרופ לוותר על הקרב הגלוי ובהסתמך על הייפוי־כוח הטלגראפי שקיבל מהימלר וקריגר (ב־20 וב־24 באפריל), הוא הוסיף על המצור הרגיל גם את תכסיס השריפה השיטתית של כל הגיטו.

למען האמת יש לומר, כי את הדליקה הראשונה בגיטו הציתו המורדים, בהעלותם באש בתי־חרושת ומחסנים (למשל את המחסן הגדול ברחוב גנשה, בית־הבורסקי שברחוב שביינ־טויירסקה ובית־החרושת למזרונים ברחוב מילה).

בהסברותיו מפרש שטרופ את הדליקות כאמצעי למניעת

הגיטו בלהבות

נזקים גדולים עוד יותר מאת הגרמנים. בשורה ראשונה שרפו הגרמנים את הבתים ואת גושי־הבניינים שבהם נתקלו בהתנגדות מזויינת, כגון נאלבקי 33־35־37־39, -- מילה 28, 29, זאמנהוף 28 וכו׳. הדליקה הענקית הראשונה שהציתו הגרמנים, פרצה באיזור־ההתנגדות שבתחום המברשנים ביום השלישי לפעולות. במשך הימים הבאים התפשטו הדליקות בגיטו יותר ויותר. הפעולות של היום השביעי נסתיימו בדליקות־ענק; שמי־הגיטו היו אדומים מן הלהבות.

„אקציית־שטרופ" — כפי שכינה לימים מושל וארשה פישר את „אקציית"־החיסול הסופית — הגיעה לשיאה. מלבד ההצתות השתמשו הגרמנים גם ב מ י ק ו ש ה ב ת י ם, על־מנת לעקור מן השורש את קני־הלוחמים ואת המחבואים התת־קרקעיים. אחוז טירוף של החרבת הגיטו, ראה שטרופ את האש כאמצעי היעיל ביותר להכריח — כפי שכתב אחר־כך — את התת־אנשים לצאת על־פני השטח. „החלטתי איפוא — הוא כותב בפירוש בדו"ח הכללי שלו על מהלך ה„אקציה" — להחריב את רובע־המגורים היהודי על־ידי הצתת כל גוש בתים לחוד, ובכלל זה גושי־המגורים שליד בתי־החרושת לתחמושת". ואכן הגשימו הגרמנים בעקיבות את תוכניתם להצית את הגיטו מכל עבריו ולשרוף חיים את כל תושביו הסידרים והממרים. השימוש בדלק נוזל קל גרם, שהבתים נאחזו בלהבות במהירות הבזק. החל מ„יום השישי הגדול", 23 באפריל, הוצתו באורח שיטתי רחובות שלמים, שהפכו לימי־להבות. אש־התופת של הבתים והרחובות הבוערים הפכה את הלילה בגיטו ליום בהיר. להבות ענקיות עלו עד לב השמים ואתן ניתמרו תמרות עשן שחור. ללא הרף נשמעו קולות הניפוץ של קורות בהישרפן ונפילת בקיעי חומה וזגוגיות. מלהט־השריפה, נהפך האספלט של הרחובות לזפת רותחת.

ביום הרביעי ל„אקציה" בערו רחוב מוראנובסקה ובתי רחוב פראנצ׳ישקאנסקה; הדליקות הקיפו גם את שביינטויירסקה, וולובה, נאלבקי וזאמנהוף. ב־24 באפריל בערו הרחובות מילה וקוז׳ה. ב־26 באפריל החלו לבעור בעת ובעונה אחת כעשרה בתים ברחובות נובוליפיה, קארמליצקה, לשנו, ניסקה ומורא־נובסקה. כן עמדו בלהבות שיטחי ה„שאפים" של טבנס ושולץ וכן בית־החרושת של הרמאן בראואר. דליקות עצומות פרצו גם ברחובות פוקורנה, ניסקה וסטאבקי. האש נהפכה לנשק־ההתקפה העיקרי ובחיפויה לחמו הגרמנים נגד המורדים היהודים, בלא לראותם אפילו.

האש אכלה במהירות עצומה בתים, גושי־בניינים, את כל הגיטו כולו. הבארות שנחפרו בעמל רב כל כך בתוך הבונקרים, כוסו בשברי הבתים המתמוטטים. מיום ליום הלך והתהדק מעגל־האש מסביב לחלקי־הגיטו המתגוננים. על־פני המרצפות המגועלות בדם של רחובות־הגיטו, בין עמודי האש ותמרות העשן שוטטו מחנות אנשים אחוזי־טירוף, שהחום, ההתפוצציות והעשן שבבונקרים היכום בשיגעון.

הדליקות גרמו להתפוצצות צינורות המים בקומות העליונות; המים הרותחים פוצצו את הצינורות והציפו את הבונקרים. המיתקנים המיוחדים לאספקת האוויר לבונקרים נהרסו. באש ובעשן הושמדו המזונות שנצברו בבונקרים. בתים בעלי גגות־עץ — שמיספרם בגיטו היה רב למדי — נתמוטטו בהשפעת האש, משל לא היו אלא בנייני־קלפים, בקוברם תחתם את כל אלה שמצאו בהם מחסה. והרבה מן המחבואים נהפכו לקברות־המונים. אפילו קימרוני הבונקרים החזקים לא החזיקו מעמד בלחץ החומות השרופות שנפלו עליהם והם נתמוטטו לעתים קרובות. כמעט תמיד חדר הלהט של הבתים הבוערים לתוך הבונקרים, והחום הגיע בהם עד ל־60 מעלות. רק בונקרים בעלי קימרונים חזקים ביותר לא נפלו קורבן לנחשולים האיומים. בונקרים כאלה היו הגרמנים מפוצצים אחר־כך בדינאמיט.

גם בתים רבים שעמדו בשכנות לרובע המגורים היהודי עלו בלהבות. בימי מאי הראשונים הציתו הגרמנים שני בתים ב„צד הארי" וכן בניין בצד הארי של רחוב לשנו, שהיה לו כביכול קשר תת־קרקעי עם הגיטו. לדיירים ניתנו שעתיים זמן לעזוב את דירותיהם.

בבתים ובמחבואים בערו חיים אלפי אנשים, גברים נשים וילדים. בחלונותיהם של בתים רבים נראו אנשים אחוזי להבות, לפידים בוערים חיים, אמהות השליכו במו ידיהן את ילדיהן מתוך הבתים הבוערים, אנשים, משפחות שלמות, אחוזי־להבות, היו קופצים מן החלונות, אמהות ראו כיצד ילדיהן בוערים, נחנקים, מוצפים מים, הפורצים מן הצינורות מרוב חום.

כפי שמוסרים עדי־ראייה, פקד מפקד־ה„אקציה" לירות באנשים הקופצים מתוך הלהבות. אחד הצילומים הגרמניים (של קונראד) מראה בית בוער ברחוב ניסקה, כשקופצים ממנו אנשים, שירו אליהם בנוכחותו של שטרופ. עדי־ראייה לפשעים הללו מספרים על מחזות, שיש בהם כדי להקפיא את הדם בעורקים, על הרציחות האכזריות של התליינים האוקראינים הפאשיסטים. מנוולים אלה, שהיתה להם „הכשרה" מן ה„אקציות" הקודמות, שהיו שיכורי תאוות־רצח, ניצלו את היד החופשית שניתנה להם על־ידי שטרופ וביצעו את הפשעים המזוועים ביותר. הם השליכו את קורבנותיהם חיים לתוך הלהבות ועינו באכזריות נוראה נשים וילדים. באווירת רצח זו אבד כליל צלם האדם ונחשפו יצרי־החיה הרוצחניים והשפלים ביותר. זעקות איומות, אנקת הפצועים וקריאות־העזרה מילאו את חלל־האוויר בגיטו, הגיעו עד לאוזני הפולנים, שהיו עדים קרובים ביותר לסיוטי־הגיטו.

רגשי אימה, זוועה וזעם זיעזעו חלקים גדולים של הציבור הפולני לנוכח ה„אקציה" של שטרופ. אנשי וארשה ישרי־הלב עקבו ברגשי־השתתפות ואהדה אמיתיים אחרי המרד היהודי עתיר הגבירה וראו את ההתנגדות המזויינת של הגיטו „כחוליה בשרשרת הארוכה של גילויי מרד וקרב, הנמשכים בפולין ללא הפוגה מזה ארבע שנים." המחתרת הפולנית, ללא קשר עם עמדת חלקיה השונים בשאלת־היהודים, היתה מליאת התפעלות והתלהבות מעמידת־הגבורה של הגיטו"[30].

ברחובות הסמוכים לגיטו עמדו אלפי פולנים והסתכלו בקרבות, תוך גילוי התעניינות ערה לגבי מה שמתרחש מאחורי חומות־הגיטו. הגרמנים הניחו לאוכלוסיה האזרחית להתקרב אל עמדות מכונות־הירייה והתותחים, משל כך הרגישו את עצמם בטוחים יותר. רושם רב יותר עשו על הצופים הפולנים, המכוניות הסאניטאריות, שהובילו גרמנים פצועים והרוגים. הפולנים לא שיערו כלל, שהיהודים יידעו להילחם כך. ולפיכך קשה היה להם להאמין, כי אכן היהודים בעצמם לוחמים נגד הגרמנים. מבין המוני הצופים נשמעו דעות, שבגיטו נמצאים קצינים פולנים, שאירגנו את הקרבות. וארשה כולה כמעט

30. ראה המאמר „בצד הארי".

דיברה בימי המרד הראשונים על הישגי המורדים היהודים, על עוז־רוחם, לא פעם תוך הפריזה בתיאור הניצחונות. נפוצו שמועות על אלפי גרמנים הרוגים, על עשרות טאנקים הרוסים.

כתוספת לפזמון־הרחוב הפולני, האקטואלי:

גַּרְזֶן, מַעְדֵּר, סַכִּין, קַרְדֹּם —
רוֹדְפִים בַּלַּיְלָה, צָדִים בַּיּוֹם.

גַּרְזֶן, מַעְדֵּר, סַכִּין, צַלַּחַת —
הַצָּבָא הַשּׁוֹטֶה יִנְחַל קַדַּחַת.

גַּרְזֶן, מַעְדֵּר, סַכִּין, בָּצֵק —
הָלְאָה, הַגֶּרְמָנִי, הִסְתַּלֵּק!

הושר באותם הימים עוד בית אחד:

גַּרְזֶן, מַעְדֵּר, וִישְׁטֶה־הִיטוֹ —
הַיְּהוּדִים מֵיטִיבִים לִלְחֹם בְּגֵיטוֹ.

שיר אופייני לכבוד מגיני־הגיטו חיבר אחד הפועלים הפולנים והמציאו לאחד מעתוני המחתרת, והנה שני הבתים האחרונים של אותו שיר, בתרגום עברי:

אֶשָּׂא עֵינַי אֵלֶיךָ, רוֹבַע יְהוּדֵי וַארְשָׁה,
יְמֵי־לֶהָבוֹת יְלַחֲכוּךְ מֵעֲבָרִים,
עַמּוּדֵי אֵשׁ וְעָשָׁן יִתַּמְּרוּ מִקִּרְבְּךָ אֶל עָל,
בַּלֵּילוֹת אֶרְאֶה אֶת נֹגַהּ שָׁמַיִךְ הָאֲדַמִּים מִדָּם,
הָעוֹטִים עַרְפִלֵּי עַנְנֵי עָשָׁן,
רַעַם תּוֹתָחִים יַחְרִישׁ אָזְנַי,
תִּקְתּוּקָן הַבָּהוּל שֶׁל מְכוֹנוֹת־יְרִיָּה.

רִמּוֹנִים מִתְרַסְּקִים:
הָהּ, פֶּלֶא עַל כָּל פֶּלֶא!
הֵם יוֹדְעִים לְהִתְגּוֹנֵן,
אֵלֶּה הַבָּנִים לְעַם יִשְׂרָאֵל!
אֶשָּׂא עֵינַי וַאֲבָרֶכְכֶם, יְהוּדִים,
אֲבָרֵךְ עַל מַעַלְלֵי־גְבוּרַתְכֶם,
יְדַעְתֶּם לֵהָפֵךְ
לְאַנְשֵׁי־מִלְחָמָה,
לְאַנְשֵׁי־מִלְחָמָה בְּשַׁעַתְכֶם הָאַחֲרוֹנָה.

היו בלי ספק פולנים מחוגי־ציבור שונים, החל מן העילית האינטלקטואלית ועד לאנשי־עם פשוטים, שביצעו את הוראותיהם של שילטונות המחתרת והושיטו עזרתם לקורבנות היסול הגיטו ואף נתנו מחסה ליהודים, על־אף סכנת־המוות שהיתה נשקפת להם בשל כך. המועצה לעזרת היהודים שליד נציגות הממשלה הפולנית הושיטה עזרה אינדיבידואלית ליהודים, שנמצאו מחוץ לחומות־הגיטו. „בצד הארי" היו מספרים, כי פועלי־העירייה התעלמו מן הפקודה הגרמנית לנתק את חיבור־המים לגיטו, והודיעו בחשאי ליהודים, באיזה מקומות אפשר להשיג מים מן הרשת העירונית. אך הלכי־הרוח בקרב התושבים הפולנים ובקרב האינטליגנציה השתנו והלכו במהירות. המוני תושבי־הבירה האדישים החלו להתאונן על הקשיים הנגרמים להם בידי הגיטו הלוחם. היו מעקמים את האף על תמרות־העשן המתרבים והולכים בשמי וארשה, שהסתירו את עין השמש פשוטו כמשמעו, גירו את העיניים והכבידו על הנשימה. היו נרגזים מקולות הנפץ של הרובים, המקלעים, התותחים, מהתרסקות הרימונים והפגזים, מקשיי־התחבורה. לפי שבבודדם את הגיטו הפסיקו הגרמנים את תנועת־החשמליות ברחוב גוביניארסקה; החשמליות לא היו מהלכות אלא מז'וליבוז' ועד למוראנוב ומן העיר עד לכיכר־קראשינסקי. כן נפסקה התנועה ברחוב לשנו.

הנה כי כן החל ההמון להתייחס למאורעות בגיטו בשיוויון־נפש. הטיולים הבלתי־פוסקים אל חומות־הגיטו לא פסקו אפילו בימי הפסחה. היו עומדים ומסתכלים מצד רחוב שביינטויירסקה וכיכר־קראשינסקי במחזות־הזוועה המתחוללים בגיטו הבוער, כיצד מאות אנשים שמו קץ לחייהם על־ידי קפיצה מקומה ג' וד', כיצד אמהות ניסו בדרך זו להציל את ילדיהן משריפתם חיים. היה חלק שנאחז ריגשי זעזוע קהים, שאינם מחייבים למעשה; במיקרה הטוב ביותר נוסף על הרגשות האלה גם קצת רגש של כבוד. שהרי שם, מאחורי החומות, לחמו האנשים לא על החיים — הם נאבקו על מוות אנושי, על מוות של כבוד! ואלו הרוב לא נצטער אלא... על הבתים ועל הרכוש העולה באש, בהודותם עם זאת לאלוהיהם על שלוותם הם. חוצות וארשה המו כמקודם מן הרעש וההמולה הרגילים. על כיכר־קראשינסקי חגו נעו בתוך העשן הסמיך של הבניינים הבוערים בקירבת־מקום — סחרחורות גדושות אנשים. אף נשמעו דיבורים מעין אלה: „טוב שלא ידינו הן העושות את המלאכה הזאת".

היו, כמובן, גם פולנים שבאו אל חומות־הגיטו כתוצאה מן הארס של התעמולה החדישה ביותר. לאלה צפוי היה כאן תענוג אמיתי. היו ביניהם גם ברנשים מן הפסולת הגרועה ביותר של העולם התחתון, שהפכו את האסון היהודי למקור פרנסה לעצמם, בסייעם בעד בצע כסף לתפוס יהודים, הנמלטים על נפשם מן הגיטו. האויב הצליח להשפיע בשורה ראשונה על הסוחרים והרוכלים החדשים, שירשו את מקצועם וחנויותיהם מן היהודים. לא לחינם היו הרמקולים מצרחים ארבע פעמים ביום בכל פינת רחוב ובכל רחבות העיר והיו מספרים פרטים מפרטים שונים על קאטין, בטענה, שהיהודים הם הם האשמים בכל העניין. בחלונות־הראווה של מארשאלקובסקה, שדרות־ירושלים ונובי־שביאט הציגו הגרמנים תצלומים של „קורבנות פשעיהם של היהודים הבולשביקים". על התצלומים היה כתוב: כך רוצחים יהודים. על הקירות והגדרות הודבקו מודעות בצבע אדום, שתיארו מיפצלת יהודית „שוט האנושות". בכל בתי־הקולנוע הציגו סרט על קאטין.

התעמולה הגרמנית הערומה ניצלה את מעשה־קאטין באורח שטני על־מנת להסיח את תשומת־לבם של הפולנים מן הנעשה בגיטו, על־מנת להחליש את רגש־המחאה שנתעורר מחמת מעשי־הרצח הגרמניים בגיטו. מלבד זאת הופצו שמועות־שווא לאין־שיעור, במגמה להשפיע על ההמונים הנחשלים ביותר, כגון השמועה שהיהודים, שנמלטו מן הגיטו רוצחים פולנים, שהגרמנים סיכלו את הפעולה שתיכננו היהודים נגד הפולנים. בשעת ההתקפה האווירית הסוביאטית על וארשה, כאשר הגיטו עדיין בער, לא הסרו שמועות, כי המורדים היהודים יורים ראקיטות־אור לטייכים, כדי לגלות להם את המקומות הרגישים ביותר בבירה. גם העלונים זוללי־היהודים, „שאנייץ" ו„וואלקה", לא נאלמו דום אפילו לנוכח מות־הקדושים עטור־הגבורה וניצלו הזדמנות נוראת־הוד זו לצורכי תעמולת־האיבה והשיטנה שלהם. אותה איבה, שמושרשת היתה מדורי־דורות, היא

שגרמה, כדברי המשורר[31], כי „אותם האנשים, שבחיי־היום־יום לא היו חסרים מעלות וסגולות־אופי, שאהבו את זולתם, את וארשה ואת המולדת, הרי ברגעים שאפילו אבן מקיר זעקה, הם נסתגרו בחומה של איבה מרה, באמונותיהם התפלות".

קולות הקריאה של המחתרת הפולנית אל האנשים האלה נתקלו, למרבה הצער, באוזניים אטומות. „אנו כאן במקום — אמר אחד מעדי־הראייה — ראינו מה אפסי ובלתי־יציב הוא מה שקרוי המצפון. ההתפוצצויות זיעזעו את האדמה, את הרחובות, אך לא את האנשים".

חוץ מכרוזים והבעת דברי־הכרה או מתן כל מיני עצות למורדים, חוץ ממישלוח מברקי־אלחוט לארצות־חוץ על המצב בגיטו (על־סמך הידיעות שנתקבלו מנציגי קבוצות יהודיות באמצעות המחלקה היהודית המיוחדת „רפראט ז'יגוטה" שליד הנציגות הממשלתית) לא באה כל עזרה ממשית מצד המחתרת הממשלתית. בעל־הברית הממשי והמכריע של מורדי־הגיטו נמצא אך ורק בקרב הדאמוקראטיה הפולנית, וקודם־כול במעמד הפועלים הפולני, ביחוד מפלגת־הפועלים הפולנית פפ"ר, מפלגת הפועלים הסוציאליסטית הפולנית (רפפ"ס) ושאר קבוצות סוציאליסטיות קטנות. המחנה הדאמוקראטי הפולני העריך נכונה את משמעותו ההיסטורית של מרד־הגיטו, הן לגבי העם היהודי, והן לגבי מלחמת־השיחרור הפולנית.

הסניף הוארשאי של האגף השמאלי במפלגה הסוציאליסטית (רפפ"ס) השתדל להושיט עזרה ללוחמי־הגיטו. ב־22 או ב־23 באפריל 1943 התקיפה יחידת המיליציה העממית של רפפ"ס בפיקודו של ולאדיסלאב אנדז'ייטשק („אנטק") את הגרמנים בקרן פראנצ'ישקאנסקה ובוניפראטרסקה, בשתקה את פעולותיהם למשך שעה וחצי.

את המקום המרכזי בפעולת־הסיוע לגיטו הלוחם תופסת הפפ"ר, שהטיפה ללא ליאות לרעיון הסולידאריות עם הגיטו, ועוד בשנת 1942 קראה את האוכלוסיה הפולנית לעזרה פעילה ליהודים הנמלטים מן הגיטו. בפפ"ר בשלה, איפוא, מיד ההחלטה על ביצוע פעולות הסחה בצד הארי, כדי להוכיח את הסולידאריות עם היהודים הלוחמים.

ב־20 באפריל בשעה 18.45 התקיפה יחידה־קרבית של הגווארדיה העממית מן הפלוגה ע"ש ל. ואריגסקי, בהרכב 10 אנשים בראשותו של פראנצ'ישק בארטושק („יאצק"), שכבר היתה מאחוריו שורה של פעולות פארטיזאניות נועזות, (הוא נפל ב־14 במאי בעת התקפת־ההפקעה על באנק „ספולם" בפרבר הקראקובי 16—18), את צוות מכונת־הירייה שבקרן הרחובות נוביניארסקה ופראנצ'ישקאנסקה. „יאצק" הרג בשתי יריות־אקדח 2 שוטרים במדים כחולים, שמתפקידם היה למסור לגרמנים על דיוק קליעתם ולהורות להם מטרות חיות.

ב־21 באפריל התקיפה היחידה המיוחדת ה־43 של הגווארדיה העממית בפיקודו של בולסלאב קובאלסקי (יאצק") עמדה של תותח גרמני קל, שירה בכיוון לגיטו. ב־22 באפריל בשעה 4,05 לפנות־בוקר ביצע בארטושק פעולת־הסחה בקור־הרכבת של מרכז העיר. בו ביום הוצתו כמה קרונות של מישלוח צבאי בין בתי הנתיבות המערבי והמרכזי. הפעולה הזאת גרמה במשך יומיים לעירבוביה שלימה בצומת־הרכבות הוארשאי. ב־23 באפריל התקיפו שלוש קבוצות של הגווארדיה העממית את הגרמנים בחלקים שונים של העיר בעת ובעונה אחת. היתה זו הפעולה המרכזית של המטה הוארשאי של הגווארדיה העממית. יחידת „גוסטאב" (ד"ר הנריק שטרנהל), חייל בבריגאדה של דומברובסקי וותיק מלחמת־האזרחים בספרד, ביצעה התקפה ברחוב פריטה, שבו נתקלה היחידה במכונית גדושה ז'אנדארמים גרמנים. משהגיעה המכונית לאחד הבתים ונעצרה, הטילה בה היחידה רימונים. הרימון הראשון פגע בברזל שמעל למכונית ונפל מאחוריה על מרצפת הרחוב. השני נפל בתוך דמכונית ונתפוצץ מיד. שני ז'אנדארמים גרמנים נפצעו, כדברי שטרופ בדו"ח שלו מן ה־23 באפריל. קבוצת טטמאיר לאשק עמדה לבצע התקפה בסביבת כיכר־קרצלי. ואולם הקבוצה נתקלה בז'אנדארמים ברחוב ז'יטניה, ליד אוקופובה. בהתנגשות אתם נפל לאשק חלל.

במשך אותו שבוע עצמו הטילה יחידת הגווארדיה העממית רימונים ב„לישכת העבודה" שברחוב לשנו ועל יחידה גרמנית ברחוב פובונזקובסקה. מלבד זה חוסלו כמה ז'אנדארמים־צופים בקרבת בית־הדפוס הממשלתי לניירות־ערך ובשאר מקומות סמוכים לחומות־הגיטו.

פעולות־ההסחה ליד חומות־הגיטו, שמטרתן היתה להסיח כוחות גרמניים ממרכז־הקרבות בגיטו, היו בלי ספק ביטוי של סולידאריות מצד המחתרת הפולנית עם הגיטו הלוחם. הידיעות על פעולות־ההסחה עודדו את הגיטו עידוד רב. הגווארדיה העממית עדיין היתה בימים ההם חלשה מדי, שתוכל לבצע פעולות קרביות גדולות. מובן שכל הכוחות של צבא המחתרת בוארשה היה ביכולתם לבצע פעולות יעילות כאלו במידה גדולה הרבה יותר. „למרבה הצער — כביטויו של ,גלוס וארשאבי' מן ה־4 במאי, גליון 32—33 — העדיפו רוב מפקדי האירגונים הצבאיים להישאר ,כשהנשק ליד כף הרגל'".

ח

בימי הדליקות הראשונים רצו יהודים רבים להציל את נפשם דרך התעלות. אבל גם כאן השתמשו הגרמנים באמצעי־השמדה מיוחדים. למן היום הראשון למרד הם עשו הכול על־מנת שלא לאפשר ליהודים להשתמש בתעלות. שטרופ ציווה מיד לבנות סכרים, כדי להעלות את גובה פני־המים בתעלות. הוא אמר להציף בדרך זו את כל המרתפים והבונקרים. ואולם דבר זה היה קשה לביצוע מבחינה טכנית. תחילה הצליחו היהודים לפרוץ את הסכר. שטרופ מצווה אז לשפוך לתוך התעלות חביות קריאוזיט, כדי להפוך על־ידי כך את המים לנוזל ארסי. כאשר גם אמצעי זה לא הביא לתוצאות המקוות, הוא מצווה לנקוט אמצעי אחר של „המלחמה הכימית" — „נאבאלקארצאן", דהיינו נרות מפיצי עשן וערפל — היהודים מכנים אותם פשוט בשם „גאז". הם מפיצים עשן מחניק, מגרה ומרעיל. „נאבאלקארצאן" אלה נהפכים עד מהרה לאחד מאמצעי־ההשמדה העיקריים נגד היהודים. שטרופ אמר להעלות את גובה פני־המים בתעלות ממדרגה 4, בעלי הקוטר של 80 סנטימטר — ל־1,35 מטר, כדי להטביע את המורדים שהסתתרו בהם. ואולם אנוס היה לוותר על הרעיון הזה, לפי שנשקפה הסכנה שיוצפו גם המרתפים והקומות התחתונות של הבתים הסמוכים ואפילו של החלקים התחתונים בארמון בריל, מקום־מושבו של מושל וארשה. אך הוא החליט לחסל את המורדים היהודים שהצליחו ביום 29 באפריל להגיע לקרן פראנצ'יש־

31. יאסטרון.

קאנסקה־נאלבקי, בתעלה בעלת קוטר של 60—110 סנטימטרים — הנמשכת לאורך רחוב נאלבקי. בחוששו פן יעברו המורדים לצד הארי דרך בית־הכיסא של בניין אוצר־הנשק, החליטו הגרמנים לפוצץ באותו יום את הבניין. אינג׳ פאבל בראני, המנהל לשעבר של המחלקה הטכנית בעיריית וארשה, יודע לספר, כי בפתח המיוחד לצורכי פיקוח, שהיה בקטע התעלה שבין שביינטויירסקה ופרנצ׳ישקאנסקה הוטמנה כמות גדולה של חומר־נפץ (טרוטיל), שהתפוצצה בעוצמה כזאת, שאבני־הגרעינית הכבדות של מירצפת הרחוב נתעופפו עד לגובה של הקומה השלישית. מלבד זה הציתו החפרים בכל פתח־איוורור של אותה תעלה נרות־עשן, אשר הפיצו שם גאזים מרעילים כבדים.

שטרופ ניהל פעולה שיטתית של פיצוץ התעלות או חסימת כניסותיהן והצתת נרות־עשן בהן. כל כמה ימים פתחו הגרמנים בפעולות מיוחדות בתעלות תוך שימוש ברימונים ובדינאמיט. קבוצות מיוחדות של „אנשי וואפן־ס״ס, משטרה, או חפרי הוואֶרמאכט — כדברי הדו״ח של שטרופ — היו יורדות באומץ־לב לתוך פתחי התעלות, כדי להוציא מתוכן יהודים". חפרי־הוואֶרמאכט „ביצעו ללא ליאות ובמסירות רבה את פיצוץ הבונקרים, מעברי תעלות־הביוב והבניינים החזקים והגדולים".

ואף־על־פי־כן החזיקו היהודים מעמד זמן רב בתעלות.

אמנם, גם בקטע זה יכולים הגרמנים לרשום לזכותם הישגים מסויימים. במבוך התעלות התת־קרקעיות מבוססים מחנות אנשים בתוך החשיכה והזוהמה, ובדחוסת הגדולה ביותר. מחמת נמיכות התעלות אין הם מסוגלים ליישר ולזקוף את קומתם. מגודש האנשים מתרוממים המים בתעלות ומגיעים עד הפה. אנשים רבים גוועו כאן ברעב, מאפיסת־כוחות או פשוט נחנקו. גופות של מתים מילאו את מעברי־התעלות. לא פעם זחלו כאן ילדים ליד המתים, יללו האנשים, שדעתם נטרפה עליהם עוד בבונקרים.

„נמסרה לי ידיעה — כותב באחד הימים ההם שטרופ — כי בתעלה הראשית שמתחת לגיטו שוחות גוויות רבות, הנישאות עם הזרם..."

אלפי אנשים יגעים ומעונים עד מוות, שהגיעו למדרגת־הייאוש האחרונה, שנשתגעו מרוב סבל ויסורים בלתי־אנושיים, שגורשו ממחבואיהם מחמת האש, כל ההמון הפאסיבי הזה, שלא נטל חלק אקטיבי בקרבות, הוצאו אל כיכר־המציד ומשם למחנות־העבודה או ההשמדה (החל מן ה־12 במאי הלכו המישלוחים כולם לטרבלינקה בלבד). אלה שעדיין שרדו על־פי נס לאחר השחיטה האיומה, הסתתרו במיסתורים תת־קרקעיים למיניהם, במרתפים קשי־גישה וחיפשו לעתים קרובות מחסה אצל שרידי חבר־הלוחמים שעוד ניצלו לפליטה, בהשתדלם להתקבל לשורותיהם.

מצבם של הרוב המכריע של הבונקרים היה איום ונורא. המחבואים, שמלכתחילה נועדו ל־20—30 אנשים, היו עתה גדושים 150 איש ויותר. דבר זה השפיע השפעה הרת־שואה על מצב האספקה. אך קשה מכול היה חוסר־האוויר לנשימה. לאחר יומיים של קרבות כתב מפקד האירגון היהודי הלוחם מ. אנילביץ׳ אל י. צוקרמן („אנטק"): „רק יחידים בלבד יעצרו כוח לעמוד בסבל הזה. השאר ייספו במוקדם או במאוחר. גורלם נחתם. כמעט בכל הבונקרים, שבהם מסתתרים האנשים לאלפיהם, אי־אפשר להדליק נר מחמת חוסר אוויר". ואכן, זקנים וחלשים לא עצרו כוח עוד בשבוע הראשון. ממחבואים רבים הוציאו כמעט לילה לילה גוויות של מתים.

ואף־על־פי־כן לא הצליחה ה„אקציה" של שטרופ לשבור את רוחם של הלוחמים היהודים. הם ממשיכים בהתנגדותם רבת־הגבורה לגרמנים. בכוחות מדולדלים, ללא כמות מספקת של נשק ותחמושת, בגבורה עילאית על גושי־הבתים ועל בניינים בודדים. הם נסוגו צעד אחרי צעד, לא כל כך מפני האויב המצוייד בכלי־הנשק החדישים ביותר, כמו מפני הדליקות, שהדפון מן הבתים הצפופים.

לפי הודאת שלישו של שטרופ — קלאסקה — היתה הגנת הבתים לעתים קרובות עקשנית עד כדי כך, שמן הנמנע היה להתגבר עליה אלא על־ידי העלאה באש של כל גוש־הבניינים.

מן הראוי לתאר כאן בקיצור את מהלך הקרבות וההתנגשויות למן הרגע, שאופיים משתנה מחמת התכסיסים הגרמניים להתקיף בקטעים אחדים בעת ובעונה אחת. החל מן ה־23 באפריל התחילו יהידות ה„ז׳וב", שנהדפו מעמדותיהן מחמת האש המשתוללת, לערוך על־פי פקודת מיפקדת המרד, התנגשויות והתקפות פארטיזאניות, שנמשכו ללא הפוגה ביום ובלילה. לבושי מדים גרמניים וקובעי־פלדה, רגליהם מחותלות בסמרטוטים לבל יישמע קול צעדיהם, היו הלוחמים פורצים ומתקיפים את הגרמנים הצועדים בסך, ופורקים מהם את נשקם. לעתים קרובות אירע, שיחידות יהודיות שלחמו ברחוב אחד, לא יכלו לבוא בקשר זו עם זו. הכוחות נערכו מחדש. לכל מחבוא צורפה יחידה קרבית שמתפקידה היה להגן על קיבוצי־האנשים. הנה כן העבירו ב־24 באפריל היחידות הקרביות של רוטבלאט ופאבל בעיצומו של יום בהיר כמה מאות אנשים מרחוב מילה 29 שהוצת, וכן מן הבונקרים הסמוכים אל רחוב מילה 9, שהיה לפי־שעה האי השקט היחיד בים הלהבות והדמים שמסביב. קבוצה של 40 לוחמים הגנה על המעבר ועל שני קצות התהלוכה; לוחמים מזויינים ברובים הלכו בראשה ובעורפה. עמדה זו, שבה הסתתרו כמה מאות איש, הצליחה להחזיק מעמד במשך שבוע ומעלה.

בפעולת הצלת יהודים מרחוב מוראנובסקה הבוער והעברתם דרך חורים שנפרצו בקירות אל רחוב ניסקה נפל הלוחם הגיבור ואלסדורף (מיחידת זכריה ארטשטיין). ב־25 באפריל התחוללו קרבות בין הבתים הבוערים והחורבות שברחוב מילה 5 ו־7.

המרד דוּכא בכל מקום בעזרת האש או על־ידי פיצוץ הבונקרים. ולמעשה, אף־על־פי שה„אקציה" נמשכה ללא־הפוגה, לא נחלשה התנגדות היהודים בשום מקום אף לרגע אחד, אדרבא, היא התגברה והלכה. כמעט בכל אחד מן הדו"חות שלו מאותם הימים הודה שטרופ כי ה„אקציה הגדולה" נגד הגיטו נתקלת בהתנגדות גדולה ללא תקדים מצד „הטרוריסטים והאקטיביסטים", כי מן הגרמנים נדרש מרץ ומאמץ עצום. כדי לגלות את היהודים, המסתתרים עדיין בבונקרים, במחבואים ובתעלות, המורדים יורים לעתים קרובות משתי ידיהם בעת ובעונה אחת. הנה כי כן כתב שטרופ בדו"ח שלו מיום 8 במאי:

„שוב אין מוצאים אף בונקר אחד, שבו לא יגלו היהודים התנגדות עם נשק ביד, ככל הנמצא ברשותם, כגון מכונות־ירייה קלות, אקדחים ורימוני־יד. היום שוב נתפס מיספר יהודיות שנשאו במיכנסיהן אקדחים טעונים ודרוכים לירייה".

כדי למעט את דמותה של תנועת־הפארטיזאנים היהודית, שהיתה לה משמעות פאטאלית לגבי הפרסטיז׳ה הגרמנית,

התחילו הגרמנים מפיצים שמועות, שמקורן בגסטאפו שבשדרות שוכה, כי בגיטו אין עוד יהודים, כי שם מתגוננים קומוניסטים ועריקים גרמנים. רק גרמנים — ניסו לטעון — מסוגלים לארגן התנגדות בתנאים כאלה. ווארשה הגיבה על סיפורי־הבדים האלה בליגלוג.

בפעם הראשונה מאז ראשית ה„אקציה" העזו הגרמנים לשלוח בלילה, אור ליום ה־13 ל„אקציה", חמש קבוצות־סיור, שעמדו לסייר בגיטו בהפסקות לא שוות ולאסוף ידיעות על תנועות היהודים במשך הלילה. מישמרות־הסיור של האירגון היהודי הלוחם, שלעתים קרובות היו מחופשים במדים ובקובעי־פלדה ושנעליהם עטופות היו בסמרטוטים, היו למן הרגע הראשון למרד מסיירים בלילות בגיטו לאורכו ולרוחבו. עתה הם נתקלים לעתים קרובות במישמרות הגרמניים והתנגשויות אלו נושאות אופי בולט של קרבות פארטיזאניים. מצד היחידות היהודיות נופלים לעתים קרובות קורבנות רבים בהתנגשויות האלו, לפי שהגרמנים היו שמים להם מארב בסימטות האפילות והיו משגיחים בהם ראשונים על רקע להבות הדליקות. אך לא פעם אירע גם שהיהודים היו המתקיפים.

ב־2 במאי התחוללו קרבות במיפעלי התחמושת הגרמניים „טראנסאוויה" ו„וישנייבסקי". הישגם החשוב ביותר של הלוחמים היהודים באותו יום היה בהתקפה המוצלחת על מיתרס־גבולין גרמני. באותו יום ערכו הגרמנים התקפה על הבונקר שברחוב פראנצ'ישקאנסקה 30, בסיסם של ניצולי יחידות־הקרב משטח המברשנים. בקרב ההוא הצטיינה דבורה באראן (מיחידת גוטמן), שיצאה ראשונה מן הבונקר והטילה רימון לתוך שורות הגרמנים. מעשה־גבורה זה בילבל את הגרמנים לרגע — ואז פרצו הלוחמים אל הכניסה ופתחו באש חזקה. אותה שעה עצמה יצא חלק שני של הלוחמים דרך הפתח האחר של הבונקר, הופיעו בעורף הגרמנים והמטירו עליהם רימונים וברד של יריות. הגרמנים נמצאו בתוך אש צולבת. בקרב הזה, שהיה אחד הקרבות המזהירים ביותר, בפיקודו של מ. אדלמן, מצטיין במיוחד הלוחם שלאמק שוסטר, בן ה־17. בידי הגרמנים נפלו אז העסקן הנודע אברהם גפנר, שנרצח בו במקום, וכן ד"ר נפתלי (טולה) נוסנבלאט, החוקר הידוע של תקופת הרצל, שנשלח למחנה. כאן נפלו הלוחמים: אברהם אייגר (מיחידת גוטמן), סטאשק ברייליאנטשטיין (מיחידת י. בלונס), אברהם דיאמאנט (מיחידת ה. ברלינסקי) וברק שניידלמיל (חבר הוועד המרכזי של ה„בונד" במחתרת). נפצעו קשה ה. גוטמן, י. גרינשפן, ל. בלונס וזיגמונט פאפייר.

מחוסר מקום־מחסה מתאים אחר, נשארו הלוחמים במקום; למוחרת היום, ב־3 במאי חזרו הגרמנים שוב. הלוחמים, שהיה להם קשר של מינהרה עם בונקרים אחרים, החלו לעבור לבונקר אחר. בדרכם השגיחו בגרמנים ושאנן לנט פתח עליהם באש. הגרמנים השיבו בברד של רימונים. מלבד ש. לנט ניספו אז זיגמונט פאפייר, סטיפה סרוזן (כולם מיחידת ברלינסקי), מאיורק שרמן (מיחידה קרבית של ה„בונד"), ישראל מיטלמן, איגנאץ פוטרמן (שניהם מיחידת גרוזאלץ), צפורה לרר, דבורה באראן (שתיהן מיחידת גוטמן) ועוד 2 לוחמים.

בימים שלאחר מכן נתחוללו קרבות עזים ליד הבונקרים. כל בונקר שנתגלה על־ידי הגרמנים — הדגיש שטרופ בדו"חות שלו — התנגד התנגדות נואשת „בנשק — מכונות־יריה קלות, אקדחים ורימונים". אך משימה אחת ראה הס"ס־גנראל שאפשר ואפשר לבצע, דהיינו: ציווה להצית את הבתים, שהאש עדיין לא הספיקה להחריבם. למרבה הצער סבלו מזה היהודים הספורים, שעדיין היו מסתתרים בתוך הבתים האלה.

הגנת הגיטו נמשכה עוד אפילו לאחר שבשבת ה־8 במאי נהרס לאחר חיפושים ממושכים הבונקר המרכזי של האירגון היהודי הלוחם ברחוב מילה 18, מרכז העצבים של תנועת־המרד. הגרמנים הצליחו לכתר את כל חמשת פתחי הבונקר. מחמת המצב ללא מוצא — הגרמנים הטילו לתוך הבונקר פיצצות־גאז ואף שמו מיטענים גדולים של חומרי־נפץ בכמה מחלקיו — התאבדו רבים מבין המורדים על־פי פקודתו של אריה וילנר, על־מנת שלא ליפול חיים בידי הגרמנים. בקבר־ההמונים ברחוב מילה 18 ניספו 100 מלוחמי־ה„ז'וב", ביניהם מיטב הנוער החלוצי, ובכלל זה המפקד הגיבור מ. אנילביץ'. כן נפלו שם א. וילנר, ב. ברוידה, ל. רוטבלאט, מרים פוכרר, ב. זילברברג, חנה צוקר, מ. פרלמן, י. שפאנצר ועוד. רק קבוצה קטנה של 14 לוחמים הצליחה למלט את נפשה דרך אחד הפתחים, שהגרמנים לא גילוהו. בין אלה היו תושיה אלטמן הפצועה, יהודה וונגרובר, מ. רוזנפלד, מ. ביגלמן ועוד. הם הצטרפו אל שארית הפליטה של שטח המברשנים, שהיו אז ברחוב פראנצ'ישקאנסקה 22.

רק עתה, לאחר חיסול הבונקר הראשי של האירגון היהודי הלוחם, העיז שטרופ להודות כי „קרבות ששת הימים הראשונים היו קשים". הוא הביע את שמחתו על „שאנשי יחידותיו תופסים עתה את הגברים והנשים היהודים, שעמדו בראש ה,באנדיטים' בימים ההם".

חלק גדול של לוחמי־ה„ז'וב" שניצלו לא ראה כל טעם להמשיך במאבק, מחמת המצב הקאטסטרופאלי והמחסור הגמור בתחמושת. המאמצים מכוונים, איפוא, מעתה לחילוץ שרידי הלוחמים מן הגיטו והעברתם ליחידות הפארטיזאניות ביערות. הניסיון לצאת מן הגיהינום של הגיטו דרך צינורות־הביוב כרוך היה בקשיים ובסכנות עצומות. פעולת־ההצלה אורגנה בידי סגן מפקד ה„ז'וב", שהיה אז בצד הארי (י. צוקרמן) ובידי שליחי הגיטו הלוחם (זלמן פרידריך וש. ראטהייזר) ובוצעה בעזרת מחתרת הפפ"ר וביניהם פראנצ'ישק לנצ'יצקי וחברו הצעיר גאיק („קז'אצ'ק") וכן סטיפאן סאביצקי, אננה וונכאלסקה וסטיפאן פוקרופק. את לוחמינו ועסקנינו — כשישים איש — חילצו בדרך הארוכה ורבת־הסיוטים של

אנשי הבונקרים מובלים על־ידי משמרות ס.ס.

תעלות־הביוב. ב־10 במאי, בשעה 10 בבוקר לערך, הוטענו 32 לוחמים יהודים בפתח־התעלה שברחוב פרוסטה, פינת טבארדה, על מכונית־משא מכוסה ברזנט, שהגווארדיה העממית היתה משתמשת בה לעתים תכופות. עוברי־האורח הפולנים השתאו למראה האנשים מזי־הרעב, התשושים והשחורים מאבק ופיח, לבושי בגדים בלואים ומכוסי זוהמה, המזויינים ברובים, רימונים ואקדחים. מכונית־המשא הצליחה להתחמק ליד כל המישמרות הגרמניים ולהגיע ליער בלומיאנקי. בין הניצולים נמצאו ת. אלטמן, צ. לובטקין, א. בלום, מ. רוזנפלד, ה. ברלינסקי, מ. גרובאס, מ. אדלמן, י. קאנאל, ט. בוז׳יקובסקי ועוד.

שאר הלוחמים נשארו במעי־התעלה. הם ניספו אחר־כך בתוך התעלה או בהתנגשות עם הגרמנים, שהוזעקו למקום ואשר הקיפו את פתח היציאה מן התעלה. בין החללים היו: י. בלונס, ש. שוסטר, א. הוכברג, ל. רוזובסקי וס. דונסקי (מיחידת בלונס), ל. יאשינסקי (מיחידת גוטמן), מ. ביגלמן (מיחידת ב. ברוידה), י. גירני, ברונקה מאנילוק (מיחידת ה. ברלינסקי), פנינה זאנדמן („השומר הצעיר") ואחרים. מן הראוי לציין במיוחד את משתתפי מישלחת־ההצלה: יורק, רישק וואצק, בחורים יהודים בעלי מראה „טוב". ואולם בשעת שובם מיער לומיאנקי אל התעלה ברחוב פרוסטה, שכבר היתה מוקפה ז׳אנדארמים גרמנים, נתגלתה זהותם והם נורו בו במקום.

הגרמנים ערכו מייד צייד על המכונית, אך העלו חרס. הם לא הצליחו לתפוס אלא לוחם אחד בלבד. שעמד על המישמר בתעלה והוצרך לסגור את המיכסה לאחר צאת הלוחמים מתוכה.

הלוחמים הניצולים (יחד עם הקבוצה שניצלה משיטחי טבנס־שולץ) שהו ביער לומיאנקי עשרה ימים לערך. שם ניתנו להם 2 רובים על־ידי מחתרת הפפ"ר והעבירום בעזרת הפולקובניק סנק־מאלצקי וגאיק („קז׳אצ׳ק") לסביבת ראד־זימין, ומשם ליערות שעל נהר הבוג (בקירבת וישקוב). בסך־הכול הועברו לשם 40 יהודים בערך; הם חולקו לשלוש קבוצות פארטיזאניות, שמבחינה צבאית היו כפופות ליחידה האופראטיבית של פיקוד 1, גליל 3 של הגווארדיה העממית. יחידות־הפארטיזאנים היהודיות ביצעו פעולות־חבלה שונות, בעיקר פעולות־החרמה אצל גרמנים. בין השאר הרסו בית־חרושת לאלכוהול ליד אורלה.

ב־8 ביולי ביצעה יחידת „יאנק הלבן" (יאנק שבארצפוס) ע"ש מ. אנילביץ׳ (18 בחורים ו־2 בחורות), שהיתה מזויינת באקדחים, רובי־צייד וכמה רובים וכלי־נשק אוטומאטיים, פעולת־הסחה מוצלחת נגד הרכבת בקוו לאכוב־טלושץ׳. הרכבת פוצצה והועפה באוויר. לאחר ביצוע המשימה נסוגה היחידה למקומה ביער קראבצוביזנה. כתוצאה מהלשנה הגיעה הז׳אנדארמריה הגרמנית מטלושץ׳ יחד עם יחידת צבא סדיר מסטראכניקי, בסך־הכול 40 איש. הם כיתרו את קראבצוביזנה וניגשו לחיסול יחידת־הקרב היהודית. אסם־התבואה שבו לנה היחידה הוצת באש. כל הפארטיזאנים, שניסו לפרוץ להם דרך בעד הלהבות, נורו בידי הגרמנים. לא ניצלו אלא 4 אנשים, שבשעת ההתקפה נמצאו בכפר השכן.

מחמת ההתקפות הבלתי־פוסקות עליהן, מצטמקות היחידות והולכות. ועדת־התיאום השתדלה לסדר מיספר פארטיזאנים יהודים גדול ככל האפשר בצד הארי, במחבואים. אך הלוחמים הניצולים ניספו ברובם אף כאן. כך ניספתה קבוצת לוחמים בכפר פלודי, יחד עם העסקנית הבונדאית רוז׳ה קלאג. קבוצה של 8 לוחמים יחד עם תושיה אלטמן ומ. מאירוביץ׳ ניספתה בעת הדליקה שפרצה במחבואם בבניין בית־החרושת לסרטי־קולנוע ותוצרי צלולואיד ברחוב ה־11 בנובמבר מיספר 10. ד. נובודבורסקי וחבריו, שניסו להבקיע לעצמם דרך להונגריה, ניספו בשעה שניסו לבוא במגע עם המחתרת הפולנית. בראשית שנת 1944 ניספו במחבוא שברחוב פרוז׳נה 14 זיגמונט איגלה וחבריו. אותה שעה ניספה גם הפולני גאיק („קז׳אצ׳ק").

ואף־על־פי־כן הופיעו בשעת פרוץ מרד־אוגוסט 1944 בוארשה 22 לוחמי־„ז׳וב" שנותרו לפליטה והם לחמו כיחידת־„ז׳וב" בשורות הצבא העממי. יחידה זו נכללה במחלקה 2 של הפלוגה ה־3 והופקדה על הגנת העמדה ברחובות מוסטובה וריבאצקה, הסמוכות לעמדות הגרמניות שליד הוויסלה.

ט

בגיטו החרב והשרוף כמעט כולו, ששוב לא היה אלא מידבר של חורבות, עדיין נשארו שרידים של שלוש יחידות־קרב של ה„ז׳וב" (י. פרבר, ז. ארטשטיין וי. בלושטיין) וכן אלה שקרויים היו „גרוזובצים" („יושבי־חורבות"), שהתבצרו בשרידי בניינים, אשר גגותיהם לא נתמוטטו כליל. לוחמים אלה ממשיכים בקרבות פארטיזאניים עוד זמן ממושך למדי. שורות הלוחמים היהודים דללו מאוד. הם נופלים בזה אחר זה בקרבות עם הרוצחים הנאצים, אך אלה שנותרו — אינם נסוגים, הגם שידעו, כי הגורל הנורא לא יפסח גם עליהם.

ב־12 במאי החליט שטרופ להעלות באש את „הגיטו הקטן" מחמת השמועה, שמתחבאים שם כמה מאות יהודים. הקרבות וההתנגשויות מסביב לבונקרים נמשכים ללא הרף. הגיטו ממשיך בהתגוננותו. עוד זמן ממושך לא הצליחו האש, הגאזים והמוקשים לעקור את הכול. הלוחמים היהודים הנשרפים חיים הם בלתי מנוצחים: הם מסוגלים עדיין אפילו להתקיף. אור ל־14 במאי סבלו הגרמנים נזקים חמורים: בצד הארי הותקפה עמדת־מישמר גרמנית. פעולה זו עלתה בד בבד עם הפצצה גדולה של מפציצים סוביאטיים על וארשה, שנמשכה למעלה משעה וחצי. הפצצה זו (במרכז העיר, במוקיטוב ואוכוטה, ואפילו בשטח הגיטו), שגרמה נזקים קשים (בין השאר נפגעו קסרקטיני־הס"ס) עוררה בהלה גדולה בקרב הגרמנים, מחמת שמיספר יהודים הצליחו אז לפרוץ מן הגיטו הנתון במצור. ההפצצה הסוביאטית היתה בדרך־כלל משום קרן של תיקווה בקרב היהודים הנרצחים, הנתונים במלכודת־המוות.

ב־14 במאי התנגשה יחידת־קרב גרמנית על גגות גושי־הבתים, בגבול שבין הגיטו לצד הארי, עם יחידת־קרב יהודית של 10—14 איש. „אקציה" גדולה בוצעה אותו יום בתעלות. בשעה 3 אחה"צ נפתחו 125 מיכסות של פתחי התעלות והוטלו לתוכן פיצצות־עשן. בדרך זו הצליחו הגרמנים להוציא מיספר ידוע של יהודים מתוך התעלות. מלבד זה הושמדו יהודים רבים — מיספרם המדוייק לא נקבע — מחמת פיצוץ קטעי־התעלות והבונקרים. ב־16 במאי אירעה התנגשות עם מורדים, שהשתמשו באקדחים, רימונים ובקבוקי־הצתה.

ב־16 במאי בשעה 8 ו־16 דקות בערב נסתיימה „האקציה הגדולה" (Grossaktion) בפיצוץ בית־הכנסת הגדול ברחוב טלומאצקה.

חורבות בית־הכנסת ברחוב טלומאצקה

„שוב אין רובע־מגורים יהודי בוארשה" — הודיע שטרופ לממונים עליו. ואכן, כתוצאה מן ה„אקציה" הגדולה, בעקבות הדליקה הגדולה ביותר בתולדות אירופה, שהשתוללה במשך חודש ומעלה והשמידה כמעט את החלק הרביעי של וארשה — נהפך הרובע היהודי לחורבה גדולה אחת. האויב השפל לא הצליח למגר את המרד אלא לאחר ששרף את כל הגיטו. ניתן להגיד ללא כל גוזמה, כי לא ניצחון הנשק הגרמני הוא שחיסל את הגיטו, אלא נחשול האש והדינמיט. „מה מועטת התהילה — כתב „גאזיטה לודובה" (1943, גל' 14/5) — שבניצחון, אשר הושג על־ידי שריפת רובע שלם של הבירה והחרבתו". „הניצחון על הגיטו — כתב עתון מחתרת אחר בוארשה — הוא חרפה נוספת לגרמנים". ואכן, המפלות והכישלונות של היחידות הגרמניות המזויינות מכף רגל ועד ראש, במלחמתן נגד הגיטו, עוררו לעג וקלס בקרב הבריות. בדימיונו של האדם הפשוט ברחוב, עוררה עצם עובדת המלחמה נגד קומץ יהודים יחס של זילזול ובוז כלפי הגרמני „הבלתי־מנוצח".

שטרופ עצמו הודה, כי את ההרס והחורבן הגדול הצליח לבצע רק הודות „לשימוש ללא רחמים בכל כוחו ומרצו ביום ובלילה". ככל שהמרד נמשך יותר „כן אכזריים יותר — לפי הדו"ח שלו — נעשו אנשי־הס"ס, המשטרה והוואֶרמאכט, שמשחר עד לילה מילאו את חובתם לדוגמה ולמופת". חפרי־הוואֶרמאכט — כפי שמדגיש שטרופ — עבדו ללא ליאות ותוך הכרת חובה בפיצוץ הבונקרים, מעברי־התעלות והבניינים הגדולים והמוצקים.

נישמת „האקציה הגדולה" והכוח המניע שלה היה מַדביר־הגיטו, רב־הטבחים והאכזר הקנאי שטרופ, שלא היה בשום פנים „פושע של קאבינט". הוא לא הסתפק בכיוון מכונת־הפשעים הדייקנית מרחוק. כפי שמעיד עד־הראייה הישיר והמוסמך קונראד, היה מפקד ה„אקציה" מבלה בגיטו „עד השעות המאוחרות של הלילות בלי הפסק וללא מנוחה", במלאו בלב ונפש את „חובתו" הנפשעת. עוד בעומדו לפני כס־המישפט ניסה שטרופ לתרץ את מעשיו בפקודות, שקיבל מן הממונים עליו. „כחייל — אמר לשופט־החוקר הפולני — מילאתי את הפקודות, בהיותי משוכנע, כי זה נחוץ למולדתי. אני לא ידעתי אלא ציות ללא תנאי וסבור הייתי, כי ביקורת ההכרחיות, הנכונות והחוקיות של הפקודות הניתנות לי היתה מכל הבחי־נות ואף מנקודת־הראות של החוק הבינלאומי, מחובתם של הממונים עלי".

אין זה אלא שקר נתעב, לפי שהיקף פעילותו הנפשעת של שטרופ חרג הרחק מגבולות הפקודות. הוא לא היה כלל וכלל מכשיר עיוור אוטומאטי, אלא השקיע במעשי־הפשע שלו את כל נפשו וכל מאודו, את כל מרצו, יוזמתו וידיעתו אף את כישרונות־האירגון המיוחדים שלו. הממונים עליו היו אומנם הימלר וקריגר, ואולם שטרופ גילה חריצות יוצאת מן הכלל, כדי להוכיח, שאכן הוא יודע גם יודע לבצע את המשימה אשר הוטלה עליו, ואפילו על הצד היותר טוב משהשיערו הממונים עליו. הוא עשה הרבה יותר משדרשה ממנו חובת ביצוע הפקודות של הממונים עליו. שהרי הוא הוא שיצר את השיטה „הגאונית" של רצח־העם, של החנקת המרד היהודי והחרבת הגיטו בברזל ובאש, קודם־כול ובעיקר — באש. שהרי הוא הוא ששיכלל ללא הרף את שיטות הרצח המאורגן על־ידי השימוש ברעל, בגאזים. בהיותו אחוז טירוף פראי, הוא אירגן את הרצח בקנה־מידה שלא נודע בגיטו עד אז (ביום שבו נפל בעת הקרבות ברחוב מוראנוב קצין־הס"ס דאֶמקה, נצטווה הרוצח הנודע לשימצה וויטאסק, על־פי פקודת שטרופ, להוציא להורג כמה מאות גברים ונשים יהודים).

גנראל־הס"ס היה סוקר באופן אישי את טורי־היהודים הצועדים אל כיכר־המצוד, או בכיכר עצמה לפני שילוחם. תוך כדי כך היה בוחר לעצמו „טיפוסים יהודיים" — כדבריו — על־פי־רוב גברים אדומי־שיער או זקן ופקד להוליכם הצידה ולירות בהם בו במקום. קונראד עצמו היה עד־ראייה להוצאתם להורג ביריה של קבוצת־יהודים אדומי־שיער. הוא אפילו הנציח מחזה כזה באחד מתצלומיו. כבר סופר לעיל כיצד ציווה שטרופ לירות באנשים אחוזי להבות, שרצו למלט את נפשם על־ידי קפיצה מן החלונות והגזוזטרות של הבתים הבוערים. הוא גם אחראי לכל מעשי־האכזריות שביצעו הנתונים לפקודתו.

עדי־ראייה פולנים מספרים, כי שטרופ היכה במו ידיו פועלים יהודים ב„טראנסאביה". הוא ציווה לפשוט בשעת ה„אקציה" את בגדיהם של גברים ונשים ולהציגם עירומים, כדי לחפש אצלם נשק וחפצי־ערך. כן נושא שטרופ באחריות ישירה למותם, לשריפתם חיים ולהחנקתם של 5—6 אלפים יהודים ולשילוחם של בערך 7 אלפים קורבנות לתאי־הגאזים בטרבלינקה, להעברתם של למעלה מ־40 אלף אנשים למחנות־העבודה בפוניאטוב ובמאידאנק, שלא היו אלא שלבי־מעבר בדרכם של האסירים למוות הבלתי־נמנע.

מעניין, כי אחד הממונים על שטרופ, הס"ס־גרופנפירר פון הרף, ס"ס־וואפן־גנראל, שעקב אחרי רב־הטבחים ומחסל הגיטו בשעת ה„אקציה", תיאר את שטרופ כקצין מאופק אף־על־פי שהוא יהיר, בלתי־מוכשר מבחינה פוליטית, לפי שאינו רב־צדדי והוא חסר חוש־אינטואיציה ועל כן — לדברי הרף — אינו מתאים ביותר לתפקיד של מפקד ס"ס והמשטרה במחוז וארשה, במקום שבו הדגש מוטל בעיקרו על המשימה הפולי־טית. מה שמדהים ביותר הוא, שפון הרף מתאר את שטרופ כ„אדם טוב למדי".

עם השמדת גיטו וארשה ניספה החלק הדינאמי והפעיל ביותר ביהדות פולין. הושמדו מאות מוסדות־ציבור יהודיים, מוסדות פוליטיים, כלכליים, מוסדות־תרבות, מדע ואמנות.

שטרופ נושא באחריות אישית להחרבת הגיטו, לפיצוצם של מאות בתים. מחמת הטירוף שאחז בו להחריב את אוצרות התרבות היהודיים, הוא נתן פקודה לפוצץ את בית־הכנסת ברחוב טלומאצקה, שנבנה בשנת 1877 לפי תוכניתו של האדריכל ליאנדר מארקוני, בסיגנון הרנסאנס הגרמני.

הנה, כזה היה קציר־הדמים של אחד הפשעים הגדולים ביותר בהיסטוריה של מלחמת־העולם השניה.

על־פי הצעתו של הימלר הוענק לשטרופ ב־18 ביוני 1943 „לאות הכרה בזכויותיו בעד הפעולה שפעל בוארשה", צלב־הברזל ממדרגה ראשונה, שנמסר לו בשם הפירר בידי הגנראל־פלדמארשאל קייטל. פון־הרף שיגר לשטרופ באיגרתו מן ה־23 ביוני 1943 את „אחוליו הנאמנים על קבלו את אות־ההצטיינות הגבוה כל כך". שורה של אותות־הצטיינות בעד ה„אקציה הגדולה" בגיטו ניתנה בידי מפקד הס"ס והמשטרה של הרייך לגדוד ה־3 (של החטיבה ה־22) של המאיור שאֶפּה. כן הוצע להעניק צלב־ברזל ממדרגה ראשונה למפקד הפלוגה, אובר־לויטנאנט דיהל, וצלב מלחמתי (Kriegsverdienstkreutz) לאובר־לויטנאנט שטרובל.

שטרופ הציע גם להעניק אות־הצטיינות לקאפיטאן השוצ־פוליציי אוסקאר ציסניס — מפקד הגדוד שעמד כחיל־כיתור מסביב לחומת־הגיטו — כלומר מסביב לכיכר־המצוד, שטח־המברשנים, שולץ וכיוצא בהם — בעבוד השמדת „יחידות־קרב לאין־ספור בגיטו". כן הציע להעניק אותות כאלה לס"ס־אונטרפירר קארל קנרצר ולרוטנפירר יוזף בלשה, שסייעו במיגור המרד המזוין בגיטו. קנרצר מילא תפקיד של קצין־פיקוד. הוא שקבע את הפלוגות על־פי פקודת מפקד־„האקציה" ופיקד מלבד זאת על כמה פלוגות. „הוא הצטיין — כדברי שטרופ — בראיית הנולד ובכוננות־המעשה וגרם להצלחת האקציה." בהצעה על הענקת אות־ההצטיינות לתליין־הגיטו הנודע לשימצה בלשה, הודגש, כי הלה „עסק" במשך כמה חודשים ב„העתקת מושבם" של יהודי הגיטו, בליוויים ובפיקוח עליהם. לפני פרוץ־המרד הצליח בלשה לתפוס יהודים מזויינים או לגלות בונקרים קטנים, שהסתתרו בהם יהודים במשך זמן רב. הוא הוזמן ל„אקציה" בתורת „ידען מצויין של השטח" והוא „סייע במיגור המרד המזויין".

במקום זה מן הראוי לציין, כי לשווא השתדל גלובוצניק אצל הימלר להשיג אותות־הצטיינות של צלב־הברזל לפקודיו בשל „זכויותיהם המיוחדות" במילוי „המשימות המיוחדות" במסגרת „מיבצע ריינהארדט". קינאה גדולה נתקנא גלובוצניק בשטרופ מחמת אותות־ההצטיינות הגבוהים שקיבלו הוא ועוזריו בעבור ה„אקציה" הוארשאית, שבעיני גלובוצניק לא היתה, לעצמו של דבר, אלא קטע זעיר ב„מיבצע ריינהארדט" האדיר.

ואכן, הימלר העריך כראוי את „הסגולות" המקצועיות שהצטיין בהן שטרופ בחיסולו האכזרי והפראי של גיטו וארשה, ולא מנע ממנו העלאה בדרגה וכהונות חדשות. לפי־שעה הוצרך שטרופ — בהתאם לפקודתו של הימלר — לתת עוד את דעתו על „יישורו הגמור של שטח הגיטו לשעבר", שכל מרתף וכל תעלה שבו ייחסמו בעפר. לאחר סיום העבודה הזאת, הוצרך — לפי פקודת הימלר — לקום פארק גדול אשר יתפוס את כל השטח של הגיטו לשעבר.

כך אמרו הגרמנים לנקום בחומות־הגיטו את נקמת גבורתם של יושביהם!

מפקד גדוד־המשטרה ה־3 קיבל משטרופ הוראות מדוקדקות בדבר האמצעים שעליו לנקוט בתחומי־הגיטו. האמן במלאכת־הרצח הדריך את הנתון לפקודתו, כיצד ליטול משרידי היהודים סיכוי קלוש אחרון להישאר בחיים על־ידי הריסת כל המחבואים, שעדיין נותרו להם לפליטה ועל־ידי ניתוק אספקת־המים; כיצד להחזיקם „תחת לחץ בלתי־פוסק עד להשמדתם הגמורה". בשלב אחרון זה של החיסול השתמשו הגרמנים בשיטות המשוכללות והערמומיות ביותר — הם הציפו את כל המרתפים והבונקרים במים, ולבסוף ניתקו את אספקת־המים בכל הגיטו.

הם לא בזו גם לאמצעים אחרים, בעיקר אמצעי־תרמית ועורמה, שאיפשרו להם להתחקות אחרי עיקבותיהם של רוב

חיפושים אחר בונקרים מוסווים

הבונקרים המוסווים כהלכה, שעדיין נותרו לפליטה. הנה למשל, לאחר שגילו איזה בונקר, היו יורים בחלק מיושביו לעיני חבריהם. לאחר הריגה כזאת היה יוצא כרגיל קצין גרמני ומודיע, כי חנינה תינתן למי שיגלה היכן מסתתרים יהודים אחרים. לא אחד מן האומללים האלה, התשושים והשבורים מבחינה גופנית ונפשית כאחת, ששוב לא היה להם לא רצון עצמי ולא כבוד אנושי עצמי, היה מתמוטט בשעת מעשי־רצח אלה והיה מוליך את הגרמנים אל הבונקרים הידועים לו. בחורבות־הגיטו הופיע נגע חדש — מגיפת הבוגדים, שהגרמנים הניחו להם לחיות כל־זמן שהללו סיפקו להם קורבנות חדשים.

מישמרות־הסיור הגרמניים התכופים בגיטו, היו משתמשים בתחבולות מתחבולות שונות. הם היו עורכים מארב בחורבות ושוחרים לקורבנות; היו מביאים כלבי־גישוש ומנגנוני־בילוש; היו מפוצצים באורח שיטתי קימרוני־מרתפים ומידרכות־אספאלט, שמא מצויים תחתן מרתפים; הם גם היו מפוצצים הריבות ומרצפות של כבישים, אם רק נתעורר החשד המועט ביותר, כי מישהו עלול להסתתר תחתן; הרעילו את מלאי־המים שהיו מוצאים במחבואים ואף מפוצצים את הבארות

הארטזיות. בעזרת הפועלים הפולנים השתדלו הגרמנים לשלול משרידי היהודים את מעט המים, המאור והגאז שאולי עוד נותרו להם. בתוך התעלות הותקנו מחסומים מיוחדים, על־מנת למנוע כל מעבר אפשרי מתחומי הגיטו־לשעבר אל הצד הפולני של וארשה. גם פתחי התעלות שנפרצו, נחסמו עתה בגרוטאות־ברזל, בפח, בלבנים ואבני־ההריסות. בסוף יאנואר 1944 התחילה מלאכת ההריסה השיטתית והסופית של אודי־הבתים השרופים בגיטו.

ואולם על אפם ועל חמתם של האויבים, עדיין הצליחו יהודי־החורבות למצוא להם מחסה בבתים השרופים שהיו מצויידים בקימרוני־מרתפים. הם היו חודרים לשם בעזרת סולמות עשויים חבלים והיו מתגוננים בציפורניהם ושיניהם בכל חורבה, בכל מחבוא ובכל מרתף. היה זה עוז־הרוח של אנשים, שאפסה מהם כל תיקווה. עיקר התגוננותם של הלוחמים היהודים נתרכזה עתה ברחוב נובוליפיה, שבכמה בתים שכנים שבו מצויים היו בונקרים בעומק של 2־3 קומות מתחת לפני הקרקע. „בתים אלה נשרפו — כותב ה„טידז'יין" מן ה־20 במאי 1943 — אלא שמן החורבות העשנות עדיין נשמעו ללא הפסק יריות של מכונות־ירייה כבדות". החפרים הטמינו כאן מוקשים בעלי כוח־נפץ אדיר, לשם דיכוי שרידי המרד. ב־31 במאי וב־1 ביוני — כתב „גלוס וארשאבי" — התקיפו המורדים, שהופיעו מתחת לחורבות, מישמרות גרמניים בצד החיצוני של החומות. עוד במשך חודשים רבים היו מהדהדים קולות של יריות ופיצוצים שהגיעו מן הגיטו. בגיטו המכותר היטב היטב, שמראהו עדיין היה כמראה מצודה הנתונה במצור, לחמו עוד שרידי המגינים. כך היו גיבורי־הגיטו האחרונים מגינים על המיבצרים היהודיים — על הבונקרים והמחבואים היהודיים האחרונים.

ב־2 ביוני 1943 המציא קריגר להימלר את הדו"ח הסופי של שטרופ. בדו"ח זה, שכתוב היה בכתב־סתרים, הציע שטרופ להפוך את בית־הסוהר שברחוב דז'יילנה למחנה־ריכוז, שתושביו יעסקו באיסוף לבנים, גרוטאות־ברזל ושאר חומרים ששרדו בגיטו. הימלר הסכים להצעתו של שטרופ וציווה, כאמור, להפוך את שטח הגיטו לפארק גדול. את ביצוע הפקודה הזאת מסר הימלר ליחידה „ט" של הס"ס — Wirtschaftsverwaltungshauptamt, בראשותו של הגנראל פוהל, שעוד ב־23 ביולי היה בידו להודיע להימלר בדבר אירגון מחנה־ריכוז בן 300 אסירים בתוך הגיטו. לאחר הקמת בניינים נוספים — תוך זמן קצר — עמד מיספר האסירים לעלות עד עשרת אלפים. גושי־הבניינים של בית־הסוהר הצבאי לשעבר חודשו, ואף נוספו עליהם בניינים חדשים ברחוב גנשה, בקטע שבין זאמנהוף ואוקופובה. בדרך זו קמה מערכת הבניינים של מחנות־הריכוז שנקראה „גנשובקה", שבה כלאו וקטלו הגרמנים את אחרוני יהודי וארשה ויהודים מארצות חוץ: מהולאנד, צרפת, בלגיה, יוון, יוגוסלאביה, הונגאריה ועוד. בסוף יאנואר 1944 מנה המחנה 4700 איש.

ב־19 ביולי נהרגו בגיטו כ־300 יהודים אסירי־הפאביאק, דהיינו אזרחים של מדינות אמריקה הדרומית, כביכול. מלבד זה בוצעו שם הוצאות־להורג של פולנים, לרוב מאסירי־הפאביאק. הנה כי כן נורו, למשל, ב־29 במאי בין חורבות־הגיטו 500 גברים ו־25 נשים.

על־פי התוכנית הוצרכו ליישר 180 הקטאר מתוך 320 ההקטאר של שטח הגיטו. עמדו להריסה 12 מיליון מטרים מעוקבים של שטח בנוי ובמיספרים עגולים — 2.640.000 מטרים מעוקבים של חומרי־בניין.

הפיצוץ השיטתי של הבניינים השרופים, החרבת שטח הגיטו שעל אחרי שעל ופינוי המקום מן ההריסות, בוצעו במשך חודשים רבים בעזרת מכונות ומיתקנים חדישים. הגרמנים גמרו אומר לעקור מן השורש את קיני־הלוחמים ואת המחבואים התת־קרקעיים. יש סברה, שהכוונה היתה גם לטישטוש עיקבות פשעיהם. עבודות־ההריסה, שאורגנו בקנה־מידה גדול, נמשכו כשנה, עד לפרוץ מרד־אוגוסט. מחמת פרוץ־המרד בוארשה מן

שרידי גיטו וארשה

הנמנע היה לסיים את פינוי ההריסות ולא כל שכן את יישור השטח.

כתוצאה מפעולות ההריסה הממושכת והנימרצת נהפך הרובע הצפוני של וארשה לתל חרבות ענקי, למידבר שממה. למן חורבן קרת־חדתא עוד לא נחרבה בצורה כזאת שום עיר מודרנית.

ואף־על־פי־כן לא הצליחה מכונת־התופת הגרמנית להשמיד את כל היהודים. במה שקרוי „הצד הארי" חיו כעשרים אלף יהודים לערך, כשהם מצויידים בתעודות מזוייפות, או מסותרים בעזרת הפולנים. יהודים אלה חיו באימת־מוות מתמדת, רדופים פחד נורא מפני חיות הטרף של הגסטאפו, הס"ס, הז'אנדאר־מריה, המשטרה הכחולה, כל מיני סחטנים ומלשינים — אותם תנים, שנתפרנסו על אסונם התהומי של בני־אדם. לא עבר יום, שלא נירצחו כמה יהודים אומללים שנתפסו.

אף לרגע אחד לא נפסקה פעולתם של שרידי חבר־הפעילים הפוליטיים והקרביים, שפעלו בתנאי מחתרת כפולה. בעזרת קבוצה של בחורים ובחורות יהודים, שקיימו במסירות־נפש את שירות־הקשר, נוצר מגע עם אסירי־המחנות, שנשלחה להם עזרה וכסף, ואפילו נשק. כן התנהלה פעולת־סיוע נרחבת לטובת היהודים המסתתרים. היתה דאגה לאספקת תעודות „אריות", להקלת הבריחה מן המחנות, לסידור דירות בשביל „בורחי־המחנות", ניבנו מחבואים, נרכש נשק, הוצאו לאור פירסומים חשאיים, כונסו תעודות ומיסמכים בשביל הארכיון החשאי ונשלחה אינפורמאציה בלתי פוסקת לחוץ־לארץ על פשעי הגרמנים.

ו

מרד־הגיטו, אף־על־פי שדוּכּא, היה בעל משמעות מוסרית עצומה: הוא עירער במידה ניכרת את מעמדו של שילטון־הכיבוש הגרמני על אדמת פולין, עודד את רוחם של הנידונים לכיליון, שימש קריאה אל מצפון העולם, שהמתגוננים בתוך ימי־להבות בכל חורבה, בכל מרתף, שאפו לזעזעו. הגיטו העולה באש והשותת דם, ובעיקר הגיטו הלוחם, שוב לא ניתן להסתירו מעיני העולם. „שר ההיסטוריה הוא שגזר — כתב אחד מעתוני־המחתרת בוארשה — כי הגרמנים, שאמרו למחוק את העם היהודי מספר החיים, נתנו לו את האפשרות לצאת למלחמה עטורת־תהילה, בהוסיפם במו ידיהם חטא תהומי על רשימת פשעיהם הארוכה"...

למרד נודעה השפעה גדולה על רוחם ועמידתם של האוכלו־סין היהודיים שנותרו בחיים, מאחר שגרם להם זעזוע מוסרי עצום. הידיעות על המרד הגיעו אל כל הקיבוצים היהודיים, שעדיין קיימים היו בגיטאות ובמחנות. הקרבות בגיטו חלו במאוחר מדי משתוכל להיות להם השפעה על האוכלוסיה היהודית שבו, אשר ברובה המכריע נרצחה עוד קודם לכן, ואולם הם הביאו ניצחון לרעיון המאבק המזויין, שבשמו נתחולל המאבק. הם חרתו באותיות־זהב את שמותיהם של לוחמי־הגיטו הידועים ושל כל אלה שנפלו בעילום־שם. כמעט לכולם הוענקו אותות־הצטיינות מידי הראפובליקה הפולנית ביום־השנה השני וביום־השנה החמישי למרד־הגיטו.

מרד־הגיטו בוארשה גרם להתלקחות המרד בשאר מקומות, כגון בביאליסטוק, בצ'נסטוכוב ובנדין. כמו־כן אירגנו התקו־ממויות אסירי טרבלינקה, סוביבור ופוניאטוב. מרד־הגיטו שימש גם פתיחה לקרבות הפארטיזאנים היהודים בכמה וכמה מחלקי פולין.

אין לשכוח, כי חשיבותו של מרד־הגיטו אינה רק בכך, שהוא שימש נקודת־מיפנה בתנועת־המרי היהודית נגד הכובש הגרמני, אלא גם במשמעותו לגבי ההיסטוריה של שיחרור וארשה. קרבות הגיטו הממושכים והמצויינים בגבורה עילאית ובטראגיות איומה, היו מאז ספטמבר 1939, — לאחר כיבוש גרמני של קרוב לארבע שנים — הפעולה המזויינת ההמונית הראשונה נגד הכובש על אדמת פולין, הם שימשו שלב חשוב ביותר במאבקה של עיר הבירה שנגמר במרד־אוגוסט.

ה־19 באפריל היה התרומה, שהציבור היהודי בפולין תרם לפריקת עול השילטון ההיטלריסטי, שילטונם של בתי־החרושת למוות ושל תאי־הגאזים. משמעותו הצבאית של מרד־אפריל נעוצה קודם־כול בהדים שעורר בציבור הפולני: ה־19 באפריל 1943 נעשה לגורם מעורר ומאיץ בשביל המאבק של המחתרת הפולנית, לגורם מגייס לגבי הציבור הפולני במאבק עם ההיטלריזם, באשר עורר בציבור זה תיקוות חדשות. מאז מרד־הגיטו נשתנו שיטות המאבק של המחתרת הוארשאית, שעד אז נשאו אופי של הפקעת רכוש ומיבצעי־נקם בלבד. המרד היהודי היה מאבק מזויין ללא פשרה, שהוכיח — כדברי „טריבונה וולנושצ'י" מן ה־15 במאי 1943 (גליון 32) — כי „התגוננות נמרצת ומאורגנת מראש, אפילו אם אינה נעזרת בכלי־נשק טובים ומספיקים, עשויה להרביץ לאוייב מהלומות מכאיבות".

ואכן משום כך גרם המאבק היהודי במידה רבה כל־כך לגדיעת קרנם של הגרמנים, להריסת המיתוס על „הגרמנים הבלתי־מנוצחים", והשפיע כה רבות להגברת רוח־המרי של המחתרת הפולנית ולעידודה; הוא עודד את המאבק האקטיבי עם הכובש מצד תנועת־הפארטיזאנים המתרחבת והולכת ללא הפוגה בשיטחי פולין.

הוא בישר תקופה חדשה של קרבות נגד הכובש, קרבות, שהקיפו המונים נרחבים ביותר מקרב הציבור הפולני אשר נסחפו בזרם הפעולה הישירה.

דמם של מגיני־הגיטו, שהצילו את כבוד העם היהודי, לא נשפך, איפוא, לשווא. הוא שימש זרע, שממנו נבט המאבק המזויין המוגבר עם הכובש, הוא המאבק שהביא בסופו של דבר — את הניצחון.

היהודים בהתקוממות ורשה

מאת נחמן בלומנטל

ההתקוממות בחודש אוגוסט 1944, הידועה בשם „ההתקוממות הוארשאית״ או „התקוממות אוגוסט״ (על שם החודש בה פרצה), ובפי היהודים — „ההתקוממות הפולנית״ — כדי להבדילה מהמרד בגיטו שפרץ באפריל 1943 — אורגנה והוכרזה על ידי המפקד העליון של צבא המדינה במחתרת (אַרמיה קראַיובה), גנרל ט. בור־קומורובסקי, בידיעתה ובהסכמתה של הממשלה הפולנית בגולה — בלונדון. מטרת ההתקוממות היתה לתפוס את השילטון ולהקים ממשלה טרם שוארשה, בירת פולין, תיכבש על־ידי הצבא האדום והצבא הפולני הנלחם לצדו וניתן למרותו של הוועד הפולני לשיחרור לאומי (פ.ק.ו.ג.), שפעל אז כבר בלובלין.

אל ההתקוממות הצטרפו גם המפלגות השמאליות, שהקימו את „הצבא העממי״ (אַרמיה לוּדובה). ואף כי חלקו על המטרות הפוליטיות שהיו נר לרגלי הא״ק ותלו את תיקוותיהן בברית־המועצות ובממשלת לובלין, החליטו בכל־זאת להשתתף במאבק נגד הכובש הגרמני.

עם פרוץ ההתקוממות מנתה הא״ק — לפי בּוֹר — בכל המדינה 338.000 חיילים נאמנים לממשלת לונדון, מהם נמצאו בוארשה כארבעים אלף גברים, בערך, וארבעת אלפים ומאתים נשים, רובם פרעלים, עמלים וסטודנטים. הא״ל הצטרפה לקרבות רק ב־4 באוגוסט ומיספר חייליה לא עלה — לפי בּוֹר — על 400 איש. את מרותה של הא״ק קיבלה הא״ל רק בשטח האיסטראַטגי. חסרים לנו מיספרים מדוייקים על הא״ל ממקורות אחרים; ידוע לנו רק שהנהגת הא״ק לא הודיעה לא״ל על תאריך ההתקוממות ומשום כך לא הספיקה זו האחרונה לגייס את כוחותיה בזמן.

לפי התוכנית נקבע תאריך ההתקוממות לראשון באוגוסט, לשעה 5 אחה״צ. המתקוממים קיוו שעל־ידי הפתעת האויב יצליחו ויכבשו את העיר כולה בבת אחת. למעשה נכשלה תכנית זו, שהיתה מעובדת על כל פרטיה וכפי שמוסר בּוֹר נכשל גם הגיוס במידה רבה. האוכלוסיה לא היתה מוכנה כראוי, מכיון שתאריך ההתקוממות נדחה כבר פעמיים וחסר הביטחון, כי אומנם הגיעה הפעם באמת שעת האפס. משום כך לא נמצאו האנשים, כשפרצה ההתקוממות, במקומות מגוריהם, כי אם היו פזורים בכל רחבי העיר ללא אפשרות לחזור לבתיהם. בעיית ה„פליטים״ האלה הכבידה מאוד על המצב. גם תיאום הפעולות צלע. עוד לפני שעת האפס אירעו התנגשויות בין מישמרות גרמניות לבין קבוצות המתקוממים שהתאספו במקומות שונים בעיר ועל־ידי כך ניתנה לגרמנים האפשרות להתכונן ולהתבצר בנקודות שונות.

ביום הראשון הצליחו המתקוממים לכבוש כמה שכונות בעיר אולם לא עלה בידם לאחד את השכונות הבודדות לשדה־קרב אחיד ועל־ידי כך נוצרו מעין איים נפרדים: הכי־גדול היה במרכז העיר, מכיכר הגואל (פלאץ זבאוויצ׳יאַלה) עד לגן הסאכסי; האחרים היו: מוקוטוב, ווליה, העיר העתיקה, ז׳ולי־בוז׳, פובישלה ולבסוף גם צ׳אֶרניאקוב. ההתקוממות בפראגה דוכאה על־ידי גייסות הצבא הגרמני שנסוגו מהחזית המזרחית. הנהגת ההתקוממות לא ראתה את הדבר מראש. גם בשכונת אוחוטה דוכאה ההתקוממות בו ביום. הא״ק לא ידעה, כנראה, שהגרמנים שלחו לחזית, שנמצאה אז בסביבות וארשה, תיגבורת שאפשר היה להפעילה בקרבות נגד המתקוממים.

גם בשטחים שהמתקוממים כבשו, נשארו גושים בודדים או אפילו בתים בודדים בידי הגרמנים, מה שגרם לשיתוק תנועות המתקוממים. וכאשר ניסו ביום השני להתקוממות לשפר את מצבם, הצליחו רק במידה קטנה. נתברר, שחסר נשק כבד ובלעדיו אי־אפשר היה לכבוש את הנקודות הבצורות ואלו נשארו, איפוא, עד הסוף בידי הגרמנים. רק הדואר הראשי — בכיכר נפוליאון — ניכבש לאחר קרבות עזים; כמו־כן השתלטו המתקוממים על בניין המרכזייה הטלפונית ברחוב זיאֶלנה 25.

ובזאת נסתיימו למעשה הנצחונות החשובים של המתקוממים. הם כבשו אמנם עוד כמה שכונות שהחשובה ביניהן היתה צ׳אֶרניאקוב בשטח ההפקר והשתלטו על כמה גושי־בתים שנמצאו בידי הגרמנים, אולם היוזמה עברה כבר לידי הגרמנים, שהתאוששו חיש־מהר והודות לתחמושתם היעילה, האווירונים, התותחים והזחלים כפו, על המתקוממים פעולות התגוננות גרידא בשטחים שהלכו והתכווצו.

ידוע הדבר שהמתקוממים לא היו מזויינים כהלכה. תחמושתם היתה מיושנת ולא הספיקה לכולם. בעיקר השתמשו ברימונים מתוצרת עצמית („פיליפינקי״, „סידולובקי״). מחסור חמ.ר הורגש גם במיצרכים חיוניים. כבר ביום הראשון לקרבות אזלו במוקוטוב רפואות, תחבושות וכו׳ ועל הליקויים באירגון תעיד העובדה שבשעה שבמוקוטוב שרר רעב, הוקמו המיתרסים בצ׳אֶרניאקוב השכנה משקי קמח, גריסים וכו׳. גם השלום לא שרר בין המתקוממים. אנשי המשטרה הצבאית, שהיתה בדרך כלל מצויידת יפה, ניצלו את מעמדם המיוחס ולא פעם קרה, שהם פרקו מאת החיילים את הנשק בשעה שאלה מילאו תפקידים קרביים.

בימים הראשונים התנהלו הקרבות באכזריות רבה: השבויים נורו בו במקום. רק אחר כך הוקמו על־ידי המתקוממים בתי־משפט צבאיים שדנו למוות את השבויים, שהוכח להם שהתעללו באוכלוסיה, את אנשי הס״ס ואת המרגלים הגרמניים. אכזריות הגרמנים לא ידעה גבול. לפי פקודה מיוחדת נאסר עליהם לקחת שבויים ולא חסו גם על האוכלוסיה האזרחית, שהחליטו להשמידה ואת העיר להפוך לתלי חורבות.

המשימה לדכא את ההתקוממות הוטלה על הגדודים שהתפרסמו בפראותם: לבריגדה של דירלאֶבנגר, שהורכבה מפושעים משוחררים מבתי־הסוהר ולבריגדה של קמינסקי, אשר חייליה גויסו מבין שבויי־המלחמה הסוביאֶטיים. הגרמנים חיסלו את האוכלוסיה ללא רחמים וקרה שהציתו את הבתים על דייריהם. הם אף הרגו חולים בבתי־החולים יחד עם הצוות הרפואי.

לא נפלו באכזריותם מהגדודים הנ״ל גם גדודי הוואַרמאַכט. הם אילצו נשים פולניות לצעוד לפני הטנקים או שהושיבו עליהם אורחים, כדי להשפיע על המתקוממים שיימנעו מלהפגיזם. ואמנם בכמה מקומות השיגו את מבוקשם. לפי דברי המתקוממים נפלה פובישלה בידי הגרמנים הודות לתימרון כזה ללא קרבות כמעט. הגרמנים אילצו גם נשים פולניות לאסוף את הפצועים משדה־הקרב בשעה שהמתקוממים התקיפו. במקום אחד ציוו הגרמנים לנשים להשתטח אשה על רעותה ועל־ידי כך נוצר מיתרס חי שמאחוריו התייצבו הגרמנים והפגיזו את מישלטי המתקוממים. בכיכר הסאַכסית קשרו בחוט ברזל כשלושים פולנים בשורה אחת והריצו אותם לפני הטנקים. גם על ילדים ונשים זקנות לא חמלו.

הוועדה הראשית לחקר פישעי הגרמנים בפולין הוציאה ספר מיוחד המוקיע את מעשי הזוועה של הגרמנים בזמן ההתקוממות.

במחצית אוגוסט הועמד בראש הפעולות הקרביות של הגרמנים הגנרל פון דאֶם באך־ז׳אֶלאֶבסקי שניסה לפייס את הפולנים ולשדלם שיצטרפו לגרמנים במלחמה נגד הצבא הסו־ביאֶטי. הוא פנה לפולנים בהצעה להפסיק את הקרבות וכשלא נענה לפנייתו זו פנה באמצעות הצלב האדום לאוכלוסיה האזרחית בקריאה, שתעזוב את העיר ולא — תבוא על עונשה. הרוב המכריע נשאר בעיר ועזר למתקוממים עד כמה שידו הגיעה. מסירות־נפשם של החיילים ונאמנותה של האוכלוסיה האזרחית עוררו רגשי יראת־כבוד והערצה. אולם זה לא הספיק כדי להציל את העיר מידי השונא, שהביא תיגבורות מזויינות בכלי־זיין מעולה (הטנקים הכבדים „נמרים״, „פאַנטאֶרות״, „פאֶרדינגדים״, טנקים קטנים אוטומטיים „גליתים״, מרגמות, מטוסים וכו׳).

המתקוממים שלא היו מוכנים מכל בחינה לקרב ממושך פנו בקריאות־עזרה לממשלה הפולנית בלונדון, אחר־כך לצ׳רצ׳יל ורוזוולט; הנשים הפולניות פנו בקריאות בראַדיו לאַפיפיור. הממשלה הלונדונית היתה אין־אונים, מדינות הברית שלחו אומנם תחמושת ומיצרכי מזון במטוסים, אולם אלה לא תמיד הצליחו לעבור בשלום את המרחק הגדול מבסיסיהם ואם גם הצליחו, לא תמיד הגיעו המשלוחים לידי המתקוממים, שעזבו בינתיים את מישלטיהם.

גם התחמושת לא תמיד התאימה לכלי־הנשק המיושן, שנמצא בידי המתקוממים עוד מלפני המלחמה או שהשיגוהו בדרכים שונות מאת הגרמנים. רק כעבור זמן פנה בור־קומורובסקי לצבא האדום, שהושיט את עזרתו לאחר כיבוש פראגה (ב־12 בספטמבר). בינתיים הפסידו המורדים את פרבר ווליה (5־6 באוגוסט), את העיר העתיקה (1 בספטמבר) ואת פובישלה (6 בספטמבר). הקרבות בעיר העתיקה היו מהעזים ביותר. כאן נלחמו הכוחות העיקריים של הא״ל והחטיבה היהודית. חלק מהצבא הצליח לעבור בתעלות למרכז העיר, חלק לז׳וליבוז׳. המעברים האלה היו מסוכנים ורבים קיפחו שם את חייהם.

ברית־המועצות עזרה למתקוממים על־ידי מישלוחי מזון, שהוצנחו להם מהמטוסים ועל־ידי הפגזת המטוסים הגרמניים, שטסו מעל לעיר. ב־25 בספטמבר שלח הצבא הפולני, שנילחם לצידו של הצבא הסוביאֶטי, שתי קבוצות דסנט, שעברו את הוויסלה: אחת לצ׳ארניאקוב והשנייה לז׳וליבוז׳. במשך שמונה ימים נילחמו יחד עם המתקוממים, סבלו אבידות גדולות ונאלצו לסגת לפראגה, שעה שההתקוממות התקרבה לקיצה והנהגתה ניהלה כבר משא־ומתן על כניעה.

בין ה־20 וה־23 בספטמבר נופלת צ׳ארניאקוב בידי האויב, ב־30 — ז׳וליבוז׳. המצב בעיר הולך ורע, ע.ר.ה ממשית לא הגיעה משום מקום, לא הואילו גם פניותיו של בור לגדודיו במדינה, שנמצאו אז ביערות („אנשי־היער״) שיחושו לעזרת הבירה. רובם של אלה שנענו לקריאה זו נהרגו בדרכם לוארשה, ואלה שהצליחו להגיע עד שערי העיר הוכרחו להבקיע להם דרך בין המישלטים הגרמניים שהקיפו את העיר. גם המעטים האלה שסוף סוף הצטרפו למתקוממים היו רובם אנשי כפר, שלא התמצאו בתנאי העיר.

המצב בעיר נעשה חמור: התחיל מחסור במיצרכי מזון הן בין האוכלוסיה האזרחית והן בצבא. השטח, שנמצא בידי המתקוממים הלך והצטמצם, העיר הופגזה בלי הרף על־ידי הגרמנים והתמרמרות האוכלוסיה והצבא גברה מיום ליום. בעיקר עוררה מרירות רבה בקרב המתקוממים והאוכלוסיה עמדת ממשלות־הברית, שלא שלחו עזרה ממשית ורק ב־30 באוגוסט (כלומר כעבור חודש ימים של קרבות עזים) הכירו במתקוממים כבכוחות לוחמים ומשום כך לא חלו עליהם כל הזמן הזכויות הבין־לאומיות והגרמנים התייחסו אליהם כאל פושעים. כמחאה נגד ההנהגה שלא דאגה לבוא בדברים עם הצבא הסוביאֶטי, שהיה קרוב ויכול היה לעזור, עוברים רבים מבין אנשי הא״ק אל הא״ל, המתיחות גוברת, מופיעים מצדדי הכניעה ומתנגדיה, התולים את תיקוותם בצבא האדום, אולם כולם בדעה אחת: ההנהגה ובּוֹר בראשה איכזבו.

במצב זה חתמה משלחת הא״ק ב־2 באוקטובר את חוזה הכניעה אשר לפיו נחשבים כל החיילים (הן מא״ק והן מא״ל) לשבויי־מלחמה, שעליהם חל הסכם ג׳ניבה מ־27.7.1922 ולא ייענשו על־כן על מעשיהם נגד גרמניה בזמן ההתקוממות. הגרמנים התחייבו כמו כן שלא לנקוט כלפי האוכלוסיה האזרחית באמצעי דיכוי על־יסוד אחריות קולקטיבית בגלל עזרתה למתקוממים ושיתוף הפעולה עם שילטונותיהם. המיפקדה הגרמנית הבטיחה שלא לפגוע ברכוש ציבורי ופרטי ולמסור את השבויים לידי הוואַרמאַכט. האוכלוסיה האזרחית נאלצה לעזוב את העיר וניתנה לה הרשות לקחת אתה את החפצים יקרי־הערך.

בּוֹר ומטהו הלכו בשבי ב־3 באוקטובר. חיילי הא״ל שלא רצו ליהנות מ„חסדי״ הגרמנים וסרבו להיכנע להם ניסו להבקיע להם דרך ולעבור את הוויסלה לפראגה, אולם רק מעטים מביניהם הצליחו; רובם התערבו בין האוכלוסיה האזרחית או הסתתרו בעיר החרבה. ככה נסתיים המרד שנמשך 63 יום.

הגרמנים לא קיימו את התחייבויותיהם כלפי המתקוממים. האוכלוסיה האזרחית הוגלתה והוחזקה בתנאים נוראים במחנה־המעבר בפרושקוב שעל־יד וארשה. את הבריאים הוציאו ושלחו לעבודות בגרמניה, ואת החיילים שלחו למחנות ריכוז.

את העיר וארשה המשיכו הגרמנים להפוך לתלי חרבות. פלוגת הפגזה מיוחדת היתה פעילה כאן ומילאה בעקיבות את פקודותיו של היטלר: להפוך את וארשה לשממה!

היהודים בעת ההתקוממות בוארשה

חסרים אנו נתונים מדוייקים על מיספר היהודים שנמצאו עם פרוץ ההתקוממות בוארשה. לפי הערכתו של הוועד הלאומי

היהודי בדו"ח מה־24 במאי 1944, הסתתרו בפולין כארבעים אלף יהודים, מהם בוארשה כחמשה־עשר אלף. אולם אין לקבל את המיספר הנ"ל כמוסמך מכמה טעמים. ראשית ידע הוועד היהודי הלאומי רק על אותם היהודים, שנהנו מעזרתו או שעמדו אתו בקשר וכפי שידוע לנו היום הסתתרו בוארשה הרבה יהודים, שלא היו זקוקים לעזרתו של הוועד או שהעדיפו — מטעמי ביטחון — לא לבוא במגע עם אירגון יהודי או פרו־יהודי. שנית, חלו במיספר היהודים בוארשה תנודות תדירות: מצד אחד נהרו הרבה יהודים לעיר הבירה, בה היו הסיכויים להיעלם מעיני שונאיהם ורודפיהם גדולים יותר מאשר בערים הקטנות, מקום שם כל אדם זר עורר תשומת־לב וחשד. לעומת זאת היה מיספר היהודים שניתפסו בוארשה ניכר למדי. גרמו לכך הסריקות התדירות ברחובות וארשה, שהיו מכוונות בראש וראשונה נגד אנשי המחתרת, אבל היהודי שנפל במיקרה בפח, היה אבוד; פגע המלשינות והסחיטה הפכו למקור פרנסה לאנשי העולם התחתון הוארשאי. י. הירשהויט, שהיה אסור במשך זמן ארוך ב„פאביאק" ונפגש עם היהודים הניתפסים מעריך את מיספר היהודים בוארשה לאחר המרד בגיטו (המחצית השניה של 1943) לחמישים אלף ובערך חמש מאות ניתפסו כל חודש והובאו ל„פאביאק". בדרך כלל מעריכים את מיספר היהודים בוארשה עם פרוץ ההתקוממות לעשרים אלף.

מובן, שכל היהודים ללא יוצא מן הכלל, גם אלה שהצליחו כל הזמן להתחמק מצפורני החיה ההיטלרית בתור „אריים טהורים" ושהתהלכו ברחובות־וארשה ועל אחת כמה וכמה אלה שהסתתרו במחבואים בגלל קלסתר־פניהם היהודי, ללא הבדל השתייכותם המפלגתית, קיבלו את ההתקוממות ברגש של שימחה והקלה. קיוו שסוף סוף יגורש האויב ויוכלו לנשום לרווחה ולחיות שוב כאזרחים שווי־זכויות במולדת המשוחררת. אולם צפויה היתה להם אכזבה מרה. היהודים נתקלו באיבה גלויה מצד חלק גדול של האוכלוסיה הפולנית, וכן מצד המתקוממים, בעיקר מאנשי הנ.ס.ז. (הכוחות הלאומיים המזויי־נים) האנטישמית הריאקציונית ואפילו מצד הצבא הרשמי, הא"ק. יהודים בודדים וגם קבוצות של יהודים נהרגו בסתר וקרו גם מיקרים שיהודים נשפטו והוצאו להורג בעוון שיתוף־פעולה עם... הגרמנים. העובדה שהיהודים נמצאו בצד הארי ללא כל תעודות־זיהוי או עם תעודות־זיהוי מזוייפות, בהן הופיעו כפולנים או אפילו כ„פאלקס־דויטשים", הספיקה כעילה להאשימם ולביים נגדם מישפט. הוועד הלאומי היהודי מחה נגד מעשי־תעתועים אלה ודרש שבכל מישפט נגד נאשם יהודי יהיה נוכח בא־כוח הוועדה לעזרה ליהודים, אולם לפני שזכו לאישור דרישתם זו וגורל ההתקוממות כבר נחרץ. הסופר היהודי־פולני אדולף רודניצקי, בסיפורו „דניאל האובד", מתאר בצורה אמנותית מיקרה של רצח־משפטי (יוסטיץ־מורד) שבוצע על־ידי המתקוממים נגד יהודי חף מפשע.

לא פעם סבלו היהודים עלבונות מרים מצד ההמון, שלא יכול לסלוח להם על שהם „מעיזים" להתהלך חופשיים ברחובות העיר — ויתר־על־כן, גם למלא אי־אלו תפקידים במנגנון הצבאי והמדיני של המתקוממים.

ההמון הפולני, שנמצא עם פרוץ ההתקוממות במצב של התבסמות והיה משוכנע, שהשונא יגורש ו„הזמנים הטובים הישנים" עומדים לחזור במהרה, יש שהתעלל ביהודים: גרש אותם מהתורים למים, הכביד עליהם את הגישה למיטבחי־העם, לא נתן להם להיכנס למיקלטים בשעת האזעקות וגם תלושי־מזון יש שלא ניתנו ליהודים. הפולנים האשימו את היהודים על־פי־רוב בזיקה לבולשביקים ולאחר שהתברר, שהעזרה עשוייה לבוא דווקא מידי הבולשביקים, תלו בהם את הקולר על שעזרה זו לא באה. היהודים בתור יהודים לא נתקבלו לצבא גם אם רצו לשרת בהתנדבות, אף־על־פי שבמינשר באי־כוח הממשלה במדינה (הממשלה הפולנית בלונדון מינתה ב־26 באפריל 1944 את באי־כוחה בפולין: יאן סטאניסלב יאנקובס־קי — כסגן ראש הממשלה והלה צירף לצדו שלושה מיניסטרים) נדרשו להתייצב לרשות שלטונות הצבא כל הגברים והנשים מגיל 16 שנה. קרו גם מיקרים שאנשי צבא פולנים לא נתנו ליהודים להשתתף בעבודות הביצור והקמת המיתרסים בהצהירם: „בידינו אנו נבנה את פולין".

את יחס הפולנים ליהודים מתאר מי שחי בעצמו בגיהינום זה בדברים קולעים אלה: „כשגברו סיכויי הכיבוש של וארשה על־ידי הרוסים הייתי כעין ילד שעשועים והיו מספרים לי (הפולנים שאתם חי המחבר) נסים ונפלאות על יחסם אל היהודים בשעת הכיבוש — כשגלגל המרד התחיל חוזר אחורנית והיתה צפוייה סכנה לכיבוש העיר מחדש על־ידי הגרמנים — הראו לי פשוט את הדלת" (גלבלום).

את התיאור דלעיל מאשר גם עד־ראיה פולני בכתבו: „האוכלוסיה הפולנית, שהיתה מורעלת על־ידי התעמולה ההיטלרית האנטישמית התיחסה באיבה ליהודים, שלא יכלו לעזוב את וארשה בגלל קלסתר־פניהם השמי. הטראגדיה של היהודים הגיעה לשיאה בזמן הכניעה. שובם של הגרמנים משמעותו היתה מוות מיידי ואכזרי וערב הכניעה קרו מעשי רצח בסתר של יהודים, שהשתתפו באופן פעיל במרד. מעשים אלה בוצעו על־ידי אנשי הנ.ס.ז. והאגף הימני של הא"ק (יאַז׳י פיטלאַקובסקי).

לפי י. טורקוב (בסיפרו: „במאבק לחיים") נרצחו על־ידי אנשי הנ.ס.ז. אלפי יהודים וביניהם גם גיבורי ההתקוממות. אנשי הנ.ס.ז. שאלו למקום מגוריהם של יהודים בכוונה, כביכול, כדי להושיט להם עזרה. למחבר ידוע מיקרה של קבוצת א"ק שגילתה 14 יהודים ורצחה את כולם, והוא מביא את שם מפקד הקבוצה, פורוצ׳ניק אוקשאַיה. את היהודי שפנה לפלוגה הצבאית, ומסר על המקרה הנ"ל וביקש מחסה — רצחו. קרו מקרים שפולנים „טהורים" סבלו בגלל דמיונם ליהודים. גם האינטליגנציה הפולנית לא נבדלה לטובה ביחסה ליהודים מהמוני העם. וולאדקה, מקשרת הוועד היהודי הלאומי — מספרת בזיכרונותיה על הפליית היהודים לרעה ורציחות יהודים, שבוצעו על־ידי חיילי הא"ק והאוכלוסיה הפולנית האזרחית.

לעומת זאת נתעורר אצל חלק של האוכלוסיה הפולנית, בעת שהגרמנים רצחו ללא רחמים את הפולנים והעלו באש את העיר, כעין רגש של חרטה על אדישותם כלפי היהודים בצרתם. רווחת היתה אז בין הפולנים הדעה, שצפוי להם סוף דומה לסופם של היהודים. על כך כותבים גם רושמי הזיכרונות מאותה תקופה, יהודים כפולנים. ברעיון זה אנו נתקלים גם בספרות היפה הפולנית: „ראשית כל היהודים ואחר־כך — אנו" (קאַזימיאַז׳ בראַנדאַס: „העיר הבלתי־נכנעת"); גם בור מביא בסיפרו את הדעות הנ"ל ועליהן דובר אפילו בישיבה אצל הגנרל־גוברנטור ד"ר פראַנק, ביאנואר 1943 (ע. אוסמאַנצ׳יק — „מיסמכים פרוסיים").

בדרך כלל — כפי שתיארנו — לא היה יחס הפולנים ליהודים טוב. אין תימה, איפוא, שחלק גדול של היהודים שנמצאו במחבואים בגלל חיצוניותם היהודית ולא העזו להופיע ברחוב עד להתקוממות, המשיכו לשבת במחבואיהם גם לאחר שפרצה ההתקוממות. ראשית כל לא היו בטוחים אם הגרמנים לא ישובו ומאידך גיסא פחדו מפני השכנים האנטישמיים, הסחטנים וסתם מנוולים. קרה גם שבעלי־הבתים הפולניים לא הרשו ליהודים לעזוב את מחבואם מתוך נימוק „שעוד לא הגיעה השעה", או מפחד „קומפרומיטאציה" בעיני שכניהם הפולנים על שהחביאו יהודים וסייעו להצלתם. היהודים האלה נשארו, איפיא, במחבואיהם ויש שגם נהרגו בעת ההפגזות האיומות של העיר בשעה שהשכנים הפולנים ניצלו במיקלטים. לא יהודי אחד נשרף במחבואו, שלא היה מנוס ממנו.

מובן שאי־אפשר לשער מה היה מיספרם של אלה שקיפחו את חייהם במיקרים אלה, כיון שהיהודים לא ידעו, לרוב, איש על רעהו ועל כל פנים שמרו על סודיות גמורה בדבר מקום־מגוריהם. גם לבעלי־הבתים שלהם לא גילו את שמותיהם. במיקרים בודדים נמצאו מתחת לחורבות מיסמכים וספרים שהעידו על אובדן יהודי, או קבוצת יהודים, בתנאים מזעזעים אלה (כגון יומנו של בצלאל פראָכוֹדניק באוטבוצק).

למרות כל אלה מילאו היהודים במסירות־נפש רבה את כל התפקידים שהוטלו על האוכלוסיה האזרחית. הם היו הראשונים שמיהרו לכבות את הדליקות הרבות שפרצו, הראשונים שהושיטו עזרה לפצועים ולחסרי־כל. גם את התפקידים, שהוטלו על דיירי הבתים מטעם וועדת־הבית, מילאו במסירות רבה: עמדו במשמרות, בנו את המיתרסים ואת המעברים דרך חומות הבתים, מעברים תת־קרקעיים וכו'. היהודים — על כך מעידים כולם — גילו אומץ־לב על־אנושי, הם פחדו מהמוות פחות משכניהם הפולנים. במשך שנות השלטון ההיטלרי התרגלו לכל האימים, והם גם נשאו ביתר סבלנות את כל הסבל שנגרם על־ידי ההתקוממות: המחסור במיצרכים, במים וכו'. היהודים לא היו בין הרוטנים והמתלוננים שמיספרם הלך וגדל בין הפולנים, משנתברר שההתקוממות נידונה לכישלון. ואם בעת התקפות־אוויר, בשעה שכולם כבר נמלטו למיקלטים נראה בן־אדם צועד לאיטו, היה זה ללא כל ספק יהודי (גלבלום). מאשרת זאת גם מלכה קרינוביץ, שפחדה לשבת במיקלט יחד עם הפולנים, אף כי לא ידעו שהיא יהודיה.

הובלת מים בשעת הקרבות

בשעה שהמצב החמיר והיה צורך להחליף את מקום הקרבות, מה שאפשר היה לעשות רק דרך המעברים התת־קרקעיים, שימשו היהודים כמורי־דרך, שהרי הם הכירו את כל המעברים עוד מזמן המרד בגיטו. את המעברים מהעיר העתיקה לז'וליבוז' מוצאים הלוחמים היהודים מה„ז'וב" (הארגון היהודי הלוחם) שנלחמו בזמנו בגיטו ועכשיו השתתפו בקרבות בעיר־העתיקה. כמורה דרך ומדריך של כמה קבוצות, מהעיר העתיקה לז'וליבוז' שימש יהודי, חבר הא"ק, יוליאן סמוקובסקי, שעלה בדרגה מחייל עד לקצין והסתתר במשך זמן רב בתעלות. אגב, בדרך זו התחמק מהעיר העתיקה גם בור־קומורובסקי. הוא אינו מספר אמנם, מי היה מדריכו אולם מדגיש, שבדרך זו השתמשו בזמן הגיטו המבריחים. „להשתמש בתעלות כבדרכי־קשר למדו המתקוממים אצלנו" — מספרת צביה, אחת המשתתפות בהתקוממות הפולנית („אחרונים על החומה") ומאשר זאת גם פובליציסטן פולני (סט. פודלאָבסקי).

היהודים לא הסתפקו במילוי חובתם כאזרחים פשוטים, אלא עמדו על כך שיינתן להם להילחם באויב בנשק ביד. עשו הכול, כדי להתקבל לשורות הא"ק ואם לא כיהודים הרי כפולנים. יהודים מסווים נמצאו, אגב, עוד מקודם בשורות הא"ק. יהודי במדי האירגון הגרמני „טאָדט" עמד בראש כמה קבוצות פולנים ונסע אתם לאיטליה, כדי להביא משם נשק בשביל המתקוממים וכו'. גם קצינים יהודים היו בא"ק. גדול היה מיספר הנשים היהודיות, ששימשו כמקשרות ומילאו את כל השליחויות המסוכנות ביותר. מיספר רב מהן נפל ומאלה שניצלו נמצאות רבות בארץ. על יהודים שנלחמו בשורות הא"ק מוסר הביטאון הרשמי של הא"ק, „ביולטין אינפורמאציייני" (מיום 18.8.1944): „בשורות הא"ק נלחמים גם חיילים־יהודים; מובן שמיספרם קטן ביחס, שהרי הגרמנים רצחו כמעט את כל יהודי פולין. כך למשל נמצאים בפלוגה אחת שלושה יהודים. המפקד של האירגון היהודי הלוחם פנה ללוחמים יהודים לשעבר, שישתתפו במאבק הא"ק." אגב, עלינו להעיר, שבכרוז הנ"ל מדובר על „מאבק בעד פולין חופשית" ולא על הא"ק.

גדול יותר היה מיספרם של היהודים בפורמאציות צבאיות אחרות: הא"ל והפא"ל שהוקמו על־ידי השמאל (הפפ"ר והפפ"ס). כאן הרגיש היהודי את עצמו חופשי והיה יכול להופיע כיהודי ללא פחד מכדור בוגדני מאת חברו למאבק ולא סבל מעלבונות ומפרובוקאציות, שהיו כה שכיחות בשורות הא"ק. „מאות על מאות יהודים בעילום שמם היהודי נמצאו בפורמאציות אלה לא רק כחיילים אלא גם תפסו עמדות חשובות בפיקוד" — כותבת עסקנית המחתרת הידועה וולאדקה ולפיה העדיפו היהודים את קבוצות הפפ"ס או הקומוניסטים מכיוון שבא"ק „נירדפו לוחמי־החופש היהודים על־ידי חבריהם הפולנים, ששלחו אותם למקומות המסוכנים

ביותר ולפעמים גם חיסלו אותם, רצחו אותם פשוטו כמשמעו... בכל מקום נמצאו יהודים, הן כחיילים, הן כמפקדים בראש קבוצות, כרופאים, אחיות, שומרי בתים והצטיינו בעוז־רוחם ועקשנותם".

כדאי כאן לציין כמה שמות: ב־27 באוגוסט נהרגו ברחוב פראֶטה חמישה חברים ממטה הא"ל, ביניהם שני יהודים: נאסטק (מנשה) — אנאסטאזי מאטביצקי, שעמד כל הזמן בקשר הדוק עם הוועד היהודי הלאומי בצד הארי ועם קבוצת הלוחמים היהודים בעיר העתיקה. לאחר מותו קיבל אות־הצטיינות מאת הממשלה הפולנית הדאֶמוקרטית. העתונות הפולנית של הא"ל ציינה אותו כאחד הלוחמים האמיצים ביותר בעת ההתקוממות. לפני המלחמה שימש מאטביצקי כמשתלם אצל עורך־הדין המפורסם ליאו ברנסון. השני היה המאיור אדורד לאַנוֹטה, שעבד במטה הכללי כפירוטכנאי־מהנדס.

כמה עובדות על גיבורים יהודים ומעשי־גבורותיהם מספר לנו הירשהויט. אסירי ה„פאביאק", שנימלטו משם עוד לפני ההתקוממות או ששוחררו על־ידי המתקוממים, הדהימו את כולם באומץ־רוחם הנועז ובמסירות־נפשם ללא גבול. הוא מביא את שמו של הניק לדרמן, שהשתתף במרד הגיטו ומספר על יהודי בשם גוטמן שחגר רימונים וזרק את עצמו תחת טנק שעבר עליו והתפוצץ.

כדאי להביא עוד עובדה אחת מעניינת מסיפורי המחבר הנ"ל: כידוע, כבשו המתקוממים ביום השני לקרבות בשכונת ווֹליה שני טנקים גרמניים. האחד היה רצוץ עד כדי כך, שלא היה מוכשר לתנועה. כפי שמספר בור־קומורובסקי התנדב פועל פולני פשוט בשם יאן לומאֶנסקי ותחת מטר כדורי האויב תיקן את הטנק אשר החל לנוע מיד נגד הגרמנים. היה זה האזרח הראשון, שקיבל אות־הצטיינות וגם רובה, שקודם לכן סרבו לתת לו. לפי הירשהויט המספר עובדה זו (מבלי לדעת על סיפורו של בּ׳ר) היה הפועל הנ"ל יהודי, מהנדס־חשמלאי בשם פילאַר, שנמלט מה„פאביאק". אחר־כך לחם בצ׳רניאקוב כמפקד פלוגה ושם גם נפל חלל. „המפקד הראשון של הפלוגה המשוריינת הראשונה בווֹליה היה האסיר היהודי מה„פאביאק", הפועל הראשון בסדנות לתיקון מכוניות של הגסטאפו, ענק הנקמה בצ׳רניאקוב. בחצר הבניין הגדול של קופת־חולים נמצא קברו; תכירו אותו בנקל כי הוא מעוטר אותות־הצטיינות צבאיים הגבוהים ביותר".

יתכן שלומאֶנסקי של בּוֹר הוא היהודי פילאר, משום שגם לומאֶנסקי, כפי שבּוֹר מספר, עבד לפני ההתקוממות ב„האֶראַס־קראפט פאַרפאַרק", כלומר באותו המקום שם עבדו בעלי המקצוע היהודים מה„פאביאק".

ברוב המקרים נפלו היהודים כלא־יהודים וניקברו יחד עם חבריהם הפולנים ואין אנו יודעים היום אפילו את שמותיהם.

משדוכאה ההתקוממות והגרמנים שוב השתלטו על וארשה, נאלצו היהודים לחפש להם מחדש מקומות־מחבוא, כי ידעו ששום דבר לא יחלץ אותם מידי הרוצחים. הפעם הסתתרו בבונקרים מתחת למפולת, בעיר ההרוסה והריקה מאדם. האוכלוסים הפולנים הוגלו מוארשה ורק היהודים שחיצוניותם לא עוררה כל חשד העזו להצטרף לזרם הגולים שהופנה לפרושקוב, הסמוכה לוארשה. אולם גם שם השיג הגורל את היהודים. נערכו חיפושים אחרי יהודים וכל אלה שיהדותם הוכחה, נורו בו במקום. היהודים השתדלו, איפוא, לעזוב את פרושקוב וחיפשו מקום מקלט אצל האיכרים שבסביבותיה.

האירגון היהודי הלוחם בזמן ההתקוממות

מיד לאחר שפרצה ההתקוממות החליטו שרידי האירגון היהודי הלוחם להצטרף אליה ודווקא כיהודים, הנלחמים שכם אחד עם הפולנים באויב המשותף. תחילה השתדלו לבוא במגע עם הנהגת הא"ל, כדי להשתתף בהתקוממות כחטיבה יהודית לוחמת. מפקד ה„ז׳וב", אנטק (יצחק צוקרמן), פירסם ב־13 באוגוסט כרוז בעתונות הא"ל, שהופיע אחר־כך גם בחלק העתונות של הא"ק. (כגון ב„ביולטין איפורמאציייני" מספר 261/53 מ־16.8.1944):

„אל מגיני גיטו וארשה! ליהודים שנשארו בחיים!

זה שלושה ימים מנהלת אוכלוסיית וארשה מאבק מזויין נגד הכובש הגרמני. מאבק זה — הוא גם מאבקנו אנו. שנה עברה מאז הרימונו את נס המרד הנודע לתהילה בגיטאות ובמחנות העבודה, מאז ניהלנו את המאבק על חיינו ועל כבודנו. ושוב אנו נלחמים שכם אחד עם כל העם הפולני למען החופש. מאות צעירים יהודים ולוחמי ה„ז׳וב" עומדים היום יחד עם חבריהם הפולנים על המיתרסים. בירכתנו שלוחה ללוחמים: חיזקו ואימצו!

יחד עם כל העם הפולני אנו נאבקים היום למען החירות. כל לוחמי ה„ז׳וב", שנשארו בחיים, וכל הנוער היהודי המוכשר לקרב, נקרא להצטרף למאבק זה. אל יעמוד איש מנגד. הצטרפו לשורות המתקוממים. נצטרף למאבק למען פולין חופשית, ריבונית, חזקה וצודקת!

מפקד הז׳וב
אנטק".

22 לוחמים־לשעבר במרד הגיטו של וארשה הקימו חטיבה יהודית, שצורפה לפלוגה השנייה של החטיבה השלישית של א"ל שנלחמה בעיר־העתיקה. כפי שמוסר אנטק נהרו בלי הרף להנהגת ה„ז׳וב" צעירים וגם קשישים, שרצו להצטרף לחטיבה היהודית. בהנהגת הא"ל ואפילו הא"ק דנו על הקמת חטיבה יהודית גדולה, שתנהל פעולות עצמאיות ותהיה אחראית לקטע מסויים של החזית. אנטק לא הסכים להצעה זו, כי לא האמין בניצחון ההתקוממות וידע, שבתנאים הקיימים, נידונה חטיבה כזאת לכיליון חרוץ. אלה מהיהודים אשר לא השתייכו ל„ז׳וב" הצטרפו, איפוא, לחטיבות הלא־יהודיות. על להיטותם הגדולה של היהודים להשתתף בקרבות ממש מעידה עובדה המובאה על־ידי ט. בוז׳יקובסקי: „ניסינו להשפיע איש על רעהו, שלא ייכנס לקרבות, משום שחשבנו כי צריך מישהו משרידי המרד בגיטו להשאר בחיים כעד חי לשואת היהודים ואף כי היה משום הגיון בגישה כזאת, לא הסכים אף איש לשמש כ„אקספו־נאט" — מוצג היסטורי, בשעה שנגד עינינו מתנהל מאבק עם הגרמנים, שאתם יש לנו חשבון דמים."

בימים הראשונים השתדלה הנהגת הא"ל לשמור על היהודים ואסרה עליהם להשתתף בקרבות, שהרי מעטים כל־כך נשארו מהם בחיים. אולם הלוחמים היהודים סירבו ליהנות מזכויות מיוחדות ותבעו בתוקף שיוויון גמור בחובותיהם. כיתר החיילים נלחמו בקטעים המסוכנים ביותר של החזית, הגנו על המיתרסים ברחובות ריבאקי ומוסטובה בעיר העתיקה יחד

עם חטיבות הא״ל והא״ק. בשעה שלרוב החיילים לא הספיק הנשק והם קיבלוהו רק כשיצאו לפעולות קרב, הרי היה (לפי אנטק) ליהודים נשק אישי, אקדחים מהארסנל שלהם. יחס אנשי הא״ק ובעיקר הא״ל היה תקין. מכיוון שהמצב בעיר העתיקה היה מסוכן יותר מאשר ביתר חלקי העיר, החליטה הנהגת הא״ל בהסכמה עם החטיבה היהודית להעביר את היהודים, שלא היו מסוגלים לקחת חלק בקרבות, דרך התעלות לז׳וליבוז׳ מקום שם היו התנאים יותר נוחים. היהודים יצאו לדרכם אולם לאחר שהגרמנים המטירו רימונים על המעברים נאלצו לחזור ולהישאר בעיר־העתיקה עד הסוף. רק מיספר זעום מהם ניצל.

מתרס בעיר־העתיקה

היהודים השתתפו גם בהסתערויות על המישלטים הגרמניים, שנמצאו על הגדה השמאלית של הוויסלה. כאן נלחמו בתנאים הקשים ביותר, ללא נשק כבד, ללא מזון וללא כל אפשרות לנוח אחרי הקרבות העזים מכיוון שכל שטח העיר־העתיקה היה מוקף על־ידי הגרמנים ולא נמצא אף מיקלט אחד מפני התקפות־אויר ופגזי התותחים. גם המיספר הגדול של האוכלוסיה האזרחית שנמצא שם גרם לקשיים מרובים.

כאשר נעשה המצב בעיר־העתיקה נואש ולא נשאר אף בית שלם אחד, ומשהתחיל המחסור בתחמושת ומזון, שלחה הנהגת הא״ל חלק מהלוחמים היהודים שהתמצאו יפה במעברים בתעלות לחפש דרך לז׳וליבוז׳, שנמצאה בידי המתקוממים והתנאים שם היו מכל בחינה נוחים יותר. חוץ מזה השתלטו בינתיים המתקוממים בז׳ליבוז׳ על הגדה השמאלית של הוויסלה והיו משום כך סיכויים לבוא במגע עם הצבא הסוביאטי, שנמצא כבר אז בגדה הימנית — בפראגה בה בשעה שהעיר העתיקה היתה מנותקת מהוויסלה על־ידי חפירות גרמניות בצורות, שאי־אפשר היה להשתלט עליהן.

לאחר שמטה הא״ל ניספה ב־27 באוגוסט מתחת לחורבות הבית ברחוב פריטה 16, הוחלט לנטוש את העיר־העתיקה. אור ליום 28 באוגוסט נכנסו מאות לוחמים ואתם מיספר אזרחים לתעלות כדי להסתנן לז׳וליבוז׳. כפי שמספר בור־קומורובסקי השתמשו בשעת־הכושר כאשר הגרמנים ביקשו הפוגה בקרבות, כדי לאסוף את הרוגיהם, ובחזית שלט שקט.

הקבוצה היהודית שימשה כמאסף. הצטרפו אליה גם מיספר יהודים אזרחים. הדרך בתעלות היתה מסוכנת. חלק מהלוחמים נגרף על־ידי הזרם העז וטבע; רבים נהרגו מהרימונים שהגרמנים זרקו לפיתחי התעלות.

לפי פודלאבסקי היו בעיר העתיקה 13.000 מתקוממים, מהם הצליחו רק 1500 להציל את נפשם ולצאת מהתעלות למרכז העיר, 550 עברו לז׳וליבוז׳, 2500 פצועים קשה נשארו ואת רובם רצחו הגרמנים לאחר שכבשו את העיר־העתיקה. למעלה מ־6600 נפלו כאן בקרבות. אזרחים היו כמאה אלף, מהם נהרגו כשבעים אלף. מה היה מיספר היהודים ביניהם — לא ידוע.

בז׳וליבוז׳ נכנסה החטיבה היהודית לקרבות לאחר נופש קצר וגם כאן הוטל עליה להגן על קטע מסוכן ביותר, על ביתני המשטרה, שנמצאו בחלק התחתון של ז׳וליבוז׳ בדרך לוויסלה. היה זה המישלט הקידמי ביותר, שאליו היה קשה מאוד להגיע בגלל ההפגזה הבלתי־פוסקת של הגרמנים. את תיאור הקרבות באותו הקטע מאשר עד־ראיה פולני הכותב בתאריך 14.9.1944 : „ביתני המשטרה מהווים לאחר כיבוש מארימונט על־ידי הגרמנים — את הנקודה הקידמית ביותר לכיוון שכונה זו. בשעה שהייתי במקום מושבו של המטה בז׳וליבוז׳ נתקלתי ביהודים שהשתתפו בקרבות.״

על המישלטים האלה נלחמו היהודים עד הסוף, עד ל־30 בספטמבר. בשעה שז׳וליבוז׳ נכנעה ניסו הלוחמים היהודים להסתנן דרך הוויסלה, כדי להגיע לצבא הסוביאטי, אולם לא הצליחו להשיג את מבוקשם. מכיוון שלא רצו להיכנע לגרמנים, משנחרץ גורל ההתקוממות — הסתתרו בבונקרים.

קבוצה אחת של לוחמי הגיטאות: פולר אלסטר, הירש ברלינסקי ואליהו ארליך נתגלו על־ידי הגרמנים בבונקר בז׳וליבוז׳ ונורו בו במקום בשעה שהתגוננו.

בהתקוממות הפולנית הוארשאית עוררו היהודים רגשי הוקרה בעוז־רוחם. כאשר נכשלה ההתקוממות הופנו מבטי הפולנים אליהם כאל מציליהם היחידים, כי הם היו המדריכים המומחים בתעלות והצילו על־ידי כך רבים מנקמת הגרמנים, שעמדו לכבוש את העיר־העתיקה.

גם ההנהגה הרשמית של ההתקוממות הביעה את הכרתה ליהודים, לוחמי הגיטאות. בדו״ח אל הממשלה הפולנית בלונדון לפני כניעתו לגרמנים מסר המצביא על מעשי הגבורה של הלוחמים היהודים; גם הנציג של ממשלת לונדון בפולין הרים על נס את חלקם של היהודים במאבק למען שיחרור פולין בפנייתו לוועדת התיאום היהודית במחתרת. רבים מהלוחמים היהודים קיבלו אותות הצטיינות.

אפילו בביטאונו של צבא אנדרס, שהופיע במשך זמן מה באיטליה — „הנשר הלבן״ („אוז׳ל ביאלי״) — הוקדשו מאמרים לשיבחם של היהודים בהתקוממות הוארשאית. מאמרים אלה הופיעו אחר־כך בתרגום אנגלי בחוברת מיוחדת.

היהודית מחוץ לפולין

מקום מיוחד תופסת קבוצת יהודים מחוץ לפולין, מהונגריה, רומניה, יוון וכו׳, שהמתקוממים שיחררו מהמחנה ברחוב גינשה („גינשובקה״). את היהודים האלה הביאו הגרמנים מאושבינצ׳ים לאחר שהגיטו בוארשה נחרב כולו, והיה צורך לנקות את החורבות. היהודים האלה עבדו מוקפים שומרים ושמירה קפד־נית גם בחלק העיר מחוץ לגבו־לות הגיטו (ברחוב סנטורסקה 36, במחסן של הס״ס). על שיח־רור היהודים האלה מספר הבי־טאון הממשלתי, „ביולטין אינ־פורמאצייני״ מיום 6.8.1944 מס׳ (250/43) כדלקמן: „שיח־רור 350 יהודים. ביום 5 באו־גוסט בשעה 2 אחה״צ הביאה ההסתערות בשטח הגיטו לשעבר לידי שיחרורם של 350 יהודים ממחנה גרמני, ביניהם 324 גברים ו־24 נשים, מהם 89 אזרחים פולנים ולמעלה מ־250 אזרחי רומניה, צ׳כיה, הולנד וכו׳. המשוחררים הביעו בהתרגשות רבה את תודתם למשחררים הפולנים. אחדים מהמשוחררים נמצאו למעלה מארבע שנים במחנות־ריכוז גרמניים וסבלו עינויים נוראים״.

פולה אלסטר

בור־קומורובסקי, המביא גם הוא את המיספר הנ״ל של היהודים מחוץ לפולין, מספר בסיפרו, שההסתערות בוצעה בעזרת שני הטנקים שנכבשו קודם לכן מידי הגרמנים. אנשי המישמר הגרמני שראו את הטנקים הגרמנים לא התגוננו. הם נורו בו במקום על התעללות באסירים. בהסתערות זו השתתפו גם יהודים ששרתו בא״ק ולפי דבריהם היו במחנה בעיקר יהודים הונגריים ויוונים, שלא ידעו פולנית וזה היה בעוכריהם. חלק ניכר מהם לא ידע אף יידיש ומשום כך לא יכול לבוא בדברים עם אחיהם היהודים. כל היהודים האלה היו מלובשים בגדי־אסירים („פאסיאקי״) ורק מעטים השיגו בגדים אחרים. מובן, שאלה שנפלו בידי הגרמנים בבגדי־האסירים נהרגו על־ידם.

גורל היהודים האלה היה מר. הם סבלו יותר מרדיפות האנטישמיים מאשר אחיהם ילידי פולין. גם הנהגת ההתקוממות הפלתה אותם לדעה. הקימה מהם פלוגות־עבודה, שנשלחו למקומות המסוכנים ביותר, כדי לבנות מיתרסים, לחפור מעברים מתחת לרחובות שהגרמנים הפגיזו, לאסוף ולקבור את ההרוגים בכיכרים במרכז העיר וכו׳. על מצבם הקשה של היהודים האלה כותב גם סט. פודלאבסקי: „היהודים האלה ביצעו בהתנדבות את כל העבודות השחורות והביאו לא פחות קורבנות מאלה שנלחמו על המיתרסים״. לפי אותו המחבר היו היהודים האלה מלובשים עד הסוף, או זמן ממושך, בבגדי אסירים, והיחס אליהם היה יחס של זילזול. הוועד היהודי הלאומי הגן עליהם לא פעם לפני השילטונות ודאג גם למזונותיהם. אנטק מוסר שהוא השתדל להעבירם דרך התעלות לז׳וליבוז׳ ואומנם רבים מהם יצאו לשם, אולם חזרו מחמת ההפגזות הגרמניות. רק ליחידים מביניהם ניתנה האפשרות להשתתף בקרבות יחד עם הא״ל בעיר העתיקה, אולם רובם נשלחו לעבודות עזרה שעבדו בהם עד הסוף. הם נמצאו במקומות המסוכנים ביותר בעיר העתיקה ונהרגו כמעט כולם, פרט למיספר זעום, שהצליח להסתנן למרכז העיר — לכיכר נאפוליאון — ולקבוצה אחת קטנה, שהצליחה יחד עם חטיבה יהודית לוחמת להבקיע לה דרך מהעיר העתיקה לז׳וליבוז׳.

סיכומים

לפי פקודה מיוחדת של היטלר והימלר אל מדכא ההתקומ־מות, פון דאם באך, הוטל עליו להעביר בוארשה „פאציפיקאציה״, כלומר להרוס אותה ולהחריבה. פקודה זו בוצעה במלואה במרכז העיר. האוכלוסיה האזרחית הוגלתה. דין מוות איים על המסרבים לצאת מן העיר. לפי הנתונים של הר.ג.או. (ראדה גלובנה אופיקונצ׳א — הוועד הראשי לסעד) שפעל בפרושקוב, מקום גלותה של אוכלוסיית וארשה, עברו במחנה זה מה־6 באוגוסט עד ה־30 באוקטובר 650.000 איש, כחמישים אלף עברו דרך המחנות הקטנים יותר (פיאסטוב, אורסוס) וכמאתים אלף איש הצליחו להתחמק מהמחנות. אלה נשארו או בוארשה או שהסתדרו בכוחות עצמם במקומות שונים מחוצה לה. את מיספר ההרוגים מעריך הדו״ח הנ״ל למאה וחמישים אלף.

לפי הדו״ח של המישרד לפיצויים שליד נשיאות הממשלה בפולין נהרגו בעת ההתקוממות בוארשה 13.000 חיילים ו־28.000 נפצעו. על אבידות האוכלוסיה האזרחית אין בדו״ח הנ״ל נתונים.

בור־קומורובסקי מוכיח, שאי־אפשר להביא מיספרים מדוייקים בגלל התנאים המיוחדים, ששררו בזמן ההתקוממות ומעריך את מיספר ההרוגים והפצועים ב־15.000. את הפצועים באופן קל אין הוא מביא בחשבון מכיוון שאלה המשיכו להילחם. בנוגע לאוכלוסיה האזרחית הוא אומר: „קשה בכלל להעריך את מיספר כל אלה שקיפחו את חייהם מתחת לחורבות הבתים. התעמולה הגרמנית ובעקבותיה הרוסית מדברות על 200.000. לפי דעתי יש גוזמה במיספר זה.״ את אבידות האויב מעריך בור בעשרת אלפים הרוגים, תשעת אלפים פצועים וכשבעת אלפים נעדרים. מולאך, מחוגי הא״ל, מעריך את אבידות הפולנים במאה אלף איש. לפי טורקוב נהרגו בעת ההתקוממות כעשרת אלפים יהודים, שנפלו בחלקם בקרבות ובחלקם חוסלו על־ידי גייסות קמינסקי והפולנים הריאקציוניים. מ. גלבלום מעריך את המיספר הכולל של ההרוגים בוארשה במאתים אלף וביניהם חמשת אלפים יהודים.

מבין היהודים שנמצאו בוארשה עוד לפני פרוץ ההתקוממות, יצא חלק שחיצוניותם היתה „טובה״ יחד עם האוכלוסיה האזרחית מוארשה. היו ביניהם שקיבלו מהנהגת הא״ק תעודות, שהם חיילי הא״ק ועל־ידי כך קיוו להציל את נפשם. רק מיספר זעום של יהודים חברי הא״ל הצליח להסתנן מצ׳ארניאקוב דרך הוויסלה לפראגה, אל הצבא האדום. כמה מאות נשארו במחבואים — בבונקרים מתחת לחורבות הבתים וחיו בהם עד שהרוסים כבשו את העיר (17.1.1945). בין אלה נמצא מנהל ה„ג׳וינט״ לשעבר דניאל גוזיק, העסקן הידוע של ה„בונד״ ברנרד גולדשטיין, הפסנתרן הידוע שפילמן ואחרים.

בשעה שדנים על מיספר האבידות של היהודים, יש צורך לקחת בחשבון גם את כל אלה שנהרגו משום שנאלצו לעזוב את מקומות מחבואיהם בגלל ההתקוממות ונרצחו אחר־כך על־ידי הגרמנים.

אין לשכוח גם על אוצרות־התרבות שנשמדו בעת ההתקוממות: ארכיונים סודיים, מיסמכים וחפצים בעלי־ערך, שהיהודים החביאו בדירותיהם או במקומות־מיבטחים אחרים וכמו־כן כל המיסמכים שנשלחו מהגיטו לצד הארי. רק חלק זעום מכל אלה ניצל (כגון הרשימות של פולה אלסטר שנמצאו בבונקר בו נהרגה).

מה שנוגע להערכה הכללית של ההתקוממות ומפקדה קיימים חילוקי־דעות גדולים. ב־30.9.1944 בשעה שגורל ההתקוממות כבר נחרץ, מינה נשיא הממשלה הפולנית בלונדון את בור כמפקד עליון של הצבא הפולני במקומו של סוסנקובסקי שהתפטר. היה במינוי זה משום אות־הכרה הפגנתית לבור, כי הרי בור סירב לעזוב את וארשה, כפי שעשה ממלא מקומו אוקולניצקי, והלך בשבי הגרמנים. בור מנמק את צעדו זה, שהוא פחד שהגרמנים יתנקמו בחיילים, כשלא ימצאו אותו בין השבויים בשעה שעל אוקולניצקי לא ידעו שהוא נמצא בוארשה.

חלק מאנשי לונדון מחשיבים את בור כמארגן גאוני של המחתרת הפולנית ומאשימים את מעצמות הברית ובעיקר את ברית־המועצות כאחראים לכישלון ההתקוממות.

החוגים השמאליים, לעומת זאת, קובעים שלא היה לו לבור הכישרון הנחוץ לאירגון ההתקוממות ולא ידע לנהלה. ההנהלה של ההתקוממות — לפיהם — נמצאה למעשה בידי גז׳גוז׳ — הגנראל טאדיאוש פאלצ׳ינסקי ומפקד וארשה „מונטר" — גנרל כרוסציאל אנטוני. בור היה בידיהם רק בובה.

בפובליציסטיקה הפולנית וכמו כן בספרות היפה משמשת ההתקוממות לנושא והכל מדגישים את מסירות־נפשו של הנוער הפולני, את גורלה הטראגי של העיר ואת נגסיותם של מנהיגי ההתקוממות.

על היקף ההתקוממות נכתב ב„מערכות" (ל״ג—ל״ד אייר תש״ו, מאי 1946): „התקוממות 1944 היתה מרידת המחתרת הגדולה והמאורגנת ביותר מכל המרידות הידועות לנו בתולדות הימים, הדוגמה השלימה ביותר שבזמן החדש לרצון ההתנגדות של תושבי עיר גדולה."

מצבת הזכרון למורדי הגיטו בוארשה

תיקוני טעויות

עמ׳ 123 — לפני השורה האחרונה צריך לבוא הקטע „הבחירות האחרונות״ שבעמ׳ 124, עד סופו
עמ׳ 131 — בטבלה: צ״ל ס״ה יהודים 1938, 268.394
עמ׳ 132 — אחרי שורה 6 מלמעלה נשמטה השורה: האוכלוסיה היהודית לא דבתה אלא בכמה אלפים בלבד. אחוז
עמ׳ 135 — שורה 14 מלמטה: צ״ל על כל 1000
עמ׳ 135 — שודה 8 מלמטה: צ״ל חלו 7,8 גירושין
עמ׳ 137 — טבלה 7: „קושיקובה״ צ״ל לפני „אודדינאצקה״
עמ׳ 146 — הערה 4: שנת הופעת צ״ל 1925
עמ׳ 150 — העדה 13: שנת הופעת הספד צ״ל 1929
עמ׳ 154 — הערה 21: שנת הופעת הספר היא 1909
עמ׳ 166 — הערה 39: צ״ל סטודניצקי
עמ׳ 178 — הערה 53: צ״ל Warszawskij Dniewnik
עמ׳ 187 — את שודה 2 מלמטה יש לקדוא: הוועדה מצאה בכל פעם אמתלה לא לדון בבעיות בועדות אלה, ודק במקרה בלתי־חשוב פרסמה הודעה ,דשמית׳ בביטאונה ,וולני
עמ׳ 204 — הערה 79: שנת הופעת הספד היא 1935
עמ׳ 208 — שודה 17 מלמטה צ״ל מיזס
עמ׳ 230 — שודה 23 מלמעלה: צ״ל קוכארזבסקי
עמ׳ 244 — שורה 26 מלמעלה: צ״ל בשפה הפולנית.
עמ׳ 299 — שודה 23 מלמטה: במקום הנסיך פסיקביץ צ״ל גראף ברג
עמ׳ 301 — שורה 19 מלמעלה: צ״ל סמואל דיקשטיין
עמ׳ 356 — העדה 3: צ״ל Gminy
עמ׳ 363 — שורה 8 מלמטה: צ״ל פועה דקובסקי
עמ׳ 424 — בטבלה: צ״ל גדודנה־ביאליסטוק
עמ׳ 430 — שודה 16 מלמטה: צ״ל א. הרטגלס
עמ׳ 434 — העדה לדיאגדאמה: המספד 8223 מתייחס לשנת 1920 בלבד.
עמ׳ 435 — שודה 1 מלמטה: צ״ל 29.12.1901
עמ׳ 436 — שודה 8 מלמטה: צ״ל מוארשה
עמ׳ 446 — שודה 25 מלמעלה: צ״ל פדופ׳ ד״ד מ. שוד
עמ׳ 487 — שודה 20 מלמעלה: צ״ל (1938)
עמ׳ 491 — שורה 15 מלמטה: צ״ל מ־6000 — 12.000
עמ׳ 497 — שודה 18 מלמטה: צ״ל מיולי 1874
עמ׳ 559 — שודה 20 מלמעלה: צ״ל שונים 7,9%
עמ׳ 565 — בכותרת לטבלאות צ״ל (1934)
עמ׳ 565 — בטבלה 1, בכותדות צ״ל מיספר המוסדות—מיספר החברים
עמ׳ 571 — שורות 19 ו־20 מלמעלה יש לקדוא: בתקופת השנים 1926 עד 1938 העניקו „קופות גמילות־חסדים״ למעלה מ־2.077.000 הלוואות. חלקו של הג׳וינט היווה מיליון דולר.